Georgs Lībermanis

Tirgus ekonomikas pamati un Latvija ceļā uz Eiropas Savienību

II daļa

Fadejevam sudrabs

t piepildījies olimpiskā vicečempiona Ainara Fadejeva sapnis.
ties pie ģimenes un atvest sievai

+TV ŽURNĀLS 12.09.–18.09

KĀ LATVIEŠU AKTIERUS MĪLĒJA KRIEVIJĀ

LASĪTĀJU APTAUJA AR BALVĀM

SLAVENAS SIEVIETES RĀDA SAVAS KĀZU KLEITAS

EKSKLUZĪVI:

PREZIDENTEI PIEDER ĪPAŠUMI DUNIKĀ

PROMINENCES VIERO FUTBOLS!

400 MILJONI ZAUDĒTA EKSPORTA

Valsts monetārā politika Latvijas eksportētājiem liegusi iegūt ievērojamas summas, kamēr Igaunijas eksports piedzīvojis patiesu izrāvienu

Eksporta pieaugums Igaunija un Latvija

+ 40.7 % Igaunija

+ 1.5 % Latvija

(2000. gada 1. pusgada pret

Slimnīcai trūkst 80 000 latu, reformas maksā miljonus

ca sola slēgt durvis

Bezpajumtniece ierosina pārziemot teltīs

26.7 milj. Ls Rīgas brīvostas attīstībai

Rīgas ostas 800 gadu jubileju, kura tiek atzīmēta no 10. līdz 12. novembrim, Rīgas brīvosta sagaida ar vērienīgām investīcijām ostas attīstībā — 26.7 milj. Ls apmērā, kas ieguldītas laikā posmā no 1996. gada.

Kravu apgrozījum Rīgas ostā (milj.

NEKĀDI NEVARU SAPRAST, KĀPĒC MŪSU EKONOMIKA NEVAR UZŅEMT ĀTRUMU!

KOMERCLIKUMS

LATVIJAS UZŅĒMĒJDARBĪBA

Kristers Serģis un Artis Rasma ēc sezonas krustcelēs

AUGSTU KURSU LATAM, TEV BRĪVĀ LATVIJĀ!

SDR

Saeimas deputāti valsts naudu Indonēzijā šķieda kopā ar dzīvesbiedriem

NOGURUSIE, ar pamanāmu, ka k

182171

L 2001-6
9

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

L

Georgs Lībermanis

Tirgus ekonomikas pamati un Latvija ceļā uz Eiropas Savienību

II daļa

KAMENE

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
0302013220

© Georgs Lībermanis

Tirgus ekonomikas pamati un Latvija ceļā uz Eiropas Savienību

II daļa

Vāks **R. Liepiņš**

© Karikatūras **A. Liepiņš**

ISBN-9984-636-44-5

Grāmatu vairumtirdzniecība – tālr. 7399355

SATURS

28. NODAĻA. TILTS UZ MAKROEKONOMIKU 11

28.1. Makroekonomikas priekšmets 11
28.2. Ražošanas resursu izlietošanas alternatīvas un izvēle 12
28.3. Motivācija makroekonomikā 13
28.4. Ekonomisko sistēmu nomaiņas problēma 14
28.5. Atgriezeniskā saite makroekonomikā 19
28.6. Alternatīvās izmaksas 19
28.7. Citi tilta balsti 20
28.8. Ekonomikas teorijas izstrādāšana 21
28.9. Makroekonomikas teorija un ekonomiskā politika 22
28.10. Ceļš, kas savieno tilta galus 23
28.11. Secinājumi 24

29. NODAĻA. MAKROEKONOMISKIE PAMATRĀDĪTĀJI 26

29.1. Iekšzemes kopprodukts (IKP) 26
29.2. Makroekonomisko pamatrādītāju sistēma 28
29.3. IKP un ēnu ekonomika 34
29.4. Latvijas IKP dinamika 35
29.5. Iekšzemes kopprodukta agregētais izlietojums 41
29.6. Nacionālais ienākums un tā izlietojums 44
29.7. Patēriņa teorijas 45
29.8. Nacionālais ienākums: patēriņš (pēc mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem) 46
29.9. Latvijas IKP prognoze 51
29.10. Diskusijas jautājumi 54
29.11. Investīciju starta laukums 55
29.12. Galveno kategoriju īss raksturojums 61
29.13. Secinājumi 62
29.14. Pamatterminu tulkojums 63
29.15. Uzdevumi 64
29.16. Pašpārbaudes jautājumi 64

30. NODAĻA. EKONOMISKĀ IZAUGSME 65

30.1. Ekstensīvā izaugsme 65
30.2. Intensīvā izaugsme 66
30.3. Investīciju multiplikatora un akseleratora mehānisms 67
30.3.1. Nodarbinātības multiplikators 67
30.3.2. Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators 67
30.3.3. Investīciju multiplikatora darbības problēmas Latvijā 70
30.3.4. Akseleratora darbība 73
30.3.5. Makroekonomiskās izaugsmes modelis 74
30.3.6. Investīcijas Latvijas tautsaimniecībā un ekonomiskā izaugsme 75
30.3.7. No sīkiem strautiņiem satek upe 82
30.3.8. Valsts investīciju programma (VIP) 85
30.3.9. Investīcijas ierobežojošie faktori 88
30.4. Galveno kategoriju īss raksturojums 90
30.5. Secinājumi 90
30.6. Pamatterminu tulkojums 91
30.7. Uzdevumi 92
30.8. Pašpārbaudes jautājumi 92

31. NODAĻA. NAUDA 93

31.1. Naudas izcelšanās 93
31.2. Naudas funkcijas 94
31.2.1. Vispārējā maiņas līdzekļa, apgrozības un maksāšanas līdzekļa funkcija 94
31.2.2. Nauda kā samērošanas mēraukla 96
31.2.3. Nauda kā bagātību saglabāšanas un uzkrāšanas līdzeklis 98
31.2.4. Nauda kā sabiedrisks spēks 99
31.2.5. Nauda kā ekonomiskās informācijas nesēja 99
31.3. Naudas veidi 100
31.3.1. Sudraba, zelta, platīna monētu nozīme mūsdienās 100
31.3.2. Sīkā maiņas nauda 101
31.4. Papīra nauda 102
31.4.1. Papīra naudas rašanās 102
31.4.2. Papīra naudas nepieciešamība un iespējamība 104
31.4.3. Papīra naudas lietošanas vērtība un pirktspēja 104
31.5. Naudas masas elementi un to likviditāte 106
31.5.1. Kā saprast naudas likviditāti? 106
31.5.2. Īsta nauda un kvazinauda 107
31.6. Kredītnauda 108
31.6.1. Parādzīme – vekselis 108
31.6.2. Vekseļu apgrozība 109
31.6.3. Vekseļu diskonts 110
31.6.4. Banknotes un to nodrošinājums 111
31.7. Naudas masas apkalpošana bankās 114
31.7.1. Čeki un to apgrozība 114
31.8. Norēķinu kartes 116
31.8.1. Elektronika un telekarte 116
31.8.2. Norēķina karšu nepieciešamība Latvijā 116
31.8.3. Debetkarte 117
31.8.4. Algas un norēķinu karte 117
31.8.5. Degvielas kartes – debetkartes paveids 119
31.8.6. Baltijas karšu centra (BKC) darbība 122
31.8.7. Kredītkartes 122
31.8.8. Depozīta sertifikāts – alternatīva nauda 125
31.8.9. Bankomāts – naudas maks uz ielas stūra 126
31.8.10. "Ko diena nākamā mums sola?" 128
31.8.11. Norēķinu karšu sistēmas attīstības tehniskās un sociāli ekonomiskās problēmas 130
31.9. Naudas masas apgrozības regulēšana 131
31.9.1. Banku naudas tapšana 132
31.9.2. Centrālās bankas sviras naudas masas apgrozības regulēšanā 133
31.10. Lats – Latvijas nacionālā valūta 135
31.10.1. No lata vēstures 135
31.10.2. Latvijas rublis – neatkarīgās Latvijas pirmā nacionālā pagaidu nauda 135
31.10.3 Latu ienākšana apgrozībā 136
31.10.4. Latu masas lielums 137
31.10.5. Latu nodrošināšana 138
31.10.6. Latvijas zelta rezerves 139
31.11. Galveno kategoriju īss raksturojums 140
31.12. Secinājumi 142
31.13. Pamatterminu tulkojums 145
31.14. Uzdevumi 147
31.15. Pašpārbaudes jautājumi 148

32. NODAĻA. KREDĪTS UN BANKU SISTĒMA 150

32.1. Naudas tirgus 150
32.1.1. Naudas tirgus funkcionēšana 150
32.1.2. Naudas piedāvājums 150
32.1.3. Naudas pieprasījums 153
32.1.4. Naudas glabāšanas alternatīvās izmaksas 155
32.2. Pieprasījums pēc naudas (arī precēm) kā kredīts 155
32.2.1. Parādu attiecības 155
32.2.2. Kredīta nepieciešamība 156
32.2.3. Kredīta teorijas 157
32.2.4. Kredīts un risks 159
32.3. Kredīta veidi 161
32.3.1. Komerciālais kredīts 161
32.3.2. Baņķieru kredīts 165
32.3.2.1. Vispārējs raksturojums 165
32.3.3. Hipotēku kredīts 166
32.3.4. Obligāciju aizņēmumi 173
32.3.5. Līzings 176
32.3.6. Patērētāju kredīts 178
32.4. Valsts parāds 179
32.5. Aizdevu procenti un procentu likme 181
32.5.1. Aizdevu procentu ekonomiskā daba 181
32.6. Divlīmeņu banku sistēma 183
32.6.1. Centrālās bankas autonomijas problēmas 183
32.6.2. Centrālās bankas (Latvijas Bankas) funkcijas 184
32.6.2.1. Naudas emisija un naudas daudzuma regulēšana apgrozībā 184
32.6.2.2. Otrā līmeņa banku pārraudzība 185
32.7. Otrā līmeņa banku sistēma 190
32.7.1. Otrā līmeņa banku sistēmas veidošanās Latvijā 190
32.7.2. Otrā līmeņa banku funkcijas 190
32.7.3. Krājaizdevu sabiedrības 191
32.7.4. Jaunākie elektronikas sasniegumi 192
32.8. Komercbanku 1995. gada krīze 193
32.9. 2000. gada monetārās politikas panākumi 194
32.10. Komercbankas turpina sekmīgu attīstību 197
32.11. Galveno kategoriju īss raksturojums 203
32.12. Secinājumi 204
32.13. Pamatterminu tulkojums 205
32.14. Pašpārbaudes jautājumi 207

33. NODAĻA. MAKROEKONOMISKAIS LĪDZSVARS 208

33.1. Makroekonomiskais līdzsvars un tā veidi 208
33.1.1. Līdzsvars mikro- un makroekonomikā 208
33.1.2. Makroekonomiskā līdzsvara veidi 208
33.2. Faktori, kas regulē koppieprasījumu un koppiedāvājumu 209
32.2.1. Faktori, kas regulē koppieprasījumu 209
33.2.2. Faktori, kas regulē koppiedāvājumu 213
33.2.3. Makroekonomiskais līdzsvars 216
33.2.4. Makroekonomiskā līdzsvara problēma pārejas periodā uz tirgus ekonomiku 220
33.3. Galveno kategoriju īss raksturojums 221
33.4. Secinājumi 221
33.5. Pamatterminu tulkojums 222
33.6. Pašpārbaudes jautājumi 223

MAKROEKONOMISKĀ NESTABILITĀTE **224**

34. NODAĻA. INFLĀCIJA – LATVIJAS EKONOMIKAS POSTS **225**

34.1. Kas ir inflācija? 225
34.2. Pieprasījuma inflācijas cēloņi 226
34.3. Izmaksu inflācija 228
34.4. Inflācijas sekas 229
34.5. Inflācijas aprēķināšana 230
34.6. Inflācijas norise Latvijā 234
34.7. Kāds PCI precīzāk raksturo inflāciju? 237
34.8. Ražotāju cenu dinamika 239
34.9. Latvija stagflācijas žņaugos 240
34.10. Galveno kategoriju īss raksturojums 243
34.11. Secinājumi 244
34.12. Pamatterminu tulkojums 245
34.13. Uzdevumi 245
34.14. Pašpārbaudes jautājumi 246

35. NODAĻA. CIKLISKĀ ATTĪSTĪBA **247**

35.1. Dažādu ekonomisku ciklu mijiedarbība 247
35.2. N. Kondratjeva garie cikli jeb viļņi 247
35.2.1. Garo ciklu jeb viļņu pamatojums 248
35.2.2. Garo ciklu jeb viļņu periodizācija 248
35.2.3. J. Šumpeters par novitāšu lomu 249
35.3. Vidējie cikli – makroekonomiskās nestabilitātes izpausme 250
35.3.1. Cikliskās attīstības formālā un reālā iespēja 250
35.3.2. Vidējā cikla fāzes 252
35.3.3. Fāžu saturs un nomaiņas mehānisms 252
35.3.4. Īsie cikli 254
35.4. Vidējo ekonomisko ciklu īsa vēsture līdz Otrajam pasaules karam 255
35.5. Vidējais ekonomiskais cikls pēc Otrā pasaules kara līdz 1974. gadam 257
35.5.1. Vidējais cikls pirmajos pēckara gadu desmitos 257
35.5.2. Faktori, kas noteica vidējo ekonomisko ciklu izmaiņas pēc Otrā pasaules kara (līdz 1974. gadam) 257
35.6. Vidējā ekonomiskā cikla atjaunošanās 259
35.6.1. 1974.–1975. gada recesijas (krīzes) iezīmes 259
35.6.2. 1980.–1982. gada recesijas (krīzes) īpatnības 260
35.6.3. 80. un 90. gadu ekonomiskās attīstības iezīmes 261
35.7. Galveno kategoriju īss raksturojums 262
35.8. Secinājumi 263
35.9. Pamatterminu tulkojums 263
35.10. Pašpārbaudes jautājumi 264

36. NODAĻA. NODARBINĀTĪBA MAKROLĪMENĪ **265**

36.1. Pilnīgā nodarbinātība 265
36.2. Piespiedu bezdarba veidi 266
36.3. Aktuālas bezdarba teorijas problēmas 267
36.4. Bezdarba mērīšana un līmenis 268
36.5. Inflācija un bezdarbs 272
36.6. Bezdarbs Latvijā 273
36.7. Galveno kategoriju īss raksturojums 284
36.8. Secinājumi 284
36.9. Pamatterminu tulkojums 285
36.10. Pašpārbaudes jautājumi 285

37. NODAĻA. VALSTS LOMA TIRGUS EKONOMIKĀ 287

37.1. Kāpēc nepieciešama valsts regulējošā iedarbība, pārejot no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku 287
37.1.1. Pārejas perioda specifika 287
37.1.2. Kas kavēja tirgus ekonomikas veidošanos Latvijā? 287
37.1.3. Latvijas specifika pārejas periodā 288
37.1.4. Reprivatizācijas un deregulēšanas problēmas 289
37.1.5 Pieprasījuma vai piedāvājuma teorija? 290
37.1.6. Ekonomikas valstiskās regulēšanas pamatvirzieni Latvijā 295
37.1.7. Tirgus ekonomikas valstiskās regulēšanas sviru sistēma 297
37.1.8. Tirgus ekonomikas valstiskā programmēšana 298
37.1.9. Tandēma princips 300
37.2. Izmaksu–izlaides tabulas 301
37.3. Kā tika zagta Latvijas valsts 305
37.4. Galveno kategoriju īss raksturojums 307
37.5. Secinājumi 308
37.6. Pamatterminu tulkojums 309
37.7. Pašpārbaudes jautājumi 309

38. NODAĻA. FISKĀLĀ POLITIKA UN VALSTS BUDŽETS 311

38.1. Fiskālā politika un tirgus ekonomikas regulēšana 311
38.2. Fiskālā politika un valsts budžeta veidošana 312
38.3. Latvijas fiskālās politikas neatliekamie uzdevumi 312
38.4. Budžeta un kopprodukta samērs 313
38.5. Valsts budžeta fiskālās politikas ierocis 314
38.6. Budžeta deficīts 318
38.7. Ko sola nākotne? 324
38.8. Valsts parāds 328
38.9. Fiskālā politika un nodokļu sistēma 330
38.9.1. Nodokļu klasifikācija 331
38.9.2. Tiešie nodokļi 338
38.10. Daži nodokļu politikas teorētiskie pamati 340
38.11. Galveno kategoriju īss raksturojums 344
38.12. Secinājumi 345
38.13. Pamatterminu tulkojums 345
38.14. Uzdevumi 346
38.15. Pašpārbaudes jautājumi 346

STARPTAUTISKIE EKONOMISKIE SAKARI UN LATVIJA 348

39. NODAĻA. STARPTAUTISKĀ TIRDZNIECĪBA 349

39.1. Vispārējie pamati 349
39.2. Starptautiskās tirdzniecības teorijas 349
39.2.1. Klasiskās starptautiskās tirdzniecības teorijas 349
39.2.2. Alternatīvās vai modernās starptautiskās tirdzniecības teorijas 351
39.3. Brīvā tirdzniecība un protekcionisms 353
39.4. Argumenti par labu protekcionismam 355
39.5. Protekcionisms jāierobežo 356
39.6. Īpaši ārējās tirdzniecības režīmi 361
39.7. Preču eksports 363
39.7.1. Preču eksporta ekonomiskais raksturojums 363
39.7.2. Pasaules preču eksporta attīstība 364
39.8. Latvijas eksporta dinamika un struktūra 367
39.8.1. Latvijas produkcijas eksporta kopējā dinamika 367
39.8.2. Latvijas produkcijas eksporta struktūra un dinamika pa preču grupām 369
39.8.3. Produkcijas eksporta ģeogrāfija 371

39.8.4. Pakalpojumu eksporta dinamika un struktūra 372
39.8.5. Latvijas eksporta kopējā dinamika 372
39.8.6. Latvijas produkcijas eksporta attīstības rezerves 373
39.8.7. Pakalpojumu eksporta rezerves 375
39.8.8. Valsts atbalsts Latvijas eksportam 377
39.9. Imports 379
39.9.1. Importa ekonomiskais raksturojums 379
39.9.2. Imports un muitas tarifi 380
39.9.3. Pasaules importa dinamika 381
39.9.4. Latvijas imports 383
39.9.5. Latvijas importa dinamika un struktūra 383
39.9.6. Produkcijas importa dinamika 384
39.9.7. Produkcijas importa pamatstruktūra 384
39.9.8. Produkcijas importa detalizēta struktūra 385
39.9.9. Produkcijas importa ģeogrāfija 386
39.9.10. Latvijas produkcijas importa apjoma pieaugums 387
39.9.11. Pakalpojumu importa dinamika 389
39.9.12. Latvijas kopējā importa raksturojums 389
39.9.13. Latvijas ārējās tirdzniecības bilance 391
39.10. Galveno kategoriju īss raksturojums 393
39.11. Secinājumi 394
39.12. Pamatterminu tulkojums 395
39.13. Pašpārbaudes jautājumi 397

40. NODAĻA. MAKSĀJUMU BILANCE 398

40.1. Ekonomiskais saturs 398
40.2. Maksājumu bilances komponentu raksturojums 399
40.3. Maksājumu bilances īpatnības dažādās valstīs 401
40.4. Latvijas maksājumu bilances problēmas 402
40.5. Latvijas valsts ārējais parāds un maksājumu bilance 405
40.5.1. Ārējie ieguldījumi 406
40.6. Galveno kategoriju īss raksturojums 412
40.7. Secinājumi 413
40.8. Pamatterminu tulkojums 414
40.9. Pašpārbaudes jautājumi 414

41. NODAĻA. KAPITĀLA GLOBALIZĀCIJA 415

41.1. Kapitāla starptautiskā migrācija 415
41.2. Kapitāla globalizācijas efekts 416
41.3. Kapitāla starptautiskās migrācijas mūsdienu raksturs 418
41.4. Latvija kā starptautiskā kapitāla investīciju objekts 419
41.5. Galveno kategoriju īss raksturojums 425
41.6. Secinājumi 426
41.7. Pamatterminu tulkojums 426
41.8. Pašpārbaudes jautājumi 427

42. NODAĻA. STARPTAUTISKĀS VALŪTAS ATTIECĪBAS 428

42.1. Zelta monētu standarts 428
42.2. Bretonvudsas valūtas sistēma 429
42.2.1. Bretonvudsas valūtas sistēmas izveidošanās un tās raksturīgās pazīmes 429
42.2.2. Bretonvudsas valūtas sistēmas attīstība un sairšana 430
42.3. Jamaikas valūtas sistēma 432
42.4. Pasaules valūtas tirgus 433
42.4.1. Pasaules valūtas tirgus nepieciešamība 433
42.4.2. Pasaules valūtas tirgus organizācija 434
42.5. Valūtu klasifikācija 435

42.6. Valūtu kursu noteikšanas veidi ... 436
42.7. Lata kurss un Latvijas ārējie ekonomiskie sakari ... 441
42.8. Vai lats ir novērtēts par zemu? ... 445
42.9. Starptautiskā valūtas spekulācija ... 448
42.10. Galveno kategoriju īss raksturojums ... 451
42.11. Secinājumi ... 451
42.12. Pamatterminu tulkojums ... 452
42.13. Pašpārbaudes jautājumi ... 453

43. NODAĻA. EKONOMISKĀ INTEGRĀCIJA ... 454

43.1. Ekonomiskās integrācijas nepieciešamības nobriešana ... 454
43.2. Eiropas Kopienas izveide un attīstība ... 454
43.3. Eiropas Savienības uzbūve ... 455
43.4. ES budžeta veidošana ... 457
43.5. Eiropas Savienības pārvaldes orgāni ... 459
43.6. Lēmumu pieņemšana Eiropas Savienībā ... 460
43.7. Monetārās ūnijas (*EMU*) izveide ... 460
43.8. Vienota ekonomika – vienota valūta ... 461
43.9. Eiro un lats ... 465
43.10. ES paplašināšanās ... 466
43.11. Eiropas Savienība un Baltijas vienotais tirgus ... 470
43.12. Katram jāizdara sava izvēle ... 475
43.13. "Zaļā Eiropa" un ES paplašināšanās ... 477
43.14. Integrācija citos reģionos ... 479
43.15. Galveno kategoriju īss raksturojums ... 480
43.16. Secinājumi ... 480
44.17. Pamatterminu tulkojums ... 481
43.18. Pašpārbaudes jautājumi ... 482

44. NODAĻA. LATVIJA CEĻĀ UZ ES ... 483

44.1. Neatkarība atdod Latviju Eiropai ... 483
44.2. Kāpēc Latvijai nepieciešama iestāšanās ES ... 484
44.3. Latvijas iestāšanās ES etapi ... 485
44.4. Ko Latvija gaida no ES? ... 492
44.5. Latvija uz ES sliekšņa ... 496
44.6. ES atbalsts nākotnes dalībvalstīm ... 503
44.7. Latvija ES vienotā tirgū ... 508
44.8. Sociālā aprūpe ... 511
44.9. Galveno kategoriju īss raksturojums ... 514
44.10. Secinājumi ... 515
44.11. Pamatterminu tulkojums ... 516
44.12. Pašpārbaudes jautājumi ... 517

PĒCVĀRDS ... 518

28. nodaļa. Tilts uz makroekonomiku

28.1. Makroekonomikas priekšmets

Cik profesoru, tik uzskatu. Vai makroekonomikas priekšmets ir strīda ābols, problēma, par kuru būtu jālauž zinātniskie šķēpi? Izrādās, ka jā! Izlasījis ne mazums grāmatu angļu, vācu, krievu valodā, šo rindiņu autors nepārprotami konstatēja, ka katram, kam bija drosme ķerties pie spalvas, ir savs individuāls viedoklis par to, ko pēta makroekonomika. Grāmatas atšķiras ar savu jautājumu klāstu un līdz ar to struktūru iekšējo loģiku. Galvenais ir dažāda izpratne, kritēriji, kas īsti attiecas uz makroekonomikas problemātiku. Var drosmīgi izvirzīt pat galīgi ķecerīgu jautājumu, proti, cik vispār pamatoti ir tirgus ekonomikas kursu sašķelt mikro– un makroekonomikā. Lasītājam prāta vingrināšanai ieteicams pārdomāt kādu jautājumu. Kādas atsevišķas cenas veidošanas cēloņsakarības viennozīmīgi ir mikroekonomiska problēma? Nav nekādu šaubu, ka izprast cenu būtību nevar atrauti no naudas. Bet nauda, tās funkcijas tradicionāli ietilpst makroekonomikas problēmu lokā.

Kur ir izeja? Atteiksimies no revolucionāriem pārkārtojumiem makroekonomikas priekšmetā, lai cik pievilcīga šāda nostāja arī būtu. Vadīsimies pēc viena pragmatiska principa. Loģiski sakārtosim tās makroekonomikas problēmas, kas ir aktuālas Latvijas tautsaimniecības sekmīgai attīstībai. Tā nav teorijas ignorēšana vai nonievāšana. Tieši otrādi. Vadīsimies pēc izcilā dāņu atomfiziķa Nilsa Bora vārdiem: nav nekā praktiskāka par labu teoriju.

Koks un mežs. Populārs ir salīdzinājums, ka mikroekonomika pēta koku, bet makroekonomika – mežu. Kāds reāls saturs ir šim pretstatījumam? Mikroekonomika pēta tirgus ekonomikas sākuma attiecības, proti, kādi cēloņi nosaka mājsaimniecību, atsevišķu pircēju, patērētāju, pārdevēju ekonomisko uzvedību, saimniecisko rīcību. Uzņēmēja, pārvaldnieka, darba devēja un darba ņēmēja daudzšķautņainā ekonomiskā uzvedība gan pēc cēloņiem, gan pēc sekām ir sarežģīts sakarību kamols, kuru atšķetināt ir mikroekonomikas uzdevums. Atsevišķs koks tiek pētīts autonomi – neatkarīgi no meža masīva.

Cits analīzes objekts ir makroekonomikai. Tā noskaidro tautsaimniecības kopējās attīstības cēloņsakarības. Bieži vien jāiedziļinās garās jo garās ķēdes reakcijās, kad sarežģītam makroekonomiskam procesam grūti atrast kā sākumu, tā galu. Makroekonomiku interesē tautsaimnieciskās proporcijas, līdzsvara nosacījumi un cēloņi, kas šo līdzsvaru uztur vai grauj. Vienu un to pašu problēmu var brīžiem pētīt mikro– un makrolīmenī. Jau pieminētā cenu veidošanās atsevišķai precei konkrētā tirgū ir mikrolīmeņa jautājums. Pētot vispārējās cenu celšanās cēloņus, negantās inflācijas spirāles darbību, mēs nonākam īstos makrolīmeņa džungļos, kad atsevišķa koka detalizēta apskate itin neko nedod. Makroekonomikā ekonomiskās uzvedības motivācija tiek analizēta caur īpašu prizmu. Runa vairs nav par atsevišķa *homo economicus* viegli prognozējamo uzvedību, bet gan par lielu sociālo grupu ekonomiskās stājas daudzpusīgo motivāciju. Motivācija "velk" sociālo grupu ekonomisko rīcību dažādos virzienos, un atrast meža biezoknī uzvedības motivācijas kopsaucēju ir liela analītiska māksla.

Valsts ekonomiskā loma – makroekonomika. Jau gadu desmitiem ilgi rit principiāls strīds, kādai jābūt valsts lomai tirgus saimniecībā? Uzvarētāju šinī teorētiskajā duelī ar konkrētiem praktiskiem soļiem kā nav, tā nav. Bet viss jautājumu komplekss, kas attiecas uz valsts ekonomisko lomu, ir cieši "iespundēts" makroekonomikas nosacītā mucā. Lai kādus risinājumus atšķirīgu uzskatu piekritēji arī piedāvātu vai īstenotu, tie tieši vai pastarpināti aptver tautsaimnieciskus sakarus. Makroekonomiski "grēcīga" ir fiskālā politika, viss, kas saistās ar valsts budžeta ieņēmumiem un izdevumiem, arī ar valstisku taupību un izšķērdību.

Ekonomiskai politikai – makroekonomisku analīzi. Grāmata par makroekonomiku, kas sarakstīta Latvijā, nevar apiet valstī īstenojamo ekonomisko politiku. Šīs politikas virspusējs apraksts, pat ja tas ir vispusīgi dokumentēts, lasītāju neapmierinās. Jādod atbilde uz jautājumiem: kāpēc? kāds tam pamatojums? kāda cēloņsakarība tiek iedarbināta? Analīze ir jāpakļauj ekonomiskās politikas motivācijai, lobistu iedarbībai, pretdarbības spēkiem, brīžiem arī starptautiskās rezonanses spiedienam. Citiem vārdiem, ekonomiskā politika prasa vispusīgu makroekonomisku pamatojumu.

Makroekonomikas saknes – mikroekonomikā. Starp mikro– un makroekonomiku nav ne Ķīnas mūra, ne necaurbrienamu purvu. Ekonomika ir vienota. Tie ir zinātnieki prātvēderi, kas augstākās skaidrības vārdā vienus procesus noraksturo kā mikroekonomiskus, citus – kā makroekonomiskus. Pārdomāsim

dažas sakarības. Bezdarbu visi autori raksturo kā makroekonomikas nestabilitātes izpausmi. Bezdarbam ir vesels lērums cēloņu. Bet lai kādi faktori bezdarbu arī izraisītu, pirmais solis – darbinieka atlaišana – sākas konkrētas nozares konkrētā uzņēmumā, tātad – mikrolīmenī.

Investīcijas – makroekonomikas superproblēma, tautsaimniecības attīstības tempu nepārprotamais nosacījums. Bet atkal – kur meklējams investīciju ķēdes reakciju sākums? Atsevišķā uzņēmumā! Tiešā investīciju dzimšanas vieta ir mikroekonomika.

Minēsim vēl vienu piemēru. Kredīta gada procentu likme iespaido visu tautsaimniecību, ir visai aktīvs makroekonomikas indikators. Bet kredītu ņem (vai neņem) atkarībā no izdevīguma (procentu likmes) atsevišķs uzņēmums, apvienība. Pieprasījums vispirms mikrolīmenī iespaidos baņķieru motivāciju, procentu likmju normu, līdz ar to plašus makroekonomikas procesus. Tāpēc, pētot makroekonomikas problēmas, neaizmirsīsim nolaisties mikrolīmenī, kur ģenētiski sākas daudzi makroekonomikas procesi.

28.2. Ražošanas resursu izlietošanas alternatīvas un izvēle

Vai resursi ir ierobežoti? Gan mikro–, gan makroekonomika nemitīgi atduras pret ražošanas resursu problēmu. Vispāratzīts ir uzskats, ka problēmas sakne ir resursu ierobežotība. Tieši no šīs atziņas tiek tālāk veidoti visdažādākie loģiskie virknējumi. Visa apšaubītāji enerģiski iebilst: ierobežoti ir nevis resursi, bet gan ekonomikas proza – nauda. Piemēru, kas šādu nostāju apliecina, netrūkst. Vai miljoniem bērnu, kas Āfrikā, Ziemeļkorejā mirst bada nāvē, ir resursu trūkuma upuri pasaulē? Nē un vēlreiz nē! Trūkst finansu līdzekļu, lai pārpildītās pārtikas noliktavās uzturlīdzekļu minimumu dzīvības glābšanai elementāri nopirktu. Palauzīsim galvu par citu problēmu. Latvijas budžetā gadu no gada trūkst naudas, lai apmierinātu visai neatliekamas vajadzības gan aizsardzības jomā, gan veselības aprūpē, kā arī izglītībai, zinātnei un kultūrai. Bet kā īsti trūkst? Resursu vai naudas? Būtu nauda, gan jau sameklētu resursus! Var minēt tieši pretēju piemēru. Latvijā naftas pagaidām nav. Ir vienīgi rožainas cerības. Bet uz brīdi pafantazēsim un pieņemsim, ka Latvijas daļa atrodas nevis pie piesārņotā Rīgas jūras līča, bet pie Persijas jūras līča un mums būtu nafta un arī nauda. Fantazēsim tālāk. Pieņemsim, ka oļu un grants vietā mums būtu bagātas dimanta un platīna atradnes. Investīciju lietusgāze apaugļotu Latvijas āres. Nauda plūstu aumaļām no visas pasaules. Mēs dzīvotu gandrīz kā Dieva azotē. Sapņi! Brīnišķīgi sapņi! Realitātē Finansu ministrijā, Saeimā vispārējā trūkumā jācīnās par katru santīmu.

Divsejainais Jānuss. Acīmredzami ražošanas resursu ierobežotības problēma ir kā divsejainais Jānuss: viena seja – globāla (ir nauda – būs resursi), otra seja – lokāla (nav resursu – nav naudas) ar visām negatīvām sekām.

Caur kādu prizmu – globālo vai lokālo – lai mēs arī resursu problēmu analizētu, ar mūsdienu tehniku un tehnoloģiju konkrētu ražošanas resursu izlietošanai ir daudz alternatīvu. Visvairāk alternatīvu ir naudai, kas pati nebūt nav resurss, bet ir atslēga piekļūšanai jebkuriem resursiem. Bet te negantā veidā naudas un tālāk resursu izlietošanas problēmā iespraucas finansu līdzekļu un ražošanas resursu ierobežotības fenomens. Neviens nav tik bagāts kā Brunejas sultāns, kas var nerēķināties ar jebkura pirkuma cenu. Pērkot kārtējo superdārgo limuzīnu, viņam ne no kā nav jāatsakās.

Normāls uzņēmējs, ierindas patērētājs, izlietojis naudu kādiem resursiem, ir spiests atteikties no kāda cita pirkuma, būtībā viņam ir kaut kas jāupurē. Tas, kas šādi nonāk uz upura altāra, tautsaimniecībā kopumā ir pietiekami nozīmīgi.

Izvēle nav nejaušība. Tāpēc ražošanas resursu alternatīvas izvēle ir viena no centrālām makroekonomikas problēmām. Valsts budžeta mehānisms problēmai var radīt tālejošas sociālas, brīžiem pat politiskas sekas. Cik resursu ir vajadzīgs, lai sakārtotu Latvijas austrumu robežu? Bet katrs lats robežai nozīmē lata upuri kādai citai vajadzībai, un makroekonomiskā izvēle pārvēršas tautsaimnieciski nozīmīgā politiskā solī. Ražošanas resursu izlietošanas alternatīvas izvēle daudzos gadījumos ir saistīta ar sociāliem risinājumiem.

Alternatīvu izvēle, kas galu galā veido makroekonomikas sejas vaibstus, nav nejaušības auglis. Izvēle, ko veic uzņēmējs, pircējs, pārdevējs utt., sākotnēji liekas tīri subjektīva rīcība. Vai jānoskaidro subjektīva soļa cēlonis? Noteikti! Izvēle vienmēr ir **motivēta**.

28.3. Motivācija makroekonomikā

Motivācijas loma. Jebkura normāla cilvēka rīcība ir motivēta. Lai cik sarežģīta arī būtu *homo sapiens* psihe, vienmēr eksistē pamudinoši faktori, kas liek cilvēkiem attiecīgi uzvesties. Šie faktori ir loģiski analizējami. Ja kāds cilvēks sāk rīkoties nemotivēti, ačgārni no loģikas viedokļa, viņš kļūst sabiedrībai bīstams. Šādu cilvēku nākas izolēt no sabiedrības speciālās medicīnas iestādēs.

Ekonomikas centrālā problēma ir saimniekotāju subjektu jebkuru darbinieku motivācijas cēloņsakarību izdibināšana. Tas nozīmē izpētīt, tikt skaidrībā, kādi nosacījumi (cēloņi) nosaka kādus rezultātus (sekas). Bez motīvu izzināšanas mākas nevar ne izprast, ne vadīt saimnieciskos procesus, prognozēt konkrētas ekonomiskās uzvedības (rīcības) tuvākās un tālākās sekas.

Dažkārt uzskata, ka jēdziens "motīvs" ir liels maiss, kur saliktas visdažādākās "lietas": vajadzības, intereses, tieksmes, mērķi, impulsi, kaislības, tradīcijas, iemaņas, vēlmes, emocijas, bauda, gaidas, godkāre, varaskāre, nauda, darba alga, ideāli un tamlīdzīgi. Šķirojot šī maisa bagātīgo saturu, jāizdala galvenais, kas nosaka motivācijas mehānisma darbību un ievirzi. Mēs jau pamatojām atziņu, ka ekonomika aicināta (nepieciešama) cilvēka vajadzību apmierināšanai. Tāpēc likumsakarīgi, ka vajadzības bieži vien tiek izvirzītas kā ekonomiskās uzvedības (rīcības) noteicošais motīvs. Likumsakarīgi ir apgalvojumi, ka par vajadzībām jārunā ne savādāk kā motīvu valodā; vajadzību analīzi ir nepieciešams pārveidot motīvu analīzē. Šai problēmai ir daudz aspektu. Bieži vien jautājums tiek aplūkots caur psiholoģijas prizmu. Tomēr jāatzīst, ka motīvi nebūt nav tīrs psiholoģisks fenomens, bet pamatīgi samudžināts kamols ar simtiem pavedienu. Turpmākā analīzē mēs aplūkosim tikai tos pavedienus, kas tieši motivē ekonomisko uzvedību (rīcību).

Vai makroekonomika ir motivācijas darbalauks? Pirmais iespaids – motivācija ir likumsakarīgs mikroekonomikas fenomens. Ekonomikas zemākā līmenī motivēti darbojas tirgus visdažādākie subjekti. Makroekonomika ir kā spēku paralelograms, kopsavilkums, vispārinājums. Bet arī makroekonomikā atbilde uz jautājumu "kāpēc?" nav dabūjama bez motīvu analīzes. Visa makroekonomika ir motivācijas caurausta. Tas nenozīmē, ka makroekonomikā nevar būt tīri matemātiskas sakarības, kas ar motīviem tieši nav saistīta. Ja makroekonomika ir cilvēku ekonomiskās uzvedības vispārinājums, tad šī uzvedība ir motīvu rosināta. Jābrīdina no problēmas vienkāršošanas. Visi cilvēki nerīkojas vienādi, jo atšķirīgi reaģē uz motīviem. Tāpēc makroekonomikā motivācija izpaužas caur lielo skaitļu likumu. Tautsaimnieciskais rezultāts ir cilvēku vairākuma uzvedības auglis. Sakarība "cēlonis–sekas" var arī atšķirties no vairākuma rīcības. Tas ir jāņem vērā. Absolūtā vienprātība tiek krāšņi apcerēta tikai diktatoriskos režīmos. Ekonomiskā uzvedība kā kaut kas totāli vienots bez līkločiem ir tukšs sapnis vai laidņu un durkļu draudu rezultāts. Tāpēc optimismam vienmēr ir pesimisma piedeva, bet pesimismam – noteikta optimisma deva.

Sociālo grupu motivācija. Makrolīmenī motivācijai ir būtiska iezīme: te darbojas nevis autonoms indivīds, bet lielas sociālās grupas, kuras vieno un saliedē kopīgi motīvi, vienādas intereses. Atsevišķu cilvēku individuāli centieni sociālās grupas sastāvā ir jau atmesti. Palicis tikai kopīgais. Vispārinājuma augstākā virsotne ir *homo economicus*. Tas nav ne uzņēmējs, ne baņķieris, ne pircējs, ne pārdevējs, ne biržas brokeris, ne bezdarbīgs vērtspapīru turētājs, ne akciju vai valūtas spekulants. Tas ir tirgus ekonomikas vispārināts subjekts. Arī *homo economicus* pēc sociālā stāvokļa nebūt nav viendabīgs. Tāpēc arī makroekonomika pēta un ievēro sociālo grupu motivāciju.

Makroekonomikas likumi. Atziņa, ka zinātnes likumi izsaka stabilu, arvien atkārtojošos cēloņsakarību, pilnā mērā attiecas uz makroekonomiskiem likumiem. Pēc savas dziļākās būtības tie ir ekonomiskās uzvedības motivācijas likumi. Motīvs (reizē cēlonis) ir pamats pavisam noteiktām sekām – ekonomiskai uzvedībai, kas aptver arī vispārinātā veidā sociālo grupu rīcību. Cēloņsakarība turpinās, brīžiem ievadot ķēdes reakciju, un galīgās sekas ir noteikti tautsaimniecības attīstības rezultāti: ekonomikas augšupeja un lejupslīde, naudas apgrozības un tās pirktspējas konkrētās iezīmes, bezdarba raksturs un apmēri, dzīves līmenis, sociālā diferenciācija, ārējās tirdzniecības un maksājumu bilance utt. Izsekot cēloņsakarību ceļu no sākotnējās motivācijas līdz tautsaimnieciskam gala rezultātam ir makroekonomikas tiešais pienākums, brīžiem augstākā māksla.

Motivācija saistībā ar skaitlisko lielumu. Jau mikroekonomikā tiek noskaidrots, ka motivācija ir sistēma ar daudzām apakšsistēmām. Tāpat analīzei pakļauts sakars starp īpašuma attiecībām un to izpausmes formām. Šo atziņu makroekonomika pārņem, manto no mikroekonomikas nobriedušu rezultātu veidā. Bet ir tādi motivācijas elementi, kas makroekonomikā izpaužas atkārtoti, turklāt ar varenu spēku. Te vispirms ir jāmin tā motivācija, kas saistās ar ekonomisko parādību skaitlisko lielumu.

Inflāciju kā makroekonomisko parādību izprast bez motivācijas, kas balstās uz kvantitatīvām attiecībām, nav iespējams. Procentu likme ar tās daudzpusīgajām sekām tautsaimniecībai ir skaitlisks motivācijas fe–nomens. Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators virspusēji ir matemātiska formula. Dziļākais pamats – ienākuma saņēmēja motivācija. Dž. M. Keinss pat runā par ekonomikas psiholoģisko pamatlikumu. Bezdarbs gūst jaunu kvalitāti, pastāvot noteiktam skaitliskam lielumam. Darba ņēmēju atlaišana no darba devēju puses ir rūpīgi pārdomāta motivēta rīcība. Visiem makroekonomiskiem pamatrādītājiem ir matemātisks ietērps. Un kārtējo reizi uz jautājumu "kāpēc?" ir jāatbild ar motivācijas analīzi.

Ideoloģiska, gnozeoloģiska motivācija. Uzdrošinos apgalvot, ka ideoloģiska, gnozeoloģiska motivācija makroekonomikā ir tā centrālā prizma, caur kuru starus lauž jebkura cita motivācija. Ideoloģiskā nostāja motivē ekonomiskās sistēmas tipa izvēli. Tā sīvā bezkompromisa cīņa, kas norisinājās Latvijā 1990.–1991. gadā, bija principiāla cīņa par nākotni – vai Latvijā saglabāt komandekonomiku (sociālistisko plānsaimniecību), vai droši mesties tirgus ekonomikas apkampienos. Sava motivācija bija komunistiem interfrontiešiem un to pretiniekiem – Tautas frontes idejiskiem tēviem un ierindas censoņiem. Šīs cīņas rezultāts tad arī noteica ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānismu rītdienai. Uzvaru svinēja tirgus saimniecības ideologi. Tas nozīmēja, ka bija jāizskauž vecais motivācijas mehānisms, un sākās titānisks darbs pie tirgus ekonomikas motivācijas sistēmas izveides. Šodien nevienam nav šaubu, ka lauru vainags pienākas tiem, kas izcīnīja neatkarīgas Latvijas atjaunošanu, tādu sociāli ekonomisko attiecību pamattipu, ko droši var dēvēt par mērķtiecīgu pāreju uz tirgus ekonomiku.

Taču problēma nebūt nav izsmelta. Savs izšķirošs vārds jāsaka gnozeoloģiskai motivācijai. Gnozeoloģija ir izziņas teorija. Praktiski runa ir par dažām tirgus saimniecības teorijām, kas katra saistās ar noteiktu motivācijas mehānismu. Atkarībā no tā, kāds konkrēti ir šis mehānisms, tiek motivēta noteikta ekonomiskā rīcība, kas savukārt nosaka vienas vai otras sekas, tīkamāku vai mazāk tīkamu rezultātu.

Jau vairākus gadu desmitus nerimstas akadēmisks strīds starp keinsismu un monetārismu. Strīda ābols nebūt nav abstraktās tēzes, bet gan ekonomiskas politikas virzieni. Mūsdienu šķēpi tiek lauzti ap pieprasījuma un piedāvājuma teoriju (keinsisma un monetārisma atvases). Katra no šīm teorijām pūlas ieviest savu motivācijas mehānismu, kas nozīmē ekonomisko uzvedību ievirzīt noteiktā gultnē.

Mūsuprāt, šīs teorijas tiek propagandētas tīrā veidā, atrauti no Latvijas sūrās realitātes. Tas, kas dod labus panākumus Zviedrijā, Jaunzēlandē, Singapūrā, Austrijā, Austrālijā vai turpat kaimiņos Somijā, ne vienmēr krāšņi uzdīgst Latvijas augsnē. Ārzemju pieredze motivācijas sistēmas izveidē ir jāstudē, jāzina un kritiski jāvērtē. Bet Latvija ir Latvija ar savu vēsturi, 50 okupācijas gadiem, savu mentalitāti, nepilsoņu skaitu. Kāda ir Latvijai vispiemērotākā motivācijas sistēma? Šaubos, vai te bez korektīvām var ieviest motivācijas mehānismu, kas veidojies citā vidē, citos apstākļos, zemē ar citu ekonomikas brieduma pakāpi. Akli kopēt te vienas, te otras valsts pieredzi nozīmē braukt no grāvja grāvī. Gnozeoloģiskai motivācijai jābūt Latvijai piemērotai. Motivācijas "uzvalkam" jābūt uzšūtam pēc Latvijas mēra. Kādu motivācijas sistēmu mēs pamatos izvēlēsimies, tādi būs arī daudzi motivācijas apakšsistēmas elementi. Tāpēc gnozeoloģisko motivāciju tirgus ekonomikas ietvaros pārvērtēt nav iespējams.

28.4. Ekonomisko sistēmu nomaiņas problēma

Vēstures pieredze. Motivācija makrolīmenī ir vienota ar ekonomisko sistēmu, ir tās praktiskā izpausme. Neatbildēts paliek jautājums – kas vēstures gaitā nosaka ekonomisko sistēmu tapšanu un nomaiņu smagās radīšanas mokās. Ražošana, plašākā nozīmē saimniekošana, galu galā pakļauta cilvēkam, tā mainīgo un perspektīvā neierobežoto vajadzību apmierināšanai. Šīs vajadzības savukārt nav brīvas fantāzijas auglis, bet veidojas pakāpeniski, brīžiem straujāk, brīžiem lēnāk atkarībā no ražošanas attīstības līmeņa, efektivitātes, ekonomikas brieduma pakāpes, kā arī sabiedrības sociāli ekonomiskām attiecībām, ieskaitot sociālās diferenciācijas pakāpi. Bet kas vēsturiski determinē jauno sociāli ekonomisko attiecību dzimšanu, uzvaru pār vecajām attiecībām, kam galu galā ir jāatstāj vēstures skatuve?

Padomāsim par dažām sensenas vēstures realitātēm. Kāpēc akmens laikmetā nebija mūsdienu privātā īpašuma un sociālās diferenciācijas, vergturu un vergu, kāpēc pastāvēja kopienas kopīpašums un nolīdzinoša sadale pēc ēdāju skaita? To noteica ražošanas vēsturiski zemā brieduma pakāpe, darba ražīguma līmenis. Katra strādātāja ražošanas potenciāls bija vēl tik neliels, darba līdzekļi tik neattīstīti, ka kopiena spēja izdzīvot, veicot vienīgi kopēju darbu. Saražotais produkts bija tik niecīgs, ka tā pietika

tikai kopienas locekļu eksistencei. Atņemt kaut ko no vieniem – vergiem – un to pārdalīt par labu citiem – vergturiem – bija vienkārši neiespējami. Vergi ātri vien nomirtu bada nāvē. Kopienas kopīpašums, nolīdzinošā sadale bija ražošanas rakstura un attīstības līmeņa, efektivitātes tiešā funkcija, šīs sabiedrības izdzīvošanas sociāli ekonomisks nosacījums.

Sociālistiskās attiecības – bremze. Tālāk varam izsekot, kā, attīstoties ražošanai līdz pat mūsdienām, mainījās arī sociāli ekonomiskās attiecības. PSRS 70 gadu ilgais sociālistiskais eksperiments nepārprotami liecina, ka ražošanas raksturam un attīstības tendencēm neatbilstošas sociāli ekonomiskās attiecības, kuru pamatā turklāt bija vardarbīgs politisks spēks, darbojās kā progresa bremze. Līdz ar to sabiedrības normāla izdzīvošana tika tieši apdraudēta. Tas nozīmē, ka visprogresīvākā tehnika nīkuļoja, strādāja ar minimālu atdevi vai pat netika lietota, jo nebija atbilstošo saimniekošanas nosacījumu. Centieni neatkarīgās Latvijas saimniecību balstīt uz tirgus ekonomikas principiem, uz privāto īpašumu izriet nevis no abstraktām vēlmēm, bet no objektīvas nepieciešamības glābt valsti, tautu. Vēl 1940. gada maijā Latvijai un Somijai bija vienādas starta pozīcijas, kopumā vienāda sociāli ekonomisko attiecību sistēma, kas atbilda ražošanas raksturam un līmenim. Pēc Otrā pasaules kara tirgus ekonomikas attiecības nodrošināja Somijai vispusīgu progresu, tās iedzīvotājiem augstu dzīves kvalitāti. Tā saucamais sociālisms, kas ir pretdabisks pēc savas būtības, noveda Latviju tajā krīzes muklājā, no kura tai šodien, pārvarot milzumu grūtību, pakāpeniski jāizrāpjas. Īpašuma privatizācija, zemnieku saimniecību veidošanās, centralizēti diktētu plānu atcelšana, tirgus cenas radīja valstī principiāli jaunus saimniekošanas nosacījumus, mūsdienu apstākļiem atbilstošu ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānismu. Lasītājs var iebilst. Sākumā tika minēts, ka motīvu "maisā" noteicošais elements ir vajadzības. Taču turpmākās lappusēs tiek apgalvots, ka ekonomiskās uzvedības, rīcības motivācijas pamats ir sociāli ekonomiskās attiecības, saimniekošanas formas. Lai to saprastu, paanalizēsim realitātes. *Pirmkārt*, pašas vajadzības veidojas un attīstās sociāli ekonomisko attiecību ietekmē. *Otrkārt*, vajadzības determinē ekonomisko uzvedību nevis tieši, bet pastarpināti. Izsekosim šīm sakarībām 28.1. shēmā, kas būtībā ir ekonomikas attīstības modelis.

Analīzes smaguma punkts. 1. līnija raksturo to, ka sociāli ekonomisko attiecību sistēmas objektīvi veidojas atbilstoši ražošanas un pakalpojumu raksturam, attīstības līmenim un efektivitātei. 2. un 3. līnija fiksē darbā apskatīto vajadzību atkarību gan no ražošanas attīstības, gan no sociāli ekonomisko attiecību sistēmas. Pievērsīsim uzmanību 9. līnijai. Tā atspoguļo nepārprotamu realitāti, ka ražošanas procesu tieši nosaka ekonomiskās uzvedības (rīcības) praktiskā ievirze. Te esam nonākuši līdz analīzes smaguma punktam. Jādod atbilde uz jautājumu, kas motivē ekonomiskās uzvedības ievirzi. Vai tās ir sociāli ekonomiskās vajadzības? Mūsuprāt, nē. Atcerēsimies Latvijas nesenās pagātnes necilo praksi. Vadītāji cīnījās par plāna izpildi neatkarīgi no tā, vai paveiktais apmierināja vai neapmierināja sabiedrības, patērētāju vajadzības. Strādnieku interesēja lielāka alga, ko bieži vien varēja saņemt, ražojot pat brāķi.

28.1. shēma

Ekonomikas attīstības un sociāli ekonomisko attiecību mijiedarbības modelis

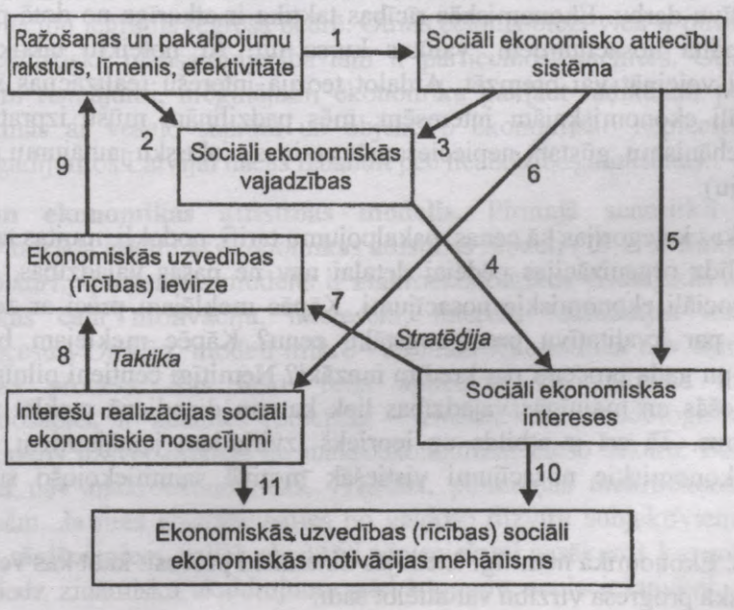

Celtnieki daudz neraizējās par būvju celtniecības ilgumu, bet viņus interesēja pēc iespējas lielāku līdzekļu apguve. Rūpnīca varēja gadu desmitiem ilgi ražot gaužām novecojušu tehniku un būt augsti rentabla. Arī Rietumu tirgus ekonomikā ražošana, saimniekošana cilvēku vajadzību apmierināšanas nolūkos ir pastarpināta ar citu motīvu – ar centieniem pēc lielākas peļņas, ar panākumiem konkurencē. Tāpēc shēmā sociāli ekonomiskās vajadzības nav tieši savienotas ar ekonomiskās rīcības ievirzi.

Ekonomiskās intereses. 4. līnija liecina, ka vajadzībām ir ļoti specifiska un reizē aktīva izpausmes forma – sociāli ekonomiskās intereses. 5. līnija rāda, ka šīs intereses tieši determinē sociāli ekonomisko attiecību kopums. Sociāli ekonomiskās intereses ir objektīva kategorija, kas ir neatkarīga no cilvēku gribas un apziņas. No vienas puses, tas, kādas ir sociāli ekonomiskās attiecības, nosaka arī sociāli ekonomiskās intereses. Pēdējās kā rosinošs spēks pauž centienus apmierināt vajadzības.

Daudzi autori uzskata, ka tieši sociāli ekonomisko interešu sistēma veido **ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānismu**. Lai novērtētu šo atziņu, pievērsīsimies atkal praksei. Analizēsim piemēru. Strādniekam virpotājam sākotnēji par darbu maksāja pēc gabaldarba algas sistēmas, paredzot arī lielu premiālo piemaksu par normu pārpildi. Viņa ekonomiskās uzvedības motivācijas ķēde ir acīmredzama: lai pilnīgāk apmierinātu savas vajadzības, virpotājam vairāk jānopelna, bet, lai vairāk nopelnītu, viņam jāražo vairāk detaļu, jāpārsniedz norma. Viņu maz interesē detaļu kvalitāte. Pieņemsim, ka virpotājam mainīja samaksas kārtību, turpmāk noteica laika darba samaksu, paredzot augstu premiālo piemaksu par teicamu ražotās produkcijas kvalitāti. Vai šajā gadījumā mainījās strādnieka ekonomiskā rīcība? Jā, nepārprotami. Tagad vairs nav svarīgs ražoto detaļu daudzums, bet gan to kvalitāte. Kāds tam iemesls? Ir mainījusies darba samaksas praktiskā forma. Ko no tā varam secināt? *Pirmkārt*, ne virpotāja vajadzības, ne arī viņa centieni šīs vajadzības apmierināt (strādnieka personiskās intereses) nav mainījušās. Tātad vajadzības nav virpotāja rīcības pārmaiņu tiešais motīvs. *Otrkārt*, pārmaiņas ekonomiskās uzvedības ievirzē tieši noteica virpotāja darba samaksu konkrētā organizācijā. *Treškārt*, ekonomiskās rīcības pārmaiņu motīvs ir sociāli ekonomiskās attiecības – darba algas forma. *Ceturtkārt*, sociāli ekonomisko attiecību konkrētās praktiskās organizatoriskās formas savā kvalitatīvā noteiktībā ir interešu realizācijas sociāli ekonomiskie nosacījumi. Tieši tie veido ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānisma pamatus.

Mūsu viedokļa uzskatāmībai minēsim vēl vienu piemēru. Cenu līmeņa pārmaiņas pārdodamai produkcijai nemaina uzņēmēja ražotāja vajadzību saturu. Taču atkarībā no minētajām pārmaiņām uzņēmējs lemj, ko, kā un cik ražot. Šeit ekonomiskās uzvedības motīvs – cena – uzskatāmi ir izdzīvošanas, interešu realizācijas sociāli ekonomisks nosacījums. Teiktais nenozīmē, ka sociāli ekonomiskajām interesēm nav nekāda sakara ar motivācijas mehānismu. Šīs intereses, atspoguļodamas dotās sabiedrības sociāli ekonomisko attiecību kopumu, nosaka saimniekotāju subjektu, strādātāju darbības kopējo ievirzi, ekonomiskās uzvedības stratēģiju (sk. 28.1. shēmas 7. līniju).

Ekonomisko interešu sociāli ekonomiskie nosacījumi. Ekonomiskās rīcības taktiku tieši motivē interešu realizācijas sociāli ekonomiskie nosacījumi, saimniekošanas formas (8. līnija). Šīs tēzes jāpaskaidro. Tirgus ekonomikas sociāli ekonomiskās attiecības ar tās konkurenci un kardinālo interesi iegūt peļņu stratēģiski nosaka zinātniski tehnisko progresu, resursu ekonomiju, produkcijas daudzveidību, kvalitatīvu darbu. Ekonomiskās rīcības taktika ir atkarīga no dotā perioda cenu līmeņa, nodokļu likmēm, kredīta nosacījumiem, valūtas kursa utt. Ar noteiktu taktiku stratēģiskā kursa īstenošanu var būtiski veicināt vai bremzēt. Atdalot teorijā interešu realizācijas sociāli ekonomiskos nosacījumus no sociāli ekonomiskajām interesēm, mēs padziļinām mūsu izpratni par ekonomiskās rīcības motivācijas mehānismu, gūstam nepieciešamās atziņas praktisku jautājumu risināšanai (sk. 28.1. shēmas 10. un 11. līniju).

Tādas tirgus ekonomikas kategorijas kā cenas, pakalpojumu tarifi, nodokļi, muitas tarifi, piegādes līgumi utt. savā konkrētībā līdz organizācijas pēdējai detaļai nav ne pašas vajadzības, ne intereses, bet šo interešu realizācijas sociāli ekonomiskie nosacījumi. Kāpēc meklējam preci ar zemāku cenu? Kāpēc esam gatavi maksāt par kvalitatīvu preci augstāku cenu? Kāpēc meklējam banku, kur norēķinu apkalpošana ir lētāka un gada procenti par kredītu mazāki? Nemitīgi centieni pilnīgāk īstenot intereses, labāk apmierināt augošās un mainīgās vajadzības liek katram diendienā meklēt izdevīgākus interešu realizācijas nosacījumus. Tā arī ir atbilde uz iepriekš izvirzītiem jautājumiem. Vienlaikus interešu realizācijas sociāli ekonomiskie nosacījumi vistiešāk motivē saimniekojošo subjektu ekonomisko uzvedību.

Progresa mehānisms. Ekonomikā nemitīgi īstenojas dinamiski procesi: kaut kas veidojas no jauna, kaut kas atmirst. Ekonomiskā progresa virzību var attēlot šādi:

1) attīstās vajadzības;
2) jaunu saturu gūst intereses;
3) līdzšinējie interešu īstenošanas sociāli ekonomiskie nosacījumi kā motivācijas mehānisma elementi ievirza saimniekojošo subjektu ekonomisko uzvedību vecā gultnē;
4) veidojas pretruna starp interešu jaunu saturu un novecojušām saimniekošanas formām (interešu realizācijas sociāli ekonomiskiem nosacījumiem);
5) pēdējie jāpilnveido vai jānomaina;
6) tā ietekmē mainās saimniekošanas taktika, ekonomiskās uzvedības (rīcības) ievirze;
7) ja vajadzību pārmaiņa ir pietiekami būtiska, briest nepieciešamība mainīt saimniekošanas stratēģiju;
8) jaunas saimniekošanas stratēģijas un taktikas iespaidā pārkārtojumu impulsus saņem ražošana un pakalpojumi, mainās to līmenis, raksturs, efektivitāte;
9) sociāli ekonomisko attiecību sistēma pārkārtojas, jo pilnveidotas vai izveidotas jaunas saimniekošanas formas;
10) šie pārkārtojumi nevar būt pietiekami radikāli, ja saglabājas vecās un visai sīkstās īpašuma attiecības;
11) jānomaina īpašuma attiecības, kas izraisa veco attiecību nesēju pretdarbību;
12) ja vecās, par bremzi kļuvušās īpašuma attiecības ir nomainītas, nostiprinās jaunas īpašuma attiecību realizācijas formas, pārkārtojumi ekonomikā kļūst kardināli;
13) jaunais ekonomiskās uzvedības (rīcības) motivācijas mehānisms sekmē ekonomikas tālāko attīstību.

Process turpinās. Iepriekšminētie trīspadsmit etapi atkārtojas, nodrošinot ekonomisko un sociālo progresu. Saprotams, šis galu galā neatvairāmais process nav pastaiga pa platu un gludu lielceļu. Pretrunas, pretdarbība, mīņāšanās uz vietas, novirze sānis ir progresa virzības neizbēgami pavadoņi. Ir iespējams aizkavēt progresu uz īsāku vai garāku laika sprīdi. Šādai uzvedībai ir savi cēloņi. Kā atsevišķi izņēmumi tie tikai apstiprina progresa uzvaras vispārējo likumu, galu galā nenovēršamo virzību uz priekšu.

Vardarbība un ekonomika. Vai aprakstītā sakarību virkne, ekonomikas un sociāli ekonomisko attiecību mijiedarbības modeļa darbības mehānisms pieļauj ilgstošu regresa periodu? Pieļauj! Tam var būt divi cēloņi. *Pirmkārt*, vēsturē ir zināma virkne gadījumu, kad sociāli ekonomiskās attiecības, kas pašos pamatos principiāli neatbilda ražošanas un pakalpojumu raksturam un līmenim, iespējamai resursu izlietošanas efektivitātei, tika uzspiestas vardarbīgi, ar militārspēka palīdzību. Sveša armija, naidīga policija, noziedzīgi drošības orgāni sargāja šo uzspiesto pretdabisko sociāli ekonomisko iekārtu, bet propagandas lielmeistari mēģināja cilvēku apziņā iekalt domu, ka tas esot ceļš uz paradīzi. Šo variantu pilnā mērā izbaudīja Latvijas tauta padomju okupācijas laikā.

Neatbilstoša teorija. *Otrkārt*, tautas gudrība māca, ka ar cēliem nodomiem ceļš uz elli klāts. Šī tēze papildināma ar brīdinājumu, ka elles mokas gaida to tautu, kuras vadītāji ekonomikas attīstību balsta uz reāliem apstākļiem neatbilstošu teoriju. Tiks veidota sociāli ekonomisko attiecību sistēma, motivācijas mehānisms, kas saimniecību iegrūdīs regresa bedrē. Otrais cēlonis bieži vien ir pirmā cēloņa "likumīgs" rezultāts. Latvijas sociālistiskā plānsaimniecība tam ir pārliecinošs piemērs. Otra cēloņa paveids ir nekompetence, kļūdaini risinājumi, mēģinājumi ekonomiku pakļaut radikālām politiskām kaislībām, varaskārei, kas nerēķinās ar veselo saprātu un objektīvo ekonomisko nepieciešamību. Šī paveida nejēdzības atsevišķos gadījumos Latvijai nācās izbaudīt pēc neatkarības atgūšanas.

Makroekonomika un ekonomikas attīstības modelis. Pirmajā acumirklī varētu likties, ka makroekonomikai nav nekāda sakara ar ekonomikas attīstības modeli (28.1. shēma). Nopietnāka analīze rāda tieši pretējo. *Pirmkārt*, aprakstītais modelis ir makroekonomikas visdziļākās saknes. Modelis rāda tās cēloņsakarības, kas caur motivāciju, interesēm, interešu realizācijas nosacījumiem nosaka makroekonomikas procesus. *Otrkārt*, modelī mikro– un makroekonomika nav šķirtas. Attēlots vienots ekonomiskās attīstības process. Tas lieku reizi apliecina, ka dalījums mikroekonomikā un makroekonomikā ir nosacīts, ir zinātnes (precīzāk – zinātnieku) metodoloģiska pieeja. Ir vienota saimniekošana, un modelis uzsver mikro– un makroekonomikas ciešo sakaru. Bez mikroekonomisko procesu vispārinājuma nav makroekonomikas. *Treškārt*, pārmaiņas makroekonomikā nekādi nevar pieskaitīt pie nejaušībām. Ja mēs abstrahējamies no valdošo dižvīru subjektīviem lēmumiem, lobistu uzspiestiem savtīgiem sānlēcieniem, paliek objektīvi nepieciešami pasākumi, kas soli pa solim nodrošina progresu. Modelis sniedz zinātnisku skaidrojumu pārkārtojumu nepieciešamībai. "Stāvēt pie ratiem",

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA
03020132220

nekustēties no vietas, iekonservēt esošo nozīmē atpalikt. Latvija ir atpalikusi no Eiropas vidējā līmeņa par pieciem gadu desmitiem. ES šajā gadu tūkstotī nemīņāsies uz vietas. Tas nozīmē, ka Latvijai jāattīstās sevišķi strauji: septiņjūdžu soļiem jāpanāk tie, kas paši čakli soļo uz priekšu. Tas nozīmē, ka dinamiskām pārvērtībām jāaptver gan mikro–, gan makroekonomika, lai, pateicoties ekonomiskajai uzvedībai, mūsu iestrēgušais ekonomikas vezums beidzot startētu paātrinātai kustībai.

Resursu ekonomijas likums. Kā mērīt sabiedrības progresu? Kā un kāpēc nobriest nosacījums sociāli ekonomisko attiecību un līdz ar to motivācijas mehānisma maiņai? Gandrīz vai katrs zinātnieks nāks ar saviem priekšlikumiem, kritēriju sistēmu.

Darbteorijas pārstāvji, īpaši A. Smits un K. Markss, progresa nosacījumu ciešā kamolā savija ar darba laika ekonomiju. Jo lielāks ir darba ražīgais spēks, jo mazāk darba jāizlieto produkcijas vienības ražošanai, jo sabiedrības progresam ir radīti labāki nosacījumi. Šīs koncepcijas metodoloģiska kļūda ir tā, ka jebkuru resursu ekonomija tiek reducēta uz laika ekonomiju. Abstraktā darba laika patēriņš, šī visaptverošā ikvienas preces substance esot progresa bāze. Tātad četru resursu vietā – viens resurss. Četru resursu sarežģītās mijiedarbības vietā – reducēts vienveidīgs filozofiskā prātojumā samērojams laiks. Gnozeoloģiska loģika novesta līdz prakses absurdam. Ja jau mikroekonomikā esam atteikušies no vienkāršota pieņēmuma, ja jebkurš resurss ir nekas cits kā sarecējis darbs, tad arī tēze par laika ekonomiju kā progresa pamatu zaudē savu jēgu. Ogles, nafta, zelts, citu metālu rūdas ir veidojušās bez cilvēka pirksta pieskāriena zemes dzīlēs gadu miljoniem ilgi. Kalnrūpnieku darba laiks, turklāt ar citu resursu palīdzību, iegūstot zemes dzīļu bagātības, ir mikroskopiski mazs brīdis, salīdzinot ar pieminēto dabas bagātību "grūtniecības un dzemdību" laiku.

Minēsim kādu raksturīgu piemēru par resursu ekonomiju 102 gadu laikā ASV straujās industrializācijas periodā. Šaubu nav, ka šajos 102 gados tehniski tehnoloģiskais progress milzu soļiem traucās uz priekšu.

28.1. tabula

Ražošanas resursu daudzums viena cilvēka vēsturiski sociālai normālai izdzīvošanai ASV (1874. g. = 1)

	1900	1929	1976
1. Preču, t. sk. pakalpojumu daudzums	1,42	2,39	5,89
2. Preču, t. sk. pakalpojumu vienības izmaksas	0,65	0,36	0,12
3. Viena cilvēka izdzīvošanas izmaksas	0,92	0,86	0,88

28.1. tabula pārliecina un dzīve apliecina, ka viena cilvēka vēsturiski sociālai normālai izdzīvošanai jāpatērē arvien vairāk dažādu preču (102 gados seškārtīgs pieaugums). Šinī pašā laika posmā resursu daudzums, kas nepieciešams preces, t. sk. arī pakalpojumu vienības izgatavošanai, sarucis 8 reizes. Tādējādi viena cilvēka izdzīvošana (konkrēti vēsturiski sociālos apstākļos) prasa par 12% mazāk resursu. Kopsecinājums: cilvēku vajadzību pilnīgāka, vispusīgāka un kvalitatīvāka apmierināšana kļūst iespējama, pateicoties ražošanas resursu ekonomijas likumam. Katra lietošanas vērtība, katra galējās preces vienība ar tās galējo derīgumu prasa ražojot, pakalpojumu sniedzot, mazāku resursu daudzumu. Tas ir tehniska, tehnoloģiska un organizatoriska progresa auglis. Rodas iespēja ražot vairāk, kvalitatīvāk (arī no dizaina viedokļa). Patēriņš kļūst daudzpusīgāks un palielinās brīvais laiks. Tieši brīvā laika ilgums ir sabiedrības progresa indikators. Attīstās *homo sapiens* – progresa nosacījums it visās jomās. Nē, brīvā laika pieaugums nav domāts miegamicēm, tiem, kas alkst pēc horizontāla stāvokļa. Zinātne, jaunrade, kultūra, māksla, lūk, ko veicina un nodrošina brīvais laiks. Lūk, kāpēc ražošanas resursu ekonomija ir viens no tiem sarkanajiem pavedieniem, kas vijas cauri visai makroekonomikai, katrai tās problēmai.

Vai drīkst ignorēt laika ekonomiju? Nekādā gadījumā! Tā mēs taupām darbaspēka resursus. Šī baušļa aizmiršana ir viens no lielākiem makroekonomiskajiem grēkiem. Tikai atcerēsimies: lai taupītu vienu resursu, dažkārt nākas vairāk lietot citu resursu. Izšķirīgs ir koprezultāts: jāsamazina ražošanas resursu kopdaudzums uz produkcijas, pakalpojumu vienību. Šinī atziņā slēpjas makroekonomikas panākumu atslēga. Tāpēc brīžiem ir jāmaina sociāli ekonomisko attiecību ievirze, motivācijas mehānisma konkrēti elementi. Cilvēku ekonomiskai uzvedībai jāparāda jauns virziens, motīviem jāizraisa jauna darbības rīcība. Jēdziens "labāka dzīve" nebūt nav kaut kas konstants. Jauni nosacījumi noteiks tālāku progresu. Tas nozīmē ne tikai jaunas vēlmes, leiputrijas un dīkdienības sindromu. Tas reāli sola pilnasinīgu dzīvi.

28.5. Atgriezeniskā saite makroekonomikā

Ne tikai mikroekonomikā. Sarakstīts vesels grāmatu kalns par atgriezeniskās saites principu izmantošanu mikroekonomikā, atsevišķu uzņēmumu vai apvienību vadībā. Cēlonis nosaka sekas, informācija par sasniegto rezultātu atgriezeniski iedarbojas uz cēloni. Sekas ar cēloni nemitīgi mainās vietām. Vadības komandu korekcija, kuras nepieciešamību nosaka atgriezeniskā saite, palīdz īstenot loloto mērķi.

Vai atgriezeniskā saite darbojas makroekonomikā? Noteikti! Turklāt ar lielu spēku, bet visai sarežģītās formās. Cikliskā attīstība, inflācija, bezdarbs, multiplikatora–akseleratora mehānisms un daudzas citas parādības ir atgriezeniskās saites aktīvas darbības izpausme.

Tautsaimniecības raksturs. Makroekonomikā cēlonis, kas ievada atgriezeniskās saites ķēdes sakarības, neaptver atsevišķu saimniekošanas parametru, bet plašus tautsaimnieciskus kompleksus, brīžiem veselas pamatnozares. Tāpat sekas, kas atgriezeniski iedarbojas uz cēloni, var būt aptverošs tautsaimniecisks rezultāts, piemēram, cenu kopējais līmenis, investīciju kopapjoms, kopējais pieprasījums un piedāvājums.

Atgriezeniskās saites informācija. Šī informācija parasti ir agregēta, aptver lielus blokus. Atgriezeniskās saites ķēdes saslēgšana notiek īpašās formās, bieži vien skar lielu sociālu iedzīvotāju grupu dzīves līmeni. Sāpju signāli un neitrāli informējoši signāli nav tik spilgti izteikti un dažkārt gūst izpausmi demokrātiskās akcijās.

Tirgus un demokrātija kā atgriezeniskās saites mehānisms. Tirgus ar saiti starp pieprasījumu un piedāvājumu, cenu svārstībām, līdzsvara cenas veidošanās, konkurence ir tipisks atgriezeniskās saites mehānisms. Vēlēšanu rezultāti kā sekas, kā reakcija uz ekonomiskiem un politiskiem panākumiem un neveiksmēm (cēloņiem) raksturo atgriezenisko saiti politikā. Demokrātija ir visai pievilcīgs atgriezeniskās saites mehānisms, kas spēj ātri reaģēt uz informācijas sāpju signāliem. Būtiska īpatnība makroekonomikā ir tā, ka tirgus atgriezeniskā saite ir aktīvi saistīta ar atgriezenisko saiti politikā. Tirgus un demokrātija ir vienas aptverošas atgriezeniskās saites medaļas divas cieši saistītas puses. Tirgus bez demokrātijas un demokrātija bez tirgus tikai vājina atgriezeniskās saites iedarbības spēku, virknē gadījumu pat pārtrauc atgriezeniskās saites darbību. Efektīvai saimniekošanai tas ir bīstami. Arī korupcija un birokrātisms ir normālas atgriezeniskās saites naidnieki. Pat "blats" grauj gan tirgu, gan demokrātiju. Atgriezeniskās saites mehānisms ekonomikā un politikā ir mērķtiecīgi jākonstruē, jāsargā no izkropļojumiem, iznīcības, laiku pa laikam jāpielāgo jauniem apstākļiem, vienmēr jāuztur kaujinieciskā formā. Tas ir viens no saimniekošanas panākumu garantiem makrolīmenī.

28.6. Alternatīvās izmaksas

Mikroekonomika vai makroekonomika? Kompetents lasītājs stingrā taisnības pārliecībā iebildīs: alternatīvas izmaksas ir tīri mikroekonomiska problēma! Iebildumu vienkāršotā uztverē nav. Bet padomāsim par tām daudzajām mikroekonomikas saknēm, kas kā masveida parādība var izaugt krāšņā makroekonomiskā mežā.

Kas ir alternatīvās izmaksas? Iepazīstināsim lasītāju ar literatūrā plaši izmantotiem formulējumiem.

1. Alternatīvās (reizē iekšējās, apslēptās) izmaksas ir naudas ienākumi, ko nesaņem ražošanas resursu īpašnieks, izmantojot šos resursus pašā uzņēmējdarbībā. Šie resursi netiek pārdoti tirgū un netiek iznomāti citiem. Šīs izmaksas pēc lieluma līdzinās ienākumam, ko var gūt no šo resursu visizdevīgākā alternatīvā lietojuma.
2. Pēc citas pieejas, alternatīvās izmaksas ir ienākumi, kas uzņēmējiem jānodrošina resursu piegādātājiem, lai nepieļautu to alternatīvu izlietošanu (izlietošanu citiem mērķiem). Alternatīvās izmaksas līdz ar to līdzinās citu produktu (pakalpojumu) daudzumam, ko nevar saražot (sniegt), jo dotos resursus izmanto noteiktas produkcijas izgatavošanai vai pakalpojumu sniegšanai.
3. Alternatīvās izmaksas ir preču, t. i., produkcijas un pakalpojumu izmaksas, kas nozīmē zaudētu iespēju izmantot šos resursus (izmaksas) ienesīgākam alternatīvās darbības veidam, kas prasa tos pašus resursus vai laiku.

Šos smagnējos formulējumus uzskatāmības labad ilustrēsim ar piemēriem.

28.2. tabula

Ēkas izmantošanas izmaksas gadā, Ls

Nomniekam		Īpašniekam	
Ekspluatācijas izdevumi	1000	Ekspluatācijas izdevumi	1000
Amortizācijas atskaitījumi	2000	Amortizācijas atskaitījumi	2000
Nomas maksa	4000	Alternatīvās izmaksas	4000
Kopā izdevumi	**7000**	**Kopā izdevumi** (bez alternatīvām izmaksām)	**3000**

Šis piemērs tieši atbilst alternatīvu izmaksu pirmajam raksturojumam. Šinī variantā alternatīvās izmaksas kā uzņēmēju papildu ienākums veidojas arī tad, ja uzņēmējs vienā personā reizē ir arī pārvaldnieks un viņam nav pārvaldnieka apmaksas izdevumu. Ģimenes fermā visus darbus veic ģimenes locekļi, algotu strādnieku nav. Vienkāršotā aprēķinā šo algoto darbinieku darba apmaksa ir fermera alternatīvās izmaksas.

Kādam ierobežotam resursam, precei A, ir vairākas alternatīvās izlietošanas iespējas. Pircēju konkurentu ir liku likām. Preci A savai alternatīvai nopirks tas konkurents, kas ar cenu, maksāšanas noteikumiem pārtrumpos sāncenšus, kas pārstāv citus preces A izlietošanas variantus. Gribi dabūt nepieciešamo resursu, atver maku un neskopojies: iekaro vēlamo ar alternatīvām izmaksām.

Makroekonomiskas izmaksas. Kamēr alternatīvās izmaksas skar atsevišķu preci, nozari, firmu, tās patiešām neizlien no mikroekonomikas maisa. Tomēr, ja šādi alternatīvu izmaksu varianti sniedzas tūkstošos, caurauž tautsaimniecību, maina ekonomisko attiecību realitāti, šīs izmaksas pēc savām sekām kļūst par makroekonomisku fenomenu: iespaido ienākumu sadali visā ekonomikā, iespaido tautsaimniecisko proporciju veidošanu, var pat dominējoši iespaidot saimniekošanas struktūru. Pārcirst makroekonomikas saites ar mikroekonomiku nav lemts pat visasāk trītam cirvim.

Ekonomiskā piespiešana. Atgriezeniskās saites modelis spēj sekmīgi darboties, ja darbojas ekonomiskās piespiešanas mehānisms. Nevis pātaga un dūre, zobens un mauzeris, Gulaga perspektīva liek reaģēt uz atgriezeniskās saites sāpju signāliem, bet ekonomiskā piespiešana, bankrota draudi, nežēlīga konkurence liek uzņēmējam meklēt saprātīgu ceļu, kā īstenot atgriezenisko saiti atbilstoši izvirzītiem mērķiem. Šāda ekonomiskā piespiešana vijas cauri visai makroekonomikai. Ekonomiskā piespiešana sekmē tautsaimniecisko proporciju veidošanu, tehnisko progresu, bez iekšējās un starpnozaru konkurences nav ne mikroekonomikas, ne makroekonomikas. Ekonomiskā piespiešana ir ekonomiskās uzvedības motivācijas sastāvdaļa. Makroekonomiskie procesi bez ekonomiskās piespiešanas ir tukša sapņu pils. 70. gadu diskusijās mēs uzsvērām, ka plāns ir ekonomiskās piespiešanas smags un ass ierocis. It sevišķi līdzeklis, lai plānus pildītu ar un visai bieži bez saprāta par katru cenu. "Asinis no deguna, bet nodrošina plānu", tāds bija plāna ekonomiskas īstenošanas "humānais" princips. Rezultāts bija ačgārns. Pierakstījumi, "cēli" meli, zema efektivitāte. Tirgus ekonomikai ir sava ekonomiskās piespiešanas sistēma. Būtiska atšķirība: tā bez žēlastības un ar upuriem, bez politiskās demagoģijas un plānprātiņiem domātiem rupjiem meliem kalpo ekonomiskam progresam, makroekonomiskai augšupejai. Tā ir liela māksla – ekonomiskai piespiešanai likt kalpot nevis politiskām ambīcijām, bet cilvēka intelektuālai nākotnei.

28.7. Citi tilta balsti

Pozitīvā makroekonomika. Aprakstīt esošo liekas gaužām vienkārši. Attiecībā uz makroekonomiku tā būtu pozitīva makroekonomika. Patiesībā runa nav par faktu aprakstu. Virssarežģīts uzdevums ir analīze. Makroekonomisko procesu cēloņsakarību noskaidrošana. Meklējumi un vēlreiz meklējumi, lai spētu pārliecinoši atbildēt uz jautājumu "kāpēc?". Analīzes metodes ir daudz un dažādas. Caur kādu prizmu, pēc kāda kritērija vērtēt sasniegto? Tas ir dziļi principiāls jautājums, no kā ir atkarīgs pozitīvās ekonomikas tēls. 2–3% liels iekšzemes kopprodukta pieaugums kādā ES dalībvalstī otrā gadu tūkstoša

nogalē liecina par normālu, ciešamu attīstību. Latvijai šāds augšanas temps ir lēns, ja mēs gribam pārredzamā nākotnē sasniegt šīsdienas ES valstu vidējo ekonomiskā brieduma pakāpi ar atbilstošu dzīves līmeni.

Normatīvā makroekonomika. Kas reāli ir pozitīva ekonomika? Tās apraksts nav platoniska ziņkārība. Runa ir par kaisli dzīvot labāk, krāšņāk, pilnasinīgāk. Normatīvā makroekonomika atbild uz jautājumiem "kā jābūt?", "ko varam un ko vēlamies sasniegt?", "kā to panākt?". Normatīvā makroekonomika noraida gaudošanu: "Sēžam dūksnājā, nezinām, kā izrāpties uz sausa zaļā zara." Augšupejas faktori, labklājības nosacījumi, trūkuma iznīdēšanas ieroči, lūk, kas interesē normatīvo makroekonomiku. Uz priekšu, uz augšu, pretī labākai dzīvei, tie nav populistiski lozungi lētticīgajiem, bet zinātniska programma. Ne utopija, ne sapņu pils, ne fantāzijas lidojums, bet reāli sasniedzamais. Tāds ir normatīvās makroekonomikas saturs, ja tā balstās uz teorijas atziņām. No pozitīvās makroekonomikas uz normatīvo makroekonomiku – tāds ir ceļš, pa kuru autors vedīs lasītāju.

28.8. Ekonomikas teorijas izstrādāšana

Prognozes. Ekonomikas teorijai, t. sk. mācībai par tirgus saimniecību ne tikai jānoskaidro ekonomiskās attīstības cēloņsakarības, bet, balstoties uz ekonomiskās rīcības izzinātu motivāciju, jāprognozē ekonomiskās politikas, jaunu saimniekošanas formu ieviešanas sekas. Līdz ar to jānonāk līdz vispārinājumam, kas būtu par pamatu efektīvas saimniekošanas organizēšanai. Pēc 28.2. shēmas izsekosim ekonomikas teorijas izstrādāšanai.

Pagaidām derīga teorija. Shematiski attēlotais ekonomikas teorijas izstrādāšanas ceļš ir pietiekami loģisks un grafiski apstiprina to, kas iepriekš jau ir noskaidrots. Taču jāpievērš uzmanība rezultātam, t. i., tēzei, ka ir izstrādāta tikai pagaidām derīga teorija. Šāds formulējums ir pamatots, jo, *pirmkārt*, nevienu teorētisku atziņu nevar uzskatīt par patiesību pēdējā instancē. Turpmāk dziļāki, vispusīgāki pētījumi var būtiski mainīt sākotnēji par pareizām atzītas tēzes; *otrkārt*, mainoties cēloņiem, mainās arī sekas, tātad pati cēloņsakarība. Līdz ar to ekonomikas teorija noveco. Šajā jomā neviens nespēj pateikt pēdējo vārdu, jo ekonomikas teorija nemitīgi tiek pilnveidota un attīstīta. Makroekonomika arī.

28.2. shēma

Ekonomikas teorijas izstrādāšanas posmi

1. **Informācijas bāzes veidošanās**

Novērošana, faktu, datu savākšana

2. **Cēloņsakarību izpēte**

Atkārtojošos, tipisko faktu atlase, cēloņu un seku noskaidrošana — Hipotēžu izvirzīšana

3. **Hipotēžu pārbaude**

Loģiskā pārbaude — Pārbaude, kontrolējot ar faktiem

4. **Pārbaudes sekas**

Loģiska atbilstība/loģiska neatbilstība — Atbilstība faktiem/neatbilstība faktiem

5. **Teorijas izveide**

Pamatojumu un secinājumu sistēmas sakārtošana — Ekonomisko likumsakarību formulēšana

6. **Rezultāti**

Pagaidām derīga teorija – pamats ekonomiskās politikas lēmumiem

28.9. Makroekonomikas teorija un ekonomiskā politika

Jaunu attiecību veidošana. Latvijas Republikā pamatos ir demontēta administratīvā komandsistēma jeb sociālistiskā plānsaimniecība un ir likti pamati normālai, mūsdienu attīstības līmenim atbilstošai tirgus ekonomikai. Taču pašplūsmas ceļā jauna saimniekošanas sistēma nespēj veidoties un tālāk attīstīties, jo trūkst nepieciešamo pašregulēšanās un pašattīstības mehānismu. Ir jāveic īpaši pasākumi, lai saimniekošanu izvilktu no atpalicības bedres. Verd politiskas kaislības, kas stāvokli vēl vairāk sarežģī. Vienlaikus jāīsteno gan glābšanas pasākumi, gan principiāli jauna sociāli ekonomisko attiecību izveides programma. Ar vienu dekrētu to nevar panākt. Ir nepieciešama pārdomāta stratēģija un taktika. Jānosaka galvenie mērķi un pārejas posmi uz tirgus ekonomiku. Citiem vārdiem, valstij (parlamentam, valdībai) jārealizē noteikta ekonomiskā politika, jāietur stingra līnija, veidojot jaunas attiecības un pārdalot resursus. Ekonomiskā politika ietver saimnieciskās attīstības mērķus, pasākumus un līdzekļus šo mērķu īstenošanai. Mēs nesaudzīgi kritizējam ekonomikas administratīvo regulēšanu. Taču dzīves pretruna ir tā, ka tikai administratīviem soļiem ir iespējams pāriet uz jaunu saimniekošanas sistēmu. Saeimai jāpieņem liels skaits likumu ekonomikas jomā, kas veido jauno attiecību juridisko formu, tiesiski nostiprina jaunās saimniekošanas attiecības. Daudzkārt lielāks ir to juridisko aktu skaits, kas šajā sakarā jāpieņem Ministru kabinetam, valsts ekonomikas vadības orgāniem.

Latvijas valsts ekonomiskajai politikai ir jānosaka kurss, sakarā ar kuru ekonomikas kuģis caur bangojošo saimniekošanas okeānu jānovada līdz tirgus ekonomikas drošajai ostai. Lai noteiktu šādu kursu, ir nepieciešams kompass un locijas. To lomu pilda ekonomikas teorija, t. sk. makroekonomika.

Ekonomiskās politikas teorētiskais pamats. Minēsim šādus piemērus, kas rāda, ka tirgus ekonomikas teorijas konkrētās daļas ir tiešs pamats ekonomiskās politikas noteiktiem virzieniem:

- naudas teorija – naudas apgrozības politika, pasākumi inflācijas pārvarēšanai;
- nodarbinātības teorija – nodarbinātības politika;
- finansu teorija – budžeta, t. sk. nodokļu politika;
- kredīta teorija – kredīta politika;
- valūtas teorija – valūtas politika;
- cikliskās attīstības teorija – konjunktūras politika;
- ārējo ekonomisko sakaru teorija – ārējo ekonomisko sakaru politika.

Taču šo problēmu nedrīkst vienkāršot. Katrs ekonomiskās politikas virziens balstās ne tikai uz ekonomikas teorijas noteiktu daļu, bet kompleksi uz daudzām ekonomikas teorijas jomām. Tā, piemēram, naudas (monetārai) politikai jāievēro ne tikai cenu teorija, bet arī naudas teorija, finansu teorija, valūtas teorija, cikliskās attīstības teorija, darba algas teorija. Turklāt ekonomiskai politikai ir darīšana ar visai konkrētu saimniecisku situāciju, un liela māka ir savienot abstraktu teoriju ar praktisku uzdevumu risināšanu. Būtībā tā ir uz teorētiskām atziņām balstīta prognozēšanas prasme, proti, sevišķa māka pieņemt likumus, lēmumus, īstenot pasākumus, kas konkrētā situācijā ievirzītu saimniekotāju subjektu ekonomisko rīcību nepieciešamā gultnē. No prognožu pareizības, no varianta izvēles ir atkarīgs, vai ekonomiskās politikas mērķi tiks realizēti.

Makroekonomikas pamati jāzina visiem. Ekonomikas teorijas apgūšana ir uzņēmēju un menedžeru profesionālās sagatavošanas obligāts nosacījums. Ikvienam izglītotam cilvēkam jāzina ekonomikas teorijas pamati, lai apzināti un mērķtiecīgi varētu piedalīties neatkarīgās Latvijas jauncelsmes darbā, lai saprastu un varētu novērtēt partiju un sabiedrisko kustību ekonomiskās programmas, likumdošanas orgānu un valdības ekonomisko politiku. Bez ekonomiskām zināšanām mūsdienu cilvēks staigā pa dzīvi it kā aizsietām acīm. Lai nosēstos uz saimniekošanas panākumu zaļā zara, jābūt teicamai redzei. Nobeigumā citēsim vienu no izcilākiem XX gadsimta ekonomistiem, liberālisma kvēlo aizstāvi Ludvigu fon Mizesu: "Neatkarīgi no tā, vai tas kādam patīk vai ne, mūsdienu politikas problēmas ir tīri ekonomiskas dabas un tās nevar izprast bez ekonomiskās teorijas zināšanām. Tikai cilvēks, kas orientējas ekonomikas teorijas pamata jautājumos, spējīgs izstrādāt neatkarīgus uzskatus par izskatāmām problēmām."

28.10. Ceļš, kas savieno tilta galus

Ar ko sākas tilts no mikro– uz makroekonomiku? Cilvēks cenšas izdzīvot. Tā nebūt nav problēmas vulgarizācija. Tas nepielīdzina cilvēku dzīvām būtnēm, kas visdažādākām metodēm cenšas tīri bioloģiski izdzīvot. Jā, arī cilvēkam jāizdzīvo bioloģiski. Īpatnība ir tā, ka cilvēkam jādzīvo **ekonomiski, sociāli, politiski, kulturāli,** kas saistās ar sarežģītām cilvēkam un tikai cilvēkam piemītošām savstarpējām attiecībām.

Cilvēku absolūtais vairākums spēj cienīgi izdzīvot, ja tiek veidota un attīstās sociāli orientēta tirgus saimniecība. Viss cilvēkam, cilvēka labā. Tie nav populistiski lozungi, lai ķertu vēlētājus kā mušas uz lipīga mušpapīra. Tā ir pati dzīve ar saviem priekiem un bēdām, pretrunām un kataklizmām.

Cilvēces progress, katrs šī progresa vissīkākais solis ir diezgan sarežģītu sakarību auglis, kas nogatavojas visai lēni. Mēģināsim šo procesu aprakstīt, telegrāfstilā attēlojot tiltu uz makroekonomiku vienkāršotā attēlā.

Ražošanas resursi. Lai cilvēksabiedrība vēsturiski konkrēti izdzīvotu, tai nepieciešami četri ražošanas resursi:

- dabas resursi;
- darbaspēks;
- kapitāls;
- uzņēmējspējas.

Šie resursi ir vēl tikai potences. Tajos vēl tikai slēpjas iespēja kalpot ražošanas un pakalpojumu procesam. Ražošanas resursiem cilvēku ietekmē vēl ir jāpārvēršas ražošanas faktoros, aktīvi darbojošos elementos tā, ka potence atklājas, realizējas ražošanas un pakalpojumu sniegšanas procesā.

Ražošanas faktori ir šādi:

- saimnieciskā darbībā aktīvi funkcionējošie ražošanas resursi;
- darbs;
- tehnika vienotībā ar tehnoloģiju un mērķtiecīgu organizāciju;
- uzņēmējdarbība.

Ražošanas faktori izpaužas kā jaunrades spēks, tiem ir noteikts ražīgums. Tā ir progresa redzamā daļa. Nemitīgi dzimst kaut kas jauns, līdz šim nebijis. Daudzas preces uz mūžiem atstāj tirgu: anahronismi, kam ir moderni aizstājēji. Vienlaikus reljefi parādās ražošanas faktoru ražīguma spēks. Aug faktora atdeve. Vairojas rezultāts. Augļi nogatavojas lielākā skaitā. Tas ir pamats **ražošanas resursu īpašnieku ienākumiem**: zemes rente, darba alga, procenti no kapitāla, peļņa no uzņēmējspējām.

Esam nonākuši līdz tilta otrajam balstam – makroekonomikas pamatkategorijai – nacionālajam ienākumam (zemes rente + darba alga + procenti no kapitāla + peļņa no uzņēmējspējām). Pavērts ceļš uz makroekonomikas analīzi.

28.3. shēma

Ražošanas resursu ražošanas faktori, ienākumi

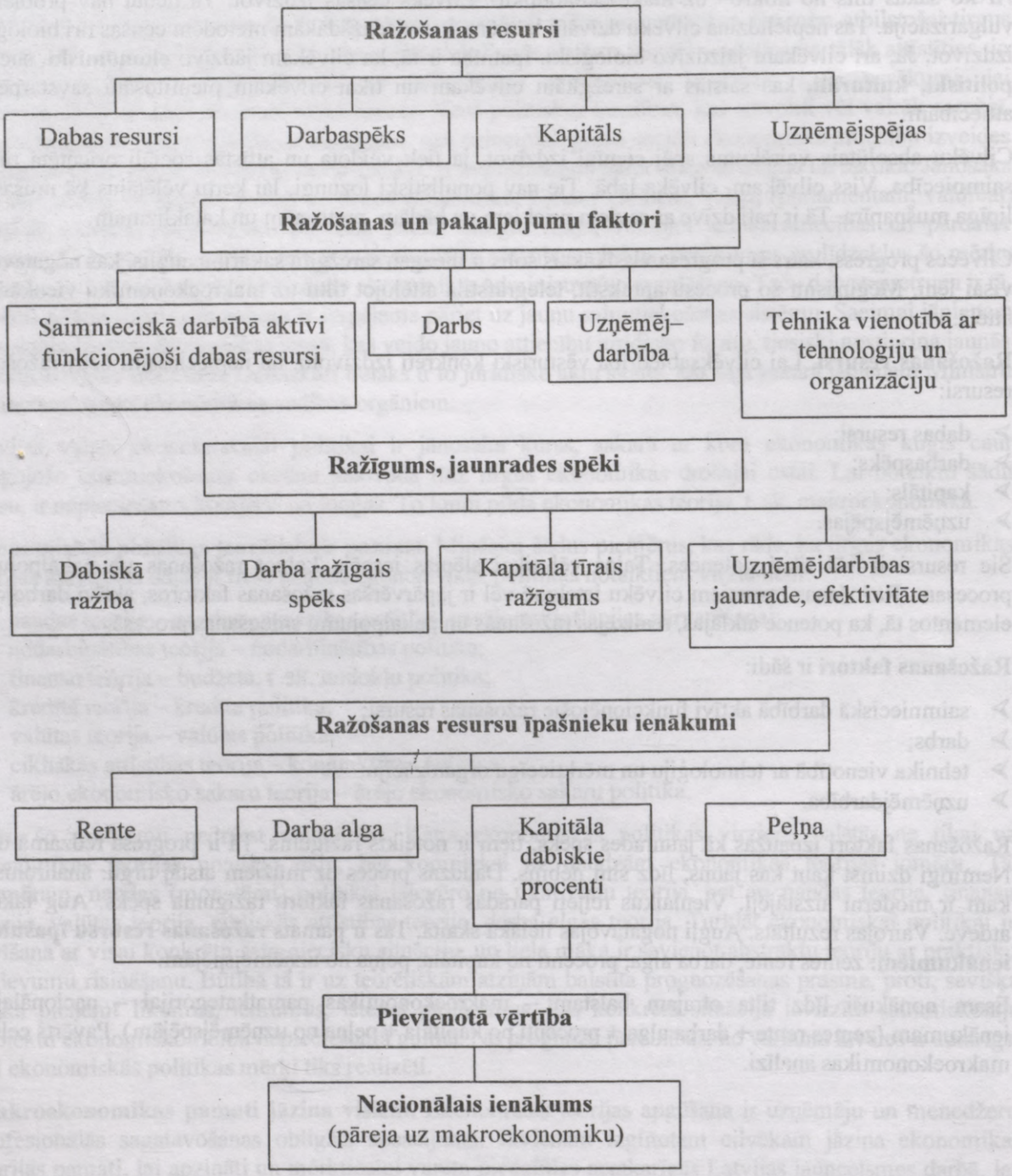

28.11. Secinājumi

Šai nodaļai ir raksturīgs nosaukums "Tilts uz makroekonomiku". To varētu arī pamatoti nosaukt par "Ievadu makroekonomikā". Reālā saimniekošanā dalījums mikro– un makroekonomikā ir visai nosacīts. Ražošana, pakalpojumu sniegšana tieši notiek mikrolīmenī. Makroekonomika apraksta, analizē un pēta kopējās cēloņsakarības tautsaimniecības mērogā. Ekonomiskā uzvedība mikrolīmenī, šīs uzvedības motivācija ir tirgus ekonomikas pamatu pamats. Bet reālām attiecībām nevar pielikt punktu mikrolīmenī. Neizbēgami veidojas ķēdes reakcijas, kad mikroekonomikas cēloņsakarības savijas, paceļas augstākā līmenī un neizbēgami pieņem makroekonomikas attiecību raksturu. Makroekonomikas saknes vienmēr ir ekonomiskās uzvedības motivācija makroekonomikā. Minēsim piemēru. Cenu teorija vispirms aptver

cēloņsakarību un motivāciju mikrolīmenī, proti, atsevišķas preces cenu veidošanos, autonoma komersanta un pircēja ekonomisko uzvedību. Liels pieprasījums un ierobežots piedāvājums ir tipiska mikroekonomikas problēma. Bet cenu teorija plašā nozīmē ietver inflāciju. Klasiskā inflācija izceļas tad, ja pieprasījums pārsniedz piedāvājumu nevis atsevišķai precei vai atsevišķam uzņēmumam, bet aptver visu tautsaimniecību. Kad tilts no mikrolīmeņa pārsviests uz makroekonomiku, rodas jaunas cēloņsakarības, attiecību maiņa tautsaimniecības līmenī liek veidoties jaunai ekonomiskās uzvedības motivācijai mikrolīmenī. Aktīvi sāk darboties atgriezeniskā saite. Mikroekonomikas cēloņsakarība ir sākuma cēlonis, sekas makroekonomikas līmenī – inflācija, kas savukārt iespaido cenu veidošanos mikrolīmenī. Atgriezeniskās saites procesā iejaucas naudas daudzums apgrozībā, monetārais faktors, kas makrolīmenī, tautsaimniecībā kopumā liek darboties jaunai cēloņsakarībai, veidojas jauni motivācijas mehānismi, kas maina ekonomisko uzvedību. Tas dod pamatu vienotā tautsaimnieciskā procesā atdalīt makroekonomiku no mikroekonomikas, vienmēr atcerieties, ka makroekonomiskā mehānisma iedarbības rezultāts galu galā skar pircēju un pārdevēju, patērētāju un komersantu. Tāpēc tilta balsti no mikroekonomikas uz makroekonomiku sastāv no tiem pašiem elementiem, kas jau iztirzāti mikroekonomikā.

Analīzes objekts kļūst jaunas problēmas, piemēram, sociālo grupu motivācija, ekonomisko sistēmu nomaiņas problēma makroekonomikas teorijā un ekonomiskā politikā. Pēdējais jautājums gūst sevišķu nozīmi, it sevišķi valstīs, t. sk. Latvijā, kas pāriet no komandekonomikas uz sociāli orientētu tirgus saimniecību. Panākumi un lejupslīde ir nevis veiksmes vai neveiksmes jautājums, likteņa pirksts, bet tā motivētā ekonomiskā uzvedība, kas izriet no makroekonomikas atziņām.

Pirmās nodaļas specifiskais raksturs attur no nepieciešamības sniegt pamatterminus un pašpārbaudes jautājumus, kurus atrodam citās šīs grāmatas nodaļās.

29. nodaļa. Makroekonomiskie pamatrādītāji

Ar ko sākt makroekonomisko pamatanalīzi? Acīmredzot vispirms jānoskaidro, kā attīstījusies kādas valsts, tostarp arī Latvijas, tautsaimniecība. Būtiski svarīgi ir izdibināt, vai ekonomikai raksturīga augšupejas tendence, vai arī saimniecība ieslīgusi sastinguma purvā, vai, vēl ļaunāk, rit ekonomikas lejupslīde. Ar tendenču konstatēšanu nepietiek. Makroekonomiskie procesi prasa konkrētu kvantitatīvu raksturojumu.

Mikroekonomikā viss ir gaužām vienkāršs. Grāmatvedības dati, gada bilance satur plašu informāciju vispusīgai un dziļai panākumu un neveiksmju analīzei. Peļņa un zaudējumi nepārprotami liecina, kā ir saimniekots, kādi rezultāti ar plusa vai mīnusa zīmi ir sasniegti ražošanas faktoru mijiedarbībā. Saprotams, grāmatvedībai ir savi speciāli paņēmieni, maskēšanās veidi, gājieni pa "kreisi", kas rada "pozitīvas" novirzes. Nav noslēpums, ka nereti tiek praktizētas divas grāmatvedības: pirmā – valsts ieņēmumu dienestam nodokļu aprēķinam, bet otrā – sev, lai uzņēmējs precīzi zinātu, kādi ir īstie saimniekošanas augļi. Tas viss sarežģījas makrolīmenī. Tautsaimniecības rezultātu uztvere un analīze ir grūti risināms uzdevums.

29.1. Iekšzemes kopprodukts (IKP)

Principiālais pamats. Vērtēt kādas valsts ekonomisko attīstību ieteicams pēc jaunrades rezultāta, pēc tās papildu produkcijas un pakalpojumiem, ko no jauna saņem sabiedrība. Šādam raksturojumam tieši atbilst pievienotā vērtība vai vērtīgums. Katram ražošanas resursam, kas tiek izmantots saimniekošanā, ir jaunrades spēks. Šis jaunrades spēks izpaužas konkrētā kategorijā ar noteiktu lielumu. Dabas resursi sniedz sabiedrībai renti, darbaspēks ar darba starpniecību nodrošina darba algu, kapitāls rada procentus, uzņēmējspējas ir peļņas avots. Tikai nav jāaizmirst, ka četri ražošanas resursi un atbilstošie faktori funkcionē mijiedarbībā. Viņu jaunrades spēks cits citu papildina, vienoti rada pievienoto vērtību. Tirgus attiecības sadala minētos ienākumus (renti, darba algu, procentus un peļņu) starp ražošanas resursu īpašniekiem. Šo ienākumu kopsumma veidó pievienoto vērtību (vērtīgumu). Šīs pievienotās vērtības dinamika labi raksturo ekonomikas attīstību tautsaimniecības mērogā. Tāpēc ne tikai teorija, bet arī praktiskā statistika tieši pievienoto vērtību ir izraudzījusies par makroekonomikas pamatrādītāja – iekšzemes kopprodukta – pamatu.

Iekšzemes kopprodukts pret sabiedrisko kopproduktu. Varētu likties, ka saimniekošanas rezultātu vispilnīgāk atspoguļo it visu saražoto un sniegto pakalpojumu cenu kopsumma noteiktā laika sprīdī. Šāds aptverošs rādītājs tiek dēvēts par sabiedrības kopproduktu. Sīkāka analīze liecina, ka sabiedrības kopprodukts, tieši otrādi, rāda ainu greizā spogulī. Šī it kā vienkāršā, viegli uztveramā rādītāja ģenētiskais grēks – atkārtotais rēķins. Minēsim elementāru piemēru. Tiek ražots patēriņa priekšmets no tērauda. Procesa sākums: tiek iegūts dabas resurss – dzelzsrūda ar daudziem piejaukumiem. (Mēs abstrahējamies no tā, kā dzelzsrūdas ieguvei tiek lietoti daudz dažādu ražošanas resursu.) Tālāk flotācijas procesā izdala tīru dzelzi. Statistika centīgi uzskaita flotācijas rezultātu. Tas nozīmē, ka dzelzsrūda sabiedrības veikumā jau lēsta divas reizes. Dzelzi pārvērš čugunā. Pēdējo arī čakli ietver ražošanas rezultātā. Dzelzsrūda sabiedrības kopproduktā jau parādās trešo reizi. Čuguns speciālā elektrokrāsnī tiek pārkausēts tēraudā. Tēraudu pieskaita pie saražotā. Līdz ar to dzelzsrūda tiek uzskaitīta jau ceturto reizi, tīra dzelzs – trešo, čuguns – otro, tērauds – pirmo. Tēraudu velmē. Velmējumi jāpieskaita gada sniegumam. Dzelzsrūdai tiek parādīts gods tikt skaitītai piekto reizi, tīrai dzelzij – ceturto. No velmējuma izgatavo patēriņa priekšmetu. Ko mums vēsta statistika, ja lēš sabiedrisko kopproduktu? Dzelzsrūda tiek uzskaitīta sešas reizes, dzelzs pēc flotācijas – piecas, čuguns – četras, tērauds – trīs, velmējums – divas, patēriņa priekšmets, no patēriņa viedokļa gala produkts – vienu reizi. Pēdējā apstāklī arī ir "suns aprakts". Vērtējot ekonomikas attīstību pēc pievienotās vērtības kopsummas, vērtēšanas pamats ir gala produkts, pievienotā vērtība. Vadoties pēc sabiedriskā kopprodukta veidošanas metodikas, mēs iegūstam rezultātu, kas pārstāv atkārtotu rēķinu un reizē starpproduktu – ražošanas līdzekļus, kas ir lemti tālākai pārstrādāšanai. Pilnīgi skaidrs, ka pievienotā vērtība "tīri" raksturo ekonomikas augšupeju un lejupslīdi atšķirībā no sabiedriskā kopprodukta, kas nepamatoto noviržu ziņā var droši pretendēt uz lauru vainagu. Kropls rādītājs makroekonomikai nav vajadzīgs.

Divas pieejas. Pirmā pieeja. Mērīt jaunradīto valsts mērogā var divējādi: *pirmkārt*, pēc **izdevumiem**, *otrkārt*, pēc **ienākumiem**. Pievērsīsimies pirmajai pieejai. Gala produkts netiek tikai saražots, bet arī turpmāk patērēts. Turklāt to nedāvina, bet tas jānopērk. Pirkt var tikai pēc tiem ienākumiem, ko saņem resursu īpašnieki kā pārdevēji. No jauna saražotais prasa izdevumus, resursu izlietojumu. Saskaitot izdevumu kopsummu, mēs gūsim informāciju par iekšzemes kopproduktu. Kas veido šos izdevumus? Nav ne mazāko šaubu, ka par dabas resursu jaunrades spēku jāmaksā rente. Lai jaunrades procesā piedalītos ar darbu, jāpērk vai jānomā darbaspēks. Tas prasa izdevumus – darba algu. Lieli izdevumi parasti saistās ar ražošanas resursu – kapitālu. Tas apmaksājams ar tīrā ražīguma augli – procentiem no kapitāla. Teorijā arī peļņu raksturo kā izdevumu. Ar peļņu tiek apmaksāti tie izdevumi, kas saistās ar uzņēmējspējām. Tā kļūst iespējams kādā laika sprīdī "tīri" saražoto produktu izteikt, lēst kā izdevumu kopsummu.

Otrā pieeja – medaļas otra puse. Pirmās pieejas loģiskais turpinājums ir visu ienākumu saskaitīšana. Ienākumi kalpo saražotā, pakalpojumu apmaksai. Tātad ienākumu kopsumma ir pielīdzināma pievienotai vērtībai kā iekšzemes kopprodukta pamats. Ienākumus no ražošanas resursu pārdošanas veido rente, darba alga, procenti no kapitāla, peļņa. Var uzrakstīt šādu vienādojumu:

Izdevumu kopsumma ražošanas gala produkcijas un pakalpojumu sniegšanas noteiktā laika posmā (gadā, ceturksnī, mēnesī)	=	Naudas ienākums, kas gūts noteiktā laika posmā, pārdodot gala produkciju un pakalpojumus.

Šī vienādojuma abas puses ir pilnīgi identiskas. Tā ir medaļa, kuras puses neatšķiras. Ja abstrahējamies no iespējamām neprincipiālām atkāpēm, runa ir par viena un tā paša lieluma dažādu mērīšanu. Mēģināsim konkretizēt iekšzemes kopprodukta atšķirīgus mērīšanas veidus.

Izdevumi līdzinās ienākumiem. Jauns skats. Lietojot dažādas prizmas, mēs negūstam jaunu rezultātu. Mainās vienīgi redzes leņķis, atklājas jauns skats uz problēmu.

29.1. tabula

Iekšzemes kopprodukta (IKP) aprēķins pēc izdevumiem un pēc ienākumiem

Aprēķins pēc izdevumu summas, iegādājoties preces (produkciju un pakalpojumus)		Aprēķins pēc ienākumu summas, kas veidojas preču (produkcijas, pakalpojumu) radīšanas procesā, tiek saņemts pēc to realizācijas
Mājsaimniecības patēriņa izdevumi + Uzņēmējdarbības investīciju izdevumi + Preču (produkcijas un pakalpojumu) valsts iepirkums + Ārzemju izdevumi	=IKP=	Izdevumi un maksājumi, kas nesaistās ar ienākumu + Rente + Darba alga + Procenti + Peļņa

Amortizācijas atskaitījumi IKP sastāvā. Pamatkapitāla nolietojumu kā kaut ko jaunradītu raksturot nevar. Ar kādām tiesībām tad amortizācijas atskaitījumus ieskaita IKP? Teorētiski satriekt lupatlēveros šādu nostāju nenākas grūti. Amortizācijas atskaitījumi ir īpaši izdevumi. Starpproduktā tos neieskaitīsi. Pamatkapitāla nolietojums ir cieši saistīts ar pamatkapitāla lielumu, cenu. Vareni amortizācijas atskaitījumi var liecināt, ka izmantots plašs un dārgs pamatkapitāls. Šie atskaitījumi spēj liecināt par brangām investīcijām, bet pēdējās sekmē ekonomikas augšupeju. Rodas pamats amortizācijas atskaitījumus ieskaitīt IKP kā potenciālu iekšzemes kopprodukta pieauguma avotu. Nelieli amortizācijas atskaitījumi, it sevišķi tādi, kas samazinās, ir pamatkapitāla un investīciju sašaurināšanās bezkaislīgi liecinieki un lepnu, tehniski augstvērtīgu rītdienu nesola. Tāpēc IKP "grēks", ieskaitot amortizācijas atskaitījumus iekšzemes produktā, ir pelnījis indulgenci. Rādītājs ar zināmu atrunu orientēts uz rītdienu. Nevar noliegt, ka tas ir makroekonomiski attaisnojams.

Var minēt vēl divus argumentus par labu amortizācijai IKP sastāvā. Investīcijas kalpo nevis vienam gadam, bet vairākiem gadu ražošanas cikliem. Tas nozīmē, ka pamatkapitāla nolietojums ilgst gadiem. IKP ik gadus saņem kaut ko klāt, palielinās uz šo atskaitījumu rēķina.

Vienlaikus amortizācijas atskaitījumi, pievienoti IKP, nozīmē, ka IKP gada laikā nav iespējams pilnā apjomā patērēt. Makroekonomiski atražošanas procesi prasa, lai amortizācijas atskaitījumi tiktu saglabāti pamatkapitāla atjaunošanai nākotnē. Šāda nepieciešamība no rītdienas attīstības viedokļa šaubas nerada. Tas nenozīmē, ka nevar veidot nozīmīgu makroekonomisko rādītāju, kas amortizācijas atskaitījumus nesatur.

29.2. Makroekonomisko pamatrādītāju sistēma

Nacionālie rēķini (konti). Izdevumu un ieņēmumu salīdzināšanā identiskus lielumus plaši lieto makroekonomiskos aprēķinos un statistiskajā uzskaitē. Pēc šī principa veidoti t. s. nacionālie rēķini jeb konti. Šie nacionālie rēķini izdevumu pusē akumulē visus pievienotās vērtības elementus kā IKP pamatu. Galvenais ir tas, ka IKP nesatur materiālās izmaksas – starpproduktu. Vienlaikus tiek loģiski pēc reālā satura sakārtoti trīs makroekonomiski pamatrādītāji:

- iekšzemes kopprodukts (IKP);
- tīrais iekšzemes produkts (TIP), kas ir "tīrs" no amortizācijas atskaitījumiem;
- nacionālais ienākums (NI), kas nesatur uzņēmējdarbības netiešos nodokļus.

Ieņēmumu pusi pārstāv sabiedriskais kopprodukts un tā sastāvdaļas. Šāda saimniekošanas rezultātu uztvere pēc izdevumiem un ieņēmumiem valsts mērogā noteiktā laika periodā tiek raksturota kā nacionālie rēķini jeb konti. Šī metode ir uzņemta ANO visnozīmīgāko statistisko ieroču arsenālā.

29.1. shēma

Nacionālie rēķini (konti)

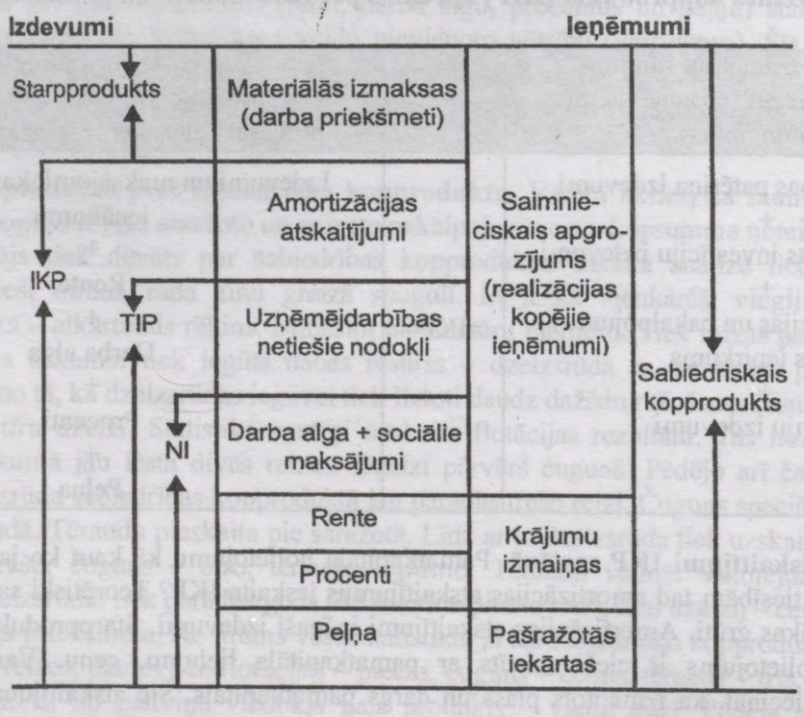

Starpprodukts. Materiālo izmaksu (izņemot amortizācijas atskaitījumu) izslēgšanu no saimniekošanas rezultāta mēs jau pamatojām. Atkārtotais rēķins tiek totāli izslēgts. Nepastāv nekāda rezultātu izskaistināšanas iespēja. Jaunrades lielums parādās bez novirzēm un izkropļojumiem.

Iekšzemes kopprodukts. IKP makroekonomisko pamatrādītāju saimē ieņem dominējošo vietu. Ekonomikas augšupeja un lejupslīde, starptautiski salīdzinājumi (valūtas kurss tos dara neprecīzus) vienmēr balstās uz IKP. Šī rādītāja nozīmīgs paveids ir iekšzemes kopprodukta lielums un dinamika uz vienu iedzīvotāju vai arī uz vienu darba spējīgo. Šie rādītāji krietni precīzi spēj raksturot ražošanas

resursu atdevi. Vienlaikus jāuzsver, ka no IKP nedrīkst gaidīt pārāk daudz. Kā kopsavilkuma rādītājs naudas izteiksmē, kas nekādi neatspoguļo sadales attiecības, tas nespēj parādīt, kāds ir dotās valsts iedzīvotāju dzīves līmenis. Pēdējais ir atkarīgs no IKP struktūras, sadales proporcijām starp sociālām grupām. Minēsim vienkāršotu piemēru.

100 IKP = 10 – rente, 10 – procenti no kapitāla, 70 – darba alga, 10 – peļņa. Pretmetā 100 IKP = 8 – rente, 15 – procenti no kapitāla, 55 – darba alga, 22 – peļņa. Ar to pašu 100 IKP piemēri būtiski atšķiras pēc sociālās diferenciācijas pakāpes. Līdz ar to IKP ir lielums, kas var sadalīties lielā skaitā sociālo proporciju. Te ekonomika jau pāriet sociālā politikā. Jautājumu sarežģī amortizācijas atskaitījumi un netiešie nodokļi.

Tīrais iekšzemes produkts (TIP). Amortizācijas atskaitījumu lomu, nozīmi iekšzemes kopprodukta sastāvā jau paskaidrojām. Dziļākai analīzei bilanču sastādīšanai dažkārt nepieciešams "tīrs" lielums bez amortizācijas radītā "svešķermeņa". Atskaitot no IKP amortizācijas atskaitījumus, mēs gūstam tīro iekšzemes produktu, loloto rezultātu, kas jau ir atgriezeniskās saites signāls ar citu saturu un citām ekonomisko procesu vadības iespējām. "Tīro" rādītāju joprojām kropļo uzņēmējdarbības netiešie nodokļi.

Netiešie nodokļi. Šie nodokļi ir tiešs pielikums cenām. Praktiski runa ir par pievienotās vērtības nodokli (Latvijā 18%), akcīzes nodokli, muitas nodokli. Šo nodokli it labi jūt pircēja kabata, jo tas sadārdzina preci. Vienlaikus tas ir pavisam reāls lielums, kuru pircēji skaitliski reti kad zina. Vai, pērkot veikalā maizes klaipu, apavu pāri, kaklasaiti, rakstāmgaldu, krāsu tālrādi, pircējam ir kaut kāda jausma par netiešo nodokļu lielumu? Pat aprēķināt šo nodokli ar teicamām zināšanām nodokļu gudrībās nenāksies viegli. Tikai dažos grāmatvedības dokumentos, piemēram, "Lattelekom" rēķinos par telefonsarunām ir precīzi norādīti pievienotās vērtības nodokļa lati un santīmi. Vai kāds šoferis lauza galvu, apgrūtina savu "pelēko vielu" ar akcīzes nodokļa lēšanu? Kārtējā atbilde skan "nē!". Jo augstākas ir cenas, jo zemāka ir lata pirktspēja un iedzīvotāju dzīves līmenis (ar nemainīgiem ienākumiem). Tāpēc makroekonomiskajā rādītājā, kam jāatspoguļo starp citu arī privātā patēriņa apjoms, proti, nacionālā ienākumā (NI) netiešie nodokļi obligāti jāizslēdz.

Sabiedriskais produkts kā sabiedrības ieņēmumi. Izdevumiem jāsakrīt ar ieņēmumiem, tāda ir nacionālo rēķinu pamatprasība. Sabiedrisko kopproduktu var raksturot daudzveidīgi.

Sabiedriskais kopprodukts = starpprodukts + gala produkts

Tirgus ekonomikā sabiedrības kopprodukts vispirms ir visu realizēto materiālo labumu un pakalpojumu kopsumma. 29.1. shēmā šis lielums ir raksturots kā saimnieciskais apgrozījums jeb realizācijas kopējie ieņēmumi. Formāli te varētu šai kategorijai pielikt punktu. Reāli problēma ir krietni sarežģītāka. Materiālās izmaksas (starpprodukts), amortizācijas atskaitījumi, daļēji netiešie nodokļi, nemaz jau nerunājot par darba algu un sociāliem nodokļiem, rente, procenti par kapitālu, arī peļņa (kā alternatīvā izmaksa) tieši attiecas uz produkcijas krājumu izmaiņām un ražojumiem pašu vajadzībām, t. sk. pašražotām iekārtām, instrumentiem utt. Šāda metodoloģiska pieeja nodrošina, ka

Izdevumi = Ieņēmumi

Nacionālais kopprodukts (GNP). Starp makroekonomiskiem pamatrādītājiem īpašu vietu ieņem nacionālais kopprodukts. Ar ko tas atšķiras no iekšzemes kopprodukta? Jebkuras valsts iedzīvotāji dalās rezidentos un nerezidentos. Šāds dalījums parasti saistās ar pilsonību. Pilsoņi ir dotās valsts rezidenti. Ārzemnieki – nerezidenti. Latvijai ir savas īpatnības. Rezidentu saimei pieskaitāmi ne tikai Latvijas pilsoņi, bet tās pastāvīgie iedzīvotāji nepilsoņi, kas nav nevienas citas valsts pilsoņi, bet pastāvīgi dzīvo Latvijā.

Latvijas iekšzemes kopproduktu rada tirgus subjekti – rezidenti un nerezidenti Latvijas teritorijā. Latvijas nacionālo kopproduktu rada tikai rezidenti gan LR, gan ārpus tās. Pievienotā vērtība, ko nerezidenta uzņēmums veidojis Latvijā, nacionālajā kopproduktā neietilpst. Toties tā pievienotā vērtība, kam rezidenta uzņēmējdarbība likusi piedzimt ārzemēs, ir nacionālā kopprodukta likumīga sastāvdaļa. Iekšzemes kopprodukta un nacionālā kopprodukta sakarību var izsekot pēc 29.2. shēmas.

Aprēķinot nacionālo kopproduktu, ir noteiktas grūtības sadalīt kopuzņēmumu ienākumus. Statistikas un vadības praksē, makroekonomikas analīzē biežāk lieto iekšzemes kopprodukta rādītāju. Nacionālā kopprodukta dinamika ir nozīmīga valstīm ar plašām ārzemju investīcijām, piemēram, Vācijai, ASV, Japānai un dažām citām, kā arī valstīm, kam ir lieli ārējo investīciju objekti.

29.2. shēma

Iekšzemes un nacionālā kopprodukta sakarība

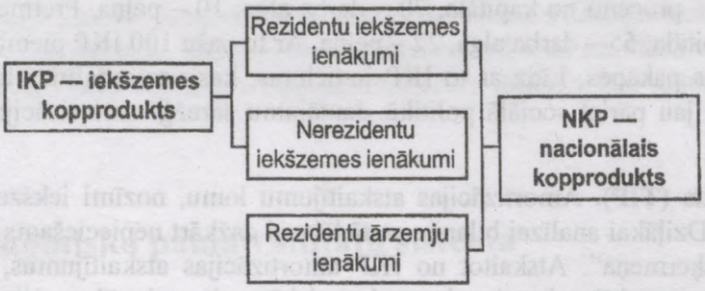

Par neievērojamu atšķirību starp nacionālo kopproduktu un iekšzemes kopproduktu Latvijā liecina šādi skaitļi. Nacionālais bruto ieņēmums procentos pret iekšzemes kopproduktu ir šāds: 1990. g. – 101,7%; 1991. g. – 101,5%; 1992. g. – 100,1%; 1993. g. – 99,9%; 1994. g. – 99,8%; 1995. g. – 100,5%. 1995. gadā nacionālajam bruto ieņēmumam LR bija šāda struktūra: nefinansu uzņēmumi – 16,7%, finansu organizācijas – 3,4%, valsts pārvalde – 13,8%, mājsaimniecības – 66,1%.[1] Lai pilnīgāk izprastu saistības un atšķirības starp iekšzemes kopproduktu un nacionālo kopproduktu, ieskatīsimies 29.2. tabulā.

29.2. tabula

Saistība starp iekšzemes kopproduktu un nacionālo kopproduktu[2]
(faktiskās cenās, tūkst. latu)

	1996	1997	1998	1999
Iekšzemes kopprodukts	2829135	3275456	3589476	3662306
Neto atlīdzība nodarbinātajiem	21288	23518	24460	24042
No ārvalstīm saņemtā atlīdzība nodarbinātajiem (+)	22484	25570	27373	26397
Ārvalstīm samaksātā atlīdzība nodarbinātajiem (–)	1196	2052	2913	–2895
Neto īpašuma ieņēmumi	1660	8552	7390	–51618
No ārvalstīm saņemtie īpašuma ieņēmumi (+)	55046	77358	95361	655/87
Tai skaitā procenti	53945	76253	90195	65401
Ārvalstīm samaksāti īpašuma ieņēmumi (–)	53386	68806	87971	117205
Tai skaitā procenti	29777	35604	45913	47434
Nacionālais kopprodukts	2852083	330756	3621326	3634730

Atgādināsim, ka nacionālais kopprodukts atšķiras no iekšzemes kopprodukta ar rezidentu ienākumiem. 29.2. tabulā rezidentu saņemtā atlīdzība un ienākumi no ārvalstīm ir atzīmēti ar pluszīmi (+) un ir nacionālā kopprodukta ienākumu veidošanas faktors. Toties nerezidentu ienākumi Latvijā ietilpst iekšzemes kopproduktā, bet neietilpst nacionālā kopproduktā un 29.2. tabulā ir fiksēti ar mīnuszīmi. Rezidentu plusi un nerezidentu mīnusi kopumā izlīdzinās. 1996., 1997. gadā un 1998. gadā nacionālais kopprodukts ir mazliet lielāks nekā iekšzemes kopprodukts, bet 1999. gadā pārāks ir iekšzemes kopprodukts. Šinī gadā starpība starp iekšzemes kopproduktu un nacionālo kopproduktu ir tikai 27576 tūkstoši latu.

Kur rodas iekšzemes kopprodukts? Marksistiskā teorija par sabiedriskā kopprodukta avotu atzina tikai materiālo ražošanu. Pakalpojumu sfēra un tās izaugsme tika raksturota kā parazītisma un trūdēšanas pazīme. Dzīve sen ir atteikusies no šādiem primitīviem, totāli vulgāriem uzskatiem, kas ir tiešā pretrunā ar objektīvās attīstības tendencēm un veselo saprātu. Pretstatā šādiem "revolucionāriem" uzskatiem tirgus ekonomikas teorija reāli parāda, ka iekšzemes kopprodukts rodas šādās sfērās:

[1] Latvijas nacionālie konti. Statistikas biļetens. – R.: VSK, 1997. 84. lpp.
[2] Latvijas makroekonomikas rādītāji. – LR CSP 1/2000, Rīga, 2000, 60. lpp.

1) nefinansu organizācijās (jebkuros uzņēmumos, arī mājsaimniecībā) ražošanas un pakalpojumu sfērā;
2) bankās, krājaizdevumu sabiedrībās (ar savu pakalpojumu lauku);
3) valsts organizācijās, kas sniedz iedzīvotājiem dažāda rakstura pakalpojumus (ministrijās, tiesu iestādēs, policijā, robežapsardzē, armijā u. c.);
4) kultūras, izglītības iestādēs, kas specifiskā formā "ražo" iedzīvotājiem pakalpojumus (bauda no kultūras arī ir pakalpojums);
5) veselības aprūpē (sniedz visai nozīmīgus dzīves un darbaspēju saglabāšanas pakalpojumus).

Kur nerodas IKP? Vai ir tādas tautsaimniecības darbības sfēras, kur neveidojas pievienotā vērtība, nerodas iekšzemes kopprodukts? Izrādās, ka ir! Teorētiski to izskaidrot nav grūti. Ekonomikā pazīst zināmu skaitu tīru pārdales procesu, kur viens un tas pats lielums tiek pārdalīts. Dažkārt pat vairākkārt. Pārdale nav jaunrades process. Jaunais te nerodas. IKP nepalielinās. Sabiedrība no pārdales nekļūst bagātāka. Ekonomiskai darbībai līdz ar to ir neražīgs raksturs.

Teorētiķi parasti izdala divus neražīgos darbības veidus:

- noteikta veida finansu darījumus;
- lietoto preču pārdošanu.

Neražīgi finansu darījumi vispirms ir valsts transferta maksājumi. Piemēram, pensijas, sociālie pabalsti. Nodokļi, šis valsts transferta avots, jau ir vienreiz nomaksāti, pensionāri, pabalstu saņēmēji neko jaunu pretī nesniedz. Viena un tā pati summa tiek vienkārši pārdalīta. Valsts transfertam ar līdzīgu raksturu pievienojas privātie transferti. Vecāki materiāli atbalsta studentus, kas ir tipisks pārdales process. Arī mantojuma saņemšana nekādi nesaistās ar jaunā radīšanu. Mantojums var būt miljoniem liels, bet sabiedrība tieši bagātāka no tā nekļūst. Arī mantojuma nodoklis ir tipiska pārdales forma.

Neražīgs raksturs ir arī operācijām ar vērtspapīriem. Reālā kapitāla dublikāts tiek pirkts un pārdots, pāriet no rokas rokā. Jaunrade tā nav. Esošo resursu pārdale un tikai. Valsts un privātfirmu vērtspapīru kursu celšanās vai krišanās un ar to saistītie spekulatīvie darījumi un ienākumi paši par sevi nav pievienotās vērtības rašanās. Uzņēmējdarbībā radītais tiek pārdalīts, turklāt biržas operācijās. Arī visveiksmīgākā valūtas spekulācija IKP nepalielina.

Attiecībā pret lietoto preču pārdošanu ir vairāk nekā skaidrs, ka ražošanas rezultāts nedubultojas. Lietotas mēbeles, automašīna, pat dators var tikt pārdots vairākkārt, nevairojot pievienoto vērtību, nepalielinot IKP. Gan neaizmirsīsim vienu: minētie finansu darījumi un lietoto preču pārdošana saistās ar parasto pakalpojumu, kas pievienoto vērtību rada.

Naturālā saimniecība un iekšzemes kopprodukts. Naturālā saimniecība neražo preces. Tās pakalpojumi nav preču ietērpā. Vai tas nozīmē, ka naturālā saimniecībā IKP, pārējie makroekonomiskie rādītāji neveidojas? Šāda pieeja būtu visnotaļ formāla. Loģiski problēmu var skaidrot šādi. Naturālā saimniecība (šaubas nost!) sniedz ienākumus. Tai ir tāds pats jaunrades spēks kā tai lauku saimniecībai, kas ražo tirgum. Vai piens, kartupeļi, cūkgaļa, kas kalpo pašu patēriņam, nav gala produkts, ienākums, kas veido pievienoto vērtību, reāls sabiedrības guvums? Cits jautājums, cik precīzi šos naturālās saimniecības ienākumus var uztvert. Katru vistas olu, kas nonāk pašu galdā, neuzskaitīsi. Vēl sarežģītāk uzskaitīt apēstas dārza un meža zemenes, sēnes, mellenes, dzērvenes, arī savvaļā augošās puķītes, kas nenonāk tirgū. Kā lēst pievienotās vērtības lielumu, kas "noslēpta" pašmājās notiesātajā produkcijā? Ir šādi alternatīvi risinājumi:

1) to, kas nav prece, IKP sastāvā neietvert;
2) naturālās saimniecības pievienoto vērtību kā ienākumu ar lielumu, kas aptuveni pēc pieredzes ir tuvu īstenībai, IKP ieskaitīt.

Otrā pieeja ir pamatotāka un loģiskāka. Statistika pēc tās arī rīkojas.

IKP nozaru struktūra. 29.3. tabula rāda, kādas nozares un apakšnozares praktiski piedalās Latvijas IKP radīšanā un kāds ir nozaru un apakšnozaru īpatsvars kopējā pievienotā vērtībā.

29.3. tabula dod iespēju konstatēt tās pārmaiņas, kas, pārejot uz tirgus ekonomiku, Latvijā ir notikušas kopējās pievienotās vērtības sadalījumā pa darbības veidiem laikā no 1990. gada līdz 2000. gada I ceturksnim:

1) ievērojami krities lauksaimniecības, medniecības un mežsaimniecības īpatsvars (no 21,1% līdz 2,9%);
2) apstrādājošās rūpniecības īpatsvars būtiski sarucis (no 34,5% līdz 14,6%);
3) elektroenerģijas, gāzes un ūdensapgādes pievienotās vērtības īpatsvars ir vērā ņemami pieaudzis (no 1,8% līdz 7,0%);
4) galvenās izmaiņas skar pakalpojumus, tā ir tirgus ekonomikai raksturīga strukturālā revolūcija, tās īpatsvars no 31,9% pieaudzis līdz 70,7% un ar lielu pārsvaru nodrošina vairāk nekā pusi pievienotās vērtības;
5) transporta un sakaru ieguldījums pievienotā vērtībā palielinājies 1,5 reizes;
6) ievērojami pieaugusi finansu starpniecības loma (no 1,7% līdz 6,3%);
7) neatkarīgā valstī krietni lielāks īpatsvars jaunrades iespaidā ir valsts pārvaldei un aizsardzībai, obligātajai sociālajai apdrošināšanai (no 0,7% līdz 5,3%);
8) būtiski pieaudzis īpatsvars (no 2,6% līdz 4,5%);
9) divkāršojies veselības aizsardzības un sociālās aprūpes ieguldījums pievienotā vērtībā (no 1,8% līdz 3,7%). Turpmāk mēs sniegsim skaidrojumu šīm principiāla rakstura pārmaiņām.

29.3. tabula

Kopējās pievienotās vērtības sadalījums pa darbības veidiem[1]
(faktiskās cenās procentos)

	1990	1995	1998	1999	2000 IV–VI
Kopējā pievienotā vērtība bāzes cenās	100	100	100	100	100
no tās pa darbības veidiem:					
lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	21,1	10,4	4,1	3,9	4,4
zvejniecība	0,8	0,4	0,3	0,1	0,5
iegūstošā rūpniecība	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
apstrādājošā rūpniecība	34,5	22,4	17,2	14,2	14,3
elektroen., gāze un ūdensapgāde	1,8	5,5	5,3	5,0	3,2
būvniecība	9,7	5,1	6,8	7,6	7,0
pakalpojumi	31,9	56	65,4	68,4	70,4
no tiem:					
vairum– un mazumtirdzniecība, automobiļu un motociklu, personisko mantu un mājsaimn. piederumu, iekārtas remonts	5,5	11,3	16,8	17,8	18,4
viesnīcas un restorāni	1,3	1,1	1,2	1,3	1,3
transports, glabāšana un sakari	10,9	16,0	16,7	16,3	17,1
finansu starpniecība	1,7	5,6	3,6	5,0	5,2
nekustamo īpašumu izmantošana, noma un komercdarbība	4,4	4,3	7,7	9,3	10,0
valsts pārvalde un aizsardzība, obligātā sociālā apdrošināšana	0,7	5,1	6,5	6,1	5,4
izglītība	2,6	5,3	5,5	4,6	4,7
veselības aizsardz. un soc. aprūpe	1,8	4,0	3,5	4,0	3,8
citi komunālie, sociālie un individuālie pakalpojumi	3,0	3,3	3,9	4,0	4,7

Vai darbības veidu īpatsvars kopējā pievienotā vērtībā ir gadu gaitā salīdzināms? Atbilde ir negatīva. Inflācijas apstākļos 29.3. tabulas dati ir tverti faktiskās cenās. Cenu indeksi pa nozarēm šinī septiņu gadu periodā ir krietni atšķirīgi. Tāpēc darbības veidu īpatsvars gadu gaitā atspoguļo ne tikai struktūras pārmaiņas, bet arī inflācijas stiķus. Pilnīgi skaidrs, ka IKP dinamiskās rindas veidot ar faktiskām cenām ekonomiski nav prāta darbs. Salīdzināt IKP vai pievienoto vērtību laika periodos var vienīgi ar salīdzināmām cenām.

Nominālais un reālais IKP. Lai iejustos problēmas būtībā, ieskatīsimies 29.4. tabulā.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 10/2000, 32. lpp.

29.4. tabula

Iekšzemes kopprodukts faktiskajās un salīdzināmās cenās, milj. Ls[1]

Gads	Faktiskās cenas	1995. g. vidējās cenas
1990	62,4	4736,7
1993	1467,0	2353,2
1994	1914,1	2368,4
1995	2349,2	2349,2
1996	2768,4	2414,9
1997	3211,2	2586,7
1998	3589,5	2739,1
1999	3662,3	2769,2
2000	3961,0	2938,2

Nominālais IKP ir statistisks rādītājs, kas tiek lēsts attiecīgā gada vidējās faktiskās cenās. Tā izmantošanas laiks ir īss, jo fiksē tikai konkrētā perioda faktisko stāvokli bez salīdzināšanas iespējas. Ar precizitāti šis rādītājs nesirgst, jo gada vidējo cenu aprēķināšana saistās ar mēģinājumu kaut daļēji nepieļaut inflācijas iespaidu. Janvāra, jūnija un decembra cenas vienai un tai pašai precei atšķiras. Atšķirīgi gada gaitā ir arī ienākumu lielumi cenu dēļ, kas seko sauklim "Mainies uz augšu!".

Reālais IKP ir statistisks rādītājs, kas vairākus gadus tiek aprēķināts pēc viena gada vidējām cenām. Lai tuvotos saimniekošanas realitātēm, vidējās cenas izraugās pēc gada, kas tuvākas šodienai. Tā 29.3. tabulā salīdzināmie IKP rādītāji lēsti 1995. gada vidējās cenās. Lai iegūtu salīdzināmus vidējos gada rādītājus, nepieciešams preču, t.sk. pakalpojumu grozs, uztverot groza ietvaros cenu izmaiņas, mēs varam aprēķināt gada vidējās cenas un tad pretstatīt tās pa gadiem. Tā ar 1995. gada vidējām cenām var noteikt 1999. gada reālo IKP, salīdzinot ar 1995. un 1993. gadu. Šāda veida darbietilpīgus pārrēķinus var veikt ar ne visai lielu precizitāti jebkuram gadam, arī 1990. gadam, ko, pārejot uz tirgus ekonomiku, uzskata par bāzes gadu.

Deflatori un reflatori. Inflācijas apstākļos cenu salīdzinājumā (izmantojot preču grozu) iegūstam preču cenu indeksus. Šie indeksi tiek dēvēti par **deflatoriem** un tos sekmīgi izmanto, lai iegūtu reālā IKP salīdzināmu dinamisku rindu. Deflācijas apstākļos gada cenu indeksu dēvē par **reflatoru**. Šādi cenu indeksi ir lēšami arī pa ceturkšņiem, pusgadu, pat mēnešiem. Salīdzinot IKP lielumu dažādos periodos, jāizmanto atbilstoši deflatori un reflatori. Iekšzemes un starptautiskos salīdzinājumos pa gadiem vai ceturkšņiem lieto reālo IKP.

Lai aprēķini būtu precīzāki, deflatori un reflatori tiek aprēķināti un lietoti IKP izlietojuma pamatgrupās. 29.5. tabulā skaidri redzam, ka deflators Latvijas IKP kopumā būtiski atšķiras no deflatora privātam patēriņam vai importam.

29.5. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta deflatoru piemērs[1]
(pieaugumi procentos salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu)

	1992	1993	1994
Iekšzemes kopprodukts	976	72	30
Privātais patēriņš	955	110	38
Valsts patēriņš	705	154	40
Pamatkapitāla veidošana	1683	113	49
Eksports	1284	72	–6
Imports	1760	89	4

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji. 1/2000, 20. lpp.
[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR EM, 1995, 21. lpp.

Deflatorus var veidot arī pēc darbības veidiem, ienākumiem un izdevumiem. Tie ir darbietilpīgi procesi, kas prasa visai plašu, detalizētu datu bāzi. Pašreizējās statistiskās metodes palīdz minimizēt aprēķinu nepilnības radītās novirzes un iegūt pēc iespējas precīzāku nominālu un reālu IKP.

29.3. IKP un ēnu ekonomika

Kas ir ēnu ekonomika? Ražošana un pakalpojumu sniegšana, kad uzņēmējs likumu mērķtiecīgi apiet ar līkumu un paveikto statistiski un oficiālajā grāmatvedībā neuzskaita, ir viens no ēnu ekonomikas paveidiem. Motivācija skaidrāka par skaidru – it visu nodokļu nemaksāšana, iedzīvošanās uz valsts likumīgo ieņēmumu rēķina. Šāda "kreisi" ražota prece, pakalpojumus ieskaitot, dod plašas iespējas manipulācijām algu jomā (alga tiek maksāta aploksnē bez neviena ienākuma un sociālā nodokļa santīma), veidojas uzkrājumi visdažādākajiem maksājumiem skaidrā naudā bez jebkādas uzskaites, tiek rasti līdzekļi kukuļu došanai.

Lai šāda "sistēma" funkcionētu, nepieciešama tā sauktās kreisās preces ķēde: kreisā prece ražošanā, pakalpojumu sniegšanā, kreisā prece tirdzniecībā. Ēnu ekonomikas sevišķi bīstams paveids ir importa kontrabanda. Negatīvās sekas ir visai daudzpusīgas: valsts budžets zaudē muitas nodokli, caur legālo tirdzniecību neienāk pievienotās vērtības nodoklis un akcīzes nodoklis, samazinās iekšzemes kopprodukts, nelegālā tirdzniecība ar kontrabandu "griež ārā pogas" gan iedzīvotāju ienākuma nodoklim, gan sociālam nodoklim, gan arī ienākuma nodoklim no uzņēmumiem. Noziedzīgā fantāzija ir bagāta, bet brīžiem arī tuvredzīga. Diezgan izplatīta prakse ir maksāt darbiniekiem oficiāli minimālo darba algu, "godīgi" aplaimot budžetu ar mazāko ienākuma un sociālo nodokli. No 1999. gada 1. janvāra minimālā darba alga ir Ls 50. Tas piespieda maksāt lielāku ienākuma nodokli darba ņēmējiem un brangāku sociālo nodokli. Kāda ir šīs "godīgās šmaukšanās" būtība? Darbinieka faktiskā alga nebūt nav Ls 50, bet varbūt Ls 130, un lats pēc lata ripo budžetam garām. Mēdz teikt, ka šie "kreisie" lati tik un tā nonāk darbinieku kabatās un kalpo pieprasījumam, pirkumiem. Nacionālo kontu tīkli šos ienākumus galu galā uztver, ja ne oficiālajos ieņēmumos, tad pilnīgi jaušamos izdevumos. Valsts budžets un tā paveidi, Latvijas iedzīvotāju pamatmasa, starp citu, arī pensionāri, ir zaudētāji. Tāpat kā zaudētājs ir oficiāli aprēķinātais iekšzemes kopprodukts.

Situāciju glābj statistiķi. Cik liela ir ēnu ekonomika un par kādu summu tā apkrāpj konkrētas valsts IKP – to nezina pat visgudrākais analītiķis. Ir minējumi, vērtējumi, salīdzināšanas metodes. Un galu galā gudras galvas pēc asas diskusijas vienojas par to, par cik jāpalielina iekšzemes kopprodukts uz ēnu ekonomikas rēķina. Attīstītās tirgus ekonomikas zemēs šīs ēnu ekonomikas "piecepums" IKP parasti svārstās ap 6–7%. Latvijā statistiķi iekšzemes kopproduktu drošu roku bez šaubām sirdī un prātā palielina par 15–20%. Finansu ministrija vērtē, ka ēnu ekonomikas "novirze" varētu pat sasniegt 41%. SVF ilggadējais pārstāvis Latvijā uzskata, ka ēnu ekonomikas īpatsvars IKP ir kaut kur pa vidu starp minētajiem diviem skaitļiem.

Nav gan jāaizmirst viena elementāra patiesība. Ja ēnu ekonomikas īpatsvars IKP gadu no gada nemainās, ir stabils lielums, tad tempu aprēķinos, salīdzinājumos to var neievērot. Uztvert un aprēķinos ietvert vajag ēnu ekonomikas izmaiņas, tas ir darbiņš, ko pie vieglajiem statistiskiem uzdevumiem nepieskaitīsi. Tieši ēnu ekonomikas mainīgie rādītāji, it sevišķi kontrabandas apjomā, liek apšaubīt IKP kroņa lieluma precizitāti. ±1% IKP salīdzinājumos ir normāla statistiska kļūda. Ja IKP pāraug pieticīgo 1%, ieteicams atturēties no uzvaras bungu rībināšanas. Arī fanfaras jāpataupa krietni lielākiem sasniegumiem.

29.4. Latvijas IKP dinamika

Vispārējs raksturojums. Latvijas neatkarības atjaunošanas apstākļos IKP dinamika, kopējais lielums, lielums uz vienu iedzīvotāju gūst sevišķu nozīmi. Runa ir par rādītājiem, kas kompleksi raksturo valsts tautsaimniecības attīstības pakāpi.

29.6. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta dinamika[1]
(1993. gada. salīdzināmās cenas procentos pret 1990. gadu)

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1998	1999	2000
89,6	58,4	49,7	50,0	49,2	50,6	57–58	58	61

IKP krituma cēloņi. Strauja pāreja uz tirgus ekonomiku 90. gadu sākumā, kas sagrāva līdzšinējos tautsaimnieciskos sakarus, krasi samazināja Latvijas iekšzemes kopproduktu. Latvija kā neatkarīga valsts vairs nebija daļa no PSRS vienotā tautsaimnieciskā kompleksa, lielā mērā zaudēja noieta tirgus, t. sk. bijušās PSRS valstīs. Nenovēršamā inflācija "atbrīvoja" uzņēmumus no ievērojamas daļas apgrozāmo līdzekļu, kas kļuva par nopietnu šķērsli ražošanas turpināšanai. Privatizācijas sākumi, kas ne vienmēr bija saprātīgi organizēti, sekmēja uzņēmumu izlaupīšanu, kas vēl vairāk ierobežoja gan rūpniecisko, gan lauksaimniecisko ražošanu, apstādināja būvniecību. 1993. gada vidū IKP straujais kritums tika uz laiku apturēts. 1994. gads jau nodrošināja pieticīgu pieaugumu +0,6%. Komercbanku krīze 1995. gadā apstādināja Latvijas tautsaimniecības atveseļošanas procesu. Naudas bads (līdzekļi bija iesaldēti bankrotējošās un maksātnespējīgās bankās), naudas "bēgšana" no valsts, uzticības sabrukums uzņēmējdarbībai, labi saprotamas bailes no jaunu kredītu izsniegšanas nozīmēja tādus sprunguļus tautsaimniecības riteņos, ka 1995. gadā neatkarīgi no inerces spēka IKP samazinājās gandrīz par 1%. 1996. gads bija cerību gads. Komercbanku krīzes sekas pakāpeniski tika pārvarētas. Tranzīta pieaugums deva svētīgu impulsu IKP pieaugumam. Pirmais pēckrīzes gads jau deva IKP pieaugumu +2,8%. 1997. gads pozitīvo tendenci nostiprināja. Tranzīts turpināja balstīt Latvijas ekonomiku, vilkt to uz augšu. Atdzīvojās ražošanas pamatnozares, apstrādājošā rūpniecība, lauksaimniecība, būvniecība. Optimisti lēsa, ka 1997. gada IKP pieaugums tuvināsies 5%. Tomēr kritums iepriekšējos gados bija tik ievērojams, ka pēdējo divu gadu sasniegumi tikai nedaudz atvirzīja iekšzemes kopproduktu no 50% robežas. Ap 53–54% 1997. gadā pret pagātnes zemāko punktu 49,7% (1993. g.) nav vēl patiešām liktenīgs pagrieziens.

Latvija salīdzinājumā ar citām padomju bloka valstīm. Visas postkomunistiskas valstis, pārejot uz tirgus ekonomiku, pārdzīvoja lielas grūtības: saruka IKP, inflācija pazemināja dzīves līmeni, bezdarbs vērsās plašumā. Desmit gadu laikā daļa šo valstu spēja sasniegt pirmsreformu (komandekonomikas) līmeni, citas atpalika lielākā vai mazākā mērā.

Greizās ekonomikas dēļ visvairāk atpalika tieši Latvija.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR EM, 1995, 12. lpp., 1997. g. jūnijs, 14. lpp., Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – R.: SK, 8/1997, 26. lpp. Neprecizitātes izslēgtas sakarā ar pāreju uz 1995. gada salīdzināmām cenām.

29.1. diagramma

Iekšzemes kopprodukta līmenis 1999. gadā, salīdzinot ar 1989. gadu[1]

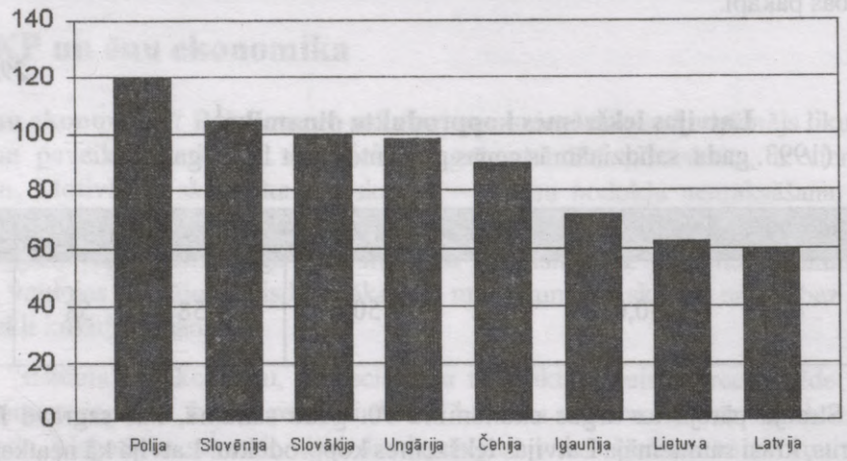

Kā rāda statistikas dati, Latvijas tautsaimniecībā reālā stabilizācija, pārvarot komercbanku krīzes sekas, sākās 1996. gadā. Gandrīz visas nozares uzrāda pieaugumu. Šī pozitīvā tendence nostiprinājās 1997. gadā. Lauksaimniecība, medniecība, mežsaimniecība, kam daudzus gadus bija raksturīga lejupslīde, 1997. gada pirmo pusgadu noslēdza ar augšupeju, ko deva vispirms piena ražošanas pieaugums. Nepārspīlēsim: piena upes vēl netecēja ķīseļa krastos. 1996. gada pirmajā pusgadā nozarei bija raksturīgs būtisks kritums – 15,2%. Pacelties no zema līmeņa ir vieglāk nekā no augsta. Piena ražošana pieauga par 10%, bet joprojām atpalika par 18% no 1993. gada pirmā pusgadā sasniegtā. Būvniecība ir cieši saistīta ar investīcijām: 1997. gada II ceturksnī, salīdzinot ar 1996. gadu, tā pieauga par 11%.[2]

Tie vēl nav tie "tīģera" lēcieni, ar ko lepojas Dienvidaustrumāzijas valstis. Bet izrāpšanās no ekonomiskā muklāja jau ir sasniegums. Lauru vainags pienākas transportam, pateicoties tranzīta pieaugumam. Transporta un sakaru pievienotā vērtība 1997. g. I pusgadā, salīdzinot ar iepriekšējā gada rādītāju, pieauga par 6,7%. Mums jau nācās brīdināt, ka arvien straujāks transporta pieaugums nav gaidāms. 1996. gada I pusgadā pievienotā vērtība šinī nozarē pieauga par 10,6%. Dzelzceļa tranzīta pieaugums 1997. gada I pusgadā līdzinājās 14,2% – skaitlis, kas pelna ievērību. Tikai neaizmirsīsim, ka 1996. gada tranzīta pieaugums sasniedza 28%.[3]

Krievijas krīzes ietekme. Latvijas tautsaimniecības pozitīvo attīstību 1998. gada vasaras nogalē apstādināja Krievijas krīze. Strauji saruka tradicionālais eksports uz austrumiem. Graujošs faktors bija Krievijas rubļa kursa ievērojamais kritums. Pēkšņi Latvijas eksports Krievijas importētājiem kļuva ekstradārgs. Parasti starpvalstu norēķini USD Krievijas partneriem vairs nebija pa kabatai. Arī pašu dolāru mūsu Krievijas partneriem vairs nebija, jo bankas dolāru kontus slēdza. Atkal sāka runāt par arhaisko barteru. Līgumus lauza vai vienkārši nepildīja. Ievērojama daļa Krievijas tirgus Latvijas eksportētājiem izrādījās ekonomiski slēgts. Izmaiņām Krievijas tirgū ar to pretrunīgajām tendencēm var izsekot pēc 29.1. diagrammas, 29.6. tabulas un 29.2. diagrammas. Visupirms izsekosim rubļa kursa straujai krišanai attiecībā pret ASV dolāru un inflācijai.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 14. lpp.
[2] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. 8/1997, 14. lpp.
[3] Turpat, 96. lpp.

29.2. diagramma

Krievijas rubļa apmaiņas kurss (pret 1 ASV dolāru) un mēneša inflācija[1]

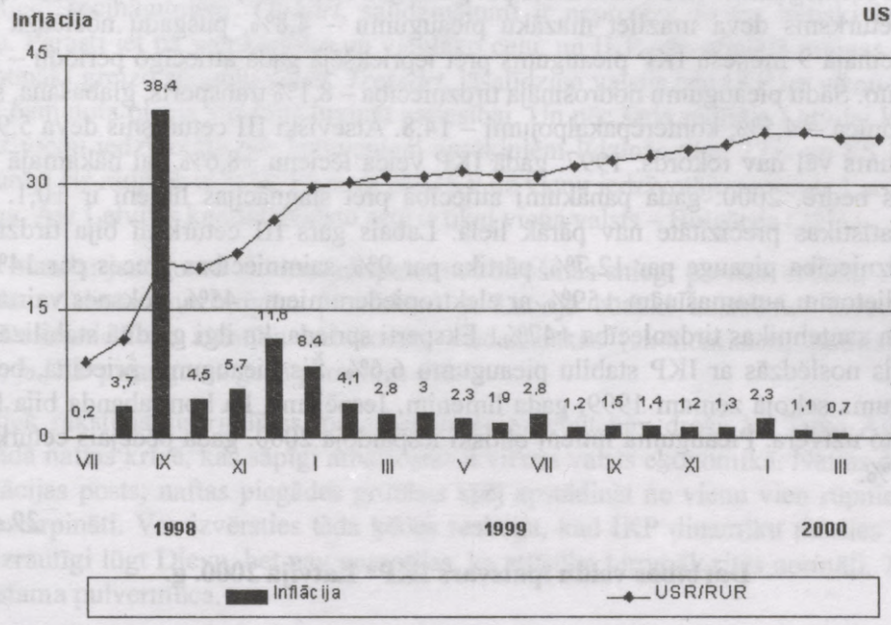

Latvijas eksportētājiem un Krievijas importētājiem rubļa apmaiņas kurss pret ASV dolāru kļuva par savstarpējās tirdzniecības nepārvaramu barjeru. Toties viss pārējais spilgti liecināja par teorijas un prakses vienotību. Rubļa zemais kurss pret USD aktīvi sekmēja Krievijas eksportu, ierobežojot importu. Krievijā strauji izauga pozitīvais ārējās tirdzniecības saldo.

29.3. diagramma

Krievijas eksporta un importa dinamika ceturkšņu griezumā[2]

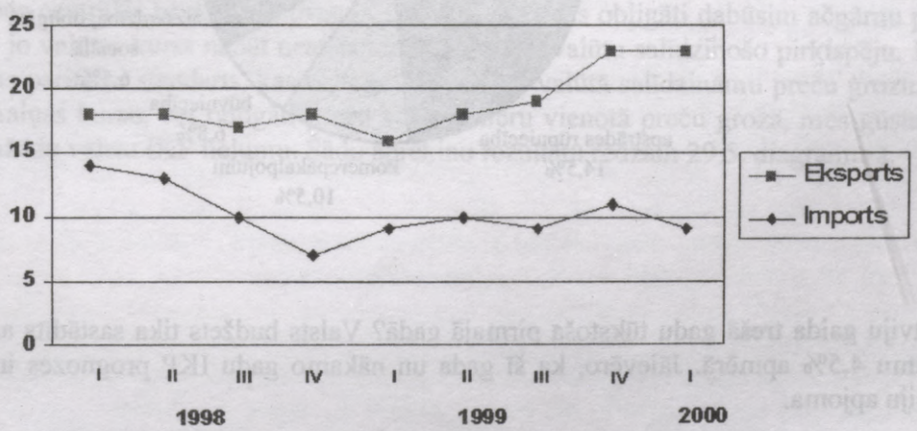

Necieta tie eksportētāji, kas tirgojās ar Rietumu pasaules valstīm. Krievijas krīze nevarēja neskart Latvijas IKP dinamiku. 1998. gada pēdējais ceturksnis salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu rādīja 1,3% kritumu; ar iepriekšējo ceturksni – 4,3% lejupslīdi. Tomēr 1998. gadu Latvija noslēdza vēl samērā veiksmīgi +3,9%. Tad IKP dinamikā iestājās stagnācija. 1999. gadu valsts noslēdza ar minimālu IKP pieaugumu – 0,1%. Ievērojot IKP rādītāju neprecizitāti, var uzskatīt, ka 1999. gadā pievienotā vērtība Latvijā praktiski uzrādīja pieauguma pazīmes.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LE EM, Rīga, 2000. g. jūnijs, 16. lpp.
[2] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LE EM, Rīga, 2000. g. jūnijs, 15. lpp.

Augšupejas un stabilizācijas liecība. Krievijas krīzes negatīvās sekas samērā ātri tika pārvarētas. Eksportu, pārvarot grūtības, pārorientēja uz Rietumiem. Ievērojami pieauga apstrādājošā rūpnīca, tirdzniecība, būvniecība. 2000. gada I ceturkšņa IKP rādītāju jau uzņēma ar gavilēm – pieaugums 5,3%. Avīzes cildināja sasniegumus. Kādā laikrakstā pat parādījās virsraksts, kas Latviju raksturoja kā Baltijas tīģeri. Otrais ceturksnis deva mazliet mazāku pieaugumu – 4,8%, pusgadu noslēdza ar 5,1% IKP kāpumu. Iepriecināja 9 mēnešu IKP pieaugums pret iepriekšējā gada attiecīgo periodu – 5,4%, tas bija lielāks par gaidīto. Šādu pieaugumu nodrošināja tirdzniecība – 8,1% transports, glabāšana, sakari – 4,7%, apstrādājošā rūpnīca – 4,5%, komercpakalpojumi – 14,8. Atsevišķi III ceturksnis deva 5,9% kāpumu. 9 mēnešu pieaugums vēl nav rekords. 1997. gadā IKP veica lēcienu +8,6%, lai nākamajā gadā iegāztos Krievijas krīzes bedrē. 2000. gada panākumi attiecībā pret stagnācijas līmeni ir +0,1. Tas jāievēro. Turklāt IKP statistikas precizitāte nav pārāk liela. Labais gars III ceturksnī bija tirdzniecības dievs Merkūrijs. Tirdzniecība pieauga par 12,7%, pārtika par 9%, saimniecības preces par 14%. Raiti ritēja tirdzniecība ar lietotām automašīnām +59%, ar elektropiederumiem +45%, koksnes vairumtirdzniecība, būvmateriālu un santehnikas tirdzniecība +47%. Eksperti sprieda, ka ilgi gaidītā stabilizācija beidzot ir iestājusies. Gads noslēdzās ar IKP stabilu pieaugumu 6,6%. Šis pieaugums priecina, bet tam jāpieiet kritiski. Pieaugums sekoja zemam 1999. gada līmenim. Iespējams, ka kontrabanda bija krietni lielāka, nekā statistika to uztvēra. Pieauguma līmeni būtiski iespaidoja 2000. gada pēdējais ceturksnis, kad IKP pieauga par 8,7%.

29.4. diagramma

Darbības veidu īpatsvars IKP* Latvijā 2000. g.[1]

* struktūra faktiskajās cenās

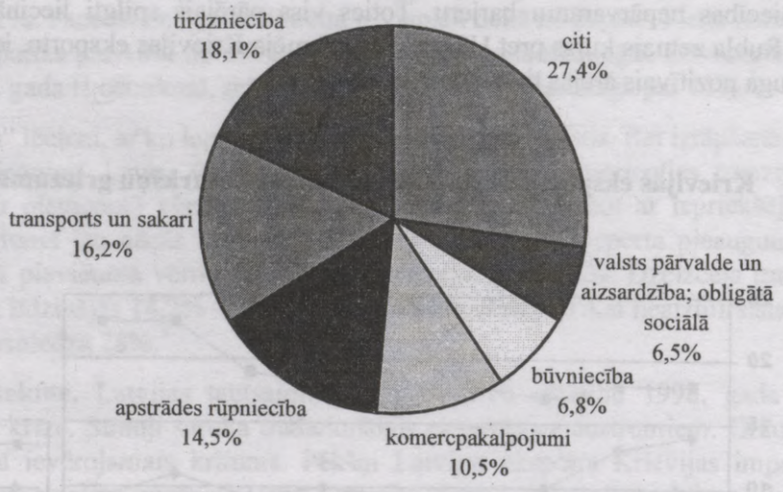

Kas Latviju gaida trešā gadu tūkstoša pirmajā gadā? Valsts budžets tika sastādīts ar prognozi par IKP pieaugumu 4,5% apmērā. Jāievēro, ka šī gada un nākamo gadu IKP prognozes ir atkarīgas no reālā investīciju apjoma.

Salīdzinājums ar ES vidējo līmeni. Standarta jautājums, ko uzdod jebkurā sabiedrībā, kas patiešām satrauc iedzīvotājus, ir jautājums, kad sasniegsim ES valstu iedzīvotāju vidējo līmeni? Problēmai ir daudz aspektu. Kad 2000. gada pirmajā ceturksnī sasniedzām 5,3% IKP pieaugumu, aktivizējās dažāda rakstura salīdzinājumi.

Sevišķu interesi modina salīdzinājumi ar ES kandidātvalstīm. Pēc "Eirostat" aprēķiniem IKP tempu ziņā Baltijas valstu trijotnē pirmajā vietā ir Igaunija +6,9%. Seko Latvija ar +5,9% un grupu noslēdz Lietuva – 2%.

[1] Dienas bizness, 2001. g. 29. martā.

IKP kāpuma čempions ir Ungārija ar 6,6%, otro vietu dala Polija un Slovēnija ar 6% kāpumu. Pārējiem kandidātiem IKP pieauguma rādītāji ir sliktāki nekā Igaunijai.

Minētie rādītāji ekonomikas analītiķiem jāvērtē kritiski. *Pirmkārt*, viens ceturksnis ir pārak īss periods fundamentāliem secinājumiem. *Otrkārt*, salīdzinājumi ir neprecīzi, jo tas būtiski iespaido nacionālo valūtu kursu. Parasti iet pa vienkāršāko un vieglāko ceļu, un IKP pēc oficiālā maiņas kursa lēš dolāros. Tā var ātri nonākt greizo spoguļu valstī. *Treškārt*, jāsalīdzina valstis pēc IKP uz vienu iedzīvotāju. Tikai šāda loģiski pamatota pieeja var mūs tuvināt patiesībai. Un pēc šāda rādītāja Latvijai klājas plāni. 1999. gadā IKP uz vienu iedzīvotāju pēc aptuveniem aprēķiniem līdzinās tikai 27% no ES iedzīvotāju vidējā līmeņa. Igaunijā šis rādītājs ir 36%, Lietuva pēc IKP uz vienu iedzīvotāju apsteidz Latviju ar 29% no ES vidējā līmeņa. Aiz Latvijas kandidātvalstu astē ir tikai viena valsts – Bulgārija (22%).

Uz izvirzīto standartjautājumu neviens eksperts neuzdrošinās sniegt precīzu atbildi. Parasti min 25–30 gadu periodu ar divām nozīmīgām piebildēm: ja Latvijā būtiski uzlabosies investīciju klimats; ja pasaules tautsaimniecības attīstību nebremzēs visdažādākās (ekonomiskas, politiskas, ekoloģiskas) kataklizmas, ja IKP pieaugums gadā pārsniegs 6%.

Brīdī, kad tiek rakstītas šīs rindiņas, pasaules varenie nebūt nav droši, ka Tuvo Austrumu konflikts nepāraugs tādā naftas krīzē, kas sāpīgi atbalsosies ikvienas valsts ekonomikā. Naftas cenu pieaugums ir ne tikai inflācijas posts; naftas piegādes grūtības spēj apstādināt ne vienu vien rūpniecības nozari gan tieši, gan pastarpināti. Var izvērsties tāda ķēdes reakcija, kad IKP dinamiku nāksies rakstīt ar mīnusa zīmi. Var aizrautīgi lūgt Dievu, bet nav garantijas, ka attīstība turpmāk ritēs normāli. Tuvie Austrumi ir un paliek bīstama pulvermuca.

IKP uz vienu iedzīvotāju. Šī rādītāja ekonomiskais saturs nav viennozīmīgs. Tā lielums un dinamika var atspoguļot visai atšķirīgus procesus. Pirmām kārtām rādītājs ir izmantojams, lai raksturotu pievienotās vērtības daudzumu uz vienu iedzīvotāju. Vai tas nozīmē, ka šis rādītājs spējīgs informēt par sasniegto dzīves līmeni? Iekšzemes kopprodukts ir tikai potenciāls dzīves līmeņa avots. Viss atkarīgs no tā, kā IKP sadalās starp izlietošanas virzieniem. Iespējami arī paradoksāli gadījumi. IKP ir gaužām pieticīgs, bet privātā patēriņa īpatsvars "pievācis" gandrīz visu IKP lielumu. Un otrādi, IKP lielums ir brangs, bet tā lielāko daļu "aprijušas" investīcijas un valsts patēriņš. Privātajam patēriņam palicis pavisam maz. Rezultāts: liels IKP uz vienu iedzīvotāju, bet zems dzīves līmenis; un otrādi, mazs IKP uz vienu iedzīvotāju un relatīvi augsts dzīves līmenis. Tie ir hipotētiski piemēri. Politiskās demokrātijas mehānisms rūpēsies, lai šādi galēji varianti neīstenotos. Kas darāms, lai IKP uz vienu iedzīvotāju būtu reprezentatīvs dzīves līmeņa rādītājs? Salīdzinot valstis pēc šī rādītāja, nekādā gadījumā nedrīkst IKP lielumu noteikt pēc centrālās bankas vai tirgus valūtas kursa. Mēs obligāti dabūsim ačgārnu priekšstatu par IKP lielumu, jo valūtas kurss nebūt neatspoguļo nacionālo valūtu salīdzinošo pirktspēju. Jāaprēķina valūtas pirktspējas paritātes standarts, kas balstās uz noteiktu valūtā salīdzināmu preču grozu. Ievērojot ne tikai valūtu maiņas kursu, bet obligāti preču cenu samēru vienotā preču grozā, mēs gūstam iespēju reāli salīdzināt dažādu valstu IKP lielumu. Šādu aprēķinu rezultātu redzam 29.5. diagrammā.

29.5. diagramma

IKP uz vienu iedzīvotāju pēc pirktspējas paritātes standartiem[1]

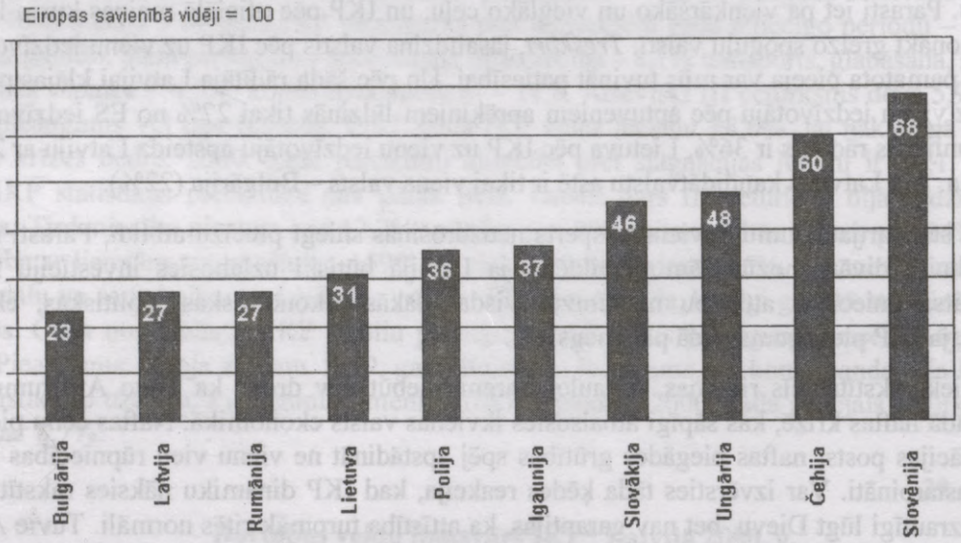

Šīs tabulas īpatnība ir tā, ka IKP uz vienu iedzīvotāju ir pēc pirktspējas paritātes standarta salīdzināts ar ES vidējo šī rādītāja līmeni. Latvija un Rumānija ar 27% ieņem priekšpēdējo vietu no 10 kandidātvalstīm. Lietuva ar 31% un Igaunija ar 37% mums ir priekšā. Latvijas zemais rādītājs ir objektīvo un subjektīvo faktoru mijiedarbības rezultāts, visupirms ekonomiskās politikas kļūdu auglis. Salīdzinājuma pēc minēsim, ka zemākais līmenis pēc šī rādītāja starp ES valstīm ir Grieķijai ar 69% no ES vidējā līmeņa.

Vai valsts iedzīvotāju skaits iespaido IKP lielumu? Pastāvot zināmiem nosacījumiem, ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits var tieši iespaidot IKP lielumu. Gan ar nosacījumu, ka bezdarbs ir mazs. Ja bezdarbs ir liels un turklāt nodarbināto skaits būtiski svārstās, rādītājs IKP uz vienu ekonomiski aktīvo iedzīvotāju atspoguļos bezdarba izmaiņas. Nestrādājošo pensionāru skaits IKP lielumu neiespaido tāpat kā nestrādājošie invalīdi. Tāpēc, iekams analizējam IKP uz vienu iedzīvotāju, rūpīgi jānoskaidro iedzīvotāju struktūra un dinamika.

Latvijas īpatnības. Tā vien pirksti niez Latvijas ekonomisko attīstību raksturot ar IKP uz vienu iedzīvotāju. Rādītājs būs pievilcīgāks nekā parastais IKP apjoma salīdzinājums. Latvijas iedzīvotāju skaits gadu pēc gada sarūk.

29.7. tabula

Iedzīvotāju skaits Latvijā[2]
(perioda sākumā, tūkst.)

1993	1995	1997	1999	2000
2606,2	2529,5	2479,9	2439,4	2424,2

1998. gada sākumā Latvijas iedzīvotāju skaits bija par 5,7% mazāks nekā 1993. gadā. Demogrāfiem cēloņi ir labi zināmi:

1) dabiskā pieauguma samazinājums (1993. g. iedzīvotāju skaits saruka par 12 438; 1997. g. – 14 538); 1998. g. I–IX – 11 070;
2) migrācijas negatīvais saldo (1993. g. – 27884; 1997. g. – 7252; 1998. g. I–IX – 2752).

Dzimstības un mirstības dinamika iekšzemes kopprodukta lielumu konkrētā gadā praktiski neskar. Savu iespaidu principā var atstāt migrācija. Jāņem vērā vēl viens faktors: strādājošo pensionāru skaits. 1997.

[1] NRA, 30.X.2000.
[2] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 9/1997, 6. lpp.

gada I ceturksnī to bija 58,8 tūkstoši darbinieku jeb 5% no strādājošo kopējā skaita. II ceturksnī strādājošo pensionāru skaits vērā ņemami samazinājās (par 11,3 tūkstošiem); to īpatsvars nedaudz pārsniedza 4%. Pastāvot ievērojamam bezdarbnieku skaitam (1997. gadā oficiāli atzītais bezdarba līmenis, kas neatspoguļo faktisko situāciju, formāli svārstījās no 7,5 līdz 7,1% no ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem), iekšzemes kopprodukta rādītāja dinamika nav reprezentatīvs indikators un analītiskos nolūkos nav izmantojams. Tā 1997. gada II ceturksnī Latvijas iekšzemes kopprodukts, salīdzinot ar iepriekšējā gada atbilstošo periodu, pieauga par 6,5%. Rēķinot šo pašu rādītāju uz vienu iedzīvotāju, IKP pieauguma temps jau līdzinās 7,3%. Vai kāds no šiem diviem skaitļiem reāli raksturo Latvijas IKP pieaugumu? Korekti izmantot var tikai pirmo rādītāju, starp citu, ēnu ekonomikas un arī uzskaites grūtību dēļ Latvijas IKP rādītājs nesirgst ar precizitāti. Novirze $\pm$1% no realitātes nav uzskatāma par statistisku grēku, tāpēc pret IKP rādītāju jāizturas pietiekami piesardzīgi.

Ja aug iedzīvotāju skaits. IKP rādītājam uz vienu iedzīvotāju ir nozīme, ja valstī aug iedzīvotāju skaits. Šinī gadījumā ekonomikas attīstības stratēģijā jāparedz tāds IKP pieauguma temps, kas ir straujāks par iedzīvotāju pieauguma tempu. Pretējā gadījumā IKP uz vienu iedzīvotāju sarūk, dzīves līmenim draud lejupslīde. Ja kādā valstī iedzīvotāju skaits gadā pieaudzis par 5%, bet IKP par 2,5%, tad IKP uz vienu iedzīvotāju samazinājies par 2,4%.

Imigrantu un emigrantu problēmas. Viens no faktoriem, kas palielina iedzīvotāju skaitu, ir imigranti. Tas prasa īpašus pasākumus, tostarp rūpes par darba vietu skaita palielinājumu, lai imigranti spētu papildus saražot tik lielu IKP, kas ar uzviju kompensētu IKP samazināšanos uz vienu iedzīvotāju. Negatīvajām noskaņām pret imigrantiem, ko atsevišķos novados brīžiem vērojam, piemēram, Vācijā, Francijā, Anglijā, ir nepārprotami ekonomiskas saknes.

Makroekonomiskajā praksē vērojama arī pretēja rakstura parādība. Kādas valsts emigranti, strādādami citā zemē, pelna pievienoto vērtību, kas kā naudas pārvedumi ģimenei atceļo uz šo emigrantu dzimteni. Tas palielina konkrētās valsts nacionālo kopproduktu, sekmē labklājības pieaugumu. Šāds piemērs ir Turcija. Vairāki miljoni turku strādnieku, arī sīki uzņēmēji, darbojas Vācijā. Uz Turciju pārsūtītās Vācijas markas palīdz šai zemei, kas atrodas uz Eiropas un Āzijas robežas, sekmīgi risināt vienu otru problēmu. Šāda veida emigrācija bagātina Turcijas, arī dažu Ziemeļāfrikas valstu GNP. Jaunākais piemērs ir emigrācijas ekonomiskās sekas no bijušās Dienvidslāvijas teritorijas. Ne vienmēr izdodas emigrantus nodarbināt, tos pārvērst par IKP aktīviem ražotājiem.

29.5. Iekšzemes kopprodukta agregētais izlietojums

IKP izlietojuma pamati. IKP ekonomiskais saturs, tā aprēķināšana gan no izdevumu, gan no ienākumu viedokļa dod pamatu noteikt IKP izlietojuma pamatvirzienus. Pirmkārt, IKP pārstāv gala produktu, tātad izmantojams patēriņam. Šis patēriņš ir dalāms privātā (privāto personu) patēriņā un valsts (valsts, pašvaldības iestāžu) patēriņā. Atziņa, ka daļu IKP izlieto privātam patēriņam, izriet arī no tādām IKP sastāvdaļām kā rente, darba alga, procenti no kapitāla, peļņa. Nomnieks, arī dabas resursu apsaimniekotājs vismaz daļu (lielāku vai mazāku) saņemamās rentes izlieto savas ģimenes izdzīvošanai, tātad privātam patēriņam. Tas, ka darba algas lielākai daļai ir lemts pārvērsties privātā patēriņā, ne mazākās šaubas nerada. Īpašs divsejainais Jānuss ir procenti no kapitāla un peļņa. Vispārējā tradicionālā gadījumā procentu un peļņas daļa gribot negribot ir jāizlieto, lai nodrošinātu kapitāla īpašnieka un uzņēmēja (ražošanas resursu uzņēmējspēju īpašnieka) kopumā turīgo dzīvi. Dārgs dzīvoklis, lepns braucamais, garda pārtika, moderns apģērbs, atvaļinājums eksotiskās salās, bērnu skološana privātās skolās ārzemēs ir šī minētā Jānusa viena seja. Ietaupījumi, kas turpmāk pārvēršas investīcijās nolūkā gūt vēl lielākus ienākumus, ir otra seja. Arī nauda, kas īsākā vai ilgākā laikā "atpūšas" bankā, ir investīciju avots. Eksportprece, vienalga vai produkcija vai pakalpojums, būtībā neatšķiras no pašmāju ražojumiem un pakalpojumiem, kad veidojas pievienotā vērtība. Pretējs raksturs ir importam. Pievienotā vērtība dzimst ārzemēs, zemē, kas importē, un tāpēc importa lielums rakstāms ar mīnusa zīmi. Tā nonākam līdz tīram eksportam (eksports mīnus imports) no IKP izlietošanas viedokļa. Amortizācijas atskaitījumi kalpo pamatkapitāla atjaunošanai, tātad investīcijām. Netiešo nodokļu liktenis no izlietošanas viedokļa var būt visai atšķirīgs. Ieplūstot valsts budžetā, minētā nodokļa summas var kļūt par personiskā patēriņa vai valsts patēriņa objektiem, arī finansiālais avots investīcijām.

Dž. M. Keinsa formula. Klasiskā IKP izlietojuma formula līdz ar to sastāv no četriem elementiem un rakstāma šādi:

$$IKP = C + G + I + E$$

C – privātais patēriņš,
G – valsts patēriņš,
I – investīcijas,
E – tīrais eksports (pēdējais var būt ar plusa vai mīnusa zīmi).

Šo formulu makroekonomiskās analīzes praksē ieviesis izcilais šī gadsimta ekonomists Dž. M. Keinss.

Būtu dziļi kļūdaini IKP vērtēt kā gala produkcijas un pakalpojumu kaudzi, kas pasīvi gaida savu likteni – izlietojumu. IKP izlietojuma attiecības ir aktīvs spēks, kas būtiski iespaido katras valsts ekonomisko struktūru, attīstības iespējas, dzīves līmeni.

Skopa statistika nedod iespēju plaši raksturot Latvijas IKP agregētā izlietojuma dinamiku, veidot vienotu statistisku rindu. Iedzīvotājus galu galā interesē **viņu tiesa** IKP, lielums, kas nonāk viņu patēriņā.

29.8. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta agregētais izlietojums[1]
(1993. gada salīdzināmās cenās, milj. latu)

	1991	1992	1993	1994	1991 salīdz. ar 1990	1992 salīdz. ar 1991	1993 salīdz. ar 1992	1994 salīdz. ar 1993	1994 salīdz. ar 1990
Iekšzemes kopprodukts, *t. sk.*	2645,4	1723,2	1467,0	1475,5	89,6	65,1	85,1	100,6	50,0
Patēriņa fonds	1769,8	1150,5	1093,9	1115,4	76,9	65,0	95,1	102,0	48,5
Privātais patēriņš	1467,8	831,6	769,8	794,3	74,0	56,7	92,6	130,2	40,0
Valsts patēriņš	302,0	318,9	324,1	321,1	95,1	105,6	101,6	99,1	101,2
Kop. pamatkapitāla veidošana	36,4	239,7	201,8	203,5	36,1	71,3	84,2	100,8	21,8
Krājuma izmaiņas*	619,4	337,2	–67,2	2,8	263,6	54,4	–19,9	–4,2	1,2
Eksports	1205,2	1384,2	1074,4	984,0	67,8	114,9	77,6	91,6	55,4
Imports	1285,4	1388,4	835,9	830,2	56,1	108,0	60,2	99,3	36,2

*Kopā ar statistisko novirzi

29.8. tabulas aina prieku nevieš. Pieaudzis tikai valsts patēriņš. 1994. gada privātais patēriņš samazinājies pat vairāk nekā viss IKP. Ja pēdējais, salīdzinot ar 1990. gadu, līdzinās 50%, tad privātā patēriņa kritums sasniedzis 60 procentus. Par katastrofālu jāuzskata kopējā pamatkapitāla veidošana – tikai nedaudz vairāk par piekto daļu no 1990. gada līmeņa. Strauji sarucis eksports, it sevišķi imports. Šie pagātnes (1994. gada) rādītāji labi jāapzinās, lai novērtētu pēdējo gadu augšupejas panākumus.

Latvijas IKP agregētā izlietojuma struktūras izmaiņas raksturo 29.9. tabula. Tendences sakrīt ar iepriekšējās tabulas rādītājiem. 54% IKP kalpo privātam patēriņam, bet tas ir par 13 procentiem mazāk nekā 1990. gadā. Imports joprojām ir mazāks par eksportu. Ar kopumā nelabvēlīgiem 1994. gada rādītājiem maksājuma bilances tekošā konta saldo vēl ir pozitīvs. Gan iezīmējas jauna tendence: eksports sarūk, imports pieaug. Ja šai tendencei ļaus brīvi attīstīties, Latvija pēc pāris gadiem nonāks pie negatīvas maksājuma bilances.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: EM, 1995. 12. lpp.

29.9. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta agregētā izlietojuma struktūra[1]

(1993. g. salīdzināmajās cenās, %)

	1990	1991	1992	1993	1994
Iekšzemes kopprodukts, *t. sk.*	100	100	100	100	100
Privātais patēriņš	67	55	48	53	54
Valsts patēriņš	11	11	19	22	22
Kop. pamatkapitāla veidošana	32	13	14	14	14
Krājumu izmaiņas*	8	24	20	–5	0
Eksports	60	46	80	73	67
Imports	78	49	81	57	54

*Kopā ar statistisko novirzi

Kā jau minējām, 1995. gads raksturīgs kā Latvijas komercbanku krīzes gads. IKP no jauna slīd uz leju. 1996. gads ir Latvijas IKP stabilizācijas gads – iekšzemes kopproduktam ir stabils pieaugums +2,8%. Kā tas iespaidoja IKP izlietojumu?

29.10. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta agregētais izlietojums[2]

(1995. g. salīdzināmās cenās, % salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu)

	1994	1995	1996
Iekšzemes kopprodukts	0,6	–0,8	2,8
Privātais patēriņš	3,2	0*	–3,9*
Valsts patēriņš	–0,9	7,7*	2,7*
Kopējā pamatkapitāla veidošana	0,8	5,2*	5,3

*Ekonomikas ministrijas novērtējums

29.11. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta agregētais izlietojums un struktūra

(faktiskajās cenās)

	1993		1994		1995		1996	
	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%	milj. Ls	%
Iekšzemes kopprodukts	1467,0	100	2042,6	100	2349,2	100	2768,4	100
Privātais patēriņš	769,8	52,5	1199,1	58,7	1510,8*	64,3*	1707,2*	61,7*
Valsts patēriņš	324,1	22,1	410,6	20,1	521,8*	22,2*	631,3*	22,8*
Kopējā pamatkapitāla veidošana	201,8	13,8	303,9	14,9	354,9*	15,1*	425,9*	15,4*
Krāj. izmaiņas*	–67,2	–4,6	86,9	4,2	18,5*	0,8*	266,3*	9,6*
Preču un pakalpojumu eksporta–importa saldo	238,5	6,3	2,0	2,1	56,7	–2,4	–262,3*	–9,5*
Eksports	1074,3	73,2	948,8	46,5	1101,0	46,9	1470,0*	53,1*
Imports	835,8	57,0	906,8	44,4	1157,8	49,3	1732,3*	62,6*

*Ekonomikas ministrijas novērtējums

Pēdējās tabulās ir viena raksturīga iezīme. Neskatoties uz 1996. gada labvēlīgo rezultātu, IKP pieauguma privātais patēriņš turpina sašaurināties: –3,9% salīdzināmās cenās, –2,6% faktiskajās cenās. Šie skaitļi jāvērtē kritiski. Darba algas kroņa statistika neatbilst faktiskajam darba apmaksas līmenim. Neto darba

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: EM, 1995. 13. lpp.

[2] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: EM, 1997. g. jūnijs. 14. lpp.

alga daudziem darbiniekiem, pirmām kārtām komercstruktūrās, ir krietni augstāka, nekā to uzrāda grāmatvedība un oficiālā statistiskā atskaite.

Zināma augšanas tendence ir investīcijām. Tomēr tās temps ir tik pieticīgs, ka tas nespēj nodrošināt IKP ikgadēju pieaugumu, kas pārsniegtu 5% robežu.

Turpmākos gados stāvoklis nedaudz uzlabojās: pieauga privātā patēriņa īpatsvars; auga investīcijas. Pilnīgu ieskatu pozitīvām pārmaiņām sniedz 29.12. tabula.

29.12. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta izlietojums, %

	1997		1998		1999	
	īpatsvars	pieauguma tempi	īpatsvars	pieauguma tempi	īpatsvars	pieauguma tempi
Iekšzemes kopprodukts	100	8,6	100	3,9	100	1,1
Privātais patēriņš	66,6	5,0	65,3	6,2	65,3	0,8
Valsts patēriņš	19,0	0,3	19,0	6,1	19,0	–6,7
Kopējā pamatkapitāla veidošana	18,7	20,7	25,0	44,0	25,0	–10,4
Krājumu izmaiņas	4,0	–	2,6	–	12,6	–
Eksports	5,0	13,1	45,7	4,9	45,7	–5,8
Imports	59,3	6,8	57,6	19,0	57,6	–6,2
Eksporta–importa saldo	–8,3	–	–11,9	–	–11,9	–

Nebūtībā aizgājis tas laiks, kad eksports, ieskaitot maksas pakalpojumus, apsteidza importu. Situācija krasi mainījusies: imports arvien lielākā apmērā aprij eksportu, kas ierobežo IKP izlietošanas iespējas.

Ārējās tirdzniecības negatīvā saldo pieaugumam ir tālejošas sekas: *pirmkārt*, samazinājies iekšzemes kopprodukts; *otrkārt*, imports izkonkurē pašmāju produkciju; *treškārt*, sašaurinās tirgus vietējai produkcijai; *ceturtkārt*, aicinājumi Latvijas komersantiem izvērst ražošanu, pakalpojumus visai bieži ir saucēja balss tuksnesī: izdevīgas, peļņu nesošas tirgus nišas visai ātri aizpilda ārzemju importētāji, kuru rīcībā ātrās darbības izvēršanai ir pietiekami daudz līdzekļu un labas iespējas saņemt kredītus; *piektkārt*, negatīvā saldo pieaugums pasliktina valsts maksājuma bilanci; *sestkārt*, daļa importa ienāk Latvijā kontrabandas ceļā, kas atrauj no valsts budžeta prāvus ieņēmumus.

29.6. Nacionālais ienākums un tā izlietojums

Vistīrākais rādītājs. Nacionālā ienākuma rādītāju Latvijas oficiālajā statistikā neatrodam. Rodas jautājums, cik tas ir pamatoti, jo nacionālais ienākums ir "vistīrākais" makroekonomikas pamatrādītājs. Kā jau minējām, tanī neietilpst ne starpprodukts, ne netiešie nodokļi. Formulas veidā nacionālo ienākumu var attēlot šādi:

$$NI = SKP - SP - NN$$

SKP – sabiedriskais kopprodukts,
SP – starpprodukts,
NN – netiešie nodokļi.

Pēc naturāli lietišķās formas NI ir patēriņa priekšmeti, sadzīves pakalpojumi, investīciju preces, proti, it visas preces, ražošanas līdzekļi un ražošanas pakalpojumi uzņēmējdarbības paplašināšanai. No izlietošanas viedokļa NI = C + I, citiem vārdiem, valsts un privātais patēriņš plus investīcijas. NI līdz ar to ir rādītājs, kas nosaka dzīves līmeni un ekonomikas attīstības iespējas.

29.7. Patēriņa teorijas

Nacionālā ienākuma pilnīgāka analīze prasa sīkāk izvērtēt patēriņu un investīcijas tautsaimniecības attīstībā.

Dž. M. Keinsa galējā tieksme patērēt. Pētījumi liecina, ka, augot iedzīvotāju ienākumiem, aug arī privātais patēriņš, īpatnība ir tā, ka patēriņa pieauguma temps atpaliek no ienākumu pieauguma tempa. Tā, piemēram, iedzīvotāju ienākumi zināmā laika posmā pieauguši par 10%; iedzīvotāju patēriņš – par 6%. Šo cēloņsakarību (skaitļi izraudzīti patvaļīgi) Dž. M. Keinss nosaucis par galējo tieksmi patērēt un raksturojis kā "psiholoģisko pamatlikumu". Būtiski ir tas, ka palielinās tā nacionālā ienākumu daļa, kas spēj kalpot investīcijām.

Miltona Frīdmena permanento ienākumu teorija. Šī teorija saista patēriņu ar ienākumiem, ievērojot patēriņa permanento raksturu, kas pārsniedz vienu gadu. Patēriņš ģimenes ietvaros nebūt nav tieši proporcionāls katra īsa perioda ienākumiem. Daļa ienākumu turpmāk kalpo konkrēto preču veidā ilgāku laiku, vairākus gadus. Vienreizēji lielāki patēriņa izdevumi turpmākos gados neatkārtojas. Pastāv iespēja, ka ienākumi samazinās, kad kāds strādājošs ģimenes loceklis saslimst. Tomēr ģimenes kārtējais patēriņš nesamazināsies, jo ir droša pārliecība, ka zaudējumi tiks turpmāk kompensēti. Secinājums ir šāds: ienākumus un patēriņu saista nevis īslaicīgs periods, bet patēriņa permanentais novērtējums; tiek izvērtēts patēriņš un ienākumi ilglaicīgā periodā. Tas atstāj iespaidu uz kārtējā perioda patēriņu.

Franko Modiljāni dzīves cikla koncepcija. Uzvedību patēriņa jomā Franko Modiljāni saista ar visu dzīves ciklu. No vienas puses, cilvēki novērtē savus ienākumus visa dzīves cikla garumā. No otras puses, no visas dzīves cikla viedokļa tiek prognozēti arī patēriņa izdevumi. Uzskatāms piemērs ir mājas iegāde uz kredīta, kad maksājumi jāveic divus un pat trīs gadu desmitus. Daudzās ģimenēs samērā agri tiek atlicināta nauda bērnu mācībām augstākajās mācību iestādēs. Jāizvērtē arī ienākumu un patēriņa izmaiņas, atstājot aktīvo darba lauku un pārejot pensionāru kārtā. Savlaicīgi ietaupījumi var būtiski izlīdzināt patēriņu visā dzīves ciklā neatkarīgi no konkrētiem ienākumiem kādā atsevišķā dzīves posmā. (Miltons Frīdmens un Franko Modiljāni ir Nobela prēmijas laureāti ekonomikā.)

Minētām patēriņa teorijām ir ciešs sakars ar nacionālā ienākuma izlietošanu, ar tā patēriņa daļu, un atstāj iespaidu uz makroekonomiskām proporcijām. Citas teorijas detalizē patēriņa sakarības. Vācu statistiķis Ernsts Engelss pirms apmēram 120 gadiem pēc masveida datiem noskaidroja, ka līdz ar ģimenes ienākumu pieaugumu pārtikas izdevumu īpatsvars samazinās; izdevumi apģērbam, dzīvoklim, komunālajiem pakalpojumiem relatīvi maz mainās, bet tēriņš kultūras vajadzībām pieaug. Tika formulēts t. s. Engelsa likums. Saskaņā ar šo likumu ar pārējiem vienādiem nosacījumiem pārtikas izdevumu īpatsvars ģimenes budžetā ir labklājības indikators: jo relatīvi mazāki ir šie izdevumi, jo turīgāka ir ģimene. Engelsa likums ir izmantojams starptautiskos salīdzinājumos. Ar zināmām īpatnībām šī likuma darbība vērojama arī pašlaik Latvijā. Jaunbagātnieku ģimenēs, augot ienākumiem, izdevumi pārtikai pēc īpatsvara samazinās. Vienlaikus, salīdzinot ar iepriekšējiem periodiem, parādās arvien jauni patēriņa objekti ar komforta raksturu. Komunālie pakalpojumi bieži vien pieaug (neatkarīgi no tarifu "uzbriešanas", jo jaunbagātnieks pārceļas no pieticīga mitekļa uz lielāku, lepnāku un krietni dārgāku dzīvokli vai savrupmāju pilsētas apkaimē).

29.8. Nacionālais ienākums: patēriņš (pēc mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem)

Ienākumi samazinās. Aprēķinu metodikas maiņa pašlaik nedod iespēju plašākiem salīdzinājumiem, piemēram, 1997. gada mājsaimniecību patēriņu ar 1990. gada atbilstošiem rādītājiem. Šī iemesla dēļ mums jāaprobežojas ar 1997. gada salīdzinājumu ar 1996. gadu.

29.13. tabula

Mājsaimniecību patēriņš[1]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, Ls)

	Visas mājsaimniecības	Tajā skaitā			
		pilsētās	no tām valsts pilsētās	Rīgā	laukos
1996. g. I pusgads	48,49	50,19	51,17	53,56	44,52
1997. g. I pusgads	53,12	55,08	56,78	59,75	48,47
1998. g. I pusgads. % pret 1996. g. I pusgadu	109,5	109,7	111,0	111,6	108,9

Bezkaislīgi mājsaimniecību budžeta kopsavilkuma rezultāti liecina: pētīšanas 12 mēnešos visās mājsaimniecībās ienākumi vidēji pieauguši par 9,5%. Tas nedaudz apsteidz atbilstošo inflācijas rādītāju 9,2%. Reālie ienākumi pieauguši par kripatiņu. Tālāk noskaidrojās, ka patēriņa kāpums salīdzināmā posmā nepārsniedz 5,6%, tātad vērā ņemami atpaliek no patēriņa cenu kāpuma. Rezultāts gandarījumu nesniedz:

1) mājsaimniecību patēriņa apjoms samazinājies;
2) pēc īpatsvara patēriņa izdevumos absolūti sarucis pārtikas produktu patēriņš (sk. 29.16. tabulu).

Ienākumu dinamika pilsētās un laukos. Paŗeizu priekšstatu par Latvijas iedzīvotāju ienākumiem mēs gūstam vienīgi tad, ja ievērojam ienākumu līmeni pilsētās un laukos, Rīgā, lielākajās pilsētās, piemēram, Ventspilī. Pilsētās ienākumu pieaugums bija tuvu 10%, bet laukos nesasniedza 9%. 1997. gada pirmajā pusgadā lauku mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi uz vienu tās locekli bija par 12% zemāki nekā pilsētu mājsaimniecībās. Lasītājs iebildīs, ka dzīve laukos naturālās saimniecības ievērojamu elementu dēļ ir krietni lētāka. Ieskatu problēmā dod nākamā tabula.

29.14. tabulas dati liecina, ka mājsaimniecību ienākumu kāpums kā pilsētās, tā laukos notiek uz ienākumu pieauguma rēķina naudā: pilsētās ienākuma pieaugums naudā ir 12%; laukos – 18%. Tas vērtējams pozitīvi. Var tikai sveikt to apstākli, ka natūrā ienākums krities par 9,5% pilsētās, par 3,3% laukos. Vidējie rādītāji nedod mums pilnīgu patēriņa ainu, it sevišķi laukos. Joprojām liels ir to mājsaimniecību skaits, kur galvenais ienākumu avots ir naturālā saimniecība, kur vienīgais naudas ienākumu avots ir sociālie transferti: pensijas un pabalsti bērniem naudā.

29.14. tabula

Mājsaimniecības ienākumi naudā un natūrā[2]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, Ls)

	Visas mājsaimniecības		Tajā skaitā			
			pilsētās		laukos	
	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.
Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi,	48,49	53,12	50,19	55,08	44,52	48,47
tai skaitā:						
naudā	40,89	46,25	45,15	50,57	30,92	35,99
natūrā	7,6	6,87	5,04	4,51	13,60	12,48

[1] Ziņojums par mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. – R.: LVS, 1997. 6. lpp.
[2] Ziņojums par mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. – R.: LVS, 1997. 6. lpp.

Jāizvairās no pārspīlējumiem. Lauku darbarūķu ģimene 1997. gada I pusgadā natūrā saņēma nedaudz vairāk par $^1/_4$ (26%) visu ienākumu, pilsētās – 8,2%. Turklāt ienākumiem natūrā ir tendence samazināties. Vai šai tendencei izdosies nostiprināties, rādīs tuvākie gadi. Nedrīkst neņemt vērā to apstākli, ka gada laikā naudas ienākumi palielinājušies visām mājsaimniecībām vidēji par 13%. Pilsētnieku naudas ienākumu pieaugums līdzinās 12%, laucinieku – 16%.

Ienākumu avoti. Droši var apgalvot, ka ne tikai pilsētās, bet arī laukos ģimeņu ienākumi lielākoties balstās uz diviem galvenajiem avotiem:

1) samaksā par algoto darbu naudā;
2) sociālie transferti (pensijas, pabalsti bērniem) naudā.

Lauku iedzīvotāju naudas ienākumi daudzos gadījumos veidojas tieši no sociālajiem transfertiem. Ieskatu mājsaimniecību ienākumu struktūras dinamikā dod 29.15. tabula.

Mājsaimniecību ienākumi vidēji uz vienu locekli mēnesī no algas un transfertiem pieauguši par 10–11% (to gandrīz visu aprija inflācija); tīrais ienākums no lauksaimnieciskās ražošanas samazinājās par 1,7%. Pēdējais skaitlis liek domāt par lauksaimniecības likteni.

29.15. tabulas dati vieš cerības par stāvokļa uzlabošanās tendenci. Zīmīgi, ka tīrais ienākums no privātās uzņēmējdarbības un amatniecības pieaudzis par 7%! Atliek secināt, ka sīkais bizness uzņem apgriezienus. Tomēr nav jāaizmirst inflācijas iespaids.

29.15. tabula

Mājsaimniecības ienākumu struktūra[1]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī)

	Ls		1997.g. I pusg. pret	Struktūra (naudā un natūrā), %	
	1996.g. I pusg.	1997.g. I pusg.	1996.g. I pusg., %	1996.g. I pusg.	1997.g. I pusg.
Mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi, tai skaitā:	48,49	53,12	109,5	100,0	100,0
algotā darba samaksa	24,73	27,31	110,0	51,0	51,4
sociālie transferti (pārskaitījumi)	13,93	15,45	111,0	28,7	29,1
individuālie transferti	11,99	13,29	111,0	24,7	25,0
pensijas	11,44	12,73	111,0	23,6	23,9
sociālie transferti mājsaimniecībai	1,94	2,16	111,0	4,0	4,1
tīrais ienākums no lauksaimniecības ražošanas	4,18	4,11	98,3	8,6	7,7
tīrais ienākums no priv. uzņēmējdarbības un amatniecības	0,54	0,79	146,0	1,1	1,5
citi ienākumi	5,11	5,46	106,8	10,6	10,3

Kas tad ir mājsaimniecību ienākumu pieauguma avots? Tie, kas domā, ka tie ir galvenokārt ienākumi no algotā darba vai uzņēmējdarbības, kļūdās. Mājsaimniecību ienākumu pieaugums 1997. gada I pusgadā salīdzinājumā ar pērnā gada atbilstošo periodu ir pirmām kārtām sociāla rakstura izmaksas – 11%. Algotā darba samaksa pieauga mazliet lēnāk – 10%. Mājsaimniecību ienākumos brangs ir pensiju īpatsvars – gandrīz 24%.

Par patēriņa pieaugumu liecina arī mājsaimniecību izdevumu struktūra (29.16. tabula).

29.17. tabulas dati sniedz lasītājam nepievilcīgu ainu. Vienīgais rādītājs, kas ir samazinājies, ir izdevumi uzturam. Ņemot vērā inflāciju, tas nozīmē, ka iedzīvotāji vēl mazāk iegādājas minētos pirmās nepieciešamības patēriņa priekšmetus. Relatīvi liels ir pieprasījums pēc lētā, lietotā apģērba (*second hand*). Visi pārējie izdevumi ir ievērojami pieauguši. Izdevumi sakariem ir palielinājušies par 40%, transporta izdevumi – par 30%. Informācija nepārprotami liecina, ka šī pieauguma galvenais vaininieks nebūt nav izmaksu inflācija (ražotāju cenu indeksi rūpniecībā attiecīgajā laika posmā palielinājušies no 0,6% līdz 3,5%, patēriņa cenu indekss – 9,2%), bet gan monopolu diktāts. Kas attiecas uz citiem

[1] Ziņojums par mājsaimniecības budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. R.: LVS, 1997. 7. lpp.

izdevumu posteņiem, šeit mijas apjoma pieaugums ar cenu kāpumu. Pieauguši izdevumi veselības aprūpei un izglītībai.

Izdevumu koprādītāja pieaugums par 5,6%, kas par 3,2% atpaliek no patēriņa preču cenu indeksa, liecina par patēriņa sarukšanu. Šis izdevumu samazināšanās iekšējais mehānisms ir sarežģīts. Taupība pārtikas iegādē dažkārt kalpo, lai iegādātos citus patēriņa priekšmetus. Kopsavilkuma dati vēl liecina: 51% mājsaimniecību (mazliet vairāk par pusi) lielākā vai mazākā mērā nepietiek līdzekļu uztura iegādei; 10% mājsaimniecību cieš trūkumu.

Izmaksu inflācija ar regulāru izmaksu pieaugumu dzīvokļa īrei, komunālajiem pakalpojumiem nemitīgi maina mājsaimniecību patēriņa struktūru. Latvijas īpatnība ir tā, ka spilgti izteikta ir komunālo izdevumu augšanas tendence.

29.16. tabula

Mājsaimniecības ienākumu struktūra
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli)

	Ls		1997.g. I pusg. pret 1996.g. I pusg., %	Struktūra (naudā un natūrā), %	
	1996.g. I pusg.	1997.g. I pusg.		1996.g. I pusg.	1997.g. I pusg.
Patēriņa izdevumi	44,75	47,26	105,6	100	100
no tiem:					
uzturs	23,67	22,94	96,9	53,0	48,5
apģērbu un apavu iegāde	2,19	2,37	108,2	4,9	5,0
namīpašuma un dzīvokļa uzturēšanas izmaksas mājas iekārtošana	7,18	7,92	110	16,0	16,8
un ar dzīvokli saistītie izdevumi	1,07	1,19	111	2,4	2,5
izdevumi veselības aprūpei	1,89	2,02	106,9	4,2	4,3
transporta izdevumi	2,61	3,39	130	5,8	7,2
sakaru izdevumi	0,60	0,84	140	1,3	1,8
atpūtas un brīvā laika pavadīšanas izdevumi	1,61	1,95	121	3,6	4,1
izdevumi izglītībai	0,36	0,45	125	0,8	1,0
viesnīcu, sab. ēdināšanas un ceļojumu izmaksas	1,09	1,25	115	2,4	2,6
maksa par pārējām precēm un pakalpojumiem	1,41	1,70	121	3,2	3,6

Mājsaimniecību struktūru pēc nodarbošanās un ienākumu veidiem sniedz 29.17. tabula.

29.17. tabula

Mājsaimniecības struktūra pēc nodarbošanās un ienākumu veidiem 1997. g. I pusgadā[1]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī)

Mājsaimniecības	Visas	Alg. darbu strādājošo	Zemnieku	Pensionāru	Citas
Mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi, Ls, *t. sk. (%)*	53,12	56,28	47,33	45,57	34,65
algota darba samaksa	51,4	72,5	6,9	5,1	32,0
sociālie transferti (pārsk.)	29,1	13,8	43,6	79,3	25,0
no tiem pensijas	23,9	8,9	38,8	76,2	5,5
tīrais ienākums no lauksaimnieciskās ražošanas	7,7	4,1	42,4	4,1	6,0
tīrais ienākums no privātās uzņēmējdarbības un amatniecības	1,5	0,6	0,4	0,2	0,1
citi ienākumi	10,3	9,0	6,7	11,3	36,9

[1] Ziņojums par mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. – R.: LVS, 1997. 11. lpp.

Algoto darbu strādājošo mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi bija par 9,7% lielāki nekā vidējais rādītājs. Zemākie ienākumi 1997. gada I pusgadā bija pensionāru un pie citas mājsaimniecību grupas piederošajām mājsaimniecībām. Augstais citu ienākumu īpatsvars pēdējā mājsaimniecību grupā (37%) saistīts ar to materiālo palīdzību, kuru tās saņem kā no citām mājsaimniecībām, tā arī no pašvaldībām, un cita veida materiālo un humāno palīdzību.

29.17. tabulas dati valsts mērogā ļauj secināt: pirmkārt, algotā darba samaksa līdzinās tikai Ls 51,4 uz vienu iedzīvotāju, kas bija tikai 65% no viena iedzīvotāja iztikas minimuma un 95% no viena iedzīvotāja krīzes iztikas minimuma. Pagaidām visai mazs ir tīrais ienākums no privātās uzņēmējdarbības un amatniecības. Vai informācija, kas sniegta apsekojumos, atbilst realitātei? Ir aizdomas, ka informāciju "koriģē" VID baiļu sindroms. Raksturīgi, ka vērā ņemamos sociālos transfertus saņem zemnieku mājsaimniecības – Ls 38,8 uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī. Līdz ar to valsts budžeta sociālās izmaksas ir zemniecības iztikas balsts.

29.18. tabula

Mājsaimniecības struktūra pēc vienošanās un ienākumu veidiem 1997. g. I pusgadā[1]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī)

	Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi (natūrā un naudā)		Mājsaimniecību izdevumi (naudā un natūrā)		Izdevumi pret ienākumiem, %	
	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.
Visas mājsaimniecības	48,49	53,12	46,92	49,70	96,8	93,6
t. sk.:						
pilsētās	50,19	55,08	48,93	51,96	97,5	94,3
laukos	44,52	48,47	42,26	44,33	94,9	91,5

Vai dzīvojam no rokas mutē? Normālā saimniecībā tiek gādāts, lai veidotos kaut nelieli ietaupījumi gan lielākiem pirkumiem, gan rezerves, gan "zārka nauda". Tas praktiski nozīmē ierobežot izdevumus citām vajadzībām. Ko šai jomā rāda mājsaimniecību budžeta statistika?

Kas ir šie taupīgie Latvijas iedzīvotāji? Runa galvenokārt ir par algoto darbu strādājošām mājsaimniecībām un zemnieku saimniecībām ar vērā ņemamiem ienākumiem. Atsakoties no daudzu vajadzību apmierināšanas, pilsētu un lauku mājsaimniecības ar stingru gribu ietaupa 6–7% no saviem ienākumiem. Latvijā (ja neskaita jaunbagātniekus) tas nav lepnas dzīves rādītājs, bet materiāla nepieciešamība. Pensionārus mēs šo taupītāju kopā ar dažiem izņēmumiem neatradīsim. Pensija tiek patērēta pilnīgi. Pat santīms nepaliek pāri. Saprotams, ir pensionāri turīgās ģimenēs, kas savu pensiju krāj un dāsni iepriecina bērnus un mazbērnus ar dāvanām.

Algotā darbā strādājošie, kam pietiek gribasspēka regulāri taupīt, līdz ar to nemitīgi kaut ko upurē un pazemina savu ikdienas dzīves līmeni. Daudzi dzīvo no rokas mutē. Tie bez minētiem pensionāriem ir bezdarbnieki, daudzbērnu ģimenes. Jauna rūpe ir savākt naudu, lai zinātkārā atvase, neizturējusi konkursu, tomēr varētu studēt augstākā mācību iestādē.

Izdevumu kopējā struktūra. 29.19. tabula dod vispārēju priekšstatu par mūsu izdevumiem.

[1] Ziņojums par mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. – R.: LVS, 1997. 10. lpp.

29.19. tabula

Mājsaimniecības izdevumi[1]
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, Ls)

	Visas mājsaimniecības		Tajā skaitā			
			pilsētās		laukos	
	1997. g. I pusg.	% 1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	% 1996. g. I pusg	1997. g. I pusg.	% 1996. g. I pusg
Mājsaimniecības izdevumi	49,70	105,9	51,96	106,2	44,33	104,9
t. sk.						
patēriņa izdevumi	47,26	105,6	49,28	105,9	42,45	104,7
citi izdevumi	2,44	112	2,68	112	1,88	109,9

Ņemot vērā inflāciju (patēriņa cenu indekss 1997. gada I pusgadā attiecībā pret 1996. gada I pusgadu pieauga par 9,2%), mājsaimniecību personiskā patēriņa apjoms analizējamos 12 mēnešos salīdzināmās cenās turpināja samazināties. Patiesība ir konkrēta. Katrai mājsaimniecībai ir savas īpatnības. Turīgākās ģimenes dažkārt palīdz trūcīgākiem radiem. Kā liecina 29.19. tabulas dati, mājsaimniecību citi izdevumi ir auguši straujāk nekā personiskā patēriņa izdevumi.

Pārtikas patēriņš natūrā. Skaidrību pārtikas patēriņā radīs dati natūrā, kad inflācijas iespaids ir izslēgts. 29.20. tabula atspoguļo elementāru likumsakarību. Ja pārtikas produkta cena pieaug, samazinās tā pieprasījums un patēriņš. Un otrādi. Ja pārtikas produkta cena krītas, pieaug tā pieprasījums un patēriņš. Piemēri nav tālu jāmeklē. Sāksim ar dienišķo maizi. Maizes un labības izstrādājumu cenas 1997. gada I pusgadā, salīdzinot ar 1996. gada I pusgadu, pieauga par 9,4%. Rezultāts bija viegli prognozējams: to patēriņš saruka par 6,5%. Līdzīga cēloņsakarība izpaudās ar zivīm un zivju produkciju. To cenām pieaugot par 7,5%, patēriņš samazinājās par 15%. Iztikt bez maizes ir krietni grūtāk nekā bez zivīm, tāpēc arī atšķirība patēriņa sarukšanas procentos. Pretējs piemērs. Kartupeļu cenas kritās par 40%; patēriņš pieauga nedaudz – par 3,1%. (Kartupeļi vienmēr bijuši trūcīgo iedzīvotāju pamatbarība.) Augļu un ogu cenām samazinoties par 14%, to patēriņš pieauga par 11%. Tirgus likumi darbojas precīzi, cēloņsakarība ir loģiska. Bet nobeigumā izvirzās jautājums: kāpēc iekšzemes kopprodukta pieaugums pāri par 6% nepalielināja Latvijas iedzīvotāju patēriņu kaut vai par pāris procentiem graudā. Atbildēt ir grūti. *Pirmkārt*, nav pamata apgalvot, ka darbojas Engelsa likums. Pārtikas patēriņš samazinās absolūti. Cēlonis nebūt nav ienākumu pieaugums un citu patēriņa priekšmetu īpatsvara pieaugums. *Otrkārt*, starp iekšzemes kopproduktu un iedzīvotāju patēriņu ir vairāki starpposmi ar saviem sarežģītiem un brīžiem pretrunīgiem mehānismiem. Viens no šādiem mehānismiem ir valsts un pašvaldību budžeta sistēma. Šai sistēmai jābūt orientētai nevis vienkārši uz ekonomisko izaugsmi, bet uz cilvēku ekonomisko un sociālo vajadzību pilnīgāku apmierināšanu.

[1] Ziņojums par mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultātiem. 1997. gada I pusgads. – R.: LVS, 1997. 14. lpp.

29.20. tabula

Svarīgāko pārtikas produktu patēriņš natūrā
(vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli mēnesī, kg)

	Visas mājsaimniecības		Tajā skaitā			
			pilsētās		laukos	
	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.	1997. g. I pusg.	1996. g. I pusg.
Maize un labības izstr. (pārrēķināti miltos)	7,33	6,85	6,90	6,38	8,01	7,72
Gaļa un gaļas produkti (pārrēķināti svaigā gaļā)	4,78	4,63	4,78	4,64	4,76	4,62
Zivi un zivju produkti (pārrēķināti svaigās zivīs)	1,49	1,27	1,52	1,30	1,37	1,20
Piens un piena produkti (pārrēķināti pienā)	24,56	23,09	22,64	21,24	29,55	27,58
Taukvielas	1,24	1,25	1,25	1,25	1,23	1,24
Olas (ieskaitot izlietotās pārtikas izstr.), gab.	17	17	17	16	17	17
Augļi un ogas (pārrēķināti svaigos augļos un ogās)	2,70	2,99	2,80	3,36	2,32	2,31
Dārzeņi (pārrēķināti svaigos dārzeņos)	6,14	6,57	5,67	5,98	7,19	7,98
Kartupeļi	10,94	11,28	8,59	9,14	16,49	16,40
Cukurs (ieskaitot izlietoto pārtikas izstrādājumos)	2,25	2,23	2,07	1,97	2,66	2,79

Latvijā tas vēl nav panākts. Bet tas ir neatliekams tuvākās nākotnes uzdevums. Minimālās algas pieaugums ar 1998. gadu ir pozitīvs solis. Elektroenerģijas tarifu pieaugums 1998. gada Jaungada naktī atkal cirta robu iedzīvotāju reālos ienākumos un atbilstoši izdevumos. Izmaksu inflācija savu ražu vēl vāks!

29.9. Latvijas IKP prognoze

Dinamikas prognoze. Ārzemju ekspertu prognozes parasti ir optimistiskas, brīžiem pat jūsmīgas. Šiem pareģojumiem ir krietna politiska piegarša; nopietnu ekonomisko faktoru analīzi mēs attiecīgos rakstos, paziņojumos neatrodam. Nopietnāku pieeju mēs atrodam Latvijas Ekonomikas ministrijas speciālistu prognozēs. Kā IKP dinamikas prognozi pamato EM dižgari? Nekādu tīģera lēcienu! Nekādas investīciju lietusgāzes! Nekādas melnās maģijas! Galvenais ir izvērtēt tautsaimniecības realitātes. Kādas, pēc EM speciālistu domām, ir šīs realitātes? *Pirmkārt*, eksports uz Krieviju un citām NVS valstīm atjaunojas ļoti lēni. Neatsakoties no cīņas par Austrumu tirgu, jāapzinās, ka tā nav nākotnes paātrinātu tempu atslēga. *Otrkārt*, perspektīvais tirgus Latvijai ir Eiropa, ES valstis. Bet tam vajadzīga nopietna rūpniecības restrukturizācija, plaša modernizācija. *Treškārt*, tas prasa investīcijas, investīcijas un vēlreiz investīcijas un laiku. Rīt no rīta uz brokastīm, pat ne uz vakariņām uzburt konkurences spējīgu ekonomiku nevar. Prognozēs jāievēro gaidīšanas laiks. *Ceturtkārt*, Latvija nav pasaules naba. Investēt kāri naudas maisi savos sapņos neredz vienīgi Latviju. Pasaulē ir ne mazums vietu, kur naudu var ieguldīt ne mazāk efektīvi kā Latvijā vai, būsim godīgi, vēl efektīvāk nekā Latvijā. *Piektkārt*, sekmīgam eksportam vajadzīgs valsts atbalsts, jārada maksimāli labvēlīga gaisotne komercdarbībai, pašmāju uzņēmējiem. *Sestkārt*, vērtējot tranzītbiznesa iespējas, jāatzīst, ka atkarībā no Krievijas attīstības un politiskās nostājas tās var būt gan stipri ierobežotas, gan perspektīvas. *Septītkārt*, ir virkne labvēlīgu faktoru, kas veicina IKP ātrāku dinamisku attīstību:

- Latvijā tirgus ekonomika jau laidusi dziļas saknes, tirgus ekonomikas pamati ir radīti; ir stabila banku sistēma; ir sagatavoti pietiekami daudz kadru, kam jau uzkrāta zināma pieredze un spēja orientēties un sekmīgi darboties tirgus mudžeklī;
- Latvija ir ceļā uz iestāšanos ES, un kaut arī iestāšanās gads nav zināms, kandidātvalsts statusam ir magnētiska iedarbība, piesaistot tik nepieciešamās investīcijas.
- Prognozei jāievēro arī bremzējošā iedarbība:
- dažu nozaru problēmas ir vēl tālu no sekmīga risinājuma; tas liek būt atturīgiem konkrētā prognozēšanā;
- Latvijas "zagšana", nevis primitīva korupcija (kukuļdošana un ņemšana), bet administratīvā korupcija ir faktors, kas spēj kavēt IKP pieauguma tempu.

EM speciālisti izstrādājuši divus prognožu variantus IKP dinamikai: 1. variants ir pieticīgs (nelietosim vārdu pesimistisks) un 2. variants – paātrinātājs, labvēlīgu faktoru mijiedarbības auglis, kad valdošā elite reāli ierobežos negatīvu apstākļu iedarbību. Tam nepieciešama stingra politiska griba un tādas ekonomiskas politikas īstenošana, kuras mērķis ir sociāla tirgus saimniecība, kas līdz pēdējai detaļai pakļauta cilvēku, Latvijas iedzīvotāju dažādo interešu īstenošanai.

Diagramma rāda šīs prognozes variantus, kas abi vērtējami kā optimistiski.

29.6. diagramma

Latvijas iekšzemes kopprodukta prognoze[1]
(procenti, 1999. g. = 100)

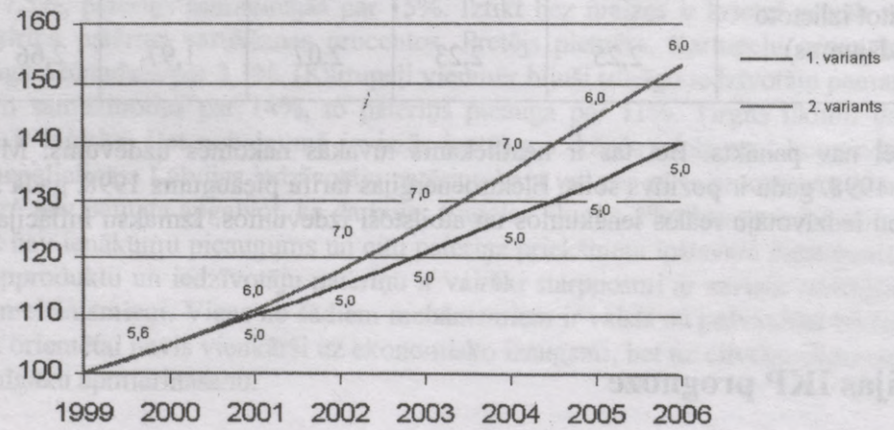

Reizinot ikgadējos pieauguma tempus, iegūsim IKP pieaugumu 2006. gadā. Pēc 2. varianta laikā no 1998. gada līdz 2006. gadam tas pieaugs 1,5 reizes, pēc 1. varianta – 1,4 reizes. Tas nozīmē, ka 2006. gadā pēc 2. varianta Latvija par apmēram 10% pārsniegs 1990. gada līmeni, pēc 1. varianta šo līmeni par dažiem procentiem nesasniegs. Panākumi nav pārāk iespaidīgi. Bet prognoze ir godīga, bez populisma piegaršas. Lai vēsturiski īsā periodā sasniegtu ES valstu vidējo līmeni, ikgadējam tempam jābūt vismaz 10% līmenī. Tas nav reāli. Tādas investīcijas Latvija nesavāks, tādu eksportu nesasniegs un importu nesamazinās.

IKP pieaugums ir tieši atkarīgs no nozaru dinamikas, saistībā ar nozaru pievienotās vērtības īpatsvaru. Tāpēc ieskatīsimies nākamajā tabulā, kur pieauguma prognoze sniegta pa nozarēm.

[1] Ziņojumus par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga 2000. gada jūnijs, 20. lpp.

29.21. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta prognoze nozaru griezumā[1]
(reālais pieaugums procentos pret iepriekšējo gadu)

	2000	2001*	2002–2006* (vidēji gadā)
Iekšzemes kopprodukts	**4,5**	**5,0/6,0**	**5,0/6,6**
Preču ražošanas nozares	**4,1**	**4,8/5,8**	**4,8/6,3**
lauksaimniecība, mežsaimniecība un zvejniecība	4,5	3,8/4,0	2,4/2,6
iegūstošā un apstrādājošā rūpniecība	3,9	4,5/5,0	5,0/6,6
elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde	2,8	1,0/1,5	2,0/2,0
būvniecība	5,6	10,0/14,0	8,1/11,4
Pakalpojumi	**4,7**	**5,1/6,1**	**5,2/6,8**
tirdzniecība	5,8	5,0/5,5	5,0/6,3
transports un sakari	2,7	2,0/2,5	2,1/2,7
pārējie pakalpojumi	5,3	6,9/8,5	6,8/9,1

* skaitītājā – 1. variants, saucējā – 2. variants

Vislielākais īpatsvars ir pakalpojumiem un rūpniecībai. Savukārt pakalpojumu grozā līdz šim ar lielāku īpatsvaru izcēlās transports un sakari. Saskaņā ar EM prognozi visstraujākos tempus gaida būvniecība. Tikai jāievēro, ka būvniecības rezultāti galvenokārt ietilpst starpproduktā un IKP dinamiku iespaido ne visai aktīvi, kaut arī liecina par liela apjoma investīciju prognozi. Pakalpojumu jomā transporta un sakaru prognoze savukārt ir ar viszemāko ikgadējo pieauguma tempu un vilks IKP uz leju, nevis uz augšu.

IKP pieaugums nekādā gadījumā nav pašmērķis, bet materiāls pamats augstākam dzīves līmenim un kvalitātei. No šī viedokļa visai nozīmīga ir IKP izlietojuma prognoze – kādām vajadzībām kādās proporcijās perspektīvā tiks izlietots galaprodukts.

Pēc kādiem nosacījumiem vadījās EM speciālisti, prognozējot līdz 2006. gadam IKP izlietojumu? *Pirmkārt*, investīcijas pieaugs straujākos tempos nekā IKP. *Otrkārt*, privātā patēriņa pieauguma tempi līdzināsies IKP pieauguma tempam vai mazliet no tā atpaliks. *Treškārt*, sabiedriskā (t. sk. valsts) patēriņa reālais pieaugums būs ievērojami mazāks par IKP pieauguma tempiem. *Ceturtkārt*, pakāpeniski samazināsies ārējās tirdzniecības negatīvais saldo, eksportam pieaugot nedaudz straujāk nekā importam.[2] Praktiski galvenās pūles jāvelta eksporta izvēršanai, jo samazināt importu tautsaimniecības kopējā augšupejā nav ne iespējams, ne lietderīgi; bez investīciju preču aktīva importa IKP raitāks pieaugums ir nereāli sapņi. Tāda ir resursiem nabagās Latvijas objektīvā īpatnība.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 20. lpp.
[2] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 20. lpp.

29.22. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta izlietojuma prognoze[1]
(salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu, procentos)

	2000		2001*		2002–2006*	
	struktūra	pieauguma tempi	struktūra	pieauguma tempi	struktūra (2006. gadā)	pieauguma tempi
Iekšzemes kopprodukts	**100**	**4,5**	**100/100**	**5,0/6,0**	**100/100**	**5,0/6,6**
Privātais patēriņš	64,6	4,0	64,4/64,4	4,5/5,5	64,2/63,2	4,6/6,1
Valsts patēriņš	18,3	0,5	17,5/17,5	0,5/1,5	14,6/13,6	1,4/1,5
Kopējā pamatkapitāla veidošana	26,7	10,0	28/27,8	6,5/9,0	27,0/27,3	5,4/6,0
Krājumu izmaiņas	0,6	–	0,5/0,4	–	0,1/0,8	–
Eksports	46,8	7,7	47,0/46,9	7,4/8,3	52,9/54,6	9,2/11,9
Imports	57,0	7,1	57,1/57,1	7,3/8,3	58,8/59,4	7,9/10,0
Eksporta–importa saldo	–10,2	–	–10,1/–10,2	–	–5,9/–4,8	–

* skaitītājā – 1. variants, saucējā – 2. variants

Liekas, ka, prognozējot kopējā pamatkapitāla veidošanas un ārējās tirdzniecības pieaugumu, EM speciālisti ir nonākuši neattaisnota optimisma valgos. Kā saka, lai Dievs dod! Dzīvosim, redzēsim! Pozitīvi ir tas, ka valdībai ir zināms priekšstats, kādā virzienā jāmobilizē spēki, jārada maksimāli labvēlīgi apstākļi gan ārzemju, gan pašmāju komersantiem (investoriem, eksportētājiem).

29.10. Diskusijas jautājumi

Valsts pakalpojumi. Vai ekonomiski pamatota ir tēze, ka iedzīvotāju dzīves līmenis ir tieši proporcionāls iekšzemes kopprodukta vai nacionālā ienākuma apjomam? Nekādā gadījumā! Mēs šo jautājumu jau skārām. Šāda tēze neatbilst galējai tieksmei patērēt. Vienkāršotā veidā problēmu izšķir attiecība starp patēriņu un investīcijām. Lielas investīcijas dotajā periodā var būtiski samazināt patēriņa iespējas noteiktā laika periodā. Pilnīgi reāls ir variants: IKP pieaug, patēriņš samazinās. Ar to problēma vēl nav galā. Patēriņš dalās privātajā patēriņā un valsts patēriņā. Turklāt daļas privātā patēriņa avots ir ierēdņu, valsts kalpotāju ienākumi. Skaidrs, ka valsts patēriņa lielums (bez valsts kalpotāju privātā patēriņa) iespaido privātā patēriņa apjomu iedzīvotājiem. Ieroču iegādes pieaugums valsts aizsardzībai ar pārējiem vienādiem nosacījumiem samazina privāto patēriņu. Izvirzās vairāki diskusijas jautājumi. Piemēram, vai valsts patēriņa pieaugums vienmēr liecina par IKP pieaugumu? Vai nenotiek IKP pārdales process, kas pievienoto vērtību ne par santīmu nepalielina? Cits jautājums. Vai valsts aparāta birokrātiska uzbriešana līdz ar attiecīgiem ienākumiem automātiski nozīmē IKP un NI pieaugumu? Ideālā variantā valsts aparāts veic pakalpojumus un ir IKP avots. Bet vai šim procesam ir sava racionāla robeža, kad neattaisnoti valsts pasākumi, lieku valsts orgānu un apakšvienību darbība nozīmē nevis IKP pieaugumu, bet pievienotās vērtības izsaimniekošanu, būtībā samazināšanu? Diskusijas objekts ir it kā tēze, vai jebkurš pakalpojums neatkarīgi no mērķa funkcijas palielina IKP? Cits skats uz šo problēmu ir no valsts un pašvaldību budžeta viedokļa. Budžeta ieņēmumi tiek pārdalīti. Pārdalīta līdz ar to tiek arī daļa no IKP. Līdzekļu budžeta izdevumiem vienmēr trūkst. Tas liek pārdomāt, kur un kad tiek radīts IKP? Vai IKP veidošanas teorijā mēs nepamatoti ignorējam jau saražotās pievienotās vērtības pārdales iespēju un praksi?

Cenu problēma. Vai augstas monopolcenas galaproduktam vai pakalpojumiem palielina IKP? Šeit veidojas problēma, kuras dēļ vērts krustot šķēpus. Vai monopolcena nepārdala ienākumus? Kontrarguments: cik garš, tik plats. Monopolcenas par tādu pašu summu samazina citus ienākumus. Bilance = 0. Vai šī loģika iztur kritiku? Monopolcena augstu jo augstu paceļ galaprodukta cenu. Tas IKP lielumā atspoguļojas. Toties ienākumu samazināšanās var skart starpproduktu, kas IKP lielumu

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. g. jūnijs, 21. lpp.

neiespaido. Var iebilst, ka galaproduktu pērk par gala ienākumiem. Ir vērts padiskutēt par cenu iespaidu uz IKP lielumu, ņemot vērā, ka problēmai ir daudz aspektu.

Valūtas kursa iespaids. Ja IKP dinamisko rindu uzskaita nacionālajā valūtā (Latvijā latos), rodas šī makroekonomiskā rādītāja precizitātes problēma saistībā ar deflatora vai reflatora atbilstības pakāpi ekonomiskajai realitātei. IKP plaši lieto starptautiskos salīdzinājumos. Šim nolūkam IKP parasti pārrēķina pēc oficiālā kursa USD. Valūtas kursa svārstības gadu gaitā un gada ietvaros sniedz mums citu IKP dinamiku nekā nacionālajā valūtā salīdzināmās cenās. 1995. gadā Latvijas IKP salīdzināmās cenās līdzinājās Ls 2349,2 milj., 1996. g. – Ls 2414,9 milj.; pieaugums 2,8%. Šis pats IKP rādītājs USD 1995. g. – 4444,9 milj. USD, 1996. g. – 4383 milj. USD. Latos IKP pieaudzis par 2,8%, USD – samazinājies par 1,4%. Jāizdiskutē, vai IKP ASV dolāros ir reprezentatīvs rādītājs un vai tas lietojams starptautiskos salīdzinājumos. No otras puses, ārējā tirdzniecība nenotiek latos, bet brīvi konvertējamā valūtā. Īsta riņķa deja! Kādā nacionālajā valūtā uztvert eksportu un importu, lēšot IKP dinamiku?

29.11. Investīciju starta laukums

Katrai tautsaimniecības nozarei ir sava investīciju specifika. Saskaņā ar 29. nodaļas nosaukumu "Ekonomikas izaugsme" iedalīsim galvenās nozares trīs grupās: augšupejošās nozares, stagnantās nozares (mīdās uz vietas) un lejupslīdošas nozares. Katra no šīm grupām ir atšķirīgs magnētiskais spēks investīciju piesaistei. Līdz ar to starta laukumi investīcijām ir dažādi. Augšupejošās nozares ir investoru visvairāk iecienītas, jo šeit ir vēl nepiesātināts tirgus. Stagnantās nozares investorus interesē krietni mazāk. Tirgus ir jau pilns ar precēm un konkurentiem. Rītdiena parasti neko pievilcīgu nesola. Vissarežģītākās investoriem ir lejupslīdošās nozares. Te ir iespējami varianti. Vieni investori var censties nozari izvilkt, izraut no muklāja un, novērtējot tirgus perspektīvu, mēģināt nozari nosēdināt uz zaļā zara. Cits investors šādai nozarei pagriezīs muguru, uzskatot investīcijas šajā jomā par zemē nosviestu naudu.

Visupirms analizēsim tendences Latvijas **rūpniecībā** 1995. gada salīdzināmās cenās.

29.23. tabula

Rūpniecības fiziskā apjoma indeksi[1]

1997	1998	1999	2000 I[2]	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	2000 (prognoze)
107,6	109,8	100,1	101,1	105,9	111,3	94,1	104,5	101,6	92,8	101,1	105,0

29.23. tabulas dati rāda tipisku stagnācijas ainu. Rūpniecība mīdās uz vietas. Pat optimistiskā prognoze 2000. gadā ir mazāka par "labo" 1997. un 1998. gadu. Otrā gadu tūkstoša pēdējā gada mēnešu rādītāji ir zemāki nekā 1995. gada attiecīgā mēnesī. Piecos gados 5% pieaugumu par vērā ņemamu progresu nenosauksi.

Lai spriestu par investīciju iespēju turpmākos gados, jāpievēršas gan rūpniecības nozaru struktūrai, gan eksporta īpatsvaram produkcijas izlaidē. *Pirmkārt,* nozarēm ir visai atšķirīgas investīciju reālās piesaistes perspektīvā, kas lielā mērā atkarīgs no tirgzinības vērtējuma eksporta jomā ES vienotā tirgū. Eksportu veicinās vai bremzēs konkrētā LB monetārā politika. *Otrkārt,* no IKP izaugsmes viedokļa visai nozīmīga ir rūpniecības pievienotās vērtības struktūra. Tāpēc pievērsīsimies 29.24. tabulas datiem.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 88. lpp.
[2] Mēneša indeksa aprēķināšanai bāze ir 1995. gada vidējais mēneša apjoms.

29.24. tabula

Latvijas rūpniecības nozaru galvenie rādītāji[1]

(procentos)

	Rūpniecības pievienotās vērtības struktūra			Ražošanas apjoma pieauguma tempi			Eksporta īpatsvars produkcijas izlaidē
	1997	1998	1999	1997	1998	1999	1997–1999 (vidēji)
Pavisam	**100**	**100**	**100**	**17,1**	**4,0**	**–9,8**	**45,8**
Pārtikas rūpniecība	37,3	35,4	32,1	13,6	1,5	–17,1	18,0
Vieglā rūpniecība	11,5	11,8	12,5	9,9	1,1	–8,9	67,0
Kokapstrāde	13,2	14,7	17,6	40,7	14,2	5,4	94,0
Papīra ražošana un izdevējdarbība	5,7	6,6	7,0	20,9	22,5	–8,8	29,0
Ķīmiskā rūpniecība	6,9	6,2	4,4	16,5	–5,8	–36,6	65,0
Pārējo nemetālisko minerālu izstrādājumu ražošana	2,9	3,6	3,8	–6,7	31,3	–10,5	32,0
Metālu un metāla izstrādājumu ražošana	11,4	10,7	12,4	30,0	–1,3	12,0	41,0
Mašīnu un iekārtu ražošana	7,7	7,7	6,6	0,9	–3,8	–18,9	41,0
Pārējās rūpniecības nozares	3,4	3,3	3,5	8,8	–0,3	–5,0	86,0

*Ekonomikas ministrijas novērtējums

Vislielākais eksporta īpatsvars produkcijas izlaidē ir kokapstrādei – 94%. Šai apakšnozarei gaidāmas vislielākās investīcijas (celulozes kombināts). Diemžēl šī projekta sākšana kavējas. Projektu gatavojas apstiprināt ne agrāk kā 2002. gadā, celtniecību sākt 2005. gadā. Būtībā investīcijas – 900 miljoni eiro sadalās starp mežrūpniecību (koksnes ciršana un izvešana) un ķīmisko rūpniecību. Kokapstrādes īpatsvars rūpniecības pievienotā vērtībā nav branga – tikai 13,5% (otrā vieta starp visām apakšnozarēm). Pirmo vietu rūpniecības pievienotās vērtības struktūrā ieņem pārtikas rūpniecība. Šīs nozares eksports nav liels – 18%. Pat Baltijas valstu kopējā tirgū Latvijas eksports ieņem pēdējo vietu. Sava vainas tiesa gulstas uz LB monetāro politiku. Farizejiski presē izskanēja rekomendācija Latvijas iedzīvotājiem braukt uz Igauniju pirkt pārtiku. Lietuvas pārtika jau sen sekmīgi konkurē ar Latvijas pārtiku. Bez valsts atbalsta (subsīdijām) un monetārās politikas korekcijām lielas investīcijas šinī apakšnozarē nav gaidāmas, jo tā galvenokārt apkalpo Latvijas iekšējo tirgu, kaudamies ar ārzemju sāncenšiem, apsviedīgiem importētājiem. Aktīvi tika propagandēts ekoloģiski tīras produkcijas plašs eksports. Bet šis eksporta vezums lāgā negrib izkustēties no vietas. Investīcijas gaidāmas konkurences spēju attīstībā pašmāju tirgū, lieli kapitālieguldījumi šai jomā nav gaidāmi, lai gan svarīgi būtu ierobežot importu.

Otrā vietā pēc eksporta īpatsvara ir vieglajai rūpniecībai – 67%. Kaut gan ar pieauguma tempiem tā nevar lepoties. Pasaules tirgus ir pilns ar visdažādākām vieglās rūpniecības precēm un konkurence ir sevišķi asa. Atsevišķi jāizdala tekstilrūpniecība. Tās īpatnība ir augsta darbietilpība un konkurences ierocis – lēts darbaspēks. Tā sagatavošana lielas izmaksas neprasa. Tāpēc varenus kapitālieguldījumus šeit nesagaidīsim. Liela nozīme ir tirgus perspektīvas izpētei, ātrai reakcijai uz tirgus pieprasījuma izmaiņām, pasākumiem, lai apsteigtu sāncenšus, kas nebūt nav miegamices.

Ir vēl pārbaudāma informācija, ka tuvākā nākotnē ārējos tirgos augs pieprasījums pēc metāla. Metalurģija kā kapitālietilpīga nozare, pieaugot eksportam, spēj piesaistīt prāvus kapitālieguldījumus.

Pretējā situācijā ir mašīnbūve, tās īpatsvars rūpniecības kopprodukcijā uzrāda krišanās tendenci. Tas ir likumsakarīgs process. *Pirmkārt*, padomju mantojuma, lielo rūpnīcu veco dzelžu aizstāšana ar mūsdienu prasībām atbilstošu tehniku un tehnoloģiju ir visai dārgs un sarežģīts pārkārtojumu process. *Otrkārt,* Latvijas mašīnbūves produkcijas tirgus bija galvenokārt Krievija (precīzāk, PSRS). Šis tirgus

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, R.: 2000. gada jūnijs, 64. lpp.

lielā mērā ir zaudēts un turklāt ir visai nestabils. *Treškārt,* valstis, kas no komandekonomikas pāriet uz tirgus saimniecību, ir investīciju nabagas. Ārvalstu investori negrasās gadiem ilgi gaidīt, kamēr būs atdeve no lieliem kapitālieguldījumiem modernos lieljaudas projektos. Tāpēc priekšroka tiek dota lētiem projektiem ar ātru investīciju apriti un līdz to ar augstu gada peļņas normu. Resursi un motivācija te iet roku rokā; citas iespējas vienkārši nav. Latvijai nav lemts kļūt par modernās mašīnbūves paraugvalsti.

Citas rūpniecības apakšnozares te vienam, te otram objektam piesaista zināmas investīcijas, bet progresīvu apvērsumu rūpniecībā tas neradīs. Cik grūti rūpnīcas ar novecojušo tehnoloģiju pārkārtot par modernām ražotnēm, rāda Austrumvācijas piemērs. No Rietumiem uz Austrumiem plūda investīciju miljardi, speciālistu kadri, bet Austrumu atpalicība joprojām nav pārvarēta.

Latvijas rūpniecība pieticīgos apstākļos ir spējīga ražot izstrādājumus ar diferencētām īpašībām (monopolistiskā konkurence), kam varētu būt noiets visā pasaulē. Eiropā Latvijas eksportam traucējošs faktors ir eiro kursa kritums attiecībā pret latu. Var prognozēt, ka eiro kurss pakāpeniski celsies. Tas būs stimuls Latvijas eksportam uz ES valstīm un līdzinās starta laukumu plašākām investīcijām.

Lauksaimniecību raksturo nopietna lejupslīde.

29.25. tabula

Lauksaimnieciskā ražošana[1]

	1997	1998	1999	2000 (prognoze)
Lopkopības produkcijas ražošana visa veida saimniecībās:				
gaļa (dzīvmasā) tūkst. t	97,0	97,1	92,1	88,5
piens, tūkst. t	985,8	948,1	797,0	811,0
olas, milj. gab.	465,0	455,7	451,7	427,0

Presē regulāri parādās visai pesimistiski vērtējumi par Latvijas lauksaimniecības nākotni. Var runāt tikai par miniinvestīcijām atsevišķās spēcīgās saimniecībās. Zināmas investīcijas ir gaidāmas no ES speciāliem fondiem. Lauksaimniecības ministrijas prognoze ir šāda: līdz iestājai ES Latvijas lauksaimniecību gaida grūti laiki; stāvoklis būtiski uzlabosies pēc Latvijas uzņemšanas ES; arī investīciju būs vairāk. Nelaime tā, ka mēs nezinām, kad Latvija kļūs par ES pilntiesīgu locekli – 2003., 2005. vai 2010. gadā. Vai saimniecības kā preču ražotāji tirgum spēs izdzīvot līdz iestāšanās brīdim. Ministra kroņa optimisms, ka Latvijas lauksaimniecību pēc iestāšanās gaida ziedu laiki, ne ar ko būtisku nav apstiprināts. Investīciju ienākšana Latvijas lauksaimniecībā ir vairāk vēlme nekā droša realitāte. Eksperti lēš: lai lauksaimniecība kļūtu konkurētspējīga, tajā jāinvestē pusmiljons latu. Par avotu šim latu "mazumiņam" speciālisti klusē.

Ar investīcijām cieši saistīta ir **būvniecība**. Kāds ir tās līdzšinējais attīstības temps?

29.26. tabula

Būvniecības produkcija procentos attiecībā pret iepriekšējo gadu[2]
(salīdzināmās cenās)

1997	1998	1999	2000 (prognoze)
108,2	116,5	107,8	105,0

Ievērojot neizbēgamo kavēšanas laiku, 1999. un 2000. gada investīciju atdeve kļūs par realitāti ne agrāk par 2002. vai 2003. gadu.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 9/2000, R.: oktobris, 16. lpp.
[2] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 9/2000, R.: oktobris, 18. lpp.

Kādas izredzes investīcijām ir **transporta** jomā?

29.27. tabula

Kravu pārvadājumi dzelzceļa transportā[1]

(1997. g. – 100%)

	Pārvadātās kravas pavisam, t	iekšzemes satiksme	Tai skaitā				Kravu apgrozība, tkm
			tranzīta pārvadājumi		eksporta pārvadājumi	importa pārvadājumi	
			pavisam	caur ostām			
1997	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1998	92,3	96,4	90,0	96,5	92,0	100,2	93,0
1999	91,0	76,8	84,0	90,5	60,0	77,0	87,0
2000 (prognoze)	87,4	82,6	93,2	89,4	66,3	83,5	96,5

Dzelzceļa transports, kas vēl pirms pāris gadiem pārvadāja arvien vairāk kravu, tagad gan iekšzemes satiksmē, gan tranzītpārvadājumos, t. sk. caur ostām uzrāda stabilu lejupslīdes tendenci. Kas attiecas uz tranzītu, tad sāk īstenoties tas, par ko daudzkārtīgi brīdināja Krievija. Pēterburgas osta pērn palielināja kravu pārvadājumus par 10%. Somijas ostas daļu tranzītkravas atņēma Latvijas ostām. 2000. gadā stāvolis mazliet uzlabojās, bet nesasniedza 1997. gada līmeni. Pēc pāris gadiem Somijas līča rajonā sāks darboties četras Krievijas ostas.

Pat neaizsalstošā Ventspils osta, kam ir teicama infrastruktūra, salīdzinot ar 1997. gadu, samazināja nosūtīto un saņemto kravu apjomu. Toties auga kravu pārvadājumi Rīgas, Liepājas un mazajās ostās. Lai izvērstu šo ostu attīstību, nepieciešami investori ar pilnu maku.

Kravu pārvadājumi autotransportā 2000. gada pirmajā pusgadā ievērojami atpalika no 1998. gada pirmā pusgada – eksportā par 38%, importā par 75%.

Neskatoties uz nelabvēlīgām tendencēm, ostu attīstībā paliek aktuāls jautājums par investīciju piesaisti.

Galīgi nolaists ir dzelzceļa pasažieru transports. Bez nopietnām investīcijām stāvoklis nav uzlabojams. Moderni autobusi, tramvaji gadu no gada ir investīciju objekti.

Kuģniecība prasa investīcijas. Latvji brauciet jūriņā, vediet zeltu pūriņā – tāds bija Latvijas kuģošanas tēva Krišjāņa Valdemāra novēlējums nākamām paaudzēm. Bet, lai brauktu jūriņā un bagātinātu Latviju, vajadzīgi kuģi. Kāda bēda? Ir mums valstij piederoša kuģniecība ar 49 dažāda tipa kuģiem, kas čakli vago visas pasaules okeānus un jūras. Grūti ticēt, bet mazā Latvija ir kuģniecības lielvalsts. Tā ieņem 1. vietu pasaulē starp kuģniecībām ar kuģu skaitu, kuru celtspēja ir no 25 līdz 50 tūkstošiem tonnu. Tāpat tai pieder 1. vieta pēc pārvadātā kravu apjoma Ziemeļeiropas reģionā; pat Amerikas reģionā (Ziemeļamerika, Vidusamerika, Dienvidamerika) "Latvijas kuģniecība" izcīnījusi godpilno 5. vietu.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. Aprēķināts pēc 9/2000, R.: oktobrī, 107. lpp.

29.28. tabula

Latvijas kuģniecības flote[1]

Kuģu tips	Celtspēja (t)	Kuģu skaits	Uzbūvēšanas gads
Tankkuģi	5000–10000	2	1983
	15000–20000	5	1985
	25000–30000	3	1975
		9	1982–1990
		11	1994
	35000–4000	11	1975–1986
Refrižeratori	752	1	1991
		7	1983–1996
	767	3	1996
	630	2	1991–1992
Gāzvedēji	23500	2	1997
Sauskravas kuģis	55000	1	1983

Kāda būs "Latvijas kuģniecības" flotes rītdiena? Tas atkarīgs no kuģu vecuma. Diemžēl kuģu normatīvais mūžs ir īss – 20 gadi – un tad kuģis jānoraksta lūžņos. Var jau mēģināt kuģi lāpīt, kādu laiciņu uzturēt pie dzīvības, izlūgties atļauju pārvadāt kravas vēl kādu gadu. Bet liktenīgais darbības beigšanas termiņš arvien tuvojas, un kuģošanas atļauju devēji kļūst arvien skopāki.

Paanalizēsim "Latvijas kuģniecības" kuģu vecumu. Ieskatīsimies tabulas skaitļos, kad dod pilnīgu ainu par "Latvijas kuģniecības" floti. Tabulas dati skaidri rāda, ka no 49 kuģiem 16 kuģi veterāni tuvākā laikā ir jānoraksta lūžņos. Šis drūmais liktenis skars vienu trešo daļu visas flotes un pusi visu tankkuģu. Pēc trīs, pieciem gadiem līdzīgs liktenis gaida vēl apmēram 15 kuģus. Ap 2005. gadu no 49 kuģiem ierindā paliks ap 18 kuģiem, mazliet vairāk par trešo daļu no tagadējā kuģu skaita. Tāda būs "Latvijas kuģniecības" nākotne, ja savlaicīgi nerūpēsimies par flotes papildināšanu ar jauniem kuģiem. Vecums ir nepielūdzams, risks pārāk liels. Nedrīkst saimniekot bez perspektīvas. Tā būtu galīgi greiza vadība.

"Latvijas kuģniecības" vadītāji nebūt neguļ uz auss un labi zina, ko darīt, lai saglabātu iekarotās pozīcijas jūras pārvadājumu tirgū. Pēdējos gados strādājot rentabli, ir savākta peļņa investīcijām, jaunu kuģu pasūtījumiem. No valsts budžeta netiek prasīts ne santīms. Jau bija noslēgts nodomu protokols ar spēcīgu Dienvidkorejas kuģu būvētavu, kas par pieņemamu cenu spēj uzbūvēt kvalitatīvus tankerus. Bija iecerēts pasūtīt 6 tankerus ar celtspēju 50–70 tūkstoši tonnu. Investīciju projekts nebija no mazajiem; kopējā summa – ap 200 milj. USD. 25% no šīs summas dotu kuģniecība, 75% kredīti. Bija jau sarunāti kredīta devēji, starptautisko banku konsorcijs.

Kuģniecībā valdīja optimistiska gaisotne. Mazāks skaits lielākās jaudas tankeru aizstātu tos kuģus, pēc kuriem ilgojās lūžņi. Bet valsts uzņēmums (valsts akciju sabiedrība) patstāvīgi pēc prāta likumiem rīkoties nedrīkst. Likteņa lēmējs ir akcionāru kopsapulce (valsts pilnvaroto neliela kopa) un Privatizācijas aģentūra. Šiem kungiem, rūdītiem birokrātiem, kuģniecības rītdiena nerūp. Bet kāju aizlikt priekšā tie var. Viņu kategoriskais "nē" investīcijām ir galīgs un nepārsūdzams lēmums. Kas par to, ka tiek grauta kuģniecības nākotne. Viņiem savi kritēriji: investīcijas var īstenot tikai pēc privatizācijas pirmā etapa; varbūt jaunais īpašnieks nevēlēsies floti atjaunot, peļņu pārvērst investīcijās un ņemt kredītu. Formāli korekti, bet būtībā tā ir nejēdzība. Privatizācijas noteikumiem būtu jāparedz gan investīcijas flotes saglabāšanai, gan aizliegums samazināt jūrnieku darba vietas. Bet tas viss nav Privatizācijas aģentūras rūpe. Tās galvenā interese ir ātrāk valsts akciju sabiedrību privatizēt un gādāt naudu trūcīgajam valsts budžetam. "Latvijas kuģniecību" jau trīs reizes mēģināja privatizēt un vienmēr neveiksmīgi. Pēdējo reizi 1999. gada decembrī neviens nepieteicās privatizēt "Latvijas kuģniecību".

[1] "Latvijas kuģniecības" dati.

Veidojas galīgi ačgārna situācija: nevar īstenot investīcijas, pasūtīt jaunus kuģus, jo privatizācijas vietā sanāca tīrais čiks. Tas viss stipri ož ne vienkārši pēc tuvredzīgas muļķības, bet pēc valstiska nozieguma. Aizliegt investīcijas birokrātisku nosacījumu dēļ ir par traku. Kur paliek valsts intereses? Kas atbildēs par šo bezatbildīgo veto investīcijām? Neviens? Tā var galu galā zaudēt Latvijas tirdzniecības floti. Vai ir izeja no šī bezjēdzīgā stāvokļa? Ir! Jāmaina privatizācijas nosacījumi, kas padarīs "Latvijas kuģniecību" patiešām brīvu. Pagaidām nodomu protokolu nācās pārsvītrot ar treknu svītru, pārtraukt attiecības ar banku konsorciju.

Beidzot Privatizācijas aģentūra deva "Latvijas kuģniecībai" brīvas rokas pēc sava ieskata īstenot tik nepieciešamās investīcijas. Bet sākās īsts jandāliņš. Kuģniecību apvainoja korupcijā, apgalvoja, ka tankeru cena ir mākslīgi paaugstināta, ka lieta ož pēc kukuļdošanas un kukuļņemšanas. Investīcijas kavējās. Tas nesīs zaudējumus. Galu galā jau lieta nokārtosies. Ievērosim, šoreiz runa ir par investīcijām ārzemēs. Tur, aiz trejdeviņām zemēm, bet nevis visupirms Latvijā pieaugs IKP. Latvijas IKP pieaugs pastarpināti, kad jauni kuģi, veicot pārvadājumus, šķērsojot jūras un okeānus, nesīs ienākumus AS "Latvijas kuģniecība". Tas viss jāievēro, privatizējot "Latvijas kuģniecību", lai jauniem privātīpašniekiem piederošie kuģi nestu labumu Latvijai, nevis pildītu kabatas vienīgi ārzemju komersantiem, dotu ieņēmumus svešzemju budžetiem. Tā būtu Latvijas kārtējā apzagšana.

Nopietnas investīcijas tepat Latvijā saistās ar **tirdzniecību.** Tās pieaugums ir pietiekami straujš.

29.29. tabula

Vairumtirdzniecības un mazumtirdzniecības apgrozījums

	Vairumtirdzniecības apgrozījums % attiecībā pret iepriekšējo gadu (faktiskajās cenās)	Mazumtirdzniecības apgrozījums % attiecībā pret iepriekšējo gadu (salīdzināmās cenās)
1997	122,5	121,5
1998	147,2	126,5
1999	112,3	112,5
2000 (prognoze)	122,5	105,6

Katrs jauns veikals, bāze ir investīcijas (pārbūve, kapitālais remonts, dizains). 8 RIMI supermārketi prasīja prāvas investīcijas, tāpat komplekss "Lido", citi lieli universālveikali. Ceturtā daļa no valsts AS "VEF" bijušās platības ar pārvarētām investīcijām tiek pārbūvēta par tirdzniecības un atpūtas centru. No 80000 kvadrātmetru lielās platības 46000 kvadrātmetru paredzēti tirdzniecībai, pārējie 34000 kvadrātmetri autostāvvietām. Jaunais komerckomplekss būs tik liels kā visi līdzšinējie lielveikali kopā. Investīciju kopējā summa ir 58 miljoni USD; 40% – pašu kapitāls, pārējais kredīts. No vienas puses, tiek izteiktas bažas, vai šādam tirdzniecības monstram atradīsies pietiekams daudzums komersantu – nomnieku, arī pircēju; no otras puses, tiek prognozēts, ka Rīgā tuvāko desmit gadu laikā būs nepieciešamas investīcijas vēl 10 līdzīgiem tirdzniecības un atpūtas centriem[1].

Lasot šo informāciju, vecākai rīdzinieku paaudzei rodas zināma nostalģija pēc pagātnes. (Valsts elektrotehniskā fabrika, kas vēl pirms Otrā pasaules kara kļuva pasaulslavena ar savu minifotoaparātu "Minoks", vēlākajos gados ar radioaparātu "Spīdola", tā laika modernām telefona centrālēm.)

Tirdzniecības un atpūtas centrā dienā strādās ap 1000 darbinieku, "VEF" ziedu laikā – 18000.

Vai tiešām "Lattelekom", kur 51% akciju pieder valstij, nevarēja nodot pasūtījumus Latvijas ciparu telefontīklam, bet "VEF" ar valsts garantētiem kredītiem sevi tehnoloģiski pārapbruņot?

Visa pasaule strauji virzās uz informācijas sabiedrību. Tas nozīmē investīciju nepārtrauktu piesaisti informācijas tehnoloģijai (IT). Tieši IT būs jaunais un plašais starta laukums nemitīgai investīciju plūsmai. Ass ir jautājums, vai šīs investīcijas paliks Latvijā, sekmēs valsts IKP pieaugumu, vai veicinās svešu valstu attīstību. Jābrīdina no pārspīlējumiem, ka visas investīcijas Latvijā jānovirza vienīgi IT vajadzībām, turklāt ārzemēs. Normāla tirgus ekonomika prasa ievērot saskaņu nozaru struktūrā, tātad kapitālieguldījumus daudzās nozarēs. Vai Latvijā ir nosacījumi pašmāju IT attīstībai? Problēmai ir divas puses: *pirmkārt,* tehniski tehnoloģiskā; *otrkārt,* nepieciešamais kadru daudzums.

[1] NRA, 2000. gada 9. novembrī.

Zinātnieki diskutē, vai Latvijas rūpnīca "VEF", bijušais "Komutators", pusvadītāju rūpnīca, daži citi šīs nozares uzņēmumi ir spējīgi atrisināt kaut daļu no ITP problēmām valstī. Bez liela mēroga investīcijām šeit neiztikt. Kas attiecas uz kadriem, tad mūsu augstskolas vēl nav gatavas strauji kāpināt attiecīgo speciālistu sagatavošanu. Arī šeit runa ir par investīcijām. Augstākās mācību iestādes jāapbruņo ar visjaunāko IT sasniegumiem, lai uz tā pamata mācītu studentus. Visai sarežģīta ir pasniedzēju sagatavošana IT jomā. Augstākās kvalifikācijas pedagogi un zinātnieki steidzami jāgatavo ārzemju centros, kur ir augstas raudzes speciālisti un attiecīgā tehnika. Zaudēt laiku nedrīkst.

Pastāvīgs starta laukums investīcijām ir infrastruktūra. Sevišķi nozīmīga ir sakaru sistēmas attīstība laukos, kas ir īpaši investīciju ietilpīga.

Mūsu apraksts, kur tuvākā laikā gaidāmas investīcijas, ir īss un nepilnīgs. Turpmāk mēs vēl runāsim par investīcijām, kas nāk no Pasaules bankas un ES fondiem. Vēlreiz un vēlreiz jāuzsver: investīciju multiplikatora un akseleratora mijiedarbība prāvos apmēros spēs nodrošināt Latvijas IKP attīstību pietiekami straujiem tempiem, pakāpeniski tuvinoties ES vidējam brieduma līmenim (IKP uz vienu iedzīvotāju).

29.12. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Iekšzemes kopprodukts – pievienotā vērtība plus amortizācijas atskaitījumi.
2. Tīrais iekšzemes produkts – IKP mīnus amortizācijas atskaitījumi (TIP).
3. Nacionālais ienākums – TIP mīnus uzņēmējdarbības tiešie nodokļi (NI).
4. Starpprodukts – tautsaimniecības materiālās izmaksas (bez amortizācijas atskaitījumiem).
5. Sabiedriskais kopprodukts kā sabiedrības ieņēmumi – starpprodukts plus gala produkts.
6. Netiešie nodokļi – tiešs pielikums cenām (pievienotā vērtīguma nodoklis, akcīzes nodoklis, muitas nodoklis).
7. Nacionālais kopprodukts – rezidentu iekšzemes kopprodukts plus rezidentu ārējie ienākumi (NKP).
8. Rezidenti – dotās valsts pilsoņi (Latvijā arī pastāvīgie izdzīvotāji – nepilsoņi).
9. Nerezidenti – citu valstu pilsoņi.
10. Deflatori – inflācijas apstākļos speciāli koeficienti, kas rāda cenu kopumu un dod iespēju noteikt IKP un NI salīdzināmās cenās, reizinot faktiskās cenas ar minētiem koeficientiem.
11. Reflatori – deflācijas apstākļos speciāli koeficienti, kas raksturo cenu kritumu un dod spēju noteikt IKP un NI salīdzināmās cenās, reizinot faktiskās cenas ar minētiem koeficientiem.
12. Ēnu ekonomika – produkcija un pakalpojumi, ko apzināti nefiksē grāmatvedībā un neuztver valsts statistikā (kreisā prece). Ēnu ekonomikas paveids – kontrabanda, visi ieņēmumi, izdevumi, ienākumi, kas tiek slēpti no oficiālās uzskaites.
13. IKP izlietojums – IKP elementu patēriņa pamatvirzieni, īstenojas pēc Dž. M. Keinsa formulas

$$IKP = C + G + I + E,$$

kur

C – privātais patēriņš;
G – valsts patēriņš;
I – investīcijas;
E – tīrais eksports (eksports mīnus imports).

14. IKP uz vienu iedzīvotāju – rādītājs, ko lieto starptautiskos salīdzinājumos, jo darba spējīgo jeb, precīzāk, nodarbināto iedzīvotāju skaits būtiski iespaido IKP faktisko apjomu, galaproduktu, uzņēmējdarbības tautsaimniecisko rezultātu. Latvijas īpatnība ir tā, ka samazinās iedzīvotāju skaits.
15. Nacionālā ienākuma izlietojums – kalpo patēriņam un attīstībai.

29.13. Secinājumi

Saikni starp makro– un mikroekonomiku uzskatāmi demonstrē sakars starp pievienoto vērtību un iekšzemes kopproduktu. Pievienotā vērtība rodas mikrolīmenī. Lēšot šo rādītāju visā tautsaimniecībā, mēs gūstam pamatu makroekonomiskiem pamatrādītājiem, vispirms iekšzemes kopproduktam. Ja no IKP atskaita amortizācijas atskaitījumus, veidojas tīrais iekšzemes kopprodukts. Šis rādītājs patiešām ir "tīrs" no itin visiem atkārtotā rēķina elementiem. Tālāk atskaitot uzņēmējdarbības netiešos nodokļus, ko patērētājs "jūt" tikai cenas līmenī, iegūstam visai nozīmīgu makroekonomisko pamatrādītāju – nacionālo ienākumu. Visai bieži lasītājs jauc iekšzemes kopproduktu un nacionālo kopproduktu. Pēdējais ietver tikai rezidentu (dotās valsts pilsoņu, Latvijā pastāvīgo iedzīvotāju) jaunradīto vērtību iekšzemē un ārzemēs. Vienlaikus jāizslēdz nerezidentu ienākumi. Tādējādi nacionālais ienākums un nacionālais kopprodukts ir atšķirīgi makroekonomiskie pamatrādītāji.

Nacionālais ienākums ir, *pirmkārt*, tīrs no atkārtota rēķina, no materiālām izmaksām, *otrkārt*, nesatur netiešos nodokļus, ko patērētājs nomaksā valsts vai pašvaldību budžetos un līdz ar to samazina iedzīvotāju patērētāju faktisko pirktspēju. Nacionālais ienākums līdz ar to ir vistīrākais no vistīrākajiem makroekonomikas pamatrādītājiem un tāpēc vispilnīgāk ļauj spriest par tautsaimniecības izaugsmi. Oficiālā statistika par makroekonomisko pamatrādītāju, kam ir visplašākais tautsaimniecības pieauguma diapazons, uzskata IKP (GDP). Tieši šo rādītāju, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, visbiežāk lieto starptautiskos salīdzinājumos. Šo salīdzinājumu rezultāti ir ne visai precīzi, ainu jauc atšķirīgi valūtas kursi. Bet ne tikai valūtas kursu niķi un stiķi. Faktisko IKP lielumu, ko statistika neuztver, bet tikai aptuveni novērtē, ietekmē ēnu ekonomika un naturālā saimniecība. Šī iemesla dēļ IKP lielums ir aptuvens rādītājs ar iespējamām novirzēm ar plusa vai mīnusa zīmi. Sevišķi grēko iedzīvotāju un uzņēmumu ienākumu statistika, jo tā tieši determinē nodokļu lielumu. Principiāla nozīme ir pievienotās vērtības lielumam pa nozarēm, kas ir pamats iekšzemes kopprodukta nozaru struktūrai. Marksistiskā teorija pakalpojumu sfēras ievērojamu daļu raksturoja kā neražīgu sfēru, kas tautsaimniecības izaugsmi nepalielina. Vēl vairāk, pakalpojumu sfēras jo daudzu nozaru pieaugums tika dēvēts par parazītisma un trūdēšanas pazīmi. Mūsdienu tirgus ekonomikas teorija vadās pēc pieņēmuma, ka ikviens ienākuma saņēmējs ir arī rādītājs, ka ienākumu pieaugums vairo gan pievienoto vērtību, gan atbilstoši iekšzemes kopproduktu. Šī makroekonomikas teorijas daļa ir nopietnas diskusijas objekts, jo uzņēmējdarbības un saimniekošanas loģika brīžiem liek apšaubīt, ka ikviens ienākums ir IKP palielināšanas avots. Te var minēt ienākumus, izaugot birokrātiskam aparātam, kas ir šīs negatīvas parādības sakne un tikai samazina kopējos ienākumus, nevis tos vairo.

Iekšzemes kopprodukta izlietojums balstās uz klasisko Dž. M. Keinsa formulu IKP = C + G + I + E. Šī formula var kalpot arī IKP lieluma noteikšanai. Jo lielāks ir privātais patēriņš C, valsts patēriņš G, investīciju lielums I un ārējās tirdzniecības pozitīvais saldo E, jo lielāks ir dotās valsts IKP. Latvijā IKP samazinātājs nepārprotami ir imports, jo ārējā tirdzniecība ir ar negatīvu saldo un rādītājs E rakstāms ar mīnuszīmi.

IKP izlietojums jāpapildina ar nacionālā ienākuma izlietojumu. Nacionālais ienākums veido divus izlietošanas fondus: *pirmkārt*, kopējā patēriņa fondu; *otrkārt*, uzkrāšanas jeb investīciju fondu. Pievienotās vērtības lielums pa nozarēm pilnīgi iekļaujas šajos divos fondos. Aktuāla problēma ir proporcija starp uzkrāšanas un patēriņa fondu, jo te saduras šīsdienas un rītdienas intereses. Tas ir nopietns stratēģisks jautājums, kam turklāt ir stingri izteikta politiska ievirze. Demokrātiskā valstī politiskās partijas, vadoties pēc saviem mērķiem, cīnās par nacionālā ienākuma noteiktu izlietošanas struktūru. Tam praktiski ir tiešs sakars ar valsts budžeta izdevumu struktūru un lielumu.

Sabiedrības un politisko spēku uzmanības centrā ir IKP dinamika. Latvijas IKP lielums, pārejot uz tirgus ekonomiku, no 1991. gada līdz 1995. gadam saruka par pusi. Attiecīgi pazemināja iedzīvotāju dzīves līmenis. Šīs negatīvās parādības pamatcēloņi ir šādi: *pirmkārt*, Latvija atraisījās no PSRS tautsaimnieciskā kompleksa, kas saistījās ar tirgu zaudēšanu; *otrkārt*, šo procesu vēl sekmēja PSRS sabrukums un SEPP likvidācija, *treškārt*, Latvijas ražošanas un pakalpojumu nozaru tehniski tehnoloģiskā atpalicība, kas neļāva sekmīgi iesaistīties konkurencē Rietumu tirgos; *ceturtkārt*, kļūdas denacionalizācijā un privatizācijā, kas kavēja īstenot efektīvu struktūrpolitiku, piesaistīt pircējus, *piektkārt*, Krievija valstu starpā palika Latvijas produkcijas pamata importētāja. Šīm attiecībām bija nenoteiktības zīmogs. To brīžiem noteica gan politiskais spiediens, boikota nopietni draudi, gan Krievijas ekonomiskais krīzes stāvoklis, kad Krievijas importētāji nespēja norēķināties par pasūtīto un saņemto preci. Latvijas–Krievijas ekonomisko attiecību stabilizācijas faktors bija un ir tranzīts, tās

infrastruktūras izmantošana (dzelzceļš, ostas, pārkraušanas termināli, cauruļvadi). Krievijas regulārie draudi atteikties no tranzīta caur Latviju, strauji samazināt preču plūsmu caur Ventspils ostu ir pielīdzināmi neveiksmīgu kāršu spēlētāju blefam, kam vēl ilgi nebūs līdzekļu, ekonomisko iespēju Somijas jūras līča rajonā ap Sanktpēterburgu uzbūvēt ostu sistēmu ar jauniem cauruļvadiem. Neaizsalstošā Ventspils osta vēl ilgi būs konkurētspējīga.

1996.–1998. gadam bija raksturīgs Latvijas IKP pozitīvs pieaugums. Neskatoties uz makroekonomikas pamatrādītāju relatīvi strauju pieaugumu, it sevišķi 1998. gada I ceturksnī (+7,6%) un II ceturksnī (+5,4%), Latvijas IKP 1998. gada pirmajā pusgadā līdzinājās tikai 58% no 1990. gada līmeņa. Tālākā attīstība liecināja, ka 1998. gada pirmā pusgada panākumi diemžēl nepārprotami bija tā pirmā lakstīgala, kas vēl nav pavasara vēstnesis.

29.14. Pamatterminu tulkojums

Amortizācijas atskaitījumi	*capital consumption allowance (depreciation)*	амортизационные отчисления
Darba alga	*wages*	заработная плата
Dubultais rēķins	*double counting*	двойной отчет
Ēnu ekonomika	*hidden economy*	теневая экономика
Galaprodukts	*final product*	конечный продукт
Iekšzemes kopprodukts	*gross domestic product (GDP)*	внутренний валовый продукт
Krājumi	*reserves, stocks*	запасы
Makroekonomiskie pamatrādītāji	*main macroeconomic indicators*	основные показатели макроэкономики
Nacionālais ienākums	*national income*	национальный доход
Nacionālais kopprodukts	*gross national product*	национальный валовый продукт
Nerezidenti	*nonresidents*	нерезиденты
Pašražotā iekārta	*self – produced equipment*	оборудование собственного производтва
Peļņa	*profit*	прибыль
Pievienotā vērtība	*value added*	добавленная стоимость
Procents	*interest*	процент
Rente	*rent*	рента
Rezidenti	*residents*	резиденты
Sabiedriskais kopprodukts	*gross social product*	общественный валовый продукт
Saimnieciskais apgrozījums	*turnover*	хозяйственный оборот
Sociālie maksājumi	*social payments*	социальные платежи
Starpprodukts	*intermediate product*	промежуточный продукт
Tīrais iekšzemes produkts	*net domestic product*	чистый внутренний продукт
Uzņēmējdarbības netiešie nodokļi	*entrepreneurship indirect taxes*	косвенные налоги предпринимательства

29.15. Uzdevumi

1. Materiālās izmaksas – Ls 2 miljardi.
   Amortizācijas atskaitījumi – Ls 150 miljoni.
   Uzņēmējdarbības netiešie nodokļi – Ls 100 miljoni.
   Ražošanas resursu ienākumi – Ls 1,5 miljardi.
   Aprēķināt: iekšzemes kopproduktu, tīro iekšzemes produktu, nacionālo ienākumu.

2. Sastādīt sākuma datus uzdevumam, kas rada iespēju aprēķināt iekšzemes kopprodukta un nacionālā kopprodukta lielumu.

3. Nacionālā ienākuma lielums – Ls 2 miljardi.
   Eksports – Ls 180 miljoni.
   Imports – Ls 230 miljoni.
   Kopējais patēriņu fonds – Ls 1,2 miljardi.
   Aprēķināt naudas summu, ko var novirzīt investīcijām.

29.16. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāds ir sakars starp pievienoto vērtību un iekšzemes kopproduktu?
2. Kāpēc tieši iekšzemes kopprodukts raksturo kādas valsts ekonomisko attīstību?
3. Kas veido iekšzemes kopproduktu?
4. Kāpēc amortizācijas atskaitījumi ir IKP sastāvdaļa?
5. Kādās nozarēs veidojas IKP?
6. Kur neveidojas IKP un kāpēc?
7. Kāda ir tīrā iekšzemes produkta būtība?
8. Ar ko atšķiras nacionālais ienākums no iekšzemes kopprodukta?
9. Ar ko atšķiras nacionālais kopprodukts no iekšzemes kopprodukta?
10. Kā aprēķināt IKP pēc izdevumiem un pēc ienākumiem?
11. Ar ko atšķiras reālais IKP no normālā IKP?
12. Kāda ir deflatora ekonomiskā būtība?
13. Paskaidrojiet IKP izlietojuma formulu!
14. Kādi faktori noteica Latvijas IKP dinamiku kopš 1990. gada?
15. Kādas izmaiņas raksturīgas Latvijas IKP izlietojumam kopš 1990. gada?
16. Kā tiek izlietots nacionālais ienākums?
17. Kāda ir Dž. M. Keinsa teorijas par galējo tieksmi patērēt būtība?
18. Kāda ir M. Frīdmena permanento ienākumu teorijas būtība?
19. Kas raksturīgs Franko Modiljāni dzīves cikla koncepcijai?
20. Kādas raksturīgas iezīmes atklāj Latvijas mājsaimniecību budžeta pētījumu rezultāti 1997. gada I ceturksnī, salīdzinot ar 1996. g. I ceturksni?

30. nodaļa. Ekonomiskā izaugsme

Pēc piecdesmit padomju okupācijas gadiem, pārejas perioda saimnieciskā sabrukuma, virknes stratēģisku un taktisku kļūdu Latvijas tautsaimniecības normālā sociāli orientētā tirgus ekonomikas nākotne ir tieši atkarīga no tālākās izaugsmes tempa. Latvijai nav lemts kļūt par Baltijas "tīģeri", kas vareniem lēcieniem vēsturiski īsā laikā sasniegtu to iedzīvotāju labklājības un sociālās drošības līmeni, kas raksturīgs ES kaimiņvalstīm. Latvijai, kas tikai 1997. gada nogalē *de jure* kļuva par ES asociēto valsti ar perspektīvu tikt uzņemtai ES saimē, strauji izaugsmes tempi nav garantēti. Jāizcīna nosacījumi, kas ļautu paātrināt soli, lai gaisma garajā attīstības tuneļa galā kļūtu arvien spilgtāka. Nav runa par optimismu un pesimismu. Tās nav makroekonomikas kategorijas. Attīstības tempi prasa noteiktu cēloņsakarību, obligātus nosacījumus, spēcīgu motivāciju. Pašplūsmā tas nenotiek. Nepieciešams zinātniski pamatots stratēģisks plāns, par kuru katra līdzšinējā Latvijas valdība čakli pļāpāja, bet neko nedarīja. Taktiski soļi brīžiem atgādināja dzīvošanu no rokas mutē. Tranzīta panākumu apjūsmošana nav saistīta ar samilzušo problēmu radikālu risinājumu. Bez teorētiska ceļveža draud briesmas braukt no grāvja uz grāvi, bet nevis līdzināt platu un stingru izaugsmes lielceļu.

30.1. Ekstensīvā izaugsme

Stratēģija. Makroekonomikas teorija ir bagāta cēloņsakarībām, kas nodrošina ekonomisko izaugsmi. Attīstības līmenis ir atkarīgs no izmantoto ražošanas resursu daudzuma, bet pievienotās vērtības tautsaimnieciskais lielums ir ražošanas resursu funkcija. Primitīvā veidā ekonomiskos sakarus var izteikt formulā:

$$IKP = C + G + I + E$$

Tam pamatā ir elementāra atziņa: vairāk resursu, lielāks rezultāts. Šī atziņa nebūt nav precīza. Ražošanas resursiem jābūt noteiktās proporcijās. Ja mēs visus resursus palielināsim vienādā mērā, piemēram, par 20%, tad tas vēl nenozīmē, ka IKP arī pieaugs tieši par 20%. Ekstensīvais ekonomikas izaugsmes variants nozīmē tikai vienu: resursi palielinās, jauna tehnika, tehnoloģija, organizācija netiek pielāgota; ražošanas pakalpojumu sniegšanas līmenis, arī kvalitāte paliek iepriekšējā. Būtiski ir tas, ka ražošanas resursi tiek palielināti noteiktā, saskaņotā proporcijā. Jaunrades spēks un ražīguma spēks nemainās. Resursu atdeve nepieaug. Palielinot kapitālu par noteiktiem procentiem, darbaspēka daudzums var kļūt nepieciešams citā vietā. Variantu ir atliku likām. Stratēģiskiem aprēķiniem ir jāatrod vislētākais nākotnes variants. Vai vienmēr atbilstoši darba vietu papildu skaitam ir jāpalielina ēku un būvju apjoms? Papildu izejvielu daudzums vēl automātiski neprasa proporcionālu pārvaldes darbinieku skaita pieaugumu.

Ekstensīvajai izaugsmei, kur panākumu kritērijs ir rezultāta pieaugums, ir sava efektivitātes stratēģija. Var principiāli iebilst, ka ekstensīvā izaugsme ir nepieņemams attīstības variants, jo konservē atpalicību, dod vislēnāko pieauguma tempu. Vienlaikus šis variants var izrādīties vislētākais. Nav nepieciešams darbs ar elektroniku bruņotu iekārtu, datori, kvalificēts darbaspēks, speciāli gatavotas izejvielas, materiāli, augsta precizitāte visiem resursiem.

Pievienotās vērtības pieauguma formula ir šāda:

$$\Delta PV = \Delta IR + \Delta DA + \Delta\% \text{ no } K + \Delta P \text{ no } U_{Sp}$$

Pievienotās vērtības pieauguma formula prasa stingru elementu proporcionalitāti.

Šī proporcionalitāte savukārt prasa resursu proporcionalitāti.

$$\Delta RR = \Delta DR + \Delta D_{Sp} + \Delta K + \Delta U_{Sp}$$

Lielāks piedāvājums prasa lielāku pieprasījumu. Šī proporcionalitāte attīstās. Nepieciešams papildu pieprasījums, lai ekstensīvā variantā būtu vajadzīgs papildu piedāvājums. Ekonomiskā izaugsme ir piedāvājuma izvēršanās, bet tas kļūst iespējams, vienīgi palielinoties visai konkrētam pieprasījumam. 30.1. shēma rāda šādu ainu vispārējā veidā.

30.1. shēma

IKP pieaugums (Ls milj., cenas nemainīgas)

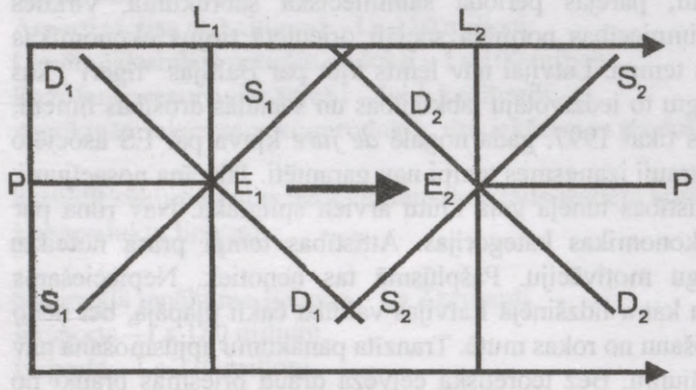

D – pieprasījums
S – piedāvājums
L – pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars
P – cena
E – līdzsvara cena

30.1. shēma sastāv no divām daļām. Kreisajā pusē ir mazāks piedāvājums un pieprasījums (līdzsvarots), labajā pusē $D_2 > D_1$; $S_1 > S_2$; $L_2 > L_1$. Šī shēma atspoguļo ekstensīvo ekonomisko izaugsmi tai ziņā, ka pieaug gan piedāvājums, gan pieprasījums. Paliek nenoskaidrots pieprasījuma pieauguma avots. Variantu diapazons ir plašs (cenas nemainīgas): kredīts, budžeta deficīts, papildu naudas emisija; arī piedāvājuma pieaugums ir konkrētā pieprasījuma iekšējais katalizators.

30.1. shēmas darbība ir iespējama vienīgi tad, ja ekonomika ir bagāta ar brīviem papildu resursiem. Vistiešāk tas saistās ar konkrēto specialitāšu bezdarbu. Grūtības var radīt ierobežoti dabas resursi, kas liedz palielināt kapitāla elementus, izejvielas, materiālus, kurināmo, iekārtas. Šī atziņa ir vairāk teorētiskas dabas nekā praktiskās ekstensīvās paplašināšanas šķērslis.

30.2. Intensīvā izaugsme

Ekonomiskā būtība. Kādas valsts IKP intensīvā izaugsme nozīmē, ka ražošanas apjomi, pakalpojumu sniegšana paplašinās uz intensīvu faktoru rēķina. Tiek lietota jauna tehnika, moderna tehnoloģija, efektīvāka organizācija, aug ražošanas resursu atdeve, tiek kāpināta kvalitāte. Citiem vārdiem, darbojas jaunrades spēki, aug ražīgums. Variantu skaits, kas nodrošina intensīvu ekonomisko izaugsmi, ir visai liels. Minēsim tikai dažus tipiskus piemērus:

1) ražošanas resursu daudzums paliek nemainīgs, bet jaunrades spēks, resursu atdeves pieaugums, darba ražīgā spēka kāpinājums, kapitāla tīrā ražīguma kāpums, uzņēmējdarbības veiksme konkurences jomā palielina pievienoto vērtību;
2) lietoto ražošanas resursu daudzums pieaug, bet saimniekošanas rezultāts apsteidz resursu pieaugumu;
3) lietotie ražošanas resursi samazinās, bet, pateicoties jaunajai tehnikai un tehnoloģijai, ražošanas vai pakalpojumu sniegšanas apjoms vērā ņemami apsteidz sākotnējo līmeni.

Visiem šiem variantiem nepieciešami konkrēti nosacījumi, kas brīžiem ir pietiekami sarežģīti un saistās ar sazarotiem sakariem daudzās tautsaimniecības nozarēs. Atkārtoti izvirzās jau iepriekš minētā problēma: nepieciešams atbilstošs koppieprasījums. Neiekļausim analīzē inflācijas iespaidu. Ražošanas vai pakalpojumu izvēršana pēc pasakas formulas "galdiņ, klājies!" nenotiek. Noteicošais faktors, kas spēj nodrošināt saimniekošanas rezultāta jūtamu izaugsmi, ir investīcijas. Vienoti tiek nodrošināts apjoma pieaugums un intensīvā paplašinātā atražošana.

30.3. Investīciju multiplikatora un akseleratora mehānisms

30.3.1. Nodarbinātības multiplikators

Bezdarba apogeja. 1929.–1933. gadā vispasaules ekonomiskā krīze izraisīja bezdarbu, kādu līdz šim kapitālisma pasaule nebija piedzīvojusi. Ilgāku vai īsāku laiku konkrētās valstīs katrs trešais, brīžiem pat katrs otrais darba ņēmējs bija bez darba. Ekonomiskā doma drudžaini meklēja izeju no sociāli traģiskā stāvokļa. Starp angļu ekonomistiem aktīvi darbojās P. Kāns. 1932. gadā, kad vairākās valstīs bezdarbs sasniedza maksimumu, parādījās P. Kāna raksts, kur bija iztirzāta nodarbinātības multiplikatora formula.

Nodarbinātības multiplikatora formula. P. Kāns savu formulu veidoja tikai no diviem rādītājiem. Pirmais rādītājs ΔN – visas nodarbinātības pieaugums t periodā. Otrais rādītājs ΔN_1 – sākotnējais nodarbinātības rādītājs. Attiecinot pirmo rādītāju pret otro, P. Kāns noteica nodarbinātības multiplikatoru (reizinātāju) K_n^t:

$$K_n^t = \frac{\Delta N}{\Delta N_1}$$

Ekonomiskā jēga. Sākotnējās nodarbinātības pieaugums ievada nodarbinātības ķēdes reakciju. Papildu darba vietas (darbarokas) palielina darba ņēmēju kopējos ienākumus. Aug pieprasījums pēc patēriņa priekšmetiem. To saražošanai nepieciešama papildu nodarbinātība utt. Nodarbinātības multiplikators noteiktam laika periodam t sniedz šī procesa skaitlisko raksturojumu. Variējot laika periodu t, var prognozēt darba vietu pieaugumu (bezdarba samazināšanos) jebkuram laika sprīdim. Tīri praktiska nozīme ir samēram starp ΔN_1 un sagaidāmo ΔN lielumu t laika periodā. Līdz ar to nodarbinātības multiplikators K_n^t ir ekonomiskās un sociālās politikas nozīmīgs ierocis. Šo multiplikatoru var arī izmantot bezdarba prognozēšanai.

30.3.2. Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators

Izcilais XX gs. ekonomists pievērsa uzmanību P. Kāna rakstam, nodarbinātības multiplikatora veidošanas loģikai. Dž. M. Keinsam radās ideja līdzīgā veidā sasaistīt investīcijas ar iekšzemes kopprodukta pieaugumu. P. Kāna nodarbinātības multiplikators izsaka kopumā primitīvas sakarības, bet Dž. M. Keinss radīja vispusīgi argumentētu investīciju un izaugsmes teoriju.

Galējā tieksme patērēt. Šī jautājuma pamatus jau analizējām iepriekšējā nodaļā. Atgriezīsimies pie šīs problēmas, sniedzot plašāku sakarību virkni, argumentāciju.

Pamats analīzē ir Dž. M. Keinsa IKP izlietošanas formula IKP = = C + G + I + E. Ja pieņemsim, ka imports līdzinās eksportam, un apvienosim privāto un valsts patēriņu, tad formula pārveidojas:

$$IKP = C + I$$

Ietaupījumu avots ir ietaupījumi un IKP = C + S, kur S ir ietaupījumi. Ja ietaupījumi transformējas tieši vai caur kredītsistēmu investīcijās, tad S = I un pamatota ir iepriekšminētā formula IKP = C + I. No kā ir atkarīgs I lielums IKP sastāvā? Atbilde ir skaidrāka par skaidru: no C lieluma. I = IKP – C. Jo mazāk ienākumu un resursu un mazāk patērē C, jo vairāk ienākumu un resursu var izlietot investīcijām.

Šai sakarā Dž. M. Keinsa atklātais psiholoģijas pamatlikums "galējā tieksme patērēt" sekmē investīciju pieaugumu. Atgādināsim: pieaug ienākums, palielinās patēriņš, bet dilstošā proporcijā. Minēsim piemēru:

IKP vai nacionālā ienākuma pieaugums, %	Patēriņa pieaugums, %
10	8
20	14
30	12

Formulas veidā:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$$

ΔC – patēriņa pieaugums,
ΔY – IKP vai nacionālā ienākuma pieaugums,
MPC – starptautisks apzīmējums galējai tieksmei patērēt – *marginal propensity to consume.*

$$\text{Matemātiski:} \quad 1 > \frac{\Delta C}{\Delta Y} > 0$$

Galējā tieksme taupīt. Galējā tieksme patērēt ir medaļas viena puse; šīs medaļas otra puse ir galējā tieksme taupīt, kuras starptautiskais apzīmējums ir MPS – *marginal propensity to save.*

Tieši pretēji MPC galējā tieksme taupīt izpaužas attiecībās, kad, pieaugot IKP, vēl lielākā mērā relatīvi pieaug ietaupījums. Piemēram, ΔIKP = 10%; ΔS = 14%.

Matemātiski to var izteikt kā S/Y >1, kur S ir ietaupījums.

No iepriekšējām formulām izriet vienādojums:

$$MPC + MPS = 1$$

Dž. M. Keinsa investīciju multiplikatora vienkāršā formula. Investīcijas ir ekonomikas izaugsmes dominante. Visvienkāršākā veidā to var izteikt formulā:

$$K_I^t = \frac{\Delta IKP}{\Delta I}$$

Šī formula ir veidota pilnīgi neatkarīgi no MPC un MPS, tātad no proporcijām, kādā IKP dalās patēriņā un uzkrāšanā (investīcijās). Šai formulai līdz ar to trūkst skaitliskās noteiktības.

Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators, ievērojot psiholoģisko pamatlikumu. Veidojot investīciju multiplikatoru, ievērojot konkrētos lielumus MPC = ΔC/Y un MPS = ΔS/Y, kā arī MPC + MPS = 1, iegūstam investīciju multiplikatora formulas.

$$K_I^t \frac{\Delta Y}{\Delta I} = \frac{\Delta Y}{\Delta S}, \text{ jo } \Delta I = \Delta S$$

Atvasināti:

$$\Delta Y \text{ (IKP)} = K_I \text{ x } \Delta I$$

Investīciju multiplikatoru var reprezentēt arī kā pretēju lielumu.

$$K_y^t = \frac{1}{MPS} = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{1 - \Delta C/\Delta Y}$$

Šīs investīciju multiplikatoru formulas balstās uz pietiekami elementārām sakarībām: MPC + MPS = 1. Piemēram, $^3/_4 + {}^1/_4 = 1$ vai $^4/_5 + {}^1/_5 = 1$.

$$K_y^t = \frac{1}{1 - {}^3/_4} = 4 \text{ vai } K_y^t = \frac{1}{1 - {}^4/_5} = 5$$

$$\Delta Y = 4 \text{ x } \Delta I \text{ vai } 5 \text{ x } \Delta I$$

Rezultāts ir iespaidīgs: investīciju multiplikators līdzinās 4 vai 5. Tas praktiski nozīmē, ka iekšzemes kopprodukts t laika sprīdī pieaugs 4 vai 5 reizes, salīdzinot ar investīciju pieaugumu. Īstenosies ekonomiskā izaugsme. Jautājums, vai īstenosies ekstensīvā vai intensīvā paplašinātā atražošana, netiks skarts. Mums ir darīšana ar visvienkāršāko investīciju multiplikatora variantu. Bet šim multiplikatoram ir principiāla nozīme: izmantojot daļu IKP vai nacionālā ienākuma investīcijām, mēs palielinām iekšzemes kopproduktu, nacionālo ienākumu, avotu jaunām investīcijām.

30.1. tabula

Ekonomiskā izaugsme, pamatojoties uz Keinsa multiplikatoru

	Izmaiņas nac. ienākumā, ΔY	Izm. galējā patēriņā, ΔC MPC = $^3/_4$	Izm. galējā ietaupījumā, ΔS MPS = $^1/_4$
Sākotnējais pieaugums	Δ5,00	Δ3,75	Δ1,25
Otrais cikls	Δ3,75	Δ2,81	Δ0,94
Trešais cikls	Δ2,81	Δ2,11	Δ0,70
Ceturtais cikls	Δ2,11	Δ1,58	Δ0,53
Piektais cikls	Δ1,58	Δ1,19	Δ0,39
Visi pārējie cikli	Δ4,75	Δ3,50	Δ1,19
Kopā	Δ20,0	Δ15,0	Δ5,0

Investīciju multiplikators $K_I = \frac{\Delta Y}{\Delta I} = \frac{20}{5} = 4$

Sarežģītais investīciju multiplikators. Reālā saimniekošana ir krietni sarežģītāka par attēloto piemēru 30.1. tabulā. Praktiski mums ir darīšana ar sarežģītu multiplikatoru:

1) jāņem vērā nodokļu lielums, kas iekļaujas budžetā un samazina nacionālā ienākuma ietaupījuma iespējas;
2) daļa no nodokļiem tieši caur budžetu pārvēršas investīcijās, liek darboties multiplikatoram. Samērs starp valsts budžeta nodokļiem un valsts budžeta investīcijām no ekonomiskās izaugsmes viedokļa ir nozīmīga makroekonomiskā proporcija;
3) līdzīgi nodokļiem darbojas muitas tarifi;
4) akcīzes nodokļa izlietojums ir viens no investīciju multiplikatora darbības faktoriem. Ja akcīzes nodokli izlieto ceļu celtniecībai, tad mums ir darīšana ar investīcijām un izpaužas multiplikatora efekts;
5) multiplikatoru sarežģī importa dinamika, it sevišķi negatīvs ārējās tirdzniecības saldo. Daļa peļņas un līdz ar to ietaupījumi paliek svešā zemē un nevar kalpot investīcijām dotajā valstī;
6) multiplikatoru sarežģī jebkurš faktors, kas iespaido patēriņu, ietaupījumu, investīcijas;
7) sarežģītas attiecības multiplikatora darbībā veidojas, kad investīcijām izmanto ārzemju kredītus. Pēc kāda laika peļņas daļa jāatdod kreditoram līdz ar procentiem. Tas samazina investēšanas iespēju rīt un parīt, nākotnē;
8) lai sekmīgi īstenotu aktīvu investīciju politiku, Dž. M. Keinss ierosināja mērķtiecīgi izmantot valsts budžetu: jāsekmē patēriņš, lai investīciju ietekmē palielinātai produkcijai būtu noiets, rūpīgi jāpārdomā subsīdiju piešķiršana investīcijām; ar nodokļu politiku jāsekmē ietaupījumi, fiskālā (budžeta) politika jāsaista ar efektīvu kredīta politiku, kam ir ātra atdeve;
9) jāīsteno antiinflatoriska politika, jo inflācija negatīvi iedarbojas uz multiplikācijas rezultātu. Multiplikācijas rezultātu tāpat grauj lieli iekšējā un ārējā parāda maksājumi;
10) investīciju multiplikācijas pozitīvu rezultātu visniknākais ienaidnieks ir negatīva maksājumu bilance. Nauda aizplūst no valsts un samazina ietaupījuma un investīciju iespējas;
11) jo lielāks ir patēriņa apjoms nacionālajā ienākumā, jo lielākas ir iespējas taupīt, tātad investēt;

12) investīciju multiplikators ne tikai palielina iekšzemes kopprodukta, bet arī spēj to strauji samazināt, darbojoties pretējā virzienā. Tas atkarīgs no tā, vai investīcijas pieaug vai samazinās. Mehānisma darbība ir viena, tikai funkcionēšanas virziens un rezultāts ir pretējs.

30.3.3. Investīciju multiplikatora darbības problēmas Latvijā

Postsociālistiskais sabrukums. Vēsturiski īsā laika periodā, pāris gados, Latvijas iekšzemes kopprodukts saruka par pusi. Korelatīvs sakars ar investīciju samazināšanu šaubas nerada. 1994. gadā, salīdzinot ar 1990. gadu, Latvijas IKP līdzinājās 50%, kopējā pamatkapitāla veidošana (būtībā investīcijas) – 21,8%[1]. Tā bija investīciju multiplikatora darbība. Virziens – investīciju samazināšana, rezultāts – IKP vēl ātrāka sarukšana. Savijās vairāki procesi. Iekšējā un ārējā tirgus sašaurināšana, bezdarba straujš pieaugums, zemais peļņas procentu līmenis ražošanas nozarēs, augsta inflācija. Kredītprocentu līmenis strauji pieaug, investīcijas neganti sadārdzinās un sarūk. Saskaņā ar investīciju multiplikatoru kā šagrēnāda līdz stabilizācijai samazinās iekšzemes kopprodukts. Grimšanu muklājā veic šokterapijas ķēdes reakcija.

Investīciju multiplikatora virziena maiņa. Stabilizācija pretēji dažu autoru apgalvojumiem (faktiski vēlmēm) iestājās nevis 1994. gadā, bet gan tikai 1996. gadā. Iekšzemes kopprodukts pieauga par 2,6%. Aktivizējās investīcijas. Investīciju multiplikators deva pirmo IKP ražu. 1997. gadā process turpinājās – IKP jau pieauga par 5% (vērtējums). Investīciju multiplikators bija šīs pozitīvās norises aktīvs spararats.

Ilgtermiņa un īstermiņa rezultāti. Nav ne mazāko šaubu, ka tautsaimniecības attīstības stratēģijai jābūt orientētai uz perspektīvu, jācīnās par projektiem ar ilgtermiņa atdevi. Tam ir tiešs sakars ar investīciju multiplikatora darbības ilgumu. Analizēsim salīdzinājumam vairākus projektus.

Projekts Nr. 1. Administratīvu ēku kompleksa jumta remonts (nomaiņa). Abstrahēsimies no investīciju apmēriem. Pieņemsim, ka skārds ir ražots Latvijā. Sāk darboties investīciju multiplikators. Darbā iesaistās darba ņēmēji, speciālisti jumiķi. Viņu darba alga rada pieprasījumu patēriņa priekšmetiem. Visi ražošanas resursi rod izmantojumu. Veidojaş zemes rente, darba alga, procenti no kapitāla, peļņa no uzņēmējspējām, tiek maksāti netieši nodokļi, uzkrāti amortizācijas atskaitījumi. Citiem vārdiem, top iekšzemes kopprodukts.

Process attīstās pēc ķēdes reakcijas principa. Jāražo jumta skārds, dažas būvkonstrukcijas. Iekšzemes kopprodukts vēršas plašumā. Bet tad – stop! Darbi pusgada laikā tiek paveikti. Investīcijas raženi izlietotas, izsmeltas. Darbi tiek pārtraukti. Mērķis sasniegts. Iekšzemes kopprodukts vairs netiek radīts. Investīciju multiplikators darbojas ar laika ziņā ierobežotu atdevi. Rezultāts no iekšzemes kopprodukta veidošanas viedokļa ir īslaicīgs.

Projekts Nr. 2. Tiek apgūts jauns kūdras purvs, kas prasa visdažādākās investīcijas, arī pievedceļu celtniecībai. Purva ekspluatācija lēsta 8 gadiem. Tiek izmantota ārzemju tehnika. Investīciju multiplikators sekmēs iekšzemes kopprodukta radīšanu ar diviem būtiskiem ierobežojumiem:

- pēc astoņiem gadiem kūdras purvs būs izsmelts. Darbi apstāsies. Iekšzemes kopprodukts vairs netiks radīts;
- ārzemēs radītā tehnika ierobežos iekšzemes kopprodukta ražošanu tepat Latvijā. Attiecīgai IKP daļai būs cita dzimšanas valsts.

Projektam Nr. 2. ir būtiskas priekšrocības, salīdzinot ar projektu Nr. 1. Galvenokārt 16 reizes ilgāks IKP radīšanas periods, kas pozitīvi iespaido katru IKP veidojošo elementu.

Projekts Nr. 3. Nolemts uzcelt jau pastāvošās ēkās sieviešu apģērba šūšanas fabriku. Ēku konstrukcijas darbiem tiks izmantots vietējais celtniecības materiāls un darbaspēks. Iekārtas – ārzemju. Izejvielas, furnitūra līdz pēdējai pogai – imports. Gatavās produkcijas piegāde vairumtirgotājam – ārzemju; kravas automašīnām – ārzemju transportuzņēmumu šoferi. Šūšanu ārzemju tehnologu vadībā veic pašmāju šuvējas. Uzņēmuma darbība aprēķināta 12 gadiem. Šāds projekts prasa minimālu vietējo investīciju daudzumu – ierobežotus rekonstrukcijas darbus. Šeit arī vairākus mēnešus veidosies iekšzemes kopprodukts. To vairos arī šuvēju un vietējo administratoru alga, netiešie nodokļi, amortizācijas atskaitījumi. Turklāt šie procesi "baros" iekšzemes kopproduktu 12 gadus. Ja audumus (turklāt vēl no

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LEM, 1995. – 12. lpp.

Latgales liniem) piegādātu pašmāju linu vērptuve un austuve, investīciju multiplikators būtu krietni lielāks.

Projekts Nr. 4. Iecerēts celt lielas jaudas celulozes rūpnīcu. Kopējais investīciju apjoms ir 1,2 miljardi USD. Iekārtas tiks importētas. Viss pārējais – celtniecības materiāli, izejvielas, enerģija, transporta pakalpojumi – pašmāju produkcija. Darbaspēks, izņemot dažus speciālistus, vietējais. Aprēķinātais jaudu izmantošanas laiks (ieskaitot remontu) – trīsdesmit gadu. Šis projekts, salīdzinot ar citiem projektiem, nodrošinās vislielāko multiplikatoru. To noteiks nevis miljardu investīcijas, bet tas apstāklis, ka ražošanas resursu lielākā daļa ilgus gadus tiks iegūta un pārstrādāta tepat Latvijā. Neizbēgami zaudējumi IKP jomā saistīsies vienīgi ar specializētu iekārtu un ar dažām ķimikālijām.

Saprotams, Latvijas ekonomikas augšupeju nodrošināt vienīgi ar investīcijām, kam ir liels multiplikators, ir sapnis, utopija. Tas nenozīmē, ka pret investīciju multiplikatoru varam izturēties vienaldzīgi. Nepieciešama ekspertīze, salīdzinošās efektivitātes aprēķins, izraugoties par kritēriju iekšzemes kopprodukta apjomu noteiktā laika posmā. Šāds vērtējums atļaus izvēlēties visizdevīgākos projektus no iekšzemes produkta lieluma viedokļa. Citu kritēriju spēks ar to tiek spēcīgi papildināts. Kļūs iespējams zinātniski pamatoti izstrādāt Latvijas tautsaimniecības konkrēto stratēģiju, paredzot objektus, kam ir liels investīciju multiplikators. Latvijas attīstības aģentūras speciālisti apgalvo, ka investīciju piedāvājumu esot atliku likām, trūkstot tikai sagatavotu investīciju projektu. Šādos apstākļos jābūt mērķtiecīgiem un izvēlīgiem. Viens un tas pats investīciju lielums spēj nodrošināt visai atšķirīgu iekšzemes kopprodukta apjomu. Mūsu tiešā interese – lai iekšzemes kopprodukts būtu lielāks un pieaugtu raitāk.

Investīciju multiplikators un Latvijas realitāte. Dž. M. Keinsa zinātniskām abstrakcijām vienmēr ir praktiska ievirze: meklētais nezināmais – nacionālais ienākums, patēriņa un investīciju avots. Pārejas periodā uz tirgus ekonomiku galējā tieksme patērēt un galējā tieksme taupīt Latvijā nedarbojas pilnā apjomā. Zemais dzīves līmenis ir būtisks taupīšanas šķērslis. Tas nozīmē, ka investīciju avoti Latvijā pilnā mērā neveidojas pēc formulas MPS = 1 – MPC:

1) daļa ietaupījumu S drošības dēļ tiek pārskaitīti ārzemju bankās un uz vietas ar kredītu investīciju starpniecību netiek izmantoti;

2) 1995. gada komercbanku krīze iedragāja uzticību bankām. Kādu laiku ietaupījumi nenonāca Latvijas komercbankās, kas krietni ierobežoja investīciju iespējas;

3) Latvijas Bankas stingrie kontroles soļi kredīta jomā komercbankām radīja "kredītbaiļu sindromu". Bankas ļoti atturīgi piešķīra kredītus un līdz ar to nopietni kavēja investīcijas. Minēto "baiļu sindromu" pārvarēja pakāpeniski. Kredītiestāžu ārzemju pasīvi tikai no 1995. gada decembra beigām līdz 1996. gada novembra beigām pieauga par Ls 119 milj. jeb par 50% un turpināja pieaugt. Kredīti iekšzemes uzņēmumiem un privātpersonām no 1994. gada beigām līdz 1996. gada novembra beigām ir samazinājušies par Ls 164 milj. jeb par 45%;

4) investīcijām ir galvenokārt ārzemju izcelsme un tām nav sakara ar galējo tieksmi patērēt un taupīt tepat Latvijā;

5) pakāpeniski atžirga arī Latvijas kredīts: laikā no 1996. gada decembra beigām līdz 1997. gada oktobra beigām vietējie kredīti iekšzemes uzņēmumiem un privātpersonām pieauga no Ls 211,5 milj. līdz Ls 331,8 milj. jeb par 57%. Šo procesu sekmēja kredītlikmju pazemināšana.

30.2. tabula

Vidējās svērtās gada procentu likmes latos, %[1]

	1996 XII	1997	1999	2000 IV-VI
Latvijas Bankas refinansēšanas likme izsniegtajiem kredītiem:				
īstermiņa	21,9	14,0	13,9	11,0
ilgtermiņa	20,9	12,9	13,2	11,1

[1] Latvijas statistiskas ikmēneša biļetens. – 8/2000, 6. lpp.

Tāds pats efekts bija valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmju procentu likmes ievērojama krišanās. Komercbanku kredīti kļuva par visizdevīgākajiem līdzekļu ieguldījumu veidiem, kaut arī ar noteiktu riska pakāpi.

Kavēšanas laiks. Laiku no investēšanas sākuma brīža līdz nacionālā ienākuma reālam pieaugumam var raksturot kā investīciju kavēšanas laiku. Šis laiks būtiski iespaido investora motivāciju. Viena no Latvijas īpatnībām ir tā, ka investīcijas konkrētā objektā ir ne tikai mazas pēc apjoma, bet arī galvenokārt ar īsu kavēšanas laiku. Tas stimulē maza apmēra kapitālieguldījumus.

Investīciju motīvi Latvijā. Katram potenciālajam investoram pasaulē ir bezgala daudz alternatīvu saviem ieguldījumiem. Šīs alternatīvas aptver gan valstis, gan kredītdarbības veidus. Latvijai ir gan savas priekšrocības, magnēti, kas pievelk investorus, gan negatīvi faktori, kas investorus atbaida. Magnētisks spēks ir Latvijas neaizsalstošām ostām, orientētām uz tranzīta nodrošināšanu starp Rietumiem un Austrumiem. Šo ostu attīstība piesaista efektīvas investīcijas. Cits faktors ir Latvijas meži lētas mežizstrādes apstākļos. Relatīvi lēts un kvalificēts darbaspēks piesaista investīcijas nozarēs, kam ir vidējs tehniskais līmenis. Kokapstrāde ir mežizstrādes organisks turpinājums. Uzņemšanas perspektīva ES ir nosacījums, kas liek investoriem savlaicīgi apsvērt investēšanas iespējas Latvijā. Lētais darbaspēks ES valstu starpā tuvākos desmit gados būs Latvijas pievilkšanas spēks investīciju jomā ES saimē.

Diemžēl Latvijai ir garš saraksts to negatīvo faktoru, kas liek potenciāliem investoriem LR apiet ar līkumu. Latvijas iekšējais tirgus ir tik šaurs, ka krietni izdevīgāk ir preces importēt, nekā investēt līdzekļus preču ražošanai vietējam tirgum. Investīciju motīvs var būt tikai preces plašam eksportam uz Rietumu un Austrumu tirgiem. Pasaulē ir ne mazums valstu ar vēl lētāku darbaspēku un bez nepieciešamības nest sociālās aprūpes slogu. Nodokļu nasta liek vienam otram investoram izvairīties no ieguldījumiem Latvijas teritorijā. Birokrātija, sarežģītas muitas procedūras, ko papildina tradicionālā kukuļošana, brīžiem rekets, vispārējā kriminogēnā situācija investīcijas neveicina. Atkārtosim vienu būtisku faktoru: naudīgi investori būtu, sagatavotu investīcijas projektu trūkst.

Investīciju jomā aktīvi darbojas konkurence. Lielais celulozes kombināta projekts arī nonācis konkurences knaiblēs. Neskatoties uz lielo miljardu investīcijas apjomu, investoru konsorcija organizācija problēmas nerada. Naudas likviditāte nerastu grūtības, pasūtot projektu un unikālu, vismodernāko iekārtu. Bet Latvijai nav speciālistu pārvaldnieku, kas spētu šādu celtniecību vadīt un pēc tam nodrošināt tehnoloģiskos procesus. Izrādās, ka Skandināvijas valstu celulozes ražotāji nebūt nav ieinteresēti, lai Latvijā rastos jaudīgs konkurents. Konkurences asi trīts zobens šoreiz ir nevis cena un kvalitāte, bet pavisam cita rakstura ierocis. Vareni celulozes kombināti liedz saviem speciālistiem slēgt līgumus ar topošo Latvijas gigantu. Mērķis – neļaut konkurentam piedzimt speciālistu trūkuma dēļ. Tas ir bīstamāks ierocis nekā tradicionāli konkurences paņēmieni. Speciālistu piesaiste var prasīt prāvus naudas līdzekļus, kas sadārdzina projektu, daļēji ierobežo tā priekšrocības.

Konkurences draudi nāk arī no kaimiņu puses. Igaunija un Lietuva nopietni apsver iespēju uzcelt savus celulozes kombinātus. Jautājumu sarežģī ekoloģiskas problēmas.

Ietaupījumu pastarpināšana. S = I ir ideāls variants, kas sastopams visai reti. S pārvēršas I galvenokārt pastarpināti. Ja atmetam vecmodīgo paradumu glabāt ietaupīto naudu zeķē, zem matrača, lādē, tad S vispirms nonāk bankā beztermiņa vai termiņa noguldījumu veidā. Banka šos noguldījumus cenšas ar kredītu palīdzību pārvērst investīcijās. Pēdējā gadījumā sāk darboties investīciju multiplikators. Latvijā kredīta procenti ir joprojām relatīvi augsti (ap 10–14%), kas aprij daļu investīciju un nacionālā ienākuma. Attīstītās tirgus ekonomikas zemēs ir zemāka procentu likme un veiksmes gadījumā augstāka peļņas norma. Tas nozīmē, ka LR investīciju multiplikators ir pagaidām mazāks nekā "vecajā tirgus Eiropā". Izmaksu inflācija, pret kuru Latvijas valdība un Latvijas Banka izturas kopumā pasīvi, neļauj tālāk pazemināt kredīta procentu vidējo likmi. Nepieciešama izmaksu inflācijas iedarbīga mazināšanas programma, tad secīgi pazemināsies kredīta procentu likmes un palielināsies investīciju multiplikators Latvijā.

Līdzekļu likviditāte. Motivācijas mehānismā, kas sekmē vai ierobežo investīcijas un līdz ar to regulē investīciju multiplikatora lielumu un pastarpināti nacionālo ienākumu, sava loma ir līdzekļu likviditātei. Likvīdie līdzekļi ir tie, kurus bez grūtībām var pārvērst precēs vai naudā. No šī viedokļa būtiski atšķiras ietaupījumi, ko glabā mājās, banku beztermiņa kontos, no tiem līdzekļiem, kas glabājas termiņieguldījumos, vērtspapīros vai ir tieši investēti ražošanas resursos. Inflācijas apstākļos nelikvīdie līdzekļi, kas kā investīcijas tiek dēvēti par sasaistītiem fondiem, var to īpašniekiem radīt ievērojamus zaudējumus. Tāpēc Latvijā ir ne mazums uzņēmēju, kas dod priekšroku likvīdiem fondiem, atturas no

ieguldījumiem piesaistītos fondos, labprāt nodarbojas ar tirdzniecības operācijām, importa apkalpošanu, valsts parādzīmju iegādi. Uzņēmēji, kas gatavi riskēt, pērk un pārdod akcijas Rīgas fondu biržā, retāk nodarbojas ar valūtas spekulācijām komercbanku dīlinga centros. Šādi motivēta ekonomiska rīcība Latvijā ir izplatīta. Visi šie daudzpusīgie apstākļi valstī iespaido investēšanas aktivitāti un apmērus, sarežģī investīcijas multiplikatora darbību, pastarpināti mazina rezultātu – iekšzemes kopprodukta un nacionālā ienākuma pieaugumu. Šo sakarību zināšana, mērķtiecīga ekonomiskā politika uz tā pamata spēj Latvijā līdz ar tirgus neredzamo roku palielināt investīciju multiplikatoru. Tas ir viens no ceļiem, kas sekmē ekonomikas izaugsmi.

30.3.4. Akseleratora darbība

Multiplikators un akselerators. Investīciju multiplikatora darbības rezultāts ir iekšzemes kopprodukta un nacionālā ienākuma pieaugums. Tas rada jaunu investīciju iespēju $\Delta IKP = \Delta C + \Delta S$. Mēs līdz šim uzsvērām, ka investīciju izmaiņas ir dominante, kas nosaka IKP un nacionālā ienākuma pieaugumu vai samazināšanos. Vienlaikus makroekonomiskā teorija saduras ar nozīmīgu parādību, kad ienākumu lielums regulē investīciju dinamiku. Te mēs sastopamies ar akselerācijas principu. Akselerators izsaka attiecības:

1) starp ienākumu lielumu un investīciju lielumu;
2) papildu investīciju iedarbību uz IKP un nacionālo ienākumu pieaugumu.

Multiplikators un akselerators cieši jo cieši saistīti vienotā mehānismā, kas darbojas pēc atgriezeniskās saiknes principa. Multiplikatora darbības rezultāts ir IKP un nacionālā ienākuma pieaugums. Tas dod iespēju palielināt investīcijas. Papildu investīcijas iedarbina investīciju multiplikatoru. Tādējādi mēs no jauna gūstam ΔIKP un Δnacionālo ienākumu. Multiplikatora un akseleratora kopējā darbība ir tautsaimniecības izaugsmes mehānismi.

Akselerācijas princips. Vispirms jāatšķir autonomas un atvasinātas investīcijas. Autonomas investīcijas nav atkarīgas no nacionālā ienākuma apjoma izmaiņām. Šo investīciju katalizators ir visjaunākās modes prasības, tehnikas un tehnoloģijas novitātes konkurences pātagas iespaidā. Cēlonis var būt arī iedzīvotāju skaita pieaugums vai neatliekamu ekoloģisku problēmu risināšana, postošu dabas katastrofu seku pārvarēšana.

Atvasinātas investīcijas īstenojas atkarībā no nacionālā ienākuma pieauguma. Te parasti vienoti darbojas iespējamība un nepieciešamība. Nav pastāvīgas cēloņsakarības vai tendences, stabilu nosacījumu, kas regulētu autonomas investīcijas.

Atvasināta investīciju teorija, kas pēta un atklāj cēloņsakarību starp nacionālā ienākuma pieaugumu un papildu investīcijām, tiek raksturota kā akselerators jeb akselerācijas princips. Investīciju atkarība no nacionālā ienākuma dinamikas veido akselerācijas saturu. Saskaņā ar akselerācijas principu jebkurš nacionālā ienākuma pieaugums vai samazinājums atbilstoši palielina vai sašaurina investīcijas tautsaimniecībā. Saprotams, runa ir par vispārēju tendenci. Katram laika posmam ir savas īpatnības. Lēmums par investīcijām tiek pieņemts, obligāti izpētot tirgus pieprasījumu.

Akseleratora formula. Minētās cēloņsakarības var it vienkārši izteikt formulā:

$$I_t = v\,(Y_1 - Y_{t-1})$$

Tā izsaka I atkarību no akseleratora v. $Y_t - Y_{t-1}$ raksturo nacionālā ienākuma pieaugumu noteiktā laika periodā. Lielums $Y_t - Y_{t-1}$ var būt gan pozitīvs, gan negatīvs. Investīcijas, ņemot vērā šo rezultātu, atspoguļo akseleratoru.

Kad jāpalielina investīcijas? Latvijas pašreizējos apstākļos atbilde ir viena un stingri noteikta: nepārtraukti. Bet analizēsim normālu tirgus ekonomikas situāciju. Tautsaimniecībā ir brīži, kad dotā perioda raksturīgas tehnikas un tehnoloģijas jaudas ir normāli noslogotas. Pieprasījuma pieaugums līdz zināmai robežai sekmē jaudu intensīvāku izmantošanu. Ja minētā robeža ir pārsniegta, sākas pārslodzes ar negatīvām ekonomiskām sekām, piemēram, pazemināts produkcijas vai pakalpojumu kvalitāte, pieaug remontizdevumi, iespējama tehnikas iziešana no ierindas, pat avārijas. Nobriest neatliekama vajadzība īstenot papildu investīcijas, lai nodrošinātu normālu jaudu izmantošanu bez tehniskā riska. Jaušami nobriest atvasinātais akselerācijas princips. Saprotams, uzņēmējs ir gatavs izvērst investīcijas vienīgi

gadījumā (atskaitot avārijas situāciju), ja ienākuma un pieprasījuma pieaugumam ir stabila tendence, nevis tā ir īslaicīga, pārejoša parādība. Iespējams arī variants, ka jauno investīciju pabeigšanas brīdī iepriekš augošais pieprasījums jau ir krities, atgriezies vecajās sliedēs. Tāpēc uzņēmēji, lemjot par investīcijām, ir maksimāli piesardzīgi.

Akselerācija un kavēšanas laiks. Mēs jau minējām kavēšanas laika nozīmi, īstenojot investīcijas, izvērtējot to efektivitāti. Savas īpatnības ir kavēšanas laikam saistībā ar akseleratoru. Maldīgi būtu uzskatīt, ka investori nekavējoties reaģē uz nacionālā ienākuma pieaugumu. Veidojas kavēšanas laiks ar šādām sastāvdaļām:

1) nacionālā ienākuma nobriešana, laiks, līdz S sasniegs iecerētām investīcijām vajadzīgo lielumu (mēs abstrahējamies no kredītu piesaistīšanas);
2) situācijas novērtēšanas laiks pirms lēmuma pieņemšanas;
3) investīciju objekta projektēšanas laiks;
4) investīciju objekta uzcelšanas laiks;
5) dažkārt vēl jaunu jaudu apgūšanas laiks.

Daži speciālisti apgalvo, ka nav vajadzīgs nekāds speciāls jaudu apgūšanas laiks, ka tas ietilpināms projekta īstenošanas periodā. Teorijā tas skan prātīgi. Praksē bez speciālā jaudu apgūšanas laika ne vienmēr var iztikt. Objektīvi nepieciešamais kavēšanas laiks prasa akseleratora formulas precizēšanu:

$$I_t = v(Y_{t-1} - Y_{t-2})$$

Formulas daļa $(Y_{t-1} - Y_{t-2})$ tieši norāda uz kavēšanas laiku.

Akseleratora darbības īpatnības Latvijā. Multiplikatora darbības īpatnības Latvijā papildina akseleratora īpatnības. Nacionālā ienākuma pieaugums sekmēs ΔS palielināšanos, un darbosies multiplikatora–akseleratora mehānisms. Līdz 1996. gadam par akseleratoru kā investīciju veicinātāju nenācās runāt. Nacionālā ienākuma straujš kritums, dziļa struktūrkrīze, nestabila ekonomiskā vide, 1995. gada komercbanku krīze, izmaksu inflācija ar tai raksturīgu spirāli nespēja sekmēt akseleratora pozitīvo darbību. Akseleratora mehānisms veicināja investīciju samazināšanos. Tam bija divas izpausmes:

1) investīcijas saruka tieši (reizē arī strauji). Pēc Ekonomikas ministrijas publicētiem datiem, laikā no 1990. gada līdz 1994. gadam investīcijas Latvijas tautsaimniecībā samazinājās gandrīz 5 reizes. Šinī pašā laika posmā iekšzemes kopprodukts un nacionālais ienākums saruka par pusi. Nosacīti var pieņemt, ka akselerators līdzinājās –2,5 reizēm (–5 I x 0,5 IKP). 1996. gadā IKP pieauga par 2,6%. Šis palielinājums vēl nespēja iekustināt akseleratora darbību – būt par avotu jaunām investīcijām, jo koppieprasījums (mazumtirdzniecības apgrozījums, reālā darba alga tautsaimniecībā nodarbinātiem) samazinājās par 10%. Pat, ja augtu koppieprasījums, to ievērojamā mērā nosegtu imports un neizmantotās jaudas;
2) daudzas iekārtas Latvijas tautsaimniecībā bija ne tikai morāli, bet arī fiziski nolietotas vai vienkārši nevajadzīgas no attiecīgo preču tirgus pieprasījuma viedokļa. Šie pamatkapitāla elementi bija jānoraksta, kas vēl vairāk samazināja akseleratora darbību. Bija cerības, ka ar 1998. gadu sāksies Latvijas IKP un nacionālā ienākuma stabila augšupeja (gada pieaugums ap 5%). Tas radīs nosacījumus multiplikatora–akseleratora mehānisma normālai darbībai.

Kā zibens no gaišām debesīm optimistiskās cerības sagrāva Krievijas 1998. gada rudens krīze. Sabruka Latvijas eksports uz ietilpīgo Austrumu tirgu.

30.3.5. Makroekonomiskās izaugsmes modelis

IKP paplašinātā atražošana. Makroekonomikā pazīstami daudzi ekonomiskas izaugsmes modeļi. Pakavēsimies tikai pie tiem, kam pamati likti, studējot mikroekonomiku. Noskaidrosim visvienkāršāko modeli.

Pieņemsim, ka kāda gada pievienotā vērtība līdzinās 1 miljardam latu: Ls 200 miljoni zemes rente (ZR); Ls 350 miljoni darba alga (DA); Ls 400 miljoni procenti no kapitāla (% no K) un Ls 50 milj. peļņa no uzņēmējspējām (P no Usp). Investora kopējie ienākumi līdzinās Ls 650 miljoniem. Šo summu investors izlieto šādi: Ls 50 miljoni personīgam patēriņam, Ls 100 milj. rezerves kapitālam, Ls 500 miljoni

papildu investīcijām. Lai iegūtu šādu pievienoto vērtību, jāinvestē Ls 4375 miljoni RR. Formulas veidā minētās sakarības fiksēsim šādi:

Ls 4375 miljoni investīciju (I) → Ls 4375 miljoni ražošanas resursu (RR).

Ls 4375 miljoni RR

Ls 2000 milj. dabas resursu (DB)	Ls 350 milj. darba algas (DA)	Ls 2000 milj. kapitāla (K)	Ls 25 milj. uzņēmējspēju (Usp)

Līdz ar ienākumiem formula izskatās šādi:

Ls 4375 milj. 1 → Ls 4375 milj. RR

Ls 2000 milj. DK	Ls 350 milj. DA	Ls 2000 milj. K	Ls 25 milj. Usp

+

ienākumi

Ls 200 milj. ZR	Ls 350 milj. DA	Ls 400 milj. % no K	Ls 50 milj. P no Ups

Investīcijas + ienākumi

Ls 2200 milj. DR + ZR	Ls 350 milj. DA	Ls 2400 milj. K + % no K	Ls 75 milj. Usp + P no Usp

Nākamā gadā investori papildus iegulda ražošanā un pakalpojumos.

Ls 500 milj. papildu investīcijas ΔI

Δ Ls 100 milj. DR	Δ Ls 30 milj. DA	Δ Ls 345 milj. K	Δ Ls 25 milj. Usp

ienākumi

Δ Ls 10 milj. ZR	Δ Ls 30 milj. DA	Δ Ls 75 milj. % no K	50 Ls milj. P no Usp

Nākamā gadā pievienotā vērtība = Ls 1 milj. sākotnējās pievienotās vērtības + Ls 185 milj. jaunās pievienotās vērtības = Ls 1185 miljardi pievienotās vērtības; ekonomiskā izaugsme pēc pievienotās vērtības – Ls 185 milj. Šāda izaugsme var turpināties arī nākamajos gados.

30.3.6. Investīcijas Latvijas tautsaimniecībā un ekonomiskā izaugsme

Jau iepriekš secinājām, ka investīcijas ir ekonomiskās izaugsmes obligāts nosacījums. Multiplikatora–akseleratora mehānisms, ekonomiskās izaugsmes modeļi, IKP pieauguma prognozes tieši balstās uz investīcijām. Investīcijas ir tehniski tehnoloģiska progresa pamats, sekmē iekšzemes kopprodukta pieaugumu. Tādā kārtā investīcijas nodrošina ekonomisko izaugsmi gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi.

Kopējais pamatkapitāla veidošanas fonds. Izvērtējot investīciju pieaugumu, galvenokārt vadās pēc rādītāja, ko dēvē par kopējo pamatkapitāla veidošanas fondu. Tā ir investīciju būtiskākā sastāvdaļa, ko

parasti sauc par kapitālieguldījumiem. Latvijā 90. gadu vidū minētais fonds, pēc ekonomikas izaugsmes kritērija, ir mazs – nepārsniedz 20% no IKP. Citu valstu pieredze liecina: lai radītu nosacījumus augstiem pieauguma tempiem, kopējā pamatkapitāla veidošanas fondam krietni jāpārsniedz 20% no IKP. Pēc prognozes, to sasniegs ap 2005. gadu.

Formāli investīciju pieaugumu un struktūru sniedz 30.3. tabula.

30.3. tabula

Nefinansu investīcijas pa darbības veidiem[1]

	1999 faktiskajās cenās, milj. latu	2000 I-VI	
		faktiskajās cenās, milj. latu	salīdzināmās cenās, % pret 1999 I-VI
Pavisam	**930,3**	**353,0**	**122**
tai skaitā:			
lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	12,9	7,1	145
zvejniecība	1,0	0,5	68
rūpniecība – pavisam	260,1	84,8	108
ieguves rūpniecība un karjeru izstrāde	4,6	0,8	94
apstrādes rūpniecība	157,1	57,2	109
elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde	98,4	26,8	105
būvniecība	27,4	10,3	109
vairumtirdzniecība un mazumtirdzniecība; automobiļu, motociklu, individuālās lietošanas priekšmetu un sadzīves aparatūras un iekārtu remonts	113,2	42,7	118
viesnīcas un restorāni	7,3	3,7	215
transports, glabāšana un sakari	215,1	82,1	116
finansu starpniecība	34,4	21,8	198
operācijas ar nekustamo īpašumu, noma un cita komercdarbība	72,0	26,7	210
valsts pārvalde un aizsardzība, obligātā sociālā apdrošināšana	117,8	41,5	99,1
izglītība	15,5	6,7	141
veselība un sociālā aprūpe	23,1	10,5	120
pārējie komunālie, sociālie un individuālie pakalpojumi	30,5	14,6	188

Pētot nefinansu investīciju cēloņus un avotus iepriekšējos gados, jākonstatē maz iepriecinošs fakts, ka šo investīciju ievērojama daļa ir pārcenošanas rezultāts. Reāla pamatfondu pieauguma tiesa ir pieticīga. Par to liecina arī skaitļi. 1995. gadā nefinansu investīciju statistiski formāli fiksētais kopējais apjoms palielinājās par 10,8%; datu atšifrēšana liecina, ka reālais pieaugums lēšams tikai par 1,1%. 1996. gadā kapitālieguldījumi pārsniedza 1995. gada līmeni. Skaties un brīnies! Reālās nefinansu investīcijas ne par matu nepieauga. Kāpēc tā? Lieta vienkārša. Šinī gadā ievērojamu apjomu nefinansu investīciju likvidēja un norakstīja. Patiešām, kāpēc uzskaitīt vecas grabažas, kam vieta nevis modernajā ražošanā, bet vecās tehnikas muzejā. Brīžiem šī fiziski un morāli nolietotā tehnika bija arī privatizācijas traucēklis.

Nozaru struktūra. Vairāku tautsaimniecības nozaru sabrukums 90. gadu sākumā sekmēja nefinansu investīciju visai nevienmērīgu sadali pa nozarēm. Aktīvākā investora čempiona godā gadu no gada turējās nozare "Transports un sakari". Puse šīs nozares kapitālieguldījumu kalpoja tieši sakaru

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 8/2000, Rīga, IX, 2000, 102. lpp.

modernizācijas uzņēmējdarbībai visai nepieciešamās infrastruktūras attīstībai (SIA "Lattelekom"). Ārzemju investīcijas ir galvenokārt tiešās investīcijas. Visai skopas ir investīcijas lauksaimniecībā.

30.3. tabula ir ilustrācija valsts ekonomiskajai politikai un investīciju nozaru struktūrai. Sīkāku ieskatu problēmā dod 30.4. tabula.

30.4. tabula

Uzkrātās ārvalstu investīcijas Latvijā reģistrēto uzņēmumu pamatkapitālā sadalījumā pa darbības veidiem[1]

(perioda beigās: tūkst. Ls)

	1997	1998	1999	2000 III
Pavisam	**552451,7**	**661526,9**	**755258,0**	**775343,1**
tai skaitā:				
lauksaimniecība, medniecība un mežsaimniecība	644,7	1167,8	1708,3	2105,3
zvejniecība	277,4	3877,3	3917,4	3600,0
rūpniecība	136193,3	130492,9	157180,6	157016,8
būvniecība	1791,2	2054,8	2610,0	2839,9
vairumtirdzniecība un mazumtirdzniecība, automobiļu, motociklu, individuālās lietošanas priekšmetu un sadzīves aparatūras un iekārtu remonts	72747,9	106881,5	122969,0	127790,5
viesnīcas un restorāni	8402,0	8364,3	10782,6	11909,0
transports, glabāšana un sakari	186805,5	198250,6	191762,1	193629,2
finansu starpniecība	111225,7	157740,1	159898,8	167476,1
operācijas ar nekustamo īpašumu, noma un cita komercdarbība	10868,6	30776,6	61869,8	73415,7
valsts pārvaldes un aizsardzība; obligātā sociālā apdrošināšana	1,4	1,4	1,4	1,4
izglītība	511,5	518,4	558,7	558,6
veselība un sociālā aprūpe	4193,3	3967,1	3889,3	3829,8
pārējie komunālie, sociālie un individuālie pakalpojumi	1196,2	1418,2	2382,0	2269,9
nav sadalīts pa darbības veidiem	17593,0	16015,9	35728,0	28900,8

Teritoriālais sadalījums. Turpinās iepriekšējā teritoriālā tendence nefinansu investīciju jomā. Investīciju magnēts ir valsts pilsētas (85% no kopējā apjoma 2000. gada I ceturksnī). Lauru vainags pienākas Rīgai (68%), seko Ventspils ar krietni zemāku ieguldījumu (12%). Pabērnu lomā ar viszemākajiem ieguldījumiem ir vairāki Latgales rajoni – Ludzas, Krāslavas, Rēzeknes. Tiem piebiedrojas Kurzemes pārstāvis – Ventspils rajons un Vidzemes pārstāvis – Alūksnes rajons. Šī investīciju ģeogrāfija būtiski iespaido konkrētu teritoriju attīstības līmeni.

Investīcijas un īpašuma formas. Vērtējot nefinansu investīciju dinamiku, jāievēro divas īpatnības:

1) nav tiešā korelatīvā sakara starp investīcijām un ražošanas (pakalpojumu) pieaugumu. Investīciju potences ne vienmēr tiek reāli izmantotas. Ne mazums grūtību ir tirgus apgūšanas jomā. Vilšanās attur no jaunām investīcijām vienu otru uzņēmēju, kas konkurences ringā bieži izjuta, ko nozīmē ekonomiskais *knock-down*;

2) nav tiešas sakarības starp finansu līdzekļu apjomiem un investīciju apmēriem. 1996. gadā kredīti vietējiem uzņēmējiem pieauga tikai par 10,1%, neskatoties uz to, ka Latvijas banku ārzemju aktīvi palielinājās par 76%. Pēc Ekonomikas ministrijas vērtējuma, pašreizējā Latvijas finansu konjunktūra ir labvēlīga kapitālieguldījumiem. Situācija var tālāk uzlaboties, it sevišķi sakarā ar tām iespējām efektīvu investīciju jomā, ko pavērs perspektīva, iestājoties ES.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 8/2000, R.: 2000, IX, 104. lpp.

Noteiktu interesi modina nefinansu investīcijas pa īpašuma formām.

30.5. tabula

Nefinansu investīcijas pa īpašuma formām[1]

	1999 faktiskajās cenās, milj. latu	2000 I–VI	
		faktiskajās cenās, milj. latu	salīdzināmās cenās, % pret 1999 I–VI
Pavisam	**930,3**	**353,0**	**122**
tai skaitā:			
sabiedriskajā sektorā	452,0	159,8	118
no tā:			
valsts īpašums	187,5	64,9	110
pašvaldību īpašums	139,8	46,1	109
privātajā sektorā	478,3	193,2	126
no tā:			
privātīpašums	187,8	70,3	108
ārvalstu juridisko vai fizisko personu īpašums	77,7	30,6	215
jauktais īpašums bez valsts kapitāla līdzdalības	146,6	70,3	132

Gan 1999. gadā, gan 2000. gada 6 mēnešos pārsvars ir investīcijām privātā sektorā. Raksturīgi, ka ārzemju investīciju īpatsvars ir mazs (ap 8%), bet 2000. gada pirmajā pusgadā pieaugums ir 215%.

30.5 tabula satur nozīmīgu informāciju ne tikai par ārzemju investīcijām Latvijā (pasīvs), to dinamiku, bet arī par Latvijas ieguldījumiem ārzemēs (aktīvs). Bez tam redzam, kādā konkrētā formā ir īstenotas investīcijas (tiešās investīcijas, portfeļinvestīcijas, rezerves). Sava nozīme maksājumu bilancē ir investīciju saldo. Raksturīgs ir fakts: 2000. gada marta negatīvais saldo 53% līdzinās visa 1999. gada negatīvajam saldo (ārzemju investīciju Latvijā pārsvars pār Latvijas investīcijām ārzemēs). Uzkrātās ārzemju investīcijas Latvijā pa darbības veidiem parādītas 30.6 tabulā.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 8/2000, 102. lpp.

30.6. tabula

Starptautisko investīciju bilance[1]

	1997	1998	1999	2000 VI
Aktīvi	**1914,0**	**1735,4**	**1911,6**	**2172,1**
Tiešās investīcijas ārzemēs	131,0	159,9	142,3	154,1
Savs kapitāls	115,9	129,3	102,8	110,3
Cits kapitāls	15,1	30,6	39,5	43,8
Portfeļinvestīcijas	445,4	335,6	301,9	384,8
Kapitālu vērtspapīri	72,0	64,1	13,1	17,9
Parādu vērtspapīri	373,4	271,6	288,8	366,7
Citas investīcijas	850,7	738,3	935,4	1095,3
Tirdzniecības kredīti	188,9	198,8	200,3	205,3
Aizdevumi	136,8	169,6	194,3	207,8
Valūta un depozīti	501,1	350,0	514,6	662,6
Citi aktīvi	23,9	19,8	26,2	19,6
Rezerves aktīvi	486,9	501,6	532,0	538,1
Pasīvi	**2187,3**	**2418,3**	**3004,3**	**3347,7**
Tiešās investīcijas Latvijā	750,3	886,2	1057,2	1162,1
Savs kapitāls	570,4	653,3	757,7	820,4
no tām pamatkapitālā	547,0	638,4	742,2	761,5
Cits kapitāls	179,8	232,7	299,5	341,7
Portfeļinvestīcijas	7,8	24,3	160,5	170,1
Kapitālu vērtspapīri	5,5	23,6	29,7	137,2
Parādu vērtspapīri	2,3	0,7	130,8	134,3
Citas investīcijas	1429,3	1507,8	1786,6	2015,4
Tirdzniecības kredīti	206,2	259,3	272,9	292,2
Aizdevumi	457,9	622,5	670,7	733,0
Valūta un depozīti	557,3	473,9	723,2	821,8
Citi pasīvi	207,8	152,2	119,8	168,4
Saldo	–273,3	–682,9	–1092,7	–1175,6

Investīcijas pa izcelsmes valstīm. 30.7. tabula, kas veltīta šai problēmai, rāda diezgan raibu ainu. Investīcijas Latvijā, pēc tabulas datiem, ieguldījuši 24 valstu pārstāvji. Faktiskais skaits ir pat lielāks, jo 6% investīciju nav sadalītas pa valstīm. Katrai valstij ir savas investīciju īpatnības. Norvēģus galvenokārt interesē ieguldījumi tirdzniecībā (supermārketi, apģērbu veikali), Somijas investori saistīti ar AS "Lattelekom", Krievijas investoru ir daudz, bet vienas investīcijas apmēri parasti nelieli, Lielbritānijas investorus visvairāk interesē mežrūpniecība utt.

30.7. tabula iepazīstina ar kopsavilkuma datiem par uzkrātām ārvalstu investīcijām Latvijā reģistrēto uzņēmumu pamatkapitālā pa valstīm.

[1] Latvijas Bankas dati.

30.7. tabula

Uzkrātās ārvalstu investīcijas
Latvijā reģistrēto uzņēmumu pamatkapitālā sadalījumā pa valstīm[1]
(perioda beigās, tūkst. Ls)

	1997	1998	1999	2000 VI
Pavisam	**552451,7**	**661526,9**	**755258,0**	**797282,8**
tai skaitā:				
ASV	57690,2	70597,3	76720,2	93543,2
Austrija	8245,4	8051,8	6806,7	5252,0
Baltkrievija	1868,1	1724,4	1762,1	1794,1
Bahamu salas	15,6	1026,6	4632,4	5139,8
Dānija	100037,9	100189,1	106580,3	109030,2
Igaunija	21951,1	25685,5	38633,1	47261,6
Īrija	26333,7	34785,3	30495,6	12550,0
Krievija	52665,1	56954,8	56380,2	55831,7
Libērija	12272,4	12699,5	12699,5	12699,5
Lielbritānija	33262,0	49887,1	57259,9	54753,1
Lihtenšteina	7524,4	8594,0	11147,0	10589,8
Nīderlande	11379,0	16567,0	22530,4	2166,3
Norvēģija	1149,6	26550,8	28583,2	28166,3
Panama	1868,7	4703,7	4654,2	4654,2
Singapūra	44921,1	18790,7	17254,0	17257,9
Somija	16289,5	30590,7	39814,3	42239,5
Spānija	2363,7	2312,7	586,2	522,0
Šveice	15935,7	15520,6	8533,8	16303,9
Ukraina	1566,8	1596,8	2508,0	2455,6
Vācija	48422,3	56662,6	65475,2	9935,0
Zviedrija	26750,4	44464,9	63947,9	59785,7
Citas valstis	16984,8	42068,0	48681,4	57403,4
Bez sadalījuma pa valstīm	41283,6	31637,0	49572,4	45401,0

Valstis pēc uzkrāto investīciju lieluma pamatkapitālā sarindojas uz investoru pjedestāla šādi: zelta medaļa – Dānijai, sudraba medaļa – ASV, bronzas medaļa – Vācijai, 4. v. – Lielbritānijai, 5. v.– Zviedrijai.

Lielākie ārvalstu investori. Laikā no 1993. gada līdz 1996. gada beigām ārzemju investīcijas pieaugušas 7,4 reizes. Skaitlis ievērojams, pieauguma temps it kā augsts. Bet atcerēsimies, ka tieši šajos gados (izņemot 1996. g.) Latvijas ekonomika rāpoja pa krīzes dūksnāju un galvenokārt slīdēja lejup. Investīcijas trūka rūpniecībai, lauksaimniecībai, būvniecībai, nozarēm, kas nespēja sekmīgi attīstīties bez nopietniem kapitālieguldījumiem. Raksturīgu ainu sniedz lielākie ārvalstu investori Latvijā.

Starp lielākajiem ārzemju investoriem Latvijā mēs pagaidām neatrodam Rietumu rūpniecības līderus, kas būtu gatavi Latvijā investēt industrijas pamatnozarēs, kam mūsdienu konkurences apstākļos nepieciešama moderna tehnika un tehnoloģija. Latvijas zinātnes un tehnikas kadru potenciāls netiek izmantots. Latvijas rūpniecību pārstāv pārtikas ražošana, kokrūpniecība, tabakas ražošana. Līderis ir un paliek telekomunikācijas. Tieši no investīciju viedokļa Latvijas ekonomika tuvākos 20 gados attīstīsies relatīvi lēni. Labi, ja IKP ikgadējais pieaugums nenoslīdēs zem 5% gadā. Neaizmirsīsim, ka tajā posmā, kad mēs centīsimies atjaunot IKP augstāko pagātnes līmeni, mūsu Rietumu partneri spers jaunu soli uz priekšu.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 8/2000, 105. lpp.

30.8. tabula

Lielākie ārvalstu investori Latvijā, milj. USD[1]

Investors	Valsts	Latv. uzņēmums	Darbības sfēra	Invest. apjoms
ABB	Zviedrija	ABB "Energoremonts"	Enorgoiek. uzstād., remonts	4
"Hartwall Prips" "Ringness AB"	Somija, Zviedrija	"Aldaris" "Brewey"	Dzērienu ražošana	7
"Finish Telecom" "Cable&Wireless"	Somija, Lielbritānija	SIA "Lattelekom"	Telekomunikācijas	160
"Corpora Tres Montes"	Čīle	"Proexpo" SIA	Sausie dzērieni	15
"Kellogg"	ASV	"Kellogg Latvia"	Pārtikas produktu pārstrāde	22
"Knauf"	Vācija	Sauriešu būvmateriālu kombināts	Būvmateriāli	4
"Statoil"	Norvēģija	"Statoil Latvia"	Naftas produkti	25
"Royal Dutch" "Shell"	Nīderlande, Lielbritānija	"Shell Latvia"	Naftas produkti	22
"Neste"	Somija	"Neste"	Naftas produkti	8
BEK	ASV	"Radisson SAS Daugava"	Viesnīcu pakalpojumi	21
SAS	Starptautisks konsorcijs	"Air Baltic"	Aviopakalpojumi	3
AB "Chippsi"	Somija	"Latfood"	Pārtikas produktu pārstrāde	4
"Karl Danzer Furnierwerke"	Vācija	"Zunda"	Koka izstrādājumi	15
"Enso"	Somija	"Pakenso Baltica"	Gofrētais iepakojums	12
"House of Prince"	Dānija	Rīgas tabakas fabrika	Tabakas izstrādājumi	10
"Culor Oy"	Somija	"Hanzas maiznīca"	Pārtikas produktu pārstrāde	10
"Coca Cola"	Austrija	"Coca Cola" dzērieni	Dzērienu ražošana	3
"Teledisk GmBH Geselschaft mit beschränkter Haftung"	Austrija	"Sandriko&Co"	Pārtikas produktu pārstrāde, dzērienu ražošana	5
"GEIT BV"	Šveice	"Kālija Parks" AS	Minirālmēslu tranzīts	2

Pozitīvi faktori investīciju pieaugumam. Vesela virkne pazīmju liecina, ka Latvijā, sākot ar 2000. gadu, ir radīti labvēlīgi nosacījumi pieaugumam. Var pat runāt par aktivitātes kāpumu. Latvijas ekonomikas augšupejas pozitīvās iezīmes ir šādas:

1) pārvarētas 1998. gada Krievijas krīzes sekas, banku sistēmas darbība normāli vēršas plašumā, krities kredīta procentu līmenis, izvērsies pats kredīts;
2) stabilizējusies finansu sistēma; saglabājot samērā nelielu fiskālo deficītu;
3) 2000. gada IKP pieaugums sasniedza 5,1% līmeni;

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – Rīga, 1997. g. VI – 33. lpp.

4) samazinājusies inflācija, var prognozēt, ka turpmākos gados tā svārstīsies starp 2–4%; stingra monetāra politika neļāva atjaunoties pieprasījuma inflācijai, saglabājot izmaksu inflāciju relatīvi zemā līmenī;
5) Latvijai piešķirts augsts kredītreitings;
6) darbību sāk izvērst Rīgas vērtspapīru birža, kaut arī augšupeja mainās ar lejupslīdi;
7) nostiprinās nekustamā īpašuma tirgus;
8) Latvijas Bankai izdevās kopumā stabili noturēt lata valūtas kursu; perspektīvā ir lata pakāpeniska sasaiste ar Eiropas monetāro sistēmu, ar eiro;
9) labas perspektīvas ir informācijas tehnoloģijas attīstībai Latvijas teritorijā;
10) pārvarēta stagnācija rūpniecībā, rūpnieciskā ražošana soli pa solim sāk lēnu augšupeju.

Rezidentu un nerezidentu investīcijas. Kam investīciju jomā Latvijā ir pārsvars: ārzemju kapitālam vai pašmāju ieguldījumiem? Privātā sektorā kopumā Latvijas rezidentu īpatsvars lielāks. Vienlaikus jāuzsver, ka ir virkne nozaru, kur nerezidentu investīcijas pārsniedz 50% kapitāla (akciju). Pie šīm nozarēm pieder zvejniecība, elektroenerģijas, gāzes un ūdens apgāde, tirdzniecība. Analīze rāda, ka nozarēs ar lielāku nerezidentu īpatsvaru kapitālā, investīciju vidējie pieauguma tempi 1995.–1999. gadā bija augstāki.[1]

Kopējā kapitāla veidošana. Reālās investīcijas jāuztver pietiekami kritiski. Iespējas vēl nenozīmē realitāti. Kārtējā kataklizma, kas gadās tautsaimniecībā, var viena perioda panākumus it vienkārši atsviest atpakaļ. Šai ziņā zīmīgi ir 30.9. tabulas dati, kad Krievijas krīzes iespaidā 1999. gads kopējā kapitāla un pamatkapitāla veidošanā rakstāms ar mīnusa zīmi.

30.9. tabula

Kopējā kapitāla veidošana[2]

	1995–1999 (vidēji gadā)	1998	1999
	Reālais pieaugums (%)		
IKP	3,0	3,9	0,1
Kopējā kapitāla veidošana	10,1	39,2	–0,3
– kopējā pamatkapitāla veidošana	17,1	44	–10,4
	Procentos pret IKP		
Kopējā kapitāla veidošana	23,2	27,6	26,3
– kopējā pamatkapitāla veidošana	21,5	27,3	24,9
– krājumu izmaiņas	1,7	0,3	1,4

30.3.7. No sīkiem strautiņiem satek upe

IKP augšanas pakāpes. Investīcijas jebkurā tautsaimniecības nozarē sekmē IKP pieaugumu. Turklāt tas ir daudzpakāpju process ar mazāku vai lielāku pakāpju skaitu. Minēsim vienkāršu piemēru – dēļu ražošana. Pirmā pakāpe: investīcijas meža ciršanā un attiecīgi pievienotā vērtīguma pirmdzimšana. Otrā pakāpe: nocirsto koku transportēšana uz zāģētavu, kas prasa investīcijas transportā. Atkal veidojas pievienotais vērtīgums. Trešā pakāpe: investīcijas koku zāģēšanā; aug pievienotais vērtīgums. Ceturtā pakāpe: investīcijas dēļu žāvēšanā; palielinās pievienotais vērtīgums. Piektā pakāpe: investīcijas transportā, lai piegādātu dēļus uz realizācijas vietu; tālāk pieaug pievienotais vērtīgums. Sestā pakāpe: iekraušanas un izkraušanas darbi, kas prasa investīcijas un palielina pievienoto vērtīgumu. Tā, pateicoties sešām investīciju pakāpēm, mašīnu, mehānismu, transporta līdzekļu amortizācijai un pievienotā vērtīguma secīgai veidošanai, top iekšzemes kopprodukts. Latvijas IKP rodas neatkarīgi no tā, vai investori ir Latvijas iedzīvotāji, rezidenti vai ārzemnieki nerezidenti. Toties, ja investori ir tikai rezidenti, tad veidojas nacionālais kopprodukts. Investīcijas mašīnu iekārtas,

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 37. lpp.
[2] Turpat.

degvielu, ķimikāliju, visdažādāko pusfabrikātu utt. ražošanā visai bieži īstenojas citā valstī. Šādām investīcijām nav tiešā sakara ar Latvijas IKP. Tā nav abstrakta problēma. Ja "Lattelekom", veidojot modernu sakaru sistēmu, pasūtītu vismaz daļu iekārtas tepat Latvijas uzņēmumos, bet nevis par dārgu naudu iepirktu sakaru aparatūru ārzemēs, tad pieaugtu Latvijas IKP, mazinātos bezdarbs, būtu līdzekļu avots Latvijas uzņēmumu apbruņošanai ar jaunu tehniku un tehnoloģiju, vairotos valsts budžeta ieņēmumi. "Lattelekom" īstenoja tieši pretēju ekonomisku politiku: gandrīz visu nepieciešamo pasūtīja un pirka svešās zemēs, liedzot augt Latvijas IKP.

Eiropas rekonstrukcijas un attīstības bankas pilnvaroto Rīgas sanāksme. 2000. gada pavasarī Rīga kļuva par Eiropas finansistu Meku. ERAB pilnvarotie karstās diskusijās, uzklausot daudzu valstu ekspertus, sprieda par bankas stratēģiju kredītu jomā, investīciju politiku, t.sk. Latvijā. Prese visai rožainās krāsās rakstīja par investīciju bumu, ko gaida Latvija. Ierindas lasītājam varēja rasties iespaids, ka Latvija ir vienīgā vieta uz zemeslodes, kur vērts investēt kapitālu. Ministrs R. Zīle Latvijas varasvīru gaidas raksturoja šādi: ERAB pilnvaroto sanāksme Rīgā ir "starta šāviens investīciju pieplūdei". Svarīgi, lai pēc iespējas lielāks skaits naudīgu investoru pēc šī šāviena sasniegtu finišu. Tas būs iespējams vienīgi tad, ja starta pozīcijā būs ne tikai daudz investoru, bet arī investīciju objektu. Vēl nesen Latvijas attīstības aģentūra (LAA) žēlojās, ka, lūk, investori esot, bet investīciju objektu totāli trūkstot. Citiem vārdiem, nauda ir, kur to ieguldīt – nav. Šoreiz situācija esot citāda. Gatavojoties ERAB sapulcei, tika veikts liels darbs, atlasot pievilcīgus investīciju objektu priekšlikumus. 30.10. tabulā dots dažu objektu uzskatījums.

30.10. tabula

Daži investīciju projekti, kurus piedāvāja ERAB pilnvaroto sanāksmē Rīgā[1]

Projekts	Organizators	Investīcijas (milj. eiro)
Starptautisks sakaru centrs, kas apkalpos krievvalodīgās valstis	LAA, "Lattelekom"	nav ziņu
Valsts integrēta informācijas sistēma	Satiksmes ministrija	420
Ventspils ostas paplašināšana	SIA "Ventspils brīvosta"	524
"Nord Natie"	"Nord Natie", Ventspils Terminal, SIA "Ventspils brīvosta"	60
Rietumu cauruļvadu sistēma	RCS	280
Rīgas Ziemeļu tunelis	Rīgas dome	150
Andrejostas paplašināšana	Rīgas tirdzniecības osta	9
Daugavas HES kaskādes rekonstrukcija	"Latvenergo"	64
Rīgas centrālās apkures sistēmas rekonstrukcija	"Rīgas siltums"	130
Celulozes rūpnīca	"Baltic Pulp"	900
Koksnes pārstrādes fabrikas MOP un OSB	LAA	55–100
Jaunas pilsētas projekts Vecrīgā	"Investa Cource"	78
Centrs "Coliseum"	"Latio Centre"	50
Kādreizējās militārās pilsētiņas Skrunda-1 atjaunošana	Nekustamā īpašuma valsts aģentūra	70
Starptautiskais finansu apkalpošanas centrs	LAA, Rīgas dome, "Rietumu banka"	Nav ziņu

Kopā trīs Baltijas valstis piedāvāja 80 investīciju projektus. Analizējot investīciju projektu raksturu 30.10. tabulā, redzam, ka ievērojama daļa projektu ir infrastruktūras elementi. Tiem, *pirmkārt*, ir lēna aprite un atdeve; *otrkārt*, tie tieši nav eksportējami, bet pastarpināti sekmē eksportu (ieguldījumi ostu saimniecībā). Atrast šiem objektiem investorus nebūs viegli. Kas gribēs iesaldēt līdzekļus uz daudziem gadiem bez reālām cerībām uz augstu rentabilitāti? Saprotams, ES finansu investīcijas (ERAB, Eiropas investīciju banka, speciāli fondi) var atļauties nedzīties pēc komerciāliem panākumiem, apmierināties ar pieticīgiem ienākumiem, būtībā sniegt vāji attīstītām valstīm finansiālu palīdzību. Nevar kategoriski apgalvot, ka Eiropas starptautiskās bankas ir vienaldzīgas pret savu investīciju aprites ātrumu un rentabilitāti. Ceļš uz šo projektu īstenošanu ir visai grubuļains.

[1] Бизнесс&Балтия, 16.05. 2000.

Pašmāju investori. Katra SIA un AS gada biedru kopsapulcē stāv dilemmas priekšā – peļņu izmaksāt bankas dividendēs vai nopelnīto investēt attīstībā. Tā ir nopietna pretruna starp šodienas un rītdienas ienākumiem. Komersanti ar perspektīvu izpratni dod priekšroku rītdienas pozīcijai, konkurencei un rentabilitātes paaugstināšanai. Bieži mēs lasām avīzēs, ka ir daudz pašmāju investoru, kam rūp rītdiena, tautsaimniecības attīstība nākamajos gados. Minēsim dažus piemērus. AS "Laima" ieguldīja krietnu summu Ls 6,5 milj. jaunā ražotnē. Maizes cepšanas modernizācijā kopš 1995. gada AS "Hanzas maiznīca" ir investējusi Ls 5,7 milj., no tiem 1999. gadā Ls 1,1 milj., 2000. gadā Ls 700 000. Liepājas ekonomiskā zonā AS "Liepājas metalurgs" divos modernizācijas posmos investēs 25 milj. eiro. Ls 1,2 milj. grāmatu iesiešanai nolēmis ieguldīt AS "Preses nams". Mežaparka izklaides un atpūtas centra izmaksas prasīs investīcijas apmēram 62 milj. USD apjomā. Šos piemērus var vēl turpināt. AS "Latvenergo" iecerējis uzcelt jaunu TEC. Nepieciešamās investīcijas – 45 miljoni latu. Valdība solījusi atbalstu etanolrūpnīcas projektam un biodegvielas ražošanai Talsu rajonā Virbu pagastā, kompleksi veiks graudu pārstrādi degvielā un pārtikas etilspirtā. Uzņēmuma gada jauda – 40 miljoni litru etilspirta. Raksturīga ir investīciju daudzpusība. Šāda investīciju diversifikācija ir pozitīva parādība. No sīkiem investīciju strautiņiem satek augšupejas upe.

Investīciju perspektīva. Kādas nozares Latvijā var būt konkurentspējīgas pasaules tirgū un līdz ar to ar labu perspektīvu investīciju piesaistē? Eksperti min informācijas tehnoloģiju, elektroniku, farmāciju un biotehnoloģiju. Prognozē, ka šīs nozares piesaistīs kā iekšējās, tā ārējās investīcijas. Kad abstrakta iespēja pārvērtīsies reālās investīcijās? Latvijas valdības svēts pienākums ir radīt valstī maksimāli stabilu un labvēlīgu investīciju gaisotni. Lai uzlabotu investīcijas vidi, valdības un pašvaldības atbildīgajiem pārstāvjiem jāiesaistās tiešā dialogā ar potenciāliem investoriem, sniedzot tiem vispusīgu palīdzību tiesiskā un organizatoriskā jomā.

***Hi-tech* uzņēmumi rītdien.** Daudz ir runāts un rakstīts, ka Latvijas ekonomikas izaugsme ES sastāvā saistās ar augstas zinātņietilpīgas tehnoloģijas (*hi-tech*) attīstību. Investoru pievilkšanai vajadzīgi nevis skaisti vārdi, tukšas deklarācijas, bet reāls atbalsts. Mūsu ziemeļu kaimiņi, Igaunijas finansisti rīkojās visai mērķtiecīgi: augstās tehnoloģijas uzņēmumi ir atbrīvoti no peļņas nodokļa. Kāpēc Latvijai nesekot kaimiņu piemēram? Pašmāju finansisti par spīti deklarētajam atbalstam progresīvo tehnoloģiju attīstībai vēl tikai gudri spriež, vai būtu lietderīga 30% atlaide no minētā nodokļa. Pēc tam mēs brīnāmies, ka Igaunija mūs apsteidz investīciju ziņā.

Vai Latvijā *hi-tech* uzņēmumi vispār darbojas? Izrādās, ka ir sastādīts šādu uzņēmumu saraksts, kas nebūt nav mazskaitlīgs. Bet uzņēmumi, kas strādā pasaules standarta līmenī, ir kādi pieci. Viens no tiem ir AS "Sidrabe". Tā ir vakuumpārklāju ražotne ar savu zinātniskās pētniecības laboratoriju, jaunā ģenerators. Izrādās, ka Latvijā sekmīgi darbojas speciālisti, kas prot izgatavot *hi-tech* augsta līmeņa tehnoloģiskas iekārtas, kam nav analogu pasaulē. "Sidrabei" līdzīgu uzņēmumu uz zemeslodes nav vairāk par četriem, pieciem. Minētā AS 90% produkcijas stabili eksportē. Sabiedrībai uzticīgi klienti ir ASV Silikona ielejas pasaulslavenās korporācijas, Taivānas datorražotāji u.c. "Sidrabe" piedalās ASV valdības izpētes programmā, kas nav pa spēkam pat dažai labai pirmrindas nacionālajai kompānijai.[1] Kritiski noskaņots lasītājs teiks, ka viena bezdelīga vēl pavasari neatnes. Saprātīga ekonomiskā politika, valsts mērķtiecīgs atbalsts spēj vairot bezdelīgu skaitu, soli pa solim Latvijas tautsaimniecībā iestāsies augšupejas pavasaris. Vietā ir Raiņa vārdi: "Ir katram roka jāpieliek, lai lielais darbs uz priekšu tiek."

Privatizācija un investīcijas. Tuvojas brīdis, kad privatizācijā tiek iesaistīti vislielākie Latvijas uzņēmumi, tai skaitā vairāki dabiski monopoli. Privatizācijas pirmais nosacījums – investīcijas, jāmaina privatizējamo uzņēmumu tehniski tehnoloģiskā seja.

Starts ir dots. Privatizēts dabiskais monopols "Latvijas gāze" (Krievijas un Vācijas kapitāls). Ārzemju investori apņēmušies ar savām investīcijām plaši izvērst šī lieluzņēmuma darbību. Viens no privatizācijas gardajiem objektiem ir "Ventspils nafta". Runa ir ne tikai par uzņēmuma privātiem saimniekiem, bet par investoriem, kas spētu reāli palielināt šī uzņēmuma jaudu, radīt jaunas iespējas tranzītpārvadājumiem. Ne mazums strīdīgu problēmu aptvērušas dabisko monopolu "Latvenergo". Šeit jautājums ir visai ass: privatizēt vai neprivatizēt Daugavas kaskādes hidrostacijas un ūdenskrātuves. Ja galīgais lēmums būs privatizēt, tad gaidāmi investori ar vareni lielām investīcijām. Privatizācijas jomā saistībā ar investīcijām daudz kas jau nokavēts. Savā laikā šo rindiņu autors ierosināja privatizēt samērā lielus Latvijas uzņēmumus, kurus aktīvi nepieprasīja, par Ls 1 ar nosacījumu nākt ar lieliem

[1] NRA, 2000. g. 7. jūlijā.

kapitālieguldījumiem un radīt jaunas darba vietas. Šo priekšlikumu virkne ekonomistu kategoriski noraidīja ar argumentu, ka nedrīkst Latviju izpārdot. Pagāja četri gadi. Nīkuļojošiem uzņēmumiem parādi krājās kaudžu kaudzēm, uzņēmumus praktiski izlaupīja un tagad tos piedāvā privatizēt par Ls 1 ar nosacījumu apmaksāt parādus un vēl ieguldīt investīcijas. Privatizētāji investori parādus maksāt nevēlas. Šādi maksājumi būtībā ir investīciju samazināšana.

Sertifikāti nedod investīcijas. Privatizācijas sertifikāti saistās ar cēlu ideju: Latvijas iedzīvotājiem kompensēt tos lielos zaudējumus, ko tiem nodarījusi okupācijas vara. Sen zināms, ka ar cēliem nodomiem ceļš uz elli klāts. Privatizējot uzņēmumus par sertifikātiem, mainot sertifikātus pret akcijām Ls 28 apmērā, valsts zaudē divkārši vai pat trīskārši:

1) akcija, kas apmainīta pret privatizācijas sertifikātu, ir bezmaksas dāvana, un valsts zaudē privatizācijas izpirkšanas naudu;
2) īpašnieki, kas par tādiem kļuvuši ar sertifikātu palīdzību, neiegulda uzņēmumā ne santīma;
3) līdzīpašnieki, kas par tādiem kļuvuši ar sertifikātu palīdzību, alkst ātrāk gūt labumu no saviem sertifikātiem, tagad akcijām. Kā pilntiesīgi akcionāri tie akcionāru kopsapulcēs cenšas peļņu vispirms novirzīt nevis investīcijām, bet dividenžu izmaksai, šodienas ienākumiem, nevis rītdienas attīstībai. Šāda nostāja ir augšupejas bremze.

30.3.8. Valsts investīciju programma (VIP)

Valsts budžeta līdzekļi valsts investīcijām. Valsts ekonomiskā ziņā ir daudzšķautņaina saimniecība ar daudziem īpašuma objektiem. Visnozīmīgākā tās daļa ir infrastruktūra, kas apkalpo visu tautsaimniecību. Pieredze it visās, arī attīstītās tirgus ekonomikas zemēs, rāda, ka visas izaugsmes problēmas ar privātām investīcijām vien risināt nevar. Tā infrastruktūras daļa, kas ir valsts īpašums, ne tikai jāuztur, bet arī jāattīsta, tehniski un tehnoloģiski jāpilnveido. Reālais avots šai attīstībai ir vienīgi valsts budžeta līdzekļi. Tāpēc valsts budžeta sastāvā ik gadus tiek veidota Valsts investīciju programma (VIP), kas aptver 1% IKP minētiem pasākumiem. Šinī VIP konkrēti un sīki uzskaitīti visi valsts objekti, kas dotajā budžeta gadā jānodrošina ar valsts un pašvaldību budžeta investīcijām. Cits avots VIP realizācijai ir kredīti. No ārvalstu garantētiem kredītiem VIP saņem 2% no IKP. VIP īstenošanai izmanto arī dāvinājumus un projekta īstenotāju pašu līdzekļus. Šāda kārtība Latvijā darbojās kopš 1995. gada.

Kādi ir galvenie objekti, ko aptver šī nozīmīgā programma?

Pirmkārt, enerģētikas jomā ir paredzēts uzlabot siltuma un gāzes apgādi, veikt spēkstaciju rekonstrukciju. *Otrkārt*, transporta jomā ir trīs pamatvirzieni:

1) atjaunot Latvijas galveno ceļu segumu;
2) pilnveidot lielo un mazo ostu infrastruktūru;
3) nodrošināt notekūdeņu attīrīšanu.

Valsts budžeta līdzekļi tiek izlietoti arī militāra rakstura objektiem, robežpunktu celtniecībai un rekonstrukcijai, robežas nostiprināšanai. VIP kopējie apjomi gadu no gada pieaug. Valsts investīciju programmai ir savas prioritātes, proti, satiksmes, enerģētikas un vides aizsardzības bāzes infrastruktūras sakārtošanas projekti. Savukārt no valsts pamatbudžeta prioritāte ir iekšlietu un finansu sektora projekti.[1]

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 40. lpp.

30.11. tabula

Valsts investīciju programma 1995.–2000. gadā[1]

	1995 (faktiskā izpilde)	1996 (faktiskā izpilde)	1997 (faktiskā izpilde)	1998 (faktiskā izpilde)	1999 (faktiskā izpilde)	2000 (apstiprinātais plāns)
	(milj. latu)					
VIP	**28,5**	**47,4**	**88,3**	**108,4**	**137,7**	**205,9**
tai skaitā:						
valsts pamatbudžets	13,8	14,3	23,3	42,3	46,3	39,3
valsts speciālais budžets	4,4	3,4	3,6	2,7	6,8	10,6
kredīts	10,3	12,3	36,7	31,5	49,8	93,8
citi resursi	0,0	17,4	24,6	31,9	34,8	62,2
	(% no IKP)					
VIP	**1,2**	**1,7**	**2,7**	**3,0**	**3,8**	**5,0 p**
tai skaitā:						
valsts pamatbudžets	0,6	0,5	0,7	1,2	1,3	1,0 p
valsts speciālais budžets	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3 p
kredīts	0,4	0,4	1,1	0,9	1,4	2,3 p
citi resursi	0,0	0,6	0,8	0,9	0,9	1,5 p

p – Finansu ministrijas novērtējums

Valsts investīciju programma 1999. gadam. Ap 77% no kopējā 1999. gada VIP tika novirzīta satiksmes, vides aizsardzības un enerģētikas sektoram. Tas ir ekonomiski un finansiāli pamatoti, jo šajās nozarēs ir plaši pieejams kredīts. Tā apmaksa ir nodrošināta ar tarifa maksājumiem par regulāri sniegtajiem pakalpojumiem. VIP līdzekļi aktīvi kalpos Daugavas HES kaskādes modernizācijai; tas pats attiecas uz siltumapgādes sistēmu ārpus Rīgas.

Ievērojamu daļu VIP līdzekļu izlietos transporta infrastruktūras radikālai uzlabošanai. Runa ir par vairākiem lieliem projektiem: valsts autoceļu projekts, Kuldīgas rajona infrastruktūras projekts, ostu uzlabošanas projekti, valsts nozīmes informātikas projekti; pašvaldību projekts ūdensapgādes jomā (programma 800+) un atkritumu saimniecības modernizācijas un attīstības projekts. Programma 800+ ir vienlaikus Baltijas jūras vides aizsardzības nacionālās programmas apakšprogramma ar skaidru mērķi uzlabot ūdens kvalitāti gan Latvijas iekšējos ūdeņos, gan Baltijas jūrā. Vienlaikus jānovērš ekosistēmas degradācija un jānodrošina starptautisko programmu un saistību izpilde. Pēdējo projektu finansiāli atbalstīs dažādi sponsori.

12 milj. latu no pamatbudžeta līdzekļiem nonāks uz informācijas projektu altāra (datu pārraides tīkls, reģistri un informatīvās sistēmas).

1999. gadā VIP ietvaros lielākais projekts ir valsts austrumrobežas infrastruktūras attīstība un robežas tehniskās apsardzības, kontroles un informācijas sistēmas izveide. Šos politiski nozīmīgos projektus papildinās fiskāli projekti, proti, muitas posteņi uz robežas un valsts ieņēmumu un muitas politikas īstenošanas informātikas sistēma. Šie VIP projekti sekmēs budžeta ieņēmumu pieaugumu. Divi lieli projekti aptver labklājības sektoru. Pirmais dižprojekts aptver sociālās apdrošināšanas sistēmas izveidi. Otrais projekts ir veselības aprūpes sistēmas reformas projekts. Šis projekts paredz slimokasu attīstību, vismodernākās tehnoloģijas ieviešanu un infrastruktūras optimizāciju primārajā un sekundārajā veselības aprūpē. Šo projektu īstenošana balstīsies uz Pasaules bankas kredītiem.

Lielu vērību VIP veltīs izglītības pilnveidošanai. Runa ir par **Latvijas izglītības informācijas sistēmas izveidošanas projektu** skolu infrastruktūras informatizācijai. Otrais projekts izglītības jomā ir **izmaksu efektivitātes palielināšana un izglītības kvalitātes paaugstināšana izglītības iestādēs**. Finansējuma avoti – valsts budžets un Pasaules bankas kredīti.[2]

Teritoriālā griezumā VIP (ieskaitot visus avotus) galvenokārt iedalīti lielākām pilsētām – Rīgai (17,1%), Ventspilij (12,0%), Liepājai (3,9%), Daugavpilij (3,2%), Jelgavai (1%). Šinīs pilsētās

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 1999. g. decembris, 40. lpp.
[2] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 1999. g. decembris, 38., 39. lpp.

galvenokārt tiek izlietoti kredīta avoti. Kopumā projekti no VIP līdzekļiem (38,5%) ir mazi vai tādi projekti, kas aptver vairākus rajonus (ceļu rekonstrukcija, maģistrāļu projekti).[1]

Valsts investīciju programma 2000. gadam. Gadu no gada VIP augtin aug. 2000. gadam Saeima bija apstiprinājusi VIP 216,1 milj. latu apmērā (sk. 30.7. tabulu). Krievijas krīze nevarēja neiespaidot (samazināt) līdzekļus no pamatbudžeta, vienlaikus pieaugot valsts aizdevumiem un valsts garantijām. Pieaudzis pašvaldību projektu skaits, kam novirzīti 10,8 milj. latu jeb 18,7% vairāk nekā 1999. gadā.

VIP izlietojums 2000. gadā gan pēc nozarēm, gan pēc teritorijas turpināja 1999. gada projektus. No kopējām investīcijām 77% novirzīti enerģētikai, satiksmei un vides aizsardzībai.

30.12. tabula

VIP sektoru griezumā[2]

Sektors	1998 (faktiskā izpilde)		1999 (apstiprinātais plāns)		2000 (apstiprinātais plāns)	
	milj. Ls	īpatsv. %	milj. Ls	īpatsv. %	milj. Ls	īpatsv. %
VIP, t. sk.	108,2	100	190,0	100	216,1	100
Satiksme	34,1	31,5	65,7	34,6	76,8	35,5
Vides aizsardzība un reģionālā attīstība	21,7	20,1	45,5	23,9	56,7	26,2
Enerģētika	11,1	10,3	21,0	11,1	32,2	14,9
Labklājība	9,9	9,1	16,6	8,7	16,4	7,6
Izglītība un zinātne	4,6	4,3	8,2	4,3	8,4	3,9
Finanses	9,5	8,8	10,9	5,7	7,0	3,2
Iekšlietas	9,3	8,6	11,5	6,1	6,6	3,1
Aizsardzība	2,1	1,9	3,4	1,8	3,9	1,8
Tieslietas	0,7	0,6	0,6	0,3	2,4	1,1
Ārlietas	0,2	0,2	–	–	2,0	0,9
Zemkopība	1,2	1,1	2,5	1,3	1,8	0,8
Kultūra	1,6	1,5	2,2	1,2	0,9	0,4
Valsts zemes dienests	0,3	0,3	0,7	0,4	0,7	0,3
Citi sektori	1,9	1,8	1,2	0,6	0,3	0,1

Tāpat kā iepriekšējos gados, arī 2000. gadā Latvijas lielākās pilsētas īstenos vislielāko VIP projektu skaitu.

Valsts investīciju programma 2001. gadam. VIP sākotnējais projekts 2001. gadam naudas izteiksmē līdzinās 227,7 milj. latu, tai skaitā pamatbudžets – 56,8 milj. latu, speciālais budžets – 4,8 milj. latu, kredīti – 85,4 milj. latu, citi līdzekļi – 80,7 milj. latu.

Jauns ir tas, ka, sākot ar 2000. gadu, principā ir iespēja saņemt finansiālu atbalstu no ES pirmstruktuāliem fondiem (ISPA un "Sapard"). Nosacījums ir tāds, ka attiecīgo projektu finansēšanā jāpiedalās valsts līdzekļiem ("Sapard" nodrošina ne vairāk kā 75% no projekta finansējuma, ISPA – 85%.).[3]

Jauna koncepcija. Līdzšinējās VIP plānošanas principi ir novecojuši un neatbilst jaunajām prasībām, kas izriet no ES nostādnēm. Tāpēc tiek strādāts pie VIP jaunās koncepcijas. Domājams, ka jaunā koncepcija vairs nesaistīs VIP tik cieši ar valsts budžetu, bet būs vidējā termiņa starpnozaru un starpreģionāla programma. Valdībai būs jālemj, vai saglabāt iepriekšējo VIP veidošanas kārtību, vai pāriet uz jaunu koncepciju līdz 2006. gadam.[4] Pagaidām jaunā koncepcija vēl ir miglā tīta.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 41. lpp.
[2] Turpat.
[3] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 42. lpp.
[4] Turpat.

30.3.9. Investīcijas ierobežojošie faktori

Makroekonomiski investīcijas ir atvasināts lielums. Tirgus pieprasījums pēc noteiktām precēm, t.sk. pakalpojumiem galu galā nosaka investīciju apjomu noteiktam laika periodam. Te jāievēro būtiska piebilde: vajadzības ir neierobežotas, pirktspēja ierobežota. No vienas puses, investīcijām ir augošs izmantošanas lauks, ko nemitīgi paplašina arvien jaunāki sasniegumi zinātnē, tehnikā, informātikā. No otras puses, atrast neaizņemtu vietu zem tirgus saules ir visai sarežģīti. Sava loma ir konkurencei: investēt, lai atrautu pircējus no sāncenša. Analīze iepriekšējos paragrāfos rādīja, ka Latvijā nebūt nav investīciju objektu bads. Būtu tikai investori!

Ārpus šīs makroekonomiskās saiknes starp investīcijām un vajadzībām, tirgus pieprasījumu ir virkne faktoru, kas konkrēti Latvijā ierobežo investīcijas. Šos faktorus noskaidro, veicot regulārus uzņēmumu apsekojumus. Tā katra gada aprīļa rūpniecības konjunktūras apsekojumos gūstam informāciju par investīciju apjomu pamatlīdzekļos. Toties oktobrī tiek vāktas ziņas par gaidāmajām investīcijām. Sakārtotā tabulā gadu secībā mēs iegūstam atgriezeniskās saites signālus, kam, racionāli saimniekojot, jāseko atbildei, investīciju politikas korekcijai vai jaunu investīciju pieteikumam. Latvijas attīstības aģentūrai un Privatizācijas aģentūrai būtu mērķtiecīgi jāregulē investīcijas, aktīvi jāmeklē investori ārzemēs, šinī darbā iesaistot diplomātiskā pārstāvniecību komercdienesta darbiniekus.

30.13. tabula

Rūpniecības konjunktūras apsekojumi: investīciju raksturojums rūpniecības uzņēmumu pamatlīdzekļos[1]

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
	Esošo investīciju raksturojums					
Investīciju esamība tekošajā gadā (% no apsekoto uzņēmumu skaita)	50	53	62	69	64	67
Investīciju apjoms salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu (atbilžu saldo %)	4	10	12	14	1	10
	Plānoto investīciju raksturojums					
Investīciju nodomi nākamajā gadā (% no apsekoto uzņēmumu skaita)	55	57	65	62	65	...
Gaidāmo investīciju apjoms salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu (atbilžu saldo %)	13	1	18	5	10	...

Ko rāda šī tabula? *Pirmkārt*, investīciju apjoms līdz 1999. gadam aug. *Otrkārt*, 1999. gadā investīcijas strauji sarūk (Krievijas krīzes iespaids). *Treškārt*, 2000. gadā investīcijas pieaug, gan nepārsniedzot 1996. gada līmeni un atpaliekot no 1997. gada un 1998. gada sasniegtā apjoma līmeņa. *Ceturtkārt*, gaidāmo investīciju apogejs tiek sasniegts 1997. gadā, kad Latvijas tautsaimniecībā iezīmējās tendence uz straujāku attīstību.

Nākamā tabula sniedz informāciju par investīciju ierobežojošiem objektīviem un subjektīviem faktoriem.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 38. lpp.

30.14. tabula

Rūpniecības konjunktūras apsekojumi: investīcijas ierobežojošo faktoru struktūra[1]
(procentos)

	Vidēji (1995–1999)	1997	1998	1999
Nepietiekams pieprasījums	15,5	14,0	20,3	17,3
Pārāk augstas kapitālizmaksas	17,4	16,8	15,6	17,3
Nepietiekams kredītu nodrošinājums	16,2	17,5	10,2	11,3
Nepietiekama peļņa	30,0	30,8	33,6	32,7
Bailes no parādiem	14,5	16,1	14,1	13,3
Tehniskie faktori	3,3	4,2	3,1	5,3
Citi	3,0	0,7	3,1	2,7

Starp ierobežojošiem faktoriem vidēji (1995–1999) pirmajā vietā ir nepietiekama peļņa. Tas attiecas uz pašmāju investoriem. Otrā vietā ir pārāk augstas kapitālizmaksas, kas liecina par tehnisko un tehnoloģisko atpalicību. Trešajā vietā ir nepietiekams kredīta nodrošinājums. Ceturtajā vietā – nepietiekams pieprasījums, kas saistās ar iniciatīvas trūkumu, pat zināmu kūtrumu. Piektajā vietā – bailes no parādiem, būtībā no riska, ignorējot pieredzi: kas neriskē, tas nevinnē!

30.14. tabula neaptver visus investīcijas traucējošos faktorus. Apsekotie uzņēmumu darbinieki noklusēja birokrātismu un korupciju, kas ir investīcijas nāvējoši ieroči. Investorus nebūt nepievelk juridisko normu nesakārtotība un nodokļu likumdošanas biežā maiņa. Īpaša problēma ir lata maiņas kurss pret brīvi konvertējamām valūtām. Ņemot vērā Latvijas Bankas nostāju, vēl un vēlreiz jāatkārto ekonomiskā aksioma, ka augsts valūtas kurss mazina eksporta konkurences spēju, tātad to bremzē un padara visai izdevīgu importu: nāciet, ārzemju komersanti, vieglu roku iekarojiet vietējo tirgu un, izmantojot konkurences priekšrocības, iznīciniet pašmāju ražošanu. Investori pirmām kārtām vēlas ražot konkurētspējīgas eksportpreces, bet atduras pret šķērsli – lata augsto valūtas kursu. Šiem faktoriem obligāti jāpievieno Pasaules bankas analīzes secinājums, ka notiek **valsts** zagšana. Atšķirībā no administratīvās korupcijas, kas galvenokārt skar ierēdņus, kas par kukuļiem, citiem materiāliem un nemateriāliem labumiem ir gatavi likumu apiet ar līkumu un aktīvi palīdzēt dāsniem klientiem, valsts zagšana ir korupcijas augstākā pakāpe, kad šauru grupu interesēs tiek pieņemti likumi, likumam pakļauti tiesiskie akti, dažādi lēmumi, pavēles. Pasaules bankas eksperti, raksturojot valsts zagšanu kā daudzās valstīs izplatītu parādību, uzskaitīja kanālus, pa kuriem šī zagšana notiek:

1) parlamentāra likumdošana;
2) prezidenta dekrēti;
3) centrālā banka;
4) krimināltiesa;
5) saimnieciskā tiesa;
6) politisko partiju finansēšana[2].

Šinī iespaidīgajā uzskaitē trūkst Latvijas specifikas: privatizācijas sertifikāti, kas tieši mazina investīcijas, privatizācija, kad tās nosacījumi paredz visai pieticīgas investīcijas, neveiksmīga privatizācija, kad uzņēmums beidz darboties, bet investīciju nav ne santīma (tā dažkārt novāc konkurentu), kad privatizē uzņēmumu, kas ir budžeta ieņēmumu donors: līdzekļi, kam būtu jāienāk valsts budžetā, pilda privāto komersantu peļņu kārās kabatas (piemērs AS "Latvijas balzams", ko privatizēja "Ave Lat"). Valsts zagšana notiek vienmēr, kad valstij atņem "vistas", kas dēj zelta olas. Vai tā nav valsts zagšana, ja valsts uzņēmumos (AS) norīko lērumu pilnvarnieku un padomes locekļu ar lielām algām; šī partiju pārstāvju algām izšķiestā nauda varētu būt avots vietējām investīcijām. Secinājums nepārprotams – valsts zagšana, radot greizus tiesiskus aktus tieši vai pastarpināti, ir resni sprunguļi, kas investīcijas ratu kustību ievērojami palēnina un atbaida potenciālus investorus.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 83. lpp.
[2] Diena, 2000. gada 27, oktobrī.

30.4. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Ekstensīvā izaugsme – izaugsme uz iepriekšējās tehniski tehnoloģiskās organizācijas bāzes. Izaugsmi nodrošina ražošanas resursu pieaugums.
2. Intensīvā izaugsme – izaugsme uz progresīvākās tehniski tehnoloģiskās organizācijas bāzes. Mūsdienās notiek pāreja uz informācijas tehnoloģijām, elektronisko komerciju.
3. Nodarbinātības multiplikators – reizinātājs, kas nosaka rādītāju ΔN (visas nodarbinātības pieaugumu t periodā) attiecībā pret ΔN_1 (sākotnējo nodarbinātības rādītāju).
4. Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators – reizinātājs, kas nosaka iekšzemes kopprodukta pieaugumu attiecībā pret investīciju pieaugumu.
5. Akselerotora darbība – raksturo a) attiecību starp ienākumu lielumu un investīciju lielumu; b) papildu investīciju iedarbību uz IKP un nacionālā ienākuma pieaugumu.
6. Investīcijas – naudas un materiālo līdzekļu ieguldījumi komercdarbībā tautsaimniecības attīstības mērķiem. Investīciju objekti var būt finansu un materiālu aktīvi. Atkarībā no tā investīcijas iedala finansu investīcijās un nefinansu investīcijās.
7. Nefinansu investīcijas – ilgtermiņa materiālie ieguldījumi dzīvojamās ēkās, citās būvēs un celtnēs, ilggadīgie stādījumi, tehnoloģijas mašīnas un iekārtas, pārējie pamatlīdzekļi un inventārs, kā arī pamatlīdzekļu izveidošana un nepabeigtu būvobjektu izmaksas.
8. Starptautiskā investīciju bilance – rāda valsts rezidentu ārējo aktīvu un pasīvu kopējo apjomu noteiktā datumā. Bilances posteņi aptver valsts rezidentu finansu prasības un saistības attiecībā pret nerezidentiem, monetāro zeltu un SDR (SVF speciālās aizgūšanas tiesības).
9. Tiešās investīcijas – ilgtermiņa attiecības starp vienas ekonomikas rezidentu (tiešais ieguldītājs) un citas ekonomikas rezidentu uzņēmumu (tiešo investīciju uzņēmums). Investīcijas ir tiešas, ja tiešajam ieguldītājam pieder 10% un vairāk akciju vai balsstiesību, vai ekvivalentu līdzdalība tiešo investīciju uzņēmumā.
10. Portfeļinvestīcijas – darījumi ar vērtspapīriem (tāda investora ieguldījums uzņēmuma pamatkapitālā, kuram pieder mazāk par 10% vērtspapīru un finansu saistību).
11. Citas investīcijas – pārpalikuma kategorija, kas aptver visus finansu darījumus, kuri nav ieskaitīti tiešajās investīcijās, portfeļinvestīcijās un rezerves aktīvos (tirdzniecības kredīti, SVF kredīti un aizdevumu izmantošana, valūta un depozīti, citi aizdevumi).
12. Rezerves aktīvi – monetārais zelts, SDR, citi ārzemju aktīvi, – kurus kontrolē monetārās iestādes un jebkurā brīdi var regulēt maksājuma bilances nesabalansētību.
13. Valsts investīciju programma (VIP) – konsolidētā valsts budžeta speciālā iedaļa, kas kalpo valsts investīcijām.

30.5. Secinājumi

Latvijas ekonomikas izaugsme, dzīves līmeņa kāpums, sociālo problēmu sekmīga risināšana ir tieši atkarīga no IKP lieluma, no nacionālā ienākuma potencēm. Tāpēc ekonomiskās stratēģijas centrālais punkts ir nosacījumu radīšana, kas paātrinātā solī sekmē IKP pieaugumu. Dž. M. Keinsa investīciju multiplikators likumsakarīgi saista investīciju apjomu ar IKP izaugsmi, bet akseleratora mehānisms darbojas pēc atgriezeniskās saites principa: izaudzis IKP ir avots jaunām investīcijām: investīcijas → ΔIKP; ΔIKP → investīcijas. Konkurences spaidi, peļņa kā uzņēmējdarbības motīvs gadu simteņiem un desmitiem liek īpatnējā formā darboties ekonomiskam *perpetuum mobile*, progresa pamatiem; brīžiem uz ierobežotu laiku specifiski, bet reizē likumsakarīgi faktori ekonomiku atsvież atpakaļ krīzes dūksnājā, regresa atvarā.

Investīciju multiplikatora darbībai var būt visai atšķirīgs efekts. Var investēt ražotnē, kur viss kapitāls, arī izejvielas ir importētas un ienākumu rada tikai lētais darbaspēks. Pēc šī varianta IKP tiek radīts galvenokārt ārzemēs. Latvijas IKP ikgadējais pieaugums būs neliels, neskatoties uz brangām investīcijām. Mēs esam ieinteresēti investīcijās, kur kapitāls (izejvielas, materiāli) ir pašmāju izcelsmes, celtniecību veic vietējie celtnieki, bet gatavie ražojumi tiek gadu gadiem eksportēti. Nevar iztikt bez modernās tehnikas importa. Tiek papildus izlietota Latvijas infrastruktūra. Šādas investīcijas izmanto

vietējās dabas resursus un nodrošina rentes saņemšanu. Pašmāju kapitāls rada nozīmīgu IKP elementu procentu likmi no kapitāla. Top jaunas darba vietas un ienākums no darba algas, kas vairo pieprasījumu Latvijas tirgū. Tiešie un netiešie nodokļi vairo valsts budžeta ienākumus. Uzņēmējspējas saistībā ar šīm investīcijām veido gan normālu, gan papildu peļņu, kas ir jauns nodokļu avots, papildu patēriņš un jaunu investīciju potenciālais avots. Tirgus "neredzamā roka" nespēj regulēt investīciju raksturu, tāpēc nepieciešamas mērķtiecīgas valsts programmas, kas investīcijas novirza pašmāju resursu izmantošanā.

Par izaugsmes perspektīvām liecina vidējā termiņa un ilgtermiņa prognozes. Šādas prognozes regulāri izstrādā Ekonomikas un Finansu ministrijas speciālisti. Viena no prognozēm līdz 2010. gadam divos variantos – pesimistiskajā un optimistiskajā – paredz trešā gadu tūkstoša desmitajā gadā sasniegt pēc pesimistiskā varianta 93% no 1990. gada IKP līmeņa, pēc optimistiskā varianta 107%. Ikgadējais IKP pieaugums tiek lēsts diapazonā no 3% līdz 6%. Vai šīm prognozēm lemts piepildīties? Var būt runa vienīgi par izredzēm sasniegt pesimistiskā varianta rādītājus. Ņemot vērā Latvijas eksporta ievērojamo samazināšanu uz Krieviju, pesimistiskais variants no reālo attiecību viedokļa pārvēršas par optimistisko variantu. Sastādīt jaunu pesimistisku variantu nav reāli iespējams, jo Latvijas eksports uz Krieviju prognozēšanai pagaidām nepadodas. Viens gan ir skaidrs: 2010. gadā ir visai vājas cerības sasniegt IKP 1990. gada līmeni. 1998. gada nogalē Krievijas krīze cirta robu Latvijas tautsaimniecībā. Augšupeja atjaunojās 2000. gadā. Pirmie soļi šai virzienā Latvijas IKP pieaugumu palielina visai pieticīgi.

Problēma, kas uztrauc visus Latvijas iedzīvotājus, ir jautājums, kad Latvija sasniegs Eiropas attīstīto valstu līmeni. Ekonomikas ministrijas jaunākā prognoze (2000. g. VII) paredz, ka tas notiks labākajā gadījumā pēc 30 gadiem. Šī prognoze saistās ar cerībām uz ekonomikas pietiekami strauju augšupeju. Latvijas ekonomikas izaugsmes process acīmredzami būs pretrunīgs. Labvēlīgi apstākļi ārzemju investīcijām savīsies ar negatīvām maksājuma bilances problēmām, zema inflācija kā pozitīvs faktors īstenosies vienlaikus ar relatīvi plašu bezdarbu. Kopumā augšupejas tendence vieš optimismu.

30.6. Pamatterminu tulkojums

Ārvalstu tiešās investīcijas	*direct foreign investments*	внешние инвестиции
Ekonomiskā izaugsme	*economic growth*	экономический рост
Ekstensīvā izaugsme	*extensive growth*	экстенсивный рост
Galējā tieksme patērēt	*marginal propensity to consume*	предельная склонность к потреблению
Galējā tieksme taupīt	*marginal propensity to save*	предельная склонность к обережению
Iekšzemes kopprodukta prognoze	*forecast of gross domestic product*	прогноз внутреннего валового продукта
Investīciju multiplikatora un akseleratora mehānisms	*investment multiplier and accelerator mechanism*	механизм мултипликатора и акселератора инвестиции
Nefinansu investīcijas	*no financial investment*	нефинансовые инвестиции
Nodarbinātības multiplikators	*employment multiplier*	мултипликатор занятости
Sarežģītais investīciju multiplikators	*complicated investment multiplier*	сложный мултипликатор инвестиции
Valsts investīciju programma (VIP)	*public investment program (PIP)*	государственная инвестиционная программа (ГИП)

30.7. Uzdevumi

1. Nacionālais ienākums – Ls 2 miljardi.
   Nacionālā ienākuma pieaugums nākamā periodā Ls 2,2 miljardi.
   Patēriņa pieaugums – 7%.
   Aprēķināt Dž. M. Keinsa investīciju vienkāršo multiplikatoru.
2. Pēc Dž. M. Keinsa, psiholoģiskais pamatlikums līdzinās 2/3 no ienākuma.
   Aprēķināt investīciju multiplikatoru.
3. Procenti no kapitāla ir Ls 0,3 milj., peļņa no uzņēmējspējām – Ls 0,5 milj.
   Uzņēmēja (investora) privātais patēriņš ir 60% no iepriekšminētajiem ienākumiem.
   Iekšzemes kopprodukta pieaugums – Ls 960 miljoni.
   Aprēķināt investīciju multiplikatoru.
4. Sastādīt uzdevumu, kur investīciju multiplikatora un akseleratora mijiedarbībā pēc atgriezeniskās saites principa pieaug iekšzemes kopprodukts.

30.8. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāpēc nepieciešama Latvijas ekonomikas strauja izaugsme?
2. Kādi faktori nosaka ekonomikas izaugsmi?
3. Ar ko atšķiras intensīvā izaugsme no ekstensīvās izaugsmes?
4. Kādi ir intensīvās izaugsmes faktori?
5. Kā darbojas nodarbinātības multiplikators?
6. Kāds sakars ir galējai tieksmei patērēt un galējai tieksmei taupīt?
7. Kāds sakars ir galējai tieksmei patērēt ar investīcijām?
8. Kā pamatojama investīciju multiplikatora formula?
9. Kādi papildu faktori raksturo sarežģīto investīciju multiplikatoru?
10. Kādi faktori raksturo investīciju multiplikatora lielumu?
11. Ar ko atšķiras akselerators no multiplikatora?
12. Kā mijiedarbojas multiplikators un akselerators?
13. Kā darbojas investīciju multiplikators un akselerators mūsdienu Latvijā?
14. Kāds ir paplašinātās atražošanas mehānisms?
15. Kas veido kopējo pamatkapitāla veidošanas fondu?
16. Kāds sakars ir starp privatizāciju un investīcijām?
17. Kādi ir valsts investīciju fonda avoti?
18. Kāda loma ir ārzemju investīcijām Latvijas ekonomikas izaugsmē?
19. Kādas ir Latvijas ekonomikas izaugsmes prognozes?
20. Kādi secinājumi izriet no Latvijas izaugsmes prognozes līdz 2010. gadam?

31. nodaļa. Nauda

Parasts cilvēks normālos apstākļos par naudas teorētisko saturu nedomā. Viņa tūkstoš reizes pārbaudītā dzīves filozofija naudas jomā ir gaužām vienkārša: pilns maks atver daudzas durvis, ļauj apmierināt daudzas jo daudzas vajadzības; plāns maks ir nemitīgu rūpju avots visās jomās – gan sadzīvē, gan uzņēmējdarbībā.

Paradoksāla parādība ir papīra naudas zīme. Piedrukājot papīrītim vienu nulli, naudas pirktspēja desmitkāršojas. Ja piedrukāsim divas nulles, tad par necilo papīru varēs nopirkt simts reižu vairāk preču. Trīs papildu nulles uz naudas zīmes jau robežojas ar fantastiku: papīra spēks pieaug tūkstoš reižu.

Kādas kaislības izraisa nauda! Kas gan nav lasījis par "zelta drudzi", ko tik talantīgi ir aprakstījis Džeks Londons. Šobrīd vienā polā ar draudiem un vardarbību naudas ražu vāc reketieris. Otrā polā miljonārs – labdaris – veido fondus, kas palīdz zināšanu kārajiem jauniešiem, kā arī atbalsta zinātniekus, kultūru vai arī pabaro ar šķīvi zupas tos, kuriem naudas nav ne graša.

Nauda ir spēks, to māca dzīve, un šis spēks var būt labs un ļauns!

Patiešām, kas tad ir nauda?

Kādreiz uz šo jautājumu varēja atbildēt īsi un skaidri: nauda ir prece – vispārējais ekvivalents. Šāds formulējums pieder pagātnei. Tas vairs neatbilst mūsdienu realitātēm. Jautājums par naudu pašlaik pieskaitāms pie vissarežģītākajām ekonomikas problēmām.

Zinātnieki, speciālisti pēc ilgas prātošanas un strīdiem ir nolēmuši: nauda ir tas viss, kas pilda tās funkcijas. Nav svarīgs naudas materiāls – lopiņš, zvērāda, zivs, gliemezis, sāls, tēja, dzelzs, varš, sudrabs, zelts, platīns, papīrs, elektroniskie signāli –, bet nozīmīga ir noteiktu funkciju pildīšana, kas nesaraujami saistīta ar cilvēku savstarpējām attiecībām.

31.1. Naudas izcelšanās

Nauda ir varens magnēts, kas pievelk miljoniem darbarūķu, komersantu, bet reizē arī noziedzniekus. Naudas dēļ ir noslepkavoti daudz cilvēku. Lai izprastu naudas fenomenu, jāiepazīstas ar tās izcelšanos.

Kādreiz mūsu senču senči cīnījās par izdzīvošanu, karoja vai mierīgi sadzīvoja, mīlēja un kurināja naidu apstākļos, kad nauda tiem bija totāli sveša.

Gadu tūkstošu gaitā gluži dabiski sākās pirmie maiņas akti. Vienai ciltij bija pārpalikumā bultu akmens uzgaļi. Citai ciltij vai ģintij pēc sekmīgām medībām bija vairākas "liekas" lāčādas. Kā tikt pie bultu uzgaļiem? Atrast cilti, kam šie uzgaļi bija pārpalikumā un kuras virsaitis labprāt savām sievām uzdāvinātu greznus lāčādas kažokus. Skaidrs, ka maiņa bija atkarīga no nejaušības, no neprognozējamas vajadzību sagadīšanās. Ciltis bija gatavas šādai nejaušai maiņai: prece A tika mainīta pret preci B. Viss šeit bija nejaušs, gan vajadzību sakrišana, gan apmaināmas lietošanas vērtības, gan maiņas proporcijas. Bet pirmais solis bija sperts.

Jo tālāk attīstījās darba dalīšana, jo maiņa kļuva regulārāka. No naudas vēl nebija ne vēsts.

Bet maiņas process soli pa solim, pārvarot daudz grūtību, kā cilvēku izdzīvošanas nosacījums neatlaidīgi virzījās uz priekšu. Arvien vairāk ražojumu kļuva par maiņas objektiem. Kas bija maiņas nepārvaramā barjera? Vajadzība nesakrišana. Vieniem bija vajadzīga prece A, dodot pretī preci B. Bet tiem, kas labprāt mainītu preci A, nevajadzēja preci B. Pēdējie maiņai piedāvāja preci C, kas preces A īpašniekiem bija lieka. Maiņai nebija motivācijas. Tā nenotika.

Kā vēsturiski atrisinājās šī pretruna? Pakāpeniski izvirzījās prece, ko mainīja visbiežāk. Sāka īstenoties principiāli jaunas maiņas attiecības.

Preci, ko visplašāk mainīja, sāka iemainīt nevis tāpēc, ka tā bija nepieciešama neatliekamu vajadzību apmierināšanai, bet kā starpnieku, pret kuru var iemainīt jebkuru patiešām vajadzīgu lietu. Preču starpnieku dēvēja par vispārēju ekvivalentu. Tie bija agrīnie naudas asni, bet vēl nebija īstas naudas.

Kad vispārējais ekvivalents cieši saistījās ar noteiktu preci un tika atzīts plašā teritorijā, varēja atzīt, ka preču nauda beidzot radusies. Daudzām pagātnes tautām pirmā nauda bija lopi, kažokādas, Ķīnā – tēja, Sudānā – sāls, tiem, kas dzīvoja pie ūdeņiem, – zivis, gliemeži utt. Nauda nebija kāda ģeniāla cilvēka izcils izgudrojums, bet maiņas attīstības neizbēgams rezultāts.

Soli pa solim par naudas preci kļuva metāli. Krievijas rubļa nosaukums ir atvasināts no vārda *rubiķ* (cirst) – metāla stieņus cirta gabalos ar noteiktu svaru. Gāja gadu simteņi, un par vispāratzītu naudu kļuva cēlmetāli – sudrabs un zelts. Zelts "atstūma" pārējo metāla naudu tikai 19. gadsimtā.

31.2. Naudas funkcijas

31.2.1. Vispārējā maiņas līdzekļa, apgrozības un maksāšanas līdzekļa funkcija

Nejauša maiņa kļūst regulāra. Mūsu senči rīkojās racionāli. Tie centās iemainīt to, kas tiem bija neatliekami vajadzīgs. Bet ko dot pretī, kādu ekvivalentu? Skaidrs, jādod pretī kāds paša mantas pārpalikums, bez kura varēja iztikt. Ar laiku sāka ražot speciāli maiņai. Tā izcēlās maiņa – sākumā nejauša, kad mainīja preci pret preci (P – P). Pag, pag, teiks mūsdienu apstākļu zinātājs, tas jau ož pēc bartera, t.i., maiņas bez naudas starpniecības, ko plaši piekopa bijušajā PSRS, sairstot sociālistiskajai plānsaimniecībai ar tās resursu sadales sistēmu, limitiem un norīkojumiem. Pēc Krievijas finansiālā kraha 1998. gada augustā bartera darījumi no jauna Latvijas un Krievijas attiecībās kļuva aktuāli. Brīnišķīgi, teiks kāds prātvēders, cilvēce tiek vaļā no neganta starpnieka – naudas. Bet, ja labi padomā, barters ir nelaime, normālas attīstības bremze, solis atpakaļ uz sen pārvarēto pagātni. Lai pastāvētu barters, ir nepieciešama partneru vajadzību precīza sakrišana. Tas nozīmē, ka jāorganizē speciāls meklēšanas centrs, kas pa visu pasauli centīsies atrast partnerus, kam būtu nepieciešama gaužām atšķirīgu preču mainīšana. Turklāt vēl būtu jāsakrīt maiņas proporcijām pēc kaut kāda nezināma kritērija. Citiem vārdiem, barters kā visaptveroša normāla maiņas sistēma ir praktiski neiespējama, būtībā utopija. Padomāsim vēl par vienu bartera pazīmi – maiņas proporciju skaitu. Ja kopējais apmaināmo labumu skaits ir 3, tad ir nepieciešamas tikai 3 atšķirīgas maiņas proporcijas. Ja mainīsim 4 preces bez naudas starpniecības, maiņas proporciju skaits jau sasniegs 6. Pāriesim pie reālākiem skaitļiem mūsu tautsaimniecībā, piemēram, pie minimāla skaitļa – 100 000 preču, un nepieciešamo maiņas proporciju skaits (lasi un brīnies!) sasniegs 5 miljardus (precīzi – 4 999 500 000). Modernā industriālā lielvalstī dažādu nosaukumu preču skaits sasniedz simtiem miljonu, bet katrai precei vēl ir liels skaits variantu un desmitiem lielumu. Līdz ar to kļūst nepieciešams fantastisks skaits maiņas proporciju, ar kurām netiktu galā visjaudīgākais supermodernais dators.

Pirmā funkcija – maiņas līdzeklis. *Homo sapiens* atrada izeju. Tūkstoš gadu pieredze, kļūdu un izmēģinājumu metode deva iespēju izvirzīt no preču masas preci, ko visbiežāk mainīja. Pret šo preci pārdevējs labprāt mainīja savu preci, jo prakse mācīja, ka pret to varēja iemainīt patiešām nepieciešamo labumu. Te jau var runāt par **maiņas līdzekļa funkciju**. Pircējam tieši tā prece, ko viņam piedāvāja pārdevējs, būtībā nebija vajadzīga. Viņam, pircējam, šī prece bija nepieciešama tikai kā starpnieks, kā prece, pret kuru var iemainīt jebkuru citu preci. Formula P – P (barters – prece pret preci) transformējas formulā P – N – P, kur N ir nauda, kas pilda savu pirmo funkciju – starpnieka lomu maiņā – maiņas līdzekļa, apgrozības un maksāšanas līdzekļa funkciju. Sākumā varēja runāt par preci – vispārējo ekvivalentu. Bet, kad šī prece – vispārējais ekvivalents – cieši jo cieši saauga ar noteiktu materiālo labumu ilglaicīgā periodā un plašā jo plašā teritorijā, varēja jau runāt par naudu kā noteiktu funkciju vienību. Vispirms naudas funkcijas pildīja materiālie labumi – preces, izsakot maiņas attiecības starp cilvēkiem. Nepakavēsimies pie naudas kā preces vēstures. Tas ir garš un saistošs stāsts, kas sākas ar lopiem, zvērādām, zivīm un beidzas ar sudrabu un zeltu. Tikai iegaumēsim: pirmā nauda bija preču nauda, un miljonos un miljonos maiņas aktu nauda labi pildīja savu pirmo maiņas starpnieka funkciju. Preču naudas tēls cilvēka apziņā gadsimtiem ilgi saistījās ar zeltu.

Kāpēc zelts kļuva par naudas preci. Cēlmetāls zelts pats par sevi ne no dabas, ne no Dieva nav nauda. Bet droši var apgalvot, ka zelts ir visai piemērots naudas funkciju teicamai pildīšanai.

Pirmkārt, mazs zelta svara daudzums pārstāv lielu naudas daudzumu, tātad ir gaužām ērts pārnēsāšanai makā.

Otrkārt, zelts ir labi dalāms, un katra tā daļa saglabā zelta cēlās īpašības; nav sevišķu tehnisku grūtību pēc svara pilnīgi vienādu monētu kalšanā.

Treškārt, zelts neoksidējas, tā ir prece, ko rūsa un kodes neēd; tā saglabā savas īpašības paaudžu paaudzēm. To var krāt zeķē, lādē, zem matrača, nodot mantiniekiem, norakt zemē, paslēpt līdz labākiem laikiem. Tas viss ir īpaša zelta fetiša pamats: cilvēki sāk piedēvēt šim cēlmetālam pārdabiskas īpašības.

Mūsdienās zelta naudas fetišs pieder pagātnei: citi materiāli un cita organizācija tagad ir ievērojami piemērotāki naudas funkciju pildīšanai.

31.1. shēma

Preču maiņas matrica[1]

PIEPRASĪJUMS \ PIEDĀVĀJUMS	A	B	C	D	E	F	N
A	o	O	O	O	O	O	X
B	O	o	O	O	O	O	X
C	O	O	o	O	O	O	X
D	O	O	O	o	O	O	X
E	O	O	O	O	o	O	X
F	O	O	O	O	O	o	X
N	X	X	X	X	X	X	o

Nauda un tirgus. Jautājums ir vienkāršs: ja tirgus ir īpašs ekonomisks mehānisms, kas savieno pieprasījumu un piedāvājumu, pircēju un pārdevēju, ražotāju un patērētāju, tad šo savienošanu ar savu pirmo funkciju veic nauda. Normāls preču resursu (ražojumu un pakalpojumu) tirgus nav atraujams no naudas. Turklāt tirgus operāciju konkrētā organizācija ir cieši saistīta ar naudas materiālu.

Labu priekšstatu par naudas saiknēm ar tirgus pieprasījumu un piedāvājumu sniedz preču maiņas matrica ar naudu kā starpnieku (sk. 31.1. shēmu).

Matrica rāda: pirmo preci A nav jēgas mainīt pret preci A (to raksturo punkts o). Tāpat prece B nekad netiks mainīta pret tādu pašu preci B utt. Preces A, B, C, D, E, F tieši savā starpā neapmainās (O; nav bartera). Matricas preču apmaiņa notiek tikai ar naudu (to raksturo N, X).

Naudas pirmā funkcija aptver visai atšķirīgus maiņas un samaksas variantus.

Pirmās funkcijas pirmais variants. Pircējs A veikalā, kas pieder pārdevējam B, nopērk preci par Ls 100 un par pirkumu uzreiz samaksā.

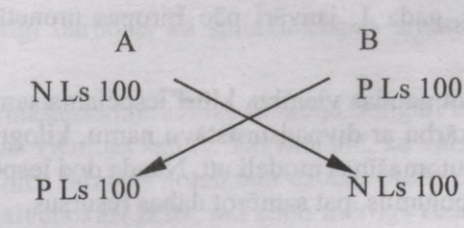

Nauda vienlaikus ir gan apgrozības līdzeklis, gan arī maksāšanas līdzeklis.

[1] Woll Artur. Algemeine Volkswirtschaftlehre. – 10. Auflage. – München: Vahlen, 1990. – S. 457.

Pirmās funkcijas otrais variants. Pircējs A pērk no pārdevēja B preci par Ls 100 uz kredīta; par pirkumu, tagad jau kā par parādu, tiek samaksāts pēc trim mēnešiem.

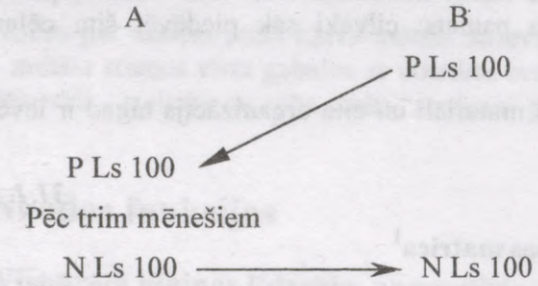

Šajā gadījumā naudas kustība laika ziņā (pēc trim mēnešiem) ir atrauta no preču kustības. Starp pārdevēju un pircēju veidojas principiāli jaunas attiecības – kredīta attiecības. Pārdevējs ir kreditors, bet pircējs – debitors. Nauda joprojām pilda apgrozības un maksāšanas līdzekļa funkciju, bet tai tagad ir būtiskas īpatnības, salīdzinot ar pirmo variantu. Taču ar to atšķirības starp variantiem vēl nebeidzas. Pārdošana ar samaksas atlikšanu uz vēlāku laiku jeb pārdošana uz kredīta parasti izraisa parādzīmes rašanos.

Vekselis parādzīme. Ja šai parādzīmei ir noteikta juridiska forma, tad tas ir vekselis, ko debitors izraksta kreditoram. Ja kreditoram ir jāsamaksā par kādu darījumu vēlākā termiņā vai jādzēš kāds savs parāds, tad viņš to var izdarīt, nododot sava debitora vekseli savam kreditoram. Pēdējam savukārt nav liegts, kārtojot parādu, šo vekseli nodot tālāk u.tml. Tā vekselis nonāk apgrozībā un pilda vienu no naudas funkcijām, proti, maksāšanas līdzekļa funkciju. Lai vekseļu apgrozība, to tālāka nodošana būtu tiesiski apstiprināta, ir nepieciešams indosaments, t.i., pārveduma uzraksts vekseļa otrā pusē ar parakstu, kas apstiprina, ka vekselis ir pārgājis citas personas rokās ar tālākas rīcības tiesībām. Tā parādzīmes (vekseļi) apgrozībā paplašina naudas pirmās funkcijas darbības lauku.

Nosacījumi. Izdarīsim dažus secinājumus: *pirmkārt*, lai nauda varētu sekmīgi pildīt savu pirmo funkciju, cilvēkiem jābūt ar mieru šo naudu pieņemt, atzīt monētu vai papīra zīmi par naudu; jāpiebilst, ka jebkurus vekseļus pārdevējs ne vienmēr pieņem; *otrkārt*, naudai jāpārstāv noteikta vispārējā pirktspēja; *treškārt*, nauda nodrošina pircējam plašu izvēles brīvību lemt, ko pirkt, cik pirkt, par kādu cenu pirkt; *ceturtkārt*, pateicoties naudas pirmajai funkcijai, pircējs var izvēlēties vietu, kur pirkt, kā arī izraudzīties tīkamu partneri.

Te mēs no jauna redzam, ka nauda kā apgrozības līdzeklis ir organiski saistīta ar tirgus ekonomikas pazīmēm. Naudas pirmā funkcija ir nepārprotami tirgus ekonomiskās brīvības simbols.

Maiņas aktiem, samaksas operācijām ir nepieciešama salīdzināšanas mēraukla. Te nonākam līdz naudas otrai funkcijai.

31.2.2. Nauda kā samērošanas mēraukla[1]

Nacionālā nauda. Katrai valstij dažkārt gadusimteņiem ilgi bijusi sava nacionālā naudas sistēma.

Starptautiskā nauda. Pirms vairākiem gadu desmitiem sāka ieviest starptautiskas naudas vienības. Starptautiskais valūtas fonds starpvalstu norēķiniem sāka lietot *SDR*, Eiropas valūtas savienībai kopējā nauda bija ekijs, ko ar 1999. gada 1. janvāri pēc Eiropas monetārās ūnijas (*EMU*) lēmuma sāka nomainīt eiro.

Samērošanas iespēja. Nosakot naudas vienību, kļūst iespējams samērot, naudas izteiksmē salīdzināt jebkuras preces – sērkociņu kārbu ar divpadsmitstāvu namu, kilogramu sviesta ar mēbeļu garnitūru, lodīšu pildspalvu ar jaunāko automašīnas modeli utt. Nauda dod iespēju ar vienotu mērauklu salīdzināt itin visus ražojumus un pakalpojumus, pat samērot dabas resursus.

[1]Mēs apzināti otro naudas funkciju neraksturojam kā vērtības mēru. Daudzās grāmatās par mikroekonomikas jautājumiem vērtības kategorija netiek ne pieminēta, ne izskaidrota. Tāpēc nav pamata naudas otro funkciju saistīt ar vērtības mērīšanu.

No tirgus pieredzes izriet, ka visām precēm (ražojumiem un pakalpojumiem) ir kāds kopsaucējs. Marksisti, sekojot priekštečiem klasiķiem, problēmu atrisināja samērā vienkārši. Bez vismazākajām šaubām tika apgalvots, ka itin visām precēm piemīt vērtība. Preces vērtības lielumu nosaka sabiedriski nepieciešamais pilnīgi vienveidīga abstraktā darba daudzums. Kopsaucējs ir atrasts. Preču vērtības samērošanai pietiek salīdzināt tajās ietverto, no konkrētām īpatnībām atbrīvoto, abstraktā darba daudzumu sabiedriski nepieciešamo normu ietvaros. It kā tirgus šo problēmu atrisina bez grūtībām.

Cenu pamats – galējais derīgums. Mūsdienu cenu teorija tādu samērošanas filozofisko modeli uzskata par dzīvei neatbilstošu. Par cenu pamatu tiek izvirzīts preču **galējais derīgums**. Tas prasa principiāli citu pieeju naudas otrai funkcijai.

Pasekosim, kā darbojas atsevišķa pircēja (arī pircēju masas) motivācijas mehānisms saistībā ar naudu. Nav speciāli jāpierāda, ka katrs pircējs kaislīgi vēlas par izdoto naudas summu maksimizēt iegūstamo **kopējo derīgumu**. Ideālā variantā tas kļūst iespējams, ja katrs atsevišķs pirkums nodrošina visaugstāko galējo derīgumu, rēķinot uz naudas vienību. Ir maz ticams, ka šāds ideāls variants reāli pastāvēs. Tālākā analīzē apzīmēsim preces galējo derīgumu ar GD, bet cenu (naudas daudzumu) ar c. Pērkot pirmo preci A, mēs iegūstam dalījumu

$$\frac{\text{Preces A GD}}{\text{P}}$$

kas raksturo galējo derīgumu caurmērā uz vienu naudas vienību. Pērkot nākamo preci, pircējs nevēlas būt zaudētājs un cenšas iegūt uz katru naudas vienību ne mazāku galējo derīgumu. Šo pircēja motivāciju var apzīmēt kā vienādojumu

$$\frac{\text{Preces A GD}}{\text{P}_1} = \frac{\text{Preces B GD}}{\text{P}_2}$$

Trešais pirkums saglabā iepriekšējo motivāciju – iegūt uz katru naudas vienību vismaz tikpat daudz derīguma kā iepriekš. Nākamie pirkumi pircēja motivāciju nemaina, un mēs nonākam līdz formulai:

$$\frac{\text{Preces A GD}}{\text{P}_1} = \frac{\text{Preces B GD}}{\text{P}_2} \cdots = \frac{\text{Preces Z GD}}{\text{P}_n}$$

Nobela prēmijas laureāts ekonomikā P. Semjuelsons secina, ka darbojas ekonomikas likums par vienādu galējo derīgumu uz naudas vienību. Tālākais secinājums jau ir nepārprotams: kopsaucējs visu preču salīdzināšanai ir galējais derīgums; to apstiprina tēze, ka vienādas naudas vienības pārstāv vienādu galējo derīgumu.

Protams, mums ir darīšana ar vienu no tipiskiem ekonomiskās rīcības motivācijas likumiem, kas tirgū darbojas tikai kā tendence ar daudzām svārstībām. Vienkāršojot iespējamās situācijas, pieņemsim, ka pircēji, iegādājoties preci B, uz naudas vienību gūst lielāku galējo derīgumu, nekā pērkot preci A. Dabiska reakcija acīmredzot būs tāda, ka pircēji paplašinās preces B pirkumus (motīvs – lielāks galējais derīgums) un samazinās preces A iegādi, kurai mazāks galējais derīgums. Ja iedziļināsimies galējā derīguma teorijā, konstatēsim, ka, vairāk pērkot preci B, tās galējais derīgums samazināsies, bet preces A galējais derīgums augs. Notiks galējā derīguma izlīdzināšanās un īstenosies iepriekš minētā formula līdz ar P. Semjuelsona izvirzīto likumu.[1]

Nauda savā otrā funkcijā sekmīgi darbojas kā salīdzināšanas mēraukla tieši tāpēc, ka tā ir galējā derīguma mērs.

Cenu mērogs. Vēsturiski salīdzināšanas mērauklas funkcija obligāti bija jāpapildina ar cenu mērogu, t.i., bija jāfiksē nacionālās naudas vienības saturs. Tas nozīmē, ka valstij bija jāpieņem juridisks akts, kas nosaka, ka viena naudas vienība līdzinās noteiktam naudas preču daudzumam. Tā kā naudas prece pat līdz nesenai pagātnei bija galvenokārt zelts, tad cenu mērogs tika noteikts kā precīzs zelta svara daudzums. Ja apgrozībā bija sudraba monētas, cenu mērogs tika izteikts sudraba svarā.

[1] G. Lībermanis. Tirgus, cena, konkurence. – R.: Kamene, Ekonomists. – 1994. – 130. lpp.

Vēsturisku apstākļu dēļ naudas attiecībās ilgu laiku īpaša nozīme bija dolāra cenu mērogam. Turklāt veidojās tiešs sakars starp oficiālo zelta cenu un cenu mērogu. Tā kopš 1934. gada vienas Trojas unces (31,1035 g) zelta oficiālā cena bija 35 dolāri. Līdz ar to viena dolāra zelta saturs jeb cenu mērogs bija 0,88867 g tīra zelta.

Lats = franks. Lata cenu mēroga pamatā bija tā zelta saturs, kas no 1922. gada līdz 1936. gadam līdzinājās 0,29032254 g tīrā zelta; tas savukārt atbilda Francijas franka zelta saturam. Tas nozīmēja, ka 1 lats = 1 franks. Jāatšķir juridiski noteiktais un faktiskais cenu mērogs. Iemesls tam ir inflācija, kad reālam cenu mērogam ir mazāks zelta saturs nekā oficiāli izsludinātajam.

Devalvācija. Saimniekošanas praksē mēs diezgan bieži sastopamies ar naudas vienības **devalvāciju**. Praktiski tas nozīmē, ka naudas vienības zelta saturs tiek oficiāli pazemināts. Tā 1936. gada 28. septembrī tika devalvēts Latvijas lats: turpmāk zelta saturs vienam latam tika noteikts 0,1758 g tīra zelta. Šo devalvāciju noteica gan konkrēti saimnieciskie apstākļi, gan Latvijas pievienošanās Lielbritānijas sterliņu mārciņu blokam.

Īpatnība bija tā, ka lata zelta saturu vairs nenoteica patstāvīgi, bet gan ar Lielbritānijas sterliņu mārciņas starpniecību (sterliņu mārciņas zelta saturs bija 4,43425 g tīra zelta, bet lata zelta saturs tika pielīdzināts 0,0396487 sterliņu mārciņām). Devalvācija vienlaikus nozīmē cenu mēroga samazināšanu, arī nacionālās valūtas kursa pazemināšanu salīdzinājumā ar ārzemju valūtām. *Inflācija* nozīmē slēptu devalvāciju.

Revalvācija. **Revalvācija** ir tieši pretēja parādība devalvācijai, t.i., naudas vienības zelta saturs un cenu mērogs tiek palielināts. Šāda revalvācija var notikt oficiāli un reāli, tajā skaitā nacionālās valūtas kursa celšanās gadījumā.

Zelts vairs nav naudas prece. Šis apraksts par naudas vienības zelta saturu un oficiālo cenu mērogu pieder pagātnei. Sākotnēji naudas funkcionēšanas prakse un pēc tam Starptautiskā valūtas fonda 1976. gada Jamaikas sesija "nometa" zeltu no naudas preces augstā troņa (formāli kopš 1978. gada 1. aprīļa). Jau kopš 1975. gada vairs netika publicēts valstu naudas vienību zelta saturs; sākās process, ko dēvēja par zelta demonetizāciju. Zelts kļuva par parastu preci; tam nebija vairs speciālas lomas naudas otrās funkcijas pildīšanā.

70. gados, pārejot uz "peldošajiem kursiem", t.i., uz kursiem (cenu), ko nosaka vienīgi apmaināmo valūtu pieprasījuma un piedāvājuma samērs, zūd arī devalvācijas un revalvācijas kategorijas. Valūtas kursi ik dienas "peld", proti, tie svārstās uz augšu vai uz leju bez jebkāda sakara ar zeltu. Par devalvāciju un revalvāciju var runāt vienīgi tad, ja kāda nacionālā valūta ir cieši "piekalta" kādai citai valūtai.

Eiro pirmie soļi. Ar 1999. gada 1. janvāri ierobežoti (tikai bezskaidras naudas norēķiniem) sāka darboties Eiropas monetārā ūnija (*EMU*) 11 ES valstu sastāvā ar kopējo valūtu iero. Priekšstatu par eiro starta pozīciju dod attiecība 1 USD = 1,12 eiro.

31.2.3. Nauda kā bagātību saglabāšanas un uzkrāšanas līdzeklis

Bagātība vispārējā formā. Bagātību var saglabāt un uzkrāt divās formās: naturāli lietiskā un naudas formā. Viens bagāts vīrs pirks zemi, māju, veselu automašīnu parku, vecmeistaru gleznas, dārgas mēbeles, vismodernāko videotehniku un audiotehniku, briljantus. Turpretī cits bagātnieks, nebūt neatsakoties no dzīves baudīšanas, krās naudu. Abi domās par mantiniekiem un būs norūpējušies par to, kā bagātību saglabāt. Stihiska dabas nelaime var iznīcināt māju kopā ar dārgām mēbelēm, vecmeistaru gleznām un vismodernāko tehniku, uz mūžīgiem laikiem aprakt briljantus mājas seifā.

Nauda ir bagātība vispārējā formā, un prātīgs cilvēks to glabā bankā, kur tā vēl nemitīgi pieaug. Zemestrīce vai plūdi bagātību vispārējā formā neskars, bet naudas īpašnieks baidās no inflācijas kā velns no krusta; arī banka neveiksmes gadījumā var "izlidot skurstenī".

Izvirzās arī likviditātes problēma. Ja tev ir skaidra nauda, tad likviditāte ir maksimāla: atkarībā no naudas daudzuma tu vari pirkt nekavējoties itin visu, kas sirdij tīk. Citiem vārdiem, naudu vienmēr var pārvērst precēs naturāli lietiskā formā.

Sarežģītāk ir otrādi – bagātību naturāli lietiskā formā pārvērst naudā. Likviditāte te ir ievērojami zemāka. Atrast naudīgu pircēju, kas alkst pirkt tieši tavu māju, zemi, tavas gleznas vai briljantus, gūt īpašumā tavu lepno automobili, nemaz nav tik vienkārši. Jāmeklē speciālisti – starpnieki; vecmeistaru gleznas var mēģināt pārdot speciālu firmu izsolēs, kas pārāk bieži nemaz nenotiek. Naudas maksimālā likviditāte ir tās kardināla priekšrocība, būtiska trešās funkcijas pazīme. Naudas daudzums ir visai aktīvs ekonomiskās rīcības motivācijas elements.

31.2.4. Nauda kā sabiedrisks spēks

Zelts kā pasaules cars. Naudas augstajai likviditātei ir vēl viens aspekts. Nauda ir sabiedrisks spēks gan privātās rokās, gan valsts īpašumā. Nauda kļūst par attiecību nesēju, kas pauž varu, diktē citiem cilvēkiem viņu rīcību, pakļauj sev uzņēmējus, jaucas politikā. Nauda (zelts) ir visvarena. Te nav vajadzīgi dziļi ekonomiski pētījumi.

Nocitēsim Mefistofeļa kuplejas no operas "Fausts":

Zelta teļš ir pasaules cars –
Viņu vienu katru dienu
Simtiem pielūdz ļaužu bari,
Visiem pēc zelta rokas trīc.

Kalps un karalis, augsti, zemi,
Visi gaida, ko viņš lems.
Viņa priekšā ceļus loka
Zeltā saistīts ļaužu prāts –
Sātans savu pļauju vāc!

Zelta teļš visvarens dievs,
Viņa vara visu dara.
Debess valdnieks viņš paties'!

Cilts pret cilti, dēls pret tēvu,
Zeltam klausot, cīņā iet,
Nebeidz baltas asinis liet;
Tautas uzņem grūtu postu.
Apstulbots ir ļaužu prāts –
Sātans savu pļauju vāc!

Lai lasītājs pats spriež, cik laikmetīgi ir šie panti!

Vai drīkstam aizmirst mafiju, reketu, pasūtījuma slepkavības, kad sātans savu pļauju vāc! Pārejas periods, agrīnā tirgus ekonomika tam ir labvēlīga augsne.

31.2.5. Nauda kā ekonomiskās informācijas nesēja

Informācija naudas ietērpā. Ir maz ticams, ka mūsdienās kāds apstrīdēs tēzi, ka informācijas loma pārvaldes procesos augtin aug.

Kas ir nepieciešams sekmīgai uzņēmējdarbībai un tautsaimniecības vadībai? Nauda sniedz visdažādāko un visai nepieciešamo informāciju.

Pirmkārt, tā sniedz informāciju par pieprasījumu.

Otrkārt, tā sniedz informāciju par ražošanas izmaksām.

Treškārt, tā sniedz informāciju par saņemto un gaidāmo peļņu.

Ceturtkārt, tā sniedz informāciju par investīcijām.

Piektkārt, cena naudas formā informē par pieprasījuma un piedāvājuma samēru.

Sestkārt, budžets ir bagāts informācijas avots naudā, kas atspoguļo ekonomisko procesu rezultātus tautsaimniecībā, kā arī nepieciešamos naudas līdzekļus normālai attīstībai.

Septītkārt, informācija par dzīves līmeni bez naudas nevar iztikt.

Astotkārt, tirdzniecības bilance kā eksporta un importa salīdzinājums ir nepieciešama naudā.

Devītkārt, maksāšanas bilance pēc savas dziļākās būtības ir izsakāma naudā un vienīgi naudā.

Desmitkārt, depozīts, noguldījums – tipiska informatīva naudas kategorija.

Vienpadsmitkārt, kredīts tiek piešķirts naudas formā, informējot par naudas pieprasījumu.

Divpadsmitkārt, iekšējais parāds – informācija valstij par nepieciešamību iekasēt naudu parāda dzēšanai.

Trīspadsmitkārt, ārējais parāds – informācija par brīvi konvertējamo valūtu, kas jāuzkrāj parāda dzēšanai; arī informācija naudā par pašu līdzekļu trūkumu ekonomiskajai attīstībai vienlaikus informē par šī parāda robežu, ko tālāk nedrīkst pārsniegt.

Četrpadsmitkārt, kopsavilkuma informācija, ko sniedz iekšzemes kopprodukts, nacionālais kopprodukts, nacionālais ienākums, ir uztverama tikai un vienīgi naudā.

Piecpadsmitkārt, rentabilitāte – informācija par uzņēmējdarbības izdevīgumu un efektivitāti – ir tipisks naudas rādītājs.

Sešpadsmitkārt, amortizācijas fonds – informācijas avots par naudas līdzekļiem pamatkapitāla atjaunošanai.

Septiņpadsmitkārt, valūtas kurss – informācija naudā par iekšējo un ārējo ekonomisko procesu sarežģītu mijiedarbību.

Astoņpadsmitkārt, maksājuma bilance – informācija par naudas plūsmu no ārienes un naudas plūsmu uz citām valstīm.

Šo uzskaiti varētu vēl turpināt. Bet jau ar esošiem piemēriem pietiek, lai raksturotu naudu kā komercdarbības un tautsaimniecisko sakaru informācijas atbildīgu nesēju.

31.3. Naudas veidi

Pēdējais gadsimts. Neiedziļināsimies vēsturē, kas ir bagāta ar naudas materiāla daudzveidību. Aprobežosimies ar pēdējo simtgadi, salīdzinot naudas veidus mūsdienās ar tiem, kas apkalpoja tirgus ekonomiku 19. gadsimta nogalē.

Autors apzinās, ka 31.1. tabulai ir formāls raksturs un tā pilnā mērā neizceļ naudas veidu principiālās īpatnības mūsdienās. Bez sīkākas analīzes nevar tikt skaidrībā par naudas veidu būtību 20. gadsimta nogalē.

31.3.1. Sudraba, zelta, platīna monētu nozīme mūsdienās

Mūsdienu dārgmetālu monētas. Vai mūsdienās kādā valstī tiek kaltas monētas no dārgmetāliem? Atbilde nepārprotami skan: "Jā"! Bet kāpēc 31.1. tabulas labajā pusē augšējā rindā ir ievilkta svītra? Pretruna? Kļūda? Nekādā gadījumā! Pievērsīsimies faktiem. Dienvidāfrikas Republikā regulāri kaļ zelta monētas – krjugerenderus, kas sver tieši vienu Trojas unci tīrā zelta.

Anglija laiž apgrozībā soverenus. Francija 1985. gadā par godu Emilam Zolā izlaida 100 franku sudraba monētu. Šajā gadā tāda pati sudraba monēta tika kalta par godu Marijai Kirī. Pēc gada Francijā kā brīvības simbols dienas gaismu ieraudzīja franka platīna monēta (tās svars – 20 g, raudze – 999).

1993. gadā Latvijas Banka izlaida jubilejas latus, atzīmējot Latvijas brīvvalsts dibināšanas 75. gadadienu. 2 lati bija bronzas kaluma, 10 lati – sudraba, bet 100 lati – zelta kaluma. 1980. gadā PSRS

par godu Maskavas olimpiādei izlaida apgrozībā 10 rubļu sudraba, 100 rubļu zelta un 150 rubļu platīna monētas. Šādu piemēru minēšanu varētu turpināt.

31.1. tabula

Naudas veidi

19. gs. pēdējā trešdaļa	20. gs. pēdējā trešdaļa
1. Pilnvērtīgas sudraba un zelta monētas	1. –
2. Sīkā maiņas nauda no krāsainiem metāliem	2. Sīkā maiņas nauda no krāsainiem metāliem
3. Papīra nauda kā valsts kases zīmes	3. Papīra nauda no dažāda materiāla (papīrs, krāsainie metāli), ko emitē valsts kase
4. Kredītnauda 4.1. vekseļi 4.2. čeki 4.3. banknotes, kas apmainātas pret zeltu	4. Kredītnauda 4.1. vekseļi 4.2. čeki 4.3. banknotes, kas nav apmainātas pret zeltu
5. Beztermiņa noguldījumi (depozīti) kredītiestādēs, ko apkalpo čeki	5. Beztermiņa noguldījumi (depozīti) kredītiestādēs, ko apkalpo čeki, kredītkartes un debetkartes
6. Terminētie un krājnoguldījumi kredītiestādēs	6. Terminētie un krājnoguldījumi kredītiestādēs

Kam ir paredzētas šīs dārgmetālu monētas? Vai normālai apgrozībai tirgū, pirkšanas un pārdošanas aktu apkalpošanai? Nekādā gadījumā! Pat tīri praktiski tas nebija iespējams, jo šo monētu skaits bija visai ierobežots. Kā piemēru varam minēt Franciju, kur 1936. gadā izlaida tikai 9500 platīna monētas. Šo monētu faktiskā cena tirgū ievērojami pārsniedza nominālu, un tās bija domātas kā pievilcīgs "gardums" numismātiem un tiem, kas vēlējās krāt bagātību dārgmetālu monētu formā. Var droši apgalvot, ka šīs monētas nepildīja naudas pirmo funkciju un tāpēc par naudu, kas ir organiska trīs funkciju vienotība, nav uzskatāmas. Runa ir par dārgmetāliem, kam tīri formāli ir naudas monētas forma. Ir arī izņēmumi. 1998. gadā Latvijas Banka laida apgrozībā 100 latu zelta monētas. Pirmo partiju zibens ātrumā izpirka. Kaut arī šīs zelta monētas bija domātas kā apgrozības līdzeklis, maiņas līdzeklis līdzās pārējām Latvijas 1 un 2 latu monētām, šīs zelta monētas, pirmkārt, kļuva par numismātu kārumu, otrkārt, par bagātību uzkrāšanas līdzekli. Apgrozībā šīs zelta monētas praktiski nenonāca. Spekulantiem bija labs loms. Lai zelta monētas kļūtu par parasto apgrozības līdzekli, to skaitam jābūt pietiekami lielam.

31.3.2. Sīkā maiņas nauda

Sīkās maiņas naudas monētas tiek gatavotas no krāsainu metālu kausējuma. Principiāli svarīgi ir tas, ka vienas šādas monētas metāla cena ir zemāka par šīs monētas nominālu. Vienalga, vai ir runa par vienu santīmu vai 2 latiem, Latvijas Bankai šīs monētas izmaksā ievērojami lētāk. Padomāsim par šādu hipotētisku piemēru. Garnadzis ir nozadzis vairākus desmitus kilogramu sīknaudas. No krāsainā metāla kaltās monētas viņš izkausē un pārdod šo metālu uzpircējiem. Muļķis, teiks lasītājs, šāda operācija nesīs zaglim prāvus zaudējumus. Ja viņš zagtās monētas izmantotu tieši kā maksāšanas līdzekli, tad negodīgais guvums būtu ievērojami lielāks.

Maiņas monētas pilnīgi neatkarīgi no to kalšanai izmantotā materiāla pēc sava ekonomiskā rakstura ir klasiska papīra nauda.

31.4. Papīra nauda

Zili brīnumi: papīrs spēj aizstāt cēlmetālu, arī jebkuru preču naudu! (Ja kāda prece ilgstoši un plašā teritorijā tiek atzīta par naudu, kas pilda visas trīs funkcijas, tad šāda nauda ir raksturojama kā preču nauda). Ekonomikā brīnumu nav. Visur valda cēloņsakarība, visur saskaramies ar ekonomiskās rīcības motivāciju. Ja pārdevējs par savu preci bez mazākā protesta zelta vai sudraba monētu vietā ņem pretī papīrnaudas zīmi, tad tā ir likumsakarīga parādība. Bet kur te "suns ir aprakts"? Lai to atklātu, jāpievēršas papīra naudas rašanās vēsturei.

31.4.1. Papīra naudas rašanās

Prakses ierosinājums. Papīra naudas rašanos vēsturnieki datē ar 650. gadu, kad Ķīnā valdīja Tan dinastija. Kāpēc visvarenajam un bagātajam to dienu valdniekam radās doma aplaimot savu tautu ar tik ģeniālu atklājumu kā nauda no papīra? Izrādās, ka to noteica prakse. Ap šo laiku Ķīnā apgrozībā bija vara monētas *juanj–pao*, kuru svars bija 3,8 g. Šai preču naudai bija visai maza pirktspēja. Pērkot kādu dārgāku mantu, nācās atstiept smagu maisu vai kurvi ar šīm vara monētām. Neērtības bija arī šīs lētās naudas glabāšanā un saskaitīšanā. Imperatora padomnieki lauzīja galvu, kā pārcirst šo mezglu. Beidzot risinājums tika atrasts. Uz augstas kvalitātes papīra iespieda grūti viltojamas naudas zīmes ar nominālu 10 000 *juanj–pao*. Samaksa par lieliem pirkumiem bija atvieglota šī vārda tiešā un pārnestā nozīmē. Šo papīra naudu varēja brīvi apmainīt pret vara monētām. Ķīnieši šim jauninājumam uzticējās un bija gaužām apmierināti. Vingrinājumi svarcelšanā beidzās, naudas glabāšana un transportēšana prasīja maz vietas. Taču bija gan viena vērā ņemama neērtība: papīra naudu varēja lietot tikai samaksai par dārgiem un lieliem pirkumiem. Neskatoties uz to, tirgotāju starpā papīra nauda kļuva visai populāra. Arvien lielāks skaits cilvēku deva priekšroku papīra naudai un nebūt neprasīja mainīt to pret vara naudu. Prakse apliecināja, ka par vienu papīra naudas zīmi *pao–czao* var nopirkt tikpat daudz preču kā par 10000 *juanj–pao*. Šis reālais fakts viesa uzticību šai novitātei – apdrukātam papīrītim, kas aizstāja īsto naudu.

Papīra naudas krahs Ķīnā. Pēc simts gadiem neveiksmes karos pazemināja *pao–czao* maiņas vērtību. Pieaugušais nodokļu slogs nespēja segt nemitīgi augošos kara izdevumus. Lai glābtu situāciju, imperators pavēlēja masveidā emitēt papīra naudas zīmes, tās nenodrošinot ne ar precēm, ne ar metālu – varu. *Pao–czao* īpašnieki drudžaini sāka atbrīvoties no papīra naudas. Panika bija neapturama pat tad, kad 806. gadā imperators izdeva stingru jo stingru dekrētu: sodīt ar nāvi tos, kam būs mazāk par 50 000 vara monētu *juanj–pao*. Sākumā veiksmīgais pasākums beidzās ar pilnīgu krahu, izputināja tos, kas savu bagātību glabāja papīra naudā. Izputinātie cilvēki lādēja Dievu, imperatoru, ļaunos garus, bet vēl nesaprata, ka te darbojas objektīvs ekonomisks likums: papīra nauda bija cieņā tikai tik ilgi, kamēr tās daudzums atbilda preču apgrozības nepieciešamībai. Bet, kad šīs papīra zīmes bija izlaistas tādā skaitā, kas pēc nomināla tālu pārsniedza faktisko nepieciešamību, *pao–czao* pirktspēja saruka arvien vairāk un vairāk, līdz beidzot šī nauda pārvērtās bezvērtīgos papīrīšos.

Nāves sods par atteikšanos pieņemt papīra naudu. Kārdinājums laist apgrozībā "brīnumnaudu" neatstāja Ķīnas imperatorus. 970. gadā no jauna apgrozībā parādījās papīra nauda *pen–cen* vai "ērtie". Tika mēģināts pārvarēt ekonomikas likumus, paredzot nāves sodu tiem, kas atteiksies pieņemt šīs papīra naudas zīmes. Izvērsās divkauja starp bailēm no nāves un reālo ekonomiku. Uzvarēja ekonomika. Visbargākie sodi netika galā ar papīra naudas pirktspējas likumsakarīgo krišanos. Glābt papīra naudu tā arī neizdevās, un 1488. gadā Ķīna uz vairākiem gadsimtiem pārtrauca naudas emisiju.

Papīra naudas vīruss. Bet papīra naudas vīruss jau pasaulē bija ieperinājies: 1294. gadā šīs papīra zīmes no ķīniešiem pārņēma persieši, 1337. gadā – japāņi. Interesanti, ka papīra naudu visai primitīvā veidā sāka lietot ielenktos cietokšņos gan Mauritānijā Āfrikā, gan Nīderlandē Eiropā. To laišanu apgrozībā pavadīja karavadoņu dāsni solījumi pēc uzvaras karā papīra zīmes aizstāt ar pilnvērtīgām metāla monētām.

Orderi parādu samaksai. Jauns posms papīra naudas apgrozības vēsturē sākās 18. gadsimtā Francijā. Tas bija saistīts ar skotu avantūrista, kaislīga spēlmaņa un baņķiera Džona Lo vārdu. Londonā populārajam lendlordam, kam piederēja bagāta muiža, mieru nedeva viens dīvains apstāklis. Kārtējo reizi paspēlējis ruletē visas savā rīcībā esošās zelta monētas, viņš nākamajā neveiksmē kārtīs saviem

partneriem izrakstīja 18 "orderus" kopsummā par 2,5 tūkstošiem sterliņu mārciņu. Viņš mēģināja izdibināt cēloni, kāpēc viņa partneri – kreditori šos "orderus" – mirstīga cilvēka parakstītus papīrus – labprāt ņēma pretī kā naudu, būtībā parādzīmes. Pakāpeniski Džons Lo nonāca līdz atziņai, ka "orderus" ņēma pretī tā prozaiskā iemesla dēļ, ka tie pārstāv daļu no viņa bagātības. Tas nozīmē, ka parāds ir nodrošināts ar viņa lepno muižu. Ja viņš būtu nabags kā baznīcas žurka, tad neviens viņa parakstītos "orderus" nepieņemtu. Tie būtu pilnīgi bezvērtīgi papīrīši.

Karaļa dekrēti. Šīs atziņas Džonu Lo vēl neapmierināja. Viņš saprata, ka šādus parakstītus "papīrus" var izsniegt arī citi bagātnieki. Bet kur ir garantija, ka "ordera" nominmāls nepārsniedz reālo bagātību? Un kā glābties no viltotās papīra naudas, kuras rašanos varēja droši prognozēt? Taču bija vēl viena problēma: kā piespiest ikvienu iedzīvotāju bez liekām runām pieņemt "orderus" zelta vietā? Kas būtu, ja papīra naudu sāktu izlaist pati karaļvalsts? Karaļa pilis, muižas, cietokšņi, zemes, kuģi, pārējās bagātības būtu papīra naudas reāls nodrošinājums, bet karaļa dekrēti liktu katram pārdevējam ņemt pretī šos "orderus", vienlaikus paredzot nāves sodu papīra naudas viltotājiem. Šāds papīra naudas apgrozības modelis Džonam Lo jau likās pieņemams un reāls. Atlika tikai teorētisko ideju pārbaudīt praksē.

Jauni impulsi. Pagāja divi gadu desmiti. Francija, kur valdīja izšķērdīgais Karalis–Saule, atradās pilnīga bankrota priekšā. Šajā kritiskajā brīdī Džons Lo Francijai ieteica savu valsts finansiālās glābšanas plānu, kas balstījās uz papīra naudas zīmju emisiju.

1716. gadā Parīzē tika nodibināta pirmā privātā emisijas banka "Bank General" (vispārējā banka), par kuras direktoru iecēla Džonu Lo. Galvenais bija tas, ka bankai tika piešķirtas tiesības laist apgrozībā papīra naudu, bet visu valsts iestāžu pienākums bija šīs papīra zīmes apmainīt pret zeltu un pieņemt tās nodokļu maksājumos.

Vēsturiski dokumenti liecina, ka plašā mērogā sākās zelta un sudraba apmaiņa pret bankas papīra zīmēm. Tas nozīmēja jaunu impulsu rašanos rūpniecībai, iekšējai un ārējai tirdzniecībai. Džons Lo atradās panākumu augstumos. 1718. gadā privātā banka "Bank General" tiek pārveidota par karalisko banku – "Bank Royal". Drīz vien Džonam Lo tika atgādināts, ka viņš ir solījis dzēst valsts parādus. Veiklais baņķieris izmantoja sen pārbaudītu viltīgu (būtībā blēdīgu) paņēmienu: viņš panāca karaliska dekrēta pieņemšanu, saskaņā ar kuru monētu zelta saturs tika samazināts; simts livru monētu vietā no tā paša zelta daudzuma tika izkaltas simts četrdesmit livru monētas. Francijas mērogā efekts bija iespaidīgs: agrāk apgrozībā bija 3 miljardi zelta livru, bet tagad to skaits pieauga līdz 4,2 miljardiem zelta livru. 1,2 miljardus zelta livru (pēc nomināla, bet ar mazāku nekā iepriekš zelta svaru) varēja izmantot valsts parādu dzēšanai. Lai cik tas arī bija paradoksāli, iedzīvotāju uzticība papīra naudai pat pieauga; cilvēki steidzās zeltu apmainīt pret papīra zīmēm. Džons Lo apmierināts svinēja uzvaru. Kad daži baņķieri lielā daudzumā centās papīra naudu apmainīt pret zeltu, sekoja jauna zelta monētu svara samazināšana; cilvēki atkal centās "atvieglotās" zelta monētas ātri vien apmainīt pret stabilām papīra zīmēm.

Džona Lo liktenīgā kļūda. Un te Džons Lo pieļāva liktenīgu kļūdu. Viņam likās, ka zelta monētas var devalvēt gandrīz vai neierobežoti, saglabājot nemainīgu papīra naudas pirktspēju. Karaļa galms uzstājīgi prasīja arvien vairāk un vairāk naudas saviem izšķērdīgajiem pasākumiem. Dokumenti liecina, ka laikā no 1719. gada septembra līdz 1720. gada decembrim monētu zelta saturs tika samazināts 28 reizes, sudraba saturs – 35 reizes.

Un iestājās tas, kam bija jāiestājas – neganta inflācija. Cenas augtin auga. Lai palīdzētu valdībai izkļūt no kārtējām finansu grūtībām, Džons Lo 1721. gada 15. jūlijā laida apgrozībā vēl 500 miljonus papīra zīmju. Sākās panika. Naktī uz 17. jūliju centieni atbrīvoties no bezvērtīgiem papīrīšiem un saņemt zelta monētas pulcināja pie bankas 200 000 cilvēku garu rindu. Neizbēgamais krahs bija klāt. Džons Lo pameta banku un muka uz ārzemēm. Objektīvi ekonomikas likumi svinēja uzvaru pār subjektīviem ekonomiski nepamatotiem pasākumiem.

Varēja sagaidīt, ka Francijas rūgtā mācība uz ilgu laiku atturēs citu valstu valdniekus un galma finansistus savās zemēs laist apgrozībā papīra naudu. Bet notika tieši pretējais. Džona Lo kļūdu analīze līdzināja ceļu zelta un sudraba naudas (preču naudas) plašai aizstāšanai ar papīra naudu, sākot ar 18. gadsimtu. It sevišķi aktīvi šis process noritēja 19. un 20. gadsimtā.

31.4.2. Papīra naudas nepieciešamība un iespējamība

Papīra naudas nepieciešamība. Novitātes ekonomikā parasti nerodas kā atsevišķa cilvēka oriģināls atklājums. Tas nebūt nenozīmē, ka cilvēka prāts, analītiskās iespējas, radošā izdoma, drosme riskēt neveicina pozitīvu ekonomisko procesu norisi. Lai arī cik nozīmīgs būtu subjektīvais faktors, taču noteicošais ir tas, ka ekonomiskā parādība nobriest, kļūst nepieciešama un iespējama tās attīstība. Tas pilnā mērā attiecas arī uz zelta un sudraba monētu nomaiņu ar papīra naudu.

Pirmkārt, preču ražošanas straujā paplašināšanās prasīja arvien vairāk zelta un sudraba monētu apgrozības nodrošināšanai. Cēlmetālu sāka manāmi pietrūkt, un papīra nauda varēja itin viegli atrisināt naudas daudzuma problēmu.

Otrkārt, nauda, pildot pirmo funkciju, ir tikai starpnieks maiņas aktos; tai nav patstāvīgas nozīmes. Uz maiņas altāra tiek upurētas grandiozas bagātības, daudz resursu, sūrā darba. Nav nejaušība, ka viena no ekonomiskām teorijām ražošanas izmaksas zelta un sudraba iegūšanai, to tālākai kalšanai monētās raksturo kā neražīgas ražošanas izmaksas. Citiem vārdiem, resursu daudzumu, kas tiek izlietots preču (cēlmetālu) naudas iegūšanai, pārejot apgrozībā uz papīra naudu, ir iespējams izlietot ievērojami lietderīgāk no sabiedrības vajadzību apmierināšanas viedokļa.

Papīra naudas apgrozības iespējamība. Bet ar papīra naudas nepieciešamību vien nepietiek, lai tā sāktu dominēt visas naudas apgrozībā. Obligāti jābūt ekonomiskai iespējai zeltu un sudrabu apmainīt pret papīra zīmēm. Šis fenomens, t.i., zelta monētu vietā apkalpot maiņas aktus ar papīra zīmēm, izriet no naudas kā apgrozības līdzekļa, maiņas līdzekļa un maksāšanas līdzekļa funkcijas. Šī starpnieka funkcija nebūt neprasa pilnvērtīgu naudu. Tā ir ātri pārejoša funkcija: monēta slīd no rokas rokā, no kabatas kabatā; tā tiek pārskaitīta no konta kontā. Lai pildītu pirmo funkciju, naudai jāpiemīt pirktspējai. Naudai jāapliecina, jāpārstāv pirktspēja, bet nebūt nav nepieciešams, lai tā pati būtu reāla prece.

Prakse sekmēja nepilnvērtīgās naudas apgrozību pilnvērtīgās naudas vietā. Ir labi zināms, ka zelta un sudraba monētas apgrozībā nolietojas, nodilst, praktiski zaudē daļu sava svara. Ja mēs ilgu laiku lietotās monētas precīzi svērtu, tad izrādītos, ka to svars neatbilst likumā noteiktajam cenu mērogam. Bet tavu brīnumu! Šīs nepilnvērtīgās monētas sekmīgi turpina pildīt apgrozības, maiņas un maksāšanas līdzekļa funkciju, it kā būtu pilnvērtīgas. Secinājums ir nepārprotams: ir reāla iespēja pirmo naudas funkciju pildīt nepilnvērtīgai naudai, pat papīra naudai. Šī prakses apstiprinātā papīra zīmju nepieciešamība un iespējamība galu galā izspieda zelta un sudraba monētas no apgrozības; sāka dominēt papīra nauda.

31.4.3. Papīra naudas lietošanas vērtība un pirktspēja

Lietošanas vērtība. Pārdevējam papīra nauda jāatzīst un atzīstot jāpieņem. Citiem vārdiem, papīra naudai ir jābūt sabiedriskai lietošanas vērtībai, ko kā naudu atzīst visi, sākot ar pārdevēju, banku, apdrošināšanas sabiedrību, biržu un beidzot ar pašu valsti, iekasējot nodokļus un nodevas. Kas piešķir papīra zīmēm naudas vispārējo lietošanas vērtību? Pirmā atbilde skan tā: to nodrošina valsts juridiskais spēks, likums, kas nosaka, ka šī papīra zīme kā nauda jāpieņem katram itin visos maksājumos. Otrā atbilde: nepieciešama uzticība valstij, tās spējai organizēt normālu naudas apgrozību. Interesanta aina bija vērojama pilsoņu kara laikā Krievijas sagrautajā naudas apgrozībā. Tie, kas naivi ticēja, ka carisms atgriezīsies, pretī ņēma pirmsrevolūcijas cara papīra naudu. Februāra revolūcijas piekritēji bija ar mieru pieņemt un krāt "kerenkus". Rajonā, kur kādu laiku valdīja anarhists batjka Mahno, cilvēki bija spiesti norēķināties ar vietējo naudu, ko emitēja anarhistu valdība; tie, kas ticēja boļševikiem, ņēma pretī to naudu, ko atzina boļševiku dekrēti u.tml. Trešā atbilde: lai atzītu naudas sabiedrisko lietošanas vērtību, papīra naudai jāiegūst pirktspēja.

Papīra naudas pirktspēja. Pēdējā atbilde gan teorētiski, gan praktiski ir visai sarežģīta problēma. Vispirms noskaidrosim, cik pilnvērtīgas naudas noteiktā laika sprīdī nepieciešams apgrozībai, tirgus normālai apkalpošanai. Vienkārša formula palīdz šķetināt šīs problēmas kamolu.

$$M = \frac{a - b + c - d}{v}$$

kur

M – apgrozībai nepieciešamais pilnvērtīgās naudas daudzums;
a – preču cenu summa, kas pārdotas konkrētā laika periodā;
b – preču cenu summa, kas pārdotas uz parāda un par kurām nav jāmaksā minētajā laika periodā;
c – parādu maksājumi konkrētā laika periodā;
d – maksājumi, kas savstarpēji sedzas;
v – naudas apgrozības ātrums, ko mērī ar vienāda nosaukuma monētu vidējo aprišu skaitu gadā.

Formula ir nepilnīga, jo tā ignorē pilnvērtīgas naudas izņemšanu no apgrozības un uzglabāšanu kā rezervi vai dārgmetālu monētu kā bagātības krāšanu. Pieņemsim, ka apgrozās vienīgi papīra nauda un tās daudzums precīzi atbilst minētajai formulai. Kā zināms, papīra naudai vērtības nav (abstrahēsimies no papīra zīmju izgatavošanas izmaksām, kas, ievērojot papīra kvalitāti, sarežģītu zīmju, krāsu kombināciju, pretviltošanas līdzekļus, var būt paprāvas). Papīra nauda var būt tikai reprezentatīva maiņas vērtība, kas spēj pārstāvēt, reprezentēt vienīgi pilnvērtīgu naudu jeb preču naudu.

Ja apgrozībai ir nepieciešami 100 miljardi vienību noteiktas pilnvērtīgas naudas un katras naudas vienības cenu mērogs (zelta saturs) oficiāli ir viens grams tīra zelta, tad, laižot apgrozībā 100 miljardus papīra naudas zīmju, katra papīra naudas vienība tirgū pārstāvēs vienu gramu zelta. Citiem vārdiem, katras papīra naudas vienības pirktspēja līdzināsies pilnvērtīgās naudas vienības pirktspējai.

Reprezentatīvā loma. Analīzes nolūkā pieņemsim, ka apgrozās četri miljardi papīra naudas zīmju jeb četras reizes vairāk, nekā nepieciešams, pilnvērtīgu naudas zīmju. Elementāra loģika liek mums spriest, ka katra papīra naudas vienība tagad pārstāvēs tikai vienu ceturto daļu pilnvērtīgās naudas vienības jeb 0,25 g tīra zelta. Papīra naudas pirktspēja būs četras reizes samazinājusies; par to pašu papīra naudas daudzumu varēs nopirkt četras reizes mazāk preču (ražojumu un pakalpojumu). Proti, lai noskaidrotu papīra naudas pirktspēju, jāizdala apgrozībai nepieciešamais pilnvērtīgās naudas daudzums ar apgrozībā faktiski esošo papīra naudas daudzumu; dalot iegūsim papīra naudas reprezentatīvo maiņas lomu, salīdzinot ar pilnvērtīgās naudas pirktspēju.

Vai šīs it kā "dzelzs" cēloņsakarības, kas regulē papīra naudas apgrozību, patiešām reāli atspoguļo naudas apgrozības procesus mūsdienās? Lasītājs jāsarūgtina! 20. gadsimta nogalē papīra naudas pirktspēju nosaka ievērojami sarežģītākas sakarības, ko minētais apraksts ignorēja.

Pirmkārt, reprezentatīvās maiņas lomas (maiņas vērtības) koncepcija ir organiski saistīta ar darbvērtības teoriju, ko mūsdienu tirgus teorija neatzīst.

Otrkārt, zelts vairs nav naudas prece un papīra naudas reprezentatīvās lomas salīdzinājums ar naudas vienības cenu mērogu zeltā ir zaudējis jēgu.

Treškārt, naudas zīmju emisija arvien plašāk ir saistīta ar kredītu, apgrozās kredītnauda – banknotes.

Ceturtkārt, nosakot nepieciešamo naudas daudzumu M, jāņem vērā konkrēto naudas veidu likviditātes pakāpe.

Irvinga Fišera līdzsvara formula. Mūsdienās papīra naudas pirktspējas noteikšanai pirmām kārtām monetāristi vispārējā veidā izmanto amerikāņu ekonomista Irvinga Fišera formulu, kas balstās uz tirgus (preču un naudas) līdzsvaru.

$$M \times V = Q \times P,$$

kur

M – naudas masa apgrozībā (būtībā M1),
V – vienveidīgo naudas zīmju vidējais aprišu skaits gadā,
Q – preču (visdažādāko ražojumu un pakalpojumu) kopējais daudzums, kas tiek piedāvāts,
P – piedāvāto preču cenas.
Q x P atspoguļo: $Q_1P_1 + ... + Q_iP_i + ... + Q_nP_n$.

Pēc šīs formulas papīra naudas pirktspēju raksturo cenu līmenis un tā izmaiņas. Pārveidojot iepriekšējo formulu, mēs makrolīmenī iegūstam cenu līmeni:

$$P = \frac{M \times V}{Q}$$

Faktori, kas nosaka naudas pirktspēju. Ja P samazinās, papīra naudas pirktspēja kļūst lielāka; ja P pieaug, tad papīra naudas pirktspēja samazinās; ja P paliek iepriekšējā līmenī, tad arī papīra naudas pirktspēja nemainās. Elementāra analīze dod iespēju noskaidrot, kurš no trim faktoriem (M, V vai Q) un kādā mērā ir izmainījis papīra naudas pirktspēju. Daudzi šīs problēmas pretinieki pieņem V kā nemainīgu lielumu, kas neietekmē papīra naudas pirktspēju. Q samazināšanās, pastāvot nemainīgai naudas masai, izraisa cenu celšanos un papīra naudas pirktspējas krišanos. Te saskaramies ar M izlietošanas problēmu. Ja apgrozās zelta un sudraba monētas un apgrozībai nepieciešamais naudas daudzums, pēc darbvērtības teorijas postulātiem, samazinās, tad "liekā" pilnvērtīgā nauda "izkrīt" no apgrozības; nauda sāk pildīt trešo funkciju, un notiek bagātības saglabāšana un uzkrāšana. Nepieciešamais preču un naudas līdzsvars automātiski atjaunojas, bet cenas pēc noteiktām svārstībām paliek iepriekšējā līmenī.

Līdzsvarošanas procesi ievērojami sarežģītāk notiek, ja apgrozās papīra nauda. "Liekā" papīra nauda "neizkrīt" no apgrozības, tā netiek uzkrāta kā bagātība, bet gan tiek pārvērsta precēs. Pieprasījums pieaug, cenas ceļas, papīra naudas pirktspēja krītas. Tas pats notiek, ja tiek emitētas papildu papīra naudas zīmes, palielināts M.

Zinošs lasītājs iebildīs, ka arī papīra naudu cilvēku vairums kaislīgi krāj kā bagātību, turklāt vēl dzenoties pēc augstiem procentiem. Jā, papīra naudu var noguldīt bankās kā terminētos un krājnoguldījumus. Uz laiku šie papīrīši "izkrīt" no apgrozības, bet tikai uz laiku. Noguldījumi ir kredīta avots, un papīra nauda pa kredīta izsniegšanas kanāliem no jauna nonāk apgrozībā, nesamazinot M lielumu un palielinot P. Te nonākam līdz problēmai par naudas masas dažādo daļu atšķirīgo likviditāti.

31.5. Naudas masas elementi un to likviditāte

31.5.1. Kā saprast naudas likviditāti?

M1 un absolūtā likviditāte. Ar ko skaidrā nauda kabatā (vienalga, monētas vai papīra zīmes) dažkārt priecina sirdi? Ar savu absolūto likviditāti! Šo naudu var pēc pirmās vēlmes bez kavēšanās pārvērst ražojumos un pakalpojumos. Šādus naudas masas elementus apzīmē ar M1. Kas tad ietilpst šajā naudas masas elementu grupā?

Pirmkārt, skaidrā nauda.

Otrkārt, beztermiņa noguldījumi jeb tekošie rēķini, ko bankā var izņemt pēc pirmā pieprasījuma un tad jau skaidras naudas veidā lietot pēc patikas.

Treškārt, ceļojumu čeki. Vēlamo summu var iemaksāt bankā brīvi konvertējamā valūtā. Ceļojot kādā zemē kaut aiz trejdeviņiem kalniem, čeku bankā bez kavēšanās var pārvēst skaidrā vietējā valūtā. Ja esāt nodomājis doties ceļojumā vai komandējumā, varat iztikt ar nelielu kabatas naudu tikai pašam ceļam. Pārējo naudu jebkurā daudzumā jūs varat vest līdzi ceļojumu čeku veidā. Piemēram, "Rietumu bankā" jūs varat savu ceļojumam paredzēto naudu pārvērst ceļojumu čekos "American Express", ko atzīst un pieņem visā pasaulē. Pretstatā skaidrai naudai šie čeki jūs pasargā no zādzības, viltotas naudas, no uzbrukuma. Ja esat ceļojumu čeku pazaudējis, jums nav jāuztraucas. Vērsieties "American Express" tuvākajā pārstāvniecībā, un jums aizstās pazaudētos čekus ar jauniem! "American Express" čeks dod arī iespēju iepirkties veikalā, samaksāt par pakalpojumiem viesnīcā, tūrisma firmā, restorānā utt. Šis piemērs apstiprina ceļojumu čeku augsto likviditāti un pamato to ieskaitīšanu naudas masas elementā M1.

M2 un likviditātes raksturojums. Bet tagad iedomāsimies citu situāciju. Kāds cilvēks mājās nevēlas turēt lielāku naudas summu. Baidās! Turklāt dīkā esoša nauda nekādi nevairojas. Izeja ir! Naudu var noguldīt bankā kā termiņdepozītu, proti, var noguldīt naudu uz laiku – pusgadu, gadu, trīs gadiem. Nauda pieder jums, bet rīkoties ar šo naudu jūs nevarat. Mierinājums – nauda bankā pelna procentus, t.i., pieaug. Vienā jaukā dienā termiņnoguldījumu īpašniekam ir nepieciešama bankā noguldītā nauda, lai samaksātu par steidzamu pirkumu. Bet nekā! Nauda ir un naudas tomēr nav. Šajā gadījumā naudai ir zema likviditātes pakāpe. Jāraksta pazemīgs lūgums, lai banka naudu pēc 20 dienām izmaksā; turklāt tiek zaudēti līdz šim izmaksātie procenti. Bēda, jūsu bēda: jūs netiekat klāt pie pašam piederošās naudas. Ir bankas, kas termiņnoguldījumus ir ar mieru izmaksāt uzreiz, prasot par šādu

pretimnākšanu trīs procentus no noguldījumu summas. Te esam nonākuši līdz naudas masas elementam M2, kas līdzinās M1 + termiņnoguldījumi bankā.

M3 un vēl zemāka likviditāte. Vai ir iespējama vēl zemāka naudas likviditātes pakāpe? Jā, ir iespējama! Runa ir par krājnoguldījumiem, kas bankām tiek uzticēti ilgākam laika posmam. Piedzimst bērniņš. Gādīgi vecāki nogulda bankā kādu naudas summu, ko mīļotā atvase līdz ar visiem procentiem varēs saņemt pilngadības sasniegšanas dienā. Meitenei šādā veidā var naudu noguldīt pūrā: kāzu dienā līgava, kas tagad kļuvusi par likumīgu sievu, var droši doties uz banku un saņemt skaidro naudu – viņai novēlēto krājnoguldījumu līdz ar visiem procentiem. Līdzīga situācija rodas, apdrošinot savu dārgo dzīvību, piemēram, uz desmit gadiem. Ja būsi pēc desmit gadiem vēl starp šīs pasaules dzīvajiem, saņemsi visu naudu, ko esi ik mēnesi maksājis apdrošināšanas sabiedrībai, ievērojot īpašu aprēķina kārtību. Te sastopamies ar dažādiem variantiem. Kāds naudīgāks vīrs samaksā visu apdrošināšanas summu uzreiz līguma noslēgšanas brīdī un tad pacietīgi gaida desmit gadus savu naudu. Cits variants būs, ja apdrošināšanas sabiedrība, pamatojoties uz iepriekšējām iemaksām, izsniedz aizdevumu, šādā veidā palielinot naudas likviditāti. Tā nonākam līdz naudas masas agregātam M3, kas līdzinās M2 + krājnoguldījums, kam ir zema likviditātes pakāpe.

Atsevišķās valstīs lieto dažādus kritērijus, lai raksturotu naudas masas agregātus M2 un M3. Tā ASV M2 līdztekus M1 ieskaita nelielus termiņnoguldījumus, bet M3 vēl pievieno liela apjoma termiņnoguldījumus, kas pārsniedz 100 000 dolāru.

Kas ir M2X. Latvijas Bankas praksē lieto naudu plašā nozīmē – M2X, kas ietver, *pirmkārt,* skaidro naudu apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs); *otrkārt,* iekšzemes uzņēmumu un privātpersonu noguldījumus pēc pieprasījuma (būtībā tie ir tekošie rēķini bez termiņa); *treškārt*, termiņnoguldījumus latos un ārzemju valūtā. Šis naudas masas elementu kopums M2X ir tuvs M3.

Likviditātes paveids. Speciālos darbos par naudas problēmām dažkārt vēl izdala M4, M5, M6. Attīstītās tirgus ekonomikas valstīs ir visai plašas un daudzpusīgas iespējas ieguldīt naudu, lai pelnītu procentus. Protams, likviditātes pakāpe dažādiem noguldījumiem, investīcijām ir visai atšķirīga. Piemēram, nauda tiek ieguldīta iekšējā aizņēmuma obligācijās. Latvijas Finansu ministrija pārdod šīs obligācijas ar atmaksas termiņu pēc 28 dienām, 91 dienas, pusgada, t.i., ar dažādu likviditātes pakāpi. Pērkot akcijas, rodas jauna problēma – akciju likviditāte, proti, cik ātri var pārdot šos vērtspapīrus nolūkā saņemt skaidru naudu. Pašlaik Latvijā ir aktuāla privatizācijas sertifikātu likviditāte saistībā ar to pārdošanas cenu. Ja sertifikāta nominālā vērtība ir 28 lati, bet tiek piedāvāts viens lats, tad vēlme pārdot sertifikātu manāmi zūd. Sertifikāta likviditāte samazinās, daudziem sertifikātu īpašniekiem tā būtībā ir nulle (pārdot nevēlas).

31.5.2. Īsta nauda un kvazinauda

Kvazinauda. "Pilsoņtiesības" ir ieguvis termins kvazinauda. Kāda ir šīs mazliet teiksmainās kategorijas būtība? Runa ir par relatīvi augstiem likvīdiem finansu aktīviem, tādiem kā bezčeku krājkontiem, termiņa noguldījumiem, īstermiņa valsts vērtspapīriem. Būtībā kvazinauda ir dažāda veida termiņnoguldījumi. Kas vieno visus šos elementus?

Pirmkārt, šīs naudas masas elementi tieši nefunkcionē kā apgrozāmie līdzekļi.

Otrkārt, relatīvi augsta likviditāte. Ja minētie naudas masas elementi tiek raksturoti kā kvazinauda, tad kas jāuzskata par īsto naudu? Ekonomistu strīdi šajā jomā nerimstas, bet vairākums speciālistu par īsto naudu uzskata tikai M1. Tas ir loģiski, jo tikai naudas masas agregāts M1 spēj pildīt un arī reāli pilda itin visas trīs naudas funkcijas.

Nosacītajam teorētiskajam sadalījumam īstā naudā un kvazinaudā ir tīri praktiska nozīme naudas apgrozībā.

Pirmkārt, M1 daudzums tieši ietekmē preču pieprasījumu. Tikai jāievēro, ka bagāti cilvēki, kam lielā daudzumā ir kvazinauda, M2 un M3, vienlaikus ir visai aktīvi pircēji un reti kad atgādina "skopo bruņinieku". Te veidojas sarežģītas attiecības starp naudas masas elementiem pieprasījuma jomā, kas ietekmē inflācijas norisi un intensitāti. Viens no 20. gadsimta populārākajiem ekonomistiem anglis Džons Meinards Keinss ir izvirzījis koncepciju par galējo tieksmi patērēt un galējo tieksmi taupīt: pieaugot ienākumiem, aug personiskais patēriņš, bet mazākā mērā nekā

ienākums; līdz ar to straujāk par visu ienākumu aug ietaupījums. Izcilais teorētiķis galējo tieksmi patērēt ir nosaucis par psiholoģisko pamatlikumu, kas ietekmē samēru izmaiņu starp īsto naudu un kvazinaudu par labu pēdējai.

Otrkārt, ja naudas daudzums M1 ir neliels, var rasties skaidrās naudas bads, kas sekmē centienus M2 pilnīgi pārvērst M1 un rosina skaidrās naudas emisiju.

Treškārt, M1, M2, M3 dažāda satura noteikšana ir cieši saistīta ar konkrētās valsts centrālās bankas naudas politiku. Te ir iespējami dažādi varianti. Nemainīgs koppieprasījums diktē nepieciešamību saglabāt nemainīgu M1 lielumu. Vienlaikus var rasties vajadzība palielināt M2, kas prasa no centrālās bankas noteiktu mērķtiecīgu rīcību naudas apgrozības jomā. Ja jau iepriekš ir pieņemts, ka M2 ir plašs saturs, tad centrālā banka naudas apgrozības procesos var neiejaukties, proporcija starp M1 un M2 veidosies pašregulēšanās ceļā.

Ceturtkārt, īstās naudas M1 lielums ir cieši saistīts ar ekonomiskās aktivitātes ciklu fāzēm: cikla virsotne prasa lielāku M1 daudzumu, lejupslīde un cikla iedobuma fāze sašaurina skaidrās naudas pieprasījumu.

Piektkārt, lielums M1 vēl ir saistīts ar proporciju starp skaidrās naudas un bezskaidrās naudas norēķiniem. Pēdējo īpatsvars arvien pieaug, un daudzi eksperti prognozē bezskaidrās naudas ēras iestāšanos trešā gadu tūkstoša sākumā.

Sestkārt, kvazinauda ir saistīta ar risku; banka var zaudēt maksātspēju, bankrotēt, un kvazinauda tad ir "ierakstāma skurstenī".

Preču nauda un simboliskā nauda. Naudas masas dalījums grupās, kurām ir atšķirīgs raksturs, var notikt pēc dažādiem kritērijiem. Pamatdalījums ir dalījums preču naudā un simboliskā naudā. Pēdējā savukārt dalās papīra naudā un kredītnaudā. Papīra naudas izcelšanos un apgrozību mēs jau apskatījām. Turpmāk iepazīsimies ar kredītnaudu un tās evolūciju līdz mūsdienām.

31.6. Kredītnauda

31.6.1. Parādzīme – vekselis

Parādzīme. Uzņēmēju savstarpējā uzticība ir nozīmīga un visai cienījama ekonomisko attiecību forma. Uzņēmēja vārds aizstāj ne vienu vien birokrātisku papīru. Un tomēr bez parāda zīmēm mūsdienu uzņēmējdarbībā nevar iztikt. Drošs paliek drošs. Debitora parakstīta parādzīme ir tiesiski atzīts dokuments, kas apliecina parādu, sniedz garantiju kreditoram (parāda devējam), piespiež debitoru (parāda ņēmēju) laikā samaksāt parādu.

Kad rodas parāda zīme?

Pirmkārt, tad, kad prece tiek pārdota uz parāda, t.i., ar maksājuma atlikšanu uz vēlāku laiku. Parāda zīmē fiksē to, kas, kam, cik parādā un kad parāds atmaksājams.

Otrkārt, tad, kad tiek aizdota nauda; tā saskaņā ar vienošanos ir atmaksājama pēc noteikta laika kopā ar procentiem. Parādzīmes konkrēts paveids ir vekselis.

Vekseļa raksturojums. *Pirmkārt,* vekselis ir likumā noteiktā formā sastādīta parādzīme. *Otrkārt,* vekselis tiek obligāti apmaksāts ar zīmogmarkām – īpašu valsts nodevu. *Treškārt,* ja vekselis norādītajā termiņā netiek izpirkts, tas ar notāra starpniecību tiek protestēts un piespiedu kārtā iekasēta paredzētā naudas summa saskaņā ar notāra sastādīto izpildrakstu. Līdz ar to vekselis atšķiras no parastās parādzīmes, kad parādu var vienīgi piedzīt, pamatojoties uz tiesas lēmumu. Te būtiski ir tas, ka vekselim ir neapstrīdams raksturs.

Izšķir vienkāršo vekseli un pārvedu vekseli. Vienkāršais vekselis ir debitora parādzīme savam kreditoram, kur ievērotas visas vekseļa formālās prasības.

Pārvedu vekselis. To bieži dēvē par tratu. Tā ir kreditora (trasanta) rakstiska pavēle debitoram (trasātam) vekselī norādīto parāda summu paredzētā laikā un vietā samaksāt kādai trešajai personai (remitentam); šī trešā persona var arī būt pārvedu vekseļa uzrādītājs.

Galvojums. Kreditors, saņemot vekseli, ne vienmēr apmierinās ar debitora parakstu, bet prasa galvojumu, vēlas, lai neapstrīdamā parāda atmaksai būtu uzticams garants. Galvojumu uz vekseļa izdara ar speciālu uzrakstu "Galvoju" vai "Galvoju par debitoru N", kam seko galvotāja paraksts zem debitora paraksta. Gadījumā, ja parādnieks vekseli laikā neizpērk, tad tas jādara vekseļa galvotājam.

Starptautiskā Vekseļu konvencija. Vekseļu izrakstīšanu un apgrozību regulē starptautiska Vekseļu konvencija, ko 1930. gadā pieņēma Ženēvā. Latvija pievienojās šai konvencijai un 1938. gadā pieņēma savu šai konvencijai atbilstošu *Vekseļu likumu*. Šis likums, Latvijai pārejot uz tirgus ekonomiku, pilnībā ir atjaunots ... un praktiski nedarbojas. Lasītājs ir izbrīnījies! Kāpēc mūsdienās neizmantot šādu neapstrīdamu, tiesiski drošu parāda zīmi? Vispārēja atbilde ir nepārprotama: nopietnā krīze, kuras dūksnājā slīka daudzi Latvijas uzņēmumi, lika vairīties no parāda darījumiem (komerckredīta), kā arī grauj uzticību gan juridiskām, gan fiziskām personām un rosina izmantot drošākas norēķinu formas. Tā daudzi uzņēmumi (valsts un privātie) pārdod savu preci tikai pret iepriekšēju samaksu vai izmanto akreditīvu.

Norēķins ar akreditīvu. Pēdējā gadījumā darbojas šāds mehānisms: uzņēmējs pasūtītājs deponē savā bankā noteiktu naudas summu, kas ir paredzēta samaksai par pasūtītām precēm. Naudas deponēšanas faktu apliecina noteiktas formas dokuments. Tikko piegādātājs savam partnerim preci ir nosūtījis, viņš savā bankā saņem samaksu par piegādāto produkciju vai veiktiem pakalpojumiem. Banka var bez kavēšanās piegādātāja rēķinus samaksāt, jo tās rīcībā ir dokuments par deponēto naudu pasūtītāja bankā.

Par to, ka parastais norēķinu mehānisms nav drošs, liecina tiesas pašreizējā prakse: tiesās atrodas milzums lietu par nesamaksātām piegādēm, nesamaksātiem izpildītiem līgumiem.

Iepriekšējais apskats attiecās uz tā saucamo komercvekseļu izmantošanu norēķinu sistēmā.

Vekselis noguldījuma apliecinājums. Latvijā ir pieredze, ka vekseli kā parādzīmi izmanto bankas un citas kredītiestādes, pieņemot naudas noguldījumus par noteiktu procentu likmi. Klientam, naudas noguldītājam, banka neizsniedz noguldījuma jeb krājgrāmatiņu, bet izsniedz vekseli, kur ir norādīts, cik daudz naudas noguldīts jeb bankai aizdots un kādā datumā banka parādu dzēsīs kopā ar konkrētu procentu summu. Ja banka savas saistības nepildīs, ar šādu nesamaksātu vekseli var tieši vērsties pie notāra pēc izpildraksta. Īpatnība ir tā, ka noguldījums iegūst naudas parāda formu.

31.6.2. Vekseļu apgrozība

Vekseļu portfelis. Uzņēmumiem var krāties vekseļu portfelis, kuriem vēl nav pienācis samaksas termiņš. Šādus vekseļus uzņēmums ir tiesīgs tālāk nodot saviem parādniekiem. Pienāks termiņš un debitors – vekseļa izrakstītājs – tajā minēto naudas summu samaksās jaunajam kreditoram. Šāda vekseļa nodošana obligāti prasa garantiju, ko pirmais kreditors apliecina ar savu parakstu – indosamentu.

Indosaments. *Pirmkārt,* indosaments ir pārveduma uzraksts uz vekseļa otrās puses, kas apliecina, ka parādzīme tiek nodota citai personai; pēdējai ir tiesības saņemt vekselī norādīto naudas summu; *otrkārt,* persona, kas ir parakstījusi indosamentu, tiek saukta par indosantu; tā garantē savlaicīgu vekselī minētās naudas summas samaksu indosātam (būtībā jaunajam kreditoram); *treškārt,* ja līdzās indosanta parakstam, t.i., indosamentam ir norādīts indosanta vārds, tad to sauc par vārda indosamentu. Šādā gadījumā vekseli tālāk nodot nevar. Pretstatā tam ir blanko indosamenti. Indosamentu sauc par blanko, ja ir tikai indosanta paraksts (iepriekšējā vekseļa īpašnieka izdarīts paraksts). Vekseli ar blanko indosamentu var neskaitāmas reizes nodot tālāk citām personām bez jebkāda jauna apstiprinoša paraksta. Kas pēdējais uzrāda vekseli, tam kā likumīgam kreditoram – īpašniekam – jāsaņem vekselī norādītā summa. Daudzkārtīgi nodotie vekseļi citām personām, neprasot jaunus indosamentus, neizslēdz parakstus – garantijas.

Pastāv vēl ordera indosamenti. Jau atzīmējām, ka vekselis ar vārda indosamentu tālāk nav nododams. Taču ir iespēja šādu aizliegumu apiet. Ir nepieciešams indosanta uzraksts: "Tikai šim indosantam vai arī citai personai, kuru viņš norāda." Tā rodas ordera indosaments, un indosanta norādītā persona ir likumīga vekselī minētās summas saņēmēja.

Tādējādi blanko indosamenti kopā ar ordera indosamentiem nodrošina vekseļu apgrozību, bet paši vekseļi ir raksturojami kā kredītnauda.

31.6.3. Vekseļu diskonts

Vekseļu pārdošana. Vai vekseli var pārdot? Nepārprotami! Ar vekseļu pirkšanu visvairāk nodarbojas bankas. Šādas operācijas veikšanu sauc par vekseļu diskontu. Kāda jēga ir šādām vekseļu pirkšanas un pārdošanas operācijām? Vekseļu īpašniekam steidzīgi ir nepieciešama nauda, jo daudzus rēķinus samaksāt ar vekseļiem nevar. Jāmaksā strādniekiem darba alga: tā maksājama naudā. Ir pienācis nodokļu maksāšanas termiņš – valsts ieņēmumu dienests vekseļus pretī neņem, jāmaksā naudā. Pat likumīgā sieva ģimenes uzturam prasa tikai naudu. Naktsbārā, kur tiek pavadīts vakars kopā ar draugiem, vekseļus noraidīs, pieņems tikai naudas zīmes. Ne cigaretes, ne alus kārbu, ne saldējuma porciju ar vekseli nevar nopirkt, jāliek galdā nauda. Tu vari būt bieza vekseļu portfeļa turētājs un vienlaikus absolūti maksātnespējīgs. Izeja? Tā ir vekseļu pārdošana, to diskontēšana. Bankas, kas ir ar mieru pirkt vekseļus, nav nekādi labdari. Vekseļu diskonts ir kredīta forma, par ko pienākas procenti pēc diskonta likmes. Banka zina: pienāks vekseļa termiņš un visa tajā norādītā summa nonāks bankas rokās.

Diskonta procenti. Banka, diskontējot vekseli, sev paturēs diskonta procentus. Jo vairāk ir dienu līdz vekselī minētās naudas summas samaksas termiņam, t.i., jo ilgāks ir gaidīšanas laiks, jo lielāks ir bankas guvums diskonta procentu formā. Diskonta naudas summu D lēš pēc tā saucamās komerciālās metodes saskaņā ar gaužām vienkāršu formulu.

$$D = \frac{(K \times T \times \%)}{100 \times 360}$$

kur
K – naudas summa, kas termiņā jāmaksā saskaņā ar šo vekseli;
T – dienu skaits, kas atlicis līdz vekseļa samaksas termiņam;
% – diskonta procentu likme.

Pieņemsim, ka K = Ls 1000, T = 100 dienas, % = 10.

$$D = \frac{1000 \times 100 \times 10}{36000} = \text{Ls } 27{,}8$$

Vekseļa īpašnieks par šo parādzīmi 1000 latu vērtībā, to diskontējot 100 dienas pirms vekseļa samaksas termiņa beigām, saņems 972,2 latus, bet bankas guvums būs 27,8 lati.

Bankas vekselis. Diskonta operāciju attīstības sākumā banka, pērkot vekseli, izmaksāja vekseļa īpašniekam pilnvērtīgu preču naudu. Pakāpeniski situācija mainījās. Bankas sāka aizstāt privātpersonas vekseli ar savu bankas vekseli, atskaitot diskonta procentus. Šīs operācijas jēga bija tā, ka bankas vekselim uzticējās vairāk nekā parastiem fizisko vai juridisko personu vekseļiem. Tāpēc bankas vekseļiem bija plašākas apgrozības iespējas, plašāks lauks, kur tie reāli varēja cirkulēt kā kredīta nauda.

Centrālās bankas vekselis – banknote. Komercbankām, kurām bija sakrājies liels diskontēto vekseļu portfelis, pašām radās vajadzība pēc naudas. Kā šo vajadzību apmierināt? Ņemt kredītu centrālajā bankā, būtībā vēlreiz diskontēt jau diskontētos vekseļus? Vēsturiskā attīstība noveda pie tā, ka valstu centrālas bankas sāka aizstāt komercbanku jau vienreiz diskontēto vekseļu portfeli ar saviem vekseļiem, t.i., banknotēm. Likumdošanas kārtībā šie vekseļi – banknotes – tika pielīdzināti naudai un pildīja visas trīs naudas funkcijas; neierobežoti pildīja apgrozības līdzekļa un maksāšanas līdzekļa funkciju. Visi banknotes ņēma pretī pārdošanas operācijās, jebkuros komerciālos darījumos un krātin krāja vajadzības gadījumā. Tāds bija banknošu rašanās klasiskais ceļš, pamatojoties uz vekseļu galīgo diskontu. Pati banknote bija centrālās bankas vekselis. Vēsturiski vairākus gadsimtus apgrozījās daudzu un dažādu banku vekseļi, kamēr tikai 19. gadsimta vidū centrālās bankas ieguva monopoltiesības emitēt īpašus vekseļus – banknotes. Radās nepieciešamība regulēt banknošu emisiju, reglamentēt to izlaidi apgrozībā.

Dažu valstu piemēri. Interesants ir Anglijas – banknošu izlaides pioniera – piemērs, kur šo procesu regulēja valsts. Tur 1694. gadā tika nodibināta Anglijas banka. Bet tikai 1833. gadā šīs bankas emitētās banknotes kļuva par nacionālo naudu, vispāratzītu maksāšanas līdzekli. Francijā banknotes par vispāratzītu naudu kļuva 1800.–1803. gadā, Vācijā (Prūsijā) – 1846. gadā, Holandē – 1814.–1830. gadā. Daudzās citās valstīs līdz 19. gadsimta otrai pusei banknošu emisija bija decentralizēta. Galvenokārt tika emitētas banknotes ar lielu nominālu, bet to apgrozība bija visai ierobežota.

Galvenā problēma bija un palika banknošu nodrošinājums un pasākumi, kā glābt banknotes no pirktspējas krišanās, citiem vārdiem, kā pasargāt banknotes no inflācijas.

31.6.4. Banknotes un to nodrošinājums

Neviens nenoliedz, ka valsts ir varens ekonomisks spēks. Valsts banka jeb centrālā banka bauda plašu uzticību. Iedzīvotājiem ir visa cieņa pret centrālās bankas vekseļiem – banknotēm. Un tomēr tā visa nepietiek, lai garantētu banknošu stabilu pirktspēju. Naudai ir raksturīgi savi specifiski apgrozības likumi. Ar juridiskiem likumiem nekādi nevar nodrošināt banknotes. Izrādās, ka banknotes prasa pat divkāršu savas pirktspējas nodrošinājumu.

Divkāršais nodrošinājums. Tas prasa komercnodrošinājumu jeb kredītnodrošinājumu. Problēma ir vienkārša. Vekselis kā parādzīme tiek izrakstīts, pārdodot uz parāda preci vai aizdodot naudu. Vekselis, kas tiek tālāk diskontēts, un banknote, kas aizstāj vekseli, nerodas tukšā vietā, bet atspoguļo reālu preču masu vai naudu. Ja nenotiek nekādas blēdības vai arī vekseļu izrakstītājs nav bankrotējis, tad to nominmāls atbilst reālām vērtībām un banknotei ir komercnodrošinājums jeb kredītnodrošinājums.

Piemērs: banknotes 1000 DM lielumā atspoguļo vekseli, kur parāda summa par preču piegādi ir 1000 DM. Precizitātes dēļ jāievēro arī diskonta procentu lielums.

Nenodrošināti papīrīši. Nelaime ir tā, ka ar diskonta palīdzību var galu galā emitēt banknotes, kas ir ne ar ko nenodrošināti papīrīši. Iedomāsimies tādu gadījumu: diviem blēžiem ir tukšas kabatas; pastāv vienkāršs mehānisms, kā tikt pie naudas: abpusēji viens otram izraksta tā saucamo "draudzības vekseli". Blēži ir savstarpēji norēķinājušies. Tālākais gājiens ir uz atšķirīgām komercbankām un mēģinājums vekseļus diskontēt. Ja tas izdodas, blēži iegūst naudu no nekā. "Draudzības vekseļi" ar komercbanku vekseļu portfeļu starpniecību var nonākt centrālajā bankā un kalpot par pamatu banknošu emisijai. Tādu banknošu "nodrošinājums" ir blēžu tukšās kabatas un negodīga rīcība. Šo rindiņu autoram, pētot trīsdesmito gadu banku arhīvus, ne vienu reizi vien nācās sastapties ar "draudzības vekseļu" izmantošanu Latvijā. Tā revīzija atklāja, ka konfekšu fabrikas īpašnieks Riegerts apmainījās ar "draudzības vekseļiem" ar savas šķirtās sievas māti. Pāvila Rozīša romānā "Ceplis" peļu slazdu fabrikants Nagainis, kaunu nepazīdams, izspieda "draudzības vekseļus" no saviem darbiniekiem. Pēdējā laikā presē ir minēti fakti, ka vieni un tie paši objekti tiek izmantoti kā kredīta nodrošinājums, ko izsniedz dažādas bankas. Kredīts bez nodrošinājuma galu galā var būt kā nenodrošinātu banknošu emisijas katalizators un līdz ar to banknošu pirktspējas grāvējs.

Ko nozīmē zelta nodrošinājums? Kā padarīt banknotes absolūti drošas? Kā novērst jebkuras blēdības negatīvās sekas banknošu emisijas jomā? Pastāv tikai viens patiešām drošs līdzeklis banknošu pirktspējas nodrošināšanā, banknošu apgrozības pasargāšanā no inflācijas: emisijas bankai banknotes pēc pirmā pieprasījuma jāapmaina pret zeltu, t.i., īstu preču naudu. Šim nolūkam centrālajai bankai, kas emitē banknotes, ir nepieciešams zelta krājums. Tā lielums regulāri jāpublicē presē, lai ikviens banknošu īpašnieks varētu mierīgi gulēt zinot, ka viņa banknotes ir nodrošinātas ar zeltu, ko vienmēr var saņemt kredītzīmju, faktiski papīra banknošu, vietā.

Tā zelts kļūst par otru nepieciešamo, turklāt izšķirošo, banknošu apgrozības stabilitātes nodrošinājumu.

31.2. shēma

Krievijas viena rubļa paraugs

VALSTS KREDĪTA BIĻETE

VIENS RUBLIS

Valsts banka apmaina kredīta biļetes pret zelta monētu bez summas ierobežojuma (1r. = 1/15 imperiāls, satur 17,424 daļas tīrā zelta)

Pārvaldnieks /paraksts/

Kasieris /paraksts/

1898

Skaidrs, ka pret 10 rubļu kredītbiļeti valsts iemaina 10 reizes vairāk zelta.

Zelta nodrošinājuma nepieciešamie apmēri. Rodas jautājums, vai katrai emitētai banknotei bija nepieciešams zelta segums pilnā apjomā? No naudas apgrozības prakses viedokļa raugoties, šāds pilnīgs zelta nodrošinājums pret to apmaināmām banknotēm nebūt nav vajadzīgs. Katrs banknošu īpašnieks taču nemitīgi neskries uz centrālo banku, lai mainītu banknotes pret zeltu. Galvenais ir garantēta iespēja pēc pirmās vēlmes centrālās bankas parādzīmes vietā pretī saņemt reālu naudu – zeltu. Tāpēc dažādu valstu banku likumdošana paredz atšķirīgus nosacījumus banknošu nodrošināšanai ar zeltu. Lielbritānijā saskaņā ar 1844. gada tā saucamo Pīla aktu katra banknote, kas tika emitēta virs noteiktā limita – 14 miljonu sterliņu mārciņu – bija pilnīgi jānodrošina ar zeltu. Tā britu banknotes tika iekaltas zelta važās, kas padarīja emisijas sistēmu visai neelastīgu, brīžiem radīja pat banknošu badu un mākslīgi grāva naudas apgrozību. Vācijā līdz Pirmajam pasaules karam bija jānodrošina tikai viena trešā daļa no banknošu emisijas. ASV kopš 1913. gada šis zelta normatīvs līdzinājās 40% no banknošu izlaides. Krievijā 1897. gada likums noteica banknošu emisiju līdz 600 miljoniem rubļu, nodrošinot to ar zeltu 50% apmērā. Virs šīs summas banknošu nodrošinājumam bija jābūt simtprocentīgam.

Zelta nodrošinājuma gals. Pirmais pasaules karš visās valstīs pārtrauca banknošu apmaiņu pret zeltu. Noturējās vienīgi ASV. Šai valstij liktenīgais atvadu brīdis no apmaināmām banknotēm pret zeltu pienāca pēc "lielās depresijas" 1933. gada nogalē. Vēl vairāk, visiem bija aizliegts turēt īpašumā monetāro zeltu.

Banknošu zelta nodrošinājumam bija pienācis gals. Zelta aizsargvalnis pret inflāciju bija novākts. Banknotes neatkarīgi no emisijas rakstura tika pakļautas papīra naudas apgrozības likumam. Visa nauda bez iebildumiem turpmāk ir raksturojama kā papīra nauda pilnīgi neatkarīgi no naudas materiāla. Nauda bija nostaigājusi garu vēsturisku ceļu no preču naudas līdz simboliskai naudai, jo papīra nauda būtībā ir simboliska nauda, kuras pirktspēja būtiski pārsniedz naudas zīmes jeb naudas monētas galējo derīgumu.

Zelta krājumu loma. Lasītājs iebildīs, ka arī pēc Pirmā un pat pēc Otrā pasaules kara tika veikta banknošu emisija atkarībā no zelta krājumiem.

Pirmkārt, Pirmā pasaules kara laikā kā banknošu nodrošinājumu sāka izmantot valsts vērtspapīrus, kas jau pārvērta banknotes papīra naudā.

Otrkārt, pēc Pirmā pasaules kara formāli tika paplašināta to banknošu kopsumma, ko emitēja neatkarīgi no zelta seguma. Tā Lielbritānijā šādu banknošu emisija varēja sasniegt 260 miljonus sterliņu mārciņu. Francijā sāka izlaist banknotes bez limita.

Treškārt, banknošu nodrošinājuma lomu visbiežāk sāka pildīt devīzes (maksāšanas dokumenti ārzemju valūtās). Vācija varēja emitēt banknotes, tās nodrošinot 40 procentu apmērā ar zeltu un devīzēm.

Pēc Otrā pasaules kara Nīderlandē, Beļģijā, Pakistānā un Dienvidāfrikas Republikā turpināja darboties tiesiskie akti, kas paredzēja banknošu nodrošinājumu ar zeltu. Vairākums valstu atteicās no banknošu zelta nodrošinājuma vai uzskatīja šo prasību par tīri formālu.

Ceturtkārt, zelta krājumi centrālo banku rezervēs vairs nespēja glābt banknotes kā pilnvērtīgu kredītnaudu, ko apmaina pret zeltu. Interesanti, ka 1921. gadā apstākļos, kad Eiropā naudas jomā valdīja pilnīgs haoss, tikai divās valstīs – Latvijā un Šveicē – bija oficiāli atļauts vietējo valūtu mainīt pret zeltu. Latvijā rubļus varēja mainīt šādā attiecībā: 50 Latvijas rubļi = viens zelta lats, t.i., 0,58 g tīra zelta = viens Latvijas rublis. Vēlākos gados latus pret zeltu nemainīja. Vienā otrā valstī papīra naudas veidiem bija banknošu lepnais nosaukums, kas nekādi neatbrīvoja šo "banknošu" pakļaušanu papīra naudas apgrozības likumam. Atgriešanos pie "īsto" banknošu emisijas prasītu atjaunot to apmaiņu pret zeltu pēc pirmā pieprasījuma. Pasaules ekonomika bija tā izmainījusies, ka šāda renesanse kļuva absolūti neiespējama. Pārkārtojumi naudas emisijā attīstījās pretējā virzienā. 1977. gadā zelts oficiāli tika "nosviests" no naudas troņa.

Galīgais secinājums skan tikai tā: nauda, kas formāli ir radusies kā kredītnauda, ja tā nav apmaināma pret zeltu, pēc sava sociāli ekonomiskā rakstura ir papīra nauda. Šis fundamentālais teorētiskais secinājums nebūt nav šķērslis, lai vienā otrā valstī tās kase emitētu papīra naudu, bet centrālā banka formāli – banknotes.

Latvijas pieredze. Piemērs tālu nav jāmeklē. Pirmskara Latvijas brīvvalstī apgrozībā bija gan papīra nauda (valsts kases zīmes un sīkmaiņas nauda), gan arī Latvijas Bankas emitētās banknotes.

31.2. tabula

Naudas struktūra Latvijā 1929. gadā
(miljonos latu)

EMITENTS			
Finansu ministrija		Latvijas Banka	
Valsts kases zīmes	33,4	Banknotes	43,4
Maiņas nauda	23,3		
Kopā	**56,7**		**43,4**

Tādējādi Latvijas naudas apgrozībā banknošu īpatsvars nepārsniedza 40%. Banknošu nodrošinājums bija ārzemju valūta 72,5 miljonu latu un zelts 9,2 miljonu latu apmērā. Pašlaik īpatnēja situācija ir Vācijā. Visas monētas, kas ir izgatavotas no krāsaino metālu kausējuma, ir valsts kases zīmes, t.i., likumīga papīra nauda. Toties papīra naudas zīmes emitē Vācijas "Bundesbank" kā banknotes. Šīm papīra zīmēm ir drukāts nosaukums "BANKNOTE". 5 DM tiek izlaistas gan kā monētas (papīra nauda), gan arī kā banknotes (formāli), kas lieku reizi parāda šī dalījuma samāksloto raksturu. Parasti papīra naudas zīmēm nav banknošu lepnā nosaukuma. Uz ASV dolāra ir drukāts "Federal reserve note" (federālās rezerves sistēmas zīme). Uz latiem pēc to atjaunošanas 1993. gadā (sākot ar Ls 5) ir rakstīts "Latvijas Bankas naudas zīme". Citiem vārdiem, jautājums par to, vai šī naudas zīme ir papīra nauda vai banknote, tiek apiets. Nosaukums skan gaužām neitrāli: "naudas zīme". Tikai teorētiķi skaidri apzinās, ka šobrīd itin visa emitētā nauda ir un var būt vienīgi papīra nauda, jo tā ir pakļauta papīra naudas apgrozības likumam. Tas nozīmē, ka jābūt vienmēr modriem un jāvairās no inflācijas kā velnam no krusta.

31.7. Naudas masas apkalpošana bankās

31.7.1. Čeki un to apgrozība

Kāpēc naudu glabā bankā? Kabatās, makos, zeķēs, kumodē, uzņēmumu un organizāciju kasēs vai seifos glabājas tikai neliela kopējās naudas masas daļa. Naudas lielākā tiesa atrodas bankās: kārtējām skaidras naudas operācijām monētu un papīra naudas zīmju veidā, bet galvenokārt kā elektroniska informācija ESM atmiņā.

Kas un kāpēc glabā naudu bankā? Bankā savu kontu atver uzņēmumi un organizācijas. Kontā ieskaita naudu, kas tiek pārskaitīta konta īpašniekam. No konta līdzekļiem tiek samaksāti tā īpašnieka izdevumi (rēķini, čeki). Kontos glabājas uzņēmumu un organizāciju uz laiku brīvie apgrozāmie līdzekļi, kā arī nauda, kas tiek krāta investīcijām, kredītu dzēšanai, peļņas, dividenžu izmaksai, gadu noslēdzot (akciju sabiedrībās, sabiedrībās ar ierobežotu atbildību, kooperatīvos); atsevišķi tiek glabāts amortizācijas fonds, visāda veida kredīti, sponsoru iemaksas.

Depozīti. No šīs naudas jāatšķir iedzīvotāju noguldījumi bankā. Šie noguldījumi (depozīti) var būt beztermiņa (tekošais rēķins), kas dod noguldītājam tiesības savu naudu no bankas saņemt pēc pirmā pieprasījuma, un termiņa depozīti, kad noguldītājs savu naudu kopā ar procentiem var saņemt tikai pēc noteikta laika (pusgada, gada).

Lai apkalpotu šo ievērojamo naudas masu, kas īsāku vai garāku laiku atrodas bankā, ir nepieciešams prātīgi konstruēts un teicami funkcionējošs mehānisms. Viens no šī mehānisma centrālajiem zobratiem ir čeki.

Čeki kā naudas apkalpotāji bankā. Vispirms jāizdala naudas čeks – konta īpašnieka rakstiska pavēle bankai izmaksāt no viņa konta čekā uzrādītajai juridiskai vai fiziskai personai norādīto naudas summu. Ar čeku palīdzību skaidru naudu no sava konta var saņemt pats tā īpašnieks. Bezskaidras naudas norēķinu apstākļos plaši lieto konta īpašnieka rakstisku pavēli vai maksājuma uzdevumu pārskaitīt no viņa konta čekā minēto naudas summu tajā norādītajā juridiskās vai fiziskās personas kontā bankā, krājaizdevu sabiedrībā, krājkasē. Ar norēķinu čeku palīdzību var konkrētā kontā pārskaitīt piešķirto kredītu. Norēķinu čeku arī izmanto, lai kārtotu klientu savstarpējos norēķinus.

Saskaņā ar 1931. gada Ženēvas konvenciju ir noteikti čeku lietošanas noteikumi, paredzēta to standartizācija un visi obligātie čeku rekvizīti. 1938. gadā, ievērojot starptautiskos standartus, tika pieņemts Latvijas Čeku likums, ko ar nelieliem grozījumiem atjaunoja 1992. gadā. Tas pašlaik ir spēkā.

Čeku funkcijas. Vispārinot čeku izmantošanu saimnieciskajā dzīvē, var izdalīt trīs čeku funkcijas. **Pirmā funkcija** – skaidras naudas saņemšana no bankas konta. Uzņēmumi un organizācijas šo funkciju visbiežāk izmanto, lai saņemtu skaidru naudu darba algas samaksai, kārtējām saimnieciskām vajadzībām. No fiziskās personas konta – tekošā rēķina – pats konta īpašnieks var saņemt skaidru naudu arī bez čeka ar vienkāršu pieteikumu, uzrādot personas apliecību. Bankas darbinieks salīdzina paraksta paraugus. Rietumu pasaulē darba algas arvien biežāk tiek pārskaitītas darba ņēmēja kontā. No šī konta maksājumi tiek veikti ar čekiem, debetkartēm un kredītkartēm.

Otrā funkcija – apgrozības un maksāšanas līdzekļa funkcija. Ar čeku var samaksāt par pirkumu, pakalpojumu, var dzēst parādu. Ar šo funkciju ir saistītas čeku apgrozības iespējas, aizstājot naudu. Būtībā čeks spēj pildīt naudas pirmo funkciju, jo to var nodot citai personai. Ir vairāki šādi nodošanas varianti.

Pirmkārt, līdzīgi vekselim ar indosamentu (pārveduma uzrakstu) palīdzību čeku var nodot citai konkrētai personai. Šī persona saņemto čeku tālāk nodot nevar.

Otrkārt, orderčeku var nodot jaunām personām bez ierobežojumiem, tikai ikreiz ir nepieciešams jauns pārveduma uzraksts.

Treškārt, no apgrozības viedokļa raugoties, ir arī uzrādītāja čeks, ko var nodot citām personām neskaitāmas reizes bez jebkāda indosamenta. Pēdējais čeka turētājs šajā apgrozības ķēdē var bankā pieprasīt samaksu naudā.

Trešā funkcija – bezskaidras naudas norēķinu funkcija, kuru mēs jau apskatījām. Šeit ar čeku starpniecību nauda kontā nemitīgi ienāk un regulāri to atstāj, jo lielākajā daļā maksājumu skaidra

nauda nepiedalās. ASV līdz 80% visu norēķinu notiek bez skaidras naudas starpniecības. Rietumeiropā šis skaitlis ir par 15–20 mazāks. Latvijā bezskaidrās naudas norēķiniem principā būtu jāpieaug. Praktiski sakarā ar kontrabandu un centieniem nodokļu maksājumus apiet ar līkumu samaksa skaidrā naudā notiek no rokas rokā.

Trešā funkcija rada nosacījumus savstarpējai parādu dzēšanai. Čeku savstarpējā ieskaite var notikt arī banku sistēmas ietvaros, jo konti, pret kuriem ir vērstas čeku prasības, atrodas dažādās bankās, un čeki cits citu nosedz.

Čeku kredīts. Teorētiski var runāt par čeku kredīta raksturu. Nav rets gadījums, ka čeka izrakstīšanas brīdī konts, uz kuru izrakstīts čeks, ir tukšs, tajā naudas nav. Čeka izrakstītājs cer, ka tā uzrādīšanas brīdī bankas kontā nauda jau būs ienākusi. Šajā sakarā nozīmīgi ir divi apstākļi.

Pirmkārt, maksājums ir izdarīts vai parāds dzēsts nevis čeka izrakstīšanas momentā, bet tā reālās samaksas brīdī bankā (skaidras naudas izsniegšana, pārveduma ienākšana čeka saņēmēja kontā).

Čeka nodrošinājums. Čeka samaksu var nodrošināt ar galvojumu par pilnu čeka summu vai arī tās daļu. Kas var būt nodrošinātājs? Tā var būt kāda trešā persona, kam partneri uzticas. Protams, ka šādu nodrošinājumu nevar garantēt pats maksātājs vai pat kāds no čeka parakstītājiem. Galvojums tiek uzrakstīts uz čeka vai tam pievienotas lapas. Galvojumu izsaka ar vārdiem "kā galvotājs" vai tml. To obligāti paraksta galvotājs.

Laiks, kurā čeks jāapmaksā. *Otrkārt,* nozīmīgs ir laiks, kurā čeks jāuzrāda samaksai. Čeks, kas ir uzrakstīts un samaksājams Latvijā, saskaņā ar likumu jāuzrāda samaksai astoņu dienu laikā. Citā valstī izrakstīts čeks viena kontinenta ietvaros jāsamaksā divdesmit dienu laikā. Toties, ja čeka samaksas vieta atrodas citā kontinentā, tā samaksas termiņš tad ir 70 dienas. Skaidrs, ka nav izslēgti varianti, ka čeka samaksa ir pastarpināta ar kredītu, bet pašam čekam tad piemīt kredītnaudas raksturs. Tas tomēr nenoliedz vispārējo tēzi, ka visa naudas masa ir papīra nauda.

Norēķina līdzeklis. Čeki mūsu saimnieciskajā praksē visbiežāk apkalpo juridisku personu norēķinus. Lai samaksātu par fiziskās personas pirkumu veikalā, čeks tiek izmantots reti. Ir nepieciešams, lai pircējam bankā būtu beztermiņa noguldījums, čeku grāmatiņa ar noplēšamām lapām, vienošanās starp banku un veikalu par čeku pieņemšanu.

Kontu apkalpošana ar čeku palīdzību rada noteiktas tehniski organizatoriskas grūtības. Taču čeku skaitam ir tendence strauji pieaugt.

Interneta lietošana. Čeku sasaiste ar noteiktiem kontiem, skaidrās naudas dokumentu izrakstīšana, naudas pārskaitīšana no konta kontā, čeku savstarpējā ieskaite ir darbietilpīgas operācijas, kas prasa maksimālu uzmanību un lielu laika patēriņu. Banku speciālisti nemitīgi domā, kā šos procesus automatizēt un palētināt. Viens no izgudrojumiem ir čeku teksta aizpildīšana ar magnētisku tinti. Tad speciāls automāts cilvēku vietā spēj nolasīt visus nepieciešamos čeka rekvizītus un veikt operācijas automātiskā režīmā ar datoru un speciālu sakaru kanālu starpniecību. Šķērslis vairs nav attālums – ne kalni, ne jūras, ne okeāni. Norēķinu ātrums ar čeku palīdzību strauji pieaug. Virknē gadījumu čekus sāk aizstāt moderna tipa debetkartes vai izmanto internetu.

31.3. tabula

Prognozējamais čeku skaits ASV
(miljardos)

Gads	Čeku skaits
1939	3,5
1972	26
1980	40 (novērtējums)
2000	160 (prognoze)

31.8. Norēķinu kartes

31.8.1. Elektronika un telekarte

Pirkt bez skaidras naudas?! Vai tas ir iespējams? Jā, jo čeki līdzināja ceļu šādai samaksas sistēmai. Varianti te bija divi.

Pirmkārt, bankas kontā nauda jau gaidīja čeku.

Otrkārt, čeka samaksa faktiski bija saistīta ar slēptu kredītu. Nav jāaizmirst arī akreditīvs, kad nauda samaksai par pirkumu nākotnē jau ir iemaksāta. Samaksas garantija ir pilnīga. Tas viss ir saistīts ar dokumentu aizpildīšanu, parakstu salīdzināšanu, vārdu sakot, ar birokrātisku karuseli.

Mūsdienu elektronika padara pirkšanu bez skaidras naudas maksimāli ērtu. Pircējam tikai jāiegādājas norēķinu karte. Vienkāršākā no tām ir telekarte, karte speciāliem "Lattelekom" telefona automātiem. Telekarte ir plastikāta karte. Tajā nepieciešamā informācija ir iekodēta uz magnētiskas svītras. Šīs kartes nesatur nekādus lietotāja rekvizītus; tās var lietot katrs. Pērkot šo karti, jāsamaksā noteikta naudas summa – Ls 2 vai 5, vai 10. Mazākā summa praktiski ir domāta vietējām sarunām. Taču trīs minūšu sarunai ar Riodežaneiro vai Melburnu naudas var nepietikt. Telekartē gudrie magnēti ikreiz konkrētās sarunas cenu atskaita no kartes atlikuma cenas (cena mīnus samaksa par visām iepriekšējām sarunām). Sarežģītāka elektroniskā iekārta ir pašā automātā, kas sarunas tarifu ar jebkuru vietu uz mūsu zemeslodes reizina ar norunāto minūšu skaitu. Katra jauna saruna samazina kartes atlikuma cenu, kamēr karte ir iztukšota līdz pēdējam santīmam. Tad jāpērk jauna karte, un atlikuma cenas samazināšanās sākas no jauna. Šī telekarte ir tipiska debetkarte. Kartes pircējs būtībā kreditē "Lattelekom", t.i, samaksā par nākamiem pakalpojumiem iepriekš. Katra saruna ir debetoperācija, pēc kuras debets pakāpeniski samazinās līdz nullei. 1995. gada pirmajos divos mēnešos tika jau pārdoti 18 tūkstoši telekaršu (80 procenti ar Ls 2 nominālu), kas liecina par šīs sistēmas lielu perspektīvu. Protams, jāsaglabā arī zināms skaits teleautomātu, kur var izmantot monētas, lai cilvēkam bez telekartes vai iebraucējam pilsētā nebūtu liegta iespēja piezvanīt, nemeklējot telekarti par Ls 2.

31.8.2. Norēķina karšu nepieciešamība Latvijā

Nauda ir, naudas nav. Latvijas neatkarības atjaunošana saistījās ar plašu ārzemju iebraucēju straumi. Nezinādami mūsu apstākļus, viņi mēģināja kārtot norēķinus ar starptautiski atzītām norēķinu kartēm. Izveidojās sākotnēji paradoksāla situācija. Ārzemniekiem būtībā bija pilnas kabatas ar brīvi konvertējamo valūtu, bet par santīmu nopirkt sērkociņu kastīti viņi nevarēja. Taču svešzemniekiem bija nevis naudaszīmes vai monētas, bet tikai dokuments, kas apliecināja naudas esamību. Vienlaikus bija vajadzīga sarežģīta elektroniska sistēma ar speciālu atmiņu. Izeja bija viena: Latvijā ieviest norēķinu kartes ar visu tehnisko aprīkojumu. To prasīja investīcijas, tūrisms, draugu, radu apciemošana, tranzītbraucieni. Citiem vārdiem, norēķinu kartes, to apkalpošana un emitēšana kļuva par valsts attīstības obligātu nosacījumu. Elektroniskā nauda kādreiz, pirms pāris gadu desmitiem, bija fantāzija, sapnis. Tagad bija pienācis laiks, kad norēķinu kartes kļuva par neatliekamu nepieciešamību, fantāzija bija kļuvusi par realitāti, sapnis īstenojies. Arī Latvijai pavērās jauns uzņēmējdarbības lauks.

1992. gads – norēķinu karšu starts Latvijā. Attiecībā pret tirgus ekonomikas pasauli šis starts bija krietni nokavējies. "Labāk vēlu, nekā nekad," māca tautas gudrība. Minētajā gadā domubiedru un entuziastu kopa, kurā bija arī latviešu izcelsmes ASV pilsoņi, saistījās ar starptautisko norēķinu centru "Europay" un lielākajām Latvijas komercbankām un vienojās par norēķinu karšu apstrādes centra "Bankserviss" dibināšanu. 1993. gadā Rīgas Komercbanka drosmīgi ķērās pie pirmās Latvijā emitēto kredītkaršu emisijas "Visa Classic". Pēc neilga laika trīs vietējās komercbankas sāka piedāvāt ne bez riska savas "Eurocard/Mastercard" kredītkartes. Runa bija par visā pasaulē plaši pazīstamām un izplatītām naudas kartēm. Rīgas bankas kļuva par starptautiskām filiālēm ar norēķinu karšu emisijas tiesībām.

Šajā pašā 1993. gadā brieda ideja laist apgrozībā pašmāju kartes. Sākās darbs pie vairākiem vietējiem projektiem. "Software House Riga" ar dažiem partneriem sāka emitēt "Latkarti" kā debetkarti.

Tehnikas pionieris. "Latkarte," kuru visplašāk lietoja Kurzemē, t. sk. Ventspilī, pat pasaules mērogā bija tehnikas pionieris. Kartē bija iemontēts miniatūrs dators "čips", kas deva plašas iespējas izmantot

visdažādāko informāciju. Bija arī savas neērtības. Bija nepieciešama speciāla uzņemšanas iekārta. Ierobežota bija "Latkartes" lietošana. "Banka Baltija" sāka emitēt "Baltkarti". Vietēja nozīme bija dažām kartēm, kas apkalpoja noteiktas degvielas uzpildes stacijas.

Banku krīze likvidē dažas norēķinu kartes. Kad likās, ka norēķinu karšu lietotāju skaits pieaug, sistēmas attīstību pārtrauca 1995. gada Latvijas komercbanku krīze. Līdz ar "Bankas Baltija" noguldītājiem savu naudiņu zaudēja "Baltkartes" īpašnieki. Līdzīgs liktenis piemeklēja "Depozītu bankas" klientus, kas iegādājās un uzticējās šīs bankas emitētām "Eurocard/Mastercard" kartēm. "Izlaida garu" "Latkarte" ar visu supermoderno "čipu".

Drosmīgiem atveras vārti. Gandrīz vai banku krīzes apogejā novembrī "Saules banka," pareizi novērtējot perspektīvu, atklāja savu karšu apstrādes centru un sāka "Maestro" debetkaršu izdošanu.

31.8.3. Debetkarte

Elektroniskais maciņš. No divām norēķinu kartēm – debetkartēm un kredītkartēm – Latvijā visizplatītākā ir debetkarte. Tas ir likumsakarīgi. Princips *pay now* – maksā tagad – ir izdevīgs gan bankai, gan karšu īpašniekiem. Banka ir brīva no riska, ka jāizsniedz kredīts, ko var arī neatgūt. Pēc banku krīzes uzticība kredītkartēm ir strauji mazinājusies, kas arī veicināja debetkaršu izplatību. No pārtērēšanas, kredītriska ir brīvs arī debetkartes īpašnieks. Viņš ir brīvs no rūpēm sagādāt naudu kredīta un samērā augstu kredītprocentu regulārai samaksai. Debetkarte ar lielāku apgrozījumu attiecīgā bankā palīdz nostiprināt uzticību klientam. Stabila sadarbība uz drošas *pay now* bāzes rosina banku spert soli tālāk, ar atvieglotiem noteikumiem piešķirt kredītu dzīvokļa pirkšanai vai līzingu automašīnas ilgtermiņa nomai. No debetkartes uz kredītkarti tas ir loģiskais attīstības ceļš. Uzticība ir šā ceļa pamats.

"Maestro" – tipiska debetkarte. Starptautiskā debetkarte "Maestro" ierobežo operācijas ar to naudas daudzumu, kas tobrīd ir kartes īpašnieka kontā. Pirkumi, naudas izsniegšana no bankomātiem ne par santīmu, ārzemēs ne par centu nevar pārsniegt naudas daudzumu kontā. "Maestro" kartes konkurences cīņā ar sāncenšiem guva noteiktus panākumus. Vairākas citas Latvijas komercbankas ne bez sekmēm sāka izlaist "Maestro kartes". Šo karšu īpašnieku skaits vērsās plašumā. Kaut gan norēķinu karšu sistēmā Latvijā daudz kas darāms un mēs atpaliekam no mazākās Igaunijas, problēma kopumā ir atrisināta: visdažādāko norēķinu karšu īpašnieki var bez sevišķām grūtībām ar savām kartēm pirkt, ko sirds vēlas, un centīgi tukšot skaidras naudas bankomātus.

31.8.4. Algas un norēķinu karte

Jūs negribat stāvēt rindā pēc algas? Jūs gribat būt drošs, ka naudu neviens jums nenozags? Jūs gribat ērtā vietā un laikā bez skaidras naudas lietošanas samaksāt par komunāliem pakalpojumiem? Tas viss kļūst iespējams, ja jūs savu sūrā darbā nopelnīto algu pārskaitāt bankas kontā un norēķinus veicat ar debetkarti. Tas vēl nav viss. Vairāki simti veikalu jums dod atlaides. Banka nāk jums pretī un vajadzības gadījumā izsniedz algu pirms noteiktās algas izmaksas dienas. Te paveras avansa un kredīta iespējas.

Kas jādara, lai algu saņemtu ar norēķinu kartes starpniecību?

Pirmkārt, jānoslēdz līgums ar banku, kuras emitētās kartes jūs turpmāk apkalpos.

Otrkārt, darba vietā jāpaziņo, ka alga pārskaitāma bankā, ar kuru noslēgts līgums.

Treškārt, banka atver kontu un izsniedz norēķinu karti.

Ceturtkārt, apkalpošana klientam maksā vienu latu mēnesī (pensionāriem un studentiem bez maksas).

Latvijā bez maksas klientus apkalpo vairākas bankas.

Norēķinu sistēma "Saules bankā" darbojas bez depozīta, tāpēc minimālā iemaksa – 0!

Piektkārt, līdz ar norēķinu karti konta īpašnieks saņem PIN (personisko kodu), kurš jāizmanto banku automātos un POS terminālos.

Klients saņem: a) banku automātu sarakstu Latvijā; b) tirdzniecības punktu sarakstu, kuri pieņem attiecīgās norēķinu kartes; c) mēneša atskaiti uz mājām (vai pēc citas adreses); tas maksā Ls 0,50 ik mēnesi.

Sestkārt, konta atlikums nodrošina 4% gadā, tas tiek ieskaitīts katru ceturksni.

31.3. shēma

Kā strādā īpašnieka konts un karte

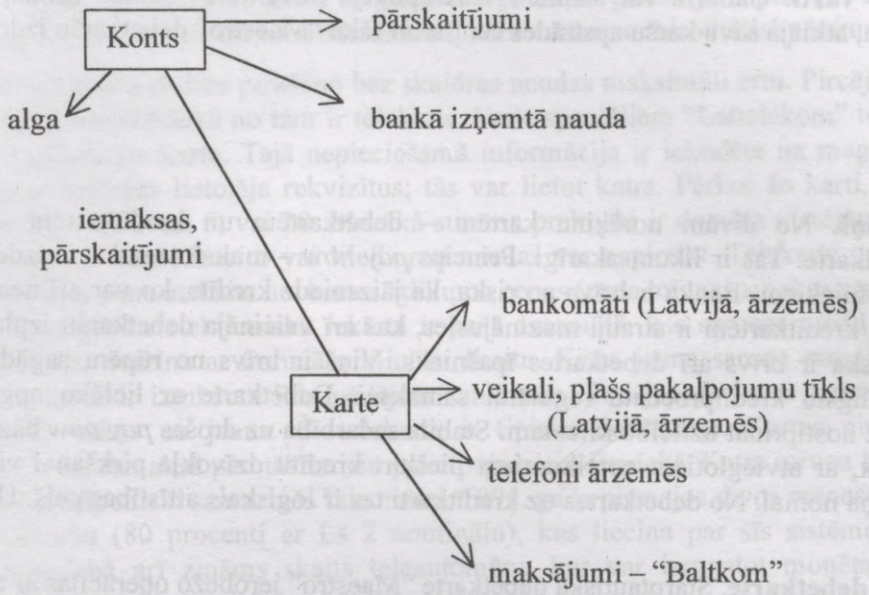

Ir bankomāti, kas spēj pieņemt komunālos maksājumus.

Daudzu medicīnas iestāžu darbinieki savu algu dabū ar "Saules kartes" palīdzību. Funkcionē medicīnas centrs "Lags". Runa ir par programmu, kura saskaņā ar reklāmu dara dzīvi ērtāku un drošāku. Visai pievilcīgi ir tas, ka ar karti naudu var saņemt bankomātos: Latvijā – latos, bet ārzemēs – vietējā valūtā pēc oficiālā kursa. Tā ir starptautiska karte bez deficīta un visai lēta. Turklāt vēl pasargā pret krāpniecību visā pasaulē "Europay/Mastercard" organizācijā un tīklā. No personības viedokļa algas norēķina kartes apstiprina identitāti, nodrošina prestižu, bet atlikums dod iespēju nopelnīt kādu procentu gadā. Šī procentu likme mainās. Kontā var izmaksāt naudu ne tiki latos, bet arī USD.

Mēs apskatījām "Saules bankas" piemēru, apkalpojot mediķu algas. Algu apkalpes jomā ar savu specifiku labprāt darbojas arī citas bankas. Vienmēr veidojas atlikumi, stabili pasīvi un uz pāris dienām bankas gūst kredītresursus.

Studentiem stipendijas ar "Globuskarti". Jau šobrīd var runāt par debetkaršu daudzveidību Latvijā. Reģionālā triju Baltijas valstu norēķinu karte ir "Globuskarte". Tā veidota uz "Eurocard/Mastercard" bāzes. Kartes īpašniekus apkalpo tie paši veikali vai pakalpojumu punkti, kas apkalpo pasaulē plaši pazīstamās norēķinu kartes. "Globuskartes" būtiskā priekšrocība ir tā, ka kartes īpašniekam, kas pērk preci citā Baltijas valstī, nav jārūpējas par valūtas konvertēšanu: to sekmīgi automātiski veic attiecīgo valstu bankas. Igaunijā iemaksas "Globuskartes" kontā ir pielīdzinātas beztermiņa noguldījumam.

Krājbanka neguļ uz auss. Latvijas Krājbanka izvērš aktīvu darbību starptautisko debetkaršu izplatīšanā. Tā 1995. gada otrajā pusē šī banka sāka izplatīt jaunu norēķinu karti "Visa International" – debetkatri "Visa Electron". Cena – Ls 1. Šī naudas summa ir papildināma jebkurā laikā. Katrs pirkums ar "Visa Electron" karti tiek pārbaudīts ar speciāla termināla starpniecību. Tiek konstatēts, vai attiecīgajā kontā ir nepieciešamā naudas summa. Vienlaikus arī pašā kartē tiek atskaitīta pirkuma cena. Kartei ir arī pievilcīgs papildpakalpojums – "Visa Electron" kartes īpašnieka apdrošināšana ceļojuma laikā.

2000. gadā visām budžeta iestādēm algas tiek pārskaitītas konkrētas bankas kontā. Pēc pensionāru vēlēšanas pensiju var saņemt bankā vai ar norēķinu karti bankomātā.

Overdrafts – īstermiņa aizdevums. Krājbanka dod iespēju savu kontu īpašniekiem saņemt nelielus aizdevumus, ja tiek noslēgts līgums par norēķina konta overdraftu. Minētais overdrafts ir plaši pieejams kreditēšanas pasākums. Ja noslēgts līgums, klients var izdevīgā laikā overdrafta limita ietvaros saņemt skaidru naudu Krājbankas filiālēs, banku automātos vai apmaksājot pirkumus ar krājkarti veikalos Latvijā un ārzemēs. Banka nosaka overdrafta limitu, ņemot vērā konta īpašnieka ikmēneša regulāros ienākumus, kas tiek ieskaitīti norēķinu kontā Krājbankā. Par overdrafta (kredīta) izmantošanu jāmaksā procenti – 24% gadā. Overdrafts jāatmaksā nākamā mēneša laikā. Līgumsods par patērēto overdraftu – 36% gadā.

Interesanti eksperimenti. Oriģinālu debetkarti emitēja "Kapitālbanka" – "STB Card". Šī karte bija lietojama tikai un vienīgi Krievijā, kur tā nodrošināja skaidras naudas saņemšanu bankās. Viena no šīm bankām darbojās augu diennakti. Turklāt ar "STB Card" varēja iepirkties aptuveni 1000 Maskavas veikalos. "STB Card" priekšrocība bija arī tā, ka karte likumīgi apgāja Krievijas muitas aizliegumus rubļu ievešanas un izvešanas jomā. Nebija arī jādeklarē brīvi konvertējamā valūta. Bija paredzēts, ka "STB Card" kontā varēs noguldīt arī dolārus, lai tos saņemtu Krievijā.

31.8.5. Degvielas kartes – debetkartes paveids

Šoferiem speciālas debetkartes. Visizplatītākās debetkartes ir degvielas kartes. Pašlaik Latvijā firmas un individuālie braucēji izmanto daudz dažādu degvielas karšu. Ar šo karšu starpniecību galvenokārt tiek pirkts benzīns, arī dīzeļdegviela; vienā otrā uzpildes stacijā ar degvielas karti var samaksāt arī par citiem pakalpojumiem. Degvielas kartes saviem šoferiem pērk galvenokārt uzņēmumi, firmas. Tas arī ir saprotams, jo, pērkot karti, būtībā notiek iepriekšēja samaksa. Šādu kredītu var atļauties tikai naudīgs klients. Privāts šoferis no uzpildes stacijas "kreditēšanas prieka" parasti atturas. Aptaujas rezultāti liecina, ka 70 procenti degvielas karšu lietotāju ir juridiskas personas. Firmām šīs kartes ir visai ērtas. *Pirmkārt,* nav jāizsniedz šoferiem skaidra nauda degvielas iegādei. *Otrkārt,* nav vajadzīga izsniegto līdzekļu mērķtiecīgas izmantošanas speciāla kontrole. *Treškārt,* vienkārša un ērta ir degvielas izlietojuma uzskaite, jo firma saņem oficiālu dokumentu par to, ko, cik, kas un kur ir pircis.

31.1. diagramma

Latvijā izdotās degvielas kartes 1995. gada maijā[1]

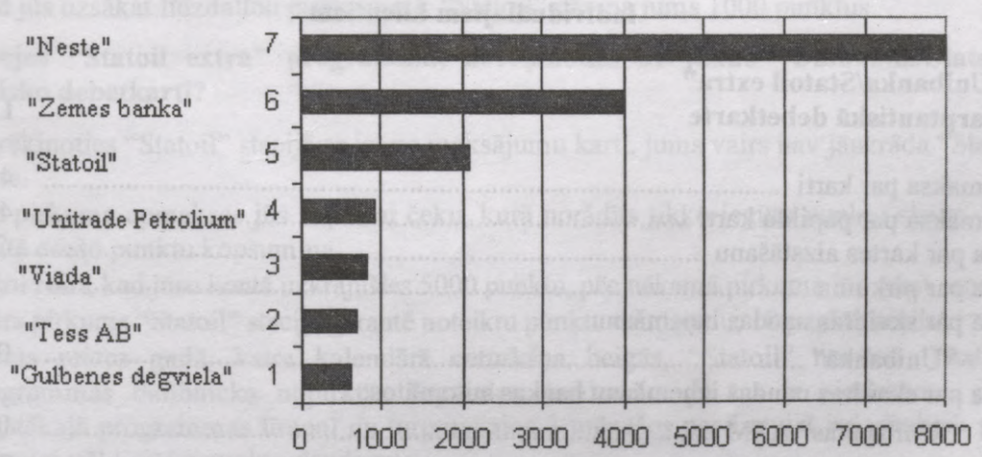

Konkurence degvielas karšu Latvijas tirgū ir pietiekami asa ar plašumā vēršanās tendenci. Vispirms iepazīsimies ar tiem, kas pie mums izplata un apkalpo degvielas kartes. Diagramma nepārprotami liecina, ka Latvijas degvielas karšu "čempions" ir firma "Neste". Bet nevajag skatīt vīru pēc cepures. Galvenā problēma, kas vispirms interesē degvielas karšu lietotājus, ir iespēja izmantot plašākā teritorijā lielāku skaitu uzpildes punktu. No šī viedokļa raugoties, "čempiona" gods pienākas "Zemes

[1] Dienas Bizness. – 1995. g. 22. maijā. – 23. lpp.

bankas" degvielas kartēm. Līdera pozīcijas šīm kartēm nodrošina: *pirmkārt,* iespēju uzpildīt degvielu visā Latvijas teritorijā; *otrkārt,* iespēju saņemt degvielu "Latvijas naftas", "Zemgales naftas", kā arī vairākās uzpildes stacijās Lietuvā un Igaunijā; *treškārt,* iespēju saņemt atlaidi; *ceturtkārt,* firmas "Neste" lielākais karšu skaits ir daļēji iluzorisks, jo pieredze liecina, ka būtībā praktiski tiek izmantoti tikai kādi 60 procenti no "Nestes" kartēm.

Asa konkurence. Atlaides – lūk, ierocis ar ko konkurē degvielu karšu emitenti. "Zemes banka" paredz atlaidi Ls 0,01 par vienu litru degvielas 20 Latvijas degvielas uzpildes stacijās; kā arī pienākas 5% gadā par naudas atlikumu kartē (minimālais atlikums fiziskām personām – Ls 50, juridiskām personām – Ls 200).

Arī "Neste" piešķir atlaidi Ls 0,01 par vienu litru degvielas.

Degvielas kartes ir visai "kustīgas": mainās pašas kartes un to lietošanas nosacījumi. Grāmatas iznākšanas brīdī var jau darboties citi spēles noteikumi.

1995. gada jūnijā AS "Visbija" atklāja Siguldā savu septīto degvielas uzpildes staciju un vienlaikus prezentēja "Visbijas" degvielas karti. Šo debetkarti var izmantot "Visbijas" un "Fassko" stacijās. Norēķinoties ar šo karti, tiek saņemta atlaide: 5% no jebkura veida degvielas iegādes summas; 8% no automobiļu piederumu un smērvielu iegādes summas; 10% no pārtikas, alkohola, tabakas pirkuma summas; 5% no sniegto pakalpojumu cenas. Maksa par šīs debetkartes izgatavošanu ir Ls 3.

"Shell" cīnās par plašu tirgu. Īstu apvērsumu Latvijas degvielas karšu tirgū veic britu un holandiešu pasaulslavenais koncerns "Shell", kuram uzpildes stacijas jau bija Latvijas brīvvalstī (firmas zīme – gliemežvāks). Vērā ņemams ir tas, ka "Shell" degvielas kartes bez jebkādiem papildu dokumentiem pieņem lielum lielais skaits uzpildes staciju, kas pieder vienai no lielākajām pasaules naftas kompānijām "Exxon". Ja Eiropā jūs redzēsiet autoceļa malā uzpildes staciju "Esso" un jums ir "Shell" karte, brauciet droši klāt: "Esso" ir "Exxon" Eiropas filiāle, kas "Shell" kartes nebūt nesmādē. Vēršoties plašumā autotūrismam, "Shell" degvielas kartes kļūst populāras.

"Unibankas/Statoil extra" starptautiskā debetkarte. Šī karte ir maksājuma karte, ar kuras palīdzību var norēķināties par precēm, t.sk. pakalpojumiem visā pasaulē, saņemt naudu banku automātos, kā arī piedalīties "Statoil extra" programmā, krājot punktus "Statoil" stacijās visās Baltijas valstīs. Priekšstatu par šīs kombinētās kartes darbību sniedz 31.4. tabula.

31.4. tabula

Cenrādis
individuālajiem klientiem

"Unibanka/Statoil extra" starptautiskā debetkarte	LVL
Gada maksa par karti	4,00
Gada maksa par papildu karti	4,00
Maksa par kartes aizstāšanu	2,00
Maksa par pirkumu	0
Maksa par skaidras naudas izņemšanu:	
• "Unibankā"	0,20
Maksa par skaidras naudas izņemšanu bankas automātos:	
• "Unibankas" ATM	0,20
• Citu banku ATM	1,30
Maksa par atskaiti Unibankā, ATM, "I Bankā", "Telefonbankā"	0
Maksa par atskaiti pa pastu	Pasta izdevumi (šobrīd 0,20)
Atļautā overdrafta procenti	24% gadā
Maksa par nepamatotas pretenzijas izskatīšanu	2,00
Procenti par konta atlikumu	Šobrīd 2% gadā

31.4. tabulas turpinājums

Papildu pakalpojumi:

Apdrošināšana 1,00
"I Banka" 0
Norēķinu cikls ..... **1 mēnesis**

"Statoil extra" programma

Iestāšanās punkti ..... 1000 punkti
Ls 5 saņemšana ..... par 5000 punktiem
Degviela:
1. līmenis .....10 litri..... 40 punkti
2. līmenis .....10 litri..... 60 punkti
3. līmenis .....10 litri..... 80 punkti

Auto mazgāšana (1 reize maksā, piem., Ls 3,50):
1. līmenis .....2 reizes..... 350 punkti
2. līmenis .....2 reizes..... 455 punkti
3. līmenis .....2 reizes..... 560 punkti

Citas preces:
1. līmenis ..... Ls 50..... 1000 punkti
2. līmenis ..... Ls 50..... 1300 punkti
3. līmenis ..... Ls 50..... 1600 punkti

"Statoil extra" līmeņu maiņa balstās uz nopirkto degvielas daudzumu iepriekšējā kalendārajā ceturksnī. Iepērkoties "Statoil" stacijā vai kādā tirdzniecības vietā, klientam vairs nav nepieciešama skaidra nauda.

Kas ir "Statoil extra" programma? "Statoil extra" programma ir radīta, lai sniegtu pastāvīgas priekšrocības "Statoil" uzticīgajiem klientiem Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

- Šī programma ir atlaidēm atbilstoša punktu sistēma, kas jums ļauj saņemt atpakaļ daļu pirkumiem izdotās naudas.
- Punkti pienākas par katru pirkumu "Statoil" stacijās visās Baltijas valstīs.
- Programmas dalībnieki regulāri saņem piedāvājumus.
- Kad jūs uzsākat līdzdalību programmā, "Statoil" dāvina jums 1000 punktus.

Kā darbojas "Statoil extra" programma, norēķinoties ar jauno "Unibanka/Statoil extra" starptautisko debetkarti?

- Norēķinoties "Statoil" stacijā ar jauno maksājumu karti, jums vairs nav jāuzrāda "Statoil extra" karte.
- Pēc pirkuma apmaksas jūs saņemat čeku, kurā norādīts tikko iegūto punktu skaits, kā arī jūsu kontā esošo punktu kopsumma.
- Katru reizi, kad jūsu kontā uzkrājušies 5000 punktu, pēc nākamā pirkuma jūs varat saņemt Ls 5.
- Katrs pirkums "Statoil" stacijā garantē noteiktu punktu daudzumu; 10 punktu atbilst 1 santīmam.
- Četras reizes gadā, katra kalendārā ceturkšņa beigās, "Statoil" novērtē "Statiol extra" programmas dalībnieka nopirktās degvielas daudzumu. Ja tas ir pietiekams, jūs pārejat augstākajā programmas līmenī un turpmākajos 3 mēnešos par Latvijā izdarītajiem pirkumiem saņemat vēl lielāku punktu daudzumu.
- "Statoil extra" programmā ir trīs līmeņi. Sākotnēji visi dalībnieki ir 1. līmenī. Lai pārietu 2. līmenī, programmas dalībniekiem ceturkšņa laikā jāiegādājas vismaz 200 litru, bet, lai pārietu 3. līmenī – vismaz 375 litri degvielas.

Tā ar materiālu motivāciju autobraucējs tiek stimulēts izmantot "Statoil" staciju pakalpojumus. Tā ir viena no degvielas firmu konkurences formām.

31.8.6. Baltijas karšu centra (BKC) darbība

Tehnikas brīnumi. Lai kaut kur ASV, Brazīlijā, pat Austrālijā vietējā valūtā pēc oficiālā kursa minūtes laikā bankomātā ar norēķinu karti saņemtu Latvijas Bankā noguldīto naudu, nepieciešama visaugstākā līmeņa elektroniskā tehnika un sakari. Tas ir dārgs prieks. Centralizēt šos norēķinus konkrētām bankām nozīmē krietni palētināt šīs unikālās operācijas. Šai sakarībā jau pirms pieciem gadiem tika organizēts Baltijas karšu centrs (BKC), kas centralizēti pārstāv šo tehnikas brīnumu karšu lietotāju izpratnē. 2000. gada pavasarī BKC klienti bija "Saules banka", "Latvijas Krājbanka", "Hansabanka", "Multibanka", "Ventspils Apvienotā Baltijas banka", "Ogres Komercbanka", "Māras banka", "Hansabank" Lietuvā, "Statoil", "Eko greams Ltd", arī "Hydro Texaco" visās trijās Baltijas valstīs.

BKC sistēma ir universāla tai ziņā, ka ļauj darboties ar jebkuru valūtu. *Pirmkārt*, "Hydro Texaco" kartes autorizācija notiek vietējā valūtā. *Otrkārt*, konti tiek uzturēti tās valsts valūtā, no kuras ir kartes īpašnieks. *Treškārt*, norēķini notiek eiro. *Ceturtkārt*, klientu atskaites ir vietējā valūtā, un tā ir pirmā šāda sistēma Baltijas valstīs.[1]

Darbības apjoms. BKC tīkls ir visai plašs. Tas apkalpo 185 bankas automātus, no kuriem 160 ir Latvijā; BKC sistēmu var lietot ap 260 000 norēķinu karšu īpašnieku. Mēnesī tiek veiktas ap 300 000 transakciju (norēķinu operāciju) bez bankomātu izmaksām. Vidēji ar vienu karti tiek izdarītas 2,5 transakcijas ar tendenci pieaugt.[2]

Perspektīvas. BKC aktīvi izvērš savu darbību. *Pirmkārt*, pēc starptautisko maksājuma karšu organizācijas direktīvām, visām bankām pasaulē, kas izdod "Visa" vai "Eurocard/Mastercard" kartes, līdz 2005. gadam jāsāk izdot čipkartes. *Otrkārt*, paredzēts pazemināt apkalpošanas cenas. *Treškārt*, strādāt pie čipkaršu projekta, ko varēs izmantot sabiedriskajā transportā. *Ceturtkārt*, ieviest programmas, kas būs spējīgas nepieļaut zādzības ar norēķinu kartēm bankomātos, t.i., padarīt bankomātu darbību pilnīgi drošu. *Piektkārt*, bankomāti pieņems naudu par komunālajiem maksājumiem. *Sestkārt*, bankomāti sniegs informāciju par klienta konta stāvokli, naudas ienākšanu un izmaksām. Tas viss piesaistīs jaunus klientus. Par BKC iespējām augt liecina 1999. gada darbības rezultāti; salīdzinot ar gada sākumu, BKC aktīvi pēc bilances pieauga 2,8 reizes, sasniedzot 565 500 latu lielu summu.

31.8.7. Kredītkartes

Kredītkarte (*payabber*) parasti ir plastikāta karte ar magnētisku svītru. Kartē tiek fiksēts īpašnieka vārds, uzvārds, paraksta paraugs, ciparu kods. Atsevišķos gadījumos drošību kartē garantē vēl īpašnieka krāsaina fotogrāfija. Ievadot kredītkarti īpašā pieņemšanas iekārtā, kas fiksē pirkumu un tā cenu, nav zināms pircēja konta stāvoklis. Mēneša beigās kredītkartes īpašnieks saņem rēķinu kopā ar visu pirkumu norādījumu. Rēķins īsā laika sprīdī ir jāsamaksā. Ja kredītkartes īpašnieks to nesteidzas samaksāt, viņš saņem attiecīgās kredītkaršu sabiedrības kredītu, kam parasti ir relatīvi augsta gada procentu likme. Pārdevēji saņem samaksu par pārdotiem ražojumiem vai sniegtiem pakalpojumiem bez kavējuma, bet pircējs saņem preci, uzrādot vienīgi kredītkarti. Kredītkartes vēl dod iespēju bankomātā ik dienas saņemt ierobežotu skaidras naudas summu. Tāda ir kredītkaršu izmantošanas principiālā shēma.

Latvijas banku kredītkartes. Latvijā bankas bija pirmās, kas saviem drošajiem klientiem pārdeva starptautiski atzītas kredītkartes. Tā "Rīgas Komercbanka" sāka izplatīt "Visa" kredītkarti. Raksturojot šīs kredītkartes darbības sfēru, jāpiemin, ka to pieņem 200 valstīs 10,5 miljonos vietu – veikalos, restorānos, lidostās, dzelzceļa stacijās, kuģu piestātnēs un daudzās citās pakalpojumu sniegšanas vietās. 350 tūkstošos vietu, uzrādot "Visa" kredītkarti, tiek izdota skaidra nauda. Dažādās valstīs ir uzstādīti 65 tūkstoši naudas izsniegšanas automātu. "Rīgas Komercbankā" par klasisko "Visa" karti fiziskām personām gadā jāmaksā 100 USD. Bez tam bankā jābūt pietiekami "sālītam" garantijas depozītam – 3000 dolāriem. Juridiskās personas var iegādāties "Biznesa "Visa" karti", ko var lietot kādas firmas pārstāvji, braucot ārzemju komandējumos. "Biznesa "Visa" kartes" cena – 70 USD. Bez

[1] Neatkarīgā Rīta Avīze, 2000. g. 19. aprīlī.
[2] Turpat.

tam bankā firmai, organizācijai jābūt tekošajam kontam, kura minimālais atlikums nedrīkst būt mazāks par 1000 USD. Banka ņem papildu maksu par apkalpošanu: par katru pirkumu jāmaksā 1%; ja klients vēlas saņemt skaidru naudu, tad banka prasa samaksāt 2% no saņemamās summas.

Starptautisko "Visa" kredītkarti izsniedz arī "Pareksa banka". 28 procenti ir gada procentu likme par kredītu. Skaidrās naudas izsniegšanas jomā "Pareksa banka" prasa par pakalpojumiem mazāk nekā "Rīgas Komercbanka" – tā ietur no klientiem 1,5%.

"Visa" karšu apkalpošanu veic arī "Saules banka." Īpatnība ir tā, ka "Saules banka" pati šo karti neizsniedz, bet to dara ar "Maskavas Mosbiznes" bankas starpniecību. Šī Krievijas banka salīdzinājumā ar Latvijas bankām prasa augstāku minimālo iemaksu un atlikuma summu kontā.

"Visa Electron" norēķinu karti ar magnētisku svītru izlaiž "Latvijas Krājbanka". Tā ir paredzēta nelieliem pirkumiem, kad bankas risks ir minimāls.

"Visa" sīvākie konkurenti ir "Eurocard/Mastercard". Šīs kredītkartes izplatītāja vispirms bija "Latvijas Depozītu banka". Galīgais norēķins ar šo karti notiek ASV dolāros. Kad "Depozītu banka" tika pasludināta par maksātnespējīgu, zaudēja spēku arī šīs bankas norēķinu kartes. Pašlaik "Eurocard/Mastercard" un "Visa Classic" kredītkartes izsniedz Krājbanka, nenoguldot bankā nodrošinājuma noguldījumu. Kredīta piešķiršana vienmēr saistās ar risku. Tāpēc kredītkarti izsniedz tikai drošiem klientiem, kas bankas uzticību iekarojuši, kārtīgi, savlaicīgi apmaksājot overdrafta kredītu ar procentiem.

Trīs kredītkaršu paveidi. Pastāv trīs dažādu veidu "Eurocard/Mastercard" kartes.

Pirmkārt, **klasiskā** karte, kas ir paredzēta klientiem – fiziskām personām – personisko maksājumu kārtošanai; *otrkārt,* **zelta** karte, kas ir pieejama tikai tiem klientiem, kuri ir iekarojuši bankas uzticību lielam kredīta limitam (virs 50000 ASV dolāru mēnesī); *treškārt,* **sudraba** karte, kas ir paredzēta kompānijām, firmām, lai samaksātu savu darbinieku komandējumu u. tml. izdevumus.

Šī karte, tāpat kā citas līdzīgas kredītkartes un debetkartes, atbrīvo to īpašniekus no nepieciešamības nēsāt kabatā skaidru naudu gan dzīvesvietā, gan tālos ceļojumos; tā kalpo arī kā nodrošinājums iebraukšanas un uzturēšanās atļauju saņemšanai ārzemēs. Ar starptautisko "Eurocard/Mastercard" var norēķināties aptuveni 120 valstīs vairāk nekā 10 miljonu vietās, proti, visur tur, kur vien ir redzama "Eurocard/Mastercard" simbolika. Karti var lietot tikai tā persona, kuras vārds un paraksts ir fiksēts kartē. Ar savu parakstu jāapliecina pirkums un par to maksājamā summa.

Kredītkartes kontu var lietot arī citas personas, kuras kartes īpašnieks ir pilnvarojis. Pēc rakstiska pieprasījuma banka izdod karti citai personai, par kuras darījumiem ar norēķina karti ir atbildīgs konta īpašnieks visu līgumā paredzēto laiku.

Kā saņemt skaidru naudu? Kā praktiski var izņemt skaidru naudu ar kredītkartes palīdzību? Skaidru naudu, uzrādot "Eurocard/Mastercard" karti, var saņemt, *pirmkārt,* jebkurā pasaules bankā vai banku automātā. Lai saņemtu skaidru naudu automātos, ar kredītkarti vien nepietiek. Ir nepieciešams saņemt personas identifikācijas numuru (PIN), kas kalpo kā kartes lietotāja paraksta aizstājējs. Praktiski PIN kods ir četru ciparu šifrs. Ievadot šo šifru kopā ar karti naudas automātā, tiek identificēta kredītkarte, kas dod iespēju, uzrādot vēlamo summu, izņemt skaidru naudu.

Viena no problēmām šajā jomā ir kredīta limita lielums. To nosaka banka, ievērojot kartes lietotāja kredīta līdzšinējo vēsturi un uzrādītās garantijas.

Kredītkaršu priekšrocības. Klients var izvēlēties latu vai dolāru kredītkarti. Konta atlikumu klients var uzzināt savas bankas automātā vai pa telefonu pēc speciālā koda. Ja klients vēlas, viņš var piesaistīt savam kontam vairākas papildkartes. Kredītkarte pasargā tās īpašnieku no liekiem izdevumiem un sarežģījumiem, kas saistīti ar skaidras naudas maiņu ceļojumu laikā.

Kredītkarte nodrošina naudas rezervi neparedzētiem pirkumiem; norēķinoties nauda automātiski tiek konvertēta attiecīgās valsts valūtā; izmantojot kredītkarti, iespējams rezervēt viesnīcu, izmantot auto nomas pakalpojumus, norēķināties internetā, ērti apmaksāt telefona rēķinus Krājbankas automātos; kredītkarte pilda arī telekartes funkcijas; par pozitīvu kartes konta atlikumu saņemt ienākuma procentus.

Drošība. Izmantojot kredītkarti, jūsu nauda vienmēr būs drošībā, jo jūs varat noteikt dienas limitu katra papildkartes lietotāja darījumiem; nauda, kas atrodas kredītkartes kontā, pieejama tikai jums un papildkaršu lietotājiem; jūs esat pasargāts no viltotām banknotēm.

Apdrošināšana. Kredītkaršu lietotājiem tiek piedāvāta speciālā nelaimes gadījumu un ceļojumu apdrošināšanas programma, kurā ietilpst: medicīniskie izdevumi; kompensācija par bagāžas nozaudēšanu; bagāžas aizkavēšanās izdevumi; diennakts palīdzības dienesta pakalpojumi ceļojuma laikā; citi apdrošināšanas veidi.

"Visa" kartes ir populāras vairāk nekā 240 valstīs, galvenokārt Ziemeļamerikā un Eiropā, tajā skaitā arī Krievijā. "Eurocard/Mastercard" kartes ir populāras vairāk nekā 220 pasaules valstīs, galvenokārt Eiropā un Austrumeiropā.

Kas lieto "Diners Club" kartes? Latvijā tiek apkalpota arī visvecākā norēķinu karte "Diners Club". To veic "Rietumu banka". Šai kredītkartei nav kredīta limita un apkalpošanas maksas vai procentu meslu. Īpatnība ir tā, ka procentus maksā nevis pircēji, bet veikali – pārdevēji. Te jāņem vērā, ka "Diners Club" ir elitāra karte, ko lieto turīgi klienti, iepērkoties dārgos veikalos. Dati liecina, ka tie pārdevēji, kas pieņem šo kredītkarti, ātri un ievērojami palielina savu apgrozījumu.

"American Express". Cita starptautisko norēķinu karte, ko pieņem Latvijā, ir "American Express" karte. (Plaši ir pazīstams "American Express" ceļojumu čeks.)

Bankomāti konkurē ar ceļojumu čekiem. Ceļojumu čeku bīstams konkurents ir starptautiskās norēķinu kartes, ko apkalpo banku automāti. Vienādas funkcijas, tikai cit ma tehnoloģija padara konkurenci sevišķi asu. Eksperti apgalvo, ko ceļojumu čeki pēc ieraduma savas pozīcijas nezaudē. Bet norēķinu kartes ar iespēju saņemt nacionālo valūtu banku automātos jebkurās valstīs min ceļojumu čekiem uz pēdām. Tomēr ceļojumu čekiem ir dažas priekšrocības. Dažās valstīs iedzīvotāji labprāt pērk ceļojumu čekus cietā valūtā. Tas ir aizsarglīdzeklis, kā pasargāt savus uzkrājumus no būtiskiem zaudējumiem, kas var rasties, kad nacionālā valūta ārzemju ceļojumu laikā tiek devalvēta vai zaudē pirktspēju vietējā tirgū inflācijas iespaidā. Šīs finansu korporācijas kredītkarti izmanto galvenokārt samaksai par tūrisma un viesnīcu pakalpojumiem. Tāpēc ir likumsakarīgi, ka "American Express" oficiālais pārstāvis Latvijā ir tūrisma aģentūra "Latvia Tours". Minētā tūrisma aģentūra nodarbojas ar "American Express" kredītkaršu visaptverošāko apkalpošanu Latvijas teritorijā. Parastā kārtība ir tāda, ka visi, kas vēlas sadarboties ar "American Express", vispirms viesnīcas, restorāni, dažādas tūrisma apkalpes vietas, patstāvīgi slēdz līgumus ar šo kredītkaršu apkalpojošām organizācijām Zviedrijā vai Vācijā. Visbiežāk "American Express" norēķinu kartes izmanto ārzemnieki mūsu viesnīcās: "Hotel de Rome", "Rīga", "Metropole" u.c. Sākušas darboties arī vietējās kredītkartes.

Kredītkarte degvielai. Rietumu valstīs īpatnēja kredītkarte ir lietojama degvielas uzpildes stacijās. Šī karte ir speciālas konfigurācijas metāla žetons (katram klienta žetonam ir specifiska forma), ko iebāž degvielas pildīšanas automātiskās iekārtas speciālā caurumā. Viss pārējais notiek automātiski: degvielas markas, tās daudzuma un cenas fiksācija konkrētam klientam. Mēneša beigās žetona lietotājs saņem rēķinu. Šī rēķina samaksa notiek saskaņā ar kredītkaršu lietošanas principiem.

Vietējā "Mastercard" latos. "Latvijas Krājbanka" un "Unibanka" sāk izplatīt vietējo "Mastercard" karti latos. Tā būs lietojama tikai Latvijas teritorijā, toties tās priekšrocības būs relatīvais lētums salīdzinājumā ar starptautiskām kredītkartēm. Ērtība ir tā, ka šo vietējo kredītkarti varēs lietot visās vietās, kur pieņem "Eurocard/Mastercard" kartes. Skaidrs, ka norēķini notiks tikai latos. Šīs vietējās "Mastercard" priekšrocība būs tā, ka ar tās starpniecību varēs ne tikai pirkt, bet arī samaksāt par komunālajiem pakalpojumiem, telefonu. Principiāli svarīgi ir tas, ka uzņēmumiem ir iespēja savu darbinieku kontā, ko apkalpo šī karte, pārskaitīt darba algu. Ievērojot "Latvijas Krājbankas" nodaļu izplatību visā Latvijas teritorijā, ir radīti skaidras naudas saņemšanas nosacījumi ikvienā šīs bankas nodaļā pilnīgi neatkarīgi no naudas iemaksāšanas vietas. Atgādināsim, ka "Latvijas Krājbankai" ir 600 pārstāvniecību ar gandrīz 2 miljoniem norēķinu kontu, kas visi ir iekļauti vietējā "Mastercard" sistēmā.

Baltijas valstu banku kartes sadarbosies. Tālākais solis "Mastercard" izplatībā ir "Globus Mastercard" kredītkaršu izsniegšana un apkalpošana trijās Baltijas valstīs. "Latvijas Krājbanka" kā šo kredītkaršu piedāvāšanas iniciators ir izveidojusi Baltijas valstu komercbanku asociāciju, kas dos iespēju aptvert lielu skaitu banku filiāļu. Tā projekta dalībniecei "Lietuvas Krājbankai" ir vairāk nekā 300 filiāļu. Nacionālās valūtas nebūs šķērslis "Globus Mastercard" izmantošanā. Latvijas iedzīvotājs,

nopircis preci Lietuvā par litiem, mēneša beigās dabūs samaksas rēķinu latos; latos viņš samaksās arī par precēm, ko Igaunijā būs iegādājies par kronām, uzrādot "Globus Mastercard".

Daudzas kredītkartes, sevišķi zelta un platīna kartes, paredz saviem īpašniekiem apdrošināšanas pakalpojumu sniegšanu.

Beidzot nodaļu par kredītkartēm, uzskaitīsim norēķinu karšu lietošanas galvenos virzienus, kad tiek kārtoti maksājumi. Tie ir šādi: vietējās un starptautiskās telefona sarunas; komunālie maksājumi; preču pirkšana mazumtirdzniecībā; dažādu pakalpojumu samaksa; viesnīcu pakalpojumu samaksa; restorānu, bāru rēķinu samaksa; aviobiļešu iegāde; dzelzceļa biļešu iegāde; automašīnu nomas samaksa; tūrisma pakalpojumu samaksa; skaidras naudas saņemšana bankās un naudas automātos.

"Saules banka" atklāja bankomātus Rīgas lidostā un viesnīcā "Metropole". Šo banku automātu priekšrocība ir tā, ka nauda tiek izsniegta pēc starptautiskām kartēm latos.

Debetkaršu valstība. Aprakstot kredītkartes, mēs vairāk akcentējām šo karšu potenciālās iespējas nekā to praktisko funkcionēšanu. Uzticības deficīta sekas ir visai nelielais piešķirto (nopirkto) kredītkaršu skaits. Norēķinu karšu tirgus dominante ir debetkartes un to paveidi. Latvija ir debetkaršu valstība, kas arī atbilst tirgus loģikai.

31.8.8. Depozīta sertifikāts – alternatīva nauda

Teorijā M1 tiek raksturota kā "īstā nauda", bet termiņnoguldījumi bankā – kā "gandrīz nauda". "Rīgas Apvienotā Baltijas banka" ir pārmetusi tiltu no "gandrīz naudas" uz īsto naudu, izlaižot depozītu sertifikātus. Šo sertifikātu darbības mehānisms ir gaužām vienkāršs. Termiņdepozīta īpašniekam banka izsniedz apliecību, kas liecina par naudas noguldījumu bankā un bankas kā debitora saistībām. Šī apliecība ir īpašs vērtspapīrs, kas noteiktos ietvaros var apgrozīties un pildīt maksāšanas līdzekļa funkciju. Banka izlaiž gan vārda sertifikātus (uz sertifikāta norādīts depozīta īpašnieka uzvārds un vārds), gan arī anonīmus sertifikātus. Pēdējā gadījumā sertifikāta uzrādītājs ir šī vērtspapīra pilntiesīgs īpašnieks. Šie sertifikāti ir bankas parādzīme, kas pēc sava rakstura daudz neatšķiras no vekseļa. Proti, ja sertifikātus pārdod, tiek paredzēts to diskonts. Piemēram, depozīta sertifikāts ir 100 latu, tā termiņš – viens gads, diskonta procentu likme – 15. Cik maksās pircējam šis sertifikāts? 100 latu mīnus diskonta procenti 15 latu = 85 lati. Kad pienāks depozīta samaksas termiņš, tad sertifikāta uzrādītājs bankā saņems 100 latus. Pircējs var būt apmierināts, jo ir nopelnīti 15 lati.

Taču galvenais ir tas, ka ar depozīta sertifikātu var norēķināties, maksāt un brīvi nodot to jebkurām fiziskām vai juridiskām personām, tajā skaitā saviem kreditoriem. Lai sertifikāts būtu reāla alternatīva nauda, tai jābūt pilnīgi likvīdai. Tā ir galvenā problēma, kas obligāti jānodrošina. Citiem vārdiem, depozīta sertifikāta īpašniekam jābūt praktiskai iespējai to jebkurā brīdī apmainīt pret īstu naudu, kad vēl nav iestājies depozīta samaksas termiņš. "Rīgas Apvienotā Baltijas banka" – šo depozītu emitents – ir apņēmusies atmaksāt naudu jau trešajā dienā pēc sertifikātu emisijas. Protams, atmaksājamā summa būs mazāka par sertifikāta nominālu, jo tā ir termiņnoguldījuma pirmstermiņa izmaksa. Sertifikātu emitents gādā, lai sertifikāti būtu pieejami cilvēkiem ar dažādu "kabatas biezumu" (no 100 latiem līdz 1000 dolāriem), kā arī to samaksas dažādiem termiņiem (15, 30, 60, 90, 180, 360 dienām; pēdējais termiņš ir paredzēts tikai nacionālajai valūtai; tas ir saistīts ar iespējamām valūtas kursa svārstībām).

Nodaļas sākumā mēs raksturojām depozītu sertifikātu kā tiltu no "gandrīz naudas" uz "īsto naudu". Jāatzīst, ka kustību pa šo tiltu kavē psiholoģiska barjera – gan fiziskās, gan juridiskās personas vēl lāgā negrib atzīt, ka depozīta sertifikāts ir alternatīva nauda, maksāšanas līdzeklis, kam var droši uzticēties. 1995. gada banku krīze neuzticību palielināja. Maksājumos cilvēki prasīs īstu naudu un tikai to. Perspektīvā, kad banku sistēma atveseļosies, uzticība bankām tiks atjaunota, cilvēki pakāpeniski būs adaptējušies depozīta sertifikāta kā maksāšanas līdzekļa atzīšanā. Attaisnosies nodaļas virsraksts "Depozīta sertifikāts – alternatīva nauda", un "gandrīz naudas" noteikta daļa, pateicoties sertifikātiem, tiks atzīta par "īsto naudu".

31.8.9. Bankomāts – naudas maks uz ielas stūra

1998. gada nogalē Latvijā vien bija emitētas 200 000 norēķinu kartes. Šis skaits nemitīgi aug, un, kad lasītāju rokās nonāks šī grāmata, norēķinu karšu skaits būs nepārprotami lielāks. Šī karšu masa ir mērķtiecīgi un kvalitatīvi jāapkalpo.

Kas ir bankomāts? Īsi sakot, elektroniski sarežģīta iekārta ar sakaru kanāliem. Septiņdesmitajos gados izgudrotāji radīja principiāli jaunu iekārtu "ATM – Automated Teller Machine". Tas bija pasaulē pirmais bankas automāts, kas, nemitīgi pilnveidojoties, nodrošināja norēķinu karšu apkalpošanu un līdz ar to izplatību. Elektroniskās naudas sapnis it kā sāka īstenoties. Naudas apgrozībā tika sperts revolucionārs solis. 1999. gada sākumā Latvijā dažādas bankas uvvstādīja ap 200 bankomātu.

Ko spēj bankomāts? Galvenā funkcija – norēķinu kartes īpašniekam noteikta limita ietvaros izsniegt skaidru naudu. Bankomātā jāievada karte, slepenās atslēgas PIN kods, ciparu kombinācija, ko drīkst zināt tikai norēķinu kartes īpašnieks, lai saņemtu vēlamo naudas daudzumu. Bankomāts ir visai neticīgs subjekts. Tas pārbauda norēķinu karti, PIN, zibens ātrumā noskaidro, vai norādītajā kontā ir nepieciešamā naudas summa, ārzemēs Latvijā iemaksātus latus automātiski pārrēķina dotās valsts valūtā pēc oficiālā kursa un, ja viss ir kārtībā, nekas neliecina par blēdīšanās briesmām, "izspļauj" klientam pieprasīto naudas summu.

Bet tas vēl nav viss. Sarežģītāki bankomāti pēc kartes īpašnieka rīkojuma var naudu no konta, ko apkalpo bankomāts, pārskaitīt klienta parastajā kontā (depozītā), nomaksāt "Lattelekom" un "Baltkom" tēriņu, mobilo telefonu rēķinus. "Gudrs" bankomāts spēj nolasīt rokrakstā uzrakstītu čeku, ir reizē arī rakstītpratējs, kas izdara ierakstu krājgrāmatiņā, spēj atšķirt parakstus (atklāt viltotus) u.c.

Naudas glabātājs un sargs. Ko sīkajam tirgotājam vakarā darīt ar dienā ietirgoto naudu? Gribas arī panākt, lai būtu drošība pret jebkādiem tehniskiem speciālistiem – garnadžiem (bankomātu naudas zagļiem – hakeriem). Domāts – darīts! Naudu var mierīgu sirdi uzticēt bankomātam.

Bankomāts ir tik "laipns", ka pat piedāvā aploksni, kur naudu ielikt. Aploksne ar naudu tiek noglabāta bankomātā. Nav jāšaubās, ka šādi noguldīta nauda patiešām nonāks bankas depozītā. Ar karti var atvērt kontu un pārskaitīt depozītā aploksnei uzticēto naudu. Bankā jāgādā, lai ar aploksni pārskaitītā nauda tiktu rūpīgi pārbaudīta. Ja bieži kļūdīsies bankas darbinieki, banku var mierīgi slēgt. Ja banku mēģinās piekrāpt klients, no negodīga partnera banka atteiksies. Šādi bankomāti ar bagātīgu operāciju klāstu līdzinās nelielai bankas filiālei ar vienu būtisku starpību – nav vajadzīgi operatori, operācijas tiek veiktas automātiski.

Bankomāta "anatomija". Bankomāts visupirms ir personāls dators ar monitoru. Tam pievienots seifs, arī speciāla čeku drukājamā iekārta. Viena no bankomāta svarīgākajām sastāvdaļām ir ierīce naudas izsniegšanai – dispensers. Seifs ir domāts tam, lai tur ievietotu īpašas rozetes ar naudu. Ziņkārīgs lasītājs vēlēsies uzzināt, cik naudas var ievietot minētajās rozetēs. Šī informācija nav valsts noslēpums, bet bankas darbinieki šajā jautājumā mēdz turēt mēli aiz zobiem. Priekšstatu par naudas daudzumu pilnā bankomātā var gūt šādi: ja *IBM* bankomātu pildītu ar Ls 500 naudaszīmēm, tad kopsummā sanāktu ap 6 miljoniem latu.[1] Jo mazāks ir naudaszīmju nominmāls, jo mazāku naudas summu var ietilpināt bankomātā. Lai naudas saņemšana būtu ērta, bankomāts pildāms ar dažāda nomināla naudaszīmēm. Ja bankomātā ietilpinās vienīgi Ls 5 naudaszīmes, šī automātiskā naudas krātuve tiks ātri iztukšota un sadārdzināta bankomāta apkalpošana.

Izņemamās naudas daudzums. Katrai bankai ir savs vienreizējais naudas izsniegšanas limits, ko nosaka vairāku faktoru kombinācija. Nozīmīgi ir tas, cik norēķinu karšu emitējusi banka, kas uzstādījusi bankomātu, kādas kartes apkalpo bankomāts, vai tiek apkalpotas debeta vai kredītkartes. Nozīmīga ir bankomāta uzstādīšanas vieta. Bet limits katrai dienai ir ap Ls 300. Šim limitam ir arī psiholoģiska nozīme, lai naudas kārie pārāk ātri neiztukšo bankomātu un lai bankomāta lietotājs pārāk aizrautīgi neizņem vienā reizē visu savu naudu. Limits nedrīkst būt pārāk mazs: bankomāts tad zaudē savu pievilcību. Naudas summai, ko gudru prātu izsniedz bankomāts, jābūt pielāgotai vidēji dārgam pirkumam.

[1] Diena, 1997. g. 27. oktobrī. – 7. lpp.

Tirgotājiem jāvienojas ar banku. Norēķinu karšu sistēmā obligāti darbojas tirgotāji un pakalpojumu sniedzēji (viesnīcas, tūrisma firmas, visdažādākās pakalpojumu organizācijas). Ekonomiskās attiecības par karšu apkalpošanu jānoformē juridiski. Karšu pieņēmējam obligāti jānoslēdz tirdzniecības līgums ar banku un bankā jāatver savs konts. Visi nepieciešamie līguma rekvizīti tiek paziņoti karšu apstrādes centrā. Tālāk nepieciešamā informācija tiek ievadīta attiecīgās kartes starptautiskā centra tīkla datu bāzē. Obligāta ir prasība uzstādīt veikalā, pakalpojumu sniegšanas vietā visu tehnisko aprīkojumu. Atbildīgs darbs ir kadru apmācība.

Veikali, pakalpojumu vietas pēc sava apgrozījuma ar norēķinu kartēm ir dažāda lieluma. Tas prasa atšķirīgu tehnisku aprīkojumu. Veikalos ar lielu apgrozījumu likumsakarīga ir POS terminālu uzstādīšana. Te izmanto telefona sakarus, kas automātiski savieno ar datu centru. Pēdējais ar maksimālu ātrumu konstatē, vai kontā ir pietiekami daudz naudas, lai norēķinātos par pirkumu. Veikalā pienāk pozitīva vai negatīva atbilde. Ja atbilde ir pozitīva, pirkums tiek noformēts. Izraksta rēķinu ar kopijām. Vienu no tām saņem pircējs. Veikalos un pakalpojumu vietās ar nelielu apgrozījumu aprobežojas ar tehniski samērā vienkāršām un lētām dažādām nolasīšanas iekārtām. Pārdevējs neapmierinās ar norēķinu kartes informācijas nolasīšanu no magnētiskās svītras. Tiek pieprasīts personu apliecinošs dokuments ar fotoattēlu. Pa telefonu notiek sakari ar karšu apstrādes centru, kam tiek paziņots kartes numurs un citi nepieciešami rekvizīti, saprotams, pirkuma summa. Ja telefoniskā pārbaude dod pozitīvu rezultātu, datu bāze pretējā virzienā paziņo autorizācijas kodu, ko pircējs ieraksta čekā. Tas nozīmē, *pirmkārt*, ka pirkums ir īstenojies; *otrkārt*, ka pirkuma apmaksa ir garantēta. Tirgotājs krāj čeku pie čeka un, ja to sakrājies noteikts daudzums, tos nosūta uz karšu apstrādes centru. Kartes automātiski šķiro un tad ievada attiecīgas kartes grozā (sistēmā). Kartes tālākais ceļš ved uz to banku, kas karti emitējusi. Banka savukārt pēc automātiskās uzskaites datiem pārdevējam par pirkumu samaksā.

Dārgs prieks, bet relatīvi ātra atdeve. Norēķinu karšu apkalpošanas sistēma saistās ar ievērojamām investīcijām. Termināli vien maksā ap 500–600 ASV dolāru. Prāvu naudu prasa automātiski sakari, visāda šķirošanas aparatūra, nosūtīšanas izdevumi utt. Lēš, ka ne ilgākā laikā par pieciem gadiem investīcijas atmaksājas un nes tīru peļņu. Norēķinu karšu lietotājiem jānes savs krusts un maksāšanas pakalpojums jāapmaksā. Likmes dažādām bankām un kartēm ir daudzkārt raibākas par dzeņa vēderu. Daži piemēri. "Pareksa banka" "Maestro" debetkarti izsniedz bez maksas. Bet gadā par lietošanu iekasē Ls 6 un Ls 12. "Rīgas Komercbanka" "Visa Business" debetkarti izsniedz tikai juridiskām personām par brīvu. Gada apkalpošana – 120 USD. "Latvijas Krājbanka" izsniedz "ES/MC Gold" kredītkarti pret galvojumu un depozītu par 170 USD. Pasaulē ir sistēmas, kur tirgotāji bankai kartes emitentam maksā 1% kā pateicības naudu, ja pirkums veikts ar norēķinu karti. Tas palielina apgrozījumu un peļņu.

Bankomātu skaits Rīgā un provincē nemitīgi aug. Aug arī kopējais izsniegto maksājumu karšu skaits. 2000. gadā to skaits palielinājās par 92% – visstraujāk Baltijas valstīs.

31.5. tabula

Bankomātu skaits Latvijā[1]

Bankas automātu skaits	Rīgā	Citur Latvijā
"Hansabanka"	92	52
"Unibanka"	62	73
"Pareksa banka"	73	27
Krājbanka	44	37
Baltijas Tranzītu banka	54	16
"Saules banka"	50	8

[1] NRA, 2001, 29. marts.

31.8.10. "Ko diena nākamā mums sola?"

Čipkarte – "elektroniskais maciņš". Trešā gadu tūkstoša sākums plaši nomainīs līdzšinējās norēķinu kartes pret čipkartēm. Mēģinājums tās ieviest Latvijā "Latkartes" veidā mazam klientu skaitam banku krīzes iespaidā cieta neveiksmi. Lai čipkarte ar minidatoru sekmīgi darbotos, visā pasaulē nepieciešams viens standarts. Ceļā uz standartu šodien ir visas lielākās norēķinu karšu sistēmas. Čipkarte paver plašas iespējas karti izmantot daudzpusīgi. Tā spēj pat aizstāt autovadītāja tiesības. Kārtot visus komunālos maksājumus, sēžot mājās uz mīksta dīvāna, nebūs problēma. Čipkarte būs spējīga operatīvi sniegt daudzpusīgu informāciju par konta stāvokli.

Eiropas vadošās maksājumu karšu apkalpošanas un bezskaidrās naudas norēķinu organizācijas "Europay International S.A." valde pieņēmusi lēmumu pēc iespējas ātrāk veicināt pāreju no kartēm ar magnētisko svītru uz čipkartēm. Čipkaršu masveida ieviešana, investējot vairāk nekā 1 miljardu ekiju (1,2 miljardi USD), jau sākusies, un, pēc aptuvenām prognozēm, līdz 2005. gadam magnētiskās kartes būs gandrīz pilnīgi nomainītas.

"Tāpat kā kompaktdiski iekaro mūzikas ierakstu industriju, arī elektroniskie čipi pakāpeniski aizstās magnētiskās svītras uz maksājumu kartēm," komentē "Europay International" izpilddirektors Rons Viljamss. "Šī nākamās paaudzes tehnoloģija maksājumu biznesu padarīs daudz drošāku, tā dos iespēju karšu īpašniekiem un veikalniekiem izmantot arī plašu papildu pakalpojumu klāstu, kas, lietojot magnētiskās kartes, nebija pieejams."

Risina vienotas standartizācijas problēmu. Pasaules ietekmīgākās norēķinu karšu organizācijas – "Europay", "Mastercard" un "Visa" – nesen sāka sadarbību, risinot globālas čipkaršu standartizācijas jautājumus. Pašlaik ir publicēta pirmā daļa no kopumā paredzēta trīsdaļīga standartu krājuma, sagatavošanā ir otrā daļa. Jaunais standartu krājums būs labs atspēriens karšu un to apkalpošanas terminālu ražotājiem nākotnē.

Lai elektronisko maksājumu industriju padarītu maksimāli efektīvu, tiek domāts ražot terminālus, kas varētu vienlaikus apkalpot kā magnētiskās, tā arī čipkartes.

Pagājušajā nedēļā Norvēģijas pilsētā Bergenā notika ikgadējā "Europay" zinātniski praktiskā konference, kura bija veltīta maksājumu karšu biznesa nākotnes attīstības perspektīvām.

Nauda jāsargā arvien rūpīgāk. "Maksājumu bizness, neskatoties uz rentabilitātes samazināšanos, bija un paliks viens no visperspektīvākajiem," stāsta "Europay International" komercdirektors Francis van der Bošs. "Ņemot vērā to, ka šis bizness ir cieši saistīts ar naudu, par to vienmēr ir interesējusies arī kriminālpasaule. Turklāt agrāk viss aprobežojās tikai ar karšu zādzībām, bet tagad tās jau tiek viltotas, bet profesionāli programmētāji (hakeri) mēģina iekļūt maksājumu informācijas datortīklos. Tādējādi maksājumu industrija ir spiesta nepārtraukti uzlabot un atjaunot savas tehnoloģijas."

Magnētiskā svītra sevi ir izsmēlusi, un tās papildu aizsardzība izmaksā nesamērīgi dārgi. Pašlaik perspektīvākais virziens ir čipkaršu tehnoloģija, kas daudzviet jau ir ieguvusi lokālu izplatību. Vislabākie sasniegumi ir Francijā, kur, pateicoties čipkartēm, banku zaudējumi šajā sfērā piecu gadu laikā samazinājušies piecas reizes.

"Europay" strādā kopā ar "Mastercard". "Europay International S.A." tika izveidota 1992. gada septembrī, apvienojoties tādām pazīstamām organizācijām kā "Eurocard International S.A.", "Eurocheque International S.C." un "Eurocheque International Holldings S.A." Apvienošanās mērķis bija radīt vienotu struktūru, kas nodrošinātu visplašāko maksājumu produktu un servisa klāstu Eiropā un pasaulē. Turklāt, runājot par pasaules iekarošanu, jāpiemin, ka tas tiek darīts ciešā aliansē ar ASV banku organizāciju "Mastercard International".

"Mastercard" pieder 12,25% "Europay" akciju. Pārējās akcijas sadalītas starp dažādām Eiropas finansu institūcijām un bankām.

"Visa" izspiež no Eiropas. Pasaules norēķinu karšu tirgus galvenie konkurenti ir "Visa International" (ASV) un "Mastercard" (kopā ar "Europay").

Lai gan kopumā, pagaidām gan ar nelielu pārsvaru, starptautisko karšu biznesā priekšgalā ir "Visa", Eiropā tā savas pozīcijas zaudē. No 1989. gada, kad "Visa" kontrolēja 61% Eiropas norēķinu karšu izdošanas tirgus, tās daļa 1993. gadā sarukusi līdz 23%. Turklāt tas notiek laikā, kad tirgus

apgrozījums strauji palielinās: no 1989. gada līdz 1993. gadam Eiropā tas pieaudzis par pusi un sasniedzis 2868 miljardus ekiju. Norēķinu karšu izmantošanas daļa pieaugusi no 7,5% līdz 12,7%.[1]

Norēķini caur Internetu. Meklējumi, meklējumi, meklējumi... Kā savienot norēķinu karti ar savu datoru dzīvoklī? Kā padarīt norēķinu karšu lietošanu vēl ērtāku, neizejot no dzīvokļa?

"Europay" un "IBM" speciālisti šo problēmu atrisināja ar Interneta tīkla palīdzību. Minēsim vienkāršu sadzīves piemēru. Jūs gaidāt viesus. Gribat tos garšīgi pacienāt. Nav nekādas vajadzības skraidīt pa veikaliem un meklēt augstas kvalitātes ēdamo. Šim nolūkam var izmantot datoru. Ar tā palīdzību jūs varat pasūtīt vēlamos gardumus ar piegādi mājās. Bet kā norēķināties par pasūtījumu? Skaidrā naudā? Anahronisms! Izmantojiet savu debetkarti vai kredītkarti! Šim nolūkam datoram jāpievieno īpaša karšu nolasīšanas ierīce. Tālākais ir pavisam vienkāršs un ierasts. Datorā karšu nolasīšanas atverē jāievieto sava norēķinu karte līdz ar PIN (personālo identifikācijas numuru), jāfiksē pirkuma cena un lieta darīta; par pirkumu tiek samaksāts ar norēķinu kartes palīdzību, ievērojot tās atšķirības, kas ir saistītas ar debetkaršu un kredītkaršu darbības mehānismu.

Šis ērtais jauninājums (Interneta tīkls) paplašina norēķina karšu izmantošanas iespēju. Jaunu impulsu gūst datoru ražošana, jo kļūst lietderīgi iegādāties tādus datorus, kur jau ir ievietota karšu nolasīšanas iekārta. Nesnauž arī konkurenti. Gudras galvas jau ir paredzējušas, kā norēķinu karšu nolasīšanas atverēs iemontēt telefonus un pat televizorus. Neizejot no dzīvokļa, varēs pasūtīt iespējami daudz pakalpojumu (no daudzveidīgās datoru informācijas līdz aviobiļetēm un dzelzceļa biļetēm) un to izpildes brīdī tūlīt norēķināties ar savām kartēm.

Šobrīd pasaulē interese par Interneta tīklu arvien pieaug. 2000. gadā tiek prognozēti 100 miljoni Interneta tīkla izmantotāju.

"EMV" standartam atbilstošas debeta un kredīta čipkartes. Eiropas lielākā maksājumu karšu organizācija "Europay International" beigusi sagatavošanas darbus principiāli jauna maksājumu karšu produkta laišanai tirgū. Jaunās čipkartes, kurās būs fiksēta precīzāka un pilnīgāka informācija, nekā iespējams pazīstamo plastisko norēķinu karšu magnētiskajās svītrās, ļaus veikt drošus un ērtus maksājumus Internetā. Paredzams, ka jau tuvākajā laikā tiks laistas klajā ap 100 miljonu "EMV" standartam (1996. gadā "Europay", "Mastercard" un "Visa" kopīgi izstrādātais standarts, kas apzīmē "EuroCard", "MasterCard" un "Visa" tehnoloģiju savstarpējo savietojamību) atbilstošas debeta un kredīta čipkartes. Eiropas un pasaules komercbankas ir akceptējušas čipkartes kā tehnoloģiju, kas jau tuvākajos gados nomainīs līdz šim pazīstamās norēķinu kartes ar magnētisko svītru, teikts "Europay International" paziņojumā presei.

Pasaulē pieaug mazumtirdzniecība ar Interneta starpniecību, kas nozīmē preces atrašanu, izvēli un apmaksu caur pasaules datortīklu. Ja norēķini par izvēlēto preci notiek ar maksājumu kartes palīdzību, tad norēķinu kartes īpašnieka banka šādā darījumā ir starpnieks starp pircēju un pārdevēju un maksājuma garantētājs preces pārdevējam.

Lielbritānijā, sadarbojoties "BarclayCard" un "Europay", ir uzsākti izmēģinājuma elektroniskie maksājumi, izmantojot jaunās čipkartes. Eksperiments ilgs trīs mēnešus un tā laikā "BarclayCard" darbinieki, izmantojot savas jaunās "BarclayCard" "MasterCard" čipkartes, varēs iepirkties vairākos veikalos Interneta tīklā.

Jauno čipkaršu īpašnieki varēs izdarīt maksājumus ne tikai no sava datora, bet no jebkura personālā kompjūtera, kurš aprīkots ar speciālu čipkaršu nolasīšanas ierīci. "EMV" standarta čipkaršu nolasīšanas ierīce izstrādāta sadarbībā ar datorkompāniju "IBM", ar to iespējams aprīkot jebkuru modernu datoru, līdzīgi kā, piemēram, datoru var aprīkot ar kompaktdisku nolasīšanas ierīcēm.

Jaunā Internetā lietojamo elektronisko maksājumu tehnoloģija ir balstīta uz "Europay France C–SET" izstrādāto projektu.

Lai varētu veikt drošus maksājumus tīklā, Interneta lietotājiem nepieciešama tikai "EMV" standarta čipkarte un tās nolasīšanas iekārta datorā. Tehnoloģijas pamatā ir jau esošā Interneta infrastruktūra un pastāvošās datu aizsardzības metodes, kas ļaus bankām un tirgotājiem, kas savas preces un pakalpojumus piedāvā iegādāties ar Interneta palīdzību, ātri un lēti šo sistēmu ieviest.

[1] Dienas Bizness, 1997. g. 1. jūlijs.

Latvijā maksājumi ar Interneta starpniecību ir attīstības sākumā. Pašmāju tirdzniecības uzņēmumi šādu tirdzniecības formu vēl praktiski neizmanto, bet tie kredītkaršu īpašnieki, kuriem pieejams Internets, pirkumus citās valstīs veic visai maz.

Latvijā var iepirkties ar Interneta starpniecību, bet šie maksājumi nav aizsargāti, jo ne firmas, kas vēlētos šādi tirgoties, ne bankas nav ieguldījušas līdzekļus, lai izveidotu šādiem maksājumiem nepieciešamu starptautiski atzītu aizsardzības sistēmu. Bankas klientam jāzina, ka viņš var rīkoties pēc saviem ieskatiem, bet pašam arī būs jāuzņemas atbildība, jo krāpšanas iespējas šādos norēķinos ir visai lielas.

Patlaban tieši starptautisko norēķinu karšu lietotāju skaits un Interneta izmantošana Latvijā strauji pieaug, un var prognozēt, ka tuvākajos gados arī Latvijas tirgotāji sāks aktīvi izmantot šo tirdzniecības formu, kas dod iespēju ar minimālām izmaksām piegādāt savus pakalpojumus tieši uz potenciālā patērētāja mājām vai biroju.[1]

Banku kontu informatīvā apkalpošana. Uzņēmumu, firmu, organizāciju pārstāvji šķiež ne mazums laika, lai uzzinātu sava klienta konta stāvokli bankā. Tiek arī tērēts bankas darbinieku laiks, elektroniska mašīna ar printeri sagatavo speciālu drukātu informāciju. Dzēlīgs kritiķis teiks: "Neracionāli, neražīgi, laika zagšana, elektronikas neefektīva izmantošana." Vai šī sistēma ir maināma? Vai nepieciešamās informācijas saņemšanas efektivitāti ir iespējams kāpināt? Noteikti! Pozitīvu pavērsienu šajā jomā jau izrāda čipkartes ar attiecīgo pieņemšanas terminālu. Taču čipkarte ir dārgs prieks.

Pa citu ceļu ir gājusi "Rietumu banka". Šī banka saviem klientiem izsniedz magnētisko karti, kas satur šifrētu informāciju un paroli. Šīs kartes vienīgais uzdevums ir sniegt klientam informāciju par līdzekļu kustību viņa kontā. Autori raksturo šo karti kā caurlaidi iekļūšanai norēķinu sistēmā. Bankas darbinieki nav jātraucē, visu nepieciešamo informāciju var redzēt kā uz delnas – kas, kam, cik. Perspektīvā šo magnētisko karti var pilnveidot, un tā var sākt pildīt tādu pašu maksāšanas līdzekļa funkciju kā "Rietumu bankas" čeku grāmatiņa. Ievērosim, ka šīs bankas čekus norēķinos pieņem bez ierobežojumiem.

Eironorēķinu kartes. Ar 1999. gada pirmo janvāri eiro sācis savu uzvaras gājienu Eiropā EMU sistēmā. Pagaidām 11 valstis lietos eiro bezskaidras naudas sistēmas ietvaros. Bet pēc pāris gadiem eiro naudaszīmes un eiro monētas, iespējams, tiks lietotas 12 valstīs. EMU pievienosies Lielbritānija. Radīsies vairākas problēmas. Lietojot norēķinu kartes, nacionālā nauda būs jāpārvērš eiro un otrādi. Nemitīgi jāseko eiro maiņas kursam, lai norēķinus ar kartēm īstenotu pēc oficiālā kursa. Tehniski šī problēma tiek diendienā risināta ar jo daudzu valstu nacionālajām valūtām. Tagad sistēma jāpapildina ar eiro. No otras puses, pasaules bankomātos nebūs nepieciešama 10–11 nacionālo valūtu konvertēšana.

31.8.11. Norēķinu karšu sistēmas attīstības tehniskās un sociāli ekonomiskās problēmas

Norēķinu kartes ir zinātniski tehniskā progresa bērni. Magnētiskās svītras, minimikroprocesori, elektronisko signālu pārraide, informācijas uzkrāšana ESM atmiņā, karšu pieņemšanas un informācijas atšifrēšanas un pārbaudes termināli ir vismodernākās tehnoloģijas paraugi. Arvien asāka kļūst problēma – bankas naudas sargāšana. Sākotnēji zaga norēķinu kartes, bet tagad arvien biežāk tās vilto. Visrafinētākais zagšanas paņēmiens ir profesionālu programmētājā rīcība, kuri naudu "izvelk" ar speciāliem paņēmieniem, iekļūstot datortīklos. Ir nepieciešami arvien "gudrāki" aizsarglīdzekļi, kas būtiski sadārdzina norēķinu apkalpošanu. Speciālisti uzskata, ka magnētiskām svītrām vairāk iespēju nav. Aktuāla kļūst problēma radīt, ražot un iegādāties norēķinu karšu pieņemšanas terminālus, kas varētu vienlaikus "nolasīt" kā magnētiskās kartes, tā arī čipkartes. Tiek ierosināts sarežģītākus un dārgākus terminālus aizdot uz līzinga pamatiem. Radikāls risinājums būtu vispusīga pāreja uz čipkartēm ar to plašajām iespējām.

Eiropas vadošās maksājumu karšu apkalpošanas un bezskaidrās naudas norēķinu organizācijas "European International S.A". valde 1994. gada jūnijā pieņēma lēmumu par ātrāku pāreju no kartēm ar magnētisko svītru uz čipkartēm, t.i., par pāreju uz principiāli jaunu tehnoloģiju, kas balstās uz

[1] Diena, 1998. g. 21. februārī. 4. lpp.

mikroprocesoriem. Čipkaršu masveida ieviešana ir nepārprotami dārgs prieks. Tiek lēsts, ka nepieciešamās investīcijas varētu pārsniegt 1,2 miljardus dolāru. Prognozētāji vērtē, ka šai tehnoloģiskajai revolūcijai norēķinu karšu jomā ir nepieciešami 5–6 gadi. Tas nozīmē, ka pasaules mērogā magnētiskās kartes varētu gandrīz pilnīgi nomainīt ar čipkartēm līdz 2001. gadam.

No sociāli ekonomiskā viedokļa raugoties, norēķinu karšu plaša lietošana ir nepārprotams progress. Samazinās skaidras naudas daudzums apgrozībā; tehnoloģiski pilnīga, būtībā automatizēta kļūst noguldījumu daļas apkalpošana bankās; ērti ir banku klientiem, jo viņiem nav jābaidās no naudas zādzības ne mājās, ne uz ielas; pazaudētā norēķinu karte ir viegli atjaunojama. Kredītkartes paplašina pirkšanas iespējas brīdī, kad potenciālajam pircējam nav naudas. Tiek veicināts preču apgrozījums. Vienlaikus tiek izteikta kritika par augstu kredīta procentu likmi, kā arī par to, ka pirkšanas iespējas neatkarīgi no pircēja rīcībā esošā konkrētā naudas daudzuma veicina jaunas parāda verdzības formas rašanos. Kritiska nostāja pret kredītkartēm ir labi atspoguļota pazīstamā amerikāņu rakstnieka Artura Heilija romānā "Naudas mijēji". Tur vispirms atrodam kredītkaršu reklāmu paraugus, tos psiholoģiskos magnētus, kas pievelk pircējus ar tukšām kabatām un cerībām uz ienākumiem nākotnē.

Lūk, šo reklāmu paraugi:

KĀPĒC RŪPĒTIES PAR NAUDU? LIETOJIET KREDĪTKARTES!
DODIET MUMS IESPĒJU RŪPĒTIES PAR JUMS!

RĒĶINI VAIRS NERADA SĀPES, JA JŪS SAKĀT:
"MAKSĀJIET AR DEBETKARTI"!

KĀPĒC GAIDĪT? RĪTDIENAS SAPNI VARAT ĪSTENOT JAU ŠODIEN!
IEGĀDĀJIETIES KREDĪTKARTES!

Romāna varone ļauj vaļu savam sašutumam: "Cik īstu bēdu brāļu līdz ausīm ieslīgs parādos, un viss jūsu nolādēto kredītkaršu dēļ. Kā vārdā? Lai nopirktu visādu draņķi, dzērienus, skaņu plates, dažādus niekus. Viss liekas tik viegli. Nost bažas par rītdienu. Toties šodien viss ir tik vienkārši. Saņemt pie jums graša vērtu kredītu ir gaužām viegli. Tie paši graši, ja tos izņemtu no kabatas kā naudu, tomēr būtu ierobežojošs apstāklis. Lūk, tā cilvēkus paverdzina uz daudziem gadiem. Ir izveidojusies jauna parādnieku suga, kas naivi izdala savus nākotnes ienākumus "draudzīgajai" bankai".

Šos vārdus var apstrīdēt un uzskatiem nepiekrist, var kredītkarti nevis pelt, bet slavēt. Acīmredzot kredītkarte rosina pirkt, samazina vajadzību pēc skaidrās naudas. Kas tur slikts, ja rītdienas sapni var īstenot jau šodien? Jāzina tikai mērs, jāpakļaujas pašdisciplīnai. Latvijā kredītkartēm vēl jāiekaro plats lielceļš. Nākotnē pirkumi bez skaidras naudas vērsīsies plašumā. Norēķinu kartēm, it sevišķi čipkartēm, pieder naudas apgrozības nepārprotama rītdiena.

31.9. Naudas masas apgrozības regulēšana

Latvijas iedzīvotāji kā patērētāji kaislīgi vēlas, lai lats nezaudētu savu pirktspēju, lai tautas dzīves līmenis neciestu no inflācijas, kuras nepielūdzamie "žokļi neganti aprij" mūsu ienākumus. Jauki būtu, ja lata pirktspēja laika gaitā augtu, lai mēs varētu baudīt deflācijas augļus.

Tā nav Dieva sodība. Vai naudas pirktspējas samazināšanās ir Dieva sodība, kas nav pārvarama? Nekādā gadījumā! Cenu līmenis nebūt nav nejaušības auglis. Visam pamatā ir objektīvas cēloņsakarības. Ja uzsveram cenu veidošanās objektīvo raksturu, tas nenozīmē, ka esam bezspēcīgi naudas pirktspējas regulēšanas jomā. Ekonomikā objektīvais tiek īstenots ar subjektīvā palīdzību, ar mērķtiecīgu cilvēku rīcību. Naudas pirktspējas cēloņsakarību izpratnei kalpo jau minētā papīra naudas apgrozības formula. Šajā formulā reāli regulējamais lielums vispirms ir naudas masa. Brīnišķīgi, teiks lasītājs, naudu (papīra zīmes, monētas) emitē centrālā banka, kas itin viegli var regulēt naudas masu apgrozībā un emitēt tikai noteiktu tās daudzumu, kā arī var stāvēt naudas pirktspējas drošā sardzē. Ja tas būtu tik vienkārši, tad naudas masas, naudas pirktspējas problēmas būtu itin viegli risināmas. Pieredze liecina, ka problēmas ir visai sarežģītas. Naudas masas veidošanos nosaka daudzi faktori, no kuriem daļa ir pašregulētāji. Atcerēsimies, ka ievērojama daļa naudas operāciju tiek veiktas kā

bezskaidras naudas norēķini: figurē naudas masa, bet nav reālo naudas zīmju. Naudas masas veidošanas kamolā īpašu vietu ieņem **banku naudas** tapšanas mehānisms. Nē, te nav runa par centrālās bankas rīcību, emitējot naudu. **Banku naudu**, mijoties pasīvām un aktīvām operācijām, rada komercbankas. Naudas masas regulēšanas apskatu sāksim ar banku naudas tapšanas analīzi.

31.9.1. Banku naudas tapšana

Komercbanku sistēma. Naudas plūsmas uzņēmējdarbībā ir visai samudžinātas. Tāpēc banku naudas veidošanas procesu apskatīsim ar primitīva piemēra palīdzību. Lai saprastu notiekošos procesus, ievērosim, ka, no vienas puses, darbojas atsevišķa komercbanka, bet, no otras puses, funkcionē komercbanku sistēma, kur bankas cita ar citu ir cieši saistītas. Komercbanku sistēmā nosacīti izdalīsim 1. banku, 2. banku, 3. banku, 4. banku utt. Analīzei izmantosim bankas bilances uzbūvi, dalot komercbankas naudas līdzekļus **pasīvā** un **aktīvā.** Pasīvā uzskaitīsim līdzekļu avotus, naudas ieplūšanu bankā; aktīvā fiksēsim bankas līdzekļu izlietojumu, t. i., pasīvā ienākošo līdzekļu novirzīšanu noteiktu mērķu īstenošanai. Pasīvu veido noguldījumi, bet banka pret attiecīgo summu ir debitors, parādnieks. Aktīva summas liecina, ka banka ir kreditors, tā naudu ir aizdevusi.

Vienkāršots, bet principiāls piemērs. Mūsu vienkāršotā piemērā pasīva summas pārstāv vienīgi bankas klientu noguldījumus neatkarīgi no to termiņa. Aktīva līdzekļi pārstāv, *pirmkārt,* komercbankas obligāto rezervi centrālajā bankā 10 procentu apmērā no noguldījumu summas; šī rezerve glabājas bezprocentu kontā; *otrkārt,* kredītus, kuru avots ir noguldījumi mīnus obligātā rezerve centrālajā bankā. Pieņemsim, ka pirmajā bankā klienti – gan juridiskas, gan fiziskas personas – ir noguldījuši 1000 latu. Šī summa ir ieskaitīta bankas pasīvā. Aktīvā vispirms ir ieskaitāmi 100 lati, t.i., obligātā rezerve, kas uzglabājama centrālajā bankā. Otrs aktīva postenis ir kredīti, kuru summa nevar būt lielāka par Ls 900 (1000 latu noguldījumi mīnus 100 latu obligātā rezerve). Rezerve naudas apgrozībā tālāk nepiedalās. Cita lieta ir kredīti. Tie pārvēršas investīciju precēs, darba algā, kas savukārt kalpo patēriņa preču iegādei, tiek daļēji izlietoti nodokļu samaksai, lai tālāk pārvērstos Valsts budžeta daudzpusīgajos izdevumos utt. Galu galā šie kredīta līdzekļi ar norēķinu sistēmas starpniecību īslaicīgi vai ilglaicīgi nonāk kā noguldījumi citās komercbankās, un naudas aprite turpinās: no pasīva naudas līdzekļi nonāk aktīvā.

Šo aprites procesu shematiski var attēlot šādi:

1. banka

	Aktīvs	**Pasīvs**
	Ls 100 rezerve	Ls 1000 noguldījumi
	Ls 900 kredīti	
Kopā	Ls 1000	Ls 1000

2. banka

	Aktīvs	**Pasīvs**
	Ls 90 rezerve	Ls 900 noguldījumi
	Ls 810 kredīti	
Kopā	Ls 900	Ls 900

Atbilstoši šai cēloņsakarībai var naudas kustības un pieauguma procesu turpināt.

3. banka

	Aktīvs	**Pasīvs**
	Ls 81 rezerve	Ls 810 noguldījumi
	Ls 729 kredīti	
Kopā	Ls 810	Ls 810

4. banka

	Aktīvs	**Pasīvs**
	Ls 72,9 rezerve	Ls 729 noguldījumi
	Ls 656,1 kredīti	
Kopā	Ls 729	Ls 729

Naudas multiplikators. Turpinot šos vienkāršotos aprēķinus, mēs nonāksim līdz 10. bankai. Izrādīsies, ka visu šo 10 banku pasīvu kopsumma būs Ls 10 000, bet aktīvu kopsumma arī būs Ls 10 000. Šis process nav bezgalīgs, jo galu galā vairs nebūs naudas, ko ieskaitīt n bankas pasīvā un izdalīt naudu aktīvā obligātai rezervei un kredītiem.

Mūsu piemērā sākotnēji noguldītā naudas summa 1. bankas pasīva pusē – Ls 1000 – banku sistēmā ir pieaugusi desmitkārtīgi. Tas pats attiecas uz aktīvu. Tā ir veidojusies banku nauda ar reizinātāju (naudas multiplikatoru) 10. Naudas masa bez jebkādas speciālas centrālās bankas naudas emisijas ir pieaugusi desmitkārtīgi ar visām iespējamām sekām, atbilstoši papīra naudas apgrozības formulai. Taču tā vēl nav pēdējā patiesība. Reālā saimniekošanā notiek arī tieši pretēji procesi: noguldījumi tiek ilgstoši izņemti ne tikai no bankas, bet arī no naudas aprites un noglabāti zeķē vai zem matrača. Banku naudas veidošanas process tiek iedarbināts pretējā virzienā, un naudas masa sarūk arvien vairāk un vairāk. Sevišķi aktīvi šis process noris panikas laikā, kad kādai bankai vai pat bankām draud darbības apstāšanās un perspektīvā iespējams bankrots. Tā tas reāli notika 1995. gada maijā banku krīzes laikā, kad noguldītāji "šturmēja" "Banku Baltija", atprasot savus noguldījumus. Vēl mazliet agrāk trīs mēnešu moratoriju saviem maksājumiem (maksājumu pārtraukšanu) izsludināja "Baltijas Vērtspapīru nams", lai glābtu savu naudu.

Negatīvās sekas. Visai negatīvi tautsaimniecību un banku sistēmu ietekmē visu maksājumu pārtraukšana, ko veic komercbankas. "Bankā Baltija" savi čeku konti bija aptuveni 20 000 uzņēmumu, firmu, organizāciju, kā arī daudzām pašvaldībām. Apstājās norēķini. Uzkrātā nauda algām, izejvielām, iekārtām, parādu nomaksai ir uz nezināmu laiku iesaldēta. Netiek maksāti nodokļi. Pašvaldības nevar saņemt savu naudu un ir uz sēkļa. Bankās neienāk, kā iepriekš norādīts, jauna nauda. Uzņēmumi, firmas, organizācijas dod rīkojumus tām pienākošos naudu nepārskaitīt uz tām bankām, kas jau izmaksas pārtraukušas vai atrodas bīstamā zonā. Veikali, saņēmuši skaidru naudu, vairās to nodot bankā. Bezskaidras naudas norēķinu vietā sāk praktizēt skaidrās naudas maksājumus. Perspektīvā var rasties skaidrās naudas bads. Centrālā banka būs spiesta apsvērt naudas emisijas iespēju.

31.9.2. Centrālās bankas sviras naudas masas apgrozības regulēšanā

Centrālās bankas atbildība. Iepriekš apskatītais variants ir galējais variants, kad centrālā banka mierīgi dus uz lauriem un naudas apgrozību atstāj pašplūsmai. Taču šai bankai ir vesela virkne sviru, kas tai dod iespēju selektīvi regulēt naudas masu apgrozībā. Regulēšanas procesā vienmēr jāievēro šādas parādības: naudas par daudz – ir inflācija, naudas par maz – ir deflācija, skaidrās naudas pavisam maz – ir naudas bads. Tāpēc centrālās bankas atbildību par stāvokli naudas apgrozībā grūti apstrīdēt.

Apgrozībā esošās naudas masas regulēšanas sviras, kas ir centrālās bankas rīcībā.

Pirmkārt, normatīvi, kas ierobežo komercbanku kredītu izsniegšanu. Tā, piemēram, Latvijas Banka ir noteikusi, ka bankas kredīti un galvojumi nedrīkst vairāk par 10 reizēm pārsniegt bankas pašu kapitālu. Šis normatīvs tieši ierobežo bankas naudas radīšanu. Bankas pašu kapitāls ir pasīva postenis, bet kredīti un galvojumi – aktīva elementi. Jo lielāka ir šī starpība starp pasīva un aktīva attiecīgajām daļām, jo lielāka būs bankas nauda. 1995. gada pavasara banku krīzes laikā noskaidrojās, ka viena otra banka vieglu roku šo normatīvu nebija ievērojusi, it sevišķi brīvi bija rīkojusies ar galvojumiem. Kā liecina lietu izskatīšana Saimnieciskajā tiesā, daudzi kredīti netika savlaicīgi atmaksāti un bankai galvotājai bija jāsamaksā nauda maksātnespējīga debitora vietā. Rodas iespaids, ka galvojumi ir izsniegti itin viegli, bez rūpīgas pārbaudes, ka brīžiem ir valdījusi īsta "onkuļbūšana". Galvojums līdzināja ceļu kredītam, bet pēdējais – bankas naudai.

Otrkārt, centrālā banka var regulēt (palielināt vai samazināt) obligāto rezervju normatīvu. Ja normatīvs ir lielāks, mazāk naudas paliek kredītam un otrādi. Te ir tiešs sakars ar bankas naudas veidošanas lielumu. Latvijas komercbankas saskaņā ar Latvijas Bankas normatīvu obligāto rezervju veidā iemaksāja 8 procentus, tagad 18% no visu noguldījumu summas.

Treškārt, nozīmīgs regulators ir noteiktā diskonta procentu likme. Augsta diskonta procentu likme ierobežo sava vekseļu portfeļa diskontēšanu un līdz ar to savu vekseļu – banknošu (pēc rakstura papīra naudas zīmes) emitēšanu mazākos apmēros centrālai bankai. Tas ierobežo naudas masu apgrozībā.

Samazinot diskonta procentu likmi, naudas emisija pieaug, naudas masa apgrozībā palielinās. Vekseļu diskontēšana centrālajā bankā vēršas plašumā.

Ceturtkārt, lombarda operācijas, īstermiņa kredītu izsniegšana pret vērtspapīru nodrošinājumu. Šo operāciju nosacījumi – procentu likme, termiņi – var veicināt vai ierobežot naudas masas lielumu apgrozībā.

Piektkārt, operācijas atklātajā tirgū: centrālā banka pērk un pārdod iekšējā aizņēmuma obligācijas. Pērkot obligācijas, centrālā banka palielina naudas masu apgrozībā. Pārdodot obligācijas, pircēja nauda tiek izņemta no apgrozības, samazinās naudas masa.

Kamēr Latvijas Valsts pamatbudžetu veidoja ar deficītu, Latvijas Banka Finansu ministrijas uzdevumā aktīvi pārdeva iekšējā aizņēmuma obligācijas, kam jāsedz caurums budžetā. Obligāciju atmaksas termiņi ir 28 dienas, 91 diena, pusgads, vēl arī gads un divi gadi. Vienas obligācijas nominmāls ir 100 000 latu. Procentu likmi nosaka izsole; tās līmenis svārstās virs 25 procentiem. Obligāciju pircēji ir tikai komercbankas, kam tiesības 100 000 latu obligācijas "saskaldīt" un otrreizējā tirgū pārdot ar ievērojami mazāku nominālu. No 1995. gada jūnija Finansu ministrija ar Latvijas Bankas starpniecību sāka pārdot 1000 latu obligācijas. Tās ir pieejamas fiziskām personām; līdz ar to paplašinās pircēju loks un samazinās naudas masa apgrozībā; rodas iespēja droši noguldīt naudu.

Sestkārt, Latvijas Banka izsniedz kredītus komercbankām, kas tos tālāk piešķir uzņēmumiem investīcijām, uzņēmējdarbības izvēršanai. Acīmredzot līdz ar to aug bankas nauda. Atmaksājot šos kredītus, bankas nauda samazinās.

Septītkārt, īpašs latu emisijas veids, latu daudzuma palielināšana un naudas masas regulēšanas svira ir brīvi konvertējamās valūtas maiņa pret Latvijas nacionālo valūtu. Ja Latvijas Banka maina brīvi konvertējamo valūtu pret latiem, efekts ir pretējs: naudas daudzums apgrozībā (lati) kļūst mazāks. Naudas masas lielums, ja to uztver īslaicīgā periodā, ir mainīgs lielums. Latvijā skaidrā nauda apgrozībā pa ceturkšņiem pieaug.

31.6. tabula

Skaidrā nauda apgrozībā[1]
(miljonos Ls)

Mēneša beigās	Ceturkšņi			
	I prognoze	II prognoze	III prognoze	IV prognoze
1999	449,8	526,3		
2000	44,1	442,1	452,9	465,9

1994. gadā naudas noguldījumi komercbankās ir dubultojušies salīdzinājumā ar 1993. gadu. 1995. gada banku krīze samazināja skaidro naudu apgrozībā gandrīz par ceturto daļu. 1998. gada decembra beigās skaidrā nauda apgrozībā bija 374,4 miljoni latu.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 5/2000, Rīga: CSP, 47. lpp.

31.10. Lats – Latvijas nacionālā valūta

31.10.1. No lata vēstures

Ar zeltu nodrošināta nauda. Lata vēsture īsumā ir šāda: neatkarīgās Latvijas Republikas pirmā valūta bija Latvijas rublis. Pēc Pirmā pasaules kara tam tika noteikta zelta bāze – 0,058 g tīra zelta vienā rublī. Latvijas rublis grūtajos pēckara apstākļos, lai cik dīvaini liktos, bija konvertējama un ar zeltu nodrošināta valūta. Tās stabilitāti garantēja toreizējā Latvijas Krājbanka un kredītbanka, kura pildīja centrālās bankas funkcijas. Latvijas Banka (LB) tika nodibināta ar LR Ministru kabineta 1922. gada 19. septembra lēmumu. Kā emisijas banka tā sāka savu darbību 1922. gada 1. novembrī ar statūtu fondu 10 miljonu latu.[1]

Kad sākās lata emisija? Lats kā nacionālā naudas vienība tika laists apgrozībā, pamatojoties uz 1919. gada 16. jūlija likumu un attiecīgiem "Noteikumiem par naudu", kurus apstiprināja 1922. gada 3. augustā. Sākās lata emisija un apgrozība. Latu apmainīja pret Latvijas rubli šādā proporcijā: 50 Latvijas rubļi = 1 lats. Tas tikai apstiprināja jau faktiski izveidojušos stāvokli Latvijas naudas tirgū. Šī iemesla dēļ principiālā naudas reforma iedzīvotāju materiālās intereses neskāra. Lats funkcionēja arī padomju okupācijas sākuma mēnešos: ar Latvijas PSR TKP 1940. gada 25. novembra lēmumu 1 lats tika pielīdzināts 1 PSRS rublim. No šī brīža lats un rublis – pēc kursa 1 lats = 1 rublis – apgrozībā atradās paralēli, kamēr 1941. gada 25. martā lats tika anulēts un tā apgrozību Latvijā pārtrauca.[2] Sākās PSRS rubļu ēra. (Mēs šeit nepieminam Otrā pasaules kara laiku, kad Latvija kļuva par Vācijas okupēto zemi, kur daļēji apgrozījās PSRS rubļi, bet galvenokārt okupācijas nauda – *Ostmark*).

31.10.2. Latvijas rublis – neatkarīgās Latvijas pirmā nacionālā pagaidu nauda

Neatkarības pasludināšana un nauda. 1990. gada 4. maijā Latvijas neatkarības pasludināšana vēl neatbrīvoja valsti no PSRS okupācijas važām. Joprojām apgrozībā atradās padomju rubļi un kapeikas. Latvijas Banku kā centrālo valsts kredītiestādi formāli nodibināja 1990. gada 2. martā ar LPSR AP likumu. Pēc pāris mēnešiem tika apstiprināti jaunās Latvijas centrālās bankas pagaidu statūti. Taču Latvijas Banka faktiski nestrādāja, naudu neemitēja. Okupētajā Latvijas teritorijā naudas apgrozības saimnieks joprojām bija PSRS Valsts bankas Latvijas Republikāniskais kantoris.

Pēc 1991. gada augusta notikumiem Latvija kļuva neatkarīga *de jure* un *de facto*. Tas Latvijas Bankai deva iespēju ieņemt tai pienācīgu vietu kā reālai Latvijas Republikas centrālajai bankai. Bija jāveic līdzšinējās banku sistēmas plaša reorganizācija: PSRS specializēto banku filiāles, kas darbojās Latvijā, tagad neatkarīgās valsts teritorijā būtībā bija jālikvidē, tās iekļaujot Latvijas Bankā. 1991. gada 3. septembrī Latvijas Banka sāka klientu pastāvīgu apkalpošanu. Nobrieda vajadzība Latvijas Bankai pieņemt jaunus statūtus. Tos apstiprināja 1992. gada 19. maijā ar atsevišķu Latvijas Republikas likumu; bankas statūtu fonds tika noteikts 93,5 miljonu PSRS rubļu apmērā. Jaunāks lasītājs brīnīsies, kāpēc neatkarīgas valsts centrālās bankas pamatkapitāls ir svešas valsts valūtā. Latvija veica vēl tikai pirmos soļus neatkarības atjaunošanā. Savas nacionālās naudas tai vēl nevarēja būt tīri tehnisku iemeslu dēļ. Atkarība no PSRS rubļa pagaidām bija neizbēgama. Līdz 1991. gada beigām varēja runāt pat par divvaldību. Turpināja pastāvēt arī PSRS Valsts bankas Latvijas Republikāniskais kantoris. Kad gada nogalē saira Padomju Savienība un līdz ar to arī tās centrālā banka, Latvijā savu darbību izbeidza arī PSRS Valsts bankas filiāle.

Nepieciešama atkarīga nacionāla valūta. Kopš 1992. gada Latvijas Banka ir kungs un saimnieks naudas un kredīta jomā Latvijā. Taču šīs bankas reālais spēks bija ierobežots: LB neemitēja naudu, neregulēja tās apgrozību, Latvija joprojām bija cieši saistīta ar Krievijas rubli un atradās rubļa zonā. Situācija diktēja radikālu stāvokļa maiņu. Nebija pieļaujams, ka sveša valsts regulē neatkarīgās Latvijas naudas apgrozību. Tāds stāvoklis brīžiem draudēja ar skaidrās naudas badu, brīžiem – ar inflācijas importu no Austrumiem. Vienotais rublis bijušajā PSRS teritorijā tagad tikai translēja ekonomikas jukas, kas izvērtās kādreizējā lielvalstī, uz Latviju. Secinājums bija nepārprotams: Latvijai jāizraujas no rubļa zonas, jāpāriet uz neatkarīgu nacionālo valūtu. Latvijas Bankai šī valūta jāemitē un

[1] Ē. Vēciņš. Naudas lietas: Skaidrojošā vārdnīca. – R.: Zvaigzne. – 1993. 79. lpp.
[2] Turpat.

jāregulē tās apgrozība valstī. Daži apstākļi paātrināja šo procesu. Latvijā valdīja zināma trauksme par naudas apgrozību šeit tuvākā nākotnē. Bija atklīdušas kopijas no projektu uzmetumiem par to, ka Krievijas varas gaiteņos gatavo tūlītēju visaptverošu naudas reformu. Tika prognozēts arī rubļu bads. Bija skaidrs, ka tad, ja Krievija ieviesīs savu naudu un Latvija neatbildēs ar to pašu, visa nauda, kas citās teritorijās būs neapmainīta vai pasludināta par nederīgu (kā Krievija vienubrīd mēdza darīt!), plūdīs šurp un pārpludinās Latviju. Tas būtu kara stāvoklis finansu jomā. Šādā situācijā tika pieņemts Latvijas Bankas ierosinājums drukāt pagaidu naudu tepat uz vietas, valstī, izmantojot "Paraugtipogrāfiju". Tika mobilizēti arī savi mākslinieki un speciālisti. Pēc papīra brauca uz Somiju. Un tieši Ziemassvētkos izdevās pierunāt Somijas papīra ražotājus atvērt un iedarbināt papīra fabriku. Tā šī nauda tapa un tika krauta seifos (sk. interviju ar E. Repši laikrakstā "Diena" 1993. gada 30. decembrī).

Latvijas rubļa emisijas loma. Rubikona tika pārieta (t.i., sperts izšķirošs solis) 1992. gada maijā. Saskaņā ar Latvijas Republikas Naudas reformas komitejas 4. maija lēmumu Latvijas Bankai bija uzdots laist apgrozībā LB pagaidu naudas zīmes ar nominālvērtību 1, 5, 20, 200 un 500 Latvijas rubļu (LVR). Ievērojot jaunās naudas apgrozības pieredzi, Latvijas Banka sāka emitēt arī 2 un 10 Latvijas rubļu zīmes. Juridiski tika noteikts, ka LVR turpmāk ir maksāšanas līdzeklis visā Latvijas teritorijā, kas obligāti jāpieņem visos darījumos. Vairākus mēnešus LVR bija apgrozībā paralēli PSRS un Krievijas rubļiem pēc kursa 1:1. No 20. jūlija apgrozībā bija tikai un vienīgi LVR.

Šī naudas reforma nozīmēja: *pirmkārt,* Latvijai kā suverēnai valstij bija sava nacionālā valūta – Latvijas rublis; *otrkārt,* Latvija atstāja rubļa zonu, kas sekmēja valsts ekonomiskās neatkarības nostiprināšanos; *treškārt,* negatīvie procesi NVS valstu naudas apgrozībā nespēja vairs tieši ietekmēt Latvijas ekonomiku; *ceturtkārt,* Latvijas iedzīvotāji varēja brīvi, bez steigas apmainīt PSRS un Krievijas rubļus pret Latvijas rubļiem attiecībā 1:1; tas nozīmēja, ka naudas reforma Latvijā notika bez konfiskācijas vai nullifikācijas – neviens vecais rublis netika konfiscēts vai pielīdzināts nullei; *piektkārt,* vārda "rublis" saglabāšana Latvijas nacionālās naudas nosaukumā nebūt nenozīmēja, ka nav pārrautas saites ar rubļa zonu; *sestkārt,* Latvijas rublis bija pagaidu valūta, pārejas nauda uz tuvās nākotnes latu, bet ar visām nacionālās valūtas pazīmēm; *septītkārt,* Latvijas Banka emitēja gan LVR, gan arī regulēja nacionālās naudas apgrozību; *astotkārt,* LVR patstāvīga emisija un nacionālās naudas apgrozības regulēšana deva iespēju Latvijas Bankai uzkrāt pieredzi tik nozīmīga jautājuma risināšanā kā pāreja uz latu; *devītkārt,* kļuva iespējams LVR patstāvīgi mainīt pret citu valstu valūtām, noteikt Latvijas rubļa kursu.

Lata sagatavošana. Vienlaikus Vācijā ritēja intensīvs darbs, lai nodrukātu augstas kvalitātes naudas zīmes – latus. Daudz tika domāts par drošības pasākumiem, kas padarītu neiespējamu latu viltošanu.

31.10.3. Latu ienākšana apgrozībā

Latvijas rubļa kā nacionālās pagaidu un pārejas valūtas mūžs bija samērā īss. 1993. gada 5. martā paralēli LVR apgrozībā sāka parādīties pirmās lata (Ls) naudas zīmes. Radikāli tika izmainīts cenu mērogs: vienu latu pielīdzināja 200 LVR. Pirmā lata naudas zīme bija Ls 5. Citas lata naudas zīmes vai monētas Latvijas Banka sākotnēji neizlaida. Šāda rīcība izpelnījās sabiedrībā bargu kritiku.

Pirmkārt, nebija pietiekami solīda pamatojuma apmaiņas attiecībai: Ls 1 = 200 LVR. Pārejas periodā, kad apgrozībā atradās gan lati, gan arī Latvijas rubļi, veikalos, pakalpojumu punktos radās pārrēķināšanas neērtības, kas lika cilvēkiem norēķinoties lieki lauzīt galvu un zaudēt laiku. Negodīgi pārdevēji aprēķinu grūtības dažkārt izmantoja pircēju apmānīšanai. Vienmēr jāievēro, ka nauda vienlaikus ir ekonomisks, politisks, organizatorisks un psiholoģisks fenomens. Ja apgrozās dažāda nauda, norēķiniem ir jābūt organizatoriski ērtiem.

Otrkārt, noteiktā maiņas attiecība sadārdzināja par pussantīmu visas preces, kuru cenas līdz šim beidzās ar nepāra skaitli. Pieņemsim, ka prece līdz lata ieviešanai maksāja 395 LVR. Tās cena latos bija (395:200) 1,975 jeb noapaļoti – 1,98. Cenu kāpums Latvijas rubļos ir = 1 LVR (0,5 santīmi x 200).

Treškārt, saņemot algu Ls 5 zīmēs, pircējs devās uz veikalu un, pērkot preci, kuras cena bija zemāka par Ls 5, saņēma starpību Latvijas rubļos. Lata zīme līdz ar to neapgrozījās, bet jau pēc pirmā pirkšanas akta pārvērtās daļēji par LVR. Piecu latu naudas zīmes ātri vien atgriezās bankā vai tās uzkrāja pārdevēji.

Ceturtkārt, maiņas proporcijas dēļ – Ls 1 = 200 LVR – lats tīri voluntāriski valūtas tirgū ir dārgāks par dolāru, ekiju, DM un visām pārējām valūtām. Lats ir dārgākā valūta pasaulē. Vienīgais prātīgais arguments par labu minētai maiņas proporcijai: ja ir mazāks latu daudzums apgrozībā, tad mazāki ir izdevumi lata zīmju drukāšanai un monētu kalšanai.

Protams, aprakstītais bija galvenokārt pārejas perioda grūtības, kamēr paralēli apgrozībā bija lati un Latvijas rubļi. Pakāpeniski Latvijas Banka apgrozībā laida Ls 10 un 20 zīmes, parādījās metāla Ls 1 un Ls 2, 1 santīms, 2, 5, 10, 20 un 50 santīmi. Latu rindu pabeidza 50 un 100 latu naudas zīmes. Pārejas periods, kad Ls un LVR apgrozījās paralēli, ilga vairākus mēnešus un tā laikā cilvēki adaptējās jaunajai naudai. Visi Latvijas rubļi tika apmainīti pret latiem un santīmiem; kopš 1993. gada 18. oktobra lats ir vienīgā nacionālā nauda Latvijā. Aizkavējušies cilvēki varēja Latvijas Bankā LVR apmainīt pret latiem vēl sešus mēnešus 1994. gadā. Beidzās būtisks naudas reformas posms, kura nozīme bija vairāk politiska nekā ekonomiska. Ekonomiskās problēmas, kas nostiprināja Latvijas suverenitāti un atbrīvoja Latvijas naudas apgrozību no rubļa zonas važām, jau bija atrisinātas līdz ar Latvijas rubļa kā vienīgā maksāšanas līdzekļa ieviešanu. Divpakāpju naudas reformu Latvijā veica teicamā stilā; iedzīvotāji nezaudēja ne kapeikas, ne santīma. Droši var apgalvot, ka tā bija paraugreforma. Latvijas iedzīvotāji zaudēja savus ietaupījumus nevis naudas maiņas, bet gan inflācijas dēļ.

Kad bija pabeigta pāreja uz latu, palika valūtas veikalu problēmas. Vesela virkne elitāru veikalu noteica cenas savām precēm USD un DM un kā samaksu pieņēma tikai brīvi konvertējamu valūtu. Tā bija īpatnēja lata diskriminācija, kas vājināja mūsu nacionālo valūtu. Lats bija it kā otršķirīga nauda, par kuru varēja pirkt tikai zemākas kvalitātes preces. Pakāpeniski šo anomāliju likvidēja: *pirmkārt,* tika noteikts, ka visām cenām obligāti jābūt latos; *otrkārt,* samaksa jāpieņem latos; *treškārt,* pakāpeniski lats kļuva par galveno (praktiski vienīgo) maksāšanas līdzekli arī kādreizējos valūtas veikalos, kas nomira dabiskā nāvē, kaut gan pieņemt brīvi konvertējamo valūtu veikalā vai viesnīcā nav aizliegts. Jāpiemin, ka Rietumu valstīs veikalos par svešas zemes brīvi konvertējamo valūtu preces parasti nepārdod.

31.10.4. Latu masas lielums

Problēma par īsto naudu un kvazinaudu tieši skar arī latus. Vienlaikus tā ir problēma par latu masas struktūru. Apskatīsim šajā jomā datus par 1999. gada decembri un 2000. gada maiju.

Naudas bāze. Baņķieri lieto kategoriju "naudas bāze". Tā aptver skaidro naudu apgrozībā un banku depozītus Latvijas Bankā. Cik liela ir šī naudas bāze latos?

31.7. tabula

Naudas bāze MO 1999. gada un 2000. gada dažos mēnešos
(atlikumi perioda beigās; miljonos Ls)

Naudas bāzes elementi	1999. g. decembris	2000. g. oktobris
Naudas bāze MO	526,3	565,7
Skaidra nauda apgrozībā	426,1	455,3
Banku depozīti Latvijas Bankā	100,2	110,4

M2X. Kā redzam, skaidrās naudas jeb īsto latu daudzums svārstās diezgan būtiski. 1995. gada aprīlī fiksējams samazinājums – Ls 240,4 milj., maijā no jauna izmaiņas – Ls 218,7 milj. Mūs interesē īstās naudas vispārējā tendence: no 1993. gada janvāra (pārrēķinot LVR latos) līdz decembrim skaidrā nauda apgrozībā pieauga no 81,6 miljoniem latu līdz 179,1 miljonam latu jeb 2,2 reizes. 1994. gada janvārī īsto latu bija 179,2 miljoni, decembrī – 232,1 miljons jeb pieaugums 1,3 reizes. 1995. gada piecos mēnešos skaidrā nauda apgrozībā samazinājās par 13,1 miljonu latu, sasniedzot 218,7 miljonus latu kopsummu. Citiem vārdiem, īstās naudas daudzums gandrīz divarpus gados pieauga 2,6 reizes. Bet cik liels Latvijā ir kvazinaudas daudzums? Latvijas Bankas monetārie biļeteni pēc naudas masas elementu kopuma M2X dod mums iespēju noskaidrot kvazinaudas lielumu.

31.8. tabula

Plašās naudas masas struktūra 2000. gada oktobrī
(atlikumi perioda beigās)

Plašā nauda M2X 1226,9			
Iekšzemes naudas piedāvājums M2D 822,4			
Nauda M1 701,3		Kvazinauda 524,7	
Skaidrā nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs)	Uzņēmumu un privātpersonu pieprasījuma noguldījumi latos	Uzņēmumu un privātpersonu termiņnoguldījumi	
		latos	ārzemju valūtā
404,6	296,7	121,2	403,5

Notiek kvalitātes maiņa: iedzīvotāji steidzas uz banku un nogulda tur īsto naudu, kas pārvēršas kvazinaudā; uzņēmumi, firmas, organizācijas saskaņā ar likumu ir spiestas savu naudu glabāt bankā, t.i., turēt savos kontos kvazinaudu. Vērā ņemams ir tas fakts, ka 2000. gada oktobrī pieprasījuma depozīti bija 296,7 miljoni latu, bet termiņdepozīti – 121,2 miljoni latu. Pirmie – būtībā tekošie rēķini – attiecas uz M1, un tiem ir augsta likviditātes pakāpe. Taču izrādās, ka jebkuri termiņdepozīti ir tikai kvazinauda. Banku krīze 1995. gada pavasarī liecināja, ka kvazinauda pārvēršas čikā; konkrētam noguldītājam depozīts – šī kvazinauda – beidz eksistēt. Rūgtas asaras par zaudēto nelej tikai tie, kas ir glabājuši zeķē īsto naudu vai noguldījuši kvazinaudu drošā bankā. Ap 20 tūkstoši noguldītāju – juridisku personu – un 200 tūkstoši banku noguldītāju – fizisku personu – uz savas ādas ir izbaudījuši, ko nozīmē īstā nauda un kāda metamorfoze var notikt ar kvazinaudu.

31.10.5. Latu nodrošināšana

Lats pēc sava sociāli ekonomiskā rakstura ir papīra nauda, kas nav apmaināma pret zeltu un pakļaujas papīra naudas apgrozības likumam. No tā izriet vairāki būtiski secinājumi.

Pirmkārt, lats nav brīvs no inflācijas draudiem, turklāt tie ir ne tikai teorētiska varbūtība, bet gan Latvijas naudas sistēmas neganta realitāte.

Otrkārt, Latvijas Bankas pirmais uzdevums ir veikt antiinflatorisku regulēšanu, vienmēr būt šajā jomā kaujas gatavībā.

Treškārt, LB jāgādā par latu segumu, noteiktā daudzumā jāglabā un jāsargā brīvi konvertējamās valūtas un zelta rezerves kā glābšanas riņķi ārkārtējā situācijā.

Cik lielas ir Latvijas Bankas ārzemju valūtas rezerves jeb tīrie ārējie aktīvi?

31.9. tabula

Latvijas Bankas tīrie ārējie aktīvi un pasīvi 2000. gada oktobrī
(atlikumi perioda beigās; milj. Ls)

Ārējie aktīvi (neto)	560,9
Pasīvi, tai skaitā –	
noguldījumi	110,4
kapitāla konti	46,3

31.9. tabulā tīrie ārējie aktīvi Latvijas Bankai ir papildu ienākumu avots (procenti).

31.10.6. Latvijas zelta rezerves

Sīkstais zelts. Teorētiķi daudz pūlējās, lai beidzot Starptautiskais Valūtas fonds 1976. gadā pieņemtu lēmumu par zelta nomešanu no naudas preces pjedestāla. Centrālajām bankām pat bija ieteikts pārdot zeltu, ņemot to no savām rezervēm. Taču zelts izrādījās sīksts. Tā gadsimtu ilgā un noteicošā nozīme naudas apgrozībā, augstā likviditāte, bagātība, kas nezaudē pirktspēju un neiesaistās inflācijas virpulī, galu galā lika centrālo banku vadītājiem saglabāt zelta krājumus savās rezervēs. Viena otra banka savas papīra naudas segumam pat pirka zeltu. Piemēram, par 2 tonnām savus zelta krājumus papildināja Taivāna.

Valstīm, kam ir vislielākā zelta ieguve pasaulē, – Dienvidāfrikas Republikai, Krievijai, ASV un Uzbekijai – šī cēlmetāla pircēju netrūkst. Tiek lēsts, ka pasaules potenciālie zelta krājumi ir 30 tūkstoši tonnu.

Latvijas brīvvalsts zelta krājumi. Savs zelta krājumiņš bija arī Latvijas brīvvalstij. Daļa zelta piederēja Latvijas Bankai, daļa – valstij (faktiski Finansu ministrijai). Pirms okupācijas 1940. gada 1. janvārī Latvijas Bankai saskaņā ar bilanci piederēja zelts 42,9 miljonu latu kopsummā, tajā skaitā stieņos – 42,6 miljoni latu, bet ārzemju monētās – 328 tūkstoši latu. Valstij piederošais zelta krājums līdzinājās 28,2 miljoniem latu. Tādējādi Latvijas kopējais zelta krājums – rezerve naudas izteiksmē – bija 71,1 miljons latu. Šis zelts svēra 12,2 tonnas.

Zelta glābšana. Otrā Pasaules kara draudi, rūpes par to, lai Latvijas zelts nekļūtu par kara laupījumu, spieda zelta lielāko daļu deponēt drošā vietā bankās Šveicē, Francijā, Anglijā, ASV. Jau pēc padomju okupācijas 1941. g. 1. janvārī bankas[1] bilancē tika konstatēts, ka 10,6 tonnas zelta jeb 86,9 % kopējā krājuma ir deponēti ārzemēs, bet 1,6 tonnas glabājās Rīgā PSRS Valsts bankas Latvijas Republikāniskajā kantorī. Kad karā iesaistījās arī Padomju Savienība, šo zeltu steidzīgi aizveda uz Maskavu. Pēc kara PSRS Valsts banka ļoti pūlējās Baltijas valstu ārzemēs deponēto zeltu pārņemt savā īpašumā. Tā sarežģītu kombināciju veica ar Latvijas zeltu, kas bija deponēts Anglijas bankās. Anglijai bija savas pretenzijas pret PSRS sakarā ar Anglijas pilsoņiem un firmām piederošo īpašumu nacionalizāciju sociālistiskās revolūcijas laikā. Tika panākta nelikumīga vienošanās, saskaņā ar kuru aptuveni 16 tonnas Baltijas valstu zelta Padomju Savienība nodeva Anglijai kā kompensāciju par nacionalizētajiem īpašumiem. No starptautisko tiesību viedokļa raugoties, tas bija pirātisma akts, jo tika atdots svešs īpašums. Kad Latvija atjaunoja savu neatkarību, Anglija oficiāli atzina, ka rīkojusies nelikumīgi un Latvijas zeltu atdeva tā īstajam saimniekam – Latvijas Republikai – 7 tonnu apmērā.

Atjaunotās Latvijas zelta rezerves. Atjaunotās Latvijas Bankas bilancē sākumā bija mazliet vairāk par 2 tonnām zelta. Tas bija pirms kara ārzemēs deponētais zelts, ko bankas – zelta glabātājas – atzina par Latvijas tiesiski pamatotu īpašumu. Latvijas Banka tai piederošo zeltu pakāpeniski pārņēma, un 1994. gada beigās tās zelta rezerves bija 8,3 tonnas. 1994. gada beigās pēc pasaules tirgus cenām šī zelta krājuma novērtējums dolāros bija 102,2 miljoni USD. Sakarā ar zelta cenas pieaugumu 1995. gada jūnija nogalē Latvijas Bankas zelta rezerve dolāros pieauga līdz 104,4 miljoniem USD.

Latvijas Bankas zelta krājumu veidošanās procesu un kustību raksturo 31.10. tabulas dati.

Vērtējot šīs tabulas saturu, jāievēro, ka Latvijas Banka vienas unces zelta cenu aprēķinos pielīdzina 300 USD, kas ir ievērojami zemāk par zelta tirgus cenu. (Iekavās zelts ir aprēķināts tirgus cenās.)

1993. gadā Latvijas Banka pārdeva 1,18 tonnas zelta, samazinot savu zelta rezervi. Cik lielas bija Latvijas Bankas konvertējamās valūtas un zelta rezerves 1995. gada pirmā ceturkšņa beigās? Te jāsummē 231,5 miljoni USD konvertējamā valūtā un zelts 104,4 miljonu USD vērtībā. Tātad Latvijas Bankas valūtas zelta krājumi bija 335,9 miljoniem USD. Pārrēķinot latos, šī rezerve bija 174,7 miljonus latu vērta. Tas nozīmē, ka Latvijas Bankas rezerve 1995. gada marta beigās sedza 75 procentus no skaidrās naudas latos. Šis procentu līmenis, protams, ir mainīgs lielums, jo skaidras naudas daudzums nemitīgi svārstās. Piemēram, 1995. gada maijā latu daudzums apgrozībā samazinājās par 20 miljoniem, jo pastiprinājās to apmaiņa pret USD. Šai parādībai bija divi cēloņi: *pirmkārt,* banku krīze samazināja uzticību latam; cilvēki vēlējās, lai to īpašumā būtu drošāka nauda; *otrkārt,* to ietekmēja sezonas svārstības, jo, gatavojoties vasarai, aug importa apjoms un nepieciešamība palielināt dolāru daudzumu norēķiniem.

[1] PSRS Valsts bankas Latvijas Republikāniskais kantoris.

31.10. tabula

Latvijas Bankas zelta krājumu kustība[1]

(tonnās un miljonos latu)

Pozīcijas	1940		1992		1993		1994	
	t	Ls	t	Ls	t	Ls	t	Ls
Gada sākumā	–	–	–	–	2,24	16,9	8,07	43,3 (56,3)
Anglijas Bankas atdotais zelts	–	–	–	–	7,0	37,6	–	–
ASV FRS atdotais zelts	–	–	–	–	–	–	0,21	1,2
Pārdots	–	–	–	–	1,18	6,3	–	–
Gada beigās	12,2	42,9	2,24	16,9	8,07	43,3 (56,3)	8,3	40,9 (52,3)

Pēc LB oficiālās zelta cenas 2000. gada 1. decembrī LB zelta krājumi līdzinājās Ls 44,5 milj.

Kredīts valdībai. Reālais latu daudzums jūnijā samazinājās pat par 36,5 miljoniem. Par šādu summu samazinājās arī Latvijas Bankas konvertējamās valūtas rezerves. Šo summu lielo starpību ietekmēja vēl viens vērā ņemams iemesls – valdība saņēma no Latvijas Bankas 20 miljonu lielu kredītu.

Varam secināt, ka Latvijas Bankas konvertējamās valūtas zelta rezerves ir pietiekamas, lai latu neapdraudētu pēkšņas kataklizmas.

31.11. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Nauda – viss, kas pilda naudas funkcijas.
2. Pirmā naudas funkcija – apgrozības, maiņas, maksāšanas funkcija, nauda kā starpnieks preču pirkšanā vai pārdošanā.
3. Otrā naudas funkcija – preču samērošanas mēraukla.
4. Trešā naudas funkcija – bagātības saglabāšanas un ražošanas līdzeklis vispārējā naudas formā.
5. Nauda kā sabiedrisks spēks – nauda aptver visai plašas sabiedriskas attiecības, turklāt pati atrodas privātās rokās, kas ļauj naudas īpašniekam īstenot varu pār citiem sabiedrības locekļiem.
6. Nauda kā informācijas nesēja – praktiskajā saimniekošanā gandrīz visa informācija ir naudas formā (makroekonomiskie rādītāji, mikroekonomiskie raksturojumi).
7. Naudas veidi – vēsturiski nauda radās kā preču nauda, kā preču ražošanas maiņas nepieciešamība, preču attīstības augstākā forma (sudrabs, zelts, zelta stieņi), ievērojot nepieciešamību, centrālās bankas izlaida ar zeltu nodrošinātu naudu.
8. Naudas masas agregāti un to likviditāte – atkarībā no spējām bez kavēkļiem un laika zaudēšanas apmainīt pret jebkurām precēm (naudas likviditāte) naudas masu sadala vairākās grupās agregātos: M1; M2; M3. Katram nākamajam agregātam ir mazāka likviditāte.
9. Vekselis – noteiktas formas parādzīme, kas var būt apgrozībā kā nauda.
10. Vekseļu diskonti – vekseļu pirmstermiņa apmaiņa pret apgrozībā esošu naudu.
11. Diskonta likme – procenti, ko ietur banka par vekseļu diskontu.
12. Banknote – centrālās bankas vekselis.

[1] Tabula sastādīta pēc avotiem: Latvijas zelts. – Bizness&Baltija. – 1995. 19. jūnijā; Ē. Vēciņš. Naudas lietas: Skaidrojošā vārdnīca. – R.: Zvaigzne. – 1993. 133., 134. lpp.

13. Banknošu nodrošinājums – *pirmkārt*, komercnodrošinājums (preces, kas pirktas uz kredīta), *otrkārt*, zelta krājumi, pēdējie nodrošina iespēju centrālajai bankai emitēt banknotes, kas pēc pirmā pieprasījuma tiek apmainītas pret noteiktu stingri fiksētu zelta daudzumu.
14. Banknote, kam nav zelta nodrošinājuma, pārvēršas papīrnaudā, pakļaujas papīrnaudas apgrozības likumam.
15. Elektroniskā nauda – pēc ekonomiskās dabas un apgrozības likuma papīra nauda. Īpatnība tā, ka to apgrozību apkalpo norēķinu kartes, bankomāti.
16. Debetkarte – norēķinu karte, kas bankomātā izsniedz naudu atbilstoši tai naudas summai, kas ir kartes īpašnieka kontā.
17. Kredītkarte – karte, ko saņem klienti, kam banka uzticas, ar bankomāta starpniecību izsniedz īstermiņa kredītu ierobežotā summā.
18. Degvielas kartes – norēķinu kartes, pērkot degvielu, citas preces degvielas uzpildes stacijās.
19. Čipkarte – norēķinu karte ar iemontētu datoru. Dod iespēju atmiņā uzkrāt daudzpusīgu informāciju un to darīt zināmu kartes īpašniekam.
20. Baltijas karšu centrs (BKC) – centralizēti apkalpo lielu banku skaitu, kas izsniedz norēķinu kartes, un bankomātus.
21. PIN – slepenais kods, ko zina tikai kartes īpašnieks.
22. Norēķinu karšu psiholoģiskā iedarbība – tiek pastiprināta pirkšanas motivācija.
23. Naudas apgrozības regulēšana – pasākumu sistēma, kas palielina vai samazina naudas daudzumu apgrozībā.
24. Bankas nauda – pastāvot komercbanku sistēmai, bankām atkarībā no obligātu rezervju lieluma ir iespēja izsniegt lielāku vai mazāku kredīta summu. Kredīti kā vienas bankas aktīvs pārvēršas par citas bankas pasīvu – avotu jauniem kredītiem. Tā palielinās naudas daudzums, veidojas bankas nauda.
25. Naudas multiplikators – naudas reizinātājs: attiecība starp sākotnējo noguldījumu summu banku sistēmā un to naudas summu, kas izveidojusies banku sistēmā banku naudas tapšanas gaitā.
26. Naudas daudzuma regulēšanas sviras – centrālās bankas sviru sistēma; kredītus ierobežojoši normatīvi, obligāto rezervju normatīvs, diskonta likme, lombarda operācijas, nacionālās naudas piedāvājuma palielināšana, ārzemju valūtas piedāvājuma samazināšana, valsts obligāciju emisija dažādiem termiņiem, naudas papildu emisija.
27. Latvijas rublis – neatkarīgās Latvijas pirmā nacionālā pagaidu nauda – atdalīja Latviju no irstošās Krievijas rubļa zonas, deva iespēju Latvijas Bankai, ievērojot Latvijas vajadzības, emitēt savu naudu. Latvijas rublis bija nozīmīgs Latvijas ekonomiskās neatkarības nosacījums.
28. Lata emisija – tālāk nostiprināja to pozitīvo, ko deva pāreja uz Latvijas rubli. Lats vienlaikus bija Latvijas neatkarības simbols.
29. Naudas bāze MO – skaidra nauda apgrozībā plus banku noguldījumi Latvijas Bankā.
30. Plašā nauda M2 X – iekšzemes naudas piedāvājums M2 D, no tā M1, tai skaitā skaidra nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs), uzņēmumu un privātpersonu pieprasījuma noguldījumi latos plus kvazinauda (uzņēmumu un privātpersonu termiņnoguldījumi latos un noguldījumi ārzemju valūtā).
31. Latvijas zelta rezerves – 1940. gada beigās – 12,2 t, Ls 42,9 milj., 1994. gada beigās – 8,3 t, Ls 40,9 milj. (ievērojot zelta tirgus cenas – Ls 52,3 milj.).

31.12. Secinājumi

Ilgais naudas attīstības ceļš, daudzi materiāli, kas vēsturiski līdz mūsdienām izpildīja naudas lomu, izvirza jautājumu, kas īsti ir nauda? Par naudu dēvēt kādu konkrētu materiālu nav pieņemami, jo šāda atziņa būtu pretrunā ar vēstures realitātēm. Mūsdienu teorijai jāatzīst, ka tas viss, kas pilda naudas funkcijas, ir nauda.

Pirmā funkcija ir acīmredzama: vispārējā maiņas līdzekļa, apgrozības līdzekļa un maksāšanas līdzekļa funkcija. Turklāt vienalga, vai tiek maksāts skaidrā naudā, bezskaidras naudas norēķinos, vai notiek pirkuma tūlītēja apmaksa vai parāda dzēšana.

Prakse plaši rāda, ka naudas otrā funkcija ir būt par samērošanas mērauklu. Ja runa ir par preču pasauli, tad samērot naudā var patiešam visu. Problēmu krietni sarežģī galējā derīguma samērošanas jautājums. Ievērojot konkurences mehānisma darbību privātā īpašuma apstākļos, ir pierādāms P. Semjuelsona atklātais likums par vienādu galējo derīgumu uz naudas vienību.

Kamēr apgrozījās preču nauda, darbojās cenu mērogs: noteikts vienveidīgs naudas preces svara daudzums, kas dotā valstī ar tiesiska akta palīdzību pieņemts par naudas vienību. Ekonomiskā situācija var rosināt valsti cenu mērogu palielināt (revalvācija) vai samazināt (devalvācija). Šī problēma ir cieši saistīta ar preču eksporta veicināšanu vai ierobežošanu (devalvācija), vai arī ar importa palielināšanu un eksporta konkurētspēju mazināšanu (revalvācija).

Naudas trešā funkcija ir bagātību saglabāšana un uzkrāšana. To nosaka apstāklis, ka nauda pārdzīvo bagātību tās vispārējā formā. Skaidrai naudai ir visaugstākā likviditāte, spēja bez kavēšanās pārvērsties par (pirkt) jebkuru preci, gan ražojumu, gan pakalpojumu.

Tas piešķir naudai īpašu varu, pakļauj sev cilvēkus, liek naudai darboties kā sabiedriskam spēkam ar to principiālo īpatnību, ka šis spēks atrodas gan privātās rokās, gan valsts rīcībā. Mūsdienās ekonomiskās uzvedības motivācija reti kad notiek bez naudas starpniecības. To sekmē arī apstāklis, ka saimniekošanā nauda ir universāls ekonomiskās informācijas nesējs. Iekšzemes un nacionālais produkts, tautsaimnieciskās proporcijas, ekonomiskā efektivitāte, investīcijas, maksāšanas bilance, kādas sīkas preces cena un tās izmaiņa tiek izteikta naudas formā. Inflācija ir tipisks naudas fenomens.

Vēstures attīstības gaitā mainījās naudas prece, naudas materiāla praktiskā izmantošana. Dārgmetālu monētas ar nedaudziem izņēmumiem būtībā nepilda visas naudas funkcijas. *Pirmkārt*, šīs monētas "izkrīt" no apgrozības, tās krāj numismāti. *Otrkārt*, dārgmetālu monētas kalpo bagātības uzkrāšanai, runa ir par precēm, ko rūsa un kodes neēd.

Mūsdienu galvenā problēma ir papīrnaudas apgrozības cēloņsakarība. Loģiskā analīze prasa noskaidrot papīrnaudas nepieciešamību, iespējamību, uzticības problēmu, kam ir ciešs sakars ar valsts autoritāti.

Iedzīvotājus naudas materiāls būtībā neinteresē; katras ģimenes galvenais rūpju objekts ir naudas pirktspējas stabilitāte un ienākumu līmenis. Papīra naudas pirktspēju nosaka amerikāņu zinātnieka Irvinga Fišera līdzsvara formula. Šinī formulā naudas daudzums apgrozībā reizināts ar naudas apgrozības ātrumu, pārstāv pieprasījumu, kam jālīdzinās piedāvājumam – preču masa, reizināta ar preču cenu. Tā ir tipiska līdzsvara formula. Mainoties formulas komponentiem, obligāti mainās papīrnaudas pirktspēja, lai saglabātos līdzsvars starp naudas un preču daudzumu.

Ciešā saistība ar papīrnaudas pirktspēju saskaņā ar līdzsvara formulu (MxV = QxP) ir naudas agregātu likviditāte. Attiecībā uz naudu likviditāte ir ātruma raksturojums, kādā naudu var pārvērst precē. Šī likviditāte atšķirīgiem naudas agregātiem (naudas apgrozības un uzglabāšanas veidiem) ir dažāda. Vislielākā likviditāte ir agregātam M1, krietni mazāka likviditāte ir agregātam M2, vēl mazāka M3. Likviditāte ir tik nozīmīga, ka pastāv dalījums īstā naudā M1 un kvazinaudā M2 un M3 (atskaitot M1). Termiņnoguldījumi un krājnoguldījumi likviditāti iegūst tikai pēc zināma laika pēc noguldījuma bankā. Noguldītājs (termiņ– un krājdepozīta) īpašnieks noteiktu laiku ar savu naudu nevar rīkoties, ar ko arī izskaidrojams raksturojums – kvazinauda jeb gandrīz nauda. Īstā nauda un kvazinauda nosaka atšķirīgu pieprasījumu pēc precēm. Tas savukārt iespaido inflāciju.

Likviditātes problēma aptver ne tikai nacionālās naudas agregātus. Nozīmīga ir vērtspapīru likviditāte, ārzemju valūtas likviditāte, nekustamo īpašumu likviditāte, mākslas darbu likviditāte, antikvāro preču likviditāte utt.

Cits dalījums ir preču nauda un simboliskā nauda, nauda ar reprezentatīvu pirktspēju. Šī pirktspēja pakļaujas jau pieminētajai Irvinga Fišera līdzsvara formulai.

Ierindas pilsoņi bez profesionālas sagatavošanas bieži vien naudu aplami raksturo pēc naudaszīmes materiāla. Visai reta ir izpratne par papīrnaudas un kredītnaudas principiālo atšķirību.

Kredītnaudas izcelsme saistās ar parādzīmi. Parādzīme var, *pirmkārt*, tikt nodota citam kreditoram, pāriet no rokas rokā, būtībā pildot naudas maksāšanas, apgrozības līdzekļa funkciju; *otrkārt*, var tikt diskontēta, apmainīta par kredīta, diskonta procentiem pret pilnvērtīgu naudu pirms parāda atmaksāšanas termiņa.

Ekonomiskā atbilstība un nepieciešamība liek centrālajām bankām pāriet uz komercbanku vekseļu portfeļa diskontu, vēsturiski galu galā emitējot savus centrālās bankas vekseļus. Tā radās simboliskās naudas jauns paveids – kredītnauda jeb banknotes (bankas zīmes).

Banknošu galvenā problēma ir to drošība. Jārada nosacījumi, lai banknotes neiesaistītos inflācijas procesos. Šai sakarībā banknotēm funkcionēšanas pirmajā posmā naudas veidā lietoja divus drošības sargus: *pirmkārt*, kredīta jeb komercnodrošinājumu, *otrkārt*, zelta nodrošinājumu. Tas praktiski nozīmēja, kas katrs banknošu īpašnieks varēja pēc pirmā pieprasījuma centrālajā bankā banknoti brīvi apmainīt pret juridiski paredzēto zelta daudzumu, tātad pret īstu preču naudu, kas inflācijai nav pakļauta. Naudas sistēma, kas nosaukta par zelta monētu standartu, sabruka Pirmā pasaules kara un turpmākās lielās depresijas iespaidā. Ar 1934. gada sākumu arī dolāra apmaiņa pret zeltu izbeidzās. Zelts vēl saglabājās centrālo banku rezervēs. 1978. gada 1. aprīlī zelts oficiāli pārstāj būt naudas prece. Būtiskas izmaiņas notika naudas sistēmā. Visa nauda neatkarīgi no naudas izgatavošanas materiāla pakāpeniski ekonomiski pārvērtās par **papīra naudu**. Pagātnē palika banknošu apmaiņa pret zeltu. Nebija vairs absolūtas drošības, diskontējot banknotes. Uz galvenais: visa emitētā nauda pēc sava ekonomiskā rakstura kļuva par papīra naudu tāpēc, ka pilnīgi pakļāvās papīra naudas apgrozības likumam un līdz ar to naudai, t.sk. formāli izlaistām banknotēm, nebija vairs nekādu bruņu pret inflāciju. Inflācijas spirāles likumsakarībām tagad bija pakļauta it visa nauda no vissīkākās monētas līdz pat papīra zīmēm ar sešām, deviņām un par vairāk nullēm aiz vieninieka. Pašlaik pasaulē valda papīra naudas ēra ar visām tās negatīvajām sekām, bet zelts ir demonetizēts.

Iesakņojies uzskats, ka trešais gadu tūkstotis būs elektroniskās naudas laikmets. Šis uzskats ir dziļi kļūdains. Nauda kā informācijas nesēja nemainās atkarībā no naudas materiāla. Nauda vienmēr ir un paliek īpašuma attiecību forma, kas izsaka cilvēku sociāli ekonomiskās attiecības. Pēc savas ekonomiskās dabas, pēc apgrozības likuma nauda šodien ir un paliek papīra nauda, kaut arī elektronisko signālu veidā. Iedomāsimies investoru. Ir pilnīgi vienalga, kāda ir investētā nauda pēc sava materiāla. Investors var atnest diplomātu, pilnu ar papīrnaudas zīmēm; izrakstīt čeku, ko apkalpos banka ar sava datora atmiņu, kur elektroniski fiksēta informācija par naudu. Galu galā naudu var līdzīgā veidā investēt ar naudas norēķinu karšu starpniecību. Nauda vienmēr paliek nauda, ja tā godprātīgi pilda savas trīs pamatfunkcijas. Saprotams, norēķinu kartes ievieš naudas apgrozībā būtiskas nepilnības, nemainot naudas sociāli ekonomisko dabu. Mainās pirkumu apmaksas tehnoloģija. Apmaksa kļūst ērta, parocīga. Lai par pirkumu vienā vai otrā veidā samaksātu pārdevējam skaidrā naudā, kas pēc būtības ir papīrnauda vai informācija par to, darbojas bankomāti. Norēķinu kartes visupirms dalās divās lielās grupās: debetkartes (*pay now*) un kredītkartes (*pay later*). Praktiski Latvijā visaptveroši lieto debetkartes. Kredītkaršu skaits ir neievērojams. To nosaka nevis samērā augsta kredītprocentu likme, bet uzticības jautājums. Ja tu lieto kredītkarti, tu spēj veikt un apmaksāt pirkumu, kas pēc summas nepārsniedz naudas daudzumu tavā kontā. Uzticības problēma nerodas. Paliek tehniskā problēma, cik ātri un precīzi sakaru līnijas sniedz pārdevējiem informāciju par konta stāvokli.

Izsniedzot kredītkarti, bankai jābūt drošai, ka kredīts savlaicīgi ar procentiem atgriezīsies. Klientam jābūt uzticamam, var pieprasīt drošības depozītu, kādas bagātas juridiskās personas garantiju.

Debetkaršu veidu ir daudz un tie ir dažādi. Arvien populārāka kļūst algu izmaksa ar debetkaršu palīdzību. Tam vajadzīga tehniski sarežģīta aparatūra – bankas automāti (bankomāti), kas izsniedz skaidru naudu pēc pieprasījuma.

Degvielas pārdošanas dižfirmas izlaiž speciālas degvielas debetkartes. Savas kartes izlaiž lielas tūrisma firmas, kas apdrošina pret slimībām, arī pret avārijām pašu klientu un viņa braucamo. Vajadzības gadījumā klientu ievieto slimnīcā, nogādā mājās, mašīnu (ja iespējams) remontē.

Kāda ir norēķinu karšu nākotne? Pirmkārt, parasto karšu ar magnētisko svītru nomaiņa pret čipkartēm. Norēķinu kartē tiek iemontēts miniatūrs dators, kas sniedz daudzveidīgus pakalpojumus, arī klienta informatīvo apkalpošanu. Jau tuvākajā nākotnē norēķinu karte tiks savienota ar Interneta apkalpošanu. Mājās varēs pasūtīt jebkuru vēlamu preci un to tūlīt ar Interneta starpniecību apmaksāt gan debeta, gan kredītkartes režīmā.

Trešā gadu tūkstoša sākumā bankomātiem visā plašā pasaulē būs jāspēj izsniegt eiro, kaut arī konts satur valstu nacionālo valūtu.

Ar norēķinu kartēm saistās dažas psiholoģiska rakstura problēmas. Naudas maks ir tēriņa barjera. Norēķinu karte, it sevišķi kredītkarte, ir vēlmju īstenotāju katalizators. Tā veidojas nosacījumi dzīvot pāri līdzekļiem, īpašs parādu jūgs. Tomēr jāuzsver, ka pozitīvais, ko sniedz norēķinu kartes, būtiski pārsniedz to negatīvo, ko nes sev līdzi visjaunākā tehnika naudas izmantošanas jomā.

Irvinga Fišera formula par naudas daudzumu un pirktspējas nosacījumiem liecināja, ka centrālā banka ir spējīga regulēt naudas daudzumu apgrozībā. Tas vēl nenozīmē, ka centrālajai bankai ir objektīvs spēks jebkurā situācijā nepieļaut vai apturēt inflāciju. Bet naudas masu apgrozībā ierobežot vai arī palielināt ir centrālās bankas spēkos.

Viens no faktoriem, kas ierobežo centrālās bankas rīcības brīvību naudas daudzuma noteikšanā, ir banku naudas tapšana, naudas multiplikatora darbība. Nauda pastāvīgi vairojas ar kredītmehānisma palīdzību banku sistēmas ietvaros. Nosacītās pirmās bankas pasīvs noguldījuma veidā ir avots kredītam. Kredītu kopējais lielums ir atkarīgs no komercbankas rezerves likmes procentos centrālajā bankā. Šī rezerves likme ir viena no centrālās bankas naudas daudzuma regulēšanas svirām. Pirmās bankas piešķirtie kredīti nonāk kā noguldījumi (pasīvi) banku sistēmas citās bankās un no jauna kalpo par kredīta avotu. Šis process būtībā nav regulējams un jauc centrālās bankas kārtis. Naudas multiplikators tikai fiksē šā procesa rezultātu, informē, kāds daudzums banku naudas nonācis apgrozībā. Centrālajai bankai šis rezultāts jāievēro, lai ar savu sviru (normatīvu sistēmu) mērķtiecīgi regulētu naudas daudzumu apgrozībā.

Arī nauda noguldījumos (kvazinauda) ir tieši neregulējams lielums, kas apgrūtina centrālās bankas regulēšanas pasākumu vēlamo panākumu gūšanu. Cīņa par naudas pirktspēju, pret inflāciju ir centrālās bankas galvenais, jā, vissvētākais pienākums.

Visus padomju okupācijas gadus Latvijas PSR apgrozībā bija PSRS rublis. Emisijas noteicēja un regulētāja bija PSRS centrālā banka. PSRS Valsts bankas Latvijas Republikāniskajam kantorim nebija ne kripatiņas patstāvības.

Latvijas politiskā neatkarība bija neatdalāma no ekonomiskās neatkarības. Viens no šīs neatkarības obligātajiem nosacījumiem bija izrauties no PSRS rubļa ķetnām, pāriet uz patstāvīgu neatkarību sākumā no PSRS, vēlāk no Krievijas naudas emisijas. Konkrēti apstākļi spieda steidzīgi pāriet uz savu nacionālo valūtu, vispirms uz Latvijas rubli (LVR) kā nacionālu pārejas naudu, pēc tam uz latu. Jau pāreja uz LVR nozīmēja, ka neatkarīgai valstij ir sava neatkarīga nauda, ka Latvijas Banka ir neatkarīgs nacionālās naudas emisijas organizators. Latvijas naudas apgrozības joma tika atdalīta no tā haosa, kas valdīja Krievijā. Latvijas ekonomika ieguva savu patstāvīgu naudas bāzi. Pāreja uz nacionālo valūtu notika bez nullifikācijas un konfiskācijas. Iedzīvotāju prāvo zaudējumu cēlonis bija inflācija, bet nevis naudas maiņa, pāreja uz nacionālo naudu.

Nekur mēs neatrodam argumentāciju, kāpēc pilnvarotais triumvirāts E. Repše, I. Godmanis, O. Kehris lēma Ls 1 apmainīt pret 200 LVR. Lats kļuva par vienu no "smagākajām" valūtām pasaulē. Šim subjektīvi administratīvajam solim nebija nekāda sakara ar stāvokli Latvijas tautsaimniecībā. Lats bija "smagāks" par USD, sterliņu mārciņu, tagad arī par eiro. Šim tīri voluntāriskajam pasākumam bija tālejošas, pamatos negatīvas sekas. Izvirzījās teorija, ka lats ir nenovērtēts (loģiskais secinājums, ka lats esot jārevalvē), augstais lata kurss pret brīvi konvertējamām valūtām darbojās kā eksporta bremze (izvesto preču sadārdzinājums) un lētā importa veicinātājs. Pašmāju ražojumi tika it vienkārši izkonkurēti, kas sagrāva iekšējo tirgu. Vienīgais attaisnojums lata maiņas kursam pret Latvijas rubli ir šī administratīvā pasākuma relatīvais lētums, jo apgrozība prasīja mazāku naudas daudzumu.

Latu masas lielumu vērtē pēc t.s. naudas bāzes, kuru veido skaidra nauda apgrozībā un banku noguldījumi Latvijas Bankā. 2000. gada oktobrī naudas bāzes MO lielums līdzinājās Ls 565,7 milj.

Cits nozīmīgs naudas masas rādītājs ir plašā nauda M2 X. Tā aptver iekšzemes naudas piedāvājumu M2 D, no tā M1, tai skaitā skaidra nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs), uzņēmumu un privātpersonu noguldījumi latos plus kvazinauda (termiņnoguldījumi latos un ārzemju valūtā). Plašā nauda M2 X 2000. gada oktobrī bija Ls 1226,0 milj., tai skaitā skaidrā nauda apgrozībā – Ls 455,3 milj. Attiecībā uz kvazinaudu īpatnība ir tā, ka termiņnoguldījumi latos (121,2 milj. latu) ir 3,3 reizes mazāki nekā attiecīgie noguldījumi ārzemju valūtā (403,5 milj. latu).

Lata nodrošinājumu veic Latvijas Bankas valūtas krājumi un zelta rezerves. 1994. gadā Latvijas Bankas zelta krājumi bija 8,3 tonnas. Latvijas Bankas ārzemju valūtas rezerves un zelta krājumi ir vairāk nekā pietiekami, lai sargātu latu apgrozību no jebkurām kataklizmām.

31.13. Pamatterminu tulkojums

Banknote	*bank–note*	банкнота
Bankomāts	*cash–machine*	банкомат
Banku nauda	*banks money (money creation)*	банковские деньги
Cenu mērogs	*scale of prices*	масштаб цен
Čipkarte	*chip card*	чипкарта
Debetkarte	*debit card*	дебеткарта
Devalvācija	*devaluation*	девалвация
Diskonta likme	*discount rate*	дисконтная (учетная) ставка
Diskonta procents	*discount rate*	дисконтный (учетный) процент
Eiro norēķinu kartes	*euro payment card*	расчетные карты ейро
Iekšējā aizņēmuma obligācijas (valsts iekšējās parādzīmes)	*government treasury bonds*	облигации внутреннего пользования (государственные долговые записки)
Indosaments	*endorsement*	индосамент
Indosants	*endorser*	индосант
Indosāts	*endorsee*	индосат
Informatīvā apkalpošana	*informative service*	информационное обслуживание
Kredītkarte	*credit card*	кредитная карта
Kredītnauda	*credit money*	кредитные деньги
Kredītnodrošinājums (komercnodrošinājums)	*credit (commercial) backing*	кредитное (коммерческое) обеспечение
Lata apdrošināšana	*lat backing*	обеспечение лата
Lats	*lat (LVL)*	лат
Latvijas centrālā banka	*central bank of Latvia*	центральный банк Латвии
Latvijas rublis	*Latvian ruble*	латвийский рубль
Nacionālā nauda	*national currency*	национальные деньги
Nauda	*money*	деньги
Nauda kā bagātību saglabāšanas un uzkrāšanas	*money as a store of value*	деньги как средство сохранения и накопления

līdzeklis		богатства
Nauda kā ekonomiskās informācijas nesēja	*money as an economize information disseminator*	деньги как носитель экономической информации
Nauda kā sabiedrisks spēks	*money as a public force*	деньги как общественная сила
Nauda kā samērošanas mēraukla	*money as unit of account*	деньги как средство сравнения
Naudas apgrozības regulēšana	*regulation of money stock*	регулирование денежной массы
Naudas bāze MO	*reserve money MO*	денежная база МО
Naudas funkcijas	*functions of money*	функции денег
Naudas masas apgrozības sviras instruments	*of regulation of money stock*	рычаги регулирования денежного обращения
Naudas masas regulēšana	*regulation of money stock*	регулирование денежной массы
Naudas multiplikators	*money multiplier*	денежный мултипликатор
Norēķinu karte	*payment card*	расчетная (денежная) карта
Obligāto rezervju normatīvs	*required reserve ratio*	норматив обязательных резервов
Parāda samaksa	*discharge of debt (debt service payment)*	оплата долга
Parādzīme	*bill, bill of exchange, promissory note*	долговая записка
Pastāvīga naudas emisija	*steady money emission*	постоянная миссия денег
Personāls dators ar monitoru	*personal computer*	персональная ЭВМ с монитором
Plašā nauda M2 X	*broad money M2 X*	обширные деньги М2 Х
POS terminmāls	*POS terminal*	ПОС терминал
Revalvācija	*revaluation*	ревалвация
Trata	*bill of exchange, draft*	трата
Tūlītējā samaksa	*immediate payment*	немедленная оплата
Vekselis	*bill*	вексель
Vekseļu apgrozība	*circulation of bills*	обращение векселей
Vekseļu diskonts	*bill discount*	дисконт (учет) векселей
Zelta demonetizācija	*gold demonetizations*	демонетизация золота
Zelta nodrošinājums	*gold backing*	золотое обеспечение
Zelta rezerves	*gold reserves*	золотой резерв

31.14. Uzdevumi

1. Pagātnē kādas valsts naudas vienībai bija cenu mērogs zeltā, kas līdzinājās 0,4 g tīrā zelta. Šīs naudas vienības cenu mērogs tika devalvēts par 25%. Kāda bija preces cena, kas sākotnēji līdzinājās 36 g tīra zelta?

   Kāds turpmāk bija šīs naudas cenu mērogs?

   Kāda bija preces cena pirms un pēc devalvācijas?

2. Pagātnē kādas valsts naudas vienības cenu mērogs līdzinājās 0,4 g tīrā zelta. Šīs naudas vienības cenu mērogs tika revalvēts par 40%. Kādas preces cena sākotnēji līdzinājās 2,8 g tīra zelta. Kāds turpmāk būs šīs preces cenu mērogs? Kāda būs preces cena pirms un pēc revalvācijas?

3. Kādas preces cena Eiropas monetārās ūnijas valstī 1999. g. 1. janvārī bija 56 USD. Kāda būs šī cena eiro?

4.

1.	Skaidra nauda apgrozībā	374,4
2.	Skaidras naudas apgrozība bez atlikumiem banku kasē	340,2
3.	Termiņnoguldījumi bankā	239,6
4.	Krājnoguldījumi bankā	57,8
5.	Ceļojumu čeki	10,8
6.	Beztermiņa (pieprasījuma) norēķinu konti bankā	239,6
7.	Vienveidīgo naudas zīmju vidējais aprišu skaits gadā (sākotnēji)	4,3 x
8.	Naudas masa apgrozībā (sākotnējā)	624,8
9.	Piedāvātais preču daudzums (sākotnējais)	2686,6
10.	Piedāvāto preču daudzuma izmaiņa	+400
11.	Naudas apgrozības izmaiņas	+500
12.	Vienveidīgo naudaszīmju vidējā aprišu skaita izmaiņas gadā	4,5 x

   1. Aprēķināt M1, M2, M3.
   2. Aprēķināt M2D.
   3. Aprēķināt M2X.
   4. Aprēķināt kvazinaudu.
   5. Aprēķināt vidēji svērto cenu makrolīmenī.
   6. Aprēķināt vidēji svērto cenu makrolīmenī, ievērojot preču daudzuma izmaiņas.
   7. Aprēķināt vidēji svērto cenu makrolīmenī, ja ir izmaiņas preču daudzuma apgrozībā.
   8. Aprēķināt piedāvāto preču daudzumu, ja cenu līmenis paliek nemainīgs, bet mainās viena veida naudaszīmju vidējais aprišu ātrums.

5. Pārdota partija preču par Ls 10 000 uz kredīta. Kredīta apmaksas termiņš beidzas pēc 3 mēnešiem, kredīta gada procentu likme ir 7,3%. Aprēķināt, cik pircējam jāsamaksā par pirkto preci.

6. Pārdota partija preču uz kredīta par Ls 120 000. Kredīta gada procentu likme ir 12,26%. Kredīta termiņš – 50 dienas. Aprēķināt, cik maksāja preču partija bez kredīta.

7. Izrakstīts vekselis par Ls 5000. Diskonta gada procentu likme ir 10%. Vekselis tiek diskontēts 125 dienas pirms parāda nomaksas dienas. Aprēķināt, par kādu summu vekselis tiek diskontēts bankā.

8.

1. banka

Aktīvs	Pasīvs
8% rezerve	Ls 80 000 noguldījumi
	atlikums kredītam

Aprēķināt: 1) pasīvu banku sistēmas piektajā bankā;
2) kopējo banku naudas daudzumu;
3) naudas multiplikatoru dotajam banku naudas daudzumam.

9. Dati tie paši. Komercbankas rezerves likme centrālajā bankā ir 10 procenti. Aprēķināt tos pašus rādītājus un salīdzināt 1. un 2. uzdevumu, uzrakstīt secinājumus.

   Plašā nauda M2 X = Ls 750 milj.
   Kvazinauda = Ls 430 milj.
   Aprēķināt M1.

10. Naudas bāze MO = Ls 570 milj.
Skaidrā nauda apgrozībā = Ls 450 milj.
Aprēķināt banku noguldījumus Latvijas Bankā.

11. Preces A cena ir 1950 LVR.
Ls 1 tiek mainīts pret 150 LVR.
Aprēķināt preces A cenu latos.

12. Preces C iepriekšējā cena ir 5525 LVR.
Preces jaunā cena ir Ls 22,10.
Aprēķināt, kādā proporcijā tika mainīti LVR pret latiem.

31.15. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kas un kāpēc ir nauda?
2. Kādas ir naudas funkcijas?
3. Ar ko atšķiras parāda samaksa no pirkuma tūlītējās samaksas?
4. Kā nauda darbojas kā samērošanas līdzeklis?
5. Kā pamatojams P. Semjuelsona likums par vienādu galējo derīgumu uz naudas vienību?
6. Kas ir cenu mērogs? Kad tiek juridiski fiksēts cenu mērogs?
7. Kas ir devalvācija un kāda ir tās atšķirība no revalvācijas?
8. Kāpēc nauda spēj būt bagātību saglabāšanas un uzkrāšanas līdzeklis?
9. Kāpēc nauda ir sabiedrisks spēks?
10. Kas ir likviditāte? Kas raksturo skaidras naudas likviditāti?
11. Kāpēc nauda spēj būt par ekonomiskās informācijas nesēju?
12. Kāda ir naudas loma ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānismā?
13. Vai mūsdienās dārgmetālu monētas pilda naudas funkcijas?
14. Ar ko atšķiras simboliska nauda no preču naudas?
15. Kāpēc papīrnauda radās vispirms Ķīnā?
16. Kā avantūrists Džons Lo kļuva par naudas tēvu Francijā 18. gs.?
17. Kāpēc Džona Lo panākumi cieta krahu?
18. Kas nosaka papīrnaudas vēsturisko nepieciešamību?
19. Kāpēc ir iespējama papīrnaudas apgrozība?
20. Kas nosaka papīrnaudas pirktspēju?
21. Kāda ir valsts loma papīrnaudas apgrozībā?
22. Kā var pamatot Irvinga Fišera naudas apgrozības formulu?
23. Kas ir naudas likviditāte?
24. Kas veido naudas agregātus M1, M2, M3, M2X?
25. Kāda atšķirība ir starp kvazinaudu un īsto naudu?
26. Kāds sakars ir naudas agregātiem ar vidējā cikla fāzēm?
27. Kā radās kredītnauda?
28. Kas ir vekselis?
29. Kā īstenojas vekseļu apgrozība?
30. Kāda loma vekseļu apgrozībā ir indosamentam?
31. Kas ir diskonts?
32. Uz kāda pamata centrālā banka emitē banknotes?
33. Ar ko atšķiras īstas banknotes no papīra naudas?
34. Kā divkārši tiek nodrošinātas banknotes?
35. Kāda loma ir zelta nodrošinājumam?

36. Kam vajadzīgs centrālās bankas zelta krājums?
37. Kas ir zelta demonetizācija?
38. Kas raksturīgs visai mūsdienu emitētai naudai?
39. Kāpēc mūsdienu nauda ekonomiski neatkarīgi no izgatavojamā materiāla tiek raksturota kā papīrnauda?
40. Kas nedraudēja pret zeltu apmaināmām banknotēm un draud papīra naudai un kāpēc?
41. Vai Latvijas Bankas apgrozībā laistās Ls 100 zelta monētas ir pakļautas inflācijai?
42. Kādas ir norēķinu karšu priekšrocības?
43. Kā darbojas bankomāti?
44. Vai ir ērti saņemt darba algu ar norēķinu karti?
45. Kādas norēķinu kartes visvairāk emitē Latvijā un kāpēc?
46. Kas ir čipkarte?
47. Kā saistās norēķinu karte ar Internetu?
48. Kādas priekšrocības dod tūristu karte?
49. Kā darbojas degvielas kartes?
50. Ko jaunu norēķinu karšu jomā ieviesīs eiro?
51. Kam nepieciešams PIN?
52. Kādu psiholoģisku problēmu katalizators ir norēķinu kartes?
53. Kāpēc paredzēts skaidras naudas izņemšanas dienas limits bankomātos?
54. Kāpēc ir iespējams regulēt naudas daudzumu apgrozībā?
55. Kas kavē naudas daudzuma regulēšanu apgrozībā?
56. Kā veidojas banku nauda?
57. Kas ir naudas multiplikators?
58. Kāpēc komercbankas rezerves likme centrālajā bankā regulē naudas daudzumu apgrozībā?
59. Kā naudas daudzumu apgrozībā regulē diskonta procentu likme?
60. Kā naudas daudzumu apgrozībā regulē lombarda operācijas?
61. Kas ir operācijas atklātajā tirgū, kāda ir to loma naudas daudzuma regulēšanas mehānismā?
62. Kāpēc jāemitē iekšējā aizņēmuma obligācijas?
63. Kāds ir iekšējā aizņēmuma obligāciju emitēšanas mehānisms?
64. Kāpēc centrālā banka izsniedz īstermiņa kredītus komercbankām?
65. Kāda loma naudas daudzuma regulēšanā ir ārzemju valūtas pārdošanai pret nacionālo valūtu un nacionālās valūtas pārdošanai pret ārzemju valūtu?
66. Kāpēc Latvijai bija jāatstāj Krievijas rubļa zona?
67. Kāpēc Latvijas rublis uzskatāms par atjaunotās neatkarīgās Latvijas nacionālo valūtu?
68. Kāpēc bija nepieciešams Latvijas rublis kā pārejas valūta uz latu?
69. Kādas bija LVR ieviešanas pozitīvās sekas?
70. Kā un kad notika pāreja uz latu?
71. Kāds pamatojums ir maiņas proporcijai, pārejot no Latvijas rubļa uz latu?
72. Kas ir naudas bāze MD?
73. Kāds ir plašās naudas M2 X sastāvs?
74. Kas nodrošina Latvijas nacionālo valūtu?
75. Kā veidojas Latvijas Bankas zelta rezerves pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas?

32. nodaļa. Kredīts un banku sistēma

32.1. Naudas tirgus

32.1.1. Naudas tirgus funkcionēšana

Vai nauda tiek pirkta un pārdota? Līdz šim naudu raksturojām ar trim funkcijām. Naudu galvenokārt izmantoja kā starpnieku pirkumos. Tuvāk ieskatoties tirgus ekonomikas sazarotos sakaros, konstatēsim, ka nauda tiek piedāvāta un nauda tiek pieprasīta. Nevaram neņemt vērā paradoksu, ka naudai ir cena naudā, ka nauda tiek tirgota par... naudu. Runa nebūt nav par valūtas konvertāciju. Vienu un to pašu naudu pērk nevis tas, kam nauda ir, bet tas, kam tās nav, bet ir ļoti vajadzīga visdažādākajiem nolūkiem. Citiem vārdiem, naudas pircējam sākotnēji ir tukšas kabatas. Naudas pārdevējs turklāt ir priecīgs par šādu pircēju. Noskaidrosim šīs dīvainās cēloņsakarības.

Kas veido naudas tirgu. Uzmanīgi pētot tirgus ekonomikas sakarus, mēs novērosim, ka šo tirgu apkalpo naudas piedāvājums un pieprasījums. Prakses vispārinājums tālāk liecina, ka bez naudas pārdošanas un pirkšanas tirgus ekonomika nespēj normāli funkcionēt. Naudas cena ir viens no tirgus saimniecības iedarbīgākajiem regulatoriem, ekonomikas motivācijas aktīvākajiem elementiem.

Nauda, kuru nepiedāvā, būtībā nemaz nav nauda. Tāpat kā tā, kas tiek izņemta no apgrozības, ko drošības vai skopuma dēļ norok zemē, slēpj zeķē vai zem matrača. Naudai, lai tā funkcionētu kā nauda, "jāstrādā", tā jāpiedāvā un jāpieprasa, jāpērk un jāpārdod, komercdarbībā jāatrodas nemitīgā apritē. Naudas tirgū naudai ir sava cena. Citiem vārdiem, naudas tirgum ir visi tirgum raksturīgie elementi. Saprotams, šim tirgum ir daudz īpatnību, savas likumsakarības, savas aksiomas un teorēmas. Mēģinājums iztikt bez naudas tirgus ir barters. Bet barters ir preču maiņas pagātne. Tā recidīvi vai atavismi liecina par tirgus saimniecības atpalicību, visādām kataklizmām. Naudas funkcionēšana līdz ar specifisko naudas tirgu ir mūsdienu tirgus saimniecības raksturīga iezīme. Šis tirgus ir dinamiska kategorija, kas nemitīgi vēršas plašumā.

32.1.2. Naudas piedāvājums

M1 un naudas piedāvājums. Agregāta galvenā sastāvdaļa ir skaidra nauda apgrozībā jeb, kā mēdz teikt, nauda "uz rokas". Šī nauda ir vienmēr gatava kalpot preču pieprasījumam, tātad ir potenciālais naudas piedāvājums. Saprotams, ik dienas ne visa skaidra nauda tiek piedāvāta, bet atbilst preču, t.sk. pakalpojumu pieprasījumam, citām skaidrās naudas operācijām. Centrālā banka aptuveni zina, kāds vidēji ir skaidras naudas apgrozījums dienā. Pieredze liecina, cik ir skaidras naudas apgrozībā noteiktā laika periodā un kāda tās daļa aktīvi piedalās pirkumos un pārdevumos it visos tirgos. Šis koeficients

$$N_{sp} = \frac{\text{skaidra nauda apgrozībā}}{\text{skaidra nauda preču pirkumiem}}$$

palīdz centrālajai bankai precīzāk ieguldīt skaidras naudas daudzumu apgrozībā. Pilnīgāka analīze noskaidro, cik daudz skaidras naudas kalpo valsts un privātiem transfertiem iekšzemē, kas jāievēro, lēšot naudas piedāvājumu. Nauda maina īpašnieku, bet tās daudzums ir konstants.

Beztermiņa noguldījumu loma. M1 sastāvā ietilpst arī beztermiņa noguldījumi banku sistēmā (tekošie rēķini), kas naudas piedāvājumu pārstāv potenciāli. Jebkurā brīdī banku darbības laikā šī nauda ir izlietojama pirkumu apmaksai. Katrai bankai ir sava specifika, cik daudz naudas vidēji ik dienas ienāk beztermiņa kontos, cik tiek no šiem kontiem izmaksāts, cik vidēji paliek bankā kā stabili pasīvi (regulāri atlikumi). Naudas piedāvājuma kopsumma pat vienai bankai, ievērojot naudas kustību beztermiņa kontos, paliek nemainīga. Nauda, kas netiek izņemta un tālāk piedāvāta pirkumiem, paliek bankā un tiek piedāvāta kredītiem. Naudas piedāvājuma kopsumma nesamazinās. Mainās tikai tas, **kam** nauda tiek piedāvāta, **cik** naudas var piedāvāt kredītam. Ekonomikas attiecības šajā jomā mijas ar tehniski organizatoriskām attiecībām. Piemēram, nauda tiek izņemta ar bankomātu starpniecību, lietojot debetkartes, lai tālāk apmaksātu preču pieprasījumu. Pirkumu var apmaksāt arī ar kredītkartes starpniecību. Piedāvātās naudas avots ir cits – jau pieminētie stabilie pasīvi.

Ceļojumu čeki un piedāvājuma īpatnības. Ceļojumu čeki arī ir M1 sastāvdaļa. To īpatnība ir tā, ka naudu iemaksā vienā valstī, bet saņem un piedāvā citā valstī. Valstis, kas pieņem daudz ārzemju tūristu, naudu piedāvājumiem saņem ar ceļojuma čekiem prāvos apmēros no ārzemēm. Tam ir pozitīvas ekonomiskas sekas, tas veicina maksāšanas bilances pozitīvo saldo.

Ārzemju transfertu loma. Līdzīgi naudas piedāvājumu palielina ārzemju transferti. Vienvirziena naudas pārvedumi vērš plašumā naudas piedāvājumu, spēj palielināt skaidru naudu apgrozībā, it visus noguldījumu veidus, t.sk. arī kvazinaudu.

Kvazinauda un naudas piedāvājums. Termiņnoguldījumi un krājnoguldījumi ilgstoši atrodas banku rīcībā. Tas ir nozīmīgs kredīta avots. Atkarībā no bankas lieluma un uzticības bankai naudas piedāvājums kredītiem ir lielāks vai mazāks. Arī šeit veidojas stabili pasīvi, kas ļauj bankām piedāvāt naudu gan īstermiņa, gan vidēja termiņa, gan ilgtermiņa kredītiem. Naudas piedāvājums bankās ir specifisks pakalpojumu veids, kas nebūt nav bezmaksas dāvana. Naudas piedāvājums, t.sk. noguldījumu uzskaite šodien nav iedomājama bez datoru sistēmas, kas nav lēts prieks. Tas nozīmē, ka naudas piedāvājums saistās ar izmaksām, kas no klientiem ir jāatpelna. Vispārējā veidā naudas piedāvājumu un pieprasījumu var raksturot ar pazīstamo papīra naudas formulu

$$\underset{\text{piedāvājums}}{MxV} = \underset{\text{pieprasījums}}{QxP}$$

Nauda, kas tiek piedāvāta, ir M (naudas masa), reizināta ar V (naudas aprišu skaits gadā). Kas pieprasa šo naudu? Q (preču masa), reizināta ar P (cenām). Pārdošanas aktu ekonomiskajā literatūrā pat nosauca par *salto mortale* (nāves lēciens). Lēciens izdodas, prece pārdota, izdzīvo pārdevējs, un naudas riņķojums turpinās. Jo ātrāk nauda aprit, jo lielāka ir naudas masa, kas tiek piedāvāta tautsaimniecībā. Tas dod impulsu naudas pieprasījumam, darbojas it kā "pirmā grūdiena" spēks; ekonomika gūst attīstības iespējas.

Bezskaidrās naudas norēķini un naudas piedāvājums. Elektronika, datori, bankomāti, Internetsistēma izdarīja veselu apvērsumu naudas apgrozības tehniskajā organizācijā. Samazinās vajadzība pēc skaidrās naudas apgrozībā. Jāmin arī dematerializētie vērtspapīri, kuru pirkšanu un pārdošanu, neizmantojot skaidru naudu, palīdz apkalpot centrālais depozitārijs, elektroniskā vērtspapīru glabātava. Izvirzās jautājums, kā bezskaidrās naudas norēķini iespaido naudas piedāvājumu? Atbilde vienkārša: naudas piedāvājums paliek iepriekšējais. Mēs kārtējo reizi pārliecināmies, ka nauda ir sociāli ekonomiska attiecību sistēma, bet ne konkrēts materiāls labums, ka naudas lietišķam ietērpam nav nekādas praktiskās nozīmes naudas tirgū. Zelta monēta, papīrzīme un elektroniskais signāls pilda vienas un tās pašas funkcijas. Nozīmīga ir naudas pirktspēja, tas, cik naudas tiek piedāvāts, ko par šo naudu var galu galā nopirkt, sava nozīme ir nacionālo valūtu savstarpējiem kursiem.

Tiesība pieņemt privātpersonu noguldījumus. Mēs jau minējām, ka naudas piedāvājums saistās ar noguldījumiem komercbankās. Naudu nogulda gan juridiskas personas, gan fiziskas personas. Noguldītāju drošības interesēs Latvijas Banka izsniedz komercbankām speciālas atļaujas piesaistīt privātpersonu noguldījumus. 2000. gada augusta sākumā tādas atļaujas bija 21 bankai. Šāda atļauja nebija tikai vienai – mazākajai Latvijas bankai – Latvijas Biznesa bankai. Šīs bankas stratēģija saistās ar juridisko personu noguldījumu piesaisti. Privātpersonu noguldījumu pieņemšana un apkalpošana nav šīs bankas "druva".

32.1. tabula

Bankas, kam ir tiesības piesaistīt privātpersonu noguldījumus[1]

	Banka	Kapitāls un rezerves (miljoni latu)
1.	"Pareksa banka"	43,329
2.	"Latvijas Unibanka"	39,286
3.	"Hansabanka"	28,045
4.	"Vereinsbank Rīga"	12,826
5.	"Rietumu banka"	8,067
6.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	8,027
7.	Baltijas Tranzītu banka	7,542
8.	"Aizkraukles banka"	6,923
9.	"Saules banka"	6,030
10.	Banka "Paritāte"	5,965
11.	Latvijas Krājbanka	4,753
12.	Latvijas ekonomiskā komercbanka	4,676
13.	"Māras banka"	4,148
14.	"VEF banka"	3,740
15.	Ogres komercbanka	3,586
16.	Pirmā Latvijas komercbanka	3,150
17.	Latvijas tirdzniecības banka	3,131
18.	Trasta komercbanka	2,523
19.	Baltijas Starptautiskā banka	2,284
20.	"Multibanka"	Nav publicējusi
21.	"Merita Bank Plc." Rīgas filiāle	Nav nodalīts

Naudas aprite un naudas piedāvājums. Nav ilgi jāpierāda, ka naudas aprites gaitā uzņēmējdarbībā zināma daļa naudas var "izkrist" no apgrozības. Nauda it kā varētu atpūsties, gaidot, kamēr tā atkal būs nepieciešama aprites turpināšanai.

Pirmkārt, realizācijas ieņēmumi ienāk ātrāk, nekā paredzēts produkcijas nosūtīšanas procesā. Tā, piemēram, preces no rūpnīcas noliktavas tiek piegādātas pircējam reizi divās nedēļās. Pateicoties teicamai norēķinu sistēmai un ātriem sakariem, apmaksa jau pēc pāris dienām, pat vēl ātrāk ir uzņēmuma kontā. Var gadīties, ka par izejvielām, palīgmateriāliem, komplektējošām detaļām, kurināmo, elektroenerģiju jāmaksā tikai reizi mēnesī. Uzņēmumā veidojas brīva nauda, kas "izkrīt" no apgrozības. Dzimst pretruna. Kontā nauda skaitās, bet no naudas "atpūtas" komersantam nav nekāda labuma, nauda nepieaug, jo tā ir "bezdarbniece". Šī brīvā nauda tiek nekavējoties piedāvāta. Kādā veidā? Tā krājas bankā, kas šo piedāvājumu organizē un īsteno, remdinot naudas pieprasītāju slāpes pēc naudas. Nauda tiek pirkta un sāk "strādāt".

Otrkārt, līdzīga situācija var veidoties arī darba algas jomā. Kamēr pienāk algu izmaksas brīdis, šim nolūkam rezervētā nauda var iesaistīties kopējā piedāvājuma plūsmā.

Treškārt, amortizācijas atskaitījumu fondā nauda ieplūst īsos periodos. Šī fonda līdzekļu izmantošana notiek ar lielākiem vai mazākiem intervāliem. Atkārtojas jau zināma aina. Nauda "izkrīt" no apgrozības, nonāk dīkstāvē. Tā uz laiku tiek piedāvāta ar banku sistēmas starpniecību. Tas nav lokāls akts, kas skar vienu banku. Amortizācijas fonda uz laiku (brīžiem ilgstoši) brīvie līdzekļi ir tipiska makroekonomiska parādība.

Ceturtkārt, no apgrozības "izkrīt" arī daļa no peļņas. Brīva ārpus aprites ir tā peļņa, kas gaida akcionāru, SIA daļu īpašnieku, kopsapulces lēmumu par peļņas sadali, t. sk. lēmumu par dividenžu lielumu un to izmaksu. Galīgs "bezdarbnieks" ir rezerves fonds. Savu stundu gaida tā peļņas daļa, kas lemta investīcijām. Pagaidām šī peļņa ir dīkdienis ar vienīgo funkciju sevi piedāvāt ar bankas starpniecību.

[1] Dienas Bizness, 2000. g. 2.XI.

Piektkārt, brīva nauda, turklāt prāvos apmēros zināmā laika posmā krājas dažādos sociālos fondos. Pensiju fonds izmaksā pensijas reizi mēnesī noteiktos termiņos. Fondam jābūt zināmām rezervēm, ko mobilizē banku sistēma. Aprēķini liecina, cik lieli ir šie stabilie pasīvi, kas var pat kalpot kā kredīta avoti. Bagāti sociālie fondi var izlietot naudu investīcijām, piemēram, pansionātu celtniecībai. Stabili pasīvi veidojas arī slimokasēs, bezdarbnieku pabalstu fondos. Naudas piedāvājumi var īstenoties tieši no šo fondu puses vai ar banku sistēmas starpniecību. Pirmajā gadījumā jābūt visai precīziem naudas līdzekļu kustības aprēķiniem, lai fonds, slimokase nepaliktu bez naudas, kad pienācis skaidras naudas izmaksu termiņš. Otrajā gadījumā riska tiesu uzņemas bankas un sistēma darbojas ar lielāku drošības pakāpi.

Sestkārt, parasti plašas naudas piedāvāšanas iespējas ir apdrošināšanas sabiedrībām. Aprēķini, kas balstās uz varbūtības teoriju, ļauj izdalīt tās naudas summas, ko apdrošināšanas sabiedrības var atļauties piedāvāt naudas tirgū.

Naudas piedāvājums Latvijā. Banku sistēmas monetārie rādītāji kalpo par pamatu, lai noteiktu iekšzemes naudas piedāvājumu M2D.

Iekšzemes naudas piedāvājumu veido divi lielumi: M1 plus tā kvazinaudas daļa, ko pārstāv uzņēmumu un privātpersonu termiņnoguldījumi latos.

32.2. tabula

Iekšzemes naudas piedāvājums (mēneša beigās Ls milj.)

	1994. g. dec.	1995. g. dec.	1996. g. dec.	1999. g. dec.	2000. g. okt.
1. Nauda M1,	337,4	307,5	405,2	611,1	701,3
tajā skaitā:					
skaidra nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs);	213,1	204,0	264,0	377,4	404,6
uzņēmumu un privātpersonu pieprasījuma noguldījumi (Ls).	124,3	103,5	141,2	233,7	296,7
2. Kvazinauda, *no tās* uzņēmumu un privātpersonu termiņnoguldījumi (Ls).	154,2	35,3	27,5	87,6	524,7
Iekšzemes naudas piedāvājums 1+2	491,6	342,8	432,7	498,7	698,7

Iekšzemes naudas piedāvājuma lielumam ir nepārprotama augšanas tendence. Naudas piedāvājuma samazināšanās 1995. gada un 1996. gada decembrī ir 1995. gada komercbanku krīzes rezultāts.

32.1.3. Naudas pieprasījums

Nauda kā apgrozības līdzeklis un naudas pieprasījums. Naudu raksturo tās funkcijas, bet pieprasījums pēc naudas jāsaista ar šo funkciju darbību. Nauda visupirms ir apgrozības un maksāšanas līdzeklis. Nauda nepieciešama pirkumiem, parādu atmaksai. Līdz ar to pieprasījums pēc naudas izriet no tās pirmās funkcijas satura. Zinātnieki raksta, ka naudas pieprasījums plašā diapazonā vajadzīgs **darījumiem.** Mājas saimniecībām, iekams tās saņēmušas samaksu par pārdotajiem resursiem, nepieciešama nauda patēriņa preču iegādei, sadzīves pakalpojumu apmaksai. Firmām regulāri jāpērk izejvielas, materiāli, palīgmateriāli, kurināmais, enerģija, komplektējošās detaļas, lielā daudzveidībā investīciju preces, arī ražošanas nozīmes pakalpojumi.

Makroekonomiski šis pieprasījums pēc naudas ir tieši proporcionāls darījumu apjomam. To pamats ir nominālais IKP, tā lieluma izmaiņas. Praktiski tas nozīmē naudas pieprasījuma tiešu atkarību no pērkamo preču cenu līmeņa (inflācijas apmērā). Nozīmīga ir starpprodukta un IKP proporcija. Firmām starpprodukta preces ir darījuma objekti, un to nominālais apjoms iespaido IKP nominālo lielumu.

Daudzi darījumi tiek slēgti, izmantojot kredītu. Rodas naudas pieprasījums pēc kredīta. Šis pieprasījums var būt gan mikroskopisks (sīks pirkums ar kredītkarti), gan ciklopisks (tiek veidotas konsorciju, kreditoru apvienības, lai nodrošinātu kredītpieprasījumu superlielam objektam).

Naudas pieprasījums darījumiem nav atkarīgs no procentu likmēm, ko bankas maksā par dažāda veida noguldījumiem. Toties liela nozīme ir naudas apgrozības ātrumam. Jo ātrāk apgrozās nauda, jo mazāks būs pieprasījums pēc naudas masas noteikta darījuma apjoma īstenošanai. Piemēram, nauda apgrozās trīs reizes gadā un naudas pieprasījums darījumiem ir 300 000 naudas vienību. Pieņemsim, ka naudas apgrozības ātrums pieaug līdz 6 reizēm gadā. Naudas pieprasījums neizbēgami saruks un turpmāk līdzināsies 150 000 naudas vienībām. Šinī cēloņsakarībā slēpjas nopietna iekšējā pretruna. Naudas apgrozības ātrums parasti aug inflācijas iespaidā. Cenu kāpinājums palielina pieprasījumu pēc naudas. Naudas apgrozības paātrinājums relatīvi samazina pieprasījumu pēc naudas. Kaut arī ir iespējami varianti, inflācijas apstākļos MxV aug; pieprasījums apsteidz piedāvājumu. Makroekonomikā veidojas vispārējs deficīts.

Nauda kā bagātību uzkrāšanas līdzeklis un naudas pieprasījums. Saistībā ar šo funkciju nauda tiek pieprasīta aktīviem. Praktiski tiek pieprasītas akcijas, SIA daļas, valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas, uzņēmumu obligācijas, nauda M1, nauda termiņa un krājnoguldījumos. Galvenā problēma – kādos aktīvos naudu turēt? Viens no šo proporciju regulatoriem ir procentu likmes, ko bankas maksā par noguldījumiem. Šī regulatora "spēks" ir naudas pieprasītāja motīvs, kuru var iespaidot tīri subjektīvi apstākļi.

Motīvi saistībā ar noguldījumiem. Noguldījumi bankās nodrošina procentus, tātad naudas pieaugumu. (Dažas bankas par beztermiņa noguldījumiem procentus nemaksā.) Procentu likme parasti ir atkarīga no noguldījuma termiņa (dažkārt noguldījuma lieluma). Noguldītājs apsver motīvu, pēc cik ilga laika viņam noguldītā nauda būs nepieciešama konkrētiem darījumiem vai citu aktīvu iegādei. Tas arī noteiks noguldījumu termiņu. Ja šādiem motīviem nav nozīmes, pieaug procentu likmes kā motīvs. Reālā dzīvē sastopamies ar motīvu kombināciju.

Likviditāte un naudas pieprasījums. Naudas M1 galvenā priekšrocība ir likviditāte, iespēja bez kavēšanas pirkt nepieciešamo preci esošās (pieprasītās) summas ietvaros. Vienam otram naudas pieprasītājam tas var būt izšķirošais motīvs, kas atbīda malā citus formāli pievilcīgus motīvus. Latvijā daļa cilvēku bankām savu naudu principiāli neuztic. Atmiņas par saviem zaudējumiem 1995. gada komercbanku krīzes laikā neļauj šiem cilvēkiem no jauna pārkāpt bankas slieksni.

Minēsim no dzīves ņemtu piemēru. Labi atalgota komercfirmas atbildīga darbinieka mēnešalga ir tūkstoš latu neto. Šī summa pārsniedz minētā darbinieka kārtējā patēriņa vajadzības, ieskaitot komunālo pakalpojumu apmaksu. Ģimenē tiek nolemts ikdienas vajadzības apmaksāt ar debetkartes starpniecību. Tas ir ērts paņēmiens, kas gan prasa nelielus papildu izdevumus. Pārējo algas daļu var krāt termiņkontā, ko var papildināt un kas nodrošina ienākumus procentu veidā. Jādod precīzs rīkojums savai grāmatvedībai, kādā laikā un kādā kontā cik daudz naudas mēnesī pārskaitīt, lai debetkartes konts pēkšņi neizrādītos tukšs, bet tās īpašnieks maksātnespējīgs. Pieredze regulē naudas pieprasījumu katram no minētajiem kontiem. Priekšstati par vēlamo dzīves līmeni motivē summu, kas tiek pārskaitīta debetkartes kontā. Tā kā debetkartes bieži ir starptautiskas, savlaicīgi jārūpējas, lai ārzemju ceļojumos naudas kontā pietiktu.

Naudas piedāvājums, pieprasījums un investīcijas. Investīciju loma ekonomikas attīstībā jau uzsvērta vairākkārt. Problēmu te atliku likām. Viena no lielākajām problēmām ir līdzekļu avots. Investīcijas visupirms ir saistītas ar naudas pieprasījumu. Šī pieprasījuma formas atkarībā no investīciju konkrētā veida var būt ļoti dažādas. Diapazons ir plašs. Tas var būt pieprasījums pēc skaidras naudas. Par skaidru naudu tiek iegādāti nepieciešamie ražošanas resursi. Investors var skaidru naudu izlietot akciju, SIA daļu, obligāciju, citu vērtspapīru iegādei.

Pieprasījums pēc skaidras naudas investīcijām bieži tiek pastarpināts ar kredītu, ar naudas aizņemšanos uz dažādiem laikiem un nosacījumiem.

Naudas pieprasījumam investīcijām jāatbilst naudas piedāvājumam. Svarīgi, lai šim piedāvājumam būtu noteikta investīcijām domāta mērķa funkcija. Pat relatīvi liels naudas piedāvājums vēl nenozīmē, ka naudas pieprasījums pēc investīcijām tiks apmierināts. Naudas piedāvājums var pamatos kalpot darījumiem, un investīcijām paliks badatiesa. Naudas piedāvājuma lielums konkrētām vajadzībām ir izšķiroša makroekonomiska proporcija. Šeit ekonomika savienojas ar politiku. Galu galā politiskie centieni, mērķi, apsvērumi, vadošo politisko spēku motivācija lemj par naudas pieprasījuma virzieniem, strukturizē naudas pieprasījumu. Vēl Pirmā pasaules kara alternatīva "lielgabali vai sviests" jaunā veidā šodien savu nozīmi nebūt nav zaudējusi. Interešu sadursme "kam naudas

piedāvājums, kam naudas pieprasījums" ik gadu izpaužas partiju cīņā, sadalot valsts budžeta ieņēmumus. Tādā kārtā nauda tiek pieprasīta aktīviem.

32.1.4. Naudas glabāšanas alternatīvās izmaksas

Skaidrās naudas glabāšanas plusi un mīnusi. Acumirklīga tavu vēlmju īstenotāja – tā var raksturot to naudu, kas ir tavā maciņā, bankas kontā, ko apkalpo debetkarte un parāds, kas zināmās robežās saistās ar kredītkarti. Šī nauda ir absolūti likvīda. Ar kredīta risku naudas īpašību uzskaitē jābūt piesardzīgiem. Uzskaitīti naudas masas elementi pēc likviditātes pakāpes nav pilnīgi vienādi. Ne jebkurā piparbodītē, bārā var maksāt ar norēķinu kartēm. Naudas likviditāte šinī konkrētā pārdošanas vietā jau ir ierobežotāka. Debetkarte tev ir, bet pirkt nevari.

Bet galvenais ir tas, ka skaidrās naudas alternatīvās izmaksas saistās ar tiem zaudējumiem, ko cieš naudas īpašnieks, nesaņemot procentus par naudas termiņnoguldījumiem.

Psiholoģiskais faktors. Pieredze pakāpeniski veido proporciju, kādā nauda tiek glabāta kā skaidra nauda atbilstošās formās, un naudas daudzumu, kas kā kvazinauda veido termiņa un krājnoguldījumus. Tomēr būtu rupja kļūda šo proporciju saistīt ar prakses vajadzībām un tīri materiāliem motīviem. Latvijā pēc 1995. gada banku krīzes ir zināms skaits cilvēku, kas, acīmredzot zaudējot noguldījumu procentus, bankām totāli neuzticas un tajās vairs neiegulda ne santīma. Loģika te nedarbojas. Vari šiem cilvēkiem rādīt skaitļu rindas ar komercbankas darbības panākumiem, izmaksātiem procentiem, solīdām rezervēm, uzticības kā nav, tā nav. Nepalīdz precīzi pierādījumi, ka procenti daļēji sedz zaudējumus no inflācijas. Cilvēks paliek pie sava: nauda zeķē ir drošāka nekā nauda bankā. Turklāt nauda jāglabā dolāros, vācu markās, bet ne latos, kā to nepārprotami rāda kvazinaudas statistika. Psiholoģiska nostādne pārliecinoši ņem virsroku pār jebkādiem ienākumu nesošiem ekonomiskiem aprēķiniem.

Skaidra nauda nodrošina likviditāti, un tas ir pluss. Naudas noguldījumi sniedz procentus, un arī tas ir nepārprotams pluss. Naudas fenomens slēpjas tanī apstāklī, ka plusi saduras ar plusiem. Optimālas proporcijas veidošana starp skaidro naudu un noguldījumiem ir virssarežģīts, bet reizē atrisināms uzdevums.

Alternatīvo izmaksu sistēma. Vienkāršots ir uzskats, ka alternatīvas izmaksas (faktiski zaudējumi) rodas vienīgi tad, kad glabā skaidru naudu zeķē tā vietā, lai noguldītu bankā. Procentu likmēm, ko maksā bankas par noguldījumiem, ir dažādi varianti. Noguldījums uz pusgadu saistās ar mazāku procentu likmi nekā uz gadu. Noguldītājs saskaras ar jaunām alternatīvām izmaksām un var sevi klusītiņām lamāt par to, kāpēc naudu nav noguldījis uz gadu vai pat ilgāku termiņu ar "treknāku" procentu likmi. Veidojas alternatīvu izmaksu sistēma. Līdzīgi veidojas alternatīvas izmaksas saistībā ar dzīvības apdrošināšanu. Krāsi pats skaidru naudu, zaudēsi inflācijas ietekmē. Sakrātās naudas pirktspēja arvien pazemināsies. Nāves gadījumā zaudēs mantinieki, salīdzinot ar dzīvības apdrošināšanas variantu. Izdzīvosi, apdrošināšanas izmaksas atgriezīsies maksātājiem ar nelielu uzviju. Tā veidojas vesela alternatīvo izmaksu sistēma. Faktori, kas šīs alternatīvas izmaksas nosaka, ir dažādi. Dominē ekonomiskie motīvi, bet to lomu nedrīkst pārspīlēt. Alternatīvu motīvu ir atliku likām un bieži vien darbojas motīvu kombinācija, ko var vājināt vai stiprināt psiholoģiski iemesli.

32.2. Pieprasījums pēc naudas (arī precēm) kā kredīts

32.2.1. Parādu attiecības

Naudas piedāvājuma un pieprasījuma sintēze. Tā rada īpašas parāda attiecības – kredītu. Parāda attiecības var aptvert arī produkciju un pakalpojumus, jebkuras preces. Tomēr vairākumā gadījumu parāda objekts ir nauda. Nauda tiek uz laiku pirkta. Īpatnība ir tā, ka pirkta nauda noteiktā termiņā ir jāatdod kreditoram (parāda devējam), kas vienlaikus ir naudas piedāvātājs. Debitors, parāda ņēmējs un reizē naudas pieprasītājs, ielien parādu murdā naudas īpašību dēļ. Nauda ir absolūti likvīda, tai ir vispārēja, visaptveroša lietošanas vērtība. Tas nenozīmē, ka debitors pieprasa naudu kā parādu bez konkrēta mērķa, lai spētu apmierināt jebkuru vēlmi. Kredītam ir stingri mērķtiecīgs raksturs. Ja runa ir par kredītu

komercdarbībai, tad kreditors prasa uzrādīt pārbaudei konkrētu detalizētu komercdarbības plānu. Obligāta ir prasība, lai būtu uzrādīts kredīta lietošanas pozitīvs rezultāts. Šādas prasības vieš cerību, ka kredīts netiks izsaimniekots, ka pieprasītā nauda tiks savlaicīgi atdota.

Aizdošanas pakalpojums. Kredīts kā parāda attiecības vienlaikus ir naudas aizdošanas pakalpojums, būtībā īpatnēja uzņēmējdarbība, kuras īstenošana prasa zināmā proporcijā it visus četrus ražošanas resursus. Nepieciešamie resursi kredīta izsniegšanai un apkalpošanai ir pašas kredītiestādes īpašums. Turpmāk debitora uzņēmējdarbībā aizņemtā nauda darbojas, pārvērsta resursos, līdzīgi uzņēmēja paša resursiem. Divi apstākļi atšķir aizņemtos resursus no ražošanas resursiem, kas ir debitora īpašums: *pirmkārt,* jau pieminētās aizņemtās naudas summas atdošana noteiktā termiņā; *otrkārt,* kredīta procentu nomaksa. Naudas aizdošana ir reizē naudas pirkšana ar atdošanu (pirkšanas īpatnība), bet procenti par kredītu ir kredīta īpatnējā cena.

32.2.2. Kredīta nepieciešamība

Investīcijas. Kas ir investīciju avots? Primitīvi klasiskā variantā investors uzņēmējs pakāpeniski krāj procentus no kapitāla un peļņu no komercspējām. Var paiet gadi, kamēr nepieciešamā summa ir savākta. Bet laiks negaida. Konkurences nosacījumi spiež rīkoties ātri, operatīvi. Nokavēsi izdevīgo brīdi, un konkurents tevi satrieks lupatlēveros. Kāda ir izeja? Kredīts! Naudas vākšana latu pie lata nevis pēc pieciem gadiem, bet šodien! Pat veidojot akciju sabiedrību vai SIA, centralizējot investoru līdzekļus lielākam objektam, bez kredīta reti var iztikt. Tā kredīts investīcijām darbojas kā ekonomikas attīstības svira, brīžiem kā dūre konkurencē. Investīcijas un kredīts ir cieši saķēdēti. Pietiekami bieži kredīts ir investīciju īstenošanas finansiālais priekšnosacījums. Baņķieri nežēlo naudu speciālistiem, kas rūpīgi izvērtē investīciju gaidāmo rezultātu gaidāmo efektivitāti, riska pakāpi. Droša investīcija – droša kredīta atmaksa ar procentiem. Formulas veidā kredītu un investīciju sakarību var attēlot šādi (skaitļi nosacīti).

32.1. shēma

Kredītu un investīciju sakarība

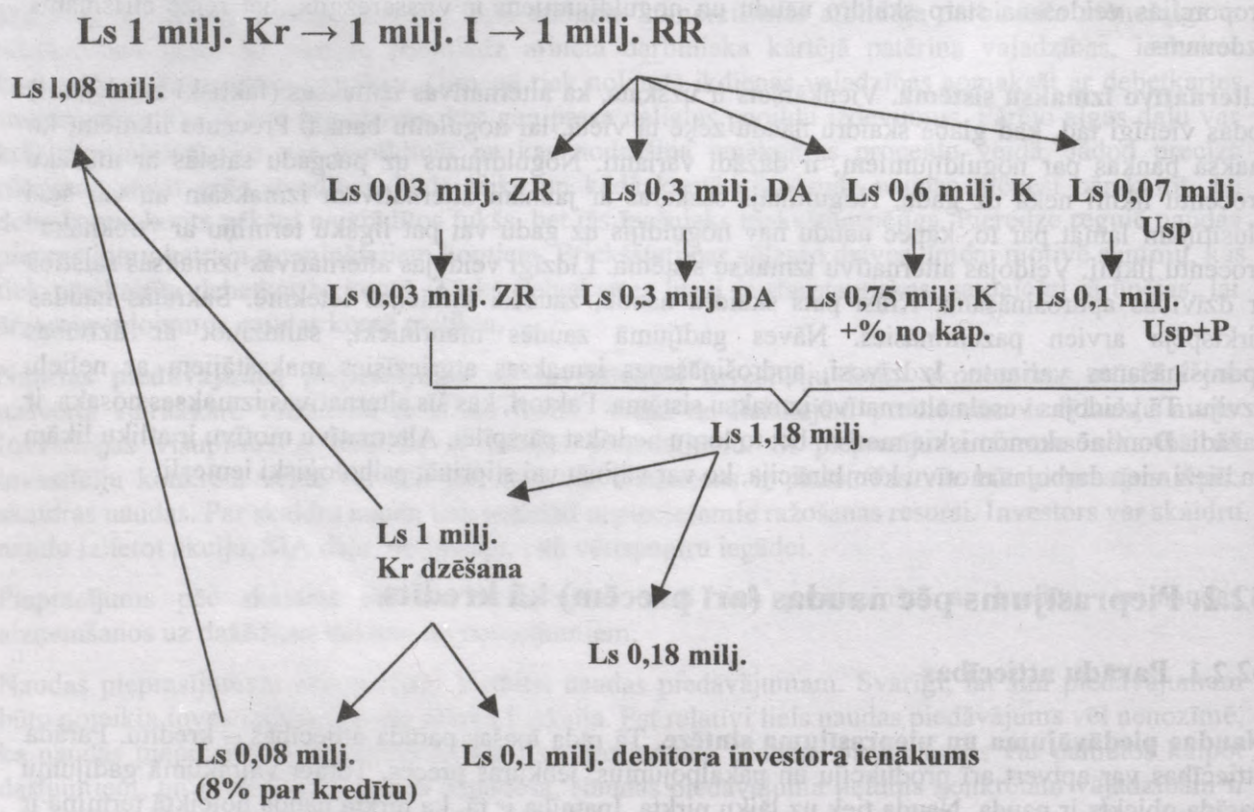

Kr – kredīts
I – investīcijas
RR – ražošanas resursi

ZR – zemes rente
DA – darba alga
K – kapitāls

% – procenti no kapitāla
U_{sp} – uzņēmējspējas
P – peļņa no uzņēmējspējām

Tādā kārtā kredīts, *pirmkārt,* ir investīciju finansiālais avots; *otrkārt*, izvērš uzņēmējdarbību; *treškārt*, pateicoties kapitāla tīram ražīgumam, sekmē procentu no kapitāla veidošanos, *ceturtkārt,* apmaksājot uzņēmējspējas, palīdz radīt peļņu. Uzņēmējdarbības koprezultāts Ls 1,18 milj. rada nosacījumu atdot kreditoram Ls 1,08 milj.: Ls 1,0 milj. parāda atmaksa; Ls 0,08 milj. procenti par kredītu. Debitora investora ienākumi – Ls 0,1 milj. Minētais piemērs būtībā attiecas uz mikroekonomiku. Vispārinot kredīta un investīciju sakarus tautsaimniecības mērogā, iegūstam makroekonomisku cēloņsakarību.

Apgrozāmo līdzekļu papildināšana. Apgrozāmo līdzekļu daudzums ne tikai atsevišķā uzņēmumā, bet visā tautsaimniecībā regulē ražošanas un pakalpojumu apjomu. Šai ziņā kredīts ir regulatora "palīgs". Kredīta lielums apgrozāmo līdzekļu papildināšanai pat ar pārējiem vienādiem nosacījumiem spēj paplašināt ražošanu un pakalpojumus. Kredīts kalpo apgrozāmā kapitāla un apgrozības kapitāla palielināšanai. Kredīts apgrozāmo līdzekļu papildināšanai ir sevišķi svētīgs, ja gadās līdzekļu pagaidu iesaldēšana, nepieciešamība strauji mainīt sortimentu, partnera ierosme paplašināt līgumu.

Budžeta deficīts. Valdība plānoto budžeta deficītu sedz ar kredītu; aizņemas no centrālās bankas, galvenokārt laiž apgrozībā iekšējā aizņēmuma obligācijas. Nevienmērīga valsts ieņēmumu ieplūšana var rosināt Finansu ministriju banku sistēmā lūgt īslaicīgu kredītu.

Parādi parādu segšanai. Kredīts vienai no kredītiestādēm var kalpot iepriekšējo parādu dzēšanai. Šķērslis priekšlikumam veidot republikānisko parādu reģistru ir komercnoslēpuma problēma.

Kredīts dārgu preču iegādei. Daļa relatīvi dārgu preču paliktu bez pieprasījuma, ja nepalīdzētu ilgtermiņa kredīts. Spilgtākais piemērs ir dzīvokļi, savrupmājas, greznas vasarnīcas.

Sezonas svārstību pārvarēšana. Ja īsā periodā jāiegādājas izejvielas, materiāli, kurināmais visam gadam, bez kredīta nevar iztikt. Nozare, kam plaši nepieciešami kredīti sezonas svārstību pārvarēšanai, ir lauksaimniecība.

Ērtība, pakalpojums. Kredīts, ko saņem ar kredītkartes starpniecību, galu galā nepaplašina naudas piedāvājumu, bet konkrētā brīdī sniedz visai ērtu pakalpojumu (ļauj zināmās robežās pirkt vēlamo bez naudas).

Pirkumu katalizators. Tikko minētā iespēja pirkt bez naudas pati par sevi ir pirkuma rosinātāja. Kredītkartes sniegtais kredīts līdz ar to pilda pirkuma katalizatora lomu.

Kredīts un parādu bedre. Uzskaitot kredīta nepieciešamības variantus, nedrīkst aizmirst, ka debitors nonāk kreditora atkarībā un otrādi. Atkarība ir abpusēja. Bankrotēt var firma, fiziska persona, ja tā nespēj kredītu līdz ar procentiem atdot. Bankrotēt var banka, ja tās debitori laikus kredītus neatdod un nemaksā procentus. Šīs savstarpējās atkarības saites liek kredīta partneriem celt speciālus aizsardzības vaļņus, padarīt kredīta piešķiršanu par sarežģītu procedūru. Vieglāk ir debitoram, it sevišķi, ja viņš ir rūdīts blēdis, kam kredīts ir naudas izvilināšanas līdzeklis no bankas rūpīgi sargātiem elektroniskiem noslēpumiem bagātiem seifiem. Gadās arī neveiksminieki komercdarbībā, kad kredīta mērķi neīstenojas, bet "vainīgs" ir likteņa pirksts. Bankas pret šādiem neveiksminiekiem lieto plašu zāļu un barikāžu klāstu, bet neapgalvosim, ka bieži tiem neveiksmes ratu izdodas pagriezt uz veiksmes lielceļa. Parādu bedre nav visjaukākā vieta uz zemes.

32.2.3. Kredīta teorijas

Nevar apgalvot, ka makroekonomikā pastāv vienota kredīta teorija. Laika gaitā var izdalīt trīs kredīta teorijas.

Naturālistiskā kredīta teorija. Atbilstoši tirgus ekonomikas brieduma teorijai klasiķi Ādams Smits un Dāvids Rikardo pauda uzskatu, ka kredīta objekts ir materiāli labumi. Šo labumu pārdošana ar maksājuma atlikšanu uz vēlāku periodu ir kredīta pamatsaturs. Šī teorija kredītu cieši saistīja ar ražošanas attīstību. Bet šeit arī pielika punktu. Kredīta kā specifisku attiecību iedarbība uz ražošanas attīstību palika ārpus teorijas loka.

Kredīta kapitālradošā teorija. XX gs. kredīta praktiskā loma strauji pieauga. Valsts, firma, fiziskā persona plaši lietoja kredītu. Pēdējais kļuva par izdzīvošanas un attīstības nosacījumu. Mainījās arī kredīta teorija. Kredītam piedēvē kapitāla radītāja ražošanas un pakalpojumu galvenā dzinēja lomu. Šīs teorijas aktīvie paudēji bija pazīstamie vācu ekonomisti G. Šumpeters un A. Hāns. Kredīta loma tiek

saistīta ar kredītnaudas emisiju. Bankas kā kredītnaudas emitenti vairo valsts bagātību un nodrošina ekonomikas nemitīgo attīstību.

Kompleksi pieejot tautas saimniecībai, šīs teorijas adebti pievērsa uzmanību tam, ka krīžu fāzē pieprasījums atpaliek no piedāvājuma. Kā pārvarēt pirktspējas ierobežotību? Pozitīvs risinājums meklējams banku darbības iespējā. Bankas esot spējīgas radīt "inflācijas kredītu", kas kāpina preču cenas. Cēloņsakarība šeit ir šāda: *pirmkārt,* bankas sekmē kredīta izvēršanos; *otrkārt,* aug pieprasījums; *treškārt,* mainās samērs starp pieprasījumu un piedāvājumu, cenas pieaug; *ceturtkārt,* krītas pieprasījums; *piektkārt,* veidojas līdzsvars starp pieprasījumu un piedāvājumu, krīze tiek pārvarēta. A. Hāns visai kategoriski vēsta: "Bez inflācijas kredīta tautsaimniecības attīstība palēninās vai vispār kļūs neiespējama."[1] Šīs teorijas vājais punkts ir kredīta avoti. Pirmajā vietā ir nevis banku akumulētā uz laiku brīvā nauda, bet gan "viltus noguldījumi". Tie top kā naudas summas ieraksti debitoru kontos. Kaut arī bankas no šīm manipulācijām gūst papildu ienākumus, sabiedrības bagātība ne par santīmu nepieaug. Galu galā "viltus noguldījumi" makroekonomiski neko nedod, jo pieprasījums pēc banku kredīta un tekošo rēķinu atklāšana ir atkarīga nevis no banku vēlmēm un patvaļas, bet gan no tirgus ekonomikas stāvokļa, tās realitātēm.

Kredīta regulēšanas teorija. Grūtības, ko nācās pārdzīvot tirgus saimniecībai, sekmēja teoriju radīšanu, kur galvenais glābšanas riņķis ir kredīta regulēšana. Tiek sētas ilūzijas, ka regulēšana ar kredīta palīdzību spēj pārvarēt krīzes, nepieļaut masveida bezdarbu. 30. gados šīs teorijas tēvs bija Dž. Keinss. Pēc Otrā pasaules kara šī teorija dalījās divos apakšvirzienos. Pirmo no šiem virzieniem attīstīja E. Hansens un S. Hariss, pamatojot **lētas naudas** teoriju (neokeinsisms). Inflācijas apstākļos efektīva ir **dārgās naudas** politika. Otrais virziens raksturīgs kā "elastīga monetāra politika". Tās pazīstamākie pārstāvji ir A. Harts, R. Rouza, A. Berns, kas sevi pieskaita neoliberāļiem. Lētās naudas teorija pamato tēzi, ka augstie kredīta procenti ir galvenais cēlonis, kas iegrožo jaudu izmantošanu un sekmē masveida bezdarbu. Pēc Dž. Keinsa, labākais līdzeklis pazemināt kredīta procentu likmi ir palielināt naudas daudzumu apgrozībā. 32.3. tabula dod iespēju salīdzināt pasākumus, kas nodrošina lētās un dārgās naudas politikas īstenošanu.

32.3. tabula

Lētās un dārgās naudas politika (keinsistu skatījumā)

Lētā nauda	Dārgā nauda
Mērķis: nepieļaut lejupslīdi, masveida bezdarbu, sociālu "sprādzienu".	**Mērķis:** inflācijas pārvarēšana.
Līdzekļi: valstiskā regulēšana 1. Centrāla banka uzpērk iekšējā aizņēmuma obligācijas. 2. Centrālā banka palielina komercbankām rezerves normu. 3. Centrālā banka pazemina komercbankām refinansēšanas likmi. **Sekas:** 1) naudas piedāvājums pieaug; 2) pazeminās kredīta procentu likme; 3) pieaug pieprasījums pēc kredīta; 4) paplašinās investīcijas; 5) investīciju multiplikatora–akseleratora mehānisms palielina iekšzemes kopproduktu; 6) IKP lejupslīdi nomaina IKP augšupeja, samazinās bezdarbs, kas dod jaunu impulsu ekonomikas attīstībai.	**Līdzekļi:** valstiska regulēšana 1. Centrālā banka pārdod iekšējā aizņēmuma obligācijas. 2. Centrālā banka samazina komercbankām rezerves normu. 3. Centrāla banka paaugstina komercbankām refinansēšanas likmi. **Sekas:** 1) naudas piedāvājums samazinās; 2) kredīta procentu likme palielinās; 3) samazinās pieprasījums pēc kredīta; 4) sarūk investīciju kopsumma; pieprasījums pēc investīciju precēm; 5) investīciju multiplikatora–akseleratora mehānisms sāk darboties lejupslīdes virzienā, samazina pieprasījumu; 6) tiek pārvarēta inflācija.

32.3. tabula kā piemēru rāda cēloņsakarības, uz kurām balstās "elastīgā monetārā politika".

[1] A. Hahn. Geld und Kredit. Frankfurt am Main, 1960, S. 40.

32.2.4. Kredīts un risks

Virs katra kreditora no bankas līdz fiziskajai personai karājas kredīta riska Damokla zobens. Hamletiskais "būt vai nebūt" transformējies jautājumā par kredīta reālo atdošanu norunātā laikā līdz ar procentiem.

Valsts garantijas. Goda vārdam "atdošu laikā" nav juridiska spēka. Kredīts ir jānodrošina. Ideālā variantā kredītu garantē valsts. Tas nozīmē, ka gadījumā, ja debitors neatkarīgi no iemesla izrādīsies maksātnespējīgs, kredītu atmaksās valsts. Šādas garantijas ir visai reta parādība. Tikai izņēmuma gadījumā, ja ir runa par valstiski svarīgu kredītu, valsts (valdība ar Finansu ministrijas starpniecību) gatava sniegt tādu garantiju. Tā valsts ir garantējusi 12,1 milj. USD lielu kredītu lidostai "Rīga" tās pilnveidošanai, ko izsniegusi Eiropas rekonstrukcijas un attīstības banka. Cits piemērs ir valsts garantijas 2 milj. USD lielajam kredītam Latvijas Olimpiskajai komitejai, ko tā saņēmusi no "Nordic Sport Ltd.". Vislielāko garantiju 37,70 milj. USD apmērā saņēmusi Ventspils osta savai attīstībai.

Latvijas valsts garantija ir starptautiskajam kredītam *G–24*. Ievērojamu daļu šī atbildīgā kredīta, kas varēja sekmēt valsts tautsaimniecības efektīvu attīstību, izsaimniekoja un efekts ir lim→0. Prokuratūra jau daudzus gadus cenšas noskaidrot, vai kredīta pieprasījums un tā izlietošana bija vienkārša zādzība, blēžu manipulācijas, vai neveiksmīga komercdarbība. Tagad laikā nesamaksātais kredīts līdz ar augošiem procentiem jāmaksā valstij, upurējot budžeta līdzekļus. Tā bezatbildība kredītu piešķiršanā samazina budžeta izdevumu iespējas, būtībā aplaupa valsts iedzīvotājus, nodokļu maksātājus gan šodien, gan nākotnē. Savelkot galus kopā, 1998. gadā izrādījās, ka termiņā ir neatmaksāti 33 *G–24* kredīti. Kopējo ainu par *G–24* atmaksas perspektīvām sniedz 32.4. tabula.

32.4. tabula

Starptautiskā kredīta *G–24* atmaksas perspektīva[1]

Gala lietotājs	Piešķirtā summa (USD)	Atgūtā summa (31.XII.97.)	Garantētāja banka	Banka, kas kredītu apkalpo pašlaik	Auditoru slēdziens (1995.)	Sākotnējais atmaksas termiņš
"Laukceļi"	100 000	69 800	"Banka Baltija"	Pareksa banka	tiks atmaksāts	12.IV.97.
"Aleta"	300 000	67 485	LDB	Pareksa banka	tiks atmaksāts	2.VI.96.
"Kapar"	370 000	7283	"Olimpija"	Pareksa banka	netiks atmaksāts	4.V.95.
"Latlin"	500 000	200 000	"Alejas banka"	BTB	tiks atmaksāts	2.II.97.
"Antaris"	400 000	349 980	"Alejas banka"	BTB	tiks atmaksāts	12.XI.96.
"Antaris Magistr"	400 000	103 978	"Alejas banka"	BTB	tiks atmaksāts	15.XI.99.
"International"	350 000	110 000	"Alejas banka"	BTB	tiks atmaksāts	15.XI.99.
"Raipole"	100 000	29 997	"Alejas banka"	BTB	atmaksa saistīta ar paaugstinātu risku	15.XI.99.
"Tunelis"	142 000	37 285	"Talsu banka"	BTB	tiks atmaksāts	4.IV.99.
"Okte"	110 000	30 954	"Talsu banka"	BTB	atmaksa saistīta ar paaugstinātu risku	4.IV.99.
"Ozols"	80 000	21 006	"Talsu banka"	BTB	netiks atmaksāts	4.IV.99.
"Kalējs"	80 000	27 877	"Talsu banka"	BTB	atmaksa saistīta ar paaugstinātu risku	4.IV.99.
"Zilmeži"	6232	1637	"Talsu banka"	BTB	netiks atmaksāts	4.IV.99.

Izvērtējot 32.4. tabulu, jāievēro: *pirmkārt*, no 56 kredītiem, kas saņemti no bankām, kas vēlāk kļuva maksātnespējīgas vai likvidējamās, valsts tikai no 12 firmām atguvusi daļu aizdotās summas; *otrkārt*, saskaņā ar valdības lēmumu t. s. tranzītkredītus kopš 1996. gada rudens pārņēma "Pareksa banka" un

[1] Diena, 1998. g. 6. februārī.

Baltijas Tranzītu banka, neuzņemoties nekādu atbildību par kredīta atmaksu; tranzītkredīti ir tie *G–24* kredīti, ko garantēja bankas, kas banku krīzes laikā bankrotēja; *treškārt,* dažas darbojošās bankas kredītus atmaksāja no saviem rezerves fondiem, jo firmas debitores bija maksātnespējīgas; *ceturtkārt,* interesants ir fakts, ka valsts no budžeta rezerves līdzekļiem pirms termiņa atmaksāja dažus kredītus, tā "Finish Export" kredītaizdevums bija jāatmaksā 2000. gadā, bet 4,7 milj. USD Finansu ministrija atrada par iespēju jau atmaksāt 1997. gadā, tā taupot procentus.

Banku garantijas. Cieņā ir lielu drošu banku garantijas. Par to maksātspēju šaubu nedrīkst būt. Bet šādai garantijai ir vesela virkne problēmu.

Pirmkārt, bankai jābūt gatavai būt par citas bankas kredīta garantu.

Otrkārt, negatīva attieksme pret garantiju var saistīties ar konkurences apsvērumiem.

Treškārt, garantija nebūt nav labdarības akts. Banka par garantiju prasa samaksu.

Ceturtkārt, ja bankai garantija drošam kredītam ir ienākumu avots, debitoram tas nozīmē kredīta sadārdzināšanos.

Uzņēmumu garantijas. Garantiju spēj dot arī liels, ekonomiski spēcīgs un augsti rentabls uzņēmums. Debitori bieži lūdz garantijas "Ventspils naftai", "Latvijas gāzei", "Latvenergo", dažām citām uzņēmējsabiedrībām. Ja risks nav liels, ir vērts garantiju izsniegt, jo bez vismazākām pūlēm var nopelnīt līgumā paredzēto pateicības (pakalpojuma) naudu.

Kredīta apdrošināšana. Drošs paliek drošs. Garantētu kredītu var vēl apdrošināt apdrošināšanas sabiedrībā. Debitora un garanta maksātnespējas gadījumā kredītu atmaksā apdrošināšanas sabiedrība. Ir vēl iespēja apdrošinātu kredītu speciālā ārzemju sabiedrībā pārapdrošināt. Saprotams, apdrošināšanas maksa kredītu, atbrīvojot no riska, vēl vairāk sadārdzina.

Parāda pārdošana jeb cesija. Saimniekošanas praksē var veidoties situācija, kad kredīta atgūšana ir visai sarežģīta, prasa ilgāku laika periodu, daudzpakāpju tiesas darbus, lielus honorārus advokātiem speciālistiem. Kreditors, kam ir interese pēc iespējas ātrāk saņemt kaut daļu no šāda kredīta, var šo parādu pārdot jeb cedēt citam uzņēmumam vai fiziskai personai bez parādnieka piekrišanas.

Jaunais kreditors, labi apzinoties risku, nav nekāds labdaris, bet aprēķina cilvēks, kas par saviem pūliņiem cer saņemt vērā ņemamu kredīta daļu. Šai sakarībā, *pirmkārt,* kredīts tiek cedēts par krietni zemāku cenu, nekā bija kredīta sākotnējais lielums ar procentu procentiem; *otrkārt,* parāda pircējs (cesionārs) izmaksā kredīta jauno summu parāda pārdevējam (cedentam) norunātā laikā; *treškārt,* starpība starp summu, ko jaunais kreditors (kredīta pircējs) atgūs no pirmā parādnieka vai garanta, un summu, kas jāsamaksā saskaņā ar cesijas līgumu pirmajam kreditoram, ir pēdējā kreditora ienākums. Cesionārs ir maksimāli ieinteresēts atgūt lielāku sākotnējā kredīta summu ar mazākiem izdevumiem.

Cesijas afēra. Cesijas juridisko normu aizsegā tika īstenota valsts izlaupīšana starp "Latvenergo", "Banku Baltija" un kādu Lihtenšteinas ārzonas firmu. Šo rindiņu autors nepārstāv tiesu, kam jāvadās pēc nevainības prezumpcijas. Bet viņam ir tiesības izteikt savu tīri personisko viedokli par šo darījumu. Masu informācijas līdzekļi galveno uzmanību pievērsuši 3 milj. USD, kas cesijas procesā izgaisuši kā rīta migla. Piesavināšanās, zādzība, tāda bija spalvaskātu censoņu vienotā balss. Manuprāt, punkts virs i uzlikts neīstā vietā. Blēdības noziedzīgā sakne saistījās ar to, ka "Banka Baltija" kā kreditors gan bija cedējusi parādu Lihtenšteinas firmai, prasīdama no sākotnējā kredīta sev tikai daļu – Ls 5 milj. Krimināla pieskaņa darījumam sākās ar to, ka nekāda cesija vispār nenotika. Lihtenšteinas firmas rīcībā vispār nebija minēto piecu miljonu, lai "Bankai Baltija" šo summu samaksātu. Blēdīgā operācija notika maksimāli primitīvi. Visupirms "Latvenergo" izmaksāja Lihtenšteinas ārzonas firmai Ls 8 milj. Tad lihtenšteinieši bez jebkādas piepūles pārskaitīja "Bankai Baltija" 5 milj. USD, bet darījuma organizatori iebāza savās platās kabatās 3 milj. USD. Par cesiju šo operāciju nekādi nevar nosaukt. Blēžu grupa atrada ceļu, kā it kā likumīgi piesavināties miljonus noguldītāju naudas. Autoram nav šaubu, ka Lihtenšteinas ārzonas firma tika speciāli dibināta, lai īstenotu šo viltus cesiju. Juristu smadzeņu centrs strādājis sekmīgi, un ne Saeimas augsta komisija, ne Prokuratūra ar saviem pieredzes bagātiem izmeklētājiem tā arī laikam nenoskaidros, kas ir šīs operācijas idejiskais tēvs un darījuma virsaitis. Viens fakts kā noziedzīgās ķēdes sākums ir nepārprotams: "Latvenergo" cesijas līguma aizsegā ir izmaksājis Lihtenšteinas firmai miljonus valsts naudas. Tas ļāva īstenot tālāko darījumu, kas ož pēc elementāras, bet veikli organizētas zādzības.

Parāda pārdošana, cesija ir pilnīgi likumīgs akts. Kas attiecas uz blēžiem, tad to vieta ir telpā ar restotiem logiem.

32.3. Kredīta veidi

Ir liels skaits kredīta veidu. Konkrētu kredītu konkrētai juridiskai vai fiziskai personai varētu pamatoti apskatīt caur mikroekonomikas prizmu. Makroekonomiku interesē tie kredīta veidi, kas dod impulsu ekonomikas attīstībai.

32.3.1. Komerciālais kredīts

Kredīta objekts. Komerciālā kredīta attiecības veidojas tad, ja preci, t. sk. pakalpojumus pārdod ar maksājuma atlikšanu uz vēlāku laiku. Īstenojas naudas maksāšanas funkcijas paveids. Maksājums šeit saistās ar parādu, ar kredītu. Kredīta objekts ir pārdotās preces. Pārdošanas brīdī prece netiek apmaksāta, bet kreditēta. Parāda dzēšana saskaņā ar vienošanos notiek pēc zināma laika. Vienošanās aptver arī procentu nomaksas grafiku. Komerciālais kredīts aptver arī preču pārdošanu uz nomaksu.

Vekselis – parādu zīme. Uzņēmēja goda vārds bieži nozīmē vairāk un nodrošina parāda atmaksu precīzi termiņā nevis kā dažkārt juridiski svētīti līgumi. Tomēr drošības dēļ komerciālais kredīts tiek tiesiski apstiprināts ar speciālas formas parādzīmi. Šī parādzīme paredz virkni obligātu rekvizītu (kreditora uzvārds, vārds, firmas adrese, debitora dati un paraksts, kredīta summa, kredīta termiņš, valsts zīmogmarkas). Ja vekselis laikā netiek dzēsts, tas ar notāra starpniecību tiek protestēts. Tas praktiski nozīmē, ka parāda piedziņa notiek, pamatojoties uz notāra izpildrakstu bez tiesas lēmuma.

Vekseļa galvojums. Dažkārt kreditors ir mierā pieņemt vekseli vienīgi tad, ja tam ir galvojums. Galvotājs var būt solīda banka, firma. Galvot var tikai visu vekseļa summu. Galvošanas variantā galvotājs (žirants) parakstās zem debitora paraksta, kā arī uzraksta "Galvoju". Ja debitors laikā nepilda savas parādnieka saistības, tas pilnā apjomā jāpilda galvotājam.

Vekseļu apgrozība. Kreditors, kam ir debitoru vekseļu portfelis, vajadzības gadījumā (pašam jādzēš parādi) var izrakstīt nevis savu vekseli, bet nodot par attiecīgu procentu daudzumu savu debitoru vekseļus citam kreditoram. Šāda vekseļa nodošana prasa garantijas parakstu (indosamentu) vekseļa otrā pusē vai uz atsevišķas pielīmētas lapas. Indosants (indosamenta autors) tagad ir debitors, kura tiesiskais pienākums ir apmaksāt vekseli paredzētā laikā un tā noslēgt komerciālo kredītu. Galvojums, indosaments darbojas arī tad, ja vekselis nav radies sakarā ar komerciālo kredītu.

Indosamentu skaits vienam vekselim nav ierobežots. Parādu apmaksā ar jaunu parādu, tiek parakstīts jauns indosaments. Tas var notikt daudzkārt. Veidojas indosamentu rinda. Vekseļi ar vairāku personu indosamentiem tiek uzskatīti par visai drošām parādu zīmēm, jo katram indosantam proporcionāli indosamentu skaitam jāatmaksā kredīts. Te darbojas solidāra atbildība.

Ir divu veidu indosamenti, *pirmkārt,* vārda indosaments, kad blakus indosanta parakstam ir arī tā vārds; *otrkārt,* blankoindosamenti, kad vekselī ir fiksēts vienīgi indosanta paraksts. Kāda nozīme ir šādai it kā ne visai būtiskai atšķirībai? Blankoindosamentu var brīvi tālāk nodot bez jebkādiem uzrakstiem un parakstiem. Jebkurš vekseļa uzrādītājs ir tā kreditors ar visām kreditora tiesībām pret debitoriem indosentiem.

Vārda indosamentam ir rīcības brīvības ierobežojumi. Ja vekselim ar vārda indosamentu ir uzraksts: "Tikai šim indosantam vai viņa norādītai personai", maksājums izdarāms stingri saskaņā ar šo uzrakstu konkrētai firmai, personai. Šādu indosamentu dēvē par ordera indosamentu.

Pārvedu vekselis – trata. Starptautiskās kredīta attiecības brīžiem ir gaužām sarežģītas. Rodas nepieciešamība lietot īpašu vekseli – tratu. Trata galvenokārt ir pārveduma vekselis starptautiskos norēķinos. Praktiski tratas lietošana norit šādi: vekseļa turētājs, saukts trasants, dod rīkojumu savam debitoram, tātad parādniekam, ko dēvē par trasātu, apmaksāt šo vekseli kādai trešai personai. Tādā kārtā trata palīdz dzēst kādu kredītu. Ir vairāki tratu veidi: *pirmkārt,* komerc– jeb tirdzniecības trata, šādas tratas apkalpo ārējo tirdzniecību. Eksportētājs tratu iesniedz importētājam ar precīzu norādījumu, kam un kad vekselis – trata ir apmaksājams; *otrkārt,* bankas trata, kuru ārējās

tirdzniecības darījumu dalībnieki (eksportētāji, importētāji) izraksta bankām; *treškārt,* finansu trata, kuru viena banka izsniedz kādai citai bankai. Šīs bankas saistītas ar kredītattiecībām. Finansu trata pastarpina īpašu kredīta paveidu.

Akreditīvs. Šī vārda tulkojums no angļu valodas ir "kredīta vēstule". Būtībā akreditīvam ar kredītu nekāda sakara nav. Praktiski akreditīvs ir antikredīta instruments. To mērķtiecīgi lieto, ja pārdevējs prasa priekšapmaksu par nākotnē pārdodamām precēm. E. Vēciņš savā grāmatā "Naudas lietas" akreditīvu raksturo šādi: "Citpilsētu norēķinu forma, ko realizē ar naudas dokumentu, kurā viena kredītiestāde (banka) sava klienta uzdevumā un uz viņa rēķina uzdod citai kredītiestādei izmaksāt kādai fiziskai vai juridiskai personai norādīto naudas summu noteiktā termiņā un ar minētiem noteikumiem."[1] Šo mazliet smagnējo, bet precīzo akreditīva raksturojumu var paskaidrot ar šādu piemēru. Pārdevējs Kalniņš prasa no pircēja Bērziņa priekšapmaksu. Pircējam Bērziņam cits nekas neatliek, kā savā bankā vēl pirms preču piegādes deponēt nepieciešamo naudas summu. Tā rodas akreditīvs, kas atrodas pārdevēja rokās. Tikko prece nosūtīta, pārdevējs savā bankā uzrāda akreditīvu, preču nosūtīšanas dokumentus, kam jāapliecina, ka līgumsaistības ir izpildītas. Akreditīvs dod tiesības pārdevējam bez kavēšanās saņemt naudu par piegādātām precēm. Vairs nav riska, ka pirkums netiks apmaksāts, ka vekseli nāksies protestēt utt. Akreditīvs kā norēķinu forma ir apmaksas garantija, jo liecina, ka nauda par pirkumu jau ir izmaksāta, tikai bankā pacietīgi gaida preču reālo nosūtīšanu. Akreditīvs ir norēķina dokuments ar abpusēju nodrošinājumu. Pārdevējam akreditīvs ir informācijas nesējs, ka nauda pirkuma apmaksai jau ir bankā iemaksāta. Pircējam šādā priekšapmaksas variantā ir garantija un līdz ar to mierīga sirds, ka apmaksa notiks vienīgi tad, ja prece būs piegādāta.

Vekseļu diskonts. Vekseļi ir rītdienas nauda. Bet uzņēmējam, kam ir prāvs vekseļu portfelis, bieži vien nauda vajadzīga šodien: jāmaksā alga, nodokļi, jādzēš visdažādākie parādi. Vai iespējams parādu (vekseli), kas apmaksājams pēc mēneša vai diviem, šodien pārvērst skaidrā naudā? Protams! Tam kalpo viens no populāriem kredīta veidiem – vekseļu diskonts. Šī kredīta mehānisms ir gaužām vienkāršs. Firma, fiziska persona savus vekseļus piedāvā bankai. Banka vekseļus pārbauda, izvērtē risku, debitoru drošību, garantus un pieņem lēmumu: vekseli diskontēt vai atteikt. Diskontēt nozīmē pret vekseli izsniegt skaidru naudu, atskaitot diskonta procentus. Diskonta gada likmi, dalītu ar 365 dienām, reizina ar to dienu skaitu, kas atlicis līdz vekseļa termiņam. Partneru motivācija ir skaidra. Banka paredzētā termiņā saņems vekselī norādīto summu, bet, pārņemot vekseli, būtībā pērkot vekseli, samaksā vekseļa iepriekšējam īpašniekam mazāku summu. Pēdējais ir gatavs zaudēt par iespēju šodien rītdienas vietā saņemt skaidru naudu, ar ko apmaksāt diskontu, būtībā procentus par kredītu. Diskonta partneri ir apmierināti: banka saņem diskonta procentus atbilstoši diskonta likmei. Tas, kas bankai nodevis vekseli diskontam, pārvarējis naudas badu, var priecīgi skaitīt naudas zīmes. Vekseļu diskonts sekmīgi nodrošina saimniekošanu ar skaidru naudu. Vekseļu diskontam var droši dziedāt gan mikro-, gan makroekonomisku slavas dziesmu. Tikai piebildīsim, ka atšķirībā no Latvijas brīvvalsts pēc Pirmā pasaules kara vekseļu diskonts pašlaik nedarbojas.

Draudzības jeb bronzas vekseļi. Vekseļu diskonts rosina blēdīgā ceļā tukšas kabatas uz zināmu ierobežotu laiku pildīt ar naudu. Izdarāms tas ir visai vienkārši. Divi negodīgi cilvēki var viens otram izrakstīt par vienādu summu draudzības jeb bronzas vekseli. Tad seko mēģinājums šos vekseļus diskontēt un saņemt skaidru naudu. Pienāk diena, kad bankai nauda jāatmaksā, un sākas jandāliņš, kā šo naudu no minētiem blēžiem ar notāra palīdzību atgūt. Draudzības vekseļu izmantošanu aprakstījis P. Rozītis savā romānā "Ceplis". Šo rindiņu autors, strādādams arhīvā, sastapās ar reāliem draudzības vekseļu apmaiņas faktiem.

Vekseļi Latvijā. LR Augstākā Padome 1992. gada 26. augustā pilnā apjomā atjaunoja to Vekseļu likumu, ko Saeima bija pieņēmusi 1938. gada 27. septembrī. Deputāti vienprātīgi atzina, ka Latvijas tirgus ekonomikai vekseļi un to apgrozība ir vajadzīga. Reāli atjaunotais Vekseļu likums bija totāls bezdarbnieks. Iemesls bija gaužām prozaisks – komerciālo kredītu neizmantoja, parāda zīmēm arī citos darījumos neuzticējās. Neuzticība partnerim – galvenais iemesls, kas noteica Vekseļu likuma praktisku neizmantošanu.

Atradās gudrinieki, kas vekseļus izmantoja kā ērtas likuma svētītas parādzīmes, kam nebija nekāda sakara ar komerciālo kredītu. Tā, piemēram, "Baltijas vērtspapīru nams", pieņemdams noguldījumus

[1] E. Vēciņš. Naudas lietas. – R.: Zvaigzne, 1992. – 18., 19. lpp.

ar augstiem procentiem, nebūdams banka, saviem lētticīgiem klientiem izsniedza parādzīmes ar vekseļa lepno nosaukumu, kas apliecināja noguldījumu pieņemšanu. Kad "Baltijas vērtspapīru nams" komercbanku krīzes laikā tika izsludināts par maksātnespējīgu, neviens notārs šos vekseļus protestam nepieņēma un kategoriski atteicās veikt jebkādu darbību, lai kreditori parādus atgūtu. Komerciālais kredīts un vekseļi Latvijā vēl gaida savu stundu.

Faktorings. Laiks ir nauda. Šo tirgus ekonomikas aksiomu it labi apguvis ikviens uzņēmējs. Kā raitāk saņemt samaksu par pārdotām precēm? Mūsdienu sakaru sistēmas spēj to principā nokārtot zibens ātrumā. Praktiski dokumenti ceļo no pārdevēja pie pircēja un tad pēc pārbaudes no pircēja samaksa tiek pārskaitīta pārdevējam. Datori, faksi, speciālās starpbanku sakaru sistēmas, izmantojot vismodernāko tehniku, naudas norēķinus maksimāli paātrina. Un tomēr paiet zināms laiks, kamēr nauda ir pārdevēja rīcībā. Lai vēl paātrinātu naudas saņemšanu, pārdevējs izmanto īslaicīgu kredītu – faktoringu. Bankai, tikko preces nosūtītas, tiek iesniegti visi nepieciešamie dokumenti, lai saņemtu kredītu par nosūtītām precēm. Kredīts tiek dzēsts, kad bankā nonāk pircēja naudas pārvedums. Faktorings kā kredīts tiek apmaksāts ar procentiem. Summa nav liela, jo runa parasti ir par dažām dienām. Uzņēmumam šie mesli par naudas ātrāku saņemšanu atmaksājas. Jāievēro, ka liels skaits Latvijas uzņēmumu sirgst ar apgrozījuma līdzekļu trūkumu. Atšķirībā no komerciālā kredīta faktoringā neprasa speciālu garantiju, nav iesaistīts pircējs, bet tikai banka.

32.2. shēma

Faktoringa organizācija[1]

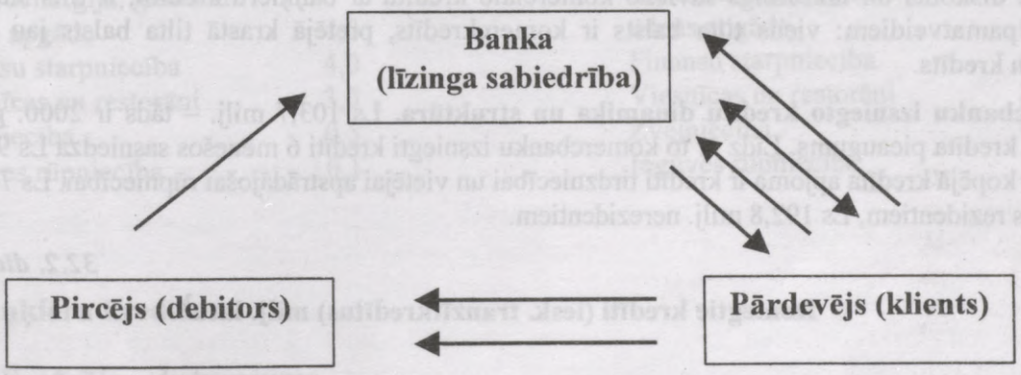

1. Pārdevējs vēlas saņemt finansējumu, izmantojot faktoringu, banka (līzinga sabiedrība) analizē projektu.
2. Pārdevējs noslēdz līgumu ar faktoringa piedāvātāju.
3. Pārdevējs informē pircēju par noslēgto līgumu un prasījuma tiesību pāreju faktoringa sniedzējam.
4. Pārdevējs nodod preci un izsniedz pircējam rēķinu.
5. Tiesības pieprasīt rēķina samaksu tiek nodotas bankai (līzinga sabiedrībai).
6. Banka (līzinga sabiedrība) samaksā pārdevējam par prasījuma tiesībām.
7. Iestājoties rēķina samaksas termiņam, pircējs maksā bankai (līzinga sabiedrībai).

Faktoringa perspektīvas. Faktoringa izmantotāju skaits Latvijā nav liels. Trūkst pieredzes, tradīciju. Domājams, ka nākotnē faktorings vērsīsies plašumā. Tas ir sevišķi izdevīgs vairumtirdzniecībā, pirkšanas un pārdošanas operācijās, kur komerclīgumi paredz nomaksu pa etapiem ilgākā laika posmā ārējās tirdzniecības darījumiem, kam norēķinu periods ir ilgāks. Daudziem uzņēmumiem ir lielāks skaits nenorēķinājušos debitoru parādu. Kā ātri tikt pie naudas, neiesaldēt apgrozāmos līdzekļus, paātrināt līdzekļu apriti? Ieteikums viens: izmantojot faktoringu, šo visvienkāršāko kredītoperāciju, kas prasa vismazāk upuru.

Faktoringa apjoms 1999. gadā salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu pieaudzis par 121%, sasniedzot 470 milj. eiro (Ls 270 milj.). Katrs piektais uzņēmums Latvijā izmanto kredītu. Faktoringu varētu izmantot

[1] Diena, 1999. g. 17. maijs.

krietni vairāk uzņēmumu, jo tas tieši samazina debitoru parādus. Tas rada iespēju uzņēmumiem vairāk līdzekļu novirzīt pamatdarbībai.

32.1. diagramma

Faktoringa kopējais portfelis Latvijā[1]

01.04.2000. (Latvijas Līzinga asociācijas biedri)

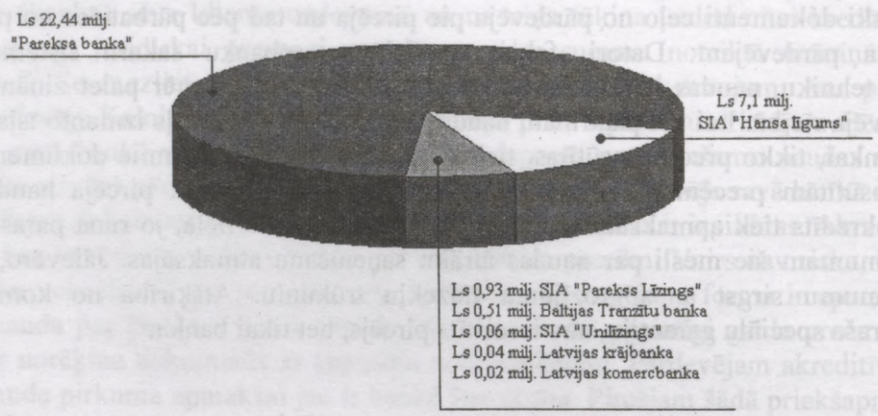

Vekseļu diskonts un faktorings savieno komerciālo kredītu ar baņķieru kredītu, ir tilts starp abiem kredīta pamatveidiem: viens tilta balsts ir komerckredīts, pretējā krastā tilta balsts jau ir tipisks baņķieru kredīts.

Komercbanku izsniegto kredītu dinamika un struktūra. Ls 103,7 milj. – tāds ir 2000. gada sešu mēnešu kredīta pieaugums. Līdz ar to komercbanku izsniegti kredīti 6 mēnešos sasniedza Ls 954,3 milj. Puse no kopējā kredīta apjoma ir kredīti tirdzniecībai un vietējai apstrādājošai rūpniecībai. Ls 761,5 milj. izsniegts rezidentiem, Ls 192,8 milj. nerezidentiem.

32.2. diagramma

Izsniegtie kredīti (iesk. tranzītkredītus) milj. latu[2]

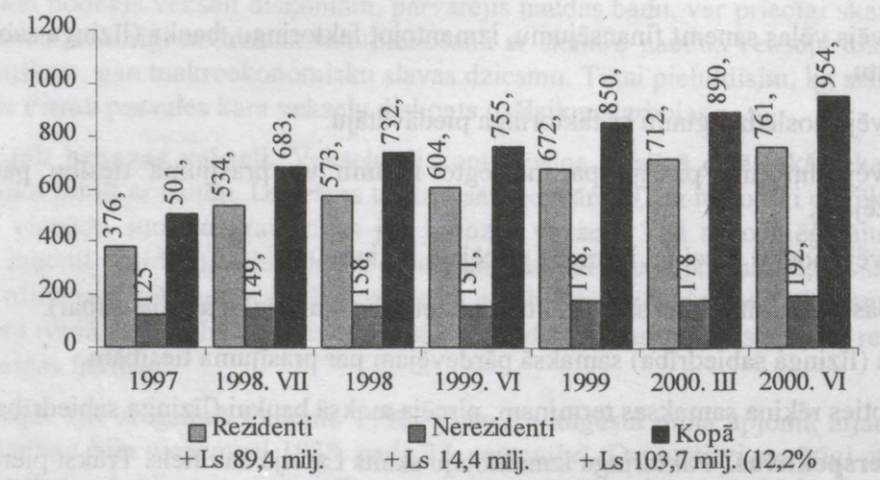

Rezidentiem izsniegto kredītu nozaru struktūrai varam izsekot 32.3. diagrammā.

[1] Diena, 2000. gada 15. jūnijs.
[2] Dienas Bizness, 2000. gada 4. jūlijs.

32.3. diagramma

Rezidentiem izsniegto kredītu sadalījums tautsaimniecības nozarēs, % [1]

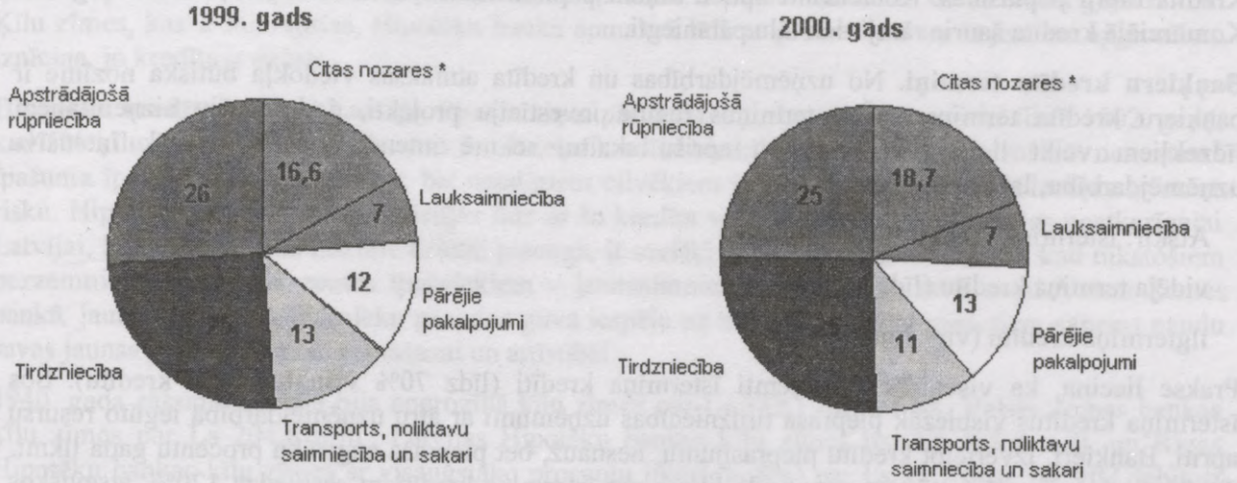

*Citas nozares	
Būvniecība	5,0
Elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde	4,0
Finansu starpniecība	4,0
Viesnīcas un restorāni	3,0
Zvejniecība	0,5
Ieguves rūpniecība	0,1

*Citas nozares	
Būvniecība	6,0
Elektroenerģija, gāzes un ūdens apgāde	6,0
Finansu starpniecība	4,0
Viesnīcas un restorāni	2,0
Zvejniecība	0,6
Ieguves rūpniecība	0,1

32.3.2. Baņķieru kredīts

32.3.2.1. Vispārējs raksturojums

Banka ir kredītiestāde, kuras tiešais pienākums ir piešķirt juridiskām un fiziskām personām kredītu naudas formā. Visupirms jāatšķir investīciju (resursu) kredīts no naudas kredīta. Bankas, kur akumulējas uz laiku brīvas naudas summas, ir ieinteresētas šo dīkā stāvošo naudu piedāvāt tiem, kas naudu pieprasa. Pirmām kārtām naudu vēlas saņemt kredīta veidā investori komercdarbībai. Šādi kredīti tiek izlietoti ražošanas resursu iegādei it visās saimniekošanas, t. sk. pakalpojumu jomās. Baņķieru kredīts atrisina naudas bada problēmu investīcijām jaunās nozarēs, kur jāapsteidz konkurents. Arī tirgus paplašināšanā, jaunu teritoriju iekarošanā zem tirgus ekonomikas saules palīdz baņķieru kredīts. Mēs jau minējām baņķiera kredīta lomu, pārvarot apgrozāmo līdzekļu trūkumu, sekmējot to pieaugumu. Jaunas tehnikas, tehnoloģijas, organizācijas finansu avots visai bieži ir baņķieru kredīts. Pavisam cits raksturs ir naudas kredītam, ko izsniedz bankas. Te runa ir par kredītu parādu dzēšanai vai personiskā un valsts patēriņa vajadzībām. Investīciju kredīts baro multiplikatora–akseleratora mehānismu, ir sākums ķēdei, kas investīciju variantā vairo iekšzemes kopproduktu. Naudas kredīts šādas jaunrades funkcijas neveic.

Baņķieru un komerciālā kredīta atšķirības. *Pirmkārt,* komerciāla kredīta objekts ir prece (produkcija, pakalpojums); baņķieru kredīta objekts – nauda. *Otrkārt*, komerciālais kredīts izsaka attiecības tikai starp komersantiem; baņķieru kredīts – starp baņķieriem, komersantiem un jebkurām juridiskām un fiziskām personām. *Treškārt,* atšķiras šo kredītu dinamika: komerciālais kredīts cieši seko preču kustībai, ir saistīts ar resursu apriti uzņēmējdarbībā tieši apgrozības sfērā, gan iepērkot resursus, gan pārdodot gatavo produkciju un pakalpojumus. *Ceturtkārt,* baņķieru kredīta makroekonomiskā iedarbība saistās, starp citu, arī ar to, ka tas paplašina komerciālā kredīta rāmjus.

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 4. jūlijs.

Komerciālais kredīts ir noguldīts preču piegādes Prokrusta gultā. Baņķieru kredīts no šāda ierobežojuma ir brīvs. Tā piedāvājumu un lielumu regulē brīvās naudas daudzums, kas ir banku rīcībā. Kredīta rāmji paplašinās. Komersanti būtībā saņem papildu līdzekļus investīcijām, resursu iegādei. Komerciālā kredīta šaurie rāmji tiek tālu pārsniegti.

Baņķieru kredīta termiņi. No uzņēmējdarbības un kredīta atmaksas viedokļa būtiska nozīme ir baņķieru kredīta termiņam. Šos termiņus regulē investīciju projekti, dod iespēju aizņemtajiem līdzekļiem veikt lielāku vai mazāku aprišu skaitu, sekmē intensīvāku vai mazāk intensīvu uzņēmējdarbību, lai kredītu laikā dzēstu.

Atšķir: īstermiņa kredītu (līdz 1 gadam);

vidēja termiņa kredītu (līdz 3 gadiem);

ilgtermiņa kredītu (virs 3 gadiem).

Prakse liecina, ka visvairāk tiek ņemti īstermiņa kredīti (līdz 70% visu baņķieru kredītu). Šos īstermiņa kredītus visbiežāk pieprasa tirdzniecības uzņēmumi ar ātru uzņēmējdarbībā iegūto resursu apriti. Baņķieri, izvērtējot kredītu pieprasījumu, nesnauž, bet pieprasa augstāku procentu gada likmi. Tā 90. gadu pirmajā pusē procentu gada likme par īstermiņa kredītiem sasniedza 120%, atsevišķos gadījumos vēl krietni augstāku līmeni. Tie visi bija īstermiņa kredīti tirdzniecībai. To termiņi brīžiem sasniedza tikai pāris desmitu dienu. Tā ar 120% gada likmi, bet 20 dienu kredītu termiņu maksājamo procentu lielums līdzinājās 6,6% no apgrozījuma – summa, kas uzņēmējam tirgotājam pilnīgi bija pa kabatai. Pat krietni augstākas procentu likmes ar īsiem kredīta termiņiem neatbaidīja tā laika apstākļos kredīta pieprasītājus. Īpaša problēma ir lieli ilgtermiņa kredīti. Atsevišķu banku iespējas parasti bija pārāk ierobežotas šādu kredītu piešķiršanai. Bankām, citiem dalībniekiem nācās savus kredītlīdzekļus salikt kopā un veidot kredīta konsorciju (līdzdalība konkrētā investīciju projektā). Aprakstīsim galvenos baņķieru kredīta veidus.

32.3.3. Hipotēku kredīts

Hipotēkas raksturojums. Hipotēka ir ieķīlāts nekustams īpašums, kas netiek nodots valdījumā. Ķīlas īpašnieks var brīvi izmantot ķīlu savā komercdarbībā, patēriņā (dzīvojamo namu), vienlaikus nepārkāpjot valdījuma paredzētos ierobežojumus. Ķīlu nedrīkst pārdot, otrreiz ieķīlāt utt. Hipotēka ir ekonomisks pamats hipotēku kredītam.

Hipotēku kredīta mehānisms. Hipotēku kredīts ir plaši izplatīts attīstītās tirgus ekonomikas zemēs. Tas tāpēc, ka noteiktu impulsu saimnieciskai darbībai sniedz ilgtermiņa kredīts, kas nodrošināts ar nekustamo īpašumu – ķīlu. Šī kredīta saņemšanai var ieķīlāt zemi, zemnieku saimniecību, ēkas (gan dzīvojamos namus, gan rūpnieciskās celtnes).

Klasiskam hipotēku kredītam ir īpašs mehānisms. Paskaidrosim to ar piemēriem. Kāds namīpašnieks visai alkst pēc kredīta ilgākam laikam komercdarbības izvēršanai. Latvijas brīvvalstī darbojas vairākas kredītiestādes, kam bija tiesības izsniegt hipotēkas kredītu: Latvijas Zemes banka, Hipotēku banka, Rīgas hipotēku sabiedrība. Lai uzsāktu kredīta saņemšanu, ķīla visupirms jānovērtē pēc tirgus cenām. Pieņemsim, ka mūsu potenciālais debitors lūdz hipotēku kredītu Latvijas Hipotēku bankā. Kredīta lielums nedrīkstēja pārsniegt 60% no ķīlas novērtējuma. Kredīts tiek izsniegts nevis naudā, bet īpašos vērtspapīros – ķīlu zīmēs. Tās nav parastas parādzīmes vai kvītis, bet visīstākie vērtspapīri. Un kā jau vērtspapīri tie nodrošina īpašniekam ienākumu procentu veidā. Tā, piemēram, 1928. gadā Latvijas Hipotēku bankas ķīlu zīmju gada likme bija 8%.

Bet mūsu namīpašniekam, kas ieķīlājis savu māju, nevajag vērtspapīru, kaut arī ar pieņemamu procentu likmi, bet gan skaidru naudu. Kā pie tās tikt? Ķīlu zīme jāpārdod. Kas būs pircējs? Ja ķīlu zīmes gada likme pārsniedz komercbanku termiņnoguldījuma procentu gada likmi, tad ir vērts pirkt ķīlu zīmi. Ķīlu zīmes pircējs var mierīgi gulēt, riska stress viņu nebaida. Ķīlu zīmi bez parastās ķīlas, parādu maksājumiem, baņkas pamata un rezerves kapitālu vajadzības gadījumā nodrošina **valsts.** Ja valstī ir ne visai pievilcīga peļņas gaisotne, zema rentabilitāte, veidojas motivācija pirkt ķīlu zīmes un būt nodrošinātam pret visādām ekonomiskās konjunktūras kataklizmām. Pārdevis ķīlu zīmes, mūsu debitors paliek Hipotēku bankas parādnieks, kam regulāri pēc noteikta grafika jādzēš kredīts. Tādā kārtā hipotēku kredīts savieno parādsaistības ar vērtspapīru tirgu. Ķīlu zīmes cena ir atkarīga no

piedāvājuma un pieprasījuma samēra. Šo samēru regulē attiecība starp ķīlu zīmes procentu likmi un komercbanku termiņnoguldījumu procentu likmi.

Ķīlu zīmju izloze. Ķīlu zīmei bija viena būtiska īpatnība. Tās pēc numuriem divas reizes gadā izlozē. Ķīlu zīmes, kas ir laimējušas, Hipotēku banka apmaksā līdz ar procentiem un izņem no apgrozības, iznīcina, jo kredīts ir dzēsts.

Hipotēku kredīta vēsture Latvijā. Pirmās ziņas par šo kredītu Latvijā vēsturnieki fiksē 1802. gadā, kad 5% ķīlu zīmes izlaida Vidzemes muižnieku kredītsabiedrība. Mērķis bija nodrošināt nekustamā īpašuma īpašniekiem lētu kredītu, bet naudīgiem cilvēkiem iespēju ieguldīt savus līdzekļus ar mazu risku. Hipotēku kredīts Latvijā attīstījās līdz ar šo kredīta veidu Krievijā. Nodibinoties neatkarīgajai Latvijai, hipotēku kredīta nozīme krietni pieauga, it sevišķi sakarā ar agrāro reformu, kad tūkstošiem bezzemnieku kļuva par zemes īpašniekiem – jaunsaimniekiem. Ieķīlājot savu zemi Valsts Zemes bankā, jaunā zemnieku–īpašnieku paaudze guva iespēju uz hipotēku kredīta pamatiem saņemt naudu savas jaunsaimniecības nostiprināšanai un attīstībai.

1940. gada sākumā Latvijā bija apgrozībā ķīlu zīmes par Ls 332,1 milj., t. sk. Valsts Zemes bankas ķīlu zīmes par Ls 204,8 milj., Latvijas Hipotēku bankas ķīlu zīmes par Ls 108,2 milj. un Rīgas Hipotēku bankas ķīlu zīmes ar visaugstāko procentu likmi (6–8%) par Ls 11,7 milj. Ne visi debitori spēja laikā hipotēku kredītu dzēst, un te vienā, te otrā Latvijas pusē zeme vai saimniecība tika izūtrupēta, mainot īpašnieku.

Okupācijas režīma īstenotā zemes nacionalizācija, zemnieku–saimnieku iznīcināšana, vardarbīgi dibinot kolhozus un organizējot valsts saimniecības, sagrāva hipotēku kredīta pamatus, to iznīcinot uz piecdesmit gadiem. Kopsaimniecību un valsts saimniecību kreditēšana notika pēc pavisam citiem principiem.

Hipotēku kredīta atjaunošana. Zemes denacionalizācija un privatizācija, mantošanas tiesību atjaunošana, zemnieku saimniecību masveida dibināšana, kur zemnieks bija apstrādājamās zemes īpašnieks, radīja iespēju un nepieciešamību atjaunot hipotēku kredītu pirmām kārtām laukos.

Latvijas Hipotēku un zemes banka (LHZB). Šo banku kā komercbanku MP dibināja 1993. gada martā, iedodot darbības uzsākšanai nepieciešamos naudas līdzekļus. Pašu kapitāls sākotnēji līdzinājās Ls 913 000. Bet jau pēc gada uz valsts budžeta rēķina pašu kapitāls pieauga līdz Ls 2 milj. Saskaņā ar Latvijas Bankas izsniegto licenci LHZB bija plašs darbības lauks. Galvenais bija kredītlīgumu slēgšana, t. sk. hipotēku kredītu gan pilsētās, gan laukos pret nekustamā īpašuma ķīlu. Bankai bija dotas tiesības izlaist ķīlu zīmes un noteikt to apgrozības kārtību.

Atjaunotās ķīlu zīmes. Hipotēku kredīta izvēršanā Latvijā radās noteiktas grūtības. *Pirmkārt,* birokrātiski šķēršļi kavēja operatīvi risināt zemes un citu nekustamā īpašuma objektu mantošanas problēmu. *Otrkārt,* ievilkās īstie mērnieku laiki, kas brīžiem saistījās ar korupciju. *Treškārt,* mēnešiem bija jāgaida zemes īpašuma fiksācija Zemesgrāmatā. Bez attiecīga juridiski korekta ieraksta zemi hipotēku kredīta saņemšanai ieķīlāt nevarēja.

Ķīlu zīmes hipotēku kredītam atjaunoja 1994. gada jūlijā. To nominmāls bija Ls 1000 un Ls 100; procentu gada likme – 20%. Hipotēku kredīta pieprasītājus ķīlu zīmes atstāja vienaldzīgus. Potenciāliem debitoriem bija vajadzīga nauda, skaidra nauda. Apstākļos, kad vērtspapīru un nekustamā īpašuma tirgus bija vēl neattīstīts, neatradās arī naudīgi uzņēmēji vai fiziskas personas, kas vēlējās pirkt 20% ķīlu zīmes. LHZB nekas neatlika, kā pašai uzpirkt izsniegtās ķīlu zīmes. Ķīlu zīmju izgāšanās bija viegli prognozējama. Tās autori ignorēja motivizācijas iedarbību. 1994. gadā bankas, tostarp "Banka Baltija" maksāja gada procentus par noguldījumiem, kas krietni pārsniedza 20% līmeni. Tā saskaņā ar Valsts statistikas komitejas ziņām minētā gadā ilgtermiņa noguldījumi kredītiestādēs vidēji deva 57% gadā.[1] Valsts īstermiņa obligācijas deva ap 30% gadā. Šādos apstākļos 20% ķīlu zīmes liecināja par situācijas neizpratni. Nācās pāriet uz hipotēku kredītu ar tiešām ķīlām bez jebkādām ķīlu zīmēm. Principā tas nebija šķērslis hipotēku kredīta izvēršanai. Mēģinājums par katru cenu atdarināt pagātni ne vienmēr attaisnojās. Citi nosacījumi nosaka citu motivāciju, un pagātnes atkārtošana beidzās ar čiku.

Ķīlu zīmes ir! Pakāpeniski mainoties apstākļiem, attīstoties vērtspapīru un nekustamā īpašuma tirgum, strauji pazeminoties banku noguldījumu likmēm un valsts iekšējā aizņēmuma obligāciju

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 11/97, 6. lpp.

likmēm, veidojas nosacījumi, lai noorganizētu pilnasinīgu hipotēku kredīta sistēmu, kas paredz aizdevuma izsniegšanu ķīlu zīmju veidā. Ministru kabinets ir akceptējis hipotēku kredīta koncepciju, ko bija paredzēts izveidot līdz 1998. gada 1. janvārim. Lai nodrošinātu lētu hipotēku kredītu, nobriedusi vajadzība pēc ķīlu zīmēm ar zemu procentu likmi. Jau šodien hipotēku kredītu LHZB pret ķīlu izsniedz uz 21 gadu. Rietumu tirgus ekonomikas zemēs šādi kredīti sniedzas līdz pat 30 gadu robežai. Ķīlu zīmes ir hipotēku kredīta sistēmas obligāts elements. Tas, ka ķīlu zīmju emisija divreiz izgāzās, vēl nebūt neliecina, ka ķīlu zīmes ir liekas.

Jauna hipotekāra kredīta sistēma. 90. gadu nogalē Latvijā sāka darboties jauna krietni plašāka hipotekāra kredīta sistēma. Tās pamats – hipotekārās ķīlu zīmes. Tās emitē bankas kā publiskās apgrozības parāda vērtspapīrus, kas nodrošināti ar hipotēkām vai citiem tiesiski atļautiem segumiem. Tā veidojas hipotekārais kredīts – aizdevums, kas segts ar Zemesgrāmatā ierakstītu nekustamo īpašumu ieķīlājumu (hipotēku).

Ķīlu zīmju emisija un apgrozība notiek saskaņā ar tiem pašiem likumiem, kā tiek emitēti vērtspapīri. Obligāts ir emisijas prospekts, kur fiksēti visi ķīlu zīmju emitēšanas un apgrozības noteikumi. Prospekts nosaka, vai ķīlu zīmes var dzēst pirms paredzētā apgrozības termiņa beigām un kādā veidā. Prospekts paredz ķīlu zīmju nominālcenu un procentu maksājumus, arī šo maksājumu pārrēķinus atbilstoši izmaiņām makroekonomiskos rādītājos, ārzemju valūtu kursos, Latvijas Bankas refinansēšanas likmes utt. Pārrēķinu pamats var būt vienīgi oficiālie Centrālās statistikas pārvaldes un Latvijas Bankas publicētie dati.

Vēl viena būtiska īpatnība: ja aizdevums ir izsniegts ķīlu zīmēs, bankai nav tiesību nepieņemt aizdevumu atmaksāšanai tās pašas sērijas ķīlu zīmes pēc to nominālcenas.

Ķīlu zīmju segums. Apgrozībā esošām ķīlu zīmēm pēc to kopējās nominālcenas vienmēr jābūt segtām ar tāda paša apjoma hipotēkām. Konkrētā gadījumā hipotēkas vietā segumam var izmantot Latvijas valsts garantiju.

Ķīlu zīmju segumā hipotēkas un pērējos seguma veidus, ka arī procentu ienākumus no hipotekāriem aizdevumiem var aizvietot ar aizstājsegumu. Šie aizstājsegumi nedrīkst pārsniegt 20% no apgrozībā esošo ķīlu zīmju nominālcenu kopsummas kopā ar procentu izmaksām.

Kas var būt aizstājsegums? *Pirmkārt*, Latvijas valsts vai tās garantēti obligāti likvīdi vērtspapīri 95% apjomā no to tirgus cenas, bet nepārsniedzot šo vērtspapīru nominālcenu; *otrkārt*, naudas līdzekļi kasē un korespondējošā kontā Latvijas Bankā.

Ja hipotekārais aizdevums līdz ar procentiem laikā netiek atmaksāts, bankai ir piedziņas tiesības. Šo piedziņu praktiski īsteno, bankai pārņemot savā īpašumā to nekustamo īpašumu, kurš kalpojis par segumu ķīlu zīmēm.

Bankai jāveido ķīlu zīmju seguma reģistrs, kuram jāapliecina ķīlu zīmju segums jebkurā to apgrozības brīdī.

Hipotekārs aizdevums. Stingra ir prasība, lai hipotekārs aizdevums nepārsniegtu 60% no tā nodrošināšanai ieķīlāta nekustamā īpašuma tirgus cenas. Šī tirgus cena bieži vien ir kaulēšanās objekts. Tāpēc paredzēts, ka ieķīlājamā nekustamā īpašuma tirgus cenu nosaka speciāli pilnvarotas personas, kas ir saņēmušas licenci (profesionālās kvalifikācijas sertifikātu) nekustamā īpašuma vērtēšanā. Šī kārtība nav drošs sargs pret korupciju.

Par hipotekāra aizdevuma nodrošinājumu var izmantot tikai tādu nekustamo īpašumu, kas nav apgrūtināts ar Zemesgrāmatā ierakstītiem parādiem, vai ja agrāka prasījuma kreditors ir piešķīris bankas prasījumu pirmtiesības.

Ķīlu zīmju iekļaušana biržas oficiālā sarakstā. Starp vērtspapīriem (akcijām un obligācijām) un ķīlu zīmēm emitēšanas un pārdošanas ziņā pastāv noteikta atšķirība. Vērtspapīru komisija to ievēroja un noteica īpašas prasības ķīlu zīmju iekļaušanā Rīgas Fondu biržas oficiālajā sarakstā. Šo prasību būtība ir šāda: līdz šim ķīlu zīmēm bijušas tās pašas prasības, kas kompāniju akcijām – vismaz 3 miljonu latu akciju nominālvērtība un kotēšanas vēsture citos sarakstos, ja par to iekļaušanu oficiālajā sarakstā nebija pieņemti kādi speciāli lēmumi. Tā kā ķīlu zīmju tirgus tikai 2000. gadā sācis redzami attīstīties, iepriekš šie vērtspapīri arī nav tikuši atsevišķi izdalīti. Tagad apstiprināti grozījumi nosaka: lai ķīlu zīmes tiktu iekļautas biržas oficiālajā sarakstā, to laidiena kopējai nominālvērtībai jāveido 0,5 miljoni latu un tām nav vajadzīga kotēšanas vēsture.

Pagaidām biržas otrajā sarakstā tiek kotētas trīs veidu Latvijas Hipotēku un zemes bankas emitētas ilgtermiņa ķīlu zīmes.[1]

Refinansēšanas fonds. Pilnvērtīgas hipotēku kredīta sistēmas izveidošanai vajadzīgi gadi. Pensiju fondiem, slimokasēm, apdrošināšanas fondiem jāuzkrāj nauda ķīlu zīmju pirkšanai. Lai šo tirgu iekustinātu, nepieciešams efektīvs starpposms. Šāds starpposms varētu būt speciāls refinansēšanas fonds, kas paredzēts valdības hipotēku kredīta sistēmas koncepcijā. Šim refinansēšanas fondam, kas varētu būt jau funkcionējošā Hipotēku un zemes bankā, zināmā pārejas periodā varētu būt noteiktas monopoltiesības: visupirms emitēt ķīlu zīmes. Bez tam refinansēšanas fonds uzpirktu no komercbankām ķīlu zīmes. Jau nolemts, ka turpmāk hipotēku kredītu varēs izsniegt jebkura komercbanka. Kādas tam būtu sekas? Ķīlu zīmju emisijai būtu stingra kontrole, kļūtu iespējams mērķtiecīgi pazemināt ķīlu zīmju procentu gada likmi. Nav jāaizmirst jau pieminētais fakts, ka ķīlu zīmes var emitēt tikai 60% apmērā no ķīlas kopējās tirgus cenas. Tas pievilks ķīlu zīmju pircējus. Bankas par pārdotām ķīlu zīmēm saņems papildu naudas līdzekļus, arī peļņu, kas vairos bankas naudas krājumus citām peļņu nesošām operācijām. Paplašināsies banku kredītdarbība. Tiks sekmēta komercbanku konkurence hipotēku kredīta jomā, kas pazemināsprocentu gada likmes. Iedzīvotājiem ar vidējiem ienākumiem pavērsies iespēja uz nomaksu kļūt par dzīvokļa vai savrupmājas īpašnieku pēc pašu izvēles.

Mājokļu kreditēšana. Dzīvokļu problēma Latvijā joprojām nav atrisināta. Kā liecina aptaujas, vieni labprāt pārceltos uz mazākiem dzīvokļiem, citi uz lielākiem un lepnākiem. Šie procesi jau notiek, tikai bieži apejot likumu ar līkumu. Būtībā eksistē dzīvokļu melnais tirgus, kad pārdod pašvaldībām piederošos dzīvokļus. Normāla tirgus ekonomika paredz likumīgu dzīvokļu tirgu. Dzīvokļi, kas piemēroti konkrētas ģimenes vajadzībām, jāpērk ar hipotēku ilgtermiņa kredīta palīdzību. Lai šāda tēze nebūtu tukši vārdi vai populistisks lozungs, šim kredītam jābūt lētam. Kā to panākt? Ar ķīlu zīmju starpniecību. Ķīlu zīmes jāpārdod vērtspapīru tirgū. To pircēji nebūs ne investori, nedz vērtspapīru spekulanti. Ticamāk, ka ķīlu zīmes pirks organizācijas, kas vairās riska un grib saņemt garantētu drošu gada ienākumu. Šādi ķīlu zīmju potenciālie pircēji var būt pensiju fondi, slimokases, apdrošināšanas sabiedrības, kas drošības vārdā samierināsies ar mazu gada procentu likmi. Tas stimulēs pirkt hipotēku ķīlu zīmes naudīgus cilvēkus bez bailēm no riska.

Statistikas dati liecina, ka deviņu gadu laikā Latvijas dzīvokļu fonds faktiski nav pieaudzis. Ieskatīsimies 32.5. tabulas datos.

32.5. tabula

Dzīvojamais fonds (kopējā platība)[2]

Rādītājs	1991	1996	1997	1998	1999
Viss dzīvojamais fonds, milj. m^2	52,9	52,7	52,8	53,0	53,2
Vidēji uz vienu iedzīvotāju, m^2	19,8	21,1	21,3	21,5	21,8
Pilsētu dzīvojamais fonds, milj. m^2	33,8	34,1	34,3	34,4	34,6
Vidēji uz vienu pilsētas iedzīvotāju, m^2	17,9	19,8	20,0	20,3	20,5
Lauku dzīvojamais fonds, milj. m^2	19,1	18,6	18,5	18,6	18,6
Vidēji uz vienu lauku iedzīvotāju, m^2	24,5	24,1	24,1	24,4	24,6

Gada rādītājos ir iekļautas mājas, kas ir avārijas stāvoklī un dzīvošanai nederīgas. 1999. gada sākumā šādu māju bija 3662. To platība ir jāatskaita no 1999. gada rādītāja. Aplūkojamā periodā samazinājās mājokļu būvniecība. Tā 1990. gadā uz 1000 iedzīvotāju uzbūvēja 5 dzīvokļus, 1998. gadā tikai 0,6. Tas ir viens no zemākiem rādītājiem Eiropā. Vācija var lepoties ar 7,3 dzīvokļiem, Polija – 1,9, Zviedrija – 1,5, mūsu kaimiņš Lietuva – 1,1 m^2. Secinājums nepārprotams: iedzīvotāju nodrošinātība ar dzīvojamo platību Latvijā gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi būtiski atpaliek no ES standartiem.

[1] Diena, 2000. gada 21. jūnijā.
[2] Dienas Bizness, 2000. gada 20. jūnijā.

Vēl viena problēma. Lielai daļai māju jāveic kapitālais remonts un vienlaikus papildu siltināšana. Pretējā gadījumā ik gadus pieaugs izmaksas siltumam. Bet, uzlabojot māju siltumefektivitāti, energoresursu patēriņu var uz pusi samazināt, palētinot pašreiz maku apgrūtinošo maksu par siltumu. Aprēķini rāda, ka iedzīvotāji 8–10 gados var atmaksāt kredītu par māju siltināšanu. Kapitālieguldījumiem, lai Latvija sasniegtu tādu līmeni mājokļu jomā, kāds pašlaik vidēji raksturīgs ES, pēc provizoriskiem aprēķiniem, nepieciešama fantastiska summa – no 1,6 līdz 3,7 miljardiem latu. Kā rīkoties? Izvērst dzīvokļu celtniecību gan uz budžeta, gan uz iedzīvotāju rēķina, lai sasniegtu ES līmeni, ir tukšs sapnis. Reāls ir mērķis 15–20 gadu laikā ar lētu kredītu Ls 108 milj. apmērā īstenot dzīvokļu ēku siltināšanu, remontu un uzsākto, bet pašlaik pamesto jaunbūvju pabeigšanu. Tieši tādu programmu akceptēja Ministru kabinets. Kredīta ņēmējiem būtu jāiemaksā no 20 līdz 30% no projekta izmaksām.[1]

32.6. tabula

Mājokļu attīstības kreditēšanas programmas finansējums[2] (milj. eiro)

Aizņēmums no ES Padomes Attīstības bankas	35
Hipotekāro ķīlu zīmju emisija	100–110
Latvijas komercbanku līdzfinansējums	10–15
Aizņēmēju līdzdalība	8–10
Kopā	**153 – 170**

Runa ir par pilotprojektu ar iedzīvotājiem pievilcīgām kredītlikmēm. Cilvēkus rosinās motivācija ņemt kredītus, pašiem krāt naudu māju remontiem, siltināšanai, jaunbūvju pabeigšanai.

Izvirzās jautājums, cik jāpelna ģimenes locekļiem, lai šāds kredīts būtu pa kabatai. To uzskatāmi rāda 32.7. un 32.8. tabula.

32.7. tabula

Cik lielai jābūt neto mēneša algai katrai pelnošai personai ģimenē, lai ģimene varētu atļauties Ls 6000 lielu aizdevumu uz 8 gadiem ar 9% likmi (ikmēneša maksājums Ls 88)[3]

Cilvēku skaits ģimenē	Pelnītāju skaits ģimenē			
	1	2	3	4
1	220	x	x	x
2	290	145	x	x
3	345	173	115	x
4	400	200	133	100
5	455	228	152	114
6	510	255	170	128

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 20. jūnijā.
[2] Turpat.
[3] Turpat.

32.8. tabula

Cik lielai jābūt neto mēneša algai katrai pelnošai personai ģimenē, lai ģimene varētu atļauties Ls 15 000 lielu aizdevumu uz 12 gadiem ar 14% likmi (ikmēneša maksājums Ls 216)[1]

Cilvēku skaits ģimenē	Pelnītāju skaits ģimenē			
	1	2	3	4
1	540	x	x	x
2	610	305	x	x
3	665	333	222	x
4	720	360	240	108
5	775	388	258	194
6	830	415	277	208

Latvijā ir pietiekams cilvēku skaits ar tabulās minēto izpeļņu, lai pilotprojekts būtu reāls, bet nevis mākoņu tukša grābstīšana. Vienlaikus jāatzīmē, ka ievērojams skaits Latvijas iedzīvotāju saņem ienākumus, kas viņiem neatļauj piedalīties šinī Ministru kabineta atbalstītajā projektā.

Kredīts uz 40 gadiem. Attīstītās Rietumu valstīs ilgtermiņa kredīti mājoklim (dzīvoklim, savrupmājai) uz 25, 30 pat 40 gadiem ir parasta parādība. Pateicoties šādam kredītam, ir atrisināta dzīvokļu problēma. Cilvēki dzīvo viņiem piederošā dzīvoklī, mājā. Šie ilgtermiņa kredīti parasti ir ar zemu procentu likmi, un cilvēkiem, kuriem ir regulārs darbs un alga, ir pa kabatai.

Ilgtermiņa kredīta uz 20 gadiem pionieris 2000. gada pavasara sākumā bija "Hansabanka". Līdz tam ilgtermiņa kredītu Latvijas banku sistēmā izsniedza parasti uz laiku no 10 līdz 15 gadiem. Izņēmums bija specializētā Hipotēku un zemes banka, kas kredītus varēja izsniegt uz 30 gadiem ar to īpatnību, ka kredīta līgums tika pārslēgts, koriģējot nosacījumus ik pēc 10 gadiem. Tad kredītus uz 30 gadiem sāka izsniegt "Pareksa banka". Komersanti, kas nodarbojās ar nekustamo īpašumu, "Hansabankas" un "Pareksa bankas" iniciatīvu sveica un izteica cerības, ka nekustamā īpašuma tirgus gūs jaunus attīstības impulsus.

40 gadu hipotēku kredīta termiņu 2000. gada maijā pirmā valstī izsludināja "Unibanka". Ātri vien radās skeptiķi, kas apšaubīja, vai šādam kredītam būs pieprasījums. Galvenā problēma ir kredīta procentu likmes lielums. 32.9. tabula sniedz "Hansabankas" aprēķinus.

32.9. tabula

Ilgtermiņa kredīts ar likmi 12% gadā[2]

Termiņš	Summa	Ikmēn. maksājums	Samaksāts %
20 gadi	20 000 USD	220 USD	32 852 USD
40 gadi	22 000 USD	222 USD	84 498 USD

32.9. tabula rāda, ka ar procentu likmi 12% gadā procentu summa gandrīz četras reizes pārsniegs hipotekārā kredīta lielumu. 40 gadu kredīts saistās ar diezgan sarežģītu noslēgšanas un atmaksas mehānismu. *Pirmkārt*, debitors pats izraugās procenta likmes veidu: fiksēto 11,5% un peldošo 9%. Fiksētā procentu likme tiek pārskatīta katrus 2 gadus, peldošā likme reizi trijos mēnešos. *Otrkārt*, līgums sākotnēji tiek noslēgts uz diviem gadiem, tad atkal uz diviem gadiem utt. *Treškārt*, ja debitoram ir iespēja paātrināt kredīta atmaksu, samazināsies procentu maksājumi un kredīts kļūs lētāks. *Ceturtkārt*, 40 gadu kredītu var ņemt jebkuram nolūkam, bet ķīlai jābūt atbilstošam pilnīgi pabeigtam likvīdam nekustamā īpašuma objektam. *Piektkārt*, kredīts tik ilgam periodam baro cerības, ka, ievērojot tā noslēgšanas mehānismu, procentu likmes sasniegs to līmeni, kas ir raksturīgs attīstītām Rietumu valstīm. *Sestkārt*, šī kredīta minimālā summa ir Ls 3000. *Septītkārt*, pirmā iemaksa – 40% no īpašuma cenas kā apliecinājums nodomu nopietnībai. *Astotkārt*, kredītu vēl sadārdzina apdrošināšana. *Devītkārt*, kredītu var ņemt jebkurā valūtā – dolāros, eiro, arī latos. Valūta var iespaidot procentu

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 20. jūnijā.
[2] Diena, 2000. gada 18. maijā.

likmi. Kādam nolūkam tiek ņemti kredīti uz 40 gadiem? Ārzemju pieredze liecina, ka šo kredītu pieprasa ne tikai labi atalgots jauns pāris, bet arī vecāka gadugājuma cilvēki, kas vēlas pārcelties uz savrupmāju ārpus pilsētas. Vai "Unibankai" būs pieprasījums kredītam uz 40 gadiem? Dzīvosim, redzēsim! Sākotnēji tā ir laba reklāma bankai.

Invalīdiem – kredīti ar atvieglotiem nosacījumiem. Latvijā ir aptuveni šāds invalīdu skaits:

5000 invalīdu ar kustību traucējumiem;
300 invalīdu ar smagiem dzirdes traucējumiem;
300 invalīdu ar smagiem redzes traucējumiem.

Lielākas pensijas šo invalīdu veselībai nav īstais palīgs. Invalīdiem reāli varētu palīdzēt īpaša telpu pārkārtošana konkrētā invalīda vajadzībām. Tas prasa naudu mājokļu speciālai rekonstrukcijai īsā periodā. Bezcerīgi ir gaidīt, ka paši invalīdi vai viņu radi šim nolūkam spēs upurēt, t.i., likt galdā skaidru naudu. Pasaules pieredze liecina, ka problēma risināma ar lētā kredīta palīdzību. Pa šo ceļu iets arī Latvijā. Ministru kabinets izdalījis Ls 50 000 kredīta procentu apmaksai speciāli invalīdiem, kas ņēmuši kredītu sava dzīvokļa pielāgošanai. Kritiski vērtējot, jāatzīst, ka šī summa 1998. gada budžetā nelīdzēja atrisināt šo speciālo problēmu, jo invalīdiem nav līdzekļu kredīta atmaksai pat ilgākā laika periodā. Bankas savukārt nav labdarības iestādes, kas piešķirs kredītu, lai aizdotu naudu nekad vairs neatgūtu un saņemtu tikai valsts garantētos procentus. Pēc Labklājības ministrijas informācijas, invalīdi šo valsts atbalstīto kredītu nepieprasa. Jāmeklē citi ceļi, kā šo problēmu praktiski risināt. 32.10. tabula uzskatāmi rāda, kādas naudas summas vajadzīgas šim kredītam invalīdiem.

32.10. tabula

Nekustamā īpašuma kredīta ikmēneša maksājumu piemērs[1]
(pirmajā un pēdējā mēnesī, latos)
Procentu likme 11% gadā (0,92% mēnesī)

Kredīta summa	5 gadi (60 mēneši)			10 gadi (120 mēneši)		
	Procentu maksājums, Ls	Pamatsummas maksājums, Ls	Kopējais maksājums mēnesī, Ls	Procentu maksājums, Ls	Pamatsummas maksājums, Ls	Kopējais maksājums mēnesī, Ls
Ls 3000 pirmajā mēnesī	27,50	50,00	77,50	27,50	25,00	52,50
pēdējā mēnesī	0,47	50,00	50,47	0,24	25,00	25,24
Ls 5000 pirmajā mēnesī	45,83	83,33	129,16	45,83	41,67	87,50
pēdējā mēnesī	0,79	83,33	84,32	0,39	41,27	41,66
Ls 10 000 pirmajā mēnesī	91,67	166,67	258,34	91,67	83,33	175,00
pēdējā mēnesī	1,58	166,47	168,05	0,79	83,73	84,52

*Ar katru nākamo mēnesi procentu un kopējā maksājuma summa samazinās, jo kredīta procentu maksājums tiek aprēķināts no atlikušās kredīta pamatsummas.

**Nekustamā īpašuma kredītus "Unibanka" izsniedz tikai privatizētu un Zemesgrāmatā reģistrētu nekustamo īpašumu, dzīvokļu iegādei.

***Saskaņā ar MK noteikumiem par kredītprocentu segšanu invalīdiem, kuri saņēmuši kredītu mājokļa pielāgošanai, invalīdiem ikmēneša kredīta procentu maksājumi tiek segti no valsts budžeta līdzekļiem, un invalīdiem jāmaksā ikmēneša kredīta pamatsummas maksājums.

[1] Diena, 1998. gada, 4. jūlijā.

Ķīlu zīmju reģistrs. Ķīlu zīme kā vērtspapīrs ir nevis vienkārši nekustamā īpašuma papīra dublikāts, bet reizē pilnvērtīgas mantas tiesiski noformēts pārstāvis. Makroekonomisko nelīdzsvarotību varētu izraisīt situācija, ja viena un tā pati reāla ķīla vairākkārt kalpotu par pamatu ķīlu zīmju emitēšanai. Lai tas nenotiktu, nepieciešams ķīlu un ķīlu zīmju reģistrs. Šis reģistrs precīzi rādīs, kāda ķīla jau izmantota ķīlu zīmju segšanai, nepieļaus divkārši emitēt ķīlu zīmes, pamatojoties uz vienu un to pašu ķīlu. Citiem vārdiem, ķīlu un ķīlu zīmju reģistrs aizslēgs durvis kombinatoriem hipotēku kreditējumā.

Valsts atbalsts. Naivs ir uzskats, ka hipotēku kredīta sistēma ar visiem tās nepieciešamiem elementiem veidosies pašplūsmas ceļā pēc privātās komerciniciatīvas. It visu valstu pieredze pārliecinoši liecina, ka hipotēku kredīta sistēmai nepieciešams valsts stingrs atbalsts. *Pirmkārt,* Saeimai jāpieņem vairāki jauni likumi par ķīlu zīmēm, jāizdara grozījumi citos likumos, kas nākotnē dotu iespēju izvērst ķīlu zīmju tirgu un komercbankām emitēt ķīlu zīmes. *Otrkārt,* ķīlu zīmēm it sevišķi sākuma periodā nepieciešamas valsts garantijas, kas aktīvāk izvērstu ķīlu zīmju tirgu vērtspapīru tirgus sastāvā. *Treškārt,* presē lasām ne mazums priekšlikumu, kā valsts varētu atbalstīt hipotēku kredītu. Vilinoši ir nodokļu atvieglojumi tiem, kas cenšas veidot savu ģimenes ligzdu, izmantojot hipotēku kredītu. Tomēr pieejai jābūt reālai. Daudz ūdens aiztecēs Daugavā, Gaujā, Lielupē un Ventā, kamēr iedzīvotāji un valsts kopējiem spēkiem spēs ar hipotēku kredītu atrisināt dzīvokļu problēmu. Ne mazāk sarežģīta ir lauksaimniecības pāreja uz trešā gadu tūkstoša sākuma tehnoloģiju, masveidā pieprasot hipotēku kredītu plašām investīcijām. Hipotēku kredīts šajā jomā ir mūsu cerību stars. Tikai atcerēsimies: ko nevar celt, to nevar nest.

32.3.4. Obligāciju aizņēmumi

Uzņēmumu obligācijas. Uzņēmumu intensīvā paplašinātā atražošana investīciju piesaistē ir viens no aktuālākiem Latvijas ekonomiskās stratēģijas uzdevumiem. Uzņēmums (akciju sabiedrība, SIA) var papildu investīcijas piesaistīt trejādi: *pirmkārt,* novirzīt uzņēmējdarbības paplašināšanai daļu peļņas; *otrkārt,* emitēt ar Finansu ministrijas atļauju papildu akcijas; *treškārt,* ņemot kādā komercbankā jeb investīciju fondā nepieciešamo kredītu. Viens no veidiem, kā saņemt kredītu, – emitēt, laist pārdošanā uzņēmuma obligācijas.

Uzņēmumiem Finansu ministrijai melns uz balta jāpierāda, ka kredīts tiem ir totāli nepieciešams, tā izmantošana būs efektīva, nodrošinās savlaicīgu kredīta dzēšanu ar visiem procentiem. Uzņēmumam jāsaņem atļauja izlaist aizņēmumu, pārdot vērtspapīru tirgū obligācijas.

Kas ir obligācija? Obligācija ir reizē gan parāda zīme, gan vērtspapīrs, kas tā turētājam nodrošina fiksētu (iepriekš noteiktu) procentu likmi. Ja fiksētā procentu likme ir 10, tad tas nozīmē, ka obligācijas emitents apņēmies gadā izmaksāt Ls 10 par obligācijas Ls 100. Ja obligācijas nominmāls ir Ls 250, tad gada procentu likme līdzināsies Ls 25. Uzņēmuma aizņēmumam ir galatermiņš, kad visam parādam jābūt dzēstam ar paredzētiem procentiem.

Obligāciju izloze. Teiciens "obligācija iet tirāžā" nozīmē, ka obligācijas numurs ikgadējā izlozē (izlozes gada laikā var būt vairākas) ir laimējis. Tas nozīmē, ka obligācija tiek apmaksāta un parāds ir dzēsts.

Obligācijas cena. Obligācijai ir nominālcena un tirgus cena. Obligācijas parasti izplata ar banku starpniecību, tās pērkamas vērtspapīru tirgū. Vai obligācijas nominmāls, skaitlis, kas pietiekami trekniem ciparīem uzdrukāts uz obligācijas, sakrīt ar tās tirgus cenu? Obligācijas tirgus cena pakļaujas cenu veidošanas likumiem. Obligācijas cena ir tieši atkarīga no to piedāvājuma un pieprasījuma samēra. Būtībā veidojas obligācijas līdzsvara cena. Pieprasījumam un piedāvājumam ir sava motivācija. Ja obligācijas fiksētā procentu likme pārsniedz banku procentu likmi par termiņnoguldījumiem, obligācijas tirgus cena paceļas virs obligācijas nominmāla. Tas ir saprotami: šādām obligācijām ir labs pieprasījums. Var gadīties pretējs variants. Obligācijas fiksētā procentu likme ir zemāka nekā banku procentu likme par termiņnoguldījumiem. Obligācijas tirgus cena noslīd zem nomināla. Un arī tas ir saprotami. Vērtspapīru tirgū prot smalki rēķināt. Pieprasījums pēc šādām obligācijām krītas. Obligācijas tirgus cena sasniedz tādu līmeni, kas nodrošina pircējam tādu gada procentu likmi, kas atbilst bankas termiņnoguldījumu procentu likmei. Minēsim piemēru. Obligācijas fiksētā procentu likme ir 8, bankas maksājamo procentu likme par noguldījumiem – 10. Obligācijas nominmāls – Ls 100. Kāda būs obligācijas tirgus cena? Atbilde: Ls 80. Elementārs aprēķins liecina, ka

Ls 80, noguldīti bankā kā termiņnoguldījums par 10%, dos noguldītājam tieši Ls 8, tikpat daudz, cik dod Ls 100 obligācija pēc fiksētās procentu likmes, – Ls 8. Tāds ir principiālais obligāciju tirgus cenas veidošanas pamats. Praktiski obligācijas tirgus cena atspoguļo obligācijas piedāvājuma un pieprasījuma konkrēto samēru, vienlaikus arī ievērojot prognozi par banku termiņnoguldījumu procentu likmes maiņu.

Kāpēc pērk obligācijas? Darbojas divi motivācijas varianti. Pirmajā variantā pircējs alkst saņemt kā ienākumu fiksēto procentu likmi. Otrajā gadījumā pircējs ir spekulācijas kaislību apņemts: viņš nopietni cer, ka obligāciju varēs pārdot par tirgus cenu, kas pārsniedz nominālu. Starpība būs pircēja ienākums. Katrā variantā jāņem vērā risks. Pirmajā variantā uzņēmums, kas izlaidis obligāciju, var ciest neveiksmi un tikt izsludināts sākotnēji par maksātnespējīgu, vēlāk par bankrotējušu.

Otrajā variantā starpība starp obligācijas fiksēto procentu likmi un bankas termiņnoguldījumu procentu likmi nesasniedz to lielumu, kas likumsakarīgi palielina obligāciju pieprasījumu un paaugstina obligācijas tirgus cenu. Ja gadās šāds variants, pircējs kā neveiksmīgs spekulants cieš zaudējumus.

Ar ko atšķiras obligācija no akcijas? Akcija kā vērtspapīrs ir īpašumu apliecinošs papīra dublikāts (šodien elektroniska informācija), bet obligācija kā vērtspapīrs ir tikai parāda zīme. Tas nozīmē, ka akcijas pircējs kļūst par akciju sabiedrības līdzīpašnieku, bet obligāciju pircējs ir tikai uzņēmuma kreditors. Akcijas īpašnieks var atgūt vērtspapīrā ieguldīto naudu, vienīgi to veiksmīgi pārdodot obligācijas turētājam. Obligācijas nomināls tiek atdots kā parāds. Lielākā daļa akciju ir bez fiksētām dividendēm, un gada ienākums no akcijas ir nenoteikts, iepriekš nezināms lielums. Obligācija nodrošina fiksētu procentu likmi.

Ja akciju sabiedrības kopsapulcei ir jālemj, vai emitēt akcijas, vai laist pārdošanā obligācijas, labi jāapzinās šo pasākumu mērķis. Ja akcionāri vēlas palielināt gan pamatkapitālu, gan akcionāru skaitu, neatdodot uzņēmējdarbībā papildu ieguldītos līdzekļus kreditoram, jāemitē akcijas. Ja mērķis ir uz laiku saņemt kredītu, jāaizlaiž vērtspapīru tirgū parāda zīmes ar konkrētu dzēšanas termiņu.

Valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas. Tā ir problēma, kas cieši saistīta ar valsts budžeta deficītu. Emitējot un pārdodot valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas, Finansu ministrija lāpa caurumu valsts kabatā. Valsts iekšējā aizņēmuma obligāciju emisija ir pirmā ārējā pazīme, ka valsts budžetā ir deficīts. Problēma praktiskā jomā ir pietiekami sarežģīta. Zinošs lasītājs pamatoti iebildīs: 1997. gadā un 1998. gadā gan visatbildīgākie valstsvīri, gan masu informācijas līdzekļi pilnām plaušām pūta vienā stabulē: "Izcils sasniegums – Latvijas budžets bez deficīta". Vienlaikus Finansu ministrija turpina emitēt valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas, tātad vairot valsts parādu. Skaitļi, kas apstiprina šo pretrunīgo situāciju, ir šādi: 1996. gadā budžeta deficīta apstākļos emitētas valsts iekšējā aizņēmuma parādu zīmes par Ls 133,7 milj., 1997. gada bezdeficīta budžeta apstākļos apgrozībā laisto valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmju cena pieauga līdz Ls 164,8 milj., 1998. gadā tāpat bezdeficīta budžeta apstākļos emitēto obligāciju skaits pieauga līdz Ls 176,2 milj. 1999. gadā obligāciju emisija sasniedza Ls 193 milj. Turpmākās prognozes ir šādas: 2000. gadā – Ls 210 milj., 2001. gadā – Ls 227 milj. (Finansu ministrijas prognozes). Kas tā par pretrunu starp bezdeficīta budžetu un iekšējā parāda pieaugumu, kas tieši domāts budžeta deficīta nosegšanai? Bezdeficīta budžets ir tikai viena no budžeta sistēmas sastāvdaļām, tā saucamais pamatbudžets. Kas attiecas uz fiskālo budžetu, kas aptver it visas valsts līdzekļu plūsmas, tad tas gan 1997. gadā, gan 1998. gadā ir ar nelielu deficītu. Bez valsts iekšējā aizņēmuma obligācijām pagaidām nevarēs iztikt. Vairāki Latvijas pagasti ierosināja izlaist pagasta obligācijas. Finansu ministrija šo ierosmi neatbalstīja.

Iekšējā aizņēmuma dzēšanas termiņi un procenti. 1996. gads bija valsts iekšējā aizņēmuma ziedu laiks, jo bija jāsedz arvien augošais budžeta deficīts. 1. martā apgrozībā esošo īstermiņa parādzīmju apjoms pārsniedza Ls 100 milj. robežu. Tā bija valsts parāda daļa, kas turpmāk bija jāatmaksā no valsts pamatbudžeta ar procentiem uz nodokļu maksātāju rēķina.

Šo obligāciju struktūra pēc termiņiem bija šāda:

1) 28 dienu parādzīmes – 7,8%;
2) 91 dienas parādzīmes – 51,7%;
3) 182 dienu parādzīmes – 40,5% (Finansu ministrijas dati).

Turpmāk tika piedāvātas gada parādzīmes ar 2 gadu ilgu termiņu.

Parādzīmju procentu likme nebija fiksēta. To noteica izloze, ko organizēja Latvijas Banka un kur piedalījās Latvijas komercbankas. Minēsim 1996. gada februāra izsoles rezultātus:

1) 28 dienu parādzīmēm izsole noteica 23,15% procentu gada likmi;
2) 91 dienas parādzīmēm procentu gada likme sasniedza 30,65%;
3) 182 dienu parādzīmes nodrošināja tās pircējiem 31,90% gadā.

Naudas tirgū veidojās kopumā nenormāla situācija. Latvijas komercbankas zaudēja interesi piešķirt jebkurus kredītus. Motivācija gaužām vienkārša: kredīti, kas bija saistīti ar rūpīgām pārbaudēm un lielu risku, deva mazāku gada procentu skaitu nekā absolūti drošas valsts parādzīmes bez jebkāda riska. Pēc statistikas datiem, īstermiņa kredīti 1996. gadā vidēji deva 24,7%, ilgtermiņa – 17,2%.[1] Bankas bez jebkādas piepūles un galvas lauzīšanas par kredītu efektivitāti un drošību pirka valsts parādzīmes un attiecīgos termiņos, gandrīz vai nepakustinot pirkstu, ievāca bagātīgu procentu ražu.

1997. gadā šī banku paradīze izbeidzās. Bezdeficīta pamatbudžets, Latvijas Bankas refinansēšanas likmes noslīdēšana līdz pat 4%, ekonomikas manāma atdzīvošanās, kredītu riska mazināšanās mainīja banku motivāciju. Valsts parādzīmes zaudēja savu pievilcību, un procentu gada likme strauji mazinājās, sasniedzot relatīvi zemu līmeni. Ieskatu par šīm izmaiņām sniedz šādi dati.

32.11. tabula

Valsts parādzīmju, obligāciju gada procentu likme[2]

Latvijas Banka līdz 30.01.98. pērk valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmes REPO (atpirkšanas) darījumiem par šādām likmēm	
Parādzīmju termiņš	Pirkšanas diskonta gada likme
1 mēnesis	2,75%
3 mēneši	3,00%
6 mēneši	3,50%
12 mēneši	5,00%
Obligācijas termiņš	Pirkšanas procentu (peļņas) gada likme
24 mēneši	6,25%
Parādzīmju cenu aprēķina atkarībā no dienu skaita līdz dzēšanas datumam	

Rehabilitācijas parādzīmes. Grūtais ekonomiskais stāvoklis, kurā nonāca "Latvijas Unibanka" un Krājbanka, prasīja speciālus glābšanas pasākumus. Tika nolemts šo banku bezcerīgos kredītus aizstāt ar valsts parādzīmēm, kas bankām dotu ienākumus procentu veidā. Līdz 1995. gada nogalei valsts bija emitējusi minētām bankām rehabilitācijas parādzīmes Ls 56,2 milj. apmērā. 1996. gadā minētās bankas saņēma parādzīmes vēl par Ls 54,2 milj., 1997. gadā – par Ls 41,8 milj., 1998. gadā – par Ls 32,3 milj., 1999. gadā – par Ls 23,5 milj., 2000. gadā – par Ls 15,0 milj., 2001. gadā – par Ls 5,0 milj. (Finansu ministrijas prognozes). Papildu glābšanas riņķis Krājbankai bija Ls 7 milj. bezprocentu parādzīmes.

Procenti, ko saņēma bankas par rehabilitācijas parādzīmēm, līdzinājās diskonta likmēm parastajām trīsmēnešu parādzīmēm plus 1,5%. Visu šo izmaksu avots bija valsts budžets. Veidojās diezgan pretrunīga situācija. Gan "Unibanka", gan Krājbanka bija daļēji privatizētas, un nodokļu maksātāju līdzekļi noteiktā summā tika "uzdāvināti" privātiem akcionāriem.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 11/97, 6. lpp.
[2] Dienas Bizness, 27.01.98.

Valsts ārējie aizņēmumi. Dažas valstis līdzekļu mobilizācijai organizē valsts aizņēmumus citās (bagātās) zemēs, kur tiek pārdotas aizņēmuma obligācijas. Parasti šīm obligācijām ir augsta procentu likme, kas kā magnēts pievelk naudīgus pircējus. To, ka ārzemju pircēji uzpērk iekšzemes aizņēmumu obligācijas, par ārēju aizņēmumu uzskatīt nevar.

Latvijas IKP lielums uz vienu iedzīvotāju, dažas ārpolitiskās realitātes praktiski liedz mūsu valstij organizēt valsts ārējos aizņēmumus.

Pēc vēstures ir zināms, ka 1913. gadā Rīga Anglijā izplatīja ārējā aizņēmuma obligācijas Rīgas saimniecības attīstībai. Pirmais pasaules karš lika aizņemtās summas izmantot Rīgas aizsardzības celtnēm. Pēc kara beigām un Latvijas kā patstāvīgas valsts nodibināšanās sākās ilgstoša diskusija starp Rīgu un Londonu par aizņēmuma dzēšanu. Londona prasīja Rīgas aizņēmuma obligācijas atmaksāt ar visiem procentiem. Rīga izvirzīja savus argumentus, ka aizņēmums nav atmaksājams, jo tā līdzekļi izmantoti karā pret kopējo ienaidnieku. Londona draudēja ar sankcijām. K. Ulmaņa valdība pēc 1934. gada galu galā parādu atzina un sāka izmaksāt procentus. Otrais pasaules karš, Latvijas inkorporācija PSRS, finansu vienošanās starp RSRS un Angliju šo Rīgas ārējo aizņēmumu nodeva kredītattiecību arhīvā.

32.3.5. Līzings

Efektivitātes vārdā. Kapitāla elementi, mašīnas, speciālās iekārtas dažkārt lietojamas konkrētā uzņēmējdarbībā ierobežotu laiku, kas ir krietni īsāks par amortizācijas termiņu. Investēt līdzekļus šāda kapitāla iegādei ir neefektīvi, jo kapitāla atdeve būs maza. Izeja – nepieciešamo iekārtu uz laiku nomāt, uz laiku aizņemties, maksājot nomas maksu. Tā, piemēram, nekādi neatmaksājas pirkt dārgu laboratorijas iekārtu, kas vajadzīga īslaicīgiem eksperimentiem. Laika gaitā speciālo iekārtu varēs izmantot vesela virkne uzņēmumu, tā palielinot šīs iekārtas izmantošanas atdevi. Speciālās iekārtas iznomāšana kļūst par komercdarbības formu. Tā rodas līzinga kā kredīta īpašas formas pirmais veids.

Kapitāla elementi uz nomaksu. Populārs līzinga objekts ir lieljaudas lidmašīnas, kam ir relatīvi augsta cena. Potenciālais pircējs, turpmāk lidmašīnas lietotājs, ne vienmēr ir spējīgs samaksāt lidmašīnas cenu. Te talkā nāk līzings – lidmašīnas noma; pēc noteikta gadu skaita lidmašīna kļūst par nomātāja īpašumu. Šāda tipa līzings ir lietojams arī automašīnu, dārgu iekārtu utt. iegādei.

Bankas un līzings. Pēc uzņēmuma pasūtījuma banka var nopirkt vajadzīgo iekārtu un tad to iznomāt pasūtītājiem. Arī šinī variantā var paredzēt, ka pēc zināma gadu skaita iekārta pāriet uzņēmuma īpašumā. Banka būtībā kreditē uzņēmumu ar to īpatnību, ka līzinga objekts līdz pilnīgai izpirkšanai paliek bankas īpašums.

Kas ir līzings? Atklāti runājot, pašiem līzinga speciālistiem īstas skaidrības par līzinga attiecību saturu nav. Līzings ir gan noma ar izpirkšanas tiesībām, gan pārdošana uz nomaksu, gan īpatnējs kredīts (kredītam pakļautas attiecības). Līzinga galvenā problēma ir īpašuma problēma. Līzinga objekti paliek līzinga devēja īpašumā un nekādā gadījumā, kamēr darbojas līzinga līgums, nav līzinga objekta lietotāja īpašums. Šie objekti tiek apdrošināti uz īpašnieka vārda. Līzings, saprotams, maksā naudu. Tā daba ir dažāda. Tā var būt parasta nomas maksa, pakāpeniska izpirkšanas maksa, kredīta dzēšana ilgākā laika periodā ar kredīta procentiem.

Maz kas Latvijā zina, ka eksistē īpašs līzinga koeficients. Tā ir speciāla maksa (nodeva) līzinga organizācijai, lai segtu līzinga objekta apkalpošanas izdevumus. Šis koeficients nav liels: intervālā no 0,5% līdz 1,5% no līzinga objekta cenas. Līzinga juridiskais nodrošinājums Latvijā nav īsti izstrādāts. Tāpēc līzinga līgumu slēgšana ir plašs pašdarbības lauks.

Līzinga veidi. Līzingam raksturīgi divi galvenie veidi. Pirmais veids – finansu līzings. Īpatnībā ir tā, ka ar pēdējo maksājumu līzinga līdzšinējais objekts maina īpašnieku – no līzinga devēja īpašuma automātiski kļūst par līzinga ņēmēja īpašumu. Viens no variantiem saistās ar piedāvājumu pirms līzinga beigu termiņa samaksāt atlikušo summu vai arī atteikties no līzinga objekta, to atdodot līzinga objekta īpašniekam.

Otrais veids ir operatīvais līzings. Tā faktiski ir noma. Beidzoties nomas termiņam, līzinga objekts tiek atdots tā īpašniekam. Līdz ar to izpirkšana netiek paredzēta un praktizēta. Jaunākais operatīvā līzinga

paveids ir pilns servisa līzings. To var lietot attiecībā uz automašīnām, motocikliem, visdažādāko elektronisko aparatūru.

Kādi ir līzinga objekti? Ieskatāmies "Pareksa bankas" vai "Pareksa līzings" reklāmas izdevumā. Izrādās, ka par līzinga objektu var kļūt nekustamā īpašuma objekti: māja, dzīvoklis, vasarnīca, garāža, jebkurš cits nekustamais īpašums, kas reģistrēts Zemesgrāmatā, Nekustama īpašuma novērtēšanas birojā vai Valsts zemes dienestā. Iespējams pat neprivatizēta dzīvokļa līzings.

Citā izdevumā lasām: līzingam pakļauts praktiski viss. Starp citu, "Pareksa banka" uzvarējusi konkursā par tiesībām līzinga kārtībā finansēt Lietuvas mašīnbūves uzņēmuma "Oruva motor" modernizāciju, piegādājot nepieciešamo iekārtu. Pievilcīgs līzinga objekts ir mobilie telefoni. Līzinga prakse zina gadījumu, kad pēc mobiliem telefoniem veidojas jau aizmirstās rindas.

Automobiļu līzings. Visā pasaulē, arī Latvijā, populārs ir automobiļu līzings. Tiek slēgts operatīva līzinga līgums uz vienu gadu, un līzinga ņēmējs lepni brauc ar jaunu mašīnu. Pēc gada viņš automašīnu atdod līzinga firmai un slēdz jaunu līzinga līgumu uz vienu gadu par jaunu mašīnu. Un atkal līzings ļauj sēdēt pie jaunas mašīnas stūres. Pēc gada viss atkārtojas. Netērējot naudu automašīnas pirkšanai, var par lētu maksu ik gadu braukt ar jaunu automobili. Ērti, lēti, bet partneri un sāncenši domā, kas esi tik bagāts, lai katru gadu varētu atļauties pirkt jaunu mašīnu.

32.12. tabula

Līzinga noteikumi

Līzinga devējs	Procentu likme	Pirmā iemaksa
"Tallinna Pank Leasing Latvia"	12–13	15%
"Hansa Leasing"	12–15	20%
"Unilīzings"	12,5–14	25%
Latvijas krājbanka	14 13–15*	15% 20–25%*
"Pareksa banka"	11,5 20*	15% 15%*
"Inserviss"	13	30%

Līzinga organizācija un noteikumi. Līzinga objektu skaitam un veikalu skaitam, kas sniedz līzinga pakalpojumus, ir tendence vērsties plašumā. Tā "Elkor–Līzings" apkalpo savu veikalu tīklu (objekti – elektroniskā aparatūra, televizori, muzikāli centri, videoaparatūra utt.). Speciālās līzinga firmas ISP, RD, "Līzinga Grupa", arī "Intehnika Serviss" īsteno līzingu ar plaša veikalu skaita starpniecību. Darbojas konkurence. Līzinga ņēmējam rodas iespēja sev sameklēt vispiemērotākā līzinga attiecības. Parasti līzinga sākuma summa svārstās ap 100 latiem. Nav retums, ka šī summa ir krietni mazāka – no Ls 5 līdz Ls 10. Līzinga līguma termiņš – no viena mēneša līdz vienam gadam. Ja runa ir par finansu līzingu, kur objekts ir iekārta, mašīnas, nekustamais īpašums, līzinga termiņš var būt pieci un pat vairāk gadu. Kāda ir parastā līzinga procentu likme? Atkarībā no objekta cenas, termiņa, dažiem līzinga specifiskiem apstākļiem, līzinga procentu likme mēnesī svārstās no 1 līdz 4% un tiek ņemta no atlikuma summas.

Kad var sākt lietot līzinga objektu? Obligāts nosacījums – jānokārto pirmā iemaksa. Tās lielums ir visai svārstīgs, atkarībā no tiem pašiem faktoriem, kas nosaka līzinga procentu likmi. Konkrēti pirmā iemaksa ir ar lielu amplitūdu no – 29 līdz 55% no objekta cenas. Tas vēl nav viss. Līzinga objekts obligāti jāapdrošina. To parasti dara firma līzinga devējs, un apdrošināšanas maksa parasti svārstās no 3% līdz 7,5% no objekta cenas.

No līzinga ņēmēja neprasa nekādus speciālus dokumentus, izziņas, izņemot pasi ar dzīvesvietas pierakstu. Dažas līzinga firmas, slēdzot līgumu par summu virs 500 latu, kā garantu prasa pasi ar Latvijas pierakstu. Līzingu garantēt var arī kāda vietējā firma.

* Lietotiem automobiļiem.

Līzings un risks. Mikrolīmenī risks saistās ar firmas līzinga ņēmējas maksātnespēju, ļaunākā gadījumā bankrotu. Ja līzinga ņēmēju vainas dēļ līzinga maksājumi tiek pārtraukti, līzinga objekts atgriežas pie tā īpašnieka, kas nesaņem ieplānotos ienākumus un ir spiests meklēt jaunu līzinga ņēmēju. Tas var būt apgrūtinoši, jo līzinga objekts jau ir daļēji nolietots. Tā likviditāte strauji krītas. Mikrolīmenī var būt pēkšņas cenu izmaiņas. Ja līzinga objektam cena ceļas, zaudētājs ir līzinga devējs; ja cena krītas, zaudētāja lomā jau nonāk līzinga ņēmējs.

Daudz zemūdens akmeņu var sastapt līzings makrolīmenī. Visupirms jāmin biznesa cikla lejupslīdes fāze, kad uzņēmumi spiesti lauzt jau noslēgtus līzinga līgumus. Nopietns līzinga devēja naidnieks makrolīmenī ir inflācija, tāpat valūtas kursa izmaiņa, banku noguldījumu procentu likmju kāpums, izmaiņas kredīta nosacījumos utt. Visi šie faktori savijas konkurences kamolā, padarot līzingu vairāk izdevīgu vai mazāk izdevīgu līzinga līgumslēdzējām pusēm. Līzings var krustot šķēpus ar parasto bankas kredītu, patērētāju kredītu un nelabvēlīgos makroekonomiskajos apstākļos atstāt konkurences lauku sāncensim. Starp citu, dažos rakstos faktoringu dēvē par līzinga paveidu.

Līzinga organizācija Latvijā. Likumsakarīga ir doma par līzinga tirgu. Te darbojas specifiski pārdevēji un pircēji. Pēc preses zināms, ka šā tirgus aktīvie dalībnieki 1998. gadā jau bija 14 līzinga organizācijas. Pēc pieejamas informācijas, puse no šīm organizācijām bija igauņu finansu struktūru meitas uzņēmumi. Tiek vērtēts, ka Latvijas līzinga tirgus dalībnieku kopējais portfelis (līzinga objektu kopsumma) līdzinājās Ls 40 milj. Šo summu var pamatos uzskatīt par kapitāla elementiem, par investīcijām. Trīs ceturtdaļas organizāciju, kas slēdz līzinga līgumus, ir komercbankas vai tām piederošie un pakļautie uzņēmumi. Tikai ceturtā daļa organizāciju, kas sniedz līzinga pakalpojumus vai slēdz līdzīgus darījumus, nav banku uzņēmumi. Tas apstiprina tēzi, ka Latvijā līzings ir cieši saistīts ar banku kredītu.

32.3.6. Patērētāju kredīts

Patērētāju kredīta būtība. Šis kredīta formas nosaukums it kā nepārprotami raksturo kredīta darbību. Patēriņa kredīta objekti ir tās preces, ko pērk un pārdod patēriņa preču tirgū. Debitors ir atsevišķs patērētājs, mājsaimniecība. Saimniekošanas praksē šī problēma nav tik skaidra. Patēriņa priekšmets dzīvoklis ir hipotēku kredīta objekts. Braukt ar lepnu vieglo automašīnu var uz līzinga pamatiem. Tāpēc "tīrā veidā" izdalīt patēriņa kredītu nenākas viegli.

Patēriņa kredīta objekti. *Pirmkārt,* šī kredīta objekti ir tie patēriņa priekšmeti, kas nav saistīti ar citām kredīta formām. *Otrkārt,* patērētāju kredītu tīrā veidā pastarpina kredīta kartes. Par šīm kartēm var uz kredīta iegādāties visu patēriņa preču klāstu no mājas elektronikas līdz kartupeļu kilogramam vai zobu pastas tūbiņai.

Kādreiz latviešu zemnieks ikdienas patēriņa priekšmetus sāli, ziepes, konfektes bērniem tuvākā veikalā pirka "uz krīta". Pārdevējs uz īpašas tāfeles atzīmēja pircēja parādu ar krītu. Šāda parāda fiksācija bija kredītkaršu vēsturiska priekštece. Šis patērētāju kredīts balstījās uz goda vārdu, parādzīmes netika prasītas. Patēriņa kredīts gan pagātnē, gan šodien ir pamatos īslaicīgs. Bieži tā termiņš sniedzas līdz tuvākai algas dienai. Un ilgāku laiku šo kredītu var izsniegt ilgstošas lietošanas patēriņa priekšmetu iegādei, piemēram, mēbelēm, šujmašīnai, mūzikas centriem utt.

Patēriņa kredīts un pieprasījums. Patēriņa kredīts ir iedarbīga pieprasījuma paplašināšanas svira. (Tas attiecas uz visiem kredīta veidiem.) Patēriņa kredīta gadījumā šī kredīta iedarbība gan mikroekonomiski, gan makroekonomiski izpaužas sevišķi reljefi. Kamēr ilgstošās lietošanas patēriņa priekšmetiem ir aktīvs noiets, pārdevējs nedomā šīs preces pārdot uz kredīta. Tikko pieprasījums krītas, preci sāk pārdot uz kredīta (mēbeles, mājas elektronika līdz pat mākslas priekšmetiem). Šāds solis var būt ekonomiski pretrunīgs. Kredīts iesaldē naudu precēs, ko apmaksās pēc īsāka vai ilgāka laika. Palēninās līdzekļu aprite. Procenti par patēriņa kredītu šos zaudējumus kompensē nelielā apmērā. Bet pārdot uz kredīta pārdevējam ir izdevīgāk, nekā bezdarbībā gaidīt pircēju un līdzekļu apriti vēl vairāk palēināt.

Lombards un patēriņa kredīts. Lombards ir patēriņa kredīts pret patēriņa preču ķīlu. Ja tev steidzīgi vajadzīga skaidra nauda, ir iespēja lombardā ieķīlāt kaut cik vērtīgu priekšmetu (rotaslietu, kažoku utt.) un bez kavēšanās naudu saņemt. Lombardos parasti ir augsta kredīta procentu likme un zems ķīlas novērtējums. Ja laikā (saskaņā ar noslēgtu līgumu) ķīla netiek izpirkta, lombards mēģina ķīlu

pārdot. Izvirzās ķīlu likviditātes problēma. Ne jebkura ķīla pat par relatīvi zemu cenu rod savu pircēju. Tas sadārdzina lombarda kredītu. Tomēr lombarda klients kritiskā brīdi ticis pie tik nepieciešamās skaidrās naudas un pēc tam, ķīlu neizpērkot, materiāli nekompensē prāvus materiālus zaudējumus sakarā ar vērtīgas mantas zaudēšanu.

Izpārdošana kā patēriņa kredīta alternatīva. Izpārdošanai ir tas pats galamērķis kā patēriņa kredītam: piesaistīt pircēju un atbrīvoties no liekiem preču krājumiem. Jāatšķir sezonas izpārdošana un piespiedu izpārdošana, kad ūdens smeļas mutē. Pircēja motivācija izpārdošanā un kredīta izmantošanā ir atšķirīga. Izpārdošanā pircēju pievelk zemāka cena, bet pirkums jāapmaksā uzreiz. (Abstrahējamies no kredītkartes lietošanas.) Patēriņa kredīta variantā prece ir dārgāka, bet maksāt var ilgāku laiku mazām summām. Pircēja motivāciju lielā mērā noteiks tā rocība. Jāņem vērā, ka ir arī preces, kam laiku pa laikam nosaka cenu atlaides (izpārdošana), bet kredīts tām nav paredzēts. Par izpārdošanu kā patēriņa kredīta alternatīvu var runāt tikai tad, kad vienu un to pašu preci var nopirkt izpārdošanā un uz kredīta. Iestājas tipisks aksioloģiskās motivācijas variants. Pircēji rīkosies atšķirīgi. Jāizpēta pārdošanas formas, cenas, lai secinātu, kam un kāpēc tiek dota priekšroka – izpārdošanai vai kredītam. Tas ir visai būtiski no pārdošanas taktikas viedokļa.

32.4. Valsts parāds

Iekšējais parāds. Debitora lomā nonāk ne tikai atsevišķs cilvēks, uzņēmums, apvienība, firma, bet arī pašvaldības un valsts. Valsts parāds dalāms iekšējā un ārējā. Iekšējais parāds veidojas visupirms sakarā ar valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmēm un attiecīgiem procentiem. Šī parāda iedarbība ir dažāda: *pirmkārt,* šis parāds (saistībā ar pamatbudžeta deficītu) ļauj dotā brīdī risināt vienu otru ekonomisku un sociālu problēmu. Runa var būt par budžeta līdzekļu izdalīšanu efektīvām investīcijām, kas ne tikai īsā laikā atmaksājas, bet arī nodrošina labu peļņu. Investīcijas infrastruktūra (tās modernizācija) var sekmēt līdzekļu ekonomiju, atteikšanos no dotācijām. Šāds iekšējais parāds galu galā valstij ir izdevīgs, nes tai labumu, vairo budžeta ieņēmumus. Ja iekšējais parāds kalpo privātam patēriņam, sociāliem mērķiem, tas atdevi naudā nedod, peļņu nenes, samazina budžetā iespēju segt citus izdevumus. Parāds nav brālis. Nākotnē budžets it kā sarūk. Nākotnes nodokļu maksātāju līdzekļi jāupurē uz pagātnes parādu un procentu maksājumu altāra. Šodienas labumi prasīs upurus rīt un parīt. Tāpēc iekšējais parāds ir krietni politizēta problēma, kas cieši saistīta ar valsts ekonomisko stratēģiju.

Diskutējama problēma. Mirstība ir lielāka nekā dzimstība. Latvijas iedzīvotāju skaits samazinās. Emigrācija nav šīs parādības pamatcēlonis. Visi speciālisti ir vienis prātis, ka veselības aprūpes nožēlojamais stāvoklis saistībā ar iedzīvotāju daļas nespēju apmaksāt medicīniskos pakalpojumus, slimokases polisi, dārgās zāles aktīvi sekmē mirstību. Nerunāsim par cēloņiem, kas ierobežo dzimstību. Pieņemsim, ka valdība nolēmusi izlaist speciālu valsts iekšējo aizņēmumu veselības aizsardzības radikālai uzlabošanai. Ārstēšana kļūs efektīvāka, mirušo skaits samazināsies. Kā izvērtēt šādu parādu, obligāciju un procentu apmaksu no rītdienas un parītdienas valsts budžeta līdzekļu viedokļa? Vai tas raksturojams kā nākamo paaudžu aplaupīšana? Mirt šodien vai mazliet trūcīgāk par iespējamo līmeni dzīvot rīt – tāda ir alternatīva. Cienījamo lasītāj, vai nav vērts padiskutēt par šāda iekšēja parāda lietderību?

Dažās valstīs, piemēram, Krievijā, Ukrainā, eksistē specifisks valsts parāds – neizmaksātā darba alga budžeta organizāciju darbiniekiem, pensijas pensionāriem. Parāds aug mēnešiem, aptverot gan akadēmiķus, gan sētniekus. Krievijas prezidents B. Jeļcins deva striktu norādījumu šo valsts parādu likvidēt līdz 1997. gada 31. decembrim. Gan Krievijas premjers, gan šīs valsts Finansu ministrija ziņoja, ka prezidenta norādījums esot simtprocentīgi izpildīts. Janvāra sākumā izrādījās, ka valsts parāds virknē apgabalu nebūt nav dzēsts. Vairākās citās NVS valstīs cilvēki budžeta iestādēs un organizācijās pat neuzdrošinās sapņot, ka valsts paredzamā nākotnē varētu šo parādu nokārtot. Latvijā nepazīst tādu problēmu. Budžeta organizāciju darbinieki un pensionāri saņem algu un pensijas precīzi paredzētos termiņos.

32.13. tabula rāda valsts parāda struktūru.

32.13. tabula

Valsts parādzīmes
LB līdz 03.11.2000. pērk REPO darījumiem šādus vērtspapīrus:
Valsts iekšējā aizņēmuma vērtspapīri

Parādzīmju termiņš	Pirkšanas diskonta gada likme
1 mēnesis	4,50%
3 mēneši	5,00%
6 mēneši	5,50%
12 mēneši	6,00%
Obligāciju termiņš	**Pirkšanas peļņas gada likme**
1 mēnesis	4,50%
3 mēneši	5,00%
6 mēneši	5,50%
1 gads	6,00%
2 gadi	7,50%
3 gadi	8,00%
5 gadi	8,50%

32.14. tabula

Banku kapitāls un rezerves (miljoni latu) 30.09.2000.

1.	"Pareksa banka"	46,151
2.	"Latvijas Unibanka"	42,158
3.	"Hansabanka"	29,339
4.	"Vereinsbank Rīga"	13,119
5.	Rietumu banka	8,986
6.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	8,118
7.	Aizkraukles banka	7,900
8.	Baltijas Tranzītu banka	7,521
9.	"Saules banka"	6,789
10.	"Banka Paritāte"*	5,623
11.	Pirmā Latvijas Komercbanka	5,395
12.	Latvijas ekonomiskā komercbanka	5,080
13.	Latvijas Krājbanka	4,829
14.	"Multibanka"	4,700
15.	"Māras banka"	4,261
16.	VEF banka	3,765
17.	Ogres komercbanka	3,668
18.	Latvijas tirdzniecības banka	3,088
19.	Trasta komercbanka	2,580
20.	Baltijas Starptautiskā banka	2,501
21.	"Merita Bank Plc." Rīgas filiāle	Nav nodalīts

*LB vērtējums nesakrīt ar publicētājā bilancē norādīto kapitāla un rezervju apjomu.

32.5. Aizdevu procenti un procentu likme

32.5.1. Aizdevu procentu ekonomiskā daba

Procenti kā īpatnējā cena. Makroekonomisko kategoriju loģika nosaka arī procentu ekonomisko dabu. Naudas tirgū nauda tiek pirkta un pārdota. Tātad nauda kā kredīts ir īpatnēja prece. Šai precei jābūt cenai. Specifiskajai precei naudai jeb kredītam ir sava specifiska cena. Šī kredīta cena ir procenti. Ka jau cena procentu likme ir atkarīga no naudas pieprasījuma un piedāvājuma samēra. Šāda teorētiska nostāja ir pamatota, bet vienpusīga.

Procenti kā maksa par pakalpojumu. Kredīts saistās ar pakalpojumu. Darbojas bankas klerki, eksperti, prognozētāji, vesela datoru un sakaru sistēma, visai nozīmīgas ir baņķieru komercdarbības spējas. Banka ir uzņēmums, kur tiek lietoti visi četri ražošanas resursi: zeme, uz kuras atrodas bankas ēka, pati bankas ēka, pilna ar kapitāla elementiem, vecāko un jaunāko ierēdņu armija, bankas smadzeņu centrs, kur kredīta likteņus lemj augstākie pārvaldnieki, kam ir jau pieminētās komercdarbības spējas. Bankā veidojas pievienotā vērtība, kad kredītam ir apkalpošanas izmaksas.

Jāņem vērā vēl viens būtisks faktors. Bankai jāmaksā procenti par noguldījumiem. Šie procenti ietilpst kredīta apkalpošanas izdevumos. Apkalpošanas izmaksas uz Ls 1 kredīta var visai svārstīties. Tas atkarīgs no ražošanas resursu jaunrades spēka, ražīguma līmeņa. Secinājums ir viens: bankas procenti pēc savas ekonomiskās dabas ir kredīta apkalpošanas izmaksas. Šis formulējums nebūt nav pretrunā ar raksturojumu, ka procenti ir naudas specifiska cena, kas atkarīga no kredīta pieprasījuma un piedāvājuma samēra. Formulējums par kredīta apkalpošanas izmaksām tikai izskaidro, kā veidojas naudas specifiskās cenas lielums.

Ir arī citi procentu ekonomiskās dabas skaidrojumi.

Likviditāte un psiholoģisks fenomens. XX gadu simteņa ekonomikas teorijas klasiķis Dž. Keinss aizdevu procentu dabu saskata pavisam citā apstāklī. Naudai ir absolūta likviditāte. Naudu aizdot nozīmē to uz laiku zaudēt ar visu tai piederošo likviditāti. Likviditātes zaudēšana prasa atlīdzību. Šī atlīdzība ir aizdevu procenti. Keinsa tēze skan: "Procentu likme ir atlīdzība par atteikšanos no naudas un tās likviditātes uz zināmu laiku." Kas nosaka šīs atlīdzības lielumu? *Pirmkārt,* naudas daudzums, precīzāk, kredīta pieprasījuma un piedāvājuma samērs. *Otrkārt,* naudas īpašnieku likviditātes priekšrocības pakāpe konkrētos apstākļos. Lasītājs nevar nepamanīt, ka naudas īpašnieku likviditātes pakāpe ir subjektīvs vērtējums, psiholoģisks faktors. To uzsver arī Dž. Keinss: "Procentu norma ir psiholoģisks fenomens."

Kapitāla tīrais ražīgums un aizdevu procenti. Mēs neatkārtosim mikroekonomikā iztirzāto mācību par kapitāla tīro ražīgumu, kas rada dabisko procentu likmi. Turpināsim aizsākto loģisko sakarību ķēdi. Ja kredīts tiek pārvērsts par kapitālu, sāk darboties kapitāla tīrais ražīgums. Tiek gūts ienākums no kapitāla, proti, dabiskie procenti. Ja kapitāls ir spējīgs, pateicoties jaunrades spēkam un tīram ražīgumam, radīt dabiskos procentus, tad tas pilnā mērā attiecas arī uz kredītu. Atliek secināt, ka aizdevu procenti ir adekvāti tiem procentiem, ko kā dabisks auglis sniedz kapitāls. Šāda tēze prasa papildinājumu. Ja debitors visus kapitāla radītos procentus atdos kreditoram aizdevu procentu veidā, debitoram nav vērts ņemt kredītu. Ienākums izpaliks. Motivācijas mehānisms tā regulē kreditoru un debitoru attiecības, ka vilks ir paēdis un kaza dzīva. Savu dabisko procentu tiesu saņem uzņēmējs, savu – kreditors; aizdevu procenti var būt tikai daļa no kapitāla procentiem. Kredīta pieprasījuma un piedāvājuma samērs ir faktors, kas regulē kapitāla procentu sadali un aizdevu procentu likmi.

Dabiskie un bankas procenti. Viena no agrīnām teorijām bija K. Vikseļa koncepcija, kas izklāstīta viņa grāmatā "Procents un cenas". K. Vikselis atšķir divus procentu veidus: dabiskie jeb kapitāla procenti un banku jeb naudas procenti. Dabiskie procenti līdzinās rūpnieciskai peļņai (bez banku kredīta izmantošanas); banku procentus nosaka pašas bankas. Starpības lielumu starp šiem diviem procentu veidiem nosaka pieprasījums pēc kredīta. Ja banku procenti ir mazāki par dabiskajiem, tas stimulē investīcijas, jo uzņēmēji saņem papildu peļņu. Pēc K. Vikseļa uzskata, banku procentu pazemināšana ir svarīgākais nosacījums, lai straujāk attīstītos ekonomika.

Inflācija un aizdevu procenti. Ņemot kredītu, tiek noteikts aizdevu procentu lielums. Pēdējais atkarīgs no aizdevu procentu likmes un kredīta termiņa. Inflācijas apstākļos naudas pirktspēja kredīta ņemšanas brīdī un kredīta dzēšanas brīdī var stipri atšķirties. Lai kreditors nebūtu zaudētājs, izmanto

procentu likmi. Jo augstāku vilni sit inflācija, jo lielāka ir minētā likme un otrādi. Tāpēc jāatšķir nominālā un reālā procentu likme. Reālā likme tiek izmantota, lai sargātu kreditoru no inflācijas zaudējumiem.

Nominālā procentu likme – inflācijas procenti = reālā procentu likme

Šī formula glābj no inflācijas sekām tikai procentus. Problēma ir krietni sarežģīta. Procentu likmei, slēdzot kredīta līgumu, jākompensē arī iespējamie zaudējumi attiecībā uz kredīta summu. Inflācijas apstākļos aizdevu procentu likme brīžiem liekas fantastiski augsta. Kā redzējām, tas ir likumsakarīgi. Latvijā ap 1993. gadu ir pieredzēta aizdevu procentu likme 1% dienā, 365% gadā. Šī pati problēma skar arī noguldījumu procentus.

Centrālās bankas refinansēšanas likme. Faktors, kas iespaido komercbanku kredīta procentu likmi, ir centrālās bankas procentu likme bankām galvenokārt par īslaicīgu kredītu. Tas arī saprotams no konkurences viedokļa. Ja komercbanka var saņemt centrālajā bankā lētu kredītu, tad pirmajai rodas iespēja arī pašai pārtrumpot konkurentus, piesaistot klientus ar izdevīgākiem noteikumiem. Centrālās bankas procentu likme (refinansēšanas likme), arī procentu likme operācijām REPO, uzpērkot pirms termiņa valsts parādzīmes, ir iedarbīgs procentu likmju regulators visai banku sistēmai. Komercbanku kredīta procenti seko (nevis sakrīt) centrālās bankas refinansēšanas likmei, kas ir valsts ekonomiskās politikas iedarbīgs ierocis. Tālākā cēloņsakarība jau saistās ar investīcijām.

Investīcijas un kredīta procentu likme. Motivācija ir elementāra. Zemāka procentu likme piesaista investīcijas. Augstas procentu likmes iedarbojas uz investoru kā krusts uz velnu. Tomēr investīcijas ir pastarpināts loceklis. Investīciju magnēts ir perspektīvā peļņas norma. Kredīta lētums galu galā kāpina peļņu. Augstākā peļņa zināmos ietvaros ir zemākās procentu likmes funkcija.

32.15. tabula

Ilgtermiņa kredīta procentu likmes, refinansēšanas likme un inflācija (%)

	Procentu likmes	LB refinansēšanas likme	Inflācija	
			Patēriņa cenu indekss	Ražotāju cenu indekss rūpniecībā
			gada vidējais rādītājs	gada vidējais rādītājs
1994. g. decembris	41,8	25,0	35,9	16,9
1995. g. decembris	25,6	26,5	25,0	11,9
1996. g. decembris	30,1	24,0	17,6	13,7
1997. g. decembris	13,3	9,5	8,4	4,1
1998. g. decembris	12,9	4,0	4,7	1,9
1999. g. decembris	13,2	4,0	2,4	–1,0
2000. g. oktobris	9,9	4,0	2,0	0,2

Korelatīvais sakars starp ilgtermiņa kredīta procentu likmi, LB refinansēšanas likmi un inflāciju ir acīmredzams. Inflācijas iespaids jāprognozē vairākus gadus uz priekšu. Turklāt nozīmīga ir nevis tikai patēriņa preču indeksa, bet gan ražotāju cenu indeksa prognoze.

Būtiska īpatnība. Investīcijas Latvijā galvenokārt nav pašmāju, bet svešzemju. Ārzemju investors ņem kredītu investīcijām citā zemē un pēc tās procentu likmēm. Saprotams, šīm likmēm nav nekāda sakara ar tiem faktoriem, kas nosaka Latvijas komercbanku ilgtermiņa procentu likmes. Motivācija ir viena: nopelnīt no uzņēmējdarbības Latvijā. Šajā sakarībā investoru interesē inflācija Latvijā tik daudz, cik tā iespaido ienākumu gūšanas iespēju. Tirgzinību gaida sarežģītas prognozes, kas ļauj cerēt uz peļņu brīvi konvertējamā valūtā, jo investē galvenokārt eksportam. Bet šinīs aprēķinos sava loma ir arī latiem (darba algas izmaksas, nodokļu maksājumi, pirkumi uz vietas utt.). Tāpēc jāievēro vietējā inflācija un lata valūtas kursa stabilitāte (brīžiem nelielas izmaiņas pret USD).

Virkne investīciju tiek saņemtas kā kredīti no starptautiskām organizācijām ar pazeminātām procentu likmēm. Tas palielina peļņu, paaugstina rentabilitāti un ir pievilcīgs investīciju stimuls. Tāpēc Latvijas komercbanku kredīta procentu likmes motivācijas loma nav jāpārspīlē. Projektos rūpīgi jāapsver, no kurienes nāk kredīti investīcijām. Lemjot par investīcijām, pēdējais vārds vienmēr būs peļņai.

32.6. Divlīmeņu banku sistēma

Funkciju atšķirības. Mūsdienu banku sistēmai raksturīgi divi līmeņi. Pirmais līmenis – centrālā banka jeb valsts banku banka. Šī banka īsteno noteiktas valsts regulējošās funkcijas, tai nav nekāda tieša sakara ar uzņēmējdarbību, tā ir atbildīga par visu banku sistēmu, to uzrauga. Centrālās bankas funkcijas parasti pilda viena valsts banka, kas būtībā ir valsts institūcija. Ir arī izņēmumi. ASV darbojas centrālā rezervju sistēma, ko veido 12 bankas. Kā redzam, šo banku skaits nesakrīt ar ASV štatu skaitu, tātad nav administratīvā dalījuma. 12 bankas pārstāv plašus un ekonomiski spēcīgus ASV ekonomiskos rajonus. Katra no divpadsmit bankām pēc īpašuma formas pieder dotā ekonomiskā reģiona privātām bankām. Kārtējo reizi mēs saskaramies ar specifisku divsejainu Jānusu: viena seja ir tīri privāta (privāto banku apvienība); otra seja ir valsts seja, jo šo banku politiku nosaka valsts orgāns – pārvaldnieku padome, kam ir plašas regulēšanas un kontroles tiesības. Katrā no 12 reģioniem ir sava centrālā banka ar dolāru emisijas tiesībām. Šo centrālo banku autonomija ir stingri vien ierobežota. Pārvaldnieku padomes politiku un lēmumus, kas obligāti centrālās rezervju sistēmas bankām, palīdz veidot divi valsts orgāni – Atklātā tirgus komiteja un Federālā konsultatīvā padome.

Vācijas banku sistēma būtiski atšķiras no ASV sistēmas. Vācijā ir viena centrālā banka – Vācijas Bundesbanka (valsts banka), kam vienīgai ir tiesības emitēt markas un ar pakļautām valsts bankām katrā no Vācijas federatīvām zemēm kontrolēt naudas apgrozību. Augstākais orgāns ir Centrālā banku padome, federālo banku politikas ģenerators un noteicējs. Te ir vienota, kaut arī federāla banku sistēma.

Eiropas Savienības Eiropas monetārā ūnija (*EMU*), Centrālā banka un valstu centrālās bankas, to funkcijas, tiesības ierobežojumi ir vēl tapšanas stadijā. Par šo problēmu pilnīgāk lasiet nodaļā "Eiro un lats". Viens ir skaidrs: līdzšinējā ES banku sistēma tiks radikāli reformēta. ES principā saglabāsies divlīmeņa banku sistēma.

Otrais līmenis ir komercbankas un tām pielīdzinātas bankas, kas tieši apkalpo komercdarbību.

Arī Latvijā pēc Rietumu parauga ir divlīmeņu banku sistēma. Pirmo līmeni veido Latvijas Banka; otro līmeni ap 30 komercbanku. Pirmā un otrā līmeņa banku funkcijas ir principiāli atšķirīgas.

32.6.1. Centrālās bankas autonomijas problēmas

Pirmais viedoklis. Strīdu nav: centrālajai bankai jābūt autonomai, patstāvīgai savos lēmumos, brīvai no politisko partiju spiediena, populistisko lozungu iespaida. Parasti centrālās bankas politiku virza augstāko likumdošanas orgānu speciāli lēmumi. Brangs strīda ābols tomēr pastāv. Tas skar autonomijas rāmjus, atbildības pakāpi par tautsaimniecības attīstību, konkrētu funkciju īstenošanu. Diskusija rit ap diviem pretējiem viedokļiem.

Pirmais viedoklis. Centrālās bankas autonomija ir visaptveroša. Atbildība augstākā likumdošanas orgāna priekšā ir tīri formāla. Latvijas Banka nevienu reizi nav atskaitījusies Saeimai. Valsts Prezidentam algu nosaka Saeima, bet Latvijas Banka (tās padome) pati sev nosaka algu līmeni. Praktiski nav valsts orgāna, kas kaut minimāli uzraudzītu centrālo banku (LB), Latvijas Bankas monetāro un kredītpolitiku, neviens neprasa tās obligātu koordināciju ar Ministru kabinetu. Latvijas tautsaimniecības attīstība nav Latvijas Bankas druva. Latvijas Banka ir atbildīga vienīgi par naudas apgrozību un lata valūtas kursa stabilitāti.

Otrais viedoklis. Centrālā banka ir atbildīga par valsts tautsaimniecības politiku, ir viens no ekonomikas stratēģijas ieročiem. Visas centrālās bankas funkcijas tiek koordinētas ar valdību un cieši saistītas ar ekonomikas stratēģijas mērķu kopu. Naudas emisija, kredītpolitika, valūtas kurss nav autonomi fenomeni, bet pakļauti sociālās tirgus saimniecības mērķiem. Tātad divi virzieni ir maksimāla autonomija pretmetā ierobežotai autonomijai. Teorijā šie viedokļi ir cieši saistīti ar monetārisma pretmetu keinsismam, ar piedāvājuma teorijas atšķirību no pieprasījuma teorijas.

Latvijas Banka īsteno pirmo viedokli. Tas, mūsuprāt, noved pie tā, ka Latvijas Bankas potenciāls pilnā mērā netiek izmantots. LB autonomija brīžiem noved pie pasivitātes. LB vēl nekad nav pacēlusi savu balsi pret pasākumiem, kas nepārprotami sekmē izmaksu inflāciju. Tā ir atraušanās no Latvijas tautsaimniecības un iedzīvotāju dzīves līmeņa problēmām.

32.6.2. Centrālās bankas (Latvijas Bankas) funkcijas

32.6.2.1. Naudas emisija un naudas daudzuma regulēšana apgrozībā

Naudas emisija. Latvijas Bankai kā visām centrālām bankām ir likuma piešķirtas monopoltiesības emitēt nacionālas naudas zīmes un monētas. Naudas daudzumu apgrozībā emitē atbilstoši papīra naudas apgrozības likumam (Irvinga Fišera likums M x V = Q x P), lai nepieļautu ne naudas badu, ne inflāciju.

Naudas emisijai ir vairākas apakšfunkcijas. *Pirmkārt*, tā regulē naudas daudzumu apgrozībā. *Otrkārt*, tīri tehniski nomaina nolietotas naudaszīmes un monētas atbilstoši speciāliem normatīviem. *Treškārt*, kopējās naudas emisijas ietvaros emitē jubilejas monētas. Tā speciālas monētas tika emitētas par godu Latvijas neatkarības 75. gadadienai. Īpašs monētu klāsts gaida iedzīvotājus un iepriecinās numismātus, sagaidot Rīgas 800 gadu jubileju. Jubilejas monētas parasti tiek kaltas no cēlmetāliem, un to tirgus cena krietni pārsniedz nominālu. Šī monētu emisija ir LB papildu ienākuma avots.
Priekšstatu par naudas emisijas apmēriem sniedz 32.16. tabula.

32.16. tabula

Skaidra nauda apgrozībā perioda beigās, Ls milj.[1]

1993. g.	1995. g.	1997. g.	1999. g.	2000. g. decembris
179,1	225,9	332,7	377,4	427,7

Naudas emisijas pieaugums liecina par noteiktiem panākumiem ekonomikas augšupejā. Raksturīgi, ka komercbanku masveida maksātnespējas virknē 1995. gada nogalē skaidrās naudas daudzums apgrozībā samazinājās.

Komercbanku rezerves LB un naudas daudzums apgrozībā. Bankas naudas daudzums un naudas multiplikators ir tieši atkarīgs no komercbanku rezervju likmes centrālajā bankā. No visiem noguldījumiem jebkurā valūtā Latvijas komercbankām ilgus gadus 8% jātur kā rezerve Latvijas Bankas speciālā bezprocentu kontā. Šī rezervju normatīva noteikšana ir LB kompetencē. Vajadzības gadījumā LB var šo rezervju procentu likmi un komercbanku līdzekļu lielumu kredītu piešķiršanai mainīt. Tā tas notika 2000. gada nogalē, pazeminot obligāto rezervju normatīvu līdz 6%. Tas dod iespēju regulēt naudas daudzumu apgrozībā. Pirmais variants. Rezervju likme tiek samazināta. Komercbanku iespēja izsniegt kredītu aug. Naudas multiplikators palielinās. Ar vairākiem starpposmiem skaidrās naudas daudzums apgrozībā aug. Otrais variants. Rezervju likme tiek palielināta. Komercbanku rīcībā esošais naudas daudzums, ko var piešķirt kredītiem, samazinās. Naudas multiplikators sarūk. Skaidrās naudas daudzums, kas galu galā nonāk apgrozībā, kļūst mazāks.

Diskonta likme un naudas daudzums. Kredītnaudas emisija, balstoties uz vekseļu portfeļa diskontu, jau ir iztirzāta iepriekš, noskaidrojot banknošu izcelšanos. Šodien, kad visa emitētā nauda pēc savas ekonomiskās dabas ir papīrnauda un pakļaujas papīrnaudas apgrozības likumam (Irvinga Fišera likumam), diskonta likme darbojas citā vīzē. Diskonta kredīta daba paliek. Centrālā banka, diskontējot komercvekseļus, ko tai ar savu garantiju iesniedz komercbankas, izsniedz kredīta kārtībā skaidru naudu (precīzāk, naudu agregāta M1 ietvaros). Šinī mehānismā nozīmīgs motivācijas spēks ir diskonta likme (šī kredīta procentu gada norma). Ja centrālā banka diskonta likmi pazemina, uzņēmēju un baņķieru reakcija ir viegli prognozējama: diskonta apmēri pieaug, diskonts kļūst izdevīgs, jāmaksā mazāki procenti un pieaug saņemamā naudas summa. Ja toties centrālā banka diskonta likmi paaugstina, interese par diskontu sarūk. Diskonts kļūst dārgs, procentu zaudējumi pieaug, saņemamais naudas daudzums diskontēto vekseļu vietā samazinās. Tādā kārtā centrālā banka, regulējot diskonta likmi, vienlaikus tieši regulē arī naudas daudzumu apgrozībā.

Šis diskonta mehānisms Latvijā nedarbojas, jo trūkst galvenā – normālas komercvekseļu apgrozības.

Kredīti valdībai. Centrālajai bankai nav tiesību piešķirt kredītus uzņēmumiem, firmām, toties valdību (praktiski Finansu ministriju) LB kreditēt ir atļauts. Cits jautājums, cik tas ir lietderīgi, kādām

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 12/97, 6. lpp. 1/2001, 45. lpp.
Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – Rīga, 2000. g. jūnijs.

vajadzībām šie kredīti kalpo, vai tā netiek slēpts budžeta deficīts un sekmēta pieprasījuma inflācija. Nepārprotami ir tas, ka šādi kredīti izlietošanas gaitā palielina skaidru naudu apgrozībā.

Kredīti komercbankām. Šāds pats gala rezultāts ir centrālās bankas kredītiem komercbankām. Tikai ievērosim, tā ir naudas kustība turp un atpakaļ. Kad parāds jāatdod, naudas daudzums apgrozībā samazinās.

Lombarda kredīti. Centrālā banka nekādā gadījumā nav lombards, kur par mantu, vērtslietu, ķīlu izsniedz kredītu. Lombarda kredīti ir centrālās bankas kredīti pret komercbanku vērtspapīru ķīlu. Tie ir parasti īstermiņa kredīti, kas uz samērā neilgu laiku papildina komercbanku brīvos naudas līdzekļus, kas lieti noder kredītu piešķiršanai. Šo kredītu izlietošanas mehānisms galu galā palielina skaidrās naudas daudzumu apgrozībā. Tāpat kā citi centrālās bankas kredīti tie vairo naudas agregātu M1.

Operācijas atklātajā tirgū. Valsts parādzīmes, valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas ar fiksētu procentu likmi laiž apgrozībā Finansu ministrija. Praktiski izsoles organizē, pārdošanu ievada centrālā banka. Valsts parādzīmes no vieniem pircējiem – komercbankām nonāk pie otriem pircējiem – uzņēmumiem, firmām, fiziskām personām. Šāds atklāts pirkšanas akts samazina naudas apgrozību M1 un skaidru naudu apgrozībā. Samaksājot par obligācijām, pircējs atbrīvojas no naudas daudzuma pirkuma ietvaros. Šī nauda galu galā nonāk centrālajā bankā, kas šo naudas summu var izņemt no apgrozības. Naudas daudzums apgrozībā attiecīgi samazinās. Valsts parādzīmju pārdošana tādējādi kalpo kā naudas pārdošanas regulators apgrozībā. Centrālās bankas pienākums ir uzpirkt tai piedāvātās valsts obligācijas. No centrālās bankas kasēm nauda nonāk obligāciju pārdevējiem, vienalga, vai tā ir komercbanka, uzņēmējs, firma vai privātpersona. Arī šīs operācijas ir pilnīgi atklātas. Apgrozībā nonāk attiecīgais skaidras naudas daudzums. Aug naudas agregāts M1. Naudas daudzuma regulēšana ir acīmredzama un atklāta.

32.6.2.2. Otrā līmeņa banku pārraudzība

Pārraudzības nepieciešamība. Centrālā banka ir banku banka, kuras pienākums ir pārraudzīt visu banku sistēmu. 1995. gada vasaras komerckrīze Latvijā lieku reizi liecināja, ka šai pārraudzībai jābūt nevis formālai, bet pēc būtības. Trūkumiem, pārkāpumiem, noteikumu ignorēšanai ir tālejošas sekas, kas brīžiem aptver visu tautsaimniecību. Vienas bankas kļūme pilnībā var raut sev līdzi citas bankas un galu galā izraisīt paniku kreditoru starpā, kas ir visbīstamāk otrā līmeņa bankām, kad liels skaits banku pēkšņi kļūst maksātnespējīgas.

Latvijā nav vietējo profesionālo baņķieru, kas labi pārzinātu banku darbību. Tas pastiprina pārraudzības nepieciešamību, jo šī pārraudzība ir vienlaikus laba skola jaunajiem baņķieriem.

Banku licencēšana. Komercbanka drīkst uzsākt darbību, tikai saņēmusi LB licenci. Šīs licences izsniegšana nedrīkst būt formāls akts, bet prasa iepriekšēju rūpīgu pārbaudi, vai ievēroti visi nosacījumi, ne tikai pamatkapitāla lielums darbības uzsākšanai. LB ir atbildīga arī par banku vadības apstiprināšanu. LB izsniegta licence nosaka arī bankas darbības virzienus, un ne visām bankām pat tiek atļauts nodarboties ar dažiem pamatdarbības veidiem. 1997. gada sākumā tikai 19 bankām no apmēram 33 bankām bija atļauts pieņemt noguldījumus no iedzīvotājiem. 2000. gada vidū minētās tiesības nebija tikai vienai bankai.

Atgādināsim, ka pirms 1995. gada komercbanku krīzes banku skaits Latvijā tuvojas 60. Daļa šo banku bija t.s. kabatas bankas, kuras licencēt pēc būtības nedrīkstēja. Kabatas bankas dibina uzņēmēju grupa, lai saņemtu sev no "dzimtās" bankas lētus kredītus, parasti pārkāpjot kredītu piešķiršanas nosacījumus. Kabatas banka, savākusi saviem kredītiem klientu noguldījumus, bieži vien šos kredītus nemaz negrasās ar procentiem atdot, bet pasludina sevi par maksātnespējīgu vai pat bankrotējušu. Tā tas notika ar kabatas bankām komercbanku krīzes laikā. Faktiski notiek noguldītāju aplaupīšana. Un šādām kabatas bankām, kam dokumenti formāli bija kārtībā, LB dāsni piešķīra licences. Dažas licencētas bankas darbojas pēc "piramīdas" principa. Jauni noguldījumi rada finansiālu iespēju veciem noguldītājiem izmaksāt paredzētos procentus. Bet vienā jaukā dienā šo banku "piramīdu" īpašnieki pazūd ar visu noguldītāju naudu nezināmā virzienā. Tas, ka LB šādām bankām bija izsniegusi licences, bija noguldījumu zaudētājiem mazs mierinājums. Būtībā bēdīgi slavenā "Banka Baltija", "Banka Olimpija", daža cita izčibējusi banka bija kabatas bankas un zināmu laiku darbojās pēc "piramīdas" principa. LB vadība līdz ar pieredzes bagātiem ārzemju ekspertiem šajā jomā bija gaužām

akli. "Bankas Baltija" likvidators pat iesūdzēja tiesā tos auditorus, kas 1993. un 1994. gadā pozitīvi vērtējuši "Bankas Baltija" darbību, maldinājuši gan LB vadību, gan sabiedrību. Līdz ar to auditori ir līdzvainīgi šīs bankas bankrotā. Nokavējusies patiesā informācija par reālo stāvokli bankā vairs nespēja situāciju glābt.

Rezervju problēma. Mēs vēlreiz atgādinām, ka katrai komercbankai no visiem noguldījumiem latos un brīvi konvertējamā un citā valūtā jānogulda LB bezprocentu rezerves kontā 6%. Lielu drošību, sargājot banku no krīzes, tas nerada, bet sākums drošības rezervēm ir likts.

Tika dibināts komercbanku iemaksas noguldījumu garantiju fonds. Iemaksas šinī fondā ir atkarīgas no noguldījumu kopsummas katrā konkrētā bankā. 2000. gada 20. jūlijā iemaksas šinī fondā sasniedza 2,468 milj. latu. Kaut arī pēdējā laikā iemaksas garantiju fondā sakarā ar noguldījumu izaugsmi ir palielinājušās, fonda līdzekļu summa ir visai pieticīga. Jāievēro, ka komercbanku noguldījumi, pēc LB aprēķiniem, līdzinās 1,54 miljardiem latu, t. sk. fizisko personu noguldījumi – 407,8 miljoni latu.

Saskaņā ar likuma noteikumiem banku maksājumi garantiju fondā ceturksnī ir 0,075% no fizisko personu noguldījuma vidējā atlikuma bankā iepriekšējā mēnesī[1].

Tiesību akti vienlaikus nosaka, ka no 2000. gada sākuma līdz 2001. gada beigām noguldītājiem atlīdzība ir jāizmaksā noguldījumu apmērā, bet ne vairāk kā Ls 1000; no 2002. gada atlīdzības summa pieaugs līdz 3000 latu, 2004. gadā – 6000 latu un 2008. gadā – 11300 latu. Atgādināsim, ka ASV maksimālā atlīdzības summa līdzinās tika 10000 USD.

Noguldījumu garantiju fonda tiešais uzdevums ir stiprināt iedzīvotāju uzticību bankām, veicināt naudas glabāšanu nevis zeķē, bet bankās, ievērojot, ka noguldījumi bankām ir kredītu piešķiršanas avots. Vēl 1999. gada decembra beigās noguldītājs varēja cerēt uz kompensāciju ne vairāk kā Ls 500 apmērā, bet jau 2000. gada janvārī šī summa dubultojās. Banku iespējamā maksātnespēja perspektīvā noguldītājiem kļūst arvien mazāk sāpīga.

32.4. diagramma

Noguldījumu garantiju fonds[2]
Banku iemaksas fondā (Ls)
(10 lielākie iemaksātāji)

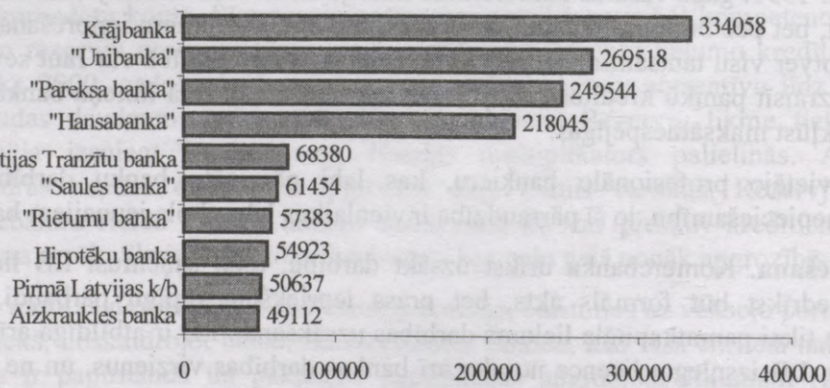

Fonda uzkrājumi (milj. Ls)
(gada ceturkšņa sākumā)

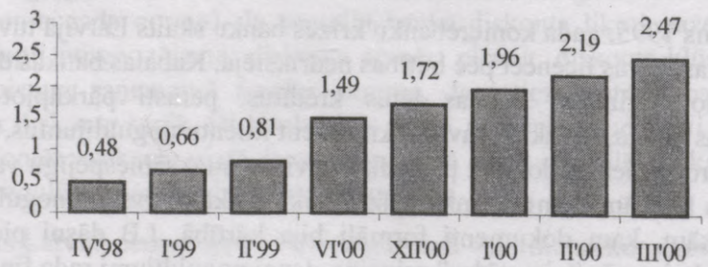

[1] Diena, 2000. g. 21. jūlijs.
[2] Turpat.

Risks un drošība. Kredīts vienmēr ir risks. Praktiski bez riska ir valsts parādzīmes. Pieredze liecina, ka tie kredīta nodrošināšanas pasākumi, kurus iepriekš apskatījām, absolūto drošību negarantē. Tādēļ pēc 1995. gada komercbanku krīzes tika nolemts pilnveidot pretriska pasākumus. *Pirmkārt,* katrs kredīts ir izvērtējams no riska viedokļa. *Otrkārt,* bankām atkarībā no kredīta riska pakāpes jāveido speciāls uzkrājumu fonds.

32.17. tabula

Speciālo uzkrājumu normas komercbanku kredītiem un ārpusbilances saistībām

Kredīta novērtējums	Uzkrāšanas norma %
Standarta	0
Uzraugāmie	10
Zemstandarta	30
Šaubīgie	60
Zaudētie	100

Šai sistēmai jārosina bankas izsniegt kredītus, kas neprasa speciālu līdzekļu uzkrājumus (standarta kredītus). Visi pārējie kredīti nosaka bankām līdzekļu ierobežošanu. Presē izcēlās diskusija par to, tieši kādi līdzekļi tiek samazināti. Diskusijas dalībnieki beidzot nolēma, ka speciālu uzkrājumu avots ir nevis līdzekļi kredītiem, bet banku peļņa. Tas baņķieriem sajūsmu neizraisīja. Domāju, ka strīds vēl nav galā. Ja, piemēram, piešķirts šaubīgs kredīts un speciāli jāuzkrāj 60% šī kredīta īpašā fondā, tas samazina bankas līdzekļus kredīta piešķiršanai citiem klientiem. Diskusijas dalībnieki var it viegli vienoties pēc parunas "Cik plats, tik garš". Ir vienā, ir otrā gadījumā līdzekļi tiek iesaldēti. Saprotams, var apgalvot, ka šaubīgie kredīta līdzekļi tiek kompensēti uz peļņas rēķina. Grāmatvedībā un peļņas lieluma noteikšanā un sadalē tam ir nozīme. No kopējo līdzekļu lieluma viedokļa uzņēmuma zaudējums ir pilnīgi vienāds. Veidojas situācija, it kā kredīts piešķirts par 60% lielāks, nekā tas ir faktiski.

Pašu kapitāls un kredīti. Viens no komercbanku uzraudzības normatīviem ir bankas pašu kapitāla attiecība pret aktīvu un ārpusbilances posteņu kopsummu (galvenokārt kredīti un investīcijas vērtspapīros un citās uzņēmējsabiedrībās). Lai stimulētu kredītus un ieguldījumus dažādās uzņēmējdarbības sfērās, minētā attiecība nedrīkst būt mazāka par 10%. Jāievēro, ka daža laba banka galvenokārt pelna ar norēķinu organizāciju, dažādiem klientu pakalpojumiem, valūtas maiņu.

Cits normatīvs nosaka, ka vienai personai, firmai, sabiedrībai, komercbankai liegts izsniegt kredītus, kas par 10% pārsniedz pašu kapitālu. Lai neveidotos kabatas bankas, akcionāriem un ar viņiem saistītām grupām komercbankai noteikts stingrs limits: komercbankas izsniegtie kredīti nedrīkst pārsniegt 15% pašu kapitāla.

Lai komercbankas nezaudētu savas darbības pamatkapitālu, noteikts, ka komercbankas līdzdalība citas uzņēmējsabiedrības pamatkapitālā, kas nav bankas, nedrīkst pārsniegt 15% no banku pašu kapitāla. Šī normatīva turpinājums nosaka, ka komercbanku kopējā līdzdalība citu uzņēmējsabiedrību pamatkapitālā nedrīkst pārsniegt 60% no komercbankas pašu kapitālu.

Mātes un meitas attiecības. Šīs attiecības ir daudzšķautņainas ar daudzām detaļām. Komercbanku normatīvi ierobežo mātes pārmērīgo "mīlestību" pret savām meitām, proti, komercbankas nedrīkst tieši vai netieši kreditēt pašas izlaisto vai tās mātes vai meitas uzņēmumu izlaisto akciju iegādi, kā arī pieņemt par kredītnodrošinājumu pašas akcijas.

Komercbanku dibināšanas nosacījumi. Komercbanku dibināšanas kapitāls ir Ls 2 milj. Piecu gadu laikā no reģistrācijas brīža šis kapitāls jāpalielina līdz Ls 3 milj. Šie dibināšanas un attīstības miljoni atbilst ES prasībām. Dibinātāju skaitam tagad jābūt vismaz 7 (agrāk minimums bija 3). Stingra ir prasība, ka banku nedrīkst dibināt tāds uzņēmums, kas reģistrēts beznodokļu zonā.

Mēs jau uzsvērām, ka katram kredītam jābūt nodrošinātam ar ķīlu. Šī ķīla var būt gan kustamais, gan nekustamais īpašums. Vai var izsniegt kredītu arī bez ķīlas? Atbilde ir pozitīva. Tikai jāievēro normatīvā prasība, ka kredīti, kas izsniegti bez nodrošinājuma, nedrīkst pārsniegt 10% no pašu kapitāla.

Speciāls normatīvs regulē komercbankas valūtas atklāto pozīciju.

Komercbanku atklātā pozīcijā nedrīkst pārsniegt:

1) nevienā atsevišķā ārvalstu valūtā 10% no pašu kapitāla;
2) kopsummā visās ārvalstu valūtās 20% no pašu kapitāla.

Vienotā uzraudzība. Pieņemts lēmums veidot vienotu Finansu un kapitāla tirgus komisiju. Latvijas Banka tiek lielā mērā atbrīvota no kredītiestāžu darbības uzraudzības, kontroles. Šī funkcija pāriet vienotai Finansu un kapitāla tirgus komisijai (FKTK). Domājams, ka FKTK veidos pēc funkcionālā, nevis nozaru principa. Tad ar 2000. gada 1. jūliju sāka darboties trīs "lielie" departamenti: *pirmkārt*, uzraudzības departaments; *otrkārt*, metodoloģiskais departaments, *treškārt*, juridiskais un licencēšanas departaments.

Nozaru uzraudzības principam ir zināmas ērtības. Tas dod iespēju kontrolēt nozares specifiku. Bet tam ir arī savi trūkumi. Ar vērtspapīriem galvenokārt nodarbojas bankas. Tāpēc lietderīgi vienlaikus uzraudzīt kā banku, tā vērtspapīru tirgu. "Dienas Bizness" 2000. gada 1. decembrī publicēja FKTK pašreizējo struktūru, kas būtu jāpārveido uz jauniem principiāliem pamatiem. (sk. 32.3. shēma).

Pārējās Latvijas Bankas funkcijas. Daudzpusīgajā pirmā līmeņa bankas darbībā īpaša vieta ir valūtas problēmām. *Pirmkārt,* LB nosaka (regulē) lata valūtas oficiālo kursu pret brīvi konvertējamām valūtām. *Otrkārt,* LB nosaka LB kursu grāmatvedības uzskaitei uzņēmumiem. *Treškārt,* LB ir Latvijas valsts valūtas krājumu un zelta krājumu glabātāja.

LB pārstāv Latvijas valsti starptautiskās valūtas un kredītorganizācijās.

Latvijas Bankas aktīvi un pasīvi. Latvijas pirmā līmeņa bankas (LB) darbības kopainu sniedz 32.18. tabula.

32.18. tabula

Latvijas bankas aktīvi un pasīvi[1]

(mēneša beigās; Ls milj.)

	1999. IX	1999. XII	2000. III	2000. X
Aktīvi – pavisam	**563,1**	**611,1**	**540,9**	**625,8**
tai skaitā:				
ārējie aktīvi (neto)	478,6	521,6	526,8	560,9
kredīti bankām	39,1	63,3	47,4	33,3
aizdevumi valdībai (neto)	15,2	4,6	–55,0	17,6
pārējie aktīvi	30,2	21,6	21,7	24,0
Pasīvi – pavisam	**563,1**	**611,1**	**540,9**	**625,8**
tai skaitā:				
skaidrā nauda apgrozībā	386,5	426,1	411,1	455,3
noguldījumi	63,3	100,1	71,6	110,4
kapitāla konti	48,7	46,3	45,9	46,3
pārējie pasīvi	64,6	38,6	12,3	13,8

Latvijas Bankas dati.

2000. gada martā Latvijas Bankas aktīvi un pasīvi samazinājās, salīdzinot ar 1999. gada decembri. Tomēr 2000. gada oktobrī stāvoklis uzlabojās: aktīva un pasīva posteņi gandrīz viscaur sasniedza augstāko līmeni.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. 10/2000, 47. lpp.

Finansu un kapitāla tirgus komisijas iespējamā struktūra.

32.3. shēma

Latvijas Bankas Kredītiestāžu uzraudzības pārvaldes struktūra

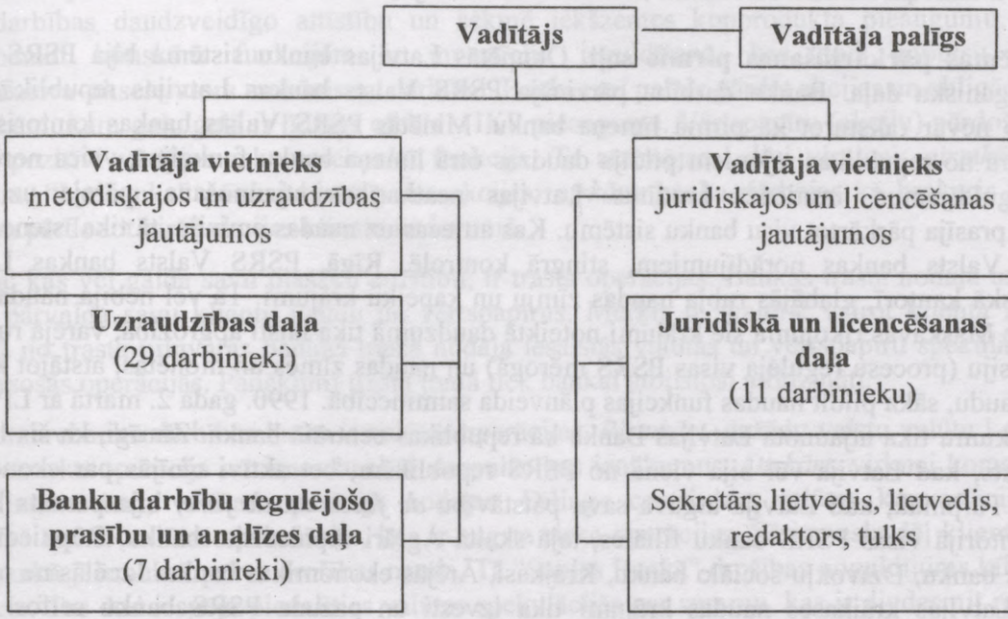

Apdrošināšanas uzraudzības inspekcijas struktūra

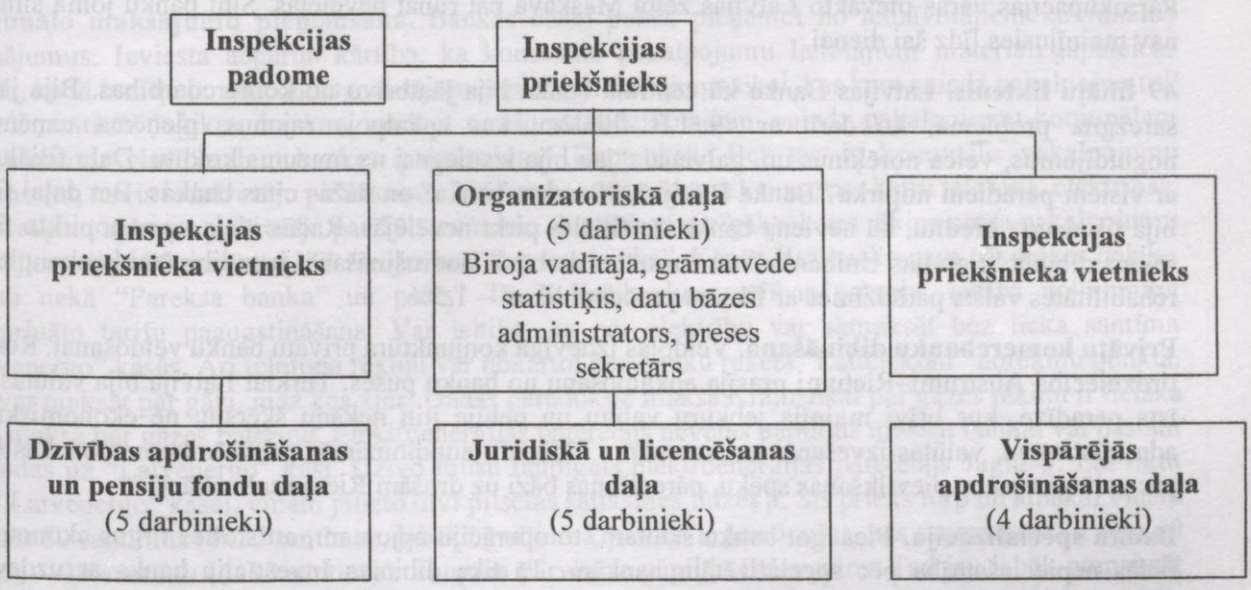

Vērtspapīru tirgus komisijas struktūra

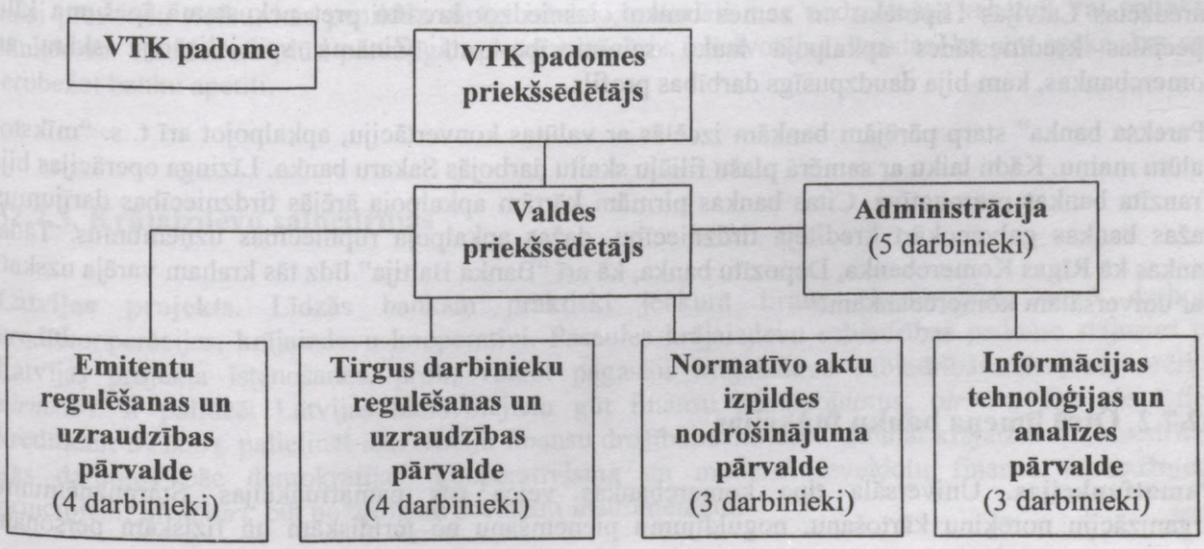

32.7. Otrā līmeņa banku sistēma

32.7.1. Otrā līmeņa banku sistēmas veidošanās Latvijā

Banku sistēmas pārkārtošanas pirmie soļi. Okupētās Latvijas banku sistēma bija PSRS banku sistēmas organiska daļa. Banku darbību pārzināja PSRS Valsts bankas Latvijas republikāniskais kantoris, ko nevar raksturot kā pirmā līmeņa banku. Minētās PSRS Valsts bankas kantoris ar 49 filiālēm katrā no republikas rajoniem pildīja daudzas otrā līmeņa banku funkcijas, veica norēķinus, glabāja noguldījumus, izsniedza kredītus. Latvijas neatkarības atjaunošana, pāreja uz tirgus ekonomiku prasīja pārkārtot visu banku sistēmu. Kas attiecas uz naudas emisiju, tā tika īstenota tikai pēc PSRS Valsts bankas norādījumiem, stingrā kontrolē. Rīgā, PSRS Valsts bankas Latvijas republikāniskā kantorī, glabājās rubļa naudas zīmju un kapeiku krājumi. Tā vēl nebija nauda. Tikai tad, kad pēc Maskavas rīkojuma šie krājumi noteiktā daudzumā tika laisti apgrozībā, varēja runāt par naudas emisiju (procesu regulēja visas PSRS mērogā) un naudas zīmes un monētas, atstājot krātuvi, kļuva par naudu, sāka pildīt naudas funkcijas plānveida saimniecībā. 1990. gada 2. martā ar LPSR AP pieņemto likumu tika atjaunota Latvijas Banka kā republikas centrālā banka. Zīmīgi, ka šis lēmums tika pieņemts, kad Latvija vēl bija viena no PSRS republikām, bet aktīvi cīnījās par ekonomisko patstāvību. Turpmāk, kad Latvija atguva savu patstāvību *de facto* un *de jure,* bija pamats likvidēt Latvijas teritorijā visas PSRS banku filiāles, tajā skaitā Agrāri rūpniecisko banku, Rūpniecības un celtniecības banku, Dzīvokļu sociālo banku, Krājkasi, Ārējās ekonomikas banku. Izcēlās ne mazums konfliktu. Latvijas krājkases naudas krājumi tika izvesti un pazuda PSRS banku seifos. Ārējās ekonomikas banka atteicās Latvijas iedzīvotājiem izmaksāt viņu ārzemju valūtu, kas glabājās bankā. Par okupācijas varas pievākto Latvijas zeltu Maskavā pat runāt nevēlējās. Šinī banku jomā situācija nav mainījusies līdz šai dienai.

49 filiāļu liktenis. Latvijas Banka kā centrālā banka bija jāatbrīvo no komercdarbības. Bija jālemj sarežģīta problēma, ko darīt ar 49 LB filiālēm, kas apkalpoja rajonus, pieņēma uzņēmumu noguldījumus, veica norēķinus un, galvenais, jau bija izsniegusi ne mazums kredītu. Daļu filiāļu līdz ar visiem parādiem nopirka "Banka Baltija", "Pareksa banka" un dažas citas bankas. Bet daļai filiāļu bija tik daudz kredītu, ka neviena banka šīs filiāles pirkt nevēlējās. Radās ideja uz nenopirkto filiāļu rēķina dibināt "Latvijas Unibanku" un normālas darbības nodrošināšanai jaundibinātai bankai piešķirt rehabilitātes valsts parādzīmes ar fiksētu procentu likmi – 1,5%.

Privātu komercbanku dibināšana. Veidojās izdevīga konjunktūra privātu banku veidošanai. Resursu tirdzniecība Austrumi–Rietumi prasīja apkalpošanu no banku puses. Turklāt Latvija bija valūtas ziņā īsta paradīze, kur brīvi mainīja jebkuru valūtu un nebija itin nekādu šķēršļu, ne ekonomisku, ne administratīvu, valūtas izvešanai uz ārzemēm. Tādējādi jaundibināmās privātās komercbankas kļuva par valūtas varenu pievilkšanas spēku, pārcelšanas bāzi uz drošām Rietumu bankām.

Banku specializācija. Pieaugot banku skaitam, to operāciju apjomam, attīstoties tirgus ekonomikai, radās nepieciešamība pēc specializētām bankām. Tā tika dibināta Investīciju banka ar uzdevumu visupirms kreditēt vietējos vidējus un sīkus uzņēmumus investīciju jomā. Specifiskas funkcijas bija paredzētas Latvijas Hipotēku un zemes bankai, izsniedzot kredītu pret nekustamā īpašuma ķīlu. Speciālas kredītiestādes apkalpoja lauku saimniecības utt. Zināma specializācija skāra arī komercbankas, kam bija daudzpusīgs darbības profils.

"Pareksa banka" starp pārējām bankām izcēlās ar valūtas konvertāciju, apkalpojot arī t. s. "mīksto" valūtu maiņu. Kādu laiku ar samērā plašu filiāļu skaitu darbojās Sakaru banka. Līzinga operācijas bija Tranzīta bankas prerogatīva. Citas bankas pirmām kārtām apkalpoja ārējās tirdzniecības darījumus, dažas bankas galvenokārt kreditēja tirdzniecību, dažas apkalpoja rūpniecības uzņēmumus. Tādas bankas kā Rīgas Komercbanka, Depozītu banka, kā arī "Banka Baltija" līdz tās kraham varēja uzskatīt par universālām komercbankām.

32.7.2. Otrā līmeņa banku funkcijas

Pamatfunkcijas. Universāla tipa komercbankas veica trīs pamatfunkcijas. Starpuzņēmumu, organizāciju norēķinu kārtošanu, noguldījumu pieņemšanu no juridiskām un fiziskām personām,

kredītu izsniegšanu. Šo funkciju īstenošana prasīja daudz tehnisku un organizatorisku pasākumu, īpašu starpbanku sakaru sistēmu veidošanu un apkalpošanu. Kredīta problēmu mēs jau aplūkojām iepriekš.

Citas funkcijas. Komercbanku funkciju daudzveidība ir pozitīvs apstāklis, kas cieši saistīts ar komercdarbības daudzveidīgo attīstību un sekmē iekšzemes kopprodukta pieaugumu. Viena no komercbanku būtiskām funkcijām ir investīciju ieguldīšana, kas dod impulsu investīciju multiplikatora–akseleratora mehānisma darbībai. Bankas arī palīdz pārdot akcijas un obligācijas akciju sabiedrībām, kam galu galā ir līdzīgs efekts – IKP pieaugums. Vērtspapīru (akciju) pārdošana Fondu biržā ir pozitīvi vērtējama komercbanku funkcija. Te atzīmējami divi virzieni: *pirmkārt,* bankas, piemēram, "Unibanka" pārdod biržā pašas akcijas; *otrkārt,* banka darbojas kā brokeris starpnieks, pērkot un pārdodot biržā akcijas klientu uzdevumā.

Funkcija, kas vēl gaida savu plašāku attīstību, ir trasta operācijas. Bankas trasta nodaļa uz pilnvaras pamata pārvalda savu klientu naudu un vērtspapīrus. Mērķis ir skaidrs: vairot klienta ienākumus. Atkarībā no trasta pilnvaras bankas trasta nodaļa iesaistās valūtas un vērtspapīru spekulācijās, citās peļņu nesošās operācijās. Panākumi trasta jomā tiek bankai atbilstoši atlīdzināti.

Īpašs komercbanku darbības lauks ir valūtas operācijas. *Pirmkārt,* dažādu valstu valūtu konvertācija, kas ir bezriska operācija un ienes bankai starpniecības ienākumus. *Otrkārt,* virknei komercbanku ir savi dīlinga centri, valūtas operāciju nodaļas. Dīlinga centri bez valūtas konvertācijas klientu uzdevumā īsteno valūtas spekulāciju, kas ir augsta riska operācijas. Šā iemesla dēļ klientam dīlinga centra bankā jāiemaksā prāva drošības nauda. Tā "Saules Bankā" drošības noguldījums ķīla ir 25 000 USD liela. Tas dod iespēju piedalīties valūtas spekulācijās par summu, kas ir divdesmit reižu lielāka par šo drošības noguldījumu.

Komunālo maksājumu pieņemšana. Bankas dāsni pelna, pieņemot no iedzīvotājiem komunālos maksājumus. Ieviesta ačgārna kārtība, ka komunālo pakalpojumu lietotājiem materiāli jāpateicas bankai, ka tā ir mīļa un attiecīgus maksājumus pieņem. Jautājums tikai, kas kam sniedz pakalpojumus? Pēc elementārās loģikas, bankas, savācot naudu no iedzīvotājiem, sniedz pakalpojumu komunālam uzņēmumam. Nav šaubu, bankas pakalpojums jāapmaksā. Bet tas ir komunālo pakalpojumu uzņēmumu, nevis iedzīvotāju pienākums. Krājbanka, nepazīdama kaunu, par katru telefona, elektrības, gāzes rēķinu aplaupa patērētāju par 30 santīmiem. Pasts ir pieticīgāks, katrs rēķins prasa pakalpojumu lietotājiem tikai 10 santīmus. Tā rīkojas arī "Pareksa banka". Kāpēc Krājbanka ņem trīs reizes lielāku maksu nekā "Pareksa banka" un pasts? Tā ir Krājbankas vadības patvaļa, būtībā nelikumīga apstiprināto tarifu paaugstināšana. Var iebilst, ka par elektrību var samaksāt bez lieka santīma "Latvenergo" kasēs. Arī telefona rēķinu var nokārtot bez banku reketa "Lattelekom" norēķinu punktā. Kur var maksāt par gāzi, maz kas zina. Gadās paradokss: maksa Krājbankai par gāzes rēķinu ir lielāka nekā maksa par gāzes patēriņu. Elektroenerģijas patērētājs nevēlas papildus maksāt bankai vai pastam un dodas uz "Latvenergo" kasi. Dzīvo mūsu taupīgais elektroenerģijas patērētājs Juglā–3. Lai tiktu līdz "Latvenergo" kasei, viņam jālieto divi pilsētas satiksmes līdzekļi. Šis prieks turp un atpakaļ viņam maksās 80 santīmus (4x20 santīmu), labākā gadījumā, ja viņš ir pensionārs, kas saņem pensiju zem 60 latiem, – 40 santīmu (4x10 santīmu). Taupība pārvēršas papildu izdevumos. Tad jau labāk nomaksāt nelikumīgos meslus bankai vai pastam. Vai Rīgas Domē kāds iedzīvotāju ievēlēts domnieks pacēlis balsi pret šādu rīcību, kas papildus sāpīgi iztukšo materiāli maz nodrošinātu kabatu? Vai patiešām bankas var rīkoties absolūti patvaļīgi, aplaupot trūcīgos iedzīvotājus. Izrādas, ka nav spēka, kas spēj ierobežot banku apetīti.

32.7.3. Krājaizdevu sabiedrības

Latvijas projekts. Līdzās bankām praktiski jebkurā tirgus ekonomikas zemē darbojas kredītkooperācijas, krājaizdevu kooperatīvi. Pasaules krājaizdevu sabiedrības padome stājusies pie Latvijas projekta īstenošanas, proti, veidot pagastos krājaizdevu sabiedrības. Projekta mērķis, *pirmkārt,* ir palīdzēt Latvijas iedzīvotājiem gūt finansu pakalpojumus; *otrkārt,* tikt pie lētiem kredītiem; *treškārt,* palielināt iedzīvotāju finansu drošību; *ceturtkārt,* dibināt krājaizdevu sabiedrības, kas darbotos pēc demokrātijas, kooperatīvisma un moderni izveidotu finansu menedžmenta principiem; *piektkārt,* būt nozīmīgam sociālam instrumentam.

Krājaizdevu sabiedrības nav konkurenti lielajām bankām. Lauku iedzīvotāji pārliecinājušies, ka banku kredīti ir dārgi un kritiskos brīžos bankas nebūt nesniedz palīdzīgu roku vārgulim, kam neliels kredīts ar zemu procentu likmi palīdzētu grūtā periodā noturēties virs ūdens.

Jāapzinās, ka Latvijas lauku iedzīvotāju naudas ietaupījumi ir visai ierobežoti. Jādomā par tehnikas iegādi, apdrošināšanu un tikai tad, ja ietaupījumi paliek pāri, varētu domāt par krājaizdevu sabiedrības dibināšanu.

Ja kāda pagasta iedzīvotāji apvieno savus līdzekļus, rodas nosacījumi šādu kredītkooperatīvu dzīvotspējai, it sevišķi grūtos brīžos. Lēts kredīts ir nozīmīgs sociāls balsts.

Latvijas zemnieki un pilsētu sīkie uzņēmēji nevar praktiski dabūt nelielu kredītu ar pieticīgu procentu likmi. Komercbanka, Hipotēku un zemes banka galvenokārt orientējas uz lielākiem kredītiem.

Krājaizdevu sabiedrību dibināšanai nepieciešama iniciatīva un organizatoriska palīdzība, iemaņu apgūšana kredītdarbībā. Pasaules krājaizdevu sabiedrības projekts Latvijai tieši palīdz tikt galā ar kredītkooperatīvu dibināšanas uzdevumiem, apmācīt krājaizdevu sabiedrību darbiniekus. Pirmie panākumi jau ir. Dibinātas pirmās Latvijas krājaizdevu sabiedrības, izsniegti pirmie kredīti. Šīs kooperatīvās kredītiestādes darbojās uz statūtu pamata kā paju sabiedrības un guva zināmu izplatību pirmskara neatkarīgajā Latvijā.

Krājaizdevu sabiedrību sākumi meklējami XIX gs. vidū Vācijā, un līdz šai baltai dienai tās tur ir plaši izplatītas. Savu vietu šie kooperatīvi ir ieņēmuši ES kredītsistēmā. Latvija gaida aktīvu palīdzību no valdības un LB kredītkooperatīvu attīstībā.

Nodibināti pirmie kredītkooperatīvi. Lauku apvidū krājaizdevu sabiedrības sākušas savu darbu Rucavas, Līgatnes, Veselavas un Taurenes pagastos. Dibinātāju skaitam jābūt ne mazākam par 20 ar pamatkapitāla minimumu Ls 2000.

Darbību sāk izvērst arī dzelzceļnieku arodbiedrības kredītkooperatīvs ar 3200 biedriem un Ls 0,5 milj. lielu sākotnēju kapitālu. 120 dibinātāju ar Ls 100 000 pamatkapitālu ir krājaizdevu sabiedrībai, ko izveidojusi Skolas, izglītības un zinātnes darbinieku arodbiedrība. Arī citās darbības jomās ir ieceres pulcināt dibinātājus, lai spertu pirmos soļus kredītkooperācijas attīstībai. LB prezidents E. Repše gan netic krājaizdevu sabiedrību dzīvotspējai.

32.7.4. Jaunākie elektronikas sasniegumi

Banka un Internets. 1997. gadā tika pabeigts sarežģīts darbs, kas saistās ar norēķinu karšu lietošanu, izmantojot Interneta sistēmu. Līdz šim galvenā bija drošības problēma. Nebija garantijas, ka pirkums, ko apmaksāja ar Interneta starpniecību, nenonāks blēžu rokās. Lai aizsargātos pret negodīgu rīcību, tika izstrādāta principiāli jauna programma, tā saucamā *SET* (*Secure Elektronic Transaction).* Programma panāca, ka norēķinos Internetā spēj piedalīties tikai īstie norēķinu karšu īpašnieki un reāli tirgotāji. Notiek maksājumu kartes īpašnieka maksātspējas automātiskā pārbaude bankā. Tikai saņemot pozitīvu atbildi, Internets pieņem norēķinu kartes darījuma apmaksai.

Ir radītas divas programmas. Pirmā pieņem pasaulē dominējošās magnētiskās svītru kartes. Otrā darbojas ar čipkartēm. Tuvākajā laikā līdzšinējās kartes aizstās čipkartes, kam iemontēts dators. Šīs jaunās paaudzes kartes *C–SET* (*Chip – Secure Electronic Transaction)* ir ar krietni plašākām informācijas uztveršanas un sniegšanas iespējām nekā līdzšinējās kartes. Tās ir ne tikai būtiski drošākas, bet spēj sniegt plašāku pakalpojumu klāstu. *C–SET* klientiem ir izdevīgas, jo naudas saņemšana par pirkumu ir praktiski garantēta. Čipkartes izmantošanas Interneta tehnika prasa speciālu karšu nolasītāju pie attiecīga datora. Ja visa nepieciešamā informācija glabājas čipkartes minidatorā, paveras iespējas katru datoru, kam pievienota nolasīšanas ierīce, izmantot Interneta sistēmā. Tiek veikti pirmie soļi norēķina karšu un Interneta globalizācijā. Nav pat jāatstāj ofisa telpas, lai pasaules mērogā īstenotu norēķinu ar karšu palīdzību. Čipkaršu jeb minidatoru izmantošana norēķinos ir viens no elektronikas mūsdienu brīnumiem. Lai kādas arī būs elektroniskās norēķinu sistēmas, banku starpniecība paredzamā nākotnē būs obligāta.

32.8. Komercbanku 1995. gada krīze

Krīzes priekšvēsture. Latvijas ierindas iedzīvotājiem varētu likties, ka banku krīze uzliesmoja pēkšņi kā zibens no skaidrām debesīm. Analītiķi meklē problēmas dziļākās, ārēji apslēptās saknes. 1995. gada krīzei bija sava necila priekšvēsture. 90. gadu sākumā kā sēnes pēc lietus Latvijā saradās liels skaits uzņēmumu, kas zem investīciju aizsega darbojās kā viltus bankas: pieņēma noguldījumus brīvi konvertējamā valūtā, galvenokārt USD un DEM, un maksāja ikmēneša procentus lielā apmērā (10%–17%), kas šīm firmām piesaistīja noguldītājus kā lipīgs mušpapīrs mušas. Cilvēki drudžaini mainīja sākumā Latvijas rubļus, tad latus pret dolāriem un markām un steidzās uz šīm naudas laimi nesošām firmām. Kādu laiku viss gāja normāli. Procenti tika laikā maksāti. Drosmīgie noguldītāji labi nopelnīja. Bet tad pakāpeniski iestājās vilšanās. Noguldītājus sāka arvien biežāk barot ar nākotnes solījumiem, bet ne ar procentiem. Šo totāli nelikumīgo darbību neviens ne atļāva, ne kontrolēja. Bet kādu laiku šis bizness plauka. Bet tad notika tas, kam vajadzēja notikt. Firmas, kas tik dāsni maksāja procentus nezin par ko, pazuda viena pēc otras līdz ar visiem noguldījumiem. Latvijas Banka, Ministru kabinets, tiesībsargājošie orgāni izlikās, ka uz viņiem tas neattiecas. Standarta atbilde uz daudzām sūdzībām bija viena: kas jums lika šīm firmām uzticēt savu naudu? Jautājums, kāpēc šīm firmām "piramīdām" vispār ļāva darboties, kas deva tiesības rūdītiem blēžiem pieņemt noguldījumus, palika bez atbildes. Latvijas Bankas vadība nevainībā mazgāja rokas: ne mana cūka, ne mana druva. Pirmais mēģinājums masveidā aplaupīt Latvijas iedzīvotājus bez jebkāda trokšņa sekmīgi izdevās. Vienīgi AS "Auseklītis" dibinātājs un idejiskais tēvs Saeimas deputāts V. Krisbergs nonāca uz apsūdzēto sola un tad vēroja debesis caur restēm.

Izdevās arī otra krietni plašāka Latvijas firmu un iedzīvotāju aplaupīšana. Tai bija solīds zinātnisks nosaukums "Latvijas komercbanku krīze". Latvijas Banka vairs nevarēja paziņot, ka tā nav viņas druva.

Banku krīzes cēloņi. Ja gaisa balonu pārāk spēcīgi uzpūš, tas galu galā ar skaļu troksni plīst. Kaut kas līdzīgs notika ar Latvijas komercbanku sistēmu. Latvijas ekonomika nevarēja uz saviem kamiešiem nest gandrīz 60 bankas. Valsts, kuras iekšzemes kopprodukts bija sarucis uz pusi, dibināja arvien jaunas bankas. Katra banka vāca noguldījumu ražu un mēģināja sameklēt debitorus izdevīgiem kredītiem. Bet Latvijas ekonomikas lauks izrādījās par šauru šim nepamatoti uzpūstam banku balonam. Šis balons varbūt arī nepārplīstu, ja nenāktu asi dūrieni no ārienes.

Pirmkārt, daļa komercbanku bija kabatas bankas un to pazušana bija ieprogrammēta. *Otrkārt,* piramīdas princips, ko lietoja viena otra banka, nespēja darboties mūžīgi un šādu banku bankrots bija neizbēgams. *Treškārt*, ekonomikas jomā mazzinošiem blēžiem darbība banku sfērā bija piemērota un noguldījumi pārvērtās kredītos, kurus jau sākumā bija paredzēts nekad neatdot. *Ceturtkārt,* noziedzīga rīcība saistījās ar banku līdzekļu tiešo piesavināšanos, izmantojot dažas veiklas kombinācijas. *Piektkārt,* dažs godīgs bankas vadītājs bija nepraša bankas vadības jautājumos un bankrots bija nemākulīgas rīcības likumsakarīgs rezultāts. *Sestkārt,* jādomā, ka nekvalitatīvi bija auditoru slēdzieni par banku darbību, kas maldināja LB un sabiedrību. *Septītkārt,* LB komercbanku uzraudzība bija formāla, pavirša un nespēja laikus brīdināt no draudošām briesmām. *Astotkārt,* bezatbildīgi finansu ministra paziņojumi par stāvokli banku jomā stāvokli vēl vairāk pasliktināja. *Devītkārt,* banku maksātnespēja izraisīja šādai situācijai raksturīgu paniku, kas sākumā iztukšoja banku kases un seifus, bet vēlāk piespieda bankas pasludināt par maksātnespējīgām un durvis slēgt. *Desmitkārt*, banku krīze vērsās plašumā pēc ķēdes reakcijas principa. Katra trešā komercbanka nonāca zem šīs krīzes āmura. *Vienpadsmitkārt,* patiesas informācijas savlaicīgs trūkums par situāciju banku sfērā neļāva laikus rūpēties par banku sanāciju. Sanācijas projekti, kas it kā spētu atveseļot bankas, pirmām kārtām "Banku Baltija", kas dzima ap 1996. gadu, bija tīri fantāzijas augļi. *Divpadsmitkārt,* Latvijā nebija izstrādāts mehānisms, kas ar Latvijas Bankas un valdības svirām spētu apturēt krīzes izplatību, nepieļaut, lai "Banka Baltija", kas kā enkurs turēja banku sistēmu virs ūdens, pēkšņi pati uz mūžīgiem laikiem nenogrimtu jūras dzelmē.

Banku krīzes sekas. Cerība stabilizēt Latvijas ekonomiku jau 1995. gadā bija vējā. Uzticība bankām lēni tuvojās nullei. Liels skaits uzņēmumu zaudēja savus apgrozāmos līdzekļus, kas pasliktināja to ekonomisko stāvokli. Lielus zaudējumus cieta fiziskās personas. Daudzi zvērēja naudu bankām vairs nekad neuzticēt. Pēc oficiālās informācijas, maksātnespējīgo banku kontos 1995. gada jūnijā bija zaudēts Ls 143,7 milj. Pēc neoficiālas informācijas, šie zaudējumi bija ievērojami lielāki. Ne mazums ārzemju naudas maisu uz gadu gadiem atteicās noguldīt naudu Latvijas bankās. Visatturīgākie bija pašmāju

noguldītāji latos. Var minēt šādus datus: 1994. gada decembrī termiņnoguldījumu un krājnoguldījumu kopsumma Latvijas komercbankās līdzinājās Ls 154,2 milj.; pēc gada šie noguldījumi bija vairs tikai Ls 24,0 milj. jeb 6,4 reizes mazāka summa. Vēl pēc gada termiņnoguldījumi pieauga tikai par Ls 3,5 milj. 1997. gada nogalē termiņnoguldījumi pieauga līdz Ls 39,6 milj., bet bija joprojām gandrīz 4 reizes mazāki nekā 1994. gada beigās.

Komercbanku krīzi sekmēja vispārējā ekonomikas gaisotne. Kredīti lielākoties bija nedroši, inflācijas iespaidā 1995. gada pavasarī un vasarā patēriņa cenu indekss sasniedza 26%, iekšzemes kopprodukts nekustējās no vietas. Tāpēc ir likumsakarīgi, ka pārāk uzpūstais banku sistēmas balons no pirmajiem dūrieniem ātri vien pārsprāga.

Komercbanku krīzes pārvarēšana. Pretēji drūmām prognozēm 1996. gads bija krīzes pārvarēšanas gads. Noguldījumi ārzemju valūtā 1996. gada decembra nogalē jau mazliet pārsniedza 1994. gada beigu līmeni. Naudas piedāvājums M2D vairs daudz neatpalika no pirmskrīzes līmeņa, naudas agregāts M1 1996. gada nogalē bija par Ls 68 milj. lielāks hekā 1994. gada decembra beigās. Arī skaidra nauda apgrozībā par Ls 51 milj. pārsniedza pirmskrīzes līmeni.

Gan būtiski atpalika kredīti uzņēmumiem un privātpersonām un par Ls 57 milj. pieauga kredīti valdībai (neto). 1996. gadā pirmo reizi pieauga iekšzemes kopprodukts + 2,6%.

Galīgi komercbanku krīze tika pārvarēta 1997. gadā, kas jāvērtē kā banku sistēmai veiksmīgs gads.

Apvienošanās tendence. Konkurences saasināšanās starp bankām nosaka divas raksturīgas tendences: *pirmkārt,* sīko banku bankrots, *otrkārt,* banku apvienošanās, lai palielinātu spēku sūrajā konkurencē. Apvienojās komercbankas un investīciju bankas, kas daudzus gadus darbojās autonomi. Komercbanku apvienošanās mērķis ir plašākā tirgū izvērst diversifikāciju.

Aug apkalpošanas kvalitāte. Viens no būtiskiem cēloņiem, kas uzlaboja banku rādītājus, palīdzēja pārvarēt 1995. gada komercbanku krīzes sekas, ir apkalpošanas kvalitātes kāpinājums. Konkurence ir spiedusi bankas meklēt un apgūt savu nišu un piedāvāt ekskluzīvus pakalpojumus.

Celt banku darbības kultūru palīdz ārzemju banku filiāles – franču "Societe Generale" Rīgas nodaļa un "Vereinsbank Rīga".

Vienlaikus jāatzīst, ka neviena no pasaules lielākajām komercbankām pagaidām nav uzskatījušas par lietderīgu Rīgā atvērt savas filiāles. Banku sekmīga darbība 1997. gadā un labvēlīga prognoze 1998. gadam sekmēja stāvokļa uzlabošanos Latvijas tautsaimniecībā. Te jāmin iekšzemes kopprodukta pieaugums virs 5%, inflācijas samazināšanās, rūpniecības un būvniecības pieaugums, mazumtirdzniecības kāpinājums un, pats galvenais, tranzītoperāciju izvēršanās. Sava pozitīva loma bija arī stingrākai fiskālai politikai.

1998. gada Krievijas krīzes sekas. Krievijas krīze, kas sākās 1998. gada augustā, bija smags trieciens Latvijas eksportam. Ilgtermiņa sakari ar lielo Austrumu kaimiņu sabruka. Tas nevarēja neskart norēķinus, līdz ar to banku kreditēšanas aktivitāti. Latvijas banku sistēmas monetārie rādītāji turpināja pieaugt, bet pieauguma temps strauji kritās. To reljefi rāda 32.18. tabulas apakšējā daļa.

1999. gads arī banku darbības sfērā raksturojams kā stagnācijas gads. Tas bija neizbēgami, ja IKP praktiski nepieauga (+0,1%).

32.9. 2000. gada monetārās politikas panākumi

Mēs jau rakstījām par 2000. gada Latvijas tautsaimniecības kāpumu. IKP pieauguma prognoze bija +4%, bet IKP pieaugums sasniedza +6,6% robežu. Šādam kāpumam ir nepieciešams banku sistēmas atbalsts, visupirms kredītu ziņā.

Ko rāda skaitļi par 2000. gada pirmajiem pieciem mēnešiem, zināmā mērā starta pozīcija tālākai izaugsmei?

32.19. tabula

Latvijas banku sistēmas monetārie rādītāji[1]
(perioda beigās, Ls milj.)

	1996	1997	1998	1999 oktobris
Tīrie ārējie aktīvi	452,2	602,3	416,4	419,5
Tīrie iekšējie aktīvi	176,0	269,0	506,6	524,1
Iekšzemes kredīti	351,4	489,4	639,3	653,4
Valdībai (neto)	139,9	115,1	70,2	27,7
Uzņēmumiem un privātpersonām	211,5	374,3	569,1	625,7
Pārējie aktīvi (neto)	–175,4	–220,4	–132,7	–129,3
Plašā nauda M2X	628,3	871,3	923,0	943,7
Skaidra nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs)	264,0	332,7	340,2	353,5
Privātpersonu un uzņēmumu noguldījumi	364,3	538,6	582,9	590,2
Tai skaitā				
Pieprasījuma noguldījumi	300,5	420,3	408,9	412,3
Termiņnoguldījumi	63,8	118,3	174,0	177,3
Pieaugums salīdzinājumā ar iepriekšējo periodu, procentos				
Iekšzemes kredīti	6,0	39,3	30,6	2,2
Tai skaitā				
Uzņēmumiem un privātpersonām	3,5	77,0	52,0	9,9
Plašā nauda M2X	19,9	38,7	5,9	2,2
Skaidrā nauda apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs)	26,0	26,0	2,2	3,9
Privātpersonu un uzņēmumu noguldījumi	15,9	47,9	8,2	1,2

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību, LR EM, Rīga, 1999. gada decembrī, 47. lpp.

32.20. tabula

Banku aktīvi un banku izsniegtie kredīti 31.05.2000. (Ls tūkst.)[1]

Nr.	Bankas nosaukums	Banku aktīvi		Izsniegtie kredīti	
		Pret 31.12.1999.		Pret 31.12.1999.	
		izmaiņas	%	izmaiņas	%
1.	"Pareksa banka"	76527,8	118,2	39318,5	123,2
2.	"Latvijas Unibanka"	51937,0	114,7	27396,0	112,8
3.	"Hansabanka"	49279,9	124,2	10078,4	111,4
4.	"Saules banka"	110275,4	265,2	–630,6	97,3
5.	"Rietumu banka"	1772,5	101,2	–6382,5	84,3
6.	Latvijas krājbanka	7090,9	106,7	4150,8	113,5
7.	"Merita Bank Plc" (Rīgas filiāle)	35316,8	175,9	18559,2	157,9
8.	Baltijas Tranzītu banka	19998,6	133,0	8067,2	129,3
9.	"Vereinsbank Rīga"	4123,6	106,0	4516,3	112,6
10.	Ogres komercbanka	5955,0	109,1	–8373,7	77,9
11.	Pirmā Latvijas komercbanka	–2407,9	96,2	–2539,8	88,5
12.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	8079,7	115,8	6380,4	118,6
13.	Aizkraukles banka	–8947,3	86,6	2112,3	120,9
14.	Ventspils apvienotā Baltijas banka	4303,2	108,7	1412,9	109,4
15.	"Lateko banka"	369,5	100,9	–473,1	95,3
16.	"Multibanka"	1173,6	102,9	313,0	104,9
17.	"Banka Paritāte"	–236,0	99,4	4574,5	134,4
18.	Baltijas Starptautiskā banka	8335,8	137,3	5454,3	164,8
19.	VEF banka	4092,9	130,8	553,6	111,3
20.	Latvijas Tirdzniecības banka	779,3	106,8	–24,7	99,4
21.	"Māras banka"	1973,4	125,4	1597,8	131,2
22.	Trasta komercbanka	–14,9	99,8	–861,5	45,4
23.	Latvijas Biznesa banka	2174,7	145,0	–158,7	84,2
	Banku sistēma pavisam	**347889,6**	**117,7**	**102375,4**	**112,0**

2000. gada piecos mēnešos komercbanku aktīvi pieauga par 347,9 miljoniem latu un maija nogalē līdzinājās 2,3 miljardiem latu. Būtisks rādītājs ir izsniegto kredītu pieaugums. Absolūtos skaitļos šis pieaugums 2000. gada maija beigās sasniedza 102,4 miljonus latu jeb pieauga par 12%. Noguldījumu apjoms bankās piecos 2000. gada mēnešos palielinājās par 204,4, miljoniem latu jeb par 15,6%. Kopējais noguldījuma apjoms līdzinājās 1,5 miljardiem latu.

Šai pozitīvajai gaisotnei, no vienas puses, ir tālākas izaugsmes iespējas, no otras puses, arī negatīvi aspekti.

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 20. jūnijā.

"Unibanka" gatavojas 2000. gadā emitēt eiroobligācijas. Šīs emisijas konkrētie rādītāji vēl nav noteikti. "Pareksa banka" izvērsīs savu darbu Lietuvā, tās plānos ir iekarot 20% šīs kaimiņvalsts banku tirgus. Tālāku izplatību ar banku starpniecību gūs norēķinu kartes, sāks ieviest čipkartes ar minidatoru. Interneta izmantošana banku operācijās kļūs arvien plašāka un daudzpusīgāka.

Negatīvi ir tas, ka trešā daļa Latvijas komercbanku 2000. gada piecos mēnešos samazināja savu kredītportfeli.

Aprīlī samazinājās ilgtermiņa kredītu procentu likmes, kas jāvērtē visnotaļ pozitīvi, bet vienlaikus lejup noslīdēja noguldījumu gada likmes, kas nebūt neveicināja noguldījumu piesaistes aktivizāciju.

No kredītu piešķiršanas potenciālo iespēju viedokļa nav optimāla samēra starp termiņnoguldījumiem un pieprasījuma noguldījumiem. Tā kopumā pozitīvais savijas ar dažām negatīvām iezīmēm.

Kāpēc termiņnoguldījumu īpatsvars bankās ir mazs? "Dienā" lieliem burtiem lasām kategorisku spriedumu: "Bailes no termiņnoguldījumiem". Problēma nav tik vienkārša; nav izslēgta arī cita motivācija.

Kāpēc noguldītāji dod priekšroku pieprasījuma noguldījumiem? Kādi ir fakti? Banku statistika liecina: 2000. gada maijā uzņēmumu un privātpersonu pieprasījuma noguldījumi latos bija Ls 274,6 milj., termiņnoguldījumi – Ls 108,5 milj.[1] Attiecība 2,5 : 1. Nav īsti skaidrs, kā tiek noguldīta ārzemju valūta. Statistika visus noguldījumus ārzemju valūtā ieskaita kvazinoguldījumos, tātad termiņnoguldījumos. Tam grūti ticēt. Daļa ārzemju valūtas tiek obligāta glabāta pieprasījuma noguldījumos. Starp citu izvirzās jauna problēma: pēc LB apmaiņas kursa valūtu noguldījumi līdzinās Ls 354,0[2] jeb 3,3 reizes pārsniedz termiņnoguldījumus latos. Šī proporcija ir tīri formāla, jo izriet nevis no reālās attiecības, ievērojot valūtu pirktspēju, bet no dotā administratīvi noteiktā superaugstā kursa.

Bet atgriezīsimies pie termiņnoguldījumiem latos. Vai virsraksts "Dienā" ir pamatots? Vai tās ir bailes, neuzticība bankām, ko vēl pastiprināja it kā solīdas bankas – Rīgas Komercbankas – nesenā maksātnespēja? Arguments līdz galam kritiku neiztur. Ja banka "izlido skurstenī", tad noguldītāji zaudē gan pieprasījuma, gan termiņ– un krājnoguldījumus. Nianse tomēr ir. Veiksmes gadījumā pieprasījuma noguldījumu var ar operatīvu rīcību vēl glābt, bet termiņnoguldījumu izdabūt no maksātnespējīgas bankas kases praktiski nav iespējams.

Ir vēl citi argumenti par labu pieprasījuma noguldījumiem. *Pirmkārt*, arvien lielāks skaits uzņēmumu sāk izmaksāt algu ar bankas starpniecību, tātad naudu pārskaita pieprasījuma noguldījumā. *Otrkārt*, norēķinu kartes, kuru skaits pieaug, apkalpo pieprasījuma noguldījumi. *Treškārt*, tekošai komercdarbībai, kad nauda nemitīgi ir apritē, tai jāglabājas kā pieprasījumu noguldījumam, kam ir krietni lielāka likviditāte nekā naudai termiņnoguldījumos. Lai kāda arī būtu motivācija, tīri ekonomiska (termiņnoguldījums nodrošina ap 7% gadā, pieprasījuma noguldījums ap 1% gadā, likviditāte, aprite un komercdarbība, kas nes lielāku peļņu,) vai psiholoģiska (neuzticība banku drošībai), priekšroka piedāvājuma noguldījumiem ierobežo banku spēju piešķirt it sevišķi vidējā un ilgtermiņa kredītus.

Kas attiecas uz naudas glabāšanu ārzemju valūtā, tad jārēķinās ar faktu, ka uzticība brīvi konvertējamai valūtai ir krietni lielāka nekā latam. Bez tam ārējā tirdzniecībā (importā) atkrīt nepieciešamība latus konvertēt ārzemju valūtā, kas palētina starptautiskus darījumus – nav jāmaksā konvertēšanas mesli.

32.10. Komercbankas turpina sekmīgu attīstību

Banku sistēmas monetārie rādītāji ir tautsaimniecības attīstības nozīmīgs indikators. 2000. gada pirmo pusgadu komercbankas noslēdza ar labiem rezultātiem. Saskaņā ar Latvijas Bankas monetārā biļetena jaunākiem datiem, kopējā komercbanku peļņa pirmajos sešos mēnešos sasniedza Ls 21,3 milj. Viscentīgākais pelnītājs ir "Pareksa banka". Tās peļņa līdzinājās gandrīz Ls 6,3 milj. Seko "Unibanka" ar 6 miljoniem. Trešo vietu uz pjedestāla ieņēma "Rietumu banka" ar pieticīgāku rezultātu – Ls 1,9 milj. Raksturīgi, ka bez savas peļņas tiesas nepalika arī mazās komercbankas. Tā var minēt Ogres

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 5/2000, LR CSP, Rīga, 47. lpp.
[2] Turpat.

komercbanku ar Ls 191 000 peļņas. Nedaudz atpalika "Māras banka" ar nopelnītiem Ls 187 000. Nav smādējama arī VEF bankas peļņa – Ls 145 000.[1]

Pozitīvi ir tas, ka LB refinansēšanas likme samazinājās no 4% (1998. gada decembrī) līdz 3,5% 2000. gadā, kas iespaidoja procentu likmi par kredītiem visā otrā līmeņa banku sistēmā. Vidējās procentu likmes gadā par īstermiņa kredītiem samazinājās no 12% 1999. gada decembrī līdz 11% 2000. gada jūnijā, martā šī likme pat noslīdēja līdz 10%. Ilgtermiņa kredītiem procenta vidējais gada kritums bija vēl lielāks: no 12,7% 1999. gada decembrī līdz 11,1% 2000. gada jūnijā. Tīri ārējie aktīvi pusgada laikā pieauga par 16%, kredīti iekšzemes uzņēmumiem un privātpersonām – par 14%.

Noguldījumu apjoms bija kopumā stabils. Iepriekš mēs rakstījām par to, ka termiņa un krājnoguldījumi ir krietni mazāki (2000. gada jūnijā – 2,5 reizes) nekā pieprasījuma noguldījumi. Vienlaikus varam atzīmēt, ka ilgtermiņa un krājnoguldījumi procentos 2000. gada pirmajā pusgadā (8,8%) krietni apsteidz pieprasījuma noguldījumus – 1,4%. Tas nozīmē, ka komercdarbības aktivitātes pieauguma iespaidā mainījās noguldītāju motivācija. Sava loma motivācijā bija arī izmaiņām procentu gada likmēs par noguldījumiem. Vispārējā tendence jūnijā salīdzinājumā ar maiju: pieprasījuma noguldījumu gada likme samazinājās (no 1,2% līdz 0,9%), bet ilgtermiņa noguldījumiem latos palielinājās no 8% līdz 8,5%.[2] Tās ir vidējas likmes. Katrai komercbankai ir sava taktika un līdz to savas likmes dažādiem noguldījumiem. Jūnijā būtiski pieauga iekšzemes uzņēmumiem un privātpersonām izsniegtie kredīti latos, atlikums – par 5,6%. Bet ārvalstu valūtā izsniegto kredītu atlikums samazinājās par 3,1%. Šāds samērs vērtējams pozitīvi no iekšējā tirgus attīstības viedokļa. Tikai nesteigsimies ar secinājumiem. Prognoze ir labvēlīga, tikai jāpagaida informācija par otro pusgadu un līdz ar to par 2000. gadu kopumā. 2000. gads ir vērā ņemams tramplīns tālākai Latvijas tautsaimniecības attīstībai.

Ieskatu kredītu izsniegšanā sniedz 32.5. diagramma.

32.5. diagramma

Izniegtie kredīti perioda beigās

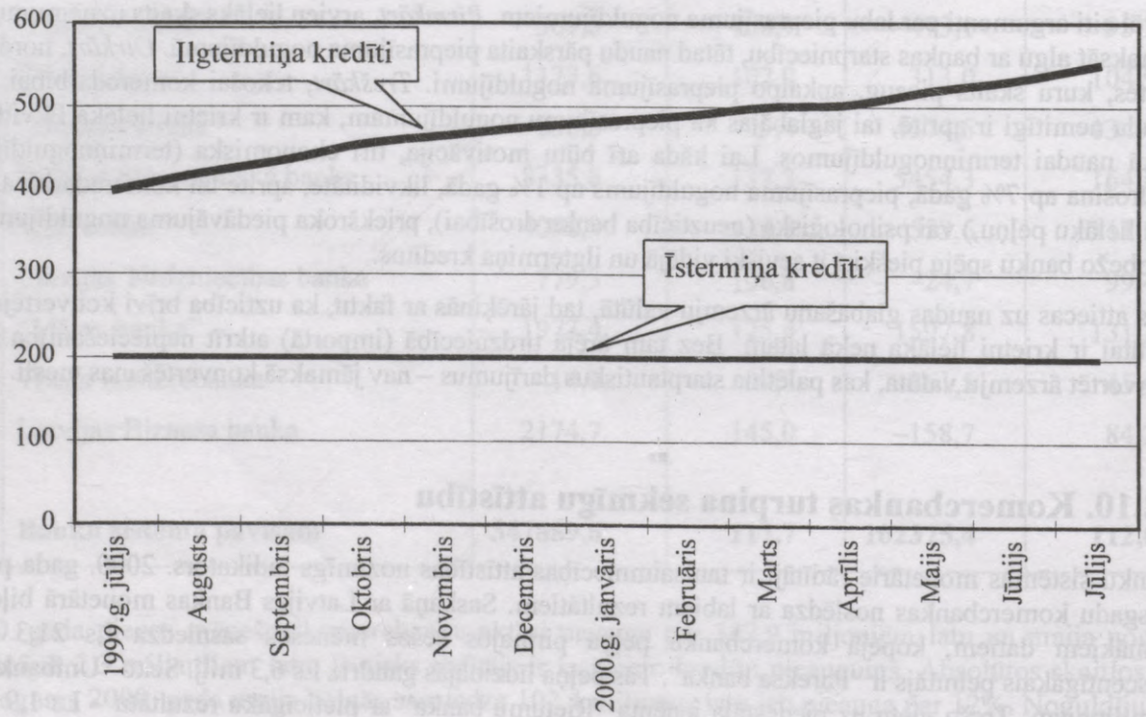

[1] NRA, 2000. gada 14. augustā.
[2] NRA, 2000. gada 14. jūnijā.

Statistiskus rādītājus par Latvijas otrā līmeņa banku sistēmas attīstību sniedz 32.21., 32.22. un 32.23. tabula.

32.21. tabula

Banku aktīvi (bez aktīviem pārvaldīšanā) 31.10. 2000. (Ls tūkst.)[1]

Nr.	Bankas nosaukums	31.10. 2000.	Pret 30.09.2000.		Pret 31.12.1999.	
			izmaiņas	%	izmaiņas	%
1.	"Pareksa banka"	514 888,3	1 577,8	100,3	95 344,3	122,7
2.	"Latvijas Unibanka"	414 525,0	6 661,0	98,4	61 417,0	117,4
3.	"Hansabanka"	349 222,2	9 549,7	102,8	145 437,0	171,4
4.	"Saules banka"	165 854,4	12 361,2	108,1	99 095,1	248,4
5.	Latvijas Krājbanka	139 054,2	4 852,7	103,6	32 714,3	130,8
6.	"Rietumu banka"	123 552,3	3 787,1	103,2	3 898,1	103,3
7.	Ogres komercbanka	89 661,3	13 222,8	117,3	24 209,7	137,0
8.	"Merita Bank Plc" Rīgas filiāle	82 278,9	–4 513,2	94,8	35 742,3	176,8
9.	Baltijas Tranzītu banka	81 400,2	–2 023,5	97,6	20 755,9	134,2
10.	"Vereinsbank Rīga"	72 894,0	–1 902,5	97,5	4 374,2	106,4
11.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	68 395,2	859,4	101,3	17 160,0	133,5
12.	Aizkraukles banka	67 540,7	–1 556,9	97,7	792,4	101,2
13.	LATEKO banka	60 735,4	4 099,7	107,2	18 790,9	144,8
14.	Pirmā Latvijas komercbanka	57 579,4	5 130,4	109,8	–5 460,3	91,3
15.	"Multibanka"	52 291,4	5 924,2	112.8	11 399,2	127,9
16.	"Banka Paritāte"	46 116,2	1 994,2	104,5	8 856,0	123,8
17.	Baltijas Starptautiskā banka	27 229,6	–10 251,8	72,6	4 886,3	121,9
18.	VEF banka	16 300,7	–4 699,6	77,6	3 000,5	122,6
19.	Latvijas Tirdzniecības banka	13 340,6	–37 737,6	26,1	1 878,7	116,4
20.	"Māras banka"	10 794,7	311,3	103,0	3 014,7	138,7
21.	Latvijas Biznesa banka	7 768,9	87,1	101,1	2 938,2	160,8
22.	Trasta komercbanka	6 486,4	–110,6	98,3	–795,2	89,1
	Banku sistēmā pavisam	**2 467 910,3**	**–5 699,1**	**99,8**	**505 699,6**	**125,8**

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 28. novembrī.

32.22. tabula

Banku izsniegtie kredīti 31.10.2000. (Ls tūkst.)[1]

Nr.	Bankas nosaukums	31.10. 2000.	Pret 30.09.2000.		Pret 31.12.1999.	
			izmaiņas	%	izmaiņas	%
1.	"Latvijas Unibanka"	261 332,0	10 006,0	104,0	46 485,0	121,6
2.	"Pareksa banka"	220 403,9	11 424,2	105,5	51 035,9	130,1
3.	"Hansabanka"	148 560,0	4 680,5	103,3	60 171,3	168,1
4.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	52 853,1	2 338,0	104,6	18 503,6	153,9
5.	"Merita Bank Plc" Rīgas filiāle	46 864,6	–328,2	99,3	14 810,4	146,2
6.	"Vereinsbank Rīga"	43 152,9	–1 010,3	97,7	7 325,5	120,4
7.	Baltijas Tranzītu banka	40 956,2	798,0	102,0	13 403,2	148,6
8.	Latvijas Krājbanka	37 835,2	2 072,4	105,8	7 072,5	123,0
9.	Ogres komercbanka	35 314,3	20 754,2	242,5	–2 635,1	93,1
10.	"Rietumu banka"	29 025,4	–672,3	97,7	–12 388,2	70,1
11.	"Saules banka"	23 300,2	190,9	100,8	210,1	100,9
12.	Pirmā Latvijas komercbanka	19 388,3	555,4	102,9	–2 732,7	87,6
13.	Aizkraukles banka	17 797,7	1 973,4	112,5	7 694,8	176,2
14.	"Banka Paritāte"	15 735,9	–2 290,9	87,3	2 436,6	118,3
15.	LATEKO banka	12 579,1	706,7	106,0	2 519,7	125,0
16.	Baltijas Starptautiskā banka	11 010,5	2 143,0	124,2	2 587,6	130,7
17.	"Multibanka"	9 874,8	354,3	103,7	3 545,0	156,0
18.	"Māras banka"	8 078,2	243,0	103,1	2 963,9	158,0
19.	VEF banka	4 511,0	23,4	100,5	–404,2	91,8
20.	Latvijas Biznesa banka	2 992,2	515,1	120,8	1 990,8	298,8
21.	Latvijas Tirdzniecības banka	2 176,3	–16,4	99,3	–2 115,2	50,7
22.	Trasta komercbanka	460,3	–149,6	75,5	–1 118,5	29,2
	Banku sistēmā pavisam	**1 044 202,1**	**54 3109**	**105,5**	**193 663,9**	**122,8**

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 28. novembrī.

32.23. tabula

Banku piesaistītie noguldījumi 31.11.2000. (Ls tūkst.)[1]

Nr.	Bankas nosaukums	31.10. 2000.	Pret 30.09.2000.		Pret 31.12.1999.	
			izmaiņas	%	izmaiņas	%
1.	"Pareksa banka"	390 488,0	6 468,0	101,7	88 135,0	129,1
2.	"Hansabanka"	289 056,8	10 860,3	103,9	123 756,4	174,9
3.	"Latvijas Unibanka"	258 580,0	–258,0	99,9	71 506,0	138,2
4.	Latvijas Krājbanka	117 728,2	7 625,1	106,9	36 063,4	144,2
5.	"Saules banka"	103 625,6	–17 201,7	85,8	57 660,5	225,4
6.	"Rietumu banka"	101 493,2	3 492,5	103,6	4 903,7	105,1
7.	Ogres komercbanka	61 908,1	18 113,5	141,4	16 305,3	1358
8.	Baltijas Tranzītu banka	55 355,7	–1 780,9	96,9	11 080,6	125,0
9.	Aizkraukles banka	51 902,9	–3 705,3	93,3	–239,1	99,5
10.	Latvijas Hipotēku un zemes banka	48 543,8	–1 005,5	98,0	8 914,8	1225
11.	"Merita Bank Plc" Rīgas filiāle	46 848,4	454,9	101,0	26 973,1	235,7
12.	"Multibanka"	44 131,0	6 485,8	117,2	10 293,5	130,4
13.	LATEKO banka	42 582,1	1 025,8	102,5	11 297,4	136,1
14.	"Banka Paritāte"	25 194,6	3 485,3	116,1	2 728,1	112,1
15.	Pirmā Latvijas komercbanka	21 342,7	1 644,4	108,3	–3 811,5	84,8
16.	"Vereinsbank Rīga"	14 820,5	–673,2	95,7	–2 495,3	85,6
17.	Baltijas Starptautiskā banka	12 718,1	–4 393,6	74,3	–4 119,2	75,5
18.	VEF banka	7 282,7	–5 735,7	55,9	229,5	103,3
19.	Latvijas Tirdzniecības banka	6 654,5	–20 255,9	24,7	366,1	105,8
20.	"Māras banka"	4 846,2	–37,0	99,2	1 512,3	145,4
21.	Latvijas Biznesa banka	2 560,7	–124,9	95,3	2 107,1	564,5
22.	Trasta komercbanka	2 371,6	261,1	112,4	–985,0	70,7
	Banku sistēmā pavisam	**1 710 035,3**	**4 745,0**	**100,3**	**396 016,6**	**130,1**

Pozitīvas tendences. 2000. gadā lielākā daļa banku uzrāda pozitīvas tendences. Pirmajos 10 mēnešos komercbanku kopējie aktīvi palielinājās par 505,670 miljoniem latu un oktobra beigās bija 2,468 miljardi latu, pieaugot par 25,8% attiecībā pret 1999. gada 31. decembri. Vēl straujāk pieauga noguldījumi – par 30%. Izsniegto kredītu apjoms šinī laika periodā pieauga par 23%.

Visvairāk noguldījumu piesaistīja trīs lielākās Latvijas bankas: "Pareksa banka" – Ls 390,488 milj., "Hansabanka" – Ls 289,057 milj., "Unibanka" – Ls 258,580 milj. Šīs trīs bankas veidoja gandrīz 55% no piesaistītiem noguldījumiem banku sektorā. 2000. gada pozitīvās tendences ir labs starta laukums 2001. gada attīstībai. Naudas piedāvājuma gaidāmais pieaugums sekmēs kredītu, IKP tālāko izaugsmi. Bažas rada Baltijā visaugstākā kredīta procentu likme.

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 28. novembrī.

Pieaug nerezidentu noguldījumi. Viena no 2000. gada īpatnībām ir nerezidentu noguldījumu pieaugums Latvijas bankās. To pieaugums deviņos mēnešos bija Ls 210,4 milj., kas krietni pārsniedz rezidentu noguldījumu summu – 180,9 milj. latu. Pēdējie veido vairs tikai 51% no kopējiem noguldījumiem Latvijas komercbankās (Ls 1,705 mljrd.). LB Kredītiestāžu uzraudzības pārvaldes vadītāja vietnieks Jānis Placis uzsver, ka nerezidentu noguldījumu īpatsvara pieaugums neietekmēs banku sistēmas stabilitāti un liecina par pieaugošo uzticību Latvijas komercbankām. Pozitīvi esot arī tas, ka neviens nevar nosaukt konkrētus iemeslus, kas varētu izraisīt strauju nerezidentu noguldījumu aizplūšanu no Latvijas banku sektora. Arī visi "naudas mazgāšanas" normatīvi ir sakārtoti atbilstoši ES prasībām un nekādu pretenziju pret Latviju nevarot būt. Gan rezidentu, gan nerezidentu noguldījumu risks ir vienāds.

Nerezidentu noguldījumi galvenokārt nāk no NVS valstīm. Tas ir viegli saprotams. *Pirmkārt*, Latvijai ir visai liberāls naudas apgrozības režīms. Vajadzības gadījumā noguldījumu var bez jebkādām grūtībām pārcelt uz Rietumu bankām. Neskatoties uz "naudas atmazgāšanas" stingru atbilstību ES prasībām, nerezidentiem "naudas atmazgāšana" ir iespējama. *Otrkārt*, Latvijas bankas veic operācijas krietni operatīvāk un kvalitatīvāk nekā NVS bankas. Tāpēc ir jēga turēt naudu relatīvi drošās Latvijas komercbankās.[1]

32.6. diagramma

Privātuzņēmumu noguldījumi bankās, Ls milj. [2]

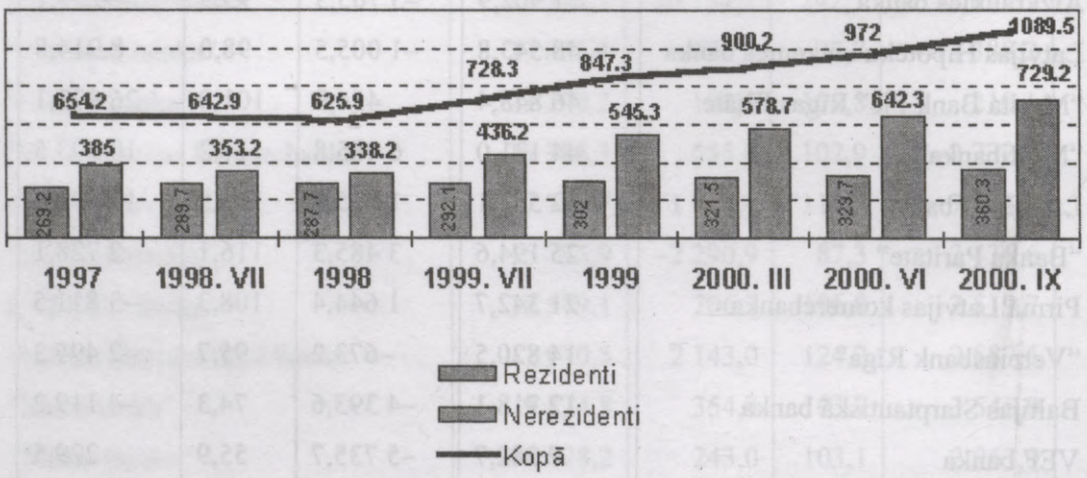

I (Interneta) banka. Mēs jau vairākkārt minējām, ka Internets izmantojams banku operācijās. Tagad sniegsim vispārējo I banku raksturojumu. Kas nepieciešams, lai kļūtu par I bankas klientu? Būtībā tikai tas, kas ir daudzos birojos un privātos dzīvokļos: dators ar Interneta pieslēgumu; līgums par I bankas izmantošanu.

Kādas operācijas ērti var nokārtot I bankā?

- uzzināt sava konta atlikumu;
- apmaksāt rēķinus, veikt jebkurus maksājumus;
- saņemt kontu pārskatus;
- iegūt informāciju par komercbanku un LB oficiāliem valūtas kursiem;
- veikt valūtas konvertācijas operācijas;
- noskaidrot maksājuma uzdevuma statusu;
- izmantot jebkuru iepriekš veikto maksājuma uzdevumu kā paraugu jauna dokumenta aizpildīšanai;
- speciāli izveidot maksājumu uzdevumu paraugus.

Kādas priekšrocības ir I bankas lietotājiem? 24 stundas katru diennakti veikt visas bankas operācijas no jebkura datora pasaulē ar Interneta pieslēgumu, t. sk. papildināt karšu kontus vai iesniegt izpildei citus maksājumu uzdevumus jebkurā valūtā, neierodoties bankā.

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 3. novembrī.
[2] Turpat.

Precīzi aizpildītais un ar speciālo kodu apstiprinātais maksājuma uzdevumus tiek izpildīts automātiski. Jebkurā brīdī *on–line* režīmā klients var pārliecināties, ka maksājuma uzdevumus ir izpildīts. Neizpildes gadījumā tiek paskaidrots atteikšanas iemesls.

Kāda ir klienta drošība? Daudzpakāpju drošības sistēma aizsargā klienta informāciju pret nepiederošām personām. Visa informācija tiek nosūtīta tikai šifrētā veidā. I bankai ir jāievada lietotāja vārds, parole un pieejas kods. Katram I bankas lietotājam tiek izsniegtas koda kartes ar pieejas un maksājuma uzdevuma apstiprinātiem kodiem. Turklāt katrai kodu kartei ir unikāls numurs. Elektroniski maksājumi vienmēr ir izdevīgi, jo tie taupa gan klienta laiku, gan naudu.

Alternatīvais Internets. Elektroniski sakari, apkalpojot banku operācijas, iespējami ne tikai caur Internetu. "Neonet" un "Baltkom TV" radījuši sistēmu, kur pieeju Internetam nodrošina kabeļu televīzija. Kādas ir šīs jaunās sistēmas priekšrocības? *Pirmkārt*, netiek aizņemtas telefonu līnijas un katrs var netraucēti lietot šo parasto un ierasto sakaru līdzekli. *Otrkārt*, var mierīgi bez pārtraukumiem skatīties iemīļoto seriālu, jo televizora ekrāns netiek aizņemts: kabelis vienlaikus ir spējīgs nodot televīzijas signālu un bankai datus. *Treškārt*, datu "kabeļu" pārraide ir 2,5 reizes ātrāka nekā caur modemu. *Ceturtkārt*, atkrīt nepieciešamība apmaksāt "vietējās sarunas": jūsu sasaiste ar Internetu notiek bez "Lattelekom" starpniecības.

Alternatīvais Internets visupirms sāk darboties Imantā, pakāpeniski izvēršot savu lietošanas sfēru.[1]

32.11. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Naudas tirgus – tirgus ekonomikas obligāta sastāvdaļa, komercdarbības monetāra apkalpošana; saturs – naudas piedāvājuma un pieprasījuma attiecības.
2. Naudas piedāvājums – skaidra nauda apgrozībā, naudas agregāts M1 un kvazinauda (termiņnoguldījumi).
3. Naudas pieprasījums – pieprasījums darījumiem un pieprasījums aktīviem, t. sk. investīcijām, kredītam, parādu dzēšanai.
4. Kredīts – naudas vai preču aizdošana uz teiktu laiku ar procentu maksu.
5. Komerciālais kredīts – preču pārdošana ar maksājuma atlikšanu uz vēlāku laiku.
6. Baņķieru kredīts – kredīts, ko izsniedz bankas.
7. Kredīta nodrošinājums – pretriska pasākumi: garantiju piešķiršana, apdrošināšana un pārapdrošināšana.
8. Cesija – kredīta pārdošana trešai personai (bankai, kredītiestādei, privātai personai) par zemāku cenu nekā kredīta summa.
9. Vekselis – noteiktas formas parādzīme ar galvojumu.
10. Trata – pārvedu vekselis starptautiskos darījumos; vekseli pēc vekseļa turētāja rīkojuma apmaksā trešai personai.
11. Faktorings – baņķieru kredīta forma; banka samaksā par preču piegādi saskaņā ar preču nosūtīšanas dokumentiem, pirms pircējs par precēm ir samaksājis.
12. Hipotēka – ieķīlāts nekustamais īpašums, kas netiek nodots valdījumā un kalpo kredīta nodrošinājumam.
13. Hipotekārs kredīts – pamats ir ķīlu zīme, kas nodrošināta ar hipotēku; ķīlu zīmi var pārdot Fondu biržā.
14. Patērētāju kredīts – tā objekti ir preces, ko pārdod patēriņa preču tirgū. Patērētāju kredītu brīžiem pastarpina kredīta kartes.
15. Valsts parāds – sastāv no iekšējā un ārējā parāda.
16. Iekšējais valsts parāds – iekšējā valsts aizņēmuma parādzīmes, obligācijas valdībai, Latvijas Bankas kredīti.

[1] Бизнес Балтия, 29.XI.2000.

17. Ārējais valsts parāds – starptautisko organizāciju kredīti, ārzemju banku un fondu kredīti, ārzemju kredītu galvojumi.
18. Aizdevu procents – kredīta cena, kas atkarīga no kredīta pieprasījuma un piedāvājuma samēra. Pēc citas teorijas – kredīta kā pakalpojuma cena. Pēc Dž. Keinsa – atlīdzība par naudas likviditātes zaudēšanu, psiholoģisks fenomens.
19. Reāla procentu likme – nomināla procentu likme mīnus inflācijas procentu likme.
20. Divlīmeņu banku sistēma – sastāv no pirmā līmeņa bankas (valsts centrālā banka) un otrā līmeņa bankām (komercbankām un specializētām bankām).
21. Centrālās bankas galvenā funkcija – nacionālās naudas emisija un naudas apgrozības regulēšana.
22. Komercbanku galvenās funkcijas – noguldījumu pieņemšana, kredītu izsniegšana, norēķinu kārtošana, norēķina karšu apkalpošana.
23. Krājaizdevu sabiedrības – kredīta kooperatīvi.
24. I (Interneta) banka – banka, ko apkalpo Internets.

32.12. Secinājumi

Tirgus ekonomikas obligāta sastāvdaļa ir naudas tirgus, kur nauda tiek pirkta un pārdota. Ekonomikas attīstība lielā mērā ir atkarīga no naudas piedāvājuma. Naudas piedāvājuma apmēri ir atkarīgi no naudas agregātiem M1, M2, M3, jo katram no šiem agregātiem ir sava likviditāte.

Naudas pieprasījums saistās ar naudu darījumiem un aktīviem. Nauda tiek pieprasīta investīcijām, kredītiem.

Viena no aktuālām problēmām ir kredīts un risks. Kredīta nodrošinājums, apdrošināšana un pārapdrošināšana sadārdzina kredītu.

Kredītu var cedēt, pārdot citam komersantam par pazeminātu cenu. Šāda veida cesija nodrošina sākotnējam kreditoram kredīta daļas saņemšanu. Kredīta pircējs cer nopelnīt, saņemot visu kredīta summu.

Komercdarbībai ir nozīmīgi divi kredīta veidi: komerciālais kredīts un baņķieru kredīts. Komerciālais kredīts ir preču pārdošana ar samaksas atlikšanu uz kādu vēlāku laiku, arī preču pārdošana uz nomaksu. Tas sekmē pieprasījumu un preču pirkšanu. Komerciālu kredītu apkalpo speciālas noteiktas formas parādu zīmes – vekseļi. Vekseļi var apgrozīties, pāriet no rokas rokā ar noteiktu garantiju. Viens no kredīta veidiem, kas savieno komerciālo kredītu ar baņķieru kredītu, ir vekseļu diskonts. Banka izpērk vekseli, samaksājot pēdējam vekseļu turētājam vekselī norādīto summu mīnus diskonta procentus, kas ir vekseļu diskonta apkalpošanas cena vai procenti par kredītu. Vekseļu diskonts paātrina komercdarbībā ieguldīto līdzekļu apriti, kompensējot ar lielāku gada peļņu diskonta procenta nomaksu. Līdzīga daba ir faktoringam – banka apmaksā nosūtītās preces, pamatojoties uz preču dokumentiem, iekams preci apmaksājis pircējs. Faktorings nav labdarības akts, bet bankas pakalpojums, kas apmaksājams.

Baņķieru kredīts ir visai daudzpusīgs, kas veicina komercdarbības attīstību. Izplatību gūst hipotekārais kredīts, kur kredīta nodrošinājums ir nekustamais īpašums – hipotēka. Šis kredīts saistās ar ķīlu zīmju emisiju, ko var pārdot vērtspapīru biržā, ievērojot to pieprasījuma un piedāvājuma samēru.

Pēdējo deviņu gadu laikā Latvijas dzīvokļu fonds ir samazinājies. Latvijas MK akceptējusi programmu 15–20 gadu laikā ar lētu kredītu Ls 108 milj. apmērā īstenot dzīvokļu ēku siltināšanu, remontu un uzsāktu jaunbūvju celtniecības pabeigšanu, plaša jaunbūvju celtniecība nav paredzēta.

Hipotekārā kredīta termiņu paredzēts arvien pagarināt, sasniedzot 40 gadu termiņu. Šāds kredīts konkrēta variantā aptver divas paaudzes. Atturība šādus kredīts ņemt saistās ar lieliem procentu maksājumiem, kas vairākkārt pārsniedz kredīta summu.

Laba perspektīva ir līzingam. Šis kredīta veids spēj aptvert jebkuras preces. Populārs kļūst automobiļu līzings uz vienu gadu. Slēdzot jaunu līzinga līgumu, kļūst iespējams regulāri sēsties pie jaunas mašīnas stūres. Finansu līzinga priekšrocība ir tā, ka pēc tam, kad nomaksāts kredīts ar procentiem, līzinga

objekts pāriet līzinga ņēmēja īpašumā. Līzinga ņēmējam ir izvēle, noslēdzot līzingu uz noteiktu laiku, līzinga objektu atdot tā īpašniekam (operatīvais līzings).

Aizdevu procentu ekonomiskā daba atšķirīgas teorijas skaidro dažādi. Visvienkāršākais skaidrojums raksturo aizdevu procentu kā īpatnēju naudas cenu. Naudas aprite komercdarbībā nodrošina komersantam peļņu. Naudas lietošanai līdz ar to ir cena, proti, procenti. Procentu likmi regulē naudas piedāvājuma un pieprasījuma samērs. Kredītu var aplūkot arī kā pakalpojumu. Šī pakalpojuma cena ir procenti, kam jānodrošina ienākums no visiem četriem ražošanas resursiem.

Oriģināla ir Dž. Keinsa teorija, kas uzskata procentus par atlīdzību sakarā ar likviditātes zaudējumu, aizdodot naudu. Procenti vienlaikus ir psiholoģisks fenomens.

Valsts parāds, kā iekšējais, tā ārējais, palīdzot risināt gan ekonomiskus, gan sociālus jautājumus, sedz valsts budžeta deficītu un nākotnē samazina budžeta iespēju īstenot izdevumus. Izteikts priekšlikums atteikties no ārējiem aizņēmumiem. Divlīmeņa banku sistēmas lielākā problēma ir centrālās bankas (pirmā līmeņa) autonomijas rāmji. Viens viedoklis pārstāv nostāju, ka centrālajai bankai jāatbild tikai par naudas emisiju un apgrozību un nav jāatbild par stāvokli tautsaimniecībā un sociālā sfērā. Cits viedoklis pauž uzskatu, ka centrālās bankas politikai jāīsteno krietni plašāki mērķi, monetāriem līdzekļiem jāsekmē ekonomikas attīstība, sociālā aprūpe. Centrālās bankas visai atbildīgs uzdevums ir otrā līmeņa banku uzraudzība. Latvijas Bankas formālā pieeja šim jautājumam bija viens no 1995. gada komercbanku krīzes cēloņiem.

Komercbankas 2000. gadu uzsāka kopumā sekmīgi: auga aktīvi, kredīti, palielinājās izsniegto norēķinu karšu skaits. Ir vairākas problēmas, kam, valdot pozitīvai banku gaisotnei, ir negatīva iezīme. *Pirmkārt*, komercbanku kredīta piešķiršanas iespējas ierobežo tas apstāklis, ka noguldījumu jomā pieprasījuma noguldījumi latos 2,5 reizes pārsniedz termiņnoguldījumus latos. Cēloņi šai parādībai saistās gan ar ekonomiskiem, gan psiholoģiskiem faktoriem. *Otrkārt*, katra trešā komercbanka samazinājusi savu kredītportfeli. *Treškārt*, noguldījumu lielākā daļa ir ārzemju brīvi konvertējamā valūtā nevis latos. No vienas puses, tas ir ekonomiski attaisnoti, pozitīvi, bet vienlaikus arī liecina, ka uzticība latiem ir mazākā nekā brīvi konvertējamai valūtai.

Īpaša problēma ir krājaizdevu biedrību dibināšana un darbības izvēršana. Naudas uzkrāšana lētiem kredītiem kredītkooperatīvu biedriem ir visnotaļ apsveicama un atbalstāma parādība. Diemžēl Latvijas Bankas netic krājaizdevu sabiedrību dzīvotspējai un nav noskaņota sniegt palīdzīgu roku šai kredītsistēmas visdemokrātiskākajai daļai.

Arvien plašāku izplatību gūst I (Interneta) banka, kad operāciju veikšanai nav jāapmeklē banka. Jaunums tehnikā ir kabeļu televīzijas izmantošana, lai saistītos ar Internetsistēmu.

32.13. Pamatterminu tulkojums

Aizdevu procenti, procentu likme	*interest, interest rate*	ссудный процент, процентная ставка
Apgrozāmo līdzekļu papildināšana	*current assets (assets on hard) addition*	пополнение оборотных средств
Auditoru firmu pārbaude	*audit*	проверка аудиторных фирм
Banku krīze	*banking crisis*	банковский кризис
Banku piramīda	*pyramid of banks*	банковская пирамида
Beztermiņa pieprasījuma noguldījumi	*demand deposit*	бессрочные вклады
Budžeta deficīts	*budget deficit*	бюджетный дефицит
Centrālā banka	*central bank*	центральный банк
Dārga nauda	*tight money*	дорогие деньги
Hipotēku kredīts	*mortgage credit*	гипотечный кредит

Kabatas banka	*poked bank*	карманный банк
Komercbanku pārraudzība	*supervision of commercial banks*	контроль коммерческих банков
Komerciālais kredīts	*commercial credit*	коммерческий кредит
Krājaizdevu sabiedrība	*savings – and – loans company*	суд – сберегательные общества
Krājnoguldījumi (kvazinauda)	*savings deposit (quasi – money)*	накопительный вклад
Ķīlu zīmes	*mortgage bond*	закладной лист
Latu aprite	*circulation of lats*	оборот лата
Lēta nauda	*easy money*	дешевые деньги
Naudas piedāvājuma samazinājums	*reduction of money supply*	сокращение предложения денег
Naudas emisija	*currency issue (money issue)*	эмиссия денег
Naudas glabāšanas alternatīvās izmaksas	*opportunity costs of holdings money*	альтернативные издержки хранения денег
Naudas tirgus	*money market*	рынок денег
Nepilnīga LB kontrole	*Imperfect supervision of Bank of Latvia*	несовершенный контроль Банка Латвии
Norēķinu kartes	*accountable card*	денежные (рассчетные) карточки
Patērētāju kredīts	*consumption credit*	потребительский кредит
Refinansēšanas fonds	*refinancing fund*	фонд рефинансирования
Sezonas svārstības	*seasonal spiral*	сезонные колебания
Skaidra nauda	*currency in circulation*	наличные деньги в обращении
Termiņa noguldījumi (kvazinauda)	*time deposit (quasi – money)*	срочные вклады (квазиденьги)
Valsts aizņēmuma obligācija	*state – loan fond*	облигация государственного займа
Valts iekšējais un ārējais parāds	*central government internal and external debt*	внутренний и внешний государственный долг
Vekseļa galvojums	*till guarantee*	гарантия векселя

32.14. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāda ir naudas tirgus ekonomiskā būtība?
2. Kāpēc nauda tiek pirkta?
3. Kāpēc nauda tiek pārdota?
4. Kādi ir kredīta avoti?
5. Kas ir komerciālais kredīts un tā objekts?
6. Kas ir vekselis, kā notiek tā apgrozība?
7. Kāds ir vekseļu diskonta mehānisms?
8. Kas ir hipotēku kredīts?
9. Kāds ir ķīlu zīmju izmantošanas klasiskais mehānisms?
10. Kas ir banku kredīts?
11. Kāda ir kredīta procentu ekonomiskā būtība, raksturs?
12. Kādi faktori regulē kredīta procentu likmi?
13. Kāpēc kritusies Latvijas valsts aizņēmuma obligāciju procentu likme?
14. Kas ir trasta operācijas?
15. Kādas funkcijas veic centrālā banka?
16. Kā Latvijas Banka uzrauga komercbankas?
17. Kāpēc centrālajai bankai jābūt autonomai?
18. Kāda ir valdības iekšējā parāda būtība?
19. Kāda ir valdības arējā parāda būtība?
20. Kāda ir valdības parādu prognoze?
21. Kāpēc noguldītāji dod priekšroku pieprasījuma noguldījumiem, nevis termiņnoguldījumiem?
22. Kāpēc termiņnoguldījumi ārzemju valūtā daudzkārt pārsniedz termiņnoguldījumus latos?
23. Kādi ir banku krīzes cēloņi Latvijā 1995. gadā?
24. Kāpēc tiek dibinātas "kabatas bankas"?
25. Kā darbojas piramīda?
26. Kādas sekas bija augstām noguldījumu procentu likmēm?
27. Kādas bija banku krīzes sekas?
28. Kā notiek latu aprite?
29. Kādas bija pretrunas kredīta jomā?
30. Kādus briesmu signālus raidīja gaisotne ap kredītiem *G–24*?
31. Kādu ekonomiskā klimata maiņu sekmēja banku krīze?
32. Kāpēc Krievijas banku krīze 1998. gada augustā iespaidoja Latvijas banku stāvokli?

33. nodaļa. Makroekonomiskais līdzsvars

33.1. Makroekonomiskais līdzsvars un tā veidi

33.1.1. Līdzsvars mikro- un makroekonomikā

Konkurence kā līdzsvarotājs. Sistēmteorijas aksioma ir atziņa, ka ikviena sistēma tiecas uz viengabalainību, uz integritāti. Šīs aksiomas realizācijas formas konkrētam objektam sistēmai var izpausties visai atšķirīgi. Mikroekonomikā tirgus "neredzamās rokas" darbība balstās uz līdzsvara cenu precei vai preču grupai. Sākotnēji nelīdzsvarotību starp konkrētās preces piedāvājumu un pieprasījumu galu galā līdzsvaro konkurence – šī ekonomiskās uzvedības nežēlīgā pātaga un saldā piparkūka reizē. Rezultāts – līdzsvara cena: piedāvājums ar pieprasījumu ir līdzsvaroti. Tam ir tālejošas sekas ražošanas resursu sadalē, ekonomiskajā atlasē. Mikroekonomiskā līdzsvara nosacījumi pāraug sarežģītās makroekonomikas problēmās.

Tirgus un makroekonomiskais līdzsvars. Rodas nepieciešamība pēc makroekonomiskā līdzsvara. To spēj nodrošināt nevis kāda centrālā orgāna rūpīgi aprēķināta, detaļās izsvērta plānveida rīcība, direktīvas pavēles, bet tikai uzņēmēju pašregulēšana, dzēlīgā konkurences pātaga, *homo economicus* egoisms. Dažkārt jāpiepalīdz valstij. Bet galīgo lēmumu pieņem nepielūdzamais pircējs, cīnītājs par savām interesēm, ražotājs, pakalpojumu sniedzējs, pārdevējs. Spēcīgi darbojas motivācija. Un galu galā no nelīdzsvarotības haosa kaut vai uz laiku izkristalizējas makroekonomiskā līdzsvarotība. Tā ir un tai jābūt daudzšķautņainai.

33.1.2. Makroekonomiskā līdzsvara veidi

Pirmkārt, līdzsvars starp ražojumu un pakalpojumu koppieprasījumu un koppiedāvājumu. Makroekonomiskā nelīdzsvarotība šajā jomā, nestabilitāte noved pie cikliskās attīstības, pie periodiskās ekonomikas pārkaršanas un lejupslīdes, depresijas.

Otrkārt, monetārais līdzsvars, kas izteikts pazīstamā formulā Q x P = M x V (sk. nodaļu "Nauda"). Monetārās nelīdzsvarotības izpausme ir normālu ekonomiku postoša inflācija un tieši pretēja parādība – deflācija.

Treškārt, līdzsvars darbaspēka tirgū, kad līdzsvarots ir darbaspēka piedāvājums un pieprasījums. Ideāls līdzsvarotības variants – pilnā nodarbinātība. Nelīdzsvarotība darbaspēka tirgū, nestabilitāte nosaka bezdarbu vai darbaroku trūkumu. Bezdarba sociālās sekas – darba algas līmeņa pazemināšanās. Ilgstošais bezdarbs noved pie bezdarbnieku morālās degradācijas.

Ceturtkārt, līdzsvarots valsts budžets, līdzsvaroti budžeta izdevumi un ieņēmumi bezdeficīta budžeta apstākļos. Nelīdzsvarota budžeta raksturīga iezīme – budžeta deficīts, kas saistās ar noteiktu nestabilitāti tautas saimniecībā.

Piektkārt, maksāšanas bilances līdzsvars; līdzsvarotai jābūt naudas plūsmai uz ārieni (uz citām valstīm) un no ārienes (no citām valstīm). Saldo līdzinās nullei. Nelīdzsvarotība un nestabilitāte šinī jomā izpaužas kā maksāšanas bilances negatīvais saldo, kas noteiktos apstākļos var graut nacionālās valūtas kursu.

Sestkārt, rezultējošais līdzsvars – līdzsvars starp vēsturiski nosacīto tradicionālo dzīves līmeni un tā augšupejas tendenci un valsts iedzīvotāju reālajiem ienākumiem (ņemot vērā gan cenu līmeni, gan nodokļu nastu, gan sociālo aprūpi). Nelīdzsvarotība materiālā un sociālā nodrošinātībā plašākā vai šaurākā diapazonā pazemina iedzīvotāju pirktspēju, dzīves līmeni, sociālo drošību, iespēju apmierināt kultūras vajadzības. Nelīdzsvarotība materiālās un sociālās izdzīvošanas jomā var kļūt par avotu bīstamai sociālai un politiskai spriedzei līdz pat valsts ekonomiskās un politiskās dzīves destabilizācijai.

Objektīvi apstākļi un subjektīvas kļūdas. Visi iepriekš minētie līdzsvara veidi ir savstarpēji cieši saistīti. Nelīdzsvarotība vienā jomā ātri vien ierauj nestabilitātes atvarā citus tautsaimniecības un sociālās dzīves smaguma punktus, darbojas destruktīvi. Tīri objektīvu apstākļu dēļ uzskaitītie līdzsvara

veidi ir grūti nodrošināmi ikvienā postsociālistiskajā valstī, proti, valstī, kas vēl tikai pāriet no komandekonomikas uz tirgus saimniecību. Tikai jāsargās no subjektīvām kļūdām, kad paātrināta greiza kustība vai veselajam saprātam nepakļautas darbības tikai palielina nelīdzsvarotību tautsaimniecībā. Gan karstas putras strēbšana, gan miegamiču taktika attālina valsti no pārejas perioda mērķu realizācijas.

90. gadu Latvija bija un paliek ekonomisks, sociāls un politisks izmēģinājuma lauks vēlamā un nepieciešamā līdzsvara valsts tautsaimniecībā sasniegšanai. Šīs pieredzes analizēšana un izvērtēšana, labāku risinājumu un alternatīvu meklēšana ir atbildīgs pienākums. Nākamajā nodaļā tiks aplūkoti tikai daži šīs problēmas aspekti.

33.2. Faktori, kas regulē koppieprasījumu un koppiedāvājumu

32.2.1. Faktori, kas regulē koppieprasījumu

Rožainas brilles nelīdz. Vērojot Latvijas tautsaimniecību pat caur visrožainākajām brillēm, nevarēsim saskatīt līdzsvaru starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu. Jautājums jāanalizē, *pirmkārt,* caur vispārējās teorijas prizmu; *otrkārt,* īpaša uzmanība pievēršama objektīvām un subjektīvām īpatnībām.

Ko māca makroekonomikas teorija. *Pirmkārt,* mikroekonomisks skatījums uz pieprasījumu atstāj bez atbildes vairākus būtiskus jautājumus. Tā neatklāta paliek problēma, kāpēc mainās cenas. Izskaidrojumu neatrod arī jautājums, kāpēc vienā laika posmā ražošanas un pakalpojumu kopapjoms ātri pieaug, bet citā – sašaurinās. *Otrkārt,* cēloņsakarību noskaidrošanai koppieprasījuma jomā ir jāapvieno (jāagregē) visas individuālās līdzsvara cenas visā valstī izgatavotajiem ražojumiem un sniegtajiem pakalpojumiem, ko pieprasa visa pircēju kopa: individuāli patērētāji, uzņēmumi, organizācijas, valsts un pašvaldības. Normālos saimniekošanas apstākļos koppieprasījuma līkne AD_1 - AD_1 visai atgādina atsevišķas preces parasto pieprasījuma līkni.

33.1. shēma

Koppieprasījuma līkne

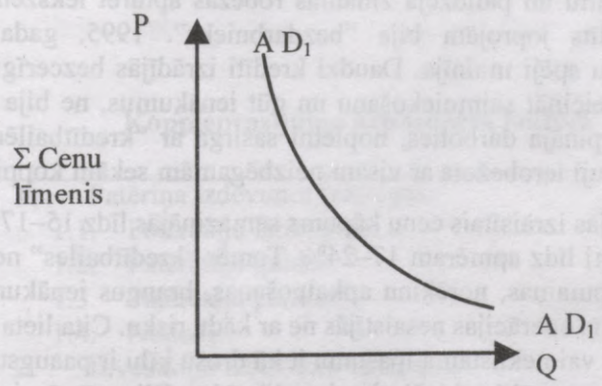

Kopējais pieprasījuma apjoms = ražojumu
un pakalpojumu kopējais reālais daudzums
valstī noteiktā laika posmā

Koppieprasījuma līkne. *Treškārt,* koppieprasījums dažkārt tiek raksturots kā modelis, kas atklāj cēloņsakarību starp nacionālās ražošanas un pakalpojumu apjomu un cenu vidēji svērto līmeni: jo zemākas ir cenas, jo lielāks koppieprasījums, t. i., tā preču masa, kas tiek tautsaimniecībā pieprasīta un arī saražota. Nekā jauna, teiks lasītājs. Kārtējo reizi apstiprinās ienākuma un aizstāšanas efekts, ko saistībā ar pircēju motivāciju jau iepazinām mikroekonomikā. Līknes AD_1–AD_1 virzību no augšas uz leju pa labi nosaka principiāli citi cēloņi. Atcerēsimies, analizējot atsevišķas preces pieprasījuma līkni atkarībā no cenas, mēs obligāti pieņēmām, ka visi pārējie nosacījumi, tajā skaitā ienākumi, paliek nemainīgi. 33.1. shēmā šādu pieņēmumu nav. Tieši otrādi: kopējie ienākumi mainās. Līknes augšējā

daļa saistās ar augstākām cenām. Nav grūti apjēgt, ka preču iegāde par augstākām cenām var saistīties ar lielākiem ienākumiem. Šādā gadījumā augstākas cenas par ražojumiem un pakalpojumiem pastarpināti vairos resursu piegādātāju ienākumus. Variantu te ir atliku likām. Bet nevar apgalvot, ka augstāks cenu līmenis obligāti nozīmē, ka samazinās valsts nominālais ienākums. Problēma kļūst sarežģītāka. Ja vienmēr nedarbojas ienākumu un aizstāšanas efekts, kāda motivācija tad dzen koppieprasījuma līkni AD_1–AD_1 uz leju?

Procentu likmes efekts. Pirmais, kas regulē koppieprasījumu, ir procentu likmes efekts. Kāpēc augstākas cenas samazina koppieprasījumu (sk. 33.1. shēmu)? Analīzes skaidrības labad sākotnēji pieņemsim, ka naudas masa apgrozībā (būtībā naudas piedāvājums) ir nemainīgs. Sāk darboties cēloņsakarības, labi izprotama motivācija. *Pirmkārt,* jo augstāks ir vispārējo cenu līmenis, jo augstākas ir kredītprocentu likmes. *Otrkārt*, procentu likmju kāpums samazina pieprasījumu gan pēc patēriņa precēm, gan pēc investīciju precēm (kapitāla elementiem). *Treškārt*, ja cenas ceļas, pieaug nepieciešamība (pieprasījums) pēc skaidras naudas gan algām, gan citiem pirkumiem. *Ceturtkārt,* ja sākotnēji naudas daudzums ir nemainīgs, tad pieprasījums pēc papildu naudas vēl tālāk ceļ kredīta procentu likmes. Pēdējais vēl vairāk ierobežo pirkumus. Te jāievēro, ka normālā tirgus ekonomikā lielākā daļa ilgstošas lietošanas patēriņa priekšmetu tiek pirkti uz kredīta. Ja kredīta procentu likme aug, tad krītas pieprasījums gan pēc automašīnām, gan pēc namiem un dzīvokļiem, gan pēc mājas elektronikas u. c. precēm. *Piektkārt* (gala secinājums), ķēdes reakcija caur motivāciju darbojas šādā virzienā: augstākas cenas izraisa papildu pieprasījumu pēc naudas; tas savukārt darbojas kā kredīta procentu kāpināšanas katalizators; augstāka procentu likme samazina preču pieprasījumu, kā ietekmē sarūk piedāvājums un samazinās iekšzemes kopprodukta lielums. Tāds ir koppieprasījuma līknes AD_1–AD_1 kustības pirmais makroekonomiskais skaidrojums.

Latvijas īpatnības. *Pirmkārt,* Latvijā kredīta procentu likme ir cieši saistīta ar inflācijas tempu. Tas noteica visai augstu procentu likmi it sevišķi 1991.–1993. gadā. Ja normāla procentu gada likme bija l20%, bet vairākās bankās pat krietni augstāka, piemēram, 1% dienā, tad kredīti pārejas perioda pirmajā posmā uz tirgus ekonomiku tika ņemti un doti gandrīz vienīgi tirdznieciskiem darījumiem, t.sk. eksportam un it sevišķi importam. Kredīti investīcijām bija izņēmums. Patērētāju kredīts vispār netika izsniegts. Augstā kredīta procentu likme bija viens no iemesliem, kas sekmēja koppieprasījuma un iekšzemes kopprodukta būtisku samazināšanos.

Otrkārt, situācija kredīta jomā pakāpeniski sāka uzlaboties 1994. gadā un 1995. gada sākumā. Pazeminoties kredīta procentu likmei, pakāpeniski pieauga kredīti investīcijām ražošanas attīstībai. Tas veicināja koppieprasījumu un palīdzēja zināmās robežās apturēt iekšzemes kopprodukta tālāko sarukšanu. Patērētāju kredīts joprojām bija "bezdarbnieks". 1995. gada pavasara un vasaras komercbanku krīze situāciju spēji mainīja. Daudzi kredīti izrādījās bezcerīgi: ne tos ieguldīja reālā uzņēmējdarbībā ar mērķi veicināt saimniekošanu un gūt ienākumus, ne bija cerības, ka debitori tos spēs atdot. Bankas, kas turpināja darboties, nopietni sasirga ar "kredītbailēm": drošs paliek drošs, kredītu izsniegšana tika strauji ierobežota ar visām neizbēgamām sekām koppieprasījumam.

Treškārt, 1996. gada inflācijas izraisītais cenu kāpums samazinājās līdz 15–17% gadā, kas pazemināja arī kredītprocentu gada likmi līdz apmēram 17–24%. Tomēr "kredītbailes" nebija pārvarētas. Bankas it labi pelnīja no valūtas apmaiņas, norēķinu apkalpošanas, brangus ienākumus deva valsts iekšējā aizņēmuma parāda zīmes. Šīs operācijas nesaistījās ne ar kādu risku. Cita lieta bija jebkurš kredīts. Pat hipotēku kredīts pret zemes vai nekustamā īpašuma it kā drošu ķīlu ir paaugstināta riska pasākums, jo pieminētās ķīlas mūsu reālos apstākļos bieži vien ir nelikvīdas. Bija arī vērojams ekonomiski efektīvu projektu deficīts. Tika dibināti pirmie trīs kredītkooperatīvi, kas kā pirmās bezdelīgas vēl kredītpavasari neatnesa. 1996. gada novembrī Latvijā izsniegtais kredītu apjoms līdzinājās tikai pusei no tiem līdzekļiem, kas kā kredīti bija piešķirti 1995. gada sākumā pirms banku krīzes.

Pirmie soļi patērētāju kredīta jomā (automašīnu, dzīvokļu iegādei) vēl saistījās ar tik augstiem procentiem, kas kaut cik vērā ņemamu pieprasījumu nesekmēja. Arī kredītkartes ar to izsniegšanas ierobežojumiem pagaidām vēl nedarbojās kā spēcīgs pieprasījuma spararats.

Bagātības un naudas pirktspējas efekts. Nākamais faktors, kas iespaido koppieprasījuma līknes trajektoriju, ir bagātības efekts, ievērojot naudas pirktspējas izmaiņas. Lai izprastu pircēju aktivitātes motivāciju tirgū, minēsim šādu piemēru. Pilsoņa Bērziņa bagātību veido termiņnoguldījumi vairākās bankās un valsts parādzīmes par noteiktu summu. Šī bagātība naudas formā ir Bērziņa kunga ekonomiskās drošības garants, ja stabila ir nacionālās naudas pirktspēja. Šādos apstākļos viņš var

savus tekošos ienākumus bez bažām par rītdienu izlietot pirkumiem, tātad pieprasījumam. Inflācija, naudas pirktspējas krišanās situāciju krasi izmaina. Termiņnoguldījumu un valsts parāda zīmju reālais pirkšanas spēks sarūk kā šagrēnāda. Centieni saglabāt kā garantiju kaut kādu naudas summu ierobežo pieprasījumu. Motivācija var naudas īpašnieku uzvedību ievirzīt arī citā gultnē. Inflācijas gaidas rosina šodien pirkt lētāk nekā rīt un parīt, kā arī naudu pārvērst likvīdos materiālos labumos, kuru cenu pieaugums apsteidz inflācijas cenu kāpumu. Tas pieprasījumu vērš plašumā. Paplašināšanās virzienā pieprasījumu sekmē arī deflācija. Latvijā inflācija, lata pirktspējas un reālo ienākumu krišanās viennozīmīgi samazina pieprasījumu.

Importa un eksporta un valūtas kursa efekts. Aktīva un brīva ārējā tirdzniecība spēj būtiski iespaidot iekšzemes pieprasījumu pēc pašmāju precēm. Ja ārzemēs, piemēram, Japānā, preces ir lētākas nekā, piemēram, ASV, tad ASV importa preces no Japānas pēc cenas kļūst konkurētspējīgākas, piesaista pieprasījumu un "atrauj" pircējus no pašmāju ražojumiem. Vienlaikus zemāko cenu motivācija samazina pieprasījumu Japānā pēc ASV eksportprecēm un vairo pieprasījumu pēc pašā Japānā ražotām precēm. Šī problēma ir visai aktuāla Baltijas valstu lauksaimniecības preču tirgum. No 1997. gada 1. janvāra šis tirgus ir brīvs no jebkādām muitas barjerām un atvērts neierobežotai cenu konkurencei. Var prognozēt, ka Lietuvas lauksaimniecības preces ar zemākām cenām nekā Latvijā ražotām piesaistīs pieprasītājus un samazinās pieprasījumu Latvijas precēm. Latvijas lauksaimniecības eksportprecēm Lietuvā pieprasījums būs gaužām ierobežots. Izņēmums varētu būt kādas specifiskas preces gardēžiem, kuras Lietuvā neražo.

Importa un eksporta efekts pieprasījuma jomā, ko pastiprina cenas, ir nesaraujami saistīts ar nacionālo valūtu kursiem. Zems kurss konkrētai valūtai pret citu valstu valūtu palētina eksportu, piesaistot tam pieprasījumu, un sadārdzina importu, samazinot pieprasījumu pēc importa precēm. Augsts kādas valsts nacionālās valūtas kurss pret citzemju valūtām motivē tieši pretēju uzvedību, rīcību. Latam ir relatīvi augsts kurss pret brīvi konvertējamām valūtām. Tā sekas var labi vērot Latvijas tirgū, kur daudzās jomās tieši imports sava lētuma dēļ ir varens pieprasījuma magnēts. Lasītājs var pārdomāt, kādas sekas konkurences jomā Baltijas tirgū ir šādam Igaunijas, Lietuvas un Latvijas nacionālo valūtu kursam pret 1 USD:

1 USD = 17 EEK = 4 LT = 0,61 LVL (2000. g. maijs).

Līdzšinējā analīze tieši vai pastarpināti saistīja koppieprasījumu ar preču vidēji svērto cenu līmeni. Tāpat kā pieprasījumu atsevišķai precei arī koppieprasījumu maina vesela kopa ārpuscenas faktoru.

Koppieprasījuma ārpuscenas faktori. Ērtības labad sakārtosim visus ārpuscenas faktorus 33.1. tabulā.

33.1. tabula

Koppieprasījuma ārpuscenas faktori

1. Patēriņa izdevumu izmaiņas.
1.1. Patērētāju labklājība.
1.2. Patērētāju gaidas.
1.3. Patērētāju parādi.
1.4. Nodokļi.
2. Investīciju izdevumu izmaiņas.
2.1. Procentu likmes.
2.2. Gaidāmie ienākumi no investīcijām.
2.3. Uzņēmumu nodokļi.
2.4. Tehnoloģijas izmaiņas.
2.5. Neizmantotās jaudas.
3. Izmaiņas valsts izdevumos.
4. Izdevumu izmaiņas tīrā eksporta apjomam.
4.1. Nacionālais ienākums ārvalstīs.
4.2. Valūtas kursi.

Šie koppieprasījuma izmaiņu ārpuscenas faktori ir patapināti no *Campell. R McConnel, Stanleey L. Blue* grāmatas "Economics" vienpadsmitā izdevuma 1. sējuma (krievu tulkojums) – M.: Respublika, 178. lpp.

Šie faktori vienlaikus raksturojami kā sviras, kas novirza koppieprasījuma līkni pa labi (koppieprasījumam pieaugot) un pa kreisi (koppieprasījumam samazinoties). Šādas parādības pamatojums jau dots mikroekonomikā. Grafikā mēs neko principiāli jaunu nenovērosim. Pēc satura līknes raksturo nevis atsevišķas preces pieprasījumu, bet makroekonomisku rādītāju – koppieprasījumu.

33.2. shēma

Koppieprasījuma izmaiņas ārpuscenas faktoru iespaidā

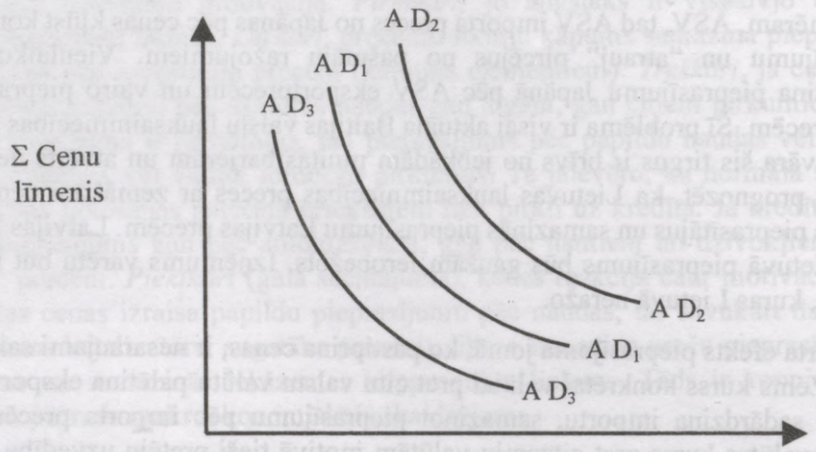

Kopējais pieprasījuma apjoms = ražojumu
un pakalpojumu kopējais reālais daudzums
valstī (valstu grupā) noteiktā laika posmā

33.1. tabulas faktori īpašus komentārus neprasa. To iespaids uz koppieprasījuma izmaiņām ir acīmredzams. Varētu piebilst, ka faktors "4.2. Valūtas kursi" ir pastarpināts cenu faktors, jo regulē eksporta un importa cenu līmeni.

Latvijas konkrētajos apstākļos 1996. gada nogalē visi 33.1. tabulā ietvertie faktori salīdzinājumā ar 1990. gadu lielākā vai mazākā apmērā samazināja koppieprasījumu, nobīdīja tā līkni pa kreisi. Statistisku rādītāju, kas tieši valsts mērogā uztvertu koppieprasījuma izmaiņas, mums nav. Noteiktu ieskatu šinīs izmaiņās dod iekšzemes kopprodukta dinamika, tā izlietojums pa galveniem izlietojuma virzieniem. Te izmantojama pazīstama formula

$$IKP = C + G + I + E,$$

kur

IKP = iekšzemes kopprodukts;
C = privātais patēriņš;
G = valsts patēriņš;
I = investīcijas;
E = tīrais eksports (eksports – imports).

Četri IKP izlietošanas virzieni būtībā atbilst četriem koppieprasījuma ārpuscenas pamata faktoriem.

Rādītājs, kas pilnīgāk raksturo iedzīvotāju privāto pieprasījumu un vienlaikus izmantojams kā tautas sociālstāvokļa nozīmīgs indikators tirgus ekonomikas apstākļos, ir mazumtirdzniecības apgrozījums.

33.2. tabula

Mazumtirdzniecības apgrozījums Latvijā[1]
(bez sabiedriskās ēdināšanas apgrozījuma) salīdzināmās cenās,
% pret iepriekšējā gada attiecīgo periodu

1994. g.	1995. g.	1997. g.	1999. g.	2000. g. III ceturksnī
123,4	99,7	121,5	112,0	112,4

1997. gads ar bezdeficīta budžetu rāda, ka veiktie pasākumi spēs apstādināt koppieprasījuma lejupslīdi.

Viennozīmīga ir teorijas atziņa, ka nepieciešamu lūzumu var panākt, radot labvēlīgu gaisotni investīcijām, mērķtiecīgi stimulējot patēriņu un pieprasījumu.

33.2.2. Faktori, kas regulē koppiedāvājumu

Koppiedāvājuma līkne. Mikroekonomikā, pamatojot atsevišķas preces piedāvājuma līkni, cēloņsakarība un ražotāja, pārdevēja motivācija bija gaužām "caurspīdīga": jo augstākas cenas, jo, pastāvot pārējiem vienādiem nosacījumiem, lielāka arī peļņa. Pārējie vienādi nemainīgie nosacījumi ietvēra ražošanas izmaksu līmeni. Bija ekonomiska jēga izvērst piedāvājumu un otrādi. Piedāvājuma līknes virzība no augšas pa labi, uz leju pa kreisi bija loģiski pamatota.

Koppiedāvājumam šādu "ērtu" nosacījumu nav. Nacionālajam ražošanas un pakalpojumu apjomam mainās izmantotais ražošanas resursu daudzums, arī to konkrētā atdeve. Līdz ar to mainās arī ražošanas izmaksas – gan kopējās, gan vidējās, gan galējās. Īpaša loma ir nodarbinātībai ar darba algas līmeni. Ekonomiskais izdevīgums, paplašinot vai sašaurinot piedāvājumu, kļūst atkarīgs no lielāka faktoru skaita. Koppiedāvājuma līkne sāk pārstāvēt visai sazarotu daudzfaktoru modeli, kur piedāvājums (ražojumu un pakalpojumu nacionālais apjoms), pateicoties motivācijas daudzveidībai, grafiskā attēlā pieņem sarežģītas formas. Vēl vairāk: veidojas pamats zinātnieku strīdiem, kādi faktori kā un kad regulē piedāvājumu lielumu un izmaiņas. Klasiskā skola saduras ar Keinsa uzskatiem, un par strīda ābolu kļūst jau pieminētais nodarbinātības iespaids uz koppiedāvājumu.

Klasiķu pamatojums. Klasiķi vadās pēc tā, ka tirgus regulēšana, būtībā tirgus "neredzamā roka", visas tautsaimniecības mērogā panāk pilnu nodarbinātību vai visai zemu bezdarba līmeni un līdz ar to tādu koppiedāvājuma apjomu, ko noteiktā laika posmā nav iespējams palielināt. Cenu kāpums koppiedāvājumu nepalielinās, jo visas jaudas plus darbaspēks jau ir pilnīgi noslogotas. Nav izslēgts, ka kāda firma mēģinās tikt pie papildu resursiem, piedāvājot augstākas cenas. Koppiedāvājumu tas neskars, jo vienas firmas ieguvums iespējams tikai un vienīgi uz citas firmas zaudējuma rēķina. Plusus nomāks mīnusi, un īstenosies paruna "cik garš, tik plats". Klasiķu loģika grafikā atspoguļosies kā vertikāla līnija (apjoms konstants).

Keinsistu nostāja. Keinsa mācība ir 30. gadu "lielās depresijas" atspulgs, kad piedāvājums pieprasījuma ierobežotības dēļ atradās zemā līmenī. Šādos apstākļos bija iespējams paplašināt ražošanu, pakalpojumu sniegšanu, nepaaugstinot ne ražošanas izmaksas, ne cenas. Situācijai raksturīgs ievērojams bezdarbs. Bezdarbnieks, kas beidzot iesaistīts darbā, nebūs pārāk prasīgs darba algas ziņā. Loģiska sakarību ķēde veidojas šādi: a) palielinās pieprasījums pēc darba rokām; b) paplašinās ražošanas un pakalpojumu apjoms; c) darba algas līmenis nepieaug; d) ražošanas izmaksas paliek nemainīgas; e) ražošanas apjoms pieaug, cenām nemainoties. Šī keinsistu nostāja grafiski attēlojama kā horizontāla līnija: nacionālās ražošanas apjoms pieaug (līnija virzās pa labi), bet cenas ir konstantas (līnijai jābūt horizontālai).

Augšupejas starpposms. Keinsa horizontālo līniju ar klasiķu vertikālo līniju savieno augšupejas starpposms. Tam ir šāds izskaidrojums. *Pirmkārt*, nozaru, apakšnozaru attīstība ir nevienmērīga. Tas nozīmē, ka vienu nozaru paplašināšana prasa papildu resursus, t. sk. papildu darbaspēku. *Otrkārt,* šāds

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. 5/2000, LRCSP, 22. lpp.

pieaugums var izraisīt resursu cenu celšanos, darba algas līmeņa kāpumu. *Treškārt,* nākas arī izmantot mazāk efektīvu tehniku un mazāk kvalificētu darbaspēku, kas sadārdzina ražošanu, pakalpojumus. *Ceturtkārt,* rentabla uzņēmējdarbība šādos apstākļos neizbēgami kāpina cenas. *Piektkārt,* grafiskajā attēlā koppiedāvājuma līnija virzās pa labi (ražošana, pakalpojumi pieaug) un tiecas uz augšu (paaugstinās cenas). Trīs koppiedāvājuma līnijas izmaiņas skaidrojumus ir iespējams ietvert vienā līnijā ar trim atšķirīgiem posmiem: pirmais posms – keinsistu horizontālā līnija, kas pāriet otrajā posmā – augšupejas starpposmā; pēdējais savukārt pāraug trešajā posmā – klasiķu vertikālajā posmā. Tā iegūstam no ekonomiskās uzvedības viedokļa loģiski pamatotu vienotu koppiedāvājuma līkni.

33.3. shēma

Koppiedāvājuma līkne

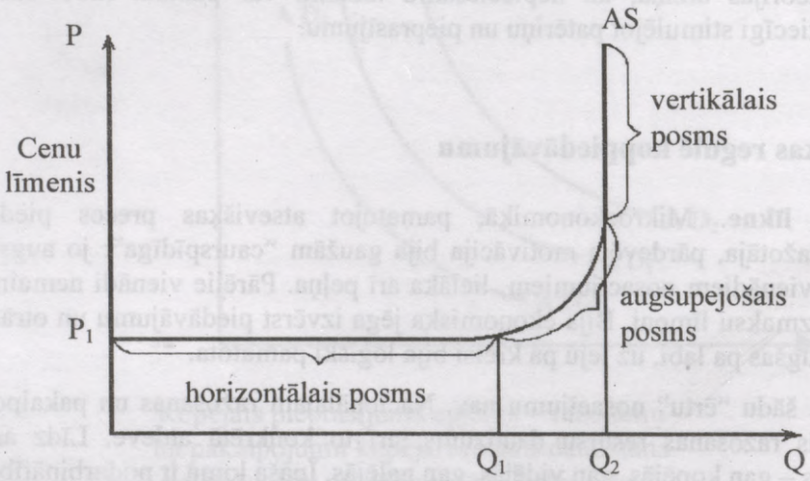

Piedāvājums = ražošanas un pakalpojumu reālais apjoms

Šī koppiedāvājuma līkne saista koppiedāvājuma apjomu ar cenu līmeni, gan ar būtiski atšķirīgu motivāciju nekā mikroekonomikā. Koppiedāvājumu vienlaikus maina vesela virkne ārpuscenas faktoru.

Koppiedāvājuma ārpuscenas faktori. Jau piedāvājuma mikroekonomikas analīze atsedza būtiskas atšķirības starp piedāvājuma līknes konfigurācijas izmaiņām un šīs līknes pārvietošanu telpā pa labi vai pa kreisi. Šīs principiālās atšķirības saglabā savu nozīmi arī koppiedāvājuma grafiskajos attēlos. Visvienkāršāk tam izsekot un šo pārvietošanu nopamatot vertikālā posmā. Ja ārpuscenas faktori palielina koppiedāvājumu, līkne paralēli pārvietojas pa labi, ja samazina – pa kreisi.

Starpposmā koppiedāvājuma līknes pārbīdes cēloņi un virzieni ir analogi.

Cita aina vērojama horizontālā posmā. Pieaugot koppiedāvājumam, līkne pārvietojas uz leju, samazinoties – līkne ieņem augstāku vietu. 33.4. shēma sniedz šo izmaiņu iespējamos variantus.

33.4. shēma

Koppiedāvājuma izmaiņas ārpuscenas faktoru iespaidā

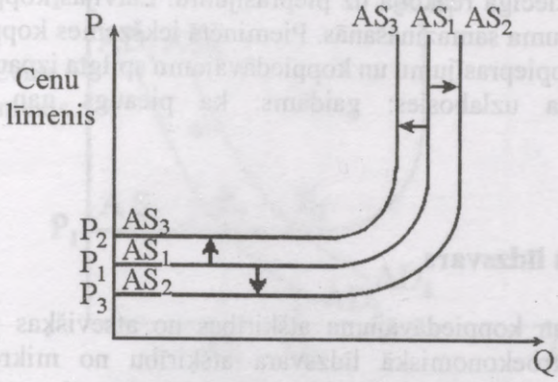

Koppiedāvājums = ražojumu un pakalpojumu kopsumma noteiktā laika posmā

Pašus koppiedāvājuma ārpuscenas faktorus pēc koppieprasījuma parauga var sakārtot 33.3. tabulā.

33.3. tabula

Koppiedāvājuma izmaiņu ārpuscenas faktori

1. Resursu, cenu izmaiņas.
1.1. Iekšējo resursu esamība.
1.1.1. Zemes un tās dziļu bagātību ilgstoši nemainīgas cenas.
1.1.2. Darbaspēka cenu svārstības.
1.1.3. Kapitāla cenu svārstības.
1.1.4. Uzņēmējspēju cenu kāpums.
1.2. Importa resursu cenu izmaiņas.
1.3. Monopolvara tirgū.
2. Kredīts un tā procentu likmes.
3. Ražošanas efektivitāte, resursu atdeves izmaiņas.
4. Tiesisko normu izmaiņas.
4.1. Uzņēmumu nodokļi.
4.2. Subsīdijas uzņēmumiem konkrēto preču ražošanai.
4.3. Ražošanas un pakalpojumu sniegšanas valstiskā regulēšana, t. sk. programmēšana.

Ārpuscenu faktoru iedarbība. Minēto faktoru iedarbība uz koppiedāvājumu ir viegli izsekojama. Pēc iedarbības veida šos ārpuscenas faktorus var iedalīt vairākās grupās. Pirmajā grupā iedalāmi faktori, kas izmaina ražošanas izmaksas un pastarpināti produkcijas un pakalpojumu cenu līmeni. Šai grupai pieder lielākā daļa faktoru, sākot ar pašmāju un importa resursu cenu izmaiņām. Analīzē jāņem vērā izmantoto resursu fiziskais apjoms un šo pašu resursu izmaksas naudas izteiksmē. Latvijā koppiedāvājumu nemitīgi sadārdzina dabisko monopolu tarifu pieaugums. 1996. gada 1. jūlijā elektroenerģijas tarifi tika paaugstināti par 30%. 1997. gadā tiek prognozēts, ka šie tarifi varētu pieaugt vēl par 10–15%. "Lattelekom" saskaņā ar jumta likumu var 1997. gadā telefonu sarunu tarifus paaugstināt līdz pat 30%. 1996. gada rudenī paaugstināti tarifi apkurei, karstajam ūdenim.

Uzņēmumu nodokļu izmaiņas (praktiski pieaugums) Latvijā ir pamats cenu paaugstināšanai. Resursu nepilnīga izmantošana, efektivitātes pazemināšana arī ir viens no faktoriem, kas Latvijā kāpina cenas. Faktors, kas pazemina importa resursu, t. sk. kurināmā, degvielas cenas, ir lata kursa kāpinājums. Akcīzes nodokļa palielināšana darbojas pretējā virzienā. Subsīdijas, kuru uzdevums ir pastarpināti pazemināt cenas, Latvijā gandrīz vai netiek izmantotas. Otra faktoru grupa saistās ar kredītu: pieejams

un lēts kredīts veicina koppiedāvājumu. Trešā faktoru grupa saistās ar valsts regulējošo iedarbību. Šie faktori kā koppiedāvājuma reāls stimulējošs spēks vēl atrodas "bērna autiņos": arvien jaunu un jaunu darbības veidu licencēšana ir Latvijas koppiedāvājuma attīstības šķērslis, bet nebūt ne veicinātājs.

Beidzot jāuzsver, ka tirgus ekonomikai raksturīga atgriezeniskā saikne starp pieprasījumu un piedāvājumu. Pēdējais ir mērķtiecīga reakcija uz pieprasījumu. Latvijas koppieprasījuma sarukšanai atbildes reakcija ir koppiedāvājuma samazināšanās. Pieminētā iekšzemes kopprodukta samazināšanās ir atgriezeniskās saites starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu spilgta izpausme. Prognozes liecina, ka tuvākajos gados situācija uzlabosies: gaidāms, ka pieaugs gan koppieprasījums, gan koppiedāvājums.

33.2.3. Makroekonomiskais līdzsvars

Atšķirība. Koppieprasījuma un koppiedāvājuma atšķirības no atsevišķas preces pieprasījuma un piedāvājuma nosaka arī makroekonomiskā līdzsvara atšķirību no mikroekonomiskā līdzsvara. Koppieprasījuma līknes krustpunkts ar koppiedāvājuma līkni raksturo: a) tautsaimniecībā vidēji svērto cenu līdzsvara līmeni; b) kopražošanas, koppakalpojumu sniegšanas līdzsvaru ar koppieprasījumu.

Kur krustojas koppieprasījuma un koppiedāvājuma līknes? Iepriekš redzējām, ka ievērojams faktoru daudzums iespaido koppieprasījuma un koppiedāvājuma apjomu. Tas nozīmē, ka atkarībā no šiem faktoriem līdzsvara krustpunkts var pārvietoties gan uz augšu un leju, gan pa labi un kreisi. Vienlaikus valstī veidosies noteikta konkurences ievirze. Vienā gadījumā pircēji konkurēs, lai spētu iegādāties lielāku kumosu no kopsaražotā, un būs gatavi maksāt augstāku cenu. Citā gadījumā asi konkurēs ražotāji, pakalpojumu sniedzēji, lai ar zemāku cenu piesaistītu lielāku pieprasītāju, pircēju skaitu. Konkrētais līdzsvara krustpunkts var atrasties gan uz keinsistu horizontālās taisnes, gan uz pārejas līknes, gan uz klasiķu vertikālās taisnes.

Līdzsvars tirgus segmentā un līdzsvars nacionālajā ekonomikā. Problēmu sarežģī apstāklis, ka pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars visupirms veidojas konkrētā vietējā tirgus segmentā. Asa konkurence par pircēja kabatu var būt maizes šķirņu ziņā, starp investīcijām par iekārtām, kam ir vienāds ražošanas nozīmējums. Bet maize ar iekārtu tieši nekonkurē. Turklāt pieprasījums pēc maizes, ņemot vērā pirmās nepieciešamības preču neelastīgumu gan pēc cenas, gan pēc ienākuma, kopumā ir neelastīgs. Un tomēr tas nenozīmē, ka tirgus dažādām preču grupām ir tik autonoms, ka koppieprasījuma un koppiedāvājuma samēram un centieniem pēc līdzsvara, ko veicina konkurences mehānisms, nav praktiskas nozīmes. Cikliskā attīstība ar savām augšupejas un lejupslīdes fāzēm, turklāt ne tikai vienas valsts ietvaros, bet tirgus ekonomikas pasaules mērogā tieši liecina par to, cik nozīmīgas ir koppiedāvājuma un koppieprasījuma nacionālās un globālās proporcijas. Problēma ir tā, kāds mehānisms, kāda investoru, uzņēmēju, pircēju un pārdevēju motivācija sasaista nozares tirgu, lokālo tirgu ar nacionālo un pat pasaules tirgu. Uz to atbildi dod cikliskās attīstības teorija ciešā saistībā ar nodarbinātības teoriju.

Bet pirms pievēršanās šīm teorijām pakavēsimies pie dažiem iespējamiem koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvara variantiem.

Līdzsvara maiņa, pastāvot nemainīgām cenām. Gan teorētiski, gan praktiski ir iespējams variants, ka potenciālie pircēji, sākot no mājsaimniecībām un beidzot ar investoriem, konkrētu faktoru iespaidā ir nolēmuši koppieprasījumu palielināt vai samazināt. Ja tautsaimniecībā nemainās cenu līmenis, tad tas nozīmē, ka līdzsvara krustpunkts atrodas pieprasījuma un piedāvājuma shēmā uz keinsistu horizontālās taisnes.

33.5. shēma

Koppieprasījuma pieaugums, cenām nemainoties

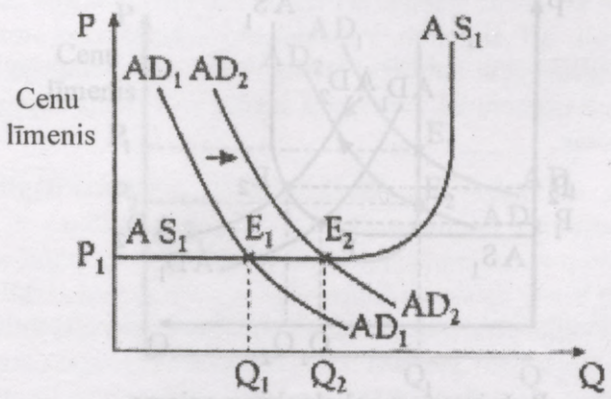

Ražošanas un pakalpojumu apjoms

33.6. shēma

Koppieprasījuma samazināšanās, cenām nemainoties

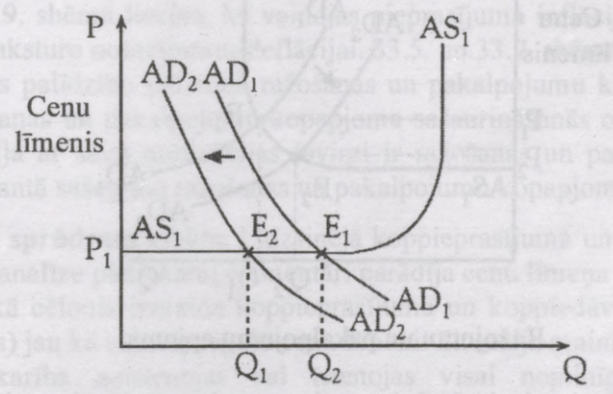

Ražošanas un pakalpojumu apjoms

33.5. shēmā redzams, ka, *pirmkārt*, koppieprasījums ir pieaudzis, jo līkne AD_1 pārvietojusies pa labi bultas virzienā uz AD_2; *otrkārt*, attiecīgi palielinājies arī piedāvājums (Q_1 pārvietojies pa labi līdz Q_2); *treškārt,* līdzsvara krustpunkts E_1 arī pārvietojies pa labi uz E_2; *ceturtkārt,* cenu līmenis P_1 nav mainījies, jo līdzsvara krustpunkti E_1 un E_2 atrodas uz keinsistu horizontālās līnijas.

33.6. shēmā koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvarošana notiek pretējā virzienā: *pirmkārt*, samazinājies koppieprasījums; līkne AD_1 pārvietojusies pa kreisi bultas virzienā uz AD_2; *otrkārt,* attiecīgi samazinājies piedāvājums (Q_2 ir pa kreisi no Q_1); *treškārt,* līdzsvara krustpunkts E_1 arī pārvietojies pa kreisi (E_2); *ceturtkārt,* nodrošināts jauns līdzsvars starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu; *piektkārt,* cenas (P_1) nav mainījušās, jo krustpunkti E_1 un E_2 joprojām atrodas uz keinsistu horizontālās līnijas. Abās tikko analizētajās shēmās cenu līmenis nav mainījies. To nosaka tā motivācija, kas regulē keinsistu līnijas horizontālo raksturu. Cita situācija veidojas, ja koppieprasījums mainās uz starpposma līknes.

Koppieprasījuma izmaiņas un līdzsvars uz starpposma līknes. Minētās pieprasījuma izmaiņas variants fiksēts 33.7. un 33.8. shēmā.

33.7. shēma

Koppieprasījums aug, cenas ceļas starpposmā

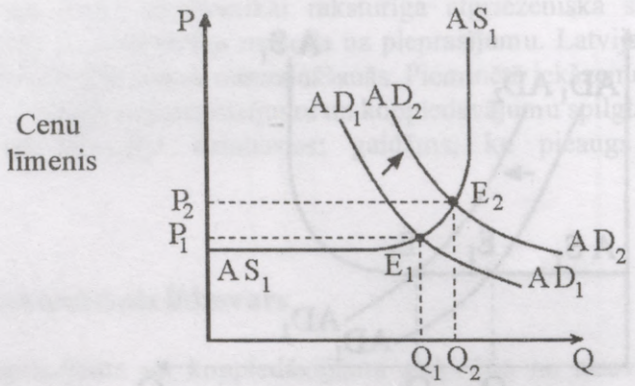

Ražojumu un pakalpojumu apjoms

33.8. shēma

Koppieprasījums samazinās, cenas pazeminās starpposmā

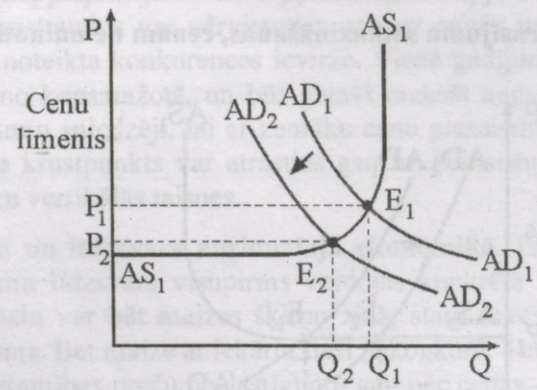

Ražojumu un pakalpojumu apjoms

33.7. un 33.8. shēma uzskatāmi rāda, ka koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvara krustpunktu E_1 un E_2 atrašanās uz starpposma līknes neizbēgami maina cenu līmeni. Augot koppieprasījumam, cenas pieaug no P_1 līdz P_2; samazinoties koppieprasījumam, cenas pazeminās no P_1 līdz P_2.

Koppieprasījuma izmaiņas uz klasiskā vertikālā līknes posma.

33.9. shēma

Koppieprasījums aug, cenas ceļas vertikālā posmā

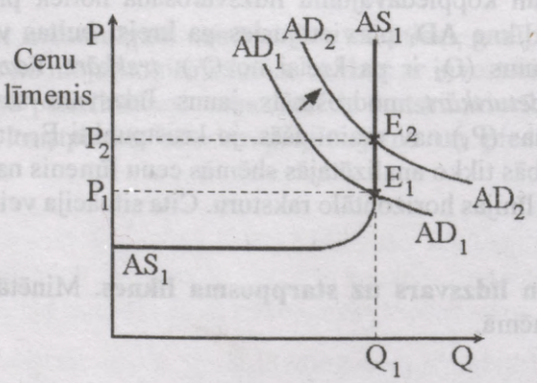

Ražojumu un pakalpojumu apjoms

33.10. shēma

Koppieprasījums samazinās, cenas krītas vertikālajā posmā

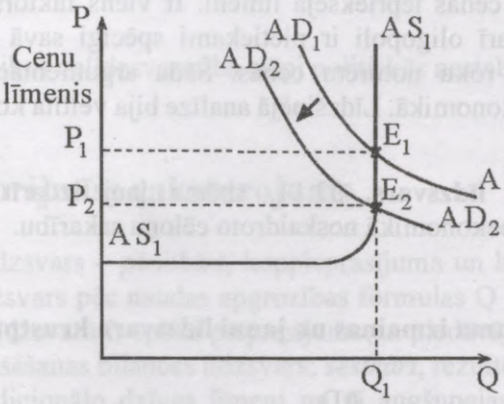

Cenu kāpums 33.9. shēmā un cenu pazemināšanās 33.10. shēmā notiek pēc klasiskās motivācijas un konkurences iespaidā nodrošina jaunu līdzsvaru koppieprasījuma un koppiedāvājuma krustpunktā E_2. Abu variantu īpatnība ir tā, ka koppiedāvājums paliek nemainīgs punktā Q_1.

Koppieprasījuma un koppiedāvājuma samēram ir tiešs sakars ar inflāciju un deflāciju. Cenu pieaugums 33.7. un 33.9. shēmā liecina, ka veidojas pieprasījuma inflācijas nosacījumi; pretēji tam 33.8. un 33.10. shēma raksturo nosacījumus deflācijai. 33.5. un 33.7. shēma rāda, kā tirgus mehānisms ar cenu un konkurences palīdzību palielina ražošanas un pakalpojumu kopapjomu. Toties 33.6. un 33.8. shēma rāda ražošanas un pakalpojumu kopapjoma sašaurināšanās cēloņus. Vēlreiz apstiprinās tēze, ka mērena inflācija ar savu motivācijas ievirzi ir ražošanas un pakalpojumu veicinātājs, bet deflācija klasiskajā variantā sašaurina ražošanas un pakalpojumu kopapjomu.

Cenu neelastīgums un sprūdrata efekts. Līdzšinējā koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvara veidošanas mehānisma analīze pietiekami elementāri parādīja cenu līmeņa iespaidu pēc atgriezeniskās saites principa: cenas kā cēlonis izmaina koppieprasījuma un koppiedāvājuma apjomu un otrādi – sekas (minētās izmaiņas) jau kā cēlonis regulē cenu līmeni. Situācija mainās, kad cenas ir neelastīgas. Tad klasiskā cēloņsakarība neīstenojas vai īstenojas visai nepilnīgi ar krietnu kavēšanos. Pievērsīsimies 33.9. shēmai. Šeit parādīts koppieprasījuma pieaugums no AD_1 uz AD_2 un jaunais līdzsvara krustpunkts E_2. Reālā saimniekošanā var notikt koppieprasījuma AD_2 atplūdi. Vai ir garantija, ka atjaunosies sākotnējais līdzsvars E_1? Nekādā gadījumā! Ekonomiskiem rādītājiem, gan ražošanas un pakalpojumu apjomam, gan cenām ir liels inerces spēks. Kaut arī mainās ekonomiskie nosacījumi, tie cenšas saglabāt iekarotās pozīcijas, mēģina tās noturēt vai atkāpjas negribīgi un lēni, nemaz nenonākot līdz sākotnējam līdzsvaram E_1. Ja cenas kļūst "stīvas", neelastīgas, tās vāji reaģē uz koppieprasījuma izmaiņām. Loģiski, ka minētais cenu "stīvums", psiholoģiski motivētie centieni neatkāpties, spēja noteiktā laika posmā kā labi trenētam bokserim "turēt" konkurences spēcīgos belzienus nesekmē sākotnējā līdzsvara atjaunošanu. Šo parādību daži ekonomikas teorijas pārstāvji nosaukuši par sprūdrata efektu. Analoģija starp sprūdratu un koppieprasījuma visai ierobežoto mijiedarbību ar neelastīgām cenām izpaužas tanī apstāklī, ka sprūdratu var griezt tikai uz priekšu un tam nav atpakaļgaitas. Šim apstāklim tirgus ekonomikas regulēšanas mehānismā ir sava praktiska nozīme, prognozējot stimulēšanas izredzes izmainīt koppieprasījumu un atjaunot tirgus līdzsvaru.

Sprūdrata efekta piemērs. *Pirmkārt,* pieņemsim, ka cenām nav tieksme pazemināties. *Otrkārt,* sarūkot koppieprasījumam, neatjaunojas iepriekšējais līdzsvars. *Treškārt,* veidosies jauns līdzsvars ar divām īpatnībām: cenas paliks iepriekšējā līmenī, bet koppieprasījums būs mazāks par sākotnējo. *Ceturtkārt,* atbilstoši samazinās koppiedāvājums.

Sprūdrata efekts un darba alga. Cenu neelastīguma cēloņi nav īsti skaidri. Tā ir realitāte, ko grūti loģiski pamatot, bet kas jāievēro. Ir mēģinājumi cenu neelastīgumu saistīt ar darba algas neelastīgumu. Atrast tiešu sakarību starp cenām un darba algu nav grūti: ap 75% ražošanas izmaksu veido tieši darba apmaksa. Saskaņā ar darba līgumiem darba algas likmes parasti mainās arodbiedrību biedriem ne retāk kā reizi trijos gados, pārējiem darba ņēmējiem pēc gada (tas neattiecas uz valstīm, kas cieš no

inflācijas). Turklāt uzņēmumi iegulda ne mazums līdzekļu darbinieku apmācībai, kvalifikācijas kāpināšanai. Pazeminot darba algu, uzņēmējs var pazaudēt kvalificētākos darbiniekus, tā izniekojot savus ieguldījumus "cilvēciskajā kapitālā". Saglabājot izmaksu līmeni, uzņēmējam rentablas saimniekošanas vārdā jānotur arī cenas iepriekšējā līmenī. Ir viens faktors cenu jomā, ko nedrīkst ignorēt – monopols. Monopoli, arī oligopoli ir pietiekami spēcīgi savā nozarē, lai pieprasījuma samazināšanās apstākļos stingru roku noturētu cenas. Šāda argumentācija palīdz daļēji izprast sprūdrata efekta dziļākās saknes ekonomikā. Līdzšinējā analīze bija veltīta koppieprasījuma izmaiņām, neskarot koppiedāvājuma apjomu.

Koppiedāvājuma izmaiņas un līdzsvars. 33.11. shēma ļauj izdarīt divus labi izprotamus secinājumus, kas turpina jau mikroekonomikā noskaidroto cēloņu sakarību.

33.11. shēma

Koppiedāvājuma izmaiņas un jauni līdzsvara krustpunkti

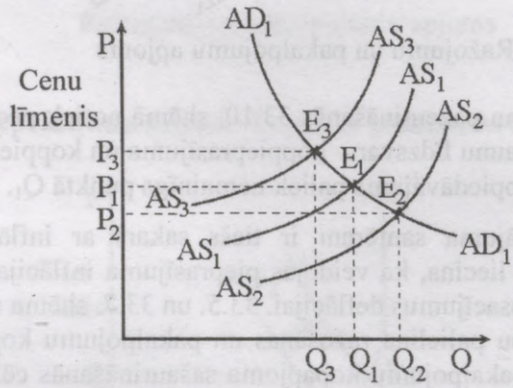

Ražojumu un pakalpojumu kopapjoms

Pirmais secinājums: koppiedāvājumam pieaugot, tā līkne pārvietojas pa labi AS_2; tādējādi pieaug pievienotā vērtība un iekšzemes kopprodukts; makroekonomiskais līdzsvars krustpunktā E_2 raksturo lielāku koppiedāvājumu un koppieprasījumu un zemāku cenu līmeni P_2.

Otrais secinājums: koppiedāvājumam samazinoties, tā līkne pārvietojas pa kreisi AS_3; nav šaubu, ka izveidojušies nosacījumi, kas samazina pievienoto vērtību un iekšzemes kopproduktu, jaunais makroekonomiskā līdzsvara E_3 raksturo mazāku koppiedāvājumu un koppieprasījumu ar augstāku cenu līmeni P_3. Koppiedāvājuma izmaiņas prasa iedziļināšanos daudzu faktoru mijiedarbībā; nepieciešama rūpīga cenu un ražošanas izmaksu dinamikas analīze, peļņas un rentabilitātes noskaidrošana, kredīta lomas izdibināšana, importa veicinošo un ierobežojošo faktoru iedarbības aplēse. Šo problēmu analīze ir citu tematu pētīšanas objekti.

33.2.4. Makroekonomiskā līdzsvara problēma pārejas periodā uz tirgus ekonomiku

Komandekonomika Latvijai mantojumā atstāja ekonomiku ar sagrautu līdzsvaru. Sakaru pārtrūkšana ar iepriekšējā perioda partneriem veicina disproporciju pieaugumu. Vecā tautsaimniecības struktūra pašos pamatos neatbilda jaunajiem līdzsvara nosacījumiem: *pirmkārt,* apdraudēta bija Latvijas tautas ekonomiskā un sociālā izdzīvošana; *otrkārt*, apgrūtināta bija nepieciešamā līdzsvara veidošana, kas sekmētu pāreju uz tirgus ekonomiku ar mazākiem zaudējumiem.

Kāda nelīdzsvarotība šodien kavē Latvijas ekonomikas efektīvu attīstību?

Pirmkārt, nelīdzsvarotība starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu – koppiedāvājums pārsniedz koppieprasījumu.

Otrkārt, monetāra nelīdzsvarotība, būtībā naudas bads un izmaksu inflācija.

Treškārt, nelīdzsvarotība darbaspēka tirgū, bezdarbs.

Ceturtkārt, 1995. un 1996. gada nelīdzsvarotais valsts budžets, budžets ar deficītu (1997. gadam Saeima pieņēma bezdeficīta budžetu).

Piektkārt, nelīdzsvarota ārējās tirdzniecības bilance ar arvien augošo negatīvo saldo.

Sestkārt, nelīdzsvarots Latvijas iedzīvotāju vēsturiski nosacītais tradicionālais dzīves līmenis un iedzīvotāju reālie ienākumi, kam raksturīga samazināšanās tendence. Nav apturēta Latvijas tautas dzīves līmeņa krišanās.

Šī aptverošā makroekonomikas nelīdzsvarotība slēpj politiskās nestabilitātes draudus.

33.3. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Makroekonomiskais līdzsvars – *pirmkārt,* koppieprasījuma un koppiedāvājuma pakalpojumiem; *otrkārt,* monetārais līdzsvars pēc naudas apgrozības formulas Q x P = M x V; *treškārt,* līdzsvars darbaspēka tirgū, kad līdzsvarā ir spēka pieprasījums un piedāvājums; *ceturtkārt,* līdzsvars valsts budžetā; *piektkārt,* maksāšanas bilances līdzsvars; *sestkārt,* rezultējošais līdzsvars – līdzsvars starp vēsturiski nosacīto tradicionālo dzīves līmeni un tā augšupejas tendenci un valsts iedzīvotāju reālajiem ienākumiem (ņemot vērā gan cenu līmeni, gan nodokļu nastu).
2. Sprūdrata efekts – īpaša ekonomiskā uzvedība, kad: a) cenām nav tieksme pazemināties; b) sarūkot koppieprasījumam, neatjaunojas iepriekšējais līdzsvars; c) veidojas jauns līdzsvars ar divām īpatnībām: cenas paliek iepriekšējā līmenī, bet koppieprasījums ir mazāks par iepriekšējo; d) atbilstoši samazinās koppiedāvājums.

33.4. Secinājumi

Makroekonomiskais līdzsvars ir ka saturošs pavediens, kas loģiski savieno virkni makroekonomiskā kursa pamattematu.

Līdzsvars ir makroekonomikas pamatproblēmu sekmīgas risināšanas nosacījums. Nelīdzsvarotība tautsaimniecībā noved pie nopietnām kataklizmām, pie nestabilitātes. Līdzsvars starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu nodrošina stabilu attīstību, nelīdzsvarotība – ciklisku attīstību ar ekonomikas "pārkaršanu", lejupslīdi un depresiju. Monetārā nelīdzsvarotība noved pie inflācijas un deflācijas. Nelīdzsvarotības izpausme darbaspēka tirgū ir bezdarbs vai darbaroku trūkums. Bezdeficīta budžets atbrīvo nodokļu maksātājus no parādu dzēšanas. Nelīdzsvarots budžets ar deficītu "aprij" ieņēmumus, nodokļu maksātāju līdzekļus parādu nomaksai. Nelīdzsvarota maksāšanas bilance ar negatīvu saldo grauj nacionālās valūtas kursu, toties līdzsvarota maksāšanas bilance ir sekmīgu ārējo sakaru garants. Dzīves līmeņa un kvalitātes kāpums ir arī līdzsvara fenomens. Nelīdzsvarotība materiālās labklājības un sociālās aprūpes jomā ir ceļš uz nabadzību, pārspīlētu sociālo diferenciāciju.

Koppieprasījuma izmaiņu cēloņi būtiski atšķiras no atsevišķas preces pieprasījuma faktoriem. Koppieprasījuma izmaiņas motivācija ir visai sazarota un sarežģīta. Visupirms jāmin procentu likmes efekts, kas cieši saistīts ar kredīta iedarbību uz pieprasījumu. Latvijā pārejas periodā uz tirgus ekonomiku inflācijas iespaidā bija visai augstas procentu likmes. Tas sekmēja kredīta izmantošanu pasākumiem ar visai ātru apriti. Pirmās Latvijas neatkarības gados patērētāju kredīts vispār neeksistēja.

Kredītu izsaimniekošana, neefektīva izmantošana nesekmēja kredīta pozitīvo iedarbību uz pieprasījumu. Procentu likmju ievērojams samazinājums 1996. gada beigās līdz 17–24% vēl nespēja kredītu un koppieprasījumu ievadīt normālās sliedēs. Komercbanku risks, izsniedzot kredītus uzņēmējdarbībai, vēl ir pārāk liels.

Koppieprasījuma līknes trajektoriju būtiski iespaido bagātības un naudas pirktspējas efekts. Pēdējā problēma ir sevišķi aktuāla Latvijā, kur sakarā ar inflāciju lats nemitīgi zaudē savu pirktspēju. Tas vienlaikus nozīmē, ka noteikts latu daudzums pēc pusgada vai gada nosaka mazāku pieprasījumu.

Koppieprasījums ir cieši saistīts ar importa un eksporta efektu; aktīvs tirdzniecības bilances saldo liecina par to, ka eksporta preču pieprasījums pārsniedz importa preču pieprasījumu. Pēdējais savukārt sašaurina pieprasījumu pēc pašmāju precēm. Negatīvais ārējās tirdzniecības saldo savukārt informē, ka pieprasījums pēc importa precēm pārsniedz pieprasījumu pēc eksporta precēm. Latvijā 1996. gadā bija

īpatnēja situācija, kad, sašaurinoties pieprasījumam mazumtirdzniecībā, krasi pieauga patēriņa preču imports. Tas nozīmē, ka Latvijas ražojumi arvien plašākā mērogā atstāj konkurences kaujas lauku importam.

Cieša saistība ar eksporta un importa iedarbību uz koppieprasījumu ir nacionālās valūtas kursam. Augsts valūtas kurss pret pamata brīvi konvertējamām valūtām sekmē importu un ierobežo eksporta konkurences spējas pēc cenas. Zems nacionālās valūtas kurss pret brīvi konvertējamām valūtām sekmē eksportu un pasliktina importa konkurences pozīcijas. Relatīvais augstais lata kurss ir viens no cēloņiem, kas sekmē pašmāju produkcijas pazušanu no valsts veikaliem, tās aizstāšanu ar importa ražojumiem.

Koppieprasījuma izmaiņas atrodas veselas ārpuscenu faktoru grupas iespaidā. To galvenokārt pārstāv: a) patēriņa izdevumu izmaiņas; b) investīciju izdevumu izmaiņas; c) izmaiņas valsts izdevumos; d) izdevumu izmaiņas tīram eksportam. Šie faktori kopumā saskan ar iekšzemes kopprodukta izlietošanas pamatvirzieniem GDP = C+G+I+E. 1995. gadā Latvijas privātais patēriņš (pieprasījums), salīdzinot ar 1996. gadu, samazinājās par 4,2%. Statistiskā informācija liecina, ka pēdējos gados Latvijas koppieprasījums ir vērā ņemami sarucis.

Īpatnēja konfigurācija ir koppiedāvājuma līknei. Tās pirmā daļa ir horizontāla, kas, *pirmkārt,* nozīmē, ka cenas ir konstantas, bet, *otrkārt,* liecina par ražošanas un pakalpojumu apjoma pieaugumu. Šī līknes daļa atspoguļo keinsistu nostāju par iespējamību paplašināt ražošanu bez algu un cenu pieauguma. Toties klasiskās skolas nostāja par iespēju iesaistīt ražošanā it visas jaudas atspoguļojas līknes vertikālajā daļā: pastāvot nemainīgam apjomam, aug cenas. Keinsistu horizontālo līniju ar klasiķu vertikālo līniju savieno ieliektais augšupejas starpposms: aug apjoms un cenas. Tāpat kā koppieprasījumu arī koppiedāvājumu iespaido vesela grupa ārpuscenas faktoru. To starpā jāizceļ resursu cenu izmaiņas, kredīts un tā procentu likme, ražošanas efektivitātes un resursu atdeves izmaiņas, tiesisko normu izmaiņas. Koppiedāvājums ar atgriezenisko saiti cieši saistīts ar koppieprasījumu.

No tautsaimniecības attīstības tendenču viedokļa visai būtiska ir problēma, kur un kāpēc krustojas koppieprasījuma un koppiedāvājuma līknes, liecinot par makroekonomisko līdzsvaru. Analītiķu uzmanība pievēršama diviem līdzsvara variantiem, kad jaunais līdzsvars starp koppiedāvājumu un koppieprasījumu tiek nodrošināts, pastāvot stabilām cenām un cenām mainoties.

Īpaša nozīme līdzsvara veidošanā ir cenu (arī darba algas) neelastīgumam un sprūdrata efektam. Pēdējais nozīmē, ka kustība var notikt tikai uz priekšu un līdzsvars starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu neatgriežas vecajā vietā. Sprūdrata efektam ir liela praktiska nozīme nacionālās ekonomikas tendenču analīzē, prognozēšanā.

33.5. Pamatterminu tulkojums

Keinsistu horizontālā līkne	*Keins horizontal curve*	горизонтальная кривая Кейнса
Klasiķu vertikālā līnija	*classical vertical curve*	вертикальная кривая классиков
Koppiedāvājums	*aggregate supply*	совокупное предложение
Koppieprasījums	*aggregate demand*	совокупный спрос
Makroekonomiskais līdzsvars	*macroeconomics equilibrium*	макроэкономическое равновесие
Sprūdrata efekts	*ratchet effect*	эффект храповика

33.6. Pašpārbaudes jautājumi

1. Ar ko atšķiras makroekonomiskais līdzsvars no mikroekonomiskā līdzsvara?
2. Kādi ir makroekonomiskā līdzsvara pamatveidi?
3. Kas ir makroekonomiskais rezultējošais līdzsvars?
4. Kādi faktori regulē koppieprasījumu?
5. Kā var izskaidrot procentu likmes efektu?
6. Kā koppieprasījuma lielumu regulē bagātības efekts?
7. Kāpēc naudas pirktspējas efekts iespaido koppieprasījumu?
8. Kā Latvijā koppieprasījumu regulē importa un eksporta efekts?
9. Kā uz eksporta un importa koppieprasījumu iedarbojas nacionālās valūtas kurss pret brīvi konvertējamām valūtām?
10. Kādi ir koppieprasījuma ārpuscenas faktori?
11. Kāpēc Latvijā 1997. gadā salīdzinājumā ar 1990. gadu ir būtiski samazinājies koppieprasījums?
12. Kāpēc Latvijā pēdējos gados pieaug ārējās tirdzniecības negatīvais saldo?
13. Kādi faktori regulē koppiedāvājuma līknes kustību?
14. No kādām trim sastāvdaļām sastāv koppiedāvājuma līkne?
15. Kā var pamatot keinsistu horizontālo līniju?
16. Kā var pamatot klasiķu vertikālo līniju?
17. Kādi faktori regulē augšupejas starpposmu?
18. Kādi ir koppiedāvājuma ārpuscenas faktori?
19. Kā darbojas atgriezeniskā saite starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu?
20. Kā veidojas koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvars, pastāvot stabilām cenām?
21. Kā veidojas koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvars, pastāvot mainīgām cenām?
22. Kā izprast sprūdrata efektu, līdzsvarojoties koppieprasījumam un koppiedāvājumam?
23. Kādi ir sprūdrata efekta cēloņi?
24. Kā tiek nodrošināts līdzsvars, mainoties koppiedāvājumam?
25. Kāda makroekonomiskā nelīdzsvarotība un kāpēc raksturīga Latvijas tautsaimniecībai pārejā uz tirgus ekonomiku?

Makroekonomiskā nestabilitāte

Stabilitāte caur nestabilitāti – tāds ir makroekonomikas attīstības nosacījums. Vairāku gadu simteņu kapitālistiskā tirgus attīstība to pārliecinoši pierādījusi. Augšupeju nomaina lejupslīde, kas savukārt pāriet depresijā, rosībā un jaunā augšupejā, sasniedzot tad jaunu augstāko punktu. Cenu kāpumu nomaina cenu kritums. Bezdarbs ir viena no raksturīgām makroekonomiskās nestabilitātes izpausmēm. Trīs nākamās nodaļas veltītas šai aktuālajai problēmai.

34. nodaļa. Inflācija – Latvijas ekonomikas posts

34.1. Kas ir inflācija?

Kas nosaka naudas pirktspēju. Papīra naudas apgrozības likumu ar līkumu apiet nevar. Šeit valda stingra jo stingra cēloņsakarība. Arī pircēju un pārdevēju motivācija nav bērnu spēlīte, kas rosina fantāzijas lidojumu patvaļīgu darbību. Motivācija izraisa ekonomisku rīcību, kas stingri pakļauta ekonomiskās spēles nepielūdzamiem noteikumiem.

Atkārtoti pievērsīsimies Irvinga Fišera formulai.

$$M \times V = Q \times P$$

Tā ir makroekonomiskā līdzsvara formula. Vienlaikus neaizmirsīsim, ka līdzsvars var būt, pastāvot visai atšķirīgiem formulas elementu skaitliskiem lielumiem.

Vārds "inflācija" tulkojumā nozīmē "uzbriešana". Parasti uzbriest naudas masa M; līdzsvars tiek grauts, koppieprasījums pārsniedz koppiedāvājumu. Tautsaimniecība tiecas uz jaunu līdzsvaru, un tas tiek panākts, augot cenām sabiedrības mērogā.

$$P = \frac{M \times V}{Q}$$

No jauna tiek panākts makroekonomiskais līdzsvars, tikai ar būtisku atšķirību, jo ir cēlušās cenas. Būtībā te darbojas četru skaitļu (ekonomisko lielumu) kombinācija. Variantu ir daudz. Tā cenas var pieaugt neatkarīgi no naudas masas, bet gan sašaurinoties ražošanas un pakalpojumu apjomam Q vai palielinoties naudas apgrozības ātrumam. Jebkura cenu celšanās nav raksturojama kā inflācija. Neizbēgamas ir lauksaimniecības produktu un dažu rūpniecības ražojumu sezonas cenu svārstības. Atsevišķas preces vai preču grupas cenu celšanās var būt saistīta ar konkrētu pieprasījuma pieaugumu, kam neseko izlīdzinoša piedāvājuma palielināšanās. Monopoli un oligopoli (pretēji likumdošanai) centīsies diktēt augstākas cenas. Arī monopolistiskā konkurence var paaugstināt cenu līmeni.

Inflācijas klasifikācija. Principiāli jāizšķir **pieprasījuma inflācija** un **izmaksu inflācija**. Par inflāciju dēvē **vispārēju** cenu celšanos. Šīs parādības cēloņi var būt dažādi. Ārējie simptomi ir vienādi, bet diagnoze ir atšķirīga. Taču, ja slimību ir izraisījuši atšķirīgi cēloņi, jālieto atšķirīgas ārstniecības metodes un zāles.

Pieprasījuma inflācija. Pieprasījuma inflācijas raksturošanai var izmantot labi zināmu shēmu.

34.1. shēma

Pieprasījuma inflācija – koppieprasījums pārsniedz koppiedāvājumu

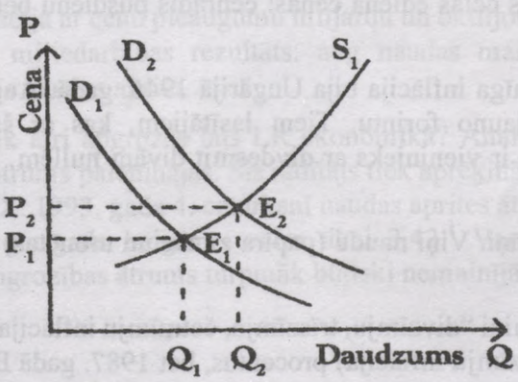

Pieprasījums aug. Piedāvājums paliek nemainīgs (nav iespējas pielāgoties augošam pieprasījumam). Līdzsvara cena P_2 ir augstāka par līdzsvara cenu P_1. Papīra naudas pirktspēja krītas. Inflācija ir klāt.

Pieprasījums un piedāvājums aug proporcionāli. Shēmas cēloņsakarības nebūt nav obligātas. Var būt acumirklīga līdzsvara variants. Pieprasījuma pieaugumam bez vilcināšanās seko piedāvājuma pieaugums. Šo situāciju attēlosim 34.2. shēmā.

34.2. shēma

Pieprasījums un piedāvājums aug proporcionāli

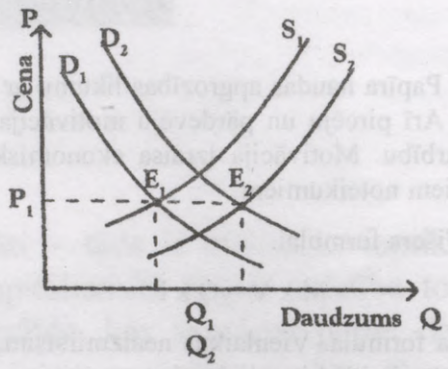

Līdzsvara cena paliek vienā un tajā pašā līmenī. Pieprasījuma inflācijas nav.

Izmaksu inflācija. Izmaksu inflācija ir saistīta ar to, ka aug ražošanas faktoru cenas. Lai "neizlidotu skurstenī", pārdevējs ir spiests kāpināt cenas. Līdzsvara cena kāpj uz augšu. Izmaksu inflācija vāc savu ražu.

34.2. Pieprasījuma inflācijas cēloņi

Pieprasījuma un piedāvājuma makroekonomiskajai nelīdzsvarotībai ir ļoti daudz cēloņu.

Nepamatota papīrnaudas emisija. *Pirmkārt,* valsts neatliekamu izdevumu segšanai, kuriem nav līdzekļu avota, emitē ne ar ko nesegtu papīra naudu, t.i., liek ar pilnu jaudu strādāt naudas zīmju iespiešanas mašīnai. Šis primitīvais paņēmiens maksāšanas līdzekļu sagādāšanā izraisa īpatnēju sacensību starp naudas masu un cenām. Aug naudas daudzums, bet vēl straujāk aug cenas, kas piespiež drukāt arvien jaunas un jaunas papīra naudas zīmes. Rodas iespaids, ka ekonomikā ir ieperinājies kāds elles mehānisms, kas cenas ar negantu spēku dzen arvien uz augšu. Šādas hiperinflācijas piemēri vēsturē ir labi zināmi.

1921. gadā Vācijai tika iesniegts fantastisks rēķins 32 miljardu vācu zelta marku apmērā reparāciju samaksai sabiedrotajiem. Šādas summas savākšana nodokļu veidā bija nereāla. Lai segtu savu augošo budžeta deficītu, Veimāras valdība ķērās pie naudas drukāšanas. Rezultāti nebija ilgi jāgaida. Cenas sāka uzstādīt augstlēkšanas pasaules rekordus, pieaugot 1922. gadā par 5470 procentiem, bet 1923. gadā – 1 300 000 000 000 reizes. 400 g sviesta maksāja 1,5 miljonus marku, 400 g gaļas – 2 miljonus marku, viena ola – 60 tūkstošus marku. E. M. Remarka romānā "Melnais obelisks" ir aprakstīts, kā pusdienas laika īsajās minūtēs cēlās ēdiena cenas: cenrādis pusdienu beigās jau rādīja augstāku cenu līmeni, nekā pasūtot ēdamo.

Ginesa rekordu grāmatai cienīga inflācija bija Ungārijā 1946. gadā. Augustā viens pirmskara forints līdzinājās 829 oktiljoniem jauno forintu. Tiem lasītājiem, kas ar šādiem skaitļiem nesaskaras, norādīsim, ka viens oktiljons ir vienīnieks ar divdesmit divām nullēm. 1 *USD* atbilstoši tika mainīts pret 3×10^{22}.

Pēc kara oriģināli rīkojās japāņi. Viņi naudu (papīra zīmes un monētas) svēra, tā taupot laiku naudas skaitīšanā.

"Pilsoņa" tiesības ieguva termini "divzīmju, trīszīmju, četrzīmju inflācija". 1985. gadā inflācijas temps Bolīvijā sasniedza 3400 (četrzīmju inflācija) procentus, bet 1987. gadā Brazīlijā šis rādītājs līdzinājās 400 procentiem (trīszīmju inflācija). Latvijai pēdējos gados bija raksturīga divzīmju inflācija.

Piedāvājuma samazināšana. *Otrkārt*, cenas formula (atvasināta no Irvinga Fišera formulas) pārliecinoši norāda, ka tās celšanos var izraisīt visdažādākie procesi ekonomikā, kas sašaurina ražošanas un pakalpojumu apjomu (rādītāju Q). Apskatītā fantastisko apmēru hiperinflācija parasti tika pastiprināta, samazinoties piedāvājumam. Ekonomiskais mehānisms darbojas visai vienkārši: strauji

samazinās naudas pirktspēja, ražošanas un pakalpojumu apjomi sarūk, cenas un līdz ar to pieprasījuma inflācija augtin aug.

Neefektīvs kredīts. *Treškārt*, cenu kāpumu nosaka kredītu neefektīva izmantošana. Kredīts tiek izsniegts, izsaimniekots, kredīta mērķi netiek sasniegti, kredīta veidā izsniegtā nauda ar visādiem aplinkus ceļiem palielina naudas masu; šai papildu papīra naudai seguma nav, pieprasījums neizbēgami aug, velkot sev līdzi cenas. Tā izniekotais kredīts kļūst par pieprasījuma inflācijas katalizatoru. Daudzu *G–24* ietvaros piešķirto kredītu "izkūpēšana", izlietošana neparedzētiem mērķiem ir pašu zemes inflācijas faktora piemērs.

Darba alga apsteidz darba ražīgo spēku. *Ceturtkārt*, neefektīvi izmantota darba alga palielina nesegtu naudas masu apgrozībā. Darba algai pretī jāstāv darba augļiem, kas nozīmē, ka izmaksātā *īstā nauda* ir nodrošināta ar preci – ražojumu vai pakalpojumu. Rodas arī iespēja nomaksāt sociālo un ienākumu nodokli budžetā, kam tāpat ir preču nodrošinājums. Bet, ja darba algu maksā nevis par reālu rezultātu, bet gan par ierašanos darbā, par krēsla sildīšanu vai pabalsta vietā, tad nepamatoti aug naudas masa, pieprasījums un cenas. Tas pats, tikai citā mērogā notiek tad, kad darba algas līmenis ir nesamērīgi augsts salīdzinājumā ar darba atdevi. "Tukšā" naudas masa algu veidā, tiecoties pēc makroekonomiskā līdzsvara, "dzen" cenas uz augšu.

To pārliecinoši rāda Irvinga Fišera formulas cita modifikācija:

$$M = \frac{Q \times P}{V}$$

P (cenu) pieaugums spēj nodrošināt līdzsvaru.

Inflācijas gaidas. *Piektkārt,* inflāciju pastiprina tās gaidas. Ko tas nozīmē? Ja jūs kā parasts pircējs patērētājs vai kā uzņēmējs zināt, ka rīt, parīt, pēc nedēļas vai mēneša cenas noteikti celsies, tad normāla motivācija jums liek apsvērt iespēju negaidīt cenu celšanos, bet pirkt šodien par zemāku cenu un radīt pat lētāku preču krājumus, kas nākotnē sola brangāku peļņu. Likumsakarīgi aug pieprasījums gan mazumtirdzniecībā, gan vairumtirdzniecībā. Tikpat likumsakarīgi aug cenas. Cenu kāpums te ir tieši saistīts ar naudas apgrozības ātruma pieaugumu. Nauda, ko jūs normālos apstākļos būtu iztērējuši nākotnē, nonāk apgrozībā šodien. Arī tirgotājs cenšas naudu ātrāk izlietot pirms sagaidāmās cenu celšanās. Makroekonomisko līdzsvaru te regulē naudas apgrozības ātrums. To rāda pārveidotā papīra naudas apgrozības likuma formula:

$$V = \frac{Q \times P}{M}$$

Faktoru mijiedarbība. Taču minētais faktors jāievēro visai apdomīgi, nestrebjot karstu putru. Ir nepieciešams sīks aprēķins. Lielu, kaut arī lētu preču krājumu radīšana nozīmē naudiņas iesaldēšanu, t.i., naudas apgrozības ātruma palēninášanu. Galu galā ir svarīgi, ko pircējs var atļauties, kādu peļņu viņš galarezultātā gūs, precīzāk, kāda būs viņa peļņas norma. Hiperinflācijas variantā naudas apgrozība pieaug ar joni, jo šodien neizlietotai naudai rītdien jau ir mazāka pirktspēja un cilvēks ir kļuvis nabadzīgāks. Hiperinflācija ar cenu pieaugumu miljardu un oktiljonu reižu ir trīs iepriekšminēto inflāciju veicinātāju faktoru mijiedarbības rezultāts: aug naudas masa, samazinās ražošanas un pakalpojumu apjoms, paātrinās naudas aprite.

Lata apgrozības ātrums. Cik ātri apgrozās lats LR ekonomikā? Analītiķi atzīst, ka 1994. gada 2. ceturksnī naudas apgrozības ātrums palēninājās. Šis rādītājs tiek aprēķināts kā iekšzemes kopprodukta attiecība pret plašo naudu M2X. 1993. gada 4. ceturksnī naudas aprites ātrums bija 3,42 un gadā vidēji 4,22, tad 1994. gada pirmā pusgada beigās – vairs tikai 3,42.[1] Var prognozēt, ka, pakāpeniski samazinoties inflācijai, lata apgrozības ātrums turpmāk būtiski nemainījās.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR Ekonomikas ministrija. – 1994. – 21. lpp.

34.3. Izmaksu inflācija

Pieaug izmaksas. Neviens uzņēmējs negrib bankrotēt. Lai izdzīvotu, tirgū jāievēro konkurences nosacījumi. Šo iemeslu dēļ pārdevējam jāpiedāvā preces par cenām, kuru pamats ir ražošanas izmaksas. Ja šīs izmaksas tieši vai pastarpināti tautsaimniecībā pieaug, tad vispārējs cenu kāpums kļūst neizbēgams. Izmaksu inflācija rodas kā objektīva nepieciešamība.

Ja pieprasījuma inflācijas variantā cenu celšanās ir raksturojama kā sekas, tad izmaksu inflācija būtībā ir cēlonis, kas spiež centrālo banku emitēt papildu naudu, palielinot tās masu. Pievērsīsimies atkal formulai

$$\frac{M \times V}{Q}$$

Papildu naudas emisija. Kā var panākt makroekonomisko līdzsvaru, ja izmaksu pieauguma ietekmē ir palielājušās cenas P? Ja abstrahējamies no Q un V lielumu izmaiņām, tad vienīgā iespēja ir papildu naudas emisija. Ja tas nenotiek, sarūk pieprasījums, jo pircējam nav naudas preču iegādei, tajā skaitā samaksai par pakalpojumiem, kas ir kļuvuši dārgāki. Samazinās Q. Izmaksu inflācija pieņemas spēkā. Naudas un pircēju pirktspēja krītas.

Izmaksu inflāciju noteicēji faktori. Tie iedalāmi divās grupās: iekšējos faktoros un ārējos faktoros. Iekšējie faktori ir šādi.

1. Nodokļu pieaugums; klasisks piemērs bija apgrozījuma nodokļa likmes pieaugums no 10 līdz 18 procentiem, t.i., par 8 punktiem; pārtikas preču cenu kāpums bija šīs likumdošanas tiešais rezultāts; par pāris punktiem cēlās arī vispārējais patēriņa preču cenu līmenis.
2. Darbaspēka kā ražošanas faktora sadārdzināšanās, praktiski darba algas kā ražošanas izmaksu elementa pieaugums; te savijas pieprasījuma un izmaksu inflācija, naudas masas pieaugums kļūst neizbēgams.
3. Ražošanas efektivitātes pazemināšanās; izmaksas aug, jo tehnika fiziski nolietota, jāpērk dārgākas izejvielas utt.
4. Kredīta procentu likmes kāpums; piemēram, Latvijā miltu iegāde uz kredīta ar augstu procentu likmi palielināja maizes cenu.
5. Ievedmuitas paaugstināšana importa precēm, ko neražo pašu zemē.
6. Dabas untumi, kad neražas dēļ aug lauksaimniecības produktu cenas: šādai izmaksu inflācijai ir pārejošs raksturs, jo nākamajā gadā lauksaimniecības produktu cenas var samazināties.

Ārējie faktori ir šādi.

1. Importa resursu cenu kāpums; energoresursu, metālu, ķimikāliju sadārdzinājums skars visu tautsaimniecību un izraisīs vispārēju cenu pieaugumu.
2. Citu valstu eksportmuitu paaugstināšana.
3. Nacionālās valūtas kursa pazemināšana (pastāvot fiksēta kursa devalvācijai), kas sadārdzina itin visas importpreces.

Latvijā nav pieprasījuma inflācijas. Principiāla ir nostādne, ka Latvijā kopš 1992. gada novembra vairs nav pieprasījuma inflācijas. Komunālo pakalpojumu tarifu straujais pieaugums, pirmām kārtām apkurei (tipiska izmaksu inflācija), burtiski "sagrāva" iedzīvotāju pamatmasas pirktspēju. Izvirzījās dilemma: pirkt pārtiku vai maksāt par komunāliem pakalpojumiem. Cenas apkurei pieauga 200 un pat vairāk reižu. 1993. gadā tika mēģināts glābt situāciju, izmantojot apkures talonus; pēc tam tika izsniegti pabalsti tiem, kuru nabadzība tika pamatīgi pārbaudīta. Latvijā ir rajoni, kur maksu par apkuri, karstu ūdeni var nokārtot mazāk par pusi īrnieku. Sevišķi neapskaužamā stāvoklī atrodas vientuļie pensionāri, bezdarbnieki, invalīdi.

Apstākļos, kad pensiju apmērs bija aptuveni Ls 32, bet vidējo algu līmenis svārstījās ap Ls 60 līdz Ls 90, par pastiprinātu pieprasījumu nenācās runāt. Pieprasījuma inflāciju likvidēja izmaksu inflācija. Pēdējā nemitīgi pieņemas spēkā, jo tika paaugstināts elektroenerģijas tarifs un braukšanas maksa pilsētas transportā un dzelzceļa satiksmē. Apkures cena par 1 m^2 kopējās platības Rīgā pieauga no 20 santīmiem

1993.–1994. gadā līdz 34 santīmiem 1994.–1995. gadā. Turklāt 10 santīmi par 1 m^2 jāmaksā visu gadu neatkarīgi no reālās apkures. Te droši var runāt par monopolcenām, jo attiecīgo resursu piegādātāji – pārdevēji – ir nepārprotami monopolisti; energoresursu cenu pieaugums palielina ražošanas izmaksas itin visās nozarēs. Izmaksu inflācija Latvijā pieaug arvien vairāk un vairāk. Ar izbrīnu nākas dzirdēt un lasīt Saeimas deputātu, valdības pārstāvju, Latvijas Bankas vadības paziņojumus, ka viens otrs pasākums, kas varētu palielināt iedzīvotāju pirktspēju, ir nepieņemams, jo izraisītu inflāciju. Kādu inflāciju? Acīmredzot pieprasījuma inflāciju! Bet no tās mēs šobrīd esam pietiekami tālu. Zemnieks nevar atrast noietu saviem ražojumiem; "Pērciet Latvijas preci" ir teicams lozungs, patriotisku jūtu pārpilni cilvēki vēlētos sekot šim lozungam. Taču viņiem ir visai plāna kabata, kas nedod iespēju pirkt ne pašu zemes, ne importa preci. Valdības solījumi indeksēt pensijas atbilstoši inflācijas valsts vidējiem rādītājiem tiek pildīti. Pensionāri, kas nezina, kā savilkt galus kopā, gan saņēma apsolītos pāris latus, kas izmaksu inflāciju nenosedza, bet deva iespēju mazliet palielināt pārtikas iegādi. Latvijas iedzīvotāju dzīves līmeņa ienaidnieks Nr 1. ir un paliek izmaksu inflācija. Par to liecina arī skaidrās naudas daudzuma samazināšanās apgrozībā: 1995. gada aprīļa beigās – Ls 240,4 miljoni, augusta beigās – Ls 214,4 miljoni. Šie skaitļi liecina, ka potenciāli samazinās iespējamā pieprasījuma lielums. Turpmākos gados stāvoklis uzlabojās. Naudas piedāvājums auga.

34.4. Inflācijas sekas

Inflācijai (gan pieprasījuma, gan izmaksu), graujot makroekonomiskās proporcijas un radot tautsaimniecības nelīdzsvaru, ir tālejošas sekas praktiskajā saimniekošanā.

Inflācijas spirāle. *Pirmkārt,* tiek iedarbināta inflācijas spirāle: cenas ceļas arvien augstāk un augstāk. Pieņemsim, ka spirāle sākas ar pieprasījuma inflāciju. Cenas pieaug. Naudas pirktspēja samazinās. Lai kompensētu cenu kāpumu, arodbiedrības neatlaidīgi cīnās par algas pieaugumu. Panākumi šajā cīņā izraisa izmaksu inflāciju, jo aug izmaksu elements – darbaspēka cena uzņēmējam. Samazinās peļņa un peļņas norma. Lai kompensētu zaudējumus un noturētos tirgū, pārdevējs spiests paaugstināt cenas. Arodbiedrību atbilde ir adekvāta: jauns algas pieaugums – cenu pieauguma katalizators, tātad izmaksu inflācija, bet jau cenu spirāles augstākā vītnē.

Ja spirāles sākumu saistām ar pieprasījuma inflāciju, tad rezultāts – vispārēja cenu celšanās, kas spirālveidīgi arvien pieaug, – būtu tas pats. Cenu pieaugumu neatkarīgi no cēloņa var kompensēt tikai ar jaunu cenu palielināšanu. Cenu spirālei objektīvi jātiecas uz augšu, savijoties pieprasījuma un piedāvājuma inflācijai. Naudas pirktspēja neizbēgami samazinās.

Piedāvājuma rosināšana. *Otrkārt,* mērena pieprasījuma inflācija rosina piedāvājumu. Pēdējā sekmē ražošanas attīstību. Tiek radīts īslaicīgs līdzsvars.

Ienākumu pārdalīšana. *Treškārt,* notiek ienākumu pārdalīšana. Budžeta un citu iestāžu un organizāciju darbinieku fiksētās algas parasti atpaliek no cenu pieauguma. Šo darbinieku reālie ienākumi sarūk. Pat tad, ja algas aug vienlaikus ar cenām, ir vērojama zināma laika atstarpe, un reālās darba algas samazināšanās uz laiku kļūst neizbēgama. Notiek īpatnējs process, kad algas nemitīgi "dzenas pakaļ" cenām. Šīs skriešanas laikā alga vienmēr paliek otrajā vietā.

Veiklas kombinācijas. Inflācija ir dažādu veiklu kombināciju auglīgs pamats: tiek pirkts lētāk, bet pārdots dārgāk. Latvijā viens otrs jaunbagātnieks ir nosēdies uz zaļā zara, veikli izmantojot šo elementāro mehānismu. Inflācijas laimes lutekļu saujiņai pretī stāv zaudētāju masa.

Debitori iegūst, kreditori zaudē. *Ceturtkārt,* iegūst debitori, bet zaudē kreditori. Debitors nomaksā parādu sākotnēji norunātajā apmērā un ... iegūst, jo naudas pirktspēja ir samazinājusies. Kreditors saņem norunāto summu un ... zaudē šī paša iemesla dēļ. Tam ir tīri praktiskas sekas:

a) aug kredīta procentu likmes, lai pasargātu kreditorus no zaudējumiem inflācijas dēļ. Latvijas komercbankas izsniedza kredītus ar procentu likmi 120, bet atsevišķas bankas prasīja pat 1% dienā;

b) komercbankas izsniedza galvenokārt īstermiņa kredītus uz dažām nedēļām vai mēnešiem. Ilgtermiņa kredīti uz vairākiem gadiem nebija paredzēti. Kā izteicās viens bankas vadītājs, "mēs (t.i., bankas) neesam kamikadzes, lai inflācijas apstākļos nodarbotos ar ilgtermiņa aizdevumiem, kas "garantē" zaudējumus";

c) kredītus saņēma galvenokārt tirdzniecības uzņēmumi, kam ir ātra līdzekļu aprite un līdz ar to augsta gada peļņas norma, kas dod iespēju maksāt augstu procentu likmi par īstermiņa kredītu. Ražošanas uzņēmumi saņēma gaužām maz kredītu; tas bija tiešs šķērslis Latvijas rūpniecības pārstrukturizēšanai;

d) augstu procentu likmi komercbankas paredzēja arī par termiņnoguldījumiem, lai noguldītāji nebūtu lieli zaudētāji. Raksturīgi, ka augstas inflācijas apstākļos "Banka Baltija" maksāja par gada noguldījumiem nacionālajā valūtā 90%, bet par šādu pašu noguldījumu brīvi konvertējamā valūtā – 18%. Pazeminoties inflācijai, saruka arī procenti par noguldījumiem. 1995. gadā "Bankā Baltija" gada procentu likme par termiņnoguldījumu pazemināja līdz 20%. Procentu likme par noguldījumiem brīvi konvertējamā valūtā palika bez izmaiņām. Samazinājās arī procenti par kredītiem. "Latvijas Bankas" gada procentu likme par kredītiem komercbankām samazinājās no 120% līdz 27%. 1995. gada vidū Latvijas komercbankās īstermiņa kredītu varēja saņemt vidēji par 4,6% mēnesī, septembrī par 3,5%. Šī procentu likme ir joprojām pārāk augsta plaša mēroga investīcijām, kad ieguldījumi atmaksājas tikai pēc vairākiem gadiem.

34.5. Inflācijas aprēķināšana

Sava kabata – savs indikators. Skeptiķi kroņa statistikai netic, it sevišķi inflācijas jomā. Iedzīvotājiem savs indikators – sava kabata, savs maciņš – bez jebkādas elektronikas, pastāvot stabilam mēneša ienākumam un patēriņa struktūrai, samērā droši nosaka, kādas ir cenu izmaiņas, par cik tās ir pieaugušas.

Oficiālā statistika inflācijas rādītājus aprēķina katru mēnesi pēc patēriņa cenu indeksa. Lai šo indeksu aprēķinātu, jāvadās pēc noteiktas un turklāt stabilas patēriņa struktūras. Taču, ja šī struktūra mainās, statistiķi iegūst greizā spoguļa ainu. Citiem vārdiem, šādos apstākļos patēriņa cenu rādītāju izmaiņas, ko oficiāli publicē, nerāda patieso cenu izmaiņu. Tā tas bija līdz 1992. gada jūnijam.

Starptautiska metodika. Kopš šī laika Latvijas Republikas Valsts statistikas komiteja patēriņa cenu indeksu aprēķināšanā sāka lietot starptautiski pieņemto metodiku. Tika izveidots speciāli svērts preču, t.sk. pakalpojumu grozs, t.i., fiksēta patēriņa struktūra noteikta perioda cenās, izmantojot maksimāli iespējamu un pieejamu informāciju par Latvijas iedzīvotāju patēriņu. Lai "groza" preču un pakalpojumu cenas būtu salīdzināmas, vienreiz noteikto patēriņa struktūru Eiropas valstīs saglabā vismaz vienu vai pat divas piecgades. Bet tavu nelaimi! Latvijā 1992. gada vasarā noteikto struktūru reālā dzīve "salauza" jau tā paša gada rudenī: strauji pieauga komunālo maksājumu, it sevišķi apkures un karstā ūdens īpatsvars. Faktiskajā patēriņā izveidojās jauna patēriņa struktūra, bet LR Valsts statistikas komitejas dokumentos saglabājās vecā struktūra, kas jau bija paguvusi ievērojami novecot. 1993. gada decembrī Latvijā nācās veidot jaunu fiksēto patēriņa grozu, kurā ietvēra 379 preces un pakalpojumus. Šī starptautiski atzītā metodika deva iespēju no 1994. gada janvāra līdz šai dienai saņemt precīzāk nopamatotu informāciju par patēriņa cenu kustību Latvijā.

Atšķirīgi patēriņa grozi. 34.1. tabula dod vispārēju ieskatu par LR iedzīvotāju patēriņa struktūru, kas ņemta par pamatu inflācijas dinamikas noteikšanai. Speciāls sociāli apmācītu reģistratoru pulks ik mēnesi seko, kā valstī ir izmainījušās vidējās cenas tām precēm un pakalpojumiem, kas ietilpst fiksētajā patēriņa grozā. Katrs lasītājs var salīdzināt tabulā attēloto struktūru ar sava ģimenes budžeta struktūru un noteikti konstatēt nesakritību. Tam ir vairāki cēloņi. *Pirmkārt,* rodas jautājums, cik precīzi ir "svari" kopējā grozā katrai precei, t.sk. pakalpojumam. Šie "svari" ir atšķirīgi Rīgā, Kuldīgā, Alūksnē, Cēsīs, Daugavpilī, Kārsavā, kādā lauku pagastā. *Otrkārt*, visai atšķirīgs ir patēriņa grozs vientuļiem pensionāriem un pensionāriem, kas dzīvo ģimenēs. *Treškārt*, bērnu skaits ģimenē, to vecums, maksa par izglītību būtiski iespaido patēriņa groza saturu.

34.1. tabula

Patēriņa cenu kopindeksa groza "svari"[1]

	1998. g.	2000. g. IX	Cenu pārmaiņas 2000. g. IX attiecībā pret	
			1999. g. IX	2000. g. VIII
01 – uztura produkti	41,0	32,5	1,6	–0,1
02 – alkoholiskie dzērieni un tabaka	5,6	5,1	5,6	0,1
03 – apģērbs un apavi	6,1	6,9	0,0	2,0
04 – dzīvokļa īre, ūdens, elektrība, apkure	17,3	19,4	4,4	0,1
05 – mājas iekārtošana un uzturēšana	2,6	5,3	0,6	0,3
06 – veselības aprūpe	4,4	3,9	2,8	–0,1
07 – transports	7,3	4,2	0,4	–1,4
08 – sakari	2,1	4,1	10,6	0,3
09 – atpūta un kultūra	4,8	5,6	0,8	0,6
10 – izglītība	1,0	1,1	13,1	3,1
11 – viesnīcas, sabiedriskā ēdināšana	4,0	3,2	1,8	0,4
12 – pārējās preces un pakalpojumi	3,8	3,9	2,4	0,6
Kopā	**100**	**100**		

"Svarus" regulāri maina, koriģē atbilstoši izmaiņām katrus piecus gadus. Latvijas īpatnība ir tā, ka preču grupas "svarus" maina krietni biežāk. To nosaka galvenokārt cenu pieaugums, kas izmaina patēriņa struktūru. Tā transporta vai sakaru tarifu celšanās rosina pircēju samazināt citus pirkumus. Līdz ar to patēriņa cenu indeksam, kas raksturo inflācijas dinamiku, ir lielāka vai mazāka novirze no patēriņa realitātes.

Ceturtkārt, 34.1. tabulā mēs redzam LR vidējos "svarus", kas šīs dažādu grozu būtiskās atšķirības notušē. Var droši apgalvot, ka Rīgā inflācija sit augstāku vilni nekā Kārsavā vai kādā Kurzemes pagastā. Neaizmirsīsim, ka daudzi ļaudis dzīvo pusnaturālās saimniecības apstākļos. *Piektkārt,* "svari" ir atkarīgi no ģimenes sastāva, proti, bērnu skaita dažādās vecuma grupās, pensionāru skaita. *Treškārt,* "svari" svārstās atkarībā no ģimenes kopējā ienākuma. *Sestkārt,* "svarus" ietekmē ģimenes locekļu veselības stāvoklis; tas pirmām kārtām attiecas uz izdevumiem medikamentu iegādei, kuri bieži pamatīgi patukšo maku.

Kā tiek veidots 2000. gada patēriņa cenu indeksa (PCI) grozs? Grozā ir 408 preces, ieskaitot pakalpojumus, kam regulāri tiek uztvertas cenas. Cenu un tarifu reģistrācija tiek veikta 15 rajonos un pilsētās, aptverot 1950 dažādu tirdzniecības un maksas pakalpojumu objektu (veikali, ēdnīcas, restorāni, tirgi, darbnīcas u.tml.). 18,5 tūkstoši dažādu preču cenas katru mēnesi ir reģistrācijas objekti. Ievēro arī cenu atlaides, kas tiek piedāvātas visiem pircējiem un attiecas uz kvalitatīvām precēm.

Ar 2000. gada janvāri PCI aprēķinos ir ieviesti "svari", kas atspoguļo jaunāko raksturīgo informāciju par iedzīvotāju mājsaimniecības patēriņa izdevumiem laikā no 1998. gada IV ceturkšņa līdz 1999. gada III ceturksnim ieskaitot. Piemēram, veiktas korekcijas, kas saistītas ar personisko automobiļu apdrošināšanu un īpašnieku civiltiesiskās atbildības apdrošināšanu. Ievērota vieglo automašīnu iegāde un cita jaunākā informācija.

2000. gada cenu indeksu aprēķinos par bāzi salīdzinājumiem kalpo 1999. gada decembra cenas. 1995. gads ir cenu indeksu salīdzinājuma periods (1995 = 100).[2]

Nākotnes solījumi. Statistiķi sola nākotnē aprēķināt patēriņa cenu indeksu ne tikai visai valstij kā līdz šim, bet arī vairākās atsevišķās pilsētās un obligāti Rīgā. Nav šaubu, ka tad, ja cenas tiktu apsekotas

[1] Patēriņa cenu indeksi. – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 13., 14. lpp.
[2] Patēriņu cenu indeksi. – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 4. lpp.

citā LR objektu kopumā, inflācijas rādītāji atšķirtos no tiem, ko šobrīd sniedz LR Valsts statistikas pārvalde.

Faktiski katrai ģimenei ir **savs** patēriņa grozs un līdz ar to **sava** inflācija, kas pastāvīgi mainās.

Šīs grāmatas autors vairākkārt ierosinājis rēķināt inflāciju pa sociālām grupām. Statistiskas pārvaldes standarta atbilde ikreiz skan: nav naudas! Rēķinot patēriņa cenu indeksu kā vidēji svērtu visai valstij, valdība un Latvijas Banka saņem informāciju, kas līdzinās slimnīcas vidējai temperatūrai. Citiem vārdiem, informācijas vietā pārvaldes orgāni tiek baroti ar dezinformāciju. Galīgi nepieņemami ir tas, ka pensiju indeksācija notiek pēc šī vidējā rādītāja, kas nekādi neatspoguļo pensionāru ienākumu samazināšanos inflācijas iespaidā. Valdība lepni ziņo, ka tā kompensē pensionāru inflācijas zaudējumus, bet būtībā pensionārus māna, jo tiek kompensēta tikai inflācijas zaudējumu daļa. Nav jābūt speciālistam matemātikā, lai izprastu, ka zaudējumi no komunālo pakalpojumu tarifu paaugstināšanas ir krietni lielāki pensionāram, kura pensija ir 58 lati, nekā komersantam, kas mēnesī vidēji pelna Ls 800 un bieži vien krietni vairāk.

Pensiju indeksācija. Tieši vadoties pēc valsts vidējās inflācijas, notiek ikgadēja pensiju indeksācija. Pie kā tas noved, rāda 2000. gada oktobra pensiju indeksācija.

Konkrēti runa ir par pensiju indeksāciju vidēji 19 santīmu apmērā, ko pagājušā gada oktobrī saņēma daļa pensionāru. Ko var nopirkt par 19 santīmiem? Pat mazāk par vienu tramvaja vai autobusa biļeti. Šie 19 santīmi līdzinās 0,3 procentiem no vidējās vecuma pensijas pašreizējā lieluma. Patiešām "varena" indeksācija! Pensionāram jābūt ar stipriem nerviem, lai šo valsts "aprūpi" aukstasinīgi pieņemtu.

Labklājības ministrijas atbildīgie dižkungi un dāmas masu informācijas līdzekļos kaislīgi pierāda, ka tieši 19 santīmi atbilst esošajām tiesību normām, indeksācijas likumam. Saskaņā ar likumdošanas aktiem 10 000 pensionāru nesaņems pat šos 19 santīmus (vidēji).

Starp citu, arvien dārgākas kļūst rūpes par veselību.

Interesants fakts: līdz šim pensiju indeksācija notika uz priekšu – atbilstoši patēriņa cenu indeksa (PCI) prognozei. Izrādās, ka Labklājības ministrija kopā ar Finansu ministriju bijušas lielas grēcinieces, likuma pārkāpējas, jo likums paredz indeksēt pensijas, ievērojot inflācijas līmeni par iepriekšējo periodu. Likumam paklausīgi ierēdņi ar šo gadu nolēma likumu vairs nepārkāpt un indeksāciju īstenot stingri likumīgi – par pagātni. Kas pamudināja šos censoņus sākt rīkoties atbilstoši likumam? Atbilde vienkārša: no pagājušā gada marta līdz septembrim patēriņa cenas noslīdējušas lejup par 0,8 procentiem, tātad var brangi uz pensionāru rēķina taupīt. Tāpēc visai izdevīgi precīzi ievērot likuma pantus. Tādas ir "labdarības" dziļākās saknes.

Ja mēģinātu izvērtēt, kas ir pareizāk, taisnīgāk, elementāri loģiski, tad pensiju indeksācijai jābalstās uz nākotnes prognozi. Indeksēt pēc pagātnes ir nejēdzība, jo tas, kas vakar patērēts, ir nogriezts rieciens, ko vairs nevar palielināt. Toties pensijas palielināšana rītdien un turpmāk var sargāt pensionārus no tiem neizbēgamiem zaudējumiem, ko nesīs nākotnes inflācija. Ja likums orientē indeksāciju uz pagātni, tiesiskais akts steidzami jālabo.

Ja pensiju indeksē par pagātni, pensionārs ar tukšu kabatu kļūst par valsts kreditoru. Diža perspektīva! Kā varēja rīkoties dotajā situācijā? 19 santīmus varēja neizmaksāt, bet indeksācijas kopsummu uzkrāt nākamajai inflāciju reizei. Gada laikā pieaugtu arī procenti.

Alternatīva bija pabalstīt kaut vai par latu tikai tos pensionārus, kas saņem vismazākās pensijas. Vienlaikus bija jāmaina tiesiskie akti. Saeimā ir politiska griba sev palielināt algu, bet nav šīs gribas reāli palielināt pensijas.

Izvirzās jautājums: vai inflācija Latvijā turpmāk pieaugs vai samazināsies? 2001. gadā tiek prognozēts inflācijas pieaugums par 3,5%. Pensionāriem šis rādītājs būs lielāks. Galvenā problēma ir naftas produktu cenu kāpums. Presē parādījušies mierinoši raksti, ka naftas cenu kāpums Latviju neskars. Maz ticama prognoze. Jā, Latvija naftu galvenokārt saņem no Krievijas, kas nav saistīta ar Rietumeiropas un ASV naftas krīzes cēloņiem. Bet naivi būtu cerēt, ka Krievijas naftas eksportētāji ignorēs naftas cenu kāpumu pasaules naftas tirgū. Jābūt galīgi "aptaurētiem", lai neizmantotu iespēju bez jebkādām pūlēm papildus nopelnīt miljonus ASV dolāru. Optimisti apgalvo, ka daudzas organizācijas ir noslēgušas ilgtermiņa līgumus par naftas piegādi par cietām cenām. Bet šie līgumi galu galā beigsies, un jauni līgumi būs jāslēdz par jaunām, krietni augstākām cenām. Naftas produkti ir

ne tikai kurināmais, bet arī izejviela daudzās nozarēs. Neizbēgamas sekas – cenu celšanās preču vairākumam, jo augs transporta izmaksas. Tas nebūs tik izteikti kā rietumvalstīs, bet inflācija pieaugs vērā ņemami.

Klīst baumas, ka gaidāma tarifu paaugstināšana ūdenim un gāzei. Vēl viens smags inflācijas trieciens gaida tieši pensionārus, kam jāārstējas, lietojot importa zāles. Noslēgtais līgums ar ES par medikamentu importu dod priekšroku zāļu ievešanai no ES valstīm, un tas nozīmē visai būtisku daudzu zāļu cenu celšanos. Vai visu to kompensēs pensijas pieaugums vidēji par 19 santīmiem mēnesī? Vai Labklājības ministrijas "labdari" dzīves līmeņa jautājumos ir absolūti nejēgas? Vai tiešām ir apzināti izvirzīts mērķis vēl tālāk pasliktināt pensionāru stāvokli?

Nav gan skaidrs, ja patiesībai atbilst vietējā un ārzemju prognoze par Latvijas ekonomikas turpmāko sekmīgo attīstību, kāpēc iedzīvotāju sociālajai aprūpei ir jāpasliktinās. Nav arī saprotams, kāpēc biržas spekulantus atbrīvo no nodokļiem, bet pensionāru stāvokļa uzlabošanai naudas kā nav, tā nav.

Patēriņa cenu indeksa (PCI) izmaiņas formula. Inflāciju lēš pēc PCI izmaiņām. Paša PCI aprēķināšanai lieto šādu Laspeiresa tipa formulu

$$I = \frac{P_t W_1}{P_o},$$

kur

I – kopējais PCI;

P_t – preces vērtības cena patēriņa grozā pārskata periodā;

P_o – preces vienības cena patēriņa grozā bāzes periodā;

W_1 – preces relatīvie "svari" jeb tēriņa grozā pārstāvēto preču īpatsvars kopējos iedzīvotāju izdevumos bāzes periodā.[1]

Salīdzināšanas periodi. Svarīgi PCI rēķināt konkrētiem salīdzināšanas periodiem. Neizbēgamas pārmaiņas cenās īsākos un ilgākos periodos maina iedzīvotāju patēriņa struktūru un līdz ar to faktisko preču grozu un atsevišķu preču "svarus" šajā grozā. Tas liek CSP šos "svarus" regulāri pārskatīt. Tāpat jāmaina PCI salīdzināšanas bāze.

34.2. tabula

PCI izmaiņas bāzē un "svaros"[2]

Periods	Bāzes periods cenu salīdzinājumam	Lietoto "svaru" periods
VI 1992–XII 1993	VI 1992	1991
I 1994–XII 1995	XII 1993	VI–XII 1992 – I–VII 1993
1996	1995	VI–XII 1994 – I–IX 1995
1997	1995	X–XII 1995 – I–IX 1996
1998	1997	X–XII 1996 – I–IX 1997
1999	1998	X–XII 1997 – I–IX 1998
2000	1999	X–XII 1998 – I–IX 1999

Jauni tarifi. Drīz pensionāri būs spiesti atteikties no telefona sakariem. Jau šodien daudzi pensionāri atturas no telefona lietošanas un būs galīgi atrauti no radiem un draugiem. Ja "Latvenergo" pildīs solījumu katru gadu elektrotarifus kāpināt "tikai" par 10%, tad pēc kāda laika nāksies grāmatas lasīt skalu gaismā un atteikties no it visiem elektropiederumiem. Agri vai vēlu būs jāpaceļ tarifi elektrotransportam un braukšana ar tramvaju, trolejbusu, elektrovilcienu kļūs trūcīgām ģimenēm nepieejama greznība.

[1] Patēriņa cenu indeksi – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 5. lpp.

[2] Patēriņa cenu indeksi – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 5. lpp.

34.6. Inflācijas norise Latvijā

1991. gada rudenī, kad bija iegūta Latvijas neatkarība, kuru atzina starptautiski, izvirzījās jautājums par LR ekonomikas tālāko attīstību ārpus PSRS vienotā tautsaimniecības kompleksa. Latvijai bija jāatgriežas Eiropā; vispirms tas nozīmēja pāreju no centralizētās komandekonomikas uz normālu tirgus ekonomiku, veicot enerģiskus pasākumus. Nebija pieņemami nekādi tirgus sociālisma varianti. Runa bija par pāreju uz to sociāli ekonomisko sistēmu, kas sekmīgi darbojās visā Rietumu pasaulē un kuru Skandināvijas valstīs un Vācijā bieži dēvēja par sociālo tirgus saimniecību. Šīs tirgus ekonomikas centrā bija cilvēks ar tā vajadzībām.

Cenu liberalizācija. Teorētiski šī ceļa stratēģija bija skaidra: privatizācija, konkurences attīstība, cenu brīvlaišana. Taktiski šī pāreja uz sociālo tirgus saimniecību izrādījās visai sarežģīts process, kas lielā mērā skāra pasākumu īstenošanas secību un tempus. Šī problēma bija visai akūta jaunas cenu sistēmas veidošanas jomā. Nepārprotama bija atziņa, ka tirgus ekonomika nav savienojama ar valsts diktēto, t.i., direktīvo cenu sistēmu.

34.3. tabula

Patēriņa cenu indeksi pa ceturkšņiem[1]

%

	I	II	III	IV
1990 = 100	156,3	198,5	214,2	299,0
1991	964,0	1633,9	2571,0	3954,2
1992	4463,6	4618,0	4702,0	5298,3
1993	6005,6	6359,0	6626,3	6944,2
1994	7568,7	8041,3	8211,7	8591,2
1995	9202,6	9476,5	9616,9	9827,0
1996	10117,7	10278,1	10398,6	10544,2
1997	10740,7	10872,7	10804,8	10845,5
1998	11013,7	11063,5	11028,5	11182,8
1999	11371,6	11401,2	11304,0	
2000				
1995 = 100				
1996	113,6	117,0	118,7	121,3
1997	124,9	126,9	128,3	130,2
1998	132,6	134,2	133,3	133,8
1999	135,9	136,5	136,1	138,0
2000	140,4	140,7	139,5	

Latvijai pārejot uz tirgus ekonomiku, inflācijas rezultātu parāda 34.3. tabula.

Kopaina ir šāda: piecos gados patēriņa cenas vidēji pieauga 86 reizes; kopš 1993. gada patēriņa cenu līmeņa kāpinājumam ir nepārprotama pazemināšanās tendence.

Cenām bija brīvi jāveidojas atkarībā no pieprasījuma un piedāvājuma samēra. Tās bija jāatbrīvo no administratīvā diktāta važām. Cenu brīvā veidošanās nevarēja neizraisīt to celšanos. Inflācija kļuva neizbēgama kā stratēģisks solis Latvijas ekonomikas liberalizācijas gaitā. Starts cenu brīvlaišanai tika dots jau 1991. gada sākumā. Grūtību bija bezgala daudz, jo Latvija vēl bija *de jure* PSRS sastāvā, bet *de facto* mēģināja ievadīt neatkarīgu tirgus politiku. Pakāpeniski LR atbrīvoja no valsts un pašvaldību cenu kontroles arvien lielāku preču, proti, ražojumu un pakalpojumu klāstu. Cenas kļuva arvien brīvākas. Šis process aktīvi turpinājās līdz 1995. gada vidum. Nozīmīga joma bija ārējā tirdzniecība,

[1] Patēriņa cenu indeksi. – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 9. lpp.

kuru vajadzēja liberalizēt. Valdība spēra drošu soli: 1992. gada jūnijā Latvijas ārējā tirdzniecībā praktiski tika atcelti visi līdzšinējie ierobežojumi, visādas eksporta un importa kvotas un licences. Tika likti droši pamati liberālai ārējai tirdzniecībai un valūtas sistēmai. Tuvākajos gados šai ekonomiskajai brīvībai bija būtiska loma tirgus attiecību izveidē Latvijā. Taču šiem pozitīvajiem procesiem bija negatīvs pavadonis – inflācija.

Kā rāda tabulas dati, visstraujākais patēriņa cenu kāpums bija 1992. gadā. Nākamajā gadā inflācijas temps jau noplaka. Pilnīgāku priekšstatu par inflācijas norisi Latvijā sniedz 34.4. tabula, kurā cenu pieaugums ir diferencēts pa preču pamatgrupām.

34.4. tabula

Patēriņu cenu pārmaiņas 1990. – 2001. gadā

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001 prognoze
Pārmaiņas attiecībā pret iepriekšējo gadu, %											
Kopējais PCI	172,2	951,2	109,2	35,9	25,0	17,6	8,4	4,7	2,4	2,6	3,5
tai skaitā preces	180,0	695,7	89,5	33,5	20,9	15,2	6,5	2,8	1,5		
no tām uztura produkti	237,0	748,0	93,4	33,2	16,1	12,4	2,5	1,3	-1,1		
alkoholiskie dzērieni un tabaka	69,0	961,5	61,9	15,9	30,1	15,6	6,5	5,6	6,9		
nepārtikas preces	184,2	651,7	88,3	37,1	30,6	21,9	11,3	4,0	3,3		
pakalpojumi	121,1	2723,6	240,3	41,1	36,9	23,5	16,2	11,2	5,1		

34.4. tabula uzskatāmi rāda, ka visstraujāk visus deviņus gadus pieaugušas tieši pakalpojumu cenas, kas vēlreiz apliecina, ka Latvijai raksturīga izmaksu inflācija.

Inflācija, deflācija un sezonas svārstības. Inflācijas rādītājs, kā to uztver mūsu oficiālā statistika, nav pilnīgi "tīrs". Inflācijas gada rādītāji ietver cenu sezonas svārstības. Vasarā strauji krītas augļu, dārzeņu, arī piena produktu cenas. Rudenī dažas dārzeņu cenas krītas, citas sāk augt. Cēlonis – izmainās pieprasījuma un piedāvājuma samērs un aug ražošanas izmaksas. Kad vasaras sākumā sāk kristies cenas, daži preses izdevumi trekniem burtiem vēsta par deflāciju. Tas ir negodīgs propagandas paņēmiens, kas sezonas svārstības izbazūnē kā deflāciju. Deflācija ir cenu stabila pazemināšana neatkarīgi no sezonas svārstībām. Īsta deflācija var iestāties, pazeminoties ražošanas izmaksām sakarā ar progresīvām tehnoloģijām, vai tad, ja piedāvājums ilgstoši pārsniedz pieprasījumu.

Kas attiecas uz inflāciju, statistiķiem būtu jāpadomā, kā sezonas svārstības gan ar plusa, gan ar mīnusa zīmi izslēgt no gada rādītājiem. Var pieņemt, ka sezonas cenu kāpumu kompensē sezonas cenu kritums. Tā ir stipri vienkāršota pieeja: plusi un mīnusi var nesakrist un inflācijas gada rādītājs tiek lēsts ar novirzi no teorētiski pamatotas inflācijas. "Tīrās" inflācijas risinājums ir visai sarežģīts, jo tas skar ne tikai noteiktu preču cenu līmeni, bet arī to "svarus" sezonas preču grozā. Kā piemēru minēsim 1999. gada mēneša cenu pārmaiņas % pret iepriekšējo mēnesi: janvāris +1,2%, februāris +0,2%, marts 0,0%, aprīlis +0,1%, maijs +0,4%, jūnijs –0,7%, jūlijs –0,9%, augusts –0,2%, septembris +0,3%, oktobris +0,7%, novembris +0,8%, decembris +0,2%. Cenu kritums jūnijā, jūlijā, augustā nav nekāda deflācija, bet tipiska sezonas svārstība; cenu kāpums oktobrī un novembrī nav "tīra" inflācija, bet sezonas svārstība ar plusa zīmi. Gada vidējais cenu kāpums +2,4% nav "tīra" inflācija, bet formāli matemātisks rezultāts. Šāda aina raksturīga arī 2000. gada vasarā: pārtikas cenas krītas, pakalpojumu cenas aug.

Aplama prognoze. 1993. gada inflācijas rādītāji viesa optimistiskas cerības, it kā inflāciju Latvijā var sekmīgi uzveikt. LR Ekonomikas un Finansu ministriju pārstāvji 1993. gada nogalē arvien biežāk un skaļāk sāka propagandēt domu, ka Latvijas ekonomikā sasniegta vai nupat tiks sasniegta stabilizācija.

Kroņa optimisma pilna bija inflācijas prognoze 1994. gadam: ne vairāk kā 0,5 procenti ik mēnesi, gadā – 6,17%. Faktiski PCI līdzinājās 35,9%. Šo aplamo prognozi izteica Starptautiskais valūtas fonds.

Šī prognoze atgādināja padomju propagandu, kad vēlamo izdeva par droši sasniedzamu realitāti. Patēriņa cenu pieaugums 0,5% ik mēnesi ignorēja sezonas svārstības, jau zināmo apgrozījuma nodokļa pieaugumu par 8 procentiem pārtikai, citus iespējamos izmaksu inflācijas faktorus. Lai varētu salīdzināt tautsaimnieciskos rādītājus, ievērojot inflāciju, tiek lietoti speciāli koeficienti, deflatori. Pareizinot faktiskos rādītājus ar deflatoriem, mēs iegūstam salīdzināmus rādītājus. Ja cenas krītas, jālieto reflatori.

34.5. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukta deflatori[1]
(pieaugums procentos attiecībā pret iepriekšējo periodu)

	1992	1993	1993. gada ceturkšņi			
			1	2	3	4
Iekšzemes kopprodukts	993	74	6,6	1,7	12,0	0,8
Privātais patēriņš	995	109	4,6	3,5	1,8	12,7
Valsts patēriņš	706	85	–33,2	54,1	–12,5	66,0
Pamatkapitāla veidošana	1276	144	21,2	8,8	14,5	9,9
Eksports	1284	72	–4,9	32,6	–5,0	0,5
Imports	1419	90	–11,9	–1,7	5,8	11,1

PCI 2000. gadā. Indeksi pret iepriekšējo mēnesi ir šādi: janvāris 1,1%, februāris 0,5%, marts 0,2%, aprīlis 0,4%, maijs –0,2%, jūnijs 0,1%, jūlijs 0,5%, augusts 0,5%, septembris 0,1%. Cenu pazemināšanās tendence turpinās. Maijā sākās sezonas svārstības, vismaz izpaudās šo svārstību pirmās pazīmes. Tā piena, piena produktu, olu cenas kritās par –0,7%, kartupeļu cenas vēl ir iepriekšējā mēneša līmenī, olu cenas pazeminājās par –3,3%, augļi –0,9%, mēneša kopējais indekss ir zemāks nekā aprīlī par –0,2%.[2]

Gada prognoze ir ar cenu vidējo kāpumu ap +3%. Šī prognoze ir visai svarīga, gan vērtējot 2000. gada Valsts budžeta gaidāmo izpildi, gan sastādot 2001. gada budžetu. Turpmākiem gadiem PCI prognoze svārstās ap 2%–3,5%. Šīs prognozes zemākā robeža jau ir tuva ES inflācijai.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: Ekonomikas ministrija. – 1994. – 20. lpp.
[2] Turpat, 11., 13. lpp.

34.6. tabula

Patēriņa cenu pārmaiņas Baltijas valstīs 2000. gadā[1]

	Procentos								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
Latvija									
pret iepriekšējo mēnesi	1,1	0,5	–0,2	0,4	–0,2	0,1	–0,5	–0,5	0,1
pret iepriekšējā gada decembri	1,1	1,6	1,3	1,7	1,5	1,6	1,0	0,5	0,6
pret iepriekšējā gada attiecīgo mēnesi	3,1	3,4	3,2	3,7	3,0	2,4	2,8	2,5	2,2
Lietuva									
pret iepriekšējo mēnesi	1,5	0,0	–0,2	0,0	–0,3	0,7	–0,4	–0,6	0,0
pret iepriekšējā gada decembri	1,5	1,5	1,3	1,3	0,9	1,7	1,3	0,6	0,7
pret iepriekšējā gada attiecīgo mēnesi	0,8	0,8	0,8	0,8	0,4	1,3	1,4	0,9	0,3
Igaunija									
pret iepriekšējo mēnesi	0,5	0,0	0,7	0,1	0,2	0,3	0,9	0,1	0,4
pret iepriekšējā gada decembri	0,5	0,6	1,3	1,4	1,5	1,8	2,7	2,9	3,3
pret iepriekšējā gada attiecīgo mēnesi	3,2	3,0	3,2	3,1	2,9	3,2	4,1	4,4	4,7

Ja inflāciju vērtē pēc PCI pret iepriekšējā gada attiecīgo mēnesi, viszemākā inflācija 2000. gada maijā ir Lietuvā, visaugstākā Latvijā, ar ievērojamu atstarpi +2,6 punkti. Tas Latvijai godu nedara. Cēloņi: gan tirgus "neredzamā roka", gan sociālā politika komunālo pakalpojumu jomā.

34.7. Kāds PCI precīzāk raksturo inflāciju?

Ļoti bieži, lai raksturotu inflāciju, attiecina viena gada decembra cenu līmeni pret iepriekšējā gada decembra cenu rādītāju. Tas ir viltus gada inflācijas rādītājs. Savu ieskatu par cenu kāpinājumu šis rādītājs dod. Vienlaikus tiek ignorēti cenu kāpumi un kritumi gada divpadsmit mēnešos, sezonas svārstības, citi kādu mēnesi iespaidojuši cenu veidošanas faktori. Precīzāk inflācijas reālo norisi raksturo gada vidējais PCI. Parasti pēdējais rādītājs ir augstāks par cenu starpību no decembra līdz decembrim. Tāpēc propagandas lielmeistari plaši lieto tieši šo pēdējo rādītāju pēc teiciena, kas tad sunim asti cels. Šādai inflācijas izskaistināšanai ir bēdīgas sekas. *Pirmkārt*, tiek maldināta tauta, tiek izplatītas ilūzijas, kas dezinformē Latvijas ekonomiskās dzīves dižvadoņus. *Otrkārt*, minētais rādītājs ir totāli nepieņemams nākamā gada budžeta veidošanai. Budžeta aprēķiniem jālieto tikai un vienīgi gada vidējais inflācijas rādītājs, kas ievēro gada svārstības. Pretējā gadījumā budžeta iestādes var palikt bez algām, naudas komunāliem maksājumiem, investīcijām, citiem vārdiem, budžets tiks veidots greizi, nesabalansēts ar neizbēgamo reālo finansu deficītu. Par to, cik liela var būt starpība starp diviem inflācijas rādītājiem, liecina 34.7. tabula.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: Ekonomikas ministrija. – 1994. – 7. lpp.

34.7. tabula

Inflācijas rādītāji[1]

Gads	Preču cenu indekss no decembra līdz decembrim	Gada vidējais preču cenu indekss
1991	262,4	172,2
1992	958,6	951,2
1993	34,9	109,2
1994	26,6	35,9
1995	23,1	25,0
1996	13,1	17,6
1997	7,0	8,4
1998	2,8	4,3
1999	3,4	2,4
2000	1,8	2,6

Vai lats ir stabils? Šajā sakarā var oponēt tiem speciālistiem, ekspertiem un žurnālistiem, kas nenogurstoši apgalvo: lats ir stabils. Cienījamie kungi! Laiks atšķirt lata iekšējo pirktspēju no tā lata kursa salīdzinājumā ar ārzemju valūtām. Jā, kopš 1994. gada februāra lata kurss salīdzinājumā ar brīvi konvertējamām valūtām ir patiešām stabils. Taču šī nepielūdzamā fakta vispārināšana, tā attiecināšana uz lata pirktspēju vispār nozīmē augstprātīgi ignorēt Latvijas iedzīvotāju pamatmasas intereses. Neviens nevar noliegt, ka 1994. gadā lata pirktspēja iekšējā tirgū Latvijas pelnītājam un pircējam samazinājās vairāk nekā par ceturto daļu. 1995. gadā lata īpašnieks zaudēja ne mazāk par vienu piekto daļu no savas naudas pirktspējas. Ja visu to dēvē par stabilitāti, tad kļūst neskaidrs, ko īsti nozīmē inflācija kā nestabilitātes izpausme. Šāda veida melīgas propagandas stiķi būtu jāatstāj pagātnei, pirmstirgus ekonomikas ērai.

Kā kritusies lata pirktspēja. Latvijas Banka konsekventi izvairās raksturot lata pirktspējas dinamiku. Tā nav nejaušība. Ja sabiedrībai dara zināmu lata pirktspējas faktisko krišanos, sabrūk propagandistiskais mīts par stabilu latu. Katrs patērētājs it labi zina, ka līdz ar cenu kāpumu, inflācijas pieaugumu lata pirktspēja nemitīgi krītas. Pamatbāze lata pirktspējas aprēķināšanai ir 1993. gada marts, kad latu ieviesa apgrozībā, nomainot Latvijas rubli. Izmantojot ķēdes indeksu, ir it viegli aprēķināt, kādu pirktspēju saglabājis lats, salīdzinot ar ieviešanas brīdi. Pēdējo gadu sasniegums ir inflācijas būtiska samazināšanās.

34.8. tabula

Lata pirktspējas krišanās (%)[2]

1993. III		1994. III		1995. III		1996. III		1997. III		1998. III		1999. III		2000. III		2000. IX	
% pret 1990. g. decembri 100	pāreja uz Ls 1993 III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III	% pret 1990. g. decembri	% pret 1993. g. III
4210,7	100,0	5651,5	74,5	7156,4	55,7	8603,3	48,9	9348,6	45,0	9908,2	42,5	10138,8	41,8	10465,6	40,2	10388,9	40,5

[1] Patēriņa cenu indeksi. –11/1998, 12. lpp., 5/2000, 12. lpp.
[2] Aprēķināts pēc "Patēriņa cenu indeksi". – 9/2000, R.: 2000, oktobris, 9. lpp.

Lata pirktspējas strauja lejupslīde attiecas uz laiku no 1993. marta līdz 1995. martam, kad inflācija Latvijā stagflācijas formā bija vislielākā. Turpmākos gados gan inflācija, gan lata pirktspēja izpaudās mērenāk. 2000. gada septembrī lata pirktspēja pat mazliet cēlās.

Šis pozitīvais fakts tomēr neapturēja lata pirktspējas krišanos, tikai ievērojami palēnināja lata pirktspējas samazināšanās tempu. Ja 1993. gada martu pieņemam par 100%, tad jau pēc diviem gadiem lata pirktspēja bija vairs 55,7% no bāzes līmeņa. 1996. gadā PCI pieauga par 17,6%, 1997. gadā par 8,4%, 1998. gadā par 4,6%. Nemitīgi krītas lata pirktspēja (1998. g. – 42,5% pret 1993. g. martu).

1998. gadā no lata starta pirktspējas palika mazāk par pusi. Par preču daudzumu, ko 1993. gada martā varēja nopirkt par 1 latu, 1998. gadā jāmaksā apmēram 2,4 lati. 1999. gadā lata pirktspēja saruka vidēji vēl par 2,4%.

34.1. diagramma

Lata pirktspējas krišanās pa gadiem

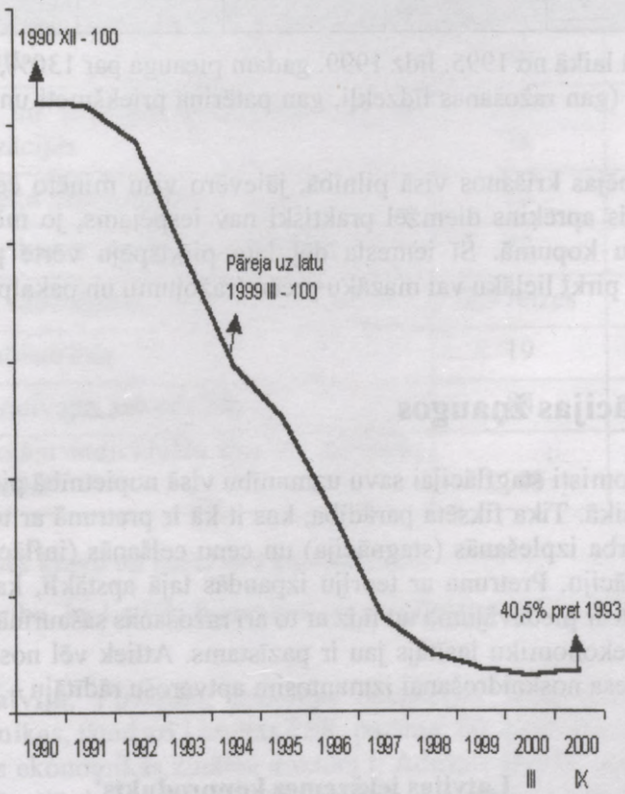

34.8. Ražotāju cenu dinamika

Īpaša problēma ir inflācijas izpausme ražošanas noslēguma jomā. Ražotāju cenu indekss ir cieši saistīts ar izmaksu inflāciju, jo tas raksturo fabriku un rūpnīcu ražojumu cenu līmeņu izmaiņas.

Ja pieņem 1992. gada decembri par 100%, tad ražotāju cenu līmenis 1995. gada janvārī bija 154,3%, februārī – 158,2% un I ceturkšņa beigās – 159,4%. Ja šo pēdējo skaitli salīdzina ar 1994. gada IV ceturksni, tad pieaugums līdzinājās 5%; ja salīdzināšanas bāze ir 1994. gada I ceturksnis, tad pieaugums bija 11%. Ražotāju cenas turpmākajos gados pieauga, par ko liecina 34.9. tabula.

Salīdzinot patēriņa cenu indeksa dinamiku ar ražotāju cenu indeksu, redzam vērā ņemamu starpību: mazumtirdzniecības cenas aug ievērojami straujāk par vairumtirdzniecības cenām. Te vainieks ir ne tikai transporta izmaksas, nodokļi, kredīta augstā procentu likme, ko maksā tirdzniecība, bet gan garu garā starpnieku ķēde, kas pietiekami savtīgi savieno ražotāju ar tirgotāju. Šis brīžiem gaužām lielais starpnieku skaits ir viena no tirgus attiecību veidošanās problēmām Latvijā; tas tikai sadārdzina preci,

kamēr tā nonāk uz veikala letes. Praktiski neviens Latvijā neseko šai starpnieku ķēdei, nekas netiek darīts, lai to saīsinātu. Tirgus pašregulēšana vēl ir par vāju, sevišķi importa preču jomā, lai nocirstu visus liekos starpposmus. Starpniecība brīžiem ir saistīta ar mafiju; te barojas rekets, kas ir ieinteresēts šos liekos starpniekus saglabāt un izmantot. Bez šo faktu ievērošanas inflācijas cēloņu izpratne Latvijā būs nepilnīga.

34.9. tabula

Ražotāju cenu indeksi % pret iepriekšējo gadu

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
1. Ražotāju cenu pārmaiņas rūpniecībā	11,9	13,7	4,1	1,9	–4,0	0,6
2. Būvniecības cenu pārmaiņas	40,0	8,0	7,9	11,0	4,4	–1,9
3. Eksporta cenu pārmaiņas	16,1	6,2	1,6	-0,2	–3,6	–1,3
4. Importa cenu pārmaiņas	–	–	–	–	–5,3	6,7

Ražotāju cenas rūpniecībā laikā no 1995. līdz 1999. gadam pieauga par 130%, būvniecībā par 540,2%, eksporta cenu pieaugums (gan ražošanas līdzekļi, gan patēriņa priekšmeti un pakalpojumi) līdzinājās 120,7%.

Lai novērtētu lata pirktspējas krišanos visā pilnībā, jāievēro visu minēto četru cenu indeksu vidēji svērtais koprezultāts. Šāds aprēķins diemžēl praktiski nav iespējams, jo mēs nezinām preču grupu cenu īpatsvaru visu cenu kopumā. Šī iemesla dēļ lata pirktspēju vērtē pēc PCI, kas tieši skar iedzīvotāju maku, iespēju pirkt lielāku vai mazāku preču (ražojumu un pakalpojumu) daudzumu.

34.9. Latvija stagflācijas žņaugos

Kas ir stagflācija? Ekonomisti stagflācijai savu uzmanību visā nopietnībā pievērsa tikai 1974.–1975. gada pasaules recesijas laikā. Tika fiksēta parādība, kas it kā ir pretrunā ar teoriju: vienlaikus notiek ražošanas kritums, bezdarba izplešanās (stagnācija) un cenu celšanās (inflācija). Šī parādību sintēze tika nokrustīta par stagflāciju. Pretruna ar teoriju izpaudās tajā apstāklī, ka inflācija (piedāvājuma rosinātājs) šoreiz ir saistīta ar piedāvājuma un līdz ar to arī ražošanas sašaurināšanos. Ar inflācijas ainu Latvijas pārejā uz tirgus ekonomiku lasītājs jau ir pazīstams. Atliek vēl noskaidrot koppiedāvājuma dinamiku Latvijā. Šī procesa noskaidrošanai izmantosim aptverošu rādītāju – iekšzemes kopproduktu.

34.10. tabula

Latvijas iekšzemes kopprodukts[1]
(salīdzināmās cenās; procentos)

Gads						
1991 pret 1990	1992 pret 1991	1993 pret 1992	1994 pret 1993	1993 pret 1990	1994 pret 1990	1995 pret 1994
89,6	65,1	85	97,8	49,7	40,6	99,2

Stagflācijas iezīmes Latvijā. Iekšzemes kopprodukta izlietošanas struktūrā 1993. gadā salīdzinājumā ar 1990. gadu visvairāk saruka investīcijas – par 83,3%, privātais patēriņš – par 57%, imports – par 66,6% un eksports – par 39,5%. Pieauga tikai valsts patēriņa līmenis.

Strauji kritās rūpnieciskā ražošana. 1993. gadā, kad beidzās inflācijas pirmais posms, rūpniecības kopējais apjoms salīdzinājumā ar 1990. gadu bija tikai 38%, tajā skaitā pārtikas rūpniecības – 37%, vieglās rūpniecības un mašīnbūves – 36%. 1994. gadā rūpnieciskās produkcijas kopapjoms

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību.– R.: LR Ekonomikas ministrija.– 1994.– 12. lpp.

samazinājās vēl par 9,5%. 1995. gada otrajā ceturksnī: rūpniecības kopprodukcija salīdzinājumā ar iepriekšējā gada otro ceturksni sašaurinājusies vēl par 9,8%.

Raksturīga aina ir vērojama investīcijās un celtniecībā. Celtniecība divos gados ir sarukusi gandrīz uz pusi, bet divi uzņēmējdarbības veidi – akciju sabiedrības un iedzīvotāju individuālo ēku un dzīvokļu celtniecība – būtiski progresējuši. To parāda 34.11. tabulas dati.

Sarežģīta situācija veidojas Latvijas lauksaimniecībā, kas ir pārdzīvojusi visradikālākos pārkārtojumus ceļā uz tirgus ekonomiku. Tikai 1994. gadā vien gaļas ražošana bija samazinājusies par 35%, un atradās 1945. gada (pēckara) līmenī. Gaļa bija kļuvusi par importa preci. Šajā pašā gadā piena ražošana sarukusi par 14%, olu – par 7%.

34.11. tabula

Kapitālieguldījumi pa dažādiem uzņēmējdarbības veidiem

Uzņēmējdarbības veids	1993. g. pret 1992. g. (%)	1994. g. pret 1992. g. (%)
Kopā valstī	**59**	**52**
Valsts un pašvaldības uzņēmumos un organizācijās	28	21
Zemnieku saimniecībās	22	13
Sabiedrībās ar ierobežotu atbildību	72	75
Akciju sabiedrībās	2,5 reizes	23 reizes
Paju sabiedrībās	19	15
Kooperatīvajās sabiedrībās	84	66
Iedzīvotāju individuālo ēku un dzīvokļu celtniecībā	148	141

Strauji bija samazinājušies kravu un pasažieru pārvadājumi.

Tātad nav ne mazāko šaubu, ka Latvija bija nonākusi stagflācijas spīlēs. Kādi cēloņi noteica šos visai negatīvos procesus?

Stagflācijas cēloņi Latvijā. *Pirmkārt*, padomju okupācijas laika mantojums. Stagflācija bija raksturīga PSRS ekonomikas, tātad arī Latvijas PSR, pazīme. 80. gadu sākumā LPSR ZA Ekonomikas institūta sektora vadītājs ekonomikas zinātņu doktors I. Adirims slepeni uzrakstīja nopietnu pētījumu "Stagflācija PSRS". Grāmatā, kas daļēji balstījās uz Latvijas materiāliem, tika pārliecinoši pierādīts, ka PSRS valda slēpta inflācija. Tās izpausme bija plašais jo plašais deficīts. Tas nozīmēja, ka nav līdzsvara cenu, pieprasījums pārsniedz piedāvājumu, apgrozībā esošā naudas masa ir ievērojami lielāka par preču masu. Šis deficīts, kas aptvēra gan patēriņa priekšmetus, gan ražošanas līdzekļus, pastāvot valsts noteiktām cenām, slēpa informāciju un bija izvērstas korupcijas pamats, kad roka roku mazgā un abas melnas. Par slēptu inflāciju liecināja arī speciāli veikali, kur varēja iepirkties tikai partijas un padomju elite; pastāvēja arī slēgtā tipa veikali, kur importa preces pārdeva par speciāliem čekiem un bonām, kas aizstāja brīvi konvertējamu valūtu. Inflācijas realitāti apliecināja arī tāds fakts, ka tā sauktajā kolhozu tirgū cenas bija ievērojami augstākas nekā valsts tirdzniecībā. Pastāvēja melnais tirgus un neganta spekulācija. Laiku pa laikam notika arī oficiāla cenu paaugstināšana dažu grupu precēm.

Grāmatu "Stagflācija PSRS" izdevās slepus pārsūtīt uz ārzemēm, kur to galu galā izdeva ASV kongress.

Viss aprakstītais kā smagas svaru bumbas vilka atpakaļ Latvijas ekonomiku tās pārejā uz tirgus ekonomiku. Lai šo mantojumā saņemto stagflāciju pārvarētu, vajadzēja veikt ne tikai radikālus pārkārtojumus sociāli ekonomiskajā sfērā, īpašuma attiecībās, bet bija nepieciešams arī laiks.

Otrkārt, makroekonomiskā nesabalansētība, daudzas disproporcijas, kas tāpat bija pārmantotas no iepriekšējās plāna ekonomikas, arhaiska tehnika un tehnoloģija, zema kvalitāte.

Treškārt, vienas sociāli ekonomiskās un politiskās iekārtas nomaiņa ar principiāli citu iekārtu izraisa daudzas kataklizmas.

Ceturtkārt, cenu brīvlaišana sekmēja slēptās inflācijas pārvēršanos atklātā inflācijā; sāka veidoties līdzsvara cena, tirgus "neredzamā roka" pakāpeniski pārvarēja deficītu. Pārejas periodā neiztika bez taloniem dažādu pārtikas preču iegādē. Tie būtībā bija kartīšu sistēmas paveids.

Piektkārt, sabruka vienotais PSRS tautsaimniecības komplekss un līdz ar to pārtrūka daudzi ekonomiskie sakari ar NVS valstu uzņēmumiem. Krasi sašaurinājās Austrumu tirgus.

Sestkārt, savstarpējās ekonomiskās palīdzības padomes likvidācija nozīmēja daudzu saišu saraušanu ar šajā padomē ietilpstošo valstu partneriem.

Septītkārt, asi izpaudās izmaksu inflācija, jo strauji sadārdzinājās energoresursi, metāls, ķimikālijas, komplektējošās detaļas.

Astotkārt, Latvijas ekonomika pārdzīvoja dziļu struktūras krīzi, jo esošā tautsaimniecības struktūra neatbilda jaunajai situācijai, bet jaunas struktūras radīšanai nebija ne pašu zemes, ne ārzemju investīciju.

Devītkārt, mēnešiem ilgi kavējās maksājumu kārtošana, veidojās garu garā parādu ķēde.

Desmitkārt, uzņēmumi, kas vēl bija darboties spējīgi, tika ierobežoti apgrozāmo līdzekļu trūkuma dēļ.

Vienpadsmitkārt, arvien negatīvāku ietekmi uz saimniekošanu atstāja inflācijas spirāles aktīvā izvēršanās.

Divpadsmitkārt, jau tā šaurais Latvijas iekšējais tirgus vēl vairāk sašaurinājās sakarā ar iedzīvotāju pirktspējas samazināšanos un importa preču konkurenci.

Trīspadsmitkārt, Latvijas Bankas politika, pēkšņi nosakot 1992. gada augustā LVR paaugstinātu kursu salīdzinājumā ar NVS valstu valūtām, uzcēla papildu barjeru tirdzniecībai ar Austrumiem.

Četrpadsmitkārt, kredītu augstā procentu likme un atmaksas īsie termiņi liedza veikt investīcijas, pārstrukturizēt nozares un uzņēmumus; tika iekonservēta vecā ražošanas struktūra.

Piecpadsmitkārt, Latvijas rubļu un vēlāk latu kursa celšanās salīdzinājumā ar brīvi konvertējamo valūtu arvien vairāk sadārdzināja LR eksportu, ierobežoja tūrismu, palētināja importu, kas vairākas preču grupas, tajā skaitā pašu zemes pārtikas produktus, padarīja konkurences nespējīgas iekšējā tirgū.

Sešpadsmitkārt, ekonomiskās "spēles noteikumu" bieža maiņa (nodokļi, muitas tarifi, dzelzceļa pārvadājumu tarifi u.c.) nenodrošināja uzņēmumu darbības plānošanu ilgākam laikam.

Septiņpadsmitkārt, "lielās privatizācijas" kavēšana nesekmēja privātās iniciatīvas atraisīšanu, ierobežoja konkurenci. Birokrātiskais karuselis ar privatizācijas sertifikātiem, to kursa strauja samazināšanās darbojās šajā pašā virzienā. 1995. gada maijā valsts uzņēmumi joprojām ražoja vairāk nekā pusi visas rūpnieciskās produkcijas.

Astoņpadsmitkārt, nepietiekami pārdomātā privatizācija laukos sekmēja līdzšinējā ražošanas potenciāla graušanu un izlaupīšanu. Nenoteiktība lauksaimniecības ražojumu cenu jautājumā, ilgstoša samaksas aizkavēšana par piegādāto produkciju atstāja daudzus zemniekus bez nepieciešamajiem līdzekļiem ražošanas turpināšanai.

Deviņpadsmitkārt, pieņemtais likums, kas vērsts uz monopoldarbības ierobežošanu un konkurences izvēršanu, tiek pildīts ar lielām grūtībām, brīžiem pat vienkārši nedarbojas. Cīņa ar monopolcenām ne vienmēr beidzas ar uzvaru pār monopoliem.

Divdesmitkārt, birokrātiski ilgi tiek kārtotas zemes privātīpašuma atjaunošanas un juridiskās fiksācijas problēmas. Ne mazums neskaidru jautājumu ir zemes nomas jomā. Būtībā nav pat izvērtēts priekšlikums atļaut ārzemniekiem pirkt zemi pilsētās, jo tas varētu stimulēt investīcijas.

Būtu maldīgi uzskatīt, ka Latvijas ekonomikā 1995. gadā ir sasniegta stabilizācija un pārvarēta stagflācija. Tautsaimniecību graujošā banku krīze, augošais budžeta līdzekļu trūkums neatliekamo

valsts un sociālās sfēras izdevumu segšanai ir nopietni signāli, kas liek pārdomāt, vai pa īstu ceļu politiķu vadībā attīstās Latvijas tirgus ekonomika.

Trauksmi radīja tas apstāklis, ka 1995. gada aprīlī jau tā vārgā Latvijas rūpniecība zaudēja vēl 14,3 procentus no sava apjoma salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu. Protams, var runāt par sezonas svārstībām, nejaušībām un tamlīdzīgi. Tā janvārī rūpniecības produkcijas apjoms, salīdzinot ar iepriekšējā gada janvāri, saruka par 14,6%; februārī pieaugums bija 6,0% un martā – 10,9 %. Un tomēr 1995. gada I ceturkšņa rezultāts bija ar mīnusa zīmi – samazinājums 6,9%. Stagflācijas turpināšanos raksturo arī nerealizētās produkcijas krājumu pieaugums uzņēmumu noliktavās.

34.12. tabulas dati liecina par šī negatīvā procesa norisi 1995. gada pavasara mēnešos.

34.12. tabula

Nerealizētās gatavās produkcijas krājumi uzņēmumu noliktavās mēneša beigās[1]

Marts		Aprīlis		Maijs	
Krājumi, milj. Ls	% pret mēneša saražotās produkcijas apjomu	Krājumi, milj. Ls	% pret mēneša saražotās produkcijas apjomu	Krājumi, milj. Ls	% pret mēneša saražotās produkcijas apjomu
43,1	83	45,2	102,2	46,7	106,6

Bieži mēdz teikt, ka kroņa statistika ir nepilnīga, jo neuztver ēnu ekonomikas vērā ņemamo rezultātu. Neapspriedīsim pasaules prakses konkrētu pieredzi, kā ar speciālām statistikas metodēm tiek aptverti ēnu ekonomikas "panākumi". Nav divu domu: ja statistika ievērotu ēnu ekonomikas apjomus, Latvijas ekonomikas pamatrādītāji būtu iepriecinošāki. Ir gan jāņem vērā viens apstāklis: visur tur, kur mums ir darīšana ar dinamiskām rindām, fiksētām tendencēm var ticēt – ēnu ekonomika kopumā vienādā mērā ietekmē gan bāzi, gan sekojošos periodus. Tāpēc ēnu ekonomika, kas turklāt bieži vien ir saistīta ar reketu, nedrīkst mūs mierināt. Latvijas tautsaimniecības barometrs līdz šim rādīja stagflāciju, lejupslīdi. Ir nobriedusi ekonomiskās politikas maiņas nepieciešamība. Vēlreiz un vēlreiz jānovērtē tas, kas no esošo ekonomikas ieroču arsenāla ir noderīgs stagflācijas apstādināšanai un pirmajiem soļiem augšupejas virzienā.

Stagflācija beigusies. Stagflācija Latvijā beidzās 1996. gadā, kad IKP sāka uzrādīt pozitīvu rezultātu. Problēma ir sarežģīta, jo IKP lēš pret 1990. gadu. 1998. gada vidū iekšzemes kopprodukts tik tikko sasniedza 58% no bāzes līmeņa. Vienlaikus jāievēro, ka krasi mainījusies tautsaimniecības struktūra.

Krīze Krievijā 1998. gada augusta otrajā pusē un lielā mērā 1999. gadā bija nopietns trieciens arī Latvijas tautsaimniecībai, un no jauna iestājās stagflācija. 2000. gads jau bija brīvs no stagflācijas žņaugiem.

34.10. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Inflācija – vispārējā cenu celšanās.
2. Deflācija – vispārējā cenu krišanās.
3. Sezonas svārstības – cenu kāpums un kritums atkarībā no sezonas faktoriem, kas būtiski palielina vai samazina piedāvājumu, kāpina vai samazina ražošanas izmaksas.
4. Pieprasījuma inflācija – naudas masas nesamērīgi liels pieaugums, salīdzinot ar preču masu, kā iespaidā pieprasījums ievērojami pārsniedz piedāvājumu. Strauji pieaug cenas. Pieprasījuma inflācija var izraisīt arī naudas apgrozības paātrināšanos un preču masas samazināšanos.
5. Ražošanas izmaksu inflācija – cenu celšanās, ko izraisa ražošanas izmaksu pieaugums. Pēdējo var noteikt gan iekšēji, gan ārēji faktori.

[1] Dienas Bizness. – 1995. g. 3. jūlijā. – 25. lpp.

6. Inflācijas spirāle – cenu savstarpēja atkarība, kā ietekmē vienu cenu celšanos kāpina saistītās cenas, tās savukārt paaugstina citu saistīto cenu grupu utt. Inflācija pēc ķēdes reakcijas principā nemitīgi pieaug, pieņemot hiperinflācijas raksturu.
7. Patēriņa grozs – preču, t. sk. pakalpojumu kopa, kas veido iedzīvotāju pastāvīga patēriņa objektus.
8. Patēriņa groza "svari" – dažādu preču grupu vai atsevišķu preču īpatsvars vērā svars patēriņa grozā.
9. Patēriņa cenu indekss – patēriņa cenu pārmaiņu rādītājs, ko aprēķina, ņemot vērā patēriņa groza "svarus".
10. Deflatori – koeficienti, kas fiksē dažādu periodu cenu līmeni un inflācijas gadījumā dod iespēju preču masu ar atšķirīgām cenām salīdzināt ar salīdzināmām cenām.
11. Reflatori – koeficienti, kas minēto funkciju pilda deflācijas apstākļos.
12. Stagflācija – vienlaicīgs cenu kāpums un ražošanas pakalpojumu lejupslīde.

34.11. Secinājumi

Makroekonomiskās nestabilitātes spilgta izpausme, kas graujoši iedarbojas uz ekonomiku, ir inflācija. Problēmas paradokss saistās ar faktu, ka centieni pārvarēt nestabilitāti rosina nestabilitāti, kas savukārt ir jaunas nestabilitātes (inflācijas) pamats. Cēloņsakarības, kas saistās ar inflāciju, ir visvienkāršāk izsekot pēc pazīstamā amerikāņu ekonomista Irvinga Fišera formulas M x V = Q x P, kas ir tipiska līdzsvara un stabilitātes formula. Klasiskā formā un visvienkāršākā veidā inflācija izceļas, pārkāpjot elementāru līdzsvaru – koppieprasījums pārsniedz koppiedāvājumu tautsaimniecības līmenī. Neizbēgamais rezultāts – cenu celšanās. Savukārt koppieprasījuma pieauguma pamats, kas saārda līdzsvaru, ir nesamērīgs naudas masas pieaugums. Formulā to var izteikt šādi:

$$\frac{P + \Delta P = M + \Delta M \times V}{Q}$$

Tā viselementārākā veidā izpaužas pieprasījuma inflācija M + ΔM x V > Q, kur naudas masas pieauguma reizinājums ar naudas aprites ātrumu pārstāv pieprasījumu, kas pārsniedz preču masu – piedāvājumu. Ja pieprasījums pieaug vienādā mērā un saskaņoti ar pieprasījumu, inflācija nerodas, jo līdzsvara cena paliek iepriekšējā līmenī.

Pieprasījuma inflācija stingri jāatšķir no izmaksu inflācijas. Pēdējās cēlonis ir izmaksu pieaugums, kas grauj līdzsvaru, un tā atjaunošanai, uzņēmumu normālai izdzīvošanai jākāpina cenas. Tā izceļas jauns līdzsvars, stabilitāte ar jaunu augstāku cenu līmeni. Praktiskā saimniekošanā pieprasījuma un izmaksu inflācija savijas inflācijas spirālē, kas cenas nemitīgi dzen uz augšu: pieprasījuma inflācija sadārdzina izmaksas, izmaksu inflācija rosina līdzsvara vārdā pieprasījuma inflāciju, kļūst nepieciešams palielināt naudas masu. Spirāles vītnes dzen cenas uz augšu, un šo cenu augšupejošo kustību ir grūti apturēt. Izmaksu inflāciju sekmē monopolcenas, it sevišķi dabisko monopolu cenu kāpums. Gan pieprasījuma, gan izmaksu inflācija (cenu līmenis) neizbēgami atpaliek no iedzīvotāju ienākumu līmeņa pieauguma un samazina reālo darba apmaksas līmeni.

Latvijā pēc neatkarības atgūšanas inflācijai ir vairākas būtiskas īpatnības. *Pirmkārt*, cenu liberalizācija deva spēcīgu grūdienu cenu celšanai, līdzināja ceļu tirgus ekonomikai ar līdzsvara cenām un cenu konkurenci. *Otrkārt*, jau 1992. gada nogalē straujš komunālo maksājumu kāpums (dabiska monopolcenu izpausme) praktiski apstādināja pieprasījuma inflāciju (pieprasījums sāka atpalikt no piedāvājuma, ko vēl sekmēja imports). Latvijā tipiska kļuva izmaksu inflācija. Valdība un Latvijas Banka sekmīgi cīnījās ar pieprasījuma inflāciju, atstājot novārtā pasākumus un mehānismus, kas ierobežotu izmaksu inflāciju. *Treškārt*, Latvijā inflācija izpaudās vispostošākajā formā kā stagflācija: vienlaikus saruka ražošana un pakalpojumi, bet nemitīgi auga cenas. Stagflācija tika pārvarēta 1996. gadā, kad pēc banku krīzes sāka augt iekšzemes kopprodukts. 90. gadu nogalē inflācija (cenu celšanās) arvien mazinājās. 2000. gadā tās līmenis svārstījās ap 4% vidēji gadā. Neiztur kritiku stabila lata koncepcija. Lats ir stabils tikai valūtas darījumos, kas maz skar iedzīvotāju pamatmasu. Iekšējā tirgū

lata pirktspēja arvien sarūk. No 1993. gada marta lata pirktspējas pašlaik palikusi viena piektā daļa. Inflācijas mazināšanās, ko sekmē zemā pirktspēja, ir vienlaikus cīņa par lata pirktspējas saglabāšanu.

34.12. Pamatterminu tulkojums

Bāzes periods cenu salīdzinājumam	*base period for price comparisons*	период сравнения цен
Būvniecības cenas	*Construction price*	цены строительства
Eksporta cenas	*Export unit value*	экспортные цены
Inflācija	*Inflation*	инфляция
Inflācijas gaidas	*Expectations of inflation*	инфляционные ожидания
Inflācijas spirāle	*Inflation spiral*	инфляционная спираль
Izmaksu inflācija	*Cost-push inflation*	инфляция издержек
Kopindekss	*Total index*	общий индекс
Patēriņa cenu indekss (CPI)	*Consumer price index (PCI)*	индекс потребительских цен (ИЦУ)
Pieprasījuma inflācija	*Demand inflation*	инфляция спроса
Preču un pakalpojumu grupējums atbilstoši COOICOP klasifikācijai	*COICOP Heading of goods and services*	группировка товаров и услуг в соответствии с классификацией COICOP
Ražotāju cenas	*Producer price*	цена производителя
Stagflācija	*Stagflation*	стагфляция

34.13. Uzdevumi

1. M = 5000 milj. USD; V = 5x; Q = 125 milj. t
   Aprēķināt preču vidējo svērto cenu.
2. Preču cenu kopsumma = Ls 1000 milj.
   Naudas masa apgrozībā M = Ls 200 milj.
   Aprēķināt naudas apgrozības vidējo ātrumu V.
3. M = 3000 milj. DEM; V = 4x; Q = 24 milj. t.
   M pieaug līdz 360 milj. DEM.
   Aprēķināt: 1) vidēji svērtās P izmaiņas absolūtos skaitļos; 2) PCI.
4. M = 300 milj. DEM; Q = 24 milj. t. V pieaug no 4x līdz 6x.
   Aprēķināt PCI izmaiņas %.
5. M = Ls 400 milj.; V = 4x; Q = 1000 t
   Rādītāju izmaiņa I: M = Ls 600 milj.; pārējie nosacījumi iepriekšējie.
   Rādītāju izmaiņa II: preču cenu summa = Ls 2800 milj.
   Pārēji norādījumi iepriekšējie.
   Aprēķināt PCI pēc rādītāju izmaiņas I.
   Kāds inflācijas tips īstenojas?
   Paskaidrot, kāds inflācijas tips īstenojas, ņemot vērā rādītāju izmaiņas II.

34.14. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāda ir inflācijas ekonomiskā būtība?
2. Ar ko atšķiras pieprasījuma inflācija no izmaksu inflācijas?
3. Kāpēc Latvijā darbojas vienīgi izmaksu inflācija?
4. Kā darbojas inflācijas spirāle?
5. Kā tiek aprēķināts PCI?
6. Kāpēc Latvijā izpaudās stagflācija? Kādi ir stagflācijas cēloņi?
7. Kāds PCI precīzāk izsaka inflāciju: PCI no viena gada decembra līdz otra gada decembrim vai gada vidējo indeksu salīdzinājums?
8. Kādas tendences raksturīgas ražotāju cenu, būvniecības cenu un eksportcenu indeksiem?
9. Kādi ir cenu kopindeksa trūkumi?
10. Kāpēc inflācija ir nestabilitātes izpausme?
11. Kā aprēķina lata pirktspēju?
12. Kā samazinājās latu pirktspēja 2000. gadā attiecībā pret 1993. gada martu?

35. nodaļa. Cikliskā attīstība

35.1. Dažādu ekonomisku ciklu mijiedarbība

Attīstības paradokss. Jau 19. gs. pirmajā pusē ekonomisti novērojuši paradoksālu parādību: privātuzņēmēju centieni un reāli panākumi ražošanas izvēršanā galu galā atduras pret kādu barjeru, pēc kuras sākas ražošanas lejupslīde. Pēc stagnācijas perioda mokošās atelpas seko jauna augšupeja, ko pēc laika nomaina pretēja kustība uz krīzes atvaru. Šāda augšupeja un lejupslīde kopumā bija regulāra parādība, kas atkārtojās periodiski. Tas deva pamatu runāt par ciklisku attīstību kā par objektīvu likumsakarīgu procesu. Pētnieki konstatējuši, ka minētie augšupejas un lejupslīdes cikli aptver pēc ilguma dažādus laika posmus.

Ciklu klasifikācija. Ekonomiskā zinātne mūsdienās izšķir:

1) garus ciklus jeb viļņus, kas aptver 40–60 gadus;
2) vidējus ciklus jeb viļņus, kuru ilgums ir 7–11 gadi,
3) īsus ciklus jeb viļņus, kas parasti ilgst aptuveni 3–3,5 gadus.

Cikli jeb viļņi vēl iedalās fāzes. Izšķir divu fāžu ciklus, kas aptver vienu augšupejas un vienu lejupslīdes fāzi, un četru fāžu ciklus, kam būs veltīts turpmākais izklāsts. Cikli ar savām fāzēm veido svārstības ap to ražošanas potenciālo lielumu, ko var panākt ar pilnu nodarbinātību.

35.1. shēma

Ekonomiskā attīstība un cikli

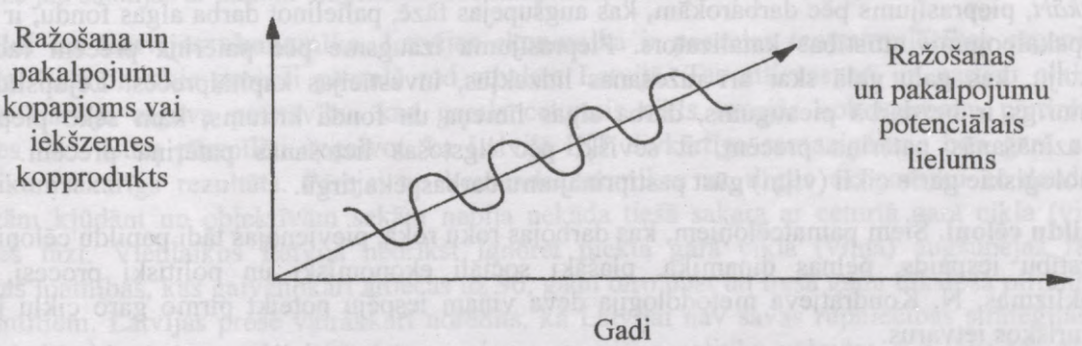

Trīsciklu shēma. Pazīstamais austriešu ekonomists J. Šumpeters ierosināja vadīties pēc trīsciklu shēmas. Šāda pieeja nozīmēja katra cikla (gara, vidēja, īsa) nevis autonomu, bet kompleksu analīzi mijiedarbībā, ciklu savstarpējā iespaida pētīšanu. Pēc J. Šumpetera, tikai trīsciklu shēma spēj dot ekonomiskās attīstības kopainu, atklāt ciklu un to fāžu iestāšanos un norises cēloņus. J. Šumpeters bija iniciators tam, lai katra ilguma ciklu nosauktu pēc to ekonomistu uzvārdiem, kas devuši lielāku ieguldījumu attiecīgā cikla izpētē. Garie cikli tika nosaukti N. Kondratjeva vārdā, vidējie – K. Žurļara vārdā, bet īsie cikli tika dēvēti par Dž. Kitčina cikliem.

35.2. N. Kondratjeva garie cikli jeb viļņi

N. Kondratjevs – staļinisma upuris. Izcilais krievu ekonomists N. Kondratjevs iegāja ekonomikas domas vēsturē gan kā garo ciklu jeb viļņu vispusīgs pētnieks, gan kā zemnieku kooperācijas teorētiķis. N. Kondratjeva uzskati par kooperāciju pašos pamatos nesaskanēja ar J. Staļina vienlaidus kolektivizācijas teoriju un tās baismīgo praksi. Tas izšķīra N. Kondratjeva likteni. 30. gados arestēts, N. Kondratjevs beidza savu dzīvi Gulaga moku kambaros.

35.2.1. Garo ciklu jeb viļņu pamatojums

Garo ciklu esamība jau bija konstatēta pirms N. Kondratjeva. Pēdējā nopelns bija šīs parādības vispusīga izpēte. Cēloņu kopā, kuru N. Kondratjevs noskaidroja un aprakstīja jau 20. gados, visnozīmīgākie garo ciklu jeb viļņu cēloņi bija šādi.

Pirmkārt, tā pamatkapitāla atjaunošana, kam bija ilgstošs nolietošanās laiks. Šāda pamatkapitāla elementu (ēku, celtņu, būvju) atjaunošana noteiktā laika posmā izraisīja celtniecības bumu, kas pastarpināti iespaidoja citas nozares, piesaistīja papildu darbaspēku, vairoja koppieprasījumu un ar atgriezeniskās saites starpniecību arī koppiedāvājumu.

Otrkārt, zinātniski tehniskās revolūcijas nevienmērīgā attīstība, izcili zinātniski atklājumi, kas daudzās nozarēs, dažkārt visā tautsaimniecībā pārkārtoja tehnoloģiju un spieda paātrinātiem tempiem konkurences pātagas iespaidā masveidā nomainīt morāli nolietoto pamatkapitālu. Runa ir par noteikta **ilguma investīciju ciklu,** pēc kura investēšanas aktivitāte atslābst.

Treškārt, savu laiku prasa naudas līdzekļu uzkrāšana līdz apmēriem, kad kļūst iespējamas plaša mēroga investīcijas jaunā tehnikā un tehnoloģijā, jaunās nozarēs.

Ceturtkārt, demogrāfiskie procesi, pēc kuriem parasti seko t.s. "baby bum", kas ir koppieprasījuma katalizators. Pēc 25 gadiem sabiedrībai jārēķinās ar jaunu demogrāfisko sprādzienu, kura spēks parasti jau ir mazāks.

Piektkārt, kara seku rezultāts. Kara postījumu atjaunošana prasa visdažādāko preču pieprasījumu, ražošanu, investīcijas attiecīgās nozarēs, infrastruktūras radikālu pārkārtošanu. Tas prasa ražošanas augšupeju ierobežotā atjaunošanas laikā, pēc kā seko minētā pieprasījuma atslābums. Kara postījumi netiek vienkārši atjaunoti pēc iepriekšējā parauga, bet modernizēti, paveras iespēja iesaistīt visjaunāko tehniku un tehnoloģiju, ražošanas pakalpojumu organizāciju.

Sestkārt, pieprasījums pēc darbarokām, kas augšupejas fāzē, palielinot darba algas fondu, ir ražotnes un pakalpojumu attīstības katalizators. Pieprasījuma izaugsme pēc patēriņa precēm rada ķēdes reakciju, kas galu galā skar arī ražošanas līdzekļus, investīcijas kapitālprecēs. Lejupslīdes fāzei raksturīgs ir bezdarba pieaugums, darba algas līmeņa un fonda kritums, kam seko pieprasījuma samazināšanās patēriņa precēm, it sevišķi pēc ilgstošas lietošanas patēriņa precēm. Tehniski tehnoloģiskie garie cikli (viļņi) gūst pastiprinājumu darbaspēka tirgū.

Papildu cēloņi. Šiem pamatcēloņiem, kas darbojas roku rokā, pievienojas tādi papildu cēloņi kā cenu svārstību iespaids, peļņas dinamika, plašāki sociāli ekonomiski un politiski procesi, brīžiem kataklizmas. N. Kondratjeva metodoloģija deva viņam iespēju noteikt pirmo garo ciklu jeb viļņu vēsturiskos ietvarus.

35.2.2. Garo ciklu jeb viļņu periodizācija

Garo ciklu vēsturiskie rāmji. Pirmais garais cikls: 1789.–1848. gads, ilgums 60 gadi; pēc N. Kondratjeva raksturojuma – rūpnieciskās revolūcijas cikls.

Otrais garais cikls: 1849.–1895. gads, ilgums 50 gadi; saskaņā ar N. Kondratjeva apzīmējumu – buržuāzijas cikls.

Trešais garais cikls: 1896.–1945. gads, ilgums 50 gadi; pēc N. Kondratjeva – neomerkantilais cikls.

Trešā garā cikla beigas un nākamie garie cikli gan norisinājās pēc Kondratjeva nāves. Balstoties uz radošā zinātnieka teorētisko mantojumu, mēs centāmies noteikt turpmākos garos ciklus.

Ceturtais garais cikls: 1945.–1992. gads, ilgums 47 gadi.

Piektais garais cikls: 1993.–...

Tātad pašreizējie ekonomiskie procesi attīstītās tirgus ekonomikas valstīs norit piektā garā cikla ietvaros augšupejas fāzes apstākļos. To nedrīkst ignorēt, raksturojot pašreizējo vidējo ciklu.

Tehniskais progress un garie cikli. 35.1. tabula apstiprina N. Kondratjeva un citu pētnieku tēzi par zinātniski tehnisko apvērsumu ciešajām saitēm ar garajiem cikliem.

35.1. tabula

Zinātniski tehniski apvērsumi un garie cikli

Garie cikli	1. garais cikls	2. garais cikls	3. garais cikls	4. garais cikls	5. garais cikls
Zinātniski tehniski atklājumi	Tvaikmašīnas, mehāniskās aužamās stelles, jaunas tehnoloģijas ogļu ieguvē un tērauda ražošanā	Dzelzceļš, telegrāfs, fotogrāfija, cements	Modernas ķīmijas tehnoloģijas, iekšdedzes motors, automobilis, alumīnija iegūšana	Mākslīgās šķiedras, televīzija, atomenerģētika, elektronika, kosmonautika	Mikroelementi, lāzeri, stiklašķiedras, biotehnoloģija

35.1. tabula nebūt neaptver visus tehniskos jaunumus, kas izšķiroši iespaidoja ekonomikas attīstību. Bet korelācija starp tehniski tehnoloģiskiem apvērsumiem un garajiem cikliem ir izgaismota pietiekami spilgti.

Garo ciklu teorijas potenciālā praktiskā nozīme. N. Kondratjevs mēģināja piešķirt savai analīzei praktisku ievirzi.

Pirmkārt, mācība par gariem cikliem izmantojama ekonomiskās izaugsmes prognozēšanā.

Otrkārt, teorija par objektīvi nosacītu periodiskumu ekonomiskajos procesos būtu savienojama ar programmēšanu, praktiski ar ilgtermiņa plānošanu, radot vienotu ekonomikas dinamikas koncepciju. Pēdēja tēze jau saistījās ar tālaika utopiskiem sociālisma sapņiem par plānveidīgās attīstības iespējām.

Garie cikli un Latvijas ekonomika. Latvijas ekonomika ir pasaules tautsaimniecības organiska sastāvdaļa. Ekonomiskie procesi pasaulē rod atbalstu Latvijā. Tas attiecas arī uz gariem cikliem (viļņiem). Latvija atguva patstāvību, kad garais ceturtais cikls tuvojās nobeigumam, pārdzīvoja lejupslīdes fāzi. Būtu pārspīlēti apgalvot, ka Latvijā IKP divkārtīga samazināšana bija garā cikla (viļņa) likumsakarīgs rezultāts. Pārejai no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku ar daudzām subjektīvām kļūdām un objektīvām sekām nebija nekāda tiešā sakara ar ceturtā garā cikla (viļņa) lejupslīdes fāzi. Vienlaikus Latvijā nedrīkst ignorēt piektā garā cikla (viļņa) augšupejas fāzes raksturīgas īpatnības, kas galvenokārt attiecas uz 90. gadu otro pusi un trešā gadu tūkstoša pirmajiem gadu desmitiem. Latvijas presē vairākkārt norādīts, ka Latvijai nav savas rūpniecības stratēģijas. Ir absolūti skaidrs, ka šai stratēģijai jābalstās nevis uz atsevišķu politiķu vēlmēm, bet jāievēro piektā cikla augšupejošās fāzes noteicošās iezīmes. Tāpat valsts pasūtījumam speciālistu gatavošanā augstākajās mācību iestādēs, bezdarbnieku pārkvalifikācijas virzieniem jābūt cieši saistītiem ar garā cikla (viļņa) augšupejas fāzes gaidāmajiem procesiem. Latvijas budžeta investīcijām, privātiem ieguldījumiem jābūt tā virzītiem, lai no valsts neaizplūstu visjaunāko, modernāko tehnoloģiju speciālisti. Nav nejaušība, ka pasaules attīstītajās valstīs trūkst programmistu, citu datoru speciālistu. Valstī sagatavoti speciālisti paliks uz vietas, ja valdība savā ekonomiskajā politikā vadīsies pēc piektā garā cikla (viļņa) augšupejas fāzes raksturīgām iezīmēm. Tādējādi arī mums Latvijā garo viļņu teorija ir nevis no dzīves atrauti loģiski spriedumi, bet attīstības ceļvedis.

35.2.3. J. Šumpeters par novitāšu lomu

Atklājumi un novitātes. Jau pieminētais izcilais XX gs. ekonomists J. Šumpeters aktīvi attīstīja N. Kondratjeva mācību par garajiem cikliem. J. Šumpetera uzmanība visupirms bija pievērsta novitāšu lomai.

Pirmkārt, novitātes attīstās lēcienveidīgi.

Otrkārt, svarīgākiem atklājumiem seko vesels atvasināts citu atklājumu sprādziens, proti, novitātēm piemīt klastera raksturs, veidojas novitāšu ķekars.

Treškārt, notiek tautsaimniecības nozaru līderu maiņa.

Ceturtkārt, stingri tiek atšķirta novitāte no izgudrojuma. Izgudrojums var gadu desmitiem, pat mūžīgi gulēt dīkā un nekad nepārvērsties reāli izmantojamā tehnoloģijā. Toties novitāti uzņēmējspējas un sekojošā uzņēmējdarbība praktiski ievieš ražošanā un pakalpojumu sniegšanā.

Piektkārt, slavējams varonīgais uzņēmējs, kas nebaidās riska, lai rūpīgi izvēlētu izgudrojumu pārvērstu novitātē, efektīvas saimniekošanas realitātē. Bez šiem vērtīgiem resursiem – uzņēmējspējām – progress būtu neiespējams.

35.3. Vidējie cikli – makroekonomiskās nestabilitātes izpausme

Kā jau noskaidrojām iepriekšējā tematā, makroekonomiskais līdzsvars paredz koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvarotību. Šādu līdzsvaru pēc neskaitāmām nelīdzsvarotības izpausmēm nodrošina tirgus "neredzamā roka". Cenu svārstības, gan pārdevēju, gan pircēju konkurence, tirgus dalībnieku ekonomiskās uzvedības, rīcības daudzpusīga sociāli ekonomiskā motivācija uz laiku nodrošina koppieprasījuma un koppiedāvājuma līdzsvaru un līdzsvara cenu veidošanos. Liels faktoru kopums, kas balstās uz apstākļu izmaiņām, jauniem akcentiem motivācijā, šo līdzsvaru nemitīgi izjauc, un veidojas mikroekonomiska nestabilitāte. Viena no šīs nestabilitātes izpausmēm ir vidējie ekonomiskie cikli, kam saistībā ar konkrētu garo ciklu raksturīga attīstība, kas ekonomikas augšupeju periodiski nomaina ar lejupslīdi, kurai seko jauna augšupeja; pēdējai regulāri seko jauna ražošanas un pakalpojumu sniegšanas sarukšana.

35.3.1. Cikliskās attīstības formālā un reālā iespēja

Lejupslīdes formālā iespēja. Preču apgrozība ar naudas starpniecību slēpj riska un nestabilitātes iespēju. Sabiedriskā darba dalīšana veido ražotāju atkarības saites. Pieprasījums ir iespējams tad, ja tu iepriekš esi sekmīgi pārdevis. Bet vai ir garantija, ka ikreiz saražoto izdosies veiksmīgi pārdot? Vai ir drošība, ka nauda par pārdotām precēm ātri vien tiks izlietota pirkumiem? Abstrakti teorētiski tam tieši tā būtu jānotiek. Bet kur paliek riska faktors, tik tipisks tirgus ekonomikai? Ja pieņemam, ka daudzi pārdevēji dažādu iemeslu dēļ neatrod savus pircējus, tad pirmie vairs nav spējīgi piedalīties koppieprasījumā un tālākā pirkšanas–pārdošanas ķēde sabrūk. Daļa koppiedāvājuma paliek bez pieprasījuma. Citiem vārdiem: preces ir, bet pircēju nav. Ražošanas sašaurināšana kļūst neizbēgama. Bet tas ir tikai problēmas viens aspekts. Pārdevējam nebūt nav obligāti jāpērk savā dzīvesvietā un nekavējoties. Pēc pārdošanas Rīgā pirkumu var veikt aiz trejdeviņām zemēm, kā tas bieži vien notiek ārējā tirdzniecībā. Pēc preces pārdošanas un naudas saņemšanas šodien laimīgam pārdevējam nebūt nav obligāti šinī pašā stundā un dienā jākļūst par pircēju. Pirkt var pēc nedēļas, mēneša, ceturkšņa, pat pēc pusgada vai gada. Pārdevējs pat vispār var atturēties no pirkuma, naudu noguldīt termiņa vai krājnoguldījumā bankā, iebāzt zeķē, noglabāt zem matrača. Iedomāsimies hipotēku variantu, kad daudzi pārdevēji pēc sekmīgās pārdošanas nesteidzas pirkt vai to dara svešā tirgū citā zemē. Kādas būs sekas? Daudzi pašmāju pārdevēji paliks bez pircējiem. Ražošanu turpmāk nāksies ierobežot.

Kad sabrūk parādu ķēde. Ražošanas lejupslīdes formālā iespēja slēpjas arī parādu ķēdē, attīstītos kredītsakaru apstākļos veidojas parādu jeb parādnieku ķēde. Pirmais ir parādā otrajam, otrs trešajam, tas savukārt ceturtajam utt. Pieņemsim, ka kāds nelaimīgais astotais nav spējīgs parādu atdot devītajam, tam savukārt nav naudas, lai laikus atdotu savu parādu desmitajam. Pēdējais, nesaņēmis gaidīto parādu, kļūst maksātnespējīgs saviem kreditoriem. Parādnieku atkarības ķēde sabrūk. Cieš pārdevēji. Uz kredīta preces vairs neriskē pārdot: nav uzticības. Skaidras naudas pirkumiem līdzekļu nav. Ražošanas lejupslīde ir atkal klāt.

Lasītājs jābrīdina, ka naudas apgrozība ar vai bez kredīta slēpj ražošanas lejupslīdes tīri formālu iespēju. Tikai tirgus ekonomikas noteikta brieduma pakāpe pārvērš šajās tirgus attiecībās ģenētiski apslēpto formālo iespēju **reālā** ražošanas krituma iespējā. Konkrētu faktoru kopa konkrētos vēsturiskos apstākļos pārvērš šo reālo iespēju praktiskā vidējā ciklā ar četrām atšķirīgām fāzēm.

Ražošanas lejupslīdes reāla iespēja. Zinātnieki konstatēja, ka vidējie cikli vērojami tikai attīstītās tirgus ekonomikas zemēs. Trešajā pasaulē jeb jaunattīstības valstīs gan klasiskā, gan deformētā veidā

vidējā cikla fāžu īstenošana un nomaiņa ir svešas parādības. Arī postsociālistiskās valstīs, Baltijā, t. sk. Latvijā vidējie ekonomiskie cikli savu gaitu nav uzsākuši. Pieredze liecina, ka vidējie cikli ir tirgus ekonomikas augstās brieduma pakāpes "likumīgi bērni". Dziļi likumsakarīgi ir tas, ka vidējo ciklu vēsture sākās tieši Anglijā, "pasaules darbnīcā", XIX gs. pirmajā pusē. Tas liecina, ka šinī savam laikmetam visattīstītākajā kapitālisma zemē jau bija pārsviests drošs tilts no ražošanas lejupslīdes formālas iespējas uz reālo iespēju. Pakāpeniski šis tilts nostiprinājās arī citās attīstītās tirgus ekonomikas zemēs. Reālā iespēja laida arvien dziļākas saknes. Problēma vērsās plašumā: runa jau bija par vidējā cikla reālo iespēju.

Reālās iespējas faktori.

Pirmkārt, izvērsta sabiedriska darba dalīšana un šaurāka specializācija, kas izveidoja plaši sazarotu savstarpējās atkarības sistēmu. Augšupeja un lejupslīde saistījās ar ķēdes reakcijas izvēršanos.

Otrkārt, starptautiskās darba dalīšanas vispusīga attīstība, kā ietekmē vidējie cikli savā orbītā ierāva ne vairs atsevišķu valsti, bet visu attīstīto tirgus ekonomikas pasauli.

Treškārt, atkarības saites stiprināja kredītattiecību izvēršana, varenu lielbanku attīstība, kur noguldījumus glabāja desmitiem tūkstošu klientu. Vienas bankas krahs varēja aizraut līdzi ievērojamu daļu ekonomikas.

Ceturtkārt, atkarības saišu pastiprināšana starp daudzu valstu uzņēmējsabiedrībām, pateicoties starptautiskā kredīta attīstībai.

Piektkārt, vērtspapīru tirgus internacionalizācija. Konkrētas valsts fondu birža apkalpo daudzās valstīs emitēto vērtspapīru pirkšanu un pārdošanu. Biržu operāciju spekulatīvais raksturs ne tikai satur makroekonomiskā līdzsvara graušanas draudus, bet tieši sekmē makroekonomisko nestabilitāti.

Sestkārt, lielo rūpniecisko centru veidošanās pastiprina pilsētas ražošanas sociālās un izglītības kultūras infrastruktūras attīstības vistiešāko atkarību no vidējā cikla kārtējās fāzes. Par to, ka reālās recesijas (krīzes) iespējas īstenojas praktiskajā ekonomikā, liecina šāds piemērs no Latvijas pagātnes. Vispasaules recesija un depresija 1929.–1933. gadā, ko dēvēja par "lielo depresiju", savā atvarā ierāva arī Latviju. Visasāk šī cikla fāzes Latvijā izpaudās 1931. un 1932. gada. Notikumu attīstībai var burtiski pa datumiem izsekot pēc tā laika preses ziņojumiem,

Recesijas saasināšanos Latvijā visupirms sekmēja starptautiskie kredīta sakari. 1931. gada 16. jūlijā Latvijas dienas presē varēja lasīt virsrakstu "Vācijas finansu sabrukums rauj līdzi arī Latviju". Tekstā lasāms: "Kā jau vakar paredzējām, Vācijas finansu sabrukums atstājis ļoti stipru iespaidu arī uz Latviju. Liepājas un starptautiskā banka, kam tieši sakari ar Vācijas bankām, vakar pārtraukušas savus maksājumus. Vakar pie vairākām privātām kredītiestādēm varēja novērot noguldījumu atprasītāju rindas. Nervoza atmosfēra valdīja arī biržā. Lai uzturētu kārtību, tur novietoti pastiprināti policijas spēki." 18. jūlijā avīzes virsraksts – "Finansiālie sarežģījumi draud ar rūpniecības apstāšanos". Tekstā lasāms: "Pagājušā gādā pilnīgi darbu pārtrauca koku rūpniecība. Šī gada sākumā gandrīz pilnīgi darbus izbeidza tekstilrūpniecība, un patlaban ir tādi apstākļi, ka nav nevienas rūpniecības nozares, kur katru dienu uz ielām neizsviestu simtiem strādnieku." Strādnieki, kalpotāji, palikuši bez algas, strauji samazina pirkumus. 22. jūlijā lielākajā Latvijas avīzē "Jaunākās Ziņas" lasāms plašs virsraksts "Krīzes stāvoklis tirdzniecībā". Tekstā konstatēts: "Jāatzīmē ārkārtīgi liela apgrozījuma samazināšanās veikalos." Daudz ir materiālu par bezdarbu un tā sekām. Tipisks tā laika virsraksts kādā no avīzēm "Bezdarba posts vēršas plašumā. Rīgā vien ap 10 strādnieku ģimenes padodas badam. Provincē stāvoklis nav labāks".

28. septembrī "Jaunākās Ziņas" ievieto informāciju "Vairs nestudē", kur studentu, it sevišķi sieviešu, skaita samazināšanās saistīta ar stāvokli ekonomikā.

Visur trūkst naudas. Avīzes biedē lasītājus ar rakstiem "Vai Rīga likvidēs 8 latviešu ģimnāzijas". LU akadēmiskais laikraksts "Universitas" 1932. gada 15. martā rakstīja: "Vidusskolu skaits Latvijā ir par lielu, un tas samazināms plānveidīgi."

Avīze "Pēdējā brīdī" apcerēja skolu stāvokli sakarā ar saimniecisko krīzi un iespaidīgā virsrakstā citēja izglītības ministru: "Ja naudas nebūs, mēs teātrus slēgsim."

Avīzēs nebija retums arī īsa informācija "Bezdarba dēļ nāvē". Tāda bija šī pirmskara pasaule, kur cikliskuma un to fāžu cēloņi visupirms pārvērta recesiju (krīžu) formālo iespēju reālā iespējā un tad

lika ar postošu spēku reālai iespējai pārvērsties īstenībā.

Šī cikliskuma reālā iespēja ir tikai uvertīra galvenajai problēmai – vidējā cikla fāžu maiņas cēloņiem un īstenošanas mehānismam.

35.3.2. Vidējā cikla fāzes

Vidējam ekonomikas ciklam, kuru dažkārt dēvē arī par rūpniecisku ciklu vai biznesa (komercdarbības) ciklu, raksturīgas četras fāzes.

Terminoloģijas dažādība. Vidējā cikla aprakstu parasti sāk ar fāzi VIRSOTNE. Runa ir par cikla augstāko punktu, kad līdzšinējā attīstībā ražošanas un pakalpojumu sniegšanas apjoms sasniedzis maksimumu. Šo fāzi daži autori dēvē par UZPLAUKUMA fāzi, arī par BUMU. Virsotne nevar sasniegt bezgalīgu augstumu, uzplaukums, bums neturpinās mūžīgi. Augošais koppiedāvājums galu galā atduras pret nepietiekamu koppieprasījumu. Atgriezeniskā saite ar neizbēgamo ķēdes reakciju (sk. lejupslīdes reālo iespēju) ne tikai apstādina pirmo fāzi, bet ievada otro fāzi, ko šodien bieži raksturo ar svešvārdu RECESIJA (apstāšanās), arī LEJUPSLĪDE, KRĪZE, KRITUMS. Kad ražošanas sašaurināšanās izsmēlusi krituma iespējas un sasniegts zemākais punkts, vidējais cikls pāriet jaunā fāzē, ko kādreiz dēvēja par DEPRESIJU, bet šodien visai bieži dēvē par SILI vai arī BEDRI – trešajā fāzē ar būtiskām stagnācijas iezīmēm pakāpeniski nobriest nosacījumi ceturtajai fāzei ROSĪBA. Šo fāzi vēl sauc par REKONSTRUKCIJU, ATJAUNOŠANU, EKSPANSIJU. Ķēdes reakcijas iespaidā ceturtā fāze pāraug pirmajā – uzplaukumā, kā iespaidā tiek sasniegts jaunā cikla augstākais sākuma punkts – virsotne.

Angļu valodā visbiežāk lietotie fāžu apzīmējumi ir šādi:

1. fāze – *peak*,
2. fāze – *reccession*,
3. fāze – *trough*,
4. fāze – *expansion*.

35.2. shēma

Vidējā ekonomiskā cikla grafiskais attēls

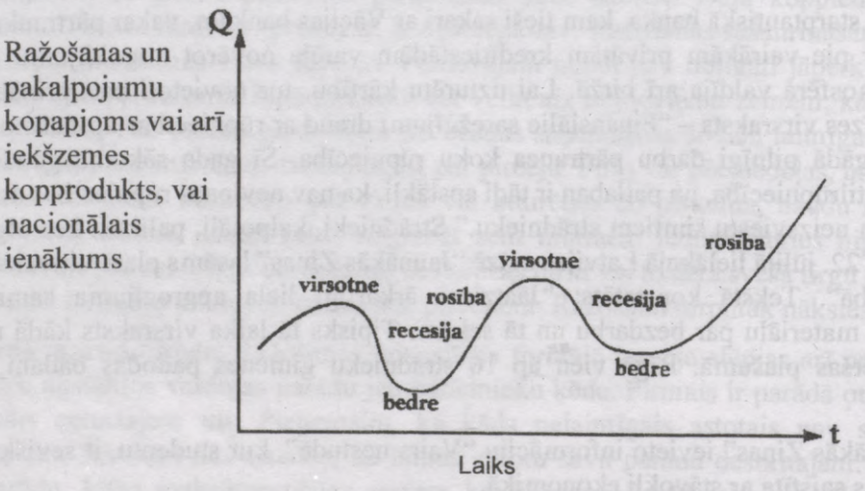

35.3.3. Fāžu saturs un nomaiņas mehānisms

Vidējo ciklu ārējie un iekšējie cēloņi. Saimnieciskā dzīve ir tik daudzšķautņaina, faktoru skaits, kas konkrētā vēsturiskā situācijā nosaka rezultātu, tik liels, ka dalījums ārējos un iekšējos cēloņos, kas determinē vidējo ekonomisko ciklu norisi, ir visai noderīgs šo sarežģīto procesu analīzei.

Ārējo cēloņu rangā ieceļami apstākļi, kas nepārprotami atrodas ārpus ekonomiskās sistēmas. Tie ir visupirms tādas politiskās kataklizmas kā revolūcijas, kari, kādas politiskās varas uzspiestie sociāli

ekonomisko attiecību, ekonomiskās uzvedības, rīcības motivācijas mehānisma radikāli pārkārtojumi. Cits raksturs ir nozīmīgu dabas resursu atklāšanai kādas valsts teritorijā, kas spēj pamatos mainīt šīs valsts saimniecisko struktūru, nozaru proporcijas. Naftas krājumu atklāšana un apgūšana Ziemeļjūras šelfā pie Norvēģijas krastiem būtiski mainīja šīs Skandināvijas valsts ekonomisko un sociālo seju. Enerģētiskā neatkarība, kas saistās ne tikai ar naftu, bet arī ar urāna atradnēm, pat degakmeni, iespaido cikla norisi konkrētā valstī.

Vēsturē zināmi piemēri, kad jaunu teritoriju apgūšana, imigrantu plūsmas, tuksnešu pārvēršana ziedošā dārzā uz laiku apturēja kādas zemes ciklisko attīstību, piemēram, Izraēlā. Ja atsevišķa valsts kļūst par starta laukumu nozīmīgiem zinātnes un tehnikas atklājumiem un ir spējīga tos apgūt, tad līdz ar valsts jaunu ražošanas struktūru mainās arī cikliskums, fāžu ilgums, to nomaiņa.

Dabas katastrofas, plašas zemestrīces, plūdi, viesuļvētras ar varenu postošu spēku var kādu valsti uz gadiem atsviest atpakaļ. Iespējams arī variants, ka postaža rosina veidot jaunas jaudas, rada lielu skaitu jaunu darba vietu, lai raiti īstenotu atjaunošanas darbus.

Oriģināla ir "saules plankumu" teorija. Pagājušā gadu simtenī pazīstamais angļu ekonomists U. Dževons cikliskumu saistīja ar pieminētiem "saules plankumiem". Loģiska pierādījumu ķēde bija šāda: plankumi, kas periodiski parādījās uz saules, bija neražas cēloņi; pēdējie noteica ekonomikas neizbēgamo sašaurināšanos, tātad lejupslīdes jeb krīzes fāzi ar visām tālākām sekām.

Šādi un citi ārējie cēloņi ir pamats vidējo ciklu **eksteriālām** teorijām. Tām pretstatā **interiālas** teorijas meklē un atrod cikla fāžu nomaiņu cēloņus pašā ekonomiskajā sistēmā.

Uzplaukuma (virsotnes) fāze un akselerācijas efekts. Kāpēc ekonomika neattīstās vienmērīgi, bet periodiski paātrina soli, veic lēcienus, pat pārkarst? Izskaidrot to ar elementāru vajadzību pieaugumu, to neierobežoto raksturu nevar, jo šai reālajai parādībai nav nekāda sakara ar periodiskumu. Izcilais angļu ekonomists Dž. M. Klarks izpētīja sakaru starp pieprasījumu pēc gatavās produkcijas un šai produkcijai nepieciešamo ražošanas līdzekļu ražošanu. Secinājums bija daudznozīmīgs: pateicoties ķēdes reakcijai, pieprasījums pēc ražošanas līdzekļiem pieaug daudzkārt straujāk nekā pieprasījums pēc patēriņa priekšmetiem. Šo iekšējo ekonomisko sakarību raksturo attiecības starp investīcijām un patēriņa pieprasījumu (gatava produkcija, patēriņa priekšmeti, pakalpojumi, nacionālais ienākums). Sava loma ir akselerācijas principam.

Akselerācijas efektu tālāk papildina Dz. M. Keinsa multiplikators – sakars starp investīciju lielumu un iekšzemes kopprodukta pieaugumu. Gan akselerators, gan multiplikators, destabilizējot līdzsvaru, spēj darboties divos virzienos, proti, veicina un sašaurina ražošanu, radot tautsaimniecībā periodiskas svārstības. Pārdomājams arī K. Marksa apgalvojums, ka vidējā ekonomiskā cikla materiālais pamats (ne cēlonis) ir pamatkapitāla masveida atjaunošana. Vienā periodā, kad pamatkapitāls ir fiziski nolietojies, notiek masveida investīcijas, lai to atjaunotu, ņemot verā arī morālo nolietošanu un jaunas tehnikas un tehnoloģijas ieviešanu. Pieprasījums pēc investīcijas precēm strauji aug, lai pēc noteikta laika, kad pamatkapitāla atjaunošana pamatos pabeigta, šis pieprasījums līdz ar ražošanu noplaktu. Šinī pašā virzienā darbojas arī amerikāņu ekonomista C. Kuzneca **celtniecības cikli,** kas saistās ar tēzi, ka ražošanas svārstības ar 15–20 gadu periodu izskaidrojamas ar to, ka šinī laika posmā ir atjaunojami gan dzīvojamie nami, gan noteikta tipa ražošanas ēkas.

Visas šīs teorijas pietiekami labi izskaidro, kāpēc rosības fāze, kad aug patēriņš, kam seko investīciju pieaugums (akseleratora efekts) pāraug uzplaukumā, sasniedz virsotni (multiplikatora darbība). Šis process ir pietiekami intensīvs, ja notiek pamatkapitāla masveida atjaunošana samērā ierobežotā laikā, skarot gan mašīnas un iekārtu, gan ēkas un būves.

Recesijas fāze. Ja akselerators un multiplikators darbojas ne tikai kā ražošanas aktīvs veicinātājs, bet arī ar tādu pašu spēku pretējā virzienā, gūstam izskaidrojumu, kā attiecīgā ķēdes reakcija ievada lejupslīdes (recesijas) fāzi. Te vērojama daudzu faktoru mijiedarbība.

Pirmkārt, virsotnes investīciju bums pēc zināma laika atduras nepietiekama koppieprasījuma patēriņa jomā. Neaizmirsīsim, ka akselerators nelīdzsvaroti strauji palielina investīcijas preču piedāvājumu. Ja turklāt pamatkapitāls jau pamatos ir atjaunots, ražošanas kritums kļūst neizbēgams.

Otrkārt, samazinās nodarbinātība, aug bezdarbs, sarūk darba alga, tātad patēriņa koppieprasījums.

Treškārt, tas nevar nesašaurināt investīcijas; akselerācija un multiplikācija arvien tālāk un tālāk samazina ražošanas un pakalpojumu apjomu, līdz ar iekšzemes kopprodukta un nacionālā ienākuma lielumu.

Ceturtkārt, noplok nodokļu maksājumi budžetā, tiek veidoti valsts budžeti ar ievērojamu deficītu, tā mazināšanai tiek sašaurināti budžeta izdevumi, valsts pasūtījumi, it sevišķi valsts investīcijām. Tiek īstenota jostas savilkšanas politika.

Piektkārt, kredīts kļūst dārgs. Tas skar gan patēriņa jomu, gan procentu likmes investīcijām. Nosacījumi ražošanas attīstībai vēl pasliktinās. Masveida bankroti, nerealizēto preču krājumu vairošana, ekonomiska atlase, visai asa konkurence nosaka recesijas pāriešanu bedres jeb depresijas fāzē.

Bedres fāzes raksturojums. Ražošana, noslīdējusi zemā līmeni, meklē jaunu makroekonomisko līdzsvaru starp koppiedāvājumu un koppieprasījumu. To visu nodrošina jau pieminētais lielais bezdarbs, mazi ienākumi. Ierobežotais pieprasījums nerosina investīcijas. Mazs ir arī pieprasījums pēc kredītiem. Tas nosaka procentu likmju krišanos. Relatīvi zemā līmenī ir arī līdzsvara cenas.

Centrālā problēma – pāreja uz rosības fāzi. Bedres fāzes situācija sākotnēji līdzinās klusā dīķa stāvoklim. Kustība nenotiek ne uz augšu, ne uz leju. Nav viļņu. Shēmā šī fāze ir attēlota ar raksturīgu horizontālu taisni: iekšzemes kopprodukts, nacionālais ienākums sociālā posta apstākļos neuzrāda attīstības pazīmes. Apstājusies arī lejupslīde.

Tirgus ekonomikas motīvi, stimuli, asa konkurence vienlaikus turpina darboties. Makroekonomiskie rezultāti ir visai atkarīgi no konkrētiem panākumiem uzņēmējdarbībā mikrolīmenī. Parunā teikts, ka klusā dīķī velni mitinās. Šoreiz runa ir par tirgus ekonomikas "velniem", kas nemitīgi rosās un savstarpēji cīnās par labāku vietu zem blāvās tirgus saules, kas sākotnēji vēl nesilda.

Kā uzveikt konkurentu, pastāvot zemām cenām? Atbilde nepārprotama: samazinot ražošanas izmaksas un iesaistoties cenu konkurencē. Pastāvot zemai pirktspējai, nekas cits nav iespējams.

Ražošanas izmaksu samazināšana iespējama, tālāk pazeminot darba algu. Mikrolīmenī tas nozīmē konkrētā uzņēmumā radīt sociālu spriedzi, pasliktināt darba ņēmēju dzīves apstākļus. Arodbiedrību pretestība neliks sevi gaidīt. Cits ceļš ir resursu efektīvāka izmantošana, balstoties uz jaunu tehniku un tehnoloģiju. Uzņēmēju uzskaitē ir ne mazums novitāšu, kas spētu produkciju palētināt un gūt panākumus cenu kaujas laukā. Bet šī jaunā tehnika un tehnoloģija no debesim nekrīt, humānās palīdzības sarakstā nav sastopama. Nepieciešamas investīcijas. Brīvu naudas līdzekļu novitāšu iegādei nav. Glābiņš ir kredīts. Kā jau minējām, naudas tirgū sākotnējais piedāvājuma un pieprasījuma samērs nosaka zemas kredītprocentu likmes. Arī risks nav pārāk liels. Tā uz lēta kredīta pamata soli pa solim sākas novitāšu ieviešana, investīciju piesaiste. Multiplikators palielina ienākumus. Akseleratora ķēdes reakcija kļūst par jaunu investīciju rosinātāju. Atjaunojas darba vietas. Aug ienākumi. Ekonomika pakāpeniski izrāpjas no bedres un ieiet rosības stadijā. Tas viss atgādina Minhauzenu, kas pats sevi aiz matiem izvilcis no purva. Bet tādas ir vidējo ciklu attīstības likumsakarības.

Ceļš uz jaunu virsotni. Rosība veicina pieprasījumu pēc jaunas tehnikas un tehnoloģijas. Aina atkārtojas. Investīcijas vēršas plašumā. Bezdarbs samazinās. Pieprasījums pēc patēriņa precēm atjaunojas. Ekonomika prasa papildu resursus. Investīciju multiplikatora–akseleratora mehānisms līdz ar pamatkapitāla masveida atjaunošanu sekmē vecās virsotnes sasniegšanu. Bet augšupejošā ķēdes reakcija neapstājas. Process turpinās. Konkurence, kas spiež gādāt par jaunām tehnoloģijām, monopolistiskā konkurence ar saviem specifiskiem ražojumiem neļauj atvilkt elpu un apstāties. Kas pirmais brauc, tas pirmais maļ. Vecā virsotne jau ir aiz muguras. Jaunās sasniegšana kļūst neizbēgama. Tirgus ierobežošana, resursu izsmelšana jaunā krietni augstākā līmenī rada ekonomiskus šķēršļus tālākai augšupejai. Attīstība arvien biežāk saņem stopsignālus. Nobriest nosacījumi jaunai recesijai. Vidējā cikla fāzes periodiskums ir savs objektīvs pamats.

35.3.4. Īsie cikli

20. gs. 20. gados izstrādātā koncepcija par autonomiem īsiem cikliem (3–3,5 gadi) izplatību un atzinību neguva. Šīs teorijas piekritēji īso ciklu ilgumu saistīja ar svārstībām pasaules zelta krājumos. Šodien tiek uzskatīts, ka šie cikli ir vidējo ciklu organiska sastāvdaļa un autonomi nav analizējami. Zinātniska kritika noraidīja īso ciklu ilguma un periodiskuma pamatojumu saistībā ar pasaules zelta krājumiem.

35.4. Vidējo ekonomisko ciklu īsa vēsture līdz Otrajam pasaules karam

Anglija – pionieris. Ekonomikas vēsturnieki parasti nosauc Angliju par pirmo valsti, kuras ekonomika 19. gs. 20. gados sāka attīstīties cikliski, pēc vidējā ciklu modeļa. Visreljefāk ir fiksējams recesiju (krīžu) periodiskums. Ražošanas straujš kritums ar ciklisku izcelšanos "pasaules darbnīcā" konstatēts 1825. gadā. Pēc 11 gadiem cikla orbītā nonāk arī ASV, un 1835. gada recesija ir jau divu valstu ražošanas vienlaicīga lejupslīde (recesija). 1841. gadā kaut kas līdzīgs recesijai vērojams ASV.

Vidējais cikls gūst pasaules raksturu. 1847. gada vidējais cikls jau aptver četras no tirgus viedokļa visattīstītākās valstis: Angliju, ASV, Vāciju un Franciju. Vēl pēc 10 gadiem analītiķi sāk runāt par vispasaules (attīstītās tirgus ekonomikas pasaules) vidējiem ekonomiskiem cikliem ar 1857. gada recesijas fāzi. Cikliska lejupslīde turpmāk atkārtojas ar dažādu gadu atstarpi – pēc 16 gadiem 1873. gadā, pēc 9 gadiem 1882. gadā, pēc 8 gadiem 1890. gadā. Īstenojas vidējā cikla raksturīgā izpausme – fāžu periodiskums.

Spilgti izteikts vispasaules krīzes raksturs bija 1900.–1901. gada dziļajai recesijai. Tās pirmie upuri gandrīz vienlaikus kļuva ASV un Krievijas metalurģija. Visai ātri zem krīzes āmura nonāca Anglijas metalurģija, lai īsā laikā pārsviestos uz Eiropas kontinentu. Recesija nežēloja nevienu. Lejupslīdes ķēdes reakcija izpaudās straujā cenu krišanā, masveida bankrotos un plašā bezdarbā. Klasiskā formā darbojās fāžu nomaiņas mehānisms.

Pirmais pasaules karš apturēja vidējo ekonomisko ciklu parasto gaitu. Izveidojās jauns strauji augošs tirgus – nāves ieroču tirgus ar savu īpašu iespaidu uz citām nozarēm. Viss, kas tieši vai pastarpināti strādāja karam, plauka, pārējās nozares nīka. Iestājās patēriņa priekšmetu bads. Brīvo tirgu ar tā konkurenci nomainīja stingri valstiskās regulēšanas nosacījumi, militārās ražošanas plānošana.

Pirmais pēckara periods ar tā tipiskajām kataklizmām, astronomisko inflāciju, kara izpostītās saimniecības atjaunošanu noritēja ārpus parastā vidējā cikla. Bet cikliskums ātri atjaunojās.

"Lielā depresija". Visspilgtākais un reizē postošākais piemērs jaunajam vidējam ciklam ar tā fāzēm bija 1929.–1933. gada lejupslīde un ilgstoša depresija, kas iegāja ekonomikas vēsturē ar "lielās depresijas" nosaukumu. Viss sākās ar "melno otrdienu" – grandiozo biržas krahu 1929. gadā, kad tika "nospiesta uz ceļiem" rūpniecība. Tūlīt reaģēja cenas, krītot lejup, un sākās neganta ķēdes reakcija, kas savā krāterī gan ierāva arvien jaunas un jaunas valstis, gan nesaudzēja nevienu nozari, grāva valūtas, bez darba visā pasaule palika miljoniem algotu darbinieku ar visai ierobežotu pirktspēju. Vēl nesen plaukstošas valstis ar pārtikušiem iedzīvotājiem tika tālu atsviestas atpakaļ. Pienu lēja grāvjos. Graudus sadedzināja kurtuvēs. Daudziem likās, ka iestājusies ekonomikas pastardiena.

Latvija krīzes atvarā. Pasaules ekonomikas lejupslīde, krahs nesaudzēja arī Latviju. 1929. gadā Latvijā beidzās pirmais pēckara vidējais cikls. Tam bija savas būtiskas īpatnības, kas saistījās ar Latvijas kā neatkarīgas valsts nodibināšanu. Tās noteica tādi ārēji faktori kā kara sekas, Latvijas atdalīšanās no kādreizējā cariskās Krievijas plašā tirgus. Neatkarīgās Latvijas ciešie ekonomiskie sakari ar Vāciju un Angliju nevarēja Latviju atstāt ārpus pasaules vidējā cikla un fāžu nomaiņas. Kāds bija Latvijas rūpniecības krišanās dziļums "lielās depresijas" laikā? Ir oficiālās statistikas dati, t. s. rūpniecības aktivitātes indekss un padomju autoru aprēķini, kas par katru cenu mēģināja lejupslīdes izpausmi tēlot pēc iespējas drūmākās krāsās. Mums nav pamata apšaubīt oficiālās statistikas datu pareizību, tāpēc sniedzam tās lēsto dinamisko rindu.

35.2. tabula

Latvijas rūpniecības produkcijas apjoma dinamika[1]

Gads	Rūpniecības aktivitātes indekss
1929	100
1930	100
1931	89
1932	82
1933	112
1934	130
1935	137
1936	143
1937	164
1938	174
1939	173

1929.–1933. gada "lielajai depresijai" Latvijā bija savas īpatnības.

Pirmkārt, ieiešana lejupslīdes fāzē notika ar apmēram divu gadu nokavēšanos, jo aktivitāti rūpniecībā kādu laiku balstīja tirdzniecības līgums ar PSRS.

Otrkārt, ražošanas kritums (1932. gadā –18%) bija mazāks nekā rūpniecības lielvalstīs (ASV– 46%, Vācijā – 41%, Francijā – 32%, Anglijā – 24%). Jāņem vērā, ka Latvija bija agrāri rūpnieciska valsts ar pietiekami lielu ražošanas apjomu vietējam tirgum.

Treškārt, nevar runāt par Latvijas ilgstošu depresiju, jo 1933. gadā jau sākās rosības fāze. Pēc klasiskā varianta Latvijā visvairāk sašaurinājās eksportnozares – kokrūpniecība, papīra rūpniecība, arī ķīmiskā rūpniecība; no vieglās rūpniecības nozarēm – apavu un apģērba rūpniecība.

Nav precīzu datu par bezdarba apmēriem. Tālaika prese rakstīja, ka bezdarbs bijis ievērojams (pēc dažām ziņā, bez darba bija 17% rūpniecības algotā darbaspēka), kas sabiedrībā noteica asu sociālu spriedzi. Saskaņā ar nepilnīgiem datiem 1932. gadā reģistrēto bezdarbnieku skaits sasniedza 22,1 tūkstošus, pēc citiem avotiem – 39,1 tūkstoti.[2]

"Lielās depresijas" sekas. Ražošanas straujā lejupslīde un ilgstošā depresijas fāze kapitālistiskās pasaules lielvalstīs visās sabiedrības sociālajās grupās izraisīja "baiļu sindromu" no jaunas ekonomiskās apokalipses iestāšanās iespējām. Šīs "lielās depresijas" visbūtiskākās sekas ASV bija prezidenta Franklina Rūzvelta "jaunais kurss". Šī kursa galvenais saturs bija valsts regulējošās lomas pastiprināšana ekonomikā, tai skaitā valsts daļēja atbildība par iedzīvotāju sociālo aprūpi. Populāri kļuva tādi pasākumi kā kredītsistēmas glābšana, valstij garantējot noguldījumu atmaksu. Sabiedriski darbi un pabalsti bezdarbniekiem sociāli palīdzēja šai vistrūcīgākajai iedzīvotāju daļai. Uzņēmēju noraidošo nostāju, bet darba ņēmēju atbalstu guva darba algas valstiskā regulēšana. Cenu kāpumu lauksaimniecībā "jaunais kurss" centās panākt ar ražošanas apjoma mērķtiecīgu sašaurināšanu un attiecīgām subsīdijām.

Glābiņa meklējumi no ekonomiskās postažas un tās atkārtošanās notika arī citādi. 1933. gada sākumā demokrātisku vēlēšanu ietekmē Vācijā pie varas nāca nacionālsociālisti ar Ādolfu Hitleru priekšgalā, kas vācu tautas problēmas solījās risināt ar pasaules iekarošanu, masveida genocīdu, rasu teoriju, kas galu galā noveda pie Otrā pasaules kara miljonu upuriem. Militārisma ekonomiskais spēks vienā polā un masveida spaidu darbs ar badadzīvi otrā polā uzbrieda līdz gigantiskiem apmēriem. Šī "kursa" fināls bija tā autoru un viscentīgāko izpildītāju nāve Nirnbergas Starptautiskās tautu tiesas karātavās.

Viens no faktoriem, kas Latvijā sekmēja 1935. gada 15. maija autoritāru apvērsumu, bija arī drūmās atmiņas par neseno ekonomiku un tautas dzīvi graujošo krīzi.

[1] 1930.–1933. gada vidējais rādītājs aprēķināts pēc bāzes 1929. g. = 100.

[2] Darba statistika, 1935, 46. lpp.

35.5. Vidējais ekonomiskais cikls pēc Otrā pasaules kara līdz 1974. gadam

Gatavošanās karam. Karš pārtrauc ciklu. 1937.–1938. gadā horizontu sāka aizvilkt ekonomiskā negaisa tumšie mākoņi. Uzzibsnīja tuvojošās ražošanas un pakalpojumu lejupslīdes pirmie vēstneši. Kari par varas sagrābšanu, koloniālie kari un, galvenais, gatavošanās lielajai kaujai par pasaules kundzību deformēja gan ekonomiku, gan cikla gaitu: militārā saimniecība arvien paātrināja savus apgriezienus. Vidējam ciklam ar tā fāžu likumsakarīgu nomaiņu uz laiku bija jāatkāpjas no pasaules ekonomiskās arēnas. Izvērsta karadarbība, kas drīz vien sākās, un vidējais ekonomiskais cikls ir nesavienojami.

35.5.1. Vidējais cikls pirmajos pēckara gadu desmitos

Kara cirsto brūču dziedēšana. Kara postaža Eiropā un Āzijā, plaši jauncelsmes darbi neļāva atjaunoties vienotam vispasaules vidējam ekonomiskam ciklam. ASV palīdzības plāns (Maršala plāns) nodrošināja papildu resursu iesaistīšanu uzņēmējdarbībā neatkarīgi no iedzīvotāju vairākuma nabadzības. Par vidējā cikla atjaunošanu varēja būt runa tikai valstīs, kuru teritorija nebija kaujas lauks un kur, pateicoties kara dieva militārajiem pasūtījumiem, ekonomika plauktin plauka.

Rekonversijas grūtības. Militārās produkcijas varenās jaudas, kas, karam beidzoties, kļuva nevajadzīgas, ciklopiski bruņojuma un stratēģisko rezervju krājumi nemaz neatgādināja vidējā cikla recesijas un depresijas stadiju. Vidējā cikla vēsturiskā stunda vēl nebija situsi. Ekonomikai minētajās valstīs bija jāiziet visai sarežģītam nekonversijas posmam: militārajai ražošanai un pakalpojumiem bija jātransformējas par normālu mierlaika saimniecisko darbību.

Pēckara cikla pirmie signāli Ziemeļamerikā. Likumsakarīgi, ka vidējais cikls visupirms atjaunojās ASV un Kanādā. Šī cikla pirmie signāli bija 1948.–1949. gada recesija. Sekoja normāla cikla fāzes, un 1953. gada jūlijā tika sasniegta virsotne. Sākās lejupslīde, kas 1954. gada maijā ieslīga depresijā. Fāzes mainījās ātri, un 1957. gada augustā Ziemeļamerikā no jauna sasniedza virsotni, lejupslīde nelika sevi gaidīt, un 1958. gada aprīlī klāt bija kārtējā depresija. Tā vidējais cikls gāja savu ceļu ar kopumā īsām fāzēm līdz pat 1973. gadam (virsotne) ieskaitot. Atšķirīga bija situācija Eiropā un Japānā.

Ideoloģiskā cīņa un krīžu prognozes. Tiklīdz kļuva skaidrs, ka ASV un Kanādas ekonomika attīstās pēc vidējā cikla modeļa, marksistiskie autori izvērsa propagandistisku kampaņu, ka kapitālistiskā pasaule tuvojas jaunai "lielajai depresijai". Vēl vairāk, sakarā ar to, ka kapitālisma valdījumi bija pamatīgi sarukuši (padomju bloka izveidošanās, koloniju atbrīvošanās sākums), jaunā recesija un depresija pēc sava graujošā spēka tālu pārsniegšot "lielās depresijas" postu un aktuāla kļūšot kapitālisma bojāejas perspektīva. Šādas tīri ideoloģiskas nostājas spēcīgākie pretinieki bija keinsisti, sociāldemokrāti. To ieroču arsenālā bija teorija par valsts lomu, tās spēju īstenot sekmīgu anticiklisku politiku, prognoze, ka pēc zināma laika lejupslīdi un depresiju varēs ieskaitīt neatgriežamās pagātnes rēgos. Par argumentiem kalpoja Eiropas un Japānas ekonomiskas attīstības realitātes, kad cikla normāla kustība vairs nebija saskatāma, secīga fāžu nomaiņas izdalīšana neiespējama, recesiju te vienā, te otrā valstī sāka raksturot nevis kā ciklisku parādību, bet kā epizodisku atgadījumu. Par vienotu pasaules vidējo ciklu nācās runāt tikai kā par pagātni. Tādu ciklu ne 50., ne 60. gadi vairs nepazina. Marksistu dogmatisma nostāja cikla jautājumā, prognoze neīstenojās, bet tikai grāva "vienīgo pareizo" proletārisko mācību un stiprināja keinsistu, sociāldemokrātu reālistisko pozīciju. Izvirzījās jautājums, kāpēc vairs nedarbojās vidējais ekonomiskais cikls savā klasiskajā formā, kādas izmaiņas ir notikušas tirgus ekonomikā, kas vairs nedod iespēju reljefi vērot fāžu nomaiņu.

35.5.2. Faktori, kas noteica vidējo ekonomisko ciklu izmaiņas pēc Otrā pasaules kara (līdz 1974. gadam)

Problēmas izpētes pamatvirzieni. *Pirmkārt,* pētāmas izmaiņas darba dalīšanas, specializācijas sakaros, tai skaitā obligāti starptautiskajā jomā.

Otrkārt, analīzes objektam ir jābūt zinātniski tehniskās revolūcijas iespaidam uz ekonomisko attīstību,

uz pamatkapitāla nomaiņas problēmu.

Treškārt, jāizvērtē valsts spēks īstenot efektīvu anticiklisku politiku vienas valsts ietvaros, arī integratīvās valsts apvienībās.

Darba dalīšana, specializācija padziļinās. Šī faktora ietekmē saites starp uzņēmumiem, apakšnozarēm, nozarēm, valstīm, valstu grupām bija kļuvušas ievērojami ciešākas. Loģiski būtu spriest, ka vienotā cikla reālās iespējas pieauga. Tas nenotika. Tātad citu faktoru kopai bija lielāks pretspēks.

Zinātniski tehniskā revolūcija, novitātes. *Pirmkārt,* saīsinās pamatkapitāla atjaunošanās periods no 7–11 gadiem līdz 5–6 gadiem. Dators jau pēc trim gadiem ir morāli nolietots un aizstājams ar jaunāku modeli. Daudzu novitāšu mūžs tīri tehniski ir gaužām īss, un konkurences nosacījumi prasa vakardienas novitātes nomainīt ar jauniem perspektīviem paraugiem. Pamatkapitāla aizstāšana notiek nemitīgi, tāpēc krasais dalījums "augšupeja" un "lejupslīde" manāmi izplēnē.

Otrkārt, cikla fāžu jaušamās maiņas amortizators ir būtiskas izmaiņas ražošanas un pakalpojumu struktūrā. Neatkarīgi no cikla fāzēm attīstās jaunas nozares ar sekojošo ķēdes reakciju izvēršanos (atomenerģētika, aerokosmiskā sfēra, datori ar mikroprocesoriem, automatizācijas līdzekļi u. c.).

Treškārt, nemitīgi bez apstāšanās attīstās nepieciešamā infrastruktūra, apkalpojošo nozaru komplekss.

Ceturtkārt, kurināmā bilances radikāla izmaiņa; neatkarīgi no cikla fāzēm aug pasaules naftas ieguve un sarūk ogļu ieguve.

Piektkārt, straujiem tempiem rit lauksaimniecības tehniskā attīstība. Šai tehnikai savukārt ir savs atjaunošanās periods.

Sestkārt, dažās valstīs tehniskais process cieši saistīts ar jaunu bruņojumu veidu ražošanu. Šī no atražošanas viedokļa speciālā ražošana paātrina savus apgriezienus arī lejupslīdes fāzē, amortizējot kopējo ražošanas kritumu.

Ilgstošās lietošanas patēriņa priekšmetu ražošanas izvēršana. Kopš 50. gadiem īpaša loma ekonomiskajā attīstībā bija ilgstošās lietošanas patēriņa priekšmetu ražošanai un attiecīgo pakalpojumu sniegšanai. Izvērtās dzīvokļu un savrupmāju celtniecība. Cilvēki saka pamest pilsētu centrus ar to piesārņoto vidi, sagandēto gaisu un pārcelties uz nomalēm savās mājās. Varenu impulsu saņēma attiecīgās infrastruktūras attīstība, t. s. labi iekārtotu ceļu celtniecība. Ģimenēm kļuva nepieciešamas nevis viena, bet vairākas automašīnas. Sprādzienveidīgi attīstījās mājas elektrotehnika, t. sk. virtuves elektrotehnika. Magnetofoni, televizori, videoaparatūra, muzikālie centri, veļas mazgājamās mašīnas, trauku mazgājamās mašīnas, mikroviļņu krāsnis, jauna sanitārtehnika ātriem tempiem "iekaroja" daudzus jo daudzus dzīvokļus. Taču šiem mājsaimniecības pamatfondiem bija savs specifisks atjaunošanās periods, kas nebūt nesakrita ar pamatkapitāla masveida atjaunošanās laiku. Tas nevarēja nedeformēt ciklu ar tā fāžu periodisku secīgu nomaiņu. Tehniski jauninājumi, piemēram, lāzera tehnika ātri nomainīja iepriekšējās paaudzes elektroniku. Turklāt izšķirošā loma bija morālai nolietošanai. Svarīgs bija dizains, kas rosināja mainīt aparatūras ārējo izskatu, lai ilgstošas lietošanas patēriņa priekšmets atbilstu vismodernākiem, atraktīviem paraugiem.

Pakalpojumu sfēras izaugsme. Šīs sfēras attīstība būtiski palielināja stabilu pieprasījumu ražošanas resursu tirgos. Auga pieprasījums pēc dabas resursiem, zemes kā *locus standi,* pēc darba rokām, pēc investīciju precēm, darba priekšmetiem. Šie procesi vērojami arī šodienas Latvijā. Veikali tiek kapitāli remontēti, tiek radīts jauns dizains, mainīti logi un durvis.

Anticikliska politika. Pēc Otrā pasaules kara valstis, sekojot Dž. M. Keinsa ekonomiskajai teorijai un praktiskiem ieteikumiem, sāka aktīvi regulēt ekonomiskos procesus, mēģināja pārvarēt ekonomisko nestabilitāti un īstenot īpaši mērķtiecīgu anticiklisku politiku. Kad ekonomikai draudēja pārkaršana, tika ieslēgta svira "stop". Ja draudēja lejupslīde, ekonomiska politika regulēšanas mehānismā stimulēja pieprasījumu. Līdz 1974. gadam tas deva pozitīvu rezultātu.

Patērētāju kredīts uzmundrināja pieprasījumu. Patēriņa priekšmetu un sadzīves pakalpojumu tirgus nespētu vērsties plašumā bez patērētāju kredīta. Ilgtermiņa patēriņa kredīts iedzīvotājiem būtiski sekmēja dzīvokļu un savrupmāju celtniecību. Bez patērētāju kredīta nebūtu iespējama tik plaša automobiļu iegāde, sadzīves elektronikas aktīva pirkšana. Pozitīva loma bija arī kredītkartēm.

Reālas darba algas pieaugums sekmē pieprasījumu. Kredītiem ir viena negatīva īpašība: tu

aizņemies svešu naudu, bet jāatdod savējā. Līdz ar procentiem. Patēriņa kredīta atdošana kļūst iespējama, ja aug reālā darba alga. Šo pozitīvo tendenci vērojam attīstītās tirgus ekonomikas zemēs. Analītiķi atzīmē, ka pat atsevišķos recesijas gadījumos reālā darba alga mēdz nedaudz celties.

Mērena inflācija sekmē piedāvājumu. Pieprasījuma inflācija nozīmē, ka pieprasījums pārsniedz piedāvājumu. Atgriezeniskās saiknes mehānisms, balstoties uz konkurenci, šādā situācijā sekmē piedāvājumu, tātad ražošanas un pakalpojumu attīstību, vājina lejupslīdes draudus.

Trešās pasaules valstu attīstības pretrunīgā iedarbība. Jaunattīstības valstu politiskā neatkarība sekmēja divus procesus.

Pirmkārt, centieni pēc relatīvi neatkarīgas ekonomikas rosināja attīstīt pašu rūpniecību. Tas prasīja investīcijas preču importu no attīstības valstīm un veicināja šo valstu eksportnozaru attīstību.

Otrkārt, jaunattīstības valstu pirmie soļi industrializācijas jomā palielināja to pašapgādes iespējas, kas negatīvi ietekmēja attīstīto valstu eksportu, ārējā tirgus tilpumu, ražošanas jaudu izmantošanu.

Eiropas ekonomiskā integrācija sekmē attīstību. 50. gadu beigās pasaules ekonomika kļuva bagātāka ar vienu principiāli jaunu veidojumu – Eiropas kopējo tirgu. Sešu Eiropas līderu ekonomiska integrācija, preču, darbaspēka un investīcijas līdzekļu brīvas kustības sākums ne tikai izveidoja plašu vienotu tirgus telpu, bet arī sekmēja konkurenci, veicināja eksportu uz Ameriku un Āziju, mazināja vidējā cikla fāžu lomu un nozīmi. Šai Eiropas integratīvai apvienībai bija raksturīga paplašināšanas tendence. 60. gadu sākumā Eiropā veidojās cita integratīvā apvienība – Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija, kas bija Eiropas koptirgus konkurents, bet brīžiem sadarbības partneris.

Visi šie faktori ciešā mijiedarbībā stiprināja to teorētisko nostāju, ka vidējie ekonomiskie cikli ar to fāžu nomaiņu pakāpeniski pārvēršas par atavismu: recesijas vēl gadījās, bet bez noteikta periodiskuma; izdalīt pašus vidējos ciklus un to fāzes kļuva neiespējami.

35.6. Vidējā ekonomiskā cikla atjaunošanās

Militāri politiskā priekšvēsture. 1973. gada oktobrī atsākās arābu un Izraēlas karš. Pasaule polarizējās. Vienas valstis atbalstīja Ēģipti un Sīriju, citas – Izraēlu. Šinī situācijā arābu valstis nolēma izmantot iedarbīgo naftas ieroci. Tika noteikts embargo naftas piegādēm Izraēlai un tās aktīviem atbalstītajiem ASV un Holandei (Roterdama ir lielākā naftas osta Eiropā). Turklāt Izraēla aizbēra Suecas kanālu, lai tās tankkuģi varētu doties uz Ēģipti. Tas nozīmēja, ka no Persijas jūras līča tankkuģiem uz Eiropu un daudzām citām valstīm vajadzēja doties apkārt Dienvidāfrikas Labās cerības ragam.

Ekonomiskās sekas. Naftas cenas pasaules tirgū strauji cēlās: sākumā divas reizes, tad vēl divas reizes ar turpmāku kāpjošu tendenci. Galu galā naftas cenas pieauga līdz pat 16 reizēm. Sakarā ar to, ka praktiski visas nozares tieši vai pastarpināti ir saistītas ar naftu, sākās vispārēja cenu celšanās, neganta izmaksu inflācija. Bija sagrauts ne tikai monetārais līdzsvars, bet arī līdzsvars starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu. Preces par augstām cenām sāka zaudēt pircējus. Sākās pasaules mēroga recesija. Ķēdes reakcija, uzņēmumu un valstu ciešie sakari šo negatīvo procesu vērsa plašumā un dziļumā.

35.6.1. 1974.–1975. gada recesijas (krīzes) iezīmes

Strīds par izcelšanās cēloņiem. Visu tirgus ekonomikas pasauli aptverošas recesijas izvērtējums sākās ar strīdu par šīs recesijas izcelšanās cēloņiem. Vieni analītiķi norādīja uz Tuvo Austrumu pulvermucu, kas, kārtējo reizi uzliesmojot, šoreiz pavilka sev līdzi pasaules ekonomiku. Secinājums bija skaidrāks par skaidru: recesijas cēloņi sakņojas ārpus ekonomikas.

Oponenti izvirzīja savu versiju. Recesijai ir cikliska izcelsme. Pretrunas, nelīdzsvarotība, nestabilitāte krājās gadu gadiem, kamēr beidzot izlauzās uz āru. Bija vajadzīga dzirksts, lai uzkrātais uzsprāgtu. Naftas cenu kāpums bija šī liktenīgā dzirksts.

Pasaules vidējais cikls atjaunots. Akadēmiskā strīda dalībnieki bija vienisprātis par to, ka ar šo

recesiju vai ar virsotni, kas bija sasniegta pirms recesijas, sākās jauns vidējais cikls ar parasto fāžu nomaiņas mehānismu. Vienlaikus šai recesijai bija daudz būtisku īpatnību.

Recesijas īpatnības. Pirmā kardinālā īpatnība bija tā, ka pēckara periodā tā bija rūpnieciskās ražošanas visdziļākā lejupslīde. Kritums no maksimuma līdz minimumam Japānā līdzinājās 21,0%, Itālijā – 19,3%, Francijā – 16,3%, ASV – 13,7%, VFR – 12,3%.

Otrkārt, strauji saruka kapitālieguldījumi. Attīstītās tirgus ekonomikas zemēs tie samazinājās par 10,5%, tai skaitā privātie kapitālieguldījumi kritās par 15,5%, kapitālieguldījumi dzīvokļu celtniecībā – par 21,0%.

Treškārt, šī reakcija bija vienlaikus stagflācija, reta parādība, kad ražošanas kritums (stagnācija) savijās ar inflāciju. Teorētiski šāda savīšanās ir grūti izskaidrojama. Parasti inflācija (pieprasījuma inflācija), kā jau atzīmējām, sekmē ražošanas kāpumu. Stagflācijas variantā viss ir otrādi: gan cenu kāpums, gan ražošanas lejupslīde. Parastā atgriezeniskā saite starp pieprasījumu un piedāvājumu nedarbojās. "Vaininieks" bija naftas cenu kāpums, kam bija ārpusekonomiski cēloņi. Attīstītās zemēs dzīves dārdzība (inflācijas sekas) divos recesijas gados pieauga par 25,4% (1975. g.– 11,2%).

Ceturtkārt, pirmo reizi pēckara periodā sašaurinājās ārējie ekonomiskie sakari. 1975. gadā pasaules mērogā eksports samazinājās par 7,2%, imports – par 11,6%.

Piektkārt, pasaules mērogā atjaunojās vidējā cikla fāžu sinhrona gaita (fāzes īstenojās vienlaikus visās valstīs, turklāt lejupslīdes fāzi aptvēra bez izņēmuma visas attīstītās valstis.

Sestkārt, recesijai bija visai smagas sociālās sekas. Katru vēl strādājošo baidīja bezdarba rēgs (pasaulē bija ap 320 milj. bezdarbnieku un pusbezdarbnieku), kritās dzīves līmenis. Pieaugot sociālajai spriedzei, vērsās plašumā streiku kustība. 1975. gadā streikoja ap 50 milj. algoto darbinieku, kas ir par 2 milj. vairāk nekā 1974. gadā.

Septītkārt, 1974.–1975. gada recesijai bija raksturīga arī valstiskas regulēšanas krīze, jo valstu piekoptā anticikliskā politika bija izrādījusies bezspēcīga nepieļaut minētās recesijas izcelšanos un attīstību.

Turpmākajos četros gados noritēja parasta vidējā cikla fāžu nomaiņa. Jauna augstākā virsotne tika sasniegta 1978.–1979. gadā, sekoja cikliska lejupslīdes fāze.

35.6.2. 1980.–1982. gada recesijas (krīzes) īpatnības

Pirmkārt, šī recesija pēckara periodā laika ziņā bija visilgākā, jo aptvēra 11 ceturkšņus.

Otrkārt, salīdzinājumā ar iepriekšējo recesiju rūpnieciskais ražošanas kritums bija mazāks, attīstīto valstu grupā – 8% salīdzinājumā ar 11% 1974.–1975. gada recesijas fāzē.

Treškārt, nenoplaka celtniecība. Izrādās, ka rosības un augšupejas fāzē izpalika parastais celtniecības bums, ko noteica nedrošība par rītdienu. Lai kaut cik kompensētu zaudēto, celtniecības aktivitāti turpināja uzturēt iepriekšējā kopumā zemajā līmenī.

Ceturtkārt, arī šī recesija raksturojama kā stagflācija.

Piektkārt, pieprasījuma sašaurināšanās visupirms skāra ilgstošās lietošanas patēriņa priekšmetu ražošanu, pēc tam arī smagās rūpniecības nozares.

Sestkārt, ciklā sāka rasties asinhronas izpausmes. Japānu ražošanas lejupslīde neskāra. Vienas valstis recesijā iegāja ātrāk, citas šinī fāzē aizkavējās.

Septītkārt, rūpnieciskās ražošanas dinamika bija īpatnēja. Ražošanas līkne vispirms slīdēja uz leju, tad uz īsu laiku pacēlās, lai no jauna noplaktu; sekoja kārtējā augšupeja. Grafiski iznāca kaut kas līdzīgs burtam W.

Astotkārt, saasinājās sociālā spriedze, ko noteica plašais bezdarbs un reālās darba algas krišanās.

35.6.3. 80. un 90. gadu ekonomiskās attīstības iezīmes

1980.–1982. gada recesiju var uzskatīt par kārtējo vidējā cikla sākumu, bet 1983. gada pirmajai pusei bija izteikts depresijas raksturs. Šī paša gada otrajā pusē iezīmējās rosība. Ar 1984. gadu vidējais cikls iegāja uzplaukuma fāzē. Kaut gan dažās valstīs bija vērojama fāžu laika nobīde, uzplaukums apņēma visas attīstītās valstis.

Turpmāka problēmas izpēte līdz pat 1997. gadam nepadodas parastajai analīzei pēc vidējo ekonomisko ciklu fāžu maiņas modeļa. Atkārtojas kaut kas līdzīgs tam, kas bija pēc Otrā pasaules kara līdz 1974. gadam. Virknē attīstīto valstu ciklisku attīstību ar raksturīgo recesijas un depresijas fāzi nevar novērot. Citās pēdējos 14 gados ražošanas lejupslīde gan notiek, bet visai neperiodiski. Par vienotu pasaules vidējo ciklu runas vairs nav. Ļausim lasītājiem pašiem spriest par notiekošiem procesiem attīstītās valstīs no 1985. līdz 1996. gadam. Nopietna recesija Āzijā ar plašu rezonansi pārējā pasaulē. Krievijas krīze (maksātnespēja) 1998. gada nogalē un 1999. gadā satracināja arī Baltijas valstis, kurām nav nekādas cēloņsakarības ar vidējā cikla fāzēm. Šinī pašā laikā ASV pārdzīvo strauju augšupeju un dolāra kursa celšanos. Tikai nākotne rādīs, vai ASV sāksies jauns cikls sīvā konkurencē ar Eiropu (ES) un Japānu.

35.3. tabula

Iekšzemes kopprodukta dinamika % pret iepriekšējo gadu

Gadi	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	Vidēji par 1985–1994
Attīstītās valstis											
Amerika											
ASV	3,1	2,8	3,1	3,9	2,7	1,2	–0,6	2,3	3,2	4,1	2,6
Kanāda	4,7	3,3	4,1	4,9	2,4	–0,3	–1,9	0,6	2,3	4,5	2,5
Vidēji											
Amerikā	3,9	3,0	3,6	4,4	2,5	0,5	–1,2	1,5	2,7	4,3	2,5
Āzija											
Austrālija	3,7	2,7	5,1	4,4	3,0	–0,6	0,2	3,2	4,2	2,7	3,1
Japāna	5,0	2,5	4,2	6,3	4,8	4,9	4,3	1,1	0,1	0,6	3,4
Jaunzēlande	0,9	2,1	1,4	–0,8	1,6	–0,4	–1,4	3,0	5,3	4,8	1,6
Vidēji											
Āzijā	3,2	2,4	3,6	3,3	3,1	3,1	0,1	2,4	3,2	3,4	2,7
Eiropa											
Austrija	2,5	1,2	1,6	4,1	3,8	4,3	2,9	1,8	–0,1	2,8	2,5
Beļģija	0,8	1,4	2,0	4,9	3,5	3,3	2,3	1,9	–1,7	2,3	2,1
Francija	1,8	2,4	2,1	4,3	3,8	2,4	0,6	1,2	–1,0	2,5	2,0
Grieķija	3,1	1,6	–0,4	4,4	3,5	–0,8	3,1	1,0	–0,5	1,5	1,6
Islande	3,3	6,2	8,6	–0,1	0,3	1,1	1,3	–3,3	0,9	2,0	2,0
Itālija	2,6	2,9	3,1	4,1	2,9	2,1	1,2	0,7	–0,7	2,5	2,2
Īrija	3,1	–0,4	4,7	4,3	7,4	8,6	2,9	5,0	4,0	5,2	4,5
Lielbritānija	3,5	4,4	4,8	5,0	2,2	0,4	–2,0	–0,5	2,0	3,8	2,4
Luksemburga	2,9	4,8	2,9	5,8	6,7	3,2	3,0	1,9	0,3	2,8	3,4
Nīderlande	2,6	2,7	1,2	2,6	4,7	4,1	2,3	1,3	0,3	2,4	2,4
Norvēģija	5,0	4,0	2,4	–0,2	1,5	1,7	2,0	3,4	3,3	5,5	2,9
Portugāle	2,8	4,1	5,5	5,7	5,8	4,2	2,1	1,1	–1,2	1,0	3,1
Somija	3,3	2,3	4,0	5,0	5,7	–0,0	–7,2	–3,6	–1,6	3,9	1,2

Pretrunīgas prognozes par ASV ekonomikas turpmāko attīstību. ASV ekonomika līdz 2000. gada vidum nepazina raizes. Prezidenta Klintona valdīšanas laikā radītas 20 miljonu jaunu darba vietu, bezdarbs bija viszemākajā līmenī pēdējos 29 gados, patērētāju aktivitāte – visaugstākā pēdējos 30 gados. Vēl otrajā ceturksnī IKP pieaugums attiecībā pret iepriekšējā gada atbilstošo periodu bija 5,6%.

Aina spēji mainījās trešajā ceturksnī. IKP pieaugums gada laikā pieauga tikai par 2,4% – zemākais rādītājs pēdējos četros gados. Eksperti sadalījās divās nometnēs: vieni centīgi apgalvoja, ka augšupeja turpinās, stabilitāte saglabājas, dolāra kursa krišanās attiecībā pret eiro ir pārejoša parādība; otri saskatīja lejupslīdes brīdinošos signālus: oktobrī kritās ražošana un pārdošana, it sevišķi jaunās tehnoloģijas sfērā. Sekas var būt visai nepatīkamas – investīciju sašaurināšana, ko vēl stiprina grūtības ar kredītu. Ekonomiskā ķēdes reakcija draud pēc desmit gadiem ievadīt jaunu vidējo ciklu ar kārtējo recesiju.

Velns nav tik melns, kā to mālē – sabiedrisko domu mēģina mierināt kroņa optimisti. Spēcīgākais arguments: bezdarbs nepieaug. Prezidenta vēlēšanu jandāliņš demokrātijas un liberālisma paradīzē atbīdīja ekonomiku otrā plāksnē. Jaunā prezidenta darbības sākumā ASV ekonomika pārdzīvoja nopietnu lejupslīdi.

35.7. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Cikliskā attīstība – attīstība, kad augšupeju nomaina lejupslīde, stagnācija, veidojas impulsi jaunai augšupejai, kurai no jauna seko lejupslīde utt.
2. Garie cikli jeb viļņi – aptver 40–60 gadu periodu.
3. Vidējie cikli jeb viļņi – aptver 7–11 gadu periodu.
4. Īsie cikli jeb viļņi – aptver 3–3,5 gadu periodu; jaunākās atziņas ietilpina īsos ciklus vidējo ciklu periodā.
5. Lejupslīdes formālā iespēja – saistās ar preču apgrozību ar naudas starpniecību; pārdevējs, sekmīgi pārdevis preces, dotajā valstī (ekonomiskā reģionā) obligāti nav spiests pirkt kārtējās preces.
6. Lejupslīdes reāla iespēja – faktoru kopums, kas formālo iespēju pārvērš saimniekošanas realitātē.
7. Vidējā cikla fāzes – virsotne, recesija (krīze), bedre (depresija), atjaunošana (rekonstrukcija, rosība).
8. Virsotne – ekonomikas augšupeja līdz visaugstākajam punktam.
9. Recesija – ekonomikas lejupslīde, piedāvājums pārsniedz pieprasījumu.
10. Bedre – ekonomikas stagnācija viszemākajā līmenī.
11. Atjaunošana – ekonomikas pakāpeniska izrāpšanās no bedres, attīstības tempu uzņemšana, pie pieprasījuma izaugsme.
12. 1974.–1975. gada recesijas galvenās īpatnības – atjaunota cikliska kustība (vidējais cikls), cikla fāžu maiņa notiek sinhroni visā tirgus ekonomikas pasaulē, stagflācija, privātā patēriņa sarukšana.
13. 1980.–1982. gada recesijas īpatnības – pēckara perioda visilgākā recesija (11 ceturkšņi), stagflācija, fāžu nomaiņu asinhronais raksturs, Japāna recesijas ietvarā netika ievilkta, recesijas konfigurācija bija īpatnējs W – lejupslīde – augšupēja – no jauna lejupslīde, kam sekoja augšupeja pretī virsotnei.

35.8. Secinājumi

Attīstītā kapitālisma īpatnējā iezīme ir cikliska attīstība. Katras valsts ekonomikas dinamikā savijas garie cikli ar vidējiem cikliem jeb viļņiem. Garo ciklu augšupeja un lejupslīde mijiedarbojas ar četrām vidējā cikla fāzēm – virsotne, recesija (krīze), bedre (depresija), atjaunošana (rekonstrukcija, rosība). Cikliskā attīstība likumsakarīgi sākās Anglijā 1825. gadā, 19. gs. beigās aptverot visu tirgus ekonomikas pasauli. Vidējā cikla fāžu nomaiņa balstās uz multiplikatora–akseleratora mehānismu. Sarežģītākā teorētiskā un reizē praktiskā problēma ir pāreja no bedres uz atjaunošanas fāzi. Pieprasījumu rosina zemas cenas. Tas kļūst iespējams, pateicoties tehniski tehnoloģiskam progresam vienībā ar zemām kredīta procentu gada likmēm.

Visplašāko recesiju un bedri, tā saukto "lielo depresiju" kapitālistiskā pasaule pārdzīvoja 1929. – 1933. gadā. Šīs "lielās depresijas" rezultāts bija ASV "jaunais kurss" ar sociālām garantijām darba ņēmējiem un Hitlera nākšana pie varas Vācijā ar centieniem pēc pasaules kundzības, balstoties uz militārismu un cilvēku masveida iznīcināšanu, rasu naida kurināšanu. Gatavošanās karam, lokālu karu uzsākšana un Otrā pasaules kara sākums pārtrauca iesākto kārtējo ciklu.

Pēc asiņainā un postošā kara beigām, kad sākās kara postījumu atjaunošana, izvirzījās divas pretējas teorijas. Marksisti sludināja, ka cikliskā kustība un nākamā recesija un bedre būs vēl graujošāka nekā pirmskara "lielā depresija", kas sagatavos pasaules proletārisko revolūciju. Pretējā teorija, ko pārstāvēja tirgus ekonomikas pārstāvji, centās pārliecināt gan sevi, gan sabiedrību, ka cikliskā attīstība pieder pagātnei: pēckara ekonomiskā politika, bruņota ar jauniem ekonomiskiem ieročiem, t. sk. anticiklisku politiku, ir spējīga nepieļaut tādas cikla fāzes kā recesija un bedres. 30 gadus līdz 70. gadu vidum likās, ka otrā teorija, atspoguļojot realitāti, ir uzvarējusi. Īslaicīgas recesijas skāra te vienu, te otru valsti, bet klasiskā cikliskā attīstība pasaules tirgus ekonomikā neatjaunojās.

1974.–1975. gadā situācija krasi mainījās: cikliskā attīstība ar visu četru fāžu secīgu nomaiņu uzsāka savu gaitu. Nākamā recesija pēc virsotnes iestājās 1980.–1982. gadā, sekoja bedre, atjaunošana un jauna augstākā virsotne. Viena no šī jaunā cikla īpatnībām – tā fāžu nomaiņa pa valstīm notika asinhroni, bet Japāna palika ārpus cikla un 1980.–1982. gada recesiju vispār nepārdzīvoja. Cikliska attīstība turpmāk vairs neatkārtojās. Recesija atsevišķas reģionos, piemēram, Āzijā, gan atbalsojās arī pārējā tirgus ekonomikas pasaulē, bet recesija un bedre pasaules mērogā neiestājās.

ASV straujā augšupeja 90. gadu otrajā pusē pagaidām neliecina, ka runa ir par virsotni, kam sekos recesija.

Latvija cikliskajā attīstībā iekļāvās 20. gs. 20.–30. gados. 1931. un 1932. gads bija smagās recesijas gadi ar masveida bezdarbu. Latvijas IKP straujam kritumam pēc neatkarības atjaunošanas nebija nekāda sakara ar ciklisko attīstību. Arī ražošanas sašaurināšana 90. gadu nogalē bija Krievijas krīzes sekas, bet ne cikla fāžu izpausme.

Prognozisti ir vienisprātis, ka sekos Latvijas IKP gada pieaugums +5%. Cik ilgi spēsim turēt tādu tempu, tas ir pozīcijas un opozīcijas ass strīdu objekts. Tikai politiķu kreisais spārns rosina Latvijas ekonomiku cieši saistīties ar NVS un kritizē labējo optimismu par Ēdenes dārzu ES sastāvā.

35.9. Pamatterminu tulkojums

Cikliskās attīstības formālā un reālā iespēja	*formal and real possibility of cyclical economic activity*	формальная и реальная возможност циклического развития
Ekonomiskās attīstības cikli jeb viļņi	*a cycle or wave in economic activity*	циклы или волны экономического развития
Fāžu nomaiņas mehānisms	*mechanism of changes of phases*	механизм смены фаз
Garie cikli	*long cycle*	длинные циклы (волны)
Īsie cikli	*short cycles*	короткий цикл

Makroekonomiskā nestabilitāte	*macroeconomic instability*	макроэкономическая нестабильность
Vidējā cikla fāzes: virsotne, lejupslīde, bedre, rosība	*phase of business cycle: peak, recession, trough, recovery*	фазы среднего цикла: вершина, падение (кризис), яма (депрессия), возрождение
Vidējie biznesa cikli	*business cycles*	средний цикл (бизнес)

35.10. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kas dod pamatu ekonomisko attīstību raksturot kā ciklisku attīstību?
2. Kā, pēc kādiem kritērijiem tiek klasificēti ekonomiskie cikli?
3. Ko nozīmē tas, ka ekonomiskā attīstība notiek pēc trīs ciklu sistēmas?
4. Kādi ir garo ciklu noteicošie cēloņi?
5. Kā saistās zinātniski tehniski atklājumi ar garajiem cikliem?
6. Kādi papildu faktori iespaido garo ciklu veidošanos?
7. Kāda ir N. Kondratjeva garo ciklu teorijas iespējamā praktiskā nozīme?
8. Ar kādām jaunām atziņām J. Šumpeters papildināja garo ciklu teoriju?
9. Ar ko atšķiras novitāte no atklājuma?
10. Kāda ir uzņēmēju un uzņēmējspēju loma atklājumu pārveidošanā novitātēs un garo ciklu veidošanā?
11. Kādi ir vidējo ekonomisko ciklu attīstības un to fāžu ārējie un iekšējie faktori?
12. Kādas fāzes raksturīgas vidējiem ekonomiskiem cikliem?
13. Kāda ir katras fāzes būtība?
14. Kādi ekonomiski mehānismi nosaka rosības fāzes pāreju virsotnes fāzē?
15. Kādi ekonomiskie mehānismi nosaka virsotnes fāzes pāreju recesijas, krīzes fāzē?
16. Kāpēc recesijas fāze pāriet bedres fāzē?
17. Kā bedres fāze pāriet rosībā?
18. Kas raksturīgs akselerācijas efektam?
19. Ko sekmē investīciju multiplikators?
20. Kāda loma ir izejai no bedres fāzes un kredīta procentu likmei?
21. Kā novitātes palīdz uzveikt konkurentu un pāriet uz rosības fāzi?
22. Kāpēc vidējie ekonomiskie cikli atkārtojas periodiski?
23. Kā zinātnieki mēģina izskaidrot vidējo ciklu ilgumu?
24. Kāds pamatojums ir t. s. celtniecības ciklam?
25. Kāpēc vairs netiek analizēti īsie cikli?
26. Kāpēc radās 1974.–1975. gada recesija?
27. Kāpēc 1974.–1975. gada recesijai bija stagflācijas raksturs?
28. Kādas ir 1974.–1975. gada recesijas galvenās īpatnības?
29. Kas bija kopīgs, kas atšķirīgs 1974.–1975. gada un 1980.–1982. gada recesijām?
30. Kādas nozares un kāpēc visupirms skāra 1980.–1982. gada recesija?
31. Vai attīstītās valstīs turpinājās cikliskā attīstība?
32. Vai turpmāko attīstības gaitu pārtrauca recesija?
33. Kādas raksturīgas iezīmes bija attīstīto valstu ekonomikas attīstībai no 1984. gada līdz mūsdienām?
34. Kādi pretrunīgi vērtējumi ir ASV ekonomikai 2000. gadā?

36. nodaļa. Nodarbinātība makrolīmenī

Jau minējām, ka darbaspēks kā ražošanas resurss var tikt aktīvi izmantots vai arī stāvēt dīkā. Makroekonomikā saskaņā ar Starptautiskajiem darba organizācijas standartiem valsts iedzīvotāji tiek iedalīti ekonomiski aktīvajos un ekonomiski neaktīvajos.

Ekonomiski aktīvi iedzīvotāji. Tie ir abu dzimumu personas, kas piedāvā savu darbaspēku materiālajai ražošanai. Nav izslēgta arī ražošana un pakalpojumu sniegšana pašu vajadzībām. Pie ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem pieskaitāmi kā civilie ekonomiski aktīvie iedzīvotāji, tā arī personas, kas dien armijā. Ekonomiski aktīvi iedzīvotāji dalās nodarbinātajos un nestrādājošos iedzīvotājos, kuri aktīvi meklē iespēju izmantot savu darbaspēku, sava darbaspēka pircējus. Darbaspēka piedāvātāji kā bezdarbnieki var būt gan reģistrēti Nodarbinātības valsts dienestā, gan arī nereģistrēti.

Ekonomiski neaktīvi iedzīvotāji. Tie ir abu dzimumu personas neatkarīgi no vecuma, bet darba spējīgi, kurus nevar pieskaitīt ne pie nodarbinātajiem iedzīvotājiem, ne arī pie bezdarbniekiem (mājsaimnieces, nestrādājošie invalīdi un pensionāri, mācību iestāžu audzēkņi un studenti darbspējas vecumā, kas nestrādā un nemeklē darbu u.c.).

Statistika mums nedod dalījumu skaitļos ekonomiski aktīvos un neaktīvos iedzīvotājos, toties tiek publicēta nodarbināto iedzīvotāju vidējā skaita dinamika.

36.1. tabula

Nodarbināto iedzīvotāju vidējais skaits Latvijā[1]

	Visi nodarbinātie, tūkst. cilvēku	Tai skaitā			
		sabiedriskā sektorā		privātā sektorā	
		skaits	%	skaits	%
1997	1037	357	34,4	680	65,6
1998	1043	331	31,7	712	68,3
1999	1028	311	30,3	717	69,7
2000 I–III	1022	300	29,4	722	70,6
2000 VII–IX	1038	294	28,3	744	71,7

Nodarbināto vidējā skaita samazināšanās tendence līdz 2000. gada pirmajam ceturksnim ir skaidri iezīmēta. Ekonomiskās aktivitātes pieaugums 2000. gada otrajā ceturksnī šo tendenci apturēja, nodarbināto skaits palēnītiņām sāka augt. Trešajā ceturksnī tika pārsniegts 1997. gada līmenis.
Privatizācija, jaunu privātu firmu dibināšana – likumsakarīgs pamats, lai augtu privātā sektorā nodarbināto īpatsvars. 300 tūkstoši nodarbināto valsts sektorā ne tik daudz saistās ar valsts un pašvaldības uzņēmumiem, kā ar ierēdņu leģionu, armiju, policiju, neprivātām mācību iestādēm. Turpmākā privatizācija vēl par dažiem procentiem palielinās privātā sektorā nodarbināto īpatsvaru.

36.1. Pilnīgā nodarbinātība

Pagātnes psiholoģija. Tiem, kam sveša modernā tirgus ekonomika ar tās uzvedības motivāciju, pa vecam liekas, ka pilnā nodarbinātība nozīmē, ka **visiem** darbaspējīgiem iedzīvotājiem ir valstiski nodrošināta darbavieta līdz ar algu par ierašanos darbā. Likās, ka komandekonomikas būtiska priekšrocība bija tā, ka darbaspēka pieprasījums pārsniedza piedāvājumu. Varēja pat runāt par virsnodarbinātību, kad strādāja pat tie, kuriem no sabiedrības un individuālo interešu viedokļa tas nebūtu jādara. Šāda pagātnes realitāšu idealizācija bija kļuvusi par dzīves nosacījumu uztveres stereotipu. Šī stereotipa dziļākās saknes bija šādas: nepieciešamību strādāt noteica ģimenes izdzīvošanas nepielūdzamie nosacījumi.

Tas, kas nestrādā, vēl nav bezdarbnieks. Pāreja uz tirgus ekonomiku salauza daudzus pagātnes priekšstatus. Pakāpeniski mainījās arī priekšstats par pilnīgo nodarbinātību. Sāka atšķirt **brīvprātīgo**

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 5/2000, 55. lpp.

un **piespiedu** bezdarbu. Brīvprātīgu bezdarbnieku kā bezdarbnieku nevar ekonomiski raksturot. Viņš vispār vai ierobežotā laika posmā nav darbspēju piedāvātājs darbaspēka tirgū. Šī iemesla dēļ šie "brīvprātīgie" izslēdzami no to cilvēku loka, kuri varētu kļūt par potenciāliem bezdarbniekiem, kas ieskaitāmi aktīvajā darba armijā (pēdējā aptver gan uzņēmējus, gan algotos darbiniekus). Vienlaikus vistīrākā demagoģija ir dažviet paustie uzskati, ka Latvijā bezdarbnieki ir tikai slaisti un dīkdieņi, kas ir par slinku, lai paceltu latu, kas mētājas tepat kāju priekšā, un nevēlas sākt pastāvīgu uzņēmējdarbību. Nav tādas tirgus ekonomikas valsts pasaulē, kur būtu vienīgi uzņēmēji. Visur ir darba devēji un darba ņēmēji, uzņēmēji un algotie darbinieki. Pēdējo ir krietni vairāk. Un visās attīstītās tirgus ekonomikas zemēs ir tādi, kas nestrādā, darbaspēku nepiedāvā, un ir bezdarbnieki, kas alkst, lai viņu darbaspēka piedāvājumiem būtu atbilstošs pieprasījums.

Kas nestrādā un darbaspēku nepiedāvā? *Pirmkārt*, sievietes mātes, kas nolēmušas vismaz līdz noteiktam vecumam bērnus audzināt ģimenē.

Otrkārt, sievas, namamātes, kuru vīri spēj ģimeni pilnīgi nodrošināt paši.

Treškārt, t. s. rantjē, cilvēki, kas nekur nestrādā, neveic arī pārvaldes funkcijas, bet it labi pārtiek no noguldījumu un parādzīmju procentiem, vērtspapīru (akciju) dividendēm.

Ceturtkārt, t. s. zelta jaunatne, kas parazitē uz savu vecāku ienākumu rēķina.

Piektkārt, profesionālas mīļākās un alfonsi.

Sestkārt, ilgstoši bezdarbnieki, kas zaudējuši ne tikai savu kvalifikāciju, bet arī cerību un vēlmi no jauna kļūt par darba ņēmējiem.

Septītkārt, hroniski alkoholiķi, narkomāni, ubagi, visi tie, ko dēvē par "skrandu proletāriešiem", kas principā nevēlas strādāt un piedāvāt savu darbaspēku darbspēju tirgū. Sestā un septītā grupa dažkārt saplūst.

Astotkārt, īpaša vieta ir tiem darba ņēmējiem, kas pašlaik nestrādā, bet kurus nevar dēvēt par bezdarbniekiem, jo viņi brīvprātīgi atstājuši darbu, lai sameklētu sev piemērotāku darbavietu (pēc darba nosacījumiem, kvalifikācijas, avansēšanas iespējām, atalgojuma līmeņa, atrašanās vietas). Ir arī tādi, kas ņem "*time out*", lai sakārtotu savas personiskās lietas un pēc tam atkal stātos aktīvo darba veicēju rindās. Pēdējo, astoto, pagaidu nestrādāšanas formu sauc par frikcijas bezdarbu. Aptaujas rezultāti apstiprināja, ka šādi brīvprātīgie bezdarbnieki ir arī Latvijā. Metodoloģiski pamatota pieeja nosaka neiekļaut minētās nestrādājošo grupas bezdarbnieku skaitā. Tās atrodas ārpus pilnīgas nodarbinātības kategorijas.

Kad konstatējama pilnīga nodarbinātība? Lai atbildētu uz šo jautājumu, būtu jānoskaidro visi piespiedu nodarbinātības veidi. Šādu analīzi veiksim nākamajā apakšnodaļā, bet pagaidām aizsteigsimies analīzei priekšā un konstatēsim, ka pilnīgā nodarbinātība kopumā ir šaurs jēdziens, kas nozīmē, ka dotajā sabiedrībā nav cikliska bezdarba. Šādu nostāju var kritizēt. Teorētiskā diskusijā būtu jāpamato un jāpretstata kritēriji, kas zinātniski ļauj formulēt pilnīgās nodarbinātības saturu.

36.2. Piespiedu bezdarba veidi

Pievēršoties piespiedu bezdarba veidiem, jāņem vērā, ka runa ir par tādu bezdarbu, kad darba devējs, vadoties pēc saviem apsvērumiem, galvenokārt ekonomiskiem, atbrīvo darba ņēmēju no turpmāko pienākumu izpildes.

Pirmkārt, šim raksturojumam atbilst tehnoloģiskais bezdarbs. Jaunas tehnikas, tehnoloģijas un organizācijas ieviešana padara noteiktu strādnieku skaitu lieku. Vecā kvalifikācija var neatbilst jaunajām prasībām, bet darbinieku pārkvalificēšana vienmēr nav iespējama. Nav noliedzams, ka uzņēmējam izejas nav. Saglabājot darbā it visus līdzšinējos darba ņēmējus, viņš ir drošs neveiksminieks.

Otrkārt, struktūras bezdarbs. Nobriedušas izmaiņas ražošanas un pakalpojumu struktūrā var būt avots līdzšinējā darba masveida zaudēšanai. Izmaiņas Anglijas un citu valstu kurināmā bilancē noveda pie daudzu šahtu slēgšanas. Bezdarbnieku armiju papildināja ne tikai ogļrači, bet arī visas ogļu nozares ražošanas un sociālās infrastruktūras darbinieki.

Visai dziļu struktūras krīzi pārdzīvo Latvija. Nozares, uzņēmumi, kas iepriekšējā gadu desmitā sekmīgi apkalpoja PSRS tautsaimniecības kompleksu, zaudēja savu ekonomisko nozīmi, pircējus un pasūtītājus. Ievērojama daļa uzņēmumu vairs nebija konkurētspējīgi ne vietējā, ne Austrumu, ne Rietumu tirgū. Uzņēmumi apstājās, darbinieki palika bez darba. Šiem procesiem ir noteikts objektīvs pamats.

Treškārt, cikliskais bezdarbs, kas izpaužas darba ņēmēju masveida atlaišanā, vidējā ekonomiskā cikla recesijas un bedres fāzē. Šāds bezdarbs Latvijā bija raksturīgs it īpaši 1931. un 1932. gadā.

Ceturtkārt, bezdarbs, kas saistās ar ārējās konkurences rezultātu gan eksporta, gan importa jomā. Vietējie uzņēmumi bankrotē un ir spiesti strauji sašaurināt algoto darbinieku skaitu. Latvijā, pieaugot importa pārsvaram pār eksportu, no vietējā tirgus tiek izspiesta pašmāju produkcija un veicināts bezdarba pieaugums.

Piektkārt, frikcijas bezdarbs var ieilgt, darba ņēmējs neatkarīgi no aktīviem meklējumiem jaunu darba vietu var neatrast. Sākotnēji brīvprātīgais frikcijas bezdarbs var pārvērsties piespiedu bezdarbā.

Sestkārt, daļējais bezdarbs, kad darba ņēmējs strādā nepilnu darba dienu vai darba nedēļu. Šī bezdarba forma var būt gan brīvprātīga, gan piespiedu. Daļējais brīvprātīgais bezdarbs ir pozitīvi vērtējams, jo atļauj sievietēm, mātēm, mājsaimniecēm strādāt daļu darba dienas, studentiem savienot studijas ar darbu.

Septītkārt, slēptais bezdarbs. Nestrādājoši uzņēmumi atlaiž strādniekus ilgstošā bezalgas atvaļinājumā, no darba juridiski neatbrīvo gaišā cerībā, ka pasūtījuma portfelis ar laiku pildīsies, pieprasījums atjaunosies, it sevišķi rosības un augšupejas fāzē, virsotnē, kad darbinieki būs visai vajadzīgi.

Astotkārt, pavisam īpatnēja forma ir agrārais bezdarbs. Runa ir par ģimenēm, kuru īpašumā ir neliels zemes gabals un kuri to apsaimnieko. Bet visiem ģimenes locekļiem būtībā darba nav. Šie piespiedu bezdarbnieki izdzīvo naturālās saimniecības apstākļos, viņu vienīgais naudas ienākums ir pabalsti par bērniem. Epizodiski meža, ceļa remonta, meliorācijas darbi utt. neļauj šos Latvijas iedzīvotājus raksturot ne kā strādājošus, ne kā bezdarbniekus. Šo formu var uzskatīt par astotās formas agrāro paveidu.

Devītkārt, bezdarbu, pilnīgo vai daļējo, var izraisīt arī demogrāfiskā situācija (darbaspēka papildu piedāvājums, ražojumu un pakalpojumu pieprasījuma samazināšanās), dabas katastrofas (zemestrīces, viesuļvētras), kas iznīcina veselas ražotnes un atstāj bez darba ne mazums darba ņēmēju. Atjaunošanas darbos vajadzīgi citu specialitāšu darbinieki.

Iepriekšējā analīze liecina: tēzei, ka pilnā nodarbinātība nozīmē to, ka nav vienīgi cikliska bezdarba, ir savs loģisks pamats, it īpaši apstākļos, kad valsts ir spējīga īstenot pietiekami efektīvu anticiklisku politiku. "Pilsoņtiesības" var būt arī uzskatam, ka pilnīgā nodarbinātība īstenojas tad, kad nav piespiedu bezdarba. Tikai jāievēro, ka lielākoties tehniskais bezdarbs saistās ar progresu, ar laika ekonomiju.

36.3. Aktuālas bezdarba teorijas problēmas

Pirmkārt, bezdarba dinamiku dažkārt saista ar kompensācijas teoriju. Sevišķi, analizējot tehnoloģisko un struktūru bezdarbu, min, ka darba vietu pagaidu samazināšana tiek kompensēta ar jaunu darbavietu radīšanu citās nozarēs, piemēram, nozarēs, kas ražo jaunu tehniku, kuras apkalpošana prasa mazāku darbinieku skaitu. Šāda darbavietu starpnozaru kompensācija nespēj nodrošināt līdzsvaru darbaspēka tirgū. Iemesls ir vienkāršs: tie, kas zaudē darbu, pēc savas kvalifikācijas un pieredzes nespēj aizpildīt jaunas darbavietas modernās tehnikas nozarēs.

Otrkārt, jebkurā tirgus ekonomikas valstī, arī Latvijā, vērojams, ka pastāv arī vakantas darbavietas. Problēmai nav pozitīva risinājuma tāpēc, ka šie konkrētie bezdarbnieki pēc profesijas, kvalifikācijas nav spējīgi izpildīt darbu vakantās darbavietās.

Treškārt, ļoti aktuāla ir bezdarbnieku pārkvalifikācijas problēma. Tas izvirza noteiktas prasības arī izglītībai. Tai jābūt tādai, lai darbinieks savā darba mūžā (45–50 gados) spētu 4–5 reizes pārkvalificēties vai vismaz kāpināt savu kvalifikāciju. Šī problēma sarežģītāka ir tiem bezdarbniekiem, kas pārkāpuši 50 gadu slieksni, kad jaunā uztvere ir apgrūtināta.

Ceturtkārt, darba piedāvājumi bieži vien saistās ar vecuma ierobežojumu. Piemēram, vadības jomā Latvijas preses izdevumos bieži lasāmi darba piedāvājumi profesionāli sagatavotiem vadītājiem ar vecuma ierobežojumu līdz 35 gadiem. Šāds darba devēju īpatnējais egoisms būtībā ignorē potenciālo darba ņēmēju kvalifikāciju un pieredzi.

Piektkārt, bezdarbu brīžiem saasina dzīvesvietas un dzīvokļu problēma. Piemērotas darbavietu vakances ir vienā rajonā, bet bezdarbnieka dzīvesvieta, namīpašums ir citā rajonā. Turklāt pastāv arī variants, ka vienam ģimenes loceklim darbs ir nodrošināts pastāvīgajā dzīvesvietā, bet ģimenes loceklim bezdarbniekam ir vakanta darbavieta krietni attālā valsts nostūrī. Attīstītās tirgus ekonomikas zemēs dzīvokļu problēma nav uzskatāma par grūti pārvaramu šķērsli bezdarba pārvarēšanai. Sarežģīta šī problēma ir Latvijā, kur vakantās darbavietas nav nodrošinātas ar iespēju nomāt dzīvokli.

Sestkārt, daudzās tirgus ekonomikas zemēs, kur ir ievērojams emigrantu ieplūdums, veidojas problēma ar to profesionālo apmācību, valsts valodas apgūšanu un iekārtošanu darbā.

Septītkārt, neskatoties uz to, ka vairākās attīstītās tirgus ekonomikas zemēs (piemēram, ASV, Kanādā) nemitīgi aug darbavietu skaits, palielinās arī darbaspēka piedāvājums. To nosaka sieviešu skaita pieaugums, kas vēlētos strādāt. 50. gados strādājošo sieviešu daudzums no darba ņēmēju kopskaita bija ap 28%, bet tagad šis rādītājs virzās uz 50 procentu robežu.

Astotkārt, tas paildzina jaunas darbavietas meklēšanu, palielina bezdarba ilgumu un kopējo bezdarbnieku skaitu. Nedrīkst aizmirst medaļas otro pusi: darba algas līmeņa atkarību no darbinieka piedāvājuma un pieprasījuma samēra. Šai sakarībā teorija un prakse viennozīmīgi liecina, ka bezdarbs ietekmē darba algas līmeni, to pazeminot. Bezdarba apmēra lieluma signālus precīzi uztver uzņēmēju motivācija, un pretēji dažiem bremzējošiem faktoriem darba devēji ražošanas izmaksu samazināšanas nolūkos piedāvā zemāku darba algu. Bailes no bezdarba spiež darba ņēmējus, balstoties uz arodbiedrību spēku, rast kompromisu un daļēji piekrist darba algas samazināšanai.

Devītkārt, viena no problēmām, kas skar bezdarbu, ir vecuma ierobežojumi. Daudzu valstu presē, kur publicē daudz darbaspēka piedāvājumu, bieži vien ir piebilde: vakanta darbavieta gaida darba ņēmējus, ne vecākus par 35 gadiem. Šajos vecuma ierobežojumos ir manāmi pārspīlējumi, kas vairo bezdarbnieku skaitu. Ar bezdarba problēmu saistās pensijas vecums. Problēma ir daudzšķautņaina. No vienas puses, tā ir akūta finansiāla problēma. Jo augstāks ir pensijas vecums, jo mazāka ir pensiju izmaksu kopsumma. Vienlaikus ir vēl viena finansiāla problēma. Jo zemāks ir pensijas vecums, jo mazāka ir pensija, jo augstāks ir pensiju vecums, jo lielāki ir pensiju apmēri.

"Profesionālie" bezdarbnieki. Pilnīgāka bezdarba sociālā aprūpe vairo to darbinieku skaitu, kas gatavi iztikt no bezdarbnieku pabalsta, t. s. "profesionālos" bezdarbniekus. Tāpēc daudzās valstīs ierobežo bezdarbnieku pabalstu ilgumu. "Profesionālie" bezdarbnieki pielāgojušies arī šiem apstākļiem. Pilnīgi izmantojot bezdarba pabalstu saņemšanas atļauto laiku, tie uz īsu laiku iesaistās darbā, atrod likumīgu ieganstu kļūt par bezdarbnieku un no jauna izmanto bezdarbnieku aprūpi. Šāds process var ilgt gadu desmitiem līdz pensiju gadiem.

Darba alga un bezdarbs. Pat tāds apstāklis kā reālais darba algas pieaugums strādājošiem liek bezdarbniekiem būt izvēlīgākiem, ilgāk un rūpīgāk meklēt piemērotāku un labāk apmaksātu darbu.

36.4. Bezdarba mērīšana un līmenis

Makroekonomikas nozīmīgs rādītājs. Bezdarba apmērs konkrētā valstī, reģionā, noteiktā periodā ir viens no nozīmīgākajiem makroekonomiskajiem rādītājiem, kas liecina par saimnieciskās aktivitātes pakāpi. Statistikai ir ne mazums problēmu, ko uzskatīt par bezdarbnieku un uz kādu iedzīvotāju daļu to attiecināt. Tomēr bezdarba apmēru kā saimnieciskās aktivitātes indikatoru nevajadzētu pārspīlēt. Strauja tehniskā progresa apstākļos, it sevišķi tehnoloģiskās revolūcijas iespaidā strādātāju kopējā skaita samazināšanās vēl nenozīmē, ka obligāti samazinās iekšzemes kopprodukts. Lielāku pievienoto

vērtību spēj radīt augstākas kvalifikācijas darbaspēks, citi ražošanas resursi. Pretrunīga ir importa loma. No vienas puses, importa preces vairo izvēles brīvību, brīžiem sekmē resursu ekonomiju plašākā reģionā, piemēram, ES ietvaros, bet, no otras puses, veicina bezdarba pieaugumu, samazina iekšzemes kopprodukta valstī importētājā un veicina darbavietu radīšanu citā valstī.

Bezdarba norma. Makroekonomiskā teorija bezdarba apmēru tendenču noskaidrošanai lieto speciālu rādītāju – **bezdarba normu.** Šī norma izsaka attiecību starp bezdarbnieku skaitu un kopējo darbaspēka masu. Vienkāršotā veidā pieņemsim, ka kādā valstī 2000. gada septembrī vidēji strādāja 3,6 milj. cilvēku, bet reģistrēto bezdarbnieku skaits sasniedza 0,4 miljonus. Ja bezdarba normas formula ir

$$BN = \frac{\text{bezdarbnieku skaits}}{\text{kopējā darbaspēka masa}},$$

tad konkrētā piemērā BN = 10%, jo 0,4 miljoni bezdarbnieku jāattiecina pret 4 miljoniem darbaspēka īpašnieku (3,6 miljoni strādājošo plus 0,4 miljoni bezdarbnieku). Latvijā, lai noteiktu bezdarbnieku normu, kas vienlaikus raksturo bezdarba apmērus, valsts statistika attiecina reģistrētos bezdarbniekus pret ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem un dabū maldinošu rezultātu, jo reģistrēto bezdarbnieku skaits neaptver visus reālos bezdarbniekus, visupirms jau slēptos bezdarbniekus, daļējos bezdarbniekus un ievērojamu daļu agrāro bezdarbnieku. Ne mazums bezdarbnieku uzskaites problēmu saistās ar darbaspēka migrāciju no dzīvesvietām ar ierobežotu darbavietu skaitu uz lielām pilsētām, kur darba atrašanas iespējas ir daudzkārt lielākas. Ogres, Tukuma, Jūrmalas, Salaspils, pat Jelgavas iedzīvotāji strādā Rīgā. Pastāv arī pretēja tendence, kaut arī krietni mazākos apmēros. Ventspils, Liepāja, Daugavpils, Rēzekne ir pievilkšanas punkti apkārtējos lauku rajonos dzīvojošiem.

Lai cik statistiski nepilnīga arī būtu bezdarbnieku uzskaite un bezdarba normas noteikšana, ir zinātniskas metodes, kas ļauj tīri skaitliski izteikt samēru starp saimnieciskās aktivitātes līmeni un bezdarba apmēru.

Oukena likums. Pieredzes bagātais amerikāņu ekonomists Arturs Oukens (1929–1980), vispārinot praksi, atvasināja matemātiskas sakarības starp iekšzemes kopproduktu un bezdarba dinamiku, kas nodarbinātības teorijā guva Oukena likuma nosaukumu. Oukena atklātā likuma cēloņsakarības var sadalīt vairākās daļās. *Pirmkārt,* lai bezdarba norma (īpatsvars) ik gadu paliktu nemainīga, iekšzemes kopproduktam gadā jāpieaug par aptuveni 2,7%.

Otrkārt, reāla iekšzemes kopprodukta pieauguma katri 2% samazina bezdarba normu par 1%.

Treškārt, reālā iekšzemes kopprodukta samazināšanās gadā par 2% palielina bezdarba normu par 1%.

Būtiski ir tas, ka bezdarba normas saglabāšana iepriekšējā līmenī prasa tādu iekšzemes kopprodukta gada pieaugumu, kas raksturīgs attīstītām tirgus saimniecības valstīm ar ekonomikas augšupejas tendenci. Oukena likuma skaitliskie samēri lieti noder gan prognozēm, gan pasākumiem bezdarba apmēra samazināšanai. Aprēķins ir vienkāršs. Pieņemsim, ka kādā valstī ir izvirzīts mērķis bezdarba normu samazināt gada laikā no 9% līdz 6%. Uzdevums ir sarežģīts. Visupirms iekšzemes kopprodukts jāpalielina par 2,7%, tas nepieciešams, lai saglabātu iepriekšējo bezdarba normu. Tālākais uzdevums jau prasa ievērot Oukena likuma samēru 2:1. Lai bezdarba normu samazinātu par trim procenta daļām gada laikā, iekšzemes kopproduktam papildus jāpieaug par 6% gadā. Nepieciešamajam iekšzemes kopprodukta gada pieaugumam izvirzītā mērķa īstenošanai jālīdzinās aptuveni 8,7% (2,7% + 6%). Tas jau Eiropas valstīm ir grūti sasniedzams pat tad, ja rafinētā veidā liktu lietā it visas fiskālās un monetārās sviras. Līdz ar to Oukena likums liek politiskiem spēkiem, valdībām savos centienos mazināt bezdarbu vadīties nevis pēc subjektīvām vēlmēm, bet pēc objektīviem un reāliem nosacījumiem.

Oukena likums un Latvijas ekonomika. Vai Latvijas ekonomikas pašreizējā attīstībā darbojas Oukena likums? Nepārprotami, pastāv noteiktas matemātiskas sakarības starp bezdarba normu un iekšzemes kopprodukta pieaugumu un sarukumu. Bet, ņemot vērā, ka Latvijā ir kardinālu pārvērtību laikmets, kad komandekonomika līdz ar veco struktūru un konkurences nespējīgiem uzņēmumiem brūk un jūk, kad veidojas jaunas valsts institūcijas, Oukena likuma normatīvi 2,7 un 2:1 realizēties nespēj. Vienlaikus jāņem vērā, ka bezdarba normas noteikšanā Latvijas statistikai ir vēl daudz "grēku" un "grēciņu". Oukena likuma sakarības Latvijā spēs izpausties tikai pēc tam, kad valsts būs

pārvērtusies par normālu, pietiekami attīstītu tirgus ekonomikas zemi. Atklāts paliek jautājums, kā darbosies Oukena likums, kad Latvija kļūs par ES pilntiesīgu locekli ar noteiktām konkurences grūtībām gan iekšējā, gan ārējā tirgū un plašām darbaspēka migrācijas iespējām?

Bezdarba dabiskā norma. Var izvirzīt jautājumu, vai ir ētiski runāt par bezdarba dabisko lielumu, kur nu vēl par normu. Šinī sociāli akūtajā problēmā ir jāatsakās no utopiskiem un populistiskiem priekšstatiem. Patīk vai nepatīk, bet bezdarbs bija, ir un būs normālas tirgus ekonomikas progresa pavadonis. Raksturojot bezdarba veidus, mēs redzējām, ka vairākums šo veidu ir objektīvi nosacīti. Tas dod tiesības izvirzīt problēmu par **dabisko** bezdarba normu. Iespējams diskutēt par dažādām pieejām šādai dabiskai normai. Viena pieeja – visai optimistiska – par dabisku normu dēvēt tādu bezdarba apmēru, kas atbilst pilnīgās nodarbinātības lietderīgam līmenim. Dabiskā bezdarba norma tad aptvertu frikcijas bezdarba tiesu, tehnoloģisku un struktūras bezdarba īpatsvaru, daļējo bezdarbu. Nosacījums – nav cikliskā bezdarba, ne slēptā, ne agrārā bezdarba. Var apgalvot, ka tā ir ideālam tuva situācija.

Cita pieeja bezdarba dabiskai normai paredz, ka bezdarbs noteiktas normas ietvaros tomēr pārsniedz to bezdarbu, ko aptver pilnīgā nodarbinātība. Skaitliski noteikt šādu normu ir praktiski neiespējami: nāksies sadurties ar daudzu pētnieku subjektīviem vērtējumiem, kam katram būs "sava" dabiskā norma. Nosacīti var apgalvot, ka bezdarba dabiskā norma ir tāds lielums, kas ļauj piespiedu bezdarbniekiem un brīvprātīgiem frikcijas bezdarba darbiniekiem ātri, piemēram, mēneša laikā atgriezties strādājošo ierindā. Izvirzītais termiņš – viens mēnesis –, saprotams, ir apstrīdams. Latvijā pašreiz lēst vai nopietni apspriest bezdarba dabisko normu ir vēl par agru.

Arodbiedrības un bezdarba ierobežošana. Viens no atbildīgiem arodbiedrību uzdevumiem ir īstenot centienus, praktiskus pasākumus, lai no reālisma viedokļa nodrošinātu pilnīgu nodarbinātību. Iespējamus ceļus, kā ierobežot darbaspēka piedāvājumu un līdz ar to mazināt bezdarbu, mēs jau apcerējām, analizējot darba algas problēmu. Šoreiz pievērsīsimies divām vēl neaprakstītām problēmām.

Darba dienas ilgums un bezdarbs. Vācijas, Anglijas un Francijas arodbiedrības izvirzījušas ideju par darbadienas saīsināšanu par vienu stundu. Uzņēmējs, lai saglabātu ražošanas vai pakalpojumu sniegšanas apjomu, būs spiests algot papildu darbaspēku un līdz ar to samazināsies bezdarbnieku skaits. Šādas idejas īstenošana prasa pietiekami sarežģītus organizatoriskus pasākumus. Uzņēmēju un arodbiedrību strīda ābols ir darba algas līmenis. Darba devēji kategoriski iebilst pret arodbiedrību prasību saglabāt darba algas līmeni darba ņēmējiem saīsinātas darbadienas apstākļos. Uzņēmēju motivācija saistās ar to, ka šāds pasākums kāpinās ražošanas izmaksas, sadārdzinās produkciju, vājinās tās konkurences spējas pret ārzemju sāncenšiem, kas galu galā piespiedīs sašaurināt ražošanas apjomu. Bezdarba pieaugums pa "ķēķa" durvīm atkal būs klāt. Francijas lidostās 2000. gada nogalē notika pāreja uz 35 stundu darba nedēļu. No vienas puses, izcēlās īslaicīgs streiks, no otras puses, samazinājās bezdarbs.

Var prognozēt, ka nākotnē tehniski tehnoloģiskais un organizatoriskais progress līdz ar laika ekonomijas likumu neizbēgami izvirzīs jautājumu par darbadienas saīsināšanu. Latvijā šodien ir cita problēma. Rūpes par ģimenes izdzīvošanu liek strādājošiem aktīvi meklēt papildu darbu, otro, pat trešo darbavietu. Tas praktiski paildzina darbadienas garumu vienam darbiniekam, aizpilda vakantas darbavietas, būtībā vairo bezdarbu.

Minimālā darba alga un bezdarbs. Arodbiedrības parasti aktīvi cīnās par minimālās darba algas noteikšanu un tās palielināšanu, bet monetārisma teorijas censoņi vēršas pret minimālās algas dekretēšanu. Iebildumi ir divi: *pirmkārt,* darba algas līmenis jānosaka pēc darba devēja un darba ņēmēja brīvas vienošanās. Tās pamats – darbaspēka piedāvājuma un pieprasījuma samērs, tātad tirgus mehānisms bez administratīvām stutēm; *otrkārt,* minimālā darba alga palielina bezdarbu. Pierādījums šādai atbildīgai tēzei balstās uz atziņu, ka augstāka darba alga samazina pieprasījumu pēc darbarokām, tātad veicina bezdarba pieaugumu, augstāku bezdarba normu. Šis monetāristu stingrais apgalvojums ir uzskatāmi parādīts 36.1. shēmā.

36.1. shēma

Minimālā darba alga un bezdarbs

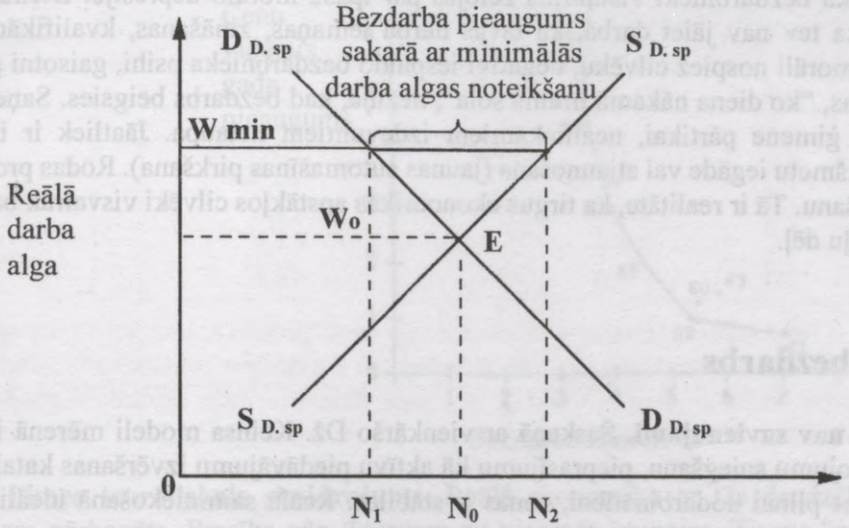

Shēmā minimālā darba alga W min noteikta augstākā līmenī nekā E, kas raksturo līdzsvara darba algu W_0 (līdzsvarots darbaspēka piedāvājums un pieprasījums). Tādējādi nodarbināto skaits samazinās uz horizontālās ass līdz punktam N_1. Kopējais bezdarba pieaugums aptver horizontālu taisnes daļu $N_2 \rightarrow N_1$. Monetāristu tēze uzskatāmi pierādīta: minimālās darba algas noteikšana, kāpinot darba algu, bezdarbu palielina.

Izvirzās jautājums, kāpēc daudzās attīstītās tirgus ekonomikas valstīs arodbiedrības bezdarba mazināšanas nolūkā neizvirza prasību atcelt administratīvi noteikto minimālo darba algu?

Šinī problēmā arodbiedrības saduras ar dilemmu: augstāka alga vai lielāks bezdarbs. Jautājums skatāms kompleksi. Minimālā darba alga ir visas algu sistēmas līmeņa pamatu pamats. No šī minimālā lieluma atkarīgs daudzu darba ņēmēju izpeļņas lielums – ģimeņu izdzīvošanas materiālais pamats. 36.1. shēmā attēlotais ir tīri formāls pierādījums, kas atspoguļo tikai abstrakti loģiskus sakarus. Reālā saimniekošanā bezdarba apmērus nosaka pirmām kārtām nevis darba algas līmenis, bet liela faktoru grupa, kurai, kā redzējām, nav sakara ar minimālās darba algas lielumu. Jāuzsver, ka minimālā darba alga ir darba ņēmēju sociālās drošības vērā ņemams balsts. Tāpēc likumsakarīgi, ka ASV, šinī visai bagātajā tirgus ekonomikas zemē ar relatīvi augstu darba algas līmeni, valsts nosaka un regulāri paaugstina (arī ņemot vērā inflāciju) stundas minimālo darba algas likmi.

Absolūti nepieciešama ir minimālās darba algas valstiska noteikšana Latvijā. Valsts iedzīvotāju pamatmasas ienākumu līmenis ir tik zems, ka valsts noteiktās minimālās darba algas mēneša likme Ls 50 2000. gadā ir šajā jomā nozīmīgs sociālais pīlārs. Sastādot 2001. gada valsts budžetu, izvirzīts priekšlikums minimālo algu paaugstināt līdz Ls 60. Problēma pārvērtās par nopietnu strīda ābolu. Vieni ekonomisti kaislīgi pierādīja, ka budžetam tas nav pa spēkam, pat pieaugot IKP par prognozētiem 4%–5%. Citi ekonomisti, arī LB, dedzīgi pierādīja, ka augstāka minimālā darba alga svētīgi atsauksies tautsaimniecībā, vairos nodokļu iemaksas budžetā.

Darba algas līmenis ir cieši saistīts ar sociālā nodokļa iemaksām sociālajā budžetā, kas ir pensiju izmaksas avots. Turklāt nedrīkst aizmirst plašo praksi algu izmaksāt, apejot grāmatvedību, nemaksājot ne ienākuma, ne sociālo nodokli. Arī daudzu darbinieku kategoriju algas ir atvasinātas no minimālās darba algas. Neatliekama prasība ir minimālās darba algas regulāra indeksācija (paaugstināšana) atkarībā no inflācijas tempa (patēriņa cenu indeksa dinamikas).

Bezdarba sekas. Bezdarbs visupirms nozīmē, ka netiek pilnībā izmantots, daļēji paliek dīkā "cilvēciskais kapitāls", viens no aktīvākajiem ražošanas resursiem. Tādējādi reālais kopprodukts ir mazāks par potenciālo, kas samazina iedzīvotāju patēriņa un uzņēmējiem investīciju iespējas. Pastāvot

ilgstošam bezdarbam, tiek zaudētas darba iemaņas un kvalifikācija. Rodas neatgriezeniski tautsaimnieciski zaudējumi lielos apmēros.

Vislielākais cietējs ir pats bezdarbnieks, viņa ģimene. Autoram nācās būt bezdarbnieku ģimenē Hamburgā. Raksturīgi, ka bezdarbnieki visupirms žēlojās par īpašu morālo depresiju. Diendienā no rīta celties ar apziņu, ka tev nav jāiet darbā, ka tavas darba iemaņas, zināšanas, kvalifikācija nav sabiedrībai vajadzīgas, morāli nospiež cilvēku, negatīvi iespaido bezdarbnieka psihi, gaisotni ģimenē. Nemitīgi moka jautājums, "ko diena nākamā mums sola", neziņa, kad bezdarbs beigsies. Saņemdama bezdarbnieka pabalstu, ģimene pārtikai, neatliekamiem izdevumiem netaupa. Jāatliek ir ilgstošās lietošanas patēriņa priekšmetu iegāde vai atjaunošana (jaunas automašīnas pirkšana). Rodas problēmas ar bērnu maksas izglītošanu. Tā ir realitāte, ka tirgus ekonomikas apstākļos cilvēki visvairāk baidās no bezdarba morālu apstākļu dēļ.

36.5. Inflācija un bezdarbs

Inflācija un bezdarbs nav savienojami. Saskaņā ar vienkāršo Dž. Keinsa modeli mērenā inflācija rosina ražošanu, pakalpojumu sniegšanu, pieprasījumu kā aktīvu piedāvājumu izvēršanas katalizatoru. Ideālā variantā, pastāvot pilnai nodarbinātībai, cenas ir stabilas. Reālā saimniekošanā ideāli modeļi īstenojas reti.

Fīlipsa līkne, klasiskais variants. 1958. gadā angļu ekonomists A. Fīlipss publicēja statistisku pētījumu par bezdarba un algas pieauguma samēriem Anglijā laikā no 1862. līdz 1957. gadam. Šis nelielais darbs, kura apjoms bija tikai 17 lpp., drošu soli iegāja ekonomikas vēsturē.

Galvenais šinī rakstā bija divi secinājumi: *pirmkārt*, jo augstāku vilni sit inflācija, jo mazāks ir bezdarbs; *otrkārt*, augsta inflācija un liels bezdarbs ir nesavienojamas parādības.

Šīs sakarības skaidri vērojamas divās shēmās.

36.2. shēma

Fīlipsa līkne (koncepcija)

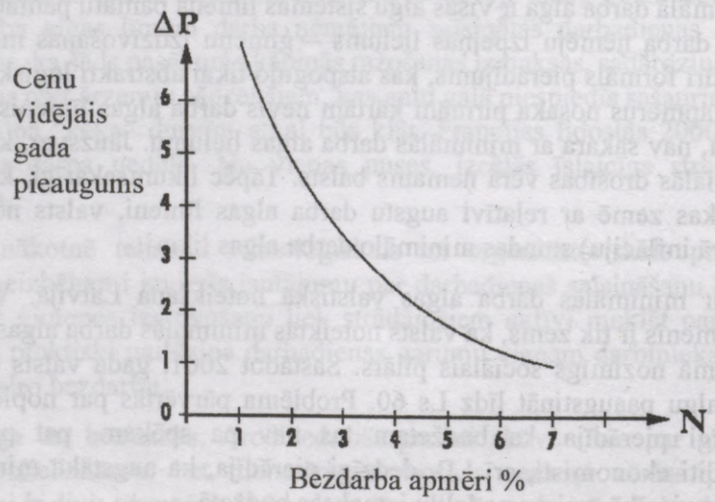

36.3. shēma

Reālā informācija (20. gs. 60. gadi)

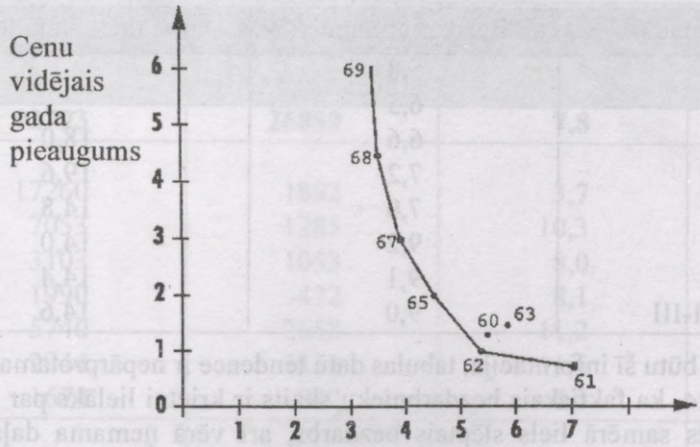

Fīlipsa līknes teorētiskais skaidrojums. Reālā ekonomika ar tās daudzšķautņaino motivāciju ir variantiem pārbagāta. Prasība pēc līdzsvara ne vienmēr īstenojas. Tirgus "neredzamā roka" ne visu pašregulēšanas režīmā pēc atgriezeniskās saites signāliem spēj ideāli nokārtot. Šī iemesla dēļ darbaspēka tirgū var veidoties dažādas disproporcijas. Šādas novirzes kļūst jo izteiktākas, jo vairāk ekonomika tuvojas pilnai nodarbinātībai. Jāatgādina, ka darbaspēka tirgū ir daudz atšķirīgu segmentu, ka darbaspēks ar noteiktu specialitāti un kvalifikāciju ir izkaisīts pa daudziem rajoniem, teritorijām. Pilnīgi dabiski, ka ne visos segmentos un ne katrā rajonā piedāvājuma un pieprasījuma līdzsvars īstenojas bez vismazākām novirzēm. Tirgus nespēj pilnā mērā šīs novirzes vai nopietnākas disproporcijas likvidēt. Ir lielas grūtības ar darbinieku pārkvalificēšanu. Ne vienmēr ir pieejama informācija par vakantām darbavietām dažādu valstu rajonos. No darbavietu radīšanas var atpalikt infrastruktūras veidošana.

Īpaša loma cenu veidošanā un bezdarba regulēšanā ir diviem vareniem spēkiem – monopoliem un arodbiedrībām. Jo tuvāk ekonomika ir pilnai nodarbinātībai, jo grūtāk uzņēmumiem nokomplektēt darbinieku kolektīvu ar nepieciešamajiem augstas kvalifikācijas speciālistiem. Nesnauž arī arodbiedrības: tās izmanto situāciju, speciālistu trūkumu, lai paceltu darba algu. Pamattēze, kas izriet no Fīlipsa empīriskām līknēm, gūst savu teorētisku izskaidrojumu, bet izrādās, ka iespējami ekonomiski procesi un cēloņsakarības, ko teorija nemaz neparedz. Runa ir par stagflāciju, kad aug cenas un vēršas plašumā bezdarbs. Stagflācijas cēloņi izskaidroti mācību līdzekļos par naudu un par ciklisko attīstību.

36.6. Bezdarbs Latvijā

Pārejas perioda īpatnības, neatkarīgas tapšanas grūtības nevarēja neskart arī bezdarba problēmu. Pievērsīsimies jaunākajiem datiem.

Cik Latvijā ir bezdarbnieku? Visupirms minēsim valsts statistikas datus.

36.2. tabula

Bezdarba līmenis (perioda beigās)% no ekonomiski aktīvajiem iedzīvotājiem[1]

Gads	Bezdarba līmenis	Darba meklētāju īpatsvars
1993	5,8	...
1994	6,5	...
1995	6,6	18,0
1996	7,2	19,6
1997	7,0	14,8
1998	9,2	14,0
1999	9,1	14,4
2000 I-III	9,0	14,6

Lai cik nepilnīga arī būtu šī informācija, tabulas datu tendence ir nepārprotama: bezdarbs pieaug. Datu nepilnība saistās ar to, ka faktiskais bezdarbnieku skaits ir krietni lielāks par reģistrēto bezdarbnieku skaitu. Tiek ignorēts samērā liels slēptais bezdarbs, arī vērā ņemama daļa agrāro bezdarbnieku. Oficiāla bezdarba statistika, kad tiek uzskaitīti tikai reģistrētie bezdarbnieki, rāda krietni mazāku līmeni, nekā tas ir patiesībā, tik svarīgā sociālā jautājumā dezinformējot ekonomikas valsts orgānus. Tā netiek reģistrēti tie bezdarbnieki, par kuriem nav samaksāts sociālais nodoklis. Tas attiecas arī uz tiem bezdarbniekiem, kas strādājuši valsts uzņēmumos. Tas ir viens no iemesliem, kāpēc darba meklētāju īpatsvars būtiski atšķiras no reģistrēto bezdarbnieku skaita (sk. 36.2. tabulu).

Samazinās ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaits. Bezdarba līmenis procentos ir atkarīgs ne tikai no reģistrēto bezdarbnieku skaita, bet arī no ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaita. Pēdējam ir raksturīga samazināšanās tendence. 1995. gadā vecuma grupā no 15 līdz 60 gadiem bija 1 275 000 ekonomiski aktīvo iedzīvotāju, bet 2000. gada 1. janvārī to bija vairs tikai 1 200 000. Cēlonis – iedzīvotāju novecošana. Viens no Statistikas komitejas apsekojumiem liecina, ka 1995. gada novembrī darbu meklēja 18,9% visu aktīvo iedzīvotāju. 2000. gada vasarā bezdarbs samazinājās, oktobrī reģistrēto bezdarbnieku skaits noslīdēja līdz 7,8%.

Bezdarba apmēru prognoze. Šā jautājuma būtību vislabāk var izprast, salīdzinot divas prognozes: iekšzemes kopprodukta un nodarbinātības prognozi.

36.3. tabula

IKP un nodarbinātības pronoze[2]

	1995 fakts	1996	1997	1998 prognoze	1999	2000	2001
Bezdarba līmenis (gada beigās) % no ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem	6,6	7,2	6,7	9,0	10,0	11,0	11,0
IKP % pret iepriekšējo gadu	-1,6	2,0	2,6	3,3	4,2	5,0	5,5

Finansu ministrijas prognoze pilnā mērā neīstenojās. IKP dinamika oficiāli tika lēsta: 1997. gadā – +8,6%, 1998. gadā – +3,9%, 1999. gadā – +0,1%.

Tabulas dati ir pilnīgā pretrunā ar Oukena likumu: pieaugot iekšzemes kopproduktam, bezdarba apmērs nemitīgi vēršas plašumā. Tam ir vairāki izskaidrojumi: *pirmkārt*, samazinās aktīvo iedzīvotāju skaits (prognozējamā migrācija, nelabvēlīga demogrāfiska situācija, pieaugošais pensionāru skaits, jaunu darbaroku piedāvājuma samazināšanās darbaspēka tirgū); *otrkārt*, struktūras izmaiņas sekmēs ražotņu izveidošanos ar mazāku darbietilpību.

Bezdarbs teritoriālā skatījumā. Valsts vidējie bezdarba rādītāji nerada pareizu priekšstatu par bezdarba līmeni Latvijas teritorijā.

[1] Latvijas ikmēneša biļetens. 12/1997, 8. lpp., 5/2000, 10. lpp., Neatkarīgā Rīta Avīze, 20.06.2000.
[2] Finansu ministrijas prognoze.

36.4. tabula

Reģistrēto bezdarbnieku skaits un bezdarba līmenis valsts pilsētās un rajonos 2000. gada oktobrī[1]

	Bezdarbnieku skaits mēneša beigās	No tiem ilgstoši bezdarbnieki (ilgāk par gadu)	Bezdarba līmenis	Bezdarbnieku pabalstu saņēmēju skaits
Pavisam:	**92793**	**26899**	**7,8**	**37476**
Pilsētās:				
Rīga	17260	1892	3,7	7919
Daugavpils	7053	1285	10,3	...
Jelgava	3103	1053	8,0	...
Jūrmala	1990	422	8,1	691
Liepāja	5740	2653	11,2	...
Rēzekne	2944	1331	11,5	...
Ventspils	1674	330	6,5	...
Rajonos (izlase):				
Alūksnes	946	308	9,4	437
Balvu	2686	1561	21,3	664
Bauskas	1871	368	8,5	974
Cēsu	1640	312	6,6	864
Daugavpils	2615	1019	18,0	4190
Dobeles	1913	595	10,0	781
Gulbenes	1078	338	9,0	509
Jelgavas	1499	362	10,9	1753
Jēkabpils	2984	1053	12,4	1146
Krāslavas	3644	1758	22,1	1191
Kuldīgas	1326	216	9,2	819
Liepājas	1942	667	11,8	2143
Limbažu	1115	178	6,8	705
Ludzas	3090	1505	19,1	851
Ogres	1280	100	5,2	768
Rēzeknes	4421	2253	25,4	1853
Rīgas	3605	367	6,3	1858
Tukuma	1520	230	7,0	861

Ja mēs pārietu uz pagastu līmeni, tad bezdarba rādītāji, it sevišķi Latgalē, strauji pieaugtu, pat dubultotos. 36.4. tabulas dati rāda visai lielu bezdarba līmeņa diferenciāciju. Nepieciešama plaša un vispusīga valdības apstiprināta nacionālās ekonomikas attīstības programma Latgales rajoniem, jo tikai tā var mazināt šī novada bezdarba līmeni. Reģistrēto bezdarbnieku statistika nedod pareizu priekšstatu par patieso bezdarba apmēru Latvijā. Pēdējais valsts statistikas pārvaldes speciāls apsekojums deva atšķirīgu rezultātu, maijā nevis 9,1%, bet pāri par 14%.

Vakantās darbavietas. Vienlaikus ar bezdarbu tautsaimniecībā ir arī brīvas darbavietas. 1996. gada novembrī to kopējais skaits bija 2291, no tām sabiedriskajā sektorā – 1186, privātajā – 1106. Brīvo darbavietu salīdzinājumā ar reģistrēto bezdarbnieku skaitu bija 2,5%.

Pēc nodarbinātības dienesta datiem 2000. gada maijā vakantu darbavietu bija vairāk nekā četri tūkstoši. Kādās nozarēs ir vislielākais darbaspēka pieprasījums? Daudz pieprasa šuvēju. To darba samaksa pēc sava līmeņa neatbilst darbaspēka patēriņam, tāpēc piedāvājums paliek neapmierināts. Pieprasīti ir celtnieki, it sevišķi tādi, kas apguvuši vairākas celtniecības specialitātes. Galvenā problēma ir tā, ka bezdarbnieki pēc kvalifikācijas, aroda prasmes neatbilst darbaspēka konkrētam piedāvājumam. Arvien vairāk prasa darbiniekus, kas prot angļu valodu, strādāt ar datoru, vadīt automašīnu, kam ir pieredze samērā šaurā specialitātē. Vakanto darbavietu aizpildīšanu traucē arī tīri psiholoģiski faktori. Rīgā bezdarbniekiem nav vēlēšanās strādāt par konduktoriem, pievilcīgs nav visādu nozaru aģentu darbs.[2] Vakanto darbavietu īpatsvars sasniedzis 3,9%.

Ilgstošais bezdarbs. Kā rāda 36.5. tabulas dati, tam raksturīga samazināšanās tendence.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 10/2000. 57. lpp.
[2] Neatkarīgā Rīta Avīze, 20.06.2000.

Reģistrēto bezdarbnieku sadalījums pēc dzimuma un vecuma[1]

36.5. tabula

(perioda beigās)

		Pavisam	Vīrieši	tai skaitā vecumā (gadi)						Sievietes	tai skaitā vecumā (gadi)					
				15-19	20-24	25-29	30-49	50-54	55-59		15-19	20-24	25-29	30-49	50-54	55-59
							Cilvēku skaits									
1996	XII	90819	41131	3065	5124	3815	20067	4400	4660	49688	3889	6085	6580	27474	5562	98
1997	XII	84934	34500	1479	4498	3251	16844	3847	4581	50434	2146	7284	7802	27219	5582	401
1998	XII	111383	46196	1707	5653	5069	22810	5098	5859	65187	2336	8525	9256	36269	7932	869
1999	III	120469	50960	1827	6377	5684	25113	5561	6398	69509	2428	9088	9928	38545	8523	997
	VI	120127	50514	1456	5943	5585	25252	5746	6532	69613	1931	8756	9839	39084	8999	1004
	IX	114296	47841	1415	5452	5228	23943	5560	6243	66455	2008	8430	9365	37147	8679	826
	XII	109497	46667	1353	5339	5054	23411	5509	6001	62830	1681	7853	8963	35312	8539	482
2000	III	108525	47635*	1342	5485	5123	23611	5738	6160	60890	1636	7735	8739	33809	8171	800
	VI	100580	43407	1025	4816	4580	21521	5444	5707	57173	1347	7121	8230	31704	7633	1138
							Procentos no kopskaita									
1996	XII	100	45,3	3,4	5,6	4,2	22,1	4,9	5,1	54,7	4,3	6,7	7,2	30,3	6,1	0,1
1997	XII	100	40,6	1,8	5,3	3,8	19,8	4,5	5,4	59,4	2,5	8,6	9,2	32,0	6,6	0,5
1998	XII	100	41,5	1,5	5,1	4,5	20,5	4,6	5,3	58,5	2,1	7,7	8,3	32,6	7,1	0,7
1999	III	100	42,3	1,5	5,3	4,7	20,9	4,6	5,3	57,7	2,0	7,5	8,3	32,0	7,1	0,8
	VI	100	42,1	1,2	5,0	4,7	21,0	4,8	5,4	57,9	1,6	7,3	8,2	32,5	7,5	0,8
	IX	100	41,9	1,2	4,8	4,6	20,9	4,9	5,5	58,1	1,7	7,4	8,2	32,5	7,6	0,7
	XII	100	42,6	1,2	4,9	4,6	21,4	5,0	5,5	57,4	1,5	7,2	8,2	32,3	7,8	0,4
2000	III	100	43,9*	1,2	5,0	4,7	21,8	5,3	5,7	56,1	1,5	7,1	8,1	31,2	7,5	0,7
	VI	100	43,2	1,0	4,8	4,6	21,4	5,4	5,7	56,8	1,3	7,1	8,2	31,5	7,6	1,1

*Ar 2000. gada 1. ceturksni vīriešu kopskaitā ir iekļauti arī vīrieši vecumā virs 60 gadiem.

[1] Nodarbinātības valsts dienesta dati.

36.6. tabula

Reģistrēto bezdarbnieku nacionālais sastāvs[1]

(perioda beigās)

		Pavisam	latvieši	krievi	baltkrievi	poļi	ukraiņi	lietuvieši	ebreji	citas tautības
					Cilvēku skaits					
1996	XII	90819	44890	33321	4868	2672	2481	1316	169	1102
1997	XII	84934	45621	28366	4102	2393	2090	1225	139	998
1998	XII	111383	55219	40678	5481	3242	3367	1630	204	1562
1999	III	120469	58924	44650	5933	3508	3698	1770	213	1773
	VI	120127	59114	44154	5919	3545	3660	1710	220	1805
	IX	114269	56337	41889	5591	3319	3514	1661	215	1770
	XII	109497	53641	40242	5476	3256	3335	1628	199	1720
2000	III	108525	53690	39515	5374	3222	3257	1642	170	1655
	VI	100580	49781	36391	5027	3175	2986	1492	168	1560
					Procentos no kopskaita					
1996	XII	100	49,4	36,7	5,4	2,9	2,7	1,5	0,2	1,2
1997	XII	100	53,7	33,4	4,8	2,8	2,5	1,4	0,2	1,2
1998	XII	100	49,6	36,5	4,9	2,9	3,0	1,5	0,2	1,4
1999	III	100	48,9	37,1	4,9	2,9	3,1	1,5	0,2	1,5
	VI	100	49,2	36,8	4,9	3,0	3,0	1,4	0,2	1,5
	IX	100	49,3	36,6	4,9	2,9	3,1	1,5	0,2	1,5
	XII	100	49,0	36,7	5,0	3,0	3,0	1,5	0,2	1,6
2000	III	100	49,5	36,4	4,9	3,0	3,0	1,5	0,2	1,5
	VI	100	49,5	36,2	5,0	3,1	3,0	1,5	0,2	1,5

[1] Nodarbinātības valsts dienesta dati.

36.7. tabula

Reģistrēto bezdarbnieku sastāvs pēc izglītības līmeņa[1]

(perioda beigās)

		Pavisam	tai skaitā ar izglītību				
			augstāko	vidējo speciālo	arodizglītību	vidējo vispārējo	pamata un nepabeigtu pamata
			Cilvēku skaits				
1996	XII	90819	5471	19343	13231	30335	22439
1997	XII	84934	5166	18397	13895	25620	21856
1998	XII	111383	7569	23827	18538	34821	26628
1999	III	120469	8253	25712	20114	37800	28600
	VI	120127	8645	25881	19929	37790	27882
	IX	114296	8441	24641	19215	35884	26115
	XII	109497	7787	23396	19365	33843	25106
2000	III	108525	7412	22783	20075	32910	25345
	VI	100580	6983	21169	19142	30025	23261
			Procentos no kopskaita				
1996	XII	100	6,0	21,3	14,6	33,4	24,7
1997	XII	100	6,1	21,7	16,3	30,2	25,7
1998	XII	100	6,8	21,4	16,6	31,3	23,9
1999	III	100	6,9	21,3	16,7	31,4	22,7
	VI	100	7,2	21,5	16,6	31,5	23,2
	IX	100	7,4	21,6	16,8	31,4	22,8
	XII	100	7,1	21,4	17,7	30,9	22,9
2000	III	100	6,8	21,0	18,5	30,3	23,4
	VI	100	6,9	21,1	19,0	29,9	23,1

[1] Nodarbinātības valsts dienesta dati.

36.8. tabula

Reģistrēto bezdarbnieku sastāvs pa profesiju grupām[1]

		Pavisam	tai skaitā										
			likumdevēji, amat-personas, vadītāji	vecākie speciālisti	speciālisti	kalpotāji	pakalpojumu, tirdzniecības darbinieki	kvalificēti lauksaimniecības, zivsaimniecības darbinieki	kvalificēti strādnieki un amatnieki	iekārtu un mašīnu operatori, montieri	vienkāršās profesijas	armijas profesijas	bez profesijas
							Cilvēku skaits						
1996	XII	90819	1874	5169	6407	5118	9473	3989	17351	13386	23555	15	4482
1997	XII	84934	1775	4797	6440	5234	10563	3711	13866	11082	22844	28	4594
1998	XII	111383	2770	5451	7830	6797	13592	6139	20359	14202	28931	47	5265
1999	III	120469	3049	5684	8325	7289	15211	6235	22234	15448	31034	47	5913
	VI	120127	3229	5778	8421	7327	15484	6114	21727	15961	30484	55	5547
	IX	114296	3171	5608	8111	7033	15204	5358	20082	15065	29189	61	5414
	XII	109497	3048	5109	7781	6624	15014	4478	19021	14534	28604	66	5218
2000	III	108525	2967	4517	7986	6446	15056	3989	18810	14458	28771	69	5456
	VI	100580	2814	4093	7353	6044	14114	3722	16920	13999	26497	69	4955
							Procentos no kopskaita						
1996	XII	100	2,1	5,7	7,1	5,6	10,4	4,4	19,1	14,8	25,9	0,0	4,9
1997	XII	100	2,1	5,6	7,6	6,2	12,4	4,4	16,3	13,1	26,9	0,0	5,4
1998	XII	100	2,5	4,9	7,0	6,1	12,2	5,5	18,3	12,8	26,0	0,0	4,7
1999	III	100	2,5	4,7	6,9	6,1	12,6	5,2	18,5	12,8	25,8	0,0	4,9
	VI	100	2,7	4,8	7,0	6,1	12,9	5,1	18,1	13,3	25,4	0,0	4,6
	IX	100	2,8	4,9	7,1	6,2	13,3	4,7	17,6	13,2	25,5	0,0	4,7
	XII	100	2,8	4,7	7,1	6,0	13,7	4,1	17,4	13,3	26,1	0,0	4,8
2000	III	100	2,7	4,2	7,4	5,9	13,9	3,7	17,3	13,3	26,5	0,1	5,0
	VI	100	2,8	4,1	7,3	6,0	14,0	3,7	16,8	13,9	26,4	0,1	4,9

[1] Nodarbinātības valsts dienesta dati.

36.9. tabula

Reģistrēto bezdarbnieku sastāvs pēc darba stāža

		Pavisam	tai skaitā			
			bez darba stāža		ar darba stāžu	
			vīrieši	sievietes	vīrieši	sievietes
		Cilvēku skaits				
1996	XII	90819	4368	5787	36763	43901
1997	XII	84934	3274	5497	31226	44937
1998	XII	111383	3319	5923	42877	59264
1999	III	120469	3690	6471	47270	63038
	VI	120127	3236	6068	47278	63545
	IX	114296	3053	6246	44788	60209
	XII	109497	2927	5823	43740	57007
2000	III	108525	3070	5862	44565	55028
	VI	100580	2548	5347	40859	51826
		Procentos no kopskaita				
1996	XII	100	4,8	6,4	40,5	48,3
1997	XII	100	3,8	6,5	36,8	52,9
1998	XII	100	3,0	5,3	38,5	53,2
1999	III	100	3,1	5,4	39,2	52,3
	VI	100	2,7	5,0	39,4	52,9
	IX	100	2,7	5,4	39,2	52,7
	XII	100	2,7	5,3	39,9	52,1
2000	III	100	2,8	5,4	41,1	50,7
	VI	100	2,6	5,3	40,6	51,5

36.10. tabula

Bezdarbnieku skaits, kuri nosūtīti (ar Nodarbinātības valsts dienesta norīkojumu) uz profesionālo apmācību vai pārkvalificēšanos

	2000 I-VI	2000 VI
Nosūtīti uz profesionālo apmācību vai pārkvalificēšanos – pavisam	5149	371
no tiem sievietes	3230	184
Pabeiguši apmācību vai pārkvalificējušies – pavisam	3536	1041
no tiem sievietes	2173	598
Nosūtīti algotā pagaidu sabiedriskajā darbā	5667	681

2000. gada 6 mēnešos uz profesionālo apmācību vai pārkvalificēšanos nosūtīti 4,8% no bezdarbnieku kopskaita.

Bezdarba diferenciācijas cēloņsakarības. 36.4. tabula satur bagātu informāciju bezdarba analīzei. *Pirmkārt*, vismazāk reģistrēto bezdarbnieku ir Rīgā. Tas arī saprotams, jo Rīgā ir koncentrēta ievērojama daļa Latvijas tautsaimniecības, atrodas liels skaits valsts un pašvaldību iestāžu.

Otrkārt, vislielākais bezdarbnieku skaits ir Latgales lauku rajonos. Rēzeknes rajons ir pirmajā vietā (26,9%); pēc tam seko Balvu rajons (22,6%), Krāslavas rajons (22,3%), Daugavpils rajons (21,6%), Ludzas rajons (19,7%).

Treškārt, neskatoties uz Liepājas ostas attīstības investīcijām, Liepājas pilsēta bezdarba jomā starp pilsētām ir pirmajā vietā ar 13,3% reģistrēto bezdarbnieku. Augsts bezdarba līmenis ir Rēzeknē (12,4%), Daugavpilī (12,2%). Zems bezdarbs, bet augstāks nekā Rīgā, ir Ventspilī (6,9%).

Ceturtkārt, pateicoties Rēzeknes ekonomiskajai zonai, Rēzeknes pilsētā bezdarbs ir zemāks nekā Liepājā (12,2%).

Piektkārt, daži lauku rajoni ar pilsētu centriem ir Rīgas "guļamrajoni" un tāpēc tur ir relatīvi maz bezdarbnieku. Ogres rajonā ir viszemākais reģistrētā bezdarba līmenis un (5,7%), tikai mazliet augstāks līmenis nekā Rīgā un zemāks nekā Ventspilī. Tukuma rajons seko Ogres rajonam (7,6%). Augstāks par Ogres rajonu, bet zemāks bezdarbs nekā Tukuma rajonā ir Rīgas rajonā (6,9%).

Sestkārt, Latgalē augsts bezdarba līmenis ir Daugavpilī (12,2%). Ar zemu bezdarba līmeni nevar lepoties Jelgavas pilsēta (9,2%). Iemesls – rūpnīcu, t. sk. RAF dīkstāve.

Septītkārt, nemākulīga tūrisma, t. sk. vīzu izsniegšanas politika sagrāva tādu lielisku kūrortu kā Jūrmalas pilsētu, tāpēc bezdarba oficiālais līmenis tur sasniedz 9,0% – augstāks par Latvijas vidējo rādītāju.

Astotkārt, aktīva vietējā saimniecība Cēsu rajonā nodrošināja samērā mazu bezdarba līmeni (7,3%).

Augstā reģistrētā bezdarba līmeņa cēlonis Latvijā ir galvenokārt zemais IKP līmenis – 1847 cilvēku ar nepārprotamu mazināšanās tendenci nav glābiņš bezdarba ziņā. Ekonomiski aktīvu iedzīvotāju skaits ir vēl krietni mazāks nekā minētie emigrācijas skaitļi. Dažu ekonomistu cerība par nepilsoņu masveida emigrāciju, kas atrisinātu bezdarba problēmu, izrādījās tukšs politizēts sapnis.

Vecuma struktūra. No pirmā uzmetiena aina liekas visai dīvaina: pirmspensijas vecumā ir relatīvi vismazāk reģistrēto bezdarbnieku. Visvairāk bezdarbnieku vidū ir cilvēki brieduma gados ar lielu pieredzi un parasti arī ar augstu kvalifikāciju. Diemžēl grupa "30–40 gadi" nav sīkāk sadalīta. Lielākā daļa reģistrēto bezdarbnieku ir sievietes, kas arī saprotams: strukturālo pārkārtojumu apstākļos viņas vismazāk spējīgas turpmāk pārkvalificēties. Acīmredzot darbu visvairāk zaudēja rūpniecībā strādājošie, kas ir samērā jauni. Gados vecākas kantoru "žurkas" bija stingrāk sedlos un varēja vieglāk atrast darbu: viņu profesijas bija universālas.

Struktūra pēc nacionālā sastāva. Reģistrēto bezdarbnieku struktūra pēc nacionālā sastāva nerada pārsteigumu. Latviešu īpatsvars ir 49,4%, bet krievu, baltkrievu un ukraiņu kopējais īpatsvars ir mazliet mazāks – 47,7%. Vismazākais ir ebreju īpatsvars – 0,2%. Pamata kādiem politiska rakstura secinājumiem šajā jomā nav.

Izglītība un bezdarbs. Interesanti ir dati par reģistrētiem bezdarbniekiem pēc izglītības līmeņa 1996. gada nogalē. Vismazākais īpatsvars – tikai 6% – ir darbiniekiem ar augstāko izglītību. Ar 11,4% seko bezdarbnieki ar arodizglītību. "Rekordisti" – 33,5% – ir strādājošie ar vidējo vispārējo izglītību, un 25,1% – tie, kam ir tikai pamata vai nepabeigta pamata izglītība, tātad darba ņēmēji, kam nav profesionālās izglītības. Daudz (21,4%) ir bezdarbnieku ar vidējo speciālo izglītību. Acīmredzot profesionālās izglītības kvalitāte netiek augstu vērtēta. Visai nozīmīgs ir bezdarba sastāvs pa profesiju grupām.

Vai Latvijai vajadzīgi viesstrādnieki. Latvija ar savu lielo bezdarbnieku skaitu vēl lūdz atļauju nodarbināt zināmu skaitu augsti kvalificētu viesstrādnieku no citām valstīm. Galvenokārt tiek aicināti celtnieki no Zviedrijas, Polijas, Portugāles. Gadās, ka darbā tiek pieņemti nelegāli viesstrādnieki.

36.11. tabula

Viesstrādnieku darba izsaukumi būvniecībā[1]

Gadi	skaits	% no kopskaita valstī
1997	51	6,0
1998	142	13,7
1999	187	14,0
2000*	88	8,4

*Deviņos mēnešos

Situāciju ar būvstrādniekiem pēc specialitātes rāda 36.12. tabula.

[1] Valsts nodarbinātības dienests/Latvijas Celtnieku arodbiedrība.

36.12. tabula

Valsts nodarbinātības dienesta reģistrēto viesstrādnieku darba izsaukumi būvniecībā 2000. gada 9 mēnešos

direktors	5	būvniecības tehnologs	1	būvelektriķis	3
ģenerāldirektors	2	būvinženieris	2	pārvaldnieks	1
izpilddirektors	1	elektroinženieris	3	priekšsēdētājs	1
komercdirektors	2	metāla konstrukciju atslēdznieks	1	uzstādes akmeņkalis	8
meistars	2	būvdarbu ūdenslīdējs	1	asfaltbetona iekārtas operators	1
vadītājs	3	kvalitātes konsultants	2	elektromontieris	7
valdes loceklis	1	būvkonstrukciju montētājs	3	montētājs	18
pamatdarbu struktūrvien. vad.	1	izolētājs	5	celtņa vadītājs	3
darbu vadītājs (celtn.)	4	stiklinieks	2	betonētājs	5

Vai celtniecībā patiešām ir kvalificētu darbinieku deficīts? Vieni celtniecības firmu pārstāvji uz šo jautājumu kategoriski atbild "jā", uzskatot, ka būvstrādnieki bezdarbnieki nav jauno celtniecības tehnoloģiju speciālisti. Citi celtnieku deficītu noliedz: starp celtniekiem bezdarbniekiem ir pietiekami daudz speciālistu, kas pēc īsas apmācības spēj sekmīgi konkurēt ar ārzemju viesstrādniekiem. Turklāt viesstrādnieki ir dārgs prieks: Zviedrijas celtniekam, kas uz laiku atbraucis uz Latviju, jāmaksā pēc Zviedrijas darba likmēm un sociālās aprūpes normām. Oficiālie dati par viesstrādniekiem vēl nerāda īsto ainu. Daļu šo viesstrādnieku, kas dzimtajā pusē nevar atrast darbu, ir gatavi strādāt kā melnstrādnieki par labu samaksu, atņemot darbu vietējiem bezdarbniekiem. Atsevišķā gadījumā kādu jaunās tehnoloģijas speciālistu ir lietderīgi aicināt kā būvdarbu konsultantu. Citi viesstrādnieki ir lieks balasts.

Šī problēma plašākā nozīmē skar ne tikai celtniekus, bet arī SIA "Lattelekom" darbiniekus, strādniekus, kas mūsu pašmāju rūpnīcās spēj ražot to, ko šodien par krietni dārgāku naudu pasūta ārzemēs. Viesstrādnieku aicināšana vairo bezdarbu Latvijā, kavē pašu bezdarbniekiem apgūt moderno tehnoloģiju.

Kā pārvarēsim bezdarbu. Runa ir par piespiedu bezdarbu. Tā pamats ir investīcijas un vēlreiz investīcijas. 1812 jaunas darbavietas nepilnu divu gadu laikā radīja Pasaules bankas (PB) finansētā Lauku atbalsta programma ar maziem aizdevumiem (līdz 3000 latu). PB projektu realizēja trīs Latvijas bankas: Hipotēku un zemes banka (HZB), "Pareksa banka" un Tranzītbanka. Palīdzīgu roku sniedza arī Latvijas valdība. 1999. gadā un 2000. gadā no valsts budžeta tika sniegts līdzfinansējums 410 000 latu apmērā. 2001. gadā, cerams, sāks darboties "Sapard" ES projekts, kas tāpat domāts darba nodrošināšanai lauku rajonos.

Radītas jaunas darbavietas. Samazināt bezdarbu – viena no atbildīgākajām valsts rūpēm. Viens projekts vidēji nodrošina astoņas jaunas darbavietas. Tas nav daudz. Tomēr kopā 1999. gadā valsts atbalstītie projekti, pateicoties Reģionālajam fondam, nodrošināja ar darbu 3452 cilvēkus. Jaunu darbavietu radīšana prasa līdzekļus. Reģionālajam fondam viena jauna darbavieta izmaksāja Ls 1351. Zemnieku saimniecību projektos šīs izmaksas ir par Ls 225 lielākas. Ir arī projekti divreiz lētākām darbavietām, sevišķi Latgalē.

Diemžēl maz projektu ir rūpniecībā (bez kokapstrādes), bet tieši rūpniecība spējīga radīt relatīvi lielu jaunu darbavietu skaitu.[1]

2000. gada pieteikumi. Sausā skaitļu valoda daudz ko liecina. Līdz 1. augustam bija saņemti 139 pieteikumi. Ja salīdzina ar iepriekšējo gadu, tad aktivitāte no pagastiem ir lielāka. 1999. gadā no 29 pašvaldībām nebija saņemts neviens pieteikums. 2000. gadā pieteikumi bija no visiem reģioniem. Slinki ir Aizkraukles un Liepājas rajons – neviena pieteikuma. Pirmais pieteikums iesniegts no Cēsu rajona. Visaktīvākie ir Latgales rajoni. Līderu lomā ir Preiļu rajons – 27 pieteikumi. Rēzeknes rajonā, kur valda vislielākais bezdarbs, pieteikumu skaits ir tikai 8.[2]

[1] Valsts nodarbinātības dienesta dati.
[2] Valsts nodarbinātības dienesta dati.

Arī 2000. gadā visvairāk projektu – 70 – saistīti ar lauksaimniecību. Pozitīvi ir tas, ka samazinās projektu skaits, kas neparedz koksnes tālāko apstrādāšanu.

Pieaugusi projektu daudzveidība, sākot ar jaudīgu mežizstrādes tehniku un beidzot ar apkures katlu ierīkošanu.[1] 36.13. tabula rāda, kādu ekonomisku efektu (nodarbinātību, investīcijas, IKP pieaugumu) sniedz valsts atbalstāmi projekti.

36.13. tabula

Projektu realizācijas ietekme uz īpaši atbalstāmo reģionu ekonomiku (pieaugums % pret situāciju, ja projekti netiktu realizēti)[2]

Rajons	Nodarbinātība	Investīcijas	IKP
Balvu	0,6	22	0,7
Krāslavas	2,3	69	3,6
Ludzas	0,6	21	1,0
Preiļu	1,2	30	1,7
Rēzeknes	0,9	37	1,3

Bezdarbnieku pabalsti. Tā ir viena no asākajām bezdarba sociālajām problēmām. Šai problēmai ir trīs aspekti: pirmais – kāds ir to bezdarbnieku īpatsvars, kam ir tiesības saņemt pabalstu; otrs – cik liels ir bezdarbnieku pabalsts, salīdzinot ar darba algu; trešais, cik ilgi var saņemt šo pabalstu.

2000. gada maijā Latvijā bezdarba pabalstu saņēmēju īpatsvars līdzinājās 38% no reģistrētajiem bezdarbniekiem. Saskaņā ar likumu "Par obligāto sociālo apdrošināšanu" bezdarba gadījumā no 1997. gada 1. jūnija bezdarbnieku pabalstu ir tiesīgas saņemt tikai tās personas, kurām ir piešķirts bezdarbnieku statuss (reģistrētie bezdarbnieki) un par kurām ir veiktas sociālās apdrošināšanas iemaksas ne mazāk kā deviņus mēnešus 12 mēnešu laikā pirms bezdarbnieku statusa iegūšanas. Kādi faktori nosaka bezdarbnieka pabalsta lielumu?

Pirmkārt, bezdarbnieka pabalsta apmērus nosaka proporcionāli apdrošināšanas stāžam. *Otrkārt*, atkarībā no bezdarba ilguma. *Treškārt*, atkarībā no vidējās apdrošināšanas, no iemaksas, no algas.

Bezdarbnieka pabalsta ilgums ir ierobežots ar deviņiem mēnešiem 12 mēnešu laikā no pabalsta piešķiršanas dienas.

No 2000. gada 1. janvāra saskaņā ar likumu "Par apdrošināšanu bezdarba gadījumam" ir noteikta jauna kartība bezdarbnieku pabalsta aprēķināšanai. Mainīts ir pabalsta lielums atkarībā no bezdarba ilguma apdrošināšanas stāža.

36.14. tabula

Vidējais bezdarbnieka pabalsts[3]

Gadi	Mēnesī latos
1997	31,10
1998	40,08
1999	48,07
2000 janvāris	46,41
maijs	46,33
septembris	41,21

[1] Valsts nodarbinātības dienesta dati.
[2] Turpat.
[3] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 10/2000, 56. lpp.

36.7. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Ekonomiski aktīvie iedzīvotāji – abu dzimumu personas, kas ir darba spējīgas un darbaspēka tirgū piedāvā savu darbaspēku materiālo labumu ražošanai un pakalpojumu sniegšanai. Ekonomiski aktīvo iedzīvotāju skaitā ietilpst gan strādājošie, gan nestrādājošie iedzīvotāji, kā arī personas, kas dien armijā. Runa ir tikai par tiem nestrādājošiem iedzīvotājiem, kas aktīvi meklē darbu neatkarīgi no tā, vai tie ir reģistrēti Nodarbinātības valsts dienestā, vai ne.
2. Ekonomiski neaktīvie iedzīvotāji – abu dzimumu personas neatkarīgi no vecuma, ieskaitot personas, kas jaunākas par darbspējas vecumu, kurus nevar pieskaitīt; a) ne pie nodarbinātiem iedzīvotājiem; b) ne arī pie bezdarbniekiem (mājsaimnieces, nestrādājošie invalīdi un pensionāri); kā arī c) mācību iestāžu audzēkņi un studenti darbspējas vecumā.
3. Tautsaimniecībā nodarbinātie iedzīvotāji, kas strādā a) sabiedriskā sektorā (valsts iestādēs un uzņēmumos, sabiedriskās organizācijās) un tanīs komercsabiedrībās, kur valsts kapitāla daļa ir 50% un vairāk; b) privātā sektorā (komercsabiedrībās ar valsts kapitāla daļu līdz 50%, visu veidu komercsabiedrībās bez valsts kapitāla daļas); c) individuālos uzņēmumos, arī zemnieku saimniecībās, piemājas un personīgās palīgsaimniecībās individuālā darbā nodarbinātie (individuālie mājsaimnieki, advokāti, mākslinieki utt.). Tajā neietilpst mācību iestāžu audzēkņi darbspējas vecumā, kas mācās, bet nestrādā algotu darbu.
4. Pilnīgā nodarbinātība – stāvoklis, kad darbs ir visiem tiem, kas to piedāvājuši darbaspēka tirgū, kad nav cikliska bezdarba.
5. Ilgstošais bezdarbnieks – persona, kas darbu nevar atrast ilgāk par 12 mēnešiem.
6. Bezdarba līmenis – Nodarbinātības valsts dienestā reģistrēto un bezdarbnieku statusu ieguvušo īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju kopskaitā.
7. Darba meklētāju īpatsvars – nestrādājošo darba meklētāju īpatsvars ekonomiski aktīvo iedzīvotāju kopskaitā.
8. Bezdarbnieka pabalsts – pabalsts, ko ir tiesīgas saņemt personas, kam ir bezdarbnieka oficiālais statuss un par kurām ir veiktas sociālās apdrošināšanas iemaksas ne mazāk kā deviņus mēnešus 12 mēneša laikā.
9. Bezdarba norma – izsaka attiecību starp bezdarbnieku skaitu un kopējo darbaspēka masu.
10. Oukena likums – likums, kas formulē cēloņsakarību starp IKP dinamiku un bezdarba līmeni matemātiskā formā.

36.8. Secinājumi

Viena no akūtām nelīdzsvarotības un nestabilitātes formām tautsaimniecībā ir bezdarbs. Mūsdienu tirgus ekonomikas teorija noraida kā aplamu uzskatu, ka pilnīgā nodarbinātība nozīmē to, ka visi darba spējīgie iedzīvotāji strādā. Šāda pieeja ir sociāli antihumāna un praktiski nespējama, jo ignorē zināma skaita cilvēku vēlmi un iespēju nestrādāt. Pilnīgā nodarbinātība visupirms nenozīmē, ka nav cikliska bezdarba. Šo principiālo tēzi var papildināt ar darbaspēka tirgus raksturojumu, kad visiem darbaspēka piedāvātājiem ir darbs. Bezdarbs var būt brīvprātīgs vai piespiedu. Tā frikcijas bezdarbs aptver tos brīvprātīgos bezdarbniekus, kas nolēmuši mainīt darbavietu (saturīgāku, atbilstošu specializācijai, labāk atalgotu, ar dāsnāku sociālo aprūpi utt.). Tādu darbavietu atrašana, kas darba meklētājam liekas piemērota, prasa laiku, bet darba meklētājs ir brīvprātīgs meklētājs, frikcijas bezdarba pārstāvis. Šai bezdarbnieku grupai pievienojas sievietes mātes, kas nolēmušas pašas audzināt savus bērnus. Ir arī zināms skaits sievu, kuras pilnīgi uztur vīrs un kurām nav nekādas vajadzības būt darbaspēka piedāvātājām darbaspēka tirgū.

Bezdarbs kā sociāls posts darba ņēmējiem bieži saistās ar tehnisko progresu, ar laika ekonomijas likumu. To dēvē par tehnoloģisko bezdarbu, no vienas puses, tā ir sociāla nelaime, bet, no otras puses, atspoguļo darba ražīgā spēka izaugsmi. Masveida bezdarbu ar tā sociāli negatīvām sekām var izraisīt principā progresīvas, reizē radikālas tautsaimniecības struktūras izmaiņas.

Latvijā bezdarba svārstības seko IKP svārstībām. Reģistrēto bezdarbnieku skaits ir krietni mazāks par faktisko bezdarbnieku skaitu. Galvenais cēlonis – nereģistrē tos, par kuriem darba devējs (arī valsts) nav samaksājis sociālos maksājumus.

Šī dīvainā nostāja liecina, ka darba ņēmējs ir pilnīgā atkarībā no darba devēja rīcības. Vēl mazāks ir bezdarbnieku pabalstu saņēmēju skaits. Pabalsta lielums pat samazinās un 2000. gada septembrī līdzinājās mazāk nekā pusei no viena iedzīvotāja pilna iztikas minimuma preču un pakalpojuma groza vērtīguma. Problēmas risinājums – IKP straujš pieaugums.

36.9. Pamatterminu tulkojums

Bezdarba dabiskā norma	*natural rate of unemployment*	естественная норма безработицы
Bezdarba līmenis	*the unemployed rate*	уровень безработицы
Bezdarbnieks	*unemployed person*	безработный
Bezdarbnieka pabalsts	*unemployment benefit*	пособие по безработице
Bezdarbs	*unemployment*	безработица
Darba meklētāju īpatsvars	*the rate of jobseekers*	удельный вес ищущих работу
Ekonomiski aktīvie iedzīvotāji	*economically active population*	экономически активное население
Ekonomiski neaktīvie iedzīvotāji	*economically inactive population*	экономически неактивное население
Ilgstošais bezdarbs	*long-term un employment*	длительная безработица
Pilnīgā nodarbinātība	*full-employment*	полная занятость
Tautsaimniecībā nodarbinātie iedzīvotāji	*employed persons in the economy*	население, занятое в народном хозяйстве

36.10. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāpēc bezdarbs tiek uzskatīts par makroekonomikas nestabilitātes izpausmi?
2. Kāda ir pilnīgās nodarbinātības būtība?
3. Kādi ir bezdarba veidi?
4. Kā jūs raksturotu brīvprātīgu un piespiedu bezdarbu?
5. Kāpēc Latvijā pamatots ir struktūras bezdarbs?
6. Vai Latvijā pastāv frikcijas bezdarbs? Cikliskais bezdarbs?
7. Kas raksturīgs agrārajam bezdarbam Latvijā?
8. Kāda ir kompensācijas teorijas būtība?
9. Kā dzīvokļu problēma iespaido bezdarbu?
10. Kāpēc netiek aizpildītas daļa vakantu darbavietu?
11. Kāpēc dažās valstīs, augot darbavietu skaitam, paralēli palielinās arī bezdarbs?
12. Kāpēc Latvijā ir vērā ņemams slēpts bezdarbs?
13. Kādas cēloņsakarības izsaka Oukena likums?
14. Kāpēc Latvijā Oukena likums nedarbojas?
15. Kā arodbiedrības cīnās par bezdarba mazināšanos?
16. Kāpēc minimālās darba algas noteikšana veicina bezdarbu?

17. Vai Latvijā nepieciešams valstiski noteikt minimālo darba algu?
18. Kas ir bezdarba norma?
19. Kāda ir bezdarba dabiskās normas būtība?
20. Kādas ir bezdarba sekas?
21. Kādi secinājumi un kāpēc izriet no Fīlipsa līknes?
22. Vai vienlaikus ir iespējama augsta inflācija un plaša apmēra bezdarbs?
23. Kāpēc Latvijā tiek prognozēts bezdarba pieaugums?
24. Kāpēc Latvijā pabalstus saņem mazāk par pusi reģistrēto bezdarbnieku?
25. Kas ir tipisks Latvijas bezdarbnieku struktūrai?

37. nodaļa. Valsts loma tirgus ekonomikā

37.1. Kāpēc nepieciešama valsts regulējošā iedarbība, pārejot no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku

37.1.1. Pārejas perioda specifika

Teorētiskais strīds starp keinsismu un monetārismu, starp pieprasījuma teoriju un piedāvājuma teoriju, par valsts lomu tirgus ekonomikā nedod atbildi uz 1. apakšnodaļas virsrakstā izvirzīto problēmu. Pārejas periodā risināmie jautājumi ir tik specifiski, pagātnes mantojums tik cieši iesakņojies sociāli ekonomiskajās attiecībās un cilvēku apziņā, ka arī valstij jārisina visai specifiski uzdevumi, kas gaužām sveši ir attīstītā un tradīcijām bagātā tirgus ekonomikas zemē. Līdz ar to Latvijā nevar bez savu realitāšu ievērošanas pilnībā pārņemt to pieredzi, kas ir mūsu kaimiņvalstīm Somijai, Zviedrijai, Dānijai. Šīs valstis ir gadu desmitiem ilgi attīstījušās pa tirgus ekonomikas plato un samēro gludo lielceļu. Tām ir savas problēmas un rūpes. Tirgus ekonomikas ratu dinamisko kustību traucē citi "sprunguļi".

Jāievēro vēl viena būtiska īpatnība: Latvijas iedzīvotāju vairākuma zemais dzīves līmenis. Tas daudzkārt atpaliek no tā, kas labklājības un sociālā jomā sasniegts mūsu tirgus saimniecības kaimiņiem.

Tas nebūt nenozīmē, ka šo un citu valstu pieredze mums ir vienaldzīga. Veidojot Latvijai savu mērķa koku (saskaņotu mērķu sistēmu), mums priekšā ir cēls paraugs. Vienlaikus nedrīkst ignorēt mūsdienu tirgus teorijas vispārējās atziņas. Pārejas perioda valsts ekonomiskās politikas stratēģijā un taktikā jāņem vērā gan reālās, objektīvi nosacītās nākotnes tendences, gan pagātnes drupas un rēgi, vakardienas sīkstums.

37.1.2. Kas kavēja tirgus ekonomikas veidošanos Latvijā?

Pirmkārt, brūkošā ekonomika. Straujš iekšzemes kopprodukta kritums attiecas visupirms uz 1991. un 1992. gadu. Tas ar mazām svārstībām turpinājās līdz pat 1995. gadam. Šinī gadā eksperti Latvijas iekšzemes kopprodukta līmeni lēsa kā pusi no 1990. gada līmeņa. Tiek uzsvērts, ka faktiskais iekšprodukta lielums varētu būt lielāks, jo statistika tikai daļēji spēj savos aprēķinos aptvert "ēnu ekonomikas" lielumu. Šim apgalvojumam ir arī pretarguments, jo nemitīgi auga importa kontrabanda. Bet imports samazina tīro eksportu un līdz ar to iekšzemes kopprodukta lielumu. Var hipotētiski pieņemt, ka kontrabandas imports līdzsvaro ar mīnusa zīmi neuztverto "ēnu ekonomikas" daļu, kas attiecīgi būtu lēšama ar plusa zīmi. Iekšzemes kopprodukta samazināšanos uz pusi 1995. gadā salīdzinājumā ar 1991. gadu netieši apliecina citi statistiski rādītāji. 1994. gadā privātais patēriņš līdzinājās 40% no 1990. gada līmeņa, kopējā pamatkapitāla veidošanās (investīcijas) attiecīgi 21,8%; apstrādājošā rūpniecība 1993. gadā salīdzinājumā ar 1990. gadu fiksēta 35% līmenī, celtniecība – 12%.

Otrkārt, stagflācija. Ražošanas un pakalpojumu samazināšanās notika vienlaikus ar inflāciju, nemitīgu gan patēriņa, gan ražošanas cenu celšanos. Patēriņa cenu indekss, pēc oficiālās statistikas, 1995. gada decembrī piecu gadu laikā bija pieaudzis vairāk nekā 85 reizes. Pēc mūsu vērtējuma, šis cenu pieaugums ir lielāks, jo cenu indekss tika rēķināts pēc novecojuša "patēriņa groza", kas izskaistināja realitāti. Šī stagflācija būtiski kavēja īstenot tirgus ekonomikas attīstībai vajadzīgo normālo fiskālo, monetāro un kredītpolitiku.

Treškārt, nebija pieredzes civilizētas ārējās tirdzniecības veidošanā, jo līdzšinējie ārējās tirdzniecības sakari bija centralizēti un visai korumpēti. Turklāt bija iznīcināta SEPP sistēma.

Ceturtkārt, neeksistēja tirgus saimniecības tiesiskie pamati.

Piektkārt, totāli trūka tirgus saimniecībai nepieciešamā ekonomiskās uzvedības un rīcības motivācijas mehānisma, tā bāze – tirgus saimniecības sociāli ekonomiskā attiecību sistēma ar tā pamatsaturu – privāto īpašumu.

Sestkārt, pirmie tirgus ekonomikas asni nonāca pretrunā ar *homo soveticus* psiholoģiskām nostādnēm. Visai lēni un pakāpeniski sāka veidoties *homo economicus.* 1997. gada sākumā šī neredzamā cīņa starp *homo soveticus* un *homo economicus* vēl nebija galā. Visai bieži tirgus ekonomikas pasākumus centās ieviest un īstenot cilvēki ar *homo soveticus* psiholoģiju, kas noveda pie kropliem risinājumiem.

Septītkārt, pat uzņēmīgi un apsviedīgi tirgus darboņi vēl nespēja mērķtiecīgi reaģēt uz tirgus atgriezeniskās saites signāliem, atšķirt neitrāli informējošos un sāpju signālus.

Astotkārt, vislielākais deficīts bija tirgus ekonomikas zināšanu jomā. Praktiskās grūtības saistījās ar to, ka ekonomikas dzīves vadītāji, nepārprotami iesācēji, nekādi nespēja tirgus ekonomikas vispārējās atziņas sasaistīt ar Latvijas ekonomikas specifiku, daudzajām nestandarta situācijām. Ātri vien noskaidrojās, ka nestandarta Gordija mezglu nevar pārcirst ar standarta zobenu, t.i., ar standarta metodēm, kas izvilktas no kādas teorijas standarta maisa. Bieži nācās rīkoties ar kļūdu un izmēģinājuma metodi, kas nesa prāvus zaudējumus un aizkavēja daudzu neatliekamu pasākumu savlaicīgu īstenošanu.

Devītkārt, jucekli ekonomiskās politikas realizēšanā ieviesa neziņa par to, kādu no valdošām ekonomiskām teorijām izmantot konkrētajos apstākļos. Nostiprinājās uzskats, ka keinsisms un pieprasījuma teorija pieder neatsaucamai pagātnei, ka Latvijas tirgus ekonomikas jauncelsme jābalsta uz visjaunākām atziņām, uz moderno monetārisma un piedāvājuma teoriju. Atskanēja balsis, ka Latvijai nav jāiziet tas pagātnes ceļš, ko izgājušas šodien attīstītās tirgus ekonomikas valstis pirms un pēc Otrā pasaules kara. Latvija, balstoties uz visjaunākajām teorētiskām atziņām, var uzreiz no komandekonomikas "ielēkt" mūsdienu visprogresīvāko attiecību sistēmā, tā izvairoties no citu valstu kļūdām un laika zaudēšanas.

Desmitkārt, centieni pēc iespējas ātrāk sagraut komandekonomiku, uzcelt tirgus ekonomikas pamatus pārvērta privatizāciju par pašmērķi. Nebija politiskās gribas sameklēt Latvijas uzņēmumiem tādus privatizācijas variantus, kas nodrošinātu tirgum preces, investīcijas rekonstrukcijai, pēc iespējas darba vietu saglabāšanu, orientāciju uz eksportu. Rūpnīcas ar vecu tehnoloģiju dēvēja par lūžņiem un pārdeva par lūžņu cenu. Šo rindiņu autors izteica priekšlikumu pat rūpnīcas pārdot par 1 latu, jo privatizācijas līgums paredzēja rūpniecības uzplaukumu konkurences vidē tuvākā nākotnē. Pat privatizācijas aģentūras vadītājs J. Naglis nepārprotami paziņoja, ka privatizācijas mērķis un uzdevums ir privatizācija.

Vēlme pēc iespējas ātrāk sasniegt attīstīto tirgus ekonomikas valstu līmeni ir saprotama. Tikai praksē iznāca būtiska attīstības aizkavēšana. Bez objektīviem cēloņiem šo pēdējo gadu lēno moku pilno evolūciju noteica balstīšanās uz visai primitīvi izprastu liberālismu saistībā ar Latvijas vēsturiskās un ekonomiskās specifikas būtisku ignorēšanu.

37.1.3. Latvijas specifika pārejas periodā

Daudzus gadus visā pasaulē tirgus ekonomikas valstīs norit diskusija starp keinsismu un monetārismu un to jaunākajām atvasēm pieprasījuma un piedāvājuma teorijām. Tas nav abstrakts strīds, bet cīņa par ekonomiskās politikas teorētiskiem pamatiem.

Bieži tiek izvirzīts jautājums: uz kādiem teorētiskiem postulātiem jābalsta Latvijas ekonomiskā politika?

Latvijas brīvvalsts 20 gadu bija normāla tirgus ekonomikas zeme. Sekoja okupācijas gadi. Tirgus ekonomikas pamati tika iznīcināti. Saimniekošana balstījās uz tirgus ekonomikas antipolu – komandekonomiku.

Dažiem problēma likās vienkārša. Ar dekrētu atcelt komandekonomikas nejēdzības, atjaunot visu pirmsokupācijas likumdošanu. Šādi primitīvi uzskati slēpj virkni metodoloģisku kļūdu.

Aizmirsta ir tautas gudrība, ka no olu kulteņa olu atpakaļ nedabūsi. Pārejas perioda problēma ir specifiska, pagātnes mantojums tik cieši iesakņojies sociāli ekonomisko attiecību vēsturē un cilvēku

apziņā, ka valstij jārisina ne tikai tirgus ekonomikas standarta jautājumi, bet gan daudz specifisku problēmu. Trūka jebkāda tiesiskā pamata tirgus ekonomikai. Visgrūtāk bija *homo soveticus* pārvērst par *homo ekonomicus*.

Okupācijas gados Latvija bija PSRS vienotā tautsaimniecības kompleksa organiska daļa ar garantētu produkcijas noietu pat tad, ja produkcija nebija vajadzīga. Atbildīgs uzdevums bija izcīnīt vietu zem tirgus saules. Brūkošā ekonomika savijās ar negantu inflāciju. Iedzīvotāju dzīves līmeni pazemināja gan dilstošā ražošana, gan inflācija, tātad stagflācija.

Atjaunojot privāto īpašumu denacionalizācijas un reprivatizācijas kārtībā, balstoties uz 1937. gadā pieņemto Civillikumu, tika aizmirsts, ka privātīpašums nav pašmērķis, bet efektīvas saimniecības nosacījums. Mantošanas ceļā veidojās jauns privātīpašnieku sociālais slānis, kas bija atrauts no ražošanas un pakalpojumu sniegšanas.

Vislielākais deficīts bija tirgus ekonomikas zināšanu jomā. Ministri, augsta ranga ierēdņi uz ātru roku dažās prestižās ārzemju augstskolās, t.sk. Džordžtaunas universitātē netālu no Vašingtonas, iepazinās ar tirgus teorijas pamatiem, galvenokārt ar monetārisma variantu. Vienu gan šie kungi un dāmas tur neapguva, proti, kā tirgus ekonomikas pamatus saistīt ar Latvijas ekonomikas pārejas perioda specifiskiem uzdevumiem.

Trūka izpratnes, kā valsts var veidot principiāli jaunu monetāro politiku, kas sekmētu importu un aizsargātu pašmāju ražošanu. Bieži valstij nācās rīkoties ar izmēģinājuma metodi, kas nesa zaudējumus un aizkavēja neatliekamu pasākumu īstenošanu.

Valstij bija jāapgūst reģionālā politika. Latgales atpalicība ar masveida bezdarbu ir smaga apsūdzība valsts pasivitātei attiecībā uz šo novadu. Nostiprinājās uzskats, ka Latvijas tirgus ekonomikas ceļvedis ir visjaunākās ekonomikas teorijas – monetārisms un piedāvājuma koncepcija, ka sociālā aprūpe ir jāsašaurina, bet valsts lomai ekonomikā jābūt minimālai.

Bez objektīvām grūtībām lēnu moku pilnu Latvijas evolūciju noteica balstīšanās uz primitīvi izprastu liberālismu saistībā ar Latvijas vēsturiskās un ekonomiskās specifikas būtisku ignorēšanu. Ignorēja reizē arī fundamentālu atziņu, ka mūsdienu Rietumu tirgus ekonomika ir jaukta ekonomika, kad blakus privātuzņēmumiem vairākās jomās nepieciešams arī valsts īpašums.

37.1.4. Reprivatizācijas un deregulēšanas problēmas

Pēc Otrā pasaules kara daudzās valstīs palielinājās kreiso spēku iespaids. Kā reakcija uz uzvarēto fašismu ekonomikā nostiprinājās keinsisms un marksisms.

Daudzās tirgus ekonomikas zemēs īstenoja plašas nacionalizācijas programmas. Par valsts īpašumu kļuva vispirms stratēģiskās nozares, piemēram, enerģētika, vienā otrā valstī arī lielākās bankas, kam bija aktīva loma tautsaimniecības regulēšanā. Valsts loma ekonomikā auga. Valsts sociālā aprūpe vērsās plašumā. Valsts sviras novērsa ekonomikas lejupslīdes draudus, mērķtiecīgi īstenoja valsts ekonomiskās attīstības programmas.

1974.–1975. gada recesija un bedre stāvokli spēji mainīja. Skaļāk sāka runāt par ekonomikas valstiskās regulēšanas krīzi. Monetārisms kļuva par valdošo makroekonomisko teoriju. Sekoja pagrieziens – par glābšanas riņķi sāka uzskatīt privātās iniciatīvas maksimālu aktivizēšanos. Lai tirgus regulēšana varētu pilnā mērā pozitīvi izpausties, kļuva nepieciešama **reprivatizēšana** un **deregulēšana.**

Kas noteica šo jauno stratēģiju pretmetā pēckara politikai?

Principiāli jauns posms zinātniski tehniskajā revolūcijā – pirmām kārtām tehnoloģiskā revolūcija. Paļaušanās uz valsts iniciatīvu ar tās birokrātiskajām procedūrām novestu pie ekonomiskās atpalicības un līdz ar to nepieciešamības atteikties no daudzām sociālajām programmām. Valsts orgānu lēnais darbs kavēja lērumu pieņemšanu: operatīva rīcība tehnikas un tehnoloģijas jomā, tirgus ātra apgūšana kļuva par izšķirošo nosacījumu iekšējā un starpvalstu konkurencē. Pieauga transnacionālo korporāciju loma pasaules ekonomikā; izveidojās no valsts neatkarīgi spēcīgi regulēšanas mehānismi, kas varēja ignorēt valstiskās regulēšanas pasākumus.

Ekonomiskās politikas prioritāšu maiņa. Pirmajos pēckara gadu desmitos ekonomiskā politika bija vērsta uz pilnīgu nodarbinātību, cikliskās attīstības nepieļaušanu, pieprasījuma stimulēšanu, tirgus iekarošanu un dzīves līmeņa celšanu, bet pēdējos gados politikas uzdevumi mainījās: galvenais bija tehnoloģiskās revolūcijas sekmēšana, cīņa ar inflāciju, globālās starptautiskās tirdzniecības izvēršana.

37.1.5. Pieprasījuma vai piedāvājuma teorija?

Pirmā impulsīvā atbilde skan tā: ne keinsisms, ne monetārisms, ne to jaunākās atvases pieprasījuma un piedāvājuma teorijas nav izstrādātas pārejas problēmu risināšanai. Tāpēc Latvijai tās nav pieņemamas. Šādai atbildei ir viens būtisks trūkums: perspektīvas ignorēšana.

Jauktā ekonomika. Mūsdienu tirgus ekonomiku pat tādā attīstītā un reizē liberālā valstī kā ASV dēvē par jaukto ekonomiku. ASV un līdzīgu valstu tirgus ekonomikas jauktais raksturs saistās ar divām īpatnībām. *Pirmkārt,* blakus noteicošam privātam īpašumam eksistē un pietiekami efektīvi funkcionē arī valsts un pašvaldību īpašums, pirmām kārtām ražošanas un sociālās infrastruktūras jomā, it sevišķi nozarēs, kur neizbēgama ir dabisko monopolu funkcionēšana.

Otrkārt, ražošanas regulatoram, tirgus "neredzamai rokai" palīdz valsts regulējošā iedarbība. Tas nepārprotami ir sabiedrības interesēs, jo ir sfēras, kur tirgus tīri objektīvu apstākļu dēļ nespēj darboties. Tirgus fiasko (tirgus darbošanās neiespējamība) ir nevis teorētiķu izgudrojums, bet ekonomikas realitāšu atspulgs.

Jauktā ekonomika Latvijā. Latvijas ekonomiku pārejā uz tirgus saimniecību var vēl pamatotāk saukt par jaukto ekonomiku.

Pirmkārt, savā mērķtiecīgajā attīstībā mēs nemitīgi atduramies pret pagātnes atliekām, komandekonomikas atavismiem. Jau no šī viedokļa pārejas periodā ekonomika nevar nebūt vecā un jaunā jauktenis. Situācija ir mainīga, vecais arvien vairāk atkāpjas, arvien plašākos apmēros atstājot ekonomikas lauku tirgus saimniecībai.

Otrkārt, veidojoties tirgus ekonomikai, iepriekš aprakstītās jauktās attiecības nostiprinās arī Latvijā. Līdz ar to Latvijā ir divkārši jauktā ekonomika, un pieprasījuma un piedāvājuma teorijas novērtējums tai ir pietiekami nozīmīgs. Tāpēc analizēsim šīs teorijas caur Latvijas ekonomikas reālo un specifisko īpatnību prizmu.

Keinsisma sākuma tēze. Keinsisma praktiskās programmas sākuma tēze saistās ar atziņu, ka tirgus ekonomika pēc savas dabas ir **nestabila.** Pašregulēšana, pašpiemērošana, pašadaptācija mainīgiem apstākļiem nespēj nodrošināt pastāvīgu makroekonomisko līdzsvaru starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu. Šī iemesla dēļ nepieciešami aktīvi valsts pasākumi, lai stimulētu koppieprasījumu. Vienlaikus valstij jāīsteno anticikliska politika, nepieļaujot ne ekonomikas pārkarsēšanu, ne lejupslīdi, ne depresīvu stāvokli. Šie valsts pasākumi ir galvenokārt īslaicīga rakstura un orientēti uz koppieprasījumu. Līdzsvars ar koppiedāvājumu tiek nodrošināts ar motivācijas mehānismu, balstoties uz atgriezenisko saiti.

Monetārisma sākuma tēze. Pretējs ir monetārisma viedoklis. Tā sākuma tēze ir atziņa, ka privātā tirgus saimniecība ir stabila, pašregulēšanās, atgriezeniskā saite, pateicoties tirgus "neredzamai rokai", nodrošina makroekonomisko līdzsvaru starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu. Valsts anticikliskā politika tikai izraisa konjunktūras svārstības. Uzņēmēju prognozes kļūst nedrošas un rosina no rītdienas viedokļa neadekvātu lēmumu pieņemšanu. Valsts, balstot uzņēmējus ar mākslīgiem "kruķiem", visādām subsīdijām, nodokļu atlaidēm utt., tikai grauj konkurences pozitīvo spēku, tās iedarbību. Tirgus "neredzamā roka" kļūst stīva. Uzņēmumi nespēj pielāgoties neizbēgamajām struktūras izmaiņām, tirgus konjunktūrai. Atgriezeniskā saite starp koppieprasījumu un koppiedāvājumu lāgā nedarbojas. Ekonomiskas kataklizmas kļūst neizbēgamas. Valsts pasākumiem makroekonomiskā līdzsvara nodrošināšanai jābūt ilglaicīgiem un orientētiem uz piedāvājuma stimulēšanu.

Vai iespējama pilnīga pašregulēšana? Latvija pārejas periodā no komandekonomikas uz tirgus saimniecību nevar sapņot par makroekonomiskā līdzsvara un stabilitātes nodrošināšanu pašregulēšanas dabiskā ceļā. Nav vēl izveidoti visi nepieciešamie pašregulēšanas mehānismi (piemēram, izvērsts zemes, nekustamā īpašuma un vērtspapīru tirgus), *homo soveticus* vēl nav galīgi transformējies par

homo economicus. Situācijai Latvijā 1996. gada nogalē un 1997. gada sākumā raksturīga makroekonomiska nelīdzsvarotība starp koppiedāvājumu un koppieprasījumu: pēdējais būtiski atpalika no pirmā. Vienlaikus auga ārējās tirdzniecības negatīvais saldo. Latvijas pašmāju produkcijas konkurences potences gan vietējā, gan ārējā tirgū bija vājas. Investīciju spēcīgās pašrīcības, tirgus "neredzamās rokas" lokanās regulējošās pašdarbības, pašpielāgošanās nebija. Šādos apstākļos paļāvība uz tirgus pašregulēšanu makrolīmenī ir tukši sapņi. Tāpēc ne monetārisms, ne piedāvājuma teorija, bet keinsisms un pieprasījuma koncepcija ir tuvāka Latvijas pārejas perioda specifikai. Tālāka analīze liecina, ka Latvijas ekonomikas glābšanas riņķis ir investīcijas, investīcijas un vēlreiz investīcijas, kas veicina pieprasījumu. Sava loma obligāti būs Dž. Keinsa investīciju multiplikatoram, kā arī akseleratoram.

Keinsisma pamatformula. Keinsisma un pieprasījuma teorijas klasiskā pamatformula ir IKP = C + G + I + E, kur IKP ir iekšzemes kopprodukts, C – privātais patēriņš, G – valsts patēriņš, I – investīcijas, E – tīrais eksports jeb ārējās tirdzniecības saldo. Valsts stratēģijas tiešais uzdevums ir visnotaļ sekmēt IKP pieaugumu. Tas panākams, sekmējot privāto patēriņu, valsts patēriņu, investīcijas, tīrā eksporta pieaugumu. It visi šādi pasākumi atrodas pieprasījuma plaknē. Sevišķa loma ir multiplikācijas procesiem, ķēdes reakcijai ekonomikā, ko izraisa investīcijas (Keinsa multiplikators).

Monetārisma pamatformula. Monetāristi balstās uz Irvinga Fišera naudas apgrozības jau vairākkārt analizētu formulu, kur nepieciešamais monetārais līdzsvars izteikts vienādojumā MxV = QxP, kur M ir naudas masa, V raksturo naudas apgrozības ātrumu, Q ir preču, t.sk. maksas pakalpojumu daudzums, P – to cenas. Valstiskās regulēšanas objekts ir naudas masa. Centrālās bankas praksē tiek lietots naudas masas agregāts M2X, kas pārstāv skaidru naudu apgrozībā (bez atlikumiem banku kasēs) un visus noguldījumus gan nacionālā, gan ārzemju valūtā. Naudas masas agregāts M2X pārstāv naudas piedāvājumu, kas savukārt rosina piedāvājumu ražojumu un pakalpojumu jomā.

Investīciju stimulēšana un naudas masas regulēšana. Neapstrīdami: Latvijā jāstimulē gan investīcijas, gan mērķtiecīgi valstiski jāregulē naudas daudzums, naudas piedāvājums. Tikai pēdējais jādara, ievērojot inflācijas īpatnības Latvijā. Slimību var sekmīgi ārstēt, tikai zinot pareizo diagnozi. Šī neapstrīdamā atziņa pilnā mērā attiecas uz inflāciju. Inflācijas klasiskās zāles ir naudas daudzuma ierobežošana, naudas piedāvājuma samazināšana nolūkā ierobežot pieprasījumu. Šīs zāles efektīvi iedarbojas vienīgi tad, ja ir darīšana ar pieprasījuma inflāciju, ja koppieprasījums pārsniedz koppiedāvājumu. Bet Latvijā šāda inflācija vairs nepastāv kopš 1993. gada sākuma. Komunālo tarifu straujais pieaugums "aprija" iedzīvotāju vairākuma pieprasījuma ievērojamu daļu un radīja bīstamu makroekonomisku nelīdzsvarotību. Iestājās naudas bads, pieprasījums atpalika no piedāvājuma. Šādos apstākļos klasiskas inflācijas apkarošanas zāles – naudas masas samazināšana – būtiski pasliktinātu slimnieka (Latvijas ekonomikas) stāvokli.

Izmaksu inflācija turpinās. Latvijā iestājās un joprojām turpinās izmaksu inflācijas ēra. Nemitīgi aug tarifi, nodokļi, citas izmaksas. Lai līdzsvarotu koppieprasījumu un koppiedāvājumu, jāpalielina naudas piedāvājums, lai šādi stimulētu pieprasījumu.

Nepieciešama labvēlīga gaisotne. Virssarežģīts uzdevums ir radīt labvēlīgu gaisotni investīcijām. 1995. gada komercbanku krīze izraisīja potenciālajiem investoriem labi izprotamu "baiļu sindromu". Nodokļu sistēmas bieža maiņa, birokrātisms, korupcija nebūt nav magnēts privātam ārzemju investoram. Vēl divi apstākļi liek investoriem Latviju apiet ar līkumu. Visupirms izmaksu inflācijas prognoze. Pēc Finansu ministrijas prognozēm, 1997. gadā bija gaidāms cenu tarifu kāpums (sk. 37.1. tabulu). Realitāte izrādījās zemāka par optimistisko prognozi – –8,4%. 37.1. tabula ir piemērs, kā prognozē PCI pieaugumu procentos. Turpmākos gados PCI pazeminājās straujāk, pieaugot 1999. gadā tikai par 2,4%. Tas jau ir tuvu ES valstu līmenim. 2000. gada I ceturksnī PCI uzreiz uzkāpa līdz 3,2%. Gada prognoze – ap 4%. Perspektīvā pēc prognozes varētu būt 3–4% gadā.

37.1. tabula

Cenu pieauguma ietekme uz patēriņa cenu indeksu (PCI) 1997. gadā

	Tarifu pieaugums (1997. g. pret 1996. g.) %		Tarifu svari PCI	PCI, %	
	optimistiskā prognoze	pesimistiskā prognoze		optimistiskā prognoze	pesimistiskā prognoze
Telekomunikāciju pakalpojumi	0	20,2–30,2	1,00	–	0,2–0,3
Elektroenerģija	10	15	1,45	0,15	0,22
Siltumenerģija vidēji gadā iedzīvotājiem	12	14	9,1	1,09	1,27
Gāze	–	12	0,7	–	0,08
Īres maksa	75–85	250	2,05	1,54–1,74	5,1
Akcīzes nodokļa izmaiņas ietekme uz degvielas cenām					
svinu nesaturošs	20	25			
benzīns	30	35			
svinu saturošs benzīns	45	45			
dīzeļdegviela	20–25	30–35	5,3	1,32	1,85
Transports				4,7	5,0
Netiešā ietekme, ķēdes reakcija, sezonālās svārstības u.c. faktori					
Kopējā ietekme (%)				10,0	15,12

Inflācijas pazemināšana Latvijai ir panākums. Lata pirktspējas pakāpeniskā krišanās tomēr ir neizbēgama.

Investīcijas eksportprecēm. Bez tam jāievēro, ka ārzemju investīcijas (izņemot infrastruktūras sfēru) ir domātas eksportpreču ražošanai. Latvijas tirgus ir pārāk šaurs, lai atmaksātos veidot jaunas modernas jaudas ražojumiem, kas būtu realizējami vienīgi pašmāju pircējam.

Lata kursa loma. Eksportpreču konkurences spēja pēc cenas ir atkarīga no nacionālās valūtas kursa attiecībā pret brīvi konvertējamām valūtām. Var iebilst, ka lats tagad neoficiāli piesaistīts SVF norēķina vienībai SDR, un tā kurss nelielu svārstību robežās ir stabils. Tikai neaizmirsīsim, ka lats tika piesaistīts SDR 1994. gada februārī, kad tā kurss jau bija krietni kāpis. 1996. gada decembrī 1 USD = 0,55 lati, bet 1992. gada nogalē 1 USD = 0,87 lati (ievērota Latvijas rubļa apmaiņas attiecība pret 1 latu – 200 LVR = 1 lats). Salīdzinājumam minēsim, ka 1 USD = 12 Igaunijas kronas un 4 Lietuvas liti. Fakts ir tas, ka ārzemju investīcijas Igaunijā, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, vairākkārt pārsniedz Latvijas līmeni.

Anticikliskā politika. Keinsisms un pieprasījuma teorija balstās uz šādām atziņām cikliskuma lejupslīdes pārvarēšanai.

Ciklisku attīstību būtiski ietekmē izmaiņas valsts ieņēmumos un izdevumos. Tāpēc valstiskā regulēšana jāveic, vispirms balstoties uz fiskālo (budžeta) politiku.

IKP samazināšanās apstākļos ir nepieciešami papildu valsts izdevumi (konjunktūras un nodarbinātības programmām, pat izmantojot valsts parādu).

Privātais patēriņš ir atkarīgs no pašreizējā pieprasījuma. Naudas politika iedarbojas uz mazu daļu no pieprasījuma, galvenokārt ar depozītu procentu likmēm. To iedarbība ir nedroša un notiek ar kavēšanos. Tāpēc regulēšana ar procentu likmēm ir izmantojama tikai kā papildinājums fiskālai politikai.

Inflācija nav saistīta ar naudas apgrozību, bet gan ar pieprasījuma pārmērīgu pieaugumu (pieprasījuma inflācija) vai arī ar izmaksu kāpinājumu, tajā skaitā ar cenu pieaugumu pasaules tirgū (izmaksu inflācija).

Ja ražošanas potenciāls ir dots, pilnā nodarbinātība izraisa inflāciju.

Pastāvot stabilām darba algām, bezdarbs pats neizzūd. Nepieciešami valsts pasākumi darbavietu skaita palielināšanai.

Galējā taupīšanas tieksme ir relatīvi konstanta. Izmaiņas ienākumos maina arī pieprasījumu. Tāpēc konkrētā situācijā valsts parāda ietekme ir ne tikai destruktīva, bet arī konstruktīva.

Plaši sociāli pasākumi uz valsts rēķina veicina pieprasījumu un sekmē IKP pieaugumu. Tas ir keinsisms un pieprasījuma teorija.

Jāregulē naudas masa. Monetārisms un piedāvājuma teorija savukārt vadās pēc tā, ka piedāvājumu veicina naudas masas daudzums apgrozībā. IKP pieauguma veicināšanai naudas masa ik gadu jāpalielina par 2–5%.

Fiskālā politika ir tikai monetārās politikas papildinājums; tā ir izmantojama struktūras izmaiņām. Fiskālā politika nav īstenojama anticiklisko, konjunktūras uzdevumu risināšanai, jo tādos gadījumos tā nedod vēlamo rezultātu.

Būtiska nozīme monetārajā politikā ir algas politikai. Algas līmenis ir jādiferencē pa nozarēm un sektoriem atkarībā no darba ražīguma līmeņa, bez vienota tarifa. Jāievēro mainīgs darba laiks.

Jāatsakās no nodokļu politikas, no nodevām, kas ierobežo uzņēmējus.

Negatīva loma ir subsīdijām efektivitātes kāpināšanā un jaunām struktūrām pielāgošanās procesā. Subsīdijas ir likvidējamas.

Inflācija ir naudas fenomens, un tā rodas, ja naudas daudzuma pieaugums pārsniedz ražošanas potenciāla pieaugumu. Antiinflācijas pasākumi ir saistīti ar naudas masas regulēšanu.

Valsts pasākumi bezdarba apkarošanā panākumus nedod, jo bezdarbs ir saistīts ar struktūras izmaiņām un tiek papildināts konjunktūras dēļ. Plašas sociālās programmas uz valsts budžeta rēķina palielina nodokļus, vājina cilvēka darba stimulu, nostiprina visai negatīvo apgādājamo noskaņojumu. Veidojas tautsaimniecības attīstībai negatīva gaisotne.

Efektīvu zāļu nav. Šis īsais un nepilnīgais ekonomikas valstiskās regulēšanas instrumentu apraksts liecina, ka ne pieprasījuma, ne piedāvājuma teorija ar savām keinsisma un monetārisma saknēm nedod atbildi uz jautājumu, kā Latvijai izrāpties no sava ekonomiskā dūksnāja, lai beidzot apsēstos uz attīstības straujā pieauguma zaļā zara. Latvija nepārdzīvo ciklisku krīzi, un cikliskās lejupslīdes un depresijas pārvarēšanas sviras, ko piedāvā gan pieprasījuma, gan piedāvājuma teorija, nespēj būt panākumu ķīla. Latvijas bēda – dziļa struktūras krīze. Vairākums Latvijas preču nav konkurētspējīgas ne iekšējā, ne ārējā tirgū. Lai izārstētu šo kaiti, nepieciešamas pavisam citas zāles, kas keinsistu un monetāristu "aptiekās" nav atrodamas.

Inerce un "kavēšanas laiks". Keinsisms un pieprasījuma teorija brīdina, ka normāla tirgus ekonomika kopumā piemērojas pieprasījuma izmaiņām. Tas nozīmē, ka no pieprasījuma pasākumu kompleksa, pat "pieprasījuma šoka" ātri jaušams efekts nav gaidāms.

Monetāristi un piedāvājuma teorijas pārstāvji izvirza ilglaicīgas saimnieciskās politikas nepieciešamību. Saprotams, ka šādas politikas īstenošanu var traucēt politiskās izmaiņas konkrētā valstī (valdību maiņa ar pretēju ekonomisko orientāciju), arī reģionālas pēkšņas pārvērtības, būtiskas izmaiņas visā pasaulē. Piedāvājuma teorijas censoņi, tāpat kā viņu sāncenši no pieprasījuma teorijas nometnes, vadās pēc tā, ka šīm struktūrām un ieražām ir liels inerces spēks. Tāpēc daudzi pasākumi tīri monetāri iedarbojas tikai pēc ilgāka laika. Tāpēc, prognozējot monetāro pasākumu pozitīvā efekta iestāšanos nākotnē, jāievēro "kavēšanas laiks". "Kavēšanas laiks" ir neizbēgams, lai gūtu rezultātu no investīcijām un struktūras pārkārtojumiem.

Gaidīt nav laika. Latvijas problēma gan ekonomiskā, gan politiskā ziņā ir tā, ka nav laika mierīgi gaidīt nākotnes progresu. To nosaka gan nepievilcīgā šīsdienas situācija, pārāk ilgstošais ciešanu laiks, gan labi saprotamā nepacietība drīzāk sasniegt to dzīves līmeni un kvalitāti, kāda ir kaimiņu attīstītām tirgus ekonomikas zemēm. Tā dzimst koncepcija, ka Latvijai Baltijas sastāvā jāvirzās uz priekšu ar tīģera lēcieniem. Šādiem sapņiem pagaidām nav nekāda ekonomiska seguma; teorija vēl nespēj atrast tādus stimulus, kas nodrošinātu enerģijas koncentrāciju šādiem lēcieniem.

Citu valstu politikas iedarbība. Pieprasījuma teorijas pārstāvji neaizmirst atgādināt, ka valsts regulējošā iedarbība konjunktūras uzturēšanas jomā attiecīgo pasākumu defektu spēj deformēt,

bremzēt, kavēt ekonomisko politiku, ko savās nacionālajās interesēs īsteno citas valstis. Latvija kā tirgus ekonomikas valsts tiek veidota kā zeme ar atvērtu ekonomiku, tāpēc internacionālie procesi un tendences tai nebūt nav vienaldzīgas. Viens no šādiem piemēriem ir Latvijas šīsdienas un nākotnes sakari ar ES. Iestāšanās ES Latvijai nozīmē (patīk vai nepatīk) to spēles noteikumu pieņemšanu, ko diktē ES eirokrāti. Brīžiem tas nozīmēs Latvijai ierobežot savu suverenitāti augstāku kopējo mērķu īstenošanas vārdā.

Teorētisko nostāju ekonomikas valstiskās regulēšanas jomā Latvijā nevarēja neietekmēt tie procesi pasaulē, kuri tiek raksturoti kā reprivatizācija un deregulēšana.

Tirgus modelis ar valsts līdzdalību. Lai tirgus aina būtu pilnīgāka un tuvāka saimniekošanas realitātei, sniedzam 37.1. shēmu, kur pircēja un pārdevēja lomā darbojas valsts.

Kas raksturīgs shēmas modelim?

Pirmkārt, valsts līdzās mājas saimniecībām ir resursu īpašnieks (valsts zeme, meži, dažkārt zemes dzīļu bagātības, t. sk. nafta jūras šelfā).

Otrkārt, valsts ir mājas saimniecībām piederošo resursu pircējs, savu resursu pārdevējs.

Treškārt, mājas saimniecības, organizācijas, firmas pērk valsts infrastruktūras pakalpojumus.

Ceturtkārt, mājas saimniecības (iedzīvotāji) saņem no valsts sociālo pakalpojumu klāstu, bezmaksas sabiedriskos labumus.

Piektkārt, mājas saimniecības (iedzīvotāji), uzņēmumi, firmas maksā valstij nodokļus.

Sestkārt, uzņēmumi, firmas saņem no valsts dotācijas, subsīdijas.

Septītkārt, īpaša attiecību forma ir valsts investīcijas, galvenokārt ražošanas un sociālajā infrastruktūrā.

Astotkārt, valsts pērk patēriņa priekšmetus un sadzīves pakalpojumus no privātām organizācijām, firmām. Shēmas modelis vērā ņemami paplašina tirgus attiecīgu pirkšanas un pārdošanas sfēru tautsaimniecībā. Bet arī otrais modelis ar valsts līdzdalību ir krietni vienkāršots, tikai akcentē tirgus pamatattiecības. Vienlaikus uzsvērts, ka arī valsts ir aktīvs tirgus dalībnieks.

37.1. shēma

Tirgus modelis ar valsts līdzdalību

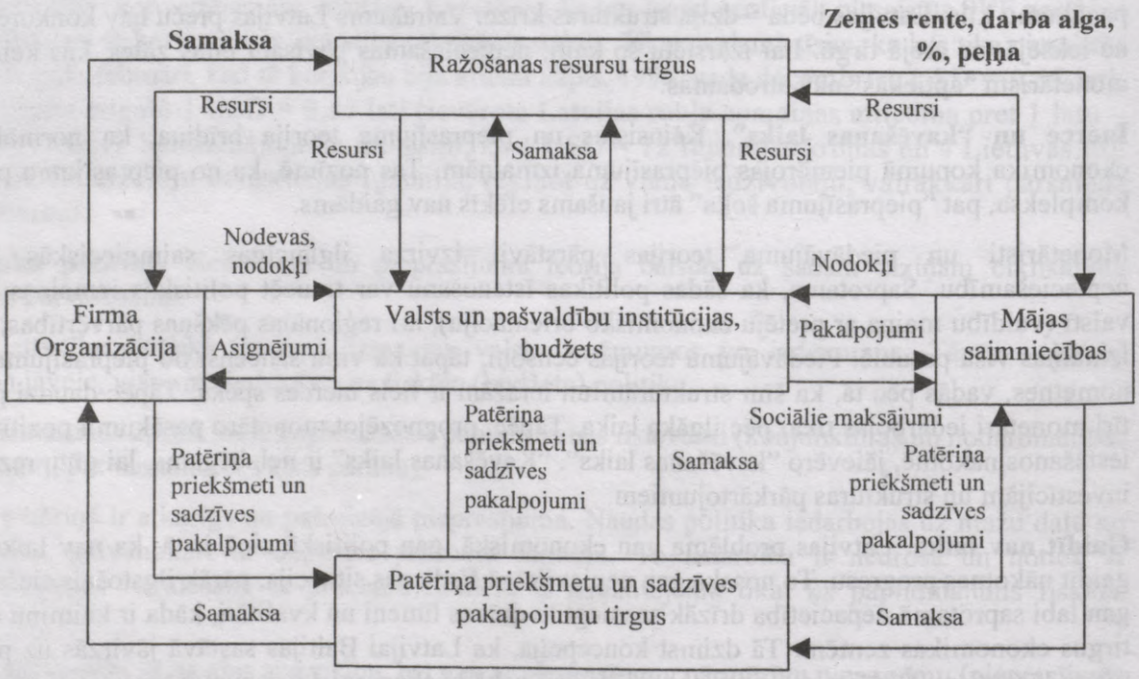

Atsaukties uz pašmāju ekonomistu tēzēm par šo problēmu bija neērti. Tāpēc tika uzsvērts, ka viens no Latvijas ekonomiskās vadības teorētiskiem ceļrāžiem Pasaules Banka savā 1997. gada ziņojumā atzīmēja, ka "tirgus un valsts viens otru papildina, jo valsts loma nav pārvērtējama tirgus

organizatorisko pamatu veidošanā".[1] Par valsts regulējošās lomas daļēju atjaunošanu pretēji monetārismam visai piesardzīgi izteicies viens no pasaules pieredzes bagātākajiem finansistiem un mecenātiem Džordžs Soross. 1998. gada sākumā arvien skaļāk un drosmīgāk par valsts lomas pastiprināšanu skanēja balsis Vispasaules ekonomistu autoritatīvajā forumā Davosā. Paradigma bija sevi pieteikusi makroekonomikas pamatatziņās. Gaidāma asa teorētiska divkauja ar praktiskiem pasākumiem "par" un "pret" valsts regulējošai iedarbībai tirgus ekonomikas apstākļos.

37.1.6. Ekonomikas valstiskās regulēšanas pamatvirzieni Latvijā

Strīdu objekts. Primitīvs, neatbilstošs patiesībai ir uzskats, ka keinsistu un monetāristu pieprasījuma un piedāvājuma teorijas censoņu strīdu objekts ir jautājums par to, vai valstiski regulēt vai neregulēt tirgus ekonomiku. Šī problēma ir sen atrisināta. Absolūts liberālisms bez **jebkādas** valstiskās regulēšanas gan pagātnē, gan mūsdienās nekur nepastāv. Vēsturiski valsts vienmēr noteica nodokļu vākšanas nosacījumus (tā jau ir regulēšana), kārtoja muitu (ārējās tirdzniecības regulēšana), organizēja pastu ne kā privātu, bet obligāti kā valstisku pasākumu. Šodien strīds, teorētisks, brīžiem politisks un vienmēr gaužām praktisks ir par to, **ko** valstij regulēt, cik plaši un **kā** regulēt, ar kādām metodēm. Atzīmēsim, ka pēc neatkarības atgūšanas Latvijā ik gadu vidēji tiek pieņemti 250 jauni likumi un 350 Ministru kabineta noteikumi.[2] Runa ir par **tiesiskiem pamataktiem.** Latvijas galvenā īpatnība ir tā, ka pāreja no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku, iesaistīšanās starptautiskās ekonomikas struktūrās nav iespējama bez valsts aktīvās regulējošās iedarbības. Bet arī šādos ārkārtējos apstākļos jautājums, **ko** regulēt un **kā** regulēt kļūst sevišķi aktuāls politisko spēku cīņu objekts.

Regulēšanas pamatojums un virzieni. *Pirmkārt,* komandekonomikas sociāli ekonomisko attiecību un attiecīgo mehānismu salaušana, veco "spēles noteikumu" atcelšana. Problēma ir virssarežģīta. No vienas puses, jānodrošina saimnieciskās dzīves nepārtrauktība, no otras puses, komercdarbība jāsāk balstīt uz principiāli jauniem pamatiem. Komandekonomiku nevar ar buldozeru novākt kā vecu graustu un tad tīrā laukumā uzsliet jaunu gaišu tirgus attiecību ēku. Tas ir paralēls vienlaicīgs process: vecā satriekšana un mūsdienīgā uzcelšana. Katrs novākts saimniekošanas elements nekavējoties jāaizstāj ar jaunām attiecībām. Pārrāvumu laika ziņā nedrīkst būt. Tas draud ar saimniekošanas apstāšanos, izlaupīšanu, haosu.

Otrkārt, valstij, izsakot valdošo politisko spēku izpratni un gribu, jābūt reizē jaunās tirgus ekonomikas arhitektam un celtniekam. Nevar celt jaunu ēku bez pietiekami detalizēta projekta, kur it visas "būvkonstrukcijas" nav saskaņotas. Vienlaikus jābūt būvdarbu vadītājam, kas mērķtiecīgi koordinē visus celtniecības etapus. Šie sarežģītie pienākumi jāveic valstij, tās institūcijām, turklāt ar kadriem, kam tirgus ekonomikas būvdarbi ir sveši, konstrukcijas nepazīstamas. Pieaicināto ārzemju ekspertu palīdzība ne vienmēr ir efektīva, jo daudzos gadījumos tie teicami zina, kā funkcionē attīstīts tirgus, bet nezina, kā veco, satrunējušo rekonstruēt no jauna.

Treškārt, valsts un tikai valsts spēj veidot tirgus ekonomikas tiesiskos pamatus. Alternatīvas ir vairākas. Vienā gadījumā vienkārši jāatjauno pirmsokupācijas Latvijas brīvvalsts tiesiskās normas, piemēram, 1937. gadā pieņemtā Civillikuma ievērojama daļa. Citā gadījumā likumdošana jārada pilnīgi no jauna. Vēl vienā variantā var balstīties uz citu valstu likumdošanas pieredzi. Īpatnība ir tā, ka pašai valstij ir jārada tiesiska valsts ar ierobežotu valsts lomu.

Ceturtkārt, valsts tiešais uzdevums ir izstrādāt privatizācijas un denacionalizācijas mehānismu. Valsts institūcijām ir praktiski jāīsteno privatizācija un denacionalizācija. Pieredze liecina, ka šis process prasa ilgāku laiku, ka it sevišķi privatizācijas mehānisms ir nemitīgi jāpilnveido, jāpielāgo jauniem uzdevumiem.

Piektkārt, valstij, pašvaldībām jāpārvalda to īpašumā esošie objekti.

Sestkārt, valstij ir jāizstrādā tirgus ekonomikas attīstības stratēģija.

Septītkārt, tirgus mehānisms, konkurence veicina monopolu un oligopolu veidošanos. Tāpēc valstij tiesiski ir jāierobežo monopolu veidošana, monopoldarbības izpausmes, jāstāv konkurences

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: EM, 1997/XII. – 88. lpp.
[2] NRA – 2000. g. 10. augustā.

veicināšanas sardzē. Neizbēgama ir dabisko monopolu funkcionēšana. Valsts pienākums ir uzraudzīt šos monopolus, sargāt sabiedrību, iedzīvotājus no šo monopolu patvaļas, centieniem izmantot savu monopolstāvokli augstas monopolpeļņas gūšanā. Šo iemeslu dēļ daudzās valstīs dabiskie monopoli netiek nacionalizēti un paliek valsts īpašumā. Valsts šo dabisko monopolu darbību pastiprināti kontrolē. Sevišķi stingra ir tarifu kontrole.

Astotkārt, atbildīgs valsts uzdevums ir dažu resursu pārdale jomās, kur atsevišķu privāto uzņēmumu intereses var nonākt pretrunā ar sabiedrības interesēm. Valstij jānāk talkā tirgus "neredzamajai rokai", koriģējot pēdējās kustību. Valsts veido valsts stratēģiskās rezerves, īsteno valsts pasūtījumus armijas, policijas, cietumu vajadzībām. Izvirzot stingras prasības dabas aizsardzības jomā, drošības tehnikā, valsts piespiež uzņēmējus iegādāties resursus šīm vajadzībām. Vienā otrā nozarē līdz 30% investīciju kalpo dabas aizsardzībai.

Devītkārt, valsts pienākums ir noteikt un kontrolēt kvalitātes kritērijus un standartus.

Desmitkārt, plašs valsts, pašvaldību darba lauks ir resursu izdalīšana sabiedriskajiem labumiem. Runa ir par sfēru, kur nav iespējams vai nav lietderīgi īstenot pirkšanas un pārdošanas attiecības (ceļu lietošana; luksoforu, ielu apgaismojuma izmantošana; parku, apstādījumu apmeklēšana; pieminekļu apskate utt.). Sabiedrisko labumu valstiskā nodrošināšana pieļauj privāto maksas ceļu piedāvājumu, parku apmeklēšanu par ieejas maksu, tiltu izmantošanu par maksu. Savukārt ir atsevišķas valstis, kur valsts muzeju apmeklēšana ir bez maksas utt.

Vienpadsmitkārt, valsts īsteno makroekonomiskā līdzsvara uzturēšanas un ekonomikas stabilizācijas politiku, anticiklisko politiku, antiinflācijas politiku, nodarbinātības nodrošināšanas politiku. Sevišķi sarežģīta un atbildīga ir valsts loma, glābjot un veicinot Latvijas lauksaimniecību.

Divpadsmitkārt, valsts pienākums ir izstrādāt un īstenot noteiktu struktūrpolitiku, radīt labvēlīgu gaisotni iekšzemes un ārzemju investīcijām; valsts atbildīgs pienākums ir atbalstīt, veicināt mazās un vidējās komercdarbības attīstību.

Trīspadsmitkārt, valsts visplašākais darbalauks, kas gan tieši, gan pastarpināti aptver virkni iepriekš minēto valsts darbības virzienu, ir fiskālā jeb budžeta politika. Valsts regulējošā iedarbība īstenojas, no vienas puses, nodokļu politikā, citos budžeta ieņēmumos, no otras puses, pateicoties valsts mērķtiecīgiem izdevumiem. Fiskālā politika ir valsts regulējošās iedarbības centrālā ass.

Četrpadsmitkārt, jauns virziens Latvijas valsts ekonomiskajā politikā ir reģionālā politika, pasākumu komplekss, valsts atbalsts depresīvo rajonu attīstības veicināšanai.

Piecpadsmitkārt, brīvo ekonomisko zonu un brīvostu noteikšana, to darbības mehānisma apstiprināšana.

Sešpadsmitkārt, valsts ir ārējo ekonomisko sakaru regulators. Tās kompetencē ir tirdzniecības līgumu sagatavošana un noslēgšana, līgumu slēgšana par investīciju veicināšanu un sargāšanu, par atteikšanos no divkāršas nodokļu aplikšanas, muitas politikas īstenošana.

Septiņpadsmitkārt, Latvijā valsts ekonomiskās darbības jauns virziens ir to attiecību regulēšana, kas saistās ar Latvijas kā ES asociētās locekles statusu, Latvijas sagatavošana iestājai ES.

Astoņpadsmitkārt, monetārās politikas īstenošana ir un paliek valsts atbildīgs uzdevums neatkarīgi no tā, vai tiek piekopta keinsisma vai monetārisma politika. Monetārā politika paredz naudas emisijas regulēšanu, valsts kredītpolitikas īstenošanu, banku sistēmas darbības kontroli.

Deviņpadsmitkārt, valūtas politikas izstrādāšana un īstenošana, t. sk. valūtas kursa atbalstīšana vai zināmos apstākļos noteikšana. Lata neoficiāla piesaistīšana SDR visai vienkāršoja Latvijas Bankas lata kursa noteikšanu pret brīvi konvertējamām valūtām. Ja SDR katru dienu līdzinās precīzi Ls 0,7997 un ir zināms piecu valūtu pastāvīgais īpatsvars SDR valūtu grozā, lata valūtas kursa noteikšana kļūst par tīri tehnisku pasākumu. Vienlaikus lata kurss, tā svārstības attiecībā pret USD un DEM nekādi nav saistītas ar Latvijas ekonomisko stāvokli, ar Latvijas tirdzniecības un maksāšanas bilanci, inflācijas tendencēm un lata salīdzinošo pirktspēju (pirktspējas paritāti) pret brīvi konvertējamām valūtām.

Divdesmitkārt, viena no valsts visatbildīgākajām funkcijām ir ekonomikas funkcionēšanas labvēlīgu nosacījumu veidošana. Šīs funkcijas īstenošana prasa gan efektīvas un konkurentspējīgas nozaru

struktūras veidošanu, gan sociāli ekonomisko disproporciju un riska mazināšanu. Ņemot vērā Latvijas pašreizējās realitātes un attīstības iespējas, valsts ekonomiskajā politikā izvirzītas minētās prioritātes.[1]

Divdesmitpirmkārt, valsts uzdevums pārejas periodā ir veidot principiāli jaunu sociālās aprūpes sistēmu. Monetāristu uzskats, ka valstij jārūpējas vienīgi par darbnespējīgiem cilvēkiem, būtībā invalīdiem kopš bērnības, Latvijā nav realizējams. Katra paša rūpes par vecuma pensiju, bezdarba pabalstiem, medicīnisko palīdzību ar paša iemaksām dažādos sociālos fondos prasa pavisam citu (daudzkārt augstāku) darba algas līmeni un ilgstošu nepieciešamo līdzekļu krāšanas periodu. Tāpēc sociālā aprūpe ievērojamā mērā pārejas periodā gulstas uz valsts kamiešiem, diktē savas īpatnības nodokļu sistēmai.

Divdesmitotrkārt, valstij jāpārkārto izglītības sistēma, jāīsteno noteikts kultūras attīstības atbalsts. Valstij un pašvaldībām jānodrošina vienādi starta nosacījumi jaunatnei zināšanu apgūšanai neatkarīgi no ģimeņu materiālajām iespējām. Tas prasa bezmaksas vidējo izglītību. Noteikts valsts pasūtījums jāparedz arī augstākās izglītības jomā, kredītsistēma augstākās izglītības gūšanā. Privātā maksas izglītība ir tikai valsts un pašvaldības sistēmas papildinājums. Viens no izglītības uzdevumiem ir bezdarba mazināšana. Izglītība jāorganizē, lai darbinieks būtu spējīgs pārkvalificēties. Augstākai izglītībai ir nepieciešams valsts pasūtījums.

Būtu nepareizs uzskats, ka minētā valsts regulējošā iedarbība tirgus ekonomikā pārejas periodā ir tik aptveroša, ka neatstāj iespēju brīvi darboties tirgus "neredzamai rokai". Tieši šī "roka" bez jebkāda valsts diktāta konkurences vidē nosaka:

ko ražot,
cik ražot,
kam ražot,
kā ražot.

Valsts pasūtījumi uz konkursa pamata, vairāksolīšana un mazāksolīšana un līdzīgas metodes savieno valsts iedarbību ar konkurenci, tirgus atlasi.

37.1.7. Tirgus ekonomikas valstiskās regulēšanas sviru sistēma

Visupirms jāatšķir tirgus ekonomikas valstiska regulēšana un valstiska programmēšana.

Valsts regulēšanas sviras. Valsts ekonomisko regulēšanu veic ar sviru sistēmas palīdzību, kas iedalāmas divās grupās: ekonomiskās sviras un administratīvās sviras.

Ekonomiskās sviras. Ekonomiskās sviras darbojas kā spēles noteikumi. Tām ir indikatīvs, rosinošs raksturs rīcības brīvības apstākļos. Tās nediktē, ko darīt vai kā darīt. Tās brīdina par noteiktas rīcības ekonomiskajām sekām. Šīs sviras ir sociāli ekonomiskās motivācijas mehānisma būtisks elements, jo darbojas ar izdevīguma motivāciju. Bieži vien šī iedarbība ir pastarpināta. Minēsim piemēru. Valsts Banka kā valsts autonoma institūcija nosaka procentu likmi kredītiem, ko komercbankas var saņemt Valsts Bankā. Šī likme savukārt iespaido komercbanku kredītu procentus saviem klientiem – debitoriem. Tā pastarpināti var ar šo ekonomisko sviru – Valsts Bankas kredītlikmi – regulēt kredīta apmērus. Šī svira nenosaka, kam kredītu dot un kam kredītu ņemt. Tā ir banku un komersantu brīva izvēle. Bet pati kredītlikme (procenti) ar savu līmeni, apmēru rosina vai atvaira kredīta ņēmējus. Galu galā kredīta apmēros izpaužas valsts regulējošā iedarbība.

Līdzīga iedarbība ir nodokļiem. Nodokļu nomaksas daudzveidīgie nosacījumi (ne tikai likme vien) spēj komercdarbību rosināt vai pat iznīcināt.

Administratīvās sviras. Administratīvo sviru pamatbūtība ir to obligātais izpildes raksturs. Šīs sviras ir priekšraksti, ko un brīžiem kā darīt. Licence, kas dod tiesības noteiktai uzņēmējdarbībai, ir tipiska administratīva svira. Tāpat arī visi normatīvi, aizliegumi, kas saistās ar dabas aizsardzību, kvalitāti, standartiem, visādiem ierobežojumiem.

Ne vienmēr ir iespējams precīzi noteikt sviras piederību vienai vai otrai sviru grupai, jo aizliegumu un ierobežojumu var savienot ar stimulu.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 127. lpp.

Administratīvo sviru plaša izplatība, sevišķi ierēdņu tiesības atļaut vai neatļaut ir pamats birokrātismam un korupcijai. Tāpēc līdz ar tirgus attiecību izvēršanu būtu jāsašaurina administratīvo sviru izmantošanas sfēra. Brīva izvēle spēj iznīcināt birokrātisma un korupcijas saknes. Latvijai ir raksturīga pārmērīga aizraušanās ar licencēšanu, visādu atļauju izsniegšanu. Šādas "vadības" pozitīvie rezultāti maz manāmi, toties birokrātisms un korupcija plaukst krāšņā ziedā. Piemēra pēc minēsim dažas ekonomiskās un administratīvās sviras, ko izmanto Latvijā un citās valstīs.

37.2. tabula

Tirgus ekonomikas valstiskās regulēšanas sviras

Ekonomiskās sviras	Administratīvās sviras
Ekonomiskās sviras nav priekšraksti, ko un kā darīt. Tās būtībā ir pašregulēšanās sviras, kas ir saistītas ar izdevīgumu vai neizdevīgumu konkurencē, peļņas gūšanā. Tās rosina cilvēkus, uzņēmumus, organizācijas uz noteiktu ekonomisku rīcību, pastāvot izvēles brīvībai.	Tās ir aizliegumi, saistoši rīkojumi, normatīvi, kas ierobežo rīcības brīvību, ignorējot izdevīgumu peļņas un konkurences jomā.
1. Nodokļi, nodevas. 2. Muitas tarifi. 3. Paātrināta amortizācija. 4. Valsts iekšējie aizņēmumi un to procentu likmes (dažkārt te darbojas vairāksolīšanas mehānisms). 5. Centrālās bankas kredīti un to procentu likmes (refinansēšanas likme, diskonta likme, lombarda likme u.c.). 6. Peldošais valūtas kurss. 7. Dotācijas, subsīdijas, kas atļauj iesaistīties cenu konkurencē. 8. Patentēšana un patentu uzturēšana ar ikgadēju maksu. 9. Kredīti studentiem. 10. Valsts pasūtījumi, investīciju projekti valsts organizēto konkursu mazāksolīšanas kārtā, privatizācijā vairāksolīšana.	1. Aizliegumi noteiktu preču ražošanai (narkotikas, kosmiskie ieroči). 2. Licenču (atļauju) piešķiršana noteiktiem darbības veidiem ražošanā, tirdzniecībā, pakalpojumu sfērā, finansu jomā. 3. Minimālas darba algas līmenis. 4. Bezdarbnieku pabalstu apmērs. 5. Normatīvi, aizliegumi dabas aizsardzības jomā, kvalitātes kritēriji. 6. Pensionāru vecuma, pensiju lieluma noteikšana. 7. Monopolu darbības ierobežošana. 8. Tarifi komunāliem pakalpojumiem. 9. Kartīšu, talonu sistēma sadalē. 10. Pabalsti ģimenēm par bērniem. 11. Nacionālā valūtas kursa piesaiste citām valūtām. 12. Medikamentu cenu atlaides invalīdiem, dažām slimnieku grupām. 13. Mērķa asignējumi konkrētu problēmu risināšanai. 14. Centrālās bankas normatīvi komercbanku darbībai.

37.1.8. Tirgus ekonomikas valstiskā programmēšana

Programmēšanas būtība. Tā ir speciāls valsts pasākumu kopums, lai pārkārtotu tautsaimniecības struktūru, izbeigtu vienu nozaru darbību, reorganizētu citas nozares vai attīstītu pavisam jaunas nozares, reģionus. Tādā veidā veselu piecgažu programmu sēriju īstenoja Francijā.

Programmēšanas modelis.

1. Prognozēšana, ievērojot variantus.
2. Mērķa koka veidošana.
3. Jaunas tautsaimniecības struktūras noteikšana, jaunu proporciju veidošana, nodrošinot:

a) fizisko līdzsvaru (ražošanas resursu sabalansēšanu);
b) finansiālo līdzsvaru (finansu līdzekļu nodrošināšanu un sabalansēšanu).

4. Programmas rādītāju noteikšana.

5. Programmas realizācijas mehānisma izveide, balstoties uz valsts ekonomiskām un administratīvām svirām. Pēdējo starpā izšķirošā nozīme ir budžeta asignējumiem.

6. Kontrole. Pastāv kontroles skaitļi, speciāli trauksmes indikatori, kurus pārsniedzot vai nesasniedzot, vai nu jākoriģē programma, vai arī jāmaina programmas realizācijas mehānisms, valsts ekonomiskās un administratīvās sviras. Programmēšanu Francijā vada plānošanas komisariāts, kas, izmantojot piecgažu programmas, ir radījis šīs valsts atomtriecienspēku, moderno mašīnbūvi, būtiskus pasākumus sociālajā aprūpē.

Teritoriālā programmēšana. Teritoriālā programmēšana tiek veikta atpalikušo teritoriju attīstībai Itālijā, attīstot Apenīnu pussalas dienvidus, kas būtiski ir atpalikuši no Itālijas ziemeļu daļas. Valsts programmas atsevišķu vājāk attīstītu rajonu attīstībai ir izstrādātas un tiek realizētas arī Lielbritānijā. Latvijā ir pieņemts likums par īpaši atbalstāmiem reģioniem. Likums paredz, ka Ministru kabinets var piešķirt īpaši atbalstāma reģiona statusu atpalikušajiem rajoniem pēc šādiem kritērijiem:

a) bezdarba apmērs;
b) iedzīvotāju ienākuma nodoklis uz vienu cilvēku;
c) citi reģionam raksturīgi statistiskie rādītāji;
d) ekspertu vērtējumi par reģiona attīstības iespējām.

Atpalikušo teritoriju labklājības līmeni paredzēts celt, galvenokārt veicinot uzņēmējdarbību. Tās stimulēšana panākama ar nodokļu atlaidēm, īpašu kredītpolitiku, investīciju politiku. Runa pirmām kārtām ir par visatpalikušākajiem un visnabadzīgākajiem Latgales rajoniem. Nākotne rādīs, cik efektīva būs paredzētā pasākumu sistēma, cik ilgs būs "kavēšanas laiks".

Nacionālās programmas. Latvijā ir aktuāla nozaru attīstības programmēšana. 5. Saeimas pirmā Ministru kabineta deklarācijā par iecerēto darbu tika paredzēts, ka svarīgāko valdības ekonomiskās politikas uzdevumu veikšanai tiek izstrādātas nacionālās programmas.

Saskaņā ar Ekonomikas ministrijas 1993. gada novembrī izstrādāto nacionālo programmu koncepciju šī programma ir tādu valdības veicamo pasākumu kopums kādā noteiktā jomā vai nozarē, kuru realizācija ir nozīmīga un būtiski nepieciešama Latvijas sabiedrībai un visas tautsaimniecības attīstībai. Nacionālās programmas ir vidēji ilga laika vai ilglaicīgas programmas, kas veicina tautsaimniecības politikas stabilitāti. Par katru nacionālo programmu ir atbildīga kāda konkrēta ministrija. Nacionālās programmas vadītājs ir ministrs, valsts ministrs vai cita amatpersona, kas ir atbildīga par šīs programmas izstrādi (izmantojot ministrijas potenciālu vai to pasūtot), aktualizāciju un realizāciju. Ekonomikas ministrija veic nacionālo programmu vispārējo koordināciju. Valsts izstrādā, finansē, īsteno investīciju programmu (VIP).

Nacionālo programmu sadalījums pa grupām. Programmas var iedalīt vairākās pamatgrupās.

Pirmajā grupā visupirms ietilpst infrastruktūras nozaru attīstības programmas – enerģētikas un transporta attīstības nacionālās programmas.

Otrajā grupā ieskaitāmas teritoriālās programmas – reģionālās attīstības nacionālā programma. Acīmredzot likums par īpaši atbalstāma reģiona statusu kļūs par šīs programmas tiesisko pamatu.

Trešajā grupā ietilpinātas programmas, kas saistās ar ārējiem ekonomiskajiem sakariem, – ārējās tirdzniecības nacionālā programma un tā programma, kas paredz plašu panākumu loku, gatavojoties iestāties ES.

Ceturtajā grupā ir programmas, kas virzītas uz saimniekošanas efektivitātes kāpināšanu, – kvalitātes nodrošināšanas programma, nacionālā taupības programma, biodegvielu ražošanas un izmantošanas programma, mazo un vidējo uzņēmumu attīstības nacionālā programma. Šīm programmām pievienojama Baltijas jūras vides aizsardzības programma.

Piektā grupa tieši veltīta Latvijas iedzīvotājiem – speciālā programma Latvijas tautas veselības un sociālās drošības nostiprināšanai, kā arī programma, kas paredz izglītības un zinātnes attīstību.

Nacionālo programmu saraksts. 1996. gadā bija apstiprinātas šādas nacionālās programmas.

1. Ārējās tirdzniecības nacionālā programma.
2. Kvalitātes nodrošināšanas nacionālā programma.
3. Latvijas enerģētikas nacionālā programma.

4. Transporta attīstības nacionālā programma.
5. Nacionālā programma "Latvijas iedzīvotāji" (tautas veselība un sociālā drošība).
6. Baltijas jūras vides aizsardzības nacionālā programma.
7. Latvijas reģionālās attīstības nacionālā programma.
8. Nacionālā programma "Izglītība un zinātne".
9. Nacionālā taupības programma.
10. Mazo un vidējo uzņēmumu attīstības nacionālā programma.
11. Nacionālā programma "Biodegvielu ražošana un pielietošana Latvijā".
12. Nacionālā programma integrācijai Eiropas Savienībā.

Pēc formāliem kritērijiem intensīvi tiek izstrādātas visas paredzētās nacionālās programmas: sākotnējās programmas koncepcijas tiek papildinātas vai uzlabotas, konkretizējot šo programmu realizācijas procesā veicamos uzdevumus, nepieciešamā finansējuma apmērus, finansēšanas avotus utt. Katras nacionālās programmas izstrādi un realizāciju vada šim nolūkam speciāli izveidotas nacionālo programmu koordinācijas padomes, kurās ar atbildīgās ministrijas pārstāvjiem vienlaikus tiek iesaistīti kompetenti un programmas izstrādē un realizācijā ieinteresēti speciālisti no citām ministrijām un citām institūcijām.

Nacionālo programmu koncepcija paredz, ka šo programmu saraksts ir "atvērts", t.i., tas var tikt papildināts vai mainīts atbilstoši valsts ekonomiskajai situācijai un valdības politikai. Jau ir saņemts Zemkopības ministrijas izstrādātās "Lauksaimniecības attīstības un valsts agrārpolitikas nacionālās programmas" pieteikums; savukārt Rūpniecības uzņēmumu direktoru padome ir ierosinājusi izstrādāt "Rūpniecības nacionālo programmu".

Šobrīd aktuālākais uzdevums, kas veicams Finansu ministrijai kopīgi ar Ekonomikas ministriju, ir nacionālo programmu finansēšanas kārtības izstrādāšana. Nacionālo programmu izstrādei un realizēšanai ir nepieciešami ievērojami finansu resursi, kas jāpiesaista gan no valsts budžeta, gan arī no ārpusbudžeta fondiem, valdības garantētiem kredītiem, ārvalstu kredītiem un investīcijām, kā arī no citiem avotiem.

1997. gada bezdeficīta valsts budžets atvēlēja nacionālajām programmām visai pieticīgus līdzekļus, kas nespēja nodrošināt šo programmu īstenošanu. Valdība bija dilemmas priekšā: vai no programmām atteikties, vai īstenot budžeta līdzekļu nepieciešamo pārdali. Kam līdzekļus atņemt? Šis jautājums arī nākotnē būs visai sāpīgs. Pagaidām problēmas radikāls un reāls risinājums ir atlikts uz nākotni. Skaidrs ir viens: bez nacionālo programmu praktiskās īstenošanas valsts loma Latvijas tirgus ekonomikas veidošanā būs novājināta.

37.1.9. Tandēma princips

Ekonomiska analīze rāda, ka pārejas periodā no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku valsts ekonomiskā loma ir ievērojami lielāka nekā attīstītā tirgus saimniecībā. Daudzas problēmas bez valsts tiešā vai pastarpinātā atbalsta vispār nav iespējams atrisināt.

Pārejas periodā var droši runāt par tandēma principa īstenošanu. Pirmais *pedāļus* ar maksimālu piepūli min privātais uzņēmējs. Otrais tandēmā ir valsts. Tā min speciālas konstrukcijas *pedāļus*. Šī ekonomiskā tandēma specifiskā īpatnība ir tā, ka valsts, sinhroni minot otros *pedāļus*, maksimāli palīdz pirmajam braucējam uzturēt augstu tempu, tikt pāri šķēršļiem, neiestigt smiltīs vai dubļos, neiegāzties bedrē, izrauties no atvara, uzbraukt kalnā. Atsevišķam braucējam tas nebūtu pa spēkam. Valstij jābūt arī īpašam tālskatim, kas palīdz komersantiem stūrēt pa visracionālāko maršrutu, taupot enerģiju un laiku. Valsts lomu nevajag pārvērtēt. Jābūt optimālai saskaņai starp tandēma locekļiem. Bet bez tandēma otrā braucēja, proti, valsts, pārejas perioda mērķi nav sasniedzami.

37.2. Izmaksu–izlaides tabulas

Lai sekmīgi attīstītu ES valstu ekonomiku, nepieciešamas speciālas izmaksu–izlaides tabulas. Tās sniedz papildu iespējas makroekonomiskā līdzsvara uzturēšanai tautsaimniecībā, vienlaikus nodrošinot svarīgāko attīstības tendenču kvantitatīvu analīzi, zinātniski pamatotu prognozēšanu ar matemātiskās statistikas metodēm. Tāpēc katrai ES valstij obligāti regulāri jāsastāda izmaksu un izlaides tabulas. Arī kandidātvalstīm ieteicams strādāt pie šo tabulu izveides. Latvijas Statistikas pārvalde uzsākusi aprēķināt šīs nozīmīgās tabulas un tās publicēt. Skaidrs, ka šo tabulu sastādīšana jābalsta uz vienota metodoloģiskā pamata. Tāpēc Latvija līdz ar citām Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm piedalās kopējā projektā, ko vada Eiropas Savienības Statistikas birojs.

Izmaksu–izlaides tabulas veido veselu sistēmu. Šīs kompleksās sistēmas kodols ir Resursu un izlietojumu tabulas un Simetriskās izmaksu–izlaides tabulas. Statistisku datu vispusīgās matemātiskās apstrādes ceļā iegūto tabulu sistēmu var raksturot kā valsts tautsaimniecības vispārīgu modeli. Šī modeļa nozīmīgums saistās ar to, ka detalizētā veidā ir aprakstīta iekšzemes ražošanas procesu un produktu konkrētā aprite. Šis darbietilpīgais un dārgais projekts saņem "Phares" finansiālo atbalstu.

Kādam nolūkam var izmantot izmaksu–izlaides tabulu kompleksu? Latvijas Ekonomikas ministrijas speciālisti uzskata, ka visbiežāk tiešās un netiešās ietekmes novērtēšanai tabulas lietderīgi izmantot, kad vēlas noskaidrot, *pirmkārt*, cenu vai nodokļu izmaiņu ietekmi uz dažādu resursu un patēriņa veidu, ražošanas izmaksām un cenām; *otrkārt*, kā atsevišķu resursu veidu un patēriņa apjoma izmaiņas ietekmēs kopējo resursu un patēriņa vērtību; *treškārt*, kā resursu cenu izmaiņas ietekmēs patēriņa cenas; *ceturtkārt*, kā patēriņa apjomu izmaiņas ietekmēs resursu apjomus un otrādi; *piektkārt*, kā izmaiņas atsevišķu nozaru attīstībā ietekmēs kopējo importa apjomu.

Simetriskās izmaksu – izlaides tabulas var plaši izmantot ekonomiskajā analīzē. Tā var izvērtēt dažādu faktoru ietekmi uz ekonomiskiem procesiem, analizēt ražošanu no izmaksu, struktūras un produktivitātes viedokļa, noskaidrot cēloņus, kas nosaka nodarbinātību un bezdarba apmērus, kapitāla veidošanu un tā efektivitāti, gala patēriņa un eksporta struktūru, dažādu produktu veidu ražošanas ietekmi uz apkārtējo vidi, importa nepieciešamos apjomus, ņemot vērā pieprasījumu pēc enerģijas, efektu, kāds gūstams, ieviešot jaunas tehnoloģijas.[1]

Sevišķi nozīmīga analīze ir veicama ar Simetrisko izmaksu–izlaides tabulu importa matricu. Šajā matricā visi importa ražojumi, arī pakalpojumi sadalīti pa patēriņa veidiem. Tas dod iespēju ne tikai izvērtēt importa iespaidu uz valsts tirgu, bet arī noskaidrot, kādas izmaiņas ir gaidāmas, ja, *pirmkārt*, mainīsies iekšzemes cenas, arī ienākumu iekšzemes patēriņš, mainoties pasaules cenām; *otrkārt,* kā mainīsies attiecības starp importēto un pašražoto produkciju, arī pakalpojumiem, ja mainās muitas nodokļa likmes.

Rūpīgs darbs pie izmaksu–izlaides tabulām un attiecīgām matricām ļauj pilnveidot statistisko uzskaiti, ja atklāj novirzes, kļūdas, neatbilstību bāzes datos. Rodas arī iespēja pārliecināties, vai attiecīgo rādītāju apjomi ir pilnībā uztverti, utt. Pirmā bezdelīga, kas, pretēji parunai, atnesīs pavasari, ir jau klāt. Latvijas Statistikas pārvalde publicēja pirmās izmaksu–izlaides tabulas par 1996. gadu. Kāda ir šīs un nākamo publikāciju praktiskā nozīme?

Ekonomikas ministrijas eksperti uzskata, ka veiktie aprēķini pavērs jaunas iespējas Latvijas ekonomistiem dziļāk un efektīvāk analizēt tautsaimniecībā notiekošos procesus.[2] Grāmatas autors uzskata, ka problēma ir krietni plašāka par padziļinātās un efektīvās analīzes iespējam. Analīze nav pašmērķis, prozaiskas ziņkārības apmierināšana. Analīzes uzdevums ir noskaidrot iespēju pozitīvi mainīt situāciju, no daudzām alternatīvām pēc noteikta kritērija izvēlēties efektīvāku. Turklāt ne mirkli nedrīkst aizmirst, ka mums ir darīšana ar tirgus ekonomiku, ar tirgus "neredzamo roku". Izmaksu–izlaides tabulu un matricu sastādīšana, ko veic valsts institūcija – Valsts Statistikas pārvalde, ir neapšaubāmi valsts rīcība ekonomikā. Bet kā panākt situācijas izmaiņu, kad ekonomikā dominē tirgus, kur komersantu uzvedību nosaka sociālekonomiskā motivācija. Praktiskās iespējas izmantot analīzes rezultātus tautsaimniecības proporciju izmaiņai, konkrēto mērķu sasniegšanai ir divas: *pirmkārt*, ar valsts budžetu, ar fiskālo politiku pārdalīt resursus, ar nodokļu palīdzību komersantiem radīt vēlamās ievirzes motivāciju, uzvedību tirgū; *otrkārt*, mainīt "spēles noteikumus", kā iespaidā tirgus spēki dos

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada jūnijs, 125., 126. lpp.
[2] Turpat.

komersantu uzvedībai ar motivācijas starpniecību vēlamo ievirzi. Veidosies jauna cēloņsakarība, jaunas sekas, kas mainīs situāciju. Mainīt "spēles noteikumus" var vienīgi valsts, vai arī pēc valsts iniciatīvas "spēles noteikumus" maina visādas komercinstitūcijas. Secinājums viens: izmaksu–izlaides tabulu sastādīšanas un izmantošanas problēma ir viena no formām, kā valsts spēj iedarboties uz tirgus ekonomiku. Šis secinājums ir spēcīgs pretarguments piedāvājuma teorijai, ka valsts iejaukšanās tirgus procesos tikai dezorientē komersantus, liedz viņiem saimniekot pēc tirgus loģikas.

Nākotnes stratēģija. Valsts uzdevums ir noteikt LR nākotnes stratēģiju, izstrādāt vīzijas mehānismu, lai tā kļūtu par realitāti. Latvijas valsts savu attīstības stratēģiju nevar balstīt uz dabas resursu bagātību. To vienkārši nav. Neesošos resursus iespējams vienīgi kompensēt ar to, kas Latvijā reāli ir un reāli var būt – ar zināšanām un kvalificētu darbaspēku. Šim apstāklim speciālistu grupas vērtējumā ir jākļūst par konkurētspējīgu tautsaimniecības pamatu integrācijā starptautiskajās organizācijās, kur zinātne un augsta izglītības pakāpe ir zelta vērta. Tīkami draugu profesionāļu grupā veidot nākotnes scenāriju, modelēt vēlamo scenāriju, ievērot inerces scenāriju, lai beigās nonāktu līdz reālam scenārijam, ko kā stratēģiju ieviest dzīvē.

Rītdienas Latviju ir iespējams veidot pēc vairākiem modeļiem. Tas, kādu izvēlēties, atkarīgs no daudziem iekšējiem un ārējiem faktoriem. Galvenais – māka iekļauties objektīvās attīstības tendencēs, aktīvi īstenot šo tendenču aktīvo spēku.

Stratēģijas autori nopietni rēķināsies ar demogrāfijas izmaiņām. *Pirmkārt,* darba tirgū nonāks 80. gadu vidus augstākās dzimstības līmeņa atvases. *Otrkārt,* tas būs kvalificēts darbaspēks. *Treškārt,* pieaugot pensionāru vecumam, samazināsies pensionāru skaits. *Ceturtkārt,* palielināsies bērnu īpatsvars, kam būs pozitīvas sekas nākotnē.

Stratēģijas autori uzskata, ka pēc 5–10 gadiem sāksies reindustrializācijas process, veidosies zinātņietilpīgi uzņēmumi, uzņēmumi, kas prasīs daudz papildu darbaspēka. Kur to ņemt? Avots – lauksaimniecība, kas sasniegs mūsdienu tehnoloģisko līmeni. Atbrīvotie lauku darba ļaudis pievērsīsies būvniecībai. Pēc 2005. gada IKP pieauguma tempi sasniegs 6–8% gadā. Iedzīvotāju dzīves līmenis pieaugs par 4–6% gadā.

Prioritāte būs augsti kvalificēta darbaspēka gatavošana reindustrializācijai. Kādām nozarēm tiek iedegta zaļā gaisma? Visupirms nozarēm, kam liels pievienotais vērtīgums, proti, informātika, kā arī informātikas un komunikācijas tehnoloģijas. Jau 2000. gadā šīs nozares strauji auga, jo pieaugums attiecībā pret zemo bāzes līmeni vienmēr ir straujš. Tā 20. gs. pēdējā gadā ievērojams ir attiecīgo produktu eksports.

37.2. shēma

IT nozares darbības virzieni[1]

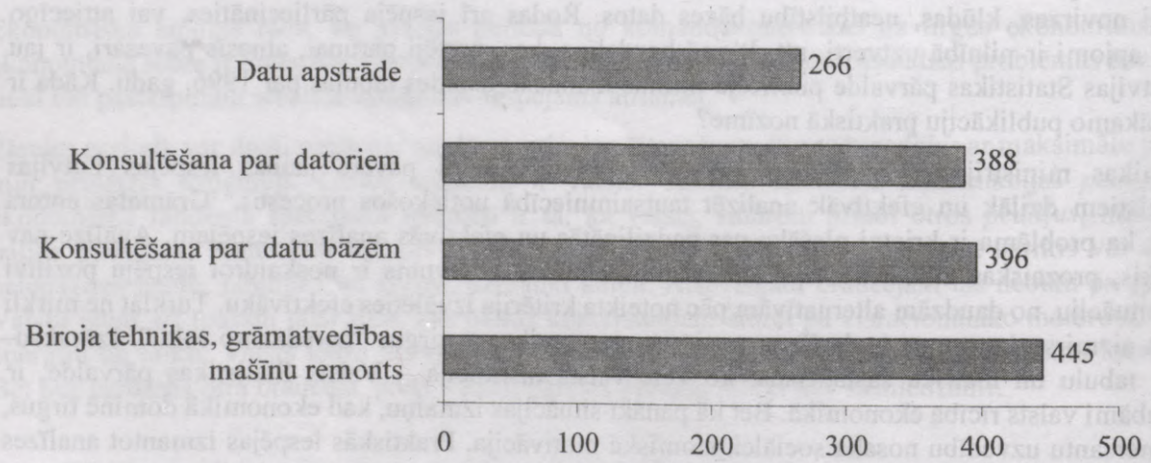

Dati: "Lursoft"

[1] Diena, 2000. g. 14. decembrī.

Tā vēl nav īsta informātika un informācijas un komunikācijas tehnoloģijas, bet informātikas palīgnozares pakalpojumi, īpatnēja infrastruktūra. Jāattīsta I–bankas, e–komercija, datoru un programmu ražošana. Izredzes ir biotehnoloģisko, biomedicīnas, farmakoloģijas, koksnes ķīmiskās pārstrādes uzņēmumiem. Stratēģija, prognozējot zinātnes un reindustrializācijas attīstību, baidās no kadru trūkuma. Tā gadā vajadzētu 2000 jauno speciālistu, bet Latvijas augstskolas pagaidām spēj sagatavot ne vairāk par 350 speciālistu. Ārzemju speciālistu aicināšana ir pārāk dārgs prieks, kas padarīs mūsu produktus konkurētnespējīgus.

Reģionu attīstība – stratēģijas obligāta sastāvdaļa. Atpaliek infrastruktūra, ceļu tīkla sakārtošana, zemes neracionāla izmantošana, lēnie zemes reformas tempi. Tas būtiski kavē zemes izmantošanu un ar to saistīto nekustamo īpašumu kredītu nodrošināšanu. Tiek paredzēta varas decentralizācija visos līmeņos. Katrā reģionā nepieciešama sava augstskola, jaunām tehnoloģijām profesionālās mācību iestādes u.c.

Stratēģijā arī ieskicēta reģionu specializācija. Kurzemei ar savām neaizsalstošajām ostām jākļūst par komerciālu un atpūtas reģionu. Latgalei – par agrorūpniecisko un loģistikas centru, Vidzemei – par intelektuālo un atpūtas reģionu. Zemgalei – par zemkopības un apkalpes reģionu. Īpaša vieta paredzēta Rīgai kā zinātnes un darījumu reģionam visas Baltijas līmenī.[1]

Liekas, viss ir loģiski, saprātīgi, kā loģiska vīzija. Trūkst tikai viena, izšķirošā – šīs stratēģijas pārvēršanas mehānisma tirgus ekonomikas realitātē. Kur ņemt investīcijas, bez kurām reindustrializācija ir tukšs sapnis? Kā pārkārtot nodokļu sistēmu, lai palielinātu budžeta ieņēmumus zinātnei, kadru plašai gatavošanai? Mūsu komercbankas nepieciešamo kredīta slodzi diez vai izturēs. Kādas būs kredītprocentu likmes? Kādi procesi gaidāmi fondu biržā? Kā komersanti sekos stratēģijas ieteikumiem? Ja nākotnē Latvija kļūst par ES saimes locekli un iestāsies *EMU*, tad kāds kurss attiecībā pret dolāru būs Latvijas eiro, kas aizstās latu? Ekonomiskā mehānisma izveidošana, tā darbības prognoze nākotnē ir krietni sarežģītāka nekā nākotnes nozaru struktūras loģiska sastādīšana. Bez ekonomiski tiesiskā mehānisma izveides Latvijas attīstības stratēģija nekad par realitāti nekļūs. To pašu var teikt par vidējā termiņa plāniem.

Nākotnes vīzijas autori uzsver, ka atsevišķās jomās nepieciešama valsts aktīvāka stratēģiskā loma. Valsts nevar atstāt pašplūsmai zināšanu ieguvi un izmantošanu. Stratēģijas autori speciāli uzsver, ka šinī jomā valstij jākļūst par galveno darbojošos spēku.[2] Kas valstij praktiski darāms, tas stratēģijas lasītājiem paliek noslēpums.

Valsts pārvaldes sistēma kavē ekonomikas attīstību. Latvijas attīstības aģentūra veica uzņēmēju aptauju, kādā mērā valsts pārvaldes sistēma sekmē komercdarbības attīstību. Aptaujas rezultāti bija graujoši. 87,9% aptaujāto uzņēmēju uzskata, ka valsts (valdība, ierēdņu armija) nerūpējas par viņu vajadzībām. Komercdarbībai nav radīta labvēlīga gaisotne. LLA aptaujāja 200 dažādu nozaru uzņēmumu visā Latvijā, turklāt lielākā daļa uzņēmumu ir ar ārvalstu kapitāla līdzdalību. Aptaujā piedalījās Latvijas Tirdzniecības un rūpniecības kamera, ārvalstu investoru padome Latvijā, Lielbritānijas, Zviedrijas, ASV tirdzniecības palātas, Latvijas–Vācijas uzņēmēju asociācija. Komersantiem ir noraidoša attieksme pret ierēdņu darbu, risinot komercdarbības jautājumus. Pēdējais krasi negatīvais piemērs ir Komerclikuma pieņemšana.

Pirmkārt, liekas pavisam dīvaini, ka Komerclikums ir jāievieš tautsaimniecības praksē ar speciālu ieviešanas likumu. Tas liecina, ka Komerclikums ir nepilnīgs, jo neaptver visas ar tā ieviešanu saistītās problēmas. *Otrkārt*, likuma atbildīgie autori nav uzskatījuši par vajadzīgu to apspriest ar komersantiem. Tādējādi likums neapmierina viņu vajadzības, rada neapmierinātību, pat konfliktus. Likumam bija jāstājas spēkā 2001. gada 1. janvārī. Pašlaik jau ir runa par to, ka likumu ieviesīs tautsaimniecībā ne agrāk par 2001. gada 1. jūliju. Nav izslēgti uzlabojumi pēc uzņēmēju protestiem, ko ievēros likumā par Komerclikuma ieviešanu.

[1] Diena, 2000. g. 14. decembrī.
[2] Turpat.

37.3. tabula

Kas kavē Latvijas ekonomikas attīstību?[1]

	% no respondentu atbildēm
Korupcija	23,0
Pārmērīga birokrātija	19,1
Grūtības saņemt izdevīgus ilgtermiņa kredītus latos	11,0
Stimulu trūkums mazajiem un vidējiem uzņēmumiem	10,4
Prognozējamas ekonomiskās politikas trūkums	6,7
Attiecības ar Krieviju	4,8
Konstruktīvas sadarbības trūkums starp valdību un uzņēmējiem	4,5

Visbiežāk pārmērīga birokrātija, kas sekmē korupciju, saistās ar zemes iedalīšanu īpašumā vai nomā, būvprojektu apstiprināšanā.

Tādā kārtā redzam, ka valsts orgāni (ierēdņi) var aktīvi sekmēt tirgus ekonomikas attīstību vai arī būt šīs attīstības nopietns kavēklis.

Atjauno tautsaimniecības padomi. Tandēma princips ievērots, atjaunojot Latvijas valsts un uzņēmējspēju speciālu padomdevēju struktūru – Tautsaimniecības padomi. Šīs konsultatīvās padomes uzdevums ir izskatīt Latvijas tautsaimniecības svarīgākās problēmas, normatīvu dokumentu projektus, tirgus ekonomikas attīstības koncepcijas, sarunu pozīcijas iestāšanās sarunām ES, valsts (praktiski LB) valūtas politiku, realizēt dialogu starp uzņēmējiem un Ekonomikas ministriju (būtībā valdību).

Tautsaimniecības padomi veido gan valsts un sabiedrisko orgānu pārstāvji, gan uzņēmumu vadītāji. Godīgi runājot, šī padome atgādina tos pašus vēžus, tikai citā kulītē. Zinātni tieši pārstāv tikai viena pārstāve – ZA Ekonomikas institūta direktore Raita Karnīte. Standarta nostāja Latvijai neko labu nesola. Vajadzīgi konsultanti ar svaigu prātu un oriģinālām idejām.

Pirmā problēma, ko skatīs padome, ir LB monetārā politika. Tas ir jautājums, kas saistās ar eiro svārstībām un to daudzo uzņēmumu zaudējumiem, kas tirgo eiro plašajā tirgū. LB prezidenta nostāja šai jomā ir labi zināma: SDR lata ārējās stabilitātes balsts līdz iestājai ES un *EMU*. Vai Tautsaimniecības padome spēs LB monetārajā un valūtas politikā kaut ko mainīt?

Ārvalstu investoru padome. Paralēli Tautsaimniecības padomei darbojas Ārvalstu investīciju padome. 2000. gada 2. un 3. oktobrī Ārvalstu investoru padome tikās ar valdību. Risināmo jautājumu bija daudz; no ceļa jānovāc ne mazums smago akmeņu, kas kavē ārvalstu investīciju ieplūšanu Latvijā. Ārvalstu investori varētu valdībai dot ne mazums derīgu padomu. Tādi padomi jau izskanēja arī agrāk, bet palika neievēroti. Ekonomikas ministrs A. Kalvītis skaidroja, ka "administratīvā kapacitāte valstī nav pietiekami spēcīga, lai izpildītu valdības lēmumu".[2]

Bezdarbīgā trīsvienība. Vēl viens orgāns, kas savieno valsti (valdību) ar komersantiem un darba ņēmējiem, ir attiecīgā triju pušu komisija, kas pēc idejas varētu būt nozīmīgs ekonomisks spēks. Ražošanas un pakalpojumu panākumi ir atkarīgi lielā mērā no šīs trīsvienības sekmīgās sadarbības. Tika izvirzīts priekšlikums paaugstināt minimālo darba algu. LB izteicās kategoriski "par". Finansu ministrija kā parasti vēstīja, ka "naudas nav". Tas būtu argumentēti jāizšķir, turklāt vienprātīgi, minētajai triju pušu komisijai. Tās balsi mēs nedzirdējām. Dīvaini, bet fakts! Komisijas darbs jāaktivizē. Tas nav strīda ābols, bet neatliekama nepieciešamība.

[1] LAA veiktās uzņēmumu aptaujas dati.
[2] NRA, 2000. g. 18. septembrī.

37.3. Kā tika zagta Latvijas valsts

Pasaules bankas pētījumā konstatētais, ka Latvijas valsts ir nolaupīta, nebūt nav zibens no skaidrām debesīm. Šis bīstamais process sākās Latvijas neatkarības atgūšanas pirmajās dienās un ar dažādu intensitāti turpinās līdz šim brīdim. Virkne Latvijas ekonomistu uz šo procesu norādīja jau sen, bet kurš no varas elites klausīs vietējos akadēmiķus, profesorus, ekonomistus, ja ar padomiem mācas virsū ārzemju eksperti.

SVF un PB – līdzvainīgi. Jābrīnās, kur agrāk bijuši Starptautiskā valūtas fonda un Pasaules bankas pilnvarotie augsti kvalificētie pārstāvji, kas gan diendienā, gan t.s. speciālos memorandos Latvijas valdību mācījuši, kā attīstīt brūkošo valsts ekonomiku. Šodien šie kungi nostājušies kritiķu lomā. Godīgāk būtu, ja viņi atzītu: mūsu padomi palīdzēja īstenot ačgārnu politiku, mēs nepretojāmies ekonomiskām grupām izdevīgu savtīgu likumu pieņemšanai.

Latvija ir suverēna valsts. Tāpēc pārāk bargi nenosodīsim Starptautiskā valūtas fonda ieteikumu negatīvās sekas. Teorētiski Latvija varēja šo fondu ar visām programmām, modeļiem, rekomendācijām pasūtīt tālāk un piekopt patstāvīgu, valsts īpatnībām piemērotu politiku. Bet Latvija bija "piekalta" SVF un Pasaules bankai ar nesaraujamo kredīta ķēdi. Gribi saņemt no mums naudu, pildi mūsu prasības! Tomēr valsti sagrāba, nolaupīja nevis šīs starptautiskās organizācijas, bet gan pašmāju apsviedīgie ekonomisti grupējumā ar ārzemju partneriem.

Pasaules banka savā pētījumā lietoja jēdzienu *state capture*, ko visvienkāršāk tulkot kā valsts zagšanu. Mūsu informācijas līdzekļi valsts zagšanu visciešāk saistīja ar korupciju. Viselementārākā korupcija ir kukuļdošana valsts amatpersonai, kas, saņemot šādu "pateicības dāvanu", kaut ko labu – parasti nelikumīgu – veiks kukuļdevēja labā. Lai cik bīstama ir šī kukuļdošana, kad viss ir pērkams, tai skaitā tiesas taisnīgums, krietni bīstamāka ir augstākā līmeņa kukuļdošana, kad varas institūcijas, sākot ar Saeimu, valdību, pašvaldībām, pieņem likumus un likumam pakļautus aktus, kas ir pretrunā ar Latvijas attīstības un iedzīvotāju labklājības būtiskām interesēm. Šī augstākā līmeņa korupcija nosaka tādu tiesisku kārtību un "spēles noteikumus", kas atbilst kādas šauras grupas varaskārei vai materiālajām interesēm.

Maize Temīdas kalpiem. Atgūstot neatkarību, viss tā saucamais visas tautas īpašums Latvijas teritorijā pilnībā pārgāja – vismaz uz zināmu laiku – valsts un pašvaldības rokas. Uzdevums bija skaidrs: okupācijas varas nolaupītais augstākās taisnības vārdā jāatdod tās likumīgajiem īpašniekiem. Lielākā daļa pirmsokupācijas īpašnieku bija jau viņā saulē. Izvirzījās mantošanas problēma. Likumam bija jānosaka, kas ir mantinieki, cik plašs ir mantinieku loks. Noteikta juristu grupa lobēja Augstākajā Padomē tiesiska akta pieņemšanu, kas pilnībā atjaunotu 1937. gadā pieņemtā Civillikuma mantošanas tiesību daļu. Būtībā šie kungi ierosināja "zagt" pēc iespējas lielāku valsts un pašvaldību īpašuma daļu, jo mantinieku "likumīgais loks" pēc 1937. gada Civillikuma bija visai plašs. Juristi rūpējās par sevi. Bija skaidrs, ka mantinieku noteikšana vestu pie neskaitāmiem konfliktiem, interešu sadursmēm, pierādījumu meklēšanas. Bez advokātiem un tiesām šeit gadiem neiztikt, līdz ar to Temīdas kalpiem darbs un maize bija nodrošināta uz ilgu laiku. Arī kukuļdošanai bija plaši atvērti vārti.

1937. gada Civillikuma mantošanas tiesību daļas pilnīgi adekvāta atjaunošana bija rupja tiesiska, ekonomiska un politiska kļūda. Pirmsokupācijas laikā spēkā bijušās mantošanas tiesības, kā viss Civillikums, bija piemērots mierīgam evolūcijas attīstības periodam, nokārtotai ekonomikai, bez pretenzijām veidot pamatu pārejai no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku.

Latvijā vienā dienā dzima tūkstošiem ēku un zemes privātīpašnieku. Attālākā radiniekā uzplauka alkas pēc privātā īpašuma. Viņš sāka tiesāties ar citiem radiniekiem, tērēja naudu advokātiem, lai, kļūstot par kāda nama īpašnieku, to pārdotu. Viņu interesēja nevis privātīpašuma apsaimniekošana, bet nauda. Denacionalizācijas ideja bija diskreditēta.

Traki gāja arī ar lauksaimniecības zemi. Paplašinātās mantošanas kārtībā par zemes privātīpašniekiem kļuva cilvēki, kam nebija ne jausmas par zemes apsaimniekošanu. Ko darīt ar zemi? Pārdot! Bet pircējs vai nomnieks vienmēr neatradās. Un lauksaimnieciski izmantojamā zeme aizauga ar krūmiem vai pārpurvojās.

Korupcija valsts līmenī. Tās neaizskaramie pīlāri ir valdība un Saeima. Pozīcijas partiju ministri un deputāti apzināti vai neapzināti, lobija iespaidā, aiz nezināšanas vai gudru ziņu brīžiem pieņem

likumus un likumam pakļautus aktus, kas kalpo noteiktu sociālo grupu interesēm un ir pretrunā ar Latvijas iedzīvotāju vairākuma stāvokli.

Pensionāri, kuru pensija pārsniedz 100 latu, maksā ienākuma nodokli 25% apmērā. Ienākumi no vērtspapīru pirkšanas un pārdošanas fondu biržā no ienākuma nodokļa ir atbrīvoti. Pirms vairākiem gadiem ieviesa regresīvu ienākuma nodokli – tās fiziskās personas, kas pelnīja gadā virs 60 tūkstošiem latu, no pārējās summas maksāja nodokli pēc zemākās likmes. Uz jautājumu, cik cilvēku Latvijā oficiāli pelna tādu naudas summu, atbilde bija: ne vairāk par desmit. Saeima izveidoja īpašu privileģētu stāvokli niecīgai grupai. (Šo odiozo likumu Saeimai nācās atcelt. – G. L.) Vienlaikus pozīcijas partijas iebilst pret progresīvo ienākuma nodokli no iedzīvotājiem, šādi stāvot komersantu interešu sardzē. Tas, ka progresīvais ienākuma nodoklis ES valstīs ir normāla parādība, tiek aizmirsts.

Valsts zagšanas mehānisms. Vēl Tautas frontes laikos bija labi domāts kaut daļēji kompensēt Latvijas iedzīvotājiem padomju okupācijas varas nodarītos zaudējumus.

Cilvēki vēlējās nevis papīrīšus un nākotnes solījumus par mistiskām dividendēm, bet naudu. Likums atļāva privatizācijas sertifikātus brīvi pārdot. Vēl pirms sertifikātu tiesisko pamatu noteikšanas sākās sertifikātu pārdošana. Sākotnējā cena – 20 santīmu par sertifikātu, kura oficiālais nominmāls bija 28 lati. Pēc laika sertifikātu cena cēlās līdz diviem un pat vairākiem latiem, tad stabilizējās 1,70 latu apmērā, lai atkal kristos zem lata par sertifikātu. Veidojās privatizācijas sertifikātu privātais tirgus, kur cenas kā jau brīvā tirgū precīzi atspoguļoja sertifikātu piedāvājuma un pieprasījuma samēru. Darbību izvērsa firmas, kas, pērkot sertifikātus vairumā, tos tālāk pārdeva firmām, bankām, investīciju fondiem. Pēdējie par smiekla naudu uzpirka privatizējamo uzņēmumu akcijas ar nominālcenu – 28 lati. Tā bija grandioza valsts īpašuma zagšana, starpība par nopirktiem sertifikātiem un akciju nominālu 28 lati sniedzās miljonos.

Aprakstītais nebūt nenozīmē, ka sertifikātu ideja ir zemē metama. Kam izlietojami privatizācijas sertifikāti? Pirmām kārtām dzīvokļu privatizācijā. Te mēs sastopamies ar būtisku netaisnību. Cilvēki tiek dalīti divās šķirās ar visai atšķirīgām tiesībām. Tie, kuri dzīvo valstij un pašvaldībām piederošās mājās, var savus dzīvokļus privatizēt, pēc tam pārdot, iznomāt, ieķīlāt, novēlēt mantojumā. Tie, kuri dzīvo privātīpašnieka mājā, ir zaudētāji.

Ar sertifikātiem jāprivatizē valsts zeme, uz kuras atrodas privātmāja. Tad māja un zeme piederēs vienam īpašniekam, kā to paredz likums.

Daudzi īpašuma objekti, zeme, mežs, kas ar saprātīgu mantošanas likumu paliktu valsts īpašumā, tika izsaimniekoti. Tā bija valsts zagšana.

Privatizācijas īpašā loma. Privatizācijas kārtībā valsts tika zagta visdažādākajos veidos. Klasisks piemērs ir AS "Latvijas balzams" liktenis. Finansu ministrs raudāja, ka valsts budžetam hroniski trūkst ieņēmumu. Kāpēc tad vajadzēja privatizēt "Latvijas balzamu", kas bija budžetam naudīgs donors? Varbūt tādēļ, ka AS "Latvijas balzams" privatizēja koncerns "Ave Lat". Kas bija šā koncerna īpašnieks, sabiedrībai ir labi zināms. Šim trīskārtējam ministru prezidentam svarīgāka par valsts budžetu bija "Latvijas balzama" peļņa, kas nonāca privātā kabatā.

Par neveiksmīgu privatizāciju, par tiešo valsts īpašuma izlaupīšanu rakstīts daudz. Tikai Nagļa kungs ar savu darbību ir gaužām apmierināts. Grāmatas autors vairāk uzticas Valsts prezidentes privatizācijas vērtējumam, kura uzskata, ka privatizācijas process Latvijā noritējis neveiksmīgi un tikai par dažiem objektiem var teikt, ka to privatizācija bijusi sekmīga.

Ko nozīmē neveiksmīga privatizācija? Tā ir valsts ekonomiskā potenciāla graušana, kas ne tikai šodien, bet arī rītdien kavēs augt Latvijas iekšzemes kopproduktam, pazeminot iedzīvotāju dzīves līmeni.

Cīņa ar korupciju. Visa pasaule cīnās ar korupciju, bet netīrais vezums stāv stingri savās noziedzīgās pozīcijās. Visdažādākie antikorupcijas likumi līdzinās kaķa lāstiem, kas debesīs nekāpj. Ir tikai viens attiecību vieds, kas daļēji spēj ierobežot kukuļdošanu un ņemšanu: jāpārtrauc tieši personiski kontakti starp prasītājiem un ierēdni. Prasītājs ierodas birojā, nodod nepieciešamos dokumentus un paredzētajā laikā saņem turpat biroja atbildi. Prasītājs nezina, kas lems, lēmēja durvis viņam ir slēgtas. Nav kam nodot kukuli. Teorētiski viss ir brīnumjauki. Praktiski ir simts iespēju gan uzzināt ierēdni lēmēju, gan stāties ar viņu tiešā kontaktā bez lieciniekiem. Tas var notikt pilnīgi oficiāli. Ierēdnim nepieciešami

paskaidrojumi, ko spēj sniegt vienīgi prasītājs. Personisks kontakts kļūst neizbēgams. Korupcijas cieši noslēgtās durvis tiek maigi atvērtas.

37.4. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Valsts regulējošā loma tirgus ekonomikā – t.s. tirgus fiasko (tirgus bez valsts regulējošās iedarbības ved pie nestabilitātes un disproporcijām, brīžiem pie būtiskās lejupslīdes, inflācijas un piespiedu bezdarba, nosaka nepieciešamību lietot valstij ekonomiskās un administratīvās sviras, lai pārvarētu tirgus ekonomikas negatīvās izpausmes, ievirzītu ekonomiku sociālās saimniecības sliedēs).
2. Ekonomikas valstiskās regulēšanas pamatvirzieni Latvijā:
   a) vecās komandekonomikas salaušana;
   b) tirgus ekonomikas "spēles noteikumu" ieviešana, tās tiesiskais nodrošinājums;
   c) denacionalizācijas un privatizācijas īstenošana;
   d) valsts īpašuma pārvaldīšana;
   e) fiskālās politikas īstenošanas (valsts budžeta ieņēmumu un izdevumu noteikšana, nodokļu sistēmas likumu ieviešana;
   f) anticikliskās, antiinflatoriskās investīcijas veicināšanas politikas īstenošana;
   g) valūtas īstenošana;
   h) dabas aizsardzības nodrošināšana;
   i) reģionālās politikas veicināšana, brīvo ekonomisko zonu un brīvostu dibināšana un atbalsts;
   j) sabiedrisko labumu finansēšana;
   k) infrastruktūras attīstība;
   l) antimonopolu likumdošanas īstenošana;
   m) ārējo ekonomisko sakaru regulēšana;
   n) integrācijas veicināšana, Latvijas sagatavošana iekļaušanai ES;
   o) attīstības stratēģijas noteikšana;
   p) izglītības, zinātnes, kultūras attīstīšana;
   r) sociālās aprūpes (pensiju politika, sociālo pabalstu sistēma, rūpes par invalīdiem) īstenošana.
3. Sabiedriskie labumi – produkcija, pakalpojumi, kas pēc sava ekonomiskā nozīmīguma un organizatoriskajām īpatnībām nevar būt preces; pirkšanas un pārdošanas objekti, saistīti ar peļņas motīvu. Finansē valsts, pašvaldības.
4. Ekonomiskās sviras – ekonomiskās uzvedības mērķtiecīga stimulu sistēma.
5. Administratīvās sviras – likumi, valsts orgānu un investīciju rīkojumi, kas atļauj vai aizliedz, ierobežo noteiktu ekonomisko uzvedību.
6. Tirgus ekonomikas valstiskā programmēšana – tautsaimniecības atsevišķu nozaru attīstības programmu izstrādāšana un īstenošana. Pa nozarēm tiek veidotas nacionālās programmas. Sevišķi izdalāma teritoriālā programmēšana, speciālās atbalsta programmas atpalikušajiem reģioniem.

37.5. Secinājumi

Makroekonomikas galvenais teorētiskās un praktiskās saimniekošanas, ekonomiskās politikas strīda objekts jebkurā tirgus ekonomikas valstī ir valsts regulējošā loma. Strīda ābols ir nevis jautājums, vai valstiski regulēt, vai neregulēt tirgus ekonomiku, bet problēma, ko regulēt un kā regulēt. Teorētiski saduras divas koncepcijas: pieprasījuma teorija, kuras saknes ir Dž. Keinsa mācība, un piedāvājuma mācība, kas balstās uz monetārisma teoriju. Pieprasījuma teorija vadās pēc tā, ka tirgus ekonomika ir nestabila un nepieciešamo līdzsvaru var panākt ar pieprasījuma stimulēšanu, ar valsts regulēšanas pasākumiem, t. sk. pieļaujot budžeta deficītu, aktīvi izmantojot fiskālo (budžeta) politiku. Piedāvājuma teorija vadās pēc tā, ka tirgus "neredzamā roka", konkurence nodrošina tirgus ekonomikas makroekonomikas stabilitāti un līdzsvaru, bet valsts iejaukšanās saimnieciskajos procesos ir destabilizējošs faktors, kas traucē komersantiem prognozēt nākotni. Galvenais ierocis līdzsvara nodrošināšanai ir monetārā politika, piedāvājuma stimulēšana, regulējot naudas masu apgrozībā. Pēc Otrā pasaules kara pirmajos gadu desmitos Eiropā, veidojot sociālo tirgus ekonomiku (Vācija, Dānija, Zviedrija, Somija un citas valstis), piekopa pieprasījuma teoriju. Pēc 1974.–1975. gada recesijas ar stagflāciju vairākās attīstītās tirgus ekonomikas zemēs pievērsās piedāvājuma teorijai, piemēram, ASV. Sāka ņemt virsroku deregulācijas un denacionalizācijas politika, kas bija cieši saistīta ar tehnoloģisko progresu, starptautiskām korporācijām, sociālās aprūpes ierobežošanu. Mērķis bija celt ražošanas efektivitāti, atraisīt iniciatīvu.

Diemžēl neeksistēja pietiekami detalizēta teorija par valsts lomu pārejas periodā no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku. Latvijā valdošo partiju ekonomisti orientējās uz piedāvājuma teoriju, uz tām atziņām, ko tie guvuši attīstīto valstu mācību centros. Sava loma bija arī Starptautiskajam valūtas fondam, kas ir izteikts monetārisma pārstāvis. Latvijā valsts ekonomiskā politika ignorēja valsts attīstības īpatnības un sliecās uz piedāvājuma teorijās postulētu izmantošanu. Centieni īstenot tādu ekonomisku politiku kā attīstītās kapitālistiskās valstīs kļuva par graujošās stagflācijas avotu, kad Latvijas IKP visai strauji saruka divkārt, kas inflācijas apstākļos sekmēja iedzīvotāju ievērojamas daļas zemu dzīves līmeni un sagrāva sociālo aprūpi. Ne keinsisms, ne monetārisms tīrā veidā Latvijā nebija piemēroti.

Teorijā noliedzot pieprasījuma teoriju un valsts regulējošo iedarbību uz tirgus ekonomikas veidošanu, Latvijā valsts ekonomiskajai lomai praksē bija plašs darbības lauks. Demontēt komandekonomiku, būt tirgus ekonomikas arhitektam un celtniekam, radīt tirgus saimniecības tiesisko bāzi spēj tikai valsts. Privatizācija un valsts īpašuma pārvaldīšana bija jāīsteno valsts un pašvaldības orgāniem. Fiskālā politika bija valsts galvenais uzdevums. Tāpat bez valsts regulējošās iedarbības nespēj funkcionēt sociālā aprūpe (pensijas, bezdarbnieku reģistrācija un pabalstu izsniegšana, veselības aizsardzība), izglītība, sabiedrisko labumu finansēšana. Valsts īstenoja antiinflatorisku attīstības un valūtas politiku, bija jāregulē daudz citu ekonomisko un sociālo jautājumu. Bez ekonomiskām un administratīvām svirām valsts piekopa investīciju politiku, izstrādāja un realizēja valsts investīciju programmu (VIP) un veselu virkni nacionālo programmu. Starptautisko sakaru jomā valsts slēdza tirdzniecības līgumus, iestājās starptautiskā ekonomiskā organizācijā. Latvijas valsts politikas prioritāte ir no ES asociētā locekļa kļūt par ES pilntiesīgu locekli, aktīvi iesaistīsies Eiropas integrācijā.

Nozīmīgs ir tandēma princips, kad valsts, nosakot spēles noteikumus, palīdz tirgus attiecību izveršanā un attīstībā. Tādi kardināli jautājumi, ko ražot, cik ražot, kā ražot, par kādu cenu pārdot ir pilnīga komersantu kompetence. Valsts lomas pārspīlēšana, pārmērīga licencēšana tikai sekmē birokrātismu un korupciju. Tāpēc valsts regulējošā iedarbība jāīsteno tikai absolūti nepieciešamos rāmjos.

37.6. Pamatterminu tulkojums

Brīvās ekonomiskās zonas, brīvostas	*special economic zones, free ports*	свободные экономические зоны, свободные порты
Ekonomikas tiesiskie pamati	*legal (right) principles of economy*	правовые основы экономики
Izglītības sistēma	*education systems*	система образования
Mērķa koka veidošana	*development of target tree*	дерево целей
Kvalitātes kritēriju, standartu noteikšana un kontrole	*define and control standards, quality criterions*	определение и контроль качества
Sabiedriskie labumi	*public goods*	общественные блага
Sociālās aprūpes sistēma	*social system*	система социальной помощи
Struktūrpolitika	*structural policy*	структурная политика
Valstiskā programmēšana	*governmental programming*	государственное программирование
Valstiskās regulēšanas sviras	*instruments of government*	государственные рычаги регулирования
Valsts regulējošā iedarbība	*influence of government regulation*	государственное регулирующее воздействие

37.7. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kā var raksturot fiskālo politiku?
2. Kādus uzdevumus pilda fiskālā politika Latvijā?
3. Kāds sakars ir starp fiskālo politiku un budžetu?
4. Kā fiskālā politika tieši regulē tirgus ekonomiku?
5. Kā fiskālā politika netieši regulē tirgus ekonomiku?
6. Kādas ir LR kopbudžeta sastāvdaļas?
7. Kādi konkrēti elementi veido jebkuru nodokli? Miniet piemērus par šo elementu motivējošo spēku!
8. Ko nozīmē progresīvais, regresīvais, paušālnodoklis un proporcionālais nodoklis?
9. Kāds iedzīvotāju ienākuma nodoklis, pēc jūsu domām, ir vispiemērotākais Latvijai? Kādi argumenti pamato jūsu viedokli?
10. Ar ko atšķiras netiešie nodokļi no tiešajiem?
11. Kādi secinājumi izriet no Lafēra līknes?
12. Kāpēc attīstītās tirgus ekonomikas zemēs parasti veido valsts budžetu ar deficītu? Kādas alternatīvas ir budžeta deficītam?
13. Kāpēc un kā darbojas izstumšanas efekts?
14. Kāpēc sabalansēta budžeta multiplikators līdzinās vieniniekam?
15. Kā darbojas automātiskie jeb iekšējie stabilizatori?
16. Kā īstenojas automātisms ekonomikā?
17. Kāpēc Latvijā veidojas valsts budžets ar augošu deficītu?
18. Kāpēc Latvijā bija vēlama pāreja uz bezdeficīta budžetu?
19. Kāda ekonomiska loma bija valsts iekšējā aizņēmuma parāda zīmēm?
20. Ar ko atšķiras attīstības budžets no patēriņa budžeta?

21. Vai bezdeficīta budžetam bija alternatīva?
22. Kādi ir bezdeficīta budžeta izpildes nosacījumi?
23. Kas ir pievienotās vērtības nodokļa aplikšanas objekts?
24. Kādi ir pievienotās vērtības nodokļa ieņēmumu ietekmējošie faktori?
25. Kāpēc bija nepieciešams paaugstināt akcīzes nodokli?
26. Kādas ir akcīzes nodokļa paaugstināšanas tautsaimnieciskās sekas?
27. Kāpēc samazinās muitas nodokļa loma budžeta ieņēmumos?
28. Kāda ir uzņēmuma ienākuma nodokļa apliekamā ienākuma teorētiskā un praktiskā būtība?
29. Kāpēc samazinās maksājumi par valsts kapitāla izmantošanu?
30. Kā 1997. gadā ir mainījies iedzīvotāju ienākuma nodoklis?
31. Kādiem mērķiem kalpo sociālais nodoklis?
32. Kāpēc un kā mainās sociālā nodokļa likme un šī nodokļa maksātāju tiesa? Kādas problēmas izraisīja sociālā nodokļa pārkārtojumi?
33. Kāda ekonomiska loma ir zemes nodoklim?
34. Kāda ir zemes nodokļa jaunā likme?
35. Kā mainīsies zemes nodokļa lielums pilsētās, lauku apvidos?
36. Kādas izmaiņas raksturīgas 1997. gada valsts pamatbudžeta izdevumu struktūrai?
37. Kas raksturīgs valsts budžeta izdevumu koncepcijai 1997. gadam?
38. Kā veidojas pašvaldību budžeti?
39. Ar kādām problēmām jāsastopas pašvaldību budžetu veidošanā?
40. Kā jūs ekonomiski vērtējat 1997. gada bezdeficīta budžetu?

38. nodaļa. Fiskālā politika un valsts budžets

Lai valsts spētu veikt savas daudzās funkcijas, tai nepieciešama nauda, daudz naudas, kam regulāri jāieplūst valsts kasē. Starp citu, latīņu valodā *fiscus* nozīmē tieši valsts kase. Fiskālā politika nosaka valsts kases ieņēmumu savākšanas principus un šo ieņēmumu mērķtiecīgu izlietošanu atbilstoši valsts ekonomiskās politikas prioritātēm.

Problēmas risinājums ir virssarežģīts. Valsts ieņēmumi vajadzīgā daudzumā jānodrošina tā, lai tas sekmētu tādu komersantu ekonomiskas uzvedības motivāciju, kas nodrošinātu tautsaimniecības straujāku kāpumu. Vienlaikus valsts kases izdevumiem ar finansu līdzekļiem ir jānodrošina sabiedrības un tās locekļu galvenās apmierināmās vajadzības, dažu nozaru stimulēšana, valsts investīciju programmas (VIP) īstenošana. Turklāt ieņēmumiem un izdevumiem jābūt sabalansētiem (izdevumi=ieņēmumi).

38.1. Fiskālā politika un tirgus ekonomikas regulēšana

Fiskālā politika nav stihisks process, bet stingri organizēta mērķtiecīga rīcība. Fiskālā politika līdz ar to ir stingri plānots pasākumu komplekss, kas direktīvi nosaka valsts kases ieņēmumu un izdevumu plūsmas. Tirgus ekonomika pēc tandēma principa ir valstiski regulējama. Bez tās nevar minimizēt zaudējumus, pārejot no komandekonomikas uz tirgus ekonomiku. Fiskālā politika ir valsts regulējošas iedarbības visaktīvākais un mērķtiecīgākais ierocis tirgus saimniecībā. Pārejas periodā fiskālajai politikai ir īpaši uzdevumi. Fiskālās politikas regulējošā loma var būt tieša un pastarpināta. Fiskālās politikas neatliekamais uzdevums ir veicināt investīcijas, komercdarbību, atbalstīt sīko uzņēmēju, pašmāju komersantu, īstenot anticikliskus pasākumus, ierobežot bezdarbu; bez fiskālās politikas nav iedomājama reāla struktūrpolitika, eksporta veicināšana, valsts aizsardzības stiprināšana, cīņa pret noziedzību, valsts infrastruktūras veidošana un attīstība; fiskālā politika nodrošina sociālās aprūpes kompleksu, atbalsta kultūru, finansiāli nodrošina dabas aizsardzību, ir izglītības un zinātnes finansiālais pamats, sponsorē sportu.

Tiešā regulēšana vispilnīgāk veicama ar valsts kases asignējumiem konkrēto problēmu risināšanai. Daudzveidība šajā ziņā ir liela, piemēram, valsts no savas kases izdod līdzekļus jauna ceļa vai tilta būvei, kas veicinās ne tikai transporta attīstību, bet dos impulsu kāda reģiona plaukšanai. Jaunās transporta artērijas kāpinās apkārtējo zemju ekonomisko novērtējumu, palielinās zemes nodokli. Tā fiskālā politika ar savu tiešo regulēšanu pāraug netiešā regulēšanā, iedarbina dažādus regulēšanas mehānismus. Cits piemērs: samazinot asignējumus ierēdņu algām, valsts institūciju uzturēšanai, var panākt ierēdņu skaita optimizāciju, pamatotu taupību valsts iestādēs. Augstākajā izglītībā var ar fiskālo politiku tieši regulēt noteiktu specialitāšu studentu skaitu (bezmaksas studijās), ar valsts piešķirtiem grantiem var tieši regulēt – ierobežojot vai attīstot – konkrētus zinātniskus virzienus, pat atsevišķus pētījumus.

Netiešu regulēšanu veic ar valsts kases ieņēmumu daļu, ar tās nodokļiem, muitas tarifiem. Te būtībā mums ir darīšana ar rosinošiem (indikatīviem), nevis direktīviem mehānismiem, kas ar motivācijas palīdzību veicina vai bremzē noteiktu ekonomisko procesu norisi. Rezultātam ir varbūtējs raksturs. Netiešā fiskālā regulēšana nosaka virzību uz noteikto mērķi bez garantijas par tā izpildi.

Fiskālā politika īsteno ne tikai valsts ekonomisko politiku. Fiskālā politika var būt stipri politizēta, kalpot šauriem politiskiem mērķiem. Tieši fiskālā politika nodrošina atomtriecienspēka radīšanu Francijā, Krievijas karu Čečenijā. Dārgs prieks ir Ziemeļatlantijas pakta finansiālā uzturēšana. Priekšvēlēšanu laikā valdošās partijas izmanto fiskālo politiku populistiskiem pasākumiem, atvieglojot nodokļu nastu vai uzlabojot sociālo aprūpi, iespaido vēlētāju balsošanas motīvus, politisko izvēli.

38.2. Fiskālā politika un valsts budžeta veidošana

Fiskālā politika gūst praktisku izpausmi valsts un pašvaldību budžetā. Valsts budžets ir valsts ieņēmumu un izdevumu tāme. Valsts budžets nav visaptverošs. Privāto uzņēmumu ieņēmumi un izdevumi valsts budžetā neatspoguļojas. Precīzā formulējumā jāuzsver, ka privātais sektors ir cieši sasaistīts ar valsts budžetu ar obligāti maksājamiem nodokļiem, dažu lauksaimniecības produktu ražošana ar subsīdijām. Tas nozīmē, ka valsts budžets aptver tikai daļu no iekšzemes kopprodukta.

Valsts budžets gan ieņēmumu, gan izdevumu pusē ir pietiekami detalizēts (konkrētu nodokļu ieņēmumu summa, izlietojums pa valsts institūcijām līdz pat noteiktiem objektiem, programmām), ir tiesiskā ietērpā, proti, valsts budžets ir Saeimas deputātu vairākuma pieņemts likums. Gribi mainīt budžeta posteņus – vērsies Saeimā, lai likumu maina. Šā iemesla dēļ valsts budžeta apstiprināšana ir stipri politizēta. Katrai no pozīcijas partijām ir sava ekonomiskā nostāja, savi priekšvēlēšanu un kārtējie solījumi saviem vēlētājiem. Saprotams, ka katra partija rauj valsts budžeta plāno deķīti uz savu pusi. Valdības deklarācijā iekļautās deklarācijas ar izsludinātām prioritātēm bieži tiek aizmirstas. Universālais arguments: nav naudas. Un valsts budžets tiek apstiprināts kā pozīcijas partiju kompromiss. Vienā punktā jāatkāpjas, lai citā panāktu vēlamo.

38.3. Latvijas fiskālās politikas neatliekamie uzdevumi

Pirmais uzdevums – sakārtot budžeta sistēmu (fiskālās sistēmas galveno sastāvdaļu) atbilstoši ES prasībām un ekonomiskās situācijas realitātēm Latvijā.

Otrais uzdevums – organizēt stabilu nodokļu sistēmu, kad katrs komersants zina, kas viņu fiskālā jomā gaida tuvākā un tālākā nākotnē. Nemitīgas izmaiņas nodokļu sistēmā ir atbaidošs rēgs investoriem.

Trešais uzdevums – fiskālajai politikai pilnīgāk jāmobilizē ieņēmumi un aktīvi jāvēršas pret jebkādu izšķērdību jebkurā valsts jomā, t. sk. Saeimā, valdībā, jebkurās valsts un pašvaldību institūcijās.

Ceturtais uzdevums – principiāli jāpārkārto budžeta plānošana. Jāpilnveido 1997. gadā uzsāktā pieeja, kad budžeta izdevumi tika noteikti resoru programmu un apakšprogrammu konkrētai īstenošanai. Tas deva un dos iespēju taupīt budžeta līdzekļus, kāpinot budžeta izdevumu daļas efektivitāti.

Piektais uzdevums – ciešāk sasaistīt nodokļu sistēmu ar sociālā tirgus saimniecības principiem.

Sestais uzdevums – samazināt decentralizācijas pakāpi valsts fiskālajā politikā, izbeigt praksi, kad sarežģītas fiskālās problēmas noveļ no valdības pleciem un uzgrūž pašvaldībām. Vienlaikus fiskālos jautājumos valdībai jāatsakās no pašvaldību sīkās aizbildniecības, veicinot pašvaldību iniciatīvu, pašregulēšanu vietējo problēmu risināšanā.

Septītais uzdevums – fiskālā politika jāorientē uz bezdeficīta budžetu. Jābeidz jaukt cilvēku prātus, sabiedrisko domu ar pamatbudžeta deficītu un fiskālo deficītu. Finansu ministrijai jāoperē ar vienu skaidru budžeta deficīta jēdzienu, kad konsolidētā budžeta izdevumi dotajā budžeta gadā pārsniedz šā budžeta ieņēmumus.

Astotais uzdevums – būtiski uzlabot nodokļu administrēšanu, ieņēmumu savākšanas mehānismu, nodokļu savākšanas kontrolei jābūt organizētai, lai likumu nevarētu apiet ar līkumu.

Devītais uzdevums – Valsts ieņēmumu dienestam, pārņemot sociālā nodokļa savākšanu, stingri vērsties pret šā nodokļa nemaksātājiem; jāatbrīvo darba ņēmēji no atbildības par darba devēju nodokļu disciplīnas neievērošanu.

Vienpadsmitais uzdevums – turpināt sakārtot muitas likumdošanu un darbu, cīņu ar kontrabandu, narkotiku ievešanu un tranzītu. 1997. gadā Latvijas valdība ar ES "PHARE" atbalstu (tehnisko palīdzību) sāka muitas modernizācijas programmu, kas ietver 20 dažādu projektu. Sarunās ar ES Latvijai jāaizstāv gan valsts iekšējais tirgus, gan jāparedz tādi muitas tarifi, kas stimulē produkcijas eksportu ar lielu pievienoto vērtību.

Divpadsmitais uzdevums – fiskālā politika nodokļu jomā jāvienkāršo. Likumu tekstiem jābūt ar tādu detalizācijas un skaidrības pakāpi, lai nebūtu vajadzības pēc VID skaidrojošiem dokumentiem, arvien jaunām instrukcijām, kad finansu darbinieks, grāmatvedis tā arī nevar saprast, kas tad īsti jāpilda – likums vai instrukcija. Šis uzdevums ir būtībā birokrātijas iznīcināšanas uzdevums, arī cīņa ar korupciju.

Trīspadsmitais uzdevums – turpināt budžeta sistēmas atsevišķu budžetu funkciju un budžeta organizāciju funkciju inventarizāciju. Lai fiskālā politika nejauktos privātu uzņēmumu, firmu pašregulēšanas procesos, precīzi jānosaka fiskālās politikas kompetences robežas.

Četrpadsmitais uzdevums – pilnveidot pievienotās vērtības likumu, atceļot ES direktīvās neparedzētos ierobežojumus priekšnodokļa atskaitījumiem un nodokļu atbrīvojumiem.

Piecpadsmitais uzdevums – meklēt un uzkrāt rezerves, lai palielinātu valsts investīciju programmu.

Sešpadsmitais uzdevums – fiskālo politiku ievirzīt tādā gultnē, lai Latvija kā kandidātvalsts pēc uzņemšanas ES būtu spējīga īsā laikā izpildīt Eiropas monetārās ūnijas (*EMU*) iestāšanās prasības (Māstrihtas kritēriji).

38.4. Budžeta un kopprodukta samērs

Atgriezīsimies pie tā, kādu daļu no iekšzemes kopprodukta aptver valsts budžets. Runa ir par tīro iekšzemes produktu (TIP), kas nesatur amortizācijas atskaitījumus. Ieskatu problēmā sniedz 38.1. tabula.

Principiāla ir atziņa, ka komandekonomikas apstākļos valsts budžets pārdala krietni lielāku tīrā produkta daļu nekā tirgus ekonomikas valstīs. Tas ir likumsakarīgi, jo tieši valsts (partijas birokrātijas) rokās ir visa tautsaimniecība līdz ar investīcijām, it visu sociālo sfēru. Bieži gadījies tā, ka uzņēmums pārskaita valsts kasē lielus nodokļus, it visus brīvos līdzekļus, lai pēc tam saņemtu no šīs pašas valsts kases nepieciešamos līdzekļus investīcijām, apgrozāmo līdzekļu papildināšanai utt. Šāda līdzekļu kustība turp un atpakaļ grāva ieinteresētību efektīvi saimniekot, nepieļāva pašregulēšanu, atgriezeniskās saites pozitīvu iedarbību. Tirgus ekonomikā uzņēmumi pirmām kārtām ir privātās iniciatīvas censoņi, kas balstās uz pašregulēšanas pamatiem, aši reaģē uz atgriezeniskās saites signāliem, paši gādā un paši atbild par līdzekļiem investīcijām, uzņēmumu attīstību. Valsts orgānu birokrātiskā diktāta vietā darbojas tirgus "neredzamā roka", konkurence, šis ekonomikas Damokla zobens veicina cīņu par izdzīvošanu, balstoties uz progresu ikvienā darbības jomā. Privātā uzņēmuma līdzekļu pārdale fiskāliem nosacījumiem ir ierobežota ar nodokļu sistēmu. Saprotams, ir būtiskas atšķirības uzņēmumu līdzekļu pārdalē pārejas perioda sākuma posmā un attīstītā tirgus saimniecībā. Vēsturiskās īpatnības Latvijā bija šādas: *pirmkārt*, strauji (uz pusi) samazinājās valsts IKP, tā augšupeja noritēja visai gausi; *otrkārt*, privatizācijas process rūpniecībā attīstījās gliemeža ātrumā, kas sekmēja vēl neprivatizētu valsts uzņēmumu līdzekļu neizbēgamo pārdali; *treškārt*, visai juceklīgi pārkārtojās sociālā sfēra; pensijas būtībā nomainīja trūcīga pabalstu sistēma, vairākums pensionāru saņēma pabalstus līdz 60 latiem mēnesī, turklāt simboliski, nevis reāli pabalsti bērniem noveda pie tā, ka nabadzība ieperinājās vientuļu pensionāru un daudzbērnu ģimeņu mājokļos. Šo pārejas perioda trūkumu pārvarēšana prasīja būtiskus pārkārtojumus fiskālajā politikā.

38.1. tabula

Valsts budžeta un iekšzemes kopprodukta samērs
IKP = 100%

Gads	%
1992	20,5
1993	36,0
1994	38,1
1995	44,5
1996 (ieņēmumi)	37,9
1997 (ieņēmumi)	39,9
1998 (ieņēmumi)	43,9
1999 (ieņēmumi)	44,4
2000 (ieņēmumi, projekts)	37,2
2001 (ieņēmumi, projekts)	34,2

38.5. Valsts budžeta fiskālās politikas ierocis

Gan rūdīti liberāļi, gan valsts regulējošās lomas noliedzēji tirgus ekonomikā nevar noliegt, ka suverēnai valstij nepieciešama sava ieņēmumu un izdevumu tāme, pietiekami sarežģīts mehānisms, lai praktiski diendienā īstenotu pozīcijas partiju izstrādāto fiskālo politiku. Šis mehānisms ir valsts budžets ar visdažādākajiem ieņēmumiem un daudzpusīgiem izdevumiem.

Valsts budžeta noteicošās funkcijas. *Pirmkārt*, budžets ir valsts politikas iedarbīga svira.

Otrkārt, no budžeta līdzekļu asignējumiem ir atkarīga gan valsts aizsardzības materiālā bāze, gan tautsaimniecības struktūra un tās izmaiņas.

Treškārt, budžeta līdzekļi nodrošina ražošanas un sociālās infrastruktūras sabiedrisko labumu pastāvēšanu un attīstību.

Ceturtkārt, budžeta muitas tarifi aktīvi ietekmē LR ārējo tirdzniecību – gan eksportu, gan importu.

Piektkārt, nozīmīgs sakars ir starp Latvijas IKP un budžeta ieņēmumu daļu; būtībā te darbojas atgriezeniskās saites mehānisms – jo lielāks ir iekšzemes kopprodukts, jo vairāk līdzekļu budžeta ieņēmumos; jo lielāki ir valsts ieņēmumi, jo vairāk līdzekļu var izdalīt visiem pasākumiem, vispirms investīcijām, kas vairo iekšzemes kopproduktu. Tā īstenojas īstermiņa "dancis" ar pozitīvu, tīkamu rezultātu.

Sestkārt, valsts budžeta daļa ir pašvaldību budžeti.

Secinājumi: no Latvijas valsts budžeta lieluma ir atkarīga valsts iedzīvotāju šodiena un rītdiena. Nav tādas mājas, saimniecības, uzņēmuma, firmas, organizācijas, kas nebūtu saistītas ar valsts budžetu.

Valsts budžeta pamatuzdevumi. Neatkarīgajai Latvijas valstij, izbeidzot savu pakļautību vienotam PSRS tautsaimniecības kompleksam, kas kalpoja padomju okupācijas režīma ekonomiskai nostiprināšanai, vienlaikus bija jāatbrīvojas no PSRS valsts budžeta važām. No neatkarības atjaunošanas pirmās dienas bija jāveic principiāli jauns konstruktīvs darbs, lai ar budžeta palīdzību īstenotu būtībā jaundzimušās valsts fiskālo politiku.

Valsts budžets nav vienkārši valsts formāla ieņēmumu un izdevumu tāme. Tas ir asi trīts politisks ierocis. Budžeta saturs ir zināms politikas kompromiss starp iedzīvotāju dažādu sociālo grupu ekonomiskajām, politiskajām, sociālajām un kultūras interesēm.

Latvijas Republikas budžeta struktūra. Budžeta struktūrai nav formāls raksturs. Tai jāsekmē līdzekļu koncentrācija svarīgāku valsts uzdevumu izpildei, jāveicina speciālu vajadzību apmierināšana, jānodrošina vajadzības gadījumā līdzekļu pārdales iespēja, jāatspoguļo valsts administratīvā iekārta, jānostiprina pašvaldību finansiālā patstāvība un pašregulēšanas iespējas.

Valsts konsolidētajā budžetā, ko veido no 1997. gada, iekļauti visu budžetu veidu ieņēmumi un izdevumi. Īpatnība ir tāda, ka šajā aptverošajā budžetā neieskaita norēķinus starp dažāda līmeņa budžetiem, piemēram, summas, ko pārskaita no centralizētiem līdzekļiem vietējiem budžetiem kā avotu speciāliem izdevumiem. Kā redzams 38.2. tabulā, valsts konsolidēto budžetu veido valsts pamatbudžets, valsts speciālais budžets, pašvaldību pamatbudžets un speciālais budžets. Līdzekļu pārdale starp budžetiem (transferts) tīri matemātiski līdzinās nullei, jo viena budžeta mīnuss ir cita budžeta pluss.

Viena no aktuālākajām struktūras problēmām ir līdzekļu sadale starp valsts pamatbudžetu un pašvaldību pamatbudžetiem. Visi valsts stratēģiskie uzdevumi, fiskālās politikas prioritātes būtu jāfinansē no valsts pamatbudžeta. Bet problēma nav tik vienkārša. Pirms vairākiem gadiem izvērtās diskusija, no kāda budžeta – valsts pamatbudžeta vai pašvaldību pamatbudžeta – jāmaksā skolotāju algas. Var teikt – cik garš, tik plats, būtu tik līdzekļi skolotāju nenormāli zemo algu paaugstināšanai. Jāatzīst, ka pašvaldībām, pārzinot stāvokli katrā skolā, ir zināmas manevrēšanas iespējas, diferenciāla, pat individuāla pieeja. Tas attiecas arī uz augstskolu pedagogu algām. Ventspils no sava bagātā budžeta spējīga saviem augstskolas pasniedzējiem maksāt krietni lielākas algas nekā valsts no pamatbudžeta Rīgas augstskolu pedagogiem. Vienlaikus jāuzsver, ka aplama ir prakse – finansiāli grūtus jautājumus no valsts pamatbudžeta nobīdīt uz pašvaldību budžetiem, lai tiek galā pašu spēkiem, neapgrūtinot centrālo varu, kas rīkojas ar valsts pamatbudžetu.

Valsts budžeta struktūra paredz noteiktu sakaru starp konkrētu budžetu ieņēmumu veidiem un attiecīgiem izdevumiem. Ieņēmumi, kuriem jāieplūst valsts pamatbudžetā, ir avots šā budžeta izdevumiem. Tas pats attiecas uz speciālajiem budžetiem. Šāda kārtība neizslēdz ieņēmumu pārdali starp dažādiem budžetiem. Piemēram, ieņēmumu pārdale starp budžetiem 1998. gadā.

1. No valsts pamatbudžeta uz valsts speciālo budžetu – 17,7 miljoni latu, tajā skaitā:
   1.1. Labklājības ministrijas pamatbudžeta dotācijas valsts veselības aprūpes speciālajam budžetam 10,6 miljoni latu;
   1.2. Labklājības ministrijas pamatbudžeta dotācijas sociālajai apdrošināšanai 5,2 miljoni latu;
   1.3. Zemkopības ministrijas pamatbudžeta dotācijas sociālajai apdrošināšanai 1,8 miljoni latu.
2. No valsts speciālā budžeta uz valsts pamatbudžetu – 50,6 miljoni latu.
3. No valsts budžeta uz pašvaldību budžetiem – 106,3 miljoni latu.

Visai šai pārdalei ir konkrēta mērķtiecība.

Valsts konsolidētā kopbudžeta dinamika. Cik lieliem jābūt konsolidētā budžeta ieņēmumiem? Kā izlietot šos ieņēmumus? Nav nekādu normatīvu, kas regulētu šos makroekonomiski nozīmīgos lielumus, valdībai un Saeimai šajā jomā ir brīvas rokas, pašregulēšana te ir pilnīga. Vienīgais dokuments ar kontrolskaitļiem ir Starptautiskā valūtas fonda (SVF) un valdības parakstītais memorands. Šis papīrs ir vairāk formāls. SVF var stingri kritizēt šā memoranda neizpildi, bargākais sods ir kārtējā kredīta nepiešķiršana.

Valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumi un to izlietojuma rādītāji ievērojamā mērā ir Latvijas iedzīvotāju likteņskaitļi, jo nosaka sociālās sfēras attīstību, valsts investīcijas, dažu nozaru tiešo atbalstu ar subsīdijām. Salīdzinot ar labvēlīgo 1997. gadu, valsts konsolidētā kopbudžeta ieņēmumi 1998. un 1999. gadā palielinājušies, lai 2000. gadā būtiski samazinātos par 16 procentiem. Izdevumiem ir līdzīga dinamika – 2000. gadā bija paredzams, ka izdevumi būs mazāki nekā 1999. gadā par 17 procentiem. Fiskālais deficīts pēc 2. novembra Saeimas korekcijām 2000. gadā bija mazāks nekā 1999. gadā par 26 950 000 latu jeb 17 procentiem. Tabula nedod priekšstatu par valsts konsolidēto kopbudžetu.

Ieņēmumu struktūra. Sīkāku ieskaitu valsts nodokļu ieņēmumos, to sadalē pa budžetiem sniedz 38.2. tabula. Tā ir bagāta ar daudzveidīgu informāciju.

Pirmkārt, nodokļu ieņēmumu lielākā daļa (43,0%) nonāk valsts speciālajā budžetā; valsts pamatbudžets saņem mazāku tiesu – 40 procentu.

Otrkārt, pašvaldību pamatbudžeta saņemamo nodokļu īpatsvars līdzinās 17,0. No nodokļiem vislielākais ir sociālās apdrošināšanas izmaksas (34,0%), kas veido valsts speciālo sociālās nodrošināšanas budžetu.

Treškārt, otro vietu pēc īpatsvara ieņem iedzīvotāju ienākuma nodoklis (18,8%), kas tālāk tiek izdalīts pašvaldībām (13,5%). Nenormāli maza tiesa ir uzņēmumu ienākuma nodoklim, kas ir 3,4 reizes mazāks nekā iedzīvotāju ienākuma nodoklis. Par sociāli taisnīgu šādu proporciju nenosauksi.

Ceturtkārt, nodokļi, ko būtībā maksā iedzīvotāji, – pievienotās vērtības nodoklis ar 25,0% īpatsvaru, akcīzes nodoklis ar 11,8% īpatsvaru (kopā 36,8%) – netiešie nodokļi. Saskaitot visus nodokļus, gan tiešos, gan netiešos, ko maksā iedzīvotāji–pircēji, sanāk, ka iedzīvotāji maksā vairāk par pusi visu nodokļu – 63,9 procentus. Tātad uzņēmēji maksā atlikušo daļu – 36,1 procentu. Šajā proporcijā slēpjas nopietna problēma, kam ciešs sakars ar Latvijas ekonomikas attīstību.

38.2. tabula

Valsts kopbudžeta nodokļu ieņēmumi

	2000. I-IX	%
Nodokļu ieņēmumi – pavisam	1 015 533	100
Tai skaitā pa budžeta veidiem:		
Valsts	405 750	50,0
Valsts speciālais	437 464	43,0
Pašvaldību	170 740	17,0
Pašvaldību speciālais	1579	1,5
Pievienotās vērtības nodoklis	249 839	25,0
Valsts	249 839	25,0
Akcīzes nodoklis	120 074	11,8
Valsts	86 281	8,5
Valsts speciālais (Valsts autoceļu fonds)	32 068	3,2
Valsts speciālais (Vides aizsardzības fonds)	353	0,33
Valsts speciālais (Kultūrkapitāla fonds)	1372	0,14
Muitas nodoklis	10 621	11
Valsts	10 621	11
Uzņēmumu ienākuma nodoklis	55 526	5,5
Valsts	55 526	5,5
Iedzīvotāju ienākuma nodoklis	190 937	18,8
Pašvaldību	137 402	13,5
Valsts speciālais (speciālais veselības aprūpes budžets)	53 535	5,3
Īpašuma nodoklis	6142	0,6
Pašvaldību	6142	0,6
Nekustamā īpašuma nodoklis	25 385	2,5
Pašvaldību	25 385	2,5
Sociālās apdrošināšanas iemaksas	344 391	34,0
Valsts speciālais (sociālās apdrošināšanas budžets)	344 391	34,0
Dabas resursu nodoklis	7324	0,7
Valsts speciālais (Vides aizsardzības fonds)	5745	0,5
Pašvaldību speciālais budžets	1579	0,2
Pārējie no citiem budžetiem sadalāmie nodokļu ieņēmumi	5294	0,5
Valsts	3493	0,3
Pašvaldību	1801	0,2
		Valsts kases dati

Izdevumu struktūra. Valsts budžeta ieņēmumu lielums diktē izdevumu kopsummu. Normālos apstākļos, kad nav budžeta deficīta, izdevumi = ieņēmumi + deficīts. To, kā 2000. gada deviņos mēnešos veidojas Latvijas valsts kopbudžeta izdevumu struktūra, kā izdevumu jomā īstenojas valsts fiskālā politika, rāda 38.3. tabula.

38.3. tabula

Valsts kopbudžeta izdevumi pēc valdības funkcijām

	2000. I-IX	%
Izdevumi – pavisam (ieskaitot aizdevumus un atmaksas)	1 476 738	100,0
Tai skaitā pa budžeta veidiem:		
Valsts	579 048	39,2
Valsts speciālais	549 770	37,3
Pašvaldību	313 324	21,1
Pašvaldību speciālais	34 596	2,3
Vispārējie valdības dienesti	94 904	6,4
Valsts	54 533	3,6
Pašvaldību	31 738	2,1
Valsts speciālais	593	0,04
Pašvaldību speciālais	8040	0,5
Aizsardzība	27 949	1,9
Valsts	27 795	1,8
Pašvaldību	82	–
Valsts speciālais	72	–
Sabiedriskā kārtība un drošība, tiesību aizsardzība	83 192	5,6
Valsts	78 325	5,3
Pašvaldību	4408	0,2
Valsts speciālais	450	0,03
Izglītība	209 106	14,2
Valsts	61 836	4,2
Pašvaldību	142 460	9,6
Valsts speciālais	4810	0,3
Veselības aprūpe	154 085	10,4
Valsts	51 082	3,6
Pašvaldību	4465	0,3
Valsts speciālais	98 538	6,7
Sociālā apdrošināšana un nodrošināšana	464 406	31,4
Valsts	61 408	4,2
Pašvaldību	24 212	1,6
Valsts speciālais	378 786	27,7
Dzīvokļu un komunālā saimniecība, vides aizsardzība	59 140	4,0
Valsts	3093	0,2
Pašvaldību	46 800	3,1
Valsts speciālais	8095	0,5
Pašvaldību speciālais	1152	0,08
Brīvais laiks, sports, kultūra un reliģija	42 443	2,9
Valsts	17 797	1,2
Pašvaldību	21 071	1,5
Valsts speciālais	3575	0,2
Kurināmā un enerģētikas dienesti	1189	0,08
Valsts	118	0,1
Pašvaldību	1071	0,07
Lauksaimniecība, mežkopība un zvejniecība	45 139	3,0
Valsts	43 700	2,0
Pašvaldību	919	0,06
Valsts speciālais	520	0,03
Transports, sakari	77 119	5,2
Valsts	9451	0,6
Pašvaldību	8279	0,5
Valsts speciālais	501 118	3,3
Pašvaldību speciālais	9271	0,6
Pārejā ekonomiskā darbība	37 245	2,5
Valsts	16 070	1,0
Pašvaldību	838	0,06
Valsts speciālais	4204	0,3
Pašvaldību speciālais	16 133	1,0
Pārējie izdevumi, kas nav atspoguļoti pamatgrupās	180 821	12,5
Valsts	153 840	10,4
pašvaldību	26 981	1,8

Valsts kases dati

Vislielākie izdevumi tiek īstenoti caur valsts pamatbudžetu (39,2%). Relatīvi liels īpatsvars (37,3%) ir arī valsts speciālajam budžetam. Pašvaldību budžetu īpatsvars izdevumos līdzinās 23,3% – nepilna ceturtā daļa. No valdības funkcijām pirmo vietu izdevumos ieņem sociālā apdrošināšana un nodrošināšana – 31,4%, no tā valsts speciālais budžets izlieto 27,7 procentus. Izglītība, ko uzskata par prioritāti, aptver 14,2% visu izdevumu, tas ir visai mērens īpatsvars izglītībai kā prioritātei. Vispārējiem valdības dienestiem tiek izlietots 6,4% visu izdevumu. Šajā jomā ir noteiktas rezerves, jo valsts aparāts ir "uzpūsts", dažās ministrijās ir ne viens vien lieks departaments, kura darbinieki sev izgudro darbu, ierobežojot uzņēmumu tirgus pašregulēšanu.

Saeima, koriģējot sākotnēji apstiprinātu valsts konsolidēto kopbudžetu, novembrī vairāk nekā pusotras reizes palielināja fiskālo deficītu. Deficīts pieauga par aptuveni 49 miljoniem latu, sasniedzot 129 miljonus latu jeb 3,2% no IKP. (Ls 129 milj. : 80 milj. = 1,6). To bargi kritizēja ne tikai SVF, bet arī sociāldemokrāti un arodbiedrības. Iebildumu nebija papildu izdevumiem 227 900 latu apmērā augstskolām, 300 000 latu apmērā veselības aprūpei. Bet vai vajadzēja divus miljonus latu atvēlēt vēstniecības iegādei Vašingtonā un 819 000 latu mobilo telefonu noklausīšanās aparatūru iegādei? Tas izraisīja pamatotas šaubas ne tikai politiķos, bet arī Latvijas iedzīvotājos. Pamatoti tika sacīts, ka papildu uzdevumi, kas prasa palielināt budžeta fiskālo deficītu, jāveltī tikai un vienīgi pasākumiem, kas palielinātu darbavietu skaitu, uzlabotu sociālo aprūpi. Īpaša problēma ir nepietiekamais budžeta atbalsts (3%) lauksaimniecībai.

38.6. Budžeta deficīts

Jau minējām, ka Saeima, koriģējot 2000. gada valsts konsolidēto budžetu, piekrita palielināt šā budžeta fiskālo deficītu. Tagad analizēsim budžeta fiskālā deficīta iespaidu uz procesiem tautsaimniecībā tagadnē un nākotnē.

Problēmai ir gan teorētisks, gan praktisks aspekts. Fiskālajam budžetam ir tiešs sakars ar valsts parādu. Kā cēloņi un sekas saistās ar valsts parāda pieaugumu? Vai valdības svētais pienākums ir šo parādu samazināt?

Kāpēc veidojas budžeta fiskālais deficīts. Problēma šķiet gaužām vienkārša. Nabadzīga valsts nespēj galus savilkt kopā – vēlamie un nepieciešamie izdevumi ir lielāki par ieņēmumiem, ko ekonomiski vārgā valsts var atļauties un spēj savākt no iedzīvotājiem un uzņēmumiem. Valsts kasē rodas iztrūkums – deficīts. Tas nozīmē, ka daļu no iecerētajiem izdevumiem nevar īstenot – nav līdzekļu avota. Te jāatšķir budžeta finansiālais deficīts un fiskālais deficīts. Budžeta finansiālais deficīts ir dotā gada starpība starp budžeta izdevumiem un ieņēmumiem. Sarežģītāka kategorija ir fiskālais deficīts – finansiālajam deficītam pievienojas tīro aizdevumu starpība. Valsts ņem aizdevumus ar procentiem un dod aizdevumus ar procentiem. Procenti nav jāmaksā uzreiz, bet jāsāk maksāt pēc noteikta termiņa. Savi maksas termiņi ir arī pamatparāda atmaksai. Katru gadu veidojas savs tīrais aizdevums, starpība starp parādu un procentu atmaksu un parādu un procentu atmaksas saņemšanu. Tīrais aizdevums mainās – tas var būt lielāks vai mazāks, ar plusa vai mīnusa zīmi. Tas iespaido valsts kases līdzekļu kopieņēmumus un kopizdevumus. Deficīta gadījumā to dēvē par fiskālo deficītu, būtībā par aptverošu jeb kopdeficītu.

Te mēs sastopamies ar vienu īpatnību. Finansu un fiskālais deficīts bieži vien raksturīgs arī ekonomiski spēcīgām valstīm, piemēram, ASV. Kāpēc?

Attīstītās tirgus ekonomikas zemēs ar efektīvu saimniekošanu un augstu dzīves līmeni kredītu ņem visi – iedzīvotāji, uzņēmumi, firmas, valsts. Kāpēc pārticis cilvēks, ar normālu peļņu strādājošs uzņēmums brīvprātīgi bāž galvu parādu cilpā? Kredīts spēj būtiski paplašināt ekonomiskās attīstības avotu, ir rītdienas panākumu nozīmīgs nosacījums. Jauns, tikko apprecējies pāris, kam ir darbs un izpeļņa, nopērk uz parāda ērtu ģimenes ligzdu – izskatīgu savrupmāju ar garāžu, dārzu un baseinu, kas bez šā kredīta uz 20–30 gadiem būtu tikai sapnis. Uzņēmums paņem kredītu un ātri pāriet uz jaunu tehnoloģiju, lai pieveiktu sāncensi. Valsts, pamatojot budžeta deficīta nepieciešamību, gūst parlamenta piekrišanu svarīgu projektu īstenošanai, kas sniegs labumus visiem iedzīvotājiem. Deficīts, ko mērķtiecīgi budžetā paredz valsts, nebūt nav Damokla zobens, no kura nemitīgi jābaidās, ka tas kritīs un iedzīs ekonomiku postā. Valdība ir pilnīgi droša, ka parāds, kas sedz deficītu, laikus un ar procentiem tiks atdots, neradot grūtības tautsaimniecības augšupejā.

Bezdeficīta valsts pamatbudžets. Labāk būt bagātam un veselam nekā nabagam un slimam, turklāt vēl vārgam. To zina katrs. Ja gribi atgūt veselību, būt spēcīgs, neskaitīt maciņā katru santīmu, tev nopietni jāārstējas nevis pie ārzemju pūšļotājiem, bet pie kvalificētiem speciālistiem, kas labi pārzina Latvijas ekonomiku, tās īpatnības, specifiskās grūtības. Kas attiecas uz populistiskām iecerēm – tās līdzinās kaķa lāstiem, kas debesīs nekāpj.

Nezin kuram pirmajam ienāca prātā Latvijas tirgus ekonomiku izvilkt no dūksnāja ar bezdeficīta valsts budžetu, pie reizes atrisinot arī sasāpējušos sociālos jautājumus. Vēsture ir šāda. Pēc oficiālās statistikas datiem, valsts pamatbudžets 1993. gadā tika noslēgts ar nelielu deficītu 2,4 miljonu apmērā; nākamā 1994. gada valsts pamatbudžeta deficīts veica apbrīnas vērtu lēcienu uz augšu, sasniedzot 37,9 miljonus latu. Nākamais lēciens bija vēl varenāks – 1995. gadā valsts pamatbudžeta deficīts jau sasniedza 90,1 miljonu latu oficiālos griestus. Valdībā un Finansu ministrijā klīda visai ticamas baumas, ka 1995. gada valsts pamatbudžeta deficīts esot pārsniedzis 100 miljonu latu robežu. Plānojot 1996. gada valsts pamatbudžetu, sākumā bija paredzēts 60 miljonu latu deficīts. Budžeta plānošanā iejaucās SVF. Pēc vienošanās ar Latvijas valdību SVF panāca, ka deficīts tika samazināts par 20 miljoniem latu, tātad nedrīkstēja pārsniegt 40 miljonus. Diviem nākamajiem gadiem A. Šķēles valdība ar plašu propagandas troksni panāca, ka valsts pamatbudžets tika apstiprināts kā bezdeficīta budžets. Par fiskālo deficītu klusēja. Finansu ministrijas aprindās gan neoficiāli stāstīja, ka fiskālais deficīts ir, – gan neliels, tomēr ir. Rodas iespaids, ka valsts kasē ir divkārša uzskaite – oficiālā un neoficiālā. Lūk, 38.4. tabula ar oficiāliem datiem.

38.4. tabula

Valsts konsolidētais kopbudžets, miljonos latu

	1996	1997	1998	1999	2000 I-III	IV-VI	VII-IX
Ieņēmumi	1072,3	1307,2	1577,4	1589,2	393,6	420,0	389,2
Izdevumi	1103,4	1248,2	1567,1	1732,6	395,0	458,4	413,0
Finansiālais deficīts (-) vai pārpalikums	-31,1	58,0	1,3	-143,4	-1,4	-38,4	-23,8
Aizdevumi un atmaksas	8,8	18,6	5,2	12,5	0,7	1,1	-2,4
Fiskālais deficīts (-) vai pārpalikums	-39,9	40,6	5,1	-155,9	-2,2	-39,6	-21,4

Pēc 38.4. tabulas datiem, 1997. un 1998. gadā nav ne finansiālā, ne fiskālā deficīta, bet budžeta ieņēmumu pārpalikums. Par valsts pamatbudžetu datu nav. Vienlaikus visus gadus no 1996. gada līdz 2000. gadam Finansu ministrija plāno valsts parādzīmju emisiju, kas apstiprina aizdomas, ka neoficiāli fiskālais deficīts bija. 38.4. tabulā fiksētais 1999. gada finansu un fiskālais deficīts ir nepārprotami Krievijas krīzes sekas. 2000. gadam prognozē IKP pieaugumu līdz pat 5,5%, tomēr caurumi valsts kabatā kļūst lielāki. Paradokss! Novembra sākumā Saeima 2000. gada sākotnēji apstiprināto deficītu vēl palielina līdz pat 3,2% no Latvijas iekšzemes kopprodukta.

Kā lāpīt caurumus valsts kabatā? Protams, ideāls budžets ir bez deficīta. Bet vai vienmēr? Vai strauji samazināt valsts izdevumus, nolemt ekonomiku nīkuļošanai, maksimāli samazināt sociālo aprūpi, būtiski pazemināt iedzīvotāju dzīves līmeni un šādi sabalansēt budžetu un pūst propagandas taurē, ka budžets ir bez deficīta? Šāds bezdeficīta budžets liecina par valdības bezspēcību nodrošināt savai tautai kaut cik normālus izdzīvošanas apstākļus. Ja makroekonomiskās proporcijas iedzīvotāju interesēs un rītdienas plaukumam diktē nepieciešamību valsts konsolidēto kopbudžetu veidot ar finansiālo un fiskālo deficītu, rodas aktuāla problēma, kā lāpīt caurumu valsts kabatā. Deficīts ir jākompensē. Atstāt caurumu bez ielāpa nevar. Tā ir aksioma. Bet kā? Ir vairākas alternatīvas.

Ir elementārs paņēmiens – palielināt nodokļus. Analīze skaidri rāda, ka nodokļi ir nepieņemama alternatīva. Nodokļi samazina pieprasījumu, tātad sašaurina tirgu un ierobežo ražošanu un pakalpojumu sniegšanu, sekmē bezdarbu, pazemina dzīves līmeni. Nodokļiem alternatīva ir parādzīmju emisija. Var iebilst, ka tām ir ne mazums mīnusu.

Pirmkārt, tā līdz ar procentiem palielina rītdienas budžeta izdevumus, kam nepieciešami papildu ieņēmumi, kas draud ar jaunu budžeta deficītu. Pretarguments ir tēze, ka ienākumus no valsts parādzīmju emisijas izlieto ražīgi, veidojas papildu pievienotā vērtība un ir avots parāda un procentu segšanai.

Otrkārt, valsts parādzīmes, kas faktiski ir bezriska vērtspapīri ar garantētu ienākumu, atvelk līdzekļus no investīcijām, kas baida ar risku un nedrošiem ienākumiem. Arī šai tēzei ir savs pretarguments. Ir naudas lielīpašnieki, kas tur naudu bankā un mierīgi pelna uz ilgtermiņa noguldījuma, procentu rēķina. Tomēr valsts vērtspapīri ir absolūti droši un dažkārt noguldījumu procentu likme lielāka nekā bankā.

Treškārt, valsts vērtspapīri ir kredīta konkurents – bez riska un ar fiksētu procentu likmi. Samazinās kredīta piedāvājums.

Kredīta variantā naudu saņem privātais komersants. Savas iniciatīvas īstenošanai naudu par valsts vērtspapīriem saņem birokrātiskā valsts. Pretargumenti – iepriekšējie: bezriska operācija, garantēts ienākums. Kopsecinājums – makroekonomiski nodokļiem ir vairāk negatīvu iezīmju nekā valsts parādzīmēm. Tāpēc ieteicams budžeta deficītu segt ar valsts parādzīmēm. Ir gan viens nosacījums – deficītam jābūt mērenam, bez gigantomānijas. Tā pārmērīgi palielina slodzi rītdienas budžetiem, draud samazināt pašu investīcijas, sagraut kredītsistēmu. Motivācijas atturēs bankas no kredīta piešķiršanas, jo drošāk būs pelnīt, pērkot valsts parādzīmes.

Iepriekš aprakstītā budžeta deficīta segšana ir pretrunīgs process. Vai var izvairīties no tām negatīvajām sekām, kas ir lielākiem nodokļiem un valsts parādzīmēm. Ir cienījami autori, kas rosina iet pa trešo un kopumā nepopulāro ceļu – papildu naudas emisiju. Zināmos apstākļos šo ceļu ieteica izmantot izcilais angļu ekonomists Dž. M. Keinss. Mērķis – palielināt pieprasījumu. Pa šo ceļu lietderīgi iet tad, ja seko piedāvājuma pieaugums un līdzsvars starp pieprasījumu un piedāvājumu saglabājas. Ja ir brīvas jaudas piedāvājuma un pieprasījuma sabalansēšanai, nepieciešami izejvielu, citu vajadzīgo kapitāla elementa krājumi, attiecīgu specialitāšu bezdarbnieki, un līdzsvara cena ir nodrošināta, inflācija netiek izraisīta, bet tirgus jauda pieaug. Ja valstī jau plosās pieprasījuma inflācija, šādi naudas emisijas eksperimenti ir nepieņemami. Citiem vārdiem, papildu naudas emisija kā budžeta deficīta līdzsvarotājs ir izmantojama tikai valstīs, kur ir naudas bads. Stingri aizliegts iedarbināt naudas iespiešanas mašīnu valstīs ar naudas pārpalikumu.

38.4. tabula rāda, kāds īpatsvars valsts pamatbudžetā ir valsts parādzīmju apkalpošanai līdz ar procentiem. Iepriekšējos gados pārdotas parādzīmes (valsts kases caurumu lāpīšana) krietni samazina pamatbudžeta iespējas vēlākos gados īstenot nepieciešamos izdevumus. Ciešs sakars ar budžeta fiskālo deficītu ir valsts parādam.

Automātiskie jeb iekšējie stabilizatori. Budžeta deficītu nedrīkst aplūkot kā tīri subjektīvu, politisku vai pat populistisku paņēmienu vairot pieprasījumu, investīcijas, darbavietas. Ir arī objektīvi nosacījumi, kas sekmē budžeta deficīta rašanos vai budžeta līdzekļu pārpalikumu. Lai šo problēmu noskaidrotu, veidosim shēmu, kur valsts izdevumi ir fiksēts lielums G; nodokļi ir pārstāvēti ar savām likmēm. Maksājamo nodokļu lielums T iepriekš nav noteikts, tas atkarīgs no saimniekošanas rezultāta. Shēmas horizontālā ass pārstāv tīro iekšzemes produktu, vertikālā ass – valsts izdevumus un nodokļu maksājumus.

38.1. shēma

Automātisko jeb iekšējo stabilizatoru darbība

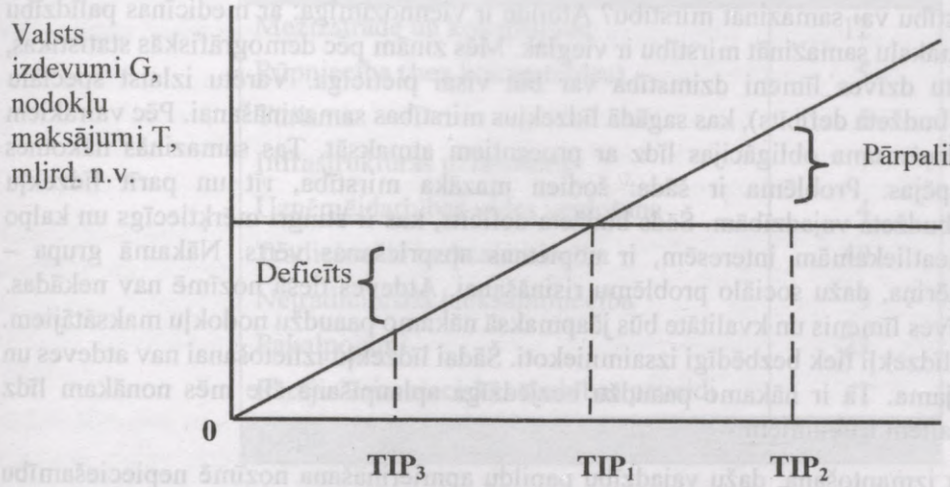

Tīrais iekšzemes produkts (TIP), mljrd. n.v.

38.1. shēma uzskatāmi rāda: ja pieaug TIP, tad, pastāvot nemainīgiem valsts izdevumiem, palielinās arī T. Ja saimniekošanas koprezultāts ir starp 0 un TIP_1, tad sakarā ar maziem nodokļu maksājumiem neizbēgami veidojas budžeta deficīts. Ja toties saimniekošanas rezultāts ir starp TIP_1 un TIP_2 un tālāk, objektīvi veidojas valsts līdzekļu pārpalikums. Šīs cēloņsakarības jāsasaista ar ekonomikas augšupeju un lejupslīdi, kā arī ar inflāciju. Automātiskais jeb iekšējais stabilizators ir jebkurš ekonomisks pasākums, kas, *pirmkārt*, sekmē valsts budžeta deficīta pieaugumu vai pārpalikuma sarukšanu ekonomikas lejupslīdes apstākļos un, *otrkārt*, veicina budžeta deficīta samazināšanos vai pārpalikuma pieaugumu ekonomikas augšupejas un inflācijas apstākļos bez jebkādu valsts orgānu iejaukšanās saimniekošanā ar mērķtiecīgiem pasākumiem.

Kur vērojams automātiskums? Mainoties TIP apmēram, automātiski pieaug T un automātiski (vismaz relatīvi) samazinās koppieprasījums. Kā sekas automātiski tiek ierobežots gan TIP pieaugums, gan samazinās budžeta deficīts. Ja notiek ekonomikas lejupslīde, automātiski procesi norisinās pretējā virzienā. T samazināšanās automātiski palielina budžeta deficītu, kas ievada ķēdes reakciju. Visupirms izceļas pieprasījuma inflācija, jo pieprasījums sāk pārsniegt piedāvājumu (otra medaļas puse – izdevumi kļūst lielāki par ieņēmumiem). Bet inflācija sekmē piedāvājumu, tātad automātiski bremzē lejupslīdi. Neaizmirsīsim, ka arī multiplikatoram un akseleratoram raksturīga automātiska darbība. Būtībā mums ir darīšana ar pašregulēšanu ar atgriezeniskās saites palīdzību. Iepriekš teiktais lieku reizi liecina, ka arī makrolīmenī darbojas tirgus "neredzamā roka".

Automātiskie stabilizatori un motivācija. Ekonomikā nav automātu kā tehnikā, ko cilvēks tikai iedarbina un pēc tam tas darbojas automātiskā režīmā. Ekonomikā runa vienmēr ir par motivētu cilvēku rīcību. Automātiskie stabilizatori ir noteikta cilvēku ekonomiskā uzvedība saimniekošanā, ko motivē konkrēti apstākļi un to izmaiņas. Automātiskums ekonomikā iespējams tikai tik daudz, cik saimniekojošo subjektu rīcība tiešu motīvu iedarbības dēļ ir kopumā prognozējama. Stimulējoši apstākļi, ierobežojoši apstākļi iedarbojas uz cilvēku motivāciju un tad pārvēršas konkrētā rīcībā, kas kavē vai veicina iekšzemes kopprodukta pieaugumu. Ir liels skaits ekonomisko, sociālo, pat politisko faktoru, kas iespaido cilvēka motivāciju un spēj novirzīt tā rīcību no teorētiskā modeļa. Kas attiecas uz automātiskiem jeb iekšējiem stabilizatoriem, tie ideālā variantā spēj palēnināt vai samazināt lejupslīdi ar tā budžeta deficītu vai augšupeju ar tā līdzekļu pārpalikumu. Ar minētajiem automātiskajiem jeb iekšējiem stabilizatoriem iespējams ekonomikas attīstības svārstības mīkstināt. Ilgstošai augšupejai un ikgadējam bezdeficīta budžetam nepieciešama visai mērķtiecīga ekonomiska, tai skaitā fiskālā politika.

Kam tiek izlietoti budžeta deficīta līdzekļi? Valsts var parādu iedalīt vairākās grupās. Pirmā grupa – investīcijas ar ātru atdevi. Līdzekļi atgriežas pēc neilga laika ar uzviju. Budžeta deficīts ir ekonomiski attaisnots un izdevīgs. Otrā grupa – deficītie līdzekļi tiek izlietoti stihisku nelaimju seku pārvarēšanai.

Deficīts un ar to saistītais parāds ir neizbēgams, jo dažādu rezervju nepietiek. Trešā grupa – līdzekļi kalpo neatliekamām vajadzībām, bez kurām ir apdraudēta nācijas izdzīvošana. Minēsim piemēru. Latvijā ir nelabvēlīga demogrāfiskā situācija. Iedzīvotāju skaits nemitīgi samazinās. Mirstība ievērojami pārsniedz dzimstību. Var aprēķināt, kad latviešu nācija izmirs kā dinozauri. Jautāsim, kas ir vieglāk – kāpināt dzimstību vai samazināt mirstību? Atbilde ir viennozīmīga: ar medicīnas palīdzību un ārstu zināšanām un mākslu samazināt mirstību ir vieglāk. Mēs zinām pēc demogrāfiskās statistikas, ka pat valstīs ar augstu dzīves līmeni dzimstība var būt visai pieticīga. Varētu izlaist speciālu medicīnas aizņēmumu (budžeta deficīts), kas sagādā līdzekļus mirstības samazināšanai. Pēc vairākiem gadiem būs jāsāk šī aizņēmuma obligācijas līdz ar procentiem atmaksāt. Tas samazinās nākotnes budžeta izdevumu iespējas. Problēma ir šāda: šodien mazāka mirstība, rīt un parīt līdzekļu ierobežošana dažādām budžeta vajadzībām. Šāds budžeta deficīts, kas ir stingri mērķtiecīgs un kalpo nācijas izdzīvošanas neatliekamām interesēm, ir nopietnas apspriešanas vērts. Nākamā grupa – līdzekļu izlietošana patēriņa, dažu sociālo problēmu risināšanai. Atdeves tiešā nozīmē nav nekādas. Šodienas augstākais dzīves līmenis un kvalitāte būs jāapmaksā nākamo paaudžu nodokļu maksātājiem. Pēdējā grupa – deficīta līdzekļi tiek bezbēdīgi izsaimniekoti. Šādai līdzekļu izlietošanai nav atdeves un tā ir principā nepieļaujama. Tā ir nākamo paaudžu bezjēdzīga aplaupīšana. Te mēs nonākam līdz budžeta deficīta galvenajiem trūkumiem.

Šodien lielāka līdzekļu izmantošana, dažu vajadzību papildu apmierināšana nozīmē nepieciešamību rītdien un parītdien jostu savilkt ciešāk. Mūsu bērnu un mazbērnu nākotnē centīgi maksāti nodokļi kalpo nevis šo paaudžu dzīves uzlabošanai, bet šodienas vajadzībām.

Valsts atbalsts no Reģionālā fonda. Valsts regulējošas iedarbības atbildīgs uzdevums ir sniegt atbalstu depresīviem Latvijas reģioniem. Statistika bezkaislīgi konstatē, ka atšķirība starp reģioniem nevis mazinās, bet pieaug. 2000. gadā jau trešo gadu darbojas īpaši atbalstāmo reģionu programma.

Akceptēti projekti. Līdz 1999. gada beigām pieteikti vairāk nekā 760 projektu, ko iesniedza 85,5% īpaši atbalstāmo reģionu pašvaldības. Ar vislielāko aktivitāti izceļas Preiļu, Jēkabpils, Krāslavas un Madonas rajonu pašvaldības un uzņēmumi, kas tajos darbojas. 70% visu projektu iesniedzēju ir zemnieku saimniecības. Infrastruktūras uzlabošanai un komercdarbības vides sakārtošanai 16% projektu iesniegušas pašvaldības.

Valsts atbalsts visvairāk tika pieprasīts kredītprocentu pilnīgai un daļējai kompensācijai. Reģionālā fonda izdevumos šis atbalsta veids aptver gandrīz trīs ceturtdaļas visu līdzekļu. Var saprast vēlmi uz valsts rēķina atvieglot kredīta procentu nastu. Tomēr, pēc speciālistu viedokļa. Reģionālā fonda līdzekļi būtu jāizlieto daudzpusīgāk. Tā nākotnē būtu lietderīgi dažādot un paplašināt kā tiešos, tā netiešos atbalsta veidus. Efektīvi varētu būt ieguldījumi uzņēmumu pamatkapitālā, dotācijas investīcijām pamata un apgrozāmos līdzekļos. Īpaši svētīgas varētu būt speciālas piemaksas par jaunu darbavietu radīšanu u.c.

Līdz 1999. gada beigām no Reģionālā fonda tika akceptēts un nodots līdzfinansēšanai 421 projekts kopsummā vairāk nekā par 4,6 miljoniem latu. 2–3 gadi – tāds ir lielākās daļas projektu realizācijas termiņš. Atsevišķi projekti nonāks līdz finišam tikai pēc pieciem un pat vairāk gadiem. Viena projekta asignējums no Reģionālā fonda vidēji nav liels – Ls 11 000.

Liela daļa Reģionālā fonda finansēto projektu ir saistīti ar kokapstrādi un pārtikas rūpniecības uzņēmumu veidošanu, modernizāciju un darbības paplašināšanu. Zināma skaita projektu mērķis ir attīstīt vietējo ražošanu, sekmīgi konkurēt ar importu. Šo nozaru skaitā ietilpst tekstilrūpniecība, materiālu ražošana, optiskās šķiedras, kūdras pārstrāde u.c.[1]

Ieskatu Reģionālajā fondā akceptēto projektu nozaru struktūrā sniedz 38.5. tabula.

[1] Neatkarīgā Rīta Avīze, 2000. gada 2. augustā.

38.5. tabula

Reģionālajā fondā akceptēto projektu nozaru struktūra, %[1]

Nozare	Īpatsvars
Mežizstrāde un kokapstrāde	12
Rūpniecība (bez kokapstrādes)	5
Tūrisms	5
Infrastruktūras uzlabošana	7
Uzņēmējdarbības vides veidošana	4
Tradicionālā lauksaimniecība	40
Netradicionālā lauksaimniecība	3
Pakalpojumi	23
Pārējie saimnieciskās darbības paveidi	1
Kopā	**100**

Lauksaimniecība – pirmajā vieta. Lauksaimniecība pēc projektu īpatsvara pārliecinoši ieņem pirmo vietu – 47%, gandrīz puse. Netradicionālā lauksaimniecība saņem valsts atbalstu augļu, ogu, dārzeņu, sēņu audzēšanai un pārstrādei. Attīstās jauni komercdarbības virzieni, piemēram, izmēģinājumu un demonstrāciju sējumu un platību veidošana.

Zemnieku saimniecību konsultācija dod ne tikai labus ienākumus, bet reāli palīdz, skolo, rada interesi tanīs zemnieku saimniecībās, kas grib sākt kādu jaunu lauksaimniecības darba virzienu. Ir projekti, kas nav saistīti ar komerciālu rezultātu, bet kam nepārprotami ir ētiska nozīme. Runa ir par valsts atbalstītiem projektiem lauku ainavas veidošanā, atjaunošanā, saglabāšanā. Šie projekti nerada daudz darbavietu, bet ir labs pamats tūrisma attīstībai kā blakus nodarbošanās veidam laukos.[2]

Ofšora komercdarbība. Ne mazums Latvijas firmu ir reģistrētas valstīs ar ofšora režīmu. Kāpēc to dara? Kāpēc nereģistrējas dzimtajā pusē? Atbilde ir vienkārša. Reģistrācija ofšora zonā it kā nodrošina beznodokļu saimniekošanu vai ļoti zemas nodokļu likmes. Lieta ir sarežģīta. Ja tu vēlies reģistrēties ofšora zonā un baudīt tās labumus, tev visupirms jāsamaksā reģistrācijas nauda un ikgadēja maksa. Tāda ir parasta izpratne par ofšoru un tā izdevīgumu komercdarbībā ar ārzemju firmām. Latvijas Uzņēmumu reģistram turklāt nav nekādas informācijas par Latvijas firmām ofšora zonās. Bet šāda ierobežota pieeja ofšoram nav pareiza. Būtībā, ja Latvijas firma veic komercdarbību Igaunijā, tas jau ir juridisks pamats raksturot šo darbību kā ofšoru. Pasaulē ir daudz tādu reālu piemēru. Ja kādas Latīņamerikas pundurvalsts komersants investē līdzekļus ASV un saņem krietnas nodokļu atlaides, apmierinātas ir abas puses: Latīņamerikas komersants ASV maksā mazu nodokli, ASV ir priecīga par investīciju lietu.

Šodien un nākotnē ofšora loma pareizā izpratnē strauji pieaugs. Globalizācijas tendence vienotībā ar Interneta un elektroniskās komercijas strauju izplatību prasa it visas valstis, kur notiek ofšora darbība, aptvert ar vienotu likumdošanu. Arī Latvija ar savām bankām, kas gandrīz pilnīgi pieder ārzemniekiem, ieņem zināmu vietu šinī globālajā sistēmā.

Ofšoram jābūt caurspīdīgam, informācijai pieejamai, tāda ir vairākuma Eiropas valstu prasība. Ofšors nedrīkst būt "pelēkā biznesa" aizsegā. Tas prasa globālu sakārtošanu, neskarat godīgo firmu intereses.

Diemžēl jāatzīst, ka teiksmainajā "Latvenergo" 3 miljonu lietā informācija no Lihtenšteinas, kur acīmredzami notika ofšora operācija, nepieciešamā informācija tā arī netika saņemta. Ofšora zonu reformācija klauvē pie ES durvīm. Nedrīkst ignorēt pasaules attieksmi pret ofšoru, jo ap 70% pasaules naudas tiek turēta ofšora zonās, nevis uzņēmēja mītnes valstī.[3]

[1] NRA, 2000. gada 2. augustā.
[2] Turpat.
[3] Dienas Bizness, 2000. gada 21. jūlijā.

38.7. Ko sola nākotne?

Speciālisti, eksperti, kuriem nevarētu pārmest neobjektivitāti, uzsver, ka jaunais budžets, tāpat kā visi iepriekšējie valsts budžeti, ir "caurumu lāpīšanas" budžets, jo jāpilda populistiski pieņemti lēmumi, bet politiskā rīcība ignorē tautas gudrību: dari, ko darīdams, apdomā galu. 2001. gada budžetā pat ar mikroskopu nav saskatāmi uz nākotni virzīti projekti, bet arī līdzekļu piešķiršana visai vajadzīgiem pasākumiem tuvākā laika posmā nav paredzama.

Budžeta prioritātes ir gatavošanās iestājai NATO un ES, kā arī izglītības attīstība. Tas viss nelīdzēja. Caurums valsts kabatā palika pietiekami liels – pēc precizētiem datiem, konsolidētais valsts budžeta deficīts ir 1,9 procenti no Latvijas iekšzemes kopprodukta (IKP).

Pozitīvais negatīvajā. Budžeta sastādītāji vadījās pēc šādiem 2001. gada prognozes rādītājiem: IKP pieaugums +4,4 %, patēriņa cenu inflācija +3,5 %. Budžeta ieņēmumu pieaugums +4,3 %. Patēriņa cenu inflācija neatspoguļo reālo inflāciju, kas skar budžeta izdevumus; nav ievērota rūpniecības preču inflācija, eksporta inflācija, importa inflācija. Ievērojot visu šo cenu reāli iespējamo kopumu, budžeta ieņēmumu pieaugums prognozējams ap +1,5 %.

Valsts sociālās apdrošināšanas speciālā budžetā plānots deficīts 25,6 miljonu latu apmērā, valsts veselības aprūpes speciālajā budžetā deficīts apstiprināts 5,4 miljonu latu apmērā, valsts autoceļu fondā ir 10 miljonu latu deficīts; 6,8 miljonus liels deficīts paredzēts studējošo un studiju kreditēšanas speciālajā budžetā. Pamatbudžeta deficīts 2001. gadā paredzēts 27,4 miljonu latu apmērā (atrēķinot atskaitījumus citu līmeņu budžetiem). Konsolidētā valsts kopbudžeta ieņēmumi būs 1,75 miljardi latu, izdevumi – 1,82 miljardi. Tādi ir 2001. gada Latvijas valsts budžeta pamatskaitļi.

Kas pozitīvs ir saskatāms šinī caurumotajā valsts kabatā? Speciālisti izdala trīs punktus: *pirmkārt*, budžeta ienākuma daļa netiek plānota pārlieku optimistiska, līdz ar to ir cerības, ka plānotais reāli pildīsies; *otrkārt*, tiks palielināti līdzekļi Iekšlietu ministrijai un izglītībai, *treškārt* un galvenokārt, A. Bērziņa vadība sāk saimniekot patstāvīgi – sastādot budžetu, tā vadās pēc Latvijas reālās situācijas, nevis akli seko dažādu starptautisku institūciju, piemēram, Starptautiskā valūtas fonda (SVF) direktīvām.

SVF nosoda Latvijas valdību par kopējā memoranda neizpildi. Šajā optimistiskajā dokumentā valsts budžeta deficīts nedrīkst pārsniegt vienu procentu no Latvijas IKP. Bet Latvijas valdība gandrīz divkārši pārsniedza šo normatīvu. Kas tai to atļāva? Atbilde šaubas nerada: valsts suverenitāte. Vai SVF nāca ar konkrētiem priekšlikumiem, kā šo deficītu samazināt? Būtībā nē! Kritizēt ir gaužām viegli! Vispārējā formā ieteikums taupīt arī neapgrūtina smadzeņu rievas. Turklāt šie pārmetumi par memoranda neizpildi skar tikai vājas valstis. Par varenu valstu lieliem budžeta deficītiem SVF ne čiku, ne grabu. Neticat? Lūdzu, ASV piemērs! Superstiprais ASV dolārs atļāvis 2000. gada septembrī radīt 32 miljardus lielu ārējās tirdzniecības deficītu. Vai SFV ASV par to stingri brīdināja? Klusēja, it kā ūdens būtu mutē ieņemts. Ar stipriniekiem, kam ir noteicošais vārds SVF, labāk nestrīdēties. Daži ASV politiķi savās priekšvēlēšanu programmās pat izvirza prasību ASV izstāties no SVF. Ir gadījumi, kad valstīs, kuras strikti ievērojušas SVF stingrās direktīvas, šo prasību izpildes dēļ izraisījušās nopietnas sociālas kataklizmas, pat pilsoņu karš, kā tas notika Indonēzijā. Kas vainīgs? Ne jau SVF, bet šo paklausīgo valstu vadītāji. Ja Latvija sekotu SVF rekomendācijām, sociālais stāvoklis valstī kļūtu pavisam drūms. Tāpēc SVF kopējā memoranda ignorēšana Latvijā ir prāta darbs, pozitīvs patstāvīgs solis. Neviens neiebilst: dzīvot bez parādiem ir krietni labāk nekā lāpīt caurumus valsts kabatā ar parādu zīmēm. Premjers A. Bērziņš cer veidot valsts budžetu bez deficīta jau 2002. gadā. Speciālisti eksperti nosauc 2005. gadu. Ātrāk, labāk! Bet tam ir vajadzīgi krietni straujāki attīstības tempi, liels IKP, valsts kabata speciāli budžetam bez caurumiem.

Kādu budžetu apstiprināja Saeima 2001. gadam? Te mijas taupība ar līdzekļu pieaugumu dažām nozarēm. Lai iegūtu reālu priekšstatu par budžetu līdzekļu izdevumiem, ieskatīsimies 38.6. tabulā.

38.6. tabula

2000. gada valsts kopbudžeta ieņēmumu pieaugums

Pieaugums un taupība

2001. gada budžeta izdevumi

Valsts prezidenta kanceleja

1 179 000 latu – kopējie izdevumi

+307 300 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+309 500 latu – Valsts prezidentes valsts un darba vizīšu nodrošināšana un piedalīšanās starptautiskos forumos, ienākošo vizīšu apkalpošana

-2300 latu – tekošo izdevumu samazināšana

Saeima

7 272 000 latu – kopējie izdevumi

+387 100 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+544 300 latu – atalgojumu palielināšana, kapitālie izdevumi, pakalpojumu samaksa

-157 200 latu – ekonomija Saeimas darbības nodrošināšanā

Ministru kabinets

3 460 000 latu – kopējie izdevumi

-786 000 latu – kopējais samazinājums

-1 064 000 latu – beidzas ārvalstu finansiālās palīdzības programma

-70 500 latu – kompensācija par nelikumīgi uzcelto atpūtas kompleksu

+338 300 latu – izdevumi MK darbībai

Aizsardzība

48 409 000 latu – kopējie izdevumi

5 360 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+300 000 latu – piecu militāro atašeju vietām

+700 000 latu – helikoptera *Mi8 MTV* iegādes sākuma iemaksa un aprīkojumi

+135 00 latu – datoru iegāde

+544 000 latu – sakaru sistēmas attīstība

+1 040 000 latu – starptautiskās misijas realizācija

+1 088 000 latu – celtniecība un remonts

-1 853 000 latu – saimnieciskās vajadzības

Ārlietas

11 044 000 latu – kopējie izdevumi

31 100 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+167 000 latu – rīcības plāns NATO

+265 000 latu – ministrijas centrālā aparāta informācijas sistēmas izveide pēc NATO standartiem

+...3900 latu – aparāta uzturēšana, komandējumi

-477 200 latu – atmaksas parādu nemaksāšana par ANO Miera spēku uzturēšanu (to maksās 2002. un 2003. gadā), samazināta dalības maksa starptautiskās organizācijās

Tieslietas

29 453 00 latu – kopējie izdevumi

210 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

-274 000 latu – ieņēmumu samazinājums no ieslodzījumu vietu saražotā mazinājuma

+484 000 latu – ieslodzījumu vietu rekonstrukcija, remonti

Ekonomika

8 717 000 latu – kopējais samazinājums, t. sk.

-3 443 000 latu – beidzas 14 PHARE projekti, pieciem projektiem samazinājums

+725 000 latu – sākas jauns PHARE projekts

+1 218 000 latu – sabiedriskā pakalpojuma regulatora izveide

-352 000 latu – ekonomija ministrijas darbā

Finanses

96 590 000 latu – kopējie izdevumi

1 360 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+343 000 latu – centrālā aparāta un valsts kases kārtējie un kapitālie izdevumi

+534 000 latu – jauns projekts valsts izdevumu un ārvalstu finansiālās palīdzības līdzekļu vadībai, koordinācijai

+370 000 latu – informātikas projekta paplašināšana

+1 058 000 latu – Valsts ieņēmumu dienesta informātikas sistēmas attīstība

-1 231 000 latu – beidzas vairāki ārvalstu finansiālās palīdzības projekti

+290 000 latu – ministrijas projektu papildināšana

Iekšlietas

82 231 000 latu – kopējie izdevumi

7 044 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+1 140 000 latu – jaunu LR pasu sagatavošana

+4 120 000 latu – valsts robežas izbūve

+1 780 000 latu – sistēmas pilnveidošana

Satiksme

17 888 000 latu – kopējie izdevumi

162 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+4 185 000 latu – ārvalstu finansiālā palīdzība Rēzeknes dzelzceļa stacijas rekonstrukcijai (1,8 miljoni latu), Rietumu dzelzceļa koridora modernizācija (2,3 miljoni latu)

+625 tūkstoši latu – saimniecības sakārtošana

-4 810 000 latu – valdības lēmumu, vienreizējo pasākumu finansēšana, finansēšanas avotā izmaiņa lauku attīstības programmā

Zemkopība

73 965 000 latu – kopējie izdevumi

5 822 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+3 300 000 latu – subsīdijas

+13 545 000 latu – prognozējamā ES programma SAPARD

-978 000 latu – dažādu izmaksu samazināšana

Labklājība

160 730 000 – kopējie izdevumi

3 197 000 – kopējais pieaugums, t. sk.

+1 701 000 – valsts sociālais pabalsts

+1 023 000 – papildinājums labklājības pasākumiem

+473 000 – uzturēšanas izmaksas

Veselība

38 010 000 latu – kopējie izdevumi

5 440 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+3 150 000 latu – zāļu palētinātās iegādes kompensācija

+2 290 000 latu – modernās iekārtas iegāde, remonti

Sociālā apdrošināšana

503 080 000 latu – kopējie izdevumi

14 700 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+18 720 000 latu – vecuma pensijas palielināšana

-3 320 000 latu – samazinājums pabalstiem

-700 000 latu – citu izmaksu samazinājums

Izglītība

84 730 000 latu – kopējie izdevumi

7 029 000 latu – kopējais pieaugums, t. sk.

+10 700 000 – skolotāju algu palielinājums

+2 510 000 latu – Pasaules bankas kredītprojekts resursu efektivitātes izmantošanai skolās

-6 181 000 latu – skolu apvienošana, citi pasākumi skolu sistēmas pilnveidošanai

Vide un reģionālā attīstība

14 120 000 latu – kopējie izdevumi

341 000 latu – kopējais samazinājums, t.sk.

-210 000 latu – mazāks finansējums hidrometeoroloģijas modernizācijas projektiem

-789 000 latu – mazinājums hidrometeoroloģijas projektiem

+308 000 latu – ieņēmumi no koksnes realizācijas Gaujas Nacionālajā parkā

+821 700 latu – Latvijas vides aģentūras izveidošana

Kultūra

16 295 000 latu – kopējie izdevumi

-134 000 latu – kopējais samazinājums

-204 000 latu – Kultūrkapitāla fonda finansējuma izbeigšana

+70 000 latu – kultūras pasākumi

Antisociāls budžets. Ģimeņu apsekošana liecina, ka Latvijā visgrūtāk klājas vientuļiem pensionāriem un daudzbērnu ģimenēm. Gan vieniem, gan otriem 2001. gada budžets nesola ne santīma. Opozīcijas argumenti Saeimā pozīcijas deputātu sirdis neaizkustināja. Kādos apstākļos dzīvo bērni daudzbērnu ģimenēs, šos kungus un dāmas neinteresē. Vārdos visi ir par labklājības valsti. Bet – jāpagaida, naudas

pagaidām nav. Esiet pacietīgi! Gaidiet! Ar vientuļiem pensionāriem, ar mazām pensijām lieta ir vienkāršāka: lai dzīvo, kā var. Tā ir mūsu vakardiena. Bet bērni, mūsu rītdiena? Nenokārtotā izglītības sistēmā ar dārgām mācību grāmatām tieši daudzbērnu ģimenēs draud pusanalfabētu veidošanās. Mēs aizrautīgi runājam par Internetbankām, e–tautsaimniecību, bet bērniem nav ne jausmas par mūsdienu fiziku. Daudzbērnu ģimenēs tiek audzināti rītdienas bezdarbnieki.

Atsevišķa problēma ir veselības aprūpe. Tā arvien vairāk un vairāk kļūst par maksas pakalpojumu. Slimokases gada otrajā pusē ir bez naudas. Slimnīcas atsakās pieņemt noteiktas kategorijas slimniekus, veikt neatliekamas operācijas. Kas maksās? Slimokases ir maksāt nespējīgas. Valsts budžetā dotācijām smagiem slimniekiem naudas nav. Latvija ieņem 105. vietu pasaulē veselības aprūpes ziņā. Kungi, vai jūs to zināt? Vai šāda veselības aizsardzība nav tautas genocīds? Vīrieši nenodzīvo vidēji līdz 65 gadiem, līdz valdošo virskungu lolotai pensijas vecuma robežai.

Vēl nesen daļa slimnieku varēja saņemt zāles bez maksas. Tagad tam pielikts punkts. Tev pienākas zāles? Bez tām tu neizdzīvosi? Maksā 25 procentus no to cenas. Ak, tev nav naudas? Kam jārūpējas par šiem slimajiem? Valstij? Budžetā farmācijas greznībai naudas nav. Kur ir izeja? Atbildiet, lepnie pozīcijas deputāti!

Kam nodokļu atvieglojumus? Opozīcijas deputāti ierosināja visiem ienākumiem, kas kalpo attīstībai, uzņēmumu ienākuma nodokļu atlaidi 40 procentu apmērā. Daudzkārt lemts – reālu palīdzību sīkajiem un vidējiem uzņēmumiem. Pozīcijas deputāti stāv kā betona mūris.

Nē un vēlreiz nē! Ko lēma Saeima? Nodokļu atlaide tikai un vienīgi tiem, kuri investē ne mazāk par 10 miljoniem latu trijos gados. Kā intereses aizstāv deputātu vairākums? Ilgi nav jādomā: bagātnieku intereses. Pierādiet, ka tas nav tā, ka Latvijas 2001. gada budžets nav antisociāls budžets!

Pietiek komentāru. Ieskatīsimies Finansu ministrijas sagatavotajā tabulā un spriedīsim paši.

38.7. tabula

Valsts konsolidētā budžeta izdevumi
Bez tīrajiem izdevumiem

Izdevumu veids	Īpatsvars %
Aizsardzība	3,2
Kārtība, drošība, tiesību aizsardzība	7,5
Izglītība	6,7
Veselības aprūpe	10,4
Sociālā aizsardzība, sociālā nodrošināšana	40,3
Transports, sakari	6,3
Lauksaimniecība, mežkopība, zvejniecība	5,3
Sports, kultūra, reliģija	1,7
Dzīvokļu un komunālā saimniecība, vides aizsardzība	1,3
Vispārējie vadības izdevumi	5,5
Pārējā ekonomiskā darbība, dienesti	1,9
Pārējie izdevumi	10,4

38.8. Valsts parāds

Mās jau pamatojām, ka valsts parāds ir gandrīz visām valstīm normāla makroekonomiska parādība. Valsts parāds, valdības saņemti kredīti, aizņēmumi var būt iekšējie un ārēji. Galvenā problēma – valsts parādu raženi izlietot, lai vairotos pievienotā vērtība valsts mērogā un līdz ar to augtu IKP. Valsts parāds būs efektīvs, ja to līdz ar procentiem laikus atdos, un valstij vēl paliks krietns piecepums. Latvijas valsts parāds ir cieši saistīts ar valsts fiskālo politiku. Ir ekonomisti (baņķieri, finansisti), kas ierosina fiskālajā politikā atteikties no ārējiem parādiem, tā atbrīvojoties no ārējo parādu un procentu dzēšanas nepieciešamības, samazinot ārējo parādu. Citi iebilst pret šādu radikālu soli valsts kopējās interesēs, jo bez investīcijām (kaut vai ārējiem kredītiem, aizņēmumiem) augšupeja ir tik vien kā

sauciens: galdiņ, klājies! Valsts iekšējais parāds 1999. gadā nedaudz samazinājās, toties ārējais parāds pieauga uz pārdoto eiroobligāciju rēķina. 1999. gada beigās šīs obligācijas bija 36,2% no kopējās ārējo parādu summas. Jājautā, kāpēc bija nepieciešams emitēt un pārdot šīs obligācijas? To spieda darīt budžeta ieņēmumu trūkums. Valsts budžetā neienāca plānotie līdzekļi no paredzētās, bet nenotikušās privatizācijas, kas samazināja valsts pamatbudžeta ieņēmumus. Iekšējais parāds auga uz vidējā termiņa aizņēmuma obligāciju rēķina (46,6 miljoni latu). Piemēram, 2000. gada pirmajā ceturksnī ārējais un iekšējais parāds pieauga vēl par 40,3 miljoniem latu, sasniedzot gandrīz 551 miljonu latu un turpinot augt turpmākos šā gada ceturkšņos.

Latvijas valsts parādam 2000. gadā ir vairākas raksturīgas tendences.

Pirmkārt, ārējā parāda īpatsvars, kas 1999. gada beigās bija dominējošais (70,3%), pēc deviņiem mēnešiem jau bija krietni sarucis (61,5%).

Otrkārt, iekšējais latu parāds pilnīgi aptvēra iekšējo parādu (1999. gada decembrī – 96%, 2000. gada septembrī – 100%).

Treškārt, termiņa parāds, kas dod mazu procentu, gan pieauga, gan samazinājās.

Ceturtkārt, strauji palielinājās (2,25 reizes) vidējais termiņa parāds, kam ir augstāka procentu likme nekā īstermiņa parādzīmēm. Šim lēcienam ir tiešs sakars ar budžeta finansiālo un fiskālo deficītu, parādzīmju izsoli, lai sabalansētu ieņēmumus atbilstoši iecerētajiem izdevumiem.

Piektkārt, valsts parādam kopumā ir augšanas tendence – nākotnē vajadzēs upurēt vairāk izdevumu uz valsts parāda atdošanas altāra un līdz ar to ierobežot izdevumus attīstībai un sociālajā jomā.

Rodas jautājums, kad Latvijas ekonomikas attīstības solis būs beidzot tik plats, ka konsolidētais valsts kopbudžets būs ar tik lieliem ieņēmumiem, lai civilizētā līmenī varētu apmierināt patiešām neatliekamus izdevumus (vajadzības) un sabalansētu budžetu bez jebkāda deficīta. Optimistiski noskaņoti eksperti lēš, ka šāds attīstības bezdeficīta budžets bez "dzemdību sāpēm" varētu piedzimt ne agrāk kā pēc pieciem gadiem. Novēlēsim visiem, no kā tas ir atkarīgs, labu veiksmi!

38.8. tabula

Valsts parāda dinamika un struktūra (perioda beigās)[1]

	1999 XII		2000 VI		2000 IX	
	Ls tūkst.	%	Ls tūkst.	%	Ls tūkst.	%
Valsts parāds – pavisam	510 701	100,0	580 406	100,0	554 235	100,0
Iekšējais parāds	151 726	29,7	228 322	39,3	213 541	38,5
Iekšējais latu parāds	147 120	28,9	228 322	39,3	213 541	38,5
tai skaitā:						
īstermiņa parāds (valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmes)	73 657	14,1	77 083	14,0	62 292	11,2
vidējā termiņa parāds (valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas)	67 321	13,0	151 249	26,0	151 249	27,3
ilgtermiņa parāds (valsts iekšējā aizņēmuma obligācijas)	6 142	1,0				
iekšējais valūtas parāds (vidējā/ilgtermiņa parāds)	4 596	0,8				
Ārējais parāds (vidējā/ilgtermiņa parāds)	358 985	70,3	352 074	60,7	340 694	61,5
tai skaitā:						
aizņēmumi	228 852	44,8	226 590	39,0	220 360	39,8
eiroobligācijas	130 133	25,2	127 468	21,3	120 334	21,7

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 9/2000, 44. lpp.

38.8. tabula aptver visai īsu laika periodu – nepilnu gadu. Mūs interesē valsts parāds ilgākam laika periodam. Zinot 2001. gada pamata metus, nav grūti prognozēt valsts parādu līdz 2002. gadam ieskaitot.

Jāievēro viena būtiska cēloņsakarība: jo lielāks budžeta fiskālais deficīts, jo lielāks arī valsts parāds. 1998. gada beigās valsts parāds bija 372,6 milj. latu, bet jau 1999. gada 3. ceturkšņa beigās pieauga par 95,9 milj. latu jeb par ceturtdaļu. Pēc struktūras valsts parāds sastāvēja no 151,2 milj. latu iekšējā parāda (32%) un 317 milj. latu ārējā parāda (68%). 2000. gada maijā iekšējais parāds pieauga vēl par 78,5 milj. latu jeb 52%, sasniedzot 229,6 milj. latu; arī ārējais parāds pieauga par 37,0 milj. latu jeb par 12%. Valsts parāda kopējais pieaugums līdzinājās 116,4 milj. latu (+25%). Izmainījās valsts parāda struktūra: iekšējā parāda īpatsvars pieauga līdz 39%, bet ārējā parāda īpatsvars saruka līdz 61%. Ārējā valsts parāda pieaugums saistījās ar eiroobligāciju emisiju 1999. g. 2. ceturksnī par 150 milj. eiro ar dzēšanas termiņu 5 gadi un fiksētu likmi 6,25% gadā.[1]

38.9. tabula

Valsts parāda prognoze no 1998. līdz 2002. g. milj. latu[2]

	1998	1999	2000 prognoze	2001 prognoze	2002 prognoze	2002/ 1998, %
Valsts parāds kopā:	**476,2**	**513,8**	**543,7**	**571,7**	**597,2**	**175,4**
% pret IKP	12,7	12,2	11,6	11,0	10,4	–
Iekšējais parāds	198,4	224,3	284,3	322,7	359,9	181,4
Ārējais parāds	277,8	289,4	259,4	249,0	237,2	85,4

Valsts ārējā parāda samazināšanās jānovērtē visnotaļ pozitīvi. Ja turpmāk soli pa solim izdosies samazināt konsolidēta valsts budžeta deficītu, saruks arī valsts parāds.

38.9. Fiskālā politika un nodokļu sistēma

Neatkarīgās Latvijas valsts fiskālā politika neatliekami prasīja izveidot savu, valsts vajadzībām atbilstošu nodokļu sistēmu. Jau 1990. gada maijā sākās intensīvs darbs suverēnas valsts budžeta sistēmas tiesisko pamatu izstrādāšanā. Tās kodols bija principiāli jauna nodokļu sistēma.

Ne bez PSRS centrālo orgānu nopietnas pretdarbības Latvijas Republikas Augstākā padome 1990. gada 28. decembrī pasludināja, ka ar 1992. gada 1. janvāri stājas spēkā jauna vienota nodokļu sistēma un tās darbību regulē LR likums Par nodokļiem un nodevām Latvijas Republikā. Tas bija neatkarīgās fiskālās politikas pirmais solis.

Jaunās sistēmas uzdevumi. Jaunās nodokļu sistēmas galvenais uzdevums bija sekmēt pāreju no PSRS pakļautās komandekonomikas uz tirgus ekonomiku, brīvu no ārzemju žņaugiem. Bez jaunas nodokļu sistēmas nebija iespējams radikāli pārkārtot tautsaimniecības pamatus, pārstrukturēt ekonomiku. Jaunās fiskālās politikas galvenais uzdevums bija nodrošināt, lai ekonomiski izdzīvotu neatkarīgā Latvija. Šis uzdevums bija jāveic, balstoties uz nodokļu sistēmu.

1995. gadā pilnveidotā Latvijas nodokļu sistēma pamatos atbilda suverēnas valsts prasībām, kas vēl atrodas pārejas periodā uz tirgus ekonomiku (sociālo tirgus saimniecību) un kas salīdzinājumā ar attīstītajām Eiropas valstīm bija daudzkārt zemāks dzīves līmenis. Nodokļu sistēmai bija jāievēro vientuļo pensionāru nožēlojamais stāvoklis un daudzbērnu ģimeņu materiālās grūtības.

Neatrisinātas palika sociālās aprūpes, sociālās infrastruktūras attīstības problēmas, jo pagātnes mantojums, kas izpaudās iedzīvotāju ienākumu lielumā, vēl nedeva iespēju šajā jomā aizstāt budžeta asignējumus ar pašu iedzīvotāju līdzekļiem.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 1999. gada decembris, 51., 52. lpp.
[2] Finansu ministrijas prognoze.

Jaunas prasības nodokļu sistēmai. Ekonomikas attīstība izvirzīja arvien jaunas prasības nodokļu sistēmai, ko aplūkosim turpmāk.

Nodoklis kā elementu kopums. Jebkurš nodoklis ir sarežģīts elementu kopums. Tajā ir ietverti šādi elementi:

1) aplikšanas objekts, to konkrētais saturs;
2) likme (proporcionāla, progresīva, regresīva u.c.);
3) atlaides;
4) atvieglojumi;
5) nodokļa maksātājs;
6) tas, kādā budžetā nodoklis tiek ieskaitīts (iemaksāts);
7) maksāšanas termiņi;
8) sodi par maksājumu termiņu nokavēšanu.

Nodokļi un motivācija. Katrs no uzskaitītiem nodokļa elementiem ir saistīts ar noteiktu ekonomisku uzvedības, rīcības motivāciju. Tieši šī iemesla dēļ ir daudzie mēģinājumi, centieni apiet ar līkumu nodokļu likumus, pēc iespējas nodokļus nemaksāt vai izmantot savas kabatas labā vismazākās nepilnības nodokļu likumdošanā. Tirgus ekonomikas zemēs parasti ir augsti kvalificēti nodokļu speciālisti, kas par labu samaksu konsultē firmas, uzņēmējus, kā sastādīt ieņēmumu deklarācijas, lai maksātu mazāku nodokli.

Atkārtosim, motivācijas spēks ir bez izņēmuma katram nodokļa elementam, sākot ar aplikšanas objektu. Nodokļa maksātājs pieliek ne mazums pūļu un izdomas, lai vismaz formāli deklarācijā šo aplikšanas objektu samazinātu. Minēsim vienu problēmu, kas būtiski skar pašvaldību budžetus. Pašlaik ienākuma nodoklis (noteikta daļa), ko maksā darba ņēmēji, tiek ieskaitīts tanī pašvaldības budžetā, kurā ienākuma saņēmējs dzīvo (ir pierakstīts). Rīgā strādājošā ienākuma nodoklis nonāk Jūrmalā, Ogrē, Tukumā pēc dzīvesvietas. No šī viedokļa minēto pilsētu pašvaldību vadītāji nav būtiski ieinteresēti savās teritorijās attīstīt uzņēmējdarbību, radīt jaunas darbavietas. Ja pašvaldību budžetu ieņēmumi lielākā mērā būtu atkarīgi no iedzīvotāju ienākuma nodokļa, kas nomaksāts turpat uz vietas, pašvaldību vadītāju motivācija mainītos: darbavietu skaita palielināšana pašvaldības teritorijā plašākā mērogā nekā šodien nonāktu šo vadītāju uzmanības un rīcības centrā. Aktivizētos interese sekmēt komercdarbību savā teritorijā. Pašreizējā kārtība apmierina vadītājus miegamices. Spēcīga motivējoša iedarbība ir nodokļu likmēm.

38.9.1. Nodokļu klasifikācija

Daudzveidīga nodokļu politika ir pakļauta noteiktai klasifikācijai.

38.2. shēma

Nodokļu klasifikācija

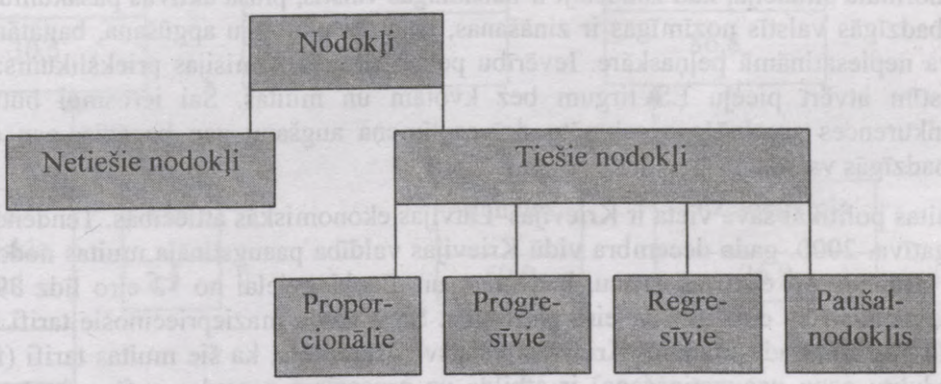

Netiešie nodokļi. Nodokļus, kas tiek tieši iekļauti preču cenās, sauc par netiešiem nodokļiem. Pircējs, samaksājot preces cenu, samaksā arī šo nodokli, praktiski nezinot nodokļa lielumu. Šis nodoklis ir it

kā dalīts. Katrs pircējs samaksā to netiešā nodokļa daļu, kas attiecas uz pirkto preci. Īpaši tas attiecas uz pievienoto vērtību.

Pievienotās vērtības nodoklis (PVN). Šis nodoklis aptver gandrīz vai visu preču, t. sk. pakalpojumu klāstu ar vienotu likmi 18%. Viena nodokļa likme visām pārdodamām precēm izraisa gan komersantu, gan investoru kritiku. Tiek ierosināts diferencēt šo nodokļi, samazinot pārtikai, virtuves produkcijai. Saprotams, pirmajā gadā, kad pievienotās vērtības nodoklis tiks samazināts kā dažās valstīs līdz 10 procentiem, pat līdz 5%, valsts budžeta ieņēmumi samazināsies. Bet pēc zināma laika pieaugs pieprasījums pēc pārtikas, paplašināsies iekšējais pārtikas tirgus un sākotnējie zaudējumi tiks kompensēti. Šāds solis ir visai svētīgs valstī, kur cīņai ar nabadzību vajadzētu būt budžeta prioritātei. 2001. gada martā valdība konceptuāli izskatīs PVN problēmu. Jāapspriež, kādām precēm šis nodoklis ir samazināms. Ļoti aktuāli ir pazemināt PVN medicīnai, pirmām kārtām medikamentiem, tūrismam, presei, grāmatu izdevumiem. Arī pārtiku lietderīgi pēc PVN diferencēt. Pāreja uz jaunām likmēm prasīs sīkus iepriekšējus aprēķinus, patiesi zinātniskas prognozes. Problēma jāizšķir principiāli. Tikai pēc tam varēs lietot PVN diferenciāciju, kas sarežģīs šī nodokļa administrēšanu.

Ar PVN saistās arī tranzīta, eksporta un importa pārvadājumi. Pastāv zināmas bažas, ka 2000. gada beigās Saeimas pieņemtie PVN papildinājumi varētu skart Latvijas ārējo tirdzniecību. Finansu ministrs Gundars Bērziņš gan apgalvojis autopārvadātājiem, ka izmaiņas PVN likumdošanā ārējos sakarus neskars. Ja centīgie muitnieki tomēr sāks ar PVN aplikt tranzīta, eksporta vai importa kravas, autopārvadātāji ir apņēmības pilni rīkot plašas protestu akcijas.

Muitas nodoklis. Abpusīgi griezīgs netiešais nodoklis ir muitas nodoklis. To var lietot gan eksportprecēm un importprecēm. 2000. gada rudenī, apspriežot dažas izmaiņas PVN, lika ierosināts turpmāk ar šo nodokli aplikt latviešu oriģinālliteratūras darbus. Saeima šo pret latviešu kultūru vērsto ierosinājumu noraidīja. Oriģinālliteratūras darbu pirmizdevumi arī turpmāk tiks pārdoti bez PVN. No PVN atbrīvota ir arī mācību, zinātniskā un bērnu literatūra.

Eksportmuita kāpina eksportpreču cenas, importmuitas tarifi ceļ iekšējās cenas, muitas tarifi sadārdzina tranzītu. Valstis pretēji PTO un ES lēmumiem par bezmuitas tirdzniecību vienmēr atrod juridisku pamatojumu, lai muitas tarifu lietotu konkrētām precēm.

Muitas barjeras bagātajās valstīs ir būtisks šķērslis nabadzīgo valstu attīstībai. Formāli attīstītām valstīm ir zemi muitas tarifi precēm, ko eksportē uz jaunattīstības valstīm. ASV, Kanādā, ES, Japānā – tā sauktajās *Quad* valstīs – muitas barjeras ir oficiāli robežās starp 4,3% un 8,3%. Virknei eksportpreču šis tarifs ir krietni augstāks. Tādas nozīmīgas eksportpreces uz nabadzīgām valstīm kā gaļa, piens, piena produkti, šokolāde, cukurs tiek nomuitotas ar 100 procentīgu un pat augstāku tarifu; dārzeņiem un augļiem tarifs sasniedz 180 procentus; virskvotu banānu imports ES valstīs – 550 procenti, nelobītiem zemes riekstiem 132%. No ASV un Japānas apģērbi un apavi aizceļo ar muitas nodokli no 15 līdz 30 procentiem.

Slēptā veidā konkurenci īsteno ar subsīdijām. Griezti ziedi, dārzeņi, augļi no Āfrikas tiek dāsni subsidēti, kas ļauj virknei nabadzīgo valstu novērst savu eksportu.

Nenormālā situācija, kad zaudētāji ir nabadzīgās valstis, prasa aktīvus pasākumus abās valstu grupās. Nabadzīgās valstīs nozīmīgas ir zināšanas, jauno tehnoloģiju apgūšana, bagātām valstīm jāierobežo sava nepiesātināmā peļņaskāre. Ievērību pelna Eiropas komisijas priekšlikums: vismazāk attīstītām valstīm atvērt pieeju ES tirgum bez kvotām un muitas. Šai ierosmei būtu jākļūst vispārējai. Konkurences saasināšana sekmētu dzīves līmeņa augšanu gan bagātās, gan (kas sevišķi svarīgi) nabadzīgās valstīs.

Muitas politikai sava vieta ir Krievijas–Latvijas ekonomiskās attiecībās. Tendence ir Latvijai diemžēl negatīva. 2000. gada decembra vidū Krievijas valdība paaugstināja muitas nodokli eksportnaftai par 34 eiro līdz 48 eiro par tonnu, benzīnam un dīzeļdegvielai no 32 eiro līdz 39 eiro par tonnu, bet mazutam no 25 eiro līdz 31 eiro par tonnu. Šie Latviju maziepriecinošie tarifi stājās spēkā janvāra vidū jau šajā gadu tūkstotī. Krievijas valstsvīri skaidroja, ka šie muitas tarifi (faktiski naftas un tās produktu cenu paaugstināšana) ir atbilde uz procesiem pasaules naftas tirgū: naftas cenu celšanās 2000. gada oktobrī un novembrī, kā arī eiro kursa kopumā straujā krišanās pret USD. Šoreiz Krievijas naftas cenu stratēģi "iesēdās peļķē". OPEK izdevās naftas pieprasījumu un piedāvājumu līdzsvarot (ne bez Irākas palīdzības), eiro kurss attiecībā pret dolāru strauji kāpa uz augšu. Naftas cenas pasaules tirgū kritās un nostabilizējās. Ja Krievijas valdība neatcels savus lēmumus naftas muitas jomā,

Krievijas nafta būs konkurētnespējīga. Prognozēt naftas cenas ir pietiekami grūti. Nav zināms, kā tālāk veidosies Izraēlas–Palestīnas attiecības, vai arābu naftas šeihi neķersies pie naftas ieroča. Embargo naftas eksportam uz ASV, uz dažām citām valstīm, kas atbalsta Izraēlu, var strauji kāpināt naftas cenas. Krievijas nafta var kļūt relatīvi lēta un aktīvi pieprasīta. Šinī negantajā naftas cenu virpulī sava loma būs Izraēlas premjeram, kādu partiju – kreiso vai labējo – viņš pārstāvēs pēc ārkārtējām parlamenta vēlēšanām. Palestīniešu virsaišu nostājā būtiskas izmaiņas nav gaidāmas. Tā naftas muita var tikt izmantota kā politiskās cīņa ierocis.

Latvijā liela loma ir galvenās eksportpreces koksnes muitas tarifam. Diemžēl mērķtiecīgu fiskālu politiku te grūti saskatīt. Te Saeima pēkšņi pieņēma lēmumu atbrīvot no muitas koku stumbrus. Tie eksportā kļuva konkurētspējīgi, atbīdot otrā plānā apstrādātu koksni. Kāda koksne dod lielāku pievienoto vērtību un līdz ar to IKP? Saprotams, koku stumbrus eksportēt ir parocīgāk, krietni vienkāršāk nekā pārstrādātu koksni. Bet jēlkoksne dod mazāku IKP, apstrādātā koksne krietni lielāku. Nav speciāli jāpierāda, ka jāstimulē apstrādātās koksnes eksports, kas mazina arī bezdarbu. Tas prasa papildu investīcijas, speciālas tehnoloģijas, pircējus ārzemēs. Citiem vārdiem, nepieciešama pamatīga piepūle. Miegamicēm vienkāršāk eksportēt koku stumbrus. Šis nepamatotais Saeimas lēmums atradināja koksnes eksportētājus no konkurences, no aktīvas cīņas par tirgu. Nav izslēgts, ka Saeimu iespaidoja spēcīgs lobijs. 2000. gada rudenī kokmateriālu eksportu gaidīja jaunas likstas. Šoreiz tā bija jauna kārtība kokmateriālu eksporta muitas deklarēšanā. Birokrātiskajai procedūrai bija viens mērķis – muitas ieņēmumu pieaugums. Koksnes eksportētāji cīnās un cer, ka MP izdomātā jaunā kārtība tā arī paliks nerealizēts projekts.

Akcīzes nodoklis. Šim nodoklim ir plašs izmantošanas lauks. Tā pamatuzdevums ir noteiktu preču cenu regulēšana, tai skaitā arī valsts budžeta ieņēmumu kāpums. Priekšstatu par to, kas tiek pamatos aplikts ar akcīzes nodokli, dod 38.3. shēma.

38.3. shēma

Akcīzes nodokļa ieņēmumu struktūra 1997. gadā

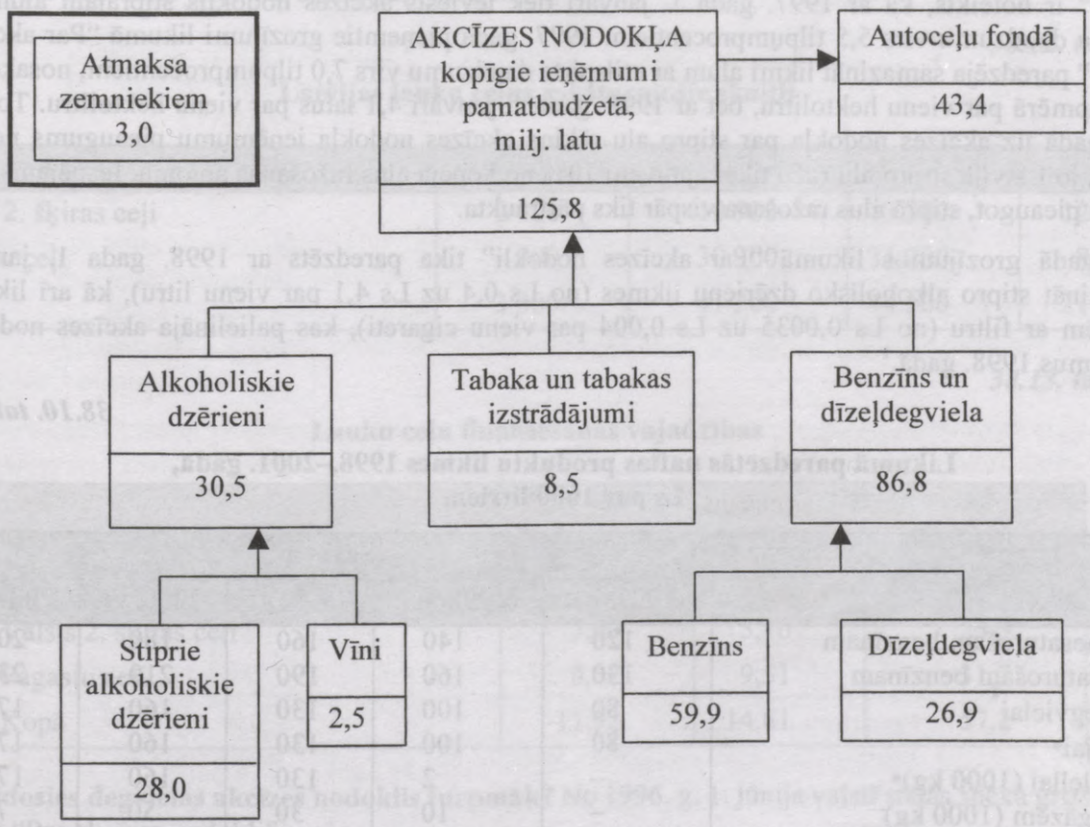

Ir arī kuriozi gadījumi. Tā Latvijā ar akcīzes nodokli apliek arī bezalkoholiskos dzērienus, ko citās valstīs uzņem kā humora aktu. ES nosacījumi šādu rīcību neaizliedz, bet bezalkoholiskos dzērienus ar akcīzes nodokli gan neapliek.

Visai nozīmīgs regulators ir akcīzes nodokļu likmes.

Akcīzes nodokļa pieaugums. Akcīzes nodokļa maksājumu pieaugums 1997. gadā tika plānots visai ievērojams – + 60,9%. Galvenais cēlonis bija akcīzes nodokļu likmju paaugstināšana alkoholiskajiem dzērieniem un degvielai.

1997. gadā kopējie akcīzes nodokļa ieņēmumi bija 119,9 milj. latu jeb par 5,9% mazāk, nekā gada plānā paredzēts. 1997. gada plāns netika izpildīts, jo akcīzes nodokļa degvielai likmju paaugstināšana radīja nevienmērības nodokļa iekasēšanā, turklāt akcīzes nodokļa ieņēmumi par degvielu liecina, ka tie neatbilst degvielas patēriņa tendencēm (akcīzes nodokļa par degvielu plāns tika izpildīts tikai par 76,4%). Akcīzes nodokļa ieņēmumu pieaugums notika sakarā ar akcīzes nodokļa likmju izmaiņām. Jāņem vērā, ka akcīzes nodokļa likmju izmaiņas var radīt jucekli nodokļa iekasēšanā, jo, kā tas bija 1996. gadā, nodokļu maksātāji pirms likmju paaugstināšanas cenšas ievest Latvijā degvielas krājumus, tādējādi palielinot nodokļa ieņēmumus pirms likmju palielināšanas un samazinot turpmākajos mēnešos.

1997. gadā pieņemtais likums "Par akcīzes nodokli naftas produktiem" paredzēja ar akcīzes nodokli aplikt ne tikai benzīnu, dīzeļdegvielu un petroleju (apliek no 1997. gada 1. jūlija), bet no 1998. gada 1. janvāra arī degvieleļļu un naftas gāzes.

Turklāt likums nosaka, ka degvieleļļas, naftas gāzes un to aizstājējproduktu un komponentu akcīzes nodokļa likmes, tāpat kā benzīna, dīzeļdegvielas un petrolejas likmes, līdz 2001. gadam pakāpeniski tiks palielinātas.

Tomēr šo grozījumu dēļ 1998. gadā straujš akcīzes nodokļa ieņēmumu pieaugums nebija gaidāms, jo likumā arī paredzēts, ka ar nodokli netiek aplikti tie naftas produkti, kuri tiek izmantoti gaisa un jūras satiksmes transportlīdzekļu apgādei, kuri tiek izmantoti fizisko un juridisko personu apgādei, kas naftas produktus (izņemot degvielu) izmanto kā kurināmo katlumājās vai kā kurināmo siltuma enerģijas ieguvei ražošanas tehnoloģiskajā procesā, kā arī tie, kuri tiek piegādāti uzņēmumiem, kas naftas produktus izmanto izejvielu ražošanas (pārstrādes) tehnoloģiskajā procesā. Likumā "Par akcīzes nodokli" ir noteikts, ka ar 1997. gada 1. janvāri tiek ieviests akcīzes nodoklis stiprajam alum ar etilspirta daudzumu virs 5,5 tilpumprocentiem. 1997. gadā pieņemtie grozījumi likumā "Par akcīzes nodokli" paredzēja samazināt likmi alum ar etilspirta daudzumu virs 7,0 tilpumprocentiem, nosakot to 4 latu apmērā par vienu hektolitru, bet ar 1998. gada 1. janvāri 4,1 latus par vienu hektolitru. Tomēr 1998. gadā uz akcīzes nodokļa par stipro alu rēķina akcīzes nodokļa ieņēmumu pieaugums netika plānots, jo Latvijā stipro alu ražo tikai aptuveni 10% no kopēja alus ražošanas apjoma. Iespējams, ka, tā cenai pieaugot, stiprā alus ražošana vispār tiks pārtraukta.

1997. gadā grozījumos likumā "Par akcīzes nodokli" tika paredzēts ar 1998. gada 1. janvāri paaugstināt stipro alkoholisko dzērienu likmes (no Ls 0,4 uz Ls 4,1 par vienu litru), kā arī likmes cigaretēm ar filtru (no Ls 0,0035 uz Ls 0,004 par vienu cigareti), kas palielināja akcīzes nodokļa ieņēmumus 1998. gadā.[1]

38.10. tabula

Likumā paredzētās naftas produktu likmes 1998.–2001. gadā, Ls par 1000 litriem

	Sākot ar				
	1997. g.	1998. g.	1999. g.	2000. g.	2001. g.
Svinu nesaturošam benzīnam	120	140	160	180	200
Svinu saturošam benzīnam	130	160	190	210	230
Dīzeļdegvielai*	80	100	130	160	170
Petrolejai*	80	100	130	160	170
Degvieleļļai (1000 kg)*	–	2	130	160	170
Naftas gāzēm (1000 kg)	–	10	30	50	70

[1] Finansu ministrijas materiāli.

* Naftas produktiem, kurus izmanto kā kurināmo, ar 1999. gada 1. janvāri noteikta cita likme: petrolejai un dīzeļdegvielai, to aizstājējproduktiem un komponentiem par 1000 kg – Ls 13; degvieleļļai, tās aizstājējproduktiem un komponentiem par 1000 kg – Ls 10.

Akcīzes nodokļa likmju paaugstināšanas pamatojums degvielai. Akcīzes nodokļa likmes pieaugumam ir plaša tautsaimnieciskā rezonanse. Tas skar ne tikai autobraucēju reālos ienākumus, mazinot to pirktspēju, bet sadārdzina arī autotransporta pārvadājumus un tālāk palielina pārvadājamo preču cenas. Akcīzes nodokļa likmju pieaugums ir viens no faktoriem, kas 1997. gadā veicināja izmaksu inflāciju. Likmju pieaugumu saista ar nepieciešamību īstenot plaša mēroga ceļu remontu. Dīzeļdegvielu plaši izlieto zemnieki lauku un transporta darbos. Izvirzās problēma par papildu izdevumu kompensāciju tieši zemniekiem.

38.11. tabula

Ceļu stāvoklis (km; %)

Ļoti labs	Labs	Apmierinošs	Slikts	Ļoti slikts
407 km	2503 km	3027 km	1346 km	540 km
5,2%	32%	38,4%	17,2%	6,9%

Lai saglabātu melno segumu uz valsts ceļiem, katru gadu nepieciešams atjaunot aptuveni 1200 km segumu, izlietojot 12–17 miljonus latu.

Ikgadējam grants nodilumkārtas atjaunošanas apjomam jābūt ap 1800 km gadā.

1 km noasfaltēšanai nepieciešami 30–50 tūkstoši latu atkarībā no esošā seguma bojājuma pakāpes.

1 km autoceļu uzturēšanai pirms akcīzes nodokļa paaugstināšanas 1996. gadā tika atvēlēti 304 lati.

1 km autoceļu uzturēšanai pēc akcīzes nodokļa paaugstināšanas var atvēlēt 432 latus.

Priekšlikumi Saeimai. Satiksmes ministrija ierosināja ar 1999. gadu Autoceļu fondā ieskaitīt 60% līdzekļu, bet pamatbudžetā 40% ieņēmuma no akcīzes nodokļa. 1998. gadā akcīzes nodoklis tika sadalīts uz pusēm starp Autoceļu fondu un valsts pamatbudžetu, visu papildu naudu Autoceļu fondā iecerēts atvēlēt lauku jeb otrās šķiras ceļu remontam.

38.12. tabula

Latvijas lauku ceļus raksturojošie skaitļi

Lauku ceļu piederība	Asfaltēti km	Grantēti km	Kopā km	Tilti m
Valsts 2. šķiras ceļi	2 400	10 900	13 300	12 700
Pagastu ceļi	900	30 300	31 200	8 580
Kopā	3 300	41 200	44 500	21 280

38.13. tabula

Lauku ceļu finansēšanas vajadzības

Lauku ceļu piederība	Finansējums, Ls milj.		
	1997. g. (fakts)	1998. g. (plāns)	Normatīvi nepieciešamais
Valsts 2. šķiras ceļi	3,90	5,10	25,5
Pagastu ceļi	8,02	9,51	31,7
Kopā	11,92	14,61	57,2

Kā veidosies degvielas akcīzes nodoklis turpmāk? No 1996. g. 1. jūnija valstī stājās spēkā grozījumi likumā "Par akcīzes nodokli".

Akcīzes nodoklis svinu saturošam un svinu nesaturošam benzīnam, to aizstājējproduktiem un komponentiem par vienu litru pieauga no 4 santīmiem līdz 10 santīmiem.

Valsts autoceļu fondā papildus 1997. gadā ienāca vairāk par 5 miljoniem latu.

Akcīzes nodoklis pieaugs arī turpmāko četru gadu laikā.

Svinu nesaturošam benzīnam, tā aizstājējproduktiem un komponentiem par 1 litru:

ar 1997. gada 1. janvāri – Ls 0,12;
ar 1998. gada 1. janvāri – Ls 0,14;
ar 1999. gada 1. janvāri – Ls 0,16;
ar 2000. gada 1. janvāri – Ls 0,18.

Svinu saturošam benzīnam, tā aizstājējproduktiem un komponentiem par 1 litru:

ar 1997. gada 1. janvāri – Ls 0,13;
ar 1998. gada 1. janvāri – Ls 0,16;
ar 1999. gada 1. janvāri – Ls 0,19;
ar 2000. gada 1. janvāri – Ls 0,21.

Dīzeļdegvielai, tās aizstājējproduktiem un komponentiem par 1 litru:

ar 1996. gada 1. jūniju – Ls 0,02;
ar 1997. gada 1. janvāri – Ls 0,08;
ar 1998. gada 1. janvāri – Ls 0,10;
ar 1999. gada 1. janvāri – Ls 0,13;
ar 2000. gada 1. janvāri – Ls 0,16.

Degvielas akcīzes nodokļa izlietošanas shēma. Ir izstrādāta speciāla shēma, kā izlietot akcīzes nodokli degvielai, ievērojot tā likmju paaugstināšanu.

38.4. shēma

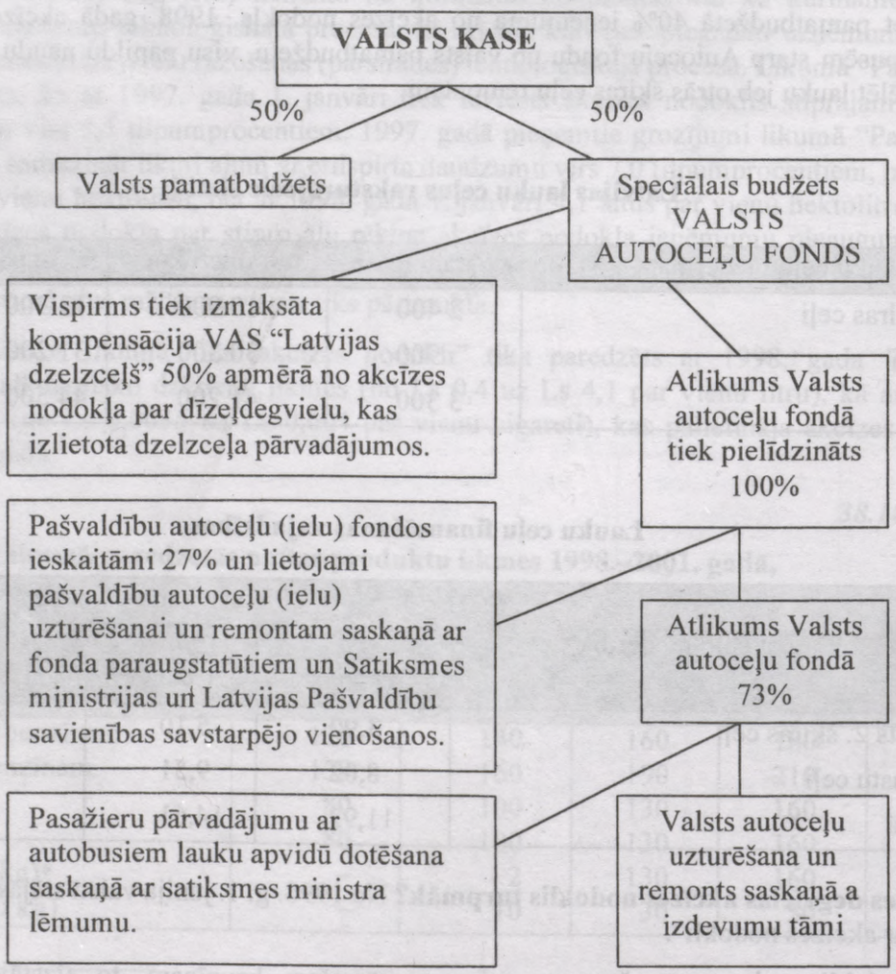

Finansu ministrijas plānotāji paredz, ka 2001. gadā akcīzes nodoklis pieaugs par 11,1%. Kas ir šī straujā pieauguma avots? Galveno pieauguma daļu nodrošinās akcīzes nodokļa pilnīgāka ievākšana par naftu.

Akcīzes nodokļa likme samazinās, ieņēmumi aug. Akcīzes likmju ievērojamā pazemināšana par Latvijā ievestām automašīnām būtiski palielināja akcīzes nodokļa ieņēmumus. Cēlonis – autotirgus paplašināšana; kopš 2000. gada maija, kad pazemināja akcīzes nodokli, sāka aktīvāk pirkt gan jaunas, gan ievestas lietotas automašīnas. To uzskatāmi rāda 38.1. diagramma.

38.1. diagramma

Pirmoreiz reģistrēti vieglie auto (2000)[1]

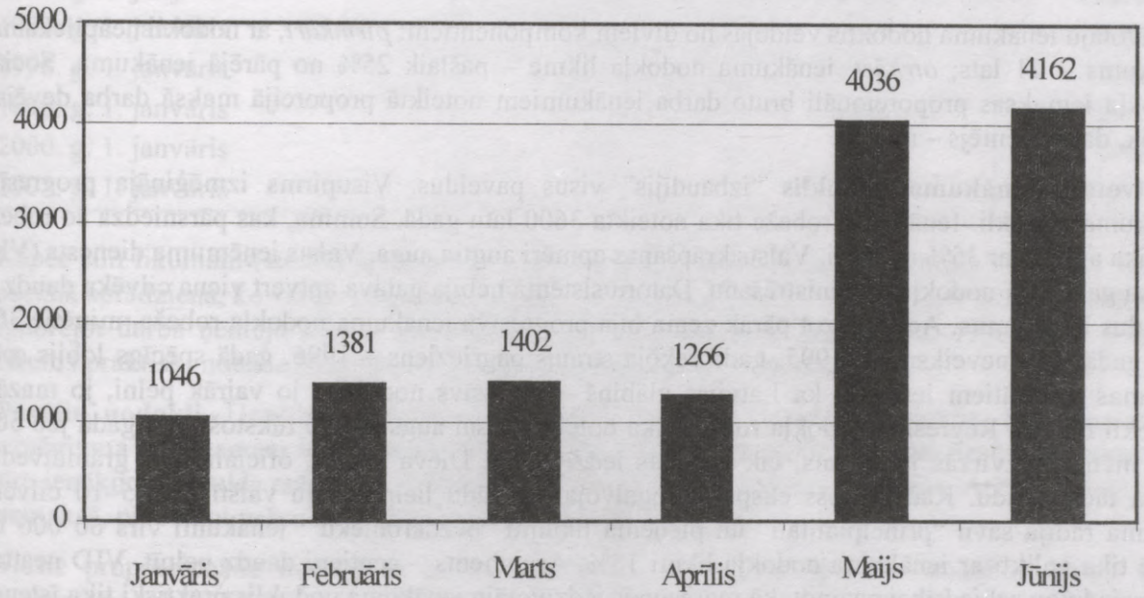

2000. gada maijā, salīdzinot ar aprīli, akcīzes nodokļa ieņēmumi pieauga no Ls 0,26 milj. līdz 0,51 milj., tātad gandrīz divkārt.[2]

Pēc akcīzes likmju pazemināšanas ievestām automašīnām visizdevīgāk ir ievest un pirkt automašīnas, kas nav vecākas par 10 gadiem. Jaunu automašīnu pirkšanai lielākajai daļai iedzīvotāju nav pa kabatai. Aprēķini rāda, ka ar pastāvošajām akcīzes likmēm visizdevīgāk pirkt 5–7 gadus vecās mašīnas. No cenas viedokļa nav izdevīgi pirkt vecas automašīnas ar "stāžu" virs 12 gadiem, jo tām akcīzes nodokļu likme strauji pieaug.

Pagaidām gausi pieaug jaunu automašīnu pirkšana, kas izskaidrojams ar to, ka komersantu peļņa pēc Krievijas krīzes nav vēl sasniegusi pirmskrīzes līmeni. 1999. gadā ieviestā augstā akcīzes nodokļa likme automašīnām bija rupja ekonomiska kļūda, jo automašīnu pārdošana visai ātri reaģēja ar samazināšanos, ieņēmumi no akcīzes nodokļa gāja mazumā.

Lai veicinātu automašīnu tirgu attīstību, vēl jāsakārto pievienotās vērtības nodokļa izmantošana.

Vai cukuram jālieto akcīzes nodoklis? Kur slēpjas problēma? Latvijā audzētu cukurbiešu augstajās ražošanas izmaksās. Ja pašmāju saldumu ražotāji lieto vietējo cukuru, saldumi kļūst konkurētnespējīgi pēc cenas. Eksportējot saldumus, ražotāji ir spiesti pirkt ārzemju cukuru, kas ir krietni lētāks. Kur rodama izeja? Kā veicināt cukura ražošanu valstī? Normālais tirgus ceļš – vietējā cukura konkurētspējas kāpinājums jeb, citiem vārdiem, cukura ražošanas izmaksas pazemināšana. Tas ir grūts ceļš, kas prasa pāreju uz jaunām tehnoloģijām. Sākotnēji tas prasa investīcijas, kuru zemniekiem nav. Vienkāršākais un vieglākais ceļš ir ielaist roku valsts kabatā un katram cukura kilogramam izvilkt

[1] Diena, 2000, 26. jūlijā.
[2] Turpat, 28. jūlijā.

noteiktu akcīzes nodokļa likmi. Šīs idejas autors ir zemkopības ministrs Atis Slakteris.[1] Bet tavu nelaimi! Ministra kungs un viņa padomnieki nav ieskatījušies un pārdomājuši ES nosacījumus, kas šādu valsts līdzekļu atbalstu konkurētspēju kāpināšanai aizliedz. Cukura jomā sabruks brīvās tirdzniecības līgums ar Igauniju un Lietuvu. Atrisinājums ir sarežģīts. Ja ilgi vilcināsies, ārzemju lētais cukurs uzvarēs pašmāju dārgo sāncensi. Vēl vienā nozīmīgā lauksaimniecības jomā mēs totāli būsim zaudētāji.

38.9.2. Tiešie nodokļi

Likums, kas izgāzās. No tiešajiem nodokļiem cieši ir saistīti ienākuma nodoklis no iedzīvotājiem un sociālās apdrošināšanas iemaksas. Pēdējais veido speciālo sociālās apdrošināšanas budžetu.

Iedzīvotāju ienākuma nodoklis veidojas no diviem komponentiem: *pirmkārt*, ar nodokli neapliekamais ienākums – 21 lats; *otrkārt*, ienākuma nodokļa likme – pašlaik 25% no pārējā ienākuma. Sociālā nodokļa iemaksas proporcionāli bruto darba ienākumiem noteiktā proporcijā maksā darba devējs – vairāk, darba ņēmējs – mazāk.

Iedzīvotāju ienākuma nodoklis "izbaudījis" visus paveidus. Visupirms izmēģināja progresīvo ienākuma nodokli. Ienākuma robeža tika noteikta 3600 latu gadā. Summa, kas pārsniedza šo robežu, jau tika aplikta ar 35% nodokli. Valsts krāpšanas apmēri augtin auga. Valsts ieņēmuma dienests (VID) netika galā ar šī nodokļa administrēšanu. Datoru sistēma nebija gatava aptvert viena cilvēka daudz un dažādus ienākumus. Acīmredzot pārāk zema bija progresīvā ienākuma nodokļa robeža, minētie 3600 latu gadā. Pēc neveiksmīgā 1995. gada sekoja straujš pagrieziens – 1996. gadā spēcīgs lobijs spēja Saeimas deputātiem iestāstīt, ka Latvijas glābiņš – regresīvs nodoklis: jo vairāk pelni, jo mazāku nodokli maksā. Regresīvā nodokļa robeža tika noteikta visai augsta – 60 tūkstoši latu gadā jeb 5000 latu mēnesī. Izvirzās jautājums, cik Latvijas iedzīvotāju, Dieva svētīti, oficiāli caur grāmatvedību pelna tādu naudu. Kāds zinošs eksperts apgalvoja, ka šādu lielpelnītāju valstī esot 5–10 cilvēku. Saeima rādīja savu "principialitāti" un pieņēma likumu "bezdarbnieku": ienākumi virs 60 000 latu gadā tika aplikti ar ienākuma nodokļa likmi 15%. Arguments – centieni daudz pelnīt. VID neatrada par vajadzīgu sabiedrībai paziņot, kā regresīvais iedzīvotāju ienākuma nodoklis praktiski tika īstenots. Nav nekādu šaubu, ka likums izgāzās. 1996. gadā 1. maijā notika pāreja uz proporcionālo nodokli – 25% no apliekamā ienākuma.

Vienlaikus tika izgudrota precīza sakarība starp iedzīvotāju ienākumu bruto summu un sociālo nodokļa iemaksu darba devējiem un darba ņēmējiem. Princips tika stingri ievērots: darba devēju maksa katru gadu samazinās, darba ņēmēju iemaksa katru gadu pieaug. Tas bija mēģinājums īstenot vienu no monetārisma idejām valstī ar augošiem darba ņēmēju ienākumiem. 1996. gadā darba devējiem sociālajā budžetā bija jāiemaksā 37% no bruto darba algas un tai pielīdzinātiem ienākumiem, bet darba ņēmējiem 1%, taču ar 1996. gada 1. jūliju darba devējiem jau bija jāmaksā 33%, bet darba ņēmējiem – 5%; 2001. gada pirmajā janvārī darba devējiem sociālā nodokļa iemaksas jau līdzinājās 18%, darba ņēmējiem – 15%. Mērķtiecība bija acīmredzama: palielināt darba devēju peļņu, samazināt darba ņēmēju ienākumus. Saeima to mierīgi pieņēma. Ministru kabinets tomēr apjēdza: pusgada laikā samazināt algoto darbinieku ienākumus par 4 procentiem ir par traku. MK izdeva saistošu rīkojumu darba devējiem kompensēt darba ņēmējiem sociālo nodokli 4% apmērā. Algoto darbinieku intereses bija aizsargātas.

1997. gada 1. janvārī sociālais nodoklis darba ņēmējiem jau pieauga līdz 5%. Sekoja maigs ieteikums darba devējiem iespēju robežās kompensēt attiecīgās izmaksas darba ņēmējiem. Ieteikumu var pieņemt un nepieņemt. Kur rast naudu? Valdība nevar piespiest komersantus upurēt sociālajām vajadzībām ievērojamu peļņas daļu. Mūsu arodbiedrības bija par vāju, lai aizsargātu savu biedru ieņēmumus. Neto darba algas tika bez jebkādām protesta akcijām samazinātas par 9%; darba devējiem sociālās iemaksas samazinājās par tiem pašiem 9%.

1998. gada 1. janvārī darba ņēmēju darba algu vajadzēja vēl samazināt par 2%. MK saprata, ka sociālā miera labad nedrīkst "šaut pār strīpu". Likumu iesaldēja. To atcerējās, sastādot 2001. gada budžetu: darba devēju tiesu sociālā budžeta veidošanā samazināja par 1% no uzņēmuma (firmas) darba algas

[1] Dienas Bizness, 2000. gada 27. oktobrī.

fonda. Ieskatoties vēl 1996. gadā pieņemtā likuma tabulā, redzam, ka minētais 1% ir visai tālu no kādreizējām iecerēm.

38.14. tabula

Sociālā nodokļa maksātāji[1]

Datums	Sociālais nodoklis % pret bruto darba algu un tai pielīdzinātiem ienākumiem		
	Maksātāji		Kopā
	Darba ņēmēji	Darba devēji	
1996. g. 1. janvāris	1%	37%	38%
1996. g. 1. jūlijs	5%	33%	38%
1997. g. 1. janvāris	9%	28%	37%
1998. g. 1. janvāris	11%	25%	36%
1999. g. 1. janvāris	12%	23%	35%
2000. g. 1. janvāris	14%	20%	34%
2001. g. 1. janvāris	15%	18%	33%

Kāpēc šim likumam (smalki aprēķinātai tabulai) nebija lemts īstenoties? Iemesls vienkāršs: bailes no sociālā sprādziena, ko varēja prognozēt, pārdalot no jauna pievienoto vērtību par labu darba devējiem, ignorējot darba ņēmēju sociāli ekonomiskos izdzīvošanas nosacījumus. Pat 1998. gadā iesaldētais likums praktiski noteica sociālās nodrošināšanas budžetu ar prāvu deficītu.

Pārējie nodokļi. Uzņēmumu ienākuma (peļņas) nodoklis ir tiešais nodoklis, kas proporcionāls uzņēmuma apliekamam ienākumam. Nodokļa likme 25%. Šo nodokli daudzi uzņēmumi nemaksā, jo tīro ienākumu iegulda ražošanas attīstībā, praktiski pārvērš ražošanas izmaksās. Arī bankas šo nodokli nemaksā, pārvēršot peļņu kredītā vai pērkot valsts parādzīmes.

Tiešie proporcionālie nodokļi ir īpašuma nodoklis, nekustamā īpašuma nodoklis, dabas resursu (zemes) nodoklis. Grūtības ir noteikt īpašuma un nekustamā īpašuma nodokli, jo šī īpašuma lieluma noteikšana ir pietiekami nekonkrēta. Tas sekmē korupciju, jo īpašuma vērtētājiem kritēriji ir pietiekami labili. Uzņēmumi tika daudzkārt rekonstruēti, pārveidoti, iekārta nomainīta, pamatfondu cenas grūti salīdzināmas, kas pat tīri objektīvi veicina patvaļu vērtēšanā. Objektīvais faktors papildinās ar subjektīvu vērtējumu, no kurienes ir viens solis līdz korupcijai.

Labāki ir apstākļi zemes vērtēšanā. Iepriekšējo gadu iestrāde dod stingru pamatu zemes kadastram un līdz ar to nodokļu noteikšanā. Ekonomiskās konjunktūras maiņa (ceļu celtniecība, tradicionālās produkcijas maiņa, jaunu prestižu rajonu izveidošana, tirgus pieprasījums utt.) no vecā iepriekšējā kadastra liek veidoties jaunam kadastram un līdz ar to arī dabas resursu nodoklim. Sakari starp objektīvo un subjektīvo vērtēšanā arī šeit nav brīvi no korupcijas asajiem zobiņiem.

Nodokļu rezerves. Finansu ministrijas mūžīgais meldiņš "naudas nav" neatbilst patiesībai. FM rosina MK un Saeimu atteikties no nodokļiem tur, kur tie prasīt prasās. Kādi argumenti atbrīvo no nodokļiem ienākumus no fondu un valūtas biržas spekulācijām? Argumentu nav! Bet nodokļi netiek iekasēti. Sarežģītāk ir ar nodokļiem no termiņnoguldījumiem bankās. VID jābūt teicamam šo ienākumu uztveres aparātam, lai, sākot ar zināmu kopsummu, varētu ievākt ienākuma nodokli. Ja VID tas nebūs pa spēkam, tikai plānprātiņi maksās šo nodokli. Šī nodokļa likme varētu būt 10%.

Progresīvais ienākuma nodoklis. Lielas rezerves saistās ar progresīvo ienākuma nodokli no iedzīvotājiem. Jautājumam jāpieiet prātīgi, negraujot efektīvā darba stimulus. Šī nodokļa pirmā pakāpe varētu būt 10–12 tūkstoši latu gadā. Ienākums, kas pārsniedz šo robežu, jāapliek ar 10% papildu nodokļa (kopā 35%). Gada ienākums no 20–24 tūkstošiem latu tiek aplikts ar papildu 5% (kopā 40%). Trešais pakāpiens varētu aptvert ienākumus no 50–60 tūkstošiem latu gadā. Papildu progresīvā nodokļa likme 10% (kopā 50%). Sīkāka reālo ienākumu analīze varētu noteikt citu progresīvā ienākuma nodokļa skalu. Svarīga ir principiāla nostāja, kas darbojās visās ES valstīs – pāreja uz progresīvo ienākuma nodokli. Aplams ir priekšstats, ka progresīvais ienākuma nodoklis mazina

[1] Finansu ministrija.

komersantu ienākumus. Ienākumi aug, bet mazākā mērā nekā viss ienākums. Būs stimuls ienākumus vēl straujāk palielināt. Ja gribam izbeigt dziesmiņu "naudas nav", lielpelnītājiem kaut kas jāupurē uz neatliekamo vajadzību altāra. Ja mūsu prioritāte ir izglītība, ja mēs gribam veidot progresīvu e–komerciju, Internetbankas, ir jāgādā, lai visiem bērniem, mūsu nākotnes audzei būtu vienādas labas izglītošanās iespējas. Gribot negribot jāgādā par daudzbērnu ģimenēm, palielinot, turklāt krietni, ģimeņu pabalstus bērniem. Likumā varētu norādīt, ka papildu ieņēmumi no iedzīvotāju progresīvā ieņēmuma nodokļa izmaksājami vienīgi izglītībai un bērnu pabalstiem.

Veselības aprūpe kļuvusi par maksas pakalpojumu. Lūk, plašs lauks, kur varētu izlietot papildu ienākumus visupirms trūcīgiem iedzīvotājiem.

Raksturīga ir diskusija Saeimā par nodokļu atlaidēm it visiem uzņēmumiem, lieliem un maziem, 10% apmērā. Deputāti šo "revolucionāro" ierosmi noraidīja. Pieņēma citu likumu. 10% nodokļu atlaide pienākas tikai un vienīgi tiem, kas trijos gados investē 10 miljonus latu. Kam kalpo mūsu Saeima? Latvijas tautai vai bagātnieku saujiņai? Valdības pļāpāšana par palīdzību sīkiem un vidējiem uzņēmumiem izrādās tukšu salmu kulšana. Mums jāceļ sociālā tirgus saimniecība pēc ES valstu parauga, bet nevis mežonīgais kapitālisms, kad bagātība vienā polā neizbēgami rada nabadzību otrā polā.

Paušalnodoklis (no vācu val. – *pauschal* – ņemts kopā, kopējais daudzums). VID nav jāuzkrauj uz saviem kamiešiem nepanesams smagums. Tas attiecas uz individuālo komersantu nodokļu precīzu ievākšanu. Ko nevar celt, to nevar nest, māca tautas gudrība. Ir vienkāršs risinājums: gadam noteikt konkrēta paušalnodokļa summu atkarībā no prognozējamā ienākuma. Var būt novirzes ar plusa vai mīnusa zīmi. VID un paušalnodokļa maksātāju tas neuztrauc, noteikta summa ir jāsamaksā. Tā var būt 50 latu, 100 latu, 300 latu. Individuālam komersantam tā jāstrādā, lai viņš būtu spējīgs šo nodokli laikā samaksāt. Paušalnodokli var koriģēt. VID darbinieki pārbaudīs maksātāja faktisko ienākumu un paušalsummu vajadzības gadījumā labos uz augšu vai uz leju. Labotais paušalnodoklis obligāti jāpilda. Šī nodokļa maksāšana ļauj maksimāli vienkāršot grāmatvedību, uzskaites sistēmu. Esi nopelnījis noteiktu naudas summu, nomaksā paušalnodokli, pārējais ir tavs. Samaksā par izejmateriāliem, komplektējošām detaļām, tātad ražošanas izmaksas, atlikums ir tavs ienākums, lai cik liels vai mazs tas arī būtu. 2001. gada budžeta jaunums ir tas, ka reliģisku kultu nesaimnieciskās ēkas ir atbrīvotas no nodokļiem.

38.10. Daži nodokļu politikas teorētiskie pamati

Veidojot daudzšķautņainu nodokļu sistēmu ar lielu skaitu funkciju, jāievēro virkne nosacījumu.

Ekonomiskā efektivitāte. Nodokļu sistēma nedrīkst traucēt resursu efektīvu sadalīšanu valsts ekonomikā. Attīstītas sabiedrības apstākļos tirgus aktivitātes ir pašorganizētājs process. Taču ir iespējams, ka nepārdomātas rīcības dēļ var rasties situācija, kad naudas līdzekļi atstāj valsti. Tas, protams, ir negatīvs process valsts tautsaimniecībā. Nodokļu sistēma var šo procesu ietekmēt gan pozitīvi, gan arī negatīvi. Līdzekļu aizplūšana no valsts rada naudas trūkumu, kas savukārt bremzē ekonomikas attīstību. Šādā situācijā ir nepieciešams novērtēt nodokļu sistēmas deformējošo ietekmi uz naudas tirgu, kā arī noteikt ekonomiskā kaitējuma pakāpi, kas radusies nodokļu politikas realizēšanas ietekmē. Turpmākai rīcībai jānodrošina alternatīvu priekšlikumu izstrādāšana, mainot esošo nodokļu nosacījumus par labu tautsaimniecības interesēm, stimulējot noguldījumu veidošanos, kuru varētu izmantot par iekšzemes investīciju avotu ekonomikas ilglaicīgai attīstībai.

Vienkāršā administrēšana. Nodokļu sistēmai ir jābūt viegli un lēti pārvaldāmai. Veidojot šo sistēmu, jānovērtē administrēšanas kārtība un mehānisms, kura pamatprincipam jābūt – mazāk izmaksu nodokļu iekasēšanai. Nodokļu administrēšana ir cieši saistīta ar nodokļu sistēmas pamatnostādnēm, t.i., ar likumdevēja noteiktiem nodokļu veidiem. Pārstrādājot pastāvošo nodokļu likumdošanu, prioritāte bieži vien tiek piešķirta netiešajiem nodokļiem (pievienotās vērtības nodoklim, akcīzes nodoklim), samazinot tiešo nodokļu īpatsvaru, piemēram, sociālo nodokli, ko maksā uzņēmējs. Nodokļu administrēšanas uzdevums ir novērst apstākļus, kas veicina izvairīšanos no to maksāšanas; nepieciešamības gadījumā ir jāreformē nodokļu administrēšanas sistēma.

Elastīgums. Nodokļu sistēmai ir jābūt elastīgai, tai ātri jāreaģē uz ekonomisko apstākļu izmaiņām. Viens no aktuālākajiem valstiskas nozīmes uzdevumiem ir nodrošināt Latvijas integrāciju Eiropas ekonomiskajā sistēmā. Paredzams Latvijas nodokļu struktūru pakāpeniski tuvināt OECD[1] valstu nodokļu struktūrai. Pašreiz Latvijā individuālajiem nodokļiem ir ievērojami mazāka nozīme nekā ekonomiski attīstītajās valstīs. Savukārt nodokļi, kas ir saistīti ar uzņēmējdarbību, LR ir augstāki.

Nodokļu sistēmas elastīgums izpaužas maksājumu atvieglojumos, diferencētās nodokļu likmēs, valsts atsevišķu reģionu ekonomiskās attīstības sekmēšanā un citos nosacījumos, kurus paredz likumdevējs, pieņemot konkrēto nodokļu likumu. Rezumējot teikto, varam secināt, ka nodokļu sistēmai ir jābūt elastīgai un jāpielāgojas ekonomikas attīstības tendencēm.

Politiskā atbildība. Politiķu uzdevums ir veidot elastīgu, godīgu, efektīvu un vienkāršu nodokļu sistēmu. Tai jābūt izveidotai tā, lai nodokļu maksātāji varētu zināt, kādi nodokļi un par ko viņiem jāmaksā. Kas maksā nodokļus: iedzīvotāji vai uzņēmumi? Nodokļu politikai precīzi jāatspoguļo nodokļu maksātāju vēlmes un to priekšrocības komercdarbībā. Vadoties pēc pieņēmuma, ka uzņēmums, firma ir likumīga (juridiska) fikcija, visus nodokļus maksā cilvēki.

Nodokļu politikas koncepcija ir politisks dokuments, kas ietver svarīgākās nodokļu maksātāju un valsts pamatnostādnes šajā jomā. Šajā sakarā konceptuālais uzsvars ir liekams uz valsts ekonomikas potenciālā galaprodukta palielināšanu. Politiķu tendence ir garantēt nodokļu lielākās daļas iekasēšanu, minimizēt to negatīvo efektu. Protams, nodokļu administrēšana ir un paliek ierēdņu ziņā.

Godīgums. Nodokļu sistēmai jābūt godīgai (objektīvai) attiecībā pret nodokļu maksātājiem. Tai jābūt godīgai un vienlaikus jāaptver visi nodokļu maksātāji pēc horizontālās un vertikālās vienlīdzības principa. Horizontālā sistēma aptver vienlīdzīgus nodokļu maksātājus ar vienlīdzīgiem nodokļiem. Turpretī vertikālā sistēma aptver savā starpā dažādus nodokļu maksātājus, un viņu maksātie nodokļi ir diferencēti.

Nodokļu reformas nepieciešamība. Pašreizējās nodokļu sistēmas reformas nepieciešamību nosaka šādi apstākļi: *pirmkārt*, vairāku nodokļu veidu neelastīgums, kas izpaužas kā neatbilstība starp iekšzemes kopprodukta un nodokļu ieņēmumu pieaugumu; *otrkārt*, nepietiekami budžeta ieņēmumi, kā ietekmē strādātāju algas budžeta iestādēs ir zemākas nekā uzņēmumos un uzņēmējsabiedrībās; *treškārt*, pārāk plašie un nekonsekventie nodokļu atvieglojumi, kas samazina budžeta ieņēmumu bāzi un spiež palielināt nodokļu likmes. Tas sarežģī nodokļu iekasēšanu, noved pie konkurences izkropļošanas un veicina korupciju.

Nodokļu stabilitāte. Lai komersants spētu plānot nākotni, viņam nepieciešama stabila nodokļu sistēma. Latvijas nodokļu sistēma principiālos pamatos un detaļās tiek pārāk bieži mainīta. Nelaime ir tā, ka pastāvošā nodokļu sistēma neatbilst efektivitātes kritērijam. Nobriedusi vajadzība pēc radikālas nodokļu reformas, kas ievērotu Latvijas īpatnības un ES prasības.

Lafēra līkne. Vienmēr jāņem vērā, ka nodokļi ir ļoti aktīvs motivācijas mehānisma elements, brīžiem asi trīts ierocis. Skaitliskas sakarības spēj uzņēmējdarbību gan veicināt, gan arī iznīcināt, personīgos ienākumus gan vērā ņemami kāpināt, gan iedzīt nabadzībā. Grafiski par to liecina Lafēra līkne.

[1] OECD valstis ir Eiropas Savienības (ES) valstis, Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācijas (EBTA) valstis, kā arī ASV, Kanāda, Jaunzēlande, Japāna, Austrālija un Turcija.

38.5. shēma

Lafēra līkne

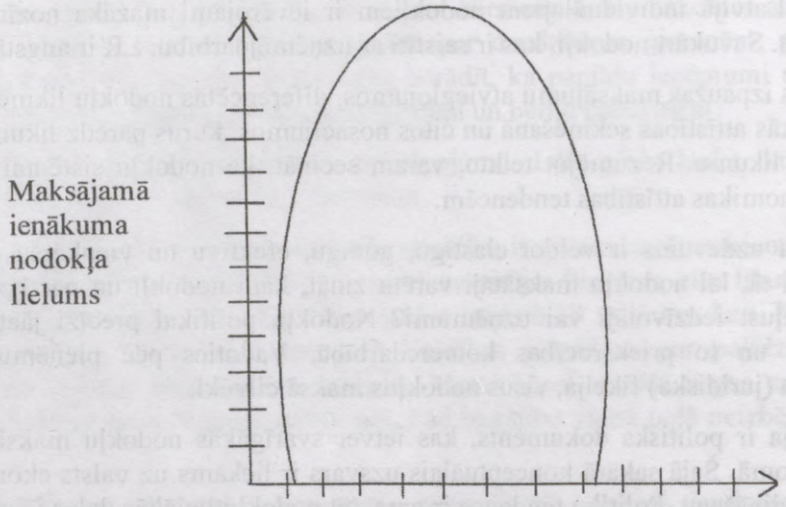

Ienākuma nodokļa maksājumi aug līdz ar tā likmes pieaugumu, kamēr sasniedz maksimumu. Nodokļu likmes tālākā palielināšana padara uzņēmējdarbību mazāk ienesīgu, un peļņas masa sarūk. Neizbēgami samazinās ienākuma nodokļa maksājumi. Kad uzņēmējdarbībā peļņu pilnīgi "aprij" nodoklis, tā tiek pārtraukta un budžeta ieņēmumi totāli zaudē ienākuma nodokļa maksājumus. "Notvert" ienākuma nodokļa maksājumu, būtībā optimālo nodokļa likmi, ir likumdevēju, to konsultantu atbildīgs uzdevums.

Nodokļu konvencijas. 2000. gada 1. janvārī Latvijā spēkā stājušās nodokļu konvencijas ar 20 valstīm. Šo konvenciju galvenais uzdevums ir novērst divkāršu aplikšanu ar nodokli.

38.15. tabula

Valstis, ar kurām Latvija ir noslēgusi nodokļu konvencijas

Valstu nosaukumi			
Baltkrievija	Islande	Norvēģija	Moldāvija
Čehija	Kanāda	Polija	Uzbekistāna
Igaunija	Ķīnas Tautas Republika	Somija	Vācija
Dānija	Lielbritānija	Ukraina	Īrija
Lietuva	Nīderlande	Zviedrija	ASV

Nodokļu konvencijas nosaka maksimālo nodokļu likmi, kas Latvijā jāmaksā rezidentiem. Ja nodokļu likme konvencijā ir augstāka, nekā tas noteikts vietējā likumā, lieto likumā noteikto likmi. Ja toties nodokļu konvencijas likmes ir zemākas nekā vietējā likumdošanā, jālieto konvencijas zemākā likme.

Īpašas priekšrocības ir nerezidentiem attiecībā uz nodokļu atlaidēm. Tā par 10% ir nodokļu atlaides no dividenžu izmaksātās kopsummas. Ir paredzētas speciālās izmaksas par pārvaldes – konsultāciju pakalpojumiem. Nav aizmirsta arī maksa par intelektuālo īpašumu, maksa par autortiesībām un to lietošanu, atlīdzība par Latvijā esošā īpašuma izmantošanu, ienākumi no Latvijā pārdotiem vērtspapīriem un nekustamā īpašuma pārdošana.

Lai nerezidenti saņemtu konvencijas nodokļu atlaides, tiem jāiesniedz noteiktas formas apliecība– iesniegums, ko apstiprina nerezidenta valsts nodokļu administrācija.

Ārvalstu pieredze nodokļu sistēmas organizācijā. Diskusijā par nodokļu sistēmas pārkārtojumiem Latvijā bieži vien atsaucas uz ārzemju pieredzi. Šāda pieeja ne vienmēr ir korekta. Katrai valstij ir

savas īpatnības, brieduma pakāpe un risināmi uzdevumi. Nevar atšķirīgu valstu nodokļu sistēmas bez vispusīgas analīzes pretstatīt citu citai un dziļdomīgi spriest par kādas sistēmas priekšrocībām.

Nekas nav vieglāk, kā salīdzināt nodokļu likmes un gudri spriedelēt, ka zema nodokļu likme ir ekonomisko attīstību stimulējoša, bet augsta nodokļu likme ir efektīvas saimniekošanas barjera, investīciju bremze.

Katrai valstij ir savi specifiski parametri gan vispārsaimnieciskā, gan monetārā jomā.

Pirmkārt, valstis būtiski atšķiras pēc iekšzemes kopprodukta uz vienu iedzīvotāju. Bet šis rādītājs var brīžiem arī maldināt, jo jāievēro iedzīvotāju vecuma struktūra (bērnu un pensionāru skaits, tradīcijas sieviešu nodarbinātības jomā).

Otrkārt, to resursu daudzums, to atdeves, jaunrades un ražīguma līmenis.

Treškārt, iedzīvotāju kultūras līmenis.

Ceturtkārt, dažādu nodokļu samēri.

Piektkārt, cenu mērogs, salīdzinoša pirktspējas paritāte, inflācijas pakāpe.

Sestkārt, nacionālās valūtas kurss pret brīvi konvertējamām valūtām, kas iespaido importa preču cenu līmeni.

Septītkārt, tradicionāli izveidojies patēriņa līmenis un sociālās aprūpes sistēma.

Astotkārt, valdošo politisko spēku politiski ekonomiskā orientācija, noteiktas ekonomiskās teorijas principu īstenošana.

Devītkārt, tuvākās nākotnes nodomi.

Desmitkārt, politika, kas konkrēti paredz šo nākotnes nodomu īstenošanas taktiku.

Nodokļu likmju atšķirības. Piemēru ir atliku likām. Latviju nevar salīdzināt ar ASV. Uzņēmumu ienākuma (peļņas) nodoklis Latvijā ir pamatos vienāds – 25% no apliekamā ienākuma. ASV no ienākuma līdz 50 tūkst. dolāru likme ir 15%, no 50–75 tūkst. dolāru – 25%, bet no ienākuma virs 100 tūkst. dolāru – jau 39%. Šo federālo nodokli papildina štatu nodoklis 0–12% apmērā atkarībā no štata.

Austrijā virs neapliekamā minimuma uzņēmumu nodokļu likme ir 1–50%. Citā pasaules daļā, vienā no Dienvidaustrumāzijas tīģeriem – Dienvidkorejā – šī likme ir 18–50%. Izraēlā peļņas nodoklis svārstās atkarībā no ienākuma – 10–32%.

Raibākas par dzeņa vēderu ir atšķirības neapliekamo ienākumu jomā. Lielbritānijā šis lielums ir prāvs – 300 tūkst. sterliņu mārciņu. Citās valstīs šis neapliekamais peļņas lielums visai svārstās, bet parasti ir krietni zemāks nekā Britu salās.

Atsevišķās valstīs ir vērā ņemami atvieglojumi maziem uzņēmumiem. Dažās valstīs uzskata, ka investīciju motivācija saglabāsies, pastāvot papildu nodokļu likmēm par kapitāla pieaugumu (Austrija, Lielbritānija, Vācija u. c.). Tādās valstīs vēl nodoklis jāmaksā par izmaksājamām dividendēm (Austrija, Luksemburga, Vācija u.c.). Īpatnēja kārtība ir veselā virknē valstu (Beļģija, Itālija, Šveice u.c.), kur kārtējā gadā ar nodokli apliekamo peļņu var samazināt par 5–10 gadu un pat vairāk gadu iepriekš fiksētiem zaudējumiem.

Ir ne mazums valstu, kur peļņu, kas tiek novirzīta investīcijām, atbrīvo no ienākuma nodokļa. Vēl vairāk, dažās valstīs, piemēram, Izraēlā ir investīciju subsīdijas.

Liela ir iedzīvotāju ienākumu nodokļa amplitūda: ASV 15–39,6%, Austrālijā iedzīvotāji ar ienākumu līdz 5400 Austrālijas dolāru ir atbrīvoti no nodokļa maksāšanas, ienākumu robežās 5401–20700 dolāru maksā 20%, bet par ienākumiem virs 50 tūkst. Austrālijas dolāru nodokļu likme sasniedz 47%. Francijā iedzīvotāju nodokļu likme svārstās 12–56,8%, Grieķijā 5–40%, Honkongā 2–20%, Singapūrā 2,5–30%, Japānā 5–50% robežās, Vācijā atkarībā no ģimenes stāvokļa 23,5–53%.

Ko derētu ievērot? Lai cik atšķirīgas arī ir nodokļu sistēmas dažādās valstīs, var izdalīt vairākus kopējus principus: *pirmkārt*, ienākuma nodoklis gan juridiskām, gan fiziskām personām ir progresīvs; *otrkārt*, neapliekamais ienākums iedzīvotājiem ir relatīvi liels un pārsvarā ir 1000–5000 latu (Latvijā neapliekamais minimums ir Ls 252 gadā); *treškārt*, nodokļu sistēma stimulē investīcijas; *ceturtkārt*,

nodokļi veicina sīko uzņēmējdarbību; *piektkārt*, nodokļi palīdz daudzbērnu ģimenēm; *sestkārt*, ienākuma nodoklis ir saistīts ar sociālo aprūpi.

Latvijas materiālo iespēju robežās šie seši principi jāliek arī LR nodokļu sistēmas veidošanas, tālākās pārkārtošanas pamatā.

38.11. Galveno kategoriju īss raksturojums

Fiskālā politika – ekonomiskā politika, kas nosaka valsts budžeta (valsts kases) ieņēmumus un izdevumus.

Valsts konsolidētais kopbudžets – valsts pamatbudžets līdz ar valsts speciāliem budžetiem, pašvaldību pamatbudžetiem un pašvaldību speciālo budžetu summa, no kurienes atskaitīti transferti – tiešie savstarpējie naudas līdzekļu pārskaitījumi dažādiem budžetiem.

Pamatbudžets – budžeta daļa, kuru veido visi budžeta ieņēmumi, izņemot īpašiem mērķiem paredzētus ieņēmumus, ziedojumus un dāvinājumus, kā arī izdevumi, kurus paredzēts segt no šiem ieņēmumiem.

Speciālais budžets – budžeta daļa, kuru veido īpašiem mērķiem paredzēta budžeta ieņēmumi, arī ziedojumi un dāvinājumi naudā vai natūrā, kuras līdzekļi izlietojami saistībā ar šiem ieņēmumiem.

Budžeta ieņēmumi – pēc nodokļu likumiem savāktie nodokļi, valsts un pašvaldību budžetu nodevas un citi maksājumi budžetā, kā arī valsts un pašvaldību budžeta iestāžu ieņēmumi no to sniegtajiem pakalpojumiem un citi pašu ieņēmumi, saņemti procenti un dividendes, ziedojumi un dāvinājumi naudā vai natūrā (ar uzskaiti naudā).

Budžeta izdevumi – visi maksājumi no budžeta, izņemot parādu pamatsummas atmaksu.

Budžeta fiskālais pārpalikums vai deficīts – budžeta finansiālā pārsnieguma vai deficīta un tīro aizdevumu starpība.

Budžeta finansiālais deficīts – starpība starp budžeta ieņēmumiem un izdevumiem.

Valsts parāds – saistību kopējā summa naudas formā, kuru sedz no budžeta līdzekļiem.

Valsts budžeta struktūra – valsts pamatbudžets, pašvaldību pamatbudžets, valsts speciālie budžeti, pašvaldību speciālie budžeti. Speciālie budžeti galvenokārt aptver sociālās aprūpes jautājumus.

Valsts investīcijas – investīcijas, ko īsteno no valsts budžeta, galvenokārt kalpo valsts infrastruktūras uzturēšanai un attīstībai.

Nodokļu klasifikācija – atšķir netiešos un tiešos nodokļus; netiešie nodokļi tiek iekļauti preču cenās; tiešie nodokļi tiek atsevišķi maksāti par likumā noteikto ar nodokli apliekamo objektu.

Lafēra līkne – līkne, ko veido nodokļu likmes un maksājamā nodokļa summas krustpunkti. Ar šīs līknes palīdzību var atrast optimālo nodokļu likmi.

Automātiskie jeb iekšējie stabilizatori – shēma, kas ļauj noteikt budžeta deficīta veidošanas nosacījumus.

Regresīvs nodoklis – nodokļu likme samazinās līdz ar ienākuma pieaugumu.

Progresīvs nodoklis – nodokļu likme pieaug līdz ar ienākuma pieaugumu.

Proporcionāls nodoklis – nodokļu likme stabila, budžeta ieņēmumi aug proporcionāli apliekamam ienākumam.

Paušalnodoklis – noteikta gada summa, kas jāiemaksā budžetā, neatkarīgi no apliekamā ienākuma lieluma svārstībām.

Subsīdijas, dotācijas – budžeta izmaksas konkrētās produkcijas ražotājam, lai šādi uzturētu dotās produkcijas konkurētspēju gan ārējā, gan iekšējā tirgū.

38.12. Secinājumi

Neviens, pat vissīvākais valsts lomas noliedzējs tirgus ekonomikā, nevar neatzīt, ka ikvienai valstij jāīsteno noteikta fiskālā politika. Šī politika ir valsts budžeta veidošanas pamatā, nosakot valsts budžeta ieņēmumus un izdevumus. Tirgus "neredzamā roka" virknē nozīmīgu cilvēku izdzīvošanas jomu cieš fiasko, un situācija jāglābj ar budžeta līdzekļu palīdzību. Budžeta izdevumi prasa ieņēmumus, kas galvenokārt veidojas no nodokļu iemaksām. Fiskālās politikas izdevumu objekti ir galvenokārt sociālā aprūpe, cīņa ar noziedzību, valsts aizsardzība, izglītība, valsts pārvalde, kultūras atbalsts, valsts infrastruktūras uzturēšana un attīstība, sabiedrisko labumu uzturēšana utt. Latvijas neatkarība prasīja neatkarīgu valsts vajadzībām piemērotu fiskālo politiku. Principiāli jaunas budžeta sistēmas veidošana noritēja, pārvarot kļūdas, pieņemot likumus, no kuru īstenošanas bija jāatsakās. Galvenās kļūdas bija nodokļu likmes, kas ignorēja darba ņēmēju izdzīvošanas nosacījumus, fondu un valūtas biržas spekulācijas ienākumu izslēgšana no apliekamā nodokļa ienākumiem, principiāla nevēlēšanās iedzīvotāju ienākumu nodoklim izmantot progresīvo likmi. Budžeta izdevumu jomā trūkst līdzekļu skolotāju un ārstu algām, bērnu pabalstu palielināšanai visupirms daudzbērnu ģimenēm, atbalstam kultūrai, pensiju būtiskai paaugstināšanai. Visiem prātīgiem ierosinājumiem seko standarta atbilde, ka "naudas nav". Hronisks naudas bads lika 2000. gadā ne tikai budžetu sastādīt ar fiskālo un finansu deficītu, bet šos deficītus rudenī pat krietni palielināt. 2001. gada budžets, palielinot ieņēmumu kopsummu par 6,2%, tāpat sastādīts ar fiskālo un finansu deficītu, kas, pēc precizētām ziņām, sasniedz 1,9% attiecībā pret IKP. Netika pieņemts priekšlikums visiem investoriem uzņēmumu ienākuma nodokli samazināt par 10%. Saeima nobalsoja par likumu, ka 10% atlaidi saņems tikai tie investori, kas triju gadu laikā investēs 10 000 latu. Daudzkārt solītais valsts atbalsts sīkiem un vidējiem uzņēmējiem ir faktiski tukšu salmu kulšana. Divu pēdējo gadu (2000. un 2001. gada) budžeti nav attīstības budžeti, bet sociāli naidīgi budžeti. Latvijai starp kandidātvalstīm ES ir lielākais nodokļu slogs, rēķinot uz vienu iedzīvotāju. 2001. gada "panākumi", pēc prognozes, IKP par 4,4% ir visai pieticīgi: par 1% procentu tiek komersantiem samazinātas iemaksas sociālās apdrošināšanas fondā, neaug akcīzes nodoklis degvielai, uz gadu atbrīvotas no nekustamā īpašuma nodokļa jaunuzceltas uzņēmējdarbībā izmantotas ēkas.

Latvijas fiskālās politikas desmit gadu kopnovērtējums notiek pēc principa – bagātības uzkrāšana vienā polā ved pie nabadzības pieauguma pretējā polā.

38.13. Pamatterminu tulkojums

Automātiskie jeb iekšējie stabilizatori	*automatic or built-in stabilizers*	автоматические или внутренние регуляторы
Budžeta ieņēmumi	*budget income*	доходы бюджета
Budžeta izdevumi	*budget expense*	расходы бюджета
Dabas resursu nodoklis	*natural resources tax*	налог на природные ресурсы
Fiskālā politika	*fiscal policy*	фискальная политика
Iedzīvotāju ienākuma nodoklis	*personal income tax*	подоходный налог с населения
Īpašuma nodoklis	*property tax*	налог на собственность
Nekustamā īpašuma nodoklis	*immovable property tax*	налог на недвижимую собственность
Nodokļu sistēma	*tax system*	система налогов
Privātais pensiju fonds	*private pension fond*	частный пенсионный фонд
Sociālās apdrošināšanas iemaksas	*social tax*	плата по социальному страхованию
Uzņēmumu ienākuma nodoklis	*corporate income tax*	подоходный налог с предприятий

Valsts budžets, valsts konsolidētais kopbudžets, speciālie budžeti	*central government budget, general government consolidated budget, special budget*	государственный бюджет, государственный консолидированный общий бюджет
Valsts kase	*treasury*	государственная казна
Valsts parāds	*central government debt*	государственный долг
Zemes nodoklis	*included land tax*	земельный налог

38.14. Uzdevumi

1. Pastāvot proporcionālai iedzīvotāju ienākuma nodokļa sistēmai, aprēķināt neto darba algu, ja bruto darba alga līdzinās Ls 241.
2. Pastāvot progresīvajam ienākuma nodoklim, aprēķināt neto gada darba algu, ja gada bruto darba alga ir 60 000 latu, pamatlikme ir 25%, pirmā progresīvā likme 5% darba algai, kas pārsniedz 12 000 latu, otrā progresīvā likme 10% darba algai, kas pārsniedz 30 000 latu, trešā progresīvā likme 12% par darba algu, kas pārsniedz 45 000 latu.
3. Pastāvot regresīvajam nodoklim, aprēķināt neto darba algu, ja bruto darba alga līdzinās 50 000 latu, pamatlikme – 25%, regresīvā likme – 10% par summu, kas pārsniedz 30 000 latu.

38.15. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kā var raksturot fiskālo politiku?
2. Kādus uzdevumus pilda fiskālā politika Latvijā?
3. Kāds sakars ir starp fiskālo politiku un budžetu?
4. Kā fiskālā politika tieši regulē tirgus ekonomiku?
5. Kā fiskālā politika netieši regulē tirgus ekonomiku?
6. Kādas ir LR kopbudžeta sastāvdaļas?
7. Kādi konkrēti elementi veido jebkuru nodokli? Miniet piemērus par šo elementu motivējošo spēku!
8. Ko nozīmē progresīvais, regresīvais, paušalnodoklis un proporcionālais nodoklis?
9. Kāds iedzīvotāju ienākuma nodoklis, pēc jūsu domām, ir vispiemērotākais Latvijai? Kādi argumenti pamato jūsu viedokli?
10. Ar ko atšķiras netiešie nodokļi no tiešajiem?
11. Kādi secinājumi izriet no Lafēra līknes?
12. Kāpēc attīstītās tirgus ekonomikas zemēs parasti veido valsts budžetu ar deficītu? Kādas alternatīvas ir budžeta deficītam?
13. Kā darbojas automātiskie jeb iekšējie stabilizatori?
14. Kā īstenojas automātiskums ekonomikā?
15. Kāpēc Latvijā veidojas valsts budžets ar augošu deficītu?
16. Kāpēc Latvijā bija vēlama pāreja uz bezdeficīta budžetu?
17. Kāda ekonomiska loma ir valsts iekšējā aizņēmuma parādzīmēm?
18. Ar ko atšķiras attīstības budžets no patēriņa budžeta?
19. Vai bezdeficīta budžetam bija alternatīva?
20. Kādi ir bezdeficīta budžeta izpildes nosacījumi?
21. Kas ir pievienotās vērtības nodokļa aplikšanas objekts?

22. Kādi ir pievienotās vērtības nodokļa ieņēmumu ietekmējošie faktori?
23. Kāpēc bija nepieciešams paaugstināt akcīzes nodokli?
24. Kādas ir akcīzes nodokļa paaugstināšanas tautsaimnieciskās sekas?
25. Kāpēc samazinās muitas nodokļa loma budžeta ieņēmumos?
26. Kāda ir uzņēmuma ienākuma nodokļa apliekamā ienākuma teorētiskā un praktiskā būtība?
27. Kādiem mērķiem kalpo sociālais nodoklis?
28. Kāpēc un kā mainās sociālā nodokļa likme un šī nodokļa maksātāju tiesa? Kādas problēmas izraisīja sociālā nodokļa pārkārtojumi?
29. Kāda ekonomiska loma ir zemes nodoklim?
30. Kā mainīsies zemes nodokļa lielums pilsētās, lauku apvidos?
31. Kā veidojas pašvaldību budžeti?

Starptautiskie ekonomiskie sakari un Latvija

Eksports! Imports! Ārzemju investīcijas! Valūtas kurss! Šie jēdzieni ar varenu spēku ielauzās mūsu dzīvē. Šodien daudziem liekas, ka bez šīm attiecībām un to motivācijās mēs vairs nespējam saimniekot, plānot savu nākotni.

Eiropas Savienība (ES) – mūsu sapņu pils. Plašs tirgus bez robežām un muitas. Brīva preču, darbaspēka un finansu plūsma. Nebūs vairs Vācijas markas, Francijas franka, Nīderlandes guldeņa, Latvijas lata. Eiropas naudas tirgū viens kungs un saimnieks būs vienotā valūta – eiro. Tie nav nākotnes meti, bet tuvāko gadu realitāte.

39. nodaļa. Starptautiskā tirdzniecība

39.1. Vispārējie pamati

Starptautiskā darba dalīšana. Ražošanas resursu nevienmērīgs sadalījums pa pasaules valstīm ir starptautiskās darba dalīšanas pamats. *Pirmkārt*, nevienmērīgi sadalīti dabas resursi, t. sk. enerģētiskie resursi, bez kuriem šodien nespēj izdzīvot nevienas modernās valsts ekonomika. Tas arī izskaidro Latvijas lielo interesi par iespējamām naftas atradnēm Baltijas jūrā Latvijas ekonomiskās zonas teritorijā. *Otrkārt*, valstis atšķiras ar savu zinātniski tehnisko potenciālu. *Treškārt*, dažāda ir darbinieku kvalifikācija. *Ceturtkārt*, liela diferenciācija raksturo valstu ekonomiskās attīstības līmeni, saimniekošanas efektivitāti, darba ražīgo spēku. *Piektkārt*, dažādu valstu iedzīvotāji atšķiras pēc vajadzību līmeņa, struktūras, pirktspējas un konkrētā pieprasījuma. Daudzi no minētiem apstākļiem ir ilgstošas ekonomiskās attīstības rezultāts. Šo ekonomisko evolūciju iespaidoja vēsturiski politiski notikumi, arī kataklizmas. Latvijas vietu starptautiskajā darba dalīšanā būtiski noteica Latvijas pusgadsimtu ilgā padomju okupācija, Latvijas iekļaušana PSRS tautsaimnieciskajā kompleksā, komandekonomikas, sociālistiskās saimniekošanas principu krasi negatīva iedarbība uz ražošanas un pakalpojumu sfēras ekonomisko efektivitāti.

Starptautiskā darba dalīšana un specializācija. Starptautiskā darba dalīšana savā attīstībā vēršas plašumā un dziļumā. Arvien jaunas valstis tiek iekļautas starptautiskās darba dalīšanas orbītā. Pēc Otrā pasaules kara, sākot ar 60. gadiem, kad uz neatkarības ceļa stājās liels skaits Āfrikas un Āzijas valstu, starptautiskās darba dalīšanas sfēra vērsās plašumā. Vienlaikus daudzās valstīs darba dalīšana kļuva arvien detalizētāka un pārgāja jaunā kvalitātē – specializācijā. Uzņēmumi, apvienības konkrētās valstīs sāka masveidā ražot šauri specializētu produkciju, kas padziļināja starptautisko darba dalīšanu.

Starptautiskā specializācija un kooperēšana. Ekonomiskās attīstības īpatnība bija tā, ka vieni uzņēmumi vienās valstīs ražoja gala produkciju, bet komplektējošās detaļas, materiālus, palīgmateriālus, brīžiem pusfabrikātus piegādāja citu valstu specializēti uzņēmumi. Tā veidojās stabilas starptautiskās kooperācijas saites, kas jāapkalpo starptautiskajai tirdzniecībai.

39.2. Starptautiskās tirdzniecības teorijas

Jau vairākus gadu tūkstošus aktīvi attīstās ārējā tirdzniecība, bet tikai kādus trīs pēdējos gadsimtus tiek meklēta ārējo ekonomisko sakaru teorētiskā bāze, lai starptautiskās ekonomiskās attiecības kļūtu racionālākas un efektīvākas teorētiski. Visas starptautiskās tirdzniecības teorijas var iedalīt pēc "vecuma" divās grupās.

1. Klasiskās starptautiskās tirdzniecības teorijas.
2. Alternatīvās vai modernās starptautiskās tirdzniecības teorijas.

39.2.1. Klasiskās starptautiskās tirdzniecības teorijas

Merkantilisms. Merkantilismu var uzskatīt par pirmo ārējo ekonomisko sakaru teoriju, kurā ir uzsvērta ārējās tirdzniecības nozīme. Tā radās 16.–17. gs., tas ir, laikā, kad norisinājās lielie ģeogrāfiskie atklājumi, kas lika pamatus koloniālajai sistēmai. Eiropa pārgāja uz tirgus ekonomikas modeli, kurā liela loma bija tirgotājiem. Būtībā merkantilisms bija teorētiskā bāze šiem pārkārtojumiem.

Merkantilisma uzskati balstījās uz pieņēmumu, ka valsts bagātības pamats ir zelts. Jo vairāk zelta ir valstī, jo tā ir bagātāka. Bet zelta daudzums ir ierobežots, tāpēc vienas valsts bagātības pieaugums var notikt tikai uz citu valstu rēķina. Tāpēc, lai nodrošinātu šādu pārdali, ir nepieciešama stipra valsts. Lai nostiprinātu savas pozīcijas, valstij saskaņā ar merkantilistu uzskatiem ir jāveic šādi pasākumi:

- eksportam jāpārsniedz imports, tādējādi nodrošinot zelta pieplūdumu valstī. Tas dotu iespēju palielināt iekšējos izdevumus. To var panākt, izmantojot ārējo sakaru tarifus, kvotas un citus regulēšanas instrumentus;
- jāierobežo izejvielu eksports, bet jāstimulē to izejvielu imports, kuru nav valstī. Tas nodrošina zemas cenas gatavai produkcijai, kas kļūst konkurētspējīgāka pasaules tirgū;
- jāaizliedz kolonijām ražot gatavo produkciju un tirgoties ar citām valstīm bez metropoles starpniecības, tādējādi padarot tās par izejvielu piegādātāju metropolei.

Merkantilistu uzskati dominēja līdz pat XVIII gadsimtam. Pat vēl šodien atrodas pietiekami daudz politiķu un ekonomistu, kuriem ir līdzīgi uzskati. Rezultāts ir tāds, ka starptautiskā tirdzniecība vairāku gadsimtu laikā ir apvīta ar veselu gūzmu ierobežojumu un nosacījumu, kas būtiski traucē tās normālu attīstību.

Hjūma merkantilisma kritika. Merkantilistu uzskatus kritizēja jau tad, kad tie bija dominējošie. Viens no ievērojamākiem kritiķiem bija angļu ekonomists Hjūms. Viņš izstrādāja modeli "price – specie – flow". Hjūms apšaubīja tēzi, ka valsts bezgalīgi var uzkrāt zeltu, t.i., nodrošināt pozitīvu tirdzniecības bilanci, un ka tas neietekmēs tās konkurētspēju. Saskaņā ar Hjūma uzskatiem zelta pieplūdums valstī rada papildu naudas piedāvājumu, kā iespaidā paaugstinās cenas un darba algas. Savukārt zelta aizplūde samazina naudas piedāvājumu, kā iespaidā samazinās cenas un darba algas. Palielinoties cenām, eksports samazinās, bet pieaug imports un otrādi. Tātad valsts nevar pastāvīgi uzturēt pozitīvu tirdzniecības bilanci, to traucē iekšējie faktori. Tāpēc zelta kustība starp valstīm ir automātiskais regulators, kas izlīdzina to eksportu un importu.

Ā. Smita (1723–1799) teorija. Visbūtiskāko ieguldījumu starptautisko tirdzniecības teoriju attīstībā deva Ā. Smits un D. Rikardo. Ā. Smits atšķirībā no merkantilistiem uzskatīja, ka valsts bagātības pamats nav zelta daudzums, kas atrodas tās rīcībā, bet gan spēja saražot nepieciešamās preces un pakalpojumus. Tāpēc valsts galvenais uzdevums ir veicināt efektīvas ražošanas attīstību. To vislabāk var veikt, ja attīsta specializāciju un kooperāciju.

Absolūto priekšrocību teorija. Savus uzskatus par starptautisko tirdzniecību Ā. Smits apkopoja tā saucamajā absolūto priekšrocību teorijā. Šo teoriju var īsumā definēt šādi. Valstis eksportē tās preces, kuras tās var saražot ar mazākām izmaksām (kuru ražošanā tām ir absolūtās priekšrocības), un importē tās preces, kuras citas valstis var saražot ar mazākām izmaksām (kuru ražošanā citām valstīm ir absolūtās priekšrocības).

Ā. Smita absolūto priekšrocību teorija balstās uz šādiem pieņēmumiem:

- vienīgais ražošanas faktors ir darbs;
- starptautiskā tirdzniecība notiek tikai starp divām valstīm un ar divām precēm;
- izmaksas ir nemainīgas;
- starptautiskā tirdzniecība ir brīva no ierobežojumiem.

Tātad starptautiskā tirdzniecība ir izdevīga, ja katra no valstīm specializējas tās preces ražošanā, kuru tā var saražot ar viszemākajām izmaksām. Tā kā vienīgais ražošanas faktors ir darbs, tad absolūtā priekšrocība nozīmē to, ka tiek salīdzināts darba daudzums, kas nepieciešams vienādu preču ražošanai. Tai valstij, kura patērē mazāk darba, ir absolūtās priekšrocības.

Tomēr absolūto priekšrocību teorija nedod atbildi uz jautājumu, kāpēc savā starpā tirgojas valstis, kurām nav absolūtās priekšrocības. Atbildi uz šo jautājumu deva D. Rikardo, izstrādājot salīdzinošo priekšrocību teoriju.

Salīdzinošo priekšrocību teorija. Saglabājot Ā. Smita pieņēmumus, D. Rikardo (1772–1823) savu analīzi balstīja uz relatīvo cenu jēdzienu jeb aizstāšanas izmaksu jēdzienu, kas ir gandrīz viens un tas pats. Ar alternatīvo cenu saprot darba daudzumu, kas nepieciešams vienas preces ražošanai, izteiktu ar darba daudzumu, kas nepieciešams otras preces ražošanai. Atšķirībā no Ā. Smita D. Rikardo salīdzina nevis absolūto darba daudzumu, bet gan preču alternatīvās cenas. Kā piemēru D. Rikardo izmantoja Angliju un Portugāli.

39.1. tabula

Priekšrocību salīdzinājums

Prece	Portugāle	Anglija
1 vienība vīna	1 darba diena	3 darba dienas
1 vienība auduma	2 darba dienas	4 darba dienas

Saskaņā ar šo tabulu Anglija un Portugāle ražo divas preces: audumu un vīnu. Ražošanas izmaksas tiek izteiktas ar darba dienām. Kā redzams, tad Portugālei ir absolūtās priekšrocības gan vīna, gan auduma ražošanā. Absolūto priekšrocību teorijas ietvaros tirdzniecība nevar notikt, jo Portugāle tikai eksportēs, bet Anglija importēs. Bet, izmantojot D. Rikardo pieeju, t.i., salīdzinot nevis absolūtos lielumus, bet gan relatīvās cenas, mēs iegūstam šādus rezultātus: Portugālē auduma ražošanas izmaksas attiecas pret vīna ražošanas izmaksām kā 2:1, Anglijā – 4:3, t.i, salīdzinoši mazāka relatīvā cena audumam ir Anglijā. Portugālē vīna ražošanas izmaksas attiecas pret auduma ražošanas izmaksām kā 1:2, bet Anglijā – 3:4. Mazāka relatīvā cena vīnam ir Portugālē. Tātad Portugālei ir jāspecializējas vīna ražošanā un Anglijai jāspecializējas auduma ražošanā.

Salīdzinošo priekšrocību teoriju īsumā var formulēt šādi: ja valstis specializējas to preču ražošanā, kuras tās var saražot ar salīdzinoši zemākām izmaksām nekā citās valstīs, tad tirdzniecība būs savstarpēji izdevīga neatkarīgi no tā, vai ražošana vienā no tām ir absolūti efektīvāka nekā otrā.

Šie secinājumi ir patiesi arī tad, ja atsakās no pieņēmuma, ka starptautiskajā tirdzniecībā piedalās tikai divas valstis un katra tirgojas ar divām precēm. Populārs ir kļuvis D. Rikardo modelis.

D. Rikardo modelis. Specializācijas organiskās saites ar starptautisko tirdzniecību no ekonomiskās uzvedības, rīcības motivācijas viedokļa labi raksturo izcilā angļu ekonomista D. Rikardo modelis. Saskaņā ar šo modeli, *pirmkārt,* valsts specializējas to produkcijas veidu ražošanā, kuru ražošanas izmaksas ir zemākas nekā analogu preču ražošanas izmaksas citās zemēs; *otrkārt*, ja kādā valstī kādas preces ražošanas izmaksas ir augstākas nekā analogas preces ražošanas izmaksas citās, ekonomiski lietderīgi ir šo preci savā valstī neražot, bet importēt no tās valsts, kur šīs preces ražošanas izmaksas ir zemākas, tātad prece lētāka. Būtībā ir runa par resursu ekonomiju pasaules mērogā.

Rikardo modeļa īstenošana praktiskajā starptautiskajā tirdzniecībā sastop dažādas barjeras. Te jāmin gan valūtas kurss, gan ekonomiskā politika.

Dž. Mila (1806–1873) teorija. Laika gaitā salīdzinošo priekšrocību teorija ir attīstījusies tālāk un ir precizēta. Piemēram, Dž. Mils izstrādāja savstarpējā pieprasījuma teoriju, kura pamatoja cenu proporcijas starptautiskajā tirdzniecībā.

Salīdzinošo priekšrocību teorijas galvenā nozīme: tā parādīja, ka vienas valsts bagātības pieaugums nenozīmē citu valstu bagātības samazināšanos. Jo mazāk barjeru starptautiskajā tirdzniecībā, jo lielāks ir visu valstu ieguvums.

Tomēr arī šī teorija nedod atbildi uz dažiem būtiskiem jautājumiem. Piemēram, kāpēc atšķiras darba daudzums, kas jāpatērē preces ražošanai dažādās valstīs. Atbildi uz šo jautājumu dod ražošanas faktoru attiecību teorija jeb Hekinera–Olina teorija.

39.2.2. Alternatīvās vai modernās starptautiskās tirdzniecības teorijas

Ražošanas faktoru attiecību teorija. Šo teoriju 20. gs. sākumā izstrādāja zviedru ekonomisti Hekiners un Olins. Tāpēc bieži zinātniskajā literatūrā to sauc par Hekinera–Olina teoriju. Šī teorija balstās uz pieņēmumu, ka relatīvo cenu atšķirības ir izskaidrojamas ar to, ka valstis nav vienādi nodrošinātas ar ražošanas resursiem. Atšķirībā no absolūto priekšrocību teorijas un salīdzinošo priekšrocību teorijas tiek pieņemts, ka preču ražošanā bez darba piedalās arī citi ražošanas resursi. Lai nesarežģītu analīzi, pieņem, ka preču ražošanai ir nepieciešams darbs un kapitāls. Nākamais pieņēmums ir tāds, ka viena prece ir darbietilpīga, bet otra kapitālietilpīga. Katru valsti saskaņā ar šo teoriju var definēt vai nu kā kapitālpiesātinātu, vai darbpiesātinātu. Tas nozīmē, ka vienā valstī

pieejamāks ir kapitāls, bet otrā darbs. Šīs teorijas ietvaros starptautiskā tirdzniecība tiek skaidrota ar divām teorēmām.

Hekinera–Olina teorēma – katra valsts eksportē tās faktorpiesātinātās preces, kuru ražošanai tām ir salīdzinošs ražošanas resursu piesātinājums, un importē tās preces, kuru ražošanai ir ražošanas faktoru deficīts.

Pamatojoties uz šo teorēmu, var teikt, ka tad, ja valsts ir kapitālpiesātināta, tā eksportēs kapitālietilpīgas preces. Ja valsts ir darbpiesātināta, tad tā eksportēs darbietilpīgas preces. Būtībā šī teorēma izskaidro salīdzinošo priekšrocību rašanos. Tiesa, tas ir iespējams tāpēc, ka tiek izmantota cita teorētiskā bāze, t.i., darba teorija tiek papildināta ar ražošanas resursu teoriju.

Otra teorēma dod atbildi uz jautājumu, kāda sakarība ir starp preču cenām un ražošanas resursu cenām. Šī teorēma teorijā pazīstama kā Hekinera–Olina–Semjuelsona teorēma: Starptautiskās tirdzniecības iespaidā vienādu ražošanas resursu cenas izlīdzinās valstīs, kas savstarpēji tirgojas. Būtībā tas nozīmē to, ka relatīvo preču cenu izlīdzināšanās noved pie ražošanas resursu cenu izlīdzināšanās.

Hekinera–Olina teorija ir viena no teorijām, kuras atzinumus pārbaudīja praksē. Vienu no apjomīgākajiem pētījumiem veica V. Ļeontjevs, kurš pārbaudīja šīs teorijas atzinumus, analizējot ASV ārējo tirdzniecību. Šīs pārbaudes rezultāti ekonomiskā teorijā ir pazīstami kā Ļeontjeva paradokss. Saskaņā ar teoriju ASV, kura pēc Otrā pasaules kara tika uzskatīta par kapitālpiesātinātu valsti, vajadzētu eksportēt kapitālietilpīgu produkciju. Tomēr pēc V. Ļeontjeva veiktās pārbaudes izrādījās, ka ASV pārsvarā eksportē darbietilpīgu produkciju. Analoģiski pētījumi tika veikti arī citās valstīs, un rezultāti bija līdzīgi. Darbpiesātinātas valstis eksportē kapitālietilpīgu produkciju. Tā sākās diskusija, kas turpinās vēl šodien. Teorijas aizstāvji un pretinieki izvirza arvien jaunus argumentus. Skaidrs, ka visas iepriekšējās teorijas nevar izskaidrot tos procesus, kas norisinās starptautiskajā tirdzniecībā šodien. Tāpēc rodas jaunas teorijas, kuras mēģina izskaidrot šos procesus.

Preces dzīves cikla teorija. Mūsdienās arvien lielāku nozīmi iegūst tehnoloģija. Ja tehnoloģiju uzskata par vienu no ražošanas resursiem, tad analīzei var izmantot Hekinera–Olina teoriju. Bet tādā gadījumā paliek atklāts jautājums, kāpēc vienas valstis ražo tehnoloģiski jaunas preces, bet citas tikai tradicionālās preces ar jau pazīstamām tehnoloģijām. Lai atbildētu uz šo jautājumu, ir radīta preces dzīves cikla teorija. Saskaņā ar šo teoriju valstis, kurām ir pietiekami daudz kapitāla un kvalificēta darbaspēka, iegūst salīdzinošās priekšrocības, jo var ieguldīt inovācijā, tādējādi ražojot jaunas preces. Šo procesu var sadalīt vairākos posmos:

- tiek uzsākta jaunas preces ražošana;
- prece tiek pilnveidota. Vietējais tirgus tiek piesātināts, sākas preces eksports. Tā kā citā valstī šo preci neražo, uz noteiktu laiku izveidojas monopols;
- ražošana tiek standartizēta, un daļa tehnoloģisko operāciju tiek pārnesta uz ārzemēm, kur lētāks darbaspēks, vai arī tiek pārdota licence šīs preces ražošanai citu valstu vietējam tirgum;
- citas valstis piesātina savus vietējos tirgus un sāk eksportēt preci uz valsti, kura bija pirmā šīs preces ražotāja, vietējie ražotāji samazina ražošanu, eksports tiek pārtraukts;
- izstrādātājvalstī ražošana tiek pārtraukta un vietējā tirgus vajadzības apmierina imports, šī valsts sāk jaunu preču ražošanu, kuras vēl neražo citās valstīs.

Prakse ir apstiprinājusi šīs teorijas pareizību. Bagātākās valstis arvien vairāk iegulda jaunu tehnoloģiju attīstībā, bet standartizēto ražošanu ar licenču un patentu palīdzību pārnes uz citām valstīm, tādējādi nostiprinot savas līderpozīcijas.

Nākamā teorija, kura mēģina izskaidrot starptautiskās tirdzniecības problēmas, ir iekšnozaru tirdzniecības teorija.

Iekšnozaru tirdzniecības teorija. XIX gadsimta otrajā pusē starptautiskajā tirdzniecībā sāka dominēt tendence tirgoties ar vienas nozares diferencētām precēm. Piemēram, Kanāda ražo un eksportē automašīnas. Tajā pašā laikā ir ļoti būtisks automašīnu imports. Šo parādību bija grūti izskaidrot ar jau esošajām teorijām, neatkāpjoties no pieņēmumiem, uz kuriem šīs teorijas balstās. Tāpēc iekšnozaru teorija balstās uz principiāli citiem pieņēmumiem:

- katrā valstī ir atšķirīgas patērētāju gaumes, tas nozīmē, ka patērētāji vēlas nopirkt pēc iespējas dažādākas preces vienas preču grupas ietvaros;

- katrai valstij ir vieglāk eksportēt tās preces, kuru ražošanā un realizācijā ir uzkrāta pieredze iekšējā tirgū;
- katra valsts specializējas noteiktas preces ražošanā, kas ietilpst kādā preču grupā.

Kā redzams, tad šī teorija jau būtiski atkāpjas no tradicionāliem pieņēmumiem. Starptautisko tirdzniecību pamato ar atšķirībām patērētāju uzvedībā. Bet šī teorija izskaidro arī to, ka arī mazas valstis, specializējoties noteiktas preces ražošanā, var izkonkurēt lielu valstu firmas.

39.3. Brīvā tirdzniecība un protekcionisms

Brīvā ārējā tirdzniecība. Brīvo ārējo tirdzniecību, kad nav nekādu ne ekonomisku, ne politisku barjeru preču ievešanai no jebkuras citas zemes un preču izvešanai uz jebkuru citu valsti, ar svešvārdu dēvē par fritrederismu (angļu valodā *free trade*, tulkojumā – brīvā tirdzniecība). Fritrederisms ir būtiska liberālisma izpausme ekonomikā. Saprotams, runa nav par brīvību no preču izvešanas un ievešanas sanitāriem noteikumiem, kvalitātes, standartu ievērošanas un dabas aizsardzības nosacījumu prasībām.

Valstis, kas īsteno brīvo ārējo tirdzniecību, brīvību ārējās ekonomiskās attiecībās, dēvē par valstīm ar atvērtu ekonomiku. Pie šādām valstīm pieder visas ES dalībvalstis. Atvērtas ekonomikas raksturs ir arī Latvijas tautsaimniecībai.

Protekcionisms. Ārējā tirdzniecība būtiski saasina konkurenci ikvienas valsts tirgū. Dažādu valstu uzņēmēju konkurencē potenciālie zaudētāji ir to valstu firmas, saimniecības, kas ir ekonomiski atpalikušas, kur zema ražošanas efektivitāte. Tas izskaidro centienus, *pirmkārt*, ar speciāliem pasākumiem veicināt eksportu, paaugstināt tā konkurētspēju; *otrkārt*, aizsargāt iekšējo tirgu, ierobežot importu. Ekonomisko politiku, kas īsteno šādus mērķus, dēvē par protekcionismu kā tiešu pretmetu liberālai jeb brīvai ārējai tirdzniecībai.

Protekcionisms eksportā izmanto tādas sviras kā eksportmuitu atcelšanu, subsīdijas, nodokļu atvieglojumus, lētus kredītus. Subsīdijas eksportpreču ražotājiem no valsts budžeta vai speciāliem eksporta veicināšanas fondiem dod iespēju šīs preces pārdot ārējā tirgū par konkurētspējīgu, būtībā zemu cenu, kompensējot minētiem ražotājiem viņu augstās izmaksas. Citiem vārdiem, bez subsīdijām preces nāktos pārdot par augstāku cenu, kas liegtu šīs preces eksportēt. Latvijas brīvvalstī pirms padomju okupācijas tās zemnieku saimniecības, kas piegādāja pienu eksportsviesta ražošanai, saņēma īpašas piemaksas. Tādējādi Latvijas sviests Eiropas tirgū bija konkurētspējīgs.

Protekcionisms importā saistās visupirms ar augstām ievedmuitām, kas sadārdzina ievestās preces, vājinot to konkurētspēju iekšējā tirgū. Šādu muitas nodokli dēvē par protekcionistisku aizsargmuitu. Izmanto arī tīri administratīvas sviras: importa tiešu ierobežošanu, speciālu licencēšanu, kvotas (importpreču daudzuma ierobežošana), pārmērīgas kvalitātes prasības, noteiktu preču ievešanas aizliegumu.

Pasaules tirdzniecības organizācija un ES cenšas izskaust protekcionismu ārējā tirdzniecībā. Šādas nostājas pamats – teorētiska atziņa, ka konkurences ierobežošana, siltumnīcas apstākļu radīšana pašmāju uzņēmējiem, saimniecībām ir efektīvās ražošanas ienaidnieks, iesaldē atpalicību. Tomēr pāragri apgalvot, ka protekcionisms pieder neatsaucamai pagātnei. Virzība uz pilnīgi brīvu ārējo tirdzniecību ir nepārprotama. Vienlaikus dažas valstis (arī ES sastāvā) īsteno tā saukto selektīvo protekcionismu, lieto subsīdijas ierobežotam preču klāstam, citas eksportē veicināšanas un importa ierobežošanas sviras konkrētai preču grupai. Arī nacionālās valūtas kursa mērķtiecīga regulēšana var būt protekcionistisks pasākums. Pasaules tirgū saglabājas arī nepilnīgā konkurence, visupirms oligopolisms. Dažādu ekonomisko interešu, tostarp nacionālo, nesaskaņa ir nopietns šķērslis ceļā uz liberālisma galīgo uzvaru pasaules mērogā. Latvija savai sekmīgai attīstībai ir izvēlējusies liberālisma "spēles noteikumus".

Cīņa vēl nav galā. Valstu ekonomisko interešu nesaskaņa ir tik būtiska, ka īstenot visai prātīgo D. Rikardo modeli izdodas tikai pēc sūras un ilgstošas cīņas. Politiķi, kas ir atkarīgi no vēlētājiem, brīžiem visai aktīvi cenšas saglabāt pašmāju neefektīvu ražošanu, sargājot vietējo tirgu no lētākām importprecēm. Argumenti par labu protekcionismam skan visai pārliecinoši, it sevišķi, ja tos pasniedz kā nacionālo interešu aizsardzības absolūti nepieciešamu, pat svētu pasākumu. Argumentu klāstā ir gan bezdarba ierobežošana,

gan tēvu tēvu tradīciju saglabāšana, ārzemju firmu darbības ierobežošana, importa samazināšana, lai ārējās tirdzniecības maksājuma bilanci līdzsvarotu, vairotu iekšzemes kopproduktu. Un nevar apgalvot, ka visi šie argumenti ir abstraktas tēzes, kas būtiski neskar cilvēku likteņus. Šo iemeslu dēļ cīņa starp protekcionismu un liberālismu turpinās, brīžiem atklāti, brīžiem slēpti.

Protekcionisma noliegums. Minēsim abstraktu piemēru, kas sakņojas saimniekošanas praksē.

39.2. tabula

Starptautiskās specializācijas izdevīgums

Valsts	Ražošanas apjoms		Eksports (–) Imports (+)	Apjoms pēc ārējās tirdzniecības	Ieguvums no specializācijas un ārējās tirdzniecības
	Līdz specializācijai	Pēc specializācijas			
	1	2	3	4	5= 4–1
Latvija	1000 divriteņu 5000 trikotāžas izstrādājumu	0 divriteņu 10000 trikotāžas izstrādājumu	+1500 divriteņu –4000 trikotāžas izstrādājumu	15000 divriteņu 6000 trikotāžas izstrādājumu	500 divriteņu 1000 trikotāžas izstrādājumu
Lietuva	3000 divriteņu 2000 trikotāžas izstrādājumu	5000 divriteņu 0 trikotāžas izstrādājumu	–1500 divriteņu +4000 trikotāžas izstrādājumu	3500 divriteņu 4000 trikotāžas izstrādājumu	5000 divriteņu 2000 trikotāžas izstrādājumu

Šis vienkāršais piemērs pārliecinoši rāda, ka ieguvēji no specializācijas ir gan Latvija, gan Lietuva. Pirmā saņem papildus 500 divriteņu un 1000 trikotāžas izstrādājumu. Lietuvas ieguvums ir 500 divriteņu un 2000 trikotāžas izstrādājumu. Panākuma pamats: Latvija specializējās trikotāžas izstrādājumu ražošanā un atteicās no divriteņu izgatavošanas. Un otrādi. Lietuva, specializējoties divriteņu ražošanā, spēja ar uzviju apgādāt Latviju, bet, atsakoties no trikotāžas rūpniecības, saņēma lielāku daudzumu trikotāžas no sava ziemeļu kaimiņa.

Ražošanas izmaksas samazinās. Specializācijas priekšrocības ārējā tirdzniecībā saistās ne tikai ar ražošanas apjoma pieaugumu. Būtiski ir tas, ka samazinās ražošanas izmaksas, uzlabojas jaudu izmantošana, lielāks produkcijas daudzums ļauj variēt sortimentu, sekmē konkurenci, bet pēdējā savukārt veicina resursu efektīvāku izmantošanu, kvalitātes kāpināšanu. Saprotams, specializācija nedrīkst pāraugt gigantomānijā, kad sākotnējie plusi pāraug mīnusos, konkurences pozitīvā sāncensība – stindzinošā monopolā.

Kapitālietilpības un darbietilpības loma. Lai risinātu jautājumu par specializācijas lietderību konkrētā valstī, nepietiek ar informāciju par resursu esamību un ražošanas izmaksu līmeni. Vēsturiski izveidojies tā, ka vienās valstīs ir liels investīciju preču potenciāls, arī nepieciešamais investīciju daudzums, iespēja ātri apgūt zinātnes un kapitālietilpīgu ražošanu, bet citām valstīm ir ievērojams darba roku pārpalikums, vēlme un centieni apgūt darbietilpīgu produkciju realizācijai pasaules tirgū. Veidojas situācija, ka vienām valstīm no resursu un to attīstības pakāpes viedokļa ir izdevīgi eksportēt kapitālietilpīgu produkciju un importēt darbietilpīgu produkciju, bet citām valstīm eksporta un importa lietderīgumam ir tieši pretējs raksturs. Parastie piemēri saistās ar ASV, kam uzkrātais ekonomiskais potenciāls sekmē kapitālietilpīgās produkcijas eksportu, bet relatīvs darba roku trūkums dara lietderīgu darbietilpīgās produkcijas importu. Dienvidaustrumāzijā ārējās tirdzniecības stratēģiskajai lietderībai ir pretēja ievirze.

Runa nav par kaut kādu plānveida ārējās tirdzniecības struktūru, kad valsts direktīvas nosaka, kas un cik daudz jāizved un jāieved. Tirgus "neredzamā roka" regulē preču plūsmas arī pasaules tirgū, kur bezkompromisu konkurence nodrošina efektīvu darba dalīšanu un specializāciju. Valsts mērķtiecīgs atbalsts spēj vienīgi pastiprināt vai vājināt uzņēmēju motivāciju, pašregulēšanu šajā atbildīgajā jomā.

Brīvās tirdzniecības priekšrocības. D. Rikardo modeļa priekšrocību apstiprinājums izpaužas divos galvenos apstākļos. *Pirmkārt,* paplašinās ražošanas apjoms, produkcijas izlaide gūst jaunus impulsus,

kas sekmē iekšzemes kopprodukta pieaugumu. *Otrkārt*, veidojas nosacījumi iedzīvotāju dzīves līmeņa celšanai, patēriņš kļūst daudzpusīgāks, resursu atdeve aug, ražošanas izmaksas un cenas pazeminās, konkurence kāpina efektivitāti, vietējie ražotāji ir spiesti neatpalikt no ārzemju konkurentiem. Tas viss veicina ekonomisko progresu.

Ir vēl viena būtiska brīvās tirdzniecības priekšrocība: visefektīvāko resursu sadale no galarezultāta viedokļa. Valstis, kur ar zemām izmaksām var iegūt dzelzs rūdu, spēj ar lētu metālu apgādāt virkni partnervalstu. It kā ar dabas resursiem nabadzīgā Islande ar savām zivju bagātībām nodrošinājusi sev kopumā eiropeisku dzīves līmeni un kvalitāti. Katras valsts priekšrocības resursjomā, ģeogrāfiskajā izvietojumā, kadru kvalifikācijā spēj kalpot savai tautai, saviem iedzīvotājiem tikai ar brīvās tirdzniecības starpniecību. Mākslīgi balsti, ierobežojumi, siltumnīcas klimats ir ekonomiskas augšupejas naidnieks.

39.4. Argumenti par labu protekcionismam

Bieži vien spriež tā. Brīvās tirdzniecības priekšrocības teorijā iebildumus nerada. Bet ikdienas dzīves nepielūdzamās realitātes uzspiež citu darbības modeli. Bezgala daudz ir konkrētu faktoru, kas saprātīgiem politiķiem ir stingri jāievēro. Citiem vārdiem, reālās dzīves Prokrusta gultā vispareizākās teorētiskās atziņas ne vienmēr iekļaujas. Tāpēc bagāts ir arī tas faktoru klāsts, kas pierāda protekcionisma vēlamību.

Diversifikācija tautsaimniecības mērogā. Diversifikāciju kā daudzveidīgu daudznozaru ražošanu vienas apvienības (konglomerāta) ietvaros parasti attaisno no uzņēmumu stabilitātes nodrošināšanas viedokļa. Ja viena nozare cietīs neveiksmi, tad otrā, trešā nozare gūs panākumus, vismaz noturēsies līmenī un apvienība izķepurosies, izdzīvos. Šādas problēmas var kļūt aktuālas arī makrolīmenī. Šaura specializācija, valsts vienpusīga ekonomiskā attīstība padara to neizturīgu pret graujošām kataklizmām. Ja kādas valsts specializētā produkcija pasaules tirgū pēkšņi neatrod noietu, ekonomiskais krahs neliks sevi gaidīt. Tāpēc dzirdīgas ausis atrod priekšlikumi, pārāk nespecializējot tautsaimniecību, to plaši diversificēt.

Militārā drošība. Specializācija rada neizbēgamu atkarību gan noieta jomā, gan piegāžu ziņā. Pašapgāde, visa ražošana turpat uz vietas liekas drošības garants militāra konflikta apstākļos.

Bezdarba ierobežošana. Mēs minējām: speciāli aizsargāt kādu mazefektīvu nozari nozīmē nosargāt noteiktu darbavietu skaitu. Šis arguments nav pietiekami korekts. Izvērstā specializācija paplašina ražošanu un līdz ar to palielina darbavietu skaitu, vismaz kompensē to darbavietu daudzumu, ko nācās likvidēt darba dalīšanas sistēmā. Absolūtā pašplūsma te nespēj īstenoties. Jāorganizē pārkvalificēšanās. Rodas dzīvesvietas maiņas problēmas, migrācijas nepieciešamība valsts ietvaros, kas sāpīgi var skart ģimeņu intereses. Bet ekonomikas racionāla sakārtošana nebūt nav plats un gluds lielceļš bez reālām briesmām, ka kāds var iegāzties arī grāvī. Pārfrāzējot pazīstamas dziesmiņas vārdus, apgalvosim, ka ceļš uz efektivitāti nav rozēm kaisīts.

Vai jauni asni aizsargājami? "Šaubu nav!" – atbildēs kāds "idejisks" protekcionisma piekritējs. Ja kaut kāda jauna ražotne no dzimšanas ir vārgulis, rodas jautājums, vai tā vispār ir protekcioniski atbalstāma? Ja jauniem asniem sākotnēji vajadzīgs siltumnīcas režīms, tad jābūt skaidrībā, kad varēs atmest izdzīvošanai nepieciešamos kruķus. Protekcionisma pasākumiem ir nelāga īpašība dziļi iesakņoties. Tos izravēt nenākas viegli arī tad, kad vajadzība pēc tiem jau pieder pagātnei. Sargāti no vēsiem vējiem, jauni asni jau izauguši staltā kokā, bet saudzējošu režīmu cenšas saglabāt vēl uz pusgadu, gadu, kas dzīvotspējīgu augu, kam pašam jācīnās par vietu zem saules, var no jauna pārvērst par vārguli, kas no protekcionisma "siltuma" izdzīvošanas mehānisma atrofējas. Arī šinī variantā tikai ierobežotā periodā jāsaglabā "selektīvs" protekcionisms.

Vai jābaidās no lētā ārzemju darbaspēka? Lēts darbaspēks, zemas izmaksas, konkurētspējīgas cenas, pašmāju ražotāju izputināšana – tāda ir tā loģiskā sakarību ķēde, ko izmanto, lai pierādītu protekcionisma nepieciešamību. Tas, ka no vienas otras jaunattīstības zemes var importēt lētas preces, ir labi zināms. Dienvidaustrumāzijas darbaspēka zemā cena Eiropas, ASV, Kanādas un Austrālijas izpratnē ir nopietns faktors starptautiskajā konkurencē. Vai atbildei jābūt – protekcionisms? Lētas preces, ja tām ir augsta kvalitāte, tieši atbilst D. Rikardo modelim un to imports ir atbalstāms. Tās spēj darboties inflācijas apslāpēšanas virzienā, sekmēt deflāciju, kāpināt iedzīvotāju pirktspēju. Tātad lētu

preču imports sakarā ar ārzemju lēto darbaspēku ir pozitīvs faktors starptautiskajā tirdzniecībā. Liberāls tirdzniecības režīms, bez protekcionisma stutēm šinī variantā nāk par labu gan eksportētājiem, gan importētājiem. Cita lieta ir dempings.

Varas spiediena kārdinājums. Lielvalstis, kam starptautiskajā tirdzniecībā ir nozīmīga loma, plašs jo plašs eksports un imports, vienmēr krīt kārdinājumā izmantot varu, lai diktētu savus spēles noteikumus. Šādai varas izmantošanai var būt protekcionistisks raksturs, uzspiežot muitas tarifus, nosakot subsīdijas, kvotas, regulējot cenas, panākot atteikšanos no konkrēta preču eksporta utt. Šādi pasākumi ārēji nav protekcionisma ieroči, brīžiem tie atgādina brīvprātīgas vienošanās. Praktiski ir tā – kam vara, tam vārds, diktāta iespēja. Mazai valstij, sīkai eksporta vai importa firmai šim diktātam jāpakļaujas. Izejas nav.

Oligopoli ārējā tirdzniecībā. Monopoli eksporta un importa jomā ir visai reta parādība. Biežāk sastopamas plašas oligopolu starptautiskas apvienības, kas kontrolē noteiktu eksportpreču pasaules tirgus segmentus. Oligopolistiskā konkurencē ievērojama ekonomiskā vara ļauj plaši kombinēt spēles noteikumus, vienās valstīs sekmēt protekcionistiskus pasākumus, citās pavērt liberālisma slūžas.

39.5. Protekcionisms jāierobežo

No Latvijas ekonomiskās domas vēstures. Cīņai pret protekcionismu ir gara vēsture. Latviešu ekonomiskā doma no savas izcelšanās vēstures 19. gs. vidū nostājās liberālisma, fritrederisma pozīcijās. Jaunlatvieši – ekonomisti, visupirms Juris Alunāns (1832–1864) un galvenokārt Krišjānis Valdemārs (1825–1891) plaši propagandēja brīvās konkurences svētīgo spēku, monopolisma un protekcionisma kaitīgumu. Daudzas tā laika jaunlatviešu tēzes šodien skan visai laikmetīgi. Tā K. Valdemārs vienmēr uzskatīja brīvo konkurenci un brīvo ārējo tirdzniecību par Baltijas ekonomiskā progresa universālu sviru. K. Valdemārs brīvās konkurences svētīgumu vispār un ārējā tirdzniecībā it sevišķi saistīja ar monopola noliegšanu, deklarējot, ka viņš "vadās no vispārējās politiskās ekonomijas principa, ka monopols ir ļaunums"[1]. Fritrederisma propagandu K. Valdemārs nesaraujami saistīja ar patriotismu, ar tās palīdzību izcilais tautsaimnieks, tautas atmodas dižgars vēlējās panākt Latvijas zelšanu.

K. Valdemārs labi saprata, ka mašīnu laikmetā neviena valsts nevar sekmīgi attīstīties atrauti no pārējām. Ar brīvo konkurenci iekšzemē un fritrederismu starptautiskajā mērogā K. Valdemārs cerēja radīt materiālus stimulus un nosacījumus, lai Baltija Krievijas ietvaros būtu spiesta iet kopsolī ar vispārējo progresu. Brīvās konkurences apstākļos katra valsts, vadoties pēc savām nacionālajām interesēm, tiecas pēc pašlabuma, tieši tāpēc rodas svētīga starptautiska sacensība, kur uzvarēt spēj vienīgi tas, kas lieto labākas ražošanas metodes, vispilnīgākās mašīnas. Katras tautas un indivīda ģēnijam esot vienādas iespējas tikt uz augšu. Katrs izgudrojums varot drīz kļūt par pārējās ieinteresētās cilvēces daļas īpašumu. K. Valdemārs uzsvēra, ka konkurence nekādā ziņā nav naids, bet gan brīva sacensība; starptautiskā laukā visa māksla esot tā, lai katra tauta nodarbojas ar tai visizdevīgāko ražošanas nozari, neļaujot tur saimniekot ārzemniekiem. Šāda nostāja lika K. Valdemāram asi kritizēt protekcionismu (izņemot atsevišķus gadījumus), viscaur atklāti runāt fritrederu valodā, nosodīt visādas subsīdijas, kas esot **mākslīgi** veicināšanas līdzekļi, kas grauj ražotāju attīstības **dabisko** pamatu – brīvo konkurenci.

GATT un Urugvajas raunds. Apziņa, ka protekcionisms ir maksimāli ierobežojams, nobrieda pakāpeniski, kamēr kļuva par stingru apņēmību. Divkosība tomēr palika. Valstis vēlējās, lai protekcionismu vispirms iznīdētu partnervalstī, neskarot pašmāju protekcionisma bastionus. Ilgstoša cīņa ar ultimātiem, atkāpēm un kompromisu meklējumiem kļuva neizbēgama. 1929.–1933. gada "lielā depresija" rosināja meklēt starptautisku vienošanos muitas tarifu jomā, ierobežot protekcionismu. Sarunu raunds tika ievadīts 1924. gadā. Gatavošanās Otrajam pasaules karam padarīja neiespējamu vienošanās panākšanu. 1947. gadā 23 valstis, kas bija visvairāk ieinteresētas nonākt pie pasaules tirdzniecības protekcionisma barjeras, noslēdza vienošanos GATT – *General Agreement of Tariffs and Trade* (Ģenerālā vienošanās par tarifiem un tirdzniecību). Šī vienošanās paredzēja, ka valstis dalībnieces savstarpējās attiecībās lietos vienādus tirdzniecības nosacījumus, atteiksies no jebkādiem diskriminācijas pasākumiem, uz daudzpusējā nolīguma pamata pazeminās muitas tarifus un pakāpeniski atteiksies no importa kvotām. Tā bija pirmā bezdelīga starptautiskās tirdzniecības liberalizācijas virzienā, kas vēl pavasari neatnesa. Vairāki sarunu raundi GATT ietvaros centās

[1] Известия Императорского общества для содействия российскому торговому мореходству, 1881 г. Выпуск V, 64.

iesīkstējušo liberalizācijas vezumu pavirzīt uz priekšu. Starpvalstu tirdzniecības asās pretrunu šķautnes pat pēc septiņiem sarunu raundiem liedza noslēgt vienošanos. Pa to laiku GATT dalībnieku skaits sasniedza ap 100 dalībvalstis. Organizācija darbojās kā starptautisks forums ar cēlu mērķi pakāpeniski atcelt protekcioniska rakstura muitu tarifus.

1986. gadā Urugvajā sanāca GATT astotais raunds. Sarunas aptvēra visai asus jautājumus. *Pirmkārt*, kā pakāpeniski atcelt ārējās tirdzniecības šķēršļus un subsīdijas lauksaimniecībā, nozarē, kur pasaules mērogā ražošanas izmaksu atšķirības vienveidīgai produkcijai bija visai lielas. *Otrkārt*, kādā veidā likvidēt barjeras tirdzniecībai ar pakalpojumiem. GATT dalībvalstis vadījās pēc tā, ka apmēram piektā daļa pasaules tirdzniecības apgrozījuma aptver tieši pakalpojumus. *Treškārt*, stingru nodomu likvidēt valstu daudzveidīgus ierobežojumus starptautisko investīciju jomā. *Ceturtkārt*, kā ieviest starptautiskā mērogā un juridiski internacionāli atzīt un aizsargāt patentus, autortiesības un tirdzniecības nosaukumus, markas, zīmes. Gandrīz 10 gadu ilga diskusija, argumentu pretstatīšana Urugvajas raunda ietvaros galu galā vainagojās panākumiem: vienošanās tika parakstīta. Ārējās tirdzniecības liberālisms sāka ievākt pirmo, sākumā vēl pieticīgo ražu. Tika arī lemts GATT pārveidot par Pasaules tirdzniecības organizāciju WTO vai PTO ar plašākām pilnvarām un aktīvākām darbības svirām uz norisēm pasaules tirgū.

Latvija un GATT/PTO. Vēl 1993. gadā Latvija nolūkā ciešāk iesaistīties starptautiskās tirdzniecības apritē, apgūt tās sarežģītos mehānismus iesniedza lūgumu to uzņemt GATT. Tas nebūt nav formāls akts. Latvijas ekonomiskā likumdošana, it sevišķi ārējās tirdzniecības laukā, ir jāsakārto atbilstoši ekonomiskā liberālisma garam un burtam.

Latvija pirmā no Baltijas valstīm kļuva par Pasaules tirdzniecības organizācijas (PTO) pilntiesīgu locekli. Kādas priekšrocības esam ieguvuši?

Ceļa sākums. Lai Latvija varētu izdzīvot, galvenais ir atrast jaunus tirgus. Tos iespējams iekarot ar konkurētspējīgu produkciju. Jābūt celmlaužiem un jāiekļūst visās organizācijās, kas palīdz eksportam. Un tā 1993. gadā Latvija iesniedza pieteikumu PTO.

Tas bija drošsirdīgs solis, jo tobrīd valsts tautsaimniecība slīdēja lejup. No iekšzemes kopprodukta palika puse. Brīvās tirdzniecības līgumi vēl nebija noslēgti ne ar vienu valsti. Latviju neuzskatīja par nopietnu tirdzniecības partneri. Tikai NVS valstis daļēji uzturēja vecos sakarus.

Reizē tas bija prātīgs, nākotnē tēmēts solis, lai gan ceļš uz PTO nebija viegls. 1995. gadā uzticību Latvijai sagrāva komercbanku krīze. Viens otrs investors steigā lavījās prom. Bet tranzīts austrumu–rietumu un rietumu–austrumu virzienā, naftas vads uz Ventspili palīdzēja izķepuroties no krīzes. 1997. gads jau deva cerīgu rezultātu, un PTO sāka nopietni apsvērt, vai Latvijai kā kandidātvalstij atvērt pasaules tirdzniecības vārtus. Amerikas un Eiropas strīdi kavēja Latvijas uzņemšanu PTO saimē. Taču visi strīdi kādreiz beidzas, un mūsu valsts liberālās ekonomikas politikas pozitīvs novērtējums ietekmēja šīs starptautiskās organizācijas lēmumu dot izšķirīgo jāvārdu.

Integrācijas mezgls. Latvijas iestāšanos PTO sekmēja vairāki apstākļi. Mūsu valsts nebija svešiniece pasaules integrācijas attiecībās. Ar katru gadu vairojās to valstu skaits, ar kurām bija noslēgti brīvās tirdzniecības līgumi. Latvija jau bija ielaista ES priekštelpā un kā asociētā locekle ieguvusi plašas tiesības. Labas attiecības bija izveidojušās ar Starptautisko valūtas fondu un Pasaules banku. Mūsu valsts negatīva attieksme pret protekcionismu atbilda PTO ideoloģijai.

Ceļu uz šo organizāciju līdzināja arī Eiropa. Principiāli jauns bija tas, ka tur veidojās plašs, no muitas nodokļa brīvs vienots tirgus. Turklāt brīvās tirdzniecības režīms aptver ne tikai divu valstu savstarpējās attiecības, bet gan visas Eiropas valstis, kas noslēgušas šādus līgumus. Citiem vārdiem runājot, tā ir Paneiropas kumulācija. Līdz 1997. gada beigām šī kumulācija saistīja Latviju ar 25 valstu tirgu. Tas veicināja specializāciju, kooperāciju un līdz ar to visdažādāko ražojumu, arī pusfabrikātu eksportu.

Kādu labumu gūs Latvija. *Pirmkārt*, pasaules tirgus kļūst Latvijai pieejams ar vislielākās labvēlības nosacījumiem. Muitas nodoklis rūpniecības precēm nedrīkst pārsniegt vidējo svērto tarifu 5–7% apmērā. Tas dod iespēju saprātīgi izmantot cenu konkurenci. Ja starp valstīm noslēgti brīvās tirdzniecības līgumi, kas atceļ jebkurus muitas nodokļus, šie nosacījumi paliek spēkā.

Otrkārt, pats PTO locekļa statuss ir iedarbīgs spēks, jo apliecina, ka partneris pelna uzticību, bet uzņēmējdarbības vide ir kvalitatīva. Tas palielina ārzemju investoru interesi par potenciālajiem iegul-

dījumiem. *Treškārt*, starptautiskās konkurences objektīvā forma ir PTO dalībvalstu uzņēmēju tiesības piedalīties šīs organizācijas valstu pasūtījumu konkursos. Uzvaras gadījumā ir gaidāma laba peļņa. *Ceturtkārt*, Latvija, iestājoties PTO, apņēmusies pildīt tās likumdošanu, kas vairākās jomās sakrīt ar ES likumu prasībām. Veidojas oficiāli apstiprināta prasību vienotība. Tādējādi Latvija vēlreiz apliecina gatavību darboties ES sastāvā un saskaņā ar tās likumiem. *Piektkārt*, mūsu valstij ir iespējams aizstāvēt savas tiesības sarunās ar Igauniju, Lietuvu, Krieviju, Ukrainu, kas vēlas iestāties PTO. Tas ļauj arī aizsargāt pašmāju tirgu. *Sestkārt*, saistības, ko uzņemas PTO locekļi, ir stingri principiālas un vienotas visām tās valstīm. Šī organizācija neatzīst protekcionismu, priekšrocības konkurencē, tostarp arī cenu konkurencē, dempingu, muitas barjeras, subsīdijas, mākslīgas licences, daudzuma ierobežojumus gan eksportā, gan importā. Tajā pašā laikā PTO nosacījumi ir pietiekami labili, un ir iespējamas daudzas atkāpes, sargājot vāju valstu ekonomiku. *Septītkārt*, PTO ietvaros darbojas mehānisms, kas palīdz dalībvalstīm atrisināt divpusējus tirdzniecības strīdus un radušās problēmas. *Astotkārt*, tā ir pilnīga vismaz formāla vienlīdzība starp ekonomiski varenām un vājām valstīm.

Stingras prasības. Vai šajā medus mucā nav arī kāda karote darvas? Problēma ir sarežģīta. Vispārējie principi ne vienmēr ir piemēroti konkrētas valsts īpatnībām. Veidojas konflikti, piemēram, par subsīdijām, dotācijām. PTO nostāja ir principiāla: nekādu subsīdiju, jo tās neatbilst konkurences vienlīdzības principiem! Taču bez subsīdijām un dotācijām nozare (galvenokārt lauksaimniecība) bieži nespēj izdzīvot. Un izdzīvošanas cēlā mērķa labad likums tiek apiets ar līkumu, bet PTO to izliekas neredzam. Konflikts tiek atrisināts bez oficiālām procedūrām.

Centrālisms, kas aptver gandrīz visu pasauli, ne vienmēr ir vadības labākais veids. Bet, lai iztiktu bez domstarpībām un savstarpējām pretenzijām, katra valsts meklē ceļu, kas pārāk neattālinātos no PTO principiālā lielceļa.

PTO likumdošanu var iedalīt divās atšķirīgās daļās. Pirmā – vispārējie principi, ko neviena valsts nedrīkst pārkāpt. Otrā daļa ir tie likumi, kurus pašregulēšanas ceļā patstāvīgi īsteno katra valsts, vienojoties ar partneriem. Tas atbilst tirgus ekonomikas objektīvajām īpatnībām.

Taču, lai nenomaldītos PTO meža biezoknī, jāmācās itin visiem, kam liktenis lēmis nodarboties ar uzņēmējdarbību un kam ir tiešs vai pastarpināts sakars ar šīs organizācijas nosacījumiem.

Kad imports var nodarīt kaitējumu. PTO un ES savā principiālā protekcionisma noliegšanā vienlaikus atzīst, ka nav izslēgti gadījumi, kad konkrētas produkcijas imports tieši apdraud kādas valsts ekonomisko darbību noteiktā jomā un pat spēj radīt kādā reģionā sociālu spriedzi. Šai sakarībā Ekonomikas ministrijas darba grupa izstrādāja speciālu likumprojektu "Par iekšējā tirgus aizsardzību". Šāda likuma pieņemšana ir obligāts nosacījums, lai Latvija tiktu uzņemta gan PTO, gan ES. Saeima šo likumu pieņēma 1999. gada februārī.

Iekšējā tirgus aizsardzība. Minētā likuma mērķis ir noteikt kārtību, kādā veicami iekšējā tirgus aizsardzības pasākumi, ja pārbaudē konstatēts, ka attiecīga prece tiek importēta pieaugošā (absolūti vai relatīvi attiecībā pret vietējo ražošanu un patēriņu) apjomā un tādos apstākļos, ka vietējiem ražotājiem tiek nodarīti būtiski zaudējumi vai radīti būtisku zaudējumu draudi. Kas atbild par šī likuma īstenošanu? Ministru kabinets pēc ekonomikas ministra ierosinājuma izveido Ekonomikas ministrijas pārraudzībā esošu Valsts iekšējā tirgus aizsardzības komisiju un apstiprina tā nolikumu. Komisijas galvenais darba lauks – izvērtēt aizsardzības pasākumu nepieciešamību un noteikt aizsardzības pasākumus. Visai būtiski, lai šie pasākumi atbilstu reālai situācijai. Lemt par aizsardzības pasākumu izmantošanu vai neizmantošanu ir visai sarežģīti. Skaidras robežas, kur beidzas normāla konkurence un sākas importa negatīva, pat graujoša iedarbība, nav. Argumentus "par" un "pret" ir grūti atdalīt no subjektīvas nostājas. Kā izvērtēt tādas pašas kvalitātes, bet lētāku Lietuvas sviestu? Var aizliegt šo sviesta eksportu, jo tas grauj pašmāju sviesta ražošanu un realizāciju, ierobežo piena lopkopību. Var būt cita nostāja. Lietuvas sviesta imports ir pret vietējo patērētāju interesēm. Pienu var izlietot tiem ražojumiem, kurus Lietuvā neražo. Labas reklāmas iespaidā Latvijas oriģinālos piena produktus varēs eksportēt uz Lietuvu, veidojot piena produktu ārējās tirdzniecības līdzsvaru. Kādai nostājai dot priekšroku? Jāņem talkā papildu faktori, piemēram, kapitālietilpība un darbietilpība (darba vietu skaits). Var atbalstīt lozungu "Latvijai tikai Latvijas preci!" un sevi uzskatīt par īstenu patriotu. Vai eksporta veicināšana ir mazāk patriotisks pasākums? Kā redzam, importa jomā noskaidrot patiesību pēdējā instancē ir visai sarežģīti.

Nevar ignorēt arī ar savtīgumu saistītas briesmas, ka kāda Latvijas uzņēmēju grupa mēģinās ar iekšējā tirgus aizsardzības likumu palīdzību izspiest no vietējā tirgus sev nevēlamu ārzemju konkurentu. Netrūks lobiju, kas aktīvi darbosies vēlamā virzienā, radīs pretimporta gaisotni noteiktai precei.

Kopumā pieņemtais likums iekļaujas selektīvā protekcionisma sistēmā.

Aizsardzības pasākumi. Ja rūpīga pārbaude un vispusīga analīze konstatējusi konkrētu preču importa negatīvas sekas, Saeimā tiek ierosināts īstenot aizsardzības pasākumus. Runa ir par tradicionālām protekcionisma zālēm: importa kvotas noteikšana, muitas tarifu paaugstināšana. Kritiskā situācijā, kad imports steidzami jāierobežo, ir veicami pagaidu pasākumi, praktiski muitas tarifu paaugstināšana uz periodu, kas nepārsniedz 200 dienas.

Aizsardzības pasākumu ilgums. Aizsardzības pasākumu ilgums nedrīkst pārsniegt četrus gadus. Atkarībā no kontroles rezultātiem par aizsardzības pasākumu efektivitāti pasākumu lietošanas laiks var tikt saīsināts, paši pasākumi liberalizēti. Pozitīvs rezultāts, īsā laikā gūtais efekts konkrētā gadījumā ļauj aizsardzības pasākumus pārtraukt. Nav izslēgta aizsardzības pasākumu atkārtota veikšana. Aizsardzības pasākumu kopējais ilgums, ieskaitot pamatpasākumus un termiņa pagarinājumu, nedrīkst pārsniegt astoņus gadus.

Sīkāka iepazīšanās ar likuma tekstu liek secināt, ka aizsardzības pasākumu ieviešana neizslēdz "gumijas stiepšanu" un visa procedūra ir diezgan tuva birokrātiskam dancim.

Dempings kā konkurences ierocis. Jau mikroekonomikā mēs nepārprotami noskaidrojām, ka zemāka cena ir varens magnēts, kas pievelk pircēju, vērš plašumā preču realizāciju, ir asi trīts konkurences zobens. Tāpat zemāka cena darbojas gan ārējā tirdzniecībā, gan preču eksportā un importā.

Dempings ir mērķtiecīga cenu pazemināšana zem līdzsvara cenas līmeņa. Uz īsu laiku dempinga cenas var būt pat zemākas par ražošanas izmaksām, lai šī vārda tiešā nozīmē izputinātu, novestu līdz bankrotam konkurentu, atbrīvotu no pēdējā tirgus. Kad konkurents iznīcināts, cenas var droši kāpināt, kompensējot iepriekšējā perioda zaudējumus. Dempings ir negodīgs konkurences veids, ko aizliedz starptautiski nolīgumi. Pret dempinga lietotājiem cietusi valsts var vērst materiālās sankcijas, nosakot importa produkcijai ar dempinga cenām krietni paaugstinātas cenas kā negodīgas konkurences aizsargvalni. Dempings un antidempinga pasākumi ir normālo tirgus attiecību graušana.

Dempings Latvijas ārējā un iekšējā tirgū. Pirmais antidempinga pasākumu upuris bija kokapstrādes uzņēmums AS "Bolderāja". Stingrais soģis ES antidempinga komisija no 1999. gada 1. februāra nolēma minētās AS kokšķiedras platēm noteikt paaugstinātu cenu (būtībā minimālu cenu, par kuru drīkst pārdot šo produkciju), speciālu realizācijas kvotu un pat ievedmuitu kokšķiedras platēm 4,7% apmērā. Šie antidempinga pasākumi noteikti pieciem gadiem.

Tādējādi, kā rāda aprēķini, AS "Bolderāja" zaudējumi ik gadus sasniegs Ls 0,5 milj. Uzņēmuma protesti netika ņemti vērā. ES antidempinga komisijas pārstāvji pierādīja, ka kokšķiedras plates ārējā tirgū tika pārdotas mazliet lētāk nekā iekšējā tirgū un šo faktu kvalificēja kā dempingu. Cits antidempinga pasākumu lietošanas piemērs pret Latvijas precēm saistās ar sērkociņu realizāciju Lietuvā. AS "Komēta" produkcijai Lietuvas konkurences padome noteica 23,5% antidempinga nodevu.

Dempinga slazdos līdzās 11 citām valstīm iekūlās Latvijas uzņēmums AS "Liepājas metalurgs". Bargu sodu pieprasīja septiņas ASV tērauda ražošanas kompānijas. Liepājnieki ir visai satraukti. Sankciju dēļ "Liepājas metalurgs" var zaudēt ASV tirgu un līdz ar to būs spiests samazināt tērauda armatūras ražošanu aptuveni 50%, atlaist strādniekus. Ir nopietni draudi, ka antidempinga nodeva minētajai valstu grupai varētu sasniegt no 43 līdz 188%. Uzņēmuma vadība kategoriski noliedz dempinga cenu lietošanu ASV tirgū un cer, ka Latvijas valsts institūcijas šinī strīdā nestāvēs malā kā neitrāli novērotāji, bet sniegs liepājniekiem efektīvu diplomātisku atbalstu.

Valdības pārstāvji ir citās domās, norādot, ka antidempinga pasākumi ir vērsti pret atsevišķu uzņēmumu, nevis pret Latvijas valsti, kas var vienīgi sekot, vai ievērota likumdošana. Šāda nostāja diez vai ir atbalstāma, ņemot vērā citu valstu, to vēstniecību praksi.

Briest jauni pret Latvijas uzņēmumiem vērsti antidempinga pasākumi. Lietuvā jau tiek domāts par dempinga grēkiem sodīt Latvijas uzņēmumu "Rīgas raugs".

Ir nopietnas aizdomas, ka virkne importa preču Latvijā tiek piedāvātas par dempinga cenām. Ir pēdējais laiks pārtraukt negodīgu konkurenci Latvijas iekšējā tirgū un atbilstoši likumam vērot antidempinga sodus pret ārvalstu firmām, dempinga "mīlētājiem".

Kā aizsargāties pret subsidēto importu? Kas ir subsīdija importa precēm? *Pirmkārt,* valsts finansiālais atbalsts, kad valsts tieši vai netieši piešķir līdzekļus preces ražotājam vai eksportētājam. *Otrkārt,* prece netiek aplikta ar nodevu vai nodokli, kam citādi vajadzētu tikt iekasētam. *Treškārt,* valsts nodrošina preču, t. sk. pakalpojumu piegādes ar citādiem noteikumiem nekā tie, kas ir spēkā dotajā valstī, vai arī iepērk preces ar atvieglotiem noteikumiem. *Ceturtkārt,* valsts veic maksājumus speciālā atbalsta fondā. Preču subsidēšanas pamatmērķis ir radīt ražotājiem, eksportētājiem nosacījumus preču piedāvāšanai bez zaudējumiem par zemākām cenām, salīdzinot ar parastajām līdzsvara cenām. Tādējādi subsīdijas nodrošina priekšrocības konkurencē ar analogām nesubsidētām precēm.

Lai varētu noteikt kompensācijas maksājumus, tiek veikta subsīdiju veidu un apmēru pārbaude, kā arī noteikti tās valsts zaudējumi, kas importē subsidētas preces. Kompensācijas maksājumus nosaka Valsts iekšējā tirgus aizsardzības birojs (VITAB), kad ir konstatēti zaudējumi no subsidēto importa preču realizācijas.

Kompensācijas maksājumi jāveic tās valsts firmai, kas šīs subsīdijas ir saņēmusi. Kompensācijas maksājumus piemēro citiem muitas maksājumiem, kas noteikti attiecīgai importa precei. Kompensācijas apmērs nedrīkst pārsniegt kompensējamās subsīdijas apmēru. Ja kompensācija ir mazāka par kompensējamās subsīdijas apmēru, Valsts iekšējā tirgus aizsardzības birojs izvērtē, vai kompensācijas summa ir pietiekama zaudējumu novēršanai. Valsts iekšējā tirgus aizsardzības biroja pienākums ir tā regulēt kompensāciju apmēru, lai tā importētājiem kompensētu zaudējumus no subsidētu preču ieviešanas un pārdošanas vietējā tirgū.

Ir vēl viena problēma. Minētais Valsts iekšējā tirgus aizsardzības birojs vispusīgi izvērtē, vai kompensācijas iekasēšana atbilst valsts interesēm. Ja atbilde ir pozitīva, tiek noteikts kompensācijas apmērs, ja negatīva, subsidētās preces tiek no kompensācijas atbrīvotas. Būtisks faktors ir tas, ka jānodrošina godīgas konkurences nosacījumi. Kompensācijas maksājumi tiek pārskaitīti valsts budžetā.

Cits variants aizsardzībai pret subsidēto importu saistās ar cenu labojumiem. Kompensācijas maksājumus var neizmantot, ja no eksportētājvalsts vai eksportētāja puses tiek piedāvāts cenu labojums. Cenu palielinājums saskaņā ar šādiem cenu labojumiem nedrīkst būt lielāks par to, kāds nepieciešams, lai atlīdzinātu kompensējamo subsīdiju ietekmi. Šim palielinājumam jābūt mazākam par kompensējamo subsīdiju apmēru, ja Valsts iekšējā tirgus aizsardzības birojs lēš, ka mazāks cenu palielinājums ir pietiekams, lai novērstu vietējo ražotāju zaudējumus.

Visi minētie iekšējā tirgus aizsardzības pasākumi ir fiksēti speciālā likumā "Par aizsardzību pret subsidēto importu", ko Saeima pieņēma 2000. gada 11. maijā. Šis Latvijas likums stājās spēkā 2001. gada 1. janvārī. Šāda likuma pieņemšana ir obligāts nosacījums, lai valsts tiktu uzņemta Eiropas Savienībā.

Iekšējā tirgus aizsardzības trīsvienība. Konkurences prioritāte starptautiskā tirdzniecībā nebūt nenozīmē, ka valstij nav tiesības aizsargāt vietējo tirgu un pašmāju ražotājus. PTO un ES prasība šai jomā ir loģiska un pamatota. Šai aizsardzībai jābalstās uz starptautiski atzītiem likumiem. Ir trīs šādi likumi: "Par valsts iekšējā tirgus aizsardzību" (Latvijā šis likums darbojas jau kopš 1999. gada), "Antidempinga likums" (no 2000. gada 1. jūlija) un jau minētais "Par aizsardzību pret subsidēto importu" (no 2001. gada 1. janvāra). Šie likumi, papildinot un nostiprinot cits citu, veido ciešu trīsvienību. Lielākā problēma ir šo likumu uzraudzība un piemērošana. Tā ir jāveic Valsts iekšējā tirgu aizsardzības birojam, kam piešķirtas plašas tiesības. Latvijas budžets visai skopi atvēl līdzekļus šī biroja darbībai, tā funkciju sekmīgai izpildei. Tā 2000. gadā biroja izveidei un darbībai bija paredzēti 139 000 latu lieli budžeta līdzekļi, bet 2001. gadā vairs tikai 90 000 latu. Tiek prognozēts, ka birojs nebūt nebūs bezdarbnieks un liekēdis. Cīņa ar dempingu un subsidēto importu gaidāma visai sīva.

Cūkgaļas epopeja. Līdz šim (2000. gada augusts) bija tikai viens jautājums, kad Latvijas varas vīri mēģināja aizsargāt pašmāju ražotājus. Runa ir par muitas nodokļa noteikšanu importējamai cūkgaļai, kuru nācās pēc ES ne visai draudzīgas prasības atcelt. Uzvara vai sakāve? Avīze "Diena" kategoriski apgalvo, ka tā ir "uzvara": "Lai arī Latvijai nācās piekāpties un tirgus aizsardzības pasākumus

vajadzēja atcelt agrāk, nekā bija iepriekš paredzēts, šo gadījumu tomēr var uzskatīt par uzvaru, jo neviena valsts nav prasījusi atmaksāt aizsardzības pasākumu laikā papildus iekasētos muitas maksājumus. Savā ziņā tā tiek atzīts, ka Latvija ir rīkojusies pareizi."[1] Dīvaina uzvarētāja loģika. ES diktēja Latvijai, kā tai jāuzvedas: "jāstāv pie ratiem", neaizsargājot iekšējo tirgu ar ievedmuitām. Ja tā ir uzvara, kas tad ir sakāve? Latvijas valdība savā vēlmē būt līdz galam paklausīgai ES kandidātvalstij Briseles eirokrātiem nepretojās un muitas nodokli cūkgaļai padevīgi atcēla. Vienīgais, ko Latvija panāca, bija tas, ka valstī neievedīs subsidētu gaļu. Kas tad galu galā ir panākts? Vienādi konkurences apstākļi ar citām valstīm – cūkgaļas ražotājām. Pašizmaksas jautājums netika cilāts. Diemžēl jāatzīst, ka reklamētā likumu trīsvienība vēl nav garants vietējā tirgus un vietējo ražotāju aizsardzībai.

39.6. Īpaši ārējās tirdzniecības režīmi

Vislielākais labvēlības režīms. Liberālās politikas nozīmīgs uzdevums ārējo ekonomisko sakaru jomā ir radīt labvēlīgus nosacījumus izvērstai ekonomiskās un tirdzniecības sadarbības attīstībai starpvalstu līmenī. Attiecīgais motivācijas mehānisms jānostiprina tiesiski. Tiek slēgti īpaši starpvalstu līgumi, kas regulē ārējās tirdzniecības režīmu. Kā vislielākās labvēlības režīms starpvalstu tirdzniecībā tiek regulēts nodokļu režīms ārējos sakaros, izslēdzot divkāršu aplikšanu ar nodokļiem.

Latvija līdz 1998. gadam bija noslēgusi līgumus par vislielākās labvēlības režīmu ar 22 valstīm: Armēniju, ASV, Austrāliju, Azerbaidžānu, Baltkrieviju, Indiju, Izraēlu, Kanādu, Kazahstānu, Kipru, Kirgizstānu, Krieviju, Kubu, Ķīnu, Moldovu, Poliju, Rumāniju, Tadžikiju, Turkmenistānu, Ungāriju, Uzbekistānu, Vjetnamu. Latvijas tirdzniecības sakari ar daļu no šīm valstīm ir vāji attīstīti. Līgums ar Krieviju realizējas, pārvarot daudzus šķēršļus. Grūtību sakne – starpvalstu politiskās attiecības. Kopumā vislielākās labvēlības režīms aptver ap 35% no Latvijas ārējās tirdzniecības apgrozījuma.

Brīvās tirdzniecības režīms. Liberālisma augstākā brieduma pakāpe saistās ar brīvās tirdzniecības režīmu. Tā galvenā iezīme – muitas nodokļa atcelšana, tātad brīva starpvalstu preču kustība. Izņēmuma kārtā šādi līgumi var paredzēt minētā nodokļa pagaidu saglabāšanu ierobežotai preču grupai.

Latvijai ir noslēgti līgumi par brīvās tirdzniecības režīmu ar Eiropas Savienību (ES – 15 valstis), Eiropas brīvās tirdzniecības asociāciju (EFTA – 4 valstis), kā arī ar Igauniju un Lietuvu, Čehiju, Slovākiju, Ukrainu. Brīvās tirdzniecības režīms ar minētajām 25 valstīm pārsniedz 60% no Latvijas ārējās tirdzniecības apgrozījuma.

Brīvā tirdzniecība ar ES valstīm līdzina ceļu uz Latvijas iestāšanos šo valstu saimē. Līgumi ar Igauniju un Lietuvu ir pamats, lai veidotu Baltijas kopējo tirgu.

Paneiropas kumulācija. Brīvās tirdzniecības izvēršanās sekmē ārējās tirdzniecības jaunu ekonomisko un tiesisko nosacījumu attīstību. Tā no 1997. gada sākuma stājās spēkā visai labvēlīgi eksporta un importa noteikumi valstīm, kurām vārdi "Paneiropas kumulācija" nozīmē, ka Eiropā veidojas plašs no muitas nodokļiem brīvs vienots tirgus. Būtisks solis uz priekšu ir tas, ka brīvās tirdzniecības režīms aptver nevis tikai divu valstu savstarpējās attiecības, bet plaša Eiropas valstu loka eksportu un importu. Latvijas iesaistīšana Paneiropas kumulācijā notiks pakāpeniski. Trīspusīgās attiecības Baltijas valstu starpā šī gada pirmajā pusē papildinās daudzpusīgas attiecības ar Čehiju, Slovākiju, Slovēniju un EFTO valstīm. Līdz gada beigām Paneiropas kumulācija sasaistīs Latviju ar ES valstu kopu. Brīvā preču kustība bez muitas barjerām aptvers 25 valstu tirgu. Tas paver jaunas iespējas vispusīgākai starptautiskajai specializācijai un kooperēšanai un līdz ar to eksportam. Minēsim piemēru. Pieņemsim, ka virkne uzņēmumu, kas atrodas dažādās Paneiropas kumulatīvās sistēmas valstīs, sūta komplektējošas detaļas uz Latviju, kur Jelgavā, izmantojot esošās jaudas, tiek montētas konkurētspējīgas automašīnas. Tās savukārt var eksportēt uz citām valstīm ar brīvās tirdzniecības režīmu. Muitas nodoklis, importējot detaļas un eksportējot gatavo produkciju, nav jāmaksā. Muitniekiem tagad ir jauns atbildīgs pienākums: noskaidrot preču izcelsmes valsti.

Brīvostas. Daudzās pasaules ostās, kas apkalpo ārējo tirdzniecību, ir izdalīta un speciāli nožogota brīvostas teritorija. Šinīs ostās kravas tiek pieņemtas un nosūtītas bez muitas nodokļa. Brīvostām

[1] Diena, 2000. g. 21. jūnijā.

raksturīgas lielas noliktavas preču pagaidu uzglabāšanai. Šādas ostas sekmē kravu apgrozību, pārkraušanas darbus, tranzītpārvadājumus, ir papildu ieņēmumu avots vietējā un valsts budžetā.

1996. gada novembrī un decembrī Saeimā pieņēma likumus par Rīgas Tirdzniecības brīvostu un Ventspils brīvostu. Rīgas brīvostas 200 ha un Ventspils brīvostas 1300 ha lielajām teritorijām ir noteikts brīvās muitas zonas režīms. Liepājas speciālajā ekonomiskajā zonā ostas rajonā tiek veidota brīvosta ar atbilstošu tiesisko statusu.

Īstermiņa zaudējumi un ilgtermiņa plusi. Brīvās ekonomiskās zonas, uzņēmējdarbību veicinošas zonas, brīvostas, ievērojot nodokļu atlaides, muitas nodokļa neienākšana sākuma etapā nesīs budžetam noteiktus zaudējumus. Finansu ministrijas speciālisti izdarījuši attiecīgo novērtējumu, kas parādīts 39.3. tabulā.

39.3. tabula

Nodokļu apjomu iespējamais samazinājums gadā sakarā ar likumu pieņemšanu par brīvostām un uzņēmējdarbības veicināšanas zonām (Ls milj.)

Nodokļi	Novērtējums
Uzņēmuma ienākuma nodoklis	4,5–5
Pievienotās vērtības nodoklis	6,8–13
Muitas nodoklis	0,6–0,8
Akcīzes nodoklis	2,6–4,4
Iedzīvotāju ienākuma nodoklis	–
Zemes un īpašuma nodoklis	–
Kopā	14, 5–23,2

Šie zaudējumi tiks pakāpeniski kompensēti sakarā ar papildu investīcijām uzņēmējdarbības izvēršanai, jaunām darbavietām, brīvostu darbības paplašināšanu. Gala bilancei jābūt pozitīvai. Noteikti jāievēro multiplikatora–akseleratora mehānisma darbība, pozitīva ķēdes reakcija, kas visnotaļ veicinās ekonomikas attīstību.

Pēc pirmās informācijas 1997. gada I ceturksnī, tajās ostu teritorijās, kur darbojas brīvo ekonomisko zonu režīmi, tika pārkrauts ap 9/10 no Latvijas kopējā ostu kravas apgrozījuma. Vienlaikus jāpiebilst, ka kravu pārvadājumu pieaugums nav vienīgais brīvostu izveides mērķis. Noteicošais ir investīciju piesaiste, infrastruktūras sakārtošana un tālāka izveide kā galvenais priekšnosacījums ostu saimniecības izaugsmei tuvākā un tālākā perspektīvā, nostiprinot Latvijas ostu konkurētspēju sāncensībā gan ar Baltijas un Somijas ostām, gan ar tām Krievijas ostām, ko būvēs ap Pēterburgu Somijas jūras līcī.

Sīkeksporta veicināšanas režīms. Līdz šim bija runa par liberālismu ārējā tirdzniecībā, par bezmuitas režīmu, preču plūsmām pāri robežai. Šāds režīms virknē valstu tiek attiecināts uz individuāliem pirkumiem mazumtirdzniecībā ar nosacījumu, ka prece tiks no valsts izvesta. Vispirms starptautiskās lidostās un kuģu piestātnēs, robežpunktos darbojas speciāli *duty–free* jeb bezmuitas veikali, kur pasažieri, kas dodas uz ārzemēm, var iepirkties, nemaksājot muitas nodokli (cenas ir attiecīgi zemākas). Bez tam dažviet robežšķērsošanas punktos ārzemnieki, kas atstāj valsti, var saņemt skaidrā naudā īpašu cenu atlaidi par iekšzemē pirktām precēm. Šādi pirkumi ar mērķi preci izvest ir dokumentāri jānoformē. Šāds sīkeksporta veicināšanas pasākums ir efektīvs valstī ar lielu ārzemju tūristu plūsmu. Pašlaik ierosināts robežpunktos atteikties kompensēt tūristiem nopirkto un izvedamo preču muitu. Latvijā ir veikali, kas oficiāli tirgojas ar bezmuitas importa precēm.

39.7. Preču eksports

39.7.1. Preču eksporta ekonomiskais raksturojums

Visupirms jāatšķir produkcijas eksports un pakalpojumu eksports, ņemot vērā, ka maksas pakalpojumi pēc sava ekonomiskā raksturojuma ir preces.

Produkcijas eksports. Tas, *pirmkārt,* ir dotajā valstī ražotās produkcijas izvešana un realizācija ārzemēs; *otrkārt,* produkcijas realizācija iekšzemē izvešanai uz citām valstīm ar nosacījumu, ka šīs preces šķērsos robežu. Ārējās tirdzniecības prakse ir variantiem bagāta. Eksportētājs parasti ir vietējā firma, kas produkciju izved saskaņā ar ārzemju partnera pasūtījumu, noslēgtu līgumu. Ar eksportoperācijām var nodarboties gan uzņēmums ražotājs, gan starpnieks. Pašmāju uzņēmējsabiedrība var produkciju nosūtīt savām ārzemju filiālēm un meitas uzņēmumiem. Eksportētāja partneri ārzemēs var būt ražojošie uzņēmumi (izejvielu, materiālu, kurināmā, enerģijas, pusfabrikātu, komplektējošo detaļu, iekārtu, mašīnu eksports), vairumtirgotāji, retāk mazumtirgotāji. Sīkeksportu mēs jau raksturojām. Plašākā mērogā produkcijas eksports īstenojas ar šopingtūrisma starpniecību. Tā objekts ir plaša patēriņa preces, lietotas automašīnas.

Produkcijas eksporta statistiskā uztvere. LR Valsts statistikas komiteja eksporta kopapjomā ieskaita:

- preces, kas izvestas realizēšanai ārvalstīs;
- preces, kas izvestas pārstrādei ārvalstīs, uzņemoties saistības par atpakaļievešanu;
- importētās preces, kas pēc pārstrādes izvestas uz ārvalstīm;
- reeksports, t.i., patēriņam Latvijā importētās preces, kas izvestas atpakaļ uz ārzemēm;
- uz ārvalstīm pārraidītā elektroenerģija un pārsūknētā dabas gāze.

Eksporta kopapjomā netiek ieskaitīts izvedums uz laiku, preces remontam, nomai, diplomātiskām pārstāvniecībām, humānās palīdzības kravas. Preču eksports tiek uzskaitīts faktiskajās FOB cenās, t.i., cenās, kas ietver arī transporta un apdrošināšanas izmaksas līdz eksportētājvalsts robežai. Latvijas statistika eksportu uzskaita un salīdzina gan latos, gan atbilstoši starptautiskajai praksei ASV dolāros. Eksportdarījumi Latvijā tiek apmaksāti dažādu valstu nacionālajā valūtā. To skaits svārstās ap divdesmit. Izvirzās valūtu konvertācijas un pārrēķināšanas problēma. Līdz ar to eksporta apjomu, uzskaitītu latos vai dolāros, iespaido dažādu laika periodu valūtas kursi.

Pakalpojumu eksports. Eksporta sastāvdaļa ir pakalpojumu eksports, tajā skaitā tūrisms. Pakalpojumu eksportu ārzemniekiem valsts var īstenot savā teritorijā vai arī ārzemēs. Abos gadījumos tiek iegūta ārzemju valūta. Par pakalpojumu apjomu var spriest, vadoties gan pēc dotās valsts pakalpojumu sfēras konkrēto organizāciju darbības, gan arī netieši, pēc ārzemju valūtas kustības pāri valsts muitas robežai. Tā kā šī valūtas kustība bieži vien (arī Latvijā) netiek ne kontrolēta, ne uzskaitīta, valstī aprēķinātie dati ir lielā mērā novērtējums.

Izplatītākie **pakalpojumu eksporta veidi.**

1. Ārzemnieku apkalpošana, ja to veic šīs valsts uzņēmumi un organizācijas vai arī kopuzņēmumi ar ārzemju firmām.

Praktiski šos pakalpojumus sniedz viesnīcas, transporta un sakaru organizācijas, kultūras un citas iestādes, tūrisma firmas. Šis eksports aptver arī veikalu, dzīvokļu, kantoru telpu izīrēšanu ārzemju firmām un to pārstāvjiem, tirdzniecības un kredītiestāžu pakalpojumus ārzemniekiem.

2. Ārzemnieku apkalpošana ārzemēs, ja to veic citas valsts firmas un to pārstāvniecības, piemēram, realizējot ārzemēs transporta organizāciju biļetes. Plaši izplatīts ir mākslinieku, sportistu, atsevišķu zinātnes nozaru speciālistu darbs ārzemēs. Taču šo pakalpojumu eksports attiecas tikai uz to ienākumu daļu, kas "atceļo" uz to valsti, kur pakalpojumu sniedzēji ir rezidenti.

Viena no maksas pakalpojumu formām ir ārzemju karaspēka apkalpošana, kas dislocēts citā valstī.

39.7.2. Pasaules preču eksporta attīstība

Pasaules produkcijas eksporta dinamika. Preču eksports pasaules mērogā uzrāda stabilu augšanas tendenci. Vispilnīgākie dati ir par pasaules produkcijas eksportu.

39.4. tabula

Pasaules produkcijas eksports 1980. g. cenās

	1928	1935	1950	1970	1986
mljrd. USD	245	110	209	584	1581
% pret 1928. g.	100	45	85	238	645

Cēloņi. Uzmanību piesaista straujais pasaules eksporta pieaugums atjaunošanas periodā pēc Otrā pasaules kara, kad jau bija sadziedētas kara cirstās brūces. Pamatcēloņus mēs jau vairākkārt norādījām: starptautiskā darba dalīšana un specializācija, kas vērsās plašumā un dziļumā. Šiem pamata faktoriem pievienojās virkne specifisku nosacījumu. *Pirmkārt*, vaļīgāki kļuvuši protekcionisma groži. *Otrkārt*, par jaunu plašu eksportpreču tirgu izvērtās jaunattīstības valstis. *Treškārt*, industriāli attīstītās valstis labprāt sāka pieņemt lētas eksportpreces no jaunattīstības valstīm. *Ceturtkārt*, transnacionālās korporācijas ar savām nodaļām, filiālēm, meitas un mazmeitas uzņēmumiem pa visu pasauli plaši izvērsa "iekšējo" preču izmaiņu, kas praktiski nozīmēja starpvalstu tirdzniecību. *Piektkārt*, tehnikas progress prasīja tādu resursu piegādi, kas saistījās ar eksportu no valstīm aiz trejdeviņām zemēm (naftas, sašķidrinātās gāzes, retu metālu imports). *Sestkārt*, modernie transporta līdzekļi, transporta infrastruktūras attīstība visai paātrināja eksporta un importa operācijas. Arī visjaunākie sakaru līdzekļi ar tehnikas ātrumu sekmēja starptautiskos norēķinus, paātrināja ārējā tirdzniecībā ieguldīto līdzekļu apriti, kas bija nozīmīgs stimuls investīcijas novirzīt ārējās tirdzniecības jomā. *Septītkārt*, daudzu valstu ražotnes, ievērojot ārējo tirgu ietilpību, sāka speciāli orientēties uz eksportprodukcijas izlaidi. *Astotkārt*, pozitīvu iespaidu atstāja Rietumeiropas ekonomiskā integrācija.

90. gadi nodrošināja stabilu eksporta pieaugumu.

39.5. tabula

Pasaules ārējās tirdzniecības attīstība faktiskajās cenās biljonos USD[1]

1991	1993	1995	1997
Eksports			
3,489	3,730	5,079	5,469
Imports			
3,609	3,783	5,121	5,625

Kā redzam, eksports un imports pasaules mērogā ir gandrīz līdzsvarots. Eksporta un importa attiecības raksturo mazs negatīvs saldo. Precīzāku pasaules ārējās tirdzniecības dinamiku sniedz nākamā tabula.

[1] Direction of Trade Statistic Year Book, IMF, 1998, p. 2

39.6. tabula

Eksporta un importa ikgadējais pieaugums procentos pret iepriekšējo gadu pa valstu grupām[1]

Valstu grupas	1990	1995	1999 (prognoze)
	Eksports		
Attīstītās valstis	6,8	7,9	5,9
ES	6,5	7,7	6,0
Āzijas jaunindustriālās valstis	6,3	15,1	6,0
	Imports		
Attīstītās valstis	5,1	8,1	5,5
ES	5,8	6,9	6,1
Āzijas jaunindustriālās valstis	11,5	14,5	6,2

Visai raksturīgi, ka Āzijas "tīģeri" spēja 90. gadu pirmajā pusē strauji industriāli attīstīties, pateicoties plašam importam. Prognozētāji uzskatīja, ka gadu tūkstoša beigās importa pieaugums, pateicoties pašražošanai, izlīdzināsies ar eksportu.

39.7. tabula

Eksportcenu indekss (1990. g. 100%)[2]

	1992	1994	1995	1996
ASV	101	104	109	109
Japāna	84	82	80	–
Francija	74	88	99	–

Kā rāda 39.7. tabulas dati, ASV eksports salīdzināmās cenās būs pieaudzis mazākā apmērā nekā faktiskajās cenās. Toties Japānas un Francijas eksports pēc fiziskā apjoma atsevišķos gados ievērojami, līdz 26 procentu punktiem, pārsniedz apjomu faktiskajās cenās. Kopumā tabulas dati dod vispārinātu iespaidu pasaules eksporta attīstības tendencēs.

Var ne tikai droši apgalvot, ka attīstīto valstu ekonomiskā augšupeja, to nodarbinātības līmenis, sociālo problēmu sekmīga risināšana nav iedomājama bez straujas eksporta attīstības, bet eksportprodukcijas ražošanas nozare līdz ar eksportpakalpojumu sniegšanu veido iekšzemes kopprodukta ievērojamu daļu. Tautsaimniecības internacionalizācija ir noticis fakts.

Eksporta īpatsvars iekšzemes kopproduktā. Iepriekšējo atziņu par preču eksporta (produkcijas, pakalpojumu) lomu atbilstošo valstu tautsaimniecībā reljefi raksturo eksporta īpatsvars atsevišķu valstu iekšzemes kopproduktā.

[1] World Economic Outlook, IMF, May 1998, p. 176.
[2] Turpat.

39.8. tabula

Preču eksporta (produkcijas un pakalpojumu) īpatsvars iekšzemes kopproduktā (GDP)[1]

Valstis	1991	1995	1997
ASV	9,8	10,9	11,6
Nīderlande	56,7	56,6	59,2
Vācija	27,3	25,1	28,1
Jaunzēlande	29,1	29,8	27,4
Kanāda	25,3	38,2	40,1
Lielbritānija	23,3	28,4	28,5
Francija	24,1	23,6	26,2
Itālija	18,9	27,5	27,1
Japāna	10,4	9,6	11,4
Latvija	...	46,9	51,9

39.8. tabulas dati raksturo ārējās tirdzniecības problēmas vienu pusi – darba dalīšanu un preču izvešanas viedokli. Pilnu ainu mēs gūsim vienīgi tad, kad analizēsim importa īpatsvaru IKP. Attiecīgi dati tad sniegs nozīmīgu informāciju par valstu ekonomikas savstarpējām atkarības saitēm. Pēdējām ir izšķiroša loma, veicinot ekonomikas integrācijas procesu.

39.9. tabula

Preču importa (produkcijas un pakalpojumu) īpatsvars iekšzemes kopproduktā (GDP)[2]

Valstis	1991	1995	1997
ASV	10,3	12,3	12,9
Nīderlande	52,8	50,4	53,0
Vācija	27,4	24,3	26,6
Jaunzēlande	26,1	28,7	28,3
Kanāda	25,9	33,8	38,3
Lielbritānija	24,5	29,0	28,9
Francija	23,5	21,7	22,9
Itālija	18,9	23,4	22,9
Japāna	8,8	8,2	10,3
Latvija	...	49,3	60,3

Ieskatu pasaules tirdzniecības attīstībā, ievērojot cenu izmaiņas, sniedz 39.10. tabula.

39.10. tabula

Pasaules tirdzniecības ikgadējais pieaugums

	1990	1992	1995	1997	1999 (prognoze)
Apjoma pieaugums tekošās cenās	5,6	5,1	9,5	9,4	6,1
Cenu deflators USD	8,7	2,1	8,3	–5,7	1,2

Prognoze paredzēja, ka gadu simteņa beigās ārējās tirdzniecības temps salīdzināmās cenās stabilizēsies 5% pieauguma līmenī, pastāvot visai zemai inflācijai. Valstu ekonomiskai politikai jābūt vērstai uz to, lai šāda stabilitāte noturētos pēc iespējas ilgāk.

[1] Balance of Payments Statistic Year Book. Part 2. World and Regional Tables, IMF – 1998, p. 96, 97.
[2] Turpat.

39.8. Latvijas eksporta dinamika un struktūra

39.8.1. Latvijas produkcijas eksporta kopējā dinamika

Produkcijas eksporta dinamika faktiskajās cenās. Ieskatu Latvijas produkcijas eksporta dinamikā FOB cenās latos dod 39.11. tabula.

39.11. tabula

Latvijas produkcijas eksports faktiskās cenās un % pret iepriekšējo gadu[1]

1994		1995		1998		1999		2000 prognoze	
milj. Ls	% pret 1993. g.	milj. Ls	% pret 1994. g.	milj. Ls	% pret 1997. g.	milj. Ls	% pret 1998. g.	milj. Ls	% pret 1999. g.
553,4	81,9	553,4	115,2	1068,9	110,0	1008,3	94,3	1129,3	112,0

39.11. tabulas dati liecina, ka produkcijas eksports faktiskajās cenās pēc 1994. gada krituma turpmāk pieaudzis. Šie skaitļi ir nozīmīgi, *pirmkārt,* lai izvērtētu eksporta ieņēmumus latos; *otrkārt*, sastādot gada ārējās tirdzniecības un maksājuma bilanci nacionālajā valūtā. Tabulas dati nav noderīgi, lai raksturotu produkcijas eksporta fiziskā apjoma izmaiņas. Tas tāpēc, ka pasaules tirgus konjunktūras izmaiņas, arī inflācija iespaido eksporta lielumu minētās FOB cenās. Šī iemesla dēļ 39.11. tabulas dati no fiziskā apjoma viedokļa nav salīdzināmi. Statistika nemitīgi publicē salīdzināmo datu rindu tikai par visu eksportu, kas aptver produkcijas un pakalpojumu eksporta kopsummu. Produkcijas eksporta salīdzināmās cenas var aprēķināt, izmantojot eksporta cenu indeksu. 1999. gada eksporta kritums ir Krievijas krīzes seku rezultāts.

Produkcijas eksporta salīdzināmās cenas.

39.12. tabula

Latvijas produkcijas eksporta dinamika salīdzināmās cenās[2]

Gadi	Eksportcenu indekss % pret iepriekšējo gadu	Eksports salīdzināmās 1993. g. cenās	
		Ls milj.	% pret iepriekšējo gadu
1993	100,0	675,6	100,0
1994	115,2	480,4	71,1
1995	116,1	514,9	107,1
1996	106,2	560,0	108,8
1997	101,6	675,3	120,6
1998	99,8	741,3	109,8
1999	96,4	674,0	90,9
2000	98,0	741,4	112,0

39.12. tabulā redzam citu ainu nekā 39.11. tabulā. Izrādās, ka 2000. gada eksporta fiziskā apjoma līmenis joprojām atpaliek no 1993. gadā sasniegtā (96,6%). Iegūtais rezultāts var būt arī ne visai reprezentatīvs, jo minētais cenu indekss atspoguļo ne tikai cenu izmaiņas vienām un tām pašām precēm, bet arī eksporta struktūras izmaiņas (pieaug dārgāko produkcijas veidu īpatsvars). Lai kā tas arī būtu, produkcijas eksporta fiziskā apjoma dinamika atpaliek no šī paša eksporta pieauguma faktiskajās cenās.

Produkcijas eksporta dinamika USD. Pasaules praksē eksporta apjoma izmaiņas parasti salīdzina ASV dolāros. Ja šo pieeju attiecināsim uz Latvijas produkcijas eksportu, iegūsim vēl vienu atšķirīgu eksporta dinamisko rindu. Tas ir likumsakarīgi, jo lata kurss pret dolāru svārstās.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. 1/1999, 15. lpp.
[2] Turpat, 14. lpp., 6/2000, 16., 20. lpp.

39.13. tabula

Latvijas produkcijas eksports, FOB cenās, tūkst. USD[1]

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	
							% pret 1999. g
989724	1304536	1443070	1671487	1811168	1723809	1930666	112,0

Eksports 1997. gadā strauji pieauga. Turpmākos gados eksporta cenu indekss nedaudz kritās. Tas atstāja iespaidu uz produkcijas eksporta dinamiku. Salīdzināmās 1993. gada cenās Krievijas krīzes iespaids izpaudās vēl lielākā mērā; kritums 1999. gadā līdzinājās 9,1%, tekošās cenās – 5,7%.

Eksporta kritums 1994. gadā ASV dolāros bija krietni mazāks nekā latos. 1996. gada pieaugums pret 1995. gadu latos ir vērā ņemami lielāks nekā dolāros; toties, salīdzinot 1996. gadu ar 1993. gadu, produkcijas eksporta kāpums faktiskajās cenās dolāros līdzinās 44,2%, latos – 17,7%. Šo apjoma izmaiņas rādītāju ASV dolāros par precīzu uzskatīt nevar. *Pirmkārt*, nav ievērots eksporta cenu indekss. *Otrkārt*, lata kursa izmaiņas pret dolāru ir faktors, kas nav atkarīgs no Latvijas eksportētāju veikuma. *Treškārt*, eksporta operācijas tika īstenotas un apmaksātas, izmantojot vairāk nekā 16 valstu nacionālās valūtas, kam ir savs kurss gan pret latu, gan ASV dolāru. Ja Latvijas produkcijas eksportu mēs pārrēķinātu Vācijas markās, mēs iegūtu vēl vienu atšķirīgu dinamisko rindu.

Produkcijas eksports salīdzināmās cenās ASV dolāros. Vēl vienu ieskatu Latvijas eksporta problēmā gūsim, pārrēķinot tā apjomu 1993. gada salīdzināmās cenās ASV dolāros.

Jauna dinamiskā rinda sniedz precīzāku ainu nekā citi eksporta rādītāji. Raksturīgi, ka Krievijas krīzes ietekme ASV dolāros salīdzināmās cenās uzrāda vismazāko (–1,5%) eksporta apjomu pieaugumu.

Katram rādītājam sava funkcija. Četriem atšķirīgiem produkcijas dinamikas rādītājiem ir sava pildāmā funkcija, savs darbības, analīzes lauks. *Pirmkārt*, rādītājs faktiskajās FOB cenās latos kalpo, lai raksturotu gada ārējās tirdzniecības bilanci un Latvijas eksportieņēmumus latos, ko fiksē uzņēmumu grāmatvedības. Līdz ar to šis rādītājs arī izmantojams gada maksājuma bilances aprēķinam. *Otrkārt*, produkcijas eksporta rādītājs salīdzināmās cenās latos izmantojams, lai noteiktu šī eksporta fiziskā apjoma dinamiku. Runa ir par atgriezeniskās saites signālu, kas dod iespēju, izslēdzot cenu izmaiņu iespaidu, salīdzināt eksportētāju veikumu pa gadiem. *Treškārt*, produkcijas eksporta dinamika gan faktiskajās, gan salīdzināmās cenās ASV dolāros lieti noder starptautiskiem salīdzinājumiem. Analizējot noteikti jāievēro katra rādītāja uzskaites nepilnības.

Produkcijas eksports un iekšzemes kopprodukts. Viens no valsts ekonomikas attīstības indikatoriem ir produkcijas eksporta īpatsvars iekšzemes kopproduktā. Aktuāls ir jautājums, kādās cenās šo rādītāju lēst? Loģiski būtu šo rādītāju aprēķināt salīdzināmās cenās. Vienlaikus gada rādītājs bez salīdzināšanas pretenzijām būtu uztverams arī faktiskajās cenās.

39.14. tabula

Latvijas produkcijas eksporta īpatsvars iekšzemes kopproduktā (%)[2]

Gadi	Faktiskajās cenās Ls	Salīdzināmās 1993. g. cenās Ls	Faktiskajās cenās USD	Salīdzināmās 1993. g. cenās USD
1993	46,0	46,0	46,0	46,0
1994	27,1	32,5	21,0	21,6
1995	29,2	34,4	29,2	36,4
1996	28,1	37,6	28,1	36,0
1997	32,6	23,6	29,2	36,2
1998	29,8	27,1	29,8	39,1
1999	27,5	24,6	28,6	38,2

[1] Latvijas makroekonomiskie radītāji, CSP, 3/200, 80. lpp.

[2] Aprēķināts pēc Latvijas statistikas ikmēneša biļetena. – LSP – 2/1997, 4. lpp., 12/200, 4. lpp., Latvijas makroekonomiskie radītāji, CSP, 3/2000, 80. lpp.

39.14. tabulas dati rāda, ka produkcijas eksporta īpatsvars Latvijas iekšzemes kopproduktā kā faktiskajās, tā salīdzināmās cenās gan latos, gan dolāros pēc 1994. gada krituma pieaug, tomēr joprojām būtiski atpaliek no 1993. gada līmeņa. Tas ir trauksmes signāls tiem, kas valsts līmenī atbild par Latvijas produkcijas eksporta veicināšanu.

39.8.2. Latvijas produkcijas eksporta struktūra un dinamika pa preču grupām

Galvenās produkcijas eksporta preču grupas. Latvijas ražojumu sortiments, kas tiek eksportēts, ir visai plašs. Tikai ievērosim: ir daudzi produkcijas veidi, kuru īpatsvars kopējā valsts eksportā ir visai mazs, bet citi dominē. Tāpēc lietderīgi eksportprodukcijas veidus apvienot (agregēt) lielākās grupās un tā gūt pirmo priekšstatu par Latvijas eksporta struktūru.

39.15. tabula

Latvijas produkcijas eksporta struktūra pēc plašo ekonomisko kategoriju klasifikācijas (īpatsvars %)[1]

	1995	1996	1997	1998	1999	2000 (prognoze)
Kapitālpreces	11	9	6	5	5	5
Starppatēriņa preces	55	50	58	53	65	68
Patēriņa preces	31	39	33	39	28	26
Pārējās preces	3	9	9	3	2	1

Ieskatoties 39.15. tabulas datos, redzam, ka Latvijas produkcijas (ražojumu) eksporta struktūrā ir izejvielas, materiāli, pusfabrikāti, viss, ko raksturo starppatēriņa preces. Gala produktu (kapitālpreču jeb investīciju preču) un patēriņa preču īpatsvars eksportā ir mazāks, turklāt kapitālpreču īpatsvaram, kas saistīts ar investīcijām, ir mazināšanās tendence. Pozitīvi šo situāciju vērtēt nevar. Starppatēriņa preču ražošana dod mazāku ieguldījumu iekšzemes kopproduktā (mazāka ir pievienotā vērtība, arī muitas tarifi ir zemāki). Nav šaubu, ka valsts ekonomiskai politikas svirai visspēcīgāk jāstimulē kapitāla preču un patēriņa preču, tātad gala produkcijas eksports (lēts kredīts, zemi nodokļi un muitas tarifi, izņēmuma kārtā valsts subsīdijas).

39.1. shēma

Preču grupu īpatsvars produkcijas eksportā % pret kopējo produkcijas eksportu[2]

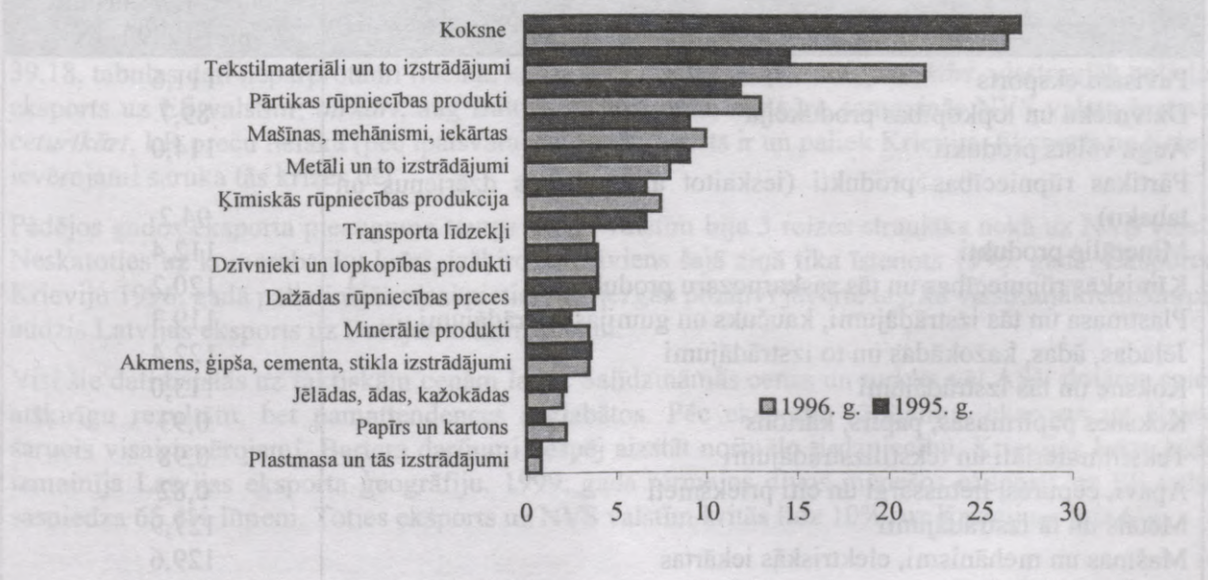

[1] Aprēķināts pēc Latvijas makroekonomiskie rādītāji. – CSP – 3/2000, 152., 154. lpp.
[2] Dienas Bizness. 1997.20.02.

39.1. shēma lieku reizi apliecina labi zināmu patiesību, ka Latvijas produkcijas eksportā dominē koksne, kam seko tekstilmateriāli, tekstilizstrādājumi un pārtika. Visi šie struktūras aprēķini ir lēsti faktiskajās FOB cenās latos. Diemžēl mūsu rīcībā nav eksportcenu indeksi, kas aptvertu visu eksporta produkcijas grupu klāstu. Tas nedod iespēju veikt aptverošus aprēķinus uz salīdzināmu cenu bāzes. Tomēr septiņiem eksporta produkcijas veidiem cenu indeksi ir publicēti.

Eksporta cenu indeksi. Statistiķi veikuši svētīgu darbu. Vismaz daļēji ir iespējams gūt eksportprodukcijas konkrēto veidu dinamisko rindu salīdzināmās cenās, sākot ar 1994. gadu (aprēķinu bāzes gads).

Kaut arī 39.16. tabulā publicētie indeksi atspoguļo ne tikai cenu izmaiņas, bet arī struktūras novirzes preču grupas ietvaros, radusies iespēja gūt precīzāku priekšstatu par svarīgāko produkcijas veidu eksportā – fiziskā apjoma dinamiku.

39.16. tabula

Eksporta cenu indeksi[1]

	Svari 1999	Cenu indeksi	
		1995=100	1999=100
Viss eksports,	100	107,8	99,0
no tā:			
Pārtikas rūpniecības produkti (ieskaitot dzērienus un tabaku)	3,8	60,7	94,9
Ķīmiskās rūpniecības un tās saskarnozaru produkcija	6,0	113,3	101,1
Koksne un tās izstrādājumi	37,3	106,5	101,1
Koksnes papīrmasa, papīrs, kartons	2,6	104,5	96,6
Tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi	15,4	113,9	93,7
Metāli un to izstrādājumi	11,5	123,1	109,2
Mašīnas un mehānismi, elektriskās iekārtas	4,9	125,7	93,7
Dažādas rūpniecības preces	5,4	116,9	80,5

Produkcijas eksporta dinamika pa preču grupām. 39.17. tabulā salīdzināsim produkcijas eksporta apjoma izmaiņas faktiskajās cenās un iespēju robežās 1994. gada cenās.

39.17. tabula

Svarīgākās preces Latvijas eksportā faktiskās cenās, Ls tūkst.

	2000 I–IX procentos pret 1999 I–IX
Pavisam eksports	111,6
Dzīvnieku un lopkopības produkcija	89,7
Augu valsts produkti	114,0
Pārtikas rūpniecības produkti (ieskaitot alkoholiskos dzērienus un tabaku)	94,2
Minerālie produkti	112,4
Ķīmiskās rūpniecības un tās saskarnozaru produkcija	120,2
Plastmasa un tās izstrādājumi, kaučuks un gumijas izstrādājumi	119,3
Jēlādas, ādas, kažokādas un to izstrādājumi	122,4
Koksne un tās izstrādājumi	113,0
Koksnes papīrmasas, papīrs, kartons	0,93
Tekstilmateriāli un tekstilizstrādājumi	0,98
Apavi, cepures, lietussargi un citi priekšmeti	0,82
Metāls un tā izstrādājumi	127,9
Mašīnas un mehānismi, elektriskās iekārtas	129,6
Transporta līdzekļi	98,7

[1] Aprēķināts pēc Latvijas statistikas ikmēneša biļetena. – CSP – 12/2000, 76. lpp.

39.17. tabulā kopējā produkcijas eksporta dinamika ir konkretizēta pa eksporta preču grupām. No 14 grupām eksporta apjoms faktiskās cenās gada laikā 8 grupās ir audzis, 6 grupās samazinājies. 1998. un 1997. gada attiecības bija tieši pretējas. Galvenās eksportpreces čempiona godā ir koksne un tās izstrādājumi. Pieaugums ir vērā ņemams – 113,0%. Viss eksports pieaudzis par 11,6%. No multiplikācijas mehānisma viedokļa iekšzemes kopprodukta pieaugumu, jaunu darba vietu radīšanu visvairāk sekmē to eksportražotņu attīstība, kas izmanto pašmāju resursus. Kopumā produkcijas eksports faktiskās cenās minētajā gadā pieaudzis faktiskās cenās divas reizes ātrāk nekā valsts IKP. Ne tikai no ekonomiskā, bet arī no politiskās perspektīvas viedokļa uzmanību piesaista Latvijas eksporta sadale pa kontinentiem, valstu grupām un valstīm.

1998. gadā eksports pieauga par 10% (I ceturksnī – par 29%, II ceturksnī – par 17%, III ceturksnī – par 3%, turklāt IV – kritums par 7%). 1999. gada pirmajos mēnešos eksports turpināja kristies. 2000. gadā eksports pieauga par 12%.

39.8.3. Produkcijas eksporta ģeogrāfija

Eiropa dominē. Latvijas eksportpreču tirgus ir Eiropa. Tās īpatsvars kopeksportā 1998. gadā līdzinājās 90,1%, 1996. gadā – 93,3%, Āzijas īpatsvars attiecīgi ir 4,0% un 4,4%, Āfrikas – 0,5% un 1,5%, Amerikas – 50,4% un 0,8%. Pilnīgāku ieskatu eksporta ģeogrāfijā dod 39.18. tabula.

39.18. tabula

Produkcijas eksports pa valstu grupām un valstīm (īpatsvars % no kopējā eksporta)

Valstu grupas, valstis	1994	1995	1996	1998	2000 (prognoze)
Eiropas Savienība, t. sk.	39,2	44,1	44,7	56,6	68,5
Vācija	10,3	13,6	13,8	15,1	18,3
Dānija	1,5	2,0	3,7	5,1	6,2
Zviedrija	6,8	9,3	6,6	10,3	12,9
Baltija, t. sk.	7,9	8,6	11,1	11,9	14,9
Igaunija	2,5	3,1	3,7	4,5	6,1
Lietuva	5,4	5,5	7,4	7,4	8,8
NVS, t. sk.	42,7	38,3	35,8	19,0	8,6
Krievija	27,6	25,3	22,8	12,1	5,0
Baltkrievija	4,2	4,3	4,4	2,0	1,3
Ukraina	5,8	5,5	6,2	2,9	2,7

39.18. tabulas dati nepārprotami liecina, ka, augot Latvijas eksportam, *pirmkārt*, visstraujāk palielinās eksports uz ES valstīm; *otrkārt*, aug Baltijas tirgus loma; *treškārt*, samazinās NVS valstu īpatsvars; *ceturtkārt*, LR preču lielākā (pēc īpatsvara) importētājvalsts ir un paliek Krievija. Eksports uz Krieviju ievērojami saruka tās krīzes dēļ.

Pēdējos gados eksporta pieauguma temps uz ES valstīm bija 3 reizes straujāks nekā uz NVS valstīm. Neskatoties uz komercbanku krīzi, izšķirošs izrāviens šajā ziņā tika īstenots 1995. gadā. Eksports uz Krieviju 1996. gadā palielinājās visai pieticīgi. Diezgan pozitīvi jāvērtē tas, ka visstraujākiem tempiem audzis Latvijas eksports uz Baltijas kaimiņvalstīm.

Visi šie dati balstās uz faktiskām cenām latos. Salīdzināmās cenas un turklāt vēl ASV dolāros sniegtu atšķirīgu rezultātu, bet pamattendences saglabātos. Pēc ekspertu vērtējuma, eksports uz Krieviju sarucis visai ievērojami. Bartera darījumi nespēj aizstāt normālo tirdzniecību. Krievijas krīze būtiski izmainīja Latvijas eksporta ģeogrāfiju. 1999. gada pirmajos divos mēnešos eksports uz ES valstīm sasniedza 65,4% līmeni. Toties eksports uz NVS valstīm kritās līdz 10%, uz Krieviju – līdz 6%.

39.8.4. Pakalpojumu eksporta dinamika un struktūra

Maksas pakalpojumu īpatsvars Latvijas eksportā. Eksporta pakalpojumu joma jau tika raksturota. Atliek noskaidrot, kāda loma ir šiem pakalpojumiem kopējā Latvijas eksportā.

39.19. tabula

Pakalpojumu īpatsvars Latvijas eksportā

1993	1995	1997	1998
29,5	34,2	35,9	31,3

Latvijā apmēram trešo daļu eksporta, līdz 1995. gadam ieskaitot, veidoja pakalpojumu eksports. Raksturīgi, ka 1994. gadā, krītoties produkcijas eksportam, pakalpojumu eksports turpināja pieaugt. 1996. gadā sakarā ar tranzīta pārvadājumu ievērojamu palielināšanos eksporta pakalpojumu īpatsvars kopējā eksportā pieauga par procentu punktiem. 1997. gadā šis augstais īpatsvars saglabājās.

Pakalpojumu eksporta dinamika. Pakalpojumu eksports pēdējā laikā auga gan lēcienveidīgi, gan pakāpeniski.

39.20. tabula

Pakalpojumu eksporta dinamika procentos pret iepriekšējo gadu

1993	1994	1995	1997	1998
144,6	101,1	102,9	134,2	107,1

Pakalpojumu eksporta pieauguma perspektīva ir atkarīga no tranzītpārvadājumiem un tūrisma (ceļojumi). To arī apliecina atsevišķu eksportpakalpojumu veidu īpatsvars.

Pakalpojumu eksporta struktūra. Valsts statistika uzskaita 11 pakalpojumu eksporta veidus. 39.21. tabula rāda, kāds ir to īpatsvars kopējā pakalpojumu eksportā.

39.21. tabula

Pakalpojumu eksporta veidu īpatsvars % pret kopējo pakalpojumu eksportu

	1993	1994	1995
Pārvadājumi	80	91	91
Ceļojumi	3	3	3
Celtniecība	1	2	1
Pārējie pakalpojumi (sakaru, datoru un informātikas, finansu, apdrošināšanas, dienesta, valdības, autoru honorāri un cita maksa, izklaides, kultūras, atpūtas)	16	4	5
Kopā pakalpojumu eksports	100	100	100

Pārvadājumi kā eksportpakalpojumu dominante atbilst Latvijas ģeogrāfiskajam stāvoklim un izveidotajai infrastruktūrai. LR tautsaimniecības tālākā izaugsme sekmēs arī citu eksportpakalpojumu veidu pieaugumu. Raksturīgi, ka sakaru pakalpojumu eksports 1995. gadā, salīdzinot ar 1993. gadu, pieauga par 22,2%.

39.8.5. Latvijas eksporta kopējā dinamika

Līdz šim mēs atsevišķi analizējām produkcijas (ražojumu) eksportu un pakalpojumu eksportu. Pienācis laiks raksturot eksportu kā vienotu attiecību sistēmu.

39.22. tabula

Latvijas eksporta dinamika % pret iepriekšējo gadu

	1995	1996	1997	1998	2000 (prognoze)
Faktiskās FOB cenās latos	119,7	113,5	118,2	109,1	112,2
Faktiskās FOB cenās dolāros	140,8	106	126,9	120	105,1

39.22. tabulā uzrādītā kopējā eksporta dinamika nevar pretendēt uz precizitāti. *Pirmkārt*, dati faktiskajās cenās gan latos, gan dolāros atrodas kursa svārstību iespaidā. 1996. gada Latvijas kopeksports pārsniedz 1993. gada līmeni latos par 17%, dolāros – par 43%. *Otrkārt*, eksporta fiziskā apjoma lielums salīdzināmās cenās ir atkarīgs no eksportpreču cenu indeksa, no attiecīgiem deflatoriem, kuru precizitāte ticību nevieš (sk. 39.16. tabulu). Latos eksporta fiziskais apjoms minētā laika periodā pat sarucis par aptuveni 5%, bet ASV dolāros pieaudzis par 36%. Salīdzinot šos datus ar produkcijas eksporta rādītājiem, pārliecinājāmies, ka eksportpakalpojumi ir Latvijas kopeksporta nozīmīgs balsts. Pakalpojumu eksports, vispirms tranzīts, vairoja eksporta ieņēmumus, it sevišķi 1996. gada otrajā pusē un 1997. gada pirmajā pusgadā un turpmāk.

Neatliekams uzdevums ir palielināt Latvijas eksportpotenciālu. Latvijas iekšējais tirgus ir šaurs un importa invāzijas ietekmē pēdējos gados vēl sarūk. Multiplikatora–akseleratora mehānisma darbība nav izvērsta. Produkcijas un pakalpojumu eksporta īpatsvars iekšzemes kopproduktā 1996. gadā faktiskajās cenās latos sasniedza 45%, bet salīdzināmās cenās – 42%. Tas lieku reizi apstiprina principiālu atziņu, ka Latvijas tautsaimniecības rītdiena ievērojamā mērā atkarīga no eksporta attīstības.

39.8.6. Latvijas produkcijas eksporta attīstības rezerves

Latvijas eksporta tirgus. Īstenojot noteiktu eksporta stratēģiju, diferencēti jāapskata pieci ārējie tirgi: Rietumu tirgus, visupirms ES 15 valstu kopējais tirgus; Austrumu tirgus; NVS valstu tirgus, kur dominē Krievijas tirgus; Baltijas kaimiņvalstu tirgus; Austrumeiropas valstu tirgus (bijušās PSRS satelītvalstis, kas bija SEPP sastāvā); jaunattīstības valstu tirgus. Par Latvijas iespējām izvērst eksportu Rietumu un Austrumu tirgū lasiet turpmākās lappusēs. Vienotais Baltijas valstu tirgus vēl tikai veidojas. Visas trīs Baltijas valstis eksportē daudz identisku preču (kokmateriālus, lauksaimniecības produktus). Specializācija kā eksporta pamats šinī reģionā ir pagaidām vāji attīstīta.

SEPP darbības pārtraukšana sagrāva Latvijas sakarus ar Austrumeiropas tirgu. Nesenā pagātnē eksporta un importa sakari ar šo tirgu tika vadīti un organizēti centralizēti no PSRS iestādēm. Principiāli jaunos apstākļos Latvijas uzņēmumiem vēl nav izdevies izveidot pietiekami plašus tiešos sakarus ar Austrumeiropas potenciāliem partneriem.

Jaunattīstības valstu tirgus ar to iespējām absorbēt noteiktas Latvijas eksportpreces ir plašs neapgūts lauks. Trūkst pieredzes, prasme ievērot šī tirgus specifiku, nav nepieciešamo kontaktu, stratēģiskas vadības, diplomātiska atbalsta.

Investīcijas kā eksporta attīstības nosacījums. Latvijas tautsaimniecības rītdiena, ekonomiskās attīstības pakāpe, ņemot vērā multiplikācijas un akselerācijas efektu, lielā mērā ir atkarīga no investīcijām. Tieši investīcijas visjaunākajā tehnikā un tehnoloģijā spēj nodrošināt konkurētspējīgas produkcijas ražošanu. Tā kā Latvijas iekšējais tirgus ir šaurs, investori, gan ārzemju, gan pašmāju, galvenokārt orientējas uz eksportprodukciju. Nenoliedzot cenu konkurences nozīmi, jāatzīst, ka iekarot vietu zem citas zemes tirgus saules šodien iespējams galvenokārt ar oriģināliem, tehniskiem risinājumiem, augstu kvalitāti, pievilcīgu dizainu. Lai prece būtu konkurētspējīga, tai jābūt ar kādu specifiku. Tas viss prasa investīcijas un vēlreiz investīcijas. Latvijas ekonomikas izaugsme lielā mērā noritēs pēc shēmas: investīcijas → papildu resursi, t. sk. darbaspēks → multiplikācijas efekts → preču noiets gan iekšējā, gan ārējā tirgū → iekšzemes kopprodukta pieaugums kā avots dzīves līmeņa kāpinājumam un jaunām investīcijām.

Produkcijas eksporta izvēršana ES tirgū. Kā zināms, šis tirgus ir pārpildīts ar visas pasaules precēm un bagāts spēcīgiem konkurentiem. Pozīcijas šajā tirgū Latvija spētu iekarot ar ekoloģiski tīru lauksaimniecības produkciju, oriģināliem, kvalitatīviem un lētiem koksnes izstrādājumiem. (Jēlkoksnes eksportēšana no Latvijas ekonomisko interešu viedokļa ir gaužām neracionāla.) Tirgus izpētei jāsniedz informācija par to, kāda perspektīva ir papīra, kartona un celulozes eksportam.

Līdz šim vislielākais īpatsvars eksportā uz ES valstīm ir koksnei un tās izstrādājumiem (1996. gadā 47%). Vienlaikus 1997. gadā šo preču eksporta pieaugums nebija liels – +7,5%. Visstraujāk palielinājās dzīvnieku un lopkopības produkcijas eksports – 2,1 reizi. Tas vieš cerības no perspektīvas viedokļa. Tomēr šis preču grupas īpatsvars eksportā uz ES valstīm 1996. gadā bija tikai 4,7%. Lielāks īpatsvars bija tekstilmateriālu un tekstilizstrādājumu eksportam – 20%, pieaugums +60%. Šīs preču grupas eksporta īpatnība ir tā, ka šūšanas izstrādājumiem visas izejvielas, furnitūra līdz pēdējai pogai tiek ievestas no ārzemēm un Latvijā tam pievienojas galvenokārt tikai lētais darbaspēks, kas veido šīs nozares tīro eksportu (eksports–imports). Šai sakarībā tekstilizstrādājumu eksporta pieaugums gan rada jaunas darba vietas, bet tā multiplikācijas efekts Latvijas ekonomikā nav liels.

No perspektīvas viedokļa ES valstu tirgus ir stabils un jau tuvākā laikā būs pilnīgi brīvs no ievedmuitām. Tur pūš labvēlīgi politiski vēji. Eksportu sekmēs Latvijas uzņemšana ES valstu saimē. Vienlaikus neaizmirsīsim, ka šis tirgus paplašinās lēni. ES pašreizējo valstu iekšzemes kopprodukts pēc prognozēm ik gadus pieaugšot par 2–3%. Latvijai katrs nākamais solis šī tirgus iekarošanai prasīs lielāku piepūli.

Produkcijas eksporta izvēršana NVS tirgū. Daudzi uzņēmēji uzskata, ka izvērst savas produkcijas noietu šinī ārējā tirgū ir vieglāk nekā ES. Daudzām Latvijas precēm NVS tirgū ir laba slava. Konkurence nav tik asa. Kvalitātes prasības mazāk stingras. Nav valodas barjeru. Nākotnē, attīstoties šo valstu ekonomikai, tirgus pieprasījums ievērojami paplašināsies. Diemžēl ekonomiskās attiecības ar galveno partnervalsti Krieviju ir politizētas. Nav skaidrības, kādi politiskie spēki un noskaņas rītdien šinī valstī ņems virsroku, kā tuvākā nākotnē praktiski veidosies Latvijas un Krievijas ekonomiskās attiecības, t. sk. muitas režīms, norēķinu sistēmas, kāds būs sadarbības klimats. Presē lasāmi Latvijas uzņēmēju aptaujas rezultāti par eksporta prioritātēm. Saskaņā ar šo 1996. gadā veikto aptauju respondentu uzskati par iespējamo galveno eksportpreču noieta tirgu ir šādi: rietumvalstis 8,1%; Krievija 41,8; pārējās NVS valstis 29,2%; Lietuva un Igaunija 7,8%. Šie rezultāti ir tieši atkarīgi no tā, kādi uzņēmēji ir aptaujāti, kādu nozari tie pārstāv, kādas ir viņu intereses. Minētā aptauja neaptver potenciālo investoru nodomus, kas ir visai būtiski, izvērtējot Latvijas eksporta perspektīvas. Turklāt minētie rezultāti ir tiešā pretrunā ar tām reālajām tendencēm, kas iezīmējušās valsts ārējos noieta tirgos.

NVS tirgū Latvijas eksportētāju pirmais uzdevums – nezaudēt pozīcijas, kas jau iekarotas. Tas nebūs viegli. Konkurence pieaug. Rietumu sāncenši visai aktīvi cenšas apgūt šo ietilpīgo tirgu. Krievijas un citu valstu importētāji arvien biežāk vēlas iepirkt kvalitatīvas Rietumu preces. Pakāpeniski attīstīsies arī vietējā ražošana. Latvijas produkcijai šinī Eirāzijas tirgū būs noiets vienīgi tad, ja tā būs konkurētspējīga gan pēc tehniskiem, gan ekonomiskiem parametriem.

Vēl sarežģītāks ir otrais uzdevums – eksportu uz šo reģionu paplašināt. Jāorientējas ne tikai uz Krievijas tirgu. Perspektīvas Baltkrievijā ir atkarīgas no tā, cik cieša nākotnē būs Krievijas un Baltkrievijas politiskā un ekonomiskā integrācija. Aktīvāk jāizvirza Latvijas preces uz Ukrainas tirgu, izmantojot brīvās tirdzniecības režīmu. Mērķtiecīgs darbs, uzņēmība plašāk atvērs eksporta vārtus uz Vidusāziju. Bet kas neriskē, tas nevinnē! Šis tirgus diemžēl ir nestabils, nedrošs. Krievijas finansu banku krīzei neredz galu. Daži prognozē, ka Krievijas tirgus, norēķinu iespēja normalizēsies ne agrāk kā pēc diviem gadiem, citi min, ka šis process aptvers veselu piecgadi. Jebkurā variantā zaudējumu kompensācija eksportā uz NVS valstīm prasīs ilgāku laiku. Krievijas prezidenta vēlēšanu rezultāti 2000. gadā būtiski iespaidos Latvijas un Krievijas attiecības, arī attiecības ar citām NVS valstīm desmit gadu periodā. Būvēt ekonomisko stratēģiju uz tik nedrošām perspektīvām nav prāta darbs.

1998. gada Krievijas ekonomiskā krīze sagrāva Latvijas eksportu uz Austrumiem. Krievijas īpatsvars Latvijas eksportā strauji kritās no 27,6% 1994. gadā līdz 5% 2000. gadā. Prognoze rāda, ka Latvijas komersanti centīsies eksportu uz NVS paplašināt. Tomēr Latvijas galvenais eksporttirgus turpmāk būs ES.

39.8.7. Pakalpojumu eksporta rezerves

Tranzīts. Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis, esošā infrastruktūra (zemesceļi, dzelzceļš, ostas ar speciāliem termināliem, cauruļvadi) nosaka tranzīta nozīmīgo lomu valsts tautsaimniecībā, it sevišķi pakalpojumu eksportā. Par lielām rezervēm šai jomā liecina 1996. gada un 1997. gada pirmo mēnešu rezultāti. Bez papildu investīcijām 1996. gadā salīdzinājumā ar 1995. gadu kravu pārvadājumi dzelzceļa transportā pieauga tranzītā par 28%, tai skaitā caur ostām par 27%. Visstraujāk palielinājās eksporta pārvadājumi – par 53%, importa pārvadājumu pieaugums līdzinājās 28%. Par 15% palielinājās nosūtīto kravu daudzums Latvijas ostās, par 18% naftas transportēšana pa maģistrālo naftas vadu. Kravu eksports ar automobiļiem pieauga par 21%. Tranzītam vēl ir lielas izaugsmes rezerves. Ventspils neaizsalstošajai ostai pagaidām nav vērā ņemamas konkurences. Var atzīmēt, ka naftas vada būve no Ventspils uz Mažeikiem prasītu krietni mazākus līdzekļus un ievērojami pazeminātu naftas pārvadāšanas pašizmaksu, salīdzinot ar tām izmaksām, kas saistās ar Būtiņģes termināla celtniecību un ekspluatāciju Lietuvas teritoriālajos ūdeņos tikai 3 km attālumā no Latvijas robežas. Liepājas ostas sakārtošana un attīstība jau tuvākajā nākotnē spēj palielināt tranzīta apjomu Latvijā. Izaugsmes rezerves ir arī Rīgas ostai.

Tranzīts Austrumi–Rietumi un Rietumi–Austrumi ir atkarīgs no starptautiskā klimata un visai būtiski no politiskajām un ekonomiskajām attiecībām starp Latviju un Krieviju. Perspektīvā "Via Baltica" piesaistīs tranzītkravas ne tikai no un uz Somiju un tās kaimiņvalstīm. Ir arī iecere radīt no Krievijas neatkarīgu gāzes apgādes sistēmu Baltijas jūras valstīm, izmantojot Latvijas apakšzemes gāzes krātuves. Šo krātuvju izmantošana un pārsūknēšana citu valstu vajadzībām palielinās Latvijas eksporta pakalpojumus.

Atgādināsim, ka tieši tranzīta pieaugums galvenokārt noteica Latvijas iekšzemes kopprodukta palielināšanos 1996. gadā.

Konkurence saasinās. Būtu maldīgi pieņemt, ka Latvijas pakalpojumu eksports, pirmām kārtām apjomīgais tranzīts, tuvākā un tālākā nākotnē nemitīgi pieaugs. Šajā sakarībā nopietnu ievērību pelna Finansu un menedžmenta konsultācijas firmas "Konsorts" pētījumi un secinājumi par konkurences cīņas saasināšanos tranzīta jomā. *Pirmkārt*, pagājis tas laiks, kad atsevišķas ostas vai termināli konkurēja par konkrētām kravām (nafta, cukurs, metāls u.c.). Šodien konkurence arvien saasinās starp maģistrālēm un transporta maršrutiem, kas sastāv no dažādiem transporta veidiem. *Otrkārt*, pieminētie transporta, reizē tranzīta maršruti, šķērso plašus ģeogrāfiskus reģionus, kas aptver vairākas valstis. Konkurencē neizbēgami iesaistās ne tikai ar tranzītu saistītas firmas, uzņēmēju aprindas, bet pašas valstis, pat valstu grupas un to politiskie spēki. *Treškārt*, plašākā ģeopolitiskā kontekstā šī konkurence savā saknē ir nekas cits kā Eiropas ziemeļaustrumu daļas un daļēji arī Centrāleiropas ekonomisko interešu sfēras pārdale. *Ceturtkārt*, šai cīņā iesaistīta gan Latvija kā tranzītzeme, gan Krievija ar savām plašām importa un eksporta iespējām. Latvijas tranzīta nākotne būtiski atkarīga no Latvijas un Krievijas attiecību rakstura. *Piektkārt*, Krievijas valdība 1993. gadā apstiprināja speciālu ostu attīstības programmu. Tā paredz esošo ostu paplašināšanu un jaunu ostu celtniecību (no tām trīs Pēterburgas apkaimē). Pēc programmas īstenošanas gaidāms, ka Krievijas kravu pārvadāšana caur "tuvo" ārzemju ostām līdz 2005. gadam samazināsies četras reizes. *Sestkārt*, ja šīs ieceres kļūs par realitāti un tranzīta plūsma caur Latvijas ostām attiecīgi ies mazumā, mūsu valsts iekšzemes kopprodukts pēc 2000. gada var neatgriezeniski zaudēt vairāk nekā Ls 300 miljonus gadā (tā brīža cenās). *Septītkārt*, lai aizlāpītu radušos "caurumu", saskaņā ar aprēķiniem alternatīvās nozarēs investīciju veidā būtu papildus jāpiesaista 2,4 miljardi latu. Ievērojot līdzšinējās tehnikas tendences, šāda investīciju programma īstenojama 12 gadu laikā plus ieguldījumu atdeves kavēšanas laiks 2–3 gadi. *Astotkārt*, pēc šāda attīstības scenārija (varianta) Latvijas ekonomika 14–15 gadus mīņāsies uz vietas. Tās attīstība vērā ņemamos tempos tad varētu sākties tikai pēc 2010. gada. Šī "Konsorta" ekspertu prognoze nav ignorējama. Nākotnē gaidāmais ir reāli jāizvērtē un nav jāsēž, rokas klēpī salikušiem. Saprotams, situācija nav jādramatizē. Krievijas ostas ap Pēterburgu ir aizsalstošas. Krievija vēl ilgāku laiku pārdzīvos nopietnas ekonomiskas grūtības, un tās vadītājiem būs rūpīgi jāizsver, vai atmaksāsies īstenot miljardu ieguldījumus jaunos kravu pārvadājumu virzienos, ja ir lēta alternatīva pa vecam izmantot tranzītu caur Baltiju. Ventspils un drīz vien arī Liepājas ostās konkurences spēja var saglabāties ilgstošā perspektīvā. Jāpiekrīt V. Osim, ka starpvalstu attiecībās reāla nozīme ir tādai politikai, kas orientēta uz nākotni.[1] Lai saglabātu tranzītam kā eksportpakalpojumam nozīmīgu vietu

[1] Bizness un Baltija, Nr. 3, 1996. g. 3. decembrī, 18. lpp.

Latvijas tautsaimniecībā, jāpanāk, lai, *pirmkārt*, ES oficiāli atzītu tranzītu caur Latviju kā Rietumu interesēm atbilstošu transporta koridoru attiecībās ar Austrumiem; *otrkārt*, lai Krievija varētu ar mums rēķināties kā ar draudzīgu un drošu partneri gan šodien, gan nākotnē. Labas partneru attiecības ir atkarīgas no abu pušu izpratnes un politiskās gribas. Diemžēl briesmu signāls jau atskanējis. 1997. gada jūnijā Krievijas prezidents B. Jeļcins parakstīja dekrētu, kas paredz strauji kāpināt eksportu caur Somijas līča ostām. Domājams, ka prezidents V. Putins aktīvi turpinās īstenot sava priekšgājēja ieceres.

Tūrisms. Lielas neizmantotas rezerves pakalpojumu eksportā ir tūrismā. Tā izvēršana prasa ievērojamas investīcijas, lai sakārtotu pievilcīgas tūrisma vietas un izveidotu tā infrastruktūru. Apkalpošana jāpaceļ līdz Rietumu standartiem.

Aktuāla ir Jūrmalas problēma. Šeit izveidotais pakalpojumu potenciāls daļēji aiziet postā. Rīgas līča piesārņotība negatīvi iespaido ārzemju tūrisma plūsmu vasarā. Noteikts šķērslis tūrismam no NVS valstīm ir vīzu saņemšanas organizācija. Pārkārtojumi šajā jomā, kas īstenoti 1996. gadā, bija tikai pirmais solis problēmas kārtošanā. Arī tūrisma firmu aktivitāte ir nepietiekama. Ir grūtības ar vasarnīcu fonda racionālu izmantošanu; nepieciešami līdzekļi to remontam. Valstiski jāapzinās tūrisma attīstības nozīme iekšzemes kopprodukta palielināšanā, jaunu darba vietu radīšanā, maksājumu bilances pozitīvā saldo veidošanā. 1996. gada III ceturksnī tūrisma pakalpojumu īpatsvars kopējā pakalpojumu eksportā līdzinājās 26%. Reālu ainu par iebraucējiem un izbraucējiem sniedz 39.23. tabula.

39.23. tabula

Latvijas robežšķērsojumu skaits
(tūkstošos)

	Izbraukuši Latvijas iedzīvotāji	Iebraukuši ārzemnieki
1997	1877	1842
1998	1961	1788
1999	2256	1738
2000 I – IX	1955	1458

Tendence nelabvēlīga – izbraucēju skaits pieaug, iebraucēju – samazinās. Zināmas cerības saistās ar Rīgas jubileju, bet tas būs īslaicīgs periods.

Cik tērē ārzemnieks Latvijā? Valsts statistikas komiteja veikusi apsekojumu, kas rosina uz pārdomām par tūrisma attīstību Latvijā. Apsekojuma periodā no 1997. gada janvāra līdz 1999. gada decembrim no kopējā ārzemju ceļotāju skaita – 5368000 – par tūristiem var uzskatīt tikai trešo daļu. Šai sakarībā interesi modina ārzemju ceļotāju motīvi, ierodoties Latvijā (šķērsojot tās robežu).

39.24. tabula

Ārzemju ceļotāju ceļojuma motīvi (procentos)[2]

	Pavisam	Tai skaitā vasaras sezonā
Kopā	100	100
tai skaitā		
atpūta	7,2	9,6
draugu, radinieku apmeklējums	25,3	23,3
ārstēšanās	0,4	0,4
sports	0,7	0,6
iepirkšanās	4,4	4,5
tranzīts	28,8	31,8
darījumi	22,9	15,0
cits motīvs	10,3	14,8

[2] Pielikums Latvijas statistikas ikmēneša biļetenam. 1/1997, 5., 6. lpp.

Šī ārzemju ceļotāju motīvu struktūra būtiski iespaido pakalpojumu eksporta konkrēto apjomu. No kopējā ārzemju viesu skaita tikai 33% Latvijā ieradās uz vairākām dienām (Latvijā nakšņoja). Ja galvenais ceļojuma motīvs bija ārstēšanās vai draugu apmeklējums – 5 dienas.

Ārzemju ceļotāji apsekojuma periodā (36 mēnešos) tieši Latvijā (bez ceļa izdevumiem) iztērējuši Ls 182,6 miljonus jeb vidēji diennaktī no 27 latiem 1997. gadā līdz 19 latiem 1999. gadā. Šie skaitļi raksturo gan pakalpojumu eksportu, gan produkcijas eksportu. Iepriekšējais gada apsekojums rādīja, ka no tiem ceļotājiem, kas Latvijā nakšņoja, tikai katrs trešais izmantoja viesnīcu pakalpojumus, šie iebraucēji vidēji dienā jau tērēja 48 latus, no tiem par viesnīcu pakalpojumiem – 26 latus. Saprotams, daudz lētāk bija dzīvot pie radiem vai draugiem, apmesties privāti. Par to uzskatāmi liecina apsekojuma dati. Pēdējā gadījumā Latvijā vidēji pavadītas 11 dienas ar dienas tēriņu 13 latu apmērā. Savukārt tie ceļotāji, kas Latvijā ieradās ar mērķi iepirkties, vidēji dienā izdeva 234 latus. Biznesa darījumu kārtotāju vidējais dienas tēriņš līdzinājās 52 latiem. Ievērību pelna arī šī savdabīgā eksporta struktūra pa valstīm. Izrādās, ka visvairāk izdevuši Krievijas ceļotāji – 29 milj. latu, Lietuvas – 15 milj. latu, Vācijas – 12 milj. latu. Statistikas komitejas apsekojuma dati ir ne tikai interesanta informācija ziņkārīgajiem, bet nozīmīgs atgriezeniskās saites signāls valsts institūcijām, kuru pienākums ir sekmēt tūrisma attīstību, un uzņēmējiem, kas nodomājuši izvērst savu darbību tūrisma jomā. Rīgai jāsagatavojas tai tūristu plūsmai, kas gaidāma sakarā ar pilsētas 800 gadu jubileju. Šodien pasaulē arvien lielāku īpatsvaru gūst ārzemju tematiskais tūrisms. Tiek apsvērta ideja Rīgu ar UNESCO starpniecību izsludināt par pasaules jūgendstila galvaspilsētu. Tiek lēsts, ka tas varētu Latvijai piesaistīt ap 300000 papildu tūristu, kuru mērķis būtu iepazīt jūgendstila arhitektūru, mākslu. Šos ieceļotājus no visas pasaules varētu interesēt arī citi tūrisma objekti (Gaujas Nacionālais parks, Usmas ezers utt.). Jaunu impulsu gūtu suvenīru ražošana, visdažādākie pakalpojumi. Tas prasītu noteiktas investīcijas, kas izraisītu multiplikācijas efektu. Tas ir viens no daudzajiem piemēriem, kā var veicināt tūrismu un līdz ar to pakalpojumu eksporta attīstību.

39.8.8. Valsts atbalsts Latvijas eksportam

Attīstības nosacījums. Daudzkārt uzsvērām, ka iekšzemes kopprodukta straujš pieaugums ir Latvijas ekonomikas attīstības obligātais nosacījums, sociālās labklājības garants. Savukārt IKP spējā izaugsme prasa investīcijas, investīcijas un vēlreiz investīcijas. Multiplikācijas–akselerācijas mehānisms pēc ķēdes reakcijas principa virzīs tautsaimniecību uz priekšu. Vēlreiz un vēlreiz jāuzsver: Latvijas iekšējais tirgus ir šaurs. Importa invāzija to vēl tālāk sašaurina. Investora motivācija, ienākot Latvijas tautsaimniecībā, saistās ar eksportpreču ražošanu. Investīcijas eksportā ir tas fokuss, kur sanāk kopā visi tie pavedieni, kas mērķtiecīgi virzīti, pateicoties tirgus "neredzamai rokai", un, valsts institūciju vadīti, nodrošinās Latvijas tautsaimniecības drošu uzplaukumu. Naivi būtu uzskatīt, ka pārejas periodā uz tirgus ekonomiku pozitīvie procesi ritēs vienīgi pašplūsmas, pašregulēšanās ceļā.

Privatizācija un eksports. Valstiski vadītais privatizācijas process prasa detalizētu pieeju katram iepriekšējam valsts objektam. Privatizācijas programmai jādod atbilde uz jautājumu, kādas ir investīcijas, kādām eksportprecēm tās ir nepieciešamas? Kādā tirgū kāds būs konkrēto eksportpreču noiets tuvākā un tālākā nākotnē? Ja šāda atbilde nav saņemta un pārbaudīta, privatizācijas programma nav vēl reāli tapusi. Pēc privatizācijas, investoru piesaistīšanas daudzkārt jāpārbauda, vai pieteiktie uzņēmējdarbības plāni nav sapņu pilis, bet praktisks veikums ar taustāmu rezultātu. Līdz ar to valsts uzņēmumu privatizācijas plāni (ja tikai nav runa par uzņēmumu likvidāciju) veido nozīmīgu daļu no LR eksportnozaru attīstības programmas.

Nacionālā programma Nr.1. Tā nav nejaušība, ka starp 12 Latvijas nacionālajām programmām lepno Nr.1 nes Ārējās tirdzniecības valsts programma. Šī programma, par kuras izstrādi un īstenošanu atbild Ekonomikas ministrija, visupirms virzīta uz to valstu loka paplašināšanu, ar kurām Latvijai lietderīgi noslēgt brīvās tirdzniecības līgumu; cits atbildīgs uzdevums bija sagatavot Latvijas iestāšanos PTO vēl 1997. gadā. Minētās nacionālās programmas specifiska izpildinstitūcija ir Latvijas attīstības aģentūra (LAA), kurai uzdots izstrādāt Latvijas eksporta atbalsta programmu, visnotaļ sekmēt tās izpildi.

LAA un Latvijas eksporta atbalsta programma. Eksporta atbalstīšana saistās ar plašu pasākumu loku. Izņemot atsevišķus gadījumus, no šī pasākumu loka ir jāizslēdz tīri protekcionistiski pasākumi, lai Latvija neciestu no pretdarbības pēc sāncenšu principa – aci pret aci, zobu pret zobu.

Kādus galvenos pasākumus paredz Latvijas eksporta atbalsta programma? *Pirmkārt*, piešķirt dotācijas, tātad finansiālu palīdzību tiem Latvijas uzņēmumiem, kam stratēģiskā skatījumā ir eksportpotenciāls, kas ļautu iekarot vietu zem Eiropas tirgus saules. Šī finansiālā palīdzība nav domāta ne tiešām, ne portfeļinvestīcijām. To uzdevums ir segt izdevumus, kas saistīti, piemēram, ar reklāmu, uzņēmējdarbības uzsākšanu ārzemēs, biroju atvēršanu un uzturēšanu, noliktavu saimniecību ekspluatāciju, juridiska rakstura izmaksām utt. Atbalsta summas ir pieticīgas: maksimālais, ko var saņemt uzņēmums savu ar eksportprojektu saistītu uzdevumu segšanai, ir 10 tūkstoši latu. *Otrkārt*, LAA uzdevumi ir šādi:

- nodrošināt efektīvu un starptautiski konkurētspējīgu vidi;
- izmantot Latvijas salīdzināmās priekšrocības galvenajās nozarēs un tirgos;
- nostiprināt atsevišķu uzņēmumu eksportjaudu;
- izstrādāt piemērotu un efektīvu atbalsta pakalpojumu programmu.

Panākumu kritērijs. LAA jau pārdzīvoja vairākas reorganizācijas un pagaidām nevar apgalvot, ka smagais eksporta vezums vērā ņemami izkustējies uz priekšu. Situācija ir visai dīvaina. No vienas puses, tiek apgalvots, ka investīciju piedāvājumu ir atliku likām. No otras puses, neesot vajadzīgais skaits sagatavotu "nobriedušu" investīciju projektu, kur darbu varētu sākt rīt tūlīt pēc brokastīm. Tāpēc nolemts LAA darbību minēto mērķu realizācijai vērtēt pēc šāda kritērija: eksportam no 490 ASV dolāriem uz vienu iedzīvotāju 1995. gadā jāpieaug līdz 800 dolāriem uz vienu iedzīvotāju 2000. gadā. Tas panākams, ik gadus palielinot eksportu par 10%, minētā laika sprīdī eksporta apjomam būtu jāpieaug no 1,23 miljardiem līdz 2 miljardiem dolāru jeb piecos gados 1,63 reizes.

Atlases kritērijs. Gribētāju saņemt eksporta atbalsta dotāciju netrūkst. Kā atlasīt efektīvākus risinājumus un neatkārtot pagātnes kļūdas kredītu piešķiršanas jomā? *Pirmkārt*, īstenot nepārtrauktības principu. No pieredzes ir labi zināms, ka uzņēmumiem ir dažāda sagatavotības pakāpe eksporta uzdevumu risināšanā. Dažāda ir arī atbalsta dotāciju izmantošanas efektivitāte. Līdzekļu piešķiršana ritēs nepārtraukti. Kas būs vairāk izvirzījies, būs arī reālākais kandidāts uz finansiālu palīdzību. Valdīs sāncensības gars. Līderiem nepārtrauktības principa ietvaros būs priekšrocības.

Otrkārt, piešķirot dotācijas perspektīviem projektiem, atlases kritēriji būs šo projektu nozīmīgums Latvijas tautsaimniecībai, tās turpmākajai attīstībai. Izvērtēs jau gūtos sasniegumus, pasākumu rentabilitāti, potenciālos gaidāmos sasniegumus pēc vislielākās pievienotās vērtības kritērija visilgākam laika periodam. Talkā būs jāņem sarežģītais investīciju multiplikators un akselerators, gaidīšanas laiks. Atlase pēc minētiem kritērijiem neiztiks bez aprēķiniem par katra konkurenta investīciju objekta atdeves lielumu. Nedrīkstēs aizmirst nākamo ienākumu diskontēšanas rezultātus, brīžiem jāņem vērā atziņa, ka rītdienas peļņas lats var būt krietni nozīmīgāks, noderīgāks par aizparītdienas latu.

Valsts atbalsts eksporta garantēšanā un finansēšanā. Katrs uzņēmējs eksportētājs sapņot sapņo par lētu kredītu, zemiem nodokļiem un izdevīgu nacionālās valūtas kursu attiecībā pret partneru valūtas kursiem. Eksporta leiputrijas radīšana ikvienam eksportētājam ir praktiski neatrisināms uzdevums. Eksports un imports ir vienas medaļas divas puses. Plusi eksportam var smagi graut importu un otrādi. Pieticīgo iespēju robežās Ministru kabinets 1996. gadā pieņēmis speciālus eksporta atbalsta noteikumus. Šo noteikumu centrā – darbība, kas jāveic valsts akciju sabiedrībai "Latvijas eksportkredīts" – specializētai finansu institūcijai, kas garantē un finansē eksporta un importa darījumus.

AS "Latvijas eksportkredīts" nav labdarības iestāde, bet komercorganizācija, kam jārūpējas par savu atbalsta pasākumu tautsaimniecisko efektu un komerciālu ieguvumu. Šī valsts kredītorganizācija Latvijas eksportētājiem, to ārzemju partneriem, *pirmkārt*, garantē eksportoperācijas; *otrkārt*, finansē (būtībā kreditē) eksportdarījumus. Klientiem tiek nodrošināta iespēja izmantot pēcapmaksu atbilstoši noslēgtiem līgumiem; *treškārt*, nodrošina LR reģistrētos uzņēmumus pret komerciālo, arī politisko risku, kas var apdraudēt eksporta darījumus. Minētā AS, *ceturtkārt*, veicina stratēģiski svarīgu tautsaimniecības nozaru produkcijas jeb pakalpojumu eksportu.

Kredītu piešķiršanas iespējas ir pietiekami plašas. Tos var saņemt eksportētāju bankas (refinansēšanas kredīti), eksportētāji kā īstermiņa, vidēja termiņa vai ilgtermiņa kredītus. AS "Latvijas eksportkredīts" darbību paredzētajos ietvaros nodrošina valsts. Šai nolūkā valsts budžeta likumprojektā ir paredzēti īpaši limitētie līdzekļi. Limitā ietvertie minētie līdzekļi var tikt izmantoti AS "Latvijas eksportkredīts"

saistību izpildē gan kredītu, gan garantiju jomā. Valsts AS "Latvijas eksportkredīts" darījumiem līdz ar to ir apskaužama drošības gaisotne.

Kredīta saņemšanai eksporta preču ražošanai bieži prasa valsts garantiju. Nebūs garantiju – nebūs kredīta. Tā brīžiem izvirzās jautājums. Garantijas piešķiršana atkarīga no finansu ministra, nepieciešams viņa atbildīgais paraksts. Te var sākties grūtības. Vienam ministram liekas, ka kredīts nav pietiekami drošs. Vērtējums ir ļoti subjektīvs. Dažkārt paraksts saistās ar politiskām intrigām. Kredīta likteņlēmēja paraksts prasa stingru valstisku pieeju. Ja valdība lēmusi un Saeima apstiprinājusi noteiktam objektam kredīta valsts garantiju, finansu ministrs nedrīkst rīkoties pēc personīga ieskata. Politiskām kaprīzēm nedrīkst būt vietas.

39.9. Imports

39.9.1. Importa ekonomiskais raksturojums

Preču importa būtība. Imports ir preču iegādes (pirkšanas un pārdošanas) attiecības iekšzemē, kas pamatos aptver ārzemēs ražoto produkciju un sniegtos pakalpojumus. Šis formulējums liecina, ka imports obligāti aptver ne tikai kādā valstī ievestos ražojumus, bet arī ārzemju vai ārzemnieku (kā fizisko, tā juridisko personu) pakalpojumu apmaksu. Šaurāka ir importa nozīme ārējā tirdzniecībā, jo tas aptver tikai produkcijas ievedumu.

Produkcijas imports un tā statistiskā uzskaite. Aprēķinot ārējās tirdzniecības apgrozījumu, LR Valsts statistikas komiteja importa kopapjomā ieskaita:

- preces (produkciju), kas šķērso robežu un deklarētas patēriņam Latvijā, t. sk. ievesto elektroenerģiju un dabasgāzi;
- preces, kas ievestas pārstrādei, uzņemoties saistības par atpakaļizvešanu;
- eksportētās preces, kas ievestas pēc pārstrādes ārvalstīs.

Importā neieskaita tranzītkravas, preces, kas ievestas uz laiku, preces remontam, nomai, diplomātiskajām pārstāvniecībām, humānās palīdzības kravas.

Preču imports parasti tiek uzskaitīts faktiskajās CIF cenās, t.i., iegādes cenās ieskaitot transporta un apdrošināšanas izmaksas līdz importētājvalsts robežai. Importa uzskaitē latos ir tās pašas valūtas kursa problēmas kā eksportā.

Pakalpojumu imports. Pietiekami sarežģīti ir noteikt pakalpojumu importa loku un lielumu. Produkcijas importu fiksē tirdzniecības bilance, bet pakalpojumu importu – maksājumu bilance. Pēdējā atrodam plašu informāciju par to pakalpojumu apmaksu, kas naudas plūsmas veidā atstāj valsti. Var izdalīt divpadsmit pakalpojumu importa pamatveidus: *pirmkārt*, transporta pakalpojumi, ko Latvijas uzņēmumiem un iedzīvotājiem veic ārzemju firmas. *Otrkārt*, analogi sakaru pakalpojumi. *Treškārt*, Latvijas iedzīvotāju ārzemju braucieni (komandējumi, mācības, tūrisms, ārstēšanās). *Ceturtkārt*, celtniecības darbi, ko veic ārzemju uzņēmumi. *Piektkārt*, apdrošināšana ārzemju firmās. *Sestkārt*, ārzemju firmu finansu norēķinu pakalpojumi Latvijas bankās. *Septītkārt*, Latvijas firmu finansu norēķinu pakalpojumi ārzemju bankās. *Astotkārt*, ārzemju firmu datoru un informātikas pakalpojumi. *Devītkārt*, autoru honorāri ārzemniekiem. *Desmitkārt*, ārzemju pakalpojumi izklaides, kultūras, sporta jomā. *Vienpadsmitkārt*, ārzemju pakalpojumi valdībai, citām valsts institūcijām, diplomātiskām pārstāvniecībām, pašvaldībām, politiskām un sabiedriskām organizācijām. *Divpadsmitkārt*, Latvijas kuģu, lidmašīnu, autotransporta remonta pakalpojumi ārzemēs. Daži no minētiem pakalpojumu importa pamatveidiem (ceļojumi, transports) saistās ar produkcijas importu (celtniecības darbi, celtniecības iekārtas, materiāli).

39.9.2. Imports un muitas tarifi

Aizsargvalnis pret importu. Prakse liecina, ka importa aizsargmuitu tarifi tiek lietoti krietni plašāk nekā muitas barjeras eksportā. Tas arī saprotams no motivācijas viedokļa. Muitas nodoklis importā attiecību jomā pilda daudzas funkcijas. *Pirmkārt*, sadārdzina ievedamās preces, tādējādi sargā pašmāju produkciju vietējā tirgū no cenu konkurences. Tas attiecas gan uz patēriņa priekšmetiem, gan investīciju precēm. *Otrkārt*, šādi importa aizsargtarifi ir protekcionisma ieroči un ir pretrunā ar D. Rikardo teorēmu. Saprotams, šādi tarifi atbilst noteiktu ražotāju interesēm. To lobijs vaiga sviedros pūlas panākt to noteikšanu, saglabāšanu. Objektīvi tiek ierobežota konkurence, grauti efektīvas saimniekošanas stimuli. *Treškārt*, ievedmuita var būt vērā ņemams valsts budžeta ieņēmuma avots. *Ceturtkārt*, šie tarifi spēj regulēt importa struktūru. Augsta likme var tikt noteikta luksuspreču importam, prestižām (arī dārgām) automašīnām, alkoholiskiem dzērieniem, tabakas izstrādājumiem, dārglietām, preču grupām, kurām valstī importētājā ir liels pieprasījums. Šinī gadījumā alternatīva muitas nodoklim ir akcīzes nodoklis, kas tāpat spēj labi pildīt valsts kasi. Tas neizslēdz tandēma principu, kad akcīzes nodoklis papildina augstu ievedmuitu un ar divkāršu vilkmi risina vienus un tos pašus fiskālos uzdevumus. *Piektkārt*, ekonomiskas pretrunas un sāncensības var pāraugt politiskā strīdā vai, otrādi, importa tarifi kļūst par politisku ambīciju trumpi un jau tālāk tiek lietoti kā politiskās cīņas zobeni.

Importa tarifu mehānisms. Pieņemsim, ka Vācija kā ES valsts eksportē uz ASV relatīvi lētus tērauda stieņus. ASV tēraudražotāju motivētā reakcija: aizokeāna nekauņām aizšķērsot ceļu uz ASV tirgu ar augstu importmuitu. Shēmā tas izskatās tā.

39.2. shēma

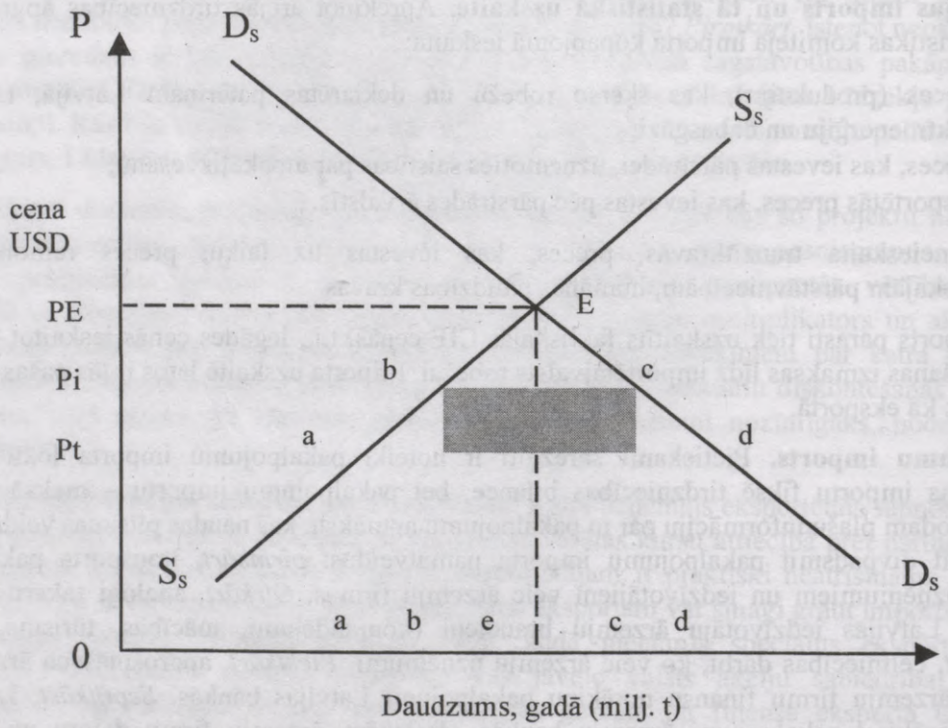

39.2. shēma secīgi raksturo vairākus variantus. *Variants Nr. 1.* ASV tērauda stieņus neimportē. Cena E (PE) raksturo pašmāju pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvaru. Cena ir relatīvi augsta, jo tērauda stieņu ražošana ASV ir mazāk efektīva nekā Vācijā. *Variants Nr. 2.* ASV ievieš importa tarifu katrai tērauda preces vienībai Pi–Pt. Šim solim būs daudz un dažāds sekas. *Pirmkārt,* ievērosim, ka iekšējā līdzsvara cena pretrunā ar iepriekš teikto nevar līdzināties PE, jo brīvās tirdzniecības iespaidā pasaules tirgū iekšējai cenai neizbēgami jālīdzinās zemākajai pasaules cenai, kas konkrētā gadījumā ir Pt. *Otrkārt,* ja cena līdzinās Pt līmenim, tad pieprasījumu raksturo krustpunkts Pt–d, bet piedāvājumu, t.i., pašmāju ražošanu – Pt–a. *Treškārt,* veidojas deficīts a–d, ko nosedz imports. *Ceturtkārt,* imports sakarā ar aizsargtarifu maksās dārgāk, proti, Pi. *Piektkārt,* importā tarifi sašaurinās pieprasījumu pēc tērauda stieņiem. Agrāk šis pieprasījums uz horizontālās ass līdzinājās d, tagad šis pieprasījums aptvers punktu c. *Sestkārt,* papildu ienākumu gūst arī tērauda stieņu ražotāji: produkcijas vienības cena pieaug no Pt līdz Pi. *Septītkārt,* ASV tērauda stieņu ražotājiem rodas stimuls paplašināt produkcijas izlaidi no a līdz b. ASV ražotāju ieinteresētība ieviest importa muitas tarifus ir nepārprotama.

Ieguvums divkāršs: augstāka cena, lielāks ražošanas apjoms. Var arī kaut ko gudru prātu atlicināt lobismam. *Astotkārt,* tautsaimnieciski no ASV kopējā interešu viedokļa pašmāju stieņu ražošanas paplašināšana nozīmē neko citu kā noteiktu resursu pārdalīšanu no efektīvākām nozarēm uz minēto mazākefektīvo. Resursu kopējā tautsaimnieciskā atdeve saruks. *Devītkārt,* zaudētāji būs Vācijas tēraudstieņu ražotāji. Guvumu no importa tarifa gūs ASV budžets, bet ne Vācijas uzņēmēji. Cenas par vienību paliks Pi nemainīgajā līmenī. Imports no Vācijas ies mazumā. *Desmitkārt,* importa muitas tarifs ir tīrs pārdales fenomens. ASV patērētāju ienākumi tiek pārdalīti par labu valstij. Iedzīvotāju mīnuss līdzinās valsts plusam. Kopējā guvuma, "piecepuma" nav. Vēlreiz ir pierādīts, ka protekcionistiski stiķi nav ekonomikas glābšanas riņķis, augšupejas dzenulis. Ekonomiskais *perpetuum mobile* jāmeklē citā jomā. Tas viss nenozīmē, ka selektīvs protekcionisms nespēj nodrošināt pagaidu panākumus. Tikai labi jāapzinās šī panākuma ierobežotība un pagaidu raksturs.

Eksportētāja zaudējumi. Importa muitas ieviešanas dēļ Vācijas eksportētāji ir divkārši zaudētāji. *Pirmkārt,* samazinājies tērauda stieņu eksports. Konkurence saasinās. *Otrkārt,* sarūk eksporta ieņēmums, samazinās dolāru ieplūde. Daļa tirgus tiek zaudēta. Makroekonomiskās sekas ar to vēl nav galā.

Eksportētāja zaudējumi pāraug importētāja zaudējumus. Vācijai jāsamazina imports no ASV (mazāk dolāru, mazāks imports). Tas jau skar resursu sadali pasaules tirgū. Vācijai gribot negribot ir jāsašaurina to ASV preču imports, kur aizokeāna ražotājiem ir priekšrocības. Mazliet vienkāršojot situāciju, secināsim, ka ASV būs spiesta sašaurināt tieši to ražošanu, kam ir visaugstākā efektivitāte, resursu atdeve. Tautsaimnieciski importmuitas sekmē pārorientāciju uz mazāk efektīvu ražotņu attīstību. Tā importaizsargmuitas, kam it kā ir šaurs uzdevums, spēj pāraugt globālā problēmā un sašaurināt pasaules ražošanu. Tā brīvā tirdzniecība, liberālisms un protekcionisms kā pretmeti "aplaimo" cilvēci ar tieši pretējiem augļiem.

39.9.3. Pasaules importa dinamika

Vieniem eksports, otriem (partneriem) imports. Eksports un imports – vienas ārējās tirdzniecības medaļas divas puses. Saprotams, starp valstīm atšķirības var būt ievērojamas. Pasaules mērogā eksports un imports iet kopsolī. Raksturīgi, ka importa dinamikai ir tās pašas salīdzināšanas problēmas kā eksportam. Kādās cenās importa apjomu uztvert? Kā iegūt salīdzināmus rādītājus? Kādu jucekli rada nacionālo valūtu kursu svārstības? Izvirzās jautājums, vai atvērta ekonomika nozīmē reizē totāli brīvu importu? Ne mazāk aktuāls ir jautājums, kādā mērā eksports kompensē importu? Statistika nedod iespēju saņemt atbildi uz visiem izvirzītiem jautājumiem.

Straujš importa kāpums. Ieskatu, kā imports izvēršas līdzās eksportam, sniedz 39.25. tabula. Salīdzinājumam izvēlējāmies ASV ar bagātiem pašmāju resursiem un eksportpotenciālu.

39.25. tabula

ASV ārējā tirdzniecība (mljrd. USD)[1]

	1960		1975		1991	
	Daudzums	% no IKP	Daudzums	% no IKP	Daudzums	% no IKP
Produkcijas un pakalpojumu eksports	25,3	4,9	136,3	8,6	592,5	10,4
Produkcijas un pakalpojumu imports	22,8	4,4	122,7	7,7	621,9	11,0

Citu ainu deviņdesmitajos gados sniedz importa dinamika tanīs valstīs, kam starptautiskās darba dalīšanas dēļ importa loma ir krietni nozīmīgāka.

[1] Campbell R. Mc Conell, Stanly L. Brue. ECONOMICS. Twelfth edition. McGraw–Hill P.c. 1993. P. 698.

39.26. tabula

Atsevišķu valstu importa (produkcijas un pakalpojumu) dinamika faktiskās cenās % pret 1990. gadu[1]

	1992	1994	1995	1996
ASV	121	138	150	160
Lielbritānija	101	101	112	125
Japāna	108	122	138	(vērtējums)
Vācija	108	155	118	151
Francija	107	117	123	(vērtējums)
Nīderlande	110	121	135	–
Beļģija–Luksemburga	105	100	110	–
Austrija	108	105	119	–
Dānija	101	114	122	–
Somija	79	94	100	–
Koreja	127	154	187	–

Būtiskas atšķirības importa dinamikā starp valstīm raksturo ne tikai resursu nodrošinātība, ražošanas daudzveidība, bet arī ekonomiskās izaugsmes temps. Statistika nedod iespēju visām valstīm aprēķināt importa dinamiku salīdzināmās cenās. Tāpēc 39.27. tabulas dati ir nepilnīgi un sniedz tikai orientējošu priekšstatu par importa fiziskā apjoma izmaiņām.

39.27. tabula

Atsevišķu valstu importa dinamika salīdzināmās cenās % pret 1990. gadu[2]

	1992	1994	1995	1996
ASV				
importcenu indekss	100	102	106	107
salīdzināmās cenās	121	135	142	149
Japāna				
importcenu indekss	77	73	71	–
salīdzināmās cenās	140	167	194	
Francija				
importcenu indekss	74	88	99	–
salīdzināmās cenās	144	133	124	

Cenu indekss, kas aptver tikai trīs valstis, nedod pamatu vispārinājumam. Ievērojot ASV importa cenu indeksu līdzās Japānas un Francijas datiem, var vadīties pēc pieņēmuma, ka būtiskas izmaiņas importa cenu līmenī 90. gados nav notikušas. Tāpēc importa dinamika faktiskajās cenās ir tuva dinamikai salīdzināmās cenās. Tikai salīdzinot Japānas datus, vērojam, ka šīs valsts imports salīdzināmās cenās ir pieaudzis par apmēram ceturto daļu. Japānas importa augstie pieauguma tempi atbilst Japānas ekonomikas īpatnībām, dabisko resursu trūkumam.

[1] Statistic Directorate. Monthly Statistic of foreign trade. 1997, february.
[2] Turpat.

39.9.4. Latvijas imports

Veicinoši faktori. Latvijas atvērtā ekonomika ir ne tikai nepārprotams labums, attīstību veicinošs faktors, bet arī auklējams bērns, kam nemitīgi jāseko, neļaujot veikt pārāk straujus sānu lēcienus jeb, citiem vārdiem, braukt no grāvja grāvī.

Latvijas eksports aug gausi, pārvarot ne mazums grūtību, kam ir ne tikai tīri ekonomisks raksturs, bet LR importam vārti ir plaši atvērti. *Pirmkārt*, Latvijā importam ir radīta pozitīva politiska gaisotne. *Otrkārt*, to papildina labvēlīgs muitas režīms. *Treškārt*, Latvijai manāmi trūkst enerģētisko resursu, ko vietējais "auzumotors", koksne, kūdra nespēj aizstāt. *Ceturtkārt*, materiālus, izejvielas, komplektējošās detaļas, plašs investīciju preču klāsts ir jāieved no svešām zemēm. *Piektkārt*, pat visprimitīvākie darba līdzekļi un to rezerves daļas ir importa objekti. *Sestkārt*, importu veicina tas, ka Latvijas iedzīvotāji "izbadējušies" pēc kvalitatīviem ārzemju izstrādājumiem, pievelk produkcijas krāšņais noformējums, dizains. *Septītkārt*, nav ignorējams reklāmas magnētiskais spēks. *Astotkārt*, ārzemju investorus pievelk ieguldījumi tirdzniecībā, kur līdzekļi ātri aprit un pēc tam nemitīgi piesaista importa produkciju. *Devītkārt*, pretstatā dārgo preču klāstam savs pircējs ir arī "second hand" produkcijai. Īpaša loma ir lietoto automašīnu importam no Rietumeiropas valstīm. *Desmitkārt*, lata kursa kāpums pret brīvi konvertējamām valūtām, it sevišķi 1993.–1994. gadā, nostiprināja importa produkcijas konkurences spēju cenu jomā, salīdzinot ar pašmāju ražojumiem. *Vienpadsmitkārt*, trūkumi muitas kontrolē vājināja tos iekšējā tirgus aizsargpasākumus, ko pieļāva starptautiskās vienošanās, piemēram, kvalitātes jomā. *Divpadsmitkārt*, produkcijas importu bija iespējams ieslēgt "netīrās" naudas atmazgāšanas mehānismā. Par kriminālas izcelsmes naudu varēja iegādāties preces eksportam uz Latviju, lai pēc preču realizācijas to absolūti legāli pārskaitītu uz solīdām ārzemju bankām. *Trīspadsmitkārt*, importa izvēršanai galvenais bija tas, ka brīvā ārējā tirdzniecība aktīvi sekoja D. Rikardo modeļa īstenošanai. Tirgus "neredzamā roka" sekmīgi veica savu darbu, it sevišķi apstākļos, kad stingra ārējās tirdzniecības politika neeksistēja un maksājuma bilance bija ārpus kontroles.

Importa kontrabanda. Latvijas nesakārtotās robežas, korupcijas fakti starp robežsargiem un muitas darbiniekiem sekmē plaša mēroga importa kontrabandu. Šī iemesla dēļ faktiskais importa apjoms ir lielāks par oficiālo uzskaitīto. Pirms zināma laika attiecīgo dienestu darbinieki novērtējuši, ka alkoholisko dzērienu nelegālais imports no Vācijas ir piecas reizes lielāks, nekā uzrādīts muitas deklarācijās. Savukārt, pēc Zemkopības ministrijas rīcībā esošās informācijas, 1995. gada pirmajā pusē Latvijā kontrabandas kārtībā esot ievesti ap 82 miljoni olu, salīdzinot ar 1,4 miljoniem olu, ko importēja legāli. Gaļas produktu jomā šajā pašā laika periodā importa kontrabandas apmēram pret muitā fiksēto daudzumu raksturīga attiecība 7:1. Latvijas valdības kurss uz robežu sakārtošanu sekmēs kontrabandas samazināšanu.

39.9.5. Latvijas importa dinamika un struktūra

Produkcijas imports dominē. Pirms importa atsevišķu daļu dinamikas analizēšanas noskaidrosim produkcijas un pakalpojumu īpatsvaru kopējā importā.

39.28. tabula

Produkcijas un pakalpojumu importa īpatsvars % faktiskajās cenās latos[1]

	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Produkcijas imports	84	88	72	78	76	83	79
Pakalpojumu imports	16	12	28	22	24	17	21

Produkcijas imports kā dominante šaubas nerada. Gadu svārstībām ir savi cēloņi. 1995. gads kā komercbanku krīzes gads sekmīgi īstenoja importa kredītus, aizdevumus ar paātrinātu līdzekļu apriti. Nākamajā gadā soli pielika dažādi pakalpojumi, arī tūrisms no Latvijas. 1998. gadā pakalpojumu īpatsvara samazināšanos sekmēja tranzīta sašaurināšanās.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji, 3/2000, 64., 65. lpp.

39.9.6. Produkcijas importa dinamika

Cenu faktors. Tāpat kā eksporta dinamiku arī importa apjoma izmaiņas daļēji regulē atšķirīgu cenu izmantošana. Uzņēmumu grāmatvedība uztver importu faktiskās cenās latos, ņemot vērā Latvijas Bankas noteiktos valūtas kursus. Praktiski norēķini visbiežāk notiek ASV dolāros, Eiropā bieži vien Vācijas markās (turpmāk eiro). Salīdzināmās cenas kalpo, lai valūtu kursu svārstības nesagrozītu priekšstatu par importa fiziskā apjoma izmaiņām.

39.29. tabula

Produkcijas importa dinamika[1]

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Faktiskās cenās tūkst. Ls	634374	919334	1218394	1511214	1794967	1652003	1850243
Faktiskās cenās tūkst. USD	124149	11748974	2218935	2601286	2943328	2823917	3053085

39.29. tabulas importa dinamika 1993. gada vidējās cenās ir tuvāka realitātei nekā faktiskā informācija. Bija jāizmanto dažādi dati, ko sniedz mūsu statistika, lai iegūtu šo nozīmīgo skaitļu rindu. Procentos pret iepriekšējo gadu un pret 1994. gadu produkcijas imports attēlots 33.30. tabulā.

39.30. tabula

Produkcijas importa izmaiņu temps % pret iepriekšējo gadu

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000 g. % pret 1994 g.
Faktiskās cenās Ls	100,0	134,9	138,4	123,7	118,9	92,0	291,6
Faktiskās cenās USD	100,0	140,8	126,9	117,3	113,1	95,9	245,9

Kā jau varēja sagaidīt, salīdzināmās cenas dod mērenāku pieauguma tempu nekā produkcijas imports latos, it sevišķi dolāros. Kārtējo reizi mēs redzam, ka komercbanku krīze visai rosināja importa kredītu piešķiršanu – acīmredzami visdrošāko no kredīta veidiem.

39.9.7. Produkcijas importa pamatstruktūra

Kādiem produkcijas veidiem ir noteicošā loma Latvijas importā? Tas nav ziņkārības jautājums, bet atgriezeniskās saites signāls, kas informē, kādā virzienā jāpilnveido importa politika. Anarhija nebūt nav kārtības māte un palīgs racionālai importa struktūrai.

39.31. tabulas dati pārliecinoši rāda, ka tieši investīciju preču (kapitālpreču) imports plus starppatēriņa preces "pasūta importa mūziku", regulē tā apjomu. Šo preču īpatsvars ir pietiekami stabils. 1996. gada kritums ir labi saprotama reakcija uz komercbanku iepriekšējā gada krīzi, ko var izsekot arī pēc citiem avotiem. Tā saskaņā ar iekšzemes kopproduktu agregēto izlietojumu "Kopējā kapitāla veidošana" 1996. gadā salīdzināmās cenās pieauga, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, par 6,0%, 1995. gadā – par 12,6%. Nepārprotams izskaidrojums ir arī starppatēriņa preču importa īpatsvara stabilitātei. Apstākļos, kad iekšzemes kopprodukts nekādus tīģera lēcienus neveic, bet aug (1996. gadā) palēnītiņām, galvenokārt uz tranzīta rēķina, nav arī pastiprināta pieprasījuma pēc starpprodukta, nav kur likt lietā šo daudzveidīgo preču masu.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji, 3/2000, 87., 97. lpp.
Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 12/2000, 6. lpp.

39.31. tabula

Produkcijas importa pamata struktūra (USD)[1]

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000 (prognoze)
Kapitālpreces	14,7	14,8	14,0	18,3	20,0	19,0	17,5
Starppatēriņa preces	43,4	48,9	49,2	48,1	45,2	47,7	49,5
Patēriņa preces	19,2	21,3	21,5	24,3	26,0	28,1	26,2
Pārējās preces	23,7	15,0	15,3	9,3	8,8	5,2	8,8
Kopā	100	100	100	100	100	100	100

Pieauguma tendence uzrāda patēriņa preču masu. Šis apstāklis ir ar divējādu ievirzi. *Pirmkārt*, paplašināt piedāvājamo importa preču klāstu. Iekšējā tirgus piepildījumā ar precēm no visām pasaules malām mēs droši soļojam Eiropas virzienā. *Otrā* ievirze entuziasmu neizraisa. Ārzemju manta sekmīgi izkonkurē pašmāju ražojumus. Vietējais tirgus arvien sašaurinās tieši vietējiem ražojumiem. Apgalvojumi – paši vainīgi, neprotat ne kārtīgi ražot, ne kārtīgi sacensties – neko nedod. Ir pieņemta "Mazo un vidējo uzņēmumu attīstības nacionālā programma". Darbojas 6 atbalsta centri ar cēlu uzdevumu palīdzēt radīt konkurētspējīgu, tirgus apstākļiem atbilstošu ražošanu. 1997. gadā bija iecerēta garantijas aģentūras darbības uzsākšana. Bija iecerēts, ka tās dibinātāji būs Latvijas valdība un "PHARE". Galvenais aģentūras darba lauks būtu bijis nodrošināt sīkos un vidējos uzņēmumus ar lētiem kredītiem. Tā vēl ir nākotnes mūzika. Jo ātrāk tā sāks skanēt, jo labāk. Pagaidām redzam veikalus veikalu galā, un visi plaukti pilni ar importu. Kādu pašmāju sviesta piku, kāpostgalvu, alus pudeli un minerālūdens lāsi vēl nopirkt var. Lozungs "Pērciet Latvijas preci!" vairāk atgādina saucēja balsi tuksnesī. Patriotismu tirgū nav praktiski iespējams īstenot. Naiva utopija ir "Galdiņ, klājies" ar Latvijas preci bez mērķtiecīga valdības atbalsta. Tirgus atlasē pagaidām līdzina ceļu patēriņa preču importam.

Jāpiemin vēl viena īpatnība. Patēriņa preču importa pieaugums notiek tieši tanī brīdī, kad iekšējais tirgus vērā ņemami sašaurinās. 1996. gadā Latvijas mazumtirdzniecības apgrozījums saruka par 11%. Vienīgais saprātīgais izskaidrojums – pašmāju ražotāji pārdevēji zaudē pircējus.

Kapitālpreču īpatsvars ASV dolāros. 39.31. tabulas informācija pilnībā apstiprina 39.30. tabulas tendences. Kapitālpreču importa īpatsvara samazināšana 1995. gadā un 1996. gadā var turpmākos gados, pateicoties ierobežotām investīcijām, bremzēt iekšzemes kopprodukta pieaugumu. Nav ignorējams arī tāds apstāklis, ka 1996. gadā, salīdzinot ar 1993. gadu, kapitālpreču imports samazinājies latos par 20%, bet ASV dolāros – par 8%. Tanī laikā patēriņa preču imports pieaudzis latos par 40%, bet ASV dolāros par 33%. 2000. gadā sakarā ar eiro kursa būtisko krišanos kritās imports no EMU valstīm.

39.9.8. Produkcijas importa detalizēta struktūra

Šodien Latvijā grūti atrast preci, kas nav ārzemju izcelsmes. Arī svešzemju pārtikas produkti vairs nav retums. Kādreizējais patriotiskais lozungs "Pērciet Latvijas preci!" zaudējis savu nozīmi: pašmāju rūpnieciskais klāsts ir tā sarucis, ka nepieciešama speciālistu brigāde, kas vaiga sviedros meklēt meklētu kaut ko pievilcīgu, kas ražots uz vietas.

Lielas importa preču grupas (kapitālpreces, patēriņa preces, starppatēriņa preces) vēl nedod uzskatāmu priekšstatu, kas visvairāk Latvijā tiek ievests. Aprobežosimies ar divu pēdējo gadu datiem.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji. R.: 3/1999, 155. lpp.

39.3. shēma

Preču grupu īpatsvars produkcijas importā procentos

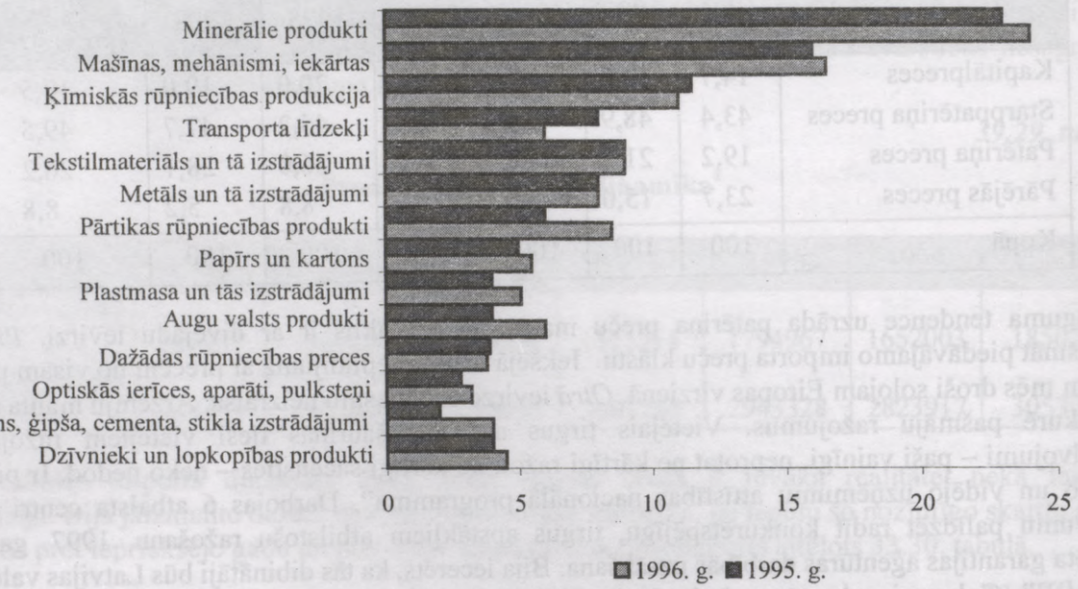

Iedziļinoties 39.3. shēmā, lasītājs pievērsīs uzmanību tam, ka produkcijas importa preču grupas būtiski atšķiras no tām grupām, kas minētas 39.31. tabulā. Uz grupu "kapitālpreces" attiecas tikai mašīnas, mehānismi, iekārtas. Nopietnas grūtības ir savākt pēc 3. shēmas grupām pamatgrupas starppatēriņa preces un patēriņa preces. Tas lieku reizi apliecina, ka atšķirīgi kritēriji grupu (struktūras) veidošanā spēj uzburt citu ekonomisko parādību ainu. Un tomēr kopējās tendences ir vienādas: kapitālpreču īpatsvars pat divu gadu intervālā iet mazumā, patēriņa preču konkurencē iekaro jaunas pozīcijas. Minerālo produktu (degvielas) pirmā vieta ar augošu tendenci izbrīnu nerada. Korekta analīze prasa importa dinamiku sasaistīt ar eksportu.

39.9.9. Produkcijas importa ģeogrāfija

Importa ģeogrāfiju noteicošie faktori. Latvijas importa ģeogrāfiju nevar neiespaidot nesenā pagātne, iepriekšējie importa sakari, stereotipiska pieeja, ka NVS preces ražotas ar tēvu tēvu tehnoloģijām, ka kvalitāte ir zem katras kritikas, bet dizains palicis pagājuša gadsimta 20. gadu līmenī. Tāpēc viena otra viendienas prece no Honkongas liekas pievilcīga tieši kā Rietumu prece (vai te nav sajauktas debesu puses?). Latvijas imports savā zināmā daļā balstās uz dabisku monopolu piegādēm, kam ir gadu desmitiem ilgs stāžs, noregulētas attiecības, pieņemamas cenas, iesakņojusies pieredze. Šīs pretrunīgās tendences rod savu atspoguļojumu produkcijas importa ģeogrāfijā.

39.32. tabula

Produkcijas importa ģeogrāfija, īpatsvars % no kopējā produkcijas importa[1]

	1996		1997	1998		2000 (prognoze)	
	Ls milj.	īpatsvars %	Ls milj.	Ls milj.	īpatsvars %	Ls milj.	īpatsvars %
Pavisam	1278,1	100,0	1582,4	1881,3	100,0	1890,5	100,0
Eiropas Savienība	629,5	49,3	841,2	1039,5	55,33	1017,0	53,8
t.sk.							
Vācija	176,9	13,8	253,2	315,5	16,8	308,2	16,3
Francija	19,8	1,5	124,4	49,9	2,6	54,8	9,9
Lielbritānija	36,2	2,8	139,3	221,3	11,8	228,6	12,1
Dānija	50,3	3,9	37,6	71,0	3,8	132,3	3,0
Zviedrija	100,6	7,9	80,7	253,2	16,8	134,2	7,1
Baltija	153,4	12,0	195,4	143,3	13,9	283,5	15,0
t. sk.							
Igaunija	72,8	5,7	94,6	124,8	6,6	130,4	6,9
Lietuva	80,6	6,3	100,8	118,5	6,3	153,1	8,1
NVS	363,3	25,5	312,1	301,0	16,0	327,1	17,3
t. sk							
Krievija	258,4	20,2	246,9	221,3	11,8	245,3	11,9
Baltkrievija	32,7	2,6	19,5	32,0	1,7	66,2	3,5
Kazahstāna	21,0	1,7	7,1	4,9	0,3	3,8	0,2
Amerika	48,5	3,8	59,1	57,0	3,0	45,4	2,4
t. sk.							
ASV	27,0	2,1	2,7	3,1	0,2	37,8	2,0

39.32. tabula aptver tikai piecus gadus, bet tomēr dod iespēju izsekot virknei tendenču, fiksēt dažas iezīmes, kas raksturīgas Latvijas produkcijas importam. *Pirmkārt*, LR importa partneri ar maziem izņēmumiem ir Eiropas valstis, to uzņēmēji. Eiropas eksportētāji piegādā Latvijai vairāk nekā 90% importa produkcijas. Āzijas īpatsvars eksportā nepārsniedz 3,5%, Amerikas – 2,5%. Eksportētāju un importētāju valstu ģeogrāfiski ierobežotais skaits ir viens no Latvijas ārējās tirdzniecības trūkumiem. *Otrkārt*, manāmi izaudzis imports no Eiropas Savienības valstīm, pozitīvi vērtējami valsts centieni kā pilntiesīgai loceklei iekļauties Eiropas Savienības saimē. *Treškārt*, starp valstīm importētājām strauji kritusies Krievijas loma. Tas prasa rūpīgi izvērstu ārējās tirdzniecības politikas īstenošanu, atteikšanos no politiskās un ekonomiskās "karstas putras strēbšanas" šai valsts ekonomikai tik nozīmīgajā jomā. *Ceturtkārt*, nopietna uzmanība veltījama Baltijas tirgum. 15% kopējā Latvijas importa vēl ir tikai pirmais pieticīgais solis ceļā uz ekonomiski integrēto Baltiju. Mēs atkal atduramies pret asu problēmu: vai Baltijas tirgus izveidi pilnībā uzticēt tirgus "neredzamajai rokai", vai institucionāliem pasākumiem virzīt un vadīt šo integrācijas procesu. Runa nav par priekšrakstiem, diktātu. Baltijas uzņēmēji ir jāstimulē ciešākai sadarbībai. Jāspriež reāli – vislielākās grūtības rada specializācijas un kooperēšanas izvēršana Baltijas valstu telpā.

Sakarā ar Krievijas ekonomisko krahu nopietni samazinājies imports no mūsu Austrumu kaimiņa. Atbrīvojušās vietas tūlīt aizņēma Rietumu firmas. Ieskatu šinī procesā dod 39.33. tabula. Raksturīgs ir minerālo produktu ievērojams pieaugums (+45,8%).

39.9.10. Latvijas produkcijas importa apjoma pieaugums

Kāda produkcija un kāpēc visātrāk iekaro Latvijas tirgu? Pievērsīsimies svarīgākajām precēm Latvijas importā, izmantojot kā salīdzināšanas mērauklu daudzumu. Mēs apzināmies, ka daudzums nav ideāls mērītājs, faktisko apjomu kropļojošās novirzes ir neizbēgamas. Bet daudzums spēj precīzāk pa preču grupām raksturot apjomu nekā lati vai ASV dolāri, kad kursa svārstības līdz ar rādītāju

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. 1/1999, 115., 116. lpp., 11/2000,119. lpp.

lielumu ir pilnīgi neizbēgamas. Svarīgākās preces Latvijas importā nosaka ražošanas resursu esamība saistībā ar darba dalīšanu. Šai sakarībā 1998. gadā Latvijā importēja galvenokārt šādas preces, sk. 39.33. tabulu.

39.33. tabula

Imports no Krievijas 1988. gada sākumā un beigās[1]

	01.98.		12.98.	
	milj. latu	% no importa kopapjoma	milj. latu	% no importa kopapjoma
Minerālie produkti	11,8	57,6	17,2	68,7
Metāli un to izstrādājumi	2,9	14,0	2,4	9,5
Mašīnas, mehānismi, elektriskās iekārtas	1,8	9,0	1,3	5,4
Ķīmiskās rūpniecības un saskarnozaru produkcija	1,8	8,8	1,5	6,0
Transporta līdzekļi	0,6	2,7	0,6	2,4

39.34. tabula

Svarīgākās preces Latvijas importā

	1997. g.	1998. g.	2000. g. pret 1997. g. (prognoze)	
	daudzums	daudzums	daudzums (prognoze)	(%)
Svaiga, atdzesēta vai saldēta liellopu gaļa t (izņemot subproduktus)	3166	2412	3000	94,8
Svaiga, atdzesēta vai saldēta cūkgaļa t (izņemot subproduktus)	2501	4198	3820	152,7
Kafija, kafijas aizstājēji t	3708	3929	4667	128,6
Āboli t	28771	23950	22650	117,4
Margarīns t	8283	14581	13490	162,9
Dabiskie vīnogu vīni t	12399	15352	18682	150,6
Cigaretes t	1747	2499	2765	158,7
Dabas gāze t	1318	1323	41890	418,9
Farmācijas produkcija t	5326	5625	5150	96,6
Krāsošanas ekstrakti, krāsvielas, krāsas, lakas, tepes, mastika t	21167	25763	38190	180,4
Mazgāšanas un tīrīšanas līdzekļi (izņemot ziepes) t	14414	15583	16709	118,0
Jaunas gumijas pneimatiskās riepas vieglajām un kravas automašīnām, autobusiem t	4451	5552	4497	105,7
Tekstila apģērbs un tā piederumi t	2360	2562	2899	122,8
Elektriskās mašīnas un iekārtas tūkst.	19090	22319	24009	125,8
tai skaitā televizori, gab.	23122	80167	80988	350,2
Mēbeles, ieskaitot matračus, gultas piederumus	6748	9569	19888	294,7
Motorbenzīns (izņemot avio) tūkst. t	421		367075	
Dīzeļdegviela tūkst. t	613		289868	
Mazuts tūkst. t	1092		125989	

Par ko klusē tabula? 39.34. tabula nedod pilnu ainu par svarīgākajām precēm Latvijas importā. Katram produkcijas veidam ir sava vēsture, dinamiku noteicoši konkrēti faktori. Kafijas intensīva

[1] Dienas Bizness, 17.02.99.

reklāma veicina kafijas importu, taupot uz citu dzērienu rēķina. Mazāks avīžu pircēju skaits nevar nesamazināt pieprasījumu pēc avīžu papīra. 39.34. tabulā nav ietverti datori. Tam ir savi iemesli. Datoru importā "zvaigžņu gads" bija 1994. gads. Tā laikā šīs vismodernākās tehnikas vienību skaits pieauga 4,3 reizes. Bet jau nākamajā gadā datoru un bloku imports vienībās saruka gandrīz 400 reizes, bet latos pieauga 1,6 reizes. 1996. gadā importēto datoru skaits palielinājās par 68 vienībām (+32%).

39.34. tabulā nav fiksēti tie produkcijas veidi, kuru importa daudzums ir pamatos stabils, piemēram, dzelzs un tērauds, melno metālu izstrādājumi, elektriskās mašīnas un iekārtas, organiskie ķīmiskie savienojumi, apelsīni, banāni. Apstākļos, kad iekšzemes kopprodukts un patēriņa preču realizācija būtiski nemainās, importēto starppatēriņa preču un patēriņa preču daudzums pa gadiem ir kopumā stabils.

Vēlreiz par kontrabandu. Kontrabandas iespaids uz importu nav ignorējams. Tā ir nopietna ekonomiska, reizē fiskāla problēma, kas rada ne mazums galvassāpju tiesībsargājošiem orgāniem, tiem, kam jāatbild, lai robeža būtu "necaurspīdīga". Bet, ja kontrabandas produkcijas daudzums ir relatīvi "stabils", tas uz importa gada rezultātu dinamiku vērā ņemamu iespaidu neatstāj.

39.9.11. Pakalpojumu importa dinamika

Pakalpojumu importa apjoms aug. Pirmo ieskatu par pakalpojumu importu mēs guvām 39.35. tabulā, kur lasāma informācija par pakalpojumu īpatsvaru kopējā importā gadu gaitā. Pilnīgākai problēmas analīzei jābalstās uz informāciju par pakalpojumu importa dinamiku.

39.35. tabula

Pakalpojumu importa dinamika % pret iepriekšējo gadu[1]

	1994	1995	1996	1997	1998
Ls	100	124,1	84,6	101,9	97,3
USD	100	132,2	81,0	94,5	93,8

Pakalpojumu importa pieaugums jāvērtē kā ievērojams: 1998. gadā, salīdzinot ar 1994. gadu, tā apjoms palielinājās latos 2,1 reizes, ASV dolāros šis pieaugums ir atbilstoši 2,5 reizes. Atliek noskaidrot, kādi konkrēti importa pakalpojumi nodrošināja šo dinamiku. Galvenie faktori ir tranzīts, celtniecība, sakari, apdrošināšana, datoru un informātikas pakalpojumi.

1995. gada pakalpojumu importa kritumu izskaidro komercbanku krīzes jo daudzās negatīvās sekas. 1996. gads liecina par tranzīta būtisku pieaugumu. Tā ir liecība, ka zināmas naudīgas aprindas komercbanku krīzi pamatos pārvarējušas un uzņēmējiem ir naudas līdzekļi importa pakalpojumiem. 1998. gada pakalpojumu importu samazināja Krievijas krīze.

Produkcijas importa un pakalpojumu importa raksturojums dod iespēju kaut īsi noraksturot Latvijas kopējo importu.

39.9.12. Latvijas kopējā importa raksturojums

Kopējā produkcijas un pakalpojumu importa dinamika rada iespēju noskaidrot gan šī importa absolūto lielumu, gan tā pieaugumu. Tas nepieciešams, lai raksturotu un aktīvi veidotu Latvijas ārējās tirdzniecības bilanci un tālāk LR maksājumu bilanci.

39.36. tabulas informācijai faktiskajās cenās ir dažādas novirzes, kas izriet gan no latu, gan no ASV dolāru kursa konkrētām izmaiņām. Lai cik nozīmīgas arī būtu faktiskās cenas uzņēmējdarbības kopējo rezultātu novērtēšanā, reālāku priekšstatu par importa dinamiku dod šī importa apjomu pretstatīšana salīdzināmās cenās. Izskaitļot kopējā importa dinamiku salīdzināmās cenās ir pietiekami sarežģīti.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji. 3/1999, 57. lpp.

Pirmkārt, nav garantijas par informācijas precizitāti. *Otrkārt,* paliek valūtas kursa svārstību problēma. Pie labas gribas var pēdējo izslēgt. Tas prasīs papildu pārrēķinus. Lai veidotu kopimporta dinamisku rindu salīdzināmās cenās, jābūt uzskaitei salīdzināmās cenās. Tādu uzskaiti neatrodam. Tāpēc jāaprobežojas ar faktiskām importcenām, kas ir praktisks pamats cenām mazumtirdzniecībā.

Importa tendences. 39.36. tabula rāda, kādas preču grupas imports pieaug visstraujāk.

39.36. tabula

Importa struktūra %[1]

	Kapitālpreces	Starppatēriņa preces	Patēriņa preces	Pārējās preces	Kopā
1994	147	43,7	19,1	22,6	100
1995	14,8	48,9	21,3	15,0	100
1996	14,0	49,2	21,5	15,0	100
1997	18,3	48,1	24,3	9,3	100
1998	20,0	45,2	26,0	8,8	100
1999	19,0	48,7	28,1	5,2	100
2000 (prognoze)	18,0	49,8	26,3	6,0	100

Tabulas skaitļi rāda, ka importā ir divas izteiktas tendences: kapitālpreču un patēriņa preču pieaugums. Konkurence arvien aktīvāk izstumj pašmāju ražojumus. Pilnīgi nenormāli ir tas, ka jāimportē gaļa, rudzi.

Imports un iekšzemes kopprodukts. Mēs jau pieminējām importa lielo nozīmi Latvijas tautsaimniecībā. Nepiedodami būtu atstāt novārtā vēl vienu būtisku aspektu. Noskaidrosim, kā kopējais imports saistās ar Latvijas iekšzemes kopprodukta izlietojumu. Atgādināsim klasisko formulu, ka IKP = C + G + I + E, kur IKP = iekšzemes kopprodukts; C = privātais patēriņš, G = valsts patēriņš; I = investīcijas; E = tīrais eksports (eksports mīnus imports). Citiem vārdiem, imports "aprij" no izlietojuma viedokļa daļu IKP, jo lielāks būs imports, jo, pastāvot pārējiem vienādiem nosacījumiem, mazāks būs tas faktiskais IKP lielums, ko iedzīvotāji varēs iztērēt. Ieskatu šinī problēmā sniedz kopējā importa īpatsvars IKP, ko uzskaita kā pievienotās vērtības kopsummu visā tautsaimniecībā.

39.37. tabula

Kopējā importa īpatsvars % kopējā Latvijas IKP[2]

	1996	1997	1998	1999	2000 prognoze
Imports faktiskās cenās Ls	59,0	60,6	60,0	48,3	44,4

Importa īpatsvara tendence IKP nespēj iepriecināt lasītāju ne sirdī, ne prātā. Imports nekaunīgi "apēd"" augošo daļu no Latvijā izlietotā IKP.

Jaunas darba vietas ārzemēs. Apmēram pusi no katra Latvijā nopelnītā ienākuma lata mēs atdodam importam, ārzemju veikumam. Tā nebūt nav nevainīga tirdznieciska operācija. Augot importam, mēs ārzemēs rodam jaunas darbavietas, tur tiek saņemta darba alga, peļņa, sociāli maksājumi, budžeta ieņēmumi. Multiplikācijas–akselerācijas mehānisms, kuru iesākam ar saviem importa pirkumiem tepat Latvijā, izvēršas aiz mūsu valsts robežām. Nav jābūt cietpaurainiem un nenovīdīgiem egoistiem, kas vāc visu savā ķešā. Ārējā tirdzniecība ir divvirzienu kustība: mēs jums, jūs mums. Bet ir robežas, kas makroekonomikā ir jārespektē.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji, 3/2000, 153.,154. lpp.
[2] Latvijas makroekonomiskie rādītāji, 12/1998, 28. lpp.

39.38. tabula

Kā kopējais imports samazina tīro eksportu, Latvijas IKP ikgadējo izlietojumu faktiskajās cenās

	Eksports	Imports	Saldo	IKP samazinājums %
1994	938681	905411	33270	
1995	1101040	1957759	–856719	
1996	1440077	1668810	–228733	
1997	1186800	1582400	–395600	12,1
1998	1248100	1881300	–633200	17,6
1999	1204900	1723900	–419200	10,6
2000 (prognoze)	1339200	1885400	–544200	14,3

Kur nopirkt Latvijas preci? No 1995. gada izzudis Latvijas tīrais kopējais eksports, bet parādījies tīrais kopējais imports: ārējā tirdzniecībā (ieskaitot pakalpojumus) 1996. gadā tas samazināja Latvijas IKP no izlietojuma viedokļa par Ls 230 milj. Vai tādēļ jāuzceļ protekcionisma cietokšņi, kas apturētu importa tālāko invāziju? Nekādā gadījumā! Tas bremzēs kopējo attīstību. Mūsu dzīve kļūtu vienmuļi pelēcīga. Svarīga ir perspektīva, it sevišķi Latvijas eksporta un importa likteņi sakarā ar iespējamo iestāšanos ES saimē kaut kad šā gadu tūkstoša sākumā. Lieli importa apjomi mūsdienu progresa apstākļos var būt nepārprotams labums, ja spēcīgi attīstās eksports. Eksporta un importa samērs, ārējās tirdzniecības bilances saldo, lūk, problēmas, kam jābūt valsts ekonomiskās politikas uzmanības centrā. Var jau gulēt uz auss, saudzēt nervus, miegaini un vienaldzīgi gaidīt, ko ārējā tirdzniecībā, pakalpojumu jomā darīs tirgus "neredzamā roka". Būt miegamicei ir ērti. Bet miegamices liktenis mūs diez vai apmierinās!

39.9.13. Latvijas ārējās tirdzniecības bilance

Vai jābūt eksporta un importa līdzsvaram? Viennozīmīgas atbildes šim jautājumam nav. Var atbildēt izvairīgi. Zināmos apstākļos šāds makroekonomiskais līdzsvars būtu vēlams. Varētu jau pasapņot, lai eksports pārsniegtu importu. Latvijai šāda perspektīva tuvākā laikā "nedraud". *Pirmkārt,* ārējās tirdzniecības bilance ir maksājumu bilances organiska daļa un autonomi nav izvērtējama. *Otrkārt,* jo lielāks ir tīrais eksports, jo lielāks būs tas IKP, kas kalpos Latvijas iedzīvotāju izlietojumam. *Treškārt,* manevru iespējas ar eksporta un importa apjomiem ir atkarīgas no nacionālās valūtas konvertējamības rakstura (pastarpināta caur maksājumu bilanci). *Ceturtkārt,* ārējās tirdzniecības bilance ir lēšama visupirms faktiskās cenās latos. Ņemot vērā, ka ASV dolāri (Eiropā daļēji arī Vācijas markas) ir ārējās tirdzniecības norēķinu līderis, analizējama ārējās tirdzniecības un maksājumu bilance arī ASV dolāros.

Imports aug straujāk par eksportu. 39.39. tabulas dati rāda: *pirmkārt,* imports aug ievērojami straujāk par eksportu; *otrkārt,* ārējās tirdzniecības negatīvais saldo uzrāda nepārprotamu augšupejas tendenci; *treškārt,* negatīvais saldo arvien aug. Pilnīgāku ainu par ārējās tirdzniecības bilanci sniedz kopējā eksporta un kopējā importa pretstatījums (produkcija + pakalpojumi), attiecīgo informāciju satur 39.39. tabula.

39.39. tabula

Latvijas ārējās tirdzniecības ārējā bilance faktiskajās cenās Ls tūkst. [1]

	Produkcijas eksports	Produkcijas imports	Saldo	Imports % pret eksportu
1994	571311	739834	–16834	126%
1995	721686	1028050	–306363	142%
1996	819726	1259765	–440039	148%
1997	1068641	1562152	–493511	147%
1998	1068915	1881375	–712460	175%
1999	1008300	1723900	–713600	171%
2000 (prognoze)	1101600	1885900	–784300	171%

Pakalpojumu eksports pārsniedza pakalpojumu importu no 1992. gada līdz 1994. gadam un nodrošināja kopējai ārējai tirdzniecībai (ieskaitot pakalpojumus) pozitīvu saldo. No 1995. gada situācija mainījās. Produkcijas imports pieauga tik strauji, ka pat pakalpojumu eksports, piemēram, tranzīta pieaugums neglāba tīro eksportu. Makroekonomiskais līdzsvars ārējās tirdzniecības jomā bija nopietni iedragāts. Tomēr tā atjaunošana nebūt nav šaurs lokāls uzdevums. Ir ne mazums rezervju, lai stāvokli uzlabotu. Galvenā problēma paliek Latvijas preču (produkcijas un pakalpojumu) konkurētspēja kā iekšējā, tā ārējā tirgū. Mazāknozīmīgs jautājums saistās ar apstākli, ka Latvijas iedzīvotāji ārzemju braucienos tērē vairāk naudas nekā ārzemnieki Latvijā. Atgādināsim, ka no sīkiem strautiņiem galu galā satek liela upe.

Ārējās tirdzniecības bilance ASV dolāros. Starptautiski salīdzinājumi, plaši piekopta norēķināšanās dolāros ārējās tirdzniecības darījumos padara lietderīgu Latvijas ārējās tirdzniecības bilances izskaitļošanu arī ASV dolāros.

39.40. tabula

Latvijas ārējās tirdzniecības bilance tūkst. USD faktiskajās FOB cenās[2]

	Eksports	Imports	Saldo	Imports % pret eksportu
1994	989724	1241491	–251767	125,4
1995	1304536	1748974	–444438	134,0
1996	1443070	2218935	–735865	153,8
1997	1671487	2601286	–929799	155,6
1998	1811168	3047356	–1230188	168,3
1999	1723809	2823917	–144142	163,8
2000 (prognoze)	1954900	3099585	–114468	158,6

Salīdzinot 39.39. tabulas datus ar 39.40. tabulas datiem, redzam, ka negatīvais saldo ASV dolāros procentos ir aptuveni tāds pats kā latos.

Principiāli jaunu informāciju 39.40. tabula mums nesniedz: produkcijas ārējā tirdzniecībā Latvijas pozīcijas arvien novājinās, negatīvais saldo nepārprotami aug.

39.39. tabula raksturo kopējo ārējo tirdzniecības bilanci, kas bez produkcijas aptver arī pakalpojumu eksportu un importu. Jaunu secinājumu nav. Pozitīvā pakalpojumu bilance, it sevišķi jau daudzkārt pieminētais tranzīts, spēja līdz 1994. gadam ieskaitot noturēt kopējās ārējās tirdzniecības bilances pozitīvo saldo. 1995. gadā negatīvais saldo jau līdzinājās –5,4%, 1996. gadā –16%, 1998. gadā –17%. Šī negatīvā tendence ārējās tirdzniecības bilancē ir apstādināma tikai ar eksporta aktivizēšanu. Pat

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji. 3/1996, 40., 2/2000, 96., 97. lpp.,
[2] Latvijas makroekonomiskie rādītāji. 2/2000, 96., 97. lpp.

panākot pozitīvu saldo, problēmai nedrīkst pielikt punktu. Ārējās tirdzniecības bilance organiski iekļaujas maksājumu bilancē.

Ārējās tirdzniecības tendence. Pamattendence – imports ar dažiem pārtraukumiem apsteidz eksportu. 1997. gada pirmajā pusgadā imports gan latos, gan ASV dolāros ievērojami pārsniedz eksportu. Pozitīva iezīme ir tā, ka eksporta pieauguma temps procentos apsteidz importa pieauguma tempu. Gada rezultātā imports atkal apsteidz eksportu. Aina atkārtojās 1998. gadā. Negatīvā tendence saglabājās līdz gadu tūkstoša beigām. 2000. gada eksports un imports pieauga vienādi par 12%.

39.10. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Starptautiskā tirdzniecība – tirdzniecība starp suverēnām valstīm.
2. Starptautiskā darba dalīšana – ražošanas resursu visai nevienmērīgs sadalījums starp valstīm; to ģeopolitiskais stāvoklis liek vienām valstīm pievērsties vienu produkcijas veidu ražošanai, pakalpojumu sniegšanai citām valstīm, tām savukārt specializējoties citu produkcijas veidu ražošanā un pakalpojumu sniegšanā.
3. Starptautiskā kooperēšanās – ievērojot starptautisko darbu dalīšanu, valstis gala produkta ražošanai ir spiestas sadarboties (kooperēties), piegādājot cita citai nepieciešamos pusfabrikātus, detaļas, kurināmo utt.
4. D. Rikardo (1772–1823) modelis – paredz, ka valstis specializējas to produkcijas veidu ražošanā, kuru ražošanas izmaksas ir zemākas par analogu preču ražošanas izmaksām citās valstīs; pretējā gadījumā dotajai valstij šī prece nav jāražo, bet jāieved no valsts, kur ražošanas izmaksas ir zemākas.
5. Ārējās tirdzniecības preču plūsma – sastāv no eksporta un importa kopapjoma.

   Eksports:
   - preces, kas izvestas realizēšanai ārvalstīs;
   - preces, kas izvestas pārstrādei ārvalstīs, uzņemoties saistību par atpakaļievešanu;
   - importētas preces, kas pēc pārstrādes izvestas uz ārvalstīm;
   - reeksports, t.i., patēriņam Latvijā importētas preces, kas izvestas atpakaļ uz ārzemēm;
   - ārzemju ieceļotāju izdevumi Latvijā.

   Imports:
   - preces, kas deklarētas patēriņam Latvijā;
   - preces, kas ievestas pārstrādei, uzņemoties saistības par atpakaļievešanu;
   - eksportpreces, kas ievestas pēc pārstrādes ārzemēs;
   - Latvijas izbraucēju izdevumi ārzemēs.
6. Ārējās tirdzniecības bilance – eksporta un importa uzskaite un salīdzinājums, nosakot starpību (± saldo).

39.11. Secinājumi

Starptautiskā tirdzniecība, kuras pamats ir starptautiskā darba dalīšana un specializācija, būtiski iespaido pasaules ekonomisko attīstību. Panākumi vai neveiksmes šinī jomā regulē valstu ekonomisko attīstību, bieži vien ir likteņnoteicējs valstu ekonomikas augšupejā vai lejupslīdē.

Likumsakarīgi, ka pastāv vairākas teorijas, kas pēc dažādiem kritērijiem izvērtē starptautiskās tirdzniecības lomu pasaules globālajā attīstībā. Sevišķa nozīme eksporta un importa apjomu noteikšanā ir D. Rikardo modelim. Valstij jāspecializējas to ražojumu izgatavošanā, kuru ražošanas izmaksas, resursu izlietošana ir viszemākās. Pretējā gadījumā preces ieteicams importēt.

Ārējās tirdzniecības politikai raksturīgi divi virzieni. Pirmais virziens – brīvā tirdzniecība, kad eksportam un importam kādā valstī nav nekādu šķēršļu (ne administratīvu, ne ekonomisku, ne politisku). Uzņēmēji pēc sava ieskata, ievērojot savu motivāciju, brīvi eksportē un importē jebkuras preces. Otrais virziens – protekcionisms, kas kalpo vietējā tirgus aizsardzībai, nodrošina priekšrocības pašmāju ražojumiem un pakalpojumiem. Protekcionisma ieročiem ir plašs klāsts (kvotas, nodokļu atlaides, lēti kredīti – līdz pat noteiktu preču importa aizliegumam).

Mūsdienu ārējā tirdzniecība balstās uz tām priekšrocībām, ko sniedz brīvā tirdzniecība. Zemākas ražošanas izmaksas ir pamats plašam tirgum un sekmē cenu pazemināšanos, tātad mazāks resursu izlietojums ir pamats augstākam dzīves līmenim. Brīvā tirdzniecība ir nozīmīga Pasaules tirdzniecības organizācijas (PTO) un Eiropas integrācijā (ES). Vispasaules konkurencē visi ir vienādi. Tas veicina progresu, noārda mākslīgas priekšrocības.

Valstis pēc sava attīstības līmeņa, pēc potenciālām iespējām konkurencē nebūt nav vienādas. Tāpēc konkrētā gadījumā imports var nest ļaunumu vai ļaunuma draudus. Šī iemesla dēļ viena no PTO un ES prasībām ir valstīm pieņemt speciālu iekšējā tirgus aizsardzības likumu. Tradicionālās protekcionisma zāles: importa kvotas, augsti muitas tarifi, brīžiem arī subsīdijas, dotācijas.

Preču eksports sastāv no divām daļām: ražojumu eksports un pakalpojumu eksports. Latvijas eksportā tieši pakalpojumu eksports ir nozīmīga eksporta nozare. Pasaules preču eksports līdz ar tehnisko progresu aug straujā tempā. Tā laika posmā no 1928. gada līdz 1986. gadam produkcijas eksporta apjoms pieaudzis 6 reizes. Sevišķi strauji kā eksports, tā imports ir audzis pēc 1995. gada, gandrīz līdzsvarojoties pasaules mērogā. Imports tikai nedaudz pārsniedz eksportu. Analizējot eksporta un importa dinamiku, obligāti jāievēro, kāds ir eksporta un importa indekss. Tikai ievērojot šos indeksus, ir iespējams iegūt salīdzināmus ārējās tirdzniecības rādītājus.

Importa pozitīvais vai negatīvais saldo, eksporta un importa cenu indeksi dažādās valstīs ir ļoti atšķirīgi. Tāpēc analīzes nolūkos veidojamas valstu grupas ar līdzīgām iezīmēm. Tā mēdz kopīgi analizēt attīstītās valstis, ES, NVS Āzijas jaunindustriālās valstis.

Latvijas IKP pieaugums cieši saistīts ar valsts eksporta attīstību. Keinsa IKP izlietojuma formula C+G+I+E, kur E ir ārējās tirdzniecības saldo, to uzskatāmi rāda. Vienlaikus Latvijas eksports ir saistīts gan ar ārzemju, gan iekšzemju investīcijām. Ievērojot Latvijas iekšējā tirgus šaurību, investīcijas galvenokārt tiek izmantotas eksportpreču ražošanai. Latvija kā tranzīta un tūrisma zeme vairo eksportu minētājās jomās. Latvijas eksporta ikgadējie pieauguma tempi kopš 1995. gada ir ar plusa zīmi un kopumā augsti – no +7% līdz +10%. Krievijas krīze šo rādītāju 1999. gadam pasliktināja. Eksports uz Krieviju 1999. gada pirmajā pusgadā sarucis, pēc neoficiālām ziņām, piecas reizes. Bartera īpatsvars ir neievērojams. Eksporta samazināšanai ir tālejošas negatīvas sekas. Tiek zaudētas darba vietas, samazinās nodokļu maksājumi, sarūk pašmāju investīcijas un tiek atbaidīti ārzemju investori. Dž. M. Keinsa multiplikators sāk darboties pretējā virzienā, samazinot IKP pieaugumu augošā apmērā. Negatīvu iespaidu uz eksportu Krievijas virzienā atstāj tīri politiskais faktors. Latvijas oficiālais atbalsts NATO uzlidojumiem Serbijai politisko klimatu ārējās tirdzniecības jomā nekādi neuzlabo. Iestāšanās PTO un kaut kad nākotnē ES nesīs eksporta augļus pēc relatīvi ilga laika. Tranzītpārvadājumi dzelzceļa transportā 1998. gadā samazinājās par 10%, caur ostām par 4%.

Nozīmīga ir Latvijas eksporta nozaru struktūra. Vismazākais īpatsvars ir kapitālprecēm. Tieši kapitālpreces dod vislielāko pievienoto vērtību uz resursu vienību, vairāk nekā puse eksporta ir starppatēriņa preces, trešā daļa – patēriņa preces. Izvedot neapstrādātu koksni, Latvija cieš lielus zaudējumus jeb, pareizāk, negūst pievienoto vērtību, muitas nodokli, ko varēja iegūt, ja koksne tiktu pārstrādāta.

Politiski nozīmīga ir Latvijas eksporta ģeogrāfija. Latvijas preces atrod arvien plašāku noietu Rietumos. Krievijas finansu un banku krīze uz vairākiem gadiem sašaurināja Krievijas un NVS valstu tirgu kopumā. Šis tirgus ir arī politiski nedrošs. Cenšoties normalizēt Latvijas attiecības ar Krieviju, vienlaikus labi jāapzinās, ka balstīt valstī eksporta stratēģiju uz šo tirgu būtu bīstams pasākums. Jauni tirgi ar valsts atbalstu būtu jāmeklē Āzijā, Āfrikā, Dienvidamerikā. Vienlaikus maksimāli jāizmanto visas tās iespējas, ko sniedz "iekšējā tirgus aizsardzības likums", dalība PTO.

Latvijas preču eksports, kas 1998. gadā daudzās pozīcijās gājis mazumā, ir jāīsteno vienlaikus ar saprātīgu importa politiku. Cīņa par mazāku negatīvo saldo ir un paliek Latvijas ekonomikas stratēģisko mērķu darba kārtībā.

Valstu ekonomiskā attīstībā importam ir tāda pati nozīme kā eksportam. Tās ir ārējās tirdzniecības bilances divas puses. Obligāti jāatšķir produkcijas eksports un pakalpojumu imports. Var veidot gan produkcijas ārējās tirdzniecības, gan kapitālrūpniecības bilanci. Parasti lietotie termini nav zinātniski pietiekami korekti. Parasti klasifikācijā lieto angļu valodas terminu "goods and services", ko tulko kā "preces un pakalpojumi". Bet pakalpojumi ārējās tirdzniecības bilancē arī ir preces. Tāpēc latviešu valodā korektāk būtu lietot terminu "produkcija un pakalpojumi". Tur, kur angļu valodā lieto "goods and service", latviešu valodā adekvāta ir kategorija "prece". Tas jāievēro, analizējot plašāku un šaurāku ārējās tirdzniecības bilanci, proti, bilanci ar vai bez pakalpojumiem preču formā.

Ar importa ierobežojumiem politiķi parasti saista iekšējā tirgus aizsardzību. Šīs aizsardzības ieroči ir muitas tarifi, subsīdijas, kvotas, licences. Šie ieroči ir no protekcionisma ieroču arsenāla un kavē brīvo preču kustību, ierobežo konkurenci. Valstīm ir visai atšķirīgs ekonomiskās attīstības līmenis. Tāpēc brīžiem jāatkāpjas no brīvā importa un jābalstās uz "iekšējo tirgus aizsardzības likumu". Jo augstāks ir valsts attīstības līmenis, potenciālās augšupejas iespējas, jo brīvāks no ierobežojumiem var būt imports.

Latvijā imports strauji apsteidz eksportu. Iestāšanās PTO un nākotnē ES nenozīmē, ka Latvijai ir liegti pasākumi, kas sargā tradicionālās pašmāju nozares un produkciju no citu valstu eksporta.

Importa tendence ir arvien straujāk apdzīt eksportu. Ir divi ceļi, kā šo tendenci pārtraukt. "Vecmodīgais" ceļš – muitas barjera, kvotas, licences, subsīdijas, kas lielā mērā saistās ar administratīvām svirām. Otrais ceļš ir strauji kāpināt eksportu, kas atzīstams par krietni progresīvāku. Pa šo ceļu ar valsts atbalstu jāiet Latvijai. Jo lielākā mērā ir apstrādāta eksportējamā produkcija, jo izdevīgāk tas ir no IKP veidošanas viedokļa. Tāpat ir izdevīgi importēt neapstrādāto jēlvielu, lai apstrādi veiktu pašu mājās. Šodien importa augošais pārsvars pār eksportu vēl briesmas Latvijas ekonomikai nerada. Bet šī importa apsteigšanas tendence nevar būt bezgalīga. Šodien Latvijas Bankai ir pietiekami lielas rezerves, lai nosargātu lata stabilitāti starptautiskos norēķinos. Tomēr nedrīkst snaust un nesekot tirdzniecības bilancei. Parīt un aizparīt situācija var mainīties, brīvi konvertējamās valūtas var pietrūkt, un lielā devalvācija kļūs par neizbēgamu pasākumu ar visām no tā izrietošām negatīvām sekām. Savlaicīgi jāveic aizsargsoļi, lai līdzinātu ārējās tirdzniecības bilanci. Vēl nopietnāka un sarežģītāka problēma ir nosargāt Latvijas maksāšanas bilanci no negatīva saldo.

39.12. Pamatterminu tulkojums

Ārējās tirdzniecības bilance	*foreign trade balance*	внешнеторговый баланс
Ārējie ekonomiskie sakari	*external economic relations*	внешнеэкономические связи
Āzijas jaunindustriālās valstis	*Asian new–industrial*	новоиндустриальные государства Азии
Brīvā tirdzniecība	*free trade*	свободная торговля
Brīvās tirdzniecības priekšrocības	*advantages of free trade*	преимущество свободной торговли
Brīvostas	*free ports*	свободные порты
Cenu deflators	*price deflator*	дефлятор цен

Darbietilpība	*labour – intensity*	трудоемкость
Dempings	*dumping*	демпинг
Diversifikācija	*diversification*	диверсификация
Eksportcenu indekss	*export unit value*	индекс экспортных цен
Eksportpreces: ražojumi un pakalpojumi	*export commodities production and services*	экспортные товары: изделия и услуги
ES valstis	*EU countries*	страны ЕС
Iekšējā tirgus aizsardzība	*internal market protection*	защита внутреннего рынка
Ievedmuitas	*import duty*	таможенные тарифы воза
Importcenu indekss	*import price index*	индекс импортных цен
Izvedmuitas	*export duty*	таможенные тарифы вывоза
Jaunattīstības valstis	*developing countries*	развивающиеся страны
Kapitālietilpība	*capital intensity*	капиталоемкость
Kvotas	*quotas*	квоты
Latvijas eksporta dinamika un struktūra	*dynamics and structure of Latvia export*	структура и динамика латвийского экспорта
Latvijas izstrādājumi – eksporta rezerves	*reserves exports of Latvia productions*	резервы Латвийского экспорта продукции
Licences	*licenses*	лицензии
Muitas tarifi (nodokļi)	*customs tariffs (taxes)*	таможенные тарифы (налоги)
Pakalpojumu eksporta rezerves	*reserves exports of services*	резервы экспорта услуг
Pakalpojumu eksports	*exports of services*	экспорт услуг
Paneiropas kumulācija	*pan European cumulating*	паневропейская кумуляция
Preču eksports	*commodity exports*	экспорт товаров
Privatizācija un eksports	*privatization and export*	приватизация и экспорт
Produkcija un pakalpojumi kā prece	*production and services as commodities merchandise*	продукция и услуги как товары
Produkcijas importa dinamika	*dynamics of production import*	динамика торгового импорта
Produkcijas importa ģeogrāfija	*geography of production import*	география импорта
Produkcijas importa struktūra	*structure of production import*	структура торгового импорта
Protekcionisms	*protectionism*	протектционизм
Ražojumu eksports	*production exports*	экспорт изделий
Specializācija	*specializations*	специализация
Starptautiskā darba dalīšana	*International division of labour*	международное разделение труда
Subsīdijas	*subsidies*	субсидии
Valsts atbalsts eksportam	*Govemmental exports support*	государственная поддержка экспорта

39.13. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāpēc attīstās starptautiskā darba dalīšana un specializācija?
2. Kas nosaka ārējo ekonomisko attiecību attīstību?
3. Kas raksturo brīvo tirdzniecību?
4. Kas ir protekcionisms, tā cēloņi un mērķtiecība?
5. Kādas priekšrocības ir starptautiskajai specializācijai?
6. Kādi ir argumenti par labu un par sliktu protekcionismam?
7. Kāpēc nepieciešams iekšējā tirgus aizsardzības likums?
8. Kā tiek aizsargāts iekšējais tirgus?
9. Kādi ir īpaši ārējās tirdzniecības režīmi?
10. Kāda ir brīvo tirdzniecības līgumu būtība?
11. Kā īstenojas Paneiropas kumulācija?
12. Kāds ir preču eksporta raksturojums? Kādi ir divi preču eksporta pamatveidi?
13. Kas raksturo pasaules preču eksporta attīstību?
14. No kā atkarīgs preču eksporta īpatsvars kādas valsts IKP (GDP)?
15. Kādās pamatgrupās dalās valstis, lai noskaidrotu preču eksporta īpatnības?
16. Kas raksturīgs Latvijas preču eksporta dinamikai? Kādi faktori to nosaka?
17. Kas raksturīgs Latvijas produkcijas eksportam?
18. Kāda ir Latvijas produkcijas eksporta struktūra?
19. Kādas valstis dominē Latvijas produkcijas eksportā? Kāpēc?
20. Kas raksturīgs Latvijas pakalpojumu eksportam?
21. Kādas ir Latvijas produkcijas eksporta attīstības perspektīvas, rezerves?
22. Kādas ir pakalpojumu eksporta rezerves?
23. Kāda ir tranzīta loma Latvijas eksporta perspektīvā?
24. Kā valsts varētu atbalstīt Latvijas eksporta attīstību tirgus ekonomikas apstākļos?
25. Kā Krievijas finansu un banku krīze iespaidoja Latvijas eksportu?
26. Kāds ir preču importa raksturojums?
27. Ko aptver pakalpojumu imports?
28. Kā ārējo tirdzniecību iespaido muitas tarifi?
29. Kā attīstās pasaules imports?
30. Kas nosaka Latvijas importa attīstību?
31. Kāda ir Latvijas importa struktūra?
32. Vai investīcijas ir Latvijas importa dinamikas noteicējas?
33. Kādu produkciju visvairāk importē Latvijā?
34. No kādām valstīm Latvija galvenokārt importē produkciju?
35. Kā kontrabanda iespaido importa statistiku?
36. Kas attiecas uz pakalpojumu importu?
37. Kāda ir Latvijas pakalpojumu dinamika?
38. Kāds īpatsvars ir Latvijas kopējam importam IKP?
39. Kā Latvijas imports iespaido IKP patēriņa lielumu?
40. Kas raksturīgs Latvijas ārējās tirdzniecības bilancei?
41. Kādi cēloņi nosaka Latvijas ārējās tirdzniecības bilances negatīvā saldo pieaugumu?

40. nodaļa. Maksājumu bilance

40.1. Ekonomiskais saturs

Sakaru daudzveidība. Katrai valstij, lielai vai mazai, ir bezgala daudz dažādu sakaru ar ārvalstīm. Ja abstrahējas no tīri cilvēciskām humānām attiecībām, kultūras labumu apmaiņas, kas nav pastarpinātas ar naudas maksājumiem, paliek starpvalstu preču (produkcijas, pakalpojumu) plūsma un naudas līdzekļu kustība no valsts uz valsti. Preču plūsmas galu galā transformējas naudas plūsmās, kas, izmantojot dažādu tehnoloģiju un sakaru līdzekļus, šķērso valstu robežas.

Rezidentu attiecības. Mikrolīmenī viss notiek gaužām vienkārši: vienas valsts rezidents vienā valstī ar banku starpniecību pārskaita naudu citas valsts rezidentam citā valsti. Nav izslēgts, ka naudas pārskaitīšanu no valsts uz valsti veic vienas valsts rezidents pats sev. Iemesls šādai operācijai var būt neuzticība savas valsts banku sistēmai.

Maksājumu bilances būtība. Starpvalstu līmenī veidojas lielas naudas plūsmas, ko noteiktā laika sprīdī (ceturksnī, gadā) var sakārtot valstu maksājuma bilancēs ar tām raksturīgiem aktīviem un pasīviem, kredītiem un debetiem. Katras valsts statistika ar lielāku vai mazāku novirzi var uztvert to naudas daudzumu, kas valstī ieplūst, un to naudas daudzumu, kas valsti atstāj. Valūtu kursi dod iespēju visdažādākās valūtas reducēt uz vienas valsts nacionālās naudas zīmēm vai arī starptautiski plaši atzītām valūtām USD, SDR, eiro. Naudas ieplūšana kādā konkrētā valstī un naudas izplūšana no šīs valsts ne laika, ne daudzuma ziņā nesakrīt. Veidojas starpība, pozitīvais (Sp) vai negatīvais (Sn) saldo. Ja naudas ieplūšanu noteiktā laika periodā apzīmēsim ar M ie, bet izplūšanu ar M iz, tad M ie>M iz liecina par pozitīvu saldo Sp jeb M ie–M iz=Sp. Ja toties M iz>M ie, tad situācija raksturojama ar M iz–M ie=Sn.

Katras valsts maksājumu bilance tiek aprēķināta un sakārtota atbilstoši SVF saistošiem norādījumiem, kas paver iespēju maksāšanas bilanču starpvalstu salīdzinājumiem. Maksājumu bilanci var sastādīt gan pēc īsā varianta, gan izvērstā veidā.

Maksājumu bilances īsais variants. Pēc īsā varianta maksājumu bilance sastāv: *pirmkārt,* no **tekošā konta,** *otrkārt,* **kapitāla un finansu konta;** *treškārt,* **novirzēm.**

40.1. tabula

Latvijas maksājumu bilance (īsais variants) Ls milj.

	1995	1998	1999	2000 III
Tekošais konts	–9,4	–380	–375	–63
Kapitāla un finansu konts	352	322	373	65
Novirze	–342,6	68	2	–2
Bilance	0	0	0	0

Šādai īsai (precīzāk, apcirptai) maksājumu bilancei ir visai ierobežota informatīvā slodze. Maksājumu bilancei jābūt bagātai atgriezeniskās saites signālu sistēmai, kas ne tikai *post factum* ziņo par pagātnes attiecībām un proporcijām, bet pārstāv saturīgu informācijas bāzi, kas palīdz risināt šodienas un rītdienas problēmas. Šādas izvērstas maksājumu bilances ar dažādu struktūru parādītas 40.2. un 40.3. tabulā.

40.2. Maksājumu bilances komponentu raksturojums

1. Tekošais konts visupirms pārstāv ārējās tirdzniecības saldo starpību starp produkcijas eksportu un importu (dēvēts arī par ārējās tirdzniecības saldo). Tam pievienojas pakalpojumu eksporta un importa saldo. Visas šīs tekošā konta sastāvdaļas var apvienot kopējā eksporta un importa saldo. Ir aprēķina īpatnības. No eksporta un importa izslēdzams ievedums un izvedums no muitas noliktavām. Speciāli jāuzskaita transporta organizāciju iegādātās preces.

Bagāts ir pakalpojumu klāsts. To skaitā izdalām pārvadājumus, gan pasažieru pārvadājumus, gan kravas pārvadājumu vedmaksu pa visiem transporta veidiem. Ārzemju tūristu izdevumus ietver pakalpojumu postenī "Ceļojumi". Uzskaitei pakļauti arī "Citi pakalpojumi". Tā ir daudzveidīga pakalpojumu grupa: celtniecība, sakaru, datoru un informātikas pakalpojumi; tām jāpievieno finansu, apdrošināšanas pakalpojumi, autoru honorāri un cita maksa. Pakalpojumu skaitā ietilpst ari ieņēmumi un izdevumi no izklaides, atpūtas un kultūras pasākumiem. Īpaši tiek uzskaitīti valdības pakalpojumi, ja tie fiksējami naudas formā. Pakalpojumu komponents ir "Ieņēmumi". Tie sastāv no diviem darījumu veidiem ar atšķirīgu saturu. *Pirmkārt,* rezidentu un nerezidentu atlīdzība par paveiktu darbu. *Otrkārt,* investīciju ieņēmumi, kas saņemti vai samaksāti par ārējiem finansu aktīviem vai arī pasīviem. Atsevišķi tiek fiksēta nerezidentiem izmaksātā darba alga. Uzņēmumu pārskatos tā figurē debeta pusē.

Tekošā kontā tiek uzskaitīti investīciju ieņēmumi, kas tālāk saistīti ar ārējiem norēķiniem.

Pēdējo vietu tekošajā kontā ieņem kārtējie transferti. Visupirms šos vienpusīgos maksājumus (vienvirziena pārvedumus, kam nav nekāda sakara ar maiņu, tirdzniecību) iedalīsim četrās grupās: valdības maksātie un valdības saņemtie transferti, pārējos sektoros maksātie un saņemtie transferti, naudas pārvedumi strādājošiem, citi kārtējie transferti. No finansu attiecību viedokļa šādi maksājumi (transferti) kalpo norēķinu izlīdzināšanai. To uzdevums ir sabalansēt vienpusīgus darījumus. Piemēram, viens ekonomisks ieraksts pārstāv reālus resursus, preces, pakalpojumus, arī finansu posteni bez reālo resursu vai finansu posteņa ieraksta pretējā pusē. Raksturīgi, ka šādi kārtējie transferti (kredītieraksti) aptver Krievijas valdības maksātās pensijas Latvijā dzīvojošiem pensionāriem (būtībā Latvijas rezidentiem).

2. Kapitāla un finansu konts. Īpaša daļa ir kapitāla kontam. Statistiķi apgalvo, ka nav pietiekamas informācijas, lai transfertus stingri sadalītu kārtējos un kapitāla transfertos. Šo uzskaites nepilnību dēļ transfertu kopējā summa tiek iekļauta iepriekšējā tekošā kontā.

Maksājumu bilances otrā komponenta galvenā daļa ir finansu konts. Tās pamatsaturs ir investīcijas.

Visupirms pēc būtības ekonomisko attiecību izpausmes ir jādala tiešās investīcijās un portfeļinvestīcijās.

Tiešās investīcijas raksturo, *pirmkārt,* starptautisko investīciju attiecības, kategoriju; *otrkārt,* vienas valsts rezidenta tiešā investora ilgstošu ieinteresētību citas valsts rezidenta uzņēmuma darbībā (tiešās investīcijas objektā); *treškārt,* tiešās investīcijas raksturo ilgtermiņa attiecības starp tiešo investoru un uzņēmumu, kur investēti minētie līdzekļi; *ceturtkārt,* tiešais investors, pateicoties investīciju lielumam, gūst ievērojamu, pat noteicošu ietekmi tiešo uzņēmumu vadībā. Variantu ir daudz. Dažkārt min stratēģisko investoru, kam investīcijas nodrošina akciju kontrolpaketes īpašnieka lomu, komandspējas. Veidojas sarežģītas uzņēmumu pārvaldes struktūras, kuru ekonomiskais pamats ir tiešās investīcijas.

Kas var būt tiešais ieguldītājs? Visupirms jau fiziska persona. Bez tam šāds ieguldītājs var būt arī inkorporēts vai neinkorporēts uzņēmums, asociēta personu vai uzņēmumu grupa, pat valsts iestāde, ja tiem pieder tiešo investīciju uzņēmums citā valstī nevis tur, kur dzīvo tiešais ieguldītājs. Citiem vārdiem, tām jābūt investīcijām citās valstīs, ārzemēs. Tiešās investīcijas sākas tad, ja tiešajam ieguldītājam pieder vismaz 10% parasto akciju uzņēmumā, kur tiek īstenotas investīcijas. Saprotams, tiešais ieguldījums var aptvert krietni lielāku akciju skaitu vai balsu skaitu akcionāru uzņēmumā. Šādos apstākļos tiešo investīciju attiecības veidojas jau īpašās organizatoriskās formās, tādās kā meitas uzņēmums, asociētais uzņēmums un filiāle, kas tieši vai pastarpināti pieder tiešajam investoram.

Meitas uzņēmums. Par tādu pieņemts saukt pakļautu uzņēmumu, kurā ārzemju ieguldītājam formāli pieder puse visu akciju plus viena. Tad viņš akciju sabiedrībā ir pilnīgs kungs un saimnieks, nosaka uzņēmumu attīstības stratēģiju, sadala peļņu, ieceļ vadību. Praktiski kontrolpaketes lielums parasti ir mazāks. Pat pastāv likumsakarība: jo lielāks ir akciju un akcionāru skaits, jo mazāka var būt kontrolpakete. Liela daļa akcionāru kopsapulcēs neierodas, nebalso, aktīvi nedarbojas pārvaldē. Tāpēc

dažkārt 30–20%, pat 10% un 5% akciju pietiek, lai to rokās būtu reāla kontrolpakete. Tam ir tiešs sakars ar jautājumu, ko uzskatīt par reālu meitas uzņēmumu.

Asociētais uzņēmums ir īpaša tipa uzņēmums, kur tiešais investors un tā meitas uzņēmumi kontrolē ne vairāk par 50% balsstiesīgo akciju vai kam ir šī uzņēmuma vadības efektīvas kontroles iespējas.

Filiāle. Par filiāli dēvē neinkorporētu uzņēmumu citā valstī. Tiešās investīcijas aptver pašu kapitālu, reinvestētos ieņēmumus, arī citu kapitālu, kas tiek dažādā veidā izmantots starpuzņēmumu parādsaistībās.

Pašu kapitāls ir kapitāls ar visai plašu saturu. Tas ietver visu filiāļu kapitālu, akcijas, kas pieder meitas un asociētiem uzņēmumiem, kā arī tiešu investīciju uzņēmumu tiešus ieguldījumus.

Citu kapitāls. Šim kapitālam pielīdzina starpuzņēmumu un parāda saistības, līdzekļu aizdošanu un parādsaistības, kas noslēgtas starp visdažādākiem partneriem. Šinī kapitāla kategorijā ietilpst kredīti starp tiešajiem ieguldītājiem un tiešo investīciju uzņēmumiem un arī otrādi, ja investīciju uzņēmumiem ir parādu prasības pret savu tiešo ieguldītāju. Tiešā ieguldījuma formu daudzveidība liecina, cik daudzšķautņaini ir tiešo ieguldījumu veidi, to savīšanās ar dažāda tipa parādu saistībām. Tiešo investīciju galvenā problēma ir akciju kontrolpaketes reālā pārvaldīšana.

Portfeļieguldījumi. Finansu konta nākamais nozīmīgais standarta komponents ir ārzemju investīcijas vērtspapīros. To ir četri veidi: *pirmkārt,* vērtspapīru pirkšana, piemēram, ieguldījumi atklāto akciju sabiedrības akcijās ar nolūku saņemt dividendes vai arī piedalīties biržas operācijās; *otrkārt,* ārzemju obligācijas un citi vērtspapīri; *treškārt,* naudas tirgus visdažādākie instrumenti; *ceturtkārt,* finansu derivatīvi.

Portfeļinvestīcijas var saistīties gan ar īslaicīgiem, gan ilgtermiņa instrumentiem. Būtiski ir tas, ka šie instrumenti ir iegādāti tirgū un ar tiem var tirgoties. Nozīmīga ir šo ieguldījumu likviditātes pakāpe, vai portfeļinvestīcijas attiecas uz dotās ekonomikas finansu aktīviem vai pasīviem.

Citas investīcijas. Tanīs ieskaita kā pārpalikuma kategoriju visus tos ieguldījumus, kas neietilpa iepriekšminētās investīciju formās. Praktiski sastādot maksājumu bilanci, izdala šādus standarta ieguldījumus, kas bieži ir ārēji kredīti:

1) tirdzniecības kredīti;
2) starptautiskā valūtas fonda kredīti un citi līdzīga rakstura aizdevumi (Pasaules bankas kredīti, Eiropas rekonstrukcijas un attīstības bankas aizdevumi);
3) pārējie kredīti;
4) valūta un depozīti, kas pieder rezidentiem ārvalstīs;
5) pārējie ārzemju aktīvi un pasīvi.

Ja veidojas tiešo investīciju attiecības, tad to savstarpējie aizdevumi, depozīti un līdzīgi darījumi tiek uzskatīti par tiešiem ieguldījumiem.

Maksājumu bilances raksturīga sastāvdaļa ir novirze. Paškritiski jāatzīst, ka teorijā paredzētā tekošā un kapitāla konta sabalansētība neīstenojas. Lietas būtība ir tā, ka datus par operācijām tekošam un finansu kontam iegūst no dažādiem informācijas avotiem, kas izslēdz iespēju pilnīgi sabalansēt šos kontus. Neizbēgama novirze, kas norāda kopējo nesabalansētības apjomu, bet nenorāda, kurā kontā tas radīsies. Tāpēc izdala novirzi, atturoties attiecīgo lielumu ieskaitīt finansu kontā, kas grēko ar nepilnību lielākā mērā nekā tekošais konts.

Rezerves aktīvi. Noslēdzot finansu konta komponentu uzskaiti, kā ceturto min rezerves aktīvus, kas cieši saistīti ar valsts un tās centrālās bankas operācijām. Runa ir par valstij piederošiem ārējiem aktīviem. Tos praktiski pārzina un kontrolē centrālā banka. Pēdējai ir pienākums un tiesības minētās rezerves jebkurā brīdī izmantot, lai sabalansētu maksājumu bilanci, regulētu tās aktīvu un pasīvu. Šīm rezervēm ir īpaša loma, lai centrālā banka konkrētā situācijā varētu īstenot nepieciešamā apmēra valūtas intervences savas nacionālās valūtas kursa atbalstīšanai un regulēšanai. Šos rezerves aktīvus veido:

1) monetārais zelts neatkarīgi no glabāšanas vietas;
2) SVF speciālās aizņemšanas tiesības jeb *Special Drawing Rights* (angļu val.) – SDR;
3) rezerves SVF;
4) aktīvi ārzemju valūtā gan skaidrā naudā, gan depozītos, gan vērtspapīros u.c. prasības.

Rezerves aktīvi atspoguļojas centrālo banku aktīvos. Maksājumu bilances proporcijām, komponentu attiecību izmaiņām, pamata komponentu straujai izaugsmei vai spējam kritumam visupirms jāseko valstij, finansu ministrijai, ekonomikas ministrijai, saprotams, centrālajai bankai, lielākajām komercbankām, to asociācijai, ekonomiskai presei. Atgriezeniskās saites signālu sadalei neitrāli informējošos un sāpju signālos ir liela principiāla nozīme. Visupirms jau sāpju signāli liecina par novirzēm no noteiktā ekonomiskā kursa. Valdībai savu iespēju ietvaros, visupirms izmantojot ekonomiskas sviras, veicami pasākumi maksājumu bilances mērķtiecīgai koriģēšanai, nepamatotu noviržu novēršanai.

40.3. Maksājumu bilances īpatnības dažādās valstīs

Ārējās tirdzniecības bilances loma. Dažādu valstu maksājumu bilances struktūras loma ir visai atšķirīga. To visupirms iespaido eksporta–importa saldo lielums. Priekšstatu par maksājumu bilances atšķirībām dažādās valstīs sniedz 40.2. tabula.

40.2. tabula

Dažādu valstu maksājumu bilances (vienkāršotā shēma), mljrd. USD

	ASV 1985. g.	Japāna 1985. g.	Meksika 1983. g.
Tekošais konts	–118	49	5
Eksporta–importa saldo	–124	56	14
Pakalpojumu saldo	22	–5	–9
Transferti	–15	–2	0
Kapitāla un finansu konts	123	–49	–2
Maksājumu bilance	5	0	3

Atšķirība starp minēto trīs valstu maksājumu bilanču struktūru 80. gadu vidū nebūt nesaistās ar skaitļu lielumu, kontu apmēriem. ASV bija raksturīga spilgti izteikta negatīva ārējās tirdzniecības bilance. Japāna un Meksika varēja lepoties ar tieši pretēju parādību. Pakalpojumu saldo ASV ir pozitīvs, Japānai, Meksikai – negatīvs. ASV kapitāla un finansu konts bija pozitīvs prāvos apmēros, ko noteica firmu izvērstie ieguldījumi visā pasaulē. Toties Japāna (mazākā mērā Meksika) vairāk piesaistīja ieguldījumus nekā izveda. ASV noslēdza maksāšanas bilanci ar pozitīvu saldo 5 USD mljrd. apmērā. "Kā tā?" jautās lasītājs.

Mehānisms ir vienkāršs. *Pirmkārt,* tekošais konts ar negatīvu rezultātu 118 mljrd. USD apmērā tiek pārsegts ar ieguldījumu pozitīvo saldo 123 mljrd. USD. *Otrkārt,* ieguldījumu pozitīvais saldo pārsniedz tekošā konta deficītu tieši par 5 mljrd. USD. *Treškārt,* uz šī pārsnieguma rēķina ASV federālā rezervju sistēma var papildināt savas valūtas rezerves par 5 mljrd. USD. *Ceturtkārt,* maksājumu bilance noslēdzas ar pozitīvu saldo, ar tādu pašu pārpalikumu 5 mljrd. USD apmērā. Lielie ASV ieguldījumi ārzemēs ir šīs lielvalsts maksājumu bilances balsts un glābiņš. Pateicoties šiem ieguldījumiem, ASV var brīvi no visas pasaules importēt preces, neraizējoties par relatīvi ierobežoto eksportu. Atvērtajai ASV ekonomikai, brīvām manevrspējām ir savs drošais ārzemju ieguldījumu garants.

Vai maksājumu bilances deficīts vērtējams negatīvi? Viss atkarīgs no apstākļiem. Ko nozīmē maksājumu bilance ar negatīvu saldo? *Pirmkārt,* cēlonis var būt negatīva ārējās tirdzniecības bilance un pakalpojumu bilance. Vairāk pērkam ārzemēs nekā eksportējam! Tas var liecināt par eksportprodukcijas zemām konkurētspējām, zaudējumu starpvalstu sāncensībā. *Otrkārt,* ieguldījumu lielums, ko īsteno nerezidenti, nespēj nosegt ārējās tirdzniecības un pakalpojumu bilances deficītu. Magnētiskie spēki, kas pievelk ārējās investīcijas, ir relatīvi vājināti. *Treškārt,* valsts neizbēgami zaudē daļu savu brīvi konvertējamo ārzemju valūtas krājumu, daļu savas iepriekš uzkrātās bagātības. Tieši maksājumu bilance bez deficīta panāk, ka samazinās valsts zelta un valūtas rezerves. Rezultāts, kas sajūsmu neizraisa.

Bet negatīvais var būt ar nelielu pozitīvā piedevu. Izvērstais produkcijas un pakalpojumu imports rosina iekšzemes konkurenci un piedāvājuma sāncensības iespaidā pazemina cenas. Inflācija noplok, ko var tikai apsveikt. Valstis, kuru nacionālā valūta ir brīvi konvertējama, ir mazāk jūtīgas pret maksājumu bilances deficītu, jo ārējos parādus var maksāt ar pašu naudu. Pēdējās stabilitāte ir mazāk apdraudēta.

Maksājumu bilances deficīta negatīvais iespaids uz nacionālo ekonomiku ir visai atkarīgs no šī deficīta lieluma un izpausmes ilguma, noturības. Liels un daudzus gadus stabils maksājumu bilances deficīts nav pozitīvu tendenču vēstnieks ekonomikā. Tas ir trauksmes un sāpju signāls, kas liek rīkoties, lai deficītu pārvarētu. Tas, kādi ekonomiskās politikas ieroči tiks likti lietā, jau ir cits jautājums. Šodien gan ir skaidrs, ka tie nedrīkst sagraut brīvu tirdzniecību, iedzīvināt protekcionismu, ievadīt tirdznieciskus karus.

Briesmas slēpjas tanī apstāklī, ka mūžīgi izlīdzināt savu maksāšanas bilances deficītu uz rezervju samazināšanas rēķina pat ekonomiski faķīri nespēj. Rezerves galu galā izsīks. Valsts maksātnespēja ir klāt. Rodas nepieciešamība pēc ārzemju palīdzības, kredīta "stutēm". Bet tie ir tikai pagaidu risinājumi. Starptautiski kredīti kā visi citi kredīti līdz ar lielu procentu likmi galu galā jāatdod. Var izsludināt moratoriju. Piemiegt vienu, ļaunākā gadījumā pat abas acis. Bet tā nav ekonomikas atveseļošana. Tikai finansiāla kraha attālināšana. Šādā neapskaužamā situācijā nonākušas ne mazums jaunattīstības valstu, pasaules ekonomikas bēdu bērni, plašas teritorijas ar pat mūsu izpratnē fantastiski zemu dzīves līmeni un kvalitāti.

40.4. Latvijas maksājumu bilances problēmas

Vai Latvijas maksājumu bilance satur trauksmes, sāpju signālus? Tas ir galvenais jautājums, uz kuru jāsaņem atbilde. Turklāt jāieskatās vismaz tuvākā nākotnē, jo no tās ir atkarīga Latvijas ekonomikas rītdiena, tās iedzīvotāju dzīves perspektīvas. Analizēsim divus Latvijas maksājumu bilances variantus.

40.3. tabula

Latvijas maksājumu bilance (milj. latu)[1]

	1997	1998	1999	2000 III
A. Tekošais konts	–201,1	–408,4	–374,1	–60,8
Tirdzniecības bilance	–493,5	–662,0	7156	–142,0
eksports	1068,6	1165,2	1008,3	318,1
imports	1562,2	1827,2	1723,9	–467,1
Neto nefaktoriālie pakalpojumi	215,3	181,3	194,9	70,0
Neto faktoriālie pakalpojumi	32,1	26,9	–27,3	1,0
Neto transferti	45,0	45,4	54,6	14,1
B. Neto ilgtermiņa kapitāls	297,5	218,0	210,4	27,1
Bāzes bilance (A+B)	**96,4**	**–190,4**	–353,0	–33,7
C. Neto īstermiņa kapitāls	–109,1	83,8	163,6	28,2
D. Novirze	51,0	117,4	0,0	3,2
Kopīgā bilance (A+B+C+D)	**38,3**	**10,8**		–2,1
	(procentos no iekšzemes kopprodukta)			
A. Tekošais konts	–6,1	–10,6	–9,6	–5,6
Tirdzniecības bilance	–15,1	–18,5	–15,3	–13,5
eksports	32,6	33,1	28,5	29,3
imports	–47,7	–51,6	–43,8	–43,1
Neto nefaktoriālie pakalpojumi	6,6	5,0	5,0	7,0
Neto faktoriālie pakalpojumi	1,0	0,9	–0,7	0,1
Neto transferti	1,4	2,0	1,4	1,3
B. Neto ilgtermiņa kapitāls	4,7	7,6	5,4	2,5
Bāzes bilance (A+B)	–1,4	–3,0	–4,2	–3,1
C. Neto īstermiņa kapitāls	0,2	3,4	4,2	2,6
D. Novirze	1,6	1,6	0,0	0,3
Kopīgā bilance (A+B+C+D)	0,4	2,0	0,1	–0,2

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, 2000. g. decembris. 26. lpp.

40.3. tabula un iepriekšējo gadu informācija rāda noteiktas tendences tādā koprādītājā, kāda ir maksājumu bilance.

Pirmkārt, deviņdesmito gadu sākumā tekošā konta saldo bija pozitīvs, bet no 1995. gada un turpmāk šī konta negatīvais saldo kļūst par hronisku, pat pieaugošu parādību.

Otrkārt, ārējās tirdzniecības bilancei ir augšupejoša tendence; 1999. gadā imports pārsniedza eksportu par 71%; 2000. gadā eksports un imports auga vienādi – +12%, saglabājot augsto ārējās tirdzniecības saldo; absolūtā izteiksmē saldo vēl pieauga par 34%.

Treškārt, pozitīvā pakalpojumu bilance vairs nespēj dzēst ārējās tirdzniecības bilances negatīvo saldo; dzēšanas panākumi ir pieticīgi – tikai viena trešdaļa negatīvā ārējās tirdzniecības saldo tiek dzēsta ar pakalpojumu eksportu.

Ceturtkārt, kopš 1999. gada neto faktoriālie pakalpojumi ir ar negatīvu saldo.

Piektkārt, 2000. gada trešajā ceturksnī ārvalstu tiešās investīcijas vairs nespēj nosegt tekošā konta negatīvo saldo un maksājuma bilance noslēdzās ar mazu mīnusa zīmi.

Sestkārt; perspektīva pagaidām neko labu nesola: a) tuvojas beigām ārzemju investīcijas sakarā ar lielo privatizācijas nobeigumu; b) informācija liecina, ka daļa investīciju sāk atstāt Latviju; c) investori eksportētāji cieš lielus zaudējumus no eiro kursa krišanās un atturas no jaunām investīcijām, kur norēķinu valūta ir eiro; lata augstais kurss pret brīvi konvertējamām valūtām vienmēr darbojas kā investīciju bremze eksportā un sekmē investīcijas importā, palielina ārējās tirdzniecības negatīvo saldo.[1]

Bilances sāpju signāli. 1995. gada ārējās tirdzniecības negatīvā bilance bija sasniegusi tādus apmērus, ka neto faktoriālie un nefaktoriālie pakalpojumi plus vēl neto transferti šo deficītu vairs nespēja nosegt. Nelīdz pat neto ilgtermiņa kapitāls. Kopīgā bilance (A+B+C+D) ir ar mīnusa zīmi – Ls 17,1 milj. Turpmākos gados kopīgā bilance bija pozitīva, kaut gan bāzes bilance (A+B) 1998. gadā bija ar lielu negatīvo saldo. Glābēja lomu nespēj pildīt pat neto īstermiņa kapitāls. Joprojām paliek negatīva bilance – Ls 106,6 milj. Glābšanas riņķis ir novirze Ls 117,4 milj., kas nodrošina kopīgo bilanci ar pozitīvu rezultātu plus Ls 10,8 milj. Stāvoklis ir pietiekami nopietns, jo tirdzniecības bilances negatīvais saldo augtin aug un it kā nebūt negrasās apstāties.

2000. gadā tekošā konta stāvoklis mazliet uzlabojies, salīdzinot ar 1999. gadu. 1999. gadā tekošā konta negatīvais saldo bija 9,6% no IKP, bet 2000. gadā par 3,1 procentu punktu mazāk – 6,8%. Pozitīvas pārmaiņas skāra gandrīz visus tekošā konta posteņus. Pozitīvi jāvērtē tas, ka eksports pieaudzis straujāk (12,6%) nekā imports (10,9%). Bet galvenais, kas noteica tekošā konta negatīvā saldo mazināšanos, bija pakalpojumu pozitīvā saldo būtisks pieaugums par 77,1 milj. latu. Pēc Latvijas Bankas datiem, pakalpojumu negatīvais saldo sedza 42,5% ārējās tirdzniecības negatīvā saldo. Joprojām auga (45,7 milj. latu) preču imports pār eksportu. Pozitīvu iespaidu uz tekošo kontu atstāja IKP pieaugums, kas 2000. gadā bija ap 6,6%.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada decembris, 26. lpp.

40.4. tabula

2000. gada maksājumu bilances tekošais konts (tūkš. latu)[1]

Tekošais konts, kopā	–296035
Preces	–644034
Kredīts (eksports)	1248465
Debets (imports)	–18924499
Pakalpojumi	273727
Kredīts (eksports)	735097
Debets (imports)	–461370
Ienākumi	15642
Kredīts	131121
Debets	–115260
Transferti	58430
Kredīts	122458
Debets	–64028

Pēc LB datiem

Maksājumu bilances tekošā konta deficīta izmaiņas rāda 40.1. diagramma.

40.1. diagramma

Maksājumu bilances tekošā konta deficīts, % no IKP[2]

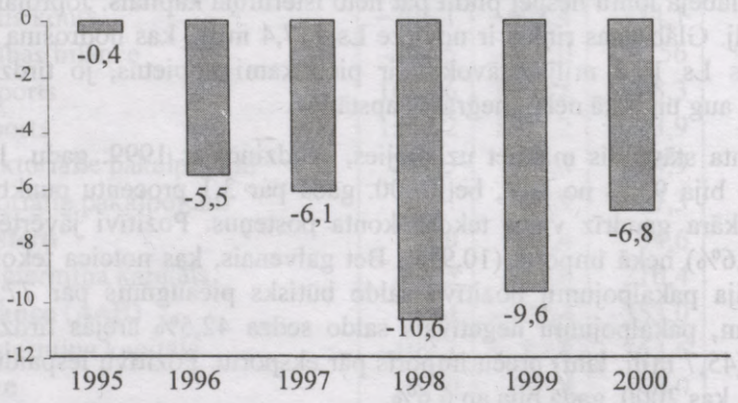

Vēl III ceturksnī maksājumu bilances saldo bija negatīvs, bet IV ceturksnī, pateicoties investīcijām un citiem ieguldījumiem, stāvoklis mainās. Naudas plūsma uz Latviju ne tikai sedza negatīvo saldo, bet nodrošināja rezerves aktīvus par 9,9 milj. latu. Sava loma bija rezidentu un nerezidentu ienākumiem. Eksperti vērtē, ka pieauguši rezidentu ienākumi ārzemēs, toties nerezidentu ienākumi Latvijā samazinājās un ierobežoja peļņas izvešanu uz citām zemēm.

Šī secinājuma pareizība ir atkarīga no tā, cik precīzi bija uztverta importa kontrabanda, tā ēnu ekonomikas daļa, kas saistās ar maksājumu bilanci.

Ja negatīvās tendences tomēr nevarēs apturēt, būs jāķeras pie ārējā parāda palielināšanas. Nākamais solis – Latvijas Bankas brīvi konvertējamo valūtas rezervju izmantošana ārējiem maksājumiem. Cik ilgi to pietiks? Tālākās sekas lata devalvācijā ir ar grūti paredzamas. Iespējams, ka lata pāreja uz eiro stabilizēs situāciju. Kādi pasākumi veicami? *Pirmkārt*, jāaktivizē eksports, tai skaitā pakalpojumu eksports. *Otrkārt*, jāierobežo imports, jāizmanto iekšējā tirgus aizsardzības likuma atļautie pasākumi. Pēdējo īstenot ir vieglāk nekā izvērst eksportu. Jautājumam ir politiska puse – attiecības ar Krieviju,

[1] Бизнес & Балтия, 02.04.2001.
[2] NPA, 31.03.2001.

jānovāc ekonomiskie šķēršļi Latvijas eksportam uz Krieviju, jānovāc politiskās diskriminācijas elementi no Austrumu tranzīta uz Rietumiem un otrādi.

Otrā maksājumu bilance ir izvērstāka par pirmo, bet rāda to pašu no perspektīvas viedokļa nepievilcīgo ainu.

40.5. tabula

Maksājumu bilances struktūra, tūkst. latu[1]

	Kredīts	Debets	Saldo
2000 III			
Tekošais konts	572987	634412	–63425
Ražojumi un pakalpojumi (preces)	501906	603279	–101319
Ražojumi	311235	478783	–167548
Pakalpojumi	190725	124496	66229
Ieņēmumi	36185	14335	21850
Kārtējie transferti	34842	18798	16044
Kapitāla un finansu konts	221109	155665	65444
Kapitāla konts	3435	588	2866
Finansu konts	217655	155077	62578
Tiešās investīcijas	217091	78471	48620
Ārzemēs	1490	4079	–2589
Latvijā	125601	74392	51209
Portfeļieguldījumi	6921	38243	–31322
Aktīvi	x	–38243	–38243
Pasīvi	6921	x	6921
Citas investīcijas	83643	36064	47579
Aktīvi	x	36064	–36064
Pasīvi	83643	x	83643
Rezerves aktīvi	x	2299	–2299
Novirze	0	2019	–2019
Kopā	**794096**	**794096**	**0**

Šī bilance likumsakarīgi noslēdzas ar saldo 0. Bilances izpratnē jāievēro, ka kredīti ir ārzemju līdzekļu ienākšana Latvijā, debets nozīmē, ka nauda šķērso robežu ārzemju virzienā. Starpība starp naudas ienākšanu un aizplūšanu dod saldo ar mīnusa vai plusa zīmi.

40.5. Latvijas valsts ārējais parāds un maksājumu bilance

Ārējais parāds pēc zināma laika pārvēršas ārējos maksājumos līdz ar procentiem un no maksājumu bilances viedokļa nozīmēs līdzekļu aizplūšanu no valsts, tātad debets, kas sekmē negatīvo saldo. Daži speciālisti izvirzīja priekšlikumu turpmāk atteikties no ārējiem parādiem un tā uzlabot maksājumu bilanci.

Ārējais valsts parāds. No rezultāta un ekonomiskā iedarbības viedokļa principāla atšķirība ir tā, ka ārējās investīcijas klasiskā formā vairo valstī esošos resursus, saistās ar investīciju multiplikatora pozitīvo iedarbību, tātad vairo IKP un ne par santīmu nevairo valsts parādu, tātad nākotnes maksājumus uz ārzemēm.

Dzirdēti arī pretargumenti. Kredīts ir raugs, kas dod varenu piecepumu. Pēdējā pietiek parāda samaksai, procentu samaksai un vēl paliek pāri šis tas pašu peļņai. 40.6. tabula dod ieskatu Latvijas valsts ārējā parāda perspektīvā.

[1] Latvijas makroekonomiskie rādītāji, 3/2000. 64.–74. lpp.

40.6. tabula

Valsts ārējais parāds un tā prognoze[1]

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
	fakts	vērtē-jums	prognoze				
Ārējais parāds, Ls milj.	216,3	269,8	323,8	323,2	319,0	269,1	252,8
Ārējā parāda apkalpošanas izmaksas, Ls milj.	16,0	33,8	66,6	43,9	39,2	81,4	37,0
t. sk.							
pamata maksājumi	4,8	20,1	47,4	24,7	20,7	63,0	21,3
procentu maksājumi	11,2	13,7	19,2	19,2	18,5	18,4	15,7
Ārējais parāds, % pret IKP	9,2	10,0	10,0	9,5	8,4	6,5	5,2

No perspektīvas viedokļa visbūtiskākais bija 2000. gads: ārējā parāda apkalpošanas izdevumi sasniedza savu apogeju (Ls 81,4 milj. jeb 5 reizes vairāk nekā 1995. gadā). Pamata maksājumi vien sasniegs Ls 63,0 milj. jeb 13 reizes vairāk nekā 1995. gadā. Valdībai bija pamatīgi jālauza galva, kā savākt šādas summas un neķerties klāt pie rezervju samazināšanas. Šie draudi jāapzinās jau šodien. Kopumā tika prognozēts, ka ārējais parāds mēreni augs līdz 1999. gadam (1999. gadā salīdzinājumā ar 1995. gadu šī parāda summa pieauga par aptuveni Ls 100 milj.). Tāds laika sprīdis ir pietiekams, lai pienācīgi sakārtotu visu kredītsaistību sfēru un sāktu gūt sagaidāmo atdevi. Labi jāapzinās, ka kredīts var būt gan ekonomikas efektīvs glābējs, gan postītājs un kā akmens kaklā arī tās slīcinātājs. Ar SOS saucienu jāpulcina labākie prāti, lai ar gudru ekonomisko politiku pārvarētu 2000. gada augsto un bīstamo barjeru. Tālāk no ārējo parādu viedokļa jau varēs soļot raitāk.

40.5.1. Ārējie ieguldījumi

Ārējo tiešo investīciju dinamika. Ārējo ieguldījumu komplekso lomu Latvijas tautsaimniecībā grūti pārvērtēt. Ārējie ieguldījumi (tiešie ieguldījumi, portfeļieguldījumi un citi ieguldījumi) 1996. gadā līdzinājās ap Ls 300 milj. jeb 21% no visiem maksājumu bilances ieņēmumiem. Tas nav galvenais. Izšķirošā loma ir investīcijām saistībā ar multiplikatora–akseleratora mehānismu kā nosacījumu Latvijas tautsaimniecības tehniskai un tehnoloģiskai pārapbruņotībai. Visstraujāk Latvijā auga tiešās investīcijas laika posmā no 1992. gada līdz 1996. gadam.

40.7. tabula

Ārvalstu tiešās investīcijas Latvijā (kumulatīvi, gada beigās, milj. latu)[2]

Gads	Investīciju apjoms
1992	22,5
1993	50,3
1994	173,3
1995	274,2
1996	369,2

Sešpadsmitkārtīgais investīciju pieaugums liekas iespaidīgs rezultāts, bet investīciju absolūtais lielums pagaidām vēl ir pieticīgs skaitlis bez potenciālas iespējas revolucionāri pārkārtot Latvijas ekonomiku. Uzmanību nevar nepiesaistīt portfeļinvestīciju sarukšana. Pasaulē viss parasti notiek tieši otrādi: portfeļieguldījumi ir visai populāri un ir lielākais investīciju avots. Vērtspapīru biržas darbības ierobežotais raksturs varētu būt viens no iemesliem, kas kavē portfeļinvestīciju plašu piesaistīšanu. Apsveicams ir Latvijas augstais kredītreitings, bet izrādās, ka naudīgos ārzemju uzņēmējus interesē vēl

[1] Likuma projekts par "Valsts budžetu 1997. gadam". Paskaidrojumi. – R.: FM, 1996, 26. lpp.
[2] VSP dati.

daudzi citi Latvijas attīstības parametri. Tiešā un atgriezeniskā saite investīcijās un maksājumu bilance vēl ilgu laiku būs Latvijas tautsaimniecības sāpju bērns, kas rūpīgi auklējams un barojams ar ātrās iedarbības attīstības vitamīniem. Zināmu priekšstatu par ārvalstu investīciju tendencēm dod 40.8. tabula.

40.8. tabula

Ārvalstu investīcijas Latvijā (perioda beigās, milj. latu)[1]

	1995	1996	1997	1998. g. 1. pusg.
Tiešās investīcijas	330,5	520,5	750,3	817,5
tai skaitā:				
pamatkapitālā	270,5	375,1	547,0	590,3
neto aizdevumi	60,0	145,4	203,3	227,2
Portfeļinvestīcijas	12,1	25,4	7,8	21,3
tai skaitā				
kapitāla vērtspapīri	3,7	2,5	5,5	19,6
parāda vērtspapīri	8,4	22,9	2,3	1,7
Citas investīcijas	694,9	964,8	1429,3	1560,1
Pavisam investīcijas	1037,5	1510,7	2187,4	2398,9

Kā redzams tabulā, tad caurmērā 2/3 no ārvalstu investīcijām veido parādu radošās saistības un 1/3 – parādu neradošās, tas ir, ārvalstu tiešās investīcijas. Tomēr jāatzīmē, ka Latvijas starptautisko investīciju bilances aktīvu daļā parādu radošās saistības ir lielākas nekā pasīvu daļā. Latvija ir neto kreditors šādās kapitāla plūsmās un neto debitors ārvalstu tiešās investīcijās. Tāpēc var uzskatīt, ka Latvijai piesaistītās parādu radošās kapitāla plūsmas ļoti mazā mērā ir saistītas ar iekšzemes investīciju procesu un galvenokārt to no ārvalstu investīcijām nodrošina tiešās investīcijas.

1998. gada dati rāda, ka samazinās periodā piesaistīto ārvalstu tiešo investīciju, kā arī citu kapitāla plūsmu apjomi. Tāpēc arvien aktuālāka kļūst nacionālo uzkrājumu palielināšana. Tā kā nacionālie uzkrājumi ir starpība starp kopējiem ienākumiem un gala patēriņa izdevumiem (privātā un valsts), tad nacionālo uzkrājumu pieaugumu var sasniegt, palielinot ienākumus (iekšzemes kopproduktu) un vienlaikus samazinot patēriņa īpatsvaru tajos. Tas nozīmē, ka IKP jāpieaug straujākos tempos nekā patēriņam. Nepieciešama ekonomiskā politika, kas spētu palielināt globālo pašmāju preču un pakalpojumu pieprasījumu, tajā pašā laikā nepalielinot iekšzemes patēriņu. Šādu rezultātu var sasniegt, tikai uzlabojot Latvijas preču konkurētspēju kā iekšējā, tā ārējā tirgū. Tas prasa ievērojamas strukturālās izmaiņas un daudz vairāk laika nekā pieprasījuma ierobežošanas politika.

1997. gads – veiksmes gads. Kopējās ārvalstu tiešās investīcijas pieauga par Ls 303 milj. Šo investīciju kopapjoms izauga par Ls 750 milj. jeb 1,25 miljardiem ASV dolāru. Kas nodrošināja šo straujo kāpumu? Atbilde redzama kā uz delnas. Tā ir aktīvā un izvērstā privatizācija. Cita situācija bija 1998. gadā. Saeimas vēlēšanas oktobrī, ar to saistītās dažādās nostājas atlika daļu lielo projektu privatizāciju un ārzemju investoru piesaisti. Arī 1998. gads bija pietiekami veiksmīgs, kaut gan ienāca mazāk ārvalstu investīciju, nekā sākotnēji gaidīja. 1998. gada I pusgads nodrošina ārvalstu investīcijas Ls 98 milj. apmērā. Nestabilitāte pasaules finansu tirgos samazināja ārvalstu investīcijas II pusgadā. Kopēji gadā ārvalstu tiešās investīcijas tika prognozētas Ls 900 milj. (1,6 miljardu USD) apmērā. Kārtis sajauca Krievijas finansu krahs. Strauji kritās rubļa kurss. Ārzemnieki steidzās izņemt USD no Krievijas bankām un finansu institūcijām. Rikošetā tas skāra Krievijas kaimiņzemes. Investori atturējās no investīcijām Baltijas telpā. Drošs paliek drošs, jo saruka arī tranzīts. Tilta teorijas īstenošanu nācās atlikt uz vēlāku, cerams, labāku laiku. Ārvalstu investīcijas ar Krievijas krīzes negatīvo iespaidu rāda 40.2. shēma.

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR EM, 1998. XII, 16. lpp.

40.2. diagramma

Kumulatīvās ārvalstu tiešās investīcijas Latvijā
(milj. USD)

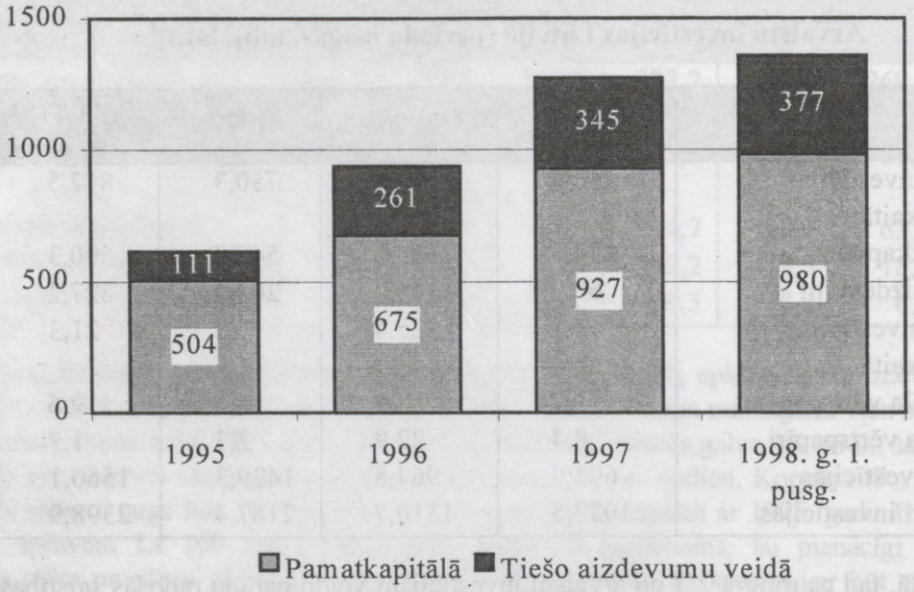

40.8. tabulas skaitļi liecina, ka, rēķinot uz vienu iedzīvotāju, Latvija sāk ieņemt stabilu vietu Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu grupā un, kas sevišķi nozīmīgi, sāk uzņemt spurtu, lai tuvotos Eiropas Savienības kandidātvalstīm. Likteņa pirksts, kas tik nelaikā nāca no Austrumiem, apturēja šo procesu.

Detalizētus datus par ārzemju investīcijām Latvijā sniedz 40.9. tabula.

40.9. tabula

Starptautisko investīciju bilance[1]

	1997	1998	1999	2000		
				III	VI	IX
Aktīvi	**1914,0**	**1735,4**	**1911,6**	**2071,0**	**2179,4**	**2282,2**
Tiešās investīcijas ārzemēs	131,0	159,9	142,3	150,0	150,6	152,9
Savs kapitāls	115,9	129,3	102,8	107,9	108,3	107,6
Cits kapitāls	15,1	30,6	39,5	42,1	42,3	45,3
Portfeļieguldījumi	**445,4**	335,6	301,9	377,3	392,2	427,1
Kapitālu vērtspapīri	72,0	64,1	13,1	16,6	17,8	23,2
Parādu vērtspapīri	373,4	271,6	288,8	360,7	374,4	403,9
Citas investīcijas	850,7	738,3	935,4	997,5	1093,9	1157,6
Tirdzniecības kredīti	188,9	198,8	200,3	198,2	205,2	202,1
Aizdevumi	136,8	169,6	194,3	195,4	211,2	181,9
Valūta un depozīti	501,1	350,0	514,6	577,4	657,9	740,5
Citi aktīvi	23,9	19,8	26,2	26,5	19,6	33,1
Rezerves aktīvi	486,9	501,6	532,0	546,2	542,7	544,6
Pasīvi	**2187,3**	**2418,3**	**3004,3**	**3197,0**	**3340,2**	**3506,7**
Tiešās investīcijas Latvijā	750,3	886,2	1057,2	1104,6	1149,5	1205,3
Savs kapitāls	570,4	653,3	757,7	779,3	808,3	844,3
no tām pamatkapitālā	547,0	638,4	725,6	747,2	768,6	800,5
Cits kapitāls	179,8	232,7	299,5	325,4	341,3	361,0
Portfeļieguldījumi	7,8	24,3	160,5	166,7	173,1	174,9
Kapitālu vērtspapīri	5,5	23,6	29,7	31,5	35,9	32,7
Parādu vērtspapīri	2,3	0,7	130,8	135,2	137,2	142,2
Citas investīcijas	1429,3	1507,8	1786,6	1925,6	2017,6	2126,5
Tirdzniecības kredīti	206,2	259,3	272,9	290,5	292,3	297,6
Aizdevumi	457,9	622,5	670,7	681,3	734,7	701,8
Valūta un depozīti	557,3	473,9	723,2	741,7	821,8	919,5
Citi pasīvi	207,8	152,2	119,8	212,1	168,9	207,6
Saldo	**–273,3**	**–682,9**	**–1092,7**	**–1126,2**	**–1160,8**	**–1224,5**

Tomēr dažu ekspertu prognozes pretēji iepriekš teiktajam ir visai cerīgas. Tā ES valstis veido vairāk nekā 50% un EFTA valstis – 10% no ārvalstu tiešo investīciju apjoma Latvijā. Šāds investīciju sadalījums atspoguļo Latvijas tirdzniecības modeli, kurā ES valstis veido apmēram 60% no valsts ārējās tirdzniecības apgrozījuma, kā arī parāda tās pieaugošo integrāciju Eiropas ekonomiskajā sistēmā. Saistībā ar NVS tirgus finansu krīzi sevišķi svarīgi ir tas, ka Latvija ir spējusi gūt ievērojamus ilgtermiņa ieguldījumus no ES. Jau saņemtie Rietumeiropas resursi ļauj justies relatīvi droši Krievijas krīzes apstākļos, jo šādi ieguldījumi ir galvenokārt orientēti uz ES un iekšējo tirgu, kā arī nostiprina Latvijas reputāciju, apliecinot, ka šādā valstī ir vērts ieguldīt līdzekļus. Lielākā daļa analītiķu atzīst, ka tā kā gan Centrāleiropas, gan Austrumeiropas ekonomika ir pietiekami norobežojusies no NVS, tās var kļūt pat pievilcīgākas ārvalstu ieguldītājiem, jo ir drošākas nekā citi jaunie tirgi.

Valstis, kas visvairāk piesaistīja ārzemju investīcijas, ir labi redzamas 40.5. diagrammā.

Ārvalstu tiešās investīcijas sarūk. Maksājumu bilance bez negatīvā saldo turas, pateicoties ārzemju investīcijām, visupirms tiešajām. Latvijas investīciju magnēts nav tik stiprs, lai investētspējīgie un investētgribošie sapņotu tikai pa Latviju. Latvijas valdības vienaldzība pret maksājumu par sagriezto kuģi, var Latvijai dārgi maksāt. Zviedru valdība aktīvi atbalsta savus uzņēmumus–kreditorus. Valsts, kas nemaksā tiesas noteiktos parādus, var palikt bez ārzemju investīcijām. Ceļš uz investīciju templi ir

[1] Latvijas Bankas dati.

visai grubuļains, un, ja mēs vēl paši uzceļam barjeras, investīcijas pārvēršas par sapņu pili. Arī citi grūti prognozējami faktori var mazināt ārējo tiešo investīciju apjomu. Par to liecina 40.3. diagramma.

40.2. diagramma

Ārvalstu tiešo investīciju bilance (milj. latu)[1]

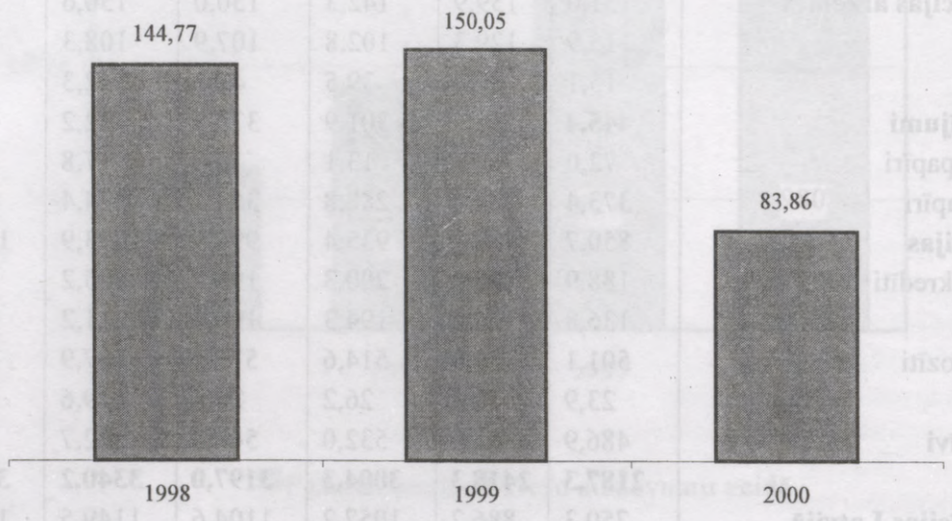

Gada laikā ārvalstu tiešās investīcijas Latvijā samazinājās gandrīz divkārt.

40.4. diagramma

Reģistrēto jaundibināto uzņēmumu skaits ar ārvalstu kapitāla līdzdalību[2]

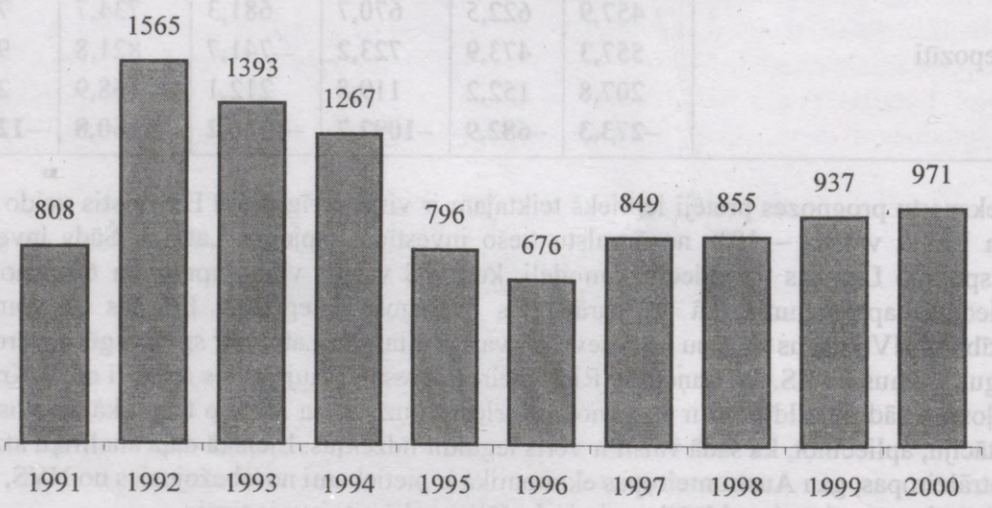

Ārvalstu kapitāla līdzdalības pieaugums pēdējos divos labvēlīgos gados ir visai pieticīgs. Tie ir draudi maksājumu bilancei, lata stabilitātei.

[1] Dienas Bizness, 2001. gada 16. janvāris.
[2] Turpat.

40.5. diagramma

Lielākie investori pēc tiešo investīciju bilances 2000. gadā (Ls miljn.)[1]

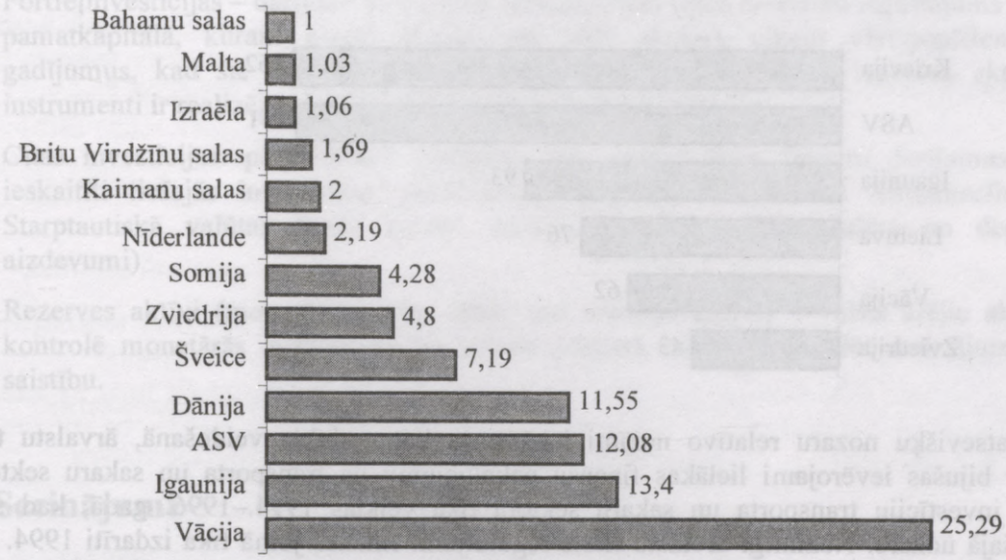

Investīciju salīdzinājumi.

40.6. diagramma

Kumulatīvās ārvalstu tiešās investīcijas uz vienu iedzīvotāju Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs (USD)[2]

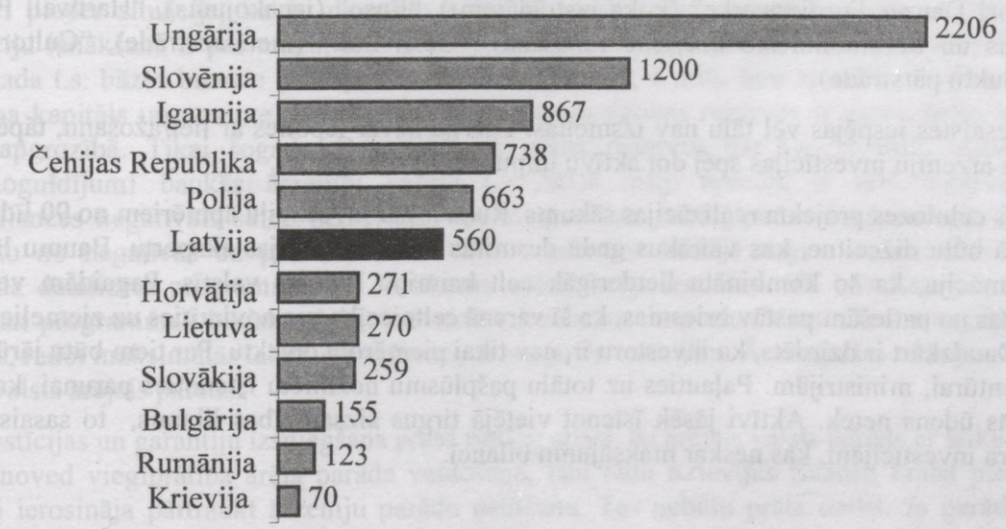

[1] Dienas Bizness, 2001. gada 16. janvāris.

[2] Business Central Europe, Centrālā statistikas pārvalde.

Piezīme: dati par Ungāriju, Čehijas Republiku, Poliju, Latviju – uz 1998. gada jūniju, Slovēniju – 1998. gada maiju, Igauniju – 1998. gada martu, par pārējām valstīm – uz 1997. gada decembri.

40.7. diagramma

Ar ārzemju kapitāla līdzdalību Latvijā reģistrēto uzņēmumu skaits 2000. gadā[1]

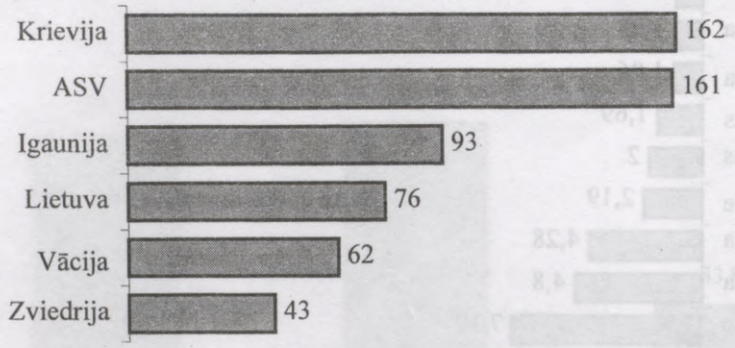

Ņemot vērā atsevišķu nozaru relatīvo nozīmi iekšzemes kopprodukta veidošanā, ārvalstu tiešās investīcijas ir bijušas ievērojami lielākas finansu pakalpojumu un transporta un sakaru sektoros. Lielākā daļa investīciju transporta un sakaru sektorā tika veiktas 1994.–1996. gadā, kad sākās privatizācija šajā nozarē. Nozīmīgi ārvalstu tiešie ieguldījumi finansu jomā tika izdarīti 1994. gadā jaunizveidotajā banku sektorā un 1997. gadā, vairākām bankām sākot apvienoties Baltijas mērogā. Atšķirībā no šīm divām Latvijas ekonomikas pamatnozarēm lielākā daļa investīciju ražošanā parādījās tikai 1997. gadā, un šajā jomā vēl ir ievērojams potenciāls to palielināšanai.

Kopējās ārvalstu tiešās investīcijas apstrādājošās rūpniecības uzņēmumu pamatkapitālā 1998. gada I ceturksnī pārsniedza 220 milj. USD. Lielākie ieguldījumi ir veikti ķīmiskās rūpniecības, pārtikas rūpniecības, kokapstrādes un metālapstrādes uzņēmumu pamatkapitālā. Nozīmīgākie investori ražošanā ir "Gebr. Knauf Verwaltung" (celtniecības materiāli), "Corpora Tres Montes" (sausie dzērieni), "Karl Danzer Furnierwerke" (koka izstrādājumi), "Enso" (iepakojums), "Hartwall Pripps Ringnes" (alus un bezalkoholisko dzērienu ražošana), "Gesil Ltd." (metālapstrāde), "Cultor Oy" (pārtikas produktu pārstrāde).

Investīciju piesaistes iespējas vēl tālu nav izsmeltas. Latvija nevar lepoties ar lielražošanu, tāpēc pat vidēja apmēra ārzemju investīcijas spēj dot aktīvu impulsu IKP izaugsmei.

Pārāk ievilcies celulozes projekta realizācijas sākums. Runa ir par investīciju apmēriem no 90 līdz 110 milj. USD. Tā būtu dižceltne, kas vairākus gadu desmitus balstītu Latvijas eksportu. Baumu līmenī parādās informācija, ka šo kombinātu lietderīgāk celt kaimiņu Baltijas valstīs. Pagaidām vezums nekust no vietas un patiešām pastāv briesmas, ka šī varenā celtniecība var novirzīties uz ziemeļiem vai dienvidiem. Daudzkārt ir dzirdēts, ka investoru ir, nav tikai piemērotu objektu. Par tiem būtu jārūpējas Attīstības aģentūrai, ministrijām. Paļauties uz totālu pašplūsmu nozīmētu īstenoties parunai, ka zem guļoša akmens ūdens netek. Aktīvi jāsāk īstenot vietējā tirgus aizsardzības likums, to sasaistot ar vietējā rakstura investīcijām, kas neskar maksājumu bilanci.

40.6. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Maksājumu bilance – kādas valsts ārējo un ienākošo izdevumu kopsavilkums.
2. Tekošais konts – ārējās tirdzniecības saldo, pakalpojumu saldo, neto transferti.
3. Kapitāla un finansu konts – investīciju saldo.
4. Starptautisko investīciju bilance – parāda valsts rezidentu ārējo aktīvo un pasīvo kopējo apjomu noteiktā datumā. Bilances posteņi aptver valsts rezidentu finansu prasības un saistības pret nerezidentiem, monetāro zeltu un speciālās aizgūšanas tiesības (SDR).

[1] Dienas Bizness. 2001. gada 16. janvārī.

5. Tiešās investīcijas – raksturo ilgtermiņa attiecības starp vienas ekonomikas rezidentu (tiešais ieguldītājs) un citas ekonomikas rezidentu uzņēmumu (tiešo investīciju uzņēmums). Investīcijas uzskata par tiešām tāpēc, ka tiešajiem ieguldītājiem pieder 10% un vairāk no parastajām akcijām vai balsstiesībām, vai ekvivalenta līdzdalība tiešo investīciju uzņēmumā.
6. Portfeļinvestīcijas – darījumi ar kapitāla vērtspapīriem (tāda investora ieguldījums uzņēmuma pamatkapitālā, kuram pieder mazāk par 10% akciju), citiem vērtspapīriem, izņemot gadījumus, kad šie darījumi attiecas uz tiešajām investīcijas un rezerves aktīviem. Šie instrumenti ir realizējami vērtspapīru tirgū, ar tiem var tirgoties.
7. Citas investīcijas: pārpalikuma kategorija, kas aptver visus finansu darījumus, kuri nav ieskaitīti tiešajās investīcijas, portfeļinvestīcijās, rezerves aktīvos (tirdzniecības kredīti, Starptautiskā valūtas fonda kredīti, aizdevumu izmantošana, valūta un depozīti, citi aizdevumi)
8. Rezerves aktīvi (monetārais zelts, SDR, citi ārzemju aktīvi) – valsts ārējie aktīvi, kurus kontrolē monetārās iestādes un ar kuriem jebkurā brīdī var regulēt maksājumu bilances saistību.

40.7. Secinājumi

Bagātīgu analītisku informāciju par Latvijas ekonomisko attīstību dod maksājumu bilance jebkurā variantā. Tās īpatnība ir tā, ka preču plūsmas (ražojumi un pakalpojumi) tiek pārvērstas naudas plūsmās, kas ienāk un atstāj mūsu zemi. Neizbēgamais saldo liecina par mūsu saimniekošanas rezultātu no ievešanas un izvešanas viedokļa.

Analizējot maksājumu bilanci, jālieto atgriezeniskās saites metodes. It sevišķi svarīgi noskaidrot un pēc tam reaģēt uz sāpju signāliem. Analīzes uzmanības centrā ir trīs konti: tekošais konts, kapitāla un finansu konts un novirze. Nopietns ass signāls ir tekošā konta nemitīgi augošais negatīvais saldo. Pagātnei pieder situācija, ka šo negatīvo saldo it viegli spēja nosegt kapitāla un finansu konts. Investīciju ienākšana ir par mazu, lai šie konti tekošā konta mīnusu pārvērstu par rādītāju ar plusu. 1998. gada t.s. bāzes bilance (A+B) ir ar mīnusa zīmi 100, 4 milj. latu apmērā. Situāciju glābj neto īstermiņa kapitāls un novirze. Latvijas Bankas ārzemju valūtas rezerves ir varen lielas pret skaidru naudu apgrozībā. Tikai šogad LB papildināja savas rezerves par Ls 50 milj. Kvazinauda kā termiņnoguldījumi bankās ārzemju valūtā Ls 283,4 milj. apmērā ir labi rezerves līdzekļi. Pamatbilances negatīvais saldo neļauj piekopt miegamices stratēģiju un nekā nedarīt, lai situāciju pagrieztu no negatīvās uz pozitīvo pusi. Sāks darboties iekšējā tirgus aizsardzības likums, un jāizstrādā detalizēta programma, kā šo likumu mērķtiecīgi izmantot. Tā būs Latvijas ekonomikas glābšanas programmas būtiska daļa, kas aktīvi ierobežos importu. Vienlaikus enerģiski jāveicina eksports, radot maksimālās labvēlības klimatu ārzemju investīcijām. Ārzemju investīcijas zināmā savā daļā ir valsts ārējais parāds.

Šīs investīcijas un garantiju izsniegšana prasa rūpīgu atlasi, lai ārējais valsts parāds ar laiku mazinātos. Pie kā noved vieglprātība ārējā parāda veidošanā, labi rāda Krievijas finansu kraha piemērs. Daži eksperti ierosināja pārtraukt ārzemju parādu ņemšanu. Tas nebūtu prāta darbs. Ja parāds dod labu atdevi un rezultāts ir rosinošs, vairo IKP, no šādiem parādiem nav jāatsakās. Jāņem saprātīgi kredīti, kas palīdz kārtējo reizi izvilkt Latvijas ekonomiku no stagnācijas muklāja. Šodien neviena attīstīta valsts neiztiek bez kredītiem, tai skaitā ārzemju. Šie kredīti sākotnēji palielina maksājumu bilances kapitāla un finansu kontu, bet turpmāk, kad būs laba atdeve, tiks veicināts eksports, pozitīvi tiks iespaidots gan tekošais, gan kapitāla un finansu konts. Latvijas attīstības aģentūrai ar ministriju atbalstu jāsameklē tie objekti, kas ar ārzemju kredītu dos labu atdevi. Jāievēro kavēšanas laiks un nav jābūt nepacietīgam, jo labs nāk ar gaidīšanu.

40.8. Pamatterminu tulkojums

Ārējais parāds	*external debt*	внешний долг
Bāzes bilance	*basic balance*	базовый баланс
Cits kapitāls	*other capital*	другие капиталы
Faktoriālie pakalpojumi	*factorial services*	факторные услуги
Filiāle	*branch*	филиал
Ilgtermiņa kapitāls, investīcijas	*long term capital, investments*	долгосрочный капитал, инвестиции
Īstermiņa pakalpojumi, investīcijas	*short term capital, investment*	краткосрочный капитал, инвестиции
Maksājumu bilance	*balance of payments*	платежный баланс
Meitas uzņēmums	*subsidiary*	дочерное предприятии
Nefaktoriālie pakalpojumi	*non–factorial services*	нефакторные услуги
Novirze	*net error and omissions*	отклонение
Savs kapitāls	*equity capital*	собственный капитал
Portfeļieguldījumi	*portfolio investments*	портфельные вложения
Pozitīvais vai negatīvais saldo	*positive of negative balance*	положительный и отрицательный сальдо
Rezerves aktīvi	*reserve assets*	резервные активы
Sāpju signāli	*pain signals*	болевые сигналы
Tekošais konts	*current account*	текущий счет
Ārējās tirdzniecības bilance	*foreign trade balance*	внешне торговый баланс

40.9. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kādas ekonomiskās attiecības raksturo maksājumu bilance?
2. Kādi galvenie komponenti veido maksājumu bilances ieņēmumu daļu?
3. Kādi galvenie komponenti veido maksājumu bilances izdevumu daļu?
4. Kādi apstākļi nosaka dažādu valstu būtiskās atšķirības maksājumu bilances struktūrā?
5. Kad palielinās rezerves kādas valsts maksājumu bilancē?
6. Kad veidojas maksājumu bilances negatīvais saldo?
7. Kādas īpatnības ir Latvijas maksājumu bilancei?
8. Salīdziniet no maksājumu bilances ieņēmumu viedokļa ārējos parādus un ārzemju investīcijas!
9. Kas raksturīgs Latvijas ārējam parādam un tā prognozei?
10. Kādas īpatnības piemīt Latvijas ārējām investīcijām?
11. Kāds sakars ir starp ārējām investīcijām un multiplikatora–akseleratora mehānismu?
12. No kā ir atkarīga Latvijas maksājumu bilances stabilizācija, izvairīšanās no deficīta?

41. nodaļa. Kapitāla globalizācija

Mūsdienu pasaules saimniecību raksturo divas galvenās iezīmes: *internacionalizācija un integrācija.* Kapitāla globalizācija savukārt ir process, kas pasaules mērogā cieši iekļauj abas šīs iezīmes. Starptautiskā darba dalīšana rada ekonomiskās saites starp kontinentiem, lielu skaitu pasaules valstu. Šīs saites stiprina ģeopolitiskās vienošanās, integrācijas procesi. Veidojas atkarības saites globālā mērogā. Globālās atkarības saites, no vienas puses, stiprina atsevišķu valstu ekonomiku, no otras puses, globālās ķēdes viena posma neveiksme rauj sev līdzi pārējos globālos posmus. Jo ciešāki ir starptautiskie ekonomiskie sakari, kapitāla globālais raksturs, jo lielāka ir valstu savstarpējā atkarība ar visām pozitīvām un negatīvām sekām.

41.1. Kapitāla starptautiskā migrācija

Tā izpaužas kā (šinī kontekstā kapitāls pārstāv naudas līdzekļus, investīcijas) kapitāla eksports un kapitāla imports no valsts uz valsti ar galveno mērķi – gūt lielāku peļņu. Tam ir divas formas:

1) tiešās investīcijas;
2) portfeļinvestīcijas.

Abas šīs formas atšķiras ar to, vai šīs investīcijas nodrošina vai nenodrošina kontroli pār uzņēmumu ārzemēs. Tiešo investīciju gadījumā kontrole tiks iegūta. Tas notiek, ja uzņēmums atver savu uzņēmumu ārzemēs; ja tiek nopirkts jau eksistējošs uzņēmums ārzemēs; ja tiek dibināts kopuzņēmums, kura partneri ir līdzvērtīgi; ja tiek atvērta vai pirkta filiāle ārzemēs, kurā mātes kompānijai pieder kontrolpakete. Portfeļinvestīciju gadījumā kontroles pār uzņēmumu ārzemēs nebūs. Tā ir parasta akciju paketes iegāde, līdzdalība kādā uzņēmumā ārzemēs.

Papildus varētu vēl minēt trešo kapitāla eksporta un importa formu. Tā ir citas valsts vērtspapīru pirkšana, obligāciju iegāde, līdzekļu noguldīšana citas valsts bankā. Šī forma ļauj gūt ienākumus no ārzemēm procentu veidā, taču tās nav investīcijas. Tieši starptautiskās investīcijas ir visinteresantākā un nozīmīgākā kapitāla migrācijas forma, tāpēc turpmāk pievērsīsimies tikai tām.

Kapitāla starptautiskās migrācijas un tās seku raksturošanai izmanto vēl divus terminus – "multinacionalizācija" un "transnacionalizācija". Termins "transnacionalizācija" nozīmē, ka kapitāls šķērso nacionālo robežu. Termins "multinacionāls" kā starptautiskā kapitāla apzīmējums tiek lietots kopš 60. gadiem. Sākotnēji to attiecināja tikai uz uzņēmumiem, kuri veic ražošanu ārzemēs. Tagad to lieto attiecībā uz visām saimnieciskās darbības sfērām – tirdzniecību, pakalpojumiem, finansiālo darbību, būtībā tas nozīmē daudzu valstu kapitālu kopējo sadarbību galaprodukta iegūšanai. Multinacionālie procesi kalpo par zināmu pamatu kapitāla globalizācijai.

Transnacionalizācijas process. Šī procesa īpaši strauja attīstība vērojama kopš 70. gadu vidus. Tam ir vairāki cēloņi.

1. Viens no cēloņiem meklējams pašā ražošanas procesā – līdz ar elastīgās automatizācijas ienākšanu ražošanā rodas iespēja izlaist produkciju, veidot jaunus uzņēmumus un filiāles dažādās vietās, nodrošināt tieši tādas pašas produkcijas ražošanu. Vairs nav nepieciešami rūpniecisko gigantu kompleksi, kas produkciju ražoja vienuviet un eksportēja to pa visu pasauli. Tagad ir radusies iespēja to pašu produkciju ražot mazākos uzņēmumos visdažādākajos reģionos vai valstīs – tuvāk noieta tirgum un klientiem un arī lētāk.
2. Cits cēlonis ir informātikas un informācijas tehnikas attīstība, kas nodrošina korporācijas vadību. Informācijas nogādāšana vai saņemšana vairs nav problēma. Korporācijas vadība spēj pieņemt lēmumus, koriģēt struktūrvienību darbību, saskaņot rīcību, jo informācijas sistēma sasaista pasaulē izkaisītos uzņēmumus un filiāles vienā veselā. Tāpat ar informātikas palīdzību ir iespējams iegūt informāciju par uzņēmumu darbību, to ekonomiskajiem rādītājiem.
3. Nākamais cēlonis – kapitāla uzkrāšanas straujie tempi. Darbības izvēršana ārzemēs vai citās nozarēs ļauj rast izmantojumu jaunuzkrātajam kapitālam. Ne velti multinacionalizācijas un darbības paplašināšanās pa nozarēm procesi norit paralēli.

4. Cēlonis ir struktūrpārmaiņas ekonomikā. Valsts īstenotā struktūrpolitika liek uzņēmumam meklēt citu dislokācijas vietu, ja tas vēlas saglabāt ražošanu nozarē, kura vairs neatbilst dotās valsts interesēm.
5. Nākamo cēloni saskatīsim cikliskajās grūtībās – iespēja dislocēt ražošanu, savu kapitālu vienlaikus daudzās valstīs un kontinentos ļauj vieglāk pārciest cikliskos satricinājumus, jo kapitāls tiek pārvietots korporācijas iekšienē uz valsti ar labvēlīgāku ekonomisko situāciju.
6. Ekoloģiski netīru produktu ražošanu pārceļ uz jaunattīstības valstīm, kur dabas aizsardzība ir nepilnīga.

41.2. Kapitāla globalizācijas efekts

Procentu likme un efektivitāte. Lēmums par jebkurām investīcijām, arī tiešo investīciju īstenošana ārzemēs, ir visupirms saistīta ar procentu likmi. Taču šoreiz ir jāsalīdzina divu veidu investīciju efektivitāte (nacionālā **E**n un ārzemju **E**ā) un divu veidu procentu likmes (nacionālā **I**n un ārzemju **I**ā). Efektivitātei ārzemēs jābūt lielākai vai vienādai ar procentu likmi un ar efektivitāti nacionālajā ekonomikā, bet procentu likmei ārzemēs jābūt lielākai vai vienādai ar procentu likmi nacionālajā ekonomikā.

Ja **E**ā > **E**n un **I**ā > **I**n, tad investīcijas ārzemēs tiks izdarītas. Multinacionālai korporācijai, kura darbojas dažādās valstīs, jābūt zemākām izmaksām nekā firmām, kuras darbojas pašmāju tirgū. Šīs izmaksu priekšrocības multinacionālajām korporācijām slēpjas faktā, ka kopējie naudas ieguldījumi *(input)*, izdarīti vienviet viena ražojuma izlaidei *(output)*, citviet kompānijas tīklā var dot efektu vai nu bez, vai ar pavisam niecīgu izmaksu palielināšanu. Ja divu valstu firmas A un B vēlas veidot kopīgu filiāli, tiks izsvērtas iespējas gūt papildu efektu. Abas firmas var izdarīt investīcijas katra atsevišķi, tādā gadījumā to efekts būs vērtējams ar tīro vērtību **NPV** *(Net Present Value)* firmai **A** un firmai **B**. Jēga kopējās filiāles veidošanai ir tikai tad, ja tīrā vērtība kopuzņēmuma gadījumā **NVPJV** *(Net Present Value of Joint Venture)* pārsniegs atsevišķo tīro vērtību summu:

$$\mathbf{NVPJV > NPVA + NVPB}$$

Izdarot kopīgus kapitālieguldījumus, rodas tā saucamais sinenerģētiskais efekts:

$$\mathbf{NVPJV - (NPVA + NVPB) > 0}$$

Multinacionālo korporāciju priekšrocība. Tā ir savdabīgu iegūto ekonomiju kopa. Papildu ekonomija rodas tehnoloģisko zināšanu, vadības iemaņu, firmas markas, firmas klientūras uzturēšanas un lētāka kredīta jomās. Visas šīs priekšrocības nostāda multinacionālo korporāciju daudz izdevīgākās pozīcijās nekā vietējās firmas. Zemākās ražošanas izmaksas ļauj palielināt ražošanas apjomu, līdz ar to pieaug multinacionālās korporācijas pakalpojumu izmantotāju un patērētāju loks. Jo vairāk paplašinās korporācijas darbība, jo palielinās tās izdevīgums. Vērojama tieša sakarība starp tirgu, kuros korporācija piedalās, skaita palielināšanos un izmaksu samazināšanos.

Mūsdienu ekonomikā raksturīgākie motīvi, kādēļ uzņēmums nolemj atvērt savu filiāli vai veidot kopuzņēmumu ārzemēs, būtu dalāmi divās grupās. Pirmā motīvu grupa būs tajos gadījumos, ja uzņēmumu vēlas atvērt valstī, kuras attīstības līmenis ir zemāks nekā pašu valstī:

1) izejvielu un energoresursu nodrošināšana savai valstij (šī ir vecākā transnacionālo korporāciju forma – te minami visi iegūstošie uzņēmumi, tādi kā "Royal Dutch–Shell" vai "Elf");
2) politiskas kontroles nodrošināšana ar ekonomiskām metodēm (tā ir valsts politika, kuras īstenošanā piedalās korporācijas. Īpaši šeit jāmin bijušo metropoļu uzņēmumu darbība bijušo koloniju teritorijā);
3) ražošanas izmaksu samazināšana:
   a) lētāka darbaspēka izmantošana (sevišķi izdevīgi filiāli atvērt ārzemēs ir darbietilpīgā nozarē – visi ražošanas veidi, kur iespējams darbs pie konveijera, apavu ražošana, apģērbu šūšana, tekstilrūpniecība. Te kā piemēru der minēt jaunās industriālās valstis, kuru teritorijā darbaspēks ir lēts);

b) izejvielu pieejamības izmantošana (ja ražošana tiek organizēta uz vietas, pazemināsies transportēšanas izmaksas);
c) vides aizsardzības pasākumu izmantošana (no savas valsts tiek izvestas tā saucamās "netīrās nozares", ietaupīt var, piemēram, neceļot attīrīšanas iekārtas utt., ja to pieļauj mītnes zemes likumdošana);

4) jauna tirgus apguve (jo vairāk tirgu, jo lielāks ekonomiskais izdevīgums. Bez tam nereti ir tādi gadījumi, kad uzņēmumu interesē blakusesošās valsts tirgus, – atrašanās tiešā šī tirgus tuvumā ļauj to iepriekš izpētīt un pēc tam veikt šī tirgus iekarošanu jau ļoti mērķtiecīgi un ar mazākām izmaksām; valsti, kurā implantēšanās notikusi blakusesošā tirgus izpētes nolūkā, sauc par "tramplīnu").

Citi motīvi būs vērojami, ja uzņēmumu atvērs augsta attīstības līmeņa valstī:

1) iespiešanās šīs valsts tirgū (attīstītas valsts tirgus ir prestiža atrašanās vieta);
2) tehnoloģiskais izdevīgums (parasti tas ir saistīts ar *know-how* pieredzi, kura jau ir šajā valstī, vai ar jau esošo attīstīto infrastruktūru);
3) korporācijai ir sava banku un sadales sistēma.

Multinacionālās korporācijas būtība nosaka to, ka tā ir izvietota un izvērš savu darbību vairākās, brīžiem daudzās valstīs, valstu grupās. Tādējādi tā ir saistīta ar vismaz divu valstu valdībām – pašmāju un filiāles mītnes zemes valdību. Korporācijai jārēķinās ar valdības nostāju.

Multinacionālā korporācija un valsts. Attiecību kopa "multinacionālā korporācija un valsts" aplūkojama divos aspektos. Pirmais aspekts – attiecības ar pašmāju valdību, kas nosaka:

1) kapitāla starptautiskās kustības (kapitāla eksporta un importa) noteikumus;
2) preču un pakalpojumu eksporta noteikumus, – ārzemēs gūtā ienākuma aplikšanu ar nodokli.

Valsts ir tieši atbildīga par valsts sektora uzņēmumu izdarītajām investīcijām. Taču valsts investīciju politika var attiekties ne tikai uz uzņēmumiem, kas ir tiešā vai netiešā valsts kontrolē, bet iesniegties arī privātajā sektorā. *Pirmkārt,* valsts veicina investīcijas noteiktās nozarēs, ekonomiskajos un ģeogrāfiskajos reģionos; *otrkārt,* tā veido investīciju nosacījumus vispār. Gadījumā, ja korporācijas darbība mītnes zemē saskan ar pašu valdības izvēlēto ārējo ekonomisko politiku, korporācija var saņemt valsts atbalstu. Valsts atbalsts izpaužas šādi:

1) īstermiņa programmas (eksporta kredīti, eksporta apdrošināšana, apdrošināšana pret ekonomisko un politisko risku darbībai ārzemēs, pazemināta aizdevuma procentu likme);

2) ilgtermiņa programmas (speciālas programmas noteiktu pašmāju ražojumu eksporta veicināšanai, svarīgu iekārtu nodrošināšana, kreditēšana un finansiālas garantijas noteiktu mērķprogrammu izpildei).

Jebkurai multinacionālai korporācijai, uzsākot darbību svešā valstī, jārēķinās ar mītnes zemē pastāvošajiem noteikumiem:

1) kapitāla starptautiskās kustības (kapitāla eksporta un importa) regulēšanu;
2) ārējās tirdzniecības tarifu un netarifu barjerām, iespējamo protekcionisma politiku;
3) attieksmi pret ārzemju kapitālu (piemēram, ārzemju kapitāla ieplūšana var tikt veicināta ar grantu palīdzību, lai kapitāls nonāktu mītnes zemei vēlamajā nozarē vai reģionā);
4) ienākumu repatriācijas noteikumiem.

Šeit minētie noteikumi ir saistīti tieši ar ārējo ekonomisko sfēru, vēl jārēķinās ar šādiem vispārekonomiskiem nosacījumiem:

1) nodokļu sistēma,
2) antimonopola likumdošana,
3) darba likumdošana,
4) norēķinu sistēma,
5) grāmatvedības sistēma.

Multinacionālā korporācija ir cieši saistīta ar mītnes zemi – ar vietējo darbaspēku, infrastruktūras nodrošinājumu (ceļiem, transportēšanas iespējām, sakariem), atsevišķu resursu piegādi (elektroenerģija, ūdensapgāde) un, iespējams, izejvielu piegādi. Tādēļ nepieciešams nodrošināt

labvēlīgu attiecību izveidi ar vietējo valdību. Korporācijas vadībai nepieciešams izprast mītnes zemes sociālo, kultūras, politisko sistēmu un savstarpējo attiecību kodeksu (īpaši svarīgi tas, piemēram, ir arābu valstīs).

Kopuzņēmumi. Viens no izdevīgākajiem pasākumiem, kā ienākt kādas valsts ekonomikā, ir kopuzņēmums. Kopuzņēmums ir kopīga īpašuma un tā kopīgas izmantošanas forma, piedaloties divu vai pat vairāku valstu kapitālam (ārzemju un vietējam vai divu ārzemju valstu kapitālam kādā trešā valstī). Vietējai valdībai tā ir iespēja kontrolēt ārzemju kapitāla kustību, partnera nodomus un stratēģiju. Sevišķi svarīgi tas ir trešās pasaules valstīs, kur pat kopuzņēmuma gadījumā ārzemju transnacionālā korporācija, būdama spēcīgāka un pieredzes bagātāka darījumos pasaules tirgū, nereti diktē savus noteikumus vietējam partneruzņēmumam. Tomēr, vēloties apgūt kādas sev jaunas valsts tirgu, izmantot šīs valsts dabas bagātības utt., multinacionālajai korporācijai, pat pieredzes bagātai, trūkst informācijas un darbības skaidrības neierastā vidē. Kopuzņēmums daļu šo problēmu atrisinās vienkāršāk ar patstāvīgas filiāles atvēršanu.

Viens no svarīgākajiem faktoriem, izvēloties kopuzņēmuma formu, ir nozare. Multinacionālā korporācijā, kura jaunapgūstamajā tirgū vēlēsies ienākt ar standartprodukciju (piem., ar televizoriem), priekšroka tiks dota patstāvīgai filiālei, kas būs stingri iekļauta korporācijas pārvaldes struktūrā. Taču, ja korporācija tirgu vēlēsies apgūt, piemēram, ar apģērbu, parfimērijas izstrādājumiem, būs nepieciešama lielāka pielāgotība vietējai gaumei un prasībām. Šajā gadījumā filiālei nepieciešama lielāka autonomija, jo tai jāveic darbs vietējo prasību izpētei. Kā viens no variantiem paveras iespēja dibināt kopuzņēmumu ar vietējo uzņēmumu vai citas piederības uzņēmumu, kurš jau apguvis vietējā tirgus prasības. Bez tam kopuzņēmuma forma ir zināma garantija politiskas nestabilitātes apstākļos, ekonomiska garantija pret nacionalizāciju.

41.3. Kapitāla starptautiskās migrācijas mūsdienu raksturs

Deviņdesmito gadu īpatnības. Deviņdesmitajos gados kapitāla starptautiskajā migrācijā vērojamas šādas īpatnības:

1) ļoti strauji audzis eksportētā kapitāla daudzums uz trešās pasaules valstīm;
2) samazinājies trešās pasaules valstu īpatsvars kapitāla eksportā (tātad augusi citu valstu grupu nozīme);
3) parādījies jauns virziens kapitāla eksportam – ir atvēries bijušo sociālisma sistēmas valstu tirgus;
4) galvenā kapitāla kustība notiek no attīstītas valsts uz attīstītu valsti (piemēram, no ASV uz Eiropas valstīm, no Francijas uz Vāciju, no Japānas uz ASV);
5) attīstītās valstis šodien vienlaikus ir kapitāla eksportētājas un kapitāla importētājas;
6) notikušas izmaiņas kapitāla importēšanā Eiropas Savienībā – ar Māstrihtas līguma stāšanos spēkā jebkuras dalībvalsts kapitāls uzskatāms par nacionālo kapitālu citā dalībvalstī;
7) attīstās kapitāla eksports no trešās pasaules valstīm (piemēram, Indija to dara, lai nodrošinātu savu preču eksportu; jaunās industriālās valstis (Dienvidkoreja, Taivāna, Singapūra) eksportē savu kapitālu uz jaunā viļņa jaunajām industriālajām valstīm (Malaiziju, Indonēziju); naftas eksportētājas valstis nogulda savus kapitālus citu valstu bankās, šo valstu varasvīri iepērk zemes gabalus ASV un nekustamos īpašumus Eiropā;
8) multinacionālās korporācijas, nostiprinājušās kādas valsts tirgū, uzsāk cīņu pret vietējo kapitālu vai pret citu valstu kapitāla ienākšanu šajā zemē – tas izskaidrojams ar pieaugošo konkurenci starptautiskā mērogā;
9) līdztekus tradicionālajām kapitāla eksporta formām parādās jaunas multinacionalizācijas formas: laikā ierobežotas vienošanās par kopuzņēmumu veidošanu, franšīze starptautiskā mērogā, pārvaldes līgumi, tehnisko pakalpojumu, mārketinga pakalpojumu līgumi starptautiskā mērogā (attīstītākās valsts multinacionālā korporācija sniedz šos pakalpojumus citas valsts uzņēmumam), uzņēmuma nodošana "ar atslēgu" (uzņēmums tiek uzcelts, pilnībā aprīkots un

tad nodots vietējam kapitālam), starptautiskie subkontrakti (korporācija piegādā kādam uzņēmumam detaļas un izejvielas, produkcija tiek saražota šajā uzņēmumā, tālāk korporācija realizē šo produkciju pasaules tirgū ar savu firmas zīmi).

41.4. Latvija kā starptautiskā kapitāla investīciju objekts

Kāpēc Latvija sākotnēji saistīja starptautisko kapitālu? Kopš Latvija *de facto* un *de jure* ir neatkarīga valsts un vairs neietilpst sabrukušās PSRS vienotā tautsaimnieciskajā kompleksā, sāka pāriet uz tirgus ekonomikas pamatiem, tā kļuva par starptautiskā kapitāla investīciju objektu. Tirgus ekonomikas pasaule paplašinājās, radās zināms vakuums, ko dažādu valstu nacionālās firmas un multinacionālās korporācijas centās aizpildīt. Pirmajos neatkarības atjaunošanas gados starptautiskā kapitāla interese par Latviju saistījās pirmām kārtām ar tilta lomu un tranzītkoridoru starp kādreizējo PSRS telpu (NVS valstīm) un Rietumiem. Sabrukusi PSRS plānsaimnieciskā apgādes sistēma radīja labvēlīgus apstākļus, lai lieli, būtībā bezsaimnieka jēlvielu resursi kļūtu par tirdzniecības objektu starp vēl nenacionalizētām firmām NVS telpā un Rietumu uzņēmumiem. Latvija bija ideāls starpnieks šajos darījumos, jo labi pārzināja Austrumu tirgu ar tā specifiskām postpadomju attiecībām un vecajām tradīcijām. NVS valstis arvien aktīvāk sāka izrādīt interesi par importu no Rietumu pasaules, un Latvijas starpnieki arī šeit bija nepieciešami. Vietējā kapitāla trūkums piesaistīja tirdznieciskām operācijām lielu peļņu alkstošu ārzemju kapitālu. Uzņēmējdarbībā vairumtirdzniecībā ieguldīto līdzekļu ātra aprite gan nodrošināja augstu peļņas gada normu, gan darīja izdevīgu dārgu kredītu piesaisti šīm operācijām. Latvijā kādu laiku darbojās ap 20 preču biržu, būtībā starpnieku kantori, kas savos darījumos ērtības dēļ izmantoja biržas mehānismus. Visai liberālais valūtas režīms (jebkuras valūtas brīva ievešana un izvešana bez daudzuma ierobežojuma) piesaistīja Latvijas pirmajām komercbankām ne mazums ārzemju kapitāla. Termiņu noguldījumu augstās procentu likmes bija spēcīgs arguments ārzemju līdzekļu pieplūdei, jo tāda apmēra procentu gada normas Rietumu kredītiestādēs saņemt nevarēja. Procentu likmju starpība brīvi konvertējamai valūtai bija četrkārtīga un pieckārtīga, Latvijas nacionālajai valūtai pat pārsniedza piecpadsmitkārtīgu līmeni. Veidojās īpatnēja "brīvsavienība": NVS resursi, vietējie starpnieki, ārzemju kapitāls. Eiforija sakarā ar lielu peļņu pakāpeniski noplaka: resursi izsīka un cita pēc citas tika slēgtas preču biržas. Procentu gada likmes arvien kritās. Pēdējo triecienu izveidotajai attiecību sistēmai deva komercbanku krīze. 1995. gadā ne mazums potenciālo ārzemju investoru vai depozītu īpašnieku, kas bija totāli zaudējuši savus ieguldījumus, svēti zvērēja, ka turpmāk viņu kapitāli nekad nešķērsos Latvijas robežas, nemēslos Latvijas biznesa druvas.

Bet Latvijas ekonomiskās realitātes ātri vien ienesa korektīvas šinīs sākotnējās noskaņās.

Latvijas ekonomiskā pievilcība starptautiskam kapitālam. *Pirmkārt,* Latvijas ģeogrāfiskais stāvoklis, tranzītkoridori Austrumi–Rietumi, tilta loma. Neskatoties uz noteiktu politisko spriedzi, attiecībām ar Krieviju, 1996. gada otrajā pusgadā un 1997. gada pirmajā pusē Krievijas tranzīts caur Latviju vērsās plašumā. *Otrkārt,* ārzemju kapitāla īpašnieki labi saprata, ka Latvijas tirgus telpa kļūs pievilcīga investoriem vienīgi apstākļos, ja Latvijā tiks veidota moderna infrastruktūra, tai skaitā sakaru jomā. Tāpēc ārzemju investori steidzās ieņemt brīvās nišas. Tā dzima viens no pirmajiem kopuzņēmumiem telekomunikāciju jomā SIA "Lattelekom" ar angļu un somu kapitāla līdzdalību. Prasība saglabāt šo sabiedrību kā dabisku monopolu saistās ar centieniem ātrāk atpelnīt lielus kapitālieguldījumus modernā sakaru sistēmu izveidē. Brīva niša, ko ātri ieņēma ārzemju kapitāls, bija arī mobilo telefonu un peidžeru sistēmas, kabeļu televīzija. *Treškārt,* pievilcīgi ārzemju kapitālam bija dabiskie monopoli enerģētikas jomā. Ārzemju kapitāla ienākšana sekmēja arī lielu uzņēmumu privatizāciju ar noteikumu, ka kontrolpakete nonāks stratēģiskā investora īpašumā. Par kopuzņēmumu privatizācijas kārtībā kļuva arī AS "Latvijas gāze", par kuras īpašniekiem bez Latvijas valsts kļuva arī Krievijas "Gazprom" un vācu enerģētisko uzņēmumu konsorcijs. *Ceturtkārt,* varens magnēts bija Latvijas dabas bagātība – mežs. Šai jomā veidojās liels skaits Latvijas–Zviedrijas, Latvijas–Lielbritānijas, Latvijas–Somijas, Latvijas–Vācijas kopuzņēmumu kokmateriālu eksportam. Galvenā problēma ir un paliek kokmateriālu apstrādāšanas pakāpe. *Piektkārt,* arī cementa ražošana uz vietējo izejvielu bāzes pievelk ārzemju kapitālu. *Sestkārt,* importēto enerģiju tirgū ar savu kapitālu un tehnoloģiju ienāca pasaulē plaši pārstāvētas un labi pazīstamas ārzemju firmas – "Statoil", "Shell" u.c. *Septītkārt,* sava pievilcība bija kvalitatīviem tehniskiem kadriem, strādnieku kvalifikācijai un darba kultūrai. *Astotkārt,* lētais Latvijas darbaspēks deva iespēju ārzemju kapitālam Latvijā ražot produkciju

ar zemu pašizmaksu, dibinot gan kopuzņēmumus, gan ārzemju pazīstamu firmu filiāles. *Devītkārt,* ārzemju kapitālu visai interesēja investīcijas tirdzniecības jomā. Kādreizējais universālveikals "Dole" kļuva par modernu supermārketu, kur tirgojas vesels "ķekars" ārzemju firmu. Rīgā un citu pilsētu centros savus veikalus iekārtoja un pievilcīgu dizainu radīja ārzemju tirdzniecības uzņēmumi. Norvēģu kapitāls aktīvi darbojas apģērbu tirdzniecībā. Elektroniskās aparatūras tirgū konkurenci izvērš visas nozīmīgās pasaules firmas, sākot ar "Samsung" un beidzot ar "Sony" un "Philips". Neatpaliek datoru ražošanas pasaules līderi. Investīcijas tirdzniecības centru, tehniskās apkopes un remontstaciju uzcelšanai nav žēlojuši autoindustrijas gigantu Eiropas centri. *Desmitkārt,* tuvākā nākotnē investīcijas Latvijas tautsaimniecības visdažādākās nozarēs sekmēs Latvijas augstais kredītreitings. *Vienpadsmitkārt,* plašāku investīciju piesaiste gaidāma, kad Latvija jaunā gadu tūkstoša sākumā, domājams, kļūs par ES pilntiesīgu locekli. Arī iestāšanās GATT–PTO veicina ārzemju kapitāla interesi par investīcijām Latvijā. *Divpadsmitkārt,* ostas, lidlauki, ceļu saimniecība, kravu pārkraušanas mezgli ir tranzīta atslēgas. Šīs pasaules varenie alkst, lai šīs dārgās atslēgas būtu viņu rokās, un nežēlo investīcijas šo atslēgu vai to daļu iegūšanai. *Trīspadsmitkārt,* Latvijas brīvostas un it sevišķi brīvās ekonomiskās zonas ar saviem atvieglotiem nodokļu nosacījumiem ir iedarbīgi investīciju katalizatori. *Četrpadsmitkārt,* Baltijas vienotā tirgus izveide kāpinās ārzemju investoru interesi par Baltijas telpu.

Vienlaikus ir nepieļaujama ārzemju kapitāla potenciālu piesaistes Latvijā vērtēšana tikai caur rožainām brillēm. Ārzemju kapitāla migrācijai ir tūkstošiem iespēju. Naivi ir domāt, ka visi kapitāla migrācijas ceļi ved uz Latviju vien. Mums pašiem kritiski jānovērtē investīciju vide, jāizvērtē, kas traucē investīciju aktīvākai migrācijai Latvijas virzienā. *Pirmkārt,* kriminogēnā situācija, rekets ir nopietns šķērslis mērķtiecīgām ārzemju investīcijām. *Otrkārt,* birokrātiskas procedūras, kas dažkārt pāraug mājienā par kukuļu vēlamību, nekādi neveicina investīciju piesaisti. *Treškārt,* tiesiska nesakārtotība, brīžiem pretrunīga likumdošana liek vienam otram investoram Latvijai apiet ar līkumu. *Ceturtkārt,* relatīvi lētais darbaspēks nereti tiek "pārsvītrots" ar augstām nodokļu likmēm. *Piektkārt,* robežapsardzības un muitas procedūru zemā kultūra veicina kapitāla migrāciju brīžiem meklēt citus investīciju virzienus. *Sestkārt,* arī valodu nepietiekamās zināšanas, kapitāla migrācijas starptautisko noteikumu vājā apguve konkrētā gadījumā pārvēršas par investīciju šķērsli. *Septītkārt,* Latvijas nacionālās programmas, kas paredz ārzemju kapitāla piesaisti, tātad investīcijas Latvijas telpā, ir vēl "jēlas", nepietiekami izstrādātas un vēl nespēj efektīvi pildīt investīciju spēcīgo magnēta lomu. *Astotkārt,* 1997. gadā, kad komercbanku krīzes visgraujošākās sekas bija pārvarētas, veidojās jauna situācija: ārējie investīciju piedāvājumi bira kā no pārpilnības raga, bet nebija sagatavotu investīciju projektu. Investors rūpīgi izvērtē gaidīšanas laiku, un ja tas ievelkas, gatavojot, analizējot, salīdzinot potenciālos investīciju projektus, tad investīciju atdeve, rentabilitāte strauji krītas. *Devītkārt,* lata valūtas relatīvi augstais kurss nekādi nav ieskaitāms eksporta un līdz ar to investīciju veicināšanas faktoru kārtā. *Desmitkārt,* tirgus pieprasījuma izpēte perspektīvām Latvijas precēm vēl atrodas sākuma stadijā. Latvijas ārzemju pārstāvniecībās partneru aktīva meklēšana Latvijas ražojumiem un pakalpojumiem ir tikai sākuma stadijā. Brīvās tirdzniecības līgumu noslēgšana ir tikai viens no daudziem nosacījumiem kapitāla investīciju ievirzei Latvijā, bet vēl nepietiekams pamats.

Kādas nozares visvairāk pievelk investīcijas? Laikā no 1993. gada līdz 1995. gadam ārvalstu investīcijas Latvijā pieauga 5,5 reizes. No zema līmeņa viegli pacelties. Rādītāji uz vienu iedzīvotāju ir šādi: 1993. gadā – Ls 19,3; 1995. g. – Ls 108,4. Lielos uzņēmumos 1996. gada nogalē ārvalstu investīcijas uz vienu iedzīvotāju – Ls 122,2. Katrs sākums ir grūts. Lai nodrošinātu stabilu un relatīvi augstu IKP pieauguma tempu, ārvalstu investīcijām jābūt daudzkārt lielākām. Kustība iesākusies. Un tas jau vieš cerības. Optimismam jābūt pamatotam. Nozīmīgi ir tas, kā minētie ārvalstu ieguldījumi sadalās pa nozarēm.

41.1. tabula

Uzkrātās ārvalstu investīcijas Latvijā reģistrēto uzņēmumu pamatkapitālā sadalījumā pa darbības veidiem (perioda beigās)[1]

	1997		1999		2000 IX	
	Ls tūkst.	%	Ls tūkst.	%	Ls tūkst.	%
Lauksaimniecība, medniecība, mežsaimniecība	644,7	0,1	1708,3	0,2	2962,7	0,4
Rūpniecība	136193,3	24,7	157180,6	20,8	166254,8	20,9
Būvniecība	1791,2	0,3	2610,0	0,3	2827,0	0,3
Transports, glabāšana, sakari	186805,3	33,8	191762,0	25,4	196769,8	24,7
Viesnīcu un restorānu pakalpojumi	8402,0	1,5	10782,6	1,4	14815,4	1,8
Vairumtirdzniecība, mazumtirdzniecība, automobiļu, sadzīves preču un personiskās lietošanas priekšmetu remonts	72747,9	13,1	122969,0	16,3	139118,4	17,4
Finansu starpniecība	111225,7	20,1	159898,7	21,2	188005,1	23,6
Pavisam	**552451,7**	**100**	**755223,6**	**100**	**797282,8**	**100**

Nopietnam analītiķim 41.1. tabulas dati sevišķu sajūsmu neradīs. "Kāda vaina?" – jautās lasītājs. "Investīciju vienpusība!" – skanēs atbilde.

Līderi – transports un sakari. Nevienam nebūs iebildumu, ka 1996. gada nogalē Ls 168 milj. kalpo tirgus infrastruktūras, visupirms sakaru sistēmas izveidei. Bet kāpēc atpaliek citas nozares? Rūpniecība "tur soli", bet stabili 18% nevar apmierināt. Satrauc tas, ka ārzemju investīcijas nerada jaunas jaudas celtniecībā. Pārējās nozares nav nopietnas sarunas vērtas. Jārunā par epizodiskām investīcijām, bet nevis par investīciju sistēmu, kas spēj daudzās jomās iekustināt spēcīgu ķēdes reakciju, paātrināt multiplikatora–akseleratora mehānismu. Transporta, it sevišķi sakaru dominante (55% visu lielo investīciju 1996. gadā) būtu attaisnojama tad, ja pārējās nozares, kas aktīvi veido IKP, saņemtu varenu impulsu. Šīs tik ļoti gaidāmās ierosmes pagaidām nemanām.

Investīcijas – nākotnes ķīla. Miljoni ārzemju ieguldījumu transportā un sakaros ir nākotnes panākumu droša ķīla. Uzdevums ir panākt, lai "gaidīšanas laiks" netiktu pārāk stiepts garumā. Tā ir vecu vecā ekonomikas teorijas dziesma: investīcijas šodien ar atdevi rīt ir krietni vien svētīgākas nekā investīcijas parīt ar atdevi kaut kad ne visai skaidrā nākotnē. Jā, to nebūs viegli panākt, lai ārzemju investīciju pievilkšanas magnēts izvietotos tieši Latvijas telpā. Būsim reālisti. Ja no miljardiem lielām ārzemju investīcijām kāds treknāks grauds atrastu ceļu uz Kurzemes krastiem, uz Rīgas līci, uz Rēzeknes brīvo ekonomisko zonu, tad tas jau būtu panākums. Nepieciešami spēcīgi ceļrāži. Nevis tikai krāšņi prospekti, bet vareni stimuli. Jāiesaista interešu spēks. To radīšana līdz ar atbilstošās gaisotnes veidošanos ir Latvijas ekonomiskās politikas vistiešākais uzdevums.

Ne mazāk svarīgs ir jautājums, kas ir šie ārzemju ieguldītāji? Kādu valstu investori izrāda vislielāko interesi par Latviju kā par investīciju un nākamās peļņas gūšanas lauku?

Ārvalstu investoru līderi. To, kura valsts visvairāk investīciju ieguldījusi Latvijā, rāda 41.2. tabula.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – R.: VSK, 7/1997, 39. lpp.

41.2. tabula

Ārvalstu investīcijas pa valstīm (perioda beigas, procentos pret visām ārvalstu investīcijām)[1]

	1997	1999	2000 IX
ASV	10,4	9,7	11,3
Vācija	8,7	8,6	12,0
Dānija	18,1	14,1	13,9
Lielbritānija	6,0	7,5	6,6
Nīderlande	2,0	2,8	3,0
Somija	2,9	5,2	5,0
Šveice	2,8	1,1	2,5
Zviedrija	4,8	8,5	7,8
Krievija	9,5	7,4	6,8
Citas valstis	44,8	45,1	31,1
Pavisam	**100,0**	**100,0**	**100,0**

41.2. tabula sniedz mums interesantu ainu par līderu maiņu investoru saimē. *Pirmkārt,* savu līdera vietu 1993. gadā turpmāk zaudēja ASV. Aizokeāna labvēļa interese par lielāka apjoma investīcijām ātri noplaka. *Otrkārt,* līdera pozīcijas nostiprināja Dānija, draudzīga kaimiņu zeme tepat Baltijas jūras telpā. Nāburga pozīcijas, mazas transporta izmaksas uz Eiropas tirgu, nelielas investīcijas daudzos objektos lika Dānijas investoriem meklēt šodienas un rītdienas peļņu ne tikai aiz trejdeviņām zemēm, bet tepat savas pussalas apkaimē.

Lielbritānijas investori Latvijā īsteno vislielāko investīciju projektu SIA "Lattelekom". Īpatnība ir tā, ka šīs investīcijas sākumā praktiski realizē somu firma "Finisch Telecom" un angļu sabiedrība "Cabled Wireless". SIA "Lattelekom" 51% daļu pagaidām pieder valstij. Valsts daļas paredzētā privatizācija piesaistīs jaunus spēcīgus investorus.

Liels ir investoru skaits no NVS valstīm. Investīcijas vienā objektā parasti ir nelielas, jo investīciju sfēra ir galvenokārt tirdzniecība un pakalpojumi. Izņēmums ir enerģētikas joma, kur Krievija piedalās ar liela apmēra investīcijām. Jāmin divi nozīmīgi objekti. Latvijas–Krievijas naftas un naftas produktu transporta kopuzņēmums SIA "Latrostroms" (Krievijas puses ieguldījums Ls 36,6 miljoni) un "Latvijas gāze". Jau minējām, ka to privatizējuši Krievijas "Gazprom" un Vācijas uzņēmumu konsorcijs.

Valstu starpā izceļas Norvēģija. Koncerns "Varner Groppen" veicis ieguldījumus Latvijas tirdzniecībā (universālveikals "Dole", "Dressman", universālveikals "Centrs" u.c.) ap 200 milj. USD apmērā.

"Liepājas metalurgam" tagad ir investori no tālās Singapūras. Latvija kā investīciju objekts modina interesi Klusā okeāna telpā un Latīņamerikā. Pirmā bezdelīga atlidojusi no Čīles: 15 milj. USD Latvijā 1996. gadā investēja "Corpora Tres Montes".

1997. gada februāra sākumā LR Uzņēmumu reģistrā bija reģistrēti 7123 citu valstu investori. Vislielākais skaits ar mazajām investīcijām nāk no Krievijas. Pēc ekspertu vērtējuma, aktīvi darbojas tikai 65 –75% reģistrēto investoru.

Raksturīgi, ka citu valstu īpatsvars 2000. gadā, salīdzinot ar 1997. gadu, ir krietni sarucis. Statistika bez 41.2. tabulā minētajām 9 valstīm, lielākajiem investoriem min vēl 12 valstis, kuru uzņēmēji investējuši Latvijā, kā arī vēl citas valstis, kas nav minētas. Tas, no vienas puses, liecina par ārējo sakaru globalizāciju. No otras puses, ārējās investīcijas koncentrējas uz mazāku valstu skaitu. Investīciju klimats Latvijā nav tik labvēlīgs, lai augtu valstu skaits, kuru investori tiektos tieši uz Latviju. Iepriekšējā nodaļā jau minējām, ka investīcijas atstāj Latviju. Tas globalizāciju neveicina.

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – R.: VSK, 12/2000, 105. lpp.

41.3. tabula

Lielākie ārvalstu investori Latvijā (milj. USD)[1]

Investors	Valsts	Latvijas uzņēmums	Darbības sfēra	Investīciju apjoms
"ABB"	Zviedrija	"ABB Energoremonts"	Energoiekārtu uzstādīšana, remonts	4
"Hartwall Pripps"	Somija, Zviedrija	"Aldaris Brewery"	Dzērienu ražošana	7
"Ringness AB"	Somija,			
"Finish Telecom Cable & Wireless"	Lielbritānija	"SIA Lattelekom"	Telekomunikācijas	160
"Corpora Tres Montes"	Čīle	"Proexpo SIA"	Sausie dzērieni	15
"Kellog"	ASV	"Kellog Latvia"	Pārtikas produktu pārstrāde	22
"Knauf"	Vācija	Sauriešu būvmateriālu kombināts	Būvmateriāli	4
"Statoil"	Norvēģija	"Statoil Latvia"	Naftas produkti	25
"Royal Dutch Shell"	Nīderlande, Lielbritānija	"Shell Latvia"	Naftas produkti	22
"Neste"	Somija	"Neste"	Naftas produkti	8
"BEK"	ASV	"Radisson SAS Daugava"	Viesnīcu pakalpojumi	21
"SAS"	Starptautisks konsorcijs	"Air Baltic"	Avio pakalpojumi	3
"AB Chippsi"	Somija	"Latfood"	Pārtikas produktu pārstrāde	4
"Karl Danzer Furnierwerkw"	Vācija	"Zunda"	Koka izstrādājumi	15
"Enso"	Somija	"Pakenso Baltica"	Gofrētais iepakojums	12
"House of Prince"	Dānija	Rīgas tabakas fabrika	Tabakas izstrādājumi	10
"Color Oy"	Somija	Hanzas maiznīca		
"Coca Cola"	Austrija	"Coca Cola Dzērieni"	Pārtikas produktu pārstrāde	10
"Teledisk GmBH"	Austrija	"Sandriko and Co"	Dzērienu ražošana	3
"Handelsgezelschoft Mit Beschnkter Haftung"	Šveice	AS "Kālija Parks"	Pārtikas produktu pārstrāde, dzērienu ražošana	5
"GEIT BV"			Minerālmēslu tranz.	2

Krievijas investoru vieta tabulā izskaidrojama gan ar nesenās pagātnes vēsturiskajām saknēm, darba dalīšanas saitēm, ko nespēj sagraut skarbi politiski vēji, gan Latvijas liberālais valūtas režīms. Krievijas investors var caur Latviju pēc izvēles pārsūknēt uz sirdij tīkamu Rietumu banku jebkuras izcelsmes brīvi konvertējamu valūtu. Arī "mīkstā" NVS valstu valūtu konvertācija problēmas nerada.

[1] VSK dati.

Starptautiski salīdzinājumi. Latvijas iedzīvotāji ir pamatoti neapmierināti ar ārvalstu investīciju nelielo apjomu. Bet ekonomika nav vēlmju valstība. Salīdzinot ar citām postsociālistiskām valstīm, Latvija pēc ārvalstu tiešajām investīcijām uz vienu iedzīvotāju 1996. gadā ir pat līderu grupā. Latvija pēc šī rādītāja gan atpaliek no Ungārijas, Čehijas, Slovēnijas, bet mazliet apsteidz Poliju un ir priekšā kaimiņu Baltijas valstīm (sk. 41.1. diagrammu).

41.1. diagramma

Ārvalstu tiešās investīcijas uz vienu iedzīvotāju 1996. gadā (USD)

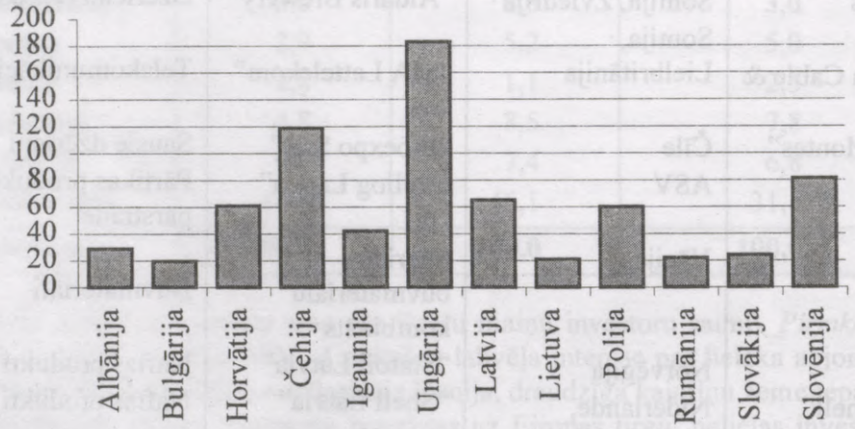

Nākotnes meti. Šodien nav pamata prognozēm, kas radikāli mainītu ārzemju investīciju valstisko piederību. Līdzšinējā ievirze saglabāsies. Izmaiņas varētu izraisīt vairāki apstākļi. *Pirmkārt,* nelielās dividendes, kas maksātas par agrāko gadu rezultātiem, varētu atturēt vienu otru investoru no ieguldījumiem Latvijas ekonomikā. Gan jāņem vērā, ka krietna peļņas tiesa tika upurēta uz investīciju altāra kā pamats uzņēmējdarbības izvēršanai nākotnē. Stratēģiski investori šādu rīcību atbalsta, un daži ir gatavi nākt ar savu artavu. *Otrkārt,* ja piepildīsies prognozes par Latvijas IKP straujāku izaugsmi, tad tas sekmēs investīciju pieplūdi Latvijas tautsaimniecībā. Darbosies vienotais multiplikatora–akseleratora mehānisms. *Treškārt,* Latvijas uzņemšana Pasaules tirdzniecības organizācijā radīs impulsu papildu ārzemju investīcijām. *Ceturtkārt,* spēcīgs katalizators ārzemju investīciju ienākšanai Latvijā lielākos apmēros būs droša informācija, principiāls lēmums par Latvijas uzņemšanu ES. Var izvērsties pat sacensības, kas pirmais apgūs jaunu investīciju telpu. *Piektkārt,* Fondu biržas darbības izvēršanās Latvijā sekmēs portfeļinvestīciju pieprasījumu vērtspapīru tirgū. *Sestkārt,* lielu uzņēmumu privatizācija sekmēs stratēģisko investoru piesaisti, investoru, kas nopirks akciju kontrolpaketi. Tas viss ir objektīvi pozitīvi. Bet ekonomikā objektīvais īstenojas caur subjektīvu rīcību un tā nebūt nav pievilcības paraugs.

Latvijas ekonomikas vadītājiem visai svētīgi būtu uzklausīt ASV vēstnieka Latvijā Džeimsa Holma kritiku par Latvijas investīciju politiku. Viņa spriedums atšķirībā no daudzu ārzemju pētnieku firmu superoptimisma par Latvijas gaišo nākotni ir bargs, bet taisnīgs: "Latvija neprot piesaistīt investorus." ASV diplomāts runā skaidru valodu: "Latvijā ir daudz kā laba augsto tehnoloģiju investoram, taču investīciju piesaistes pasākumi dažādu iemeslu dēļ nav novadīti līdz galam." Sūtnis norāda, ka investīciju piesaiste kavējusi valdību bieža maiņa un neskaidrības lielu uzņēmumu privatizāciju pēdējo pāris gadu laikā. Jau divas reizes ir atceltas investīciju piesaistes, t. sk. arī uz visjaunākās tehnikas priekšpulku slaveno Silikona ieleju. Katra Latvijas valdība ir paziņojusi par savu nodomu pārdot Latviju kā augsto tehnoloģiju investīciju avotu. Bet tālāk par skaistiem vārdiem kvēlos aicinājumos nav tikusi.

Vēstnieks ar nožēlu konstatē: "Otrā lieta ir tā, ka investīciju piesaistes jomā it kā daudz ko plāno, bet maz izpilda. Pie manis ir bijuši amerikāņu investori, kas teikuši, ka viņi nesaskata investoru viesmīlīgu politiku, kas Latviju padarītu pievilcīgāku nekā Singapūra vai Īrija. Un te taču ir daudz kā laba – izglītots strādīgs darbaspēks, zināšanas IT un citas augstās tehnoloģijas." Dž. Holms kā piemērus min divas no lielām ASV kompānijām – IT koncernus "IBM" un "Hewlett – Packard", kas papētījuši Latvijas tirgu, bet nav pieņēmuši galīgo lēmumu. Kas vainīgs? Sūtnis nepārprotami secina: "Šie

uzņēmumi bija ieinteresēti, bet trūkstošais moments bija otrās puses (Latvijas valdības) intereses pārtapšana patiesā priekšlikumā, kas liecinātu par to, ko valdība ir ar mieru darīt, lai gūtu šo investīciju." Vēstnieka vārdi ir liecība tam, kāpēc pasaules "varenie" nav ieguldījuši ne centa virsmodernā ražošanā Latvijā. Multinacionālās korporācijas izmet enkurus viesmīlīgākās kapitālu ostās. Latvijas plaukuma gadā (1997) lielākie investori Latvijā bija atsevišķas vidēja lieluma firmas. Gadu tūkstošu mijā sākās sarunas ar "Microsoft" Eiropas nodaļas pārstāvjiem. Cik varēja saprast pēc preses ziņām, runa bija par "Microsoft" jaunāko programmu plašāku importu, nevis par Latvijas speciālistu aktīvu līdzdalību programmu veidošanā. Diez vai nejaušība ir jau pieminētā investīciju straujā samazināšana 2000. gadā attiecībā pret kopumā lieso 1999. gadu. Ja investīcijas strauji nekāps augšup, visas prognozes par Latvijas IKP ātriem pieauguma tempiem (6%–7% gadā) būs kārtējais tukšais sapnis. Vienlaikus apgalvojumi, ka mēs vēsturiski īsā laikā periodā sasniegsim ES valstu vidējo līmeni, ar mazo investīciju apjomu ir velti solījumi. Ko sēsi, to pļausi.

Vai tādi apgalvojumi, ka Latvija samērā ātri pārvarēja banku krīzi, un 1998. gada Krievijas vispārējās (norēķinu) krīzes liecina, ka Latvija "spēj turēt sitienu"? Tā ir parādība ar dziļiem cēloņiem. Bargu ziņojumu par to 2001. gada janvārī pieņēma Eiropas Padomes komiteja cīņā par nelikumīgu līdzekļu iegādi. Izrādās, ka, pēc Eiropas Padomes secinājuma, Latvija sava ģeopolitiskā stāvokļa dēļ ir ekonomisko noziegumu tranzīta koridors.

Apgalvots, ka pēdējo triju gadu laikā strauji pieaudzis gan nelegālo narkotiku transports, gan viltotas naudas un finansu noziegumi; korupcija, nelikumīga uzņēmējdarbība, automašīnu zādzība vai zagto automašīnu nelikumīgas izvešanas gadījumu skaits.

Eksperti atzīst, ka Latvijas ekonomika joprojām balstoties uz darījumiem skaidrā naudā, kas pārvērš Latviju par īstu netīrās naudas Eldorado – 228 maiņas punktos un 21 kazino un banku sektorā. Brīvas naudas ieviešana un izvešana pārvērš Latviju par svešzemju naudas magnētu un tāpēc nav jābrīnās, ka puse no kontiem Latvijas bankās pieder Latvijā nedzīvojošām personām. Arī privatizācijas process un nekustamo īpašumu iegāde tiek izmantota kriminālo līdzekļu legalizēšanai. Šo iemeslu dēļ naudas plūsma no ārzemēm uz Latviju neapstājās, kaut arī ir krietni samazinājusies. Tas viss uztur Latvijas ekonomisko dzīvotspēju, gan ar tiesiski šaubīgajiem līdzekļiem. Latvija vārdos ir daudz ko darījusi pret noziedzīgās naudas atmazgāšanu, bet darbos? Daudz kas vēl darāms, lai skaisti solījumi pārvērstos stingrās realitātēs. Darbs ir supersarežģīts, lai izpildītu Eiropas Padomes stingrās prasības. Naudas izcelšanās noskaidrošana mūsu "speciālistiem" parasti nav pa zobam. Lai tik nauda ieplūst, tas pasargā no deficīta un stiprina latu. Ētiski principi nav komersantu tikums.[1]

41.5. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Kapitāla globalizācija – kapitāla internacionalizācija vienotībā ar valstu integrāciju; pamats darba dalīšanai visas pasaules mērogā, ko nostiprina valstu grupas ģeopolitiskās integrācijas procesi.
2. Starptautiskā darba dalīšana – gala produkts top kā daudzu valstu produktu saliktenis; neizbēgamās sekas – starptautiskā ražošanas kooperēšana, valstu ekonomiskā atkarība.
3. Kapitāla Starptautiskā migrācija – kapitāla (investīciju) eksports un imports no valsts uz valsti, meklējot ienesīgāku investīciju lauku.
4. Ārzemju tiešās investīcijas – investīcijas citā zemē, kas nodrošina kontroli pār uzņēmumu ārpus investīciju bāzes valsts robežām.
5. Ārzemju portfeļinvestīcijas – investīcijas, kas nenodrošina kontroli pār uzņēmumu citā valstī.
6. Transnacionālais kapitāls – kapitāls, kas noenkurojies vairākās svešās valstīs.
7. Multinacionālais kapitāls – kapitāls, kura darbības lauks ir citu zemju tautsaimniecībā, aptverot vienā kamolā ražošanu, pakalpojumus, informāciju, sadali, banku darbību (kredītu, norēķinus, t. sk. debetkaršu un kredītkaršu emisiju).

[1] Diena, 2001. gada 23. janvārī.

8. Kopuzņēmums – uzņēmums, kura kapitālu veido divu vai pat vairāku valstu kapitāli, piemēram, ārzemju un vietējais vai divu valstu kapitāls kādā trešā valstī.

41.6. Secinājumi

Pasaules saimniecībā savijas divi procesi: internacionalizācija un integrācija. Tīra nacionālā ražošana sastopama arvien retāk. Kāds galaprodukts ir daudzu valstu uzņēmējdarbības pūliņu koprezultāts. Pasaules tirgus arvien vairāk balstās uz starptautisko darba dalīšanu. Vienlaikus arvien aktivizējas integrācijas procesi, kas savieno ražošanu un pakalpojumus visos līmeņos; no pasaules un valstu tirgus līdz atsevišķu uzņēmumu organiskai sadarbībai. Neizbēgama kļūst kapitāla starptautiskā migrācija. Kapitāls meklē investīciju iespēju visā pasaulē, ceļo no valsts uz valsti, meklē, kur pasaules tirgū gan ražošanas, gan pakalpojumu, gan realizācijas jomā ir iespējas nopelnīt maksimumu. Šo migrācijas procesu veicina brīvās ekonomikas zonas, brīvostas, ofšoru (no nodokļiem brīvas) valstis. Transnacionālās korporācijas izvēršas arvien plašāk, konkurencē izmanto savas priekšrocības. Šīs korporācijas iespiežas, *pirmkārt*, valstīs ar zemāku attīstības līmeni, izmanto zemākas ražošanas izmaksas, izmanto vājāku kontroli pār apkārtējās vides piesārņošanu, *otrkārt*, citi motīvi rosina internacionālu kapitālu investēt augsti attīstītās zemēs. Te iespējams izmantot visjaunākās tehnoloģijas, *know–how*, balstoties uz teicamas kvalifikācijas darbaspēku un augstu ražošanas kultūru, augstas klases menedžmentu.

Populāra ražošanas internacionalizācijas forma ir transnacionālās korporācijas un kopuzņēmumi. Veidojas multinacionālās daudzpusīgās kapitāla kopas. Arī Latvija ir starptautiskā kapitāla migrācijas objekts. Latvija pievelk ar lētu darbaspēku, samērā augstu darbinieku kvalifikāciju, ražošanas kultūru, kas pārspēj jaunattīstības valstis. Īpaša nozīme ir tilta un tranzītkoridora loma Austrumi – Rietumi un pretējā virzienā. Tomēr nav jāpārvērtē Latvijas kā kapitāla starptautiskās migrācijas pievilcība. Investīciju apjoms nav liels. Sava pozitīva loma kapitālu piesaistīšanā bija valsts uzņēmumu privatizācijai.

Birokrātisms, korupcija, rekets, nesakārtota likumdošana un tās bieža maiņa, valsts un pašvaldību ierēdņu subjektīvisms, lata neizdevīgs kurss eksportam atturēja ne vienu vien investoru no investīcijām Latvijas ekonomikā. Banku sistēmas krīze 1995. gadā, Rīgas komercbankas maksātnespēja pēdējā laikā līdz ar finansu krīzi Krievijā lika investoriem ne tikai būt maksimāli uzmanīgiem, bet arī steidzīgi pārcelt savas investīcijas no Latvijas uz drošāku telpu. Latvijas ekonomiskais potenciāls vēl ne tālu nav izsmelts, jāīsteno stratēģija, kas pievilktu investorus, liktu tiem Latvijā justies drošiem ar stabiliem spēles noteikumiem.

41.7. Pamatterminu tulkojums

Kapitāla starptautiskā migrācija	*international migration of capital*	международная миграция капиталов
Kopuzņēmumi	*joint vestures*	совместные предприятия
Portfeļinvestīcijas	*portfolio investment*	портфельные инвестиции
Tiešās investīcijas	*direct investment*	прямые инвестиции
Transnacionalizācijas process	*process of transnationalization*	процесс транснационализации
Transnacionālo korporāciju priekšrocības	*advantages transnacionalization corporation*	преимущества транснациональных корпораций

41.8. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kā sasaistās ārzemju kapitāla migrācija ar internacionalizāciju un integrāciju?
2. Kā ārvalstu kapitāla migrācija saistās ar tiešām investīcijām un ar portfeļinvestīcijām?
3. Kāds saturs (cēloņi) ir transnacionalizācijas procesam?
4. Kas nosaka kapitāla starptautiskās migrācijas izdevīgumu?
5. Ar kādām alternatīvām sastopas starptautiskā kapitāla migrācija?
6. Kāds sakars ir procentu gada likmēm ar kapitāla starptautisku migrāciju?
7. Kādas priekšrocības ir transnacionālām korporācijām?
8. Kādi ir ārvalstu investīciju motīvi jaunattīstības valstīs?
9. Kādi ir ārvalstu investīciju motīvi attīstītās valstīs?
10. Kādi cēloņi sekmē kopuzņēmumu dibināšanu?
11. Kādas īpatnības ir starptautiskajai kapitāla migrācijai 90. gados?
12. Kas piesaistīja ārvalstu kapitālu Latvijā pirmajos neatkarības atjaunošanas gados?
13. Kāda ir ārvalstu kapitāla migrācijas motivācija uz Latviju šodien?
14. Kādi ir ārvalstu kapitāla piesaisti traucējoši faktori pašlaik Latvijā?
15. Kādas Latvijas nozares un kāpēc piesaista ārvalstu kapitālu?
16. Kāda praktiska loma ir Latvijas augstajam kredītreitingam?
17. Kāds ir ārzemju investīciju pievilcības spēks brīvām ekonomiskām zonām?
18. Kāpēc transports un sakari visvairāk Latvijā piesaista ārvalstu investīcijas?
19. Kas raksturīgs ārvalstu investīcijām Latvijas rūpniecībā?
20. Kādas valstis ir ārvalstu investīciju līderi?
21. Kas pievelk Dānijas investorus Latvijā?
22. Kas motivē Krievijas uzņēmumus investēt Latvijā?
23. Kādi faktori sekmēs ārzemju kapitāla investīcijas Latvijā tuvākā nākotnē?
24. Kādi ir ārzemju investīciju piesaistes ilgtermiņa faktori Latvijā?
25. Kas var sekmēt portfeļinvestīciju plašāku piesaisti Latvijā?

42. nodaļa. Starptautiskās valūtas attiecības

42.1. Zelta monētu standarts

Kāpēc vēršas plašumā starptautiskie naudas norēķini? Jo vairāk attīstās starptautiskās ekonomiskās attiecības (starptautiskā tirdzniecība, kredīts, tūrisms u.c.), jo aktuālāka kļūst starpvalstu naudas norēķinu problēma. Visvienkāršāk un ērtāk būtu, ja katra valsts, katrs pilsonis kārtotu itin visus maksājumus pa plašo zemeslodi savā nacionālajā valūtā. Bet izrādās, ka tā ir utopija: ne visu valstu centrālo banku emitētās naudas zīmes partneris ņem pretī. Tiek prasīta brīvi konvertējama valūta. Šim jautājumam ir gara vēsture. Bet, lai saprastu norēķinus mūsdienās, to problēmas un untumus, kaut vai īsumā jāpakavējas pie problēmas jaunākajām iezīmēm.

Zelta monētu standarts. No pagājušā gadsimta otrās puses līdz Pirmajam pasaules karam starptautiskie norēķini stabili balstījās uz tā saucamo zelta standartu. Starpvalstu naudas norēķinus kārtoja, *pirmkārt,* ar zelta monētām (ņemot vērā to svaru un zelta raudzi) un, *otrkārt,* ar banknotēm, ko brīvi varēja mainīt pret zelta monētām jeb stieņiem. *Treškārt,* norēķinus, it sevišķi starp bankām, valstīm, īstenoja zelta stieņos, kam bija precīzs svars. Šo sistēmu zelta standarta ietvaros sauc par zelta monētu jeb stieņu standartu. Šī sistēma bija parocīga, jo droši varēja plānot perspektīvu. Šādi norēķini sevišķas problēmas neradīja.

Ceturtkārt, centrālā banka uzturēja ciešu samēru starp savu zelta krājumu un iekšējo naudas (zelta monētu, pret zeltu apmaināmu banknošu) pieprasījumu.

Piektkārt, zeltu varēja brīvi no valsts izvest un ievest. Šī sistēma, kas balstījās uz zelta svaru samēru, mierīgas attīstības apstākļos bija visai stabila un droša. Pieņemsim, ka 2 amerikāņu dolāri pēc svara ir pielīdzināti vienai angļu mārciņai. Tā kā valūtas kurss ir vienas valsts valūtas cena, citas valsts valūtā 1 angļu mārciņa līdzinās 2 amerikāņu dolāriem vai arī 1 amerikāņu dolārs – 0,5 angļu mārciņām. Visur pasaulē varēja par šādu kursu pirkt angļu mārciņas un amerikāņu dolārus.

Zelta punkti. Šo it kā visai vienkāršo sistēmu sarežģī viens apstāklis. Naudas pārsūtīšana no valsts uz valsti prasa izdevumus (transporta, iesaiņošanas, uzglabāšanas, apdrošināšanas). Šie izdevumi ir jāsedz vai nu zelta naudas saņēmējam, vai nosūtītājam. Tas attiecīgi sadārdzina valūtas cenu par dažiem punktiem. Lai kompensētu angļu mārciņas pārsūtīšanas izdevumus, 1 angļu mārciņa tiek pielīdzināta 2,05 amerikāņu dolāriem. Šie papildu 0,05 amerikāņu dolāri tiek dēvēti par eksporta zelta punktiem. Otrādi, ja notiks pretēja operācija, kurss būs par 5 centiem zemāks. 1 angļu mārciņa = 1,95 amerikāņu dolāri ir importa zelta punkts. Tā, ievērojot zelta punktus, zelta standarta apstākļos veidojas fiksēti kursi visām operācijām.

Pirmā pasaules kara laikos "sadeg" zelta standarts. Nav jādomā, ka zelta monētu kravas un banknošu saišķi stingrā apsardzībā masveidā diendienā ceļoja no valsts uz valsti. Tajā laikā jau bija attīstījusies banku sistēma, kas veica starpvalstu bezskaidras naudas norēķinus ar monētām un pret zeltu apmaināmām banknotēm. Zelta monētu norēķiniem vajadzēja gaužām maz. Nepieciešamības gadījumā zeltu un banknotes varēja brīvi izvest no valsts un ievest jebkurā valstī. Šīs naudas attiecības "sadega" Pirmā pasaules kara ugunīs. Centrālās bankas vairs nemainīja savas banknotes pret zeltu; to kā stratēģisku cēlmetālu tika aizliegts izvest. Notika pāreja uz papīra naudas emisiju bez jebkāda sakara ar zeltu un centrālo banku zelta krājumiem. Tikai ASV palika uzticīgas zelta monētu standartam.

1922. gadā Genujas konferencē noslēdza vienošanos par pāreju uz zelta devīžu standartu. Par starptautisko norēķinu regulatoriem kļuva zelta aizstājēji. To lomu pildīja dažas nacionālās valūtas.

Pēckara valūtas haoss. Ņemot vērā inflācijas postošo ietekmi daudzās valstīs pēc Pirmā pasaules kara, it īpaši inflācijas fantastisko vērienu Vācijā, radās manāma nostalģija pēc zelta standarta. Tas sāka atdzimt jaunā ietērpā, proti, zelta stieņu standarta formā 1924.–1928. gadā. Šo greznību – ieviest zelta stieņu standartu – atļāvās tikai valstis ar lieliem zelta krājumiem – Lielbritānija un Francija. Praktiski šis jaunais zelta standarts nozīmēja tiesību mainīt banknotes nevis pret zelta monētām, bet tikai pret zelta stieņiem, kam bija solīds svars. Lielbritānijā varēja iemainīt zelta stieni, kura svars līdzinājās 12,4 kg un maksāja 1700 angļu mārciņu. Francijā bija jāliek galdā 215 tūkstoši franku, lai iemainītu 12,7 kg smagu zelta stieni. Ekonomiski vājākās valstis – Vācija, Dānija, Austrija, Norvēģija u.c. – varēja apmainīt savu nacionālo valūtu pret zelta stieņiem tikai netiešā ceļā: sākumā vajadzēja markas, kronas un citu valūtu

apmainīt pret to valstu banknotēm, kas tika mainītas pret zelta stieņiem. Pēc tam "dižciltīgo" naudu varēja mainīt pret zeltu. Tā tika ievadīta pāreja uz zelta devīžu standartu, kas "krāšņi uzziedēja" pēc Otrā pasaules kara.

Zelta stieņu standarta īsais mūžs. 1929.–1933. gada "lielā depresija" – kapitālistisko pasauli aptveroša dziļā krīze, sociālās kataklizmas, lika atteikties no banknošu apmaiņas pret zelta stieņiem. Papīra naudas emisija no jauna svinēja uzvaru. Nacionālās valūtas maiņai atkal bija raksturīgi visādi ierobežojumi. Lai 1939. gadā Latvijā apmainītu latus pret igauņu kronām tūrisma vajadzībām, bija nepieciešama speciāla inspekcijas atļauja.

1933. gada nogalē kapitulēja ASV dolārs. *Pirmkārt,* šo it kā spēcīgo valūtu devalvēja. *Otrkārt,* pārtrauca dolāra apmaiņu pret zeltu jebkurām fiziskām un juridiskām personām. *Treškārt,* aizliedza glabāt īpašumā monetāro zeltu. *Ceturtkārt,* ASV oficiāli apņēmās citu valstu centrālajām bankām un tikai šīm bankām mainīt to dolāru krājumu par fiksētu cenu: 35 dolāri par 1 unci (31,1 g) tīra zelta. *Piektkārt,* par šādu pašu samaksu ASV bija ar mieru pirkt zeltu. Kopš 1934. gada sākuma zelta standarta maksimāli ierobežotais variants stājās spēkā. ASV ļoti negribīgi mainīja citu valstu dolārus pret zeltu.

Otrais pasaules karš pamatīgi sajauca norēķinu sistēmu. Nesakārtotība, brīžiem patvaļa starptautiskos norēķinos, maksājumu atlikšana uz labākiem laikiem, it īpaši norēķinu atlikšana par piegādēm militārām vajadzībām, pasaules sadale 3 grupās – divās karojošās nometnēs un neitrālās valstīs, – padomju rubļa nulles vērtība starptautiskajā jomā līdz pašiem pamatiem saārdīja zelta standartu. Vajadzēja domāt par glābšanas pasākumiem.

42.2. Bretonvudsas valūtas sistēma

42.2.1. Bretonvudsas valūtas sistēmas izveidošanās un tās raksturīgās pazīmes

Tā dzima jaunā sistēma. "Slīcēju glābšana ir pašu slīcēju rokās." Ar tādu noskaņu 1944. gada svelmainajās jūlija dienās ASV Ņūhempšīras štata klusā kūrortpilsētiņā Bretonvudsā notika starptautiska konference par pēckara valūtas sistēmas izveidošanu. Ieradās 44 valstu finansu speciālisti, kas pārstāvēja antihitlerisko koalīciju, ieskaitot sabiedrotos, arī PSRS, un neitrālās valstis. Vēl dunēja lielgabali, lija karavīru asinis, fašistu nāves nometnēs gāzes kamerās masveidā zaudēja dzīvību antifašisti un genocīda upuri. Bet finansu pasaules varenajiem nebija šaubu par šī masveida slaktiņa uzvarētājiem. Bija jāņem vērā 20. gadu sākuma drūmā pēckara pieredze. Valūtas norēķini jau pirmajos pēckara gados bija jāievada civilizētā gultnē.

Pazīstamie Rietumu pasaules teorētiķi – anglis Džons Meinards Keinss un amerikānis Harijs D. Vaits piedāvāja savus projektus. Vienošanās tika panākta. Sākot ar 1947. gada 1. martu, Bretonvudsas valūtas sistēma sāka darboties.

Bretonvudsas sistēmas raksturojums. *Pirmkārt,* pirmo reizi ekonomikas vēsturē tika radīta starpvalstu regulējama pasaules valūtas sistēma. Līdzšinējie norēķini balstījās uz naudas pašregulēšanas mehānismiem, kam pamatā bija zelts, kas pildīja itin visas naudas funkcijas.

Otrkārt, tika nodibināts Starptautiskais valūtas fonds (SVF), t.i., virsnacionāla organizācija, kuras statūtu ievērošana un sekošana regulējošiem pasākumiem bija obligāta neatkarīgām valstīm un to centrālajām bankām, kas principā bija visai neatkarīgas institūcijas. SVF gādāja ne tikai par valūtas sistēmas stabilitāti un kārtību starptautiskajos norēķinos, bet sniedza arī konsultatīvu palīdzību valstīm – fonda dalībniecēm, piešķīra kredītus, kā arī vajadzības gadījumā nodarbojās ar nacionālo valūtu glābšanas operācijām.

Treškārt, ciešai sadarbībai ar SVF tika nodibināta Starptautiskā Rekonstrukcijas un attīstības banka jeb Pasaules banka (PB), kuras uzdevums bija analizēt valstu – bankas locekļu – ekonomikas attīstības tendences, sniegt konsultatīvu palīdzību, piešķirt mērķa kredītus. Šīs tendences kļuva par ietekmīgu spēku pasaules mērogā. Valstis parasti neuzdrošinājās strīdēties ar SVF un PB, bet sekoja to ieteikumiem. SVF locekļi ir visas rūpnieciski attīstītās valstis (izņemot Šveici), gandrīz visas trešās pasaules valstis, kas alktin alkst pēc ārējās starptautiskās palīdzības. Pakāpeniski SVF sāka iestāties arī sociālistiskās valstis – Dienvidslāvija, Rumānija, Ungārija, Polija, pat Vjetnama un Laosa. 1980. gadā savu "jāvārdu" SVF teica Ķīnas Tautas Republika. Pārkārtojumi PSRS spieda arī šo lielvalsti iestāties

SVF un PB. Pēc PSRS sabrukuma šajās ar lielu autoritāti apveltītajās organizācijās iestājās arī neatkarīgās Baltijas valstis, ieskaitot Latviju. SVF un PB par loceklēm tika uzņemtas NVS valstis, kuras cerēja uz šo organizāciju palīdzību. 1995. gadā SVF ietilpa vairāk nekā 170 valstu.

Ceturtkārt, par pasaules valūtas sistēmas enkuru tika atzīts ASV dolārs, kas vienlaikus bija arī galvenā rezerves valūta. Palika spēkā Amerikas Savienoto Valstu solījums citu valstu centrālajām bankām ASV dolārus mainīt pret zeltu. Tā kā ASV dolārs bija vienīgā nacionālā valūta, ko centrālās bankas varēja apmainīt pret zeltu, ASV likumsakarīgi bija noteicošā loma SVF. Otrā rezerves valūta – "enkura palīgs" – bija angļu sterliņu mārciņa, ņemot vērā tās vadošo lomu pasaules tirdzniecībā.

Piektkārt, visu valstu nacionālajām valūtām tika noteikts zelta saturs (stingri fiksēts gramu skaits). Taču principiālā īpatnība bija tāda, ka šo zelta saturu noteica pastarpināti; vispirms noteica valūtu kursu salīdzinājumā ar dolāru; ņemot vērā dolāra zelta saturu (0,89 g tīrā zelta), proporcionāli dolāra kursam tika noteikts zelta svars nacionālām naudas vienībām. Tā Bretonvudsas valūtas sistēma nostiprinājās kā zelta standarta pēdējais paveids – zelta devīžu standarts.

42.2.2. Bretonvudsas valūtas sistēmas attīstība un sairšana

Dolāru bads. Sākumā jaunās valūtas sistēma darbojās normāli. Grūtību elementu radīja dolāru bads. Lai norēķinātos, valstīm bija nepieciešami dolāri vai zelts. Populārs kļuva lozungs: dolārs ir tikpat vērts kā zelts. ASV superpatrioti pārtrumpoja iepriekšējo lozungu un pasludināja, ka dolārs ir labāks par zeltu. ASV zelta glabātavā "Ford Nox", ložmetēju sargāti, krājās zelta stieņi. 70% pasaules monetārā zelta krājumu koncentrējās ASV. Šīs valsts zelta varenība bija vispāratzīta.

Dolāru pārsātinājums. Situācija pakāpeniski mainījās. Pagāja divi gadu desmiti, un pasaulē visās malās neganti kliedza, ka iestājies zelta pārsātinājums, ka ASV bez jebkādiem procentiem ar dolāru ekspansiju faktiski un plaši izmanto citu valstu kredītus.

Kas tad bija noticis, kas dolāru badu pārvērta savā pretmetā – dolāru pārsātinājumā? 60. gadu sākumā šī metamorfoze bija vispāratzīts fakts.

Pirmkārt, valstis, kas bija karā pamatīgi sagrautas un cieta dolāru badu, lēnītiņām atkopās, atjaunoja savas eksporta nozares, guva panākumus tehnikā un tehnoloģijā, vietām ielauzās ASV tirgū un soli pa solim "vāca dolāru ražu".

Otrkārt, Māršala plāns nodrošināja Eiropas valstīm noteiktu dolāru devu. Kopējā dolāru summa, ko valstis saņēma laikā no 1948. līdz 1951. gadam, līdzinājās 17 miljardiem dolāru. Tā bija agrā prelūdija dolāru bada pārvarēšanai.

Treškārt, aukstais karš, PSRS agresīvā ārpolitika spieda ASV visā pasaulē izveidot un uzturēt kara bāzu tīklu. Uz bāzes atrašanās valsti plūda dolāri gan tās uzcelšanai un uzturēšanai, gan arī personāla algošanai.

Ceturtkārt, 50.–60. gados pastiprinājās ASV tūristu straume uz Eiropu un Āziju un katrs tūrists svešā zemē atstāja prāvu dolāru žūksni.

Piektkārt, 50. gadu beigās vairākas rietumvalstu valūtas kļuva brīvi konvertējamas, kas samazināja nepieciešamību norēķināties dolāros.

Zelta puls. *Sestkārt,* radās problēmas ar zeltu. Dolāru pārsātinājums palielināja pieprasījumu pēc zelta. Radās draudi, ka zelta fiksētā cena – 35 dolāri par 1 unci tīrā zelta – var mainīties. Tas sagrautu dolāra zelta saturu un nopietni iedragātu Bretonvudsas sistēmas pamatu. Tāpēc 1961. gadā vadošās rietumvalstis nodibināja tā saucamo zelta pulu. Tā uzdevums bija ik dienas Londonas zelta tirgū nodrošināt tā piedāvājuma un pieprasījuma līdzsvaru, lai zelta cena atbilstu minētajam fiksētajam lielumam. Šajā sakarā zelta pula dalībnieki apņēmās pēc noteiktām kvotām vienmēr piegādāt Londonas tirgum zelta daudzumu, kas papildinātu tā piedāvājumu.

Tā kā pieprasījums pēc zelta auga, pula dalībnieki bija spiesti papildināt Londonas zelta tirgus krājumus. Līdz ar to centrālo banku rezervēs zelta krājums samazinājās. Visvairāk zelta uz Londonu nācās sūtīt ASV, jo tai bija vislielākā kvota.

ASV zelta rezerves sarūk. *Septītkārt,* izveidojās situācija, kad ASV dolāru zelta rezerves arvien saruka. Līdz ar to arvien mazāka daļa dolāru bija nodrošināta ar zeltu.

Šo procesu, kam ir tiešs sakars ar dolāru pārsātinājumu, raksturo 42.1. tabulas dati.

42.1. tabula

ASV dolāru nodrošinājums ar zeltu (miljardos dolāru)

Gadi	ASV zelta rezerves	ASV īstermiņa parādi
1949	25	8
1956	14	39
1971	11	90

Tabulas dati uzskatāmi rāda, ka 1949. gadā katrs īstermiņa parāda dolārs ārzemēs bija nodrošināts ar zeltu trīskārtīgi. Bet 1965. gadā viens īstermiņa parāda dolārs bija segts ar zeltu tikai 35% apmērā.

De Golla "zelta bumba". 1965. gadā Francijas prezidents de Golls uzstājās ar runu, ko pasaules prese raksturoja kā zelta bumbu pret onkuli Semu. Francijas prezidenta runas galvenais motīvs bija tēze, ka ASV nemitīgi izsniedz Francijai nenodrošinātas parāda zīmes jeb, citiem vārdiem, baro ar tukšiem papīrīšiem. (Dolāri kā ASV Centrālās rezervju sistēmas banknotes bija būtībā parāda zīmes – vekseļi). De Golls vēlējās šai operācijai darīt galu; viņš lika visus Francijas dolāru krājumus apmainīt pret zeltu un nosūtīt uz Parīzi. Vienlaikus prezidents aicināja visas citas valstis – ASV dolāru krājumu turētājas – sekot viņa cēlajam piemēram. Par to Vašingtona bija satracināta un aizvainota. Ja visas valstis vienlaikus atprasītu no ASV īstermiņa parādus dolāros, tos apmainot pret zeltu, šī visvarenā Rietumu lielvalsts būtu bankrotējusi. Radās labvēlīga augsne baumām: ASV dolārus gaida devalvācija. Šīs baumas savukārt bija aktīvs plaša mēroga spekulāciju katalizators.

Atbrīvošanās no dolāra. Eiropā un Japānā aiz bailēm no dolāra devalvācijas neizbēgamiem zaudējumiem mēģināja no tiem atbrīvoties. Miljardiem dolāru tika mainīti pret markām un jenām. Sākās Bretonvudsas valūtas sistēmas sairšana: šīs sistēmas konstrukcijas viena pēc otras sabruka.

Divējāda zelta cena. *Pirmkārt,* pēc kārtējā valūtas drudža 1968. gada martā beidza darboties zelta puls. Zelta piegādes Londonas tirgum fiksētās cenas uzturēšanai tika pārtrauktas. Rezultāts bija prognozējams: sāka veidoties divējāda zelta cena – līdzšinējā oficiālā (35 dolāri par unci) un brīvā tirgus cena, kas atspoguļo zelta piedāvājuma un pieprasījuma samēru (sākotnēji aptuveni 44 dolāri par unci). Tā bija slēptā dolāra devalvācija ar ievērojamu nenoteiktības elementu. Tā sabruka viens no Bretonvudsas sistēmas pīlāriem: stabilitāti nomainīja nestabilitāte.

Otrkārt, pēc kārtējām baumām par dolāra devalvāciju un miljardu spekulācijas apmēriem 1971. gada martā, kad it sevišķi Vācijas Federatīvajai bankai un Japānas bankai bija jāizlieto savas rezerves, lai saglabātu markas un jenas fiksēto kursu, šīs bankas atteicās no Bretonvudsas principiem un pārgāja uz "peldošiem" kursiem, kurus noteica piedāvājuma un pieprasījuma samērs.

Treškārt, jauns valūtas drudzis nebija ilgi jāgaida. Veidojās dramatiska situācija: Eiropā atteicās mainīt dolārus pret vietējo valūtu. Amerikānis ar dolāru pilnu naudas maku nevarēja noīrēt viesnīcas numuru, paēst pusdienas, nopirkt biļeti kinoteātrī. Krāšņi uzplauka melnais tirgus. ASV konsulātiem bija rūpju pilnas rokas, lai palīdzētu saviem tautiešiem nokļūt aizokeāna dzimtenē. ASV reakcija bija Bretonvudsas sistēmai kā duncis krūtīs: tās pārtrauca citu valstu centrālajām bankām turpmāk mainīt dolārus pret zeltu. Pagātnē palika zelta devīžu standarts un līdz ar to zelta standarts vispār.

Dolāra devalvācija. *Ceturtkārt,* Bretonvudsas valūtas sistēmas norietu, tās aiziešanu vēsturē noslēdza pirmā dolāra devalvācija 1971. gada decembrī par 8% un otrā devalvācija 1973. gada martā par 10%.

42.2. tabula

ASV dolāra zelta satura izmaiņas devalvācijas iespaidā

Gadi	1 dolāra zelta saturs	1 unces zelta oficiālā cena
1934. g.–1971. g.	0,89 g	35 dolāri
1971. g. dec.–1973. g marts	0,82 g	38 dolāri
1973. marts	0,74	42 dolāri

Bretonvudsas sistēmas krahs. Starptautisko naudas norēķinu jomā iestājās juku laiki. Pastāvēja oficiālie un brīvie tirgus valūtas kursi.

No jauna finansisti, gudri un ne visai gudri eksperti lauzīja galvu par to, kā sakārtot starptautisko valūtas sistēmu, no jauna nodrošināt tās stabilitāti. Skaidrs bija viens. Bretonvudsas sistēma bija cietusi krahu un jau piederēja pagātnei.

42.3. Jamaikas valūtas sistēma

Jamaikas sistēmas dibināšana. 1976. gadā Jamaikas salā sanāca SVF sesija. Neko jaunu pieņemamu valstu pārstāvji un viņu padomnieki nespēja piedāvāt. Tika nolemts izveidot pārejas valūtas sistēmu. Nelaime bija tā, ka neviens lāgā nezināja, uz ko īsti šī pāreja ir. Pieņemtā sistēma tika nokrustīta par Jamaikas valūtas sistēmu.

Pēc Bretonvudsas sistēmas sairšanas pastāvēja gan vecās sistēmas lauskas, gan jaunveidojumi. Jamaikas sistēmas uzdevums bija sakārtot šo mantojumu, neradot neko principiāli jaunu.

Jamaikas sistēmas galvenās pazīmes. *Pirmkārt,* zelta demonetizācija. Tas nozīmē, ka zelts vairs nav naudas prece, tas nepilda naudas funkcijas. Praktiski naudas vienībai vairs nav zelta satura. Pēc Jamaikas sistēmas autoru domām, zelts turpmāk būs tikai cēlmetāls, kas noderīgs tehnikā, medicīnā, juvelierrūpniecībā.

Zelts kā maksāšanas līdzeklis ne monētās, ne stieņos nedrīkst tikt pieņemts. Zeltu var pārdot kā visai likvīdu preci un pretī saņemt nacionālo naudu un ar to norēķināties pēc patikas. Bet prakse ne vienmēr ir tāda, kādu to paredz augstās teorijas, pat ja šīs teorijas savos statūtos ir kanonizējis SVF. Mēs jau minējām, ka zelts saglabājis savu vietu centrālo banku rezervēs. Tas dod iespēju runāt par zelta standarta atavismu.

Otrkārt, "peldošie kursi". Ne visi SVF locekļi dedzīgi atbalstīja "peldošos" kursus. Katra centrālā banka rīkojās pēc sava ieskata, vadoties pēc konkrētās situācijas, motivācijas izdevīguma. 1985. gadā no 149 SVF locekļiem tikai 36 locekļi savām nacionālajām valūtām noteica "peldošo kursu". "Peldētāju" īpatsvars līdzinājās tikai 24%. To skaitā bija ASV, Japāna, Lielbritānija, Kanāda, Dienvidāfrikas Savienība. Daudzu valstu "peldošiem kursiem" bija visdažādākie ierobežojumi. 50 valstu valūtas (33%) bija "piekaltas" dolāriem. Tas bija raksturīgs pirmām kārtām trešās pasaules valstu valūtām. 44 valstu valūtas (29%) bija sasaistītas ar starptautiskām valūtas vienībām, vispirms SVF starptautisko valūtas vienību – *Special drawing rights (SDR).* Eiropas Koptirgus valstīm bija sava Eiropas valūtas sistēma jeb "čūska tunelī".

Treškārt, valūtas rezervju diversifikācija, to dažādība, daudzveidība. Blakus dolāram un zeltam centrālo banku rezervēs arvien lielāks īpatsvars bija Vācijas markai, Šveices frankam, Japānas jenai, Francijas frankam, angļu mārciņai, zviedru kronai, Kanādas dolāram un dažām citām valūtām.

Ceturtkārt, bija paredzēts starpvalstu norēķinos plašāk lietot starptautisko kredītnaudu jeb tā saucamo "papīra zeltu" – speciālās aizgūšanas tiesības *(SDR),* kas tika radītas vēl Bretonvudsas sistēmas norieta apstākļos 1969. gadā. Runa bija par to, lai starptautiskajā apritē ieviestu tādu naudu, ko varētu apzināti papildināt atkarībā no vajadzības. Šajā ziņā tāda nauda būtu labāka par zeltu, kura laišana apgrozībā ir ierobežota. Šos *SDR* emitē SVF. *SDR* pēc zelta standarta sākotnēji tika pielīdzināta vienam dolāram. Šīs naudas veidošanai valstīm bija jāizdala zināmas summas no savām rezervēm. *SDR* tika sadalīta starp centrālajām bankām, kas to varēja izmantot, lai kārtotu savstarpējās saistības, dzēstu maksājumu bilances

deficītu. Šī starptautiskā nauda, vienreiz nonākusi apgrozībā, tur arī palika un varēja apgrozīties tikai starp centrālajām bankām SVF ietvaros. *SDR* ir lielāka drošība nekā nacionālām banknotēm un citām kredīta – papīra naudas – zīmēm, kaut gan raksturs tām ir vienāds.

SDR pastāvēja tikai bezskaidras naudas formā kā ieraksti SVF attiecīgo valstu speciālos kontos, nepieņemot banknošu formu. 1986. gada beigās bija emitēti 21,4 miljardi *SDR,* no kuriem 19,2 miljardi vienību atradās valstu – SVF locekļu – kontos, bet 2,2, miljardi vienību tika glabātas. *SDR* kursa problēmu galu galā atrisināja tādējādi, ka tā pamatā tika likts attīstītāko rietumvalstu "valūtu grozs" ar šādiem "svariem": ASV dolārs – 42%, Vācijas marka – 19%, Japānas jena – 15%, angļu sterliņu mārciņa – 12%, Francijas franks – 12%.

Eiropas valūtas sistēma. *Piektkārt,* Jamaikas sistēmas ietvaros ar lielām īpatnībām darbojas Eiropas valūtas sistēma (EVS), kas, sākot ar 1979. gada 13. martu, aptvēra Eiropas Kopienas, tagad Eiropas Savienības, valūtu lielāko daļu. Raksturīgi bija tas, ka tieši EVS visvairāk saglabāja Bretonvudsas sistēmas lauskas. Īpatnējs bija valūtas kursu veidošanas mehānisms EVS.

EVS pamats ir Eiropas naudas vienība ekijs – *European Currency Unit* (*ECU*). Ekija kurss tāpat kā *SDR* bāzējas uz "valūtas grozu". Tā emisija daļēji balstās uz zelta dolāriem (20% no Eiropas Kopienas valstu zelta valūtas rezervēm). Valūtu īpatsvari to grozā periodiski mainās.

Ekijs galvenokārt tiek izmantots starpvalstu bezskaidras naudas norēķinos. Pastāv arī metāla ekijs, bet tas pirmām kārtām ir paredzēts numismātiem. Atšķirībā no *SDR* ekijs 80. gados paplašināja savu darbības sfēru, t.i., sāka apgrozīties arī privātās ekonomikas sfērā. Ekijs tiek lietots aizņēmumos kā vērtspapīrs, pat norēķinos starp uzņēmumiem. 1985. gadā 700 bankas 30 valstīs jau izmantoja ekiju noguldījumu un aizdevumu operācijās. Svarīga ir ekija perspektīva: ar 1999. gadu ievadīts process, lai pārietu uz vienotu ES valūtu eiro. No vienas puses, mēs vērojam dažu centrālo banku pretdarbību šai perspektīvai, no otras puses, jau vairākas principiālas vienošanās apstiprina izvirzīto mērķi un tā realizācijas termiņus.

42.4. Pasaules valūtas tirgus

42.4.1. Pasaules valūtas tirgus nepieciešamība

Naudas sakari, kas aptver tikai divu valstu nacionālo valūtu attiecības, jau sen "atbilst" pasaules ekonomikas reālajām vajadzībām. Ārējo ekonomisko attiecību aktivitāte un daudzpusība ir tik liela, ka kļuva nepieciešams veidot būtiski reglamentētu starptautisku valūtas sistēmu, kas praktiski aptvertu un kam pakļautos visas pasaules valstis ar savām valūtām. Izveidojās pasaules valūtas tirgus ar savu īpašu organizāciju un "spēles noteikumiem".

Ko apkalpo šis pasaules valūtas tirgus?

Pirmkārt, starptautiskās tirdzniecības darījumus.

Otrkārt, starptautisko kapitāla migrāciju, ārējās investīcijas.

Treškārt, starptautisko transfertu.

Ceturtkārt, starptautisko kredītu.

Piektkārt, starptautiskās trasta operācijas.

Sestkārt, starptautisko valūtas spekulāciju.

42.4.2. Pasaules valūtas tirgus organizācija

Lai analīzi vienkāršotu, pieņemsim, ka pasaules valūtas tirgus apkalpo tikai norēķinus preču eksporta un importa operācijām. Izsekosim vienkāršotam pasaules valūtas tirgus modelim.

42.1. shēma

Pasaules valūtas tirgus

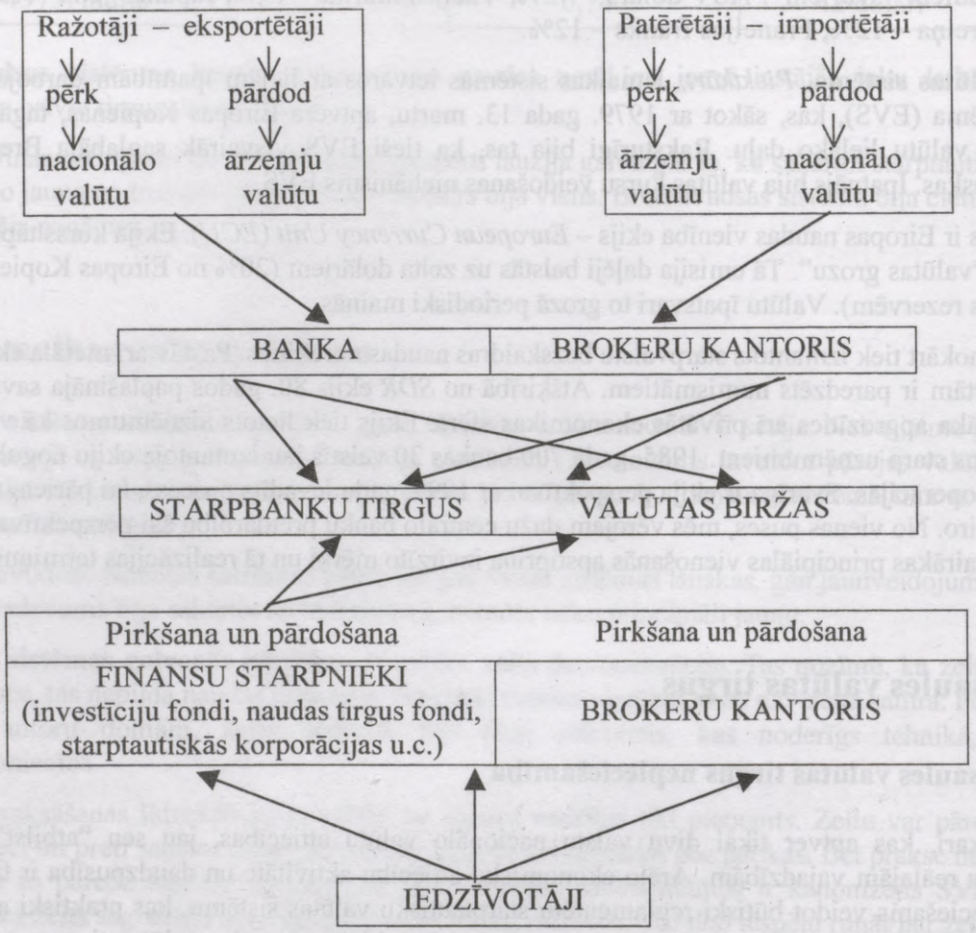

Pasaules valūtas tirgus darbības mehānisms. Piemēram, kāda Vācijas firma ir eksportējusi uz ASV preces par 10 milj. USD. ASV partneris, laikus izmantojot ātro sakaru sistēmu naudas norēķinos, naudu līdz pēdējam centam pārskaitījis Vācijas partnerim vietējā bankā. Bet Vācijas eksportētājam iegādāto eksportpreču apmaksai, algu izmaksām, kredīta atdošanai, nodokļu maksājumiem utt. nepieciešamas DEM, turklāt daļa skaidrā naudā (algu izmaksām). Vietējai Vācijas bankai šāda DEM krājuma nav. Izeja ir USD pārdošana (apmaiņa, konvertēšana) vai nu starpbanku tirgū, vai valūtas biržā. Šāda operācija maksā naudu, jo pastāv starpība *(spread)* starp pirkšanas un pārdošanas kursu. USD maiņas laikā pret DEM var notikt arī kursu izmaiņas (svārstības). Šinīs operācijās banka neriskē. Riskē eksportētājs, kas pieteicis valūtas maiņu. Banka jebkurā kursa variantā saņem savu starpniecības pakalpojuma apmaksu, savu komisijas naudu. Importa variantā valūtu operācijas īstenojas pretējā virzienā. Parasti visas operācijas, kad vietējā banka vienkārši konvertē lielākā daudzumā kādas valsts nacionālo valūtu pret kādas citas valsts valūtu, norisinās starpbanku tirgū, kas aptver vairāk nekā 100 pasaules lielāko banku. Eksportētājs, izmantojis banku pakalpojumus, var norēķināties par saviem darījumiem vietējā valūtā.

No kurienes rodas nauda? Var rasties jautājums, no kurienes starpbanku tirgū un valūtas biržās būs konvertācijai nepieciešamais naudas daudzums? Iedzīvotāji parasti tur savus ietaupījumus nevis zeķē vai zem matrača, bet to glabā krājaizdevumu sabiedrībās, mazākās bankās, pēdējās naudu uztic lielām un drošām bankām, investīciju fondiem, citām naudas tirgus uzticību pelnošām organizācijām.

Divas naudas plūsmas. Tā veidojas divas naudas plūsmas. Pirmā veidojas no darījumu apmaksas sakarā ar eksporta un importa darījumiem un citām operācijām. Pirmās plūsmas galapunkts ir

starpbanku tirgus un valūtas birža. Valūtu apmaiņa parasti ir šo operāciju obligāts nosacījums. Otrās plūsmas avots ir iedzīvotāju noguldījumi dažāda rakstura kredītiestādēs (bankās), investīciju, apdrošināšanas fondos. Galu galā šie noguldījumi nonāk starpbanku tirgū un valūtas biržās. Šeit divas plūsmas satiekas. Rodas nepieciešamie nosacījumi valūtu plašai apmaiņai.

Starpnieku ķēde. Piekļūšana starpvalstu banku tirgiem un valūtas biržām ir sarežģīts process. Pa ceļam uzslieti augsti jo augsti žogi – mazs ir to lielo banku skaits, kam ir tiesības darboties starpbanku tirgū; brokeri ir tikai starpnieki valūtas darījumos bez tiesībām patstāvīgi pieņemt lēmumus. Turklāt brokeriem vajadzīga atļauja (licence) valūtas operācijām. Starpvalstu tirgū un valūtas biržā darbojas tikai ierobežots pircēju un pārdevēju skaits, kam tieši atļauts pirkt un pārdot valūtu.

Valūtas operācijas 24 stundas diennaktī. Tumša nakts stunda nav itin nekāds šķērslis liela mēroga valūtu konvertācijai vai spekulācijai. Ievērojot laika joslas, katru brīdi, minūti kaut kur pasaulē darbojas kāda no starpbanku sistēmas bankām vai valūtas biržām. Vismodernāko sakaru sistēma var dažu sekunžu laikā pārsviest miljardu summas ne tikai no valsts uz valsti, bet no kontinenta uz kontinentu, no vienas pasaules gala uz otru. Kad Rīgā vēl cilvēki redz tīkamu sapni par to, ka rītdien viņiem uzsmaidīs laime ar dolāru žūkšņiem, kas tieši no debesīm viņiem iekritis klēpī, tālajā Jaunzēlandē savas durvis plaši atver reprezentablas bankas un Velingtonas valūtas birža, kur var mēģināt pilnīgi reāli sapni pārvērst īstenībā. Pēc četrām stundām ar zināšanu un prātu var izmēģināt laimi Honkongā. Bet vēl pēc astoņām stundām jūsu rīcībā jau ir miglainās Londonas lepnās bankas un valūtas birža. Vēl pacietību vairāku stundu garumā, un jums var pavērties iespējas ar starpnieku ķēdes palīdzību darboties valūtas jomā ASV banku centrā Volstrītā, Ņujorkas un Čikāgas valūtas biržā. Praktiski, Rīgā sēžot pie datora, pasaules valūtas tirgus ir jūsu rīcībā no plkst. 22 svētdienā līdz plkst. 21 piektdienā jeb nedēļā 143 stundas. Brokeriem un dīleriem, lai nepalaistu garām kādu būtisku kursa izmaiņu kaut kur kādā pasaules daļā, jāseko svarīgāko valūtas kursu izmaiņām visā pasaulē augu diennakti, strādājot trijās maiņās. Ir viens būtisks šķērslis visdažādāko valstu nacionālo valūtu netraucētai apmaiņai pasaules valūtas tirgū. Valūtām, kuras vēlas mainīt, jābūt brīvi konvertējamām.

42.5. Valūtu klasifikācija

Vairāk nekā 170 SVF valstu valūtas nekādi nespēj būt viendabīgas. Būtiskas atšķirības ir absolūti neizbēgamas. Vienkāršākais un vienlaikus rupjākais dalījums, kas nespēj aptvert daudzas konkrētu valstu ekonomiskā stāvokļa īpatnības un neskaitāmas atšķirības valūtu apgrozības nosacījumos, ir dalījums brīvi konvertējamā valūtā un slēgtā valūtā.

Brīvi konvertējama valūta. Kādas pazīmes dod iespēju nacionālo valūtu ieskaitīt brīvi konvertējamo valūtu ierobežotā grupā? Tas ir, *pirmkārt,* nacionālo valūtu brīva apmaiņa kā rezidentiem (konkrētās valsts pilsoņiem, Latvijā arī pastāvīgiem iedzīvotājiem), tā nerezidentiem (ārzemniekiem) pret jebkuru ārzemju valūtu; *otrkārt,* jebkuras valūtas brīva un neierobežota ievešana valstī; *treškārt,* valūtas kurss, kas atspoguļojas piedāvājuma un pieprasījuma samērā; *ceturtkārt,* nacionālās valūtas brīva izmantošana jebkurās tirdzniecības un finansu operācijās; *piektkārt,* iespēja izmantot nerezidentu nacionālo valūtu visā pasaulē; *sestkārt,* iespēja rezidentiem glabāt īpašumā un brīvi rīkoties ar ārzemju valūtu; *septītkārt,* pieprasījums pēc konkrētās valsts nacionālās valūtas pasaules valūtas biržās. Jānorāda, ka septītās pazīmes trūkums praktiski izslēdz visas iepriekšējās pazīmes.

Daži eksperti visā nopietnībā apgalvo, ka pasaulē ir viena vienīga brīvi konvertējama valūta – Luksemburgas franks. Visām citām valūtām, ko parasti uzskata par brīvi konvertējamām valūtām, ir daži, kaut gan gaužām sīki un maznozīmīgi, ierobežojumi. Taču speciālisti parasti vērtē, ka brīvi konvertējamo valūtu ir aptuveni divdesmit.

Neatkarīgi no uzskaitītām pazīmēm runa praktiski ir par tādu valstu valūtām, kas pieder Rietumu valstu elitei: kopumā spēcīga, plaukstoša ekonomika; augsts dzīves līmenis; visu pasauli aptverošs eksports; eksportprecēm raksturīga augsta kvalitāte, pirmrindas tehnikas un tehnoloģijas līmenis; nozīmīga ir arī zema inflācija. Otrai, krietni lielākai valūtu grupai, t.s. slēgtām valūtām šīs īpašības praktiski nepiemīt. Protams, ir daudz starpformu starp brīvi konvertējamām un slēgtām valūtām. Tā varētu izdalīt iekšēji konvertējamas valūtas, kurām nav ierobežojumu pirmo sešu pazīmju ietvaros.

Nepieciešams pieprasījums. Visas šīs pazīmes un raksturīgās īpatnības galu galā kā fokusā saplūst vienā punktā – vai konkrēto nacionālo valūtu pasaulē plaši pieprasa un pērk. Pieejai brīvi

konvertējamai valūtai jābūt stingri selektīvai, jo vienu otru nacionālo valūtu pasaulē šur tur konkrētā reģionā pērk, bet citos rajonos nemaz nepieprasa. Raksturīgi, ka Latvijas maiņas punktos pieņem (pērk) ierobežotu skaitu atzītu brīvi konvertējamo valūtu. Iemesls? Nav pieprasījuma. Brīvi konvertējamā valūta, pastāvot pašreizējiem plašajiem starptautiskajiem sakariem, ir viscaur internacionāla valūta, kuras pircēji ir atrodami uz visas zemeslodes.

Lats – iekšēji konvertējama valūta. Latam ir daudz pazīmju, kas to tuvina brīvi konvertējamām valūtām. Lai mums piedod lasītājs, ne tikai Āfrikas džungļos vai Klusā okeāna salu arhipelāgā pat izglītoti cilvēki nezina, kas ir lats. Latu konvertē bez ierunām Lietuvā, Igaunijā, atsevišķās bankās Zviedrijā, Somijā, Krievijā. Problēma gaužām vienkārša: ja būs regulāri lata pircēji, ārzemju banka būs gatava valūtu arī iegādāties. Starpvalstu tirgū, pasaules valūtas biržās pieprasījuma pēc latiem nav.

Atsevišķu gadījumu nevajag vispārināt. Ja kāds latu īpašnieks nonācis naudas grūtībās un Berlīnē uz ielas piedāvā par 10 feniņiem vienu latu, tas vēl nenozīmē, ka Vācijā lats ir brīvi konvertējams. Motivāciju mēs te saskatām, bet atkārtojošu cēloņu sakarību gan ne. Lata apgrozības liberalizācija jau ir liels panākums. Ceļš uz brīvi konvertējamās valūtas augstu rangu latiem vēl ir ilgs un sarežģīts un visupirms ir atkarīgs no Latvijas tautsaimniecības sasniegumiem, kam jābūt krietni augstākā līmenī nekā šodien.

"Mīkstās" valūtas. Virkne Latvijas banku par augstiem starpniecības procentiem konvertē daudzu NVS valstu valūtu, ko pretmetā brīvi konvertējamām dēvē par "mīkstajām" valūtām. Runa ir par to, ka šīs valūtas ir absolūti nestabilas. Bet tā kā Latvijai ar šīm valstīm ir tirdznieciski sakari, gribot negribot norēķinu vienkāršošanai Latvijas komercbankas šādas valūtas konvertē, ņem pretī apmaiņai. Tātad ir arī šo "mīksto" valūtu pieprasītāji.

42.6. Valūtu kursu noteikšanas veidi

Vienas nacionālās naudas vienības cena, izteikta citas valsts naudas vienībā, ir tās kurss. Šo cenu līmenis, veidošanās faktori pasaules valūtas tirgum ir tikpat nozīmīgi ekonomiskās uzvedības motivācijas mehānismi, cik preču cenu veidošanas ražošanas resursu, patēriņa priekšmetu un pakalpojumu tirgos.

Zelta monētu (stieņu) standarts ir visvecākais valūtas kursa noteikšanas veids. Kursu nosaka monētu zelta (sudraba) svara samērs, papildus ievērojot zelta punktus.

Fiksētie kursi Bretonvudsas valūtas sistēmā. *Pirmkārt,* šīs sistēmas pamats bija fiksēta zelta cena ASV dolāros, proti, 35 USD par 1 zelta unci (31,1 *g*). *Otrkārt,* no šīs zelta cenas USD izrietēja, ka 1 USD = 0,89 g zelta. *Treškārt,* visas valūtas cenas tika izteiktas attiecībā pret dolāriem, līdz ar to tās bija pastarpināti saistītas ar noteiktu zelta saturu. *Ceturtkārt,* centrālās bankas apņēmās fiksēto kursu pret dolāriem uzturēt pieļaujamās svārstības +1, –1 robežās. Šādu fiksētu kursu varēja uzturēt, izmantojot valūtas intervenci. Proti, ja nacionālās valūtas kurss draudēja celties virs atļautās robežas, centrālai bankai vajadzēja piedāvāt valūtas tirgū savas pašas valūtu, lai augošais piedāvājums pazeminātu kursu. Toties, ja nacionālās valūtas kurss draudēja kristies zem pieļautās robežas, centrālajai bankai vajadzēja pret brīvi konvertējamo valūtu uzpirkt pašai savu nacionālo naudu. Pieprasījuma pieaugums pret pašas valūtu tās kursu celtu. Tā ar piedāvājuma un pieprasījuma tirgus mehānismu tika nodrošināts fiksēts valūtas kurss, noteikta kursa stabilitāte. Ja centrālā banka nebija spējīga nodrošināt savas valūtas fiksēto kursu, nacionālā valūta bija vai nu jādevalvē (ja kurss kritās), vai jārevalvē (ja kurss cēlās).

"Tīrā peldēšana" Jamaikas sistēmā. Valūtas kursu, ko regulē tikai piedāvājuma un pieprasījuma samērs konkrētā laikā un vietā, dēvē par "tīro peldēšanu". Šāda "tīrā peldēšana" atbilst Jamaikas valūtas sistēmas principiem.

Vēl 1962. gada lekcijā studentiem monetāristu idejiskais tēvs Čikāgas universitātes profesors Miltons Fridmens, vēlāk Nobela prēmijas laureāts ekonomikā, ierosināja "tīri peldošos" kursus kā pretlīdzekli valūtas masveida spekulācijai. Ideja ir pietiekami vienkārša. Ja valūtas kurss ceļas, pieprasījums pēc tās krītas. Ja valūtas kurss krītas, pieprasījums pēc tās aug. Kurss izlīdzinās. Spekulantu prieki var būt tikai īslaicīgi. Piedāvājuma un pieprasījuma mehānisms ir vienlaikus antispekulācijas mehānisms un valūtas kursu relatīvās stabilitātes garants. Valūtas spekulācijas ierobežošana ir brīvi peldošo kursu

nepārprotams pluss, bet šai sistēmai ir arī savs mīnuss: nav iespējams pietiekami precīzi prognozēt kursu nākotnē, kas ir visai būtiski, slēdzot darījumus uz ilgāku laiku. Pēc kāda kursa vadīties, ja līgumu slēdz uz pieciem gadiem? Kādu kursu norādīt līgumā? Kā izvairīties no prāviem zaudējumiem, ja kursa realitāte būtiski nesakritīs ar prognozi? Lai nesašķaidītu darījumu laivu pret valūtas "tīrās peldēšanas" akmeņainām krācēm, nākas līgumos paredzēt daudz juridisku atrunu, papildinājumu, lai nākotnes darījumi no peļņas viedokļa, no rentabilitātes līmeņa viedokļa varētu justies pietiekami droši, bez bailēm, ka nākotnes peldošais kurss var rūgti pievilt.

"Netīrā jeb regulējamā peldēšana". "Tīrā peldēšana" ir ar noteiktu riska pakāpi. Centrālās bankas, lai saglabātu noteiktu kontroli pār nacionālās naudas valūtas kursu, labprāt atsakās no "tīrās peldēšanas" un praksē piekopj "netīro jeb regulējamo peldēšanu". Tas nozīmē, ka centrālā banka, vadoties pēc noteiktiem tautsaimniecības attīstības kritērijiem, nacionālās valūtas kursu iespaido ar dažādiem valūtas kursa regulēšanas pasākumiem. Šī regulēšana ir netieša. Tā iespaido pieprasījuma un piedāvājuma samēru. Peldēšanas princips saglabājas. Centrālā banka iedarbojas uz pašu peldēšanu ar tām svirām, kas ir tās rīcībā, sākot ar valūtas intervenci un beidzot ar dažādu procentu likmju manipulēšanu. Šāda regulēšana pievelk vai atgrūž (atbaida) valūtu no dotās valsts un tā regulē valūtu pieprasījuma un piedāvājuma samēru. Gan peldēšanas princips bezgrēcīgi saglabāts, gan grēkots ar regulēšanas pasākumiem. Daudzām centrālajām bankām, saglabājot uzticību monetārisma peldēšanas svētam bauslim, tomēr grūti atturēties no regulēšanas kārdinājuma.

Valūtu kursu peldēšanas mehānisms. Gan "tīra", gan "netīra peldēšana" galu galā izmanto vienu un to pašu uzvedības motivācijas mehānismu ciešā saistībā ar izdevīguma stimuliem. Valūtas kurss ir tā pati līdzsvara cena, kuru vispusīgi analizējām mikroekonomikā.

42.2. shēma

Valūtas kurss kā līdzsvara cena

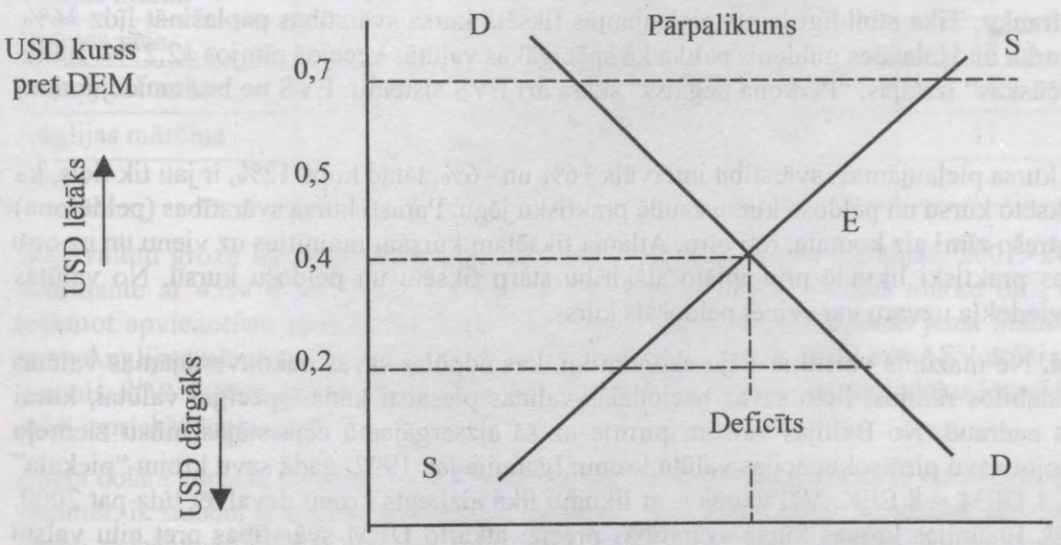

42.2. shēmai ir dažas īpatnības: pieprasījumu pārstāv imports, jo importētājam nepieciešama ārzemju valūta importa apmaksai; piedāvājumu pārstāv eksports, jo eksportētājam jākonvertē saņemtā ārvalstu valūta vietējā valūtā maksājumu kārtošanai. USD un DEM izvēlēti kā piemēri tāpēc, ka šo valūtu kursi ir peldoši. Līdzsvara cenas veidošanās krustpunktā E atspoguļo 1 DEM = 0,4 USD. Ja imports pieaugtu, tad ar pārējiem vienādiem nosacījumiem līnija D pārvietotos pa labi un USD kurss pret DEM kristos. Ja toties eksports pieaugtu, līnija S atrastos pa labi no tagadējās piedāvājuma līnijas un USD kurss pret DEM kristos. Pretēju rezultātu mēs gūtu, ja aprēķinu pamats būtu DEM kurss pret USD.

42.2. shēma ir visai ierobežots piemērs: no daudzām operācijām un darījumiem, kur jāmaina USD pret DEM, mēs izvēlējāmies tikai eksporta–importa operācijas, turklāt eksports pārstāv USD piedāvājumu, bet imports DEM pieprasījumu.

Lasītājiem varbūt liekas dīvaini, ka 1 DEM = 0,75 USD nozīmē, ka dolārs ir lētāks nekā 1 DEM = 0,40 USD, bet 1 DEM = 0,25 USD – dolārs ir dārgāks nekā līdzsvara cena. Salīdziniet ar latu: ja 1 USD = Ls 1 vai 1 USD = Ls 0,50. Kad lats ir lētāks? Šaubu nav – 1 USD = Ls 1 liecina, ka lats ir divas reizes lētāks nekā 1 USD = Ls 0,50. Mēs piemērā latu neizmantojām, jo lata kurss veidojas pēc cita principa.

Jauktā kursa noteikšana. Jau atzīmējām, ka Jamaikas valūtas sistēma nav tīrradnis, ka šinī sistēmā ir vecās sistēmas lauskas un tas jaunais, ko izvirzīja pati prakse, piemērojoties jauniem apstākļiem. Vecā un jaunā mistrojums vispilnīgāk izpaužas Eiropas valūtas sistēmā (EVS), kas, no vienas puses, Jamaikas sistēmu it kā noliedz, bet, no otras puses, ir Jamaikas sistēmas organiska sastāvdaļa. Jamaikas sistēmā īpatnējā veidā mierīgi līdzās darbojas divi pretēja rakstura principi: fiksētie valūtas kursi un valūtas kursu "tīra" vai mazāk "tīra peldēšana". Izrādās, ka šos divus valūtu kursu veidošanas principus var praktiski savienot.

Pirmkārt, katram no šiem valūtas kursu veidošanas principiem ir sava nošķirta darbības sfēra. Eiropas valstu valūtām, kas ietilpst EVS, ir fiksēts kurss, piemēram, Vācijas marka pret Dānijas kronu, Holandes guldenis pret Francijas franku utt. Īpatnība ir tā, ka, salīdzinot ar Bretonvudsas sistēmu, paplašināta pieļaujamo svārstību amplitūda. ±1 % jeb kopā 2% vietā kurss var svārstīties 4,5% intervālā (± 2,25%). EVS ir dabūjusi ironisku nosaukumu "čūska tuneli". EVS valūtas svārstās līdzīgi čūskai pa labi un pa kreisi, bet svārstību iespēja ir ierobežota, it kā ieslodzīta noteiktas platības tuneļa ietvaros.

Pret trešām valstīm, kas neietilpst EVS, kurss nav fiksēts, bet ir peldošs, piemēram, Vācijas marka pret ASV dolāru, Francijas franks pret Japānas jenu utt. Tas ir īpatnējs mēģinājums reizē noķert divus zaķus. Fiksētais kurss EVS ietvaros tiek izmantots kā valūtu stabilitātes garants, peldošs kurss pret valūtām ārpus EVS – antispekulācijas svira.

Ne vienmēr "čūskas" ietvaros viss bija stabili un mierīgi. Te kādā liktenīgā brīdī Vācijas markai nācās glābt Francijas franku. Tika atbildīgi lemts pieļaujamās fiksētā kursa svārstības paplašināt līdz ±6%. Tikai Vācijas marka un Holandes guldenis palika kā spēcīgākās valūtas vecajos rāmjos ±2,25%. Itālija un Anglija no "čūskas" izstājās. "Pērkona negaiss" skāra arī EVS sistēmu. EVS ne bez zaudējumiem tomēr izturēja.

Otrkārt, fiksētā kursa pieļaujamais svārstību intervāls +6% un –6%, tātad kopā 12%, ir jau tik liels, ka starpība starp fiksēto kursu un peldošo kursu zaudē praktisku jēgu. Parasti kursa svārstības (peldēšana) skar ceturto vai trešo zīmi aiz komata, reti otro. Atļauja fiksētam kursam mainīties uz vienu un uz otru pusi 6% ietvaros praktiski likvidē principiālo atšķirību starp fiksētu un peldošu kursu. No valūtas tirgus realitāšu viedokļa uzvaru var svinēt peldošais kurss.

Piesaistīti kursi. Ne mazums valstu ar vāju ekonomiku, kas nopūlas savas nekonvertējāmas valūtas kursu saglabāt stabilos rāmjos, lieto savas nacionālās valūtas piesaisti kādai spēcīgai valūtai, kurai lielas svārstības nedraud. No Baltijas valstīm pirmie uz šā aizsargājamā ceļa stājās mūsu ziemeļu kaimiņi. Atjaunojot savu pirmsokupācijas valūtu kronu, Igaunija jau 1992. gadā savu kronu "piekala" Vācijas markai. 1 DEM = 8 EEK. Vēl vairāk – ar likumu tika aizliegts kronu devalvēt līdz pat 2000. gadam. Turpmāk Igaunijas kronas kursa svārstības precīzi atkārto DEM svārstības pret citu valstu valūtām.

Pēc gada Igaunijas piemēram sekoja mūsu dienvidu kaimiņš Lietuva. Lits tika "piekalts" USD, proti, 1 USD = 4 LTL. Kā svārstās USD kurss, tā punkts punktā svārstās arī lita kurss.

Lats turpināja peldēt. Tā bija gaužām "netīra peldēšana", jo Latvijas Banka peldošajam latam krietni palīdzēja pieņemties svarā. Lata vidējais kurss no 1 USD = Ls 0,842 1993. gada janvārī pacēlās līdz 1 USD = Ls 0,582 1994. gada janvārī. Pieaugums gada laikā (13 mēnešos) – 30%. Kāds sakars šim "panākumam" ar Latvijas tautsaimniecības kopumu? Nekāds! Latvijas IKP 1993. gadā samazinājās par 15%. 1994. gada februārī sita arī lata stunda. Lats tika neoficiāli "piekalts" *SDR* – Starptautiskā valūtas fonda norēķina vienībai. Turpmāk 1 *SDR* vienmēr un bez jebkāda izņēmuma oficiāli līdzinājās Ls 0,7997. Mainās situācija Latvijas ekonomikā, te tautsaimniecību pārņem postoša komercbanku krīze un ap 20 bankām īsā laikā bankrotē, te ekonomika atkopjas no pārdzīvotām neveiksmēm un 1996. gadā Latvijas IKP pēc iepriekšējā krituma pieņemas par 2,8%; lata kurss pret *SDR* ir absolūti nejūtīgs pret jebkurām perturbācijām un stāv ciets kā krams: saules tveicē un stindzinošā salā 1 *SDR* vienmēr ir Ls 0,7997.

Tas, ka lata kurss piesaistīts *SDR* neoficiāli (bez Saeimas tiesiska akta), dod latam zināmas priekšrocības, salīdzinot ar ziemeļu un dienvidu kaimiņu valūtām. Latvijas Bankai ir noteiktas manevrēšanas iespējas naudas emisijas jomā. 1995. gada vasarā banku krīzes apogejā LB varēja valdībai bez sevišķām problēmām piešķirt lielāku kredītu. Igaunijā un Lietuvā centrālajām bankām tas nebūtu atļauts, jo tur nacionālās valūtas kurss ir oficiāli stingri fiksēts saskaņā ar īpašu valūtas pārvaldes sistēmu. Šī ierobežojošā sistēma paredz, ka jebkurai naudas emisijai ir jābūt pilnībā segtai ar brīvi konvertējamo valūtu rezervēm vai ar zeltu. Tas praktiski nozīmē, ka centrālajai bankai nav tiesības savu valūtu pārdot lielākā daudzumā (arī emitēt naudu ar kredīta starpniecību), nekā ir iepirkta brīvi konvertējamā valūta. No šāda stingra nodrošinājuma un līdzsvara prasības lats tiesiski ir brīvs. Latvijas Bankas praktiskā monetārā politika nodrošināja latu ar drošām rezervēm arī bez iepriekš minētās likumā fiksētās valūtas pārvaldes sistēmas.

***SDR* grozs.** Vai lata kurss mainās pret citu valstu brīvi konvertējamām valūtām? Noteikti! Tikai mazākā mērā nekā krona un lits. No kursa svārstību viedokļa lats ir visstabilākais no "piekaltajām" Baltijas valūtām. To labi varēja vērot 1997. gada sākumā, kad samērā būtiski izmainījās USD un DEM kurss, velkot sev līdzi svārstību jandāliņā attiecīgi litu un kronu. Lata svārstības bija mazākas, jo *SDR* pārstāv piecu valūtu grozu. Šinī grozā, kurā valūtu īpatsvaru maina katrus piecus gadus, pašlaik USD svaram ir 45%, JPY – 15%, GBP – 11%, eiro – 29%. Skaidrs, ka vislielāko iespaidu uz lata kursu atstāj USD kurss: dolāram *SDR* grozā ir vislielākais īpatsvars.

42.3. tabula

Valūtu īpatsvars *SDR* valūtu grozā

	1981–1985	1986–1990	1991–1995	1996–2000	2001–2006
ASV dolārs	42	42	40	39	45
Vācijas marka	19	19	21	21	–
Japānas jena	13	15	17	18	15
Francijas franks	13	12	11	11	–
Anglijas mārciņa	13	12	11	11	11
Eiro	–	–	–	–	29

SDR valūtu groza izmaiņas atspoguļo ekonomiskā spēka samēra izmaiņas. 2001.–2006. gadā groza dominante ar 45% ir un būs ASV dolārs. Eiro grozā pārstāv Vācijas marku un Francijas franku, ieņemot apvienotiem spēkiem godpilnu 2. vietu. Vājāka kļuvusi Japānas jena. Stabili bez izmaiņām turas Anglijas mārciņa. Līdz ar to eiro īpatsvars līdzinātos 40%, sākot mīt ASV dolāram uz papēžiem. Jaunais *SDR* valūtas grozs, pieaugot par 6 procentu punktiem, atstās lielāku iespaidu uz lata kursu nekā iepriekšējā piecgadē.

Augot dolāra kursam, parasti krītas DEM kurss, tagad eiro un lata kurss uz to nekavējoties reaģē. Ja 1 *SDR* vienmēr, ik stundu, ik brīdi ir Ls 0,7997, tad pārējo groza valūtu kursu noteikšana pret latu ir jau tehnisks datora risinājums. Valūtas kursi, kam nav nekāda sakara ar dzimtās valsts ekonomikas panākumiem un neveiksmēm – lūk, ko nozīmē šie "piekaltie" kursi reālā saimniekošanā.

Lata kurss turpina augt. Lats tika piesaistīts *SDR* brīdī, kad 1994. gada februārī 1 *SDR* = Ls 0,8047. Martā 1 *SDR* jau bija Ls 0,7997. 1 USD martā vidēji līdzinājās Ls 0,570, augustā – Ls 0,550, decembrī – vidēji Ls 0,551, gada beigās – Ls 0,548. Nākamā gada aprīlī 1 USD – Ls 0,508 – lata līdz šim visaugstākais kurss. Paradoksāli ir tas, ka šis apogejs tika sasniegts tieši brīdī, kad komercbanku krīze sāka izplest savus spārnus.

Apogejs paliek pagātnē. 1995. gada beigās 1 USD = Ls 0,538, liecinot par mazu devalvāciju. Seko 1996. gads – gan dolāra, gan lata stabila kursa gads. 1997. gads situāciju mainīja. Lata kurss dolāra iespaidā maiņas kantoros no Ls 0,556 par 1 USD kritās līdz gandrīz Ls 0,590. Kā jau paredzēja eksperti, šāds zems dolāra līmenis ilgi nespēja noturēties. Ievērojot daudzu faktoru iedarbību, t.sk. USD un JPY kursu izmaiņas, šo valstu tirdznieciskās politikas asumus, ASV dolārs turpināja zaudēt "lieku svaru". 1997. gada maija vidū 1 USD jau līdzinājās Ls 0,5690/95 (16.05.97. slēgšanas brīdī pēc *Reuter*). Nav izslēgta iespēja, ka lata kurss pret USD turpinās augt. Šādas tendences "grēkāzis", saprotams, nebūs lats, bet tās sarežģītās attiecības, kurās iepīts ASV dolārs. Galvenā problēma nav lata

svārstības pret USD. Centrālā problēma paliek nemainīga: kā lata kurss pret brīvi konvertējamām valūtām sekmē Latvijas ārējo ekonomisko sakaru efektivitātes kāpumu.

Oficiālais LB lata kurss, komercbanku un maiņas punktu kurss. Lata kursa stabilitāte pret *SDR* un tā groza brīvi konvertējamām valūtām nav tīri administratīvas gribas izpausme, bet noteiktu ekonomisku nosacījumu rezultāts. Ievērību pelna tas apstāklis, ka LB noteiktais lata kurss un komercbanku un speciālu firmu (maiņas punktu) peldošais kurss visā Latvijas teritorijā ir visai tuvs. Minēsim dažus piemērus.

42.4. tabula

Valūtu kursi (bezskaidras naudas) Latvijas bankā un komercbankās (19.06.97., lati par valūtas vienību)

	USD		DEM	
	Pērk	Pārdod	Pērk	Pārdod
Latvijas Banka	0,5695	0,5870	0,3287	0,3353
Rīgas komercbanka	0,5660	0,5760	0,3240	0,3340
"Hansabanka"	0,5670	0,5730	0,3280	0,3330
Trasta banka	0,5670	0,5720	0,3275	0,3343
"Lateko" banka	0,5660	0,5750	0,3270	0,3340
Latvijas Krājbanka	0,5650	0,5740	0,3260	0,3340

42.5. tabula

Valūtu kursi (16.04.99., lati par valūtas vienību)

	USD		DEM	
	Pērk	Pārdod	Pērk	Pārdod
SIA NOREL (Valmiera)	0,5875	0,5935	0,3230	0,3290
"Latvijas Unibanka"	0,5864	0,5929	0,3230	0,3290
Latvijas Banka	0,588	–	0,3246	–

Kā izskaidrot šīs lata kursa minimālās atšķirības gan komercbankās, gan maiņas punktos dažādos Latvijas rajonos? *Pirmkārt,* LB oficiālais lata kurss pret brīvi konvertējamām valūtām ir Latvijas valūtas tirgus centrālais regulators. Vienmēr pastāv reāla iespēja konkrētu valūtu Latvijas Bankā nopirkt pēc oficiālā kursa. Šā iemesla dēļ visā Latvijas valūtas tirgū lata maiņas kursa novirzes no LB oficiālā kursa var būt tikai minimālas. *Otrkārt,* katra komercbanka, firma (tās maiņas punkti) praktiski vadās pēc valūtu piedāvājuma un pieprasījuma samēra. Par to, kā šis samērs iespaido kursu, liecina lata kursa svārstības dienas laikā dīlinga centros. To apliecina 42.6. tabulas dati.

42.6. tabula

Lata kurss pēc *REUTER* (18.06.97., LVL pret USD)

	pērk/pārdod
Slēgšanas brīdī	0,5699/704
dienas maksimālais	0,5702/07
dienas minimālais	0,5690/95
"Saules bankas" **Dīlinga centrs**	

Treškārt, ārpus Latvijas Bankas mums ir darīšana ar tipisku "netīro peldēšanu", jo ārzemju valūtu kursi latos atrodas LB oficiālā lata kursa iespaidā. Latvijas Banka rūpējas par lata kursa stabilitāti ar savām intervences (pieprasījuma, piedāvājuma) svirām.

Ceturtkārt, Latvijas Banka, pateicoties saviem ārējiem aktīviem, t. sk. brīvi konvertējamās valūtas rezervju apmēriem, spēj nodrošināt lata kursa absolūtu stabilitāti pret 1 *SDR*. Minētās rezerves ir uzticības garants lata kursam. Kopš 18.06.97. lata kurss pret brīvi konvertējamām valūtām daudzkārtīgi mainījies gan uz augšu, gan uz leju atkarībā, pirmkārt, no USD svārstībām. Izšķirošo iespaidu uz USD kursu atstāja: 1) B. Klintona impīčmenta izgāšanās; 2) NATO operācijas Dienvidslāvijā; 3) eiro starts bezskaidras naudas norēķinos.

LB ārējie aktīvi. Latvijas Bankas ārējiem aktīviem, neskatoties uz dažām svārstībām, ir raksturīga nepārprotama palielināšanās tendence. Viens no kritērijiem, kas ļauj spriest par nodrošināšanas pakāpi, ir lata naudas bāze Mo (skaidra nauda apgrozībā plus noguldījumi Latvijas Bankā), salīdzinot ar LB ārējiem aktīviem.

42.7. tabula

Lata naudas bāze un LB ārējie aktīvi (neto)
(milj. latu mēneša beigās)[1]

	1993	1994	1995	1996	1997	1998 XII
Naudas bāze	224,9	269,4	273,6	340,7	441,7	471
Latvijas Bankas ārējie aktīvi (neto)	233,6	252,7	227,6	358,5	437,2	465,3
Latvijas Bankas ārējie aktīvi % pret naudas bāzi	104	96	61	105	99	99

LB ārējie aktīvi ir pamatos brīvi konvertējamā valūtā. Tas nozīmē, ka, pat pastāvot lielam pieprasījumam latu maiņai pret USD vai DEM, vai citām valūtām, LB rīcībā bija pietiekami lielas rezerves, lai pieprasījumam pretstatītu piedāvājumu.

Var iebilst, ka LB ārējiem aktīviem jāpretstata nevis naudas bāze, bet agregāts M1, kā arī kvazinauda. Reāls nav pieņēmums, ka it visus latus, kas veido M1 (1997. gada marta beigās tā lielums bija Ls 406,5 milj.), iedzīvotāji pieprasīs apmainīt pret brīvi konvertējamo valūtu. M1 iepriekš minētā periodā tikai par 16% pārsniedz LB ārējos aktīvus. Kas attiecas uz kvazinaudu (termiņnoguldījumi), tad 86% šo depozītu ir brīvi konvertējamā valūtā. Iepriekš minētie dati liecina, ka lata kursa stabilitāte pret *SDR* viscaur balstās uz potenciālu līdzsvaru starp nacionālās un brīvi konvertējamās valūtas pieprasījumu un piedāvājumu.

42.7. Lata kurss un Latvijas ārējie ekonomiskie sakari

Cenu mērogs un lata kurss. Dažkārt izbrīnu rada tas fakts, ka lats ir otrā smagākā valūta pasaulē (pirmajā vietā ir naftas ieguves valsts Omānas naudas vienība). Ja lats patiešām ir "smagāks" par angļu mārciņu un visām pārējām valūtām, tad tā ir cenu mēroga, nevis valūtas kursa problēma. Sākumā lata "smagums" saistās ar pāreju no Latvijas rubļa uz latu pēc samēra 1 lats = 200 LVR. Tas bija tīri subjektīvs lēmums, ko pieņēma speciāli pilnvarots triumvirāts: J. Godmanis, O. Kehris un E. Repše. Pret Ls 1 tikpat varēja arī mainīt 100 LVR, 50 LVR, pat 10 LVR. Attiecīgi mainītos cenas un ienākumi.

Noteiktais samērs 1:200 ekonomiski attaisnots no tā viedokļa, ka taupa līdzekļus naudas zīmju iespiešanai un monētu kalšanai. Pavisam cita nozīme ir lata kursam pret brīvi konvertējamām valūtām. No šī kursa atkarīga preču konkurences spēja pēc cenas pasaules tirgū, eksporta un importa izdevīgums, ieņēmumi no ārējās tirdzniecības. Šī iemesla dēļ Latvijas ekonomiskajā presē daudz tika diskutēts par lata devalvācijas lietderību, pietiekamu novērtējumu un līdzīgām problēmām. Arī mēs pievērsīsimies šiem jautājumiem.

Lata devalvācija un šausmu stāsts par tā sekām. 1996. gada 14. februārī "DB" galvenais redaktors Juris Paiders publicēja šausmu stāstu par to, kas sagaidītu Latvijas ekonomiku, ja kādam ienāktu prātā devalvēt latu pat ne pārāk lielos apmēros. Patiešām, asinis stindzinoša aina būtu tad, ja latu devalvētu

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – LSP – 2/1999, 42. lpp.

līdz tam Latvijas nacionālās valūtas kursam, kas tika noteikts 1936. gada 28. septembrī, kad Ls 1 sāka līdzināties apmēram 0,20 dolāriem jeb 1 dolāru mainīja pret 5 latiem. Starp citu, šis jaunais lata kurss tika noteikts, LR valūtu devalvējot par 40%. LB speciālists apgalvo, ka šī "lata devalvācija deva iespēju padarīt Latvijas eksportu konkurētspējīgu pasaules tirgū, kā arī ļāva eksportētājiem gūt lielākus ienākumus latos no savu preču eksporta" (E. Vēciņš. Naudas lietas. – R., 1999, 78. lpp.). Oficiālā statistika liecina, ka gada laikā pēc devalvācijas eksports pieauga turpat 2 reizes (Latvijas statistikas gadagrāmata, 1937/38, R., 1938, 196., 197. lpp.). Bet 30. gadu Latvija nav 90. gadu Latvija neatkarīgi no prezidentu uzvārdu sakritības.

Jāizvērtē devalvācijas plusi un mīnusi. Lai novērstu jebkurus pārpratumus par manu nostāju lata devalvācijas jautājumos, jāuzsver: *pirmkārt,* pretēji apgalvojumam "DB" 1996. gada 22. janvāra numurā manā grāmatā "Nauda, inflācija, valūtas kurss" nav secinājumu, kas liecinātu, ka esmu devalvācijas piekritējs. *Otrkārt,* uzskatu, ka, apcerot lata kursa mērķtiecīgās izmaiņas problēmu, visai rūpīgi un kompetenti jāizvērtē visi attiecīgie plusi un mīnusi. Tas jādara, vadoties nevis pēc abstraktiem pieņēmumiem, bet gan pēc Latvijas ekonomikas šodienas skaudrajām realitātēm. Paškritiski atzīstu, ka dažās publikācijās neesmu ievērojis šo visai būtisko principu. *Treškārt,* galvenais kritērijs, izvērtējot devalvācijas plusus un mīnusus, ir iekšzemes kopprodukta reālais pieaugums kā noteicošais pamats iedzīvotāju dzīves līmeņa kāpinājumam. *Ceturtkārt,* valūtas kursa izmaiņa kā jebkura parādība saimniekošanā atšķirīgi skar dažādu iedzīvotāju grupu intereses, tāpēc, izvērtējot gan devalvācijas, gan revalvācijas sekas, jādod atbilde uz jautājumu: kam tas ir izdevīgi? *Piektkārt,* šausmu stāsti ar žanram piemītošo vienpusību un pārspīlējumiem, ar smagiem apvainojumiem pretējo uzskatu paudējiem nekādi nespēj aizstāt nopietnu analīzi par tādu augstākā mērā sarežģītu un pretrunīgu problēmu, kāda ir lata kursa noteikšana.

Vai lata devalvācija sekmēs eksportu? Ābeces patiesība ir atziņa, ka devalvācija palielina eksporta ieņēmumus nacionālajā valūtā. Turklāt bez jebkādas piepūles. Automātiski. Tas ir devalvācijas potenciālais pluss. Ieskatīsimies tabulā, kas izsaka elementāru cēloņsakarību (skaitļi nosacīti, tuvu reālajiem, devalvācijas apmēri atbilstoši minētajam šausmu stāstam).

42.8. tabula

Lata devalvācijas un eksporta ieņēmumi

Eksports mēnesī milj. USD	Lata kurss pret 1 USD	Eksporta ieņēmumi mēnesī milj. latu
100	0,50	50
100	1,00	100

Atliek noskaidrot, kādā mērā līdz ar ieņēmumiem pieaugs eksporta peļņa. Viennozīmīgas atbildes šim jautājumam nav. Viss atkarīgs no tā, kā konkrētai eksportprecei devalvācijas ietekmē pieaugs ražošanas izmaksas. Te esam nonākuši līdz citai ābeces patiesībai: devalvācija sadārdzina importu pašmāju naudā; par svešzemju preci ar nemainīgām cenām ārzemju valūtā līdz ar to būs jāatdod vairāk latu, jo vairāk kādas preces ražošanai tiek izmantotas importa izejvielas, energoresursi, komplektējošās detaļas, jo lielākā mērā devalvācijas ietekmē pieaugs šīs preces ražošanas izmaksas. Tas vēl nav viss. Importa preču cenu pieaugums izraisīs noteiktā līmenī izmaksu inflāciju, vispārēju cenu kāpumu. Lai kompensētu reālo ienākumu krišanos, būs jāpaaugstina algas, pensijas, stipendijas, pabalsti. Algu pieaugums arī kāpinās ražošanas izmaksas. Tā devalvācijas plusus lielākā vai mazākā mērā aprīs šīs pašas devalvācijas acīmredzami mīnusi. Vislielākais guvums varētu būt eksportnozarēm, kas izmanto vietējās izejvielas, kur importētiem resursiem un darba algai ir mazs īpatsvars, piemēram, kokrūpniecība, pārtikas ražošana.

Līdzšinējais apraksts balstās uz pieņēmumu, ka eksporta apjoms ir nemainīgs. Devalvācijas piekritēji teiks, ka šī pasākuma galvenais pluss saistās ar eksporta konkurences spēju pieaugumu ārējos tirgos un līdz ar to ar eksportnozaru attīstību, jaunām darba vietām, lielākiem budžeta ieņēmumiem. Var atsaukties uz klasisku piemēru, ko atrodam mācību grāmatās.

42.9. tabula

Devalvācija un cenu maiņa ārējā tirgū

Latvijas eksporta preces vienības cena, Ls	Lata kurss pret 1 USD	Latvijas eksporta preces vienības preces cena, USD
100	0,50	200
100	1,00	100

Šīs tabulas dati – eksportpreču cenu pazemināšana ārzemju valūtā – izskaidro lata devalvācijas pozitīvo rezultātu trīsdesmito gadu otrajā pusē. *Pirmkārt,* pasaules tirgū visai asa bija cenu konkurence. *Otrkārt,* Latvijas galvenajās eksportnozarēs – kokrūpniecībā un it sevišķi lauksaimniecībā, kas ražoja tādas nozīmīgas eksportpreces kā sviests un bekons, importēto resursu loma bija neliela. Enerģētika laukos balstījās uz "auzu motoru", koksni, kūdru. *Treškārt,* zemnieki, kas ražoja pienu eksportsviestam, dabūja piemaksas. *Ceturtkārt,* labvēlīga bija pasaules tirgus konjunktūra. *Piektkārt,* iedzīvotāji galvenokārt pirka un patērēja pašmāju preces.

Problēmas izpratnei minēsim, ka 1937. gadā, salīdzinot ar 1936. gadu, sviesta eksports tonnās pieauga par 11%, bet ieņēmumi no šī eksporta latos – par 79%. Papīrmalkas eksports pēc apjoma šinī periodā palielinājās 3,3 reizes, ieņēmumi no tā latos – 7,7 reizes (Latvijas statistikas gada grāmata. 1937/38, R., 1938, 204. lpp.).

Saprotams, nevajag ignorēt cenu pieaugumu kokvilnai, oglēm, benzīnam, citam importam. Tomēr devalvācijas plusi bija lielāki par tās mīnusiem. Vienlaikus jāatzīmē, ka viss minētais ir neatsaucama pagātne.

Pasaulē un Latvijā daudz kas radikāli mainījies, un tabulas "klasika" vairs neatbilst šīsdienas realitātēm. Visupirms eksporta preču pašizmaksa un līdz ar to cena latos pēc devalvācijas neizbēgami pieaugs, krietni samazinot cenu pazemināšanas efektu ārējos tirgos. Jāievēro konkurences nosacījumu jaunie akcenti – kvalitāte, dizains, ekoloģiskā tīrība, papildu pakalpojumi. Par patiešām labu preci pircējs, t. sk. vairumpircējs, arī gatavs labi samaksāt. Šodien, izvērtējot lata devalvācijas lietderību, obligāti izvirzāms jautājums: kā nacionālās valūtas kurss sekmēs Latvijas iestāšanos ES. Šīs iestāšanās nosacījums ir nevis zems eksportpreču cenu līmenis, bet šo preču atbilstība Eiropas standartiem. Nozīmīgi būtu, atbalstot Latvijas zemniekus, palielināt lauksaimniecisko ražojumu eksportu uz Rietumiem. Pirmā "piešaude" šai jomā izrādījās ne visai veiksmīga. Latvijai kā ES asociētai loceklei 1995. gadā piešķirtas kvotas dažādu piena produktu eksportam uz šo plašo tirgu. Bet, tavu bēdu, kvotas palika neizpildītas. Vājpiena pulvera kvota tika izmantota par 11%, sviesta – par 54%, siera – par 41%. Šim eksportam "kāju priekšā aizlika" nevis lata kurss, bet kvalitātes kritēriji. Varēja cerēt, ka turpmāk stāvoklis uzlabosies. Bet 1998. gadam ES agrārās politikas noteicēji vispār neiekļauj Latvijas lauksaimnieciskos ražojumus importēto preču sarakstā.

Izvirzās krietni plašāks jautājums par Latvijas reālo eksportpotenciālu, konkurences iespēju pasaules tirgū. Šodien ir absolūti skaidrs, ka iekarot ārējo tirgu Latvijas preces spēs vienīgi pēc būtiskām struktūras pārmaiņām valsts tautsaimniecībā. Nepieciešamas investīcijas un vēlreiz investīcijas, prāvi ieguldījumi modernā tehnikā un tehnoloģijā, krietni augstāka ražošanas kultūra, darbiniekiem jāapgūst jaunas profesijas, jākāpina kvalifikācija. Savs pozitīvs vārds te jāsaka arī saprātīgai privatizācijai. Runa ir par pakāpenisku un ilgstošu procesu. Tas nozīmē, ka ne šodien, ne rīt devalvācijas galvenais trumpis – eksporta veicināšana – spēlē nenonāks. Plusiņš būs mazs, bet mīnusi sakarā ar importa sadārdzinājumu un neizbēgamo izmaksu inflāciju – lieli.

Lata devalvācija un investīcijas. Dzirdēts un lasīts atbildīgu valstsvīru izteikums, ka relatīvi augsts lata kurss palētina investīcijas. Loģiski secināt, ka devalvācija sadārdzina investīciju preču iegādi. Vai šī tēze ir vēl viens arguments pret lata devalvāciju? Nesteigsimies ar spriedumu. Par kādu naudu investori iegādājas jaunāko tehniku un tehnoloģiju? Par latiem? Nē! Atbilde skaidra: par brīvi konvertējamo valūtu. No kurienes nāk šie investīciju dolāri, markas, mārciņas, kronas? Vai nu tiešā ceļā no ārzemēm, vai arī kā kredīti no pašmāju bankām. Gan jāpiebilst, ka Latvijas privātās komercbankas nav sevišķi noskaņotas uz ilgtermiņa aizdevumu viļņa. Lai kā tas arī būtu, investīcijas kalpo galvenokārt eksportpreču ražošanai. Eksporta ieņēmumi citas valsts valūtā tad arī kalpos investīciju

atmaksai un kredītu atdošanai. Šinī variantā investoru lata kurss neuztrauc. Tas investīciju cenu neskars. Ciktāl nodokļi, algas un vēl šis tas jāmaksā latos, devalvācija var dot labumu.

Zinātājs teiks, ka pretēja situācija ir tādās nozīmīgās nozarēs kā telekomunikācijas, enerģētika, transports, pārtikas rūpniecība pašmāju tirgum, kur ārzemēs iepirktas investīcijas preces ir jāatpelna ar latu ražu, kas ievākta Latvijas ārēs. Te nav ko oponēt: jo zemāks lata kurss, jo dārgākas latos ir šīs investīcijas. Līdz ar to lata devalvācija pārvēršas par šādu investīciju bremzi, atmaksas laika paildzinātāju, rentabilitātes pazemināšanas negantu sviru. Pretlīdzeklis – tarifu, cenu paaugstināšana, un klāt jau izmaksu inflācija ar visām negatīvajām sekām iedzīvotāju dzīves līmenim. Šāda cēloņsakarība darbosies visur tur, kur investoram praktiskās saimniekošanas vajadzībām jākonvertē lati pret citu valstu valūtu. Toties, ja svešzemju nauda jāmaina pret devalvētu latu, investoram kā jebkuram mijējam tas būs izdevīgi. Devalvācijas patiesība ir visai konkrēta.

Vēl viena problēma. Veidojas sakarību ķēde: investīcijas – ārējie kredīti – ārējie parādi. Daļa šo parādu ir tiešie valsts parādi vai arī valsts garantētie parādi. Ar ārzemju kredītu atdošanu pēc to sekmīgas izlietošanas rezultāta kā ir, tā ir. Atcerēsimies G–24 kredīta rūgto pieredzi. Valsts parādi ārvalstu valūtā jāatdod no valsts budžeta līdzekļiem. Šie līdzekļi galvenokārt ienāk un tiek lēsti latos. Devalvējot mūsu nacionālo valūtu, budžetam valsts ārējo parādu nomaksai būs jāpurē vairāk latu, nekā tas bija sākotnēji paredzēts. Prognozēt šī soļa sekas ir visai vienkārši: saruks avots visu pārējo vajadzību apmierināšanai, t. sk. izmaksām izglītībai, kultūrai, zinātnei, sociālajai sfērai; pieaugs budžeta deficīts, kas vairos rītdienas parādus. Nenoliegsim, ka visi tie, kas saņēmuši kredītus latos, bet gūst ienākumus ārzemju cietā valūtā, devalvācijas procesā nonāks ieguvēju skaitā. Investorus lata devalvācija var nopietni mulsināt: tā skar valūtas stabilitāti, mazina uzticību.

Komercbanku krīze, noguldītāju intereses un devalvācija. Nav prāta darbs vienotā mezglā sasiet komercbanku krīzi, A. Laventu, apkrāpto noguldītāju intereses un lata devalvāciju. Ar A. Laventu viss ir skaidrs. Tiesiskā valstī ikviena cilvēka vainu un atbildības pakāpi pēc rūpīgas izmeklēšanas nosaka tiesa un tikai tiesa. Uzdrošinos apšaubīt apgalvojumu, ka visu to banku vadītāji, kas bankrotēja, skaidrā prātā gaidīt gaidīja lata devalvāciju: tā esot bijusi viņu pēdējā cerība, kā glābties no kraha. Nepārspīlējot jaunizcepto banku virsaišu kompetences pakāpi monetārās politikas jautājumos, vērā ņemami divi apstākļi. *Pirmkārt,* baņķieriem neveiksminiekiem, arī iespējamiem krāpniekiem bija it labi zināma LB nelokāmā nostāja nepieļaut lata devalvāciju. Lata "piekalšana" *SDR* valūtu grozam 1994. gada sākumā izgaisināja jebkuras ilūzijas šai jomā. *Otrkārt,* lielākā daļa termiņnoguldījumu komercbankās (tuvu 60%) un izsniegto kredītu (pat pāri 60%) 1995. gada sākumā pirms komercbanku krīzes uzliesmojuma bija ārzemju valūtā. Pat naivi optimistiskā varianta īstenošanas gadījumā it visu šo kredītu atdošana ļautu bankām norēķināties vienīgi ar ārzemju valūtas termiņnoguldījumu īpašniekiem. Latu termiņnoguldījumu turētāji no šī avota neko nesaņemtu. Ja bankām atdotu kredītu summas ārzemju valūtā un to konvertētu latos, tad tukšā paliktu svešzemju naudas termiņnoguldījumu īpašnieki. Šodien, lai apmierinātu maksātnespējīgo banku noguldītāju likumīgās prasības, galvenokārt ir jāatdod šo banku izsniegtie kredīti. Nelaime ir tā, ka šo kredītu ievērojama daļa ir bezcerīga. Lata devalvācija nebija un nevarēja būt ne banku, ne baņķieru glābšanas riņķis, ne arī savu naudu zaudējušo noguldītāju gaišā cerība.

Devalvācija un iekšējā tirgus aizsardzība. Kā var aizsargāt iekšējo tirgu, pašmāju produkcijas noietu no apsviedīgiem svešzemju konkurentiem? Tam kalpo vesels ekonomisko un administratīvo sviru klāsts. Var uzstutēt augstu jo augstu muitas tarifu žogu, un importa preces neganti sadārdzināsies. Konkrētām preču grupām var noteikt gaužām mazas importa kvotas. Importa licence var būt dārgs prieks, tā ka ievestās preces būs totāls zaudētājs cenu konkurencē. Arī piemaksas no valsts budžeta var palīdzēt Latvijas ražotājiem sekmīgi konkurēt ar ārzemju sāncenšiem. Nedrīkst noklusēt, ka viss uzskaitītais ir klajā pretrunā ar tām prasībām, ko saviem locekļiem izvirza ES, GATT un tās pēctece Pasaules tirdzniecības organizācija. Paliek pēdējais asi trītais ierocis – nacionālās valūtas devalvācija. Tā spēj tā sakāpināt importa cenas, ka pircējiem tas vairs nebūs pa kabatai. Vietējie ražotāji priekā berzēs rokas un pamatoti sauks: "Lai dzīvo protekcionisms!"

Izvirzās principiāls jautājums: "Vai vietējais tirgus vispār sargājams no ārzemju konkurentiem?" Pietiekami izplatītā liberālisma teorija uz šo jautājumu dod viennozīmīgi negatīvu atbildi. Šīs teorijas piekritēji argumentēti pierāda, ka konkurences ierobežošana ir nepiedodams grēks. Tirgus "neredzamā roka" tieši ar konkurences palīdzību visu noliek savās vietās. Konkurence un tikai konkurence izšķir, kas ir efektīvi un kas nav efektīvi. Konkrētai valstij jāražo tikai tā produkcija, kas spēj sekmīgi konkurēt bez jebkādām mākslīgām valsts ekonomiskās politikas stutēm. Citiem vārdiem, ieteicams

vietējā tirgū piedāvāt tikai tādu pašmāju produkciju, kam pasaules mērogā ir viszemākais resursu izlietojums uz produkcijas vienību, līdz ar to vismazākās ražošanas izmaksas. Viss pārējais jāimportē no valstīm, kur pieminētais resursu izlietojums ir zemāks, bet precēm augstāka konkurences spēja. Tas pasargās pircējus no augstām vietējām cenām, ļaus apmierināt vajadzības ar lētākām importa precēm. Bet kā ar valūtas kursiem, kas būtiski iespaido importa un eksporta cenas, tātad cenu konkurences nosacījumus? Ekonomiskai brīvībai, konkurencei jāvalda arī valūtas tirgū. Valūtas kursam jābūt peldošam, proti, tas nosakāms atkarībā no konkrētas valūtas pieprasījuma un piedāvājuma samēra katrā dotajā brīdī.

Abstrahēsimies no šīs teorijas pretrunām un daudzām praktiskām novirzēm no šī saimniekošanas modeļa. Pasaulē kaut kas līdzīgs patiešām īstenojas. Bet ko darīt nabaga postsociālistiskajām zemēm, t. sk. arī Latvijai, kurām pagaidām nav reālo iespēju ar efektīvu ražošanu sīvā konkurencē uzveikt importu? Ir daudz akūtu jautājumu, kas paliek bez pārliecinošas atbildes. Zemnieku tūkstoši nezina, ko rītdiena tiem sola. Dīvaina ir realitāte, ka importējam gaļu un graudus. Vai šo problēmu risinājumu spēj sekmīgi veicināt lata devalvācija? *Pirmkārt,* devalvācija nav brīnumzobens, kas vienā rāvienā pārcērt jebkuru ekonomikas Gordija mezglu. *Otrkārt,* devalvācijai nav selektīvās iedarbības. Tā nespēj kāpināt cenas vienīgi importa precēm, atstājot bez izmaiņām iekšējās cenas ārzemēs iepirktajiem energoresursiem, izejvielām, plašam nepieciešamo patēriņa preču klāstam. *Treškārt,* sakarā ar iepriekšējo īpatnību lata devalvācija radīs interešu pretstatu saasināšanos sabiedrībā. Zemnieki būs ieinteresēti ar lata devalvācijas starpniecību uzveikt ārzemju konkurentus pārtikas preču tirgū. Par to gan būs jāmaksā zināma cena ražošanas izmaksu pieauguma veidā. Pilsētnieki, domājams, būs galvenokārt devalvācijas pretinieki. Visa importa sadārdzinājums, neizbēgamais pakalpojumu tarifu pieaugums ievadīs jaunu izmaksu inflācijas vilni un cirtīs kārtējo robu pilsētnieku jau tā plānajā ģimenes budžetā. Vissāpīgāk to izjutīs pensionāri. Kādi papildu ieņēmumu lati no dažiem nodokļiem acīmredzami atlēks valsts budžetam. Ir nopietnas šaubas, vai tie spēs pilnā apjomā kompensēt iedzīvotāju reālo ienākumu samazināšanos inflācijas ietekmē. Šodien aicinājums "Pērciet Latvijas preci" ir tukšs sauklis, jo, izņemot pārtiku, pašmāju ražojumus mūsu tirdzniecība gandrīz nepiedāvā. Lata devalvācija varētu šo situāciju mazliet uzlabot. Atdzimtu viena otra darba vieta. Vienlaikus jābrīdina no ilūzijas, ka lata devalvācija esot spējīga ekonomiskiem līdzekļiem aizcirst durvis importam. Tas nav ne iespējams, ne vēlams. Latvijas iedzīvotājiem jābūt pieejamām visām precēm, ko efektīvi ražo pasaulē, kas vispusīgi modernā līmenī apmierina mūsu vajadzības. Ko pirkt un cik pirkt, tā ir katra brīva izvēle. Monetārajai politikai, iespaidojot gan cenas, gan ienākumus, jāveicina vajadzību pilnīgāka apmierināšana. Nodoms ražot visu nepieciešamo uz vietas ir absolūta utopija.

42.8. Vai lats ir novērtēts par zemu?

Pirktspējas paritāte. Salīdzinot dažādu valstu nacionālās naudas pirktspēju, jāsalīdzina valūtu pirktspējas paritāte. Šāda pirktspējas paritāte rāda, cik daudz būtu nepieciešams izdot katras konkrētas valsts valūtas vienību, lai nopirktu identiskus preču un pakalpojumu apjomus. Veikti plaši starptautiski aprēķini, kur par vienas valūtas pirktspējas vienību pieņemts 1 austriešu šiliņš. Tā, piemēram, preču un pakalpojumu apjoms, par ko Austrijā 1993. gadā būtu jāizdod 1 šiliņš, Latvijā maksātu 0,013 latu.

42.10. tabula

Pirktspējas paritātes aprēķina rezultāti[1]

	Nacionālās valūtas attiecība pret Austrijas šiliņu		Maiņas kurss pret pirktspējas paritāti (PPP=1)	Cenu līmenis Austrija = 1000
	Oficiālais maiņas kurss	Pirktspējas paritāte		
Vācija	0,142	0,0151	0,941	106
Francija	0,487	0,476	1,024	98
Itālija	135,148	109,686	1,232	81
Nīderlande	0,160	0,153	1,407	96
Beļģija	2,971	2,663	1,116	81
Lielbritānija	0,0057	0,046	1,243	80
Dānija	0,557	0,630	0,884	113
Grieķija	19,713	13,463	1,464	68
Austrija	1,060	1,060	1,000	100
Šveice	0,127	0,154	0,824	121
Turcija	944,04	432,633	2,182	46
Ukraina	417,600	62,994	6,630	15
Igaunija	1,136	0,278	4,092	12
Latvija	0,058	0,013	4,372	23
Lietuva	0,344	0,059	5,854	17

Nozīmīgi secinājumi. Mūsu uzmanību saista skaitļu rinda, kur valūtas maiņas kurss attiecināts pret pirktspējas paritāti (PPP=1). Ekonomiski augsti attīstītās valstīs minētais rādītājs svārstās ap 1 (Vācijā, Francijā, Itālijā, Nīderlandē u.c.). Toties ekonomiski vājām valstīm šis rādītājs ir visai liels. Neiedziļinoties lietas būtībā, nonākam līdz atziņai, ka ekonomisko "vārguļu" valūtas kurss ir noteikts krietni par zemu, ka šo valstu nacionālās valūtas kurss ir nenovērtēts. Kādam varētu ienākt prātā šādas valūtas, arī latu steidzīgi revalvēt. Tikai iepriekš labi padomāsim un nestrēbsim karstu putru. Revalvācija totāli sagrautu Latvijas tautsaimniecību. Eksports kļūtu absolūti konkurētnespējīgs, bet importa preces kļūtu lētākas par lētākām, iznīcinot visu vietējo ražošanu.

Vienādi patēriņa grozi dažādās valūtās. Pārdomāsim vienu it kā mīklainu parādību. Pirmajos trīs lata funkcionēšanas gados lats pret dolāru bija "pieņēmies svarā" par 33%. Vai tas nozīmē, ka šinī periodā par trešo daļu pieaugusi arī lata pirktspēja iekšzemē? Nekādā gadījumā! Ikviens mūsu pircējs, kas tērē latus, it labi zina, ka kopš šīs nacionālās valūtas ieviešanas brīža tās pirktspēja vērā ņemami kritusies. Šo nozīmīgo rādītāju neatrodam ne statistiskos izdevumos, ne LB materiālos. Rēķināsim paši. No 1993. gada marta, kad sāka apgrozīties lats, līdz 1999. gada janvārim patēriņa cenas pieauga vismaz 1,8 reizes. Tas nozīmē, ka 34 mēnešos lata pirktspēja iekšējā patēriņa priekšmetu un pakalpojumu tirgū saruka ne mazāk kā par 45%. Bet kāda šodien ir lata pirktspēja, salīdzinot ar USD vai DEM, jeb lata pirktspējas paritāte? Šī problēma visai nozīmīga ārējai tirdzniecībai, arī visiem tiem, kas šķērso Latvijas robežu abos virzienos un konvertē tēriņam ārvalstu valūtu latos vai latus ārvalstu valūtā. Lata pirktspējas paritātes noskaidrošanai veidosim "preču grozu" Ls 100 apmērā, ar ko šodien Latvijā pietiktu viena pieauguša cilvēka ciešamai izdzīvošanai mēnesī. Uzdzīvi lepnā krogā, dārgu mēbeļu vai jauna "Mercedes" pirkumu šis "grozs" neparedz, bet pārtikas, apģērba iegādi, dzīvokļa un komunālo pakalpojumu, kādu kultūras izpriecas apmaksu līmeni gan. Saskaņā ar lata kursu šāds "grozs" 1994. gada maijā maksātu ap 135 USD vai 300 DEM. Vai par šo naudu ASV vai Vācijā viens cilvēks var iegādāties tādu pašu "preču grozu" un kaut cik normāli iztikt? Ikviens zinātājs bez speciāliem aprēķiniem un liekas prātošanas atbildēs ar kategorisku "nē"! Pēc vērtējuma, kas nepretendē uz precizitāti, šis Ls 100 "grozs" ASV maksātu ap 700 USD, Vācijā – 600 DEM.

Ko māca ārzemju pieredze? Kad jenas kurss ceļas, japāņi birdina rūgtas asaras un skaita miljardu zaudējumus no sava eksporta. Ja jenas kurss krītas, japāņi priecīgi smaida, jo eksporta peļņa palielinās. Pirms pāris gadiem savu valūtu devalvēja Anglija, Itālija, Zviedrija, Somija, arī Ungārija. Mērķis –

[1] Latvijas Statistikas komitejas dati.

sekmēt eksportu. Latvijai varētu būt interesanta Somijas pieredze. Šī valsts ievērojamā mērā zaudējusi eksporta pozīcijas PSRS telpā. Uzņemot virzību uz ES, bija jāiekaro jauni tirgi. Somijas markas devalvāciju eksperti vērtē kā veiksmīgu soli. Šīs valsts eksports atspirga. Inflācija nepārsniedza Eiropas vidējo līmeni. 1995. gadā, kad Somijā no ES valstīm brīvi ieplūda importa preces bez muitas nodokļa, patēriņa cenu indekss pat nepārsniedza 0,5%. Tomēr šī ārzemju pozitīvā pieredze nav arguments par labu lata devalvācijai. Iemesls vienkāršs: Latvijas eksporta potenciāls ne tikai tālu atpaliek no Japānas, bet arī no Somijas iespējām izvērst ārējo tirdzniecību.

Āķīgs jautājums: kā izvērtēt Igaunijas pieredzi? Igaunijas krona tika "piekalta" Vācijas markai brīdī, kad kronas kurss bija relatīvi zems: 1 DEM = 8 kronas. Kronas stabilitāte ārējos darījumos nodrošināta krietni ātrāk nekā Latvijas nacionālajai valūtai. Kronas kurss pret DEM šodien ir 21 reizi zemāks nekā lata kurss. 1992. gada rudenī šo divu Baltijas valūtas kursu starpība bija krietni mazāka. 1992. gada rudenī Latvijā apgrozījās LVR. Secinājumā ievērots oficiālais samērs Ls 1 = 200 LVR. Vai Igaunija, salīdzinot ar savu dienvidu kaimiņu, bija zaudētāja? Spriediet paši! Igaunija ļoti aktīvi izvērš eksportu. Tai nav ievedmuitu. Valdība spējīga sastādīt un īstenot bezdeficīta budžetu. Iekšzemes kopprodukts pērn nevis saruka, bet palielinājās. Inflācija tuvu Latvijas līmenim. Iedzīvotāju dzīves līmenis maķenīt augstāks nekā Latvijā. Daži vērtē, ka Igaunija no Baltijas valstīm ir visvairāk sagatavota iestājai ES.

Šodien var tricināt gaisu, vicināt dūres, dibinot Saeimas komisiju, lai kaislīgā strīdā izdibinātu, vai Igaunijas piemērs bija vai nebija sekošanas cienīgs. Pagātnes analīzei ir sava pozitīva nozīme. Panākumu un kļūdu cēloņu noskaidrošana ir pamācoša. Tikai apskatāmā jautājumā vilciens jau ir aizgājis. Atgriezties 1992. vai 1993. gadā vairs nav iespējams. Jādomā par rītdienu. Atbalsta punkts ir šīsdienas rūgtās realitātes. Monetāro politiku (nejaukt ar monetārisma teoriju) nevar īstenot autonomi. Valūtas kursa regulēšanas problēma jārisina valsts ekonomikas politikas kopējā kontekstā.

Nobeiguma pārdomas. *Pirmkārt,* viskvalificētākie zvaigžņu pētnieki absolūti droši prognozē, ka Latvijā pārredzamā perspektīvā nav gaidāma debesmanna. Šīs problēmas tālāko izpēti atstāsim astrologiem. Pašiem neatliekami jāķeras pie Latvijas ekonomikas sakārtošanas. Jāīsteno mērķtiecīga ekonomiska politika, kas spēj izvilkt valsts tautsaimniecību no stagnācijas, nabadzības un nedrošības staignāja. Šai politikai jābalstās uz teoriju, kas nav no dzīves atrauto tēžu loģisks virknējums, bet atklāj cilvēku rīcības motivāciju un ar to saistītās cēloņsakarības šīsdienas nepielūdzamās realitātes apstākļos.

Otrkārt, efektīva ekonomikas politika obligāti paredz lata kursa regulēšanu. Šī kursa paaugstināšana, pazemināšana vai stabils līmenis ir ar tālākejošām sekām visai tautsaimniecībai, vispirms iespaido eksportu un importu, pastarpināti nodarbinātību, vispārējo cenu līmeni, budžeta ieņēmumus, iedzīvotāju reālos ienākumus.

Treškārt, lata devalvācijas seku loģiska analīze liek apšaubīt šāda pasākuma lietderību. Devalvācijas mīnusi pašreiz krietni vien pārsniedz tās plusus. Eksporta stimulēšana mūsu tehnoloģiskajā atpalicībā nedod vēlamos rezultātus. Importa sadārdzināšana viennozīmīgi izraisīs izmaksu inflācijas uzliesmojumu ar visai negatīvām sociālām sekām. Nozarēs, kur investīcijas jāatpelna latos, devalvācija būs investīciju bremze.

Ceturtkārt, ne visas devalvācijas sekas ir loģiski prognozējamas. Jāizvērtē ļoti plaša, vispusīga informācija. Tāpēc valdībai ieteicams nodibināt neatkarīgu ekspertu grupu ar uzdevumu, balstoties uz ekonomiski matemātiskām metodēm, modelēšanu, daudzfaktoru analīzi, kvantitatīvi precīzi izvērtēt dažādu monetārās politikas variantu plusus un mīnusus Latvijas tautsaimniecības atveseļošanai.

Piektkārt, lata devalvācija ir paaugstināta riska pasākums, mešanās bangojošā okeāna viļņos ar lielu varbūtību neizpeldēt. Labāk Latvijas tautsaimniecības smagi bojāto kuģi izvadāt pa lata stabila kursa rāmajiem ūdeņiem. Vislabvēlīgākais investīciju piesaistīšanas režīms būs ekonomiski visdrošākais glābšanas pasākums.

Formāli un pēc būtības. Formāli lata kurss ir novērtēts par zemu. Izdarīt tādu secinājumu nozīmē būtībā ignorēt Latvijas ekonomikas realitātes. *Pirmkārt,* ja 1993. gada marta 1 LVL tiktu pielīdzināts 100 LVR vai 1 LVL – 50 LVR, problēma vispār neeksistētu. Galu galā 1 LVL = 200 LVR ir tīri subjektīvs risinājums. *Otrkārt,* lata "piekalšana" *SDR* ir kārtējais subjektīvais lēmums, kam nav nekāda sakara ar Latvijas ekonomikas reāliem sasniegumiem. *Treškārt,* nav nekāda korelatīva sakara starp lata kursu un lata pirktspēju iekšzemē. *Ceturtkārt,* spriedelējumi par valūtas problēmām, kas neievēro galveno, kā vārdā mēs ceļam tirgus ekonomiku, – nav ne graša vērti. Var vadīties pēc

monetārisma kritērijiem, starptautiskās valūtas fonda priekšlikumiem, atsevišķu politisko partiju centieniem. Ir neizbēgamas diskusijas, strīdi, argumenti, pretstatījums. Galvenais kritērijs paliek nemainīgs: Latvijas ekonomikas straujāka izaugsme kā Latvijas iedzīvotāju dzīves līmeņa kāpinājuma drošs pamats. Šai sakarībā lata valūtas kursa nenovērtēšana dod Latvijas eksportētājiem zināmu rīcības brīvību cenu konkurencē: var preci pārdot par zemāku cenu, būtībā neciešot zaudējumus. Izskaidrojums: nenovērtēšanas dēļ saņem mazāk, bet latos pirktspēja lielāka. Lata nenovērtēšana ir mūsu nabadzības rezultāts. Daži saka: inflācija turpinās, cenas aug, lata kursa nenovērtēšana mazināsies. Šāda pieeja ir cinisma paraugs. Inflācija vēl vairāk pazemina dzīves līmeni Latvijā.

42.9. Starptautiskā valūtas spekulācija

Buļļi un lāči. Peldoši valūtas kursi, pat nelielas kursu svārstības rada labvēlīgu augsni speciālam uzņēmējdarbības veidam – valūtas spekulācijai. Pasaules valūtas tirgus apkalpo divu veidu operācijas: valūtu konvertāciju (maiņu) un spekulatīvus darījumus. Vienkāršojot jautājumu, var droši apgalvot, ka valūtu konvertēšana obligāti prasa valūtas piegādi (tev obligāti jābūt tai summai, ko taisies apmainīt). Pašai operācijai normālos apstākļos, kad valūtu kursu svārstības ir mazas, ir zema riska pakāpe.

Pavisam cits raksturs ir spekulatīviem darījumiem. Tie balstās visupirms uz divām stratēģijām. Buļļu stratēģija paredz pirkt lētāk, lai pārdotu dārgāk. Lāču stratēģija otrādi: pārdot dārgāk, lai pirktu lētāk. Abos gadījumos kursu starpība ir spekulantu ienākums.

Vai ir iespējams tirgus ekonomikā pirkt nemaksājot. Atbilde ir kategoriski pozitīva. Pērkot Vācijas markas par ASV dolāriem, tu apņemies stingri noteiktā laikā šīs markas atkal pārdot par dolāriem un otrādi, pārdodot markas par dolāriem, tu apņemies šīs markas stingri noteiktā laikā atkal nopirkt. Šādām operācijām, kas iekļaujas buļļu un lāču stratēģijā un ko dēvē par transakcijām, nauda būtībā nav vajadzīga.

1 milj. ASV dolāru nominālais īpašnieks pērk pēc kursa jenas un apņemas pēc noteikta laika šīs jenas pēc kursa pārdot par dolāriem.
I operācija: dolārus – pārdod; jenas – pērk.
II operācija pēc noteikta laika: dolārus – pērk, jenas – pārdod.

Pretēja rakstura operācija ar to pašu saturu:

1 milj. jenu nominālais īpašnieks pērk pēc kursa ASV dolārus un apņemas pēc noteikta laika šos dolārus pēc kursa pārdot par jenām.
I operācija: jenas – pārdod; dolārus – pērk.
II operācija pēc zināma laika: dolārus – pārdod, jenas – pērk.

"Margin trading" (galējā tirdzniecība). "Margin trading" ir unikāla sistēma, kas katrai kompānijai un fiziskai personai dod iespēju piedalīties vairāksolīšanā pasaules valūtas tirgū (starpbanku tirgū un valūtas biržās). "Margin trading" patiesi oriģinālā īpatnība ir tā, ka vari šinī tirgū pirkt un pārdot miljonus, pat miljardus jenu, dolāru, angļu mārciņu kā brīvi konvertējamās valūtas bez to reālās piegādes. Transakciju īstenotājam šādai "sīknaudai" nemaz nav jāpieder, nav arī jāaizņemas.

Augsta riska pasākums. Lasītājs jau domās, ka tā ir kaut kāda blēdība, līdzīgi bēdīgi slavenām piramīdām. Nekas tamlīdzīgs. Viss notiek absolūti godīgi. Neviens netiek krāpts. Visa problēma saistās ar apmaināmo valūtu kursa izmaiņām. Pērkot USD, JPY un citas valūtas un apņemoties nopirkto obligāti pārdot, pircējs nezina, cik konkrētā nacionālā valūta pēc dienas, nedēļas vai pat pēc ilgāka laika maksās. Viņš cer, ka kurss pirktajai valūtai augs, bet tas iedomājies kristies. Tas, kas cerēja, ka kurss kritīsies, arī varēja vilties: kurss īstenoja augstlēkšanas rekordu. Vieni riskēja un zaudēja. Citi arī riskēja, bet paldies veiksmei, laimēja. Tātad "margin trading" spekulatīvā operācija bez piegādēm, reālās naudas iemaksām ir augsta riska operācija. Tu vari īsā laika sprīdī kļūt stāvus bagāts vai... palikt tukšā. Izvirzās jauna problēma: kas gatavs uzņemties risku, būt šī riska garants, citiem vārdiem, neveiksmes gadījumā samaksāt riska summu, zaudējumu. Atbilde vienkārša. Valūtas

spekulantam, kas gatavs riskēt, pilnā apjomā jābūt riska garantam. Praktiski spekulantam transakciju tiešajam veicējam (bankai, dīlinga centram, biržai) jāiemaksā drošības naudas, ķīla. Summa nav liela, pat pieticīga, līdz 5% no iecerētām valūtas spekulācijām. Lai labāk saprastu valūtas spekulācijas visai specifisko mehānismu, risināsim dažus praktiskus piemērus. Un lai spekulatīvais darījums būtu maksimāli tuvināts praksei, vadīsimies pēc AS "Saules banka" dīlinga centra nosacījumiem.

Bullis riskē un gūst ienākumus. Jūs vēlaties kļūt par "Saules bankas" dīlinga centra klientu? Laipni lūdzam! Atveriet bankā marginālu rēķinu, noslēdziet ar bankas darbiniekiem detalizētu līguma, kur tālākā sadarbība līdz pēdējam centam būs stingri juridiski fiksēta (jūsu tiesības un pienākumi, "Saules bankas" pienākumi un tiesības, ienākuma sadale, riska nodrošināšana, termiņi utt.). Tikai neaizmirstiet vienu. Jūsu bankas kontā vienmēr jāglabājas ne mazāk par 25000 USD. Šī naudiņa ir, pirmkārt, jūsu riska ķīla, otrkārt, dod jums iespēju slēgt valūtas darījumus, kas ir 20 reizes lielāki par šo ķīlu. Vai nav labs variants: ar 5% piedalīties spekulācijā par visiem 100%?

Jums jāizdara vēl dažas obligātas lietas. Visupirms jāizvēlas bāzes valūta, proti, tā valūta, ko maiņas aktos pieņemat par –1. Piemēram, ja esat nolēmuši mainīt jenu pret dolāru, jena būs bāzes valūta, dolārs – tirgojama valūta. Pilnīgi jūsu ziņā ir arī pretējā operācija. Dolāru izvēlaties par bāzes valūtu, marku par tirgojamo valūtu.

Tālāk, rūpīgi apsvēris kursu izmaiņu tendences, pieņemiet liktenīgu lēmumu, izvēloties vai nu buļļu, vai lāču stratēģiju. Šinī transakcijā (valūtas maiņas operācijā) jūs jau izvēlēto stratēģiju mainīt nevarat. Atliek vēl viens atbildīgs lēmums – operācijas tipa izvēle. Visupirms paskaidrosim, ko nozīmē tradicionālā operācija *SVOP (SWAP TRANS–ACTION)*. Operācija *SVOP* nozīmē, ka ārzemju valūtas aptuveni vienādās summās tiek obligāti pirktas un pārdotas, bet ar stingru nosacījumu, ka norēķini par darījumiem notiks dažādos laikos. Šinī pēdējā nosacījumā arī ir spekulācijas "sāls". Valūtu kursi svārstās ne tikai ik dienu, ik stundu, ik minūti, bet ik sekundi. Norēķinos var iegūt un zaudēt visai īsā laikā. Piemēram, vērojot uz datora ekrāna (ar Interneta palīdzību) USD/DEM kursu izmaiņas Londonas biržā, redzēsim, ka ekrāns zibensātrumā maina krāsu. Zilā krāsa, kutinot nervus buļļiem, liecina: kurss cēlies. Sarkanā krāsa iepriecina lāčus: kurss krities. Zaļās krāsas ekrāns vienaldzīgi liecina: kurss nav mainījies. Un tā ekrāns mirgo: krāsas nomaina viena otru, reti kad aizkavējoties. Tas vienlaikus nozīmē, ka šajos mirgojuma mirkļos tu vari iegūt un arī, saprotams, zaudēt. Jo īsāks ir tev noteiktais transakcijas termiņš, jo lielākā mērā tu esi atkarīgs no gadījuma, no apstākļu laimīgas vai nelaimīgas sakritības. Un otrādi, jo vairāk laika tev ir transakcijas noslēgšanai, jo izredzes sagaidīt labvēlīgu situāciju ir lielākas, tev ir analīzes, faktoru izvērtēšanas, tendenču novērošanas laiks.

Ja tu izvēlies operāciju *SPOT*, tu laika ziņā esi ierobežots: transakcija jānoslēdz (plīst vai lūst) līdz nākamās dienas vakaram. Nenoslēgtu transakciju nedrīkst būt. Ja tu esi nolēmis būt apdomīgs, lolo cerību mazāk riskēt, izvēlies operāciju *FORWARD*. Tā dod tev iespēju noslēgt operāciju nedēļas laikā. Operācija *FUTURE* paver iespēju meklēt laimes putnu vairākus ceturkšņus.

Piemērs. Pieņemsim, ka 2001. gada 15. aprīlī "Saules bankas" dīlinga centra klients noslēdzis darījumu. Pieņemot par bāzes valūtu dolārus, tas nolēmis 1 milj. dolāru apmainīt pret 117,28 milj. jenu. Buļļu stratēģija. Operācija *SPOT*. Kurss USD/JPY = 117,28.

16. aprīļa vakarā operācija jābeidz. Kurss starpbanku tirgū dolārs/jena = Veiksme! Buļļu stratēģija devusi spekulatīvu ienākumu.

15. aprīlī pārdots	1 milj. USD
15. aprīlī pirkts	116,91 milj. jenu
16. aprīlī pirkts	1 milj. USD
16. aprīlī pārdots	118,98 milj. jenu

Rezultāts: pārdevējs, kas 15. aprīlī pārdevis 1 milj. dolāru pret 116,91 milj. jenu, varēja šo summu 16. aprīlī pārdot par 118,98 milj. jenu. Transakcijas spekulatīvais ieguvums 2,07 milj. jenu. Buļļu stratēģija attaisnojusies: pirkts lētāk 2,07 milj. jenu, pārdots dārgāk pēc *SPOT* jau nākamā dienā 118,98 milj. jenu. Buļļa ienākums = 2,07 milj. jenu. Piemērus var sacerēt, cik fantāzija un papīrs atļauj, t. sk. arī lāču stratēģijai. Prakse ir sarežģītāka. Valūtām ir mazliet zemāks pirkšanas kurss un mazliet augstāks pārdošanas kurss, kas jau "griež kabatā" konvertācijas operācijās. Tā "Saules bankas"

dīlinga centrā 15. aprīlī 1 USD slēgšanas brīdī pirka par Ls 0,60, pārdeva par Ls 0,60. Ja tiek pirktas un pārdotas lielas summas, tas būtiski iespaido valūtas maiņas operāciju gala rezultātu. Arī dīlinga centrs nav labdarības organizācija un prasa par saviem pakalpojumiem meslus. Drošības nauda arī ir upurjērs uz valūtas spekulāciju altāra. Saruna ar klientu "Saules bankā" dīlinga centrā sākas tikai tad, ja ķīlas nauda sasniegusi 25000 USD. LU Starpnozaru konsultāciju centrs "Ekonomists" kopīgi ar ekspertiem izstrādājuši mācību valūtas biržas modeli, kas dod iespēju piedalīties valūtas spekulācijās ar daudzkārt mazāku drošības naudu (jau no Ls 2), attiecīgi mazāka ir transakcijas summa. Kas neriskē, tas nevinnē!

Kas regulē valūtas kursu? Visupirms atzīmēsim, ka valūtas spekulācijas nav rulete, laimes rats, kur visu nosaka gadījums, nejaušība. Valūtas spekulācija tuvojas tām kāršu spēlēm, kur mazāka nozīme kāršu izklāstam, bet spēles rezultātu izšķir spēlētāju intelektuālais spēks, loģiskās domāšanas māka. To apliecināja arī testēšanas rezultāti.

Valūtas kursa regulējošo faktoru visīsākais un reizē vispilnīgākais raksturojums – pieprasījuma un piedāvājuma samērs. Bet šī saturā bagātā formula prasa plašu paskaidrojumu, atbildi uz ietilpīgu jautājumu: kas iespaido pieprasījuma un piedāvājuma samēru pēc konkrētās valūtas?

Pirmkārt, ārējās tirdzniecības saldo; importa pārsniegums pār eksportu vai otrādi.

Otrkārt, maksāšanas bilances saldo ar līdzīgu iedarbības mehānismu. Negatīvais saldo draud aplaupīt valūtas rezerves, vājina nacionālo valūtu ārējā tirgū, ietver devalvācijas draudus.

Treškārt, salīdzinoša pirktspējas paritāte.

Ceturtkārt, iekšzemes nacionālā kopprodukta dinamika.

Piektkārt, dzīves līmeņa dinamika.

Sestkārt, bezdarba apmērs.

Septītkārt, brīvi konvertējamās valūtas un zelta krājumu lielums.

Astotkārt, budžeta deficīts, procentos no IKP.

Devītkārt, visdažādākā rakstura kataklizmas, dabas katastrofas.

Desmitkārt, baumas par valsts ekonomisko un politisko nākotni.

Vienpadsmitkārt, inflācijas attīstība un gaidas.

Divpadsmitkārt, centrālās bankas pasākumi valūtas kursa regulēšanas jomā, t. sk. valūtas ekspansija.

Trīspadsmitkārt, izmaiņas (arī baumas) nodokļu politikā, procentu likmēs.

Četrpadsmitkārt, pasākumi ārzemju investīciju piesaistei vai ierobežošanai.

Lai noteiktu valūtas kursu rīt un parīt, nepieciešama gadu pieredze un intuīcija, prasme analizēt un, galvenais, noteikt minēto faktoru mijiedarbības rezultātu. Augstā kvalifikācija ir riska amortizators un spekulatīvu ienākumu veicinātājs. Daudzi faktori mijiedarbojas vai darbojas kā vienpatņi. Situācija, ka pavājas ekonomikas nacionālā valūta ir ar kāpjošu kursu, ir unikāls gadījums, kas izskaidrojams ar specifiskiem, galvenokārt ārējiem apstākļiem.

Valūtas spekulācijas dižgari un iesācēji šodien plaši izmanto sarežģītus matemātiskos modeļus. Šie modeļi loģiski sakārto faktoru klāstu, vadās pēc sakarību algoritmiem, kas regulē valūtas kursu. Mērķis ir prognozēt kursu izmaiņas.

42.10. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Zelta monētu standarts – naudas sistēma, kas balstās uz zeltu: zelta stieņiem, zelta monētām, banknotēm, kas apmainās pret zeltu, zelta brīvu ievešanu un izvešanu valstī.

2. Bretonvudsas valūtas sistēma – pirmā starpvalstu regulējamā valūtas sistēma, dibināta 1944. gada jūlijā, lai nepieļautu pēckara valūtas haosu. Sistēmas enkurs bija ASV dolārs ar fiksētu zelta saturu. Nacionālajām valūtām bija noteikts kurss pret dolāru. Sistēma raksturota kā zelta dolāra standarts. ASV apņēmās citu valstu nacionālajām bankām mainīt dolārus pret zeltu un zeltu pārdot par dolāriem.

3. Zelta puls – vadošo rietumvalstu vienošanās (1961) ikdienas Londonas zelta tirgū nodrošināt stabilu zelta pieprasījuma samēru, lai uzturētu zelta cenu, – 35 ASV dolāri par 1 unci (31,1 grams) tīrā zelta.

4. Starptautiskais valūtas fonds (SVF) – dibināts reizē ar Bretonvudsas sistēmu. Mērķis – atbalstīt locekļus ar aizdevumiem, ar konsultācijām ekonomikas attīstībai.

5. Pasaules banka (Starptautiskā rekonstrukcijas un attīstības banka – SRAB) izsniedz kredītus valstīm, sniedz konsultācijas valstu attīstībai, pamatojoties uz to tautsaimniecības analīzi.

6. Jamaikas valūtas sistēma – nomaina krahu cietušo Bretonvudsas sistēmu. Pieņemta 1976. gadā, stājās spēkā 1978. gada 1. aprīlī. Galvenās iezīmes:

   1) zelta demonetizācija, zelts vairs nav naudas prece, bet tikai cēlmetāls ar visai augstu likvidācijas pakāpi;

   2) valūtas kursu nosaka pieprasījuma un piedāvājuma samērs;

   3) valūtu rezervju diversifikācija – par rezerves valūtu var būt jebkura attīstīto valstu nacionālā valūta.

7. Pasaules valūtas tirgus – sastāv no pasaules varenāko banku tirgus un valūtas biržām.

8. Brīvi konvertējama valūta – valūta, kas brīvi visā pasaule tiek pirkta un pārdota.

9. Piesaistītais kurss – ekonomiski vājāku valstu nacionālo valūtu parasti piesaista kādai spēcīgai valūtai: 1 DEM = 8 Igaunijas kronas; 1 USD = 4 Lietuvas liti.

10. *SDR* (latviešu valodā SAT) – SVF norēķinu vienība starp valstu centrālajām bankām; veido piecu valūtu grozu (USD, DEM, Fr, JPY, GBP). Valūtu īpatsvaru grozā maina katrus piecus gadus atkarībā no valsts attīstības brieduma pakāpes 1 *SDR* – neoficiāli 0,7997 lati.

11. Starptautiskā valūtas spekulācija – valūtu pirkšana un pārdošana ar nolūku nopelnīt uz kursu izmaiņu rēķina.

12. Buļļu stratēģija – pērk lētāk, pārdod valūtu dārgāk; lāču stratēģija – pārdod dārgāk, pērk lētāk.

42.11. Secinājumi

Tirgus ekonomika veido tirgu sistēmu. Viens no visnepieciešamākajiem tirgiem ir Pasaules valūtas tirgus – dažādu valūtu maiņas tirgus. Šis tirgus apkalpo visupirms starptautisko tirdzniecību. Ilgāku laiku pasaules valūtas tirgu apkalpoja zelta monētu standarts, kas "sadega" Pirmā pasaules kara ugunīs. Divu karu starplaikā mēģināja nomainīt zelta stieņu standartu, bet bez manāmām sekmēm. Pēc Otrā pasaules kara nepilnus trīs gadu desmitus darbojās zelta dolāru standarts, bet arī tas līdz ar Bretonvudsas sistēmu galu galā sabruka. Bretonvudsas sistēma balstījās uz fiksētiem valūtas kursiem dolāros, bet pēdējais bija saistīts ar zeltu. Veidojās šāda sakarību ķēde: 1 zelta unces (31,1 g) cena tika fiksēta 35 USD apmērā. 1 USD līdz ar to pārstāvēja 0,89 g tīrā zelta. Šis cenu mērogs bija pamats visām pārējām pasaules valūtām ar atļautu svārstību amplitūdu ± 1%. Ja nacionālā centrālā banka šo nosacījumu nespēja ievērot, tai nācās atbilstoši savu valūtu devalvēt vai revalvēt. ASV apņēmās citu valstu centrālajām bankām viņu nacionālo valūtu mainīt pēc fiksēta kursa pret zeltu vai zeltu mainīt pret nacionālo valūtu. Baumas par dolāra devalvāciju noveda pie liela apmēra valūtas spekulācijām. Septiņdesmito gadu sākumā ASV nācās divas reizes savu dolāru devalvēt par 8% un 10%.

Bretonvudsas sistēma bija sevi izsmēlusi un sabruka. Tīri stihiski Japānas jena un Vācijas marka pārgāja uz peldošiem kursiem, t.i., uz kursiem, kurus noteica valūtu piedāvājuma un pieprasījuma samērs.

1978. gada 1. aprīlī uz pasaules valūtas tirgus skatuves uznāca Jamaikas sistēma. Principiāli jauns bija tas, ka zelts pārstāja būt naudas prece (zelta demonetizācija) un turpmāk bija ierindas cēlmetāls, kuru bija liegts lietot norēķinos. Peldošie valūtas kursi kļuva par valūtas maiņas pamatu. Tas veicināja valūtas spekulāciju un vienlaikus to ierobežoja. Valstis ar vāju ekonomiku savu valūtu piesaistīja kādai spēcīgākai valūtai. Baltijā kā pirmo Vācijas markai "piekala" igauņu kronu – 1 DEM = 8 kronas, tad sekoja Lietuva, kas 1 USD pielīdzināja 4 litiem. Latu piesaistīja SVF starptautiskajai norēķinu vienībai *SDR* attiecībā 1 *SDR* = 0,7997 LVL. *SDR* veidoja 5 valūtu grozs ar šādiem "svariem": 39% USD, 21% DEM, 18% JPY, 11% GBR, 11% FRF.

Grozu katrus piecus gadus mainīja, ievērojot ekonomiskā spēka samēra izmaiņas. Lata kursu pret citu valstu valūtām visvairāk iespaidoja ASV dolārs, jo tā loma *SDR* grozā bija visievērojamākā.

Lata kursam konkurencē pasaules tirgū ir ievērojama nozīme. Augsts lata kurss pret brīvi konvertējamām valūtām ierobežo eksportu un sekmē importu; zems lata kurss tieši otrādi: veicina eksportu un ierobežo importu. Lats ir viena no "smagākām" valūtām pasaulē.

Īpaša problēma ir valūtas spekulācija. Vienkāršojot visai sarežģītās attiecības, atzīmēsim, ka ir divas spekulācijas stratēģijas. Buļļu stratēģija nozīmē gūt starpību, pērkot lētāk un pārdodot dārgāk. Turpretī lāču stratēģija nozīmē gūt starpību, pārdodot dārgāk, pērkot lētāk. Liels skaits faktoru iespaido valūtas kursa līmeni. Var izdalīt ekonomiskus faktorus un politiskus faktorus. Tā 1999. gada aprīlī dolāra kursa kāpumu noteica galvenokārt politiski faktori, prezidenta B. Klintona impīčmenta izgāšanās un NATO operācijas Dienvidslāvijā. Politiski faktori iespaido ekonomisko situāciju. Minētie politiskie faktori cēla procenta likmi un palielināja pieprasījumu pēc dolāriem. Lats ir stabilāka valūta par kronu un litu, jo balstās uz piecu valūtu *SDR* grozu, kur vienas valūtas kāpums saistās ar citas valūtas kritumu.

42.12. Pamatterminu tulkojums

Bretonvudsas sistēma	*Breton Woods system*	система Бреттон Вудс
Brīvi konvertējama valūta	*freely convertible*	свободно конвертироваемая валюта
Buļļu stratēģija	*bull strategy*	стратегия "быков"
Devalvācija	*devaluation*	девальвация
Divējāda zelta cena	*two – tier gold price*	двоякая цена золота
Dolāra bads	*dollar shortage*	доларовый голод
Dolāra pārsātinājums	*Dollar glut*	перенасыщение долларом
Ekijs	*ECU - European*	экю
Fiksētie kursi	*fixed exchange*	фиксированные курсы
Galīga tirdzniecība	*margin trading*	конечная торговля
Iekšēji konvertējama valūta	*internally convertible*	внутри конвертироваемая валюта
Jamaikas sistēma	*system of Jamaica*	система Ямайки
Lāču stratēģija	*bear strategy*	стратегия "медведей"
Peldošie kursi	*floating exchange rate*	плавающие курсы
Pirktspējas paritāte	*purchasing power parity*	покупательный паритет

Regulējami peldošie kursi	*managed floating*	регулируемые плавающие курсы
Revalvācija	*revaluation*	ревальвация
***SDR* – speciālās aizgūšanas tiesības – "papīra zelts"**	*SDR – Special Drawing Rights – "paper gold"*	СПЗ – специальные права – "бумажное золото"
Eiropas valūtas sistēma	*European Monetary system*	Европейская валютная система
Slēgtā valūta	*inconvertible currency*	закрытая валюта
Starpbanku tirgus	*interbank market*	межбанковский рынок
Starptautiskais transferts	*international transfer*	международный трансферт
Starptautiskās trasta operācijas	*international trust*	международный траст
Valūtas birža	*currency market (exchange)*	валютная биржа
Zelta demonetizācija	*demonetisations of gold*	демонетизация золота
Zelta dolāru standarts	*gold – dollar standard*	золотодолларовый стандарт
Zelta monētu standarts	*gold coin standard*	золотомонетный стандарт
Zelta stieņu standarts	*gold – bullion standard*	золотослитковый стандарт

42.13. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kāpēc ir nepieciešams pasaules valūtas tirgus?
2. Kā ir organizēts pasaules valūtas tirgus?
3. Kā veidojas fiksētie valūtas kursi?
4. Kā veidojas peldošie valūtas kursi? Kādi ir to plusi un mīnusi?
5. Ko nozīmē "netīrā peldēšana"?
6. Kāpēc tiek noteikti piesaistītie valūtas kursi?
7. Kā veidojas Baltijas valstu valūtas kursi?
8. Kādas ir Bretonvudsas sistēmas galvenās iezīmes?
9. Kas noteica Bretonvudsas sistēmas norietu un krahu?
10. Kādas ir Jamaikas valūtas sistēmas galvenās iezīmes?
11. Kas raksturīgs Eiropas valūtas sistēmai?
12. Kā valūtas devalvācija un revalvācija iedarbojas uz eksportu un importu?
13. Vai ir lietderīgi devalvēt latu?
14. Kā darbojas "Margin trading" sistēma bez piegādēm?
15. Kas ir *SPOT* un *FORWARD* operācijas?
16. Kas regulē nacionālo valūtu kursu?
17. Kas raksturīgs buļļu stratēģijai?
18. Kas raksturīgs lāču stratēģijai?
19. Kā maksājuma bilance iespaido valūtas kursu?
20. Kā inflācija iespaido valūtas kursu?

43. nodaļa. Ekonomiskā integrācija

43.1. Ekonomiskās integrācijas nepieciešamības nobriešana

Pēc Otrā pasaules kara, 50. gados, notika būtiskas izmaiņas tirgus ekonomikas valstu tautsaimniecībā. Galvenā problēma šajā laikā bija zinātniski tehniskā revolūcija, it sevišķi tehnoloģiskā revolūcija. Plašumā un dziļumā vērsās darba dalīšana un specializācija. Arvien bagātīgāks kļuva ražoto preču klāsts, arvien asāk izvirzījās tirgus problēma. Darba dalīšana un specializācija ieguva starptautisku raksturu. Tas viss konkrētāk izpaudās šādi.

1. Attīstījās ražošanas internacionalizācijas tendence ar detalizētu starptautisku specializāciju pa valstīm, ražotņu grupām.
2. Lai specializācija būtu efektīva, bija nepieciešama masveida ražošana.
3. Masveida ražošana kļūst iespējama tad, ja tirgi ir pietiekami ietilpīgi, lai lielos apmēros realizētu produkciju.
4. Vietējie nacionālie tirgi parasti izrādījās par šauriem masveida produkcijai.
5. Radās pretruna starp ekonomikas attīstības internacionalizācijas tendences labvēlīgiem nosacījumiem un nacionālo valstu robežu barjerām, ko sargā visdažādākās kvotas, limiti, muitas tarifi.
6. Lai šo pretrunu atrisinātu, vajadzēja radīt jaunas ekonomiskās attiecības starp valstīm. Tas vispirms spieda liberalizēt eksporta un importa attiecības, veidot jaunas starpvalstu sadarbības formas. Šīs jaunās attiecības, kas arvien vērsās plašumā, ciešāk saliedējot valstu ekonomiku un vienādojot funkcionēšanas nosacījumus, tiek raksturotas kā ekonomiskās integrācijas attiecības. Ne mazāk svarīgs bija uzdevums nepieļaut, lai ekonomiskās pretrunas starp Eiropas valstīm izraisītu jaunu pasaules karu.

43.2. Eiropas Kopienas izveide un attīstība

Vispirms ekonomiskā integrācija praktiski izpaudās Eiropas Koptirgus izveidē. Pēc ilgām un asām diskusijām Eiropas attīstītāko valstu vadītāji nolēma noslēgt līgumu, kas visciešāk saistās ar kara draudu novēršanu, proti, tēraudrūpniecību. 40. gadu beigās tika noslēgta vienošanās starp sešām Rietumeiropas valstīm – Vācijas Federatīvo Republiku, Franciju, Itāliju, Beļģiju, Holandi un Luksemburgu – par saskaņotu pieeju ogļu un tērauda ražošanā un realizācijā. Tā radās Eiropas ogļu un tērauda apvienība, kas sekmīgi konkurēja pasaules tirgū. Jau pirms Otrā pasaules kara pastāvēja Beļģijas–Holandes–Luksemburgas muitas ūnija, t. i., tirgus, kur preces brīvi šķērsoja šo valstu robežas bez muitas nodevām. Integrācijas nepieciešamība izpaudās arī atomenerģijas ražošanas jomā, dibinājās "Eiratoms".

1957. gadā minētās sešas valstis, kas veidoja Eiropas ogļu un tērauda apvienību un "Eiratomu", noslēdza Romas līgumu, izveidojot Eiropas Kopienu jeb Eiropas Koptirgu (tā darbības sākums ir 1958. gads).

Eiropas Koptirgus dibināšanas mērķi – *pirmkārt,* stiprināt internacionalizācijas tendenci starp dalībvalstīm, specializāciju un ciešāku ekonomisko sadarbību; *otrkārt,* piekopt liberālismu Kopienas ietvaros un protekcionismu pret trešajām valstīm, vispirms pret ASV un Japānu; *treškārt,* veicināt vispārīgu veselīgu konkurenci, panākt augstāku kvalitāti un zemākas cenas; *ceturtkārt,* saglabāt ciešas saites ar konkrēto valstu kolonijām; *piektkārt,* būt par pretmetu tā saucamajai sociālistiskajai ekonomiskajai integrācijai (1949. gadā izveidojās Starptautiskās ekonomiskās palīdzības padome – SEPP). 1961. gadā Eiropā nodibinājās otra apvienība – Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācija EBTA, toreiz tajā ietilpa Anglija, Zviedrija, Norvēģija, Dānija, Austrija, Šveice, Portugāle, kurā bija vājāki ekonomiskie sakari nekā Koptirgū. Sāncensība starp šīm divām apvienībām bija neizbēgama. 1973. gadā Koptirgum pievienojās Anglija, Dānija, kas no EBTA aizgāja, un Īrija. Norvēģijai iestāties Koptirgū liedza referenduma negatīvais rezultāts. 1981. gadā Koptirgum pievienojās Grieķija, 1986.

gadā – Spānija, Portugāle, 1995. gadā – Zviedrija, Somija, Austrija. Norvēģijai kļūt par Koptirgus locekli no jauna liedza referenduma rezultāti. 1991. gadā Māstrihtas vienošanās pastiprināja apvienības integrācijas saites. Kopš 1993. gada apvienībai ir Eiropas Savienības (ES) nosaukums. 1995. gada 1. janvārī ES ietilpa 15 Eiropas valstis ar 370 miljoniem iedzīvotāju. Radīti labvēlīgi nosacījumi vēl plašākai un ciešākai šo valstu ekonomiskajai integrācijai.

43.3. Eiropas Savienības uzbūve

ES sadarbību mēdz dalīt trijās daļās, būtībā sarežģītas integrācijas celtnes trīs pīlāros.

I pīlārs

Vienota tirgus un monetārā politika

1. Tirdzniecības politika. Brīvā kustība bez muitas un kvotām. Speciāli pētījumi (prof. Belinini komisija pārliecinoši liecināja, ka muitas un kvotu režīms starp ES valstīm rada lielus papildu izdevumus, palēnina uz robežas preču kustību. Tādējādi pazemināsaimniecības efektivitāte. Muitas barjeru atcelšana notika pakāpeniski un noslēdzās ar Māstrihtas vienošanos (1992. g.). Pret trešām valstīm muitas barjeras tiek pazemināta saskaņā ar GATT Urugvajas lēmumiem.
2. Brīva cilvēku kustība. Jebkuras ES valstu pilsonis var brīvi pārvietoties Savienības ietvaros. Ikviens ES valstu pilsonis ir vienlaikus visas Savienības pilsonis ar visas Savienības pilsoņa tiesībām. ES aizliedz jebkuru diskrimināciju attiecībā uz tiem ES pilsoņiem, kas meklē darbu ārpus savas valsts – ES locekles – robežām. Vēl vairāk, strādniekiem emigrantiem un to pēctečiem ir tiesības uz pabalstiem, tiesības uz profesionālo sagatavošanu un vienādas tiesības attiecībā uz nodokļu un sociālo politiku. Kutelīgs jautājums ir atļauja nodarboties ar zināmām profesijām. Pirmās tiesības, ko saņēma ES pilsoņi, bija tiesības brīvi pārbraukt un dzīvot jebkurā no ES valstīm. 1990. gada jūnijā trīs direktīvas atļāva studentiem, pensionāriem, privātpersonām neatkarīgi no tā, vai viņi strādā, vai ne, bet kuriem ir līdzekļi iztikai, brīvi izvēlēties mītnes zemi ES valstu ietvaros. Šādas tiesības bija it īpaši visiem kvalificētiem strādniekiem, speciālistiem. Svarīgs solis bija augstāko mācību iestāžu diplomu atzīšana (mācību ilgums ne mazāks par 3 gadiem) visā ES telpā, ja tie izsniegti kādā no ES valstīm. Profesionālās darbošanos tiesības ieguva juristi, ārsti, vidējais medicīniskais personāls, veterināri, farmaceiti, arhitekti, apdrošināšanas brokeri utt. Jāievēro, ka ES ir augsts bezdarba līmenis – ap 10%. Šī iemesla dēļ darbinieku pārkvalificēšana iegūst sevišķi lielu nozīmi. Bezdarba pieaugums saistījās ar ogļu šahtu masveida slēgšanu, kopš 1974. gada ar cikliskām krīzēm. Bezdarba samazināšana ir sarežģīts uzdevums. Bezdarbnieku profesionālā māka neatbilst vakantām darba vietām. Tāpēc speciāli jāizdala profesionālā apmācība, jaunu specialitāšu apgūšana. ES pilsonim ir tiesības uz darba aizsardzību tāpat kā visiem citiem attiecīgās ES valsts pilsoņiem.

   Tāpat uz Savienības pilsoņiem attiecas ES valstu veselības aizsardzības sistēma. Atbilstoši konkrētās valsts pensiju likumdošanai Savienības pilsonis var gūt tiesības uz konkrēta lieluma pensijas saņemšanu.

   Tiesības uz darbu jebkurā ES valstī nav absolūtas. Ir vesela virkne profesiju, kurās var darboties tikai dotās ES valsts pilsoņi, piemēram, policisti, diplomāti, augstāki valsts ierēdņi. Tā ir normāla prakse, ko par diskrimināciju uzskatīt nevar.
3. Brīva ieguldījumu kustība, nekādi investīciju ierobežojumi ES valstīm (šo valstu investoriem). Jautājums, kas šinī jomā nav galīgi atrisināts un ir mūžīgs strīda ābols, ir nodokļu politika.

   Brīva preču kustība, darbaspēka kustība un investīciju kustība ir kā atlanti, kas uz saviem kamiešiem tur Eiropas Savienības daudzstāvu celtni.
4. "Zaļā Eiropa" jeb lauksaimniecības integrācija. Pirmais posms, kad Eiropas Savienība izjuta pārtikas trūkumu, un otrais posms, kad iestājās pārtikas pārprodukcija. Pirmā posma uzdevums bija rast pircējus ES valstu lauksaimniecības produkcijai. Problēmas būtība bija tā, ka Eiropas Kopienas produkcijai bija krietni augstāka pašizmaksa un cena nekā pasaules tirgos. Pirkt lauksaimniecības produktus varēja jebkurā tirgū, bet ar vienu nosacījumu – starpība starp vietējā tirgus cenām un pasaules tirgus cenām bija jāiemaksā speciālā Eiropas Kopienas

lauksaimniecības attīstības fondā. Šā fonda līdzekļi tika izmantoti lauksaimniecības tehnoloģijas pilnveidošanai, lauksaimniecības mašīnbūves attīstībai; konkurences ietekmē kvalitātes celšanai un cenu pazemināšanai. Stāvoklis pakāpeniski mainījās. Tehnoloģijas izmaiņas, lauksaimniecības darbaspēka ražīguma straujš pieaugums noteica pārtikas pārprodukciju. Radās jaunas rūpes, kā samazināt produkcijas ražošanu. Veica pasākumus, lai zemniekiem būtu izdevīgi sašaurināt sējumu platības, maksājot kompensāciju par katru nesaražoto graudu kilogramu noteikta limita ietvaros. Cits ceļš bija lauksaimnieciskās produkcijas uzpirkšana no speciāla lauksaimniecības fonda. Tā veidojās ES "sviesta kalns", kura uzglabāšana maksāja lielu naudu, bet atrast pircējus bija visai grūti. Palīdzēja sociālistiskās valstis, kas par zemu cenu šo "sviestu kalnu" pakāpeniski izpirka.

5. "Zilā Eiropa" – vienošanās par nozvejas kvotām starp ES valstīm un pasākumu veikšana zivju krājumu paplašināšanai.
6. Vienotas enerģētiskās sistēmas izveide un regulēšana.
7. "Eiratoma" darbība ES ietvaros: regulētāji pasākumi atomelektrostaciju celtniecībā un drošās ekspluatācijas jomā.
8. Ogļu tērauda ražošanas apjomu regulēšana, labāku pozīciju nodrošināšana, konkurējot pasaules tirgū.
9. Vienotas standartu sistēmas ieviešana.
10. Vienota transporta tīkla organizācija (dzelzceļš, autoceļi, gaisa un ūdens satiksme). Atbildīgs uzdevums ir organizēt efektīvu transporta sistēmu ne tikai ES ietvaros, bet arī ar trešās pasaules valstīm, veidojot tranzīt- un transportkoridorus.
11. Kopēji pasākumi zinātnes un tehnikas jomā un iegūto rezultātu kopīga izmantošana. Saikne ar Francijas zinātniskās pētniecības programmu "Heureka". Vienotais Eiropas patents.
12. Aptveroša specializācijas un kooperācijas izveide pēc augstākās efektivitātes kritērija.
13. Kopēja ekoloģiskā aizsardzība.
14. Pakāpeniska finansu un nodokļu sistēmas vienādošana.
15. Eiropas valūtas sistēmas funkcionēšana, valūtas attiecību regulēšana, ekija kā starptautiskās naudas vienības izmantošana; kurss uz vienotu Eiropas valūtu eiro.
16. Pāreja uz vienotu antimonopolu likumdošanu.
17. Vienota statistiskā uzskaite.
18. Prognozēšana un nozaru un reģionālo programmu izstrādāšana un īstenošana.
19. ES budžeta veidošana tās institūciju uzturēšanai un programmu īstenošanai.
20. Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankas darbība, kam ir ciešas saites ar ES funkcionēšanu; tiek veikts plašs analītisks darbs, izstrādāti attīstības plāni gan ES valstīm, gan citām valstīm, piešķirti kredīti nozīmīgiem objektiem, tajā skaitā infrastruktūras izveides jomā. Šādas plašas integrācijas īstenošana prasa izveidot plašu starpvalstu regulēšanas aparātu, kur strādā tūkstošiem "eirokrātu". Tā ir tikai daļa no ES funkcijām, darba virzieniem. Plašs darba lauks ir tiesisku attiecību veidošana, cilvēktiesību aizstāvēšana. ES pārstāvji pat vērtē kandidātvalstu, konkrēti Latvijas valodas likumu, tā atbilstību minoritāšu tiesībām.

ES funkcionē, pārvarot ne mazums dažāda rakstura pretrunu. Galvenā pretruna ir starp virsnacionāliem regulēšanas orgāniem un valstu suverēnām tiesībām. Asas var būt arī mazāk nozīmīgas pretrunas, piemēram, pretrunas sakarā ar zivju nozvejas kvotām dažādās jūrās, atsevišķu bezmuitas preču importu, kas grauj citu valsts ražošanu (augļu eksports no Spānijas uz Franciju, vīna eksports no Itālijas uz Franciju, aitas gaļas eksports no Anglijas uz kontinentu u.tml.). Nākotnē ir neizbēgamas nopietnas pretrunas sakarā ar atteikšanos no nacionālajām valūtām un visas ES pāreja uz vienotu naudu.

Pēdējos gados, it sevišķi pēc Māstrihtas vienošanās, pastiprinās ES valstu politiskā sadarbība, t.i., vienotu politisku lēmumu pieņemšana ar militārās vienošanās elementiem. ES politiskās aktivitātes skar visu Eiropu, piemēram, starpnacionālo militāro konfliktu bijušajā Dienvidslāvijā.

II pīlārs

Kopējā ārējā un drošības politika

1. Aizsardzības un bruņojuma kontrole.
2. Atomenerģijas izmantošanas kontrole.
3. Starptautiskās sadarbības sekmēšana.

III pīlārs

Sadarbība iekšlietās un tieslietās

1. Imigrācijas politika.
2. Sadarbība starp ES valstu policijām noziedzības apkarošanai.

43.4. ES budžeta veidošana

ES budžetu veido ES dalībvalstu iemaksas, arī citi ienākumi, kas veido1% no ES budžeta un rodas no iepriekšējo gadu pārpalikuma, banku noguldījumu procentiem un dažādiem nodokļiem.

ES nav lēts prieks.

1. ES dalībvalstīm jāiemaksā ES budžetā speciāli lauksaimniecības maksājumi, proti, nodokļi par lauksaimniecības importu no tām pasaules valstīm, kas neietilpst ES.
2. Ārējie tarifi vai muitas nodoklis, t.i., nodoklis par preču importu no valstīm, kas neietilpst ES.
3. Iemaksas no valsts pievienotās vērtības nodokļa, bet ne vairāk kā 1,4% no šī nodokļa valstī (dažām valstīm ne vairāk kā 1%).

ES dalībvalstu iemaksu mehānisms Savienības budžetā ir diezgan sarežģīts mehānisms. Visupirms tiek lēsti nākamā gada uzdevumi, tālāk aprēķināts, kāds būs ienākums uz ES robežām, kā arī no pievienotās vērtības nodokļa. Ja ienākušās summas ir mazākas par plānotajiem izdevumiem, starpību sadala pa valstīm atkarībā no kopprodukta lieluma. 1,27% ir augstākā robeža, ko ES valsts drīkst iemaksāt budžetā no nacionālā kopprodukta.

43.1. diagramma

Iemaksu struktūra ES budžetā 1998. gadā

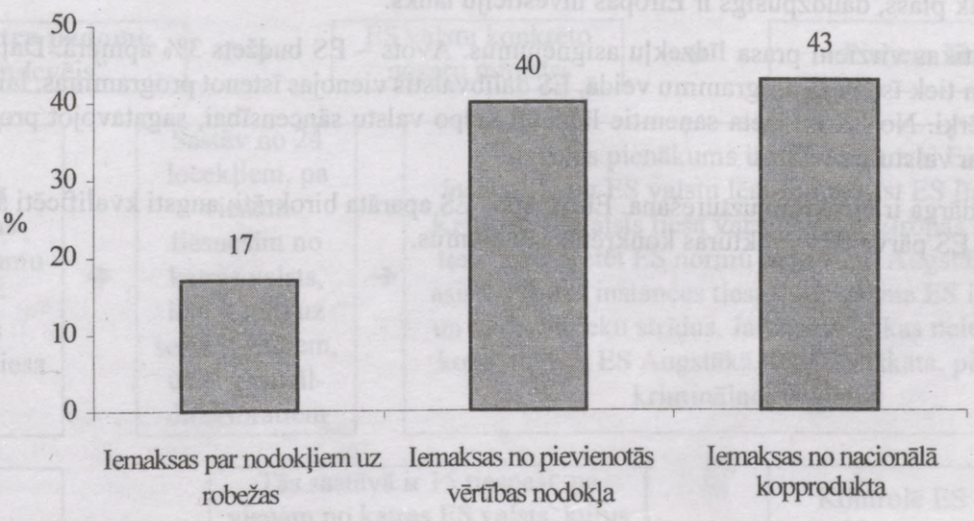

43.2. diagramma

ES budžeta izlietojums 1997. gadā

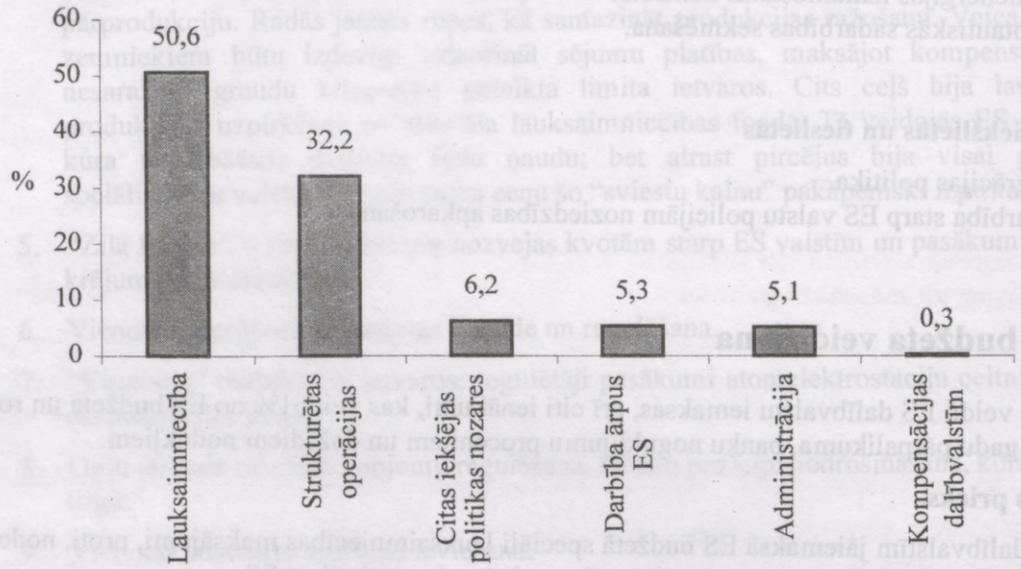

ES budžeta analīze liecina, ka ES dalībvalstis iemaksā vairāk, nekā saņem no budžeta. Tas attiecas uz tādām attīstītām valstīm kā Vācija, Lielbritānija, Francija, Itālija, Austrija, Nīderlande, Beļģija. Citās valstīs attīstība ir otrāda: runa ir par ekonomiski vāji attīstītām valstīm – Portugāli, Īriju, Grieķiju, Spāniju.

ES izdevumi pirmām kārtām domāti ES dalībvalstīm, daļēji kandidātvalstīm. Pirmajā vietā ir kopējā lauksaimniecības politika. Tai izlieto ap 50% no ES budžeta. Trešā daļa budžeta kalpo reģionālajai politikai. Savienības dalībvalstis ir nevienmērīgi attīstītas, kas daudzās jomās rada būtiskās neērtības. Lai novērstu reģionālās atšķirības, ES valstis vienojušās īstenot kopēju reģionālu politiku.

Zinātne, tehnika, informācijas tehnoloģija ir ES nākotnes sekmīgās attīstības priekšnosacījums. 4% ES budžeta izdevumu tiek upurēti uz zinātnes altāra. Katra Savienības dalībvalsts saņem savu artavu zinātnes attīstībai, vienlaikus veicinot zinātnieku sadarbību pētījumos, resursu ekonomiju. Mēs jau redzējām, cik plašs, daudzpusīgs ir Eiropas investīciju lauks.

Daudzi politikas virzieni prasa līdzekļu asignējumus. Avots – ES budžets 3% apmērā. Daļa no šiem pasākumiem tiek īstenota programmu veidā. ES dalībvalstis vienojas īstenot programmas, lai sasniegtu noteiktu mērķi. No ES budžeta saņemtie līdzekļi kalpo valstu sāncensībai, sagatavojot projektu, kas pārspētu citu valstu projektus.

Pietiekami dārga ir eirokrātu uzturēšana. Eirokrāti ir ES aparāta birokrāti; augsti kvalificēti speciālisti, kas pārzina ES pārvaldes struktūras konkrētus jautājumus.

43.5. Eiropas Savienības pārvaldes orgāni

ES Padome, augstākais vadības orgāns
Padome apvieno 15 valstu ministrus atkarība no tā, kāda problēma tiek apspriesta un lemta. Padomes darbu, lēmumus sagatavo Pastāvīgo pārstāvju komiteja (*Coreper*), ko veido 15 valstu pastāvīgi vēstnieki. Komiteja nosaka darbības virzienus, veic politisko kontroli. Pastāvīgo pārstāvju darbs ir sadalīts divās ekspertu grupās – pastāvīgo vēstnieku grupa un pastāvīgo vēstnieku vietnieku grupa.

→ 15 dalībvalstu un valdību vadītāji → Pieņem lēmumus par ES nozaru virzieniem

Eiropas Komisija – "valdība"
Komisāri ir neatkarīgi no tām valdībām, kas to ieceļ. Komisāru pilnvaru laiks ir 5 gadi. To apstiprina Eiropas parlaments. 26 ģenerāldirektorātos strādā ap 15 500 eirokrātu no 15 valstīm. Tie pārzina visus ES darbības virzienus. Tikai ES Eiropas Komisija ir likumdošanas iniciatīva.

→ 20 komisāru, Vācija, Lielbritānija, Francija, Spānija ieceļ divus komisārus, pārējās ES valstis pa vienam → Izstrādā likumprojektus un seko to izpildei

Reģionu komiteja kā padomdevējs dibināta 1992. gadā → 222 pārstāvji no ES valstu vietējām un reģionu pašvaldībām → Izvērtē likumprojektus

Ekonomiskā un sociālā komiteja dibināta 1957. gadā līdz ar Romas līgumu kā padomdevējs orgāns → 222 pārstāvji no ES valstu darba devēju un darba ņēmēju asociācijām → Izvērtē likumprojektus

Eiropas parlaments, "tautas pārstāvniecība" → 626 atklātās vēlēšanas ievēlēti 15 valstu un attiecīgo partiju pārstāvji. Vēlēšanas nav proporcionālas iedzīvotāju skaitam. Lielākām valstīm ir mazāka pārstāvniecības kvota, mazākām valstīm – lielāka norma → Apstiprina ES budžetu un Eiropas Komisiju, nav likumdošanas tiesību, uzrauga ES institūciju darbību

ES Ministru padome, "likumdevējs" → ES valstu konkrēto nozaru ministri → Pieņem likumus

Eiropas Kopienas tiesa, "likumu sargs" – Eiropas Augstākā tiesa → Sastāv no 24 locekļiem, pa vienam tiesnesim no katras valsts, kas iecelti uz sešiem gadiem, un 9 ģenerāldirektorātiem → Galvenais pienākums ir pārbaudīt, vai Eiropas institūciju un ES valstu lēmumi atbilst ES līgumiem. Katras dalībvalsts tiesa var pieprasīt Eiropas Kopienas tiesu interpretēt ES normu likumību. Augstākai tiesai asistē Pirmās instances tiesa, kas izskata ES institūciju un to darbinieku strīdus. Jautājumus, kas neietilpst ES kompetencē, ES Augstākā tiesa neizskata, piemēram, kriminālnoziegumus

Auditortiesa → Tās sastāvā ir 15 tiesneši, pa vienam no katras ES valsts, kurus pēc konsultācijas ar parlamentu ieceļ Padome → Kontrolē ES finansu vadības ieņēmumu un izdevumu likumību

43.6. Lēmumu pieņemšana Eiropas Savienībā

Vismaz pieci ES pārvaldes orgāni drīkst pieņemt saistošus lēmumus visām 15 dalībvalstīm (Eiropas Komisija, ES Ministru padome, Eiropas parlaments, Eiropas Kopienas tiesa un Auditortiesa). Katram no šiem pārvaldes orgāniem ir stingri noteikta kompetence, kuras ietvaros tā pieņem attiecīgos lēmumus. Lēmumu pieņemšana ir diferencēta un organizēta tā, ka neviens no pārvaldes orgāniem negūst noteicošo iespaidu un nevar uzspiest savu viedokli citām valstīm vai pārvaldes orgāniem.

Lēmumu pieņemšanā pastāv stingra kārtība un secība.

Pirmkārt, dalībvalstu vai pārvaldes orgāni Eiropas un pasaules tirgū konstatē nepieciešamību risināt jaunus jautājumus vai pārkārtot līdzšinējo jautājumu risināšanas kārtību.

Otrkārt, tiek ievadīts konsultāciju progress ar ieinteresētām Savienības valstīm, asociācijām darba devēju un darba ņēmēju grupā. "Zaļā grāmata" ir šo konsultāciju rezultāts ar visiem "par" un "pret", ko izstrādā Eiropas Komisija. "Zaļajā grāmatā" skaidri jābūt formulētiem pasākumu mērķiem, paredzamiem jauniem virzieniem.

Treškārt, pamatojoties uz "Zaļās grāmatas" secinājumiem un vērtējumiem, notiek jaunas konsultācijas, viedokļu saskaņošana, kompromisu meklējumi. Šo apspriežu ietekmē Eiropas Komisija sastāda "Balto grāmatu". Šeit paredzamie jaunumi jau krietni konkretizēti un detalizēti.

Ceturtkārt, "Baltā grāmata" tiek nodota attiecīgās Eiropas Komisijas ģenerāldirektorātā, kur problēmas speciālisti izstrādā jaunuma detalizētu projektu. Atbildīgs eirokrātu uzdevums ir nodrošināt projekta attīstību Savienības likumdošanai.

Piektkārt, Eiropas Komisijas atbildīgs pienākums ir projektu apspriest komisijas ietvaros. Projekta tālākais ceļš ved uz dalībvalstu valdībām, kur to vispusīgi apspriež. Nākamais solis ir likumprojekta kā oficiāla priekšlikuma publicēšana.

Sestkārt, likumprojektam jāiziet caur Eiropas parlamentu sietu, kur notiek tālāka projekta saskaņošana. Likumprojekta temats var prasīt saskaņošanu arī ar Reģionu komiteju vai arī Ekonomisko un sociālo lietu komiteju, kas izvērtē projektu tālākai izskatīšanai ES Ministru padomei.

Septītkārt, likumprojekts iziet vēl vienu pārbaudi – Pastāvīgo pārstāvju komitejā.

Astotkārt, lemšanas tiesības ir ES Ministru padomei, kas likumprojektu apstiprina vai noraida. Šinī pēdējā etapā nozīmīgs ir jautājums, vai lemšana notiek ar absolūtu vairākumu balsu (katrai valstij viena balss) vai ar kvalificētu vairākumu; runa ir par balsu skaitu, kas nepieciešams likumprojekta pieņemšanai. Balsošanas kārtība ir noteikta Savienības pamatlikumos. Kvalificēts vairākums ir ne mazāk par 62 balsīm. Vācijai, Lielbritānijai, Francijai, Itālijai balsošanas mehānismā ir pa 10 balsīm, Spānijai – 8, Beļģijai, Grieķijai, Nīderlandei, Portugālei – 5 balsis, Zviedrijai – 4, Dānijai, Somijai – 3, Luksemburgai – 2 balsis. Balsu skaits ir tieši proporcionāls iedzīvotāju skaitam. Tomēr lielvalstis vien nevar savākt vajadzīgo kvalificēto vairākumu. Gribot negribot tām jārēķinās ar mazāko valstu viedokli.

I pīlāra problēmas, kas skar pārnacionālo sadarbību un intereses, parasti tiek risinātas ar kvalificētu vairākumu; II pīlāra projektus, kas attiecas uz lēmumiem ārējos un drošības jautājumos un nosaka starpvaldību sadarbību, pieņem tikai ar absolūto vairākumu, kad ikvienai dalībvalstij ir veto tiesības. Tāda pati kārtība attiecas uz III pīlāra problēmām, kas prasa ciešu starpvaldību sadarbību un nosaka ES valstīm veto tiesības.

43.7. Monetārās ūnijas (*EMU*) izveide

Mazliet no vēstures. Vienota Eiropas valūta nav mūsdienu lolojums. Naudu kā politisku spēku apzinās ne viens vien valstsvīrs. Vajadzīga politiska griba un varens ekonomisks spēks, lai izveidotu Paneiropas vienotu naudas sistēmu. Pirmais pie tā ķērās Francijas imperators Napoleons III. Viņš sapņoja par Viseiropas naudas sistēmu, kur dominētu Francijas franks. Tā varētu salauzt angļu mārciņas spēku pasaules tirgū, pasargāt Eiropu no ASV dolāra aktivitātēm, no bīstamā nākotnes

sāncenša. Pēc zaudētā kara pret Prūsiju un jo lielās kontribūcijas izmaksāšanas no pretenzijas idejas viņam nācās atteikties. Uz deviņiem gadu desmitiem vienotu Eiropas naudu ieskaitīja utopiju kārtā.

Gāja laiks un mainījās apstākļi. Darba kārtībā kā realitāte piecdesmito gadu nogalē izvirzījās Eiropas integrācijas prakse. Vienota tirgus loģika lika no jauna piedzimt Eiropas vienotas naudas idejai. 10 gadu Eiropas Kopienas pozitīvas prakses, un vienam otram valstsvīram sāka niezēt pirksti: vienotai Eiropas naudas sistēmai būt. Domāts – darīts. 1969. gadā Luksemburgas premjera Pjēra Vernera virsvadībā tika izstrādāts plāns, kā pāriet uz vienotu Eiropas valūtu 1980. gadā. Idejas auglis vēl nebija nobriedis. Vajadzēja starpposmus un sagatavošanās laiku. Karsta vēlme uz visiem laikiem darīt galu valūtas kursu pārmērīgām svārstībām, uzcelt aizsargavalni pret ASV dolāra visspēcību un Japānas jenas bīstamu ielaušanos Eiropas telpā lika galu galā piedzimt Eiropas Valūtas savienībai (EVS) un ieviest bezskaidras naudas norēķiniem ekiju – vienotu valūtu Eiropas valūtas valstīm. Sēkla iesakņojās auglīgā augsnē. Ekijs kļuva krietni aktīvāks nekā SVF norēķina vienība *SDR*. Ekiju sāka cienīt un plaši lietot gan cenu noteikšanai, gan norēķinos bez skaidras naudas. Neiztika bez pretrunām starp EVS valstīm, visupirms starp Franciju un Vāciju. Kāda valūta ieņems līderpozīcijas? Tam bija sava nozīme ārējā tirdzniecībā. *Enfant terrible* (nemierīgais bērns) bija Lielbritānija, kam daudzos jautājumos bija sava atšķirīga pozīcija, atbilstoši Lielbritānijas, bijušās impērijas, interesēm. Pakāpeniski Eiropas Kopienā nostiprinājās divi secinājumi: *pirmkārt*, pretrunu mezglus neatraisīsi; pretrunas jāpārcērt ar vienotu Eiropas valūtu, atsakoties no nacionālajām valūtām; *otrkārt*, tam ir solīds pamats, pieredze saistībā ar EVS ekiju.

43.8. Vienota ekonomika – vienota valūta

Māstrihta liek punktu uz "i". Par vienotu ES valūtas ieviešanu galīgi nolēma Māstrihtas galotņu tikšanās laikā. Tagad tikai uz priekšu! Vai jūs uz mirkli varat iedomāties, ka ASV katrā štatā ir sava valūta? Ka Vidzemē ir sava nauda atšķirībā no Kurzemes? Blēņas, gandrīz korī teiks lasītāju vairākums bez mazākās vēlmes iedziļināties problēmas būtībā. Viena valsts – viena nauda; pat pirmkursniekam šī tēze ir skaidrāka par skaidru. Nevajag radīt haosu un neērtības tur, kur vienota nauda visu spēj ideāli sakārtot. Būtu tik tās naudas! Bet kāpēc nepieciešamas 15 atšķirīgas valūtas suverēnām valstīm, kas vienlaikus veido vienu lielu kopēju tirgu bez robežām un muitām ar visai tuviem spēles noteikumiem? Turklāt šo naudu var absolūti brīvi izmantot jebkurā ES valstī. Ar norēķinu kartēm var tukšot bankomātus un saņemt vienotu valūtu. Sameklēt argumentu kaudzi par labu vecās naudas sistēmas saglabāšanai nav grūti. Vēstures saknes. Nacionālais lepnums. Tradīciju spēks. Ieradums. Vieglāk saārdīt, nekā uzcelt no jauna. Kāpēc vispār mainīt, ja var nemainīt. Galvenais arguments: INTERESES. Pārejot uz vienotu valūtu, valstu starpā būs zaudētāji un ieguvēji. Dažāda ir valūtu pirktspējas paritāte, inflācija.

Ekonomiskos pētījumos ir lietderīgi vadīties pēc principa: pieņemams ir risinājums, kura plusi ir lielāki par mīnusiem. Vienota Eiropas nauda ES piedāvā tik daudz labumu, tādu norēķinu vienkāršošanu, ka mīnusus var droši atstāt disertāciju rakstītājiem. Lēmums par pārēju uz vienotu Eiropas valūtu ir pieņemts. Pat vārds eiro izgudrots. Tas nāk no grieķu epsilona ar divām svītrām, kas raksturo stabilitāti – €.

Apgalvot, ka šī pāreja ir organizatoriski tehnisks akts, būtu nekaunīgi meli. Runa ir par ekonomisku apvērsumu, kas nevar neskart valstu intereses. Tā – *step by step!* Apdomīgi, bez steigas, soli pa solim un katru soli ar teorētisku nodrošinājumu. Eiro principiāli atšķiras no ekija. Ekijs ir valūtas groza matemātiski aprēķināts lielums. Eiro ir "īsta", patstāvīga valūta ar savu centrālo banku.

Ceļš trīs etapu garumā. Ceļš uz ES ekonomisko un monetāro savienību *(EMU)* iecerēts bez steigas 12 gadiem. Pirmais etaps (1990.–1993. g.), kas vilkās trīs gadus, bija ekonomisko attiecību sakārtošanas un teorētisko apsvērumu etaps. Būtiski bija panākt investīciju līdzekļu kustības brīvību un teorētiski apjēgt katra ceļa soli.

Kopš 1994. gada sākuma ievadīts *EMU* otrais etaps. Tā nozīmīgākie pasākumi: Eiropas monetārā institūta *(EMI)* dibināšana ar sēdekli Frankfurtē pie Mainas. Tā pienākums ir koordinēt nacionālo centrālo banku darbību valūtas emisijas un organizācijas jomā, panākot to ciešāku sadarbību, darbības koordināciju.

Atbildīgs bija 1998. gads. *EMI* likvidēja. Tā vietā dibināja Eiropas Centrālo banku (ECB). Tas nozīmē, ka ES vienotai valūtas sistēmai tika veidota sava centrālā banka ar tai raksturīgām funkcijām. Tika noteikti ekonomiskie kritēriji, saskaņā ar kuriem to valstu valūtām (ja kritēriji ievēroti), sākot ar 1999. gadu, pirmajā kārtā jāveido jaunā Eiropas valūtas sistēma. Tika veikti visāda veida eksperimenti, lai pārbaudītu jaunās sistēmas funkcionēšanas spējas un efektivitāti.

Trešais, pēdējais etaps garajā ceļā uz vienotu Eiropas valūtu eiro sākās ar 1999. gada sākumu. Kas ir nozīmīgs III etapā? *Pirmkārt,* minētajā liktenīgajā dienā precīzi tika nofiksēts *EMU* dalībvalstu valūtu savstarpējās maiņas kurss. *Otrkārt,* eiro kā apgrozības līdzekļa *in natura* vēl nebūs. *Treškārt, eiro* visupirms parādīsies bezskaidras naudas norēķinos grāmatvedības uzskaitē. *Ceturtkārt,* vēlākais līdz 2002. gada 1. janvārim jāuzsāk eiro banknošu emisija, ko acīmredzot īstenos un regulēs Eiropas Centrālā banka. Eiro sāks savu dzīvesceļu ES tirgus apgrozībā. *Piektkārt,* visai īsā laika periodā, tikai sešus mēnešus pēc eiro laišanas apgrozībā, *EMU* līdzšinējās nacionālās naudas zīmes tiks izņemtas no apgrozības. Naudas funkcijas turpmāk pildīs tikai eiro. Par DEM, FRF, ATS, NLG, SEK interesi pēc sešiem adaptācijas mēnešiem izrādīs nevis ienākuma saņēmējs, pircējs, pārdevējs, bet gan numismāti un naudas vēstures speciālisti. Būs nodziedāta arī ekija gulbja dziesma.

Tāds ir eiro tapšanas īss scenārijs. Problēmu vēl ir atliku likām. Kādas būs atsevišķu valstu līdzšinējo centrālo banku funkcijas? Pēc kādiem principiem darbosies ECB, šī Eiropas superbanka? Kā mēģinās ierobežot inflāciju atsevišķā valstī? Kā tiks kontrolēta, saturēta, regulēta komercbanku sistēma *EMU* ietvaros? Jau zināms jaunās Eiropas monetārās sistēmas valūtu pirmais ešelons, eiro izskats, virkne citu nozīmīgu jautājumu. Tāpēc liksim nevis punktu, bet daudzpunkti... Priekšā ir ne tikai meklējumi, bet arī jauni risinājumi.

Kas varēs iestāties *EMU*? ES 15 valstis pēc savas ekonomiskās attīstības brieduma pakāpes ir raibākas par dzeņa vēderu. Tas rada nopietnas grūtības, vadot iecerēto Eiropas monetāro savienību *(European Monetary Union – EMU).* Māstrihtas vienošanās paredzēja noteiktus kritērijus, lai valsts saņemtu caurlaidi uz iestāšanos *EMU.* Ir pieci šādi kritēriji.

Pirmkārt, valsts fiskālais budžeta deficīts nedrīkst pārsniegt 3% no iekšzemes kopprodukta.

Otrkārt, valsts kopējais parāds (iekšējais un ārējais) nedrīkst pārsniegt 60% no iekšzemes kopprodukta.

Treškārt, ilgtermiņa kredīta procentu likme nedrīkst pārsniegt vidējo likmi par 2%, kas ir trīs ES valstīm ar viszemākām kredīta procentu likmēm.

Ceturtkārt, valstī divus gadus nedrīkst tikt īstenota nacionālās valūtas devalvācija; valūtas kursa svārstībām jābūt ± 2,25% ietvaros (kādreizējais Eiropas valūtas sistēmas normatīvs).

Piektkārt, inflācijas līmenis nedrīkst pārsniegt par 1,5% to inflācijas vidējo līmeni, kas ir trijām ES valstīm ar viszemāko cenu pieauguma rādītāju.

Kas ir *EMU* pirmās kārtas locekļi? Iekļauties šinīs stingrajās prasībās valstīm nenāksies viegli. Šajā jomā problēmu nav Luksemburgai. Toties pat ES ekonomiskajam līderim Vācijai ir lielāks budžeta deficīts, nekā to paredz pirmais kritērijs. Tiek pat apsvērta iespēja pacelt Vācijas zelta krājumu cenu, lai šādi mazinātu valsts parādu.

Ekskluzīvas tiesības piešķirtas Lielbritānijai. Tā var nepievienoties *EMU* pat tad, ja tās ekonomiskie rādītāji atbildīs minētiem kritērijiem. Jaunajai leiboristu valdībai ir izvēles brīvība. Lielbritānija nopietni apsver atteikties no sterliņu mārciņas un pāriet uz eiro, bet jāvārdu nav teikusi. Principā ir izlemts par Grieķijas uzņemšanu *EMU,* pārejot uz eiro ar 2001. gadu.

Dānija sev panāca tiesības rīkot referendumu par iestāšanos Eiropas monetārajā savienībā. Referendums deva negatīvu rezultātu. Vēl ir laiks daudzu pretrunu pārvarēšanai. Veidojas pirmie priekšstati, kas ir *EMU* pionieri un reizē celmlauži.

43.1. tabula

ES valstis, kas veido *EMU*[1]

Valsts	Iestāšanās laiks ES	Iedzīvotāji, milj. cilv.	IKP, mljrd. USD	IKP uz 1 iedzīvotāju, tūkst. USD	Budžeta ieņēmumi, % no IKP
Valstis, kurās veidoja *EMU* 1999. g.					
1. Austrija	1995	8,0	233	29,1	48,3
2. Francija	1958	56,3	1535	27,2	49,9
3. Luksemburga	1958	0,4	17	42,5	...
4. Nīderlande	1958	15,5	396	25,6	46,8
5. Beļģija	1958	10,1	296	26,6	50,6
6. Somija	1995	5,1	126	24,8	53,8
7. Vācija	1958	82,0	2414	29,4	46,0
8. Īrija	1973	3,6	81	17,5	34,9
9. Itālija	1958	57,0	1038	18,2	43,9
10. Portugāle	1986	9,4	104	11,2	38,9
11. Spānija	1986	39,3	559	14,2	38,1
Valstis, kas pagaidām vēl nav *EMU* locekles (2001. g. 1 I)					
1. Dānija	1979	5,2	173	33,2	61,1
2. Zviedrija	1995	8,8	223	25,5	58,5
3. Lielbritānija	1973	58,4	1102	19,1	38,4

Pundurvalstis arī pāriet uz eiro. Vatikāns, Monako, Sanmarino un Andora pēc 2002. gada 1. janvāra apgrozībā lietos eiro. Lihtenšteina saglabās Šveices franku, Gibraltāra – angļu mārciņu.

Kas zināms jau šodien? 1999. gada 1. janvārī sākās bezskaidrās naudas norēķini ar eiro. 2002. gada 1. janvārī eiro kļūs par apgrozības līdzekli, skaidru naudu, kas pakāpeniski izspiedīs nacionālās valūtas. Pēc pusgada apgrozīsies vairs tikai eiro. Bet līdzšinējo nacionālo valūtu vēl ilgi varēs mainīt pret eiro.

Nolemts, ka eiro zīmes būs 5, 10, 20, 100, 200 eiro banknotēs, sīko maiņas naudu kals kā 1, 2, 5, 10, 20, 50 eirocentus. Eiromonētu kopējais svars būs 220 000 t, to pārvadāšanai vajadzētu prāvu skaitu jaudīgu kravas mašīnu. Lai transportēšanu vienkāršotu, visās 11 valstīs uzsākta monētu kalšana.

Eiro valūtas kurss. Vissarežģītākā problēma – noteikt katrā *EMU* valstī eiro kursu. Katru līdzšinējo nacionālās valūtas vienību pielīdzināt 1 eiro nevar. Vienām valstīm tas nozīmētu pamatīgu devalvāciju, citām kārtīgu revalvāciju ar visām pozitīvām un, galvenais, negatīvām sekām. ES ārējā tirdzniecībā draudēs pamatīgs juceklis. Kā pagaidu risinājumu atrada vienkāršu ceļu: "atsperties" pret ekija kursu, kas izgājis daudzu gadu pārbaudi, ierasts un saglabā līdzšinējo stabilitāti.

Visupirms 1998. gada maijā tika noteikti orientējoši kursi. Tad svinīgā ceremonijā 1998. gada 31. decembrī plkst. 24 pēc katras valsts vietējā laika tika izsludināti eiro galīgie kursi. Visupirms tas notika Somijā, jo tur 1. janvāris pēc laika joslas iestājas par stundu agrāk.

1 eiro:	
6,55957	Francijas franki
1,95583	Vācijas markas
1936,27	Itālijas liras
40,3399	Beļģijas franki
40,3399	Luksemburgas franki
0,787564	Īrijas mārciņas
2,20371	Nīderlandes guldeņi
13,7603	Austrijas šiliņi
200,482	Portugāles eskudo
5,94573	Somijas markas

[1] Sastādīts pēc "Eiro Money" 1997. g. materiāliem, ievērojot reālo stāvokli 1999.01.01.

Vienlaikus tika noteikts, ka 1 eiro = 1,17 USD. Šie kursi dod uzskatāmu priekšstatu par atšķirīgu eiro lielumu *EMU* valstīs. Sekas – atšķirīgas cenas eiro vienādām precēm. Ieskatu šajā neizbēgamajā problēmā dod tabula 43.2.

Kura valsts ir visdārgākā? Salīdzināsim 1,5 l kokakolas un viena liela hamburgera cenas nacionālajā valūtā un eiro.

43.2. tabula

Cenu atšķirības Eiropā

Valsts	Kokakola 1,5 l		Lielais hamburgers	
	Cena		Cena	
	Nacionālajā valūtā	eiro	Nacionālajā valūtā	eiro
Spānija	125,00 ESP	0,77	365,00 ESP	2,26
Francija	6,50 FRF	1,02	17,50 FRF	2,69
Portugāle	199,00 PTE	1,02	440,00 PTE	2,26
Īrija	0,93 IER	1,19	1,62 IER	2,06
Beļģija	48, 00 BEF	1,22	109,00 BEF	2,76
Itālija	2460,00 ITL	1,29	4500,00 ITL	2,36
Vācija	3,02 DEM	1,57	4,90 DEM	2,55
Austrija	13,90 ATS	1,03	3,500 ATS	2,60

43.2. tabula ir pietiekami primitīva, lai dotu pilnīgu priekšstatu par salīdzinošu dzīves dārdzību konkrētā *EMU* valstī, ieviešot eiro.

Tabulā nav atspoguļotas daudzu citu preču cenas, pakalpojumu cenas un tarifi, nodokļi, algu, pensiju lielums, bet sākotnēju ieskatu mēs gūstam. Līdz 2002. gadam ekspertiem vēl daudz būs jālauza galva, kā pārvarēt pretrunas cenu līmeņu ziņā eiro. Ja saglabāsies pašreizējais stāvoklis, tad, nopelnot vienā *EMU* valstī, pieņemsim, 1000 eiro, to pirktspēja vienā valstī būs augstāka vai zemāka nekā citā valstī, kas novedīs pie nevienāda pieprasījuma, aktīvas tirdzniecības, kas balstīsies uz cenu starpību. Tā Spānijā 1,5 l kokakolas maksā 0,77 eiro, Vācijā jāatvieglina maks par 1,57 eiro. Toties, ja darba alga eiro Vācijā ir divreiz augstāka nekā Spānijā, cenu starpība tiek izlīdzināta. Problēmas risinājums tuvākos gados prasīs daudz "pelēkās vielas".

Eiro un brīvi konvertējamās valūtas. Nosakot ASV dolāra kursu eiro, tas nebūt nenozīmē, ka minētā attiecība 1 eiro = 1,17 USD ir fiksēta uz mūžiem. Dolārs brīvi peld, un eiro kurss pret dolāru neizbēgami mainīsies. Jo spēcīgāks būs dolārs, jo vājāks eiro un otrādi. Apstiprinājumu šai aksiomai nenācās ilgi gaidīt. Autors ieskatījās avīzē "Dienas Bizness" un konstatēja – 1999. gadā 16. aprīlī, nepilnus 4 mēnešus pēc eiro kursa noteikšanas 1 eiro = 1,08 USD. Tas nozīmē, ka dolāra pirktspēja ir cēlusies, bet eiro pirktspēja kritusies. Svārstības uz augšu un uz leju pret brīvi konvertējamām valūtām, kas neietilpst *EMU*, gaidāmas arī turpmāk. 2000. gada otrajā pusē sākās eiro kursa strauja krišanās un dolāra kursa kāpums. To izskaidroja ar ASV ekonomikas strauju attīstību un ES valstu lēnāku attīstību. Eiro nokritās krietni zem 1 dolāra. 2000. gada eiro, dolārs, jena krītas un kāpj, brīžam paķerot līdzi angļu sterliņu mārciņu, Zviedrijas kronu, atspoguļojot noteiktu ekonomisko interešu valstiskos pretstatus.

2000. un 2001. gads – jaunās valūtas pārbaudes gadi. Četras reizes nācās ECB īstenot eiro intervenci, lai jaunā valūta, ar ko bija saistītas tik daudz cerību, neciestu krahu. Eksperti mierināja, eiro iet slikti, bet nākotnē jāskatās ar optimismu. Eiro īstā cena, tā stabilitāte pret brīvi konvertējamām ārpus *EMU* valūtām noskaidrosies tikai pēc 2002. gada 1. janvāra, pat 30. jūnija, kad vairākumā ES valstu apgrozīsies tikai eiro. Bet vēl 2000. gadā pēkšņi stop! Eiro krišanās apstājās un pret ASV dolāru devās uz augšu. Dolāra kurss kritās. Eksperti strīdējās, vai tas ir īslaicīgs process, vai ilglaicīga tendence. Viens bija nepārprotams: dolārs krītas, eiro kāpj uz augšu: eiro krītas – dolārs rāpjas augšup. Un tā tas 2000. gada otrajā pusē atkārtojās vairākkārt. ASV kursa krišanos saistīja ar negatīvām ASV ekonomikas perspektīvām. Bet vienā jaukā dienā viss mainījās. Bez fundamentāla iemesla eiro kurss sāka kristies, lai pēc neilga laika kāptu uz augšu, pazeminot dolāra kursu. Tas nevarēja neskart pasaules valūtas tirgu. Valūtas kursi svārstījās te uz augšu, te uz leju, kaut ko prognozēt bija gandrīz neiespējami. Tie komersanti, kas norēķinājās ar eiro, te ieguva, te zaudēja, tāpat klājās tiem, kas

tradicionāli savu ārējo tirdzniecību balstīja uz dolāriem. Viss notika likumsakarīgi pēc pieprasījuma un piedāvājuma modeļa. Lētais eiro piesaistīja pircējus, atstūma pārdevējus. Sava loma bija procentu likmēm. Augsta procentu likme bija attiecīgi eiro vai dolāra magnētisks pievilšanas spēks. Zema procentu likme banku depozītiem "atrāva" eiro un dolāru no bankām un lika meklēt izdevīgākas noguldījumu vietas. Valūtu spekulanti, kas uzmineja valūtu kursu maiņas virzienu, kļuva stāvus bagāti, neveiksminieki palika bez biksēm. Strauji auga valūtas operāciju riska pakāpe.

Neskatoties uz vairākkārtējiem dziļiem kritumiem, *eiro* nepievilcīgās svārstības izturēja 2000. gadu. Prognozētāji atturas pareģot eiro un USD kursus, valūtas tirgus stāvokli 2001. gadā. Pārbaudes asmens būs 2001. gads.

43.9. Eiro un lats

Retums: savos uzskatos betoncietais Latvijas Bankas prezidents E. Repše uzskatus par eiro un latu radikāli mainīja. No sākuma valdīja eiforija. Latvijas Bankas dižkungi bez nopietna pamata, aprēķina, riska novērtējuma visā nopietnībā paziņoja, ka ar 1999. gadu lata vietā bezskaidras naudas norēķina lietos eiro. Tā bija tukšā pļāpāšana, jo nebija noteikts galvenais: eiro kurss latos. Varēja iet pa vieglāko ceļu: eiro kursu latos noteikt pēc ekiju kursa. Varēja izmantot pāreju uz eiro, lai pēc veselā saprāta koriģētu lata kursu. Eiro uznākšana uz pasaules valūtas skatuves deva LB iespēju īstenot vairākus lata pārkārtošanas variantus.

Pirmais variants. Nogaidīšana. Viss paliek pa vecam. *SDR* grozs saglabā piecu valūtu samērus. Vācijas markas un Francijas franka funkcionēšana arī kā eiro valūtas grozā netiek ņemta vērā.

Otrais variants. Radikālais. Visu *SDR* valūtas groza valūtu pārrēķināšana eiro. Saglabājas samērs 1 SDR = 0,7997 lats. Visi bezskaidras naudas norēķini notiek eiro.

Trešais variants. Eiro ņem virsroku un stājas lata vietā. Saite ar *SDR* tiek pārtraukta. Viens eiro visās *EMU* valstīs ir viens eiro. Eiro svārstības (lata vietā) notiek pret brīvi konvertējamo valūtu, kas neietilpst *EMU*.

Ceturtais variants. Baltijas variants. Speciāls mehānisms, veicot vairākus pakāpienus, vispirms veido vienotu Baltijas valūtu, kas vēlāk pārtop eiro. Šo variantu īstenošana neprasa Latvijas uzņemšanu Eiropas Savienībā. Un tomēr ir viens liels bet... Vai EMU ir gatava uzņemt savā saimē valūtu, kas pārstāv valsti, kas nav Savienības dalībvalsts, kaut vai asociētais loceklis, ar mazākām garantijām un drošības pakāpi. Šaubas ir lielas!

LB prezidents maina nostāju. Latvija ārējā tirdzniecībā izmanto norēķiniem vairāk par 16 valūtām; no tām eksportā izmanto tikai 5 valstu valūtas, kas lieto eiro. To īpatsvars 2000. gadā ir ap 25%. USD īpatsvars – ap 50%. Importa norēķinos eiro īpatsvars ir ap 34%, USD – ap 42%.

Krievijas krīze 1998. gada rudenī pavērsa Latvijas eksportu un importu uz ES tirgu un palielināja eiro izmantošanas īpatsvaru. Dominante bija un palika ASV dolārs. Daudzi uzņēmēji, kas izvērsa eksportu uz ES tirgu, sakarā ar eiro kursa krišanos cieta nopietnus zaudējumus. Viens piemērs: uzņēmums "Rīgas tilti" par tiltu pāri Gaujai, ko apmaksāja "Phare" eiro naudas vienībās, zaudēja ap 100 tūkstošu latu. Veidojas visai nepievilcīgs valūtu kamols. Eksportētāji, saņemot samaksu eiro, bija nepārprotami zaudētāji ar svārstīgu zaudējumu lielumu. Tā 1999. gada janvāra beigās lata kurss pret 1 eiro bija 0,657, gada beigās – 0,588 (kritums 9%), 2000. gada aprīļa beigās – 0,555 (kritums salīdzinājumā ar janvāra beigām 16%), jūnijā lata kurss pret eiro – Ls 0,567 (kāpums salīdzinājumā ar aprīli – 2,2%), novembra beigās zemākais lata kurss pret eiro – Ls 0,525 (salīdzinājumā ar 1999. gada janvāra beigām kritums 2,0%). Vienlaikus ceļas lata kurss pret 1 ASV dolāru. Tā 1999. gada janvāra beigās 1 ASV dolārs maksāja 0,592 latus, jūnija beigās – 0,602 latus, oktobra beigās – 0,577 latus, decembra beigās – 0,569 latus. 2000. gada marta beigās lata kurss pret ASV dolāru līdzinājās 0,596 latiem, augusta beigās – 0,613 latiem, novembra beigās – 0,625 latiem. Lata kursa kāpums no 1999. gada janvāra beigām līdz 2000. gada novembra beigām līdzinājās 5,6%. Vai Latvijas ekonomika no tā ieguva vai zaudēja? Zaudētāji nepārprotami bija importētāji, par importa precēm dolāros bija jāmaksā vairāk latu, bet bez importa Latvija izdzīvot nespēja. Te LB prezidents strauji mainīja savu nostāju. Krasi noraidīja to eksportētāju domas, kas prasīja pāriet uz eiro, lai neciestu zaudējumus no eiro kursa samazināšanās. "Dienas Bizness" pārmeta E. Repšem dogmatismu, nevēlēšanos ievērot jaunos

apstākļus. Šoreiz LB virsvadībai bija taisnība. Sadārdzināts imports dolāros un palētināts imports eiro un tālāk latos novestu pie importa sadārdzināšanās.

Skaitļi runā skaidru valodu. Par eksporta precēm eiro 2000. gadā tika samaksāts ne vairāk kā 20–25%, bet ASV dolāros 47–50%, imports tika apmaksāts eiro – 31–3%, USD – 39–43%. Turklāt ASV dolāra kāpums latos ir gandrīz trīs četras reizes mazāks nekā eiro kritums. Veselais saprāts liek mums nemainīt lata piesaisti *SDR*, proti, viens *SDR* = 0,7997 lati, turklāt apstākļos, kad *SDR* grozā USD īpatsvars ir pieaudzis. Lata aizstāšana ar eiro, iestāšanās *EMU* kļūs iespējama tikai pēc Latvijas kā pilntiesīgas locekles uzņemšanas ES. Šodien svaru kausi nosveras uz ASV dolāra pusi, citām gan brīvi konvertējamām, gan "mīkstām" valūtām proporcijas eksportā ir 4:1, importā – 3:1. Eiro Latvijā ir nākotnes vīzija.

Ko var ieteikt komersantiem, kas par savu eksportpreci saņem eiro?

Pirmkārt, pacietību. Eiro kurss var celties un stāvoklis var izlīdzināties.

Otrkārt, eksportdarījumi jāapdrošina pret valūtas risku. Tas sadārdzinās Latvijas eksportpreces konkurētspēju, bet labāk zaudēt nedaudz nekā iekrist valūtas bedrē ar neparedzamām sekām visai tautsaimniecībai.

43.10. ES paplašināšanās

Paplašināšanās cēloņi. 15 valstu saimes ekonomiskie panākumi rosināja domu paplašināt ES vienotu tirgu, proti, atvērt vārtus investīcijām Eiropā brīvai darbaspēka pārvietošanai, visiem tiem integrācijas pasākumiem, kas kāpinās visas Eiropas ekonomisko efektivitāti. Šiem tīri ekonomiskajiem nosacījumiem ir savs politisks pamats. Vienotas Vācijas izveide nozīmēja ES paplašināšanu, jo bijusī VDR nekavējoties visas Vācijai sastāvā tika iekļauta ES saimē. 1990.–1991. gadā Eiropā pastāvēja nopietnas politiskās pārmaiņas. Sabruka PSRS sociālistiskā impērija, un 1991. gada beigās beidza pastāvēt ļaunuma sakne – kodollielvalsts Padomju Savienība. Beidzās aukstais karš. Mainījās, manāmi pieauga ES loma Eiropā un pasaulē. Trīs valstis – Polija, Čehija un Ungārija – atrada drošu vietu zem NATO valstu atomlietussarga. Pārējās valstis palika bez aizsardzības, un tām visai pievilcīgs bija otrais pīlārs ar aizsardzības un bruņojuma kontroli. Arī pirmais pīlārs viesa cerības uz vispusīgu un daudzšķautņainu sadarbību un palīdzību nosacījumu radīšanai, lai pārvarētu atpalicību.

Cita pēc citas iesniegumus iestājai ES sastāvā iesniedza 13 Eiropas valstis, no tām 10 bija PSRS agrāk pakļauti satelīti. Kipra, Malta, Turcija to darīja sava ekonomiskā stāvokļa dēļ. Malta savu iesniegumu atsauca. Pārējās valstis vadījās gan pēc ekonomiskiem, gan politiskiem apsvērumiem.

ES stāvēja grūtas dilemmas priekšā. 110 miljonu iedzīvotāju centās kļūt par ES pilntiesīgiem locekļiem, paplašinot ES par vienu piekto daļu, bet šo valstu NKP veidoja mazāk par 5% no ES NKP. Tas radītu grūtības resursu sadalē, "iztukšotu" visus palīdzības fondus, rezerves. Radās ES paplašināšanas pretinieki.

Divas kandidātvalstu grupas. Māstrihtas vienošanās 1992. gadā tīri principiāli lēma par ES paplašināšanās vēlamību. 1997. gada 13. decembrī ES 15 valstis uzlika punktu virs i: nolēma atvērt Savienību jaunām Austrumeiropas valstīm (Luksemburgas vienošanās). Sākotnēji valstis kandidātes, kas bija kļuvušas par ES asociētiem locekļiem, dalīja divās grupās: pirmā grupa – ar augstāku attīstības tempu (Polija, Čehija, Ungārija, Slovēnija, Igaunija, Kipra). Ar šīm valstīm bija nolemts sākt iestāšanās sarunas paātrinātā tempā. Pārējās valstis veidoja otro grupu (Bulgārija, Latvija, Lietuva, Rumānija, Slovākija, Turcija). Šis dalījums radīja pretrunas starp šo valstu grupām un to atbalstītājiem. Sekoja nemitīgas sarunas, kur katra valsts mēģināja ES pārliecināt, ka tā ir gatava sarunām par iestāšanos.

Eiropas vienošanās. Lai sekmētu paplašināšanās procesu, kā jau minēts, ES ar 11 kandidātvalstīm (bez Turcijas) noslēdza asociatīvu līgumu. Šī līguma saturs aptvēra: *pirmkārt,* politisko dialogu; *otrkārt,* brīvo tirdzniecību un pārvietošanās brīvību; *treškārt,* ekonomisko sadarbību; *ceturtkārt,* finansu sadarbību; *piektkārt,* kultūras sadarbību; *sestkārt,* ekonomisko palīdzību, balstoties uz speciālā palīdzības fonda "PHARE" resursiem.

1997. gada jūlijā EK iesniedza Eiropas parlamentam dokumentu "Agenda 2000" – būtībā perspektīvu programmu, kas apraksta tās prasības, kas jāizpilda kandidātvalstīm, lai nākotnē kļūtu par pilntiesīgām ES dalībvalstīm.

Ar lielu entuziasmu potenciālie ES locekļi ķērās pie darba. Valdīja noteikts sāncensības gars. Pakāpeniski izzuda starpība starp divām valstu grupām un to iestāšanās termiņiem. ES paplašināšanai bija jānotiek pa etapiem ar ātrumu, kas pieņemams katrai valstij atkarībā no to gatavības pakāpes. Mērķis bija skaidrāks par skaidru: kas pirmais brauc, tas pirmais maļ. Process bija divpusējs: kandidātvalstīm bija jāsakārto savas dzīves jomas atbilstoši ES neatliekamām prasībām; 15 valstu savienībai bija jānobriest, lai savā saimē līdzvērtīgi uzņemtu tik lielu valstu baru ar mazu pieredzi tirgus ekonomikas attīstībā un bez pieredzes starpvalstu integrācijas jomā. Kandidātvalstīs, izņemot Kipru, spēcīgas gan psiholoģiski, gan pēc ieraduma spēka bija komandekonomikas atliekas. Radās jauni pretrunu mezgli. Lielvalstis ES veterāni gribēja saglabāt tādu balsošanas un lēmumu pieņemšanas mehānismu, kas nodrošinātu tiem Savienībā noteicošo lomu. Demokrātiski principi prasīja, lai lēmumi tiktu pieņemti ar mazo, vājāko valstu līdzdalību un piekrišanu. Problēma bija jāatrisina Nicas samitā.

Nicas samits. 2000. gada nogalē Nica uzņēma 15 valstu valdošo virsotni. Bija jāizlemj virkne ES iekšējās dzīves jautājumu un visupirms jautājums par balsu skaitu vadošos orgānos, ja 15 valstu savienība pārtaps par 27 valstu savienību. Bija gaidāma sīva cīņa par to, kas nākotnē ES spēlēs pirmo vijoli. Katra delegācija atbrauca uz Nicu ar savu "sarkano līniju", ar iespējamo kompromisu, par kuru tālāk – ne soli. Tas ārkārtīgi sarežģīja sarunas, jo tās noritēju bīstami tuvu šai līnijai. Virsvadību centās sagrābt Vācija, valsts ar vislielāko iedzīvotāju skaitu. Tā uzstājīgi pretendēja uz vislielāko balsu skaitu ES pārvaldes orgānos. Francija nevēlējās atpalikt no Vācijas un nemitīgi bremzēja Vācijas centienus. Angļu diplomātija smalkiem gājieniem centās noturēties reiz iekarotās pozīcijās un prasīja sev sevišķu labvēlību kā valsts, kas neiekļāvās monetārā ūnijā. Spānija labprāt sevi redzētu pēc balsu skaita vadošā grupā. Citas vidējās un mazākās valstis cīnījās par stāvokļa saglabāšanu un nebūt nevēlējās balsis, komisāru amatus atdot jaunienācējiem.

Īpašs strīda ābols bija balsu skaits kandidātvalstīm. Katrai no tām bija savi aizgādņi; savs spēcīgs lobijs. Kad Itālijas prezidents uzsvēra, ka kandidātvalstīm balsu skaita ziņā darīts pāri, Francijas prezidents lepni ar it kā likumīgām tiesībām uz pārākumu atbildēja: "Nianse. Pamatoti, ka vecajām dalībvalstīm, kas ir tik daudz devušas, ir vairāk balsu nekā tām, kas ir jaunas un sagādās problēmas." Diskusiju gaitā bija skaidri redzams, ka Zviedrija, Dānija un Somija arvien no jauna un jauna aizstāvēja Lietuvu un ik brīdi prasīja tai lielāku balsu skaitu. Samita dalībniekiem bija skaidrs: vienošanās jāpanāk, ES jāreformē, būtībā jāpieņem jauna konstitūcija 27 valstu saimei, jāīsteno ES institucionālā reforma, pretējā gadījumā ES paplašināšana būs jāatliek uz daudziem gadiem, tiks sagrauts ES prestižs, dogmatisma ūpis ieliks ES novecojušajos rāmjos, neļaus tai raiti attīstīties. Beidzot pēc ilgākā ES samita, piecām sūrām diskusiju dienām, apstākļi prasīja pieņemt lēmumus, kas, iespējams, darbosies 50 gadu.

Pēc 18 stundu nepārtraukta darba vienošanās tika panākta. Galvenajā punktā, balsu sadalīšanā, spēku sadalījums izskatījās šādi.

43.3. tabula

Spēku sadalījums nākotnes ES[1]

Valsts	Balsis padomē	ES deputāti Eiroparlamentā	Iedzīvotāju skaits (miljonos)	Iedzīvotāji, % no ES iedzīvotāju kopējā skaita
Vācija	29	99	82,16	17,1
Lielbritānija	29	72	59,62	12,4
Francija	29	72	58,74	12,2
Itālija	29	72	57,68	12,0
Spānija	27	50	39,14	8,2
Polija	27	50	38,65	8,0
Rumānija	15	33	22,45	4,7
Nīderlande	13	25	15,86	3,3
Grieķija	12	22	10,54	2,2
Čehija	12	20	10,27	2,1
Beļģija	12	22	10,24	2,1
Ungārija	12	20	10,04	2,1
Portugāle	12	22	9,99	2,1
Zviedrija	10	18	8,86	1,8
Bulgārija	10	17	8,19	1,7
Austrija	10	17	8,09	1,7
Slovākija	7	13	5,39	1,1
Dānija	7	13	5,33	1,1
Somija	7	13	5,17	1,1
Īrija	7	12	3,77	0,8
Lietuva	7	12	3,69	0,8
Latvija	**4**	**8**	**2,42**	**0,5**
Slovēnija	4	7	1,98	0,4
Igaunija	4	6	1,44	0,3
Kipra	4	6	0,75	0,2
Luksemburga	4	6	0,43	0,1
Malta	3	5	0,38	0,1
Kopā	**342**	**732**	**481,7**	**100**
Kvalificētais vairākums	258			
Bloķējošais mazākums	89			

Lai saprastu kompromisa būtību, lielvalstu piekāpšanos, salīdzināsim šo tabulu ar vienu no tabulām, kas tika apspriesta diskusiju gaitā un no kuras kādas dienas lielvalstis negribēja atkāpties.

[1] Diena, 2000. g. 12. decembrī.

43.4. tabula

Ietekme ES[*1]

Eiropas Komisijā:

Tagad: 5 valstīm – pa 2 komisāriem,
10 valstīm – pa 1 komisāram.

Nicas reforma:

2005.–2010. gads
15 pašreizējām dalībvalstīm – pa 1 komisāram,
x jaunajām dalībvalstīm – pa 1 komisāram.

Pēc paplašināšanās līdz 27 dalībvalstīm – komisāru rotācija.

ES Padomē un Eiroparlamentā:

Valsts	ES Padomē		Eiropas Parlamentā	
	Tagad	Pēc Nicas	Tagad	Pēc Nicas
Vācija	10	30	99	99
Lielbritānija	10	30	87	74
Francija	10	30	87	74
Itālija	10	30	87	74
Spānija	8	28	64	52
Polija	–	28	–	52
Rumānija	–	13	–	35
Nīderlande	5	12	31	25
Grieķija	5	11	25	20
Čehija	–	11	–	20
Beļģija	5	11	25	20
Ungārija	–	11	–	20
Portugāle	5	11	25	20
Zviedrija	4	9	22	18
Bulgārija	–	9	–	17
Austrija	4	9	21	17
Slovākija	–	7	–	13
Dānija	3	7	16	13
Somija	3	7	16	13
Īrija	3	7	15	12
Lietuva	–	5	–	12
Latvija	–	4	–	8
Slovēnija	–	4	–	7
Igaunija	–	4	–	6
Kipra	–	3	–	6
Luksemburga	–	3	6	6
Malta	–	3	–	5
Kopā	**87**	**337**	**626**	**738**

Balsu skaits nebija vienīgais strīda objekts. Kad sākt uzņemt ES saimē? Šajā jautājumā Francija, Vācija, Anglija nebija vienisprātis. Beidzot pieņēma radikālāku variantu – kandidātvalstis, kas būs gatavas uzņemšanai 2002. gada nogalē, varētu kļūt par pilntiesīgām ES dalībvalstīm, sākot ar 2003. gadu. Pieredzes bagātie skeptiķi min 2004. gadu, virkne reālistiski domājošu speciālistu pat uzskata,

[*] Kompromisa priekšlikumi 10.12.00.

[1] Diena, 2000. g. 11. decembrī.

ka pirmie celmlauži kļūs par ES – 27 locekļiem, visticamāk, 2006. gadā. Citiem vārdiem, nobriešanas laiks vērtējams piecgades garumā.

Nicas samits krietni paplašinājis to jautājumu loku, ko var pieņemt ar kvalificētu vairākumu bez veto tiesībām.

Kvalificētā vairākuma princips (KVP) ir mazākuma piekāpšanās vairākumam, kas atbilst demokrātijas jēgai. Paveras plašākas iespējas kompromisiem, ko KVP varēs piemērot, risinot pilsoņu tiesību problēmu, jautājumus par intelektuālo īpašumu, sadarbību ar trešām valstīm utt. Ne vienmēr samita dalībniekiem izdevās vienoties. Vienošanās nav panākta tādās principiāli nozīmīgās sfērās kā sociālā politika, nodokļu politika, imigrācijas jautājumi, nostāja pret patvēruma meklētājiem, darba tirgus problēma. Nopietns strīds izcēlās jautājumā par darbošanās brīvību jaunu valstu pilsoņiem ES plašajā tirgū. Visupirms radās divi pretēji viedokļi. Vieni apgalvoja, ka sāksies liela tautu staigāšana, jauno valstu darba ņēmēji ar zemāku apmaksas līmeni, mazākām sociālām garantijām steidzīgi pametīs savu dzimto zemi, lai komfortablāk strādātu un dzīvotu kādā no vecajām ES valstīm. Citi iebilda, ka valodas barjera, ieradums, tautas ģenētiskās saknes, kultūras mantojums, mentalitāte liks meklēt darbu citās ES valstīs tikai nelielam pilsoņu skaitam. Pirmā viedokļa piekritēji (Vācija) ierosināja jaunajām ES valstīm noteikt septiņu gadu pārejas periodu, kamēr tām būs atļauts brīvi izvēlēties zemi, kuras tirgū tās varēs brīvi pārdot vai iznomāt savu darbaspēku.

Lai līdzsvarotu balsu varu, ES Padome ierosināja divkāršu balsu varas principu. Līdz šim bija tā: Vācija, Francija, Lielbritānija un Spānija aptvēra 80% ES pilsoņu, taču ES Padomē tām bija 48 balsis. Paplašinoties ES, situācija būtiski mainīsies. Balsu varai jāmainās. Izvirzījās divi varianti. Pēc pirmā varianta varu deva balsu vairākums. Pēc otrā varianta lēmumu, likumu pieņemšanā pēc KVP bija jāsakrīt balsu vairākumam un dalībvalstu iedzīvotāju vairākumam – (74,6%) **dubulta** vairākuma principa ievērošana.

Nicas samitā labus panākumus guva Francija. *Pirmkārt,* tā balsu skaitā neatpalika no Vācijas. *Otrkārt,* panāca pilnbalsojumu ar veto tiesībām jautājumā par video un audio produkciju, tā sargājoties no ASV mazkvalificētiem popkultūras plūdiem.

Pieņemta Eiropas Savienības Pamattiesību harta, kuras galvenais saturs ir cilvēku tiesības visās jomās. Hartas uzdevums – morāli un ētiski stiprināt plašo ES, sargāt katra cilvēka cieņu, godu, kultūru, nacionālo identitāti, mentalitāti, uzskatu viedokļu brīvību.

Nicas samita vērtējums. Otrajā dienā pēc līguma noslēgšanas varēja lasīt un dzirdēt diametrāli atšķirīgus samita vērtējumus. Mazo kandidātvalstu pārstāvji samita lēmumus cildināja, jo ceļš uz ES bija atvērts. Visām 12 kandidātvalstīm bija vienādas tiesības, turpinājās sarunas par visām uzņemšanas iedaļām. Kas pirmais sekmīgi pabeigs iestāšanās sarunas, tas būs arī pirmais kandidāts, ko uzņems ES. Bija arī pretējs viedoklis: samita lēmumi vājina vecās dalībvalstis, ES ekonomisko kodolu un balstu. Spēcīgākais arguments bija kandidātvalstu zemā ekonomiskā efektivitāte, kas pazemināt ES resursu atdevi.

Nicas samits savu jāvārdu ir teicis. Tagad jāsargā un jāattīsta tas pozitīvais, ko tas ir devis. Sākas ceļš no ES–15 uz ES–27. Novēlēsim ES grūtajam ceļam veiksmi.

43.11. Eiropas Savienība un Baltijas vienotais tirgus

Mazā integrācija. Šodien, lasot mūsu presi, brīžiem rodas iespaids: Baltijas valstu iestāšanās ES vairāk saistās ar diviem pēdējiem Māstrihtas vienošanās pīlāriem nekā ar pirmo. Sakarā ar to, ka Igaunijai, Latvijai, Lietuvai iestāties Ziemeļatlantijas paktā būs grūtības sakarā ar Krievijas krasi negatīvo nostāju, drošības apsvērumus, ieejot Eiropā, Baltijas valstis saista ar citām Eiropas organizācijām, pirmām kārtām ar ES. Par šo ceļu jau sāka domāt 1991. gadā līdz ar reālās patstāvības atgūšanu. Dažāda rakstura ekonomiski līgumi sasaistīja Baltijas valstis ar ES. Nozīmīgākie bija brīvi tirdzniecības līgumi ar ES un Baltijas trijotnes ciešākas saites ar ES kā Eiropas Savienības asociētiem locekļiem. ES dzīvojamā istabā ne Latvija, ne tās kaimiņi vēl neiekļuva, bet ES priekštelpa jau tika vispusīgi apgūta. Īpatnība bija tā, ka šos nozīmīgos līgumus autonomi slēdza katra no Baltijas valstīm. Baltijas tirgus kā vienots vesels eksistēja tikai runās, rakstos un sapņos. Brīvās tirdzniecības līgumi, kas vienotā ekonomiskā lokā saslēdza Baltijas draudzīgos kaimiņus, ieskaitot to lauksaimniecību,

radīja tiesisku pamatu, lai stātos pie Baltijas vienota tirgus veidošanas. Mazā integrācija kā solis uz lielo integrāciju.

Latvijas Asociācijas līgums ar ES. Asociācijas līgums vērtējams no perspektīvas viedokļa. Tas ievada un nosaka veselu sadarbības procesu. Galamērķis ir skaidri noteikts: Latvijas Republikas kā pilntiesīga locekļa uzņemšana Eiropas Savienībā. Kad tas notiks, precīzi nav prognozējams. Arī Latvijai vēl ekonomiski jānobriest; jāuzlabo savi rādītāji. Latvijas iedzīvotājus varētu gaidīt arī referendums.

Asociācijas līgums parasti ietver šādas sadaļas:

1) brīva preču kustība;
2) brīva darbaspēka kustība; vienots uzņēmējdarbības režīms arī pakalpojumu sniegšanā;
3) pasākumi, kas vieno maksājumus, naudas līdzekļu plūsmas, konkurenci un citus ekonomiskus nosacījumus;
4) ciešāka sadarbība dažādās sfērās: ekonomikā, finansēs, kultūras jomā.

Asociācijas līgumi ir efektīvi tad, ja tie sekmē ekonomikas strukturālas izmaiņas. Līgumi to var veicināt gan tieši, gan netieši. Tieša veicināšana nozīmē atvērt tirgus un tādējādi ļaut jaunajām, konkurētspējīgām precēm nonākt tajos. Turpretī netiešā veicināšana nozīmē ar attiecīgu likumu un politiskās stabilitātes atbalstīšanu sekmēt investīciju ieplūšanu. Tirgu atvēršana un finansiāla palīdzība veicina kapitāla un ārzemju valūtas ieplūšanu.

Pretrunas. Ciešās savstarpējās saites, asociācijas līgumi ar ES ir Baltijas vienotā jeb koptirgus veidošanās labs pamats. Vienlaikus ir reālas pretrunas, neviennozīmīgi izvērtētas nacionālas ekonomiskās intereses, mazi cinīši, kas vezumam pat neļauj iekustēties. Latvijas un Igaunijas reņģu karš, kas brīžiem draud uzliesmot no jauna. Vēl neatklātas naftas atradnes Baltijas jūras ekonomiskajā zonā veido nopietnu pretrunu pamatu, kaut arī strīds atgādina cīņu par nenomedīta lāča ādas sadali. Politiskas kaislības, kas virmo ap šādām un citām līdzīga rakstura pretrunām, Baltijas tirgu realitātei netuvina.

Ideja. Baltijas vienotā tirgus ideja savu aktualitāti nezaudē. Baltijas valstu starpā nav vajadzīgas starpvalstu robežas ar divkāršu robežlīniju un muitas kontroli. Šīs liekās robežu procedūras atrauj līdzekļus un spēkus no Baltijas ārējo robežu sargāšanas, kas nākotnē kļūs par Eiropas Savienības ārējo robežu, kas patiešām jāsargā kā acuraugs.

Vienotam Baltijas tirgum būs vēl daudz citu pozitīvu aspektu. Veiksmīga sadarbība turpmāk varētu izvērsties enerģētikas jomā. Ignalinas atomelektrostacijas slēgšana nākotnē, ekoloģijas problēmas sakarā ar Igaunijas degakmeni varētu likt meklēt izeju visai Baltijai uz integrācijas pamatiem. Saskaņota rīcība eksportprodukcijas ražošanas jomā varētu sekmēt Baltijas rūpniecības nostiprināšanu svešās zemēs. Nozīmīgu impulsu varētu saņemt Latvijas–Lietuvas, Lietuvas–Igaunijas, Igaunijas–Latvijas un pat Baltijas trejvalstu kopuzņēmumu dibināšana.

Baltijas kopējais tirgus būtu visai svētīgs Rietumu–Austrumu tranzītkoridoriem bez robežu un muitu barjerām. "Via Baltica" ir ne tikai drošs sapnis ar vilinošu perspektīvu, bet arī ekonomiskā transportrealitāte Baltijas iecirknī ar iespēju pelnīt naudu katrai no Baltijas valstīm. "Via Baltica" ir ne tikai tranzītartērija, bet varens tautsaimniecisks komplekss ar sazarotu infrastruktūru. Šāda kompleksa veidošanai tieši noderīgs vienotais Baltijas tirgus ar preču, darbaspēka un finansu līdzekļu brīvu kustību.

Baltijas muitas ūnija. Baltijas vienotā tirgus idejas īstenošana saistās visupirms ar Baltijas muitas ūnijas (BMU) izveidi. Vienošanās šajā jomā jau panākta Baltijas valstu premjerministru līmenī. BMU tiesiskā nodrošināšana un praktiskā darbība nozīmētu nākamo būtisko soli reģionālajā integrācijā, kas seko brīvās tirdzniecības telpas izveidei. BMU būtu raksturīgas šādas galvenās iezīmes, *pirmkārt,* tirdzniecības barjeru konsekventa atcelšana; *otrkārt,* vienotas muitas teritorijas izveide; *treškārt,* kopējās ārējās tirdzniecības politikas īstenošana. Šīs BMU galvenās iezīmes prasa konkretizāciju. Latvijas puse piedāvā Baltijas muitas ūnijas funkcionēšanai šādu pasākumu "grozu":

- nodrošināt brīvu preču kustību (atcelt ārpustarifu ierobežojumus);
- harmonizēt stratēģisko preču eksporta–importa kontroli, izveidot Baltijas valstu eksporta–importa kontroles likumus atbilstoši Eiropas Savienības direktīvām;

- realizēt kopēju konkurences politiku un harmonizēt iekšējā tirgus aizsardzības pasākumus (drošības, pretsubsīdiju un antidempinga pasākumi);
- izveidot vienotu Baltijas tranzīta telpu;
- veidot brīvu pakalpojumu tirdzniecību starp Igauniju, Latviju un Lietuvu;
- noteikt kopēju ārējo muitas tarifu;
- izveidot kopēju mehānismu (institūciju) ārējās tirdzniecības politikas realizēšanai (pēc vienotu muitas tarifu saskaņošanas precēm, kas tiek ievestas no trešajām valstīm);
- Latvijai, Lietuvai un Igaunijai kopīgi risināt sarunas ar ES, EBTA u.c. valstīm par brīvās tirdzniecības līgumu atkārtotu noslēgšanu;
- risināt sarunas ar PTO sakarā ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tirdzniecības režīmu izmaiņām;
- izveidot vienotu Baltijas valstu muitas teritoriju;
- izveidot muitas nodokļa iekasēšanas pārdales mehānismu.

Baltijas valstis – vienots veselums. Nav ko slēpt – Rietumos atsevišķas Baltijas valstis ne vienmēr uztver atsevišķi, diferencēti. Baltija ir organisks veselums. Lai tirgus mehānismi visupirms nobriest un noslīpējas šī kopējā tirgus ietvaros. Pastiprināsies svētīga konkurence. Ekonomiskā atlase atsijās tos, kas nespēs pildīt tirgus prasības; spēkā pieņemsies tie, kas saimnieko efektīvi. Tiks saņemts pamatīgs rūdījums, lai nākotnē sekmīgi strādātu ES plašajā saimē.

Konkurenti. Vienoto veselumu pamatīgi ārda postošā konkurence. Starp Baltijas valstīm nav kaut cik vērā ņemama starpvalstu darba dalīšana. Eksportpreces ir kopējas: koksne (koksnes izstrādājumi), lauksaimnieciska produkcija un viss. Pārējās eksportpreces pasaules tirgū ir nenozīmīgs lielums. Toties Baltijas tirgus ietvaros konkurējošo preču klāsts ir daudzpusīgs, cīņa sīva, problēma "būt vai nebūt" satrauc ne tikai Hamletu, bet daudzus jo daudzus komersantus katrā no Baltijas valstīm. Runa ir par relatīvi sīku komercdarbību, bet izdzīvot grib katrs. Vienam otram ekonomiski neaizsargātam komersantam brīvā tirdzniecība, ko tik čakli cildina, ir kā skabarga acī. Baltijas valstu savstarpējā konkurencē "sitienu visvājāk tur" Latvija. Lai runā objektīvi skaitļi:

43.5. tabula

Preču eksports 2000. gadā (Ls tūkst.)[1]

	Eksports	Saldo
No Latvijas uz Igauniju	600076	–60453
No Igaunijas uz Latviju	120529	
No Latvijas uz Lietuvu	85749	–60697
No Lietuvas uz Latviju	146446	

43.5. tabulas aina nebūt nav balzams ekonomisko politiķu dvēselei. Igaunijas un Lietuvas eksports par 115,5 milj. latu pārsniedz Latvijas eksportu uz šīm valstīm. Mēs pastāvīgi zaudējam konkurences cīņā ar Baltijas kaimiņzemēm, un to apliecina vērtējums pa nozarēm (sk. 43.6. tab.).

[1] Latvijas statistikas ikmēneša biļetens. – 1/99, 115. lpp.

43.6. tabula

Latvijas ārējās tirdzniecības apgrozījums ar Igauniju un Lietuvu pa preču grupām (Ls milj.)[1]

	Eksports		Imports		Saldo	
	1999. g. I–X	2000. g. I–X	1999. g. I–X	2000. g. I–X	1999. g. I–X	2000. g. I–X
Lietuva						
Lauksaimniecības un pārtikas produkti	11,0	12,4	23,3	32,5	–14,3	–20,1
Minerālu produkti	3,4	4,8	21,8	27,0	–18,4	–22,2
Ķīmiskās rūpniecības preces, plastmasas	18,7	18,0	16,2	16,0	2,5	2,0
Vieglās rūpniecības produkcija	7,6	6,2	4,7	5,1	2,9	1,1
Metāli un to izstrādājumi	4,5	5,1	5,1	9,2	–0,6	–4,1
Mašīnas un mehānismi, transportlīdzekļi	5,9	9,6	13,4	15,5	–7,5	–5,9
Pārējās rūpniecības preces	12,0	15,3	12,9	12,6	–0,9	+3,0
Kopā	**63,1**	**71,7**	**99,4**	**117,9**	**–36,3**	**–46,2**
Igaunija						
Lauksaimniecības un pārtikas produkti	6,9	6,8	14,8	16,7	–7,9	–9,9
Minerālu produkti	1,6	4,6	9,0	12,6	–7,4	–8,0
Ķīmiskās rūpniecības preces, plastmasas	9,8	12,8	16,8	15,8	–7,0	–3,0
Vieglās rūpniecības produkcija	3,3	4,0	5,9	6,9	–2,6	–2,9
Metāli un to izstrādājumi	3,0	3,3	10,0	10,3	–7,0	–7,0
Mašīnas un mehānismi, transportlīdzekļi	4,0	4,9	21,1	21,3	–17,1	–16,4
Pārējās preces	9,1	14,7	12,7	14,5	–3,6	0,2
Kopā	**37,7**	**51,1**	**90,3**	**98,3**		**–47,0**

Ārējās tirdzniecības negatīvais saldo nepārprotami pieaug: 1998. g. – Ls 39,4 milj., 1999. g. – Ls 50,4 milj., 2000. g. (prognoze) ap – Ls 56 milj. Tirdzniecībā ar Igauniju 1999. gadā negatīvais saldo samazinājās; pēc prognozes šī Latvijai labvēlīgā tendence turpināsies arī 2000. gadā. Tomēr gala rezultāts mūs maz iepriecina: gaidāms, ka Latvijas eksporta–importa saldo ar Baltijas kaimiņvalstīm 2000. gadā sasniegs ne mazāk kā mīnus Ls 100 milj. Tā Latvija palīdzes Lietuvai un Igaunijai kāpināt savu IKP.

Kā pāriet uz vienotu valūtu? Konkurences saasināšanās Baltijas valstīs veicina saimniekošanas nosacījumu, tostarp arī nacionālās valūtas kursu tuvināšanos. Jāievēro tirgus aksioma: augsts kurss sadārdzina eksportu un plaši atver vārtus lētam importam, zems nosaka tieši pretēju cēloņsakarību. Baltijas kopējais tirgus nedrīkst kļūt par valstu ekonomisko interešu konfliktu avotu. Tieši otrādi: šīs intereses ir jāharmonizē. Tas prasa pakāpeniski izlīdzināt nacionālo valūtu salīdzinošo pirktspēju, kas atkarīga no vairākiem faktoriem, arī no valūtas kursa. Ideālā variantā krona, lits un lats piesaistāmi vienādā proporcijā vienai spēcīgai un stabilai valūtai, no 2002. gada tāda varētu būt eiro. Arī šāds solis būtu reāla sagatavošanās iestājai Eiropas Savienībā.

Jārīkojas, ievērojot perspektīvu. Igauņu krona gribot negribot būs jāatdala no Vācijas markas, jo tādas vienkārši vairs nebūs. Problemātisks ir *SDR* liktenis. Trīs *SDR* groza valūtas – marka, franks un mārciņa – nākotnē beigs eksistēt. (Domāju, ka Lielbritānija ciešākas integrācijas vārdā galu galā upurēs savu mārciņu un pieņems eiro). Ja jaunais *SDR* grozs sastāvēs no dolāra, jenas un eiro, tad būtiski mainīsies dolāra un jenas īpatsvars. Lata piesaiste šādam *SDR* var izrādīties nelietderīga. Iestāšanās Eiropas Savienībā perspektīvā nozīmē arī pievienošanos ES vienotai valūtai. Tāpēc,

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, R.: 2000. g. jūnijs, 30. lpp. Latvijas statistikas ikmēneša biļetens, 6/2000, 126.–129. lpp.

izveidojot Baltijas kopējo tirgu, jāapsver iespēja laikus piesaistīt kronu, litu un latu nākotnes valūtai eiro.

Strīda āboli. Nopietnas domstarpības un asus strīdus izraisīs vismaz divi kardināli jautājumi. *Pirmkārt,* kādam jābūt nacionālo valūtu kursam pret eiro – vienotam vai katrai valūtai savam. *Otrkārt,* mainīt vai nemainīt pastāvošos kursus līdz iestāšanās ES un *EMU.* Neapšaubāmi, pāreja uz vienotu kursu pret eiro katrai Baltijas valstij būtiski grozīs līdzšinējos eksporta un importa nosacījumus. Importa cenu pieaugums valūtas kursa maiņas dēļ radīs vispārēju cenu kāpumu ar grūti prognozējamām sekām. Vienlaikus augstākas importa preču cenas palīdz pašmāju uzņēmējiem konkurences cīņā pret ārējiem sāncenšiem, sekmē darba vietu saglabāšanu. Eksporta jomā veidojas labvēlīgāki nosacījumi cenu konkurencē.

Importa cenu pazemināšana turpretī spēj galīgi izputināt nacionālo ražošanu, palielināt bezdarbu, ierobežot eksportu un atbaidīt ārzemju investorus. Citiem vārdiem, ir par ko pastrīdēties pirms kronu, litu un latu "piekalšanas" eiro. Abstrakti ideāls valūtu attiecību variants ne vienmēr atbilst konkrētas valsts ekonomiskajām interesēm. Valūtas kursa maiņa neizbēgami iespaidos Baltijas valstu budžeta ieņēmumus un sociālās aprūpes iespējas.

Kā izlīdzināt Baltijas valstu valūtas salīdzinošo pirktspēju? Baltijas valstu valūtas kursa pret eiro 1999. gada marta nogales attiecības: 1 eiro = 15,6466 EEK = 4,4164 LTL = 0,6382 LVL. Vienlaikus atzīmēsim, ka 1 eiro ir visai tuvs USD (1 USD = 0,9168 eiro). 2000. gada 24. un 25. augustā eiro kurss jau bija cits: 1 eiro = 15,646640 EEK = 3,6008 LTL = 0,54684 LVL.

Baltijas valūtu kursu starpība ir ievērojama. Bet tas nav galvenais. Kā jau teicu, konkurences nosacījumu vienādošanai Baltijas kopējā tirgū svarīgi ir tuvināt kronas, lita un lata salīdzinošo pirktspēju.

Salīdzinošā pirktspēja. Valūtas paritāte. Vispirms jāpievēršas pirktspējas paritātei, kas rāda, cik daudz būtu jāsamaksā konkrētas valsts valūtas vienību, lai nopirktu vienādu preču grozu (pilnīgi identiskus ražojumus un pakalpojumus). Mūsu rīcībā ir starptautiski aprēķini par 1993. gadu, ko papildinājusi LR Valsts statistikas komiteja par 1994. gadu. Kā jau minēts, salīdzinājumi izdarīti attiecībā pret Austrijas šiliņu. Ievērojot cenu līmeņa starpību un oficiālo valūtas kursu, iegūstam šādu pirktspējas paritāti: identiskais preču daudzums, kas 1994. gadā Austrijā maksāja 1 šiliņu, Igaunijā prasīja 0,383 kronas, Lietuvā – 0,086 litus, Latvijā – 0,017 latus. Ekonomiski attīstītās valstīs nacionālo valūtu maiņas kursi ir visai tuvi pirktspējas paritātes līmenim. Citu ainu vērojam valstīs ar zemāku ekonomikas attīstības pakāpi. Šeit vietējo valūtu maiņas kursi pret brīvi konvertējamu valūtu ir krietni zemāki par pirktspējas paritāti. Tas attiecas arī uz Baltijas valstīm. Tātad šo valstu nacionālo valūtu salīdzinošā pirktspēja ir augstāka nekā pirktspējas paritāte. 1994. gada pārsniegums latam bija 1,940, kronai – 2,968, litam – 4,297 reizes. Tas jāievēro, pārkārtojot valūtu attiecības Baltijas kopējā tirgū. Protams, kopš 1994. gada kronas, lita un lata salīdzinošā pirktspējā notikušas vērā ņemamas pārmaiņas. Baltijas valstīs inflācijas dēļ augušas cenas, turklāt nevienmērīgi. 1997. gadā krities lata kurss pret USD. Starpība starp kronas, lita un lata valūtas kursu un pirktspējas paritāti ir samazinājusies. Iespējams, ka Igaunijas, Lietuvas un Latvijas nacionālās naudas salīdzinošā pirktspēja tuvinājusies. Šīs tēzes apstiprināšana prasa virssarežģītus pasākumus. Jāvienādo algas (vienāds darbs – vienāda samaksa eiro). Jāizveido vienota nodokļu sistēma, sociālā aprūpe, t. sk. vienota pensiju noteikšana, vienota veselības aizsardzības sistēma, bezmaksas zāļu piešķiršana. Tas būtu starpvalstu eksperiments tuvu fantastikai, ko neviena valstu grupu vēl nekad nav veikusi. Beniluksa valstu trijotne tālāk par muitas ūniju un brīvu cilvēku plūsmu nav tikusi. Vienīgais piemērs divu valstu patiesi vienotai naudas vienības pirktspējai ir Beļģijas un Luksemburgas franks. Tomēr mazticams ir apstāklis, ka abās valstīs absolūti vienāds ir darba ražīgais spēks. Tieši dažāda ekonomiskā efektivitāte nedod iespēju nolīdzināt vienotas Vācijas markas pirktspēju. Pretruna starp "vesi" un "osi" tieši slēpjas DEM atšķirīgā pirktspējā un darba algas starpībā. Vienāda nauda ar vienādu pirktspēju ir attālas nākotnes problēma.

Pēc viena no konkurences nosacījumu izlīdzināšanas scenārija variantiem Baltijas kopējā tirgū nacionālo valūtu kursi būtu saskaņoti jākoriģē trijos posmos. Tā ir mazo soļu taktika (pazīstama angļu valodā "step by step"), kas ļaus uzņēmējiem pakāpeniski adaptēties jaunajos tirgus nosacījumos. Ja kronas, lita un lata salīdzinošā pirktspēja izlīdzināsies, vienkāršāk būs īstenot šo valūtu piesaisti eiro.

Kāds teiks, ka tas viss ir utopija, fantastika, kas ignorē Baltijas valstu tautsaimniecības sūrās realitātes. Iespējams! Problēmas būtība slēpjas valstu atšķirīgajās interesēs. Bet par šo valstu nacionālo valūtu

nākotni, ievērojot Baltijas kopējā tirgus veidošanās perspektīvu un loloto iestāšanos Eiropas Savienībā, jādomā un jādiskutē jau šodien. Pienāks laiks, un Baltijas valstīm kopā ar pārējo Eiropu būs vienota valūta eiro.

43.12. Katram jāizdara sava izvēle

Masu informācijas līdzekļi visai vienpusīgi informē Latvijas pilsoņus par perspektīvām, LR kļūstot par ES pilntiesīgu locekli. "Ieiešana Eiropā" tiek galvenokārt raksturota kā nozīmīgs politisks solis, arī kā aizsardzības pasākums. Centrālā problēma – principiāli jauna ekonomiska gaisotne, sociāli ekonomisko attiecību sistēma – netiek akcentēta.

Referendumā katram balsstiesīgam pilsonim būs jāsaka savs nepārprotams "jā" vai "nē". Neviens negribēs demokrātijas apstākļos pirkt kaķi maisā. Katram jāzina viss argumentu klāsts gan "par", gan "pret". Bez piespiešanas, draudiem, politiskās šantāžas.

Ceļš uz ES nebūt nav rozēm klāts. Daudzus satrauc Latvijas lauksaimniecības liktenis. Tiek pat jautāts, vai ES sastāvā Latvijai vispār vajadzīga sava lauksaimniecība? Vai ir pieņemama situācija, ka virkne Latvijai liktenīgu lēmumu pieņems nevis Rīgā, bet Briselē? Kā savienojas virsnacionālais ar nacionālo? No kādas suverenitātes daļas nāksies atteikties kopējās interesēs?

Lai sagatavotos iestājai ES, jāveic grandiozs darbs. Jānomaina, jāpārkārto, jāpieņem no jauna ap 1300 tiesisku aktu.

Tūkstošiem pagātnes "GOST" un "SOT" jānodod arhīvā, jābeidz pēc tiem ražot. To vietā jāpārņem, jāievieš, jāapgūst milzīgs skaits ES apstiprinātu standartu, kvalitātes kritēriju. Bez tiem Latvijas precēm ieeja ES tirgū būs slēgta.

Par to, ka problēmas ir ekstrasarežģītas un cilvēku nostāja ir atšķirīga, liecina referenduma rezultāti Norvēģijā. Valdība aizrautīgi propagandēja "par", iedzīvotāju vairākums divas reizes nobalsoja "pret". Dānijā līdzīgā situācijā pirmais balsojums bija ar negatīvu rezultātu un tikai atkārtotajā referendumā pēc izvērsta izskaidrošanas darba ES piekritēji savāca vairākumu.

Šodien Turcija lūgtin lūdzas, lai to uzņem ES, bet liliputvalsts Lihtenšteina lepni paziņo, ka tai ar ES nav pa ceļam. Eiropa nemaz nav tik viendabīga, kā tas dažiem liekas. Eksistē taču arī otrais integratīvais veidojums – Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija, kur ietilpst Norvēģija, Šveice, Islande, Lihtenšteina. Kas vieniem liekas gaužām pievilcīgs, citiem ir nepieņemams.

Nepieciešamība Latvijai iestāties ES ir vispusīgi jānopamato. Jāizceļ bagāto plusu klāsts, neaizmirstot pieminēt ari mīnusus. Jāpretstata argumenti, lai vēlāk neviens nevarētu klaigāt: mūs piemānīja, iemānīja ES ar viltus informāciju.

Referendums – tā ir varen liela atbildība. Katrai atbildei – pozitīvai vai negatīvai – jābūt dziļi pārdomātai, argumentu, pārliecības nobriedušam auglim.

Runa ir par Latvijas tautas likteni!

Amsterdamas līgums. Māstrihtas vienošanās ne tikai ievadīja jaunu posmu Eiropas integrācijā, bet arī vienlaikus parādīja, ka ES tālākā attīstība prasa jaunu principiālu pieeju daudzu jautājumu risināšanā. Tā nobrieda nepieciešamība pēc jaunās vienošanās starp ES valstīm. 1997. gada jūnijā Amsterdamā, pārvarot ne mazums sākotnējo pretrunu, sanāca 15 valstu vadītāji un galu galā noslēdza jaunu ES līgumu. Būtiska loma bija tam apstāklim, ka nesenajās parlamenta vēlēšanās Lielbritānijā uzvarēja leiboristi, Francijā sociālisti, tātad kreisi orientēti spēki. Pēc dažu ekspertu vērtējuma, Amsterdamā atšķirībā no Māstrihtas notika ES pagrieziens uz iekšējo problēmu risināšanu. Noslēgtais Stabilizācijas pakts galveno vērību pievērsa bezdarba samazināšanas problēmai, jaunu darbavietu radīšanai. Jāstrādā pie programmas un līdzekļu avotu mobilizācijas, lai praktiski risinātu nodarbinātības problēmu tik plašajā Eiropas telpā.

Lielbritānija un Īrija saglabā robežkontroli. Mēs jau uzsvērām, ka brīva cilvēku kustība no valsts uz valsti ir viens no ES pamatiem. Praktiski tas nozīmē pilnībā atcelt iekšējo pasu un muitas kontroli. Tas ir visnotaļ loģiski, jo ikviens ES dalībvalsts pilsonis ir vienlaikus vienotās ES pilsonis ar attiecīgajām pilsoņtiesībām. Amsterdamā šī vienotā ES pilsonība ar visām no tā izrietošajām

konsekvencēm tika atkārtoti svētīta ar būtisku izņēmumu: Lielbritānijai un Īrijai kā salu valstīm ļauts saglabāt visu iebraucēju pasu kontroli.

Amsterdamas lēmumi prasa ne mazums precizējumu, detaļu konkretizācijas. 15 valstu pārstāvjiem šai jomā vēl ir priekšā plašs darba lauks.

ES paplašināšanās. Latviju visai interesēja asa problēma, vai LR būs to valstu skaitā, ko kā pilntiesīgu locekli uzņems ES saimē 2001.–2003. gadā. Valdības pārstāvji, masu informācijas līdzekļi pirms un tūlīt pēc Amsterdamas tikšanās pamatos orientēja sabiedrību uz to, ka šis jautājums tikšot atrisināts pozitīvi.

Amsterdamā visupirms lēma, ka ES pirmām kārtām tiks paplašināta par piecām valstīm. Kādas valstis tiks aicinātas uz sarunām par iestāšanos ES, sākotnēji nebija zināms. Cerības loloja visas kandidātvalstis: Ungārija, Polija, Čehija, Slovēnija, Igaunija, Latvija, Lietuva, Rumānija, Bulgārija, Slovākija, Turcija, Kipra, Malta. Tātad pie ES durvīm enerģiski klauvēja velna ducis. Skaidrs bija viens: ES bija gatava papildināt savu saimi ar piecām, augstākais sešām valstīm. Septiņām vai astoņām valstīm bija jāsamierinās ar gaidītāju nepateicīgo likteni. Aina noskaidrojās, kad kļuva zināms, kas konkrēti ir pirmās kandidātvalstis. Kā jau prognozēja, sarunas tiks uzsāktas ar trim valstīm – Ungāriju, Poliju, Čehiju, kas jau bija aicinātas papildināt Ziemeļatlantijas pakta rindas. Tām vēl pievienoja Slovēniju, kam bija apmierinoši ekonomiskās attīstības rādītāji. Tīri ģeopolitiski no Baltijas valstīm pie sarunu galda tiek aicināta Igaunija. Zināmu izbrīnu izraisa Kipras ietilpināšana sarunu sešniekā (Kipra ir dalīta valsts ar naidīgām grieķu un turku kopienām). Latvijai un Lietuvai līdz ar citām neuzaicinātām valstīm lika gaidīt savu rindu uz nākotnes kandidātu soliņa. Latvijas politiķi bija vīlušies. Sākās ne visai solīda kņada. ES eirokrāti, kas gatavoja materiālus par kandidātvalstu plusiem un mīnusiem, tika apvainoti, ka tie balstījušies uz novecojušiem datiem par stāvokli Latvijā, ka Latvija ir diskreditēta. Zemtekstā visādos atbildes dokumentos manīja svētas dusmas, ka Latvija tikusi apieta, ka tieši Latviju vajadzēja izraudzīt sarunām par iestāšanos ES. Izpaudās elementāras paškritikas trūkums, ne mazākās vēlēšanās ievērot partneru intereses. Problēma ir krietni sarežģīta un nopietnāka par nepreciziātēm Latvijas ekonomiskajos rādītājos.

"Baltā grāmata". Latvijas sabiedrībā maz kas zina par visai nozīmīgo "Balto grāmatu". Šis ES būtībā saistošais izdevums raksta par pirmsiestāšanās posma stratēģiju ES asociētās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm, tātad tieši adresēts arī Latvijai. Grāmatas sākumā akcentētā tēze ļauj labi izprast Amsterdamas virsotņu tikšanās nostāju. Nepārprotami norādīts, ka "Baltās grāmatas" galvenais uzdevums ir sniegt asociētām valstīm padomu, kā tām sagatavoties darbībai saskaņā ar ES iekšējā tirgus noteikumiem. Seko stingrs brīdinājums: iekļaušanās Eiropas Savienības iekšējā tirgū ir īpašs jautājums, kas stingri jānošķir no iestāšanās ES. Citiem vārdiem, ES dalībvalstis ar "Baltās grāmatas" starpniecību liek skaidri saprast: cīnieties, pūlieties, lai izveidotu savā zemē saimniecisku un tiesisku kārtību atbilstoši ES stingrajām prasībām. Tomēr visizcilākie panākumi šajā jomā nenozīmē, ka mēs jūs automātiski uzņemam ES sastāvā kā pilntiesīgus locekļus; šādu garantiju mēs neizsniedzam. Kritēriji, pēc kuriem kādai valstij būs atļauts pāriet robežu un kļūt par ES saimes locekli, paliek ārpus "Baltās grāmatas" ietvariem. Gudri politiķi vairās no formulējumiem, kas tiem saista rokas. Uzņemšana ES saskaņā ar Māstrihtas lēmumiem ir ne tikai ekonomisks pasākums, bet jāizsver arī iekšpolitiskie, ārpolitiskie, sociālie un tiesiskie faktori, kas var dinamiski mainīties. Nedrīkst aizmirst arī nepieciešamību saglabāt stabilitāti un līdzsvaru Eiropas Savienības ietvaros. Lēmums uzņemt kādu valsti šajā saimē ir politiski tālejošs un atbildīgs solis. Tāpēc var saprast ES piesardzību. Latvijas eiroentuziastiem šāda nostāja var nepatikt. Lēmēji ir 15 ES valstis.

Visi alkst palīdzības. Visas kandidātvalstis cer tikt uz zaļā zara, izmantojot ES nesavtīgo palīdzību. Pieredze ir. Valstis donori palīdz vājākām valstīm, piemēram, Portugālei, Grieķijai. Staigāt ar izstieptu lūdzošu roku un slaukt visādus palīdzības un attīstības fondus nav liela māksla. Ne visai diplomātiskā valodā bijušais Latvijas ārlietu ministrs V. Birkavs situāciju raksturoja šādi: ES līdz šim paplašinājusies ar nobriedušām valstīm, bet tagad gandrīz visi pretendenti ir postkomunistiskas valstis, no kurām neviena nav gatava dalībai savienībā – ne Čehija, ne Igaunija, kas sevi viscaur slavina. ES tāpēc ir apmulsusi un "meklē utis mūsu kažokā un atrod tur, kur nav". *Pirmkārt,* atrast pie mums "treknas utis" nav sarežģīti. Tās ir gan ekonomikā, gan cilvēktiesību jomā. *Otrkārt,* sagremot visas kandidātvalstis ES veterāniem un donoriem nav pa spēkam. Nodokļu nastas palielināšana, lai barotu jau uzņemtos, ir pretēja vēlētāju interesēm. Palīdzības samazināšana jau esošām dalībvalstīm izraisīs pretdarbību, konfliktus. Tāpēc arī palīdzības jomā jāievēro mērenība. Galu galā ES nav pestīšanas

armija vai kāds palīdzības korpuss. Vietā ir Raiņa vārdi: "Pašiem ir roka jāpieliek, lai lielais darbs uz priekšu tiek."

Ir arī cits viedoklis. Zināms, ka ES atbalsts vājāk attīstītām dalībvalstīm līdzinās 150 mljrd. Vācijas marku gadā. Tiek lēsts, ka jaunu valstu iesaistīšana Eiropas Savienībā un to finansiālā atbalstīšana papildu līdzekļus neprasīs. Lietas būtība ir tā, ka ES paplašināšana uz Austrumiem stiprinās tās drošību. Samazināsies aizsardzības izdevumi par apmēram 29 mljrd. marku. Šī summa divas reizes pārsniedz tos izdevumus, kas papildus būtu jāizlieto jauno ES pilntiesīgo locekļu atbalstam. Nākotne rādīs šo aprēķinu realitāti.

Ko darīt? Sarunas par iestāšanos ES vēl nav tiešā uzņemšanas procedūra. Tikai 1997. gada nogalē uzzināsim, cik un kādas valstis papildinās ES kopu.

Problēmu ir liku likām. *Pirmkārt,* nav jāmet "plinte" krūmos, bet čakli jo čakli jāpilda "Baltās grāmatas" daudzpusīgās rekomendācijas. *Otrkārt,* saskanīgi jāsadarbojas ar kaimiņvalstīm, stiprinot savstarpējās saites. Var izvirzīties viena problēma: ja Igaunija kļūst par ES locekli, jāatsakās no Baltijas muitas ūnijas un vienota Baltijas tirgus. Attiecības starp Latviju, Lietuvu un Igauniju tad veidosies kā ES dalībvalstīm. Ja labi padomā, nevairoties no drosmīgiem eksperimentiem, varēs atrast netradicionālas, bet efektīvas sadarbības formas starp Baltijas valstīm. Igaunija varētu būt īpašs tilts, kas ciešāk nekā parasti savieno Baltiju ar ES. *Treškārt,* aktīvi jāizmanto tās iespējas, ko sniedz brīvie tirdzniecības līgumi Paneiropas komutācijas ietvaros. Jau šogad 25 Eiropas valstis varēs brīvi mainīt preces bez jebkādām muitas barjerām. Tā Latvija nobriedīs, lai kļūtu par gaidītu locekli ES saimē.

43.13. "Zaļā Eiropa" un ES paplašināšanās

Visasākais pretrunu mezgls. Jau dibinot Eiropas Kopienu 50. gadu nogalē, bija skaidrs, ka viena no grūtākām problēmām būs saskaņot dalībvalstu intereses vienotā lauksaimniecības tirgus ietvaros. Valstis dalījās lauksaimniecības ražojumu importētājos un eksportētājos ar tieši pretējām ekonomiskām interesēm. Visai atšķirīgs bija izmaksu līmenis tai Eiropas Kopienas lauksaimniecības produkcijai, ko piedāvāja pasaules tirgū. Ekonomiskais izdevīgums noteica centienus Eiropas Kopienas valstu lauksaimniecības produkcijas importētājam pirkt nepieciešamos ražojumus par zemākām cenām pasaules tirgū un ignorēt šīs pašas produkcijas piedāvājumu par augstāku cenu no Eiropas Koptirgus dalībvalsts. Eiropas Kopienas lauksaimniecības produkcijas eksportētāji ar savām augstām izmaksām nonāca starp nežēlīgās konkurences dzirnakmeņiem, un tos gaidīja zaudētāju liktenis.

Ar laiku izvirzījās jaunas problēmas. Paplašinoties Eiropas Kopienai, tai pievienojās valstis, piemēram, Grieķija, Portugāle ar visai atpalikušu lauksaimniecisko ražošanu. Modernās tehnoloģijas vietā tur plaši lietoja tēvu tēvu paņēmienus, zemnieki bija mazizglītoti. Šī vēsturiski izveidojusies atpalicība gadu no gada atražojās. Neatliekami kļuva pasākumi izglītot lauku darbarūķus, tos apmācīt jaunākās tehnoloģijas lietošanā, pakāpeniski sākt ražot konkurētspējīgu produkciju. Tas prasīja no Eiropas Kopienas lielas investīcijas, gan palīdzot iegādāties jaunāku tehniku, gan pārejot uz jaunām tehnoloģijām, gan vispusīgi apmācot zemnieku jaunatni. Šo investīciju atdeve prasīja ilgāku laika periodu. Bija jālauž vecās tradīcijas un jāizaudzina jauna "eiropeiska" zemnieku paaudze. Grūtības vienotā Eiropas lauksaimniecības tirgus tapšanā – "Zaļās Eiropas" izveidošanā – bija varen lielas. Starpvalstu pretrunas negribēja rimties. Bija jādomā par īpašiem mehānismiem, kā saskaņot visai atšķirīgus attīstības līmeņus, brieduma pakāpi un galvenais ekonomiskās intereses.

Zemnieku kari. Konkurences asumu veicināja vēl tas apstāklis, ka virkne Eiropas Kopienas valstu ražoja vienādu eksportprodukciju. Brīžiem elementāra konkurence pieņēma pat vardarbīgas formas. Francijas zemnieki aizsprostoja kalnu pārejas, lai aizšķērsotu ceļu Itālijas vīniem un augļiem. Pirenejos Francijas un Spānijas zemnieki bloķēja ceļus konkurentiem. Kontinentālā Eiropa atteicās pāri Lamanšam pieņemt gaužām nevainīgas aitas un jērus. Šie zemnieku kari, kas, paldies Dievam, noritēja bez asinsizliešanas, bet ne bez sulīgiem vārdiem par Eiropas Kopienas agrāro politiku, bija izmisušo cilvēku reakcija uz tām pretrunām, kas plosīja "Zaļo Eiropu".

Lauksaimniecības politikas mērķi. 60. gadu sākumā Eiropas Koptirgus agrārajai politikai tika izvirzīti konkrēti mērķi. Tie izrietēja no Eiropas apgādes vajadzībām ar lauksaimniecības produktiem. *Pirmkārt,* jāstimulē attiecīgās produkcijas ražošanas izvēršanās. *Otrkārt,* jāpazemina ražošanas

izmaksas plašam preču klāstam. *Treškārt,* lauksaimniecībā ar zemām cenām bija jāsekmē iedzīvotāju dzīves līmeņa kāpums. Šo mērķu īstenošana tika saistīta ar trim galveniem principiem. *Pirmais* princips – vienotais lauksaimniecības tirgus ar vienādām cenām visās Kopienas valstīs. *Otrais* princips – nepārprotamas priekšrocības pašmāju ražojumiem. *Trešais* princips – lai Eiropas Koptirgus spētu sekmīgi konkurēt pasaulē, ieviesa eksportsubsīdijas. Šādu mērķu un principu īstenošana prasīja īpašu ekonomiskās regulēšanas mehānismu.

Regulēšanas mehānisms. Kā panākt, lai Eiropas Kopienas valstis čakli importētu Koptirgus produkciju un nekristu kārdinājumā lētāk pirkt šo pašu preci pasaules tirgū. Īstenotājs mehānisms ir gaužām vienkāršs. Nevienam netiek liegts importēt lauksaimniecības produkciju no jebkuras valsts. Vienlaikus tiek noteikts vienots cenu līmenis Kopējā tirgus produkcijai. Ja, piemēram, Vācija pērk Kanādā graudus par zemāku cenu, kas noteikta Eiropas Kopienai, cenu starpība kā muitas nodoklis ir jāiemaksā Kopienas budžetā. Šos līdzekļus turpmāk izmanto lauksaimniecības finansiālam atbalstam.

Šāda tīri ekonomiska regulēšana deva labus rezultātus. Samērā augstais cenu līmenis sekmēja ražošanas pieaugumu. Maksājumi kopējā budžetā nodrošināja stabilus ienākumus lauksaimniecības atbalstam. Pamatos tika nostabilizēta Eiropas Kopējā tirgus agrārās produkcijas konkurētspēja. Produkcijas daudzums augtin auga. Radās lauksaimniecības produkcijas ievērojami pārpalikumi, kam nebija pircēju. Kopējā tirgus agrārie orgāni sāka uzpirkt no zemniekiem produkciju neatkarīgi no pieprasījuma. Veidojās lieli lauksaimniecības produkcijas krājumi. Plaši pazīstams kļuva t.s. "sviesta kalns". Produkcijas uzglabāšana prasīja ne mazums līdzekļu. Radās problēma, kā iegrozīt lauksaimniecības produkcijas ražošanu, lai tā atbilstu reālam pieprasījumam.

Kas iepriecina vācu fermeri? Vēl 1988. gadā šo rindiņu autoram Brēmenes apkaimē bija iespēja iepazīt "spēles noteikumus" kādā fermā (90 ha zemes), kas ienesīgi saimniekoja. Fermeris stāstīja par savu bagāto tehnikas parku, jaunām tehnoloģijām, ģenētikas atziņu izmantošanu, darbaspēka problēmas risinājumu. Saimniekošanas īpatnību nagla bija kompensācija par neizaudzēto ražu. 1982. gadā fermerim tika nofiksēts savāktais graudu kopievākums. Turpmāk tika noteikts, ka fermera saražotais graudu daudzums bija jāsamazina par 20%. Par katru nesaražotu graudu kg šo 20% ietvaros fermerim no Kopējā tirgus budžeta pienācās noteikta samaksa – apmēram 23 feniņi. Fermeris ar šo kārtību bija visai apmierināts. Resursi nebija jātērē, rūpju par graudu ražu nebija, bet ienākumi par nesaražotiem graudiem bez kavējuma ieplūda fermera kontā. Fermeris priekā berzēja rokas, jo bez vismazākās piepūles īstenoja pasakas "Galdiņ, klājies!" mūsdienu variantu. Kopējā tirgus mācītie ekonomisti bija aprēķinājuši, ka maksa par nesaražotiem graudiem ir mazāka nekā kopējie izdevumi par graudu kalnu uzpirkšanu un saglabāšanu bez reālas perspektīvas tos normāli pārdot. Tikt vaļā no šiem "kalniem" varēja, vienīgi visai lēti piedāvājot produkciju, un tas bija iespējams tikai ar lielām subsīdiju devām. Eiropas Kopienas budžeta daļa, paredzēta agrārai politikai, cildinātajai "Zaļajai Eiropai", brieda kā mīkla ar labu raugu. Situācija maz priecināja. Iztikt bez pārkārtojumiem vairs nebija iespējams.

1992. gada reforma. Šīs reformas pamatsvira bija konkurences saasināšana. Šai nolūkā bija jāpazemina vienotās ES cenas. Rezultāti bija šādi: *pirmkārt,* bija jāmeklē jauni tehnoloģiski risinājumi, lai, pastāvot zemākām cenām, izdzīvotu; *otrkārt,* vienai zemnieku daļai nācās sašaurināt noteiktu produkcijas veidu ražošanu; *treškārt,* pastiprinājās ekonomiskā atlase, turpināt ražot spēja tikai tie, kam izmaksas bija zemas, resursu atdeve augsta; *ceturtkārt,* zemnieku sociālā diferenciācija vērā ņemami pastiprinājās. Bija jādomā par tiem, kam lauksaimniecība vairs nespēja nodrošināt dienišķo maizi.

Šai sakarā 1992. gada reforma paredzēja prāvas investīcijas reģionālo centru un mazpilsētu attīstībai, sīkās un vidējās uzņēmējdarbības veicināšanai. Tika īstenotas jaunas nodarbinātības programmas, stimulēts darbavietu skaita pieaugums, transporta un komunikāciju attīstība.

Šādai kompleksai pieejai bija savi panākumi. Visupirms samazinājās nepieprasīto ražojumu krājumi. Zemnieku ienākumi pat nedaudz palielinājās. Un tavu brīnumu: reformas nosacījumi sekmēja līdzekļu taupīšanu, agrāk neracionāli izmantotie ES budžeta līdzekļi saruka, bet 1994. un 1995. gadā lauksaimniecībai asignētie līdzekļi pat pilnā mērā netika izlietoti.

Tālākās reformas. ES analītiķi saprata, ka sasniegtais ir pagaidu risinājums, panākumi var nākotnē izčibēt. Nopietna prognoze liecināja, ka pēc piecu gadu cikla vecās nelaimes, tostarp pārprodukcija var atdzimt no jauna. Neko principiāli jaunu neizgudroja. Vēl vairāk jāpastiprina konkurences žņaugi. To var panākt, tālāk pazeminot cenas. Cīņa par izdzīvošanu pastiprināsies. Visjaunākām tehnoloģijām būs

iedegta zaļā gaisma. Nepieprasītiem krājumiem būtu jāiet mazumā. Iepriekšējās reformas panākumi nostiprinātos. Neaizmirsīsim agrāro problēmu risināšanas sociālo aspektu. Daudzu lauku saimniecību nākotne būtu apdraudēta. Pretruna, kas ir progresa biežais pavadonis, izpaudās ar lielu spēku: ekonomiskais progress prasa sociālus upurus. Jāatzīst, ka sociālo problēmu apmierinoša risināšana ir atsevišķs meklējumu lauks. Jaunas reformas steidzināja arī ES paplašināšanas perspektīva.

Jaunas dalībvalstis – papildu problēmas. 1997. gada 12. un 13. decembra ES valstu vadītāju samitā bija jāizlemj trīs kardināli jautājumi: *pirmkārt,* cik valstis trešā gadu tūkstoša sākumā uzņems ES; *otrkārt,* ar kādām valstīm konkrēti sākt sarunas par iestāšanos ES saimē; *treškārt,* kādi būs kārtējās agrārās reformas pamatvaibsti. Trešais jautājums, no vienas puses, ir autonoms, no otras puses, ir skaidrs, ka jauniem ES locekļiem bez vispusīga atbalsta agrārā jomā neiztikt.

Vienotība vēl nav panākta arī lauksaimniecības reformu jomā. Visi ir vienis prātis – bez reformām iztikt nebūs iespējams.

Jaunu dalībvalstu uzņemšana radīs zināmas makroekonomiskas problēmas visai ES saimei. Pašreiz 15 ES valstīs lauksaimniecības īpatsvars iekšzemes kopproduktā ir tikai 2,3%. Šobrīd zināmām kandidātvalstīm šis īpatsvars ir krietni lielāks: Čehijai – 5%, Ungārijai – 6%, Polijai – tuvu 7%, Slovēnijai – 4,8%, Igaunijai – 7,1 %, Kiprai – 5,7%. Bez sīkākas analīzes ir skaidrs, ka minēto valstu lauksaimniecībai ir krietni zemāka ražošanas efektivitāte, ka sekmīgi izturēt konkurenci ar ES valstīm "veteräniem" būs grūti. Imports bez jebkādiem ekonomiskiem vai administratīviem ierobežojumiem, pastāvot brīvai preču kustībai ES sastāvā, draud sagraut jauno dalībvalstu lauksaimniecību.

Īsā laika periodā pacelt šo valstu lauksaimniecisko ražošanu līdz ES vidējam līmenim ir tehnoloģiski neiespējami. Vajadzīgas ne tikai plašas investīcijas, bet arī laiks. Tāpēc ir ne mazums piekritēju reformām, kas, no vienas puses, ļautu konkurēt ar zemām cenām, bet, no otras puses, nepieciešamo subsīdiju problēmas risināšanu nodotu katras dalībvalsts tiešā pārziņā.

43.14. Integrācija citos reģionos

Objektīvā nepieciešamība. Dziļi likumsakarīgi, ka integratīvas apvienības darbojas ne tikai Eiropā, bet arī Ziemeļamerikā, Vidusamerikā, Dienvidamerikā, Ziemeļāfrikā un Rietumāfrikā. Plaši tirgi bez muitas barjerām, cieša ekonomiska sadarbība starp valstīm, cenšanās vienādot "spēles noteikumus" tiesiski sāka nostiprināties 60.–70. gados lielos reģionos. "Kopējie tirgi" bija nevis modes kliedziens, bet efektīvas ekonomiskās attīstības objektīvā nepieciešamība. Viens "kopējais tirgus" rosināja kā atbildi, kā konkurences pretmetu veidoties jauniem "kopējiem tirgiem". Nav nejaušība, ka pēc Māstrihtas vienošanās un ES izveides tika noslēgts Ziemeļamerikas Brīvās tirdzniecības līgums.

Ziemeļamerikas kopējais tirgus "Nafta". Šī organizācija dibināta 1994. gada 1. janvārī un ietver Kanādu, ASV, Meksiku. (Jau 1988. gadā tika nodibināta Kanādas un ASV brīvās tirdzniecības zona.)

Jaunā apvienība aptver 360 miljonus iedzīvotāju; summārais kopprodukts tiek vērtēts sešu triljonu ASV dolāru, tirdzniecības apgrozījums – 240 miljardu ASV dolāru apmērā. Šeit integrācijas pamatvirzieni ir līdzīgi integrācijai Eiropā – brīva preču kustība bez muitas barjerām, brīva finansu līdzekļu un darbaspēka kustība. Integrācijas process ir paredzēts visai pakāpenisks – visu noteikto mērķu īstenošanai paredzēti 15 gadi. Speciāls grafiks nosaka pasākumu veikšanas konkrētus posmus. Jāņem vērā Meksikas īpašais stāvoklis, kuras ekonomikas attīstības līmenis ievērojami atpaliek no ziemeļu kaimiņiem. Viena no problēmām ir darbaspēka brīva kustība, jo darba samaksas līmenis Meksikā ir krietni zemāks nekā ASV un Kanādā.

Integrācijas daudzveidība nostiprinās. Neizbēgami mainās pasaules ekonomikas sejas vaibsti. Trešais gadu tūkstotis sākas ar ekonomiskās integrācijas uzvaras gājienu. Priekšā ir ne viena vien "rubikona".

43.15. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Eiropas ekonomiskās integrācijas nepieciešamība – efektīva ražošana ir masveida ražošana. Veidojas pretruna starp plašā tirgus nepieciešamību ar brīvu preču kustību un šaurajiem nacionāliem tirgiem, kurus sargā muitas nodokļi, kvotas, īpaša robežkontrole. Lai šo pretrunu pārvarētu, vajadzēja radīt vienotu plašu tirgu ar brīvu preču kustību bez muitas un robežkontroles.

2. Eiropas Kopienas izveide un attīstība – sešas valstis (VFR, Francija, Itālija, Beļģija, Nīderlande, Luksemburga), kas cīņā pret kara draudiem veidoja tērauda un ogļu apvienību "Eiratoms", 1957. gadā noslēdza Romas līgumu par vienotu kopējo tirgu. Šī Eiropas Kopiena pakāpeniski vērsās plašumā. 1973. gadā Koptirgum pievienojās Anglija, Dānija, Īrija, 1981. gadā Grieķija. 1986. gadā Eiropas Kopienā iestājās Spānija un Portugāle, 1995. gadā – Zviedrija, Somija, Austrija. Eiropas Kopienu pārveidoja par Eiropas Savienību (ES) 15 dalībvalstu sastāvā ar 370 miljoniem iedzīvotāju.

3. Eiropas Savienības uzbūve – veido trīs pīlārus. I pīlārs – vienotais tirgus un monetārā politika; II pīlārs – kopējā ārējā un drošības politika; III pīlārs – sadarbība iekšlietās un tieslietās.

4. Eiropas Savienības pārvaldes orgāni – ES Padome kā augstākais vadības orgāns; Eiropas Komisija (EK) – ES "valdība"; Reģionu komisija – padomdevējs; Ekonomiskā un sociālā komisija – padomdevējs orgāns; ES Ministru padome – likumdevējs; Eiropas Kopienas tiesa – augstākā tiesa, "likumu sargs"; Auditortiesa – kontrolē ES finansu vadību un izdevumu likumību; Eiropas parlaments – "tautas pārstāvniecība".

5. Lēmumu pieņemšana ES – stingri diferencēti saistošus lēmumus visām 15 dalībvalstīm pieņem pieci ES vadības orgāni (Eiropas Komisija, ES Ministru padome, Eiropas parlaments, Eiropas Kopienas tiesa un Auditortiesa).

6. Eiropas monetārā ūnija (*EMU*) – vienota Eiropas Savienības naudas sistēma ar vienotu valūtu eiro, kas ar 2002. gada 1. janvāri aizstās monetārās ūnijas valstu nacionālo valūtu; no 2002. gada *EMU* centrālās bankas emitēti eiro būs vienota valūta *EMU* valstīs, pilnīgi aizstājot līdzšinējās nacionālās valūtas.

7. ES paplašināšanās – 1992. gadā Māstrihtas vienošanās principiāli lēma par ES paplašināšanas vēlamību. 12 kandidātvalstis sadalīja 2 grupās: pirmajā grupā 5 valstis (Čehija, Slovēnija, Ungārija, Polija, Igaunija, Kipra), otrajā grupā arī 6 valstis (Latvija, Lietuva, Slovākija, Rumānija, Malta, Turcija). 1997. gadā EK iesniedza Eiropas parlamentam dokumentu "Agenda 2000" – perspektīvu programmu, kas jāizpilda kandidātvalstīm, lai tās tiktu uzņemtas ES.

8. Nicas samits – atcēla kandidātvalstu dalījumu divās grupās. Ar visām valstīm tiek uzsāktas iestāšanās sarunas. Valsts, kas pirmā būs izpildījusi visas iestāšanas prasības, pirmā tiks uzņemta ES. Nica sadalīja balsu skaitu starp 27 valstīm nākotnē (15+12 valstis).

9. Latvija uz ES sliekšņa – Latvijai būtu pašai sevi jāapgādā ar pārtiku, krietni uzlabojot pārtikas kvalitāti, ražojot ekoloģiski tīru produkciju, specifiskus lauksaimniecības produktus, kas būtu konkurētspējīgi ES tirgū. Kopš 1999. gada nogales pa sadaļām rit sarunas ar ES pārstāvjiem par Latvijas piemērošanu ES uzņemšanas prasībām.

43.16. Secinājumi

Ekonomiskā integrācija – valstu cieša ekonomiskā savienība ar vienādiem spēles pamatnoteikumiem. Praktiski integrāciju sāka īstenot 6 Centrāleiropas valstis (VFR, Francija, Beļģija, Nīderlande, Luksemburga, Itālija), noslēdzot 1957. gadā t.s. Romas līgumu.

Integrācijas stalto ēku uz saviem kamiešiem nesa trīs atlanti: 1) brīvā preču kustība bez muitas, subsīdijām; 2) brīva cilvēku kustība bez vīzām integrētā telpā, t.s. Eiropas Kopienā; 3) brīva naudas līdzekļu, investīciju kustība. Attiecībā uz trešām valstīm muita, kvotas, subsīdijas, vīzas saglabājas. Vienlaikus veidojas "Zaļā Eiropa" – lauksaimniecības integrācija, "Zilā Eiropa" – vienošanās par zvejošanas reģioniem un zivju zvejas kvotām. Integrācijas pamatideja – sekmēt konkurenci, lai šādi celtu ražošanas efektivitāti. Sāncenši, kurus vajadzēja uzveikt, bija visupirms ASV un Japāna. Integrācijas principi sevi attaisnoja, kaut arī Eiropas Savienības locekļi brīžiem saķērās sīvā cīņā

visādos zivju, aitu, vīna un augļu karos. Panākumi rosināja citas Eiropas valstis pakāpeniski pievienoties starta sešiniekam, un šodien Eiropas lielākā integratīvā apvienība aptver 15 valstis. Dibināja arī Eiropas brīvās tirdzniecības asociāciju ar vājākām iekšējām saitēm. Šī apvienība nespēja izturēt Eiropas Savienības spiedienu un radās pārbēdzēji uz pirmo apvienību (Anglija, Dānija, Īrija).

Ar Eiropas Savienību cieši sadarbojas "Eiratoms" – atomenerģijas ražošanas un sadales savienība. Ar laiku izveidoja Eiropas valūtas savienību ar Bretonvudsas un Jamaikas sistēmas elementiem. Jauns posms Eiropas Savienības attīstībā saistījās ar 90. gadu mijas Māstrihtas vienošanos. Integratīva apvienība pārtop par Eiropas Savienību (ES). ES balstījās uz trīs pamatiem: *pirmkārt*, saimniecības un valsts apvienība, *otrkārt*, ārējā aizsardzība, *treškārt*, sadarbība iekšējā un tiesību politikā, kas aptvēra politiku attiecībā uz bēgļiem, politiskā patvēruma lūdzējiem, imigrācijas politiku, sadarbību cīņā pret narkomāniju un narkobiznesu, organizēto noziedzību, terorismu.

Māstrihtā pieņēma lēmumu par principiāliem pārkārtojumiem valūtas sistēmā. Pārkārtojumu pamats – vienota saimniecība – vienota nauda. ES sastāvā tiek dibināta jauna valūtas apvienība – *EMU* (*European Monetary Union*). Tās locekļi divos etapos pāriet uz vienotu valūtu eiro. 1999. gada 1. janvārī eiro sāka lietot bezskaidras naudas norēķinos. 2002. gada 1. janvārī *EMU* atteiksies no savām nacionālajām valūtām un pusgada laikā pāries tikai uz eiro. Izvirzītas stingras prasības uzņemšanai *EMU*. 1999. gada 1. janvārī 11 valstis ievadīja eiro naudas dokumentu apritē. Iespējams, ka 2002. gadā *EMU* pievienosies Lielbritānija. Ar eiro ieviešanu saistās ne mazums grūti risināmu problēmu, kas skar *EMU* valstu intereses. Visupirms ir runa par eiro kursu atsevišķā valstī. Pagaidu risinājums – eiro kursu balstīja uz ekija kursu. Kad notiks pāreja uz eiro kā apgrozības līdzekli, problēma kļūs sarežģīta. Jau kopš 1999. gada 1. janvāra Latvijas komercbankas īsteno bezskaidras operācijas ar eiro.

Atsevišķa problēma – lata pāreja uz eiro. Pastāv vairāki varianti, pirms Latvija kļūs par ES pilntiesīgo locekli. Pagaidām nav zināms, vai Latviju kā valsti, kas neietilpst ES, gribēs uzņemt *EMU*. Viena no Latvijas ekonomikas un politikas prioritātēm ir iestāšanās ES. Veikts liels sagatavošanas darbs, lai izveidotu ar ES vienotus spēles noteikumus. Latvija ir ES asociētā locekle. Pretrunas pašā ES kavē sarunu sākšanu ar Latviju par iestāšanos ES. Pagaidām jākonstatē, ka Latvija ir tikai otrās kārtas kandidāts valstu kandidātu rindā. Bet situācija var spēji mainīties un tad sarunas ar Latviju par iestāšanos ES nebūt nav aiz kalniem.

Latvijas mērķi, neatlaidīgi centieni iekļūt ES saimē saistās, *pirmkārt*, ar tirgus paplašināšanu un investīciju piesaisti, *otrkārt*, ar politiskās pozīcijas nostiprināšanu Rietumeiropā, attiecību depolitizāciju ar Krieviju, *treškārt*, ar cerību saņemt militāras garantijas no pārējām ES valstīm apstākļos, kad ir visai niecīga realitāte kļūt par Ziemeļatlantijas pakta locekli.

43.17. Pamatterminu tulkojums

Brīvā cilvēku kustība	*free movement of people*	свободное движение людей
Brīvā preču kustība	*free movement of goods*	свободное движение товаров
"Eiratoms"	*EURATHOM (European Atomic Energy community)*	"Евроатом"
Eiro	*euro*	евро
Eiropas Kopiena	*European Community*	Европейское сообщество
Eiropas ogļu un tērauda apvienība	*European Coal and Steel community*	Европейское объединение угля и стали
Eiropas Savienība	*European Union (EU)*	Европейский союз
Eiropas valūtas savienība	*European Monetary System*	Европейский валютный союз
Eiropas valūtas ūnija (*EMU*)	*European Monetary union (EMU)*	Европейская валютная уния
Ekonomiskā integrācija	*economic integration*	экономическая интеграция

Latvija kā asociētais ES loceklis	*Latvia as associate member of EU*	Латвия как ассоциированный член ЕС
Latvijas brīvās tirdzniecības līgums ar ES	*free Trade Agreement between Latvia and the EU*	договор свободной торговли между ЕС и Латвией
Māstrihtas vienošanās	*Mastrict Treaty*	Мастрихтское соглашение
Naudas līdzekļu, investīciju brīva pārvietošanās	*free movement of money and investment*	свободное движение денег и инвестиций
Romas līgums	*treaty of Rome*	Римский договор
"Zaļā Eiropa"	*"Green Europe"*	"Зеленая Европа"
"Zilā Eiropa"	*"Blue Europe"*	"Синяя Европа"

43.18. Pašpārbaudes jautājumi

1. Kas nosaka ekonomiskās integrācijas nepieciešamību?
2. Kā jūs izprotat ekonomikas internacionalizācijas tendenci?
3. Kādas integratīvas apvienības izveidojās pēc Otrā pasaules kara?
4. Kādas apvienības izveidoja Eiropas Kopienu?
5. Kādas valstis izveidoja Eiropas Kopienu (Koptirgu)?
6. Kā attīstījās Eiropas Koptirgus, kādas valstis un kad palielināja šo apvienību?
7. Kādas ir Eiropas Koptirgus (integrācijas) trīs pamatformas?
8. Kādi ir Eiropas Koptirgus darbības galvenie virzieni?
9. Ja šodien būtu referendums par Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā, kā jūs balsotu? Pamatojiet izvēli.
10. Kādi ir Māstrihtas konferences lēmumi par Eiropas Kopienas pārkārtošanos?
11. Kādi ir ES trīs pīlāri?
12. Kāpēc bija jāorganizē Eiropas Savienība?
13. Kāds ir ES ekonomiskās un monetārās savienības *(EMU)* kopējais raksturojums?
14. Kā veidosies Eiropas monetārā savienība?
15. Kas īstenosies Eiropas monetārās savienības trešajā stadijā?
16. Vai ir vēlams veidot Baltijas valstu kopējo tirgu?
17. Kādi faktori veicina, kādi traucē izveidot Baltijas valstu kopējo tirgu?
18. Ko Baltijas valstīm dod asociācijas līgums ar ES?
19. Kādas pārvērtības kļūst neizbēgamas Baltijas valstu valūtu kursos?
20. Ko gūs Baltijas valstis, t. sk. Latvija no iestāšanās ES?
21. Kas Baltijas valstīs gaidāms eksporta jomā?
22. Kas Baltijas valstis sagaida ieņvestīciju jomā?
23. Kas prognozējams darbaspēka migrācijas jomā?
24. Ko nozīmē tandēma principa izmantošana, gatavojot Baltijas valstis iestājai ES?
25. Kas raksturīgs Ziemeļamerikas kopējam tirgum "Nafta"?

44. nodaļa. Latvija ceļā uz ES

44.1. Neatkarība atdod Latviju Eiropai

Vēstures likteņi. Vēsturiski Eiropa vienmēr bija Āzijas pretstats. Mongoļu–tatāru jūgs nesa nāvi, postu, kultūras pagrimumu dienvidaustrumu Eiropai. Čingishana, Timura, Batija ordas Latviju neiekaroja. Mongoļu–tatāru priekšpulki savā virzībā uz Ziemeļrietumiem sasniedza Novgorodu un pakļāva sev teritoriju vēl tālāk līdz igauņu apdzīvotām zemēm. No rietumiem tagadējo Latvijas teritoriju iekaroja vācu krustneši bīskapa Alberta vadībā. 1201. gadā pie Rīdzenes upes ietekas Daugavā bīskaps dibināja pilsētu – cietoksni Rīgu, kas, pēc dažām ziņām, jau agrāk kalpoja par nozīmīgu jūras tirdzniecības centru starp austrumiem un rietumiem. Speciāli dibinātais vācu ordenis vairākus gadu simteņus valdīja Latvijā, kuru apdzīvoja latvieši (baltu cilšu pārstāvji) un līvi (somugru cilšu daļa). Kārotāju pēc Latvijas bija daudz, pirmām kārtam tie bija poļi, zviedri, krievi. Vietējie feodāļi, zemes īpašnieki bija krustneši, baznīca, galu galā vācu baroni. Reformācija Vācijā nostiprināja Lutera mācību arī Kurzemē un Vidzemē. Zviedru laiki (1629–1721) bija gaišāka lapaspuses feodāli verdzināto latviešu "bauru" dzīvē. Būtiski bija tas, ka Latvija visus šos gadsimteņus bija gan vēsturiski, gan kultūras un ticības ziņā Eiropas daļa. Turpmākos divus gadu simteņus Latvija kļuva par Krievijas karapulku laupījumu un tika iekļauta Krievijas impērijā.

Var visādi lamāt vācu baronus kā latviešu zemniecības paverdzinātājus, vācu "melnsvārčus" (mācītājus), kas ar Dieva vārdu svētīja feodālo ekspluatāciju, aicināja uz padevību un paklausību, bet viens gan ir nenoliedzams, šie dižkungi saglabāja Latvijas saites ar Eiropu.

Kad 1918. gada 18. novembrī jaunā un drosmīgā latviešu inteliģence nodibināja no Krievijas neatkarīgu valsti Latviju, tā bez šaubām bija ne tikai teritoriāli Eiropas daļa, bet ar dziļām eiropeiskām saknēm. Divus gadu desmitus Latvijas brīvvalsts attīstījās politiski un kulturāli kā Eiropas saimes locekle. 1940. gada vasarā neatkarīgo Latviju okupēja Padomju Savienība. Latviešu nodevēji formāli brīvprātīgi, faktiski zem padomju tanku stobriem, izveidoja Latvijas padomju sociālistisko republiku un politiski, ekonomiski, kā arī tīri administratīvi un kulturāli pilnīgi beztiesīgu iekļāva to Padomju impērijā. Molotova–Ribentropa 1939. gada augusta pakta slepenie protokoli noteica Latvijas likteni PSRS sastāvā. Padomju Savienības un Vācijas kara pirmajās dienās PSRS jauniegūtās teritorijas nespēja nosargāt. Latvija kļūst uz četriem gadiem par Vācijas okupācijas objektu. Sabiedroto vadītāji Rūzvelts un Čērčils gan vārdos, gan diplomātiski neatzina Latvijas okupāciju no Padomju Savienības puses, bet nepakustināja ne pirkstiņu, lai Staļinam kategoriski pieprasītu atbrīvot vardarbīgi sagrābtās Baltijas valstis. Situācija līdzinājās gandrīz farsam. Vašingtonā un Londonā darbojās ASV un Lielbritānijas atzītas neatkarīgās Latvijas sūtniecības, sūtņu kungus kā brīvās Latvijas pilntiesīgus pārstāvjus neaizmirsa regulāri aicināt uz oficiāliem diplomātiskiem rautiem, bet Padomju atomšantāža un aukstā kara apstākļi neļāva rietumvalstīm protestēt pret Latvijas okupāciju, vēl vairāk, tika slēgts līgums par pēckara robežu nemainību, tātad starptautiski oficiāli tika atzīta Latvijas okupācija no Padomju Savienības puses. Diplomātiski un atbildīgi politiķi to sauca par reālpolitiku, nevēlēšanos radīt jaunus konfliktu mezglus ar Padomju impēriju. Bet Latvijas tauta 50 gadus smaka zem okupācijas jūga pilnīgā atkarībā no Maskavas un to drošības orgānu patvaļas.

Atjaunotā neatkarība. Un tad sita vēsturiskā stunda! Divos gājienos 1990. gada maijā un 1991. gada augustā tika atjaunota neatkarīgā Latvijas valsts. Viena pēc otras pasaules valstis Latvijas brīvvalsti atzina ne tikai *de facto*, bet arī *de jure*. Eiropa kļuva bagātāka pa trim jaunām valstīm Baltijas jūras reģionā. Šo atjaunoto neatkarīgo valstu seja tika pagriezta uz Rietumiem, t. sk. uz Eiropas Savienību. Sākās Latvijas vismaz 15 gadu garais ceļš uz ES.

44.2. Kāpēc Latvijai nepieciešama iestāšanās ES

Divus zaķus vienlaikus noķert nevar. Latvijas mūsdienu politikas prioritāte ir iestāšanās NATO un ES. NATO nodrošinātu LR atomvairogu, atņemtu jebkuram potenciālam agresoram vēlmi okupēt Latviju. Vieni eksperti uzskata, ka Latvijas uzņemšanai NATO ir grūti pārvarami šķēršļi. *Pirmkārt*, Krievijas stratēģiskā nostāja, lai Rietumu atomieroči nebūtu viņu pierobežā. Daudzos argumentus, ka NATO paplašināšanās līdz pat Krievijas robežai ir papildu drošības un miera variants, apstākļos, kad vairs nav aukstā kara, kad Krievijas un ASV attiecības ir normāli lietišķas, kad balsojumos Drošības Padomē abas lielvalstis parasti balso vienādi, reti, visai reti lietojot veto tiesības, Krievijas politiskā elite nepieņem un solās nepieņemt arī nākotnē. Šinī nostājā jūtams aukstā kara caurvējš, atomlielvalsts greizi izprasts prestižs, psiholoģiskais atavisms "drošs paliek drošs". Pārliecināt Krievijas vadītājus, prezidenta V. Putina līdzgaitniekus un padomdevējus, kuros vēl dziļi iesakņojusies ideoloģija, ka Rietumi ir un paliek ienaidnieks, paredzamā nākotnē ir praktiski neiespējami. Vienlaikus NATO valstis negrib bojāt attiecības, pāriet uz konfrontāciju ar Krieviju Baltijas valstu dēļ. Atkal izpaužas labi pazīstama Rietumu reālpolitika.

Otrkārt, daļa ekspertu uzskata, ka Baltijas valstis, tai skaitā Latvija, nav gatavas kļūt par NATO loceklēm. Šo valstu militārais bruņojums tālu atpaliek no NATO prasībām. Pašu spēkiem šīm valstīm izveidot modernu, kaujasspējīgu armiju nav pa zobam. Pat vērienīga budžeta asignējumu paplašināšana aizsardzībai maz ko līdzēs. Veidot NATO ar vāju posmu ir stratēģiski nelietderīgi. Saprotams, ir karstgalvji, kas ieteic Krievijas nostājai "uzpļaut", rīkoties NATO un Latvijas, nevis Krievijas interesēs. Kritiski vērtējot pastāvošo gaisotni, var apgalvot, ka Baltijas valstīm ceļš uz NATO būs krietni garāks nekā uz ES. Optimistiskas prognozes, ka lēmums par Latvijas uzņemšanu NATO varētu tikt pieņemts jau 2002. gadā Prāgā, balstās vienīgi uz vēlmēm.[1] Vienlaikus noķert divus zaķus ir praktiski neiespējami. Noķert otru zaķi – ES – ir politiski krietni vienkāršāk. Latvija ir ES asociēta valsts, ES kandidātvalsts. Tās uzņemšanas termiņš ir atkarīgs no Latvijas gatavības pakāpes. Ārēji traucējošu faktoru nav. Ekonomiski var atkrist kāds labumiņš, tiks sniegta palīdzīga roka. Visai nozīmīgs ES ir otrais pīlārs: kopējā ārējā un drošības politika, bruņojuma kontrole. Tas nav NATO atomvairogs, bet kopējo drošību ES garantē. Tā ES pilda daļu no NATO funkcijām. Nenoķerot pirmo zaķi, tas no Latvijas robežu neaizskaramības viedokļa ir visai pozitīvs nosacījums, ja otrā zaķa ķeršana pārāk neaizkavēsies. Vairākums Latvijas preses izdevumu pārāk optimistiski vērtē Latvijas uzņemšanas termiņus ES. Derētu atcerēties, ka Somija, Zviedrija, Austrija ir ES locekles un vienlaikus nesapņo, itin neko nedara, lai kļūtu par NATO loceklēm. Ar gudru politiku arī tā var sekmīgi izdzīvot. Divu zaķu vienlaicīgas ķeršanas politika ir tautas spēku šķiešana tā vietā, lai maksimāli spēkus koncentrētu otrā zaķa ķeršanas paātrināšanai. Ja atmet drošības problēmu, kas galu galā noteica ES paplašināšanas nepieciešamību? 20. gs. nogalē ES arvien vairāk izjūt internacionālās darba dalīšanas un globalizācijas spiedienu. Padomju impērijas sabrukums radīja NVS valstu sistēmu (bijušās padomju republikas, tagad neatkarīgo valstu savienība Krievijas virsvadībā bez Baltijas valstīm). Pārējās iepriekšējo gadu padomju bloka zemes ekonomiski degradēja, un austrumos no ES radās plaša nenoteiktības zona bez konkrētas stratēģiskās ievirzes. Nobrieda pretruna starp slēgto ekonomisko zonu un brīvām valstīm, kas savos centienos pēc drošības un labklājības vēlēt vēlējās baudīt Eiropas integrācijas priekšrocības. Šīs valstis, principiāli nenoraidot iestāšanos NVS, arvien skaļāk klauvēja pie ES vārtiem: "Esiet tik mīļi un uzņemiet mūs jūsu sakārtotajā saimē." Ģeopolitiskie apsvērumi, centieni paplašināt savu kopējo tirgu Eiropā pretstatā ASV un Japānai lika ES dalībvalstīm atmest vienaldzību pret Eiropas valstu likteni un stāties pie plānu kalšanas, kā paplašināt ES, saglabājot tās pamatus, darbības principus. Sekoja plašs sagatavošanas darbs. 1993. gadā Kopenhāgenā ES Padome pieņēma vēsturisku lēmumu paplašināt ES Austrumu virzienā, individuāli uzņemot ES saimē bijušās Padomju bloka valstis, gan tās, kas tieši bija PSRS sastāvā, gan tās, kas bija PSRS uzticīgi satelīti. ES bija gatava šīm valstīm, tai skaitā Latvijai sniegt palīdzīgu roku, lai kopējiem spēkiem nodrošinātu Eiropā sociālo un ekonomisko labklājību, pakāpeniski novērstu pastāvošo valstu diferenciāciju. Tā Latvijā uz vienu iedzīvotāju ražoja un sniedza pakalpojumus tikai 27–28% no ES IKP vidējā līmeņa. Tika izstrādāti t. sk. Kopenhāgenas kritēriji, kurus ievērojot, kandidātvalstis varēja kļūt par pilntiesīgām ES dalībvalstīm. Īsumā šie kritēriji ir šādi:

1) kandidātvalstīm jākļūst visupirms par ES asociētām loceklēm;

[1] NRA, 10.10.2000.

2) jāpilda "Baltās grāmatas" ieteikumu kopums, lai kandidātvalstis spētu darboties ES iekšējā tirgū;
3) atbilstoši ES trīs pīlāriem jāorganizē sarunas (strukturālais dialogs) starp kandidātvalsti un ES, lai pielāgotu kandidātvalsts likumus ES likumiem, citiem tiesiskiem dokumentiem. 1997. gadā strukturālo dialogu aizstāja Eiropas konference;
4) katrai kandidātvalstij, t. sk. Latvijai jāizstrādā sava nacionālā integrācijas programma ES.

"PHARE" programmas kopš 1992. gada sniedz Latvijai finansu atbalstu to programmu izpildei, lai Latvija varētu iestāties Eiropas Savienībā.

44.3. Latvijas iestāšanās ES etapi

1. Latvijas garais un grūtais ceļš uz ES sākās ar to, ka Eiropas Kopiena 1991. gada 27. augustā, tieši nedēļu pēc Latvijas neatkarības oficiālās atjaunošanas, atzīst Latviju kā neatkarīgu Eiropas valsti un nodibina ar to diplomātiskas attiecības.

2. Līgums par ES paredz, ka "... katra Eiropas valsts var iesniegt lūgumu kļūt par Savienības locekli...".

3. 1993. gada jūnijā ES pieņem "Kopenhāgenas kritērijus", ES Padomes prasības, kas jāizpilda, lai kandidātvalsts tiktu uzņemta ES.

4. 1994. gada decembrī Esenē ES Padome apstiprina pirmsuzņemšanas stratēģiju Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm. Lai sagatavotas iestājai ES, jāveic grandiozs darbs. Jānomaina, jāpārkārto, jāpieņem no jauna 1300 tiesisku aktu. Tūkstošiem pagātnes "GOST" un "OST" jānodod arhīvā. To vietā jāpārņem, jāapgūst milzīgs skaits ES apstiprinātu standartu, kvalitātes kritēriju. Bez tiem kandidātvalstīm ieeja ES tirgū būs liegta.

5. 1995. gada 1. janvāris: stājas spēkā Latvijas un ES brīvās tirdzniecības līgums. Šis līgums paredz:
1) brīvu rūpniecības preču kustību starp Latvijas Republiku un Eiropas Savienību, pilnīgi atceļot vai samazinot muitas tarifus;
2) savstarpēju priekšrocību piešķiršanu un speciālu attiecību veidošanu tirdzniecībai ar lauksaimniecības precēm;
3) īpašus noteikumus tirdzniecībai ar zvejniecības produkciju;
4) ES piekrīt, ka Latvijas puse vēl četrus gadus saglabā izvedmuitas tarifus atsevišķām rūpniecības izejvielām (koksnei, jēlādām, ģipšakmenim u.c.), lai veicinātu šo izejvielu pārstrādi Latvijā;
5) Latvijas un ES sadarbību administratīvā jomā – ciešāku muitas un statistikas iestāžu sadarbību.

6. 1995. gada jūnijs: Latvija tiek uzņemta ES kā asociētā locekle (tiek slēgts attiecīgais līgums). Asociācijas līgums vērtējams no perspektīvas viedokļa. Tas ievada un nosaka veselu sadarbības procesu. Galamērķis ir skaidri noteikts: Latvijas Republikas kā **pilntiesīga locekļa uzņemšana Eiropas Savienībā**. Kad tas notiks, precīzi nav prognozējams. Arī Latvijai vēl ekonomiski jānobriest; jāuzlabo savi rādītāji. Latvijas iedzīvotājus varētu gaidīt arī referendums. Asociācijas līgums parasti ietver šādas sadaļas:
1) brīva preču kustība;
2) brīva darbaspēka kustība; vienots uzņēmējdarbības režīms arī pakalpojumu sniegšanā;
3) pasākumi, kas vieno maksājumus, naudas līdzekļu plūsmas, konkurenci un citus ekonomiskus nosacījumus;
4) ciešāka sadarbība dažādās sfērās: ekonomikā, finansēs, kultūras jomā.

Asociācijas līgumi ir efektīvi tad, ja tie sekmē ekonomikā strukturālas izmaiņas. Līgumi to var veicināt gan tieši, gan netieši. Tieša veicināšana nozīmē atvērt tirgus un tādējādi ļaut jaunajām, konkurētspējīgām precēm nonākt tajos. Turpretī netiešā veicināšana nozīmē ar attiecīgu likumu un politiskās stabilitātes atbalstīšanu sekmēt investīciju ieplūšanu. Tirgu atvēršana un finansiāla palīdzība veicina kapitāla un ārzemju valūtas ieplūšanu.

7. 1995. gada oktobris: Latvija iesniedz pieteikumu par iestāšanos ES. Šādus pieteikumus iesniedz vēl 11 Eiropas valstis. Par to, ka problēma ir virssarežģīta un cilvēku nostāja ir atšķirīga, liecina referenduma rezultāti Norvēģijā. Valdība, valdošās partijas aizrautīgi propagandēja **par** iestāšanos ES, iedzīvotāju vairākums divas reizes nobalsoja **pret**. Dānijā pirmais referendums deva negatīvu rezultātu un tikai otrreizējais referendums pēc spēcīgas masveida propagandas panāca loloto "**jā**".

Šodien Turcija lūgtin lūdzas, lai to uzņemtu ES, toties liliputvalsts Lihtenšteina lepni paziņo, ka tai ar ES nav pa ceļam. Šie piemēri liecina, ka Eiropa nemaz nav tik viendabīga, kā tas dažiem liekas.

Eiropā eksistē arī otrais integratīvais veidojums – Eiropas brīvās tirdzniecības asociācija, kurā apvienota Norvēģija, Šveice, Islande, Lihtenšteina. Šīs integratīvās apvienības sakari ir krietni vājāki, apvienības vadība ar krietni mazākām pilnvarām, dalībvalstis ar būtiski lielāku rīcības brīvību. Brīvās tirdzniecības asociācijas valstis ir noslēgušas daudz līgumu ar ES. Šo līgumu ietvaros līdz pat 80 ekonomiskās likumdošanas aktu ir saskaņoti ar ES valstu atbilstošu likumdošanu.

Latvijas iestāšanās pieteikumu ES atbalstīja visas 6. Saeimā pārstāvētās frakcijas ar šādu pamatojumu:

"ES ir bijusi galvenais stabilitātes un pārticības sekmētājs Eiropā, sasniedzot līdz šim nepieredzētu politiskās un ekonomiskās sadarbības līmeni. ES par savas tālākās attīstības pamatpostulātu definējusi atvērtību un piedāvājusi asociētajām valstīm aktīvi veidot nākotnes Eiropas arhitektūru 21. gadsimtam, lai kopīgiem spēkiem rastu atbildi jauniem globāliem izaicinājumiem un pierādītu to, ka arī turpmāk spēj būt par līderi starptautiskajā līmenī.

Latvijai radīti visi priekšnoteikumi, kas savienojumā ar politisko gribu ļaus ieņemt tai pienākošos vietu Eiropā, organiski iekļaujoties un papildinot to politiski un ekonomiski. Tā ir vēsturiska iespēja, kas Latvijai jāizmanto valsts un tautas nacionālajās un ekonomiskajās interesēs.

Latvijas Republikas iekšējās un ārējās politikas uzdevums – valsts neatkarības nostiprināšana un tās neatgriezeniskuma nodrošināšana – ir sasniedzama, integrējoties Eiropas drošības, politiskajās un ekonomiskajās struktūrās, piedaloties Eiropas politikas veidošanā, kontinenta stabilitātes un drošības veicināšanā. Šajā kontekstā iestāšanās ES ir viens no būtiskākajiem un svarīgākajiem Latvijas ārpolitikas pamatuzdevumiem, kas īstenojams, turpinot un paātrinot ekonomiskās un sociālās reformas, pārveidojot saimniecisko un sociālo bāzi. Tas ir būtisks tautas izdzīvošanas un Latvijas valsts saglabāšanas priekšnoteikums, kas ļaus Latvijai attīstīties par modernu, atvērtu, demokrātisku, drošu un ekonomiski spēcīgu Eiropas valsti."

8. 1996. gada aprīlis: Eiropas Komisija sagatavo jautājumu kopumu katrai kandidātvalstij, arī Latvijai, par iestāšanās iespējām ES. Stājas spēkā Eiropas Kopienas Brīvās tirdzniecības līgums ar Baltijas valstīm.

9. 1996. gada jūlijs: pēc jautājumu analīzes Latvija iesniedz savu izvērsto atbildi Eiropas Komisijai.

10. 1996. gada decembris: Latvijas valdība pieņem pirmo Nacionālo programmu "Latvijas integrācijai ES".

11. 1997. gada janvāris: Eiropas kopienas brīvās tirdzniecības līgums attiecas arī uz lauksaimniecību.

12. 1997. gada marts: Latvija iesniedz pieteikumu attīstīt individualizētu politisko dialogu.

13. 1997. gada aprīlis: Briselē atklāj Latvijas pārstāvniecību ES, atdalot to no vēstniecības Beniluksa valstīs.

14. 1997. gada jūnijs: Latvija ratificē Cilvēktiesību konvenciju un tās papildprotokolus, izņemot 6. papildprotokolu par nāves soda atcelšanu. Tomēr Latvijas Krimināl kodeksā veiktas izmaiņas, ar kurām nāves sods atcelts. Latvija ir parakstījusi, bet nav ratificējusi Ietvara konvenciju par minoritātēm un Eiropas Sociālo hartu, arī galvenās cilvēktiesību konvencijas, kas noslēgtas ANO ietvaros.[1]

[1] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. Rīga, 2000 BOSIA ZA EI, 281, 282, 283.

15. 1997. gada jūnijs: Amsterdamas samits. Tas neskāra tieši Latvijas uzņemšanas problēmu ES, bet risināja aktuālus iekšējās darbības jautājumus, kas nākotnē būs jāievēro arī Latvijai. Māstrihtas vienošanās ne tikai ievadīja jaunu posmu Eiropas integrācijā, bet arī vienlaikus parādīja, ka ES tālākā attīstība prasa jaunu principiālu pieeju daudzu jautājumu risināšanā. Tā nobrieda nepieciešamība pēc jaunas vienošanās starp ES valstīm. 1997. gada jūnijā Amsterdamā, pārvarot ne mazums sākotnējo pretrunu, sanāca 15 valstu vadītāji un galu galā noslēdza jaunu ES līgumu. Būtiska loma bija tam apstāklim, ka nesenajās parlamenta vēlēšanās Lielbritānijā uzvarēja leiboristi, Francijā sociālisti, tātad kreisi orientēti spēki. Pēc dažu ekspertu vērtējuma, Amsterdamā atšķirībā no Māstrihtas notika ES pagrieziens uz iekšējo problēmu risināšanu. Noslēgtais Stabilizācijas pakts galveno vērību pievērsa bezdarba samazināšanas problēmai, jaunu darba vietu radīšanai. Jāstrādā pie programmas un līdzekļu avotu mobilizācijas, lai praktiski risinātu nodarbinātības problēmu tik plašajā Eiropas telpā.

Mēs jau uzsvērām, ka brīva cilvēku kustība no valsts uz valsti ir viens no ES pamatiem. Praktiski tas nozīmē pilnībā atcelt iekšējo pasu un muitas kontroli. Tas ir visnotaļ loģiski, jo ikviens ES dalībvalsts pilsonis ir vienlaikus vienotās ES pilsonis ar attiecīgajām pilsoņtiesībām. Amsterdamā šī vienotā ES pilsonība ar visām no tā izrietošajām konsekvencēm tika atkārtoti svētīta ar būtisku izņēmumu: Lielbritānijai un Īrijai kā salu valstīm ļauts saglabāt visu iebraucēju pasu kontroli.

Amsterdamas lēmumi prasa ne mazums precizējumu, detaļu konkretizācijas. 15 valstu pārstāvjiem šai jomā vēl ir priekšā plašs darbalauks.

16. 1997. gada jūlijs: EK pieņem un publicē vispusīgi argumentētu dokumentu "Agenda 2000 – Viedokļi par kandidātvalstu pieteikumiem iestājai ES", 12 kandidātvalstis tiek dalītas divās grupās. Pirmajā grupā, kur ietilpst Slovēnija, Ungārija, Polija, Igaunija un Kipra, tiek ieteikts uzsākt iestāšanās sarunas. Otrajā grupā, kur ietilpst arī Latvija, iestāšanās sarunas tiek atliktas uz vēlāku laiku, kad Latvija sasniegs augstāku ekonomikas brieduma pakāpi.

17. 1997. gada augusts: Latvijas valdība pieņem pasākumu virkni, lai paātrinātu iestāšanās sarunu uzsākšanu ES. To skaitā speciālu memorandu un rīcības plānu izstrādāšanu, lai intensificētu Latvijas integrācijas procesu un novērstu tās nepilnības Latvijas tautsaimniecībā un politikā, ko savā kritiskajā apskatā atzīmēja EK.

18. 1997. gada decembris: ES Padomes sēde Luksemburgā. Principiāli tiek lemts sākt iestāšanās sarunas ar visām kandidātvalstīm. Sarunu pionieri – pirmais piecnieks.

19. 1998. gada 1. februāris: Asociācijas līgums starp Latviju un ES stājas spēkā.

20. 1998. gada marts–aprīlis: Latvijas valdošie orgāni apstiprina jaunu Nacionālo programmu, proti, integrācijas programmu ES.

21. 1998. gada marts: ES paplašināšanas sarunu procesa oficiālais sākums. Kandidātvalstis saņem dokumentu paketi ar nosaukumu "Pievienošanās partnerība". Vienlaikus kandidātvalstīm jāpilda "Baltās grāmatas" prasības. Latvijas sabiedrībā maz kas zina par visai nozīmīgo "Balto grāmatu". Šis ES būtībā saistošais izdevums raksta par pirmsiestāšanās posma stratēģiju ES asociētās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīm, tātad tas ir tieši adresēts arī Latvijai. Grāmatas sākumā akcentētā tēze ļauj labi izprast Amsterdamas virsotņu tikšanās nostāju. Nepārprotami norādīts, ka "Baltās grāmatas" galvenais uzdevums ir sniegt asociētām valstīm padomu, kā tām sagatavoties darbībai saskaņā ar ES iekšējā tirgus noteikumiem. Seko stingrs brīdinājums: iekļaušanās Eiropas Savienības iekšējā tirgū ir īpašs jautājums, kas stingri jānošķir no iestāšanās ES. Citiem vārdiem, ES dalībvalstis ar "Baltās grāmatas" starpniecību liek skaidri saprast: cīnieties, pūlieties, lai izveidotu savā zemē saimniecisku un tiesisku kārtību atbilstoši ES stingrajām prasībām. Tomēr visizcilākie panākumi šajā jomā nenozīmē, ka mēs jūs automātiski uzņemam ES sastāvā kā pilntiesīgus locekļus; šādu garantiju mēs neizsniedzam. Kritēriji, pēc kuriem kādai valstij būs atļauts pāriet robežu un kļūt par ES saimes locekli, paliek ārpus "Baltās grāmatas" ietvariem. Gudri politiķi vairās no formulējumiem, kas tiem saista rokas. Uzņemšana ES saskaņā ar Māstrihtas lēmumiem ir ne tikai ekonomisks pasākums, bet jāizsver arī iekšpolitiskie, ārpolitiskie, sociālie un tiesiskie faktori, kas var dinamiski mainīties. Nedrīkst aizmirst arī nepieciešamību saglabāt stabilitāti un līdzsvaru Eiropas Savienības ietvaros. Lēmums uzņemt kādu valsti šajā saimē ir politiski tālejošs un atbildīgs solis. Tāpēc var saprast ES piesardzību. Latvijas eiroentuziastiem šāda nostāja var nepatikt. Lēmēji ir 15 ES valstis.

Tiek noteiktas Latvijas tālākās integrācijas prioritātes īstermiņa un vidējam laika periodam.

22. 1998. gada marts: MK apstiprina trešo Nacionālo programmu Latvijas integrācijai Eiropas Savienībā – Nacionālo programmu *Acquis Communautaire* pārņemšanai. *Acquis Communautaire* ir ES darbojošos tiesību un pienākumu kopums vai ES pamatlikums. Tas aptver ES līguma saturu, ES politiskos mērķus un darbības principus 31 jomā. Bez tam tajā ietilpst uz līgumu pamata pieņemta sekundāra likumdošana un Eiropas Tiesas spriedumi, ES deklarācijas un rezolūcijas, visas kopējās akcijas un visi citi akti, kuru mērķis bija īstenot kopējos ārējos un drošības pasākumus, konvencijas, deklarācijas, rezolūcijas, akcijas, kas pieņemtas kopējā sadarbībā iekšlietās un tieslietās. Īpaša iedaļa ir starptautiskie līgumi, ko noslēgusi ES, un līgumi starp dalībvalstīm, kas attiecas uz ES darbību.

Liels skaits tiesisku aktu, deklarāciju, dokumentu saistās ar sekundāro likumdošanu. Te pirmām katram jāmin ES Padomes daudzpusīgās regulācijas (tieši un pilnībā saistošas visām dalībvalstīm). Tām pievienojas direktīvas, kas nosaka, kas un kādā veidā jānodrošina, bet konkrētas likumdošanas aktus katra dalībvalsts pieņem individuāli. Sekundāra likumdošana ietver lēmumus, kas ir saistoši konkrētiem adresātiem, rekomendācijas un viedokļi, kas nav tieši juridiski saistoši, bet dalībvalstu institūcijām jāņem vērā.[1]

23. 1998. gada novembris: Eiropas Komisija publicē "Progresa ziņojumu", kurā Latvijas attīstība īpaši atzinīgi novērtēta, neraugoties uz to, ES Padome Vīnē atliek jautājumu par Latvijas uzaicināšanu sākt aktīvas iestāšanās sarunas ar ES.

24. 1999. gada februāris: Latviju apstiprina par pilntiesīgu Pasaules tirdzniecības organizācijas locekli. Šāda apstiprināšana ir nosacījums, lai Latviju uzņemtu ES.

25. 1999. gada oktobris: saskaņā ar EK publicēto otro Regulāro progresa ziņojumu tiek rekomendēts uzsākt iestāšanās sarunas ar visām otrās kārtas valstīm, t. sk. arī ar Latviju.

26. 1999. gada jūnijs: Latvijas MK apstiprina ceturto Nacionālo programmu integrācijai ES.

27. 1999. gada decembris: ES Helsinku samits uzaicina Latviju sākt sarunas par iestāšanos Eiropas Savienībā kā pilntiesīgai dalībvalstij.

28. 2000. gada februāris: Saeima apstiprina Latvijas stratēģiju integrācijai ES.

29. 2000. gadā un 2001. gadā rit iestāšanās sarunas starp Latviju un ES attiecīgiem pārstāvjiem. Beigu termiņš šīm sarunām un Latvijas uzņemšanas datums nav noteikts. Viss atkarīgs no Latvijas gatavības pakāpes, spējas noteiktā laika posmā izpildīt it visas ES iestāšanās prasības. Sarunās ES pārstāv Eiropas Padome, Eiropas Komisija un prezidējošā valsts.

Iestāšanās procedūra. Rūpīgi sadaļu pa sadaļai tiek analizēts Latvijas stāvoklis, salīdzinot ar ES obligātām prasībām. Novirzes gadījumā iespējami divi varianti. Pirmajā variantā Latvijā apņemas sakārtot attiecīgo sadaļu atbilstoši ES *Acquis Communautairei*. Tas var saistīties ar pastāvošo likumu pilnveidošanu, atcelšanu, jaunu likumu un likumam pakļautu tiesisko aktu pieņemšanu. Otrajā variantā Latvijas puse ar spēcīgiem argumentiem parāda, ka LR neatliekamu interešu vārdā ir jāatļauj īslaicīgas vai ilgstošas novirzes no ES pamatlikuma. Šīs novirzes galvenokārt skars neprincipiālus ES un PTO jautājumus, neskarot integrācijas pamatprincipus. Atsevišķā gadījumā, ja citas izejas nav, var vienoties kāda pamatprincipa īstenošanu atlikt uz vēlāku precīzi noteiktu laiku. Iniciatīva var nākt no abām pusēm un prasa attiecīgu vienošanas. Kad būs saskaņotas 31 sadaļa, kopīgiem spēkiem tiks sagatavots "Pievienošanās līguma" projekts. Tas jāapstiprina Eiropas parlamentā. Tālāk "Pievienošanās līgums" jāapstiprina visu 15 ES dalībvalstu parlamentiem. Iestāšanas procedūru noslēdz referendums Latvijā par iestāšanas ES.[2]

Latvijas pilsoņu nostāja pret ES. Dažkārt lasot mūsu presi, rodas iespaids, ka referenduma problēma Latvijā nepastāv. Pozitīvais rezultāts esot nodrošināts. Var nekļūdīgi apgalvot, ka Latvijas pilsoņu absolūtais vairākums par ES maz ko zina. Tās darbības principi, mehānismi, lēmumu pieņemšanas kārtība tiem ir gaužam sveša. Pat rūdīti politiķi sāk stostīties, ja tiem tieši uzdod jautājumu: ko pozitīvu Latvija, tās iedzīvotāji, konkrēts pilsonis iegūs no līdzdalības ES saimē? Valsts Eiropas integrācijas institūcijas ES propagandā ir visai pasīvas. Brīžiem liekas, ka cienījami ministri un ierēdņi ūdeni mutē ieņēmuši. ES nav vajadzīga tukša un melīga reklāma, leiputrijas solīšana. Nepieciešama nopietna analīze par Latvijas iestāšanās ES paredzamiem plusiem un mīnusiem. Referenduma rezultāti

[1] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. – R.:2000, BO SIA "ZA EI". 15., 16. lpp.
[2] Es un ES. – R.: Eiropas integrācijas birojs, 1999, 16., 17. lpp.

tikai tad rādīs objektīvā Latvijas pilsoņu nostāju, kad katrs balsotājs būs reāli iepazinies ar nākotnes perspektīvu Eiropas Savienībā. Vispārēji saukļi informāciju nesniedz. Bet tieši informācija ir jādara zināma katram Latvijas pilsonim. Presei, televīzijai, radio ik dienas jādarbojas uz ES informācijas objektīvā viļņa. Nepieciešamas diskusijas, uzskatu pretstati, pozitīvā un negatīvā visplašākā atklāsme. Ja svaru vienu kausu objektīvi pildīsim ar ES iestāšanās plusiem, bet otro svaru kausu ar ne mazāk objektīviem mīnusiem, varēsim izsvērt, kurš kauss smagāks.

Pirmās pilsoņu aptaujas 1998. gada beigās, kad Latvijai vēl liedza iestāšanās sarunas, deva šādu rezultātu. Iestāšanās ES atbalstīja 46,6% Latvijas pilsoņu, "pret" izteicās 26,8% aptaujāto, 26,6% pilsoņu vēl nebija neko izlēmuši (domājams, ka daļa totālas nezināšanas dēļ).[1]

44.1. tabula

Argumenti "par" un "pret" iestāšanos ES[2]

		Par			Pret
1.	ES nodrošinās stabilitāti, attīstību	35,2%	1.	Latvija ekonomiski, politiski, juridiski nav vēl gatava iestāties ES	46,0%
2.	ES būs Latvijas drošības garants	33,1%	2.	Tiktu iznīcināta vietējā lauksaimniecība	27,7%
3.	Latvijā celsies dzīves līmenis	24,2%	3.	Tiktu iznīcināta vietējā rūpniecība	15,7%
4.	Paplašināsies darba tirgus, pieaugs darba alga	21,7 %	4.	Latvijas precēm vairs nebūs neieta, ieplūdīs vēl vairāk importpreču	15,7%
5.	Būs plašāks preču sortiments un preču noieta tirgus	17, 1%	5.	ES nebūs Latvijas drošības garants	12,3%

Tāda bija Latvijas pilsoņu nostāja pirms mazliet vairāk nekā 2 gadiem. Kāda nostāja ir šodien, būs rīt, pēc gada, diviem? Atbildes nav, jo regulāras aptaujas netiek veiktas. Bet vajadzētu gan.

Suverenitātes problēma. Izbrīnu rada fakts, ka pretargumentos nav suverenitātes ierobežošana, nepieciešamība klausīt Briseles eirokrātu komandas. Jautājums ir samudžināts pretrunu kamols. Jautāsim: vai Latvija līdz šim vēsturiski pēdējos 50 gados cieta no suverenitātes trūkuma vai pārmērīgas suverenitātes jeb rīcības brīvības? Atbilde ir skaidrāka par skaidru. Latvijas nelaime bija suverenitātes trūkums. Un vai ir jēdzīgi, patriotiski, brīvprātīgi atdot daļu suverenitātes? Tiešas nepārprotamas atbildes nav. Suverenitātes daļēja atdošana integratīvai apvienībai var būt svēts, labumu nesošs solis, citā reize neizdevīgs pasākums. Vienai ES dalībvalstij suverenitātes ierobežošana var būt izdevīga, citai valstij neizdevīga. Atbilde meklējama vispārējā loģikā: jāvadās pēc mazākā ļaunuma principa. Katram, kas dosies uz referendumu, jāizlemj šis jautājums un tad jārīkojas. Tas, ka valdība un Saeima uzskata, ka iestāšanās ES ir ekonomiskās politikas prioritāte, nebūt nenozīmē, ka katram pilsonim obligāti jābalso "par". Mūsu kaimiņi, ES dalībvalstis Dānija, Zviedrija, Somija, nav cietušas no suverenitātes ierobežošanas.

Kas jau ir saskaņots? Saskaņošana skar tieši 31 tēmu jeb sadaļu. Iestāšanās sarunas formāli tika uzsāktas 2000. gada februārī. 44.2. tabula rāda, kas paveikts līdz 2000. gada beigām.

[1] Es un ES. – R.: Eiropas integrācijas birojs, 1999., 2. lpp.
[2] Es un ES. – R.: Eiropas integrācijas birojs, 1999., 2. lpp.

44.2. tabula

Latvijas iestāšanās ES sarunu gaita

Sarunu tēma (sadaļa)	LR nostājas (pozīcijas) statuss	Iestāšanās sarunu statuss
Brīva preču kustība	Apstiprināta 21.02.2000. EIP*	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Brīva personu kustība	Apstiprināta 13.11.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Brīva pakalpojumu kustība	Apstiprināta 01.08.2000. MK**	Iestāšanās sarunas uzsāktas 21.11.2000.
Brīva kapitāla kustība	Apstiprināta 12.06.2000. EIP	Iestāšanās sarunas uzsāktas 21.11.2000.
Uzņēmējdarbības likumdošana	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas uzsāktas 14.11.2000.
Konkurences politika	Apstiprināta 04.04.2000. MK	Iestāšanās sarunas uzsāktas 28.03.2000.
Lauksaimniecība	Apstiprināta 31.10.2000. MK	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Zivsaimniecība	Apstiprināta 15.08.2000. MK	Iestāšanās sarunas uzsāktas 24.10.2000.
Transporta politika	Apstiprināta 18.07.2000. MK	Iestāšanās sarunas uzsāktas 21.11.2000.
Nodokļu politika	Apstiprināta 13.11.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Ekonomiskā un monetārā savienība	Apstiprināta 12.06.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 14.11.2000. un provizoriski slēgtas*** 21.11.2000.
Statistika	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 28.03.2000. un provizoriski slēgtas 14.06.2000.
Sociālā politika un nodarbinātība	Apstiprināta 09.10.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Enerģētika	Apstiprināta 12.06.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Rūpniecības politika	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 24.10.2000. un provizoriski slēgtas 21.11.2000.
Mazie un vidējie uzņēmumi	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 28.03.2000. un provizoriski slēgtas 14.06.2000.
Zinātne un pētniecība	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	
Izglītība un apmācība	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	
Telekomunikācijas un informāciju tehnoloģijas	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Kultūra un audiovizuālo pakalpojumu politika	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas uzsāktas 28.03.2000.
Strukturālā un reģionālā politika	Apstiprināta 05.12.2000. MK	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Vides aizsardzības politika	Apstiprināta 17.10.2000. MK	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Patērētāju tiesību un veselības aizsardzība	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 24.10.2000. un provizoriski slēgtas 21.11.2000.

* Eiropas integrācijas padomes sēdē.

** Ministru kabineta sēdē.

*** Ja iestāšanās sarunas par kādu tēmu (sadaļu) ir provizoriski slēgtas, tas nozīmē: lai gan sava veida vienošanās par šo tēmu jau ir panākta, ja sarunu gaitā par citiem jautājumiem radīsies nepieciešamība turpināt sarunas par līdz šim slēgtām sarunu tēmām, tās atkal tiks atvērtas. Tas atspoguļo iestāšanās sarunu principu – galīga vienošanās par kādu atsevišķu jautājumu nav panākta, pirms nav panākta vienošanās par visiem jautājumiem.

44.2. tabulas turpinājums

Sadarbība iekšlietās un tieslietās	Apstiprināta 05.12.2000. MK	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Muitas savienība	Apstiprināta 20.03.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Ārējie ekonomiskie sakari	Apstiprināta 20.03.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 28.03.2000. un provizoriski slēgtas 21.11.2000.
Kopējā ārējā un drošības politika	Apstiprināta 21.02.2000. EIP	Iestāšanās sarunas tika uzsāktas 28.03.2000. un provizoriski slēgtas 14.06.2000.
Finansu kontrole	Apstiprināta 13.11.2000. EIP	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Finansu un budžeta nosacījumi	–	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Institūcijas	–	Iestāšanās sarunas vēl nav uzsāktas
Citi jautājumi	–	–

Ko rāda 44.2. tabula? 7 sadaļas no 28 ir saskaņotas un provizoriski slēgtas; 7 sadaļu saskaņošana ir uzsākta; 14 sadaļu saskaņošana nav vēl uzsākta. Bilance nav visai iepriecinoša: puse visu sadaļu vēl nav skartas. Provizoriski noslēgtas samērā vienkāršas sarunu tēmas, kas nav saistītas ar interešu pretrunām, piemēram, statistika, ekonomiskā un monetārā statistika (skars Latviju tikai pēc uzņemšanas ES). Daži noslēgti temati ir ar asām šķautnēm, principi grūti saskaņojami, bet vienošanās rezultāts nav caurspīdīgs, sabiedrība nav informēta, kas īsti nolemts, kāda ir Latvijas rūpniecības attīstības stratēģija un perspektīvas ES ietvaros. Tāds pats ass sarunu temats ir veselības aizsardzība. Tā ir tēma, kur iekšējie strīdi turpinās ar augošu spēku, pilnīgi nav skaidra slimokases loma un valsts dotāciju loma, vai mēs ejam uz maksas veselības aprūpi, vai sekojam ES daudzu valstu piemēram, kur nodokļu sistēma formāli nodrošina bezmaksas ārstniecību. Kā novērst slimokasu bankrotu (2000. gada nogalē), kad slimniekiem ieteica pierakstīties rindā uz operāciju. Veselības aizsardzība pārdzīvo nopietnu krīzi, neapmierināti ir slimnieki, neapmierināts medicīniskais personāls zemā atalgojuma dēļ. Tas viss neatbilst ES kritērijiem. Vai Latvijas iedzīvotājam ir tiesības zināt, kas ir kaut vai provizoriski saskaņots? Kas gaida slimniekus, kas ne vienmēr spēj apmaksāt dārgās zāles? Kāpēc Latvijas un ES provizoriskā vienošanās ir pārklāta ar noslēpuma plīvuru? Kāpēc stāvoklis Igaunijā un Lietuvā ir labāks?

44.1. diagramma

Valsts atvēlētie līdzekļi veselības aprūpei % no IKP[1]

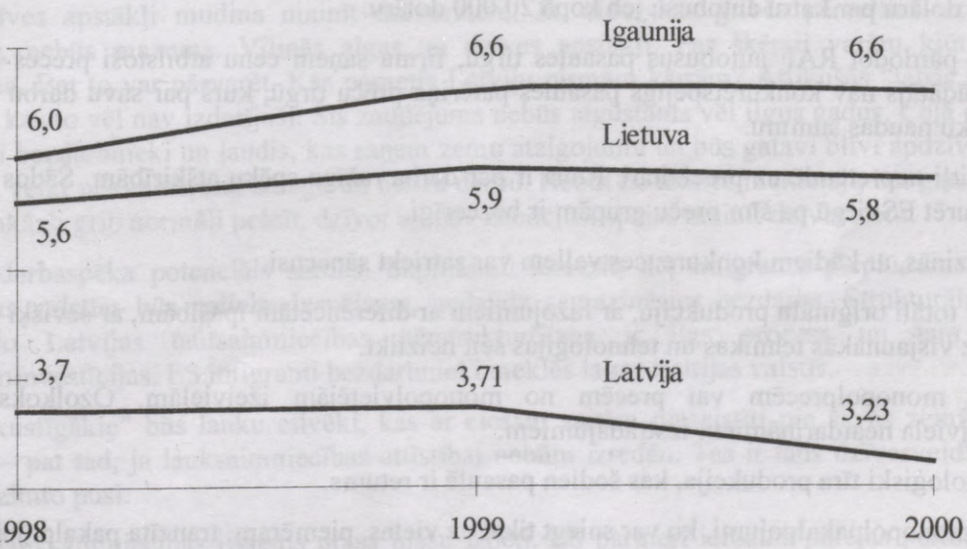

[1] NRA, 01.03.2001.

Kas ir saskaņots sarunu tēmā "Zinātne un pētniecība", "Izglītība un apmācība"? Pēdējā laika nejēdzīgie eksperimenti izglītībā nebūt neatbilst ES valstu skaidrajai izglītības politikai. Kur grābt naudu zinātnes veicināšanai? Kas īsti saskaņots? Noslēpums? Kāpēc nav plaši izsludināti vienošanās kaut vai provizoriski rezultāti?

Visasākie jautājumi atlikti uz vēlāku laiku. Tas atteicas uz lauksaimniecību. Runā, ka sarunas sāksies 2001. gada vasarā. Brīvā personu kustība izraisīs pretrunas sakarā ar lielo nepilsoņu skaitu. Turklāt šinīs neuzsāktās sarunās aizmugurē stāvēs Krievija. Kāda nostāja ir ES pārstāvjiem par komerclikumu, kas valstī starp uzņēmējiem izraisīja asus strīdus. (Pēc svešvārdu izcelsmes pareizi ir nevis komerclikums, bet uzņēmējdarbības likums. Pēc franču vai latīņu valodas, komercija ir tirdzniecība.)

Vārdu sakot, darba vēl ir liku likām! Rodas jautājums, vai to varēs kvalitatīvi paveikt līdz 2002. gada beigām? Vai sarunu grafiks atbilst reālām iespējām? Tikai bezatbildīgi superoptimisti var cerēt, ka Latvija kļūs par pilntiesīgu ES dalībvalsti līdz 2005. gada beigām.

44.4. Ko Latvija gaida no ES?

"Savs" plašais tirgus. Nost ilūzijas! ES tirgus ir pārpildīts precēm no visām pasaules malām. Preču klāsts ir kvalitatīvs, brīžiem oriģināls. Dārgais lats manāmi apgrūtinās cenu konkurenci. Konkurētspēju rādītājs ir resursu izlietošana uz produkcijas vienību. Netiešu ieskatu šinī problēmā dod tabula.

44.3. tabula

Saražotā produkcija uz 1 strādātāju naturālā izteiksmē

	ES valstīs	Latvijā
Mikroautobusi, gab.	10	2
Cements, tonnās	5000	1000
Sausi zāģmateriāli, m^3	1200	200
Piens, tonnās	250	15
Lopi, dzīvsvarā, tonnās	100	4
Graudi, tonnās	200	10

Saražojot Latvijā gadā 2 mikroautobusus, strādātājs saņem 1000 ASV dolāru par katru autobusu no cenas 7000 dolāru, respektīvi, 2000 dolāru (Ls 1100). Ārzemēs no 20 000 dolāru cenas strādātājs saņem 2000 dolāru par katru autobusu jeb kopā 20 000 dolāru.

Izrādās, ka, pārdodot RAF autobusus pasaules tirgū, firma saņem cenu atbilstoši preces kvalitātei. Diemžēl strādātājs nav konkurētspējīgs pasaules patēriņa preču tirgū, kurš par savu darbu saņem 10 reizes mazāku naudas summu.

Tabulas skaitļi nepretendē uz precizitāti. Runa ir par darba ražīgo spēku atšķirībām. Šādos apstākļos raženi konkurēt ES tirgū pa šīm preču grupām ir bezcerīgi.

Skaidri jāapzinās, ar kādiem konkurences vaļiem var satriekt sāncensi.

Pirmkārt, ar totāli oriģinālu produkciju, ar ražojumiem ar diferencētām īpašībām, ar sevišķi pievilcīgu dizainu. Bez visjaunākās tehnikas un tehnoloģijas šeit neiztikt.

Otrkārt, ar monopolprecēm vai precēm no monopolvietējām izejvielām. Ozolkoks var būt monopolizejviela neatdarināmiem izstrādājumiem.

Treškārt, ekoloģiski tīra produkcija, kas šodien pasaulē ir retums.

Ceturtkārt, monopolpakalpojumi, ko var sniegt tikai uz vietas, piemēram, tranzīta pakalpojumi.

Piektkārt, ražojumi, kas tuvojas nacionālā stila mākslas darbiem.

Sestkārt, koksne, kas nav monopolizejviela pasaules mērogā, ir un paliks daudzu Latvijas eksportpreču pamats.

Septītkārt, cilvēka fantāzijas radošais gars ir tik daudzpusīgs, oriģinālu ideju bagāts, ka vakardienas ierindas ražojums spēj pārvērsties no pelnrušķītes par visskaistāko princesi, kas ar jaunām īpašībām, īpašu pieeju saistīs pircēju miljonus. Kas izcils ir lellē Barbijā, Makdonalda maizītē? "Big–Mac" nebūt nav kulinārās mākslas kalngals. Atrast biznesā "zelta āderi" ir uzņēmējdarbības augstākā pilotāža, kas spēj satriekt jebkuru konkurentu.

Astotkārt, plašas iespējas ieviest jaunas tehnoloģijas sola eiropatents.

Devītkārt, nozīmīgs pluss Latvijai ir vienota ekoloģiskā aizsardzība.

Desmitkārt, iestāšanās ES būs katalizators Latvijas iesaistei Eiropas izvērstajā specializācijā līdz ar nepieciešamajām investīcijām.

Tā tirgus paplašināšanās, kur tu būsi savējais, jau ir pluss sāncenšu cīņā par kaut nelielu tirgus laukumu. Bet šis lauciņš dos savu impulsu. Sākotnēji vāji atgriezeniskās saites signāli un ķēdes reakcijas vēl pirmie nedrošie soļi ir ar perspektīvu. Saimniekošana pamazītiņām, palēnītiņām sāks uzņemt apgriezienus.

Vai visi investīciju ceļi ved uz Latviju? Vai pēc iestāšanās Eiropas Savienībā Latviju gaida investīciju zelta lietus? Optimists uz šo jautājumu atbildēs apstiprinoši. Tiks izlīdzināti investēšanas ekonomiskie un juridiskie nosacījumi starp Latviju un citām ES valstīm (tas ir obligāts nosacījums uzņemšanai Eiropas Savienībā), un pašreizējo investīciju atgrūšanas mehānismu nomainīs ieguldījumu pievilkšanas magnēts. Baidos, ka optimista eiforiskās cerības drīz vien apsīks. Reālists mierīgi padomās. *Pirmkārt,* potenciālajam investoram atvērta visa pasaule. Diez vai Latvija piesaistīs viņa uzmanību ar kaut ko īpašu. *Otrkārt,* Latvijas iekšējais tirgus ir visai šaurs un pircēju loks nav liels. Radīt jaudas vietējām vajadzībām vien neatmaksājas. Izņēmums varētu būt atsevišķi ieguldījumi infrastruktūrā, pirmām kārtām tranzīta infrastruktūrā. Tomēr tas nepavisam nebūs zelta lietus – tikai retas lāses. *Treškārt,* ieguldīt līdzekļus ražošanā var visā ES telpā. Reālists atkal tūdaļ jautās: bet kāpēc ieguldīt tieši Latvijā? Arguments varētu būt šāds – jo te atrodama kāda unikāla vietējā izejviela. Trāpīts desmitniekā! Eiropai ir vajadzīga celuloze. Latvijai ir izejvielas. Un tas nozīmē investīcijas – vismaz miljardu dolāru. Tātad būs rūpnīca, būs darba vietas, būs celuloze visai Eiropai. *Ceturtkārt,* reālists nebūt nav pārliecināts, ka celulozes rūpnīca jāceļ tieši Latvijā, jo lata kurss nepavisam nesekmē eksportu. Problēmu galu galā atrisinās eiro. *Piektkārt,* reālists nopietni apsvērs, vai piesaistīt investīcijām vietējos kredītus, Latvijas banku naudu. Nekādi nevar tikt vaļā no nelaimīgā jautājuma: kādam nolūkam investīcijas vajadzīgas? Cik gadiem būs jāpaiet, lai mūsu eksports konkurētspējas ziņā piemērotos bargajam Eiropas ekonomiskajam klimatam? Un tomēr investīcijas Latvijā pieaugs.

"Pelēkā viela" – pieprasīta prece. Labas smadzenes ir zelta vērtas. Tiklab Eiropā, kā visā pārējā pasaulē. Tas jāpatur prātā, kad palūkojamies uz vali numur trīs – brīvo darbaspēka plūsmu.

Nav jābūt pravietim, lai droši prognozētu, kādā virzienā sāks plūst to Latvijas iedzīvotāju straume, kurus dzīves apstākļi mudina mainīt dzīvesvietu. Jā, tādu, kas gribēs pārcelties uz dzīvi tālāk Rietumos, nebūs mazums. Vilinās algas un dzīves apstākļi. Par šķērsli varētu kļūt svešvalodu nezināšana. Bet to var pārvarēt. Kas pametīs Latviju pirmām kārtām? Atlikušās "labās smadzenes", proti, tie, kas to vēl nav izdarījuši. Šis zaudējums nebūs atgūstams vēl ilgus gadus. Ceļā gribēs doties arī daudzi bezdarbnieki un ļaudis, kas saņem zemu atalgojumu un būs gatavi blīvi apdzīvotās Eiropas plašumos veikt nekvalificētu, smagu un netīru darbu. Nebūt ne laimes meklētāji, bet gan cilvēki, kuri gluži vienkārši grib normāli pelnīt, dzīvot un nav zaudējuši spējas mainīt dzīvesvietu.

Latvijas darbaspēka potenciāls saruks. Saprotamu iemeslu dēļ imigrantu pieplūdums no Eiropas Savienības valstīm būs neliels. Iespējams, nedaudz samazināsies bezdarbs. Strukturālais bezdarbs paliks, jo Latvijas tautsaimniecības pārstrukturēšana ir ilgs process un tam vajadzīgas programminvestīcijas. ES imigranti bezdarbnieki meklēs laimi Baltijas valstīs.

"Vismazkustīgākie" būs lauku cilvēki, kas ar ciešām saitēm piesaistīti pie savas zemītes, pie sava īpašuma – pat tad, ja lauksaimniecības attīstībai nebūtu izredžu. Tas ir tāds dzīvesveids, kas neļauj pamest dzimto pusi.

Latvijas lauksaimniecības liktenis prasa īpašu izpēti. ES partneri ierosina pārejas periodu 5–7 gadu laikā, kad Baltijas iedzīvotājiem vēl nebūs tiesības brīvi pārvietoties un strādāt Eiropas Savienības telpā.

Latvijai ir savas īpatnības. Mūsu rūpe ir tā mehānisma uzbūve, kam jāpalīdz Latvijai ātrāk integrēties ES, ieslēgties tās struktūrās un darbības formās.

Nepieciešams spēcīgs tandēms. Šis tandēms apvienotu privāto uzņēmējdarbību un valsti. Stingri jāizstrādā valsts programma, nosakot galveno mērķi, no kura atzarotos vēl daudzi jo daudzi zemāku pakāpju mērķi.

Par mērķa īstenošanu konkrēti jāatbild katram tandēma loceklim ar savām specifiskajām iespējām, atmetot visas pļāpas par ES Ēdenes dārziem. Te vajadzīga prozaiska lietišķība. Privātuzņēmējs izcīna sīvu konkurences cīņu, meklē nišu saviem partneriem, investīcijas, kredītus privāto banku sfērā, attur darbiniekus no emigrēšanas. Tā būs nemitīga sīksta un bezgala nogurdinoša cīņa par izdzīvošanu. Palīdzēt varēs privātās uzņēmējdarbības savienības, pārstāvniecības, konsultāciju centri.

Par otru tandēma locekli, kā jau teikts, jākļūst valstij. Ministrijās un resoros jāorganizē īpašas grupas, kas gatavos Latviju Eiropas Savienībai. Valdībā un Saeimā jārisina juridiskie jautājumi, jānoslīpē likumdošana, lai tā ļautu Latvijai pienācīgi iekļauties Eiropas Savienībā. Visās ES valstīs Latvijas vēstniecībās jāizveido īpašas atbalsta grupas valsts pasākumu un privātās uzņēmējdarbības sekmēšanai.

Pamats abām tandēma pusēm ir viens – Latvijas ekonomika. Tām jāietur kopīgs virziens un vienai otru jāpapildina. Ja izdosies enerģiski un konsekventi īstenot atsevišķus mērķus, tad pamazām īstenosies arī galvenais mērķis. Zem guloša akmens ūdens netek.

Latvijas vietu ES nodrošinās un izkārtos nevis miegamices, bet izveicīgi spēkavīri.

Atbalsta un palīdzības fondi. ES ir bagāta dažādiem atbalsta un palīdzības fondiem, kuru līdzekļi kļūs pieejami Latvijai kā pilntiesīgai ES dalībniecei. Šie fondi domāti gan lauksaimniecības tehnoloģijai un izglītībai, gan infrastruktūras elementiem, gan kultūrai. Šie fondi tomēr nespēj aizstāt pašu iekšzemes kopproduktu. Būsim atklāti. Fondu līdzekļiem savākt atskaitījumus kļūst arvien grūtāk, bet palīdzību alkstošo kļūst arvien vairāk (postsociālisma zemes). Tāpēc ES, ievērojot sadarbības integrācijas augļus, balstīsimies uz pašu spēkiem un pašu panākumiem. Tad būs arī rezultāts – PAŠU LABKLĀJĪBA.

Nepilsoņi un integrācija. Latvijas būtiska īpatnība ir tā, ka zināms skaits Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju ir Latvijas nepilsoņi. Tādas ir militārās un ekonomiskās okupācijas sekas. Daļa šo cilvēku, kārtojot speciālus pārbaudījumus, ir ieguvuši Latvijas pilsoņa statusu. Šeit problēmu nav. Bet kā ar nepilsoņiem? Šīs grāmatas rakstīšanas brīdī sadaļa par šo problēmu vēl nav apspriesta, vienošanās nav noslēgta. Visticamāk, ka cilvēku kustības un darbības brīvība ES telpā attieksies tikai uz Latvijas pilsoņiem. Nepilsoņus integrācija neiekļauj. Maz ticams, ka nepilsoņiem, kam ir Latvijas nepilsoņu pase, kustības un darbības jomā tiktu pielīdzināti Latvijas pilsoņiem. ES pilsonis var būt tikai dalībvalsts pilsonis. Latvija noslēgusi vienošanos par abpusēju bezvīzu režīmu; to attiecina tikai uz Latvijas pilsoņiem. Nepilsoņi daudzkārt aktīvāk izceļos ar speciālu vīzu uz kādu ES valsti, lai pēc noteikta gadu skaita svešā zemē iegūtu pavalstniecību. Tā ir specifiska Igaunijas un Latvijas problēma. Galvenā personu brīvās kustības problēma ir cita.

Integrācijas ierobežošana. Ir manāmas pašreizējo dalībvalstu pārstāvju noteiktas bailes, ka no jaunajām Austrumeiropas ES valstīm jaunie pilsoņi masveidā emigrēs uz attīstītām Eiropas Savienības valstīm. Diskusija visupirms skar problēmu "emigrēs – neemigrēs". Tā kā uzskatu vienotības starp "vecajām" ES valstīm nav, tālākai apspriešanai izvirzīti pieci iespējamie varianti brīvai personu kustībai. Eiropas Komisija sagatavojusi speciālu ziņojumu par šiem pieciem problēmas risinājumu variantiem, ko piedāvās apspriešanai gan dalībvalstīm, gan kandidātvalstīm. Šis jautājums uzņemšanas sarunu gaitā ir viens no vissarežģītākajiem, spilgti izpaužas interešu pretstati gan šodien, gan nākotnē. Ir priekšlikumi par septiņgadu pārejas periodu, bet Vācija un Austrija paziņojušas, ka tām pieņemams tikai 10 gadu pārejas laiks.

Pieci varianti. Pirmais variants paredz bez jebkādas vilcināšanās un pārejas periodiem jaunuzņemtām valstīm piešķirt visas cilvēku brīvās kustības un darba tiesības, kas šodien ir spēkā ES sastāvā. Otrais variants paredz pārejas periodu. Tā laikā brīvā cilvēku kustība un darba iespējas jebkurā ES dalībvalstī nebūs spēkā. Trešais variants paredz atļauju uzreiz ieviest brīvu cilvēku kustību. Vienlaikus, ja migrācija no Austrumiem un Rietumiem sasniegs kritisku punktu, "vecajām" dalībvalstīm ir tiesības noteikt ierobežojumu. Ceturtais variants, raksturots kā elastīga pieeja, atļautu atsevišķām dalībvalstīm noteikt pārejas periodu, turklāt selektīvi, to neattiecinot uz visām jaunuzņemtajām valstīm. Piektais

variants – kvotu variants. Pagaidām nav skaidrs, vai šis ierobežojums attiecas uz visām "vecajām" dalībvalstīm un visām jaunajām dalībvalstīm, tātad atkal selektīva pieeja. Latvijai būtu jācīnās par pirmo un kā kompromisu par trešo variantu.

Personu brīvās kustības ierobežojumi. Lai svešā dalībvalstī varētu slēgt darba līgumu, jādabū darba atļauja. Kaut arī tā ir formāla prasība, papīrs ar zīmogu un parakstu ir vajadzīgs. Virknē darbavietu atbildīgā valsts amatā ārzemniekus nepieņem, kaut gan šādu tiesisko aizliegumu nav. ES darba likumdošana visupirms vērsta pret jebkādu diskrimināciju, pieņemot darbā. Tas attiecas uz dzimumu, tautību, ticību, arī izglītību, proti, priekšrocība ir darba ņēmējam speciālistiem ar augstāku izglītības līmeni. Ja darbā pieņem bakalauru un, pastāvot pārējiem vienādiem nosacījumiem, atsaka doktoram, tā ir diskriminācija.

Integrācija un bezvīzu režīms. Ar visām 15 ES valstīm Latvijai ir bezvīzu režīms. Tas vēl nenozīmē, ka pirms iestāšanās ES Latvijai jau ir brīva cilvēku kustība. Bezvīzu režīms dod tiesības uzturēties attiecīgajā valstī bez speciālas atļaujas parasti 3 mēnešus vai 90 dienas bez tiesībām strādāt.

44.4. tabula

Valstis, ar kurām Latvijai ir divpusējie līgumi par vīzu režīma atcelšanu

Valsts nosaukums	Parakstīšanas datums	Spēkā stāšanās datums	Uzturēšanās ilgums
Andora	13.03.1998.	21.05.1998	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Austrija	26.01.1999.	01.02.1999.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Beļģija	09.06.1999.	01.07.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Čehija	22.09.1993.	04.11.1993.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Dānija	18.12.1996.	01.01.1997.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Francija	18.02.1999.	01.03.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Grieķija	17.03.1999.	01.04.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Horvātija	21.09.1998.	10.12.1998.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Igaunija	09.06.1995.	01.07.1995.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Īrija	03.04.1996.	01.05.1996.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Islande	14.04.1997.	21.04.1997.	līdz 3 mēnešiem 1 gada laikā
Itālija	03.02.1999.	15.02.1999.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Izraēla	08.05.2000.	nav spēkā	līdz 90 dienām pusgada laikā
Japāna	23.02.2000.	01.04.2000.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Lielbritānija	02.02.1993.	12.02.1993.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Lietuva	09.06.1995.	01.07.1995.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Lihtenšteina	23.12.1997.	22.01.1998.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Luksemburga	09.06.1998.	01.07.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Malta	15.04.1998.	10.08.1998.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Nīderlande	09.06.1999.	01.07.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Norvēģija	02.07.1997.	01.08.1997.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Polija	17.12.1992.	12.08.1994.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Portugāle	20.04.1999.	26.04.1999.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Slovākija	17.08.1994.	13.01.1995.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Slovēnija	05.03.1998.	16.10.1998.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Somija	28.07.1997.	08.11.1997.	līdz 3 mēnešiem 1 gada laikā
Spānija	09.03.1999.	01.03.1999.	līdz 90 dienām pusgada laikā
Šveice	23.12.1997.	22.01.1998.	līdz 90 dienām 1 gada laikā
Ungārija	07.08.1992.	13.02.1993.	līdz 30 dienām pusgada laikā
Vācija	16.02.1999.	01.03.1999.	līdz 3 mēnešiem pusgada laikā
Zviedrija	04.08.1997.	08.11.1997.	līdz 90 dienām 1 gada laikā

Avots: LR Ārlietu ministrijas Konsulārais departaments

Gaidāms, ka 2001. gadā varētu noslēgt divpusēju līgumu par bezvīzu režīmu vēl ar sešām valstīm, kas nav un nebūs ES dalībvalstis: Izraēla (līgums noslēgts, bet nav stājies spēkā), Čīle, Singapūra, Korejas Republika un liliputvalstis Monako un Sanmarino (ekonomiski cieši saistītas ar ES integrācijas sistēmu).

Šengenas vienošanās. Ciešā saistībā ar ES cilvēku brīva kustību ir t. s. Šengenas vienošanās. Tomēr nekādā gadījumā nedrīkst likt vienlīdzības zīmi starp tām tiesībām, ko Eiropas telpai dod Šengenas vienošanās, un ES pilsoņu brīvo pārvietošanās 15 dalībvalstu teritorijā. Šengenas vienošanās dod iespēju, *pirmkārt*, jebkuras valsts pilsonim (arī nepilsoņiem), kas saņēmuši vīzu uz vienu no Šengenas vienošanās valstīm, brīvi bez papildu vīzas ceļot pa visām Šengenas vienošanās valstīm; *otrkārt*, Šengenas vienošanās dalībvalstu pilsoņi bez vīzām, muitas kontroles var ceļot visā teritorijā, ko aptver šī vienošanās.

Šengenas vienošanās paplašinās pakāpeniski. Sākums – 1985. gada 14. jūnijs, kad vienošanās slēdz 5 Eiropas valstis, kas vienlaikus ir arī ES dalībvalstis – Vācija, Francija, Beļģija, Nīderlande un Luksemburga.

1990. gada 19. jūnijā šīs pašas valstis paraksta papildu vienošanos, kur 142 pantos detalizēti aprakstītas tās tiesības brīvi šķērsot robežu, kas izriet no Šengenas vienošanās un paredz izmaiņas valstu likumdošanā.

1990. gada 27. novembrī Šengenas līgumam pievienojās sestā valsts – Itālija. Pēc gada par Šengenas vienošanās nākamiem locekļiem kļūst Spānija un Portugāle, vēl pēc gada – Grieķija. 1995. gadā pievienojās Austrija. 1996. gada decembrī tiek sagatavots līguma projekts un vienošanās ar mērķi pievienot Šengenas teritorijai valstu trijotni Somiju, Zviedriju, Dāniju.

1997. gada 2. oktobrī ratificē Amsterdamas līgumu līdz ar Šengenas vienošanos.

1998. gada 31. martā tiek atcelta robežu kontrole starp Austriju un Itāliju. Tiek slēgti arī speciāli līgumi par Šengenas vienošanās dalībvalstu gaisa kontroli. Šengenas vienošanās sekmē Eiropā plašu tūrisma attīstību un pilnā mērā attiecas uz ES dalībvalstīm. Gan jāatzīmē, ka Lielbritānija un Īrija Šengenas vienošanās līgumam nav pievienojušās. Attiecībā uz tikko minētām divām valstīm un vēl Dāniju tiek īstenoti speciāli nosacījumi. No 2001. gada 25. marta Šengenas bezvīzu zonai pievienojās vēl piecas valstis: Zviedrija, Norvēģija, Somija, Dānija, Islande. Šengenas vienošanās 2001. gada pirmajā ceturksnī aptver 15 valstis. Kas attiecas uz legāliem imigrantiem, kas lūdz tiem piešķirt bēgļa statusu, darbojas vienotas standarta procedūras visā Šengenas teritorijā.

Katras valsts policija turpina savu darbu dzimtās valsts ostās un lidostās, stacijās, bet to kontroles metodes mainās. Kontrole tiek pastiprināta Šengenas teritorijas ārējās robežās. Veidojas vienota pārbaudes sistēma, vērsta pret nelegāliem imigrantiem, narkobiznesu, citiem kriminālliem elementiem, kas aptver gan ES, gan Šengenas vienošanos. Tiek darīts viss, lai kontrole kļūtu efektīvāka. Ir izveidota īpaša Šengenas datorizēta informācijas sistēma. Katras valsts policijai ir tiesības neielaist savā valstī šinī sistēmā minētās personas vai tās pat aizturēt.

44.5. Latvija uz ES sliekšņa

Nevar apgalvot, ka "Zaļā Eiropa" pret Latviju būtu viesmīlīga. 1998. gadam Latvijas lauksaimniecības produkcija nav iekļauta ES importa sarakstā. Cēlonis – stingrajiem ES standartiem neatbilstoša kvalitāte. Neaizmirsīsim, ka lauku un dārzu produkcija vēl jāpārstrādā un pēc kvalitātes kritērijiem eksportam tiek vērtēta pārstrādātā produkcija. Arī pašas Latvijas vērtējumi sajūsmu neizraisa. Līdz 1997. gada 1. septembrim kvalitātes atbilstības sertifikātu saņēma tikai 10% valsts pārtikas uzņēmumu.

Vai saražotā pārtika apmierina vajadzības? Problēma ir visai plaša. Tai ir vērā ņemams globāls aspekts, ar kuru jārēķinās ES nākotnē. Jautājums skan tā: vai pasaulē saražots pietiekami daudz lauksaimniecības produktu, lai minimālā līmenī ar pārtiku apgādātu it visus mūsu planētas iedzīvotājus? Atbilde ir negatīva. Nākamā tabula to apliecina.

44.5. tabula

Pārtikas produktu minimālā vajadzība un ražošana 1995. gadā

Pārtikas veids	Minimālā vajadzība, tūkst. t	Saražots	
		1995. g. tūkst. t	% no vajadzības
Gaļa un gaļas produkti	162	105	64
Piens un piena produkti	1026	946	92
Pārtikas kvieši	160	90	56
Pārtikas rudzi	50	20	40
Augu eļļa	32	0,46	1,4
Kartupeļi	380	300	78
Dārzeņi (nepietiek. sortim.)	203	224	110
Augļi un ogas	108	77	71

Secinājumi ir nepārprotami: *pirmkārt,* pārtikas ražošanas izvēršanai ir perspektīva, tā būs nepieciešama; *otrkārt,* Latvijas lauksaimniecība varētu zelt un sekmīgi apseglot pārtikas eksporta zirgu. Lasītājs iebildīs, ka "Zaļā Eiropa" periodiski saskaras ar pārtikas pārprodukciju, ka ES ekonomiku laiku pa laikam grauj visādi sviesta, siera, graudu, dārzeņu "kalni". Ražošana, vajadzības, pirktspēja tirgus ekonomikas apstākļos ir sarežģītās formās pastarpinātas ar pieprasījumu un piedāvājumu. Latvijas lauksaimniecības nākotnes metus kavē smagi laukakmeņi, ko vienā grūdienā no attīstības ceļa nevarēs nobīdīt.

Ir vesela virkne problēmu, kas soli pa solim bez karstas putras strēbšanas ir jāatrisina.

Visupirms iestāšanās PTO. Pirmām kārtām iestāšanās ES ir cieši saistīta ar iepriekšējo iestāšanos PTO. Tas paver Latvijas lauksaimniecībai virkni labvēlīgu nosacījumu. Jābūt reālistiem. Kā līdzīgiem konkurēt "Zaļajā Eiropā" ar ES līdzšinējām dalībvalstīm vēl gadiem neizdosies. Iestājoties PTO, jāpievienojas līgumam "Par tirdzniecību un tarifiem (GATT)", kas lauksaimniecības jomā paredz: 1) brīvu pieeju tirgum; 2) iekšējo atbalstu; 3) eksporta subsīdijas; 4) sanitārus un fitosanitārus noteikumus. No vienas puses, GATT Urugvajas raunds atzina, ka jāatbrīvojas no jebkura protekcionisma, jāizbeidz lauksaimnieciskās ražošanas subsidēšana. No otras puses, PTO, vērtējot problēmu reālistiski, labi izprot, ka ekonomiski vājākām valstīm konsekventā atteikšanās no subsīdijām var būt prelūdija lauksaimniecības nozares kraham.

Taktikas pakāpieni. PTO izraudzījās subsīdijas un muitas jomā īpašu taktiku ar šādiem pakāpieniem: pirmais pakāpiens – katra no vecajām dalībvalstīm deklarē savu subsīdiju līmeni, arī eksportsubsīdijas, iekšēja atbalsta pasākumus 1986.–1988. gadā; otrais pakāpiens – fiksējot šos tirgus aizsardzības soļus, valstis apņemas šos atbalsta pienākumus, sākot ar 1995. gadu, turpmākos sešus gadus mērķtiecīgi pazemināt; trešais pakāpiens – sākot ar 1995. gadu, vienīgais pieļaujamais vietējā tirgus aizsarglīdzeklis ir ievedmuita; ceturtais pakāpiens – valstīm ir atļauts, atbalstot savu lauksaimniecību, lietot arī subsīdijas. Šinī jomā principiālā īpatnība ir tā, ka subsīdijas iedala trijās grupās: tirgu nekropļojošās, tirgu kropļojošās un tirgu sevišķi kropļojošās subsīdijās. Veidojas it kā trīs kastes atšķirīgās krāsās.

Zaļā, dzeltenā un sarkanā kaste. Zaļās krāsas kastes subsīdijas kalpo lauksaimniecības lietišķās zinātnes atbalstam, apdrošināšanas maksājumiem, tiešām izmaksām par zemes neizmantošanu (atstāšanu atmatā) un galvenais – budžeta līdzekļu izmantošana agrārās infrastruktūras attīstībai (melioratīviem darbiem, ceļu būvei, elektrotīklu, sakaru izvēršanai u.c.). Šādu subsīdiju izdalīšana no valsts pamatbudžeta ir visnotaļ apsveicama. Atklāts paliek jautājums, vai valsts spēs sameklēt pietiekami daudz līdzekļu zaļās kastes subsīdijām. Pavisam cits raksturs ir dzeltenās kastes subsīdijām. Tās tiek raksturotas kā tirgu kropļojošas subsīdijas. Par to liecina arī dzeltenās kastes subsīdiju praktiskā izmantošana: maksājumi par noteiktas produkcijas ražošanu, cenu subsīdijas, subsīdijas cenu uzturēšanai zem pasaules tirgus cenu līmeņa, subsīdijas investīcijām, arī procentu maksājumiem par kredītiem, subsīdijas izejvielām un citiem analoga rakstura pasākumiem. Šīs subsīdijas iejaucas tirgus "neredzamās rokas" mehānismā, novirzot šo "roku" vienā vai otrā virzienā. Dzeltenās kastes subsīdiju kopējais lielums ir speciāli ierobežots: tas nedrīkst pārsniegt 5% lauksaimnieciskās ražošanas apjoma.

Sarkanās kastes subsīdijas, kas sevišķi kropļo normālās tirgus attiecības, ir eksportsubsīdijas, speciālās piemaksas par lauksaimniecības ražojumu eksportu.

Kā Latvijā varētu izmantot PTO atļauto subsīdiju sistēmu? Zaļās kastes subsīdijas atduras tikai pret budžeta vai speciālu fondu līdzekļu trūkumu. Citu ierobežojumu šai jomā nav. Dzeltenās kastes subsīdijas būtu pilnībā jāizmanto līdz atļautai robežai. Līdzekļu izdale šim nolūkam noved pie principiālā jautājuma par lauksaimniecības ražošanas attīstības stratēģiju. Budžeta ieņēmumu visu vajadzību finansēšanai ir vienmēr par maz. Asignējumi lauksaimniecības kaut vai saglabāšanai pāriet no ekonomiskās un sociālās plaknes tīri politiskā plaknē.

Sarkanās kastes subsīdijas principā nebūtu jālieto. 1994. un 1995. gadā šai jomā LR tika grēkots. PTO eksperti šo faktu nav aizmirsuši.

Reģionu atbalsts. Subsīdijas zaļās kastes ietvaros var arī izmantot reģionālam atbalstam. Izvirzās jautājums, vai subsīdijas linu audzēšanai ir Latgales atbalsta pasākums? Izteikts viedoklis, ka subsīdijas liniem ir atbalsts noteiktam produkcijas veidam un par reģionālu atbalstu šīs subsīdijas uzskatīt nevar. Meklējami citi ceļi, kā ar subsīdiju palīdzību reāli stutēt atpalikušus reģionus, īstus bēdu rajonus.

Lielsaimniecību mazumiņš, sīksaimniecību jūra. Viena no asākām problēmām Latvijas laukos ir zemniecības sociālā diferenciācija. Tā vienlaikus ir akūta ekonomiska problēma. Nepārdomāta zemes reprivatizācija, kopsaimniecību un valsts saimniecību noziedzīga izlaupīšana radīja gan nelielu skaitu lauksaimniecību, gan tūkstošiem nīkuļojošu mazo saimniecību, kas ar tirgu nav saistītas, preču produkciju neražo, bet ir tipiskas naturālās saimniecības pārstāvji, kas ražo vienīgi ģimenes uzturam. Eļļu ugunī vēl ielēja ekspremjers A. Šķēle, paziņodams, ka nākotne ir tikai saimniecībām, sākot ar 50 hektāru lielu platību. Strīds par optimālo saimniecību lielumu Latvijā jau rit otro gadu simteni. Izšķirt šo strīdu nav un nevar būt iespējams. Maza augsti intensīva saimniecība Rīgas, Liepājas vai Ventspils pievārtē spēj saimniekot krietni efektīvāk nekā 70–100 ha liela saimniecība Kurzemes piejūras zonā. Galvenais, ko ražo un kā ražo, kādu tehnoloģiju izmanto. Neefektīvas mazsaimniecības (bez kopējā resursu daudzuma) Latvijā ir pārsvarā. 97% saimniecību tur 1–5 govis, un tikai 2% saimniecību ganāmpulks pārsniedz 50 un lielāku govju skaitu. 94% saimniecību apkopj tikai 1–9 cūkas, un tikai 0,1% saimniecību audzē 50 un vairāk cūku. Šādi piemēri ir visās lauksaimniecības nozarēs.

Ko ražot? Ievērojot reālus "spēles noteikumus", Latvijā nav īsti skaidrs, kādu produkciju ir izdevīgi ražot. Arī ministriju pārstāvji kā īsti tirgus ekonomikas censoņi lepni pamāca neziņā esošos zemniekus: "Tirgus rādīs." Ja kāds domā, ka tā ir īstā tirgus saimniecība, tad tas rūgti maldās. Izmēģinājumu un kļūdu metode, kas tieši skar lauku ļaužu likteni, saistās ar lieliem materiāliem zaudējumiem un laika izniekošanu. Vai tad neeksistē tirdzniecība, rītdienas izdevīguma prognozes, kas spēj pasargāt zemnieku no mokām un sviedriem, neļauj iet pa greizu ceļu, kas ved uz postu.

Perspektīva. Ir vajadzīga stabilitāte lauksaimniecības ekonomiskajos nosacījumos, kad zemnieks skaidri zina, kas viņu gaida rīt, parīt, aizparīt. Bez šādas skaidrības nebūs ne zinātniski pamatotās augsekas, ne racionālās saimniekošanas, ne kvalitatīvas konkurētspējīgas produkcijas. Dzīvošana no rokas mutē bez perspektīvas ir vismazāk efektīvais saimniekošanas veids.

Vērtējot noskaņas, kas ir starp ES valstīm, Latvijai, domājams, vēl būs jāpagaida ar iestāšanos Eiropas Savienībā. LR būs pietiekami daudz laika, lai sakārtotu savu lauksaimniecību normālai darbībai "Zaļajā Eiropā".

Kāds ir stāvoklis Latvijas lauksaimniecībā? Stāvokli lauksaimniecībā visupirms raksturo tās spēja pilnīgi apgādāt LR iedzīvotājus. Un te saduramies ar būtībā paradoksālu stāvokli: Latvijas lauksaimniecība nespēj apgādāt valsts iedzīvotājus. Latvija, kādreiz cūkgaļas (bekona) aktīvā eksportētaja, 2000. gadā ar cūkgaļu spēj apgādāt tikai 50% no kopējām vajadzībām un 30% no liellopu gaļas vajadzībām. Lasi un brīnies! Kopš Latvijā aizliegts liellopu gaļas imports no 12 valstīm, Rīgas centrāltirgus gaļas paviljons ir patukšs.

Statistikas dati par 2000. gadu neiepriecina: liellopu skaits sarucis vēl par 3,1%, cūku par 2,8%, putnu skaits par 4,1%. Toties aitu skaits pieaudzis par 5,9%, zirgu skaits par 4,7%. Raksturīgi, ka lopu skaits samazinājies valsts un statūtsabiedrībās, bet zemnieku saimniecībās, piemājas saimniecībās un personiskajās palīgsaimniecībās mājlopu skaits 2000. gada laikā pieaudzis.[1] Kā to vērtēt? Lopu tirgus

[1] NRA, 2001. g. 1. februārī.

sašaurinājies, bet naturālajā saimniecībā lopu skaits audzis. 2000. gadā, salīdzināt ar 1999. gadu, lauksaimniecības kultūras sējumu kopplatība samazinājusies par 3,4%, gan palielinoties ziemāju, vasarāju, pākšaugu un ilggadīgu zālāju, siena kopražai. Vienlaikus samazinājusies cukurbiešu, kartupeļu, dārzeņu un lopbarības sakņu raža.

Graudaugu sējumu platība palielinājusies nedaudz, graudaugu kopraža pieaugusi par gandrīz 18%, bet ziemāju par 31,4%. Tas ir slavējams sasniegums. Gods gan laikam pienākas labvēlīgiem dabas apstākļiem. Pozitīvs ir fakts, ka palielinājusies arī graudu vidējā raža no hektāra, kopumā par 3,1 centneru, sasniedzot 22 centnerus no hektāra. Šis sasniegums tomēr tālu atpaliek no ES vidējās ražas.

Dati par ražību ir visai pretrunīgi. 2000. gada nelabvēlīgo laika apstākļu dēļ palika nenovākts 11600 graudaugu sējumu, kas pazemināja relatīvi augsto graudaugu ražu. 2000. gadā, salīdzinot ar 1999. gadu, kartupeļu sējumu platība pieauga, bet kartupeļu kopraža saruka par 6,1%, ražība no hektāra par 13 tonnām. Nepatīkami, ka būtiski krītas dārzeņu kopraža – mīnus 18,7%, toties pieaudzis dārzeņu īpatsvars segtajās platībās. 2000. gada rudenī ziemāju graudu gūšanai iesēts par 4,1% mazākā platībā nekā gadu iepriekš.[2] Pretrunīgās tendences lauksaimniecības kultūras ražīgumā kopumā bēdīgo stāvokli zemnieku saimniecībās neuzlaboja. Drūmas sarukšanas tendences nav pārvarētas.

Latvijas lauksaimniecība ES ietvaros. Iestājoties ES, Latvijas lauksaimniecībai jāpakļaujas vispārējai ES lauksaimniecības politikai XXI gadsimtam.

Pirmkārt, **pārprodukcijas risks.** Jāievēro prognoze, ka var veidoties jauni uzkrājumi, kam nebūs pircēja. Tas prasīs ierobežojumus eksporta atbalstīšanai, intervences izdevumus, lai uzturētu lauksaimnieku izdzīvošanai nepieciešamo cenu līmeni. Stingrāki būs tādi konkurētspējas aspekti kā kvalitāte, izvēle, veselība, drošība.

Otrkārt, **lauku atdzīvināšana.** Droša ir prognoze, ka ar lauksaimniecību saistītais nodarbināto skaits pakāpeniski samazināsies. Šai jomā līdz šim nodarbinātie arvien plašāk piedāvās savu darbaspēku pilsētu darbaspēka tirgos. Tāpēc dažviet laukos, kur lauksaimniecība nebūs konkurētspējīga un nav alternatīvas nodarbošanās, saasināsies sociālās, jaunatnes izglītības problēmas, izdzīvošanas problēma kopumā, ES būs jāmeklē jauni ceļi, kā lauksaimniecību padarīt daudzveidīgāku, radot jaunas piemērotas darbavietas.

Treškārt, **vides aizsardzība, attīstība, pilnveidošana.** Līdz ar vienotas Eiropas līguma stāšanos spēkā 1986. gadā "zaļā" politika skāra visus tautsaimniecības sektorus. Šinī daudzu instrumentu orķestrī pirmā vijole nepārprotami bija lauksaimniecība. Prātīga, saudzējoša rīcība spēj gan efektīvi attīstīt lauksaimniecību, gan saglabāt un pilnveidot vidi. 1992. gadā tika ieviesti noteikumi mazāk intensīvai liellopu audzēšanai; 1996. gadā arī augļu un dārzeņu sektora tirgus mehānismi ciešāk tika saistīti ar vides prasībām. Ar to tika samazināts nitrātu daudzums ūdens piegādes sistēmās un pieļaujamais minerālmēslu un augu aizsardzības līdzekļu izlietojums. Arī ceļu celtniecība un rekonstrukcija, infrastruktūras attīstība, visādu objektu būvniecība tika pakļauta vides arhitektūras prasībām.

Ceturtkārt, **ES paplašināšanas problēmas.** Eiropas ekonomikai kopā ES paplašināšanas process radīs jaunas iespējas, papildinās ekonomiku ar jauniem resursiem, paplašinās tirgu. Diemžēl lauksaimniecība paliks pabērna lomā, jo to gaida jaunas grūtības. Par to liecina skaitļu valoda. ES saimei pievienojoties jaunām kandidātvalstīm, iekšzemes kopprodukts pieaugs par 3,8%, kopējais iedzīvotāju skaits palielināsies par 28,2%, bet lauksaimniecībā izmantojamā zemes platība par 25%. Secinājums ir viens: pārprodukcija pieaugs, it sevišķi ievērojot, ka kandidātvalstis pagātnē bija pārtikas produktu aktīvas eksportētājas. Katrai no kandidātvalstīm kā ES dalībvalstīm būs savas specifiskas grūtības. Šo valstu līgumi ar ES, pastāvot kopējai ievirzei, detaļās acīmredzot būs visai atšķirīgi, valstu delegācijas ES pārstāvjiem sarunās izvirzīs savas specifiskās prasības, lai lauksaimniecība katrā valstī varētu izdzīvot. Viens ir nepārprotami skaidrs: kandidātvalstīm, arī Latvijai, līdz iestāšanās brīdim ES jāmodernizē pēc jaunākās tehnoloģijas zemnieku saimniecības, jāpilnveido pēc jaunākās tehnikas pārstrādes uzņēmumi. Ja saimniekos pavecam, tirgus produkciju nepieņems, tā kaut vai cenu dēļ nebūs konkurētspējīga, bet zemniekus gaidīs izputēšana. Nav jāaizmirst reālas briesmas. 15 šodienas ES dalībvalstis ar esošo pārprodukciju var pilnībā apgādāt ar lauksaimniecības produkciju papildus 25% iedzīvotāju. Ko darīt kandidātvalstu lauku darbarūķiem? Izeja saistās ar jaunu, Eiropā līdz šim svešu kultūru audzēšanu, ar ekoloģiski patiešām tīras produkcijas ražošanu un piedāvāšanu, citiem vārdiem, jāiesaistās monopolistiskajā konkurencē.

[2] NRA, 2000. g. 1. februārī.

Par ko cīnīsies Latvija ES lauksaimniecības produktu tirgū? Pirmā striktā prasība ir pašapgāde. Nav pieļaujams, ka Latvija kā lopkopības zeme lielu daudzumu gaļas (50% cūkgaļas un 70% liellopu gaļas) importē. Tikpat nenormāls ir arī rudzu imports. Tas samazina Latvijas IKP un maksājuma bilances saldo, vājina latu.

Risinot Latvijas lauksaimniecības problēmas, vienmēr jātur prātā nozīmīga tēze: gandrīz katrs latvietis ir tieši vai pastarpināti saistīts ar laukiem. "Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes" bija ne tikai laucinieku, t. sk. kalpu sapnis, bet arī pilsētnieku vēlme. Kaut māja kā atpūtas bāze ar pāris sakņu un puķu dobēm. Jā tev pašam nebija šīs zemes, tad kādam radam tā noteikti bija. Latviešu kultūras dziļākās saknes, latvju dainas poētiski atspoguļoja dzīvi un tikumu laukos. Morāle, ētika – viss saistījās ar lauksaimniecību. Tāpēc Latvijas lauksaimniecības perspektīva ES ietvaros vērtējama ne tikai tīri ekonomiski, no efektivitātes un konkurences viedokļa, bet krietni plašāk, kā latviešu tautas dzīves pamats. Eirokrātiem, sarunu risinātājiem, to būs grūti saprast, tās ir nemateriālas attiecības, kas neiekļaujas ekonomiskos rēķinos. Saprotams, kulturāli ētiskais faktors nedod tiesības ignorēt lauksaimniecību kā tautsaimniecisku nozari, ar savu tirgu, tās likumiem. Vienlaikus jāievēro vēsturiska attīstība, lauksaimniecības atpalicība, laiks, kas nepieciešams zemniekam, lai uzkrātu zināšanas, māku, naudu investīcijām, apgūtu tirgu. Naivs ir uzskats, ka kredīts vai palīdzība uzreiz mainīs tehnoloģijas līmeni lauksaimniecībā, nodrošinās zibens ātru pāreju no vecā uz jauno; vajadzīgs laiks, psiholoģiska pārkārtošanās, jaunā apguves laiks. 2001. gada pirmajā pusgadā Latvijas eksperti drudžaini strādāja, lai 2001. gada jūnijā ES pārstāvjiem piedāvātu LR interesēm atbilstošu lauksaimniecības attīstības variantu. Kaut arī Igaunija sarunas ar ES uzsāka 2001. gadā vasarā, lauksaimniecības sarunās baltiešiem gaidāmas kopumā līdzīgas nostādnes.

Pirmā kopējā prasība – lai pret Baltijas valstu lauksaimniecību pēc iestāšanās ES tiktu attiecināti visi Eiropas lauksaimniecības pieejamie labumi un tādējādi lauksaimniecības tirgus netiktu sakropļots ES ietvaros. Otrā prasība skar pārstrādes uzņēmumus. Latvija apņemas līdz iestāšanās brīdim ieviest ES lauksaimniecības principiālos pamatus (līdz 2003. gada 1. janvārim), vienlaikus prasot ilgāku laiku (līdz 2005. gadam) pārejas periodam, lai pilnībā ieviestu it visas prasības par pārstrādes uzņēmumu iekārtošanu (īstenotu uzņēmumu skaita optimizāciju, tehnisko modernizāciju, dzīvnieku kautuvju sakārtošanu). Līdz 2006. gadam Latvija apņēmusies ieviest ES kritērijus piena pārstrādei. Līdz šim pašam termiņam stingri jāievieš normas dzīvnieku aizsardzībai, tos transportējot. Vēl ilgāku laiku Latvijas pārstāvji (līdz 2010. gadam) nolēmuši prasīt pārejas periodā pilnībā izpildīt ES dzīvnieku labturības prasības.

Lai izpildītu prasību par pašapgādi, Latvijas delegācija nolēmusi izvirzīt prasību par produkcijas ražošanas kvotām atbilstoši iekšējā tirgus patēriņam. Tas neliedz veiksmīgiem lauku uzņēmējiem iekarot sev eksportpozīcijas zem ES lauksaimniecības tirgus saules. Eksportprece varētu būt gan Latgales lini (ar valsts cenu dotācijām), gan cukurs, ekoloģiski tīrā produkcija. Šodien jāgatavo pamats perspektīvām nozarēm; to ražošanas apjomi pagaidām ir nelieli un to galvenais uzdevums ir lauksaimniecības nodarbinātības dažādošana. Runa ir par aitkopību un kazkopību, netradicionālo lauksaimniecību, bioloģisko lauksaimniecību.[1]

Tas viss ir iekļauts Latvijas lauksaimniecības šādos nākotnes mērķos:

- lauksaimniecības neintensificēšana – konkurētspēju uzlabošana, ražošanas cenu samazināšana;
- laukos dzīvojošo ienākuma līmeņa paaugstināšana, nodrošināšana;
- lauksaimniecības tirgus regulēšana un lauku diversifikācija (ražošanas daudzveidība);
- lauku vides saglabāšana – videi draudzīgu lauksaimniecības metožu izmantošana;
- patērētāju aizsardzība – pārtikas drošības un kvalitātes garantēšana.[1]

Mērķi un līdzekļu fondi. Eiropas lauksaimniecības politiku var izteikt noteiktos mērķos, kas sasniedzami ar speciālu atbalsta fondu palīdzību.

1. mērķis – atpaliekušo rajonu strukturālo maiņu un attīstības veicināšana. Atbalsts attiecas uz tiem reģioniem, kur IKP uz vienu iedzīvotāju ir zemāks par 75% no Eiropas Kopienas vidējā rādītāja.

2. mērķis – ekonomiski un sociāli pārveidojumi reģionos, kur radušās problēmas strukturālo nepilnību dēļ. Pēc kāda kritērija vērtēs kādu reģionu 2. mērķa īstenošanai? Galvenais kritērijs būs bezdarba

[1] Diena, 2000. gada 3. februārī.
[1] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. – R.:BO SIA "ZA EI", 2000, 133. lpp.

līmenis rūpniecības un pakalpojumu sfērā. 11,5% – tāds būs strukturālo fondu īpatsvars, ko saņems 2. mērķa teritorijas.

3. mērķis – izglītības, apmācību un nodarbinātības politikas un sistēmu adaptācija un uzlabošana. Runa ir par horizontāliem pasākumiem, kas aptver visu Eiropas Savienību, izņemot 1. mērķa atbalsta teritorijas. Šim mērķim būs jāupurē 12,3% no strukturālo fondu kopējā budžeta.

Būtībā veidojas mērķa koks ar zariem – mērķprogrammām, ko dēvē par iniciatīvām. Sākotnējo 13 iniciatīvu vietā atsijātas 9 mērķprogrammas jeb nocirsti 9 zari. Palikuši četri visnozīmīgākie.

- *INTERREG* – pierobežas un starpreģionālās iniciatīvas veicināšana;
- *LEADER* – lauku attīstība, izmantojot vietējās iniciatīvu grupas;
- *EQUAL* – darba tirgus, kas izslēdz jebkura veida diskrimināciju;
- *URBAN* – rajonu attīstība, to rajonu atbalsts, kurus piemeklējusi krīze.

Kādi tālāk minētie fondi finansē šos mērķus konkrētā veidā?

Visupirms jāmin **Eiropas Reģionālās attīstības fonds (*EFDF*).** Tā uzdevums ir līdzsvarot reģionu dažādo attīstības pakāpi. Līdz ar to līdzekļi tiek piešķirti mazāk attīstītiem rajoniem. Te Latvija saduras ar vienu problēmu. Baltijas reģiona sīkākā dalījumā LR ir **viens** rajons. Tas, ka Latvijā ir teritorijas ar visai zemu saimniecisko un sociālo attīstības līmeni, īpaši netiek izdalīts. Latgale saņems līdzekļus nevis tieši, bet no asignējumiem visai Latvijai. Līdzekļu daudzums atbalstam un pārstrukturizēšanai Latgalei būs mazāks nekā tad, ja tā būtu patstāvīgs finansēšanas objekts.

Sociālās politikas primārais instruments ir **Eiropas sociālais fonds (*ESF*)**, galvenokārt cīņā pret bezdarbu, par jaunām darba vietām. Nākamais fonds ir **Eiropas Lauksaimniecības vadību un garantiju fonds (*EAGGF*).** Šis fonds sastāv no divām daļām. Pirmā daļa ir domāta lauku attīstības pasākumu pirmā mērķa finansēšanai. Otrā daļa ir garantija kopējā tirgus organizācijas izdevumu segšanai un ar tirgus regulēšanu saistītu pasākumu finansēšanai.

Lauksaimniecības modernizēšana. Tās galvenais ierocis ir investīcijas, lai uzlabotu lauksaimniecībā strādājošo ienākumus, dzīves, darba un ražošanas apstākļus. Līdzekļi pieprasītām precēm tiek piešķirti, lai samazinātu ražošanas izmaksas un palielinātu fondu atdevi. Nostiprinot šo preču konkurētspēju, daļa investīciju domāta produktu kvalitātes uzlabošanai atbilstoši ES kritērijiem, veselības un higiēnas standartu, kā arī dzīvnieku labklājības standartu celšanai.

Īpašs mērķis ir **atbalsts jaunajiem zemniekiem.** Veselu pasākumu virkne veicina jaunu cilvēku piesaisti laukiem, lauksaimnieciskajai ražošanai. Līdzekļi piešķirami zemniekiem, kas jaunāki par 40 gadiem un pirmo reizi dibina savu lauku saimniecību. Atbalsts ir vai nu vienreizēja investīcija līdz 25 tūkstošu eiro apmērā, vai subsīdija mērķa aizņēmumu kredītprocentu segšanai.

Būtiska loma ir līdzekļu iedalei arodapmācībai. Moderno tehnoloģiju spēj apgūt tikai zemnieki un mežsaimnieki ar zināmu pieredzi, augsti profesionālajām zināšanām, kompetenci savā darba jomā.

Lai palielinātu produktu pievienoto vērtību, ir paredzēti līdzekļi **lauksaimniecības produktu pārstrādes pilnveidošanai, obligāti balstoties uz tirgzinību.** Tieši tirgzinības secinājumi prasa ražošanas pārorientēšanu jaunu, tirgus sevišķi pieprasītu produktu ražošanai.

Nav aizmirsti arī privātie mežu īpašnieki. Investīcijas **mežsaimniecībai** tie var saņemt līdz ar pašvaldībām, lai nodrošinātu mežu resursu saglabāšanu un uzlabošanu, arī mežu paplašināšanu. Līdzekļi piešķirami trim galvenajam mērķiem: *pirmkārt*, nelauksaimnieciskās zemes apmežošanai, meža atdeves palielināšanai, ugunsgrēkos, dažādās dabas katastrofās cietušo meža platību atjaunošanai,[1] *otrkārt*, 185,725 eiro par hektāru ir paredzēti lauksaimniecības zemju apmežošanai; tie tiek piešķirti gadījumā, lai kompensētu zaudējumus, ja pirms tam no zemes apsaimniekošanas gūta peļņa; *treškārt*, vietās, kur mežam ir aizsargājoša vai ekoloģiska nozīme, tiek 40,120 eiro par hektāru, lai saglabātu mežu.

Cits virziens ir lauku reģionu attīstība un strukturālās pielāgošanas veicināšana. Investīcijas atbalsta pasākumus, kas iepriekš nav aptverti, bet nodrošina lauku apvidū jaunas darba vietas, piemēram, ciematu atjaunošana, lauku tūrisma un visdažādāko amatu attīstība.

[1] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. – R.:BO SIA "ZA EI", 2000, 140. lpp.

Zivsaimniecības un ar to saistītās rajonu problēmas risina ar **Zivkopības vadības fonda** līdzekļiem (***FIFG***). Rīgas līcis ir gandrīz no zivīm izsmelts. Uzņēmumi, kas dzīvo no līča zivju zvejas, ir uz bankrota robežas. Latvijai sarunās ar ES jāpanāk, lai Rīgas līcis tiktu slēgts citu ES valstu zvejniecībai un tur zvejot pēc stingrām kvotām būtu atļauts tikai Latvijas un Igaunijas zvejniekiem. Tāds būtu Rīgas līča glābšanas riņķis.

Starp fondiem, kurus neraksturo kā strukturālus fondus, jāmin **Kohēzijas fonds**. Tas radās sakarā ar Māstrihtas līguma papildu protokolu. Tā uzdevums ir izlīdzināt tās atšķirības, kas ir ES valstu starpā. Kas praktiski var saņemt šī fonda palīdzību straujākai attīstībai? Fonda līdzekļi piešķirami tām ES dalībvalstīm, kam IKP rādītājs uz vienu iedzīvotāju ir zemāks par 90% no vidējā ES līmeņa. Līdz šim līdzekļus no Kohēzijas fonda saņēmusi Spānija, Grieķija, Portugāle, Īrija.

Viens no fonda pamatuzdevumiem ir sniegt palīdzību ekoloģijas jomā, kā arī izveidot Transeiropas tīklu. Laika posmā no 1993. gada līdz 1999. gadam Kohēzijas fonda līdzekļi tika sadalīti šādi:

Spānija – 52–58%;
Grieķija – 16–20%;
Portugāle – 16–20%;
Īrija – 7–10%.

Šīs četras valstis saņem solidārus grantus (neatmaksājamu palīdzību) no Eiropas Brīvās tirdzniecības asociācijas un aizdevumus no Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankas. Kohēzijas fonda līdzekļi tiek piešķirti vienīgi tad, kad projekta finansēšanā piedalās arī dalībvalsts ar 20–25% no kopējā finansējuma apjoma. Kopš 1996. gada fonda līdzekļus vairs nepiešķir ES dalībvalstīm ar lielu budžeta deficītu. Periodā no 2000. gada līdz 2006. gadam (tātad 7 gados) Kohēzijas fondam paredzēts izdalīt 20,8 miljardus eiro.[1]

Latvijas lauksaimniecības un pārtikas preču eksportu kavējošie apstākļi:

- nav tirgus izpētes, tirgzinība klibo uz abām kājām, trūkst vajadzīgās informācijas un analīzes gan mikro-, gan makrolīmenī;
- neapmierinoša produkcijas kvalitāte, kas nosaka zemu konkurētspēju;
- augsta produkcijas pašizmaksa, neskatoties uz zemām laukstrādnieku algām;
- lauksaimnieciskās produkcijas un pārtikas preču ražošanas sadrumstalotība, zema koncentrācijas pakāpe.

Šo traucējošo faktoru galvenie cēloņi:

- institucionālie šķēršļi un finansu trūkums, ievērojams naturālās saimniecības īpatsvars;
- vāja sadarbība (kooperācija);
- pamatlīdzekļu fiziskā un morālā nolietošana;
- ievērojamas neizmantotas lauksaimniecības zemju platības;
- meliorācijas sistēmas iznīcināšana okupācijas gados;
- apgrozāmo līdzekļu trūkums;
- novecojusi un vāja saimnieciskā un sociālā infrastruktūra;
- lauksaimniecības produktu neefektīva pārstrādes sistēma;
- liels bezdarbs lauku rajons;
- zems lauku iedzīvotāju darba ražīguma līmenis;
- nepilnīga stimulēšanas (nodokļu un subsīdiju) sistēma;
- pieņemto normatīvo aktu nepildīšana u.c.[2]

[1] Eiropas Savienības reģionālā politika un strukturālie fondi. – R.: Mc. Ābols. 1999, 15., 16. lpp.
[2] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā – R.: BO SIA "ZA EI", 2000, 157. lpp.

44.6. ES atbalsts nākotnes dalībvalstīm

Principiālā nostāja. ES dalībvalstis bija solidāras jautājumā par to, ka jāsniedz efektīva ekonomiskā palīdzība tām valstīm, kas perspektīvā var kļūt par ES loceklēm. ES budžetā tām tika izdalīti prāvi līdzekļi. Pastāvošā atpalicība apgrūtināja kandidātvalstu uzņemšanu ES. Nicas samitā 2000. gadā tika izprasts stāvokļa pretrunīgums. No vienas puses, tika lemts sagatavotām valstīm ES vārtus jau atvērt 2003. gadā. No otras puses, bija skaidrs, ka jaunām dalībvalstīm ES valstu vidējā līmeņa pēc IKP uz vienu iedzīvotāju sasniegšana prasītu gadu desmitus. Aprēķini nežēlīgi vēstīja:

1) Latvija, pieņemot, ka ES ekonomiski neattīstās, sasniegs ES pašreizējo vidējo IKP līmeni uz vienu iedzīvotāju pēc

- 25 gadiem, ja Latvijas IKP pieaugums gadā būs 6%,
- 30 gadiem, ja IKP pieaugums būs 5% gadā;

2) Latvija sasniegs ES vidējo līmeni, ņemot vērā, ka ES IKP pieaugums vidēji būs 3% gadā, pēc

- 50 gadiem, ja Latvijas IKP pieaugums būs 6% gadā,
- 75 gadiem, ja Latvijas IKP pieaugums būs 5% gadā;

3) Latvijai nav nekādu iespēju samazināt pašreizējo atpalicību (aptuveni četrkārtīgo atpalicību pēc IKP uz vienu iedzīvotāju), ja ES valstu pieaugums būs 2,5–3% gadā (kā tas ir jaunā gadsimteņa sākumā) un Latvijas IKP pieauguma tempi būs kaut 4% gadā.[1]

Šī nepielūdzamā realitāte bija kristālskaidra jau 90. gadu pirmajā pusē un nekāda ne rupjā, ne izsmalcinātā propaganda nebija spējīga kaut ko mainīt. Latvijai nebija lemts kļūt par "Baltijas tīģeri". Septiņjūdžu soļi ir no pasaku valstības. Kā pārvarēt šos traucējošos faktorus? Visur atduramies pret vienu un to pašu cēloni: ne Latvijas budžetam, ne pašvaldību pamatbudžetiem, ne speciāliem budžetiem naudas nav ne atbalstam, ne subsīdijām. Dāsni Latvija saņēma līdzekļus no "PHARE" un kredītus no Eiropas Rekonstrukcijas un attīstības bankas.

ES "PHARE" programma. Pirmsiestāšanās nozīmīgs finansu avots, kura uzdevums ir sagatavot Latviju pārstrukturēšanai, jau vairākus gadus ir "PHARE" konkrētās programmas. Tas pirmām kārtām domāts jauniem uzdevumiem atbilstošai infrastruktūras veidošanai. 2000. gadā ekonomiskās un sociālās izlīdzināšanas programmā "PHARE" pildīja īpašu uzdevumu. Latgale un Zemgale bija mērķa reģioni, kur izstrādāti speciāli projekti, kas ar "PHARE" līdzekļiem veicinās investīcijas infrastruktūrā, atbalstu uzņēmējdarbībai un cilvēkresursu attīstībai. Zemgale saņēma no "PHARE" 2000. gada programmas 2,97 milj. eiro, Latgale – 6,2 milj. Vietējie uzņēmumi, kas pildīja šīs programmas, sakarā ar eiro kursa krišanos attiecībā pret dolāru un arī latu cieta nopietnus zaudējumus.

LR MP, gatavojot 13 prioritātes sadaļas sarunām ar ES, nolēma izstrādāt 14 projekta pieteikumus, kas būtu jāīsteno ar "PHARE" programmas līdzekļiem. Pēc konsultācijas ar EK tika lemts 2001. gadā "PHARE" programmas ietvaros turpināt tikai septiņu programmu izpildi.

Paredzēts, ka no "PHARE" 2001. gada programmu līdzekļiem (kopsummā 30 milj. eiro) ne mazāk kā 9 milj. eiro novirzāmi investīciju stiprināšanas projektiem, vismaz 2 milj. eiro – pārrobežu sadarbībai, 10 milj. eiro – investīcijām ES likumdošanas pārņemšanai, 9 milj. eiro – ekonomikas un sociālās izlīdzināšanas projektiem.[2] "PHARE" 2001. gada programmas 7 projektu konkrētais saturs lasāms 44.6. tabulā.

[1] Diena, 2001. gada 17. februāris.
[2] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR EM, 2000. gada decembris, 99. lpp.

44.6. tabula

"PHARE" 2001. gada programmas projekti[1]

Projekta nosaukums	Nepieciešamie pasākumi
Sabiedrības integrācija	1. Sabiedrības integrācijas valsts programmas ieviešana. 2. Vienotas sistēmas izveide valsts valodas, kultūras un citu jomu apguvei iedzīvotājiem, kuru dzimtā valoda nav latviešu.
Kopējās lauksaimniecības politikas ieviešana un stiprināšana	1. Centrālās lauksaimniecības datu bāzes izveidošana. 2. Cilvēku resursu sagatavošana Zemkopības ministrijā un Lauku atbalsta dienestā likumdošanas pārņemšanai un ieviešanai, "SAPARD" administrēšanai un projektu analīzei. 3. Institūciju (intervences aģentūru, ražotāju organizāciju) izveidošanai nepieciešamās normatīvās bāzes radīšana un atbalsts šo institūciju izveidošanai.
Organizētās noziedzības efektīvas novēršanas, kontroles un apkarošanas projekts	1. Organizētās noziedzības novēršanas un apkarošanas sistēmas analīze un izvērtēšana. 2. Apmācību stratēģijas izstrāde. 3. Procesuālās vides stiprināšana organizētās noziedzības apkarošanas jautājumos. 4. Atbalsts pārrobežu sekošanas institūcijas izveidei.
Vienotas migrācijas informācijas sistēmas izveide	1. Vienotas datu bāzes, uzskaites un informācijas sistēmas izveide. 2. Sistēmas institucionālā stiprināšana, uzlabojot sadarbību starp iesaistītajām institūcijām.
Fizisko personu datu aizsardzības likuma ieviešana	Datu valsts inspekcijas izveidošana un stiprināšana.
"Nodokļu reformas un modernizācijas programmas Centrāl- un Austrumeiropas valstīm – fiskālo vadlīniju" īstenošana	1. Nodokļu administrēšanas kapacitātes celšana. 2. Vienveidīgas nodokļu maksātāju apkalpošanas sistēmas izveide visā valstī. 3. Personāla resursu vadības pilnveidošana un attīstība. 4. ES prasībām atbilstošas nodokļu administrēšanas IT sistēmu izveide, kas nodrošinātu sabiedrību ar ES informatīvajām sistēmām, VID klientiem sniedzamo pakalpojumu kvalitātes uzlabošanu, nodokļu maksātāju informācijas konfidencialitāti, samazinātu korupcijas riska iespējamību.
Muitas un sanitārās robežinspekcijas infrastruktūras attīstība ostās un uz dzelzceļa	1. ES prasībām atbilstošas nodokļu administrēšanas IT sistēmu izveide, kas nodrošinātu sadarbību ar ES informatīvajām sistēmām, VID klientiem sniedzamo pakalpojumu kvalitātes uzlabošanu, nodokļu maksātāju informācijas konfidencialitāti, samazinātu korupcijas riska iespējamību. 2. Sanitārās robežinspekcijas kontroles attīstība.

Lielos vilcienos "PHARE" programmas projekti noteikti līdz 2006. gadam.

"SAPARD". Speciālā programma kandidātvalstīm finansu atbalstam lauksaimniecībai un lauku attīstībai ir "SAPARD" programma. Latvijas lauksaimnieki cerēja šī fonda līdzekļus saņemt 2000. gada otrajā pusē, bet Briseles eirokrāti finansējumu pārcēla uz 2001. gadu. Atbalsta apjoms konkrētai valstij atkarīgs no tā, cik vēl darāms lauksaimniecības sadaļas saskaņošanai.

"SAPARD" fonda līdzekļi izmantojami šādos virzienos:

- fermu (ražošanas grupu) efektivitātes veicināšanai;

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – R.: LR EM, 2000. gada decembris, 99. lpp.

- lauksaimniecības produktu grupas pārstrādei un izplatīšanai;
- produkcijas kvalitātes kāpināšanai;
- veterinārās un fitosanitārās kontroles izveidošanai un pilnveidošanai;
- augsnes kvalitātes uzlabošanai, zemes pārdalīšanai un reģistrācijai;
- ūdens resursu apsaimniekošanai;
- profesionālās izglītības pasākumiem;
- ekonomiskās aktivitātes dažādošanai lauku teritorijās;
- agrārās vides un mežsaimniecības pasākumiem;
- lauku infrastruktūras un lauku ciematu atjaunošanai, tai skaitā lauku kultūrvēsturiskā mantojuma uzturēšanai.

Neliels fonda finansējums var tikt atvēlēts arī tehniskajai palīdzībai.[1] Latvijas lauksaimniecībai iespēja saņemt atbalstu no "SAPARD" fonda ir visai vilinoša. Tāpēc LR Zemkopības ministrijas vadībā tiek izstrādāts šīs programmas plānošanas dokuments "Eiropas Savienības pirmsiestāšanas programma Latvijas lauksaimniecības un lauku attīstībai" (2000.–2006. g.). Programmas koordinators starpministriju līmenī ir "SAPARD" darba grupa.

Saskaņā ar "Agenda 2000" ik gadu "SAPARD" ietvaros kandidātvalstīm tiek piešķirti 520 miljoni eiro (1999. g. cenās). Kopējā "SAPARD" summa septiņos gados līdzināsies 3,64 miljardiem eiro. Konkrētai valstij piešķiramā summa ir atkarīgā no šādiem kritērijiem: lauksaimnieciski izmantojamā zemes platība, IKP (pēc pirktspējas), lauku saimniecībās dzīvojošo skaits, valsts specifiskā teritoriālā situācija.

Lai sastādītu "SAPARD" atbalsta programmas Latvijai, tika veikta speciāla aptauja 26 rajonos. Katrā atbalsta programmā ir paredzēta atbalsta saņēmēju apmācība ar mērķi paaugstināt "SAPARD" pasākumu efektivitāti. Atbalsta saņēmēji ir Latvijas zemnieki, lauksaimniecības uzņēmumi, lauku uzņēmēji, lauksaimniecības pārstrādes uzņēmumi. Jāievēro vairākuma ES dalībvalstu un Latvijas kā kandidātvalsts objektīvās atšķirības. Vispārējā tendence ir tāda, ka lauksaimniecība arvien sarūk, bet lauki arvien aktīvāk kļūst par vides, tūrisma un atpūtas vietu. Citāds stāvoklis ir Latvijā. Lauku apvidos neteicošā loma ir lauksaimnieciskajai ražošanai un mežsaimniecībai. Lauksaimniecības mazināšanās tendence ir vērojama arī Latvijā, bet cēloņi ir citi nekā Rietumeiropā. ES dalībvalstīm augstā ražība, efektīvā saimniekošana un pārprodukcijas risks ir lauksaimniecības samazināšanas tendences cēlonis, bet Latvija ar savu produkcijas kvalitāti netiek lauksaimniecības tirgū pieprasīta. Iekarot šinī tirgū savu nišu, tur nostiprināties ir visai sarežģīti. "SAPARD" fonds ar savam līdzekļu investīcijām var būt Latvijas lauksaimniekiem aktīvs palīgs konkurences apstākļos.

Būtiskām atšķirībām starp ES dalībvalstu vairākumu un Latviju var izsekot 44.7. tabulā.

[1] Eiropas Savienības reģionālā politika un strukturālie fondi. – R.: Mc. Ābols, 1999. g. 26. lpp.

44.7. tabula

Lauku apdzīvotība (% no kopējā iedzīvotāju skaita)*[1]

	Iedzīvotāji lauku teritorijās**	Iedzīvotāji pēc reģionu veida		
		Izteikts lauku reģions	Nozīmīgs lauku reģions	Izteikts pilsētu reģions
Beļģija	4,9	3,4	4,9	91,7
Dānija	32,4	39,6	31,3	29,1
Vācija	12,0	5,4	25,2	69,3
Grieķija	30,8	28,1	28,3	43,6
Spānija	24,4	12,7	41,5	45,8
Francija	23,7	10,5	56,5	32,9
Īrija	43,1	46,6	15,1	38,3
Itālija	14,1	4,1	27,1	68,8
Luksemburga	19,3	–	100,0	–
Nīderlande	3,1	0,0	6,7	93,3
Austrija	34,6	30,2	28,9	41,0
Portugāle	21,2	18,1	22,8	59,1
Somija	50,6	58,9	41,1	0,0
Zviedrija	66,8	63,2	17,7	19,1
Apvienotā Karaliste	8,7	1,0	18,7	80,3
ES–15	17,5	9,7	29,8	60,5
Latvija	29,0	35,0	24,0	41,0

Šajos aprēķinos par reģionu Latvijā tiek uzskatīts rajons. Lai "SAPARD" atbalsts varētu sekmīgi īstenoties, nepieciešams veidot zināmus priekšnoteikumus. Galvenā loma ir pagastu datu bāzei, kas ietvertu pēc iespējas plašāku vietējās informācijas klāstu (zemes ekonomiskais novērtējums, sociālie jautājumi, demogrāfijas dati, ekoloģiskais stāvoklis, ģeogrāfiskais izvietojums, infrastruktūras kvalitāte un attīstība). Šāda vispusīga datu bāze atļaus izvēlēties patiešām efektīvus "SAPARD" projektus.

Cik liels ir "SAPARD" programmu finansiālais atbalsts? Katrā projektā "SAPARD" finansē ne vairāk kā 75% no projekta kopējās summas un ne mazāk par 25%. Vidēji "SAPARD" atbalsts ir 50% kā pamatlikme peļņu nesošiem investīciju projektiem. Ja paredzēts, ka projekts peļņu tieši nenesīs, var izmantot citu fondu un pašvaldības līdzekļus.

Pašlaik vēl nav pilnīgas skaidrības, kas Latvijā ko un cik saņems no "SAPARD" fonda.

"ISPA". Šī fonda mērķis ir sniegt atbalstu ekonomiskajam un sociālajam Kohēzijas fondam, finansēt kandidātvalstīs transportu un vides aizsardzību, Eiropas transporta tīkla paplašināšanu. "ISPA" laika posmā no 2000. līdz 2006. gadam gatavojas piešķirt ES kandidātvalstīm 7,28 miljardus eiro jeb 1,04 miljardus eiro gadā. Noteikts minimālais kāda projekta finansējums – 5 miljoni eiro. Fonds segs ne vairāk kā 85% no projekta kopsummas. Pārējie 15% jāsedz tiem, kam šis projekts domāts.

EK ir noteikusi "ISPA" finansēšanas prioritātes, proti, ūdenssaimniecības, atkritumu saimniecības un gaisa kvalitātes uzlabošanas projekti. EK atzinusi, ka Latvijai vajadzīgas sevišķi lielas investīcijas "ISPA" mērķu īstenošanai. Progress būs manāms tikai ilgākā laika posmā. Tas prasīs lielas ilgstošās investīcijas.

Ko paredzēts veikt ar "ISPA" investīcijām 2000.–2001. gadā?

1. Ventspils ūdenssaimniecības projekts.
2. Jelgavas ūdenssaimniecības projekts.

---

* European Commission, Directorate – General for Agriculture (DG VI). Situation and Outlook. Rural Developments. CAP 2000. Working Documents, July 1997.

[1] Latvijas integrācija Eiropas Savienībā. R.: BO SIA "ZA EI", 2000. g., 137. lpp.

** Pašvaldību teritorijas ar apdzīvotības blīvumu zem 100 iedzīvotājiem uz 1 km^2.

3. Jūrmalas ūdenssaimniecības projekts.
4. Daugavas upes baseina projekts (Ogre, Salaspils, Ķekava, Lielvārde, Ķegums, Preiļi, Līvāni, Cesvaine).
5. Rīgas ūdenssaimniecības projekts.
6. Ziemeļvidzemes sadzīves atkritumu apsaimniekošanas projekts.
7. Malienas sadzīves atkritumu projekts.
8. Dienvidlatgales sadzīves atkritumu apsaimniekošanas projekts (Daugavpils, Krāslavas, Preiļu rajons).
9. Austrumlatgales sadzīves atkritumu apsaimniekošanas projekts (Ludzas, Rēzeknes rajons).
10. Liepājas rajona sadzīves atkritumu apsaimniekošanas projekts.
11. Ventspils sadzīves atkritumu apsaimniekošanas projekts.
12. Bīstamu atkritumu apsaimniekošanas projekts.

Transporta jomā prioritāte ir "Ziemeļu–Dienvidu" un "Austrumu–Rietumu" koridoru attīstība. 2000.–2001. gadā ir iezīmēti šādi projekti.

1. Rēzeknes–2 dzelzceļa stacijas pieņemšanas parka būvniecība.
2. "Via Baltica" ceļa posma Ādaži–Inčupe rekonstrukcija.
3. Rīgas lidostas jaunā pasažieru termināla būvniecība.[1]

Visi šie projekti bez "ISPA" finansu atbalsta būtu neiespējami,

Kopējā palīdzība. Trīs fondi ir spējīgi sniegt Latvijai būtisku atbalstu investīciju jomā, jomā, kur Latvija ar sasniegumiem lepoties nevar. Bet investīcijas ir attīstības pamats.

44.2. shēma

ES kandidātvalstīm pieejami līdzekļi, sākot no 2000. gada (miljoni latu gadā)[2]

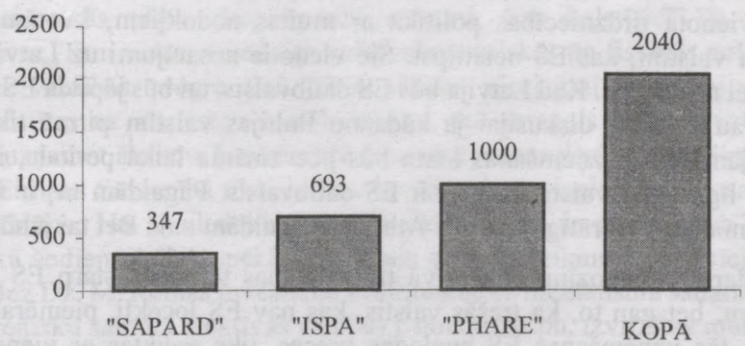

Īrijas piemērs. Īriju parasti min kā valsti, kas, pateicoties ES integrācijas mehānismam, vēsturiski īsā laikā (10 gados) strauji kāpa augšup. Atpalikusī pasīvā valsts septiņjūdžu soļiem sasniedza ES vidējo līmeni. IKP lielums uz vienu iedzīvotāju no 61% pieauga līdz 96% no ES vidējā līmeņa. Kādi bija Īrijas veiksmes faktori? *Pirmkārt*, izdevīgs starptautiskais makroekonomiskais klimats; *otrkārt*, rūpīgi pārdomāta, zinātniski pamatota makroekonomiskā politika. *Treškārt*, liberālisms ārējos sakaros. *Ceturtkārt*, ES atbalsta fondi, to bezatmaksas investīcijas un kredīta procentu dzēšana.

Laika posmā no 1994. gada līdz 1999. gadam pirmā mērķa ietvaros Īrija kopā ar valsts un privātuzņēmēju finansējumu saņēma investīcijas 12,5 miljardu ekiju apmērā. Īrijas valdība palīdzības fondus galvenokārt izlietoja makroekonomisko pasākumu efektivitātes kāpināšanai, nevis atsevišķu reģionu attīstībai. Liela vērība tika veltīta modernas infrastruktūras izveidei. Vides aizsardzības pasākumi bija domāti, lai uzlabotu ūdens kvalitāti, tika noorganizēta atkritumu pārstrāde, lauksaimniecības produktu kvalitātes kāpināšana. Visi šie pasākumi ļāva izvērst efektīvu tirgus saimniecību.

[1] Eiropas Savienības reģionālā politika un strukturālie fondi. – R.: Mc. Ābols, 1999, 25., 26. lpp.
[2] Es un ES. – R.: Eiropas integrācijas birojs. – 1999., 19. lpp.

Latvija nav Īrija. Kaut vai tāpēc, ka IKP uz vienu iedzīvotāju līdzinās tikai 28% no ES vidējā līmeņa, bet Īrijā 61%. Arī klimatiskie apstākļi Latvijas lauksaimniecībai ir krietni mazāk labvēlīgi nekā Īrijas salā. Nav jāaizmirst, ka Īrija gadu desmitiem saimniekoja pēc tirgus ekonomikas principiem, tai nebija vajadzīgs pārejas periods uz tirgu, toties Latvija bija 50 gadus okupēta, tur valdīja komandekonomika, bija nepieciešams pārejas periods, lai sagatavotu pamatus sociālai tirgus saimniecībai. Tāpēc, vērojot Īrijas pozitīvo piemēru, nedrīkst uzskatīt, ka 10 gadu laikā var sekmīgi atkārtot Īrijas eksperimentu.

44.7. Latvija ES vienotā tirgū

Vienotā tirgus veidošanas etapi. ES integrācijas galvenais nosacījums ir vienota tirgus izveide. Iestāšanās ES nozīmē, ka Latvija organiski iekļaujas šinī tirgū. Noslēdzot brīvās tirdzniecības līgumu ar ES, Latvija kā asociētais Eiropas Savienības loceklis jau daļēji bauda vienotā tirgus priekšrocības.

ES vienotajam tirgum saskaņā ar ekonomikas teoriju, ko apstiprinājusi prakse, jāiziet šādi etapi:

- brīvās tirdzniecības teritorijas izveide;
- muitas savienība;
- vienots ražošanas resursu tirgus;
- vienots tirgus;
- monetārā savienība;
- ekonomiskā savienība.

Lai izveidotu brīvās tirdzniecības teritoriju, jāatceļ visi redzamie un neredzamie tirdzniecības ierobežojumi starp dalībvalstīm. Problēmai ir divas puses: iekšējā un ārējā, kas saistīta ar muitas ierobežojumiem. Latvija ar vienu kāju jau ir brīvās tirdzniecības teritorijā, jo saskaņā ar brīvās tirdzniecības režīmu tā var brīvi bez muitas barjerām eksportēt un importēt preci uz jebkuru ES dalībvalsti. Brīva preču kustība ES ietvaros bez ierobežojošiem faktoriem ir problēmas iekšēja puse. Ārējā puse ir ES vienota tirdzniecības politika ar muitas nodokļiem, kvotām, pat aizliegumiem attiecībā pret trešām valstīm, kas ES neietilpst. Šie vienotie nosacījumi uz Latviju pirms iestāšanās Eiropas Savienība vēl neattiecas. Kad Latvija būs ES dalībvalsts, tai būs jāpilda ES ārējās tirdzniecības politikas principi. Jau izvērtās diskusija: ja kāda no Baltijas valstīm pirmā tiks uzņemta Eiropas Savienībā, vai pārējām, kam uzņemšanas kārta būs pēc zināma laika perioda, ir vai nav jāsaglabā brīvās tirdzniecības līgums ar valsti, kas jau ir ES dalībvalsts. Pagaidām tas ir teorētisks strīds, bet nākotnē šāda problēma būtu saprātīgi jārisina. Atbildes pagaidām nav. Bet tai jābūt!

Muitas savienības darbība nenozīmē, ka brīvā tirdzniecības teritorijā starp ES dalībvalstīm varētu veidot muitas barjeru, bet gan to, ka trešās valstis, kas nav ES locekļi, piemēram, ASV un Japāna, ievedot Latvijā pēc tās uzņemšanas ES analogas preces, tiks apliktas ar vienotu ES ievedmuitas nodokli.

Nākamais etaps ir brīva ražošanas resursu tirgus izveide. ES dalībvalstīm un perspektīvā arī Latvijai jāvienojas par nepieciešamo ražošanos resursu daudzumu, kas konkurences cīņā un brīvā apritē jāpiegādā un jāiegādājas attiecīgajā tirgū. Šeit savs regulējošais vārds sakāms arī Briseles eirokrātiem. Būtībā ir runa par vairākiem tirgiem: *pirmkārt*, kapitāla tirgus, kas ietver arī visjaunākās tehnoloģijas; *otrkārt*, darbaspēka tirgus, kas cieši saistīts ar nodarbinātības regulēšanu, *treškārt*, dabas resursu tirgu, kas nodrošinātu ar dabas resursiem tālākai pārstrādāšanai ES valstis un arī īstenotu vienotu eksportpolitiku.

Nākamais etaps – vienota monetārā politika, monetārās ūnijas dibināšana. Pirmais praktiskais posms jau ir noiets – nodibināta *EMU* ar savu centrālo banku, un bezskaidras norēķini notiek, kā jau rakstījām, ar vienotas valūtas eiro starpniecību. 2002. gada 1. janvārī eiro kļūs par vienotu maksāšanas līdzekli visā *EMU* teritorijā. Pēc pusgada tiks izņemtas no apgrozības nacionālās valūtas un vienīgais maksāšanas līdzeklis gan bezskaidras naudas, gan skaidras naudas darījumos visiem *EMU* locekļiem būs vienīgi eiro.

Latviju tas pagaidām skars šādi: daudzi uzņēmēji, kam ekonomiskās attiecības ir galvenokārt ar ES valstīm, ierosina latu "piekalt" eiro. Izvirzās jautājums par lata kursu pret eiro. Rodas iespēja atteikties no ambiciozā visai augstā lata kursa pret brīvi konvertējamām valūtām. Daži ierosina saskaņā ar Jamaikas valūtas sistēmas principiem lata kursu noteikt pēc pieprasījuma un piedāvājuma samēra.

Šāds solis nozīmētu saraut lata saites ar eiro (tādu greznību sev neatļauj neviena *EMU* valsts), pārvērst latu tīri administratīvi par brīvi konvertējamu valūtu. Tāpēc šodien lata piesaistīšana eiro, kam kategoriski pretojas LB prezidents R. Repše, ļoti rūpīgi jāapsver. Šī pati kursa problēma būs vēl aktuālāka tad, kad Latvija kā ES dalībvalsts iestāsies *EMU* un atteiksies no lata.

Vienotā *EMU* centrālā banka ar eiro emitēšanas tiesībām spēj kontrolēt naudas daudzumu *EMU* valstīs, sekmīgi cīnīties pret pieprasījuma inflāciju, regulēt banku kredītprocentu, aizņemoties no centrālās bankas, un līdz ar to iespaidot visu kredītlikmju sistēmu. Tālākajā attīstībā vienota ekonomiskā un monetārā sistēma visā Eiropā noteiks vienotu fiskālo politiku. Izvirzās jautājums, vai pēc pieciem gadiem Latvija pēc ekonomiskās un sociālās brieduma pakāpes spēs pilnībā pieņemt vienoto Eiropas ekonomisko, monetāro un fiskālo politiku. Par to skaidrībā jābūt šodien, kad rit uzņemšanas sarunas un var panākt, ka Latvijai uz laiku ir speciāls režīms, kas atšķiras no vienotās politikas.

Sāpīga problēma būs importa muita, subsīdijas vienai otrai eksportprecei. Vienota ES politika ne vienmēr ar zemo attīstības līmeni un pagātnes tehniku un tehnoloģiju nodrošinās Latvijai ekonomisko un sociālo izdzīvošanu, it sevišķi, ja par katru cenu centīsies panākt vienotu sociālu politiku.

Vai vienotais tirgus paplašinās Latvijai noieta iespējas? Teorētiski nepārprotami! Vienots tirgus ar 27 valstu tirgiem radīs ne vienu vien jaunu spraugu konkurētspējīgām Latvijas eksportprecēm. Pirmie vēstneši, ka Latvija spēj ražot augstas tehnoloģijas preces, ko ārzemēs labprāt pieņem un pasūta, jau ir. Pagaidām tas ir piliens vecās tehnoloģijas jūrā. Bet rodas jauni pilieni, veidojas strautiņi, kas galu galā pārvēršas platā upē. Tāda ir nākotnes vīzija.

Augsta tehnoloģija nerodas tukšā vietā. Jārada apstākļi, lai zinātnieku jaunā audze paliek tepat tēvu zemē, nemeklē vieglu peļņu attīstītās ES valstīs. Tad zinātniskā jaunrade, radošā izdoma būs pamats oriģinālai augstai tehnoloģijai, eksportprecēm, ko labprāt pirks partneri plašajā un vienotajā ES tirgū. Koksne un tās daiļamatniecības izstrādājumi, celuloze, koka spirts, tekstilizstrādājumi, veidoti pēc Rietumu tehnoloģijas, augstas tehnoloģijas izstrādājumi, kas tik nepieciešami vismodernākās elektronikas attīstībai, radīs platu eksportpreču straumi, kas balstīsies uz eiro ar sapratīgu eksportveicinātāju kursu. Tam visam vajadzīgs valsts ekonomiskās un fiskālās politikas ciešs atbalsts diendienā. Prioritātei valdības programmā jābūt visiem pieejamai izglītībai, zinātnei, augstām tehnoloģijām, kas balstītas uz vispusīgu sociālo aprūpi, tad smagais eksportvezums izkustēsies uz priekšu, pakāpeniski uzņemot ātrumu, konkurencē iekarojot jaunas pozīcijas. Mēs paši esam un būsim savas laimes kalēji. Eiropas Savienība tikai institucionāli rada nepieciešamos nosacījumus, lai kalēja āmurs veiksmīgi darbotos. No šī viedokļa Latvijas ekonomikai ir perspektīva ES sastāvā krietni plašākam tirgum nekā šodien. Paliek spēkā izšķirošais priekšnoteikums: investīcijas, investīcijas un vēlreiz investīcijas. Bez Dž. M. Keinsa investīciju multiplikatora mehānisma sadarbībā ar akseleratoru, kas nodrošina atgriezenisku saiti kā efektīvas vadības pamatprincipu, izvirzītos mērķus neīstenosim.

Brīvā pakalpojumu plūsma. Masveida preču ražošana tik plašam tirgum kā vienotam Eiropas tirgum nav iespējama bez pakalpojumiem. Runa ir gan par sadzīves pakalpojumiem, komunāliem pakalpojumiem, transportu, sakariem, tūrismu, remontpakalpojumiem, gan visai nozīmīgiem banku, investīciju fondu, vērtspapīru, valūtas biržas pakalpojumiem. Lai veiktos, jāpastāv pakalpojumu brīvībai. Tā paredz pakalpojumu veikšanas brīvību, konkurences brīvību, pakalpojumu izvēles brīvību (piemēram, banku izvēles brīvību), brīvību, spekulējot biržā, apdrošināšanas brīvību. Jāaizsargājas no pakalpojumu riska. Pakalpojumu brīvība to tieši nodrošina. Pakalpojumu uzņēmumu tu vari dibināt gan Vācijā, gan Spānijā, gan Īrijā. Ja neveiksies Spānijā, tevi izvilks no bankrota bedres uzņēmumi Vācijā un Īrijā.

Aizsarglīdzeklis zināmos apstākļus ir kvotas. Franču televīzija ierobežo laiku ārzemju filmām, pārējais ētera laiks obligāti domāts pašmāju filmām. Kā Īrija apkaro ASV mūzikas invāziju? Piešķir subsīdijas, lai attīstītu īru mūziku, kas izkonkurētu aizokeāna mūziķus.

Valsts pasūtījumus pakalpojumu jomā saņem vietējie, nevis ārzemju uzņēmēji. Komunālajos pakalpojumos aktīvi darbojas pašmāju dabiskie monopoli, kas nelaiž ārzemju sāncenšus vietējā tirgū.

Valūtas kontrole pārvedumiem uz ārzemēm pagarina un līdz ar to sadārdzina bankas operācijas.

Pakalpojumu kvalitātes nodrošināšanai, pašmāju speciālistu aizsardzībai netiek atzīti ārsta un jurista diplomi, kas izdoti citā valstī.

Tiek lietota arī selektīva nodokļu sistēma, kad ārzemju speciālisti maksā lielāku nodokli nekā vietējie.

Šie ierobežojumi pakalpojumu brīvībā diemžēl ir nepieciešami dotās valsts interesēs un tie nebūt netraucē pakalpojumu brīvību.

Brīvība veikt uzņēmējdarbību. Brīvo profesiju pārvietošana Eiropas Savienībā tiek regulēta tāpat kā brīvu cilvēku, dalībvalsts pilsoņu pārvietošana. Brīvo profesiju pārstāvji no jebkuras ES dalībvalsts var brīvi jebkurā citā dalībvalstī darboties savā profesijā, dibināt uzņēmumus, filiāles, meitas uzņēmumus. Arī šeit brīvība ir kā pamatprincips, tomēr nav absolūta. Uz valsts drošības uzņēmumiem, uzņēmumiem, kas gādā par sabiedriskās kārtības uzturēšanu un pārtikas kontroli, šī brīvība neattiecas. Nav pieļaujams, ka Latvijas policija, kad Latvija būs ES dalībvalsts, dibinās savu vienību Anglijā. Tiesības drošības jomā darboties ārvalstīs pēc īpaša līguma pieder tikai Interpolam.

Principā ārsts ES pilsonis var dibināt savu praksi jebkurā ES dalībvalstī. Tomēr šai brīvībai ir ierobežojumi. Piemēram, Dānijā ārstam būtu jāapmeklē 6 mēnešu kursi un jākārto speciāls valsts eksāmens, lai iegūtu licenci ārsta darbam. Šai uzņēmējdarbības iegūšanas procedūrai būtībā ir diskriminējošs raksturs. Lai to novērstu, Māstrihtas līgums ieviesa jaunu patiesās brīvības kārtību par citu ES dalībvalstu diplomu un citu kvalifikāciju apstiprinošo dokumentu savstarpēju atzīšanu. Tomēr problēma nav tik vienkārša. Vienādi jurista, ārsta, inženiera, ekonomista un citu specialitāšu diplomi var pārstāvēt visai atšķirīgu profesionālo zināšanu līmeni. Šādā gadījumā ir jāapgūst trūkstošās zināšanas un tikai pēc tam tiek izsniegta atļauja attiecīgai darbībai citā ES dalībvalstī.

Finansu un banku pakalpojumi. ES sevišķu vērību veltī finansu un banku, arī apdrošināšanas pakalpojumu vienotiem principiem. Problēma ir globāla, jo norēķini aptver visu pasauli. Lai finansu institūciju un banku pakalpojumi būtu patiešām brīvi, bez šķēršļiem pieejami visiem ES pilsoņiem jebkurā dalībvalstī, ES seko, lai attiecīgā likumdošana, direktīvas, norādījumi būtu pilnīgi vienādi. Visās ES dalībvalstīs jābūt absolūti vienādām finansu un banku operācijām, lai norēķini noritētu pēc vienotas shēmas, būtu pilnīgi saskaņoti. Pastāv brīvība dibināt bankas, to filiāles jebkurā ES dalībvalstī, veikt vienota tipa norēķinu operācijas. Vienas dalībvalsts bankas izdotās kredītkartes un debetkartes var izmantot ne tikai ES valsts bankomātos, bet visā pasaulē. Norēķinu kartes izdotas pamatos uz eironoguldījumiem. Eiro var bankomātos apmainīt jebkurā pasaules valstī pret nacionālo valūtu. Latvijas latus vēl pirms valsts uzņemšanas ES un *EMU* var saņemt *EMU* valstu bankomātos pēc oficiālā kursa eiro naudaszīmēs, tāpat kā šodien Latvijā emitētas norēķinu kartes veikalos izmantojamas pirkumu apmaksai un bankomātos nacionālās naudas saņemšanai visā pasaulē.

Brīvā kapitāla kustība. Dalībvalsts robeža nekādā gadījumā nav šķērslis brīvām investīcijām, neierobežotai naudas plūsmai. Tā kā kapitālu galvenokārt pieprasa sīkie un vidējie uzņēmēji, brīvā kapitāla kustība paplašina kapitāla tirgu, kapitāla piedāvājumu un sekmē iespēju saņemt lētāku kapitālu. Investoriem, kapitāla piegādātājiem, kapitāla brīvā kustība ļauj sameklēt investīcijas ar lielāku atdevi. Izvirzās jautājums, ko ES likumdošana apzīmē ar vārdu "kapitāls". Runa ir par kategoriju, ko lieto parastajā sadzīves valodā. Ar vārdu "kapitāls" apzīmē naudu, tehnoloģiju, cilvēkresursus, kas tiek ieguldīti uzņēmējdarbībā nolūkā saņemt peļņu. Kapitālieguldījumi saistās ar divu pušu attiecībām: no vienas puses, kapitāla īpašnieks meklē iespēju izdevīgāk naudu ieguldīt. Savukārt uzņēmējam nav naudas, bet viņš zina, kā to izdevīgi izmantot. Kapitāla brīvā kustība sekmē kapitālieguldījumus, atbilst gan kapitāla īpašnieka, gan uzņēmēja peļņas saņemšanas interesēm.

Kapitāla brīvajai kustībai ES telpā ir arī zināmi ierobežojumi. Visbiežāk procentu likme no trešo valstu depozītiem tiek aplikta ar lielāku ienākuma nodokli nekā rezidentu depozītu procentu likme.

Cits ierobežojuma veids ir saistīts ar akciju iegādi akciju sabiedrībā vai daļu iegādi sabiedrībās ar ierobežotu atbildību. Tas garantē rezidentiem iespēju būt par AS vai SIA līdzīpašniekiem. Atklāts jautājums ir tiesības pirkt akciju kontrolpaketi. Tā tiek sargātas rezidentu intereses.

Kapitāla brīvas kustības attīstība. Pagāja tieši trīsdesmit gadu, kamēr ES liberalizēja kapitāla kustību. Pirmā direktīva 1988. gadā atcēla visas atšķirības kapitāla aprites ziņā starp fiziskām un juridiskām personām. Direktīva arī likvidēja ierobežojumus finansu kredītu, aizņēmumu un norēķinu jomā, operācijām ar vērtspapīriem, citām finansu operācijām.

Kapitāla brīva kustība tika ietverta Māstrihtas vienošanās līgumā, kas aizliedza jebkurus maksājumu plūsmas ierobežojumus starp dalībvalstīm un trešajām valstīm. Māstrihtas vienošanās jau paver Latvijai kapitāla brīvas kustības iespēju ES valstīs.

Kopš 1993. gada sākuma ES valstu pilsoņi un uzņēmumi var brīvi izvēlēties finansu partnerus jebkurā citā ES dalībvalstī. Brīvība slēpj ar zināmas briesmas. Rodas kārdinājums brīvību izmantot kriminālā ceļā iegūtas naudas atmazgāšanai. Veidojas speciāli apmācīts dienests šādu operāciju atmaskošanai.

44.8. Sociālā aprūpe

Sociālā politika – ES prioritāte. Ekonomika cilvēku dēļ, bet nevis otrādi – šī tēze bija ES prioritāte visus Eiropas Savienības pastāvēšanas gadus. Uzdevums bija sasniegt trīs galvenos mērķus:

- darba un dzīves apstākļu uzlabošana;
- darbinieku līdzdalība uzņēmuma vadīšanā;
- augstāka un kvalitatīvāka nodarbinātības līmeņa sasniegšana.

Sociālās politikas galvenās rūpes saistījās ar bezdarba samazināšanu, jaunu darbavietu radīšanu. Paredzēta speciāla darbinieku aizsardzība:

- kolektīvās atlaišanas gadījumā;
- gadījumā, kad notiek uzņēmuma īpašnieku maiņa;
- darba devēja maksātnespējas gadījumā.

Direktīvas paredz arī darba drošību un higiēnu. Paredzēta aizsardzība pret jonizējošo radiāciju, drošību darbā ar ķīmiskām un bioloģiski aktīvām vielām, prasība, lai darbavietās būtu drošības zīmes.

Septiņdesmito gadu sākumā EK ierosināja pieņemt Sociālo pasākumu programmu un veidot Eiropas Sociālo fondu (ESF). Pēc vairāk nekā desmit gadiem ES dalībvalstis vienprātīgi lēma, ka jāuzlabo sociālās aprūpes kvalitāte.

1989. gadā EK pieņēma otro Sociālo pasākumu programmu, lai īstenotu Sociālās hartas mērķus ar tās 47 pasākumiem. Tika paredzēts pieņemt vēl 29 pasākumus, bet tiem bija vajadzīgs jauns tiesisks pamats. Pēc septiņiem gadiem tika pieņemta direktīva "Par bērnu kopšanas atvaļinājumu".

1994. gada jūnijā EK publicēja "Eiropas sociālās politikas koncepciju". Tajā iekļauti sociālās politikas attīstības virzieni nākotnē. Galvenās risināmās problēmas:

- nodarbinātība;
- labāka un ātrāka likumdošanas ieviešana;
- nepieciešamība pēc sabiedrības, kur visi ir aktīvi un piedalās ar savu devumu;
- nepieciešamība pēc jauktās sociālās un ekonomiskās politikas;
- nepieciešamība pēc spējīga, izglītota un mērķtiecīgi motivēta darbaspēka;

EK 1995. gadā pieņem trešo Sociālo pasākumu programmu. Tās pamatnostādnes ir šādas:

- sociālā politika ir Eiropas Savienības integrācijas pamats;
- sociāli ekonomiskās izmaiņas sabiedrībā rada nepieciešamību pēc elastīga un dinamiska Eiropas nākotnes redzējuma;
- jāpanāk sociālās un ekonomiskās politikas ciešāka integrācija.

Tieši pēdējās pamatnostādnes trūkst Latvijas ekonomiskajā un fiskālajā politikā.

Sociālās politikas ieviešanas finansu instrumenti. Latvijā, kad tiek ierosināts kāds nozīmīgs sociāls pasākums, valdība strupi atbild: naudas nav. Kad Latvija kļūs par pilntiesīgu ES dalībvalsti, tā varēs saņemt palīdzību no Eiropas Sociālā fonda. Tā uzdevums ir ne tikai mazināt sociālo diferenciāciju starp cilvēkiem, bet kopā ar pārējiem fondiem pārvarēt barjeras starp ES reģioniem, sasniegt pārējo reģionu līmeni.

Eiropas Sociālā fonda līdzekļu izlietošanas pamatvirzieni:

- ilgtermiņa bezdarba samazināšana;
- potenciālo darba meklētāju profesionālo iemaņu uzlabošana;
- bezdarbnieku – jauniešu atgriešanās darbaspēka tirgū;
- dzimumlīdztiesības veicināšana darbaspēka tirgū;
- jaunu darbavietu radīšanas veicināšana;

- bezdarba novēršana, sagatavojot nodarbinātos izmaiņām rūpniecībā;
- vispārējās un profesionālās izglītības sistēmas uzlabošana.

Netiešs sociālās politikas finansu instruments ir arī pārējie strukturālie fondi. Tā Eiropas Reģionālās attīstības fonds, kas palīdz attīstīt atpalikušos reģionus, vienlaikus risina jaunu darbavietu radīšanu un līdz ar to bezdarba mazināšanu.

ES budžeta līdzekļi netiek izlietoti ne pensiju, ne pabalstu izmaksām, bet tiek galvenokārt novirzīti nākotnes sociālo problēmu sekmīgai risināšanai. Vienīgais izņēmums ir Eiropas Lauksaimniecības vadības un garantiju fonds, kurš paredz kompensāciju izmaksu atsevišķos nelabvēlīgos lauksaimniecības reģionos.[1]

Latvijas gatavība iesaistīties ES sociālā politikā. Pēdējos gados žēlabās par līdzekļu trūkumu Saeima pieņēma likumdošanas aktus, kas pasliktināja sociālo gaisotni valstī. Tā strādājošiem pensionāriem tika liegts saņemt sūrā darbā nopelnīto pensiju. Ls 60 bija maksimālais, ko varēja saņemt strādājošs pensionārs. Tika uz vairākiem gadiem atteikts ģimenēm palielināt pabalstus bērniem. Emigrantiem vairs neizmaksāja nopelnīto pensiju, bet tikai 6 mēnešu pensiju summu. Kā izsmiekls skanēja MP lēmums inflācijas kompensācijas kārtībā pensionāriem palielināt pensiju vidēji par 19 santīmiem mēnesī. Kārtējo maizes klaipu vai paku piena par to nopirkt nevarēja. Pensija, kas mazāka par 60 latiem, šodien Latvijā ir normāla parādība. Nelaime tā, ka šī pensija nav pietiekama normālai izdzīvošanai. Tiek paaugstināts pensiju vecums. Kāda ir pensiju sistēma ES dalībvalstīs? Līdzekļus pensijām nodrošina gan darba devēju, gan darba ņēmēju nodokļu maksājumi. Katra valsts veido savu pensiju sistēmu. Tā Zviedrijā katrs pilsonis no karaļa līdz namamātei, kas nav nevienu dienu strādājis, sasniedzot pensijas vecumu, saņem pieticīgu vienādu valsts pensiju. Otro pensiju atkarībā no darba stāža un izpeļņas maksā uzņēmējs direktīvā kārtībā. Katrs Zviedrijas pilsonis pilnīgi brīvi pēc sava ieskata summas ziņā var maksāt privātā pensiju fondā un attiecīgi saņemt trešo pensiju. Šo iespēju plaši izmanto visi no uzņēmēja līdz darba ņēmējam. Latvijai līdz šādai pensiju sistēmai vēl tālu. Bet soli pa solim jāvirzās šinī virzienā. Pirmais neatliekamais uzdevums ir palielināt parastās darba pensijas.

Latvija jau pirms iestāšanās ES ir demonstrējusi savu gatavību īstenot ES sociālo politiku. Tā 1995. gadā, parakstot ES Asociācijas līgumu, Latvija apstiprināja dokumentu "Latvijas pievienošanās partnerībai", kur iekļautas sadales par Eiropas Savienības sociālo politiku, kas paredz uzdevumu sakārtot darbaspēka tirgu, risināt nodarbinātību vienotā Eiropas kontekstā.

Latvijā neatliekams uzdevums ir izbeigt pašapmānu un oficiāli reģistrēt visus darba meklētājus neatkarīgi no tā, vai darba devējs ir vai nav veicis sociālās apdrošināšanas maksājumus. Ir jau patīkami, ka Latvijā ir zemāks bezdarba oficiālais līmenis (2000. gadā – 7,8%) nekā ES dalībvalstīs (2000. gadā – 10%). Bet šis pašapmāns tikai pasliktina stāvokli, novērš uzmanību no sociālās problēmas asuma. ES valstīs bezdarba pabalsta saņēmējs var kaut cik normāli izdzīvot, bet Latvijā bezdarbnieks, kas laimīgi iekļuvis to skaitā, kas saņem bezdarbnieku pabalstu, tomēr ir pabērna lomā un izdzīvot no pabalsta nespēj.

Latvijai jāpārņem ES politikas pamatprincips, ka ekonomisko izaugsmi nedrīkst sasniegt, upurējot sociālo progresu. Te mēs sastopamies ar nopietnu pretrunu. Ja IKP pieaugumu pilnīgi veltīsim izaugsmei, sociālā aprūpe nepavirzīsies ne par sprīdi. Ja rīkosimies otrādi, IKP pieaugumu upurēsim sociālajai politikai, ekonomiskajai izaugsmei nebūs attīstības perspektīvu. Neaugot IKP, savukārt nebūs avota sociālās aprūpes pilnveidošanai. Sociālā politika ir cieši saistīta ar fiskālo politiku, ar budžeta ieņēmumu un izdevumu lielumu un struktūru. Latvija nemitīgi zaudē prāvas naudas summas, tas atraujot iedzīvotājiem. Te nevar sadzīt galus, kur palikuši "Latvenergo" 3 miljoni latu, te pēc šķīrējtiesas lēmuma Zviedrijas firmai jāmaksā 3 miljoni dolāru ar augošiem procentiem par kuģa sagriešanu. Naudu, ko pienāktos iemaksāt valsts budžetā, tiesas procesos zaudē Privatizācijas aģentūra. Tā sarūk IKP daļa, ko varētu izmantot sociāliem nolūkiem.

Latvija pievienojas ES principam drošu darba apstākļu radīšanā, arodsaslimšanu skaita samazināšanā, nelaimes gadījumu darbā izskaušanā. Tas viss prasa attiecīgas investīcijas, tāpat kā ievērojamus kapitālieguldījumus prasa dabas aizsardzība, veselīga dzīves vide. Šie līdzekļi tiek atrauti no investīcijām IKP pieaugumam, tātad līdzekļu pieaugumam rītdienas sociālās aprūpes attīstībai. 1994.

[1] Es un ES sociālā politika. – Eiropas integrācijas birojs, 1999, 8., 9. lpp.

gadā tika izveidota Eiropas veselības un darba drošības aģentūra. Latvija, kļūstot par ES dalībvalsti, izjutīs šīs aģentūras humāno iespaidu.

Aģentūras darbība vadās pēc tā, ka pastāv, *pirmkārt*, kopējie riski, kas raksturīgi visām darbavietām; *otrkārt*, riski, kas apdraud darbiniekus, kas strādā ar bīstamām vielām. Direktīvu mērķis ir noteikt minimālās prasības, lai novērstu vai mazinātu risku. Vienlaikus ir uzdevums izlīdzināt dalībvalstīs darba drošības līmeni. Tas ir svarīgs priekšnoteikums personu pārvietošanās brīvībai.

"Jumta" direktīvā iekļauta galvenā prasība, ka par darba drošību atbild darba devējs. Šī direktīva būs cieši jāievēro arī Latvijā.

Veselības aprūpe. Veselības aizsardzība ES valstīs visupirms balstās uz speciālām programmām, kas vērstas uz cīņu pret noteiktām slimībām, kas ir daudzu cilvēku nāves cēlonis. ES valstīs 600 000 cilvēku vecumā no 35 līdz 65 gadiem katru gadu mirst no sirds un asinsvadu slimībām, vēža u.c. slimībām. Tām pievienojas jauna veida slimības kā, piemēram, Jakoba–Kreicvalda slimība, Ebolas vīruss; aug AIDS slimnieku skaits, kas beidzas ar letālu iznākumu. Liels ir tuberkulozes slimnieku skaits. Pētījumi rāda, ka 2000. gadā 6 miljoni cilvēku slimos ar Alcheimera slimību un citiem līdzīgiem garīgiem traucējumiem. ES valstu budžeti izdala miljonus šo slimību profilaksei un slimnieku ārstēšanai. Panākums ir ES iedzīvotāju vidējā vecuma pieaugums. Latvija no tā pagaidām būtiski atpaliek. Paradoksāli ir tas, ka Latvijas vīrieši mirst, nesasnieguši pensijas vecumu. Ja vīriešu veselības stāvoklis neuzlabosies (smēķēšanas ierobežošana, alkoholisma, narkomānijas mazināšana, nelaimes gadījuma skaita lejupslīde) un pensiju robeža sasniegs 65 gadus, vīriešiem vidējais mirstības vecums pienāks, pirms tie būs saņēmuši tiesības uz pensiju.

Maksas vai bezmaksas medicīnas aprūpe? Atbilde ir viennozīmīga: veselības aprūpe balstās uz apdrošināšanas principu. ES valstīs pēc atbilstības brieduma pastāv dažādas apdrošināšanas sistēmas. Atšķirība skar jautājumus, kas maksā un cik maksā, ko apdrošina? Izplatīta ir slimokasu sistēma, kur maksātājs ir ES iedzīvotājs. Ir arī sistēmas, kur maksātājs ir darba devējs. Atkarībā no apdrošināšanas summas medicīniskā palīdzība aptver plašāku vai šaurāku slimību loku, ieskaitot vai neieskaitot stomatoloģiskos pakalpojumus. Atšķirības var skart ģimenes locekļu medicīnisko aprūpi, nestrādājošo sievu, bērnus līdz noteiktam vecumam un mācības līdz pat augstākām mācību iestādēm. Medicīniskā apdrošināšana paredz bezmaksas medikamentu izsniegšanu pēc ārsta receptes. Operācijas, pat ļoti dārgas, apmaksā slimokase, medicīnas apdrošināšanas institūcija. Dažāda ir prakse valsts dotāciju jomā, kas paredzētas apdrošināšanas medicīnai.

Dažādas emigrantu grupas saņem visai ģimenei pilnā apjomā bezmaksas medicīnisko palīdzību. Tas var attiekties uz dažādām slimnieku grupām (AIDS, tuberkuloze, cukura diabēts, vēzis u.c.). Atšķirības medicīniskās aprūpes finansēšanā, kas pamatos, pastāvot apdrošināšanas sistēmai, ir maksas pakalpojumi, ir neizbēgamas, ņemot vērā ES valstu krietni atšķirīgo lielumu. Latvijas iedzīvotāju dzīves līmenis, iemaksa slimokasē vairākās kategorijās ir tāda, ka, *pirmkārt*, vizīte pie ārsta, uzturēšanās slimnīcā prasa papildu maksu; *otrkārt*, slimokase nav spējīga apmaksāt plānotās operācijas; *treškārt*, slimokase nesaņem nepieciešamo valsts budžeta atbalstu; *ceturtkārt*, slimokases ir uz bankrota sliekšņa. Rinda pēc operācijām ir kauna traips Latvijas veselības aizsardzības sistēmā. Tradicionālo atbildi "naudas nav" nedrīkst attiecināt uz palīdzību slimniekiem vai slimību profilaksei. Pote pret gripu, kas slimokasē apdrošinātiem maksā no 3 līdz 3,60 latiem, ir nepieļaujama antihumāna prakse. Pensionāru vairākums šādu "greznību" atļauties nevar. Ja īstenosies prognoze, ka Latvijas IKP ikgadēji augs par 6%, Latvijas veselības aizsardzība ir jātuvina ES valstu paraugam.

Darba dienas ilgums. 8 stundu darba diena ir likums visiem darba ņēmējiem. Ja konkrētu darba apstākļu dēļ jāstrādā 12 stundas vai jādežūrē diennakti, laiks attiecīgi pagarinās. Ideāli ir vienas maiņas darbs ražošanā. Tas nodrošina normālus apstākļus ģimenē, atlicina laiku bērnu audzināšanai, nedēļas nogalē visai ģimenei baudīt atpūtu, doties tūrisma braucienos, kopā sportot utt.

Latvijā atšķirībā no ES valstīm ir galīgs sajukums ar darba laiku tirdzniecībā, pakalpojumu darbnīcās. Uzņēmējdarbības "brīvība" ļauj veikalu un darbnīcu īpašniekiem noteikt tiem tīkamu darba laiku. Kartības un vienveidības nav. Vieni tirgo no 8 rīta līdz 22 vakarā, citi no 9 līdz 24, pārmērīgi daudz ir diennakts pārtikas veikalu. Pircējiem tas ir visai ērti. Bet ne jau pircēju dēļ tiek noteiktas tādas darba stundas. Tie ir merkantili centieni konkurences kārtībā palielināt pārdodamo preču un pakalpojumu skaitu. Kas ir pircējs? Darbinieks veikalā un darbnīcā. Ģimenes dzīve tiek grauta, kontakti ar bērniem ir ierobežoti.

Aplams ir uzskats, ka pagarinātais veikalu darba laiks palielina apgrozījumu. Cilvēki pērk savu materiālo spēju robežās. Un ja veikalu darba laiks būs īsāks, viņi pacentīsies nepieciešamo nopirkt agrāk. ES valstīs parasti svētdienās visi veikali ir slēgti. Tas dod darbiniekiem iespēju piedalīties dievkalpojumā baznīcā. Bet ja jāstāv pie letes, šī iespēja ir liegta.

Veikaliem ir jāstrādā ilgāk par normālo darba laiku iestādēs. Bet ne ilgāk par plkst. 20^{00}. Ir nepieciešami atsevišķi diennakts dežūrveikali atkarībā no iedzīvotāju skaita. ES dalībvalstī Vācijā svētdiena ir vispārējā atpūtas diena, kad visa ģimene ir kopā. Sestdien veikali tiek slēgti agrāk, brīžiem strādā līdz pusdienām. Latvijā pusdienlaiks ar dažādu laika variācijām tirdzniecībā un pakalpojumu darbnīcās ir pazudis. Arodbiedrības un reliģiskās organizācijas uzņēmēju patvaļu netraucē. Gatavojoties iestāties ES, trīspušu komisijai (darba devēji, arodbiedrības, valsts) būtu jāizstrādā attiecīgs likums un Saeimā pēc rūpīgas apspriešanas tas jāpieņem. Tā būtu īsta sociālā aizsardzība.

44.9. Galveno kategoriju īss raksturojums

1. Latvijas iestāšanās etapi ES:
   - Eiropas Komisija sagatavo jautājumu kopumu kandidātvalstīs visdažādākās jomās;
   - Latvija iesniedz EK speciāli sagatavotas atbildes;
   - EK publicē dokumentu "Agenda 2000. Viedokļi par kandidātvalstu pieteikumu iestājai ES". EK iesaka Latvijai vēl neuzsākt iestāšanos sarunas ar ES;
   - 1997. gada augustā Latvijas valdība pieņem memorandu un rīcības plānu par iestāšanos ES, apņemoties veikt pasākumu kompleksu to nepilnību novēršanā, kas norādītas "Agendā 2000";
   - 1997. gada decembrī ES Padome Luksemburgā pieņem lēmumu uzsākt sarunas ar visām kandidātvalstīm par iestāšanos ES. Pirmām kārtām šīs sarunas tiks uzsāktas ar piecām pirmās grupas valstīm;
   - 1998. gada 1. februārī stājas spēkā Asociācijas līgums starp LR un ES;
   - 1998. gadā EK rekomendē iespējamu sarunu sākumu ar Latviju 1999. gada beigās;
   - ES Padome Helsinkos nolemj Latviju uzaicināt uz iestāšanās sarunām;
   - kopīgi tiek sagatavots "Pievienošanas līguma projekts", kam jātiek apstiprinātam Eiropas parlamentā;
   - "Pievienošanas līgums" jāapstiprina visos parlamentos, ko veido ES dalībvalstis;
   - referendums par Latvijas iestāšanos ES;
   - referenduma pozitīva rezultāta gadījumā Latvija tiek uzņemta kā pilntiesīga locekle Eiropas Savienībā.
2. Latvija no iestāšanās ES gaida "savu" plašu tirgu ar lielākām realizācijas iespējām, jaunas investīcijas, palīdzību no strukturāliem fondiem ("PHARE", "SAPAPD", "ISPA", Kohēzijas fonds).
3. Kaut gan Latvijas politiskās un ekonomiskās prioritātes ir iestāšanās NATO (atomvairogs) un ES, stratēģija un taktika prasa visupirms tikt uzņemtai ES un tad cīnīties par uzņemšanu NATO.
4. Sakarā ar brīvo cilvēku kustību dažas ES dalībvalstis baidās no emigrantu invāzijas, tāpēc ierosina ieviest 7–10 gadu ilgu pārejas periodu. Apspriešanā ir pieci brīvās cilvēku kustības varianti ar un bez pārejas perioda.
5. Latvijas lauksaimniecība ES ietvaros: jāievēro prognoze, ka var rasties jauna pārprodukcija; lauki jāatdzīvina, ražojot augstas kvalitātes ekoloģiski tīru produkciju, jaunus specifiskus produkcijas veidus. Lauku iedzīvotāju skaits samazināsies. Jārūpējas par lauku ainavas arhitektūru. Jāattīsta lauku infrastruktūra. Jāattīsta mežkopība. Sarunās par iestāšanos ES pārstāvjiem jāievēro Latvijas specifika, jo lauksaimniecība vēsturiski ir latviešu tautas un kultūras pamats.

6. Jāglābj Rīgas līcis, atļaujot tur zvejot vienīgi Igaunijas un Latvijas zvejniekiem. Pretējā gadījumā līcis būs brīvs no zivīm un bankrotēs Latvijas (arī Igaunijas) zivsaimniecības uzņēmumi.
7. Lauksaimniecības attīstības galvenie traucējošie faktori:
   - institucionāli šķēršļi un finansu trūkums, ievērojams naturālās saimniecības īpatsvars;
   - vāja sadarbība (kooperācija);
   - ievērojamas neizmantoto lauksaimniecības zemju plātības; meliorācijas sistēmas iznīcināšana okupācijas gados;
   - pamatkapitāla fiziskā un morālā nolietošana; apgrozāmo līdzekļu trūkums; ražošana pēc tēvu tēvu tehnoloģijām ar zemu darba ražīguma līmeni;
   - liels bezdarbs lauku rajonos;
   - nepilnīga stimulēšana (trūkst lētu kredītu, un pastāv nodokļu slogs); zemes ekonomiskajā novērtēšanā nav ievēroti jaunie faktori.
8. ES atbalsts kandidātvalstij Latvijai: ES vadība saprot, ka bez aktīvas palīdzības Latvijai nesasniegt ES valstu vidējo ekonomiskās attīstības līmeni. Palīdzībai jānāk plašu investīciju jomā, kas domāta augstas tehnoloģijas konkurētspējīgai produkcijai.
9. Brīvo preču plūsmu atbalstīs brīvā pakalpojumu, brīvā kapitāla plūsma, brīvība veikt visā ES telpā uzņēmējdarbību.
10. Sociālā aprūpe, Latvijai iestājoties ES, aptver: pensiju sistēmu, kas ļauj pensionāriem normāli izdzīvot, jebkādas diskriminācijas aizliegumu starp dzimumiem, pieņemot darbā, darba apmaksas jomā, izglītības laukā. Veselības aizsardzība paredz programmu īstenošanu virknes slimību profilaksē un ierobežošanā. Medicīniska palīdzība no konsultācijām līdz dārgām operācijām īstenojas apdrošināšanas kartībā bez papildu maksas. Ārstu izrakstītās zāles tiek izsniegtas par brīvu. Dažas dzīvībai bīstamas hroniskas slimības ārstē uz budžeta līdzekļu rēķina. Latvijai, gatavojoties iestāties ES, visupirms jāpanāk, lai iedibinātā slimokasu sistēma normāli darbotos.
11. Darba dienas ilgums – Latvijā jāizbeidz uzņēmēju patvaļa tirdzniecības vietu un pakalpojumu darbnīcu darba laika noteikšanā. Jāpieņem likums, kas regulētu darba laiku un radītu labvēlīgus apstākļus strādājošo ģimeņu stiprināšanai.

44.10. Secinājumi

Atgūstot neatkarību *de facto* un *de jure*, bija skaidrs, ka Latvija kā Eiropas valsts centīsies iestāties Eiropas ekonomiskajās struktūrās. Politiskā un ekonomiskā prioritāte kļūt par NATO un Eiropas Savienības locekli reālpolitikas gaismā noteica visupirms vajadzību kļūt par ES pilntiesīgu locekli. NATO valstis, nevēlēdamās saasināt attiecības ar Krieviju, kas kategoriski iebilda pret NATO spēku un ieroču izvietošanu pie savām robežām, slēpti piekritušas stratēģijai Latviju vispirms uzņemt ES un tad neatkarīgi no Krievijas nākotnes nostājas uzņemt NATO. Valda arī uzskats, ka Latvijas armija vēl nav gatava tikt uzņemta ar vismodernākiem ieročiem apbruņotajā NATO aizsardzības savienībā. Turklāt Eiropas Savienības otrais pīlārs paredz Eiropas vienotu aizsardzības politiku, kopējus aizsardzības pasākumus, bruņojuma kontroli.

1995. gada 27. oktobrī Latvija iesniedza pieteikumu par iestāšanos ES. Uzņemšanas periods ilgs vismaz 10 gadus. Galvenais uzdevums sakārtot Latvijas tautsaimniecību un tiesību sistēmu atbilstoši ES likumiem un deklarācijām. Kopš 1999. gada beigām starp ES un Latviju uzsāktas uzņemšanas sarunas 32 iedaļās. Latvijai jāuzņemas noteiktas saistības pilnveidot savu tautsaimniecību atbilstoši ES prasībām. Kopīgi tiks sagatavots "Pievienošanas līguma projekts". Tas jāapstiprina Eiropas parlamentā un tad visu ES dalībvalstu parlamentos.

Atbildīgs etaps ar nezināmu iznākumu ir referendums starp Latvijas pilsoņiem par tās iestāšanos Eiropas Savienībā saskaņā ar "Pievienošanas līgumu". Nicas samits 1999. gada nogalē likvidēja 12 kandidātvalstu dalījumu divās grupās: pirmajā grupā 5 valstis, otrajā grupā 7 valstis. Valsts, kas pirmā

būs gatava iestāties ES, arī kā pirmā tiks uzņemta Eiropas Savienībā pēc principa "Kas pirmais brauc, tas pirmais maļ".

Latvijas valdība visai gausi informē sabiedrību par ES darbību, struktūru, lēmumu pieņemšanas kārtību. Praktiski netiek izplatīta informācija par tiem labumiem un tām problēmām, kas Latviju gaida ES sastāvā. Pagaidām Latvijas uzņēmēji, pārorientējot savu eksportu uz ES dalībvalstīm, saņēma tikai negatīvus signālus: ES valstu vienotās valūtas eiro kursa krišanās sagādāja Latvijas eksportētājiem uz ES telpu lielus zaudējumus. Šinī pašā laikā ASV dolāra kurss pret latu cēlās un tie eksportētāji, kas pārdeva uz ārzemēm preces par dolāriem, bija ieguvēji. Galīgi spriest par eiro kursu varēs tikai pēc 2001. gada 1. jūlija, kad eiro visās operācijās, arī mazumtirdzniecībā būs vienīgais maksāšanas līdzeklis.

Viena no akūtām Latvijas problēmām, iestājoties ES, būs suverenitātes problēma. Latvijas pusgadusimteņa okupācija *de facto* likvidēja Latvijas suverenitāti. Kā ES dalībvalstij Latvijai būs jāpilda Briseles eirokrātu direktīvas, kas saistās ar suverenitātes ierobežojumu. Vienai Latvijas pilsoņu daļai tas var būt traucēklis, balsojot par Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā. Mazā Somija, kas sūrās kaujās prata nosargāt savu suverenitāti pret PSRS imperiālismu, kā ES dalībvalsts nejūt kaut cik būtisku suverenitātes ierobežojumu. Tikpat maz no savas jaunatgūtās suverenitātes zaudēs Latvija.

Latvijas sekmīga izdzīvošana ES sastāvā saistās ar brīvu preču, t.sk. pakalpojumu kustību, brīvu kapitāla kustību, brīvu cilvēku pārvietošanos un brīvu uzņēmējdarbību. Ass strīda ābols ir brīvā cilvēku kustība ar visām tās sekām. Nav ko slēpt! Dažas kandidātvalstis baidās no emigrantu masas, kas var pārpludināt vecās ES valstis. Tāpēc tiek ierosināts ieviest šim svarīgajam ES funkcionēšanas principam pārejas laiku no 7 līdz 10 gadiem (Vācija, Austrija). Diskusija ietver ap pieciem projektiem par cilvēku brīvu kustību ar darba ņēmēja un uzņēmēja tiesībām. Latvija nav ieinteresēta, lai no tās aizbrauktu darbaspēka vērtīgākā daļa, "pelēkā viela", zinātniskais potenciāls. Šim nolūkam zinātnei jāsniedz nevis ubagu dāvanas, bet zinātni virzoši finansējumi. Ir jau pirmās bezdelīgas, kas liecina, ka Latvija eksportam spēj ražot augstas tehnoloģijas produkciju.

Sevišķi asa ir Latvijas atpalikšana no ES valstīm sociālajā jomā un medicīniskajā aprūpē. Parastā atrunāšanās "naudas nav" vairs nelīdzēs. Latvijas fiskālā politika jāveido tā, lai nauda būtu. Latvijai būs jāpiedalās daudzu programmu izpildē. Cerība, ka glābšanas riņķis būs ES Sociālais fonds, ir naivs sapnis. Apdrošināšanas medicīnas sekmīga darbība ir atkarīga no Latvijas IKP pieauguma tempa. Pēdējais savukārt atkarīgs no investīciju lieluma. Tāpēc Latvijas galvenais uzdevums ir radīt investīcijām labvēlīgu gaisotni.

44.11. Pamatterminu tulkojums

Baltā grāmata	*White book*	Белая книга
Eiropadome	*European council*	Евросовет
Eiropas attīstības fonds	*European Development Funds*	Европейский фонд развития
Eiropas Komisija (EK)	*European Commission*	Европейская Комиссия
Eiropas Lauksaimniecības un garantiju fonds (ELVGF)	*European Agricultural Guidance and Guarantee Fund*	Европейский фонд управления и гарантии сельского хозяйства
Eiropas naudas ūnija	*European monetary union*	Европейский валютный союз
Eiropas Savienība	*European union*	Европейский Союз
Eiropas sociālā harta	*European social charter*	Европейская социальная хартия
Ekonomiskā un monetārā savienība	*economic and monetary union*	экономический и монетарный союз
Kandidātvalsts	*applicant state*	государство–кандидат

Kopējā lauksaimniecības politika	*common Agricultural policy*	общая сельскохозяйственная политика
Kopējais tirgus	*common market*	общий рынок
Kvota	*quota*	квота
Līgums par Eiropas Savienību	*Treaty of European union*	договор об Европейском Союзе
Nacionālā programma integrācijai ES	*EU integration national program*	национальная программа интеграции в ЕС
Pievienošanās partnerībai	*accession Partnership*	присоединение к партнерству
Pirmspievienošanās palīdzība	*accession aid*	помощь до вступления
Slimokase	*Medicine cash-box*	больничная касса
Sociālais fonds	*Social Funds*	социальный фонд
Struktūras fonds	*Structural Funds*	структурный фонд
Zivkopības vadības finansu instruments	*financial instrument for Fishers Guidance*	финансовый инструмент управления рыболовством

44.12. Pašpārbaudes jautājumi

1. Ko iegūs Latvija, iestājoties Eiropas Savienībā?
2. Kādi ir Latvijas iestāšanās ES posmi?
3. Kādi plusi un mīnusi gaida Latviju kā ES dalībvalsti?
4. Kādi jautājumi tiek apspriesti iestāšanās sarunās?
5. Kas Latvijā var kļūt par ES pilsoni?
6. Kāda ir starpība starp brīvo cilvēku kustību un bezvīzu režīmu?
7. Kāda ir Šengenas vienošanās būtība?
8. Ko dod uzņēmējdarbības brīvība?
9. Kā attīstīt Latvijas lauksaimniecību ES sastāvā?
10. Kādas privilēģijas Latvijai jāprasa zvejai Rīgas līcī?
11. Kādiem nolūkiem tiek izmantoti "PHARE" fonda līdzekļi?
12. Kādiem nolūkiem kalpos "SAPARD" fonda līdzekļi?
13. Kādiem nolūkiem kalpos "ISPA" fonda līdzekļi?
14. Kādas prasības ES izvirza Latvijai sociālā jomā?
15. Kādi ir jūsu priekšlikumi par pensiju sistēmas organizāciju?
16. Kā organizējams slimokasu darbs?
17. Kā pilnveidot darba ņēmēju darba tiesības?
18. Kas pārkārtojams darba laika jomā?
19. Kam pienākas bezmaksas medicīniskā palīdzība?
20. Kas ir izšķirošais faktors sociālo problēmu sekmīgai risināšanai?

Pēcvārds

Latvijas rītdiena ES sastāvā, tās ekonomiskā un sociālā augšupeja saistās ar augstām tehnoloģijām, ar modernās informācijas laikmetu. Nākotnes ekonomika ir e-ekonomika (elektroniskā ekonomika). Tas ir īpašs darbības lauks. Sava e-programma izstrādāta arī Latvijai.

Šīs programmas ietvaros Latvijas pasākumi tuvākos trijos gados (2001., 2002., 2003. gadā) balstās uz vispārēju datorizāciju, t.sk. arī skolās, un pieslēgumu Interneta sistēmai. Vispārējā Interneta pieslēguma pieejamībai jābūt lētākai, ātrākai, drošākai. Paredzēta pilna telekomunikāciju tīkla digitalizācija. Telekomunikācijas tirgum jābūt pilnīgi liberalizētam, īrēto līniju tirgum atvērtam.

Liela uzmanība jāpievērš Interneta segmentu un pakalpojumu regulēšanai, pakalpojumu sniedzēju atbildībai par datu drošību, jāpanāk personas datu aizsardzības nodrošinājums. Lai vispārēja datorizācija un informācijas tehnoloģijas efektīvi izplatītos, jāveido plašs apmācības tīkls, kur mācītos gan skolotāji, gan visa ranga ierēdņi un uzņēmēji. Šai apmācībai jāpanāk Eiropas datorprasmes licences iegūšanas iespēja.

Praktiskā jomā jāpanāk Internetbanku darbība, valsts pasūtījumu izpildītāju atlase ar Interneta starpniecību, Latvijas bibliotēku vienota informācijas tīkla izveide. Jāizveido Interneta tirgus, kur var pasūtīt Interneta reklamētas preces. Jāievieš personas intensifikācijas kartes kā universāls pieejas līdzeklis informācijas pakalpojumiem, to ieviešanai. Pakāpeniski jāpāriet uz elektronisko dokumentu plašu izmantošanu, nostiprinot to tiesisko statusu, elektroniskā paraksta atzīšanu, elektronisko dokumentu arhīva veidošanu. E-ekonomikai jāveido labvēlīga gaisotne. Par normālu jākļūst apstākļiem, kad normatīvās un sociālās problēmas, patērētāju aizsardzība, intelektuālais un rūpnieciskais īpašums tiktu apkalpots ar e-ekonomikas palīdzību. E-ekonomikai ir jāaptver valdības un tās ministriju kārtējais un perspektīvais darbs. Jāizveido megasistēma. Par likumu jākļūst elektroniskai apmaiņai valsts pārvaldē visos līmeņos (valsts institūcijas – valdība; valdība – pašvaldības).

Interneta pieejai jākļūst vispārējai, aptverot valsts un pašvaldību darbību. Elektroniski jāapkalpo attiecības valsts–iedzīvotāji, valsts–uzņēmumi.[1]

Būtu rupja kļūda, lieka lielu līdzekļu šķiešana, ja datoru iespējas tiktu izmantotas vienīgi kā lieljaudas skaitļotāji ar atmiņu. Elektronika jāizmanto tur, kur citas metodes nav lietojamas. E-ekonomika neatceļ nevienu makroekonomisko likumu vai tēzi. Mikro- un makroekonomiski uzdevumi no uzņēmuma līdz valdībai jārisina pēc optimāliem variantiem. Tā būs patiesa resursu taupīšana, ko spēj nodrošināt vienīgi elektronika uz bagātas informācijas bāzes. Tehnika paliek tehnika. Elektroniskie naudas norēķini nemaina naudas būtību. Dematerializēti vērtspapīri darbojas pēc vispārējiem biržas likumiem. Bet panākt optimālos risinājumus spēj tikai e-programmas, kas balstās uz sarežģītām ekonomiski matemātiskām metodēm. Dematerializācija ar oriģinālu programmu izmantošanu ir augstas informācijas tehnoloģijas pirmais posms. Zināmi tīri skaitliski panākumi Latvijā šai jomā ir gūti. 2000. gadā datortehnikas tirgus audzis par 20%, programmproduktu – par 170%. Jāseko otram posmam – datortehnika makroekonomikas problēmu kalpībā. Augstākā efektivitāte tiks sasniegta tad, kad īstenosies makroekonomikas datortehnikas ekonomiski matemātisko metožu sintēze nolūkā panākt optimālus risinājumus.

Tad varēsim lepoties gan ar mikroekonomiskiem, gan makroekonomiskiem panākumiem. Solis kļūs raitāks, beigsies žēlabas par naudas trūkumu.

Kam pieder Latvija? Šo jautājumu, mēs grāmatas ne I, ne II daļā neskārām. Runa bija par Latvijas zagšanu, ierēdņu, policijas, muitas darbinieku korupciju, kas pamatīgi izlaupīja LR. Mēs izvirzām jautājumu, kas likumīgi ir Latvijas ražošanas fondu īpašnieks? Latvijā rūpniecība, lieltirdzniecība, bankas ar izņēmumiem pieder nerezidentiem no kaimiņu Igaunijas līdz Singapūrai. Tas attiecas arī uz sakariem. "Lattelekom" 51% akciju Latvijas valsts īpašumā ir fikcija, jo jumta līgums visu reālo varu nodevis ārzemju partnerim.

Neatkarīgā Latvija valsts tautsaimniecības galvenajās nozarēs ir pilnīgā atkarībā no svešzemju īpašniekiem, investoriem, kas peļņu masveidā aizved uz ārzemēm. Liberālisms, ekonomiskā brīvība ir brīnišķīga lieta tikai tad, ja tā nekaitē valsts interesēm. Šai jomā nepieciešami saprātīgi pārkārtojumi, kad ārzemju vilki būs paēduši un vietējās kazas veselas.

33. un 34. nodaļā izmantota Eiropas integrācijas biroja rakstu sērijas "es un ES" informatīvie materiāli. Sērija ietver brošūras "es un ES", "Sociālā politika", "Vienotais tirgus", "Kopējā ārējā un drošības politika", "Lauksaimniecības politika", "Pilsoņu tiesības", "Izglītība", "Ieņēmumi un izdevumi", "Monetārā politika", "30 jautājumi un atbildes", "Eiropas Savienības reģionālā politika un strukturālie fondi".

44. nodaļā izmantota "Latvijas integrācija Eiropas Savienībā," redaktore Raita Karnīte. BO SIA "ZA EI", Rīga, 2000. – 289 lpp.

---

[1] Ziņojums par Latvijas tautsaimniecības attīstību. – LR EM, Rīga, 2000. gada decembris, 94. lpp.

Georgs Lībermanis, **Tirgus ekonomikas pamati un Latvija ceļā uz Eiropas savienību – I**

Šīs grāmatas autors Georgs Lībermanis ir plaši pazīstams Latvijas ekonomists. Pedagoģijā darba stāžs augstākās mācību iestādēs – 50 gadu. Viņa spalvai pieder ap 20 grāmatu un 400 zinātnisko un populārzinātnisko rakstu. Okupācijas gados, 50. gadu beigās par grāmatu "Jaunlatvieši" tika nosodīts kā buržuāzijas nacionālists. Daudzi raksti Latvijā un ārzemēs bija veltīti atgriezeniskās saites teorijai ekonomikas vadībā. Izstrādājis oriģinālu koncepciju par ekonomikas uzvedības daudzšķautnainu motivācijas mehānismu. Pirmais Latvijā sarakstījis grāmatu sēriju no 8 grāmatām par mikro- un makroekonomiku, ieskaitot ekonomikas Starptautiskos ekonomikas sakarus. Šo grāmatu būtiska iezīme ir tā, ka jaunākā ekonomikas teorija ir izklāstīta, ievērojot Latvijas īpatnības un grūtības pārejā no komandekonomikas uz sociālo tirgus saimniecību. Vairākas šīs sērijas grāmatas ir iznākušas otrajā un trešajā papildinātā izdevumā.

Autors centies analizēt visjaunāko pasaules un Latvijas tautsaimniecībā.

Grāmata sastāv no diviem izdevumiem.

Pirmais sējums veltīts mikroekonomikai, otrais sējums – makroekomonikai un Starptautiskiem ekonomiskiem sakariem, ieskaitot Latvijas ekonomikas problēmas ceļā uz ES.

Grāmatas autors – ekonomikas doktors, LV emeritētais zinātnieks.

STRATĒĢISKĀ VADĪŠANA

A. Dzedoņa redakcijā

Pieaugot biznesa vides izmaiņas ātrumam un palielinoties konkurencei, lielāku lomu spēlē vadītāju spēja stratēģiski vadīt uzņēmumu. Šīs grāmatas mērķis ir veidot izprasmi par stratēģiju analīzi un katram uzņēmumam piemērotas stratēģijas izvēlēšanos. Pēdējo gadu pieredze rāda, ka jaunajos konkurences apstākļos nepietiek ar sociālistiskas ekonomikas apstākļos iegūtu izglītību un iepriekšējo gadu pieredzi – daudzkārt ir pieaudzis vadītāju skaits, kuri mācību iestādēs apgūst vadības zinības. Mācību procesā līdz šim tika izmantota literatūra tikai angļu valodā, ar sarežģītu terminoloģiju un Latvijas auditorijai nepazīstamiem piemēriem.

Šī grāmata ir pirmais izdevums latviešu valodā, kurā pilnībā tiek aplūkots stratēģiskās vadīšanas process, tā teritorija un prakse. Grāmatā speciālā nodaļā apkopoti, tulkoti un izskaidroti attiecīgi termini un jēdzieni. Pēc savas struktūras grāmata atbilst stratēģiskās (Strategic Management) kursa saturam, kas tiek pasniegts MBA (Master of Business Administration) programmā Eiropas un Ziemeļamerikas augstskolās un Rīgas Biznesa institūtā.

Savu uzņēmumu stratēģijas aprakstu un grāmatas tapšanai lielu atbalstu snieguši 12 nozīmīgu Latvijas uzņēmumu vadītāji, Grāmatas saturu vieglāk uztveramu padara desmitiem piemēru no ārvalstu uzņēmumu prakses un bagātīgais ilustrāciju skaits. Katra grāmatas nodaļa beidzas ar speciāliem jautājumiem, lai lasītājs varētu pārbaudīt savas zināšanas par attiecīgo tēmu.

Grāmatu autori:

Andrejs Dzedons

Inženierzinātņu doktors, Rīgas Biznesa institūta docents. Studējis Bufalo universitātē (ASV), kur ieguvis biznesa vadības maģistra grādu (MBA). Stažējies Kanādā, vada ES PHARE projektus enerģētikas sektorā. Pasniedz kursu un apmācības semināru stratēģiskajā vadīšanā. Strādā «BMS Konsultanti».

Jānis Caune Biznesa vadības maģistrs. Vidzemes augstskolas un Latvijas Universitātes pasniedzējs. Vada diplomdarbus Rīgas Biznesa institūtā un strādā SIA «BALTA eko» un «BMS Konsultanti».

Leonīds Pētersons Inženierzinātņu doktors. Vadības zinātņu maģistra grādu (MBA) ieguvis Rīgas Biznesa institūtā un studējis Otavas universitātē (Kanādā) un Bufalo universitātē (ASV). Rīgas Tehniskās universitātes un Biznesa augstskolas «Turība» docents. Vadījis MBA programmu «Turība» kopā ar Briseles Augstāko ekonomisko skolu.

I. Ezera, I. Graudiņa, S. Dreiberga, Lietišķā komunikācija

Ik gadu neskaitāmas stundas tiek izniekotas, uzstājoties dažādās prezentācijās, sapulcēs, rakstot vēstules, rekomendācijas, paziņojumus utt. Kāpēc izniekotas? Tādēļ, ka vairums runātāju un rakstītāju nav padomājuši, kāpēc viņi to dara. Faktiski ar to arī sākas komunikācijas māksla – ar situācijas novērtēšanu.

Grāmata *Lietišķā komunikācija* iecerēta kā mācību līdzeklis studentiem un var būt noderīga visiem, kurus interesē komunikācijas māksla lietišķā aspektā vai kuru ikdienas darbs saistīts ar komunikācijas prasmes apgūšanas nepieciešamību.

Autoru kolektīvs cer, ka iegūtās atziņas lasītājiem palīdzēs izvairīties no pārpratumiem informācijas apmaiņas procesā, padarīs lietderīgāku komunikācijai atvēlēto laiku un sekmēs iecerētā rezultāta sasniegšanu. Grāmata sniedz ne tikai praktiskus padomus informācijas apmaiņā, bet arī teorētiskas zināšanas, kas dos iespēju patstāvīgi analizēt un novērtēt veiksmes un neveiksmes saskarsmē ar cilvēkiem komunikācijas aspektā.

Galvenā uzmanība pievērsta šādiem jautājumiem:

- komunikācijas procesu ietekmējošie faktori (1. nodaļa, I. Ezera);
- efektīvas rakstiskās ziņas izstrādāšanas principi (2. nodaļa, I. Ezera);
- publiskās runas sagatavošana un uzstāšanās (3. nodaļa, I. Graudiņa);
- darījuma sarunas (4. nodaļa, S. Dreiberga).

Autoru kolektīvs pateicas tiem, kas palīdzēja šīs grāmatas tapšanā, it īpaši lektoram Andrejam Jurēvičam un izdevniecības "Kamene" direktoram Didzim Birzniekam par izpratni komunikācijas jomas aktualizēšanas nepieciešamībā.

SATURS

1.Lietišķā komunikācija 5
1.1. Lietišķās komunikācijas jēdziens.....5
1.2. Komunikācijas process 7
1.2.1. Informācija, tās raksturojums.....7
1.2.2. Informācijas atlase.....9
1.2.3. Informācijas kodēšana.....10
1.2.4. Informācijas pārsūtīšanas līdzekļu izvēle.....11
1.2.5. Informācijas pārsūtīšanas kanāli....12
1.2.6. Informācijas dekodēšana.....15
1.2.7. Atgriezeniskā saite 16
1.3. Verbālā un neverbālā komunikācija 16
1.4. Komunikācijas barjeras 18
Rezumējums 22
2. Rakstiskā komunikācija 23
2.1. Rakstiskās komunikācijas izvēle 23
2.2. Dokuments.....23
2.3. Dokumenta pamatfunkcijas 25
2.4. Dokumentu formāti.....26
2.5. Vēstule 28
2.5.1. Vēstuļu veidi 28
2.5.2. Vēstules sastāvdaļas un to noformēšana 28
2.5.3. Vēstules tehniskā noformēšana 34
2.6. Efektīvs dokuments 37
2.7. Rakstīšanas stils 42
2.7.1. Teikuma skaidrības pārbaude 43
2.7.2. Konkrētības pārbaude 46
2.7.3. Plūstoša teksta izveide 48
2.7.4. Precīzu vārdu izvēle 49
2.7.5. Tonis 54
2.8. Rakstīšanas process 57
2.9. Teksta struktūra 58
2.10. Rekomendācijas atsevišķu vēstuļu sagatavošanā 59
Rezumējums 65
3. Publiskā runa 66
3.1. Runas sagatavošanas posmi 66
3.1.1. Temata izvēle 66
3.1.2. Informējošā runa 68
3.1.3. Pārliecinošā runa 69
3.1.4. Runas sevišķām vajadzībām 70
3.2. Runas tehnika 71
3.2.1. Uzstāšanās tehniskā un organizatoriskā sagatavošana 71
3.2.2. Balss izteiksmes līdzekļi 74
3.2.3. Ķermeņa valoda 77
4. Darījuma sarunas 81
4.1. Pārdošanas māksla 81
4.1.1. Labs pārdevējs 81
4.1.2. Pārdošanas metodes izvēle 82
4.1.3. Pārdošanas procesa posmi 83
4.1.4. Prezentācija 84
4.2. Darījumu noslēgšana 87
4.2.1. Gatavošanās darījumu sarunām 87
4.2.2. Sarunu norise 89
4.2.3. Argumentācijas tehnika 93
4.2.4. Sarunu vadītāja uzdevumi, problēmas grupas un katra atsevišķā darbinieka aspektā 94
Rezumējums 99

LATVIJAS NACIONALA BIBLIOTEKA
0302013220

OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS

10.-

2001-6
L 9

Šīs grāmatas autors Georgs Libermanis ir plaši pazīstams Latvijas ekonomists. Pedagoģijā darba stāžs augstākās mācību iestādēs - 50 gadu. Viņai spalvai pieder ap 20 grāmatu un 400 zinātnisko un populārzinātnisko rakstu. Okupācijas gados, 50. gadu beigās par grāmatu "Jaunlatvieši" tika nosodīts kā latviešu buržuāziskais nacionālists. Daudzi raksti Latvijā un ārzemēs bija veltīti atgriezeniskās saiknes teorijai ekonomikas vadībā. Izstrādājis oriģinālu koncepciju par ekonomikas uzvedības daudzšķautnainu motivācijas mehānismu. Pirmais Latvijā sarakstījis grāmatu sēriju no 8 grāmatām par mikro- un makroekonomiku, ieskaitot ekonomikas Starptautiskos ekonomiskos sakarus. Šo grāmatu būtiska iezīme ir tā, ka jaunākā ekonomikas teorija ir izklāstīta, ievērojot Latvijas īpatnības un grūtības pārejā no komandekonomikas uz sociālo tirgus saimniecību. Vairākas šīs sērijas grāmatas ir iznākušas otrajā un trešajā papildinātā izdevumā.

Autors centies analizēt visjaunāko pasaules un Latvijas tautsaimniecībā.

Grāmata sastāv no diviem izdevumiem. Pirmais sējums veltīts mikroekonomikai, otrais sējums - makroekonomikai un Starptautiskiem ekonomiskiem sakariem, ieskaitot Latvijas ekonomikas problēmas ceļā uz ES.

Grāmatas autors - ekonomikas doktors, LV emeritētais zinātnieks.

ISBN 9984-636-44-5
9 789984 636443

KAMENE